

ऋग्वेदः

स च

पदपाठेन च यद्योपलम्भं स्कन्दस्वाम्युद्गीधीये भाष्ये, वेङ्कटमाधवीया
न्याख्या, स्थायणभाष्यानुसारिणी मुद्गलीया वृत्तिर् इत्येतैश्च
पाठविमर्शोपयिकैः पाठभेदादितिप्पणैश्च संयोज्य

मीमंसेः, अमरनाथः, के. एन्. रामस्वामिशास्त्री, पीताम्बरदत्त
इत्येषां सायुज्यमात्रा

विश्वकण्ठकुन्दा

संपादितः

तत्र चाज्यं

प्रथममण्डलस्य १-८० सूक्तात्मकः

१मो भागः

Sa 2 Y₁
Y. Y. B. I.
45644

होशिआरपुरम्

विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-संस्थानम्

२०२१ वि.

सर्वेधिकाराः सुरक्षिताः

प्रथमं संस्करणम्, २०२१ वि.

प्रकाशकृत — विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थानम्,

साधु-आश्रमः (प. प्र.), होशियारपुरम् (पं., भारतम्)

All Rights Reserved

FIRST EDITION, 1965

Publishers.

Vishveshvaranand Vedic Research Institute,
Sadhu Ashram (P.O.), Hoshiarpur (Pb. India)

Prepared and Published under the Patronage of the
Government of India in the erstwhile Ministry of Scientific
Research and Cultural Affairs, the Government
of Panjab, the University Grants Commission,
the University of Panjab, the Dayanand
Anglo-Vedic College Management, New
Delhi and the Trusts and Charities
of Shri Vishva Bandhu,
Shri Moolchand Khairaitiram
and other donors.

समर्पणम्

ओं धीधाम-प्रचेतिन्वै शब्द-ब्रह्म-स्वयम्भुवे ।
 भगवत्यै सरस्वत्यै भूयो भूयो नमो नमः ॥ १ ॥
 ज्ञान विज्ञान-जीवन्ती सारिणी भयचारिणी ।
 शरणं मे परं भूयाद् मतिमाता सरस्वती ॥ ३ ॥

विद्यान्मुधिः क गम्भीरः काऽथं हीनप्लयो जनः ।
 तरङ्गोत्तोलितस्य स्याः सहाया देवि मे सदा ॥ ३ ॥
 तव प्रयाहं प्रततं प्रवेगं शक्तोऽघमाहुं भवति स्वतः कः ।
 प्रसादये तत् कृपापति त्वां निष्णापये मां तव हस्तधारम् ॥ ४ ॥
 तव प्रसादः खलु देवमातः सौजन्यसौशील्यसुधासुधाधैः ।
 पापप्रमुक्तानथ पुण्ययुक्तान् शुद्धान् पवित्रान् निपुजांस्तनोति ॥ ५ ॥
 तव प्रभावाद्गन्तु मानवानां तिर्यक्त्यभोक्षो मनुताधिकारः ।
 सद्बुद्धियोगः सुगतेः प्रकाशस्वारिज्यशुद्धिः सुमतेर्विलासः ॥ ६ ॥
 त्वमेव देप्ती भवसीद् गुर्वा सहेशानानां जगतां गुरुणाम् ।
 तीर्थद्वाराणां श्रुतिपाठकानां योगेश्वराणां भगवद्भक्तानाम् ॥ ७ ॥
 त्वदेक-निष्ठस्य नु यत्न एव त्वद्-भक्ति-रक्तेर्मम विश्वबन्धो ।
 संसारसर्वस्वविधानसारे स्यात् प्रीतये ते निगमागमेशे ॥ ८ ॥

त्वदीया प्रेरणा वीजं त्वत्-प्रसादः प्रवर्तकः ।
 पुष्प-पत्र-निभं देवि भवेदेतत् तवाऽर्पितम् ॥ ९ ॥
 सत्यमात्रावलोकानां सत्यसारं च संगिराम् ।
 सर्वत्र सर्वदा चैव त्वद्-भक्तानां तथाऽर्पितम् ॥ १० ॥

विश्वबन्धुः

Dedicated

TO

SARASVATĪ

The Divine Spirit of ever-progressive, ever-expansive
 and ever-unfathomed eternal stream of Sound and Sense

AND

Her sincere devotees of all times
 and all climes.

VISHVA BANDHU

ĪREFAĀĒ

In 1957, as the work on the 16-Volume *Vedic Word-Concordance* and the 6-Volume *Vedic Grammatical Indices* which had been under active pursuance since 1931 in the Nityanand Vedic Lexicographical Department of our Institute towards supplying our next 25-Volume continuation-project in that line, namely, "*A Comparative and Etymological Dictionary of Vedic Interpretation*" with its *sine qua non* scriptorial rock-foundation was entering the ultimate stage of its completion which has fortunately been now achieved, our Mahatma Hans Raj Manuscript Collection, Preservation, Editing and Publication Department undertook to publish the *Sanhita* and the *Pada* texts of the *R̥gveda* alongwith the critical editions of the Commentaries on it by the famous three pre-Sāyana scholiasts, Skandasvamin, Ud̥gatha and Venkata-Mādhava and, also, of the Summary by Mudgala of the Commentary by Sāyana, which, practically, extracted the entire body of the latter except the details of ritualistic application (*vinīyoga*) and grammar. The idea was to provide the much-needed facility through this medium of studying together on a comparative basis the lines on which all the said reputed Indian Vedists of old had tried to understand and interpret the hoary and holy *R̥gveda*, being universally acknowledged as the oldest extant literary monument in man's library.

Some work that had already been done elsewhere in this direction is being duly noticed, in its proper place, in the sequel alongwith the description of our other Basic Materials. A brief indication of the methodology we have followed in critically editing the texts named above forms the subject of the section which immediately follows.

The Volumes II and III of this work containing the *Suktas* 81-191 of the *Maṇḍala* I and the *Maṇḍalas* II and III, respectively, were issued in 1963 being followed, in 1964, by the Volumes IV-VI carrying the texts, as available, to the end of the *Sukta* 45 of the *Maṇḍala* X. The present Volume I supplying the first 80 *Suktas* of

the *Mandala* I is being very closely followed by the Volume VII containing the *Suktas* 46-191 of the *Mandala* X and the Volume VIII incorporating the *Mantra*, the *Pada*, the *Rsi*, the *Devatā* and the *Chandas* Indices, both being issued within the next few months

Our said Mahatma Hans Raj Department has also been able, simultaneously, to undertake and complete during this period the Critical Editions of (1) Sayana's Commentary on the *Atharvaveda* of the Śaunakas, (2) the four *Rajatarangini* (Chronicle of the Kings of Kashmir) texts composed by Kalhana, Jonaraja, Srivara and Śuka and (3) the Versions I-VII of *Cānakya-Niti-Text-Tradition* (*Śakha sampradaya*) The said *Atharvaveda* edition has already been issued in five volumes and the other two works mentioned are also following, part-wise, in quick succession according to their publication schedule to be completed during the current year

Of these three text-editing projects, the *Atharvaveda* has been published in 5 parts being the Volumes XIII-XVII in our *Viśhveśvaranand Indological Research Series* the *Rgveda* has partly been and is partly being published in 8 parts being the Volumes XIX-XXVI in the same Series and the *Rajatarangini* has partly been and is partly being published in 4 parts being the Volumes V-VIII in our *Woolner Indological Series*

It is now my most pleasant duty to record here my great appreciation of the devoted co operation that I have always depended upon and fully received, in this work, from all my colleagues in the DA-V College and the Panjab University Sections of the Mahatma Hans Raj Manuscript Research Department, the General Indological Department, the Publication Department and the Printing Department of our Institute. The title-page of this volume duly mentions the names of those of them who, with great ability and patience, rendered special assistance in the editing and publication of this volume I would *ain* add here, from among my other younger assistants, the name of Shri S Bhaskaran Nair.

Some misprints which, our earnest efforts to avoid them notwithstanding, persisted to our great chagrin, have duly been set right in the *Corrigenda*. It might be recognised, of course, with a

measure of indulgence, that the setting, as required, of various accented and unaccented multi-graded types for this work was a pretty tough task.

It is also my most cherished privilege to express on this occasion, on my own behalf and on behalf of our Management, our deepest gratitude to all our patrons and friends, notably, those whose names are recorded in the Commemorative Script in page iv of the title of this Volume, in appreciation of their valuable financial assistance towards this project.

Our hearty thanks are, likewise, due to the Adyar Library, Madras, the University Oriental Library, Mysore, the Kerala University Manuscript Library, Trivandrum and the Government Oriental Library, Madras for their valuable co-operation in lending us their manuscripts and transcripts or preparing for us some transcripts for use in our present edition of the *Rg-Bhasyas* or permitting us to collate, at their own premises, our press-copy with their old, unlendable manuscripts.

And, in conclusion, I must not miss mentioning, with all respect, the names of Pandit Sambasiva Sastri, Dr. L. A. Ravi Varma, Dr. C. Kunhan Raja and Dr. Lakshman Sarup. All these great names are sacred to me as they are of those who were my personal friends and are no more in our midst. These worthy predecessors in their love for the Vedic lore and enthusiasm for reclaiming, practically, from oblivion the great pre-Sāyana commentators of *Rgveda*, paved the way, as best as they could, on which it has since been my privilege to tread in their foot-steps towards producing, according to my humble lights, the present edition which it now gives me great satisfaction to bid a hearty farewell, full of hope that those whose hands it will reach will adjudge it, sympathetically, and, wherever need be, will not hesitate from improving upon it, ably, ever redounding to the glory of Mother Sarasvati.

V. V. R. INSTITUTE,
Sadhu Ashram,
HOSHARPUR,
Śivaratri (March 1, 1965)

VISHVA BANDHU

THE LINES FOLLOWED

The present edition of the Rg-Bhasyas includes

- (a) Skandasyaman's *Bhasya* from I, 1, 1 to I, 56, 1, 1, 62, 1 to I, 121, 15, V, 57, 1 to V, 61, 19, VI, 29, 1 to VI, 75, 6.
- (b) Udgitha's *Bhasya* from X, 5, 4 to X, 12, 5, X, 13, 2 to X, 83, 6;
- (c) Venkaṭa Madhava's *Bhasya*, complete, from I, 1, 1 to X, 191, 4 and
- (d) Mudgala's *Vṛtti* from I, 1, 1 to I, 121, 15, V, 9, 1 to VI, 9, 6.

The lines on which our work on the present edition of the aforesaid four works has proceeded may be indicated as under

I The basic texts have been copied out from the following editions and manuscripts, as connected —

(1) *Skandasyami bhasya*

- (a) I, 1, 1 to I 32, 15 from Sambasiva Sastrī's Trivandrum Edition (सि०),
- (b) I, 33, 1 to I, 56, 1 I, 62, 1 to I, 121, 15 from C Kunhan Raja's Madras Edition (क०)
- (c) V, 57, 1 to V, 61, 19, VI, 47, 18 to VI, 75, 6 from the Devanagari transcript (वि०), preserved in the V V R I Library,
- (d) VI, 29, 1 to VI, 47, 17 from the manuscript (वि०) belonging to the Kerala University Manuscript Library Trivandrum

(2) *Udgitha bhāṣya*

- (a) X, 5, 4 to X, 12, 5, X, 13, 2 to X, 34, 3 from the present Editor's own Lahore Edition (वि०),
- (b) X, 34, 4 to X, 83, 6 from the palm leaf manuscript (वि०), deposited in the V V R I Library

(3) *Venkaṭa Madhava bhāṣya*

- (a) I to VII from Lakshman Sarup's Edition (ल०),
- (b) VIII to X from the Devanagari transcript (वि०), got prepared for the purpose from the Government Oriental Manuscript Library Madras

(4) *Mudgala vṛtti*

- (a) I, 2, 1 to I, 121, 15 from the Devanagari transcript (वि०), prepared for the V. V. R. I Library by the University Oriental Library, Mysore,
- (b) V, 9, 1 to VI, 9, 6 from the paper manuscript (वि०), preserved in the V V. R. I Library

The basic texts, thus copied out, of all the four works have been collated, letter by letter, with all other available readings thereof, whether in manuscript or in print

II Very limited in number as they are, our manuscript materials, except those of Skandasvamin's Commentary, could not have been susceptible to area-wise recensional or versional variation in their respective texts. So there was no question of their having to be grouped on that basis.

In the case of Skandasvamin's *Bhāṣya*, however, the portion from I, 1, 1 to I, 32, 15, comprising the first two *Adhyāyas* of the first *Antaka*, is found in two forms, to wit, (1) in its Shorter Version and (2) in its Longer Version. The Shorter Version presents in a concise form the substance of the Longer Version but it also includes, at times, a few additional explanatory sentences, extracts from the *Anukramanika* and grammatical notes. As it is available only for the first 32 *Suktas* whereas the Longer Version besides being available for this portion is alone available also for the entire remaining extant portion of the *Bhāṣya*, some later hand seems to have started preparing the former but somehow had to stop for good at the end of the *Sukta* 32. Therefore, it has been preferred to prepare the present edition on the basis of the materials available for the Longer Version as indicated in the sequel. The Shorter Version, however, has also been preserved in proper form by having first been critically edited on the basis of the materials available for it as also indicated in the sequel and, then, recorded, *Mantra-wise*, in the foot notes.

III Barring the obviously spurious and therefore, useless variant readings, all other readings which were available from the previous editions alongwith the foot notes thereto as well as from the new manuscript materials which were collected for this edition have been duly recorded in the Critical Apparatus.

IV, In constituting the text our main stress has been on selecting the correct readings even at the cost of having had to prefer to follow for this purpose the lead of a single manuscript and reject all the rest. The field having been free, as indicated above, from recensional or versional variation, there could be no question of our producing, in this way, any contaminated edition. Moreover, as we have observed else-where (See VII, I, 1 [1963] p. 50 ff), eclecticism had its own unimpeachable scope even where recensional or versional frontiers were said to be well defined.

V. Where the manuscript readings happened to be corrupt in grammar and inconsistent with context, we have corrected them on the basis of grammar, context and comparative study of all available internal as well as external evidences and adopted them as such in our constituted text, duly recording, at the same time, the said corrupt manuscript readings alongwith the previous editorial suggestions, if any, in the foot notes.

VI Where the available manuscript readings were not suitable to the context but, still, neither the previous editors had been able to suggest any emendations nor were we in a position to make any suggestions in this behalf, such readings have been retained in the text followed by the sign of interrogation.

VII Almost all the quotations have been traced to and checked with their textual sources and placed inside inverted commas, invariably followed by their respective references.

VIII. All the words taken from *Mantras* and the passages quoted from other earlier texts have been printed, distinctively, in thin-set types

IX. The abbreviation मूको (=मूलकोष), has been employed in the foot-notes to indicate, in general, the manuscript or manuscripts, as concerned

THE BASIC MATERIALS

I. *Skandarsvāmi-Bhāṣya on Rgveda*

The materials which were available in connection with Skandarsvāmi's Commentary on the *Rgveda* may be described here, towards their clear view, in two parts, the first of these comprising the First *Aṣṭaka* or the *Sūktas* 1-121 of the *Mandala* I and the second the *Sūktas* 57-61 of the *Mandala* V and the *Sūktas* 29-74, alongwith the *Mantras* 1-6 of the *Sūkta* 75, of the *Mandala* VI

The basic materials available for the first of the said two parts were as under —

A. Previously Published editions

(i) सान्ब Samsariva Sastri's edition in two parts published by the Government of Travancore in the *Trivandrum Sanskrit Series* as the Volumes XCVI and CXV in the years 1929 and 1935, respectively. The Part I contains the First *Adhyāya* of the First *Aṣṭaka* and the Part II its Second *Adhyāya*. This represents the Longer Version of the work and is based on two Malayalam palm leaf manuscripts belonging to the Government Oriental Manuscripts Library, Madras. These three manuscripts have been mentioned by the Editor as क, ङ and ग. The first two of these manuscripts, namely, क and ङ represent the Longer Version of the text and have been mainly used towards editing and constituting it. The third one, ग which belongs to the Shorter Version has been utilized as an additional aid in so far it could lend itself for such use. As there were plenty of *lacunae* in the manuscripts, the Editor has sought to fill in these *lacunae* with his own conjectural readings which in many places do not seem quite suited to the context. His Preface just indicates the three manuscripts in question without recording the necessary details about them. Still, the edition, even though it lacks in many respects in meeting the rigid requirements of standardized critical text-editing, is quite tolerable as the pounce attempt.

(ii) कृ C Kunhan Raja's edition published as the No. 8 of the *Madras University Sanskrit Series* in the year 1935. It contains the portion from I, 1, 1 to I, 56, 1 and I, 62, 1 to I, 121, 15 comprising the first *Aṣṭaka*. The first two *Adhyāyas*, गे I, 1, 1 to I, 32, 15 belong to the Shorter Version and the remaining six *Adhyāyas* represent the Longer Version of the text. This edition, as the Editor states in his Introduction, was based on two palm leaf manuscripts. One of these which was in the Grantha script had been secured from one, named Kṛṣṇasvāmi Aiyar of Tanjavur and the other which was in the Malayalam script belonged to some Nambūtūpād of North Kerala. The Grantha manuscript was not a continuous work. It contained two parts. The first part which belonged to the Shorter Version began with I, 1, 1 and went on to the end of the Second *Adhyāya* of the First *Aṣṭaka*, गे I, 32, 15 and, then, abruptly broke off. Thereafter, the codex started with I, 32, 9 and continued to the end of the First *Aṣṭaka*, गे I, 121, 15, according to the Longer Version of the commentary. It seems that this codex or, may be, its ultimate original had been copied out from two different manuscripts, the first of these, up to I, 32, 15, containing the Shorter Version and the second, from I, 32, 9 onwards, the Longer version.

The Editor, however, has not given any detailed information regarding these manuscripts. He has also not indicated any variant readings from his two basic manuscripts nor has he asterisked what he has incorporated in the text of the Commentary as his own surmised contribution. In many places, he has failed to take due notice of the defective readings copied out from the manuscripts. Added to these reasons, the presence of plentiful printing mistakes makes the production, altogether, unreliable.

(iii) रवि The edition which was prepared by L. A. Ravi Varma, and published in 1942 as the No. CXLVII of the *Trivandrum Sanskrit Series* of the University of Travancore. It contains the *Suktas* from I, 33, 1 to I, 46, 14 comprising the Third *Adhyāya* of the First *Aṣṭaka*, being a further continuation of the aforesaid edition of Sambasiva Sastrī. It was based on four manuscripts, designated in the foot notes as क, ख, ग and घ. Ordinarily, the variant readings from these manuscripts have been given in the foot notes. The Editor, however, does not seem to have thought it necessary to give any detailed information regarding his basic manuscripts. The first three, of course, must have been the same as had been made use of in सप्तम

B Manuscripts

अ The transcript which is preserved in the Adyar Library, Madras under its No. 38 C 23. This contains the *Bhāṣya* on I, 1, 1 to I, 56, 1 and I, 62, 1 to I, 121, 15, the portion I, 1, 1 to I, 32, 15 representing the Shorter Version and the remaining portion the Longer Version. The portion of the *Bhāṣya* from I, 56, 2 to I, 61, 16 is missing in it as in the Grantha manuscript mentioned under क above, but, still, it seems to have been copied from a different original in that it gives the *Bhāṣya* on I, 32, 18 which is missing in the said Grantha manuscript.

बि The Devanagari transcript which was copied out in 1959 from an original palm leaf manuscript, preserved in the Government Oriental Manuscript Library, Madras under its No. R 5334. It belongs to the Manuscript Section of the V. V. R. Institute Library, Hosharpur as its No. 635 and contains the *Bhāṣya* on I, 1, 1 to I, 32, 15 according to the Shorter Version.

बि Another Devanagari transcript which is preserved in the V. V. Research Institute Library, Hosharpur, under its No. 4365. It is comparatively older in appearance. It contains the *Bhāṣya* on I, 1, 1 to I, 15, 11. This agrees fully with the Trivandrum edition of the Longer Version and seems to have been copied from the same original बि manuscript on which the said edition was mainly based, all the lacunae found in the one being found in the other also. It was copied out by some able scribe in the Devanagari script on old paper and contains 77 pages in all. As a result of the scribal improvements, it occasionally records better readings.

बि The original palm leaf manuscript, in the Malayalam script, of the Longer Version which is deposited in the Trivandrum Manuscript Library under its No. C. 434. It contains the *Bhāṣya* from I, 1, 1 to I, 56, 1 and I, 62, 1 to I, 112, 25. This is the same manuscript as was utilized under the common designation क by both Sambasiva Sastrī and L. A.

Ravi Varma for their respective editions. In the beginning, for the first two *Adhyāyas* (I, 1, 1 to I, 32, 15) we had to extract its readings from the aforesaid edition साम्ब and for the third *Adhyāya* (I, 33, 1 to I 46 14) from the aforesaid edition रवि which we recorded under the designations साम्ब¹ and रवि¹ respectively. Later on, as arranged with the Tiruvandrum Library, one of our scholars was deputed there to collate on the spot our press-copy of the remaining available portion of the *Bhāṣya* with this original manuscript. The readings thus secured have since been marked off under वि after the place name Tiruvananthapuram (=Trivandrum).

The basic materials which were available for the present edition for the aforesaid second part of the *Bhāṣya*, i.e. V, 57, 1 to 61, 19 and VI, 29, 1 to VI, 75, 6 may now be indicated as under —

A. Previously Published edition

क C. K. Raja's edition of the portion V, 57, 1 to V, 61, 19 and VI 47, 18-31. It appeared by instalments in the *Adyar Library Bulletin* (द्वयविद्य) in its Volumes XIV, Part 1 and XVI Parts 1-4 for the years 1950 and 1952. Since it was based on a single faulty manuscript, its reliability is very much doubtful. Indeed, the Editor who seems to have taken it up, quite enthusiastically, taking pains to trace out and clearly demarcate the other texts quoted in the *Bhāṣya* and adding comparative data from *Bṛhadāraṇyaka* and some other works could not proceed beyond VI, 47, 31 where he must have felt compelled to give it up, being a hopeless task.

B Manuscripts

वि¹ The transcript prepared for the Lalchand Library at Lahore in the year 1929 and now preserved in the Manuscript Library of the V V R Institute under its No. 6176. It contains the portions from V, 57, 1 to V, 61, 19 and from VI, 47, 18 to VI, 75, 6. It seems to have been prepared from some very defective original as it contains numerous *lacunae* as well as misplacements in the text. It gives the *Mantras* in red ink and the *Bhāṣya* in black ink.

वि² The transcript got prepared for this purpose by the V. V. Research Institute, Hoshiarpur in the year 1959 from a transcript, preserved in the Madras Government Oriental Manuscript Library under its No. 5402. It contains the same portions of the *Bhāṣya* as वि¹ and is also equally defective and corrupt. It appears that both the transcripts वि¹ and वि² might have been prepared from the same original manuscript. However, there are some improved readings in वि², evidently, owing to its scribe having been able to decipher original manuscript more correctly than the other scribe concerned had been able to do.

ख The transcript prepared, probably, from the same original as in the case of वि¹ and वि² for the Adyar Library and kept there under its No. C 31-1-10. On collation with this transcript, some good variants, resulting likewise, from superior decipherment of the original by the careful copyist concerned became available to help in filling up certain *lacunae* and clearing some ambiguous readings.

वि¹ The Devanāgarī transcript which is preserved under No 1124 of the V. V. R. I. Library (Manuscript Section) It was got copied out from a very old and much injured but quite correct Malayalam manuscript in the Kerala University Manuscript Library. The most remarkable thing about it is that it contains the portion from VI, 29, 1 to VI, 47, 17 which is not found in any other manuscript, known so far, of the work under present discussion

वि² The Devanagari transcript preserved in the Kerala University Manuscript Library under its No 507B. 1 This was collated with वि¹ from VI, 44, 9 to VI, 47, 17 being the portion for which only the former was available

II. Udgītha's Bhāṣya on Rgveda

A. Previously published edition

(i) वि¹ The edition published by the D. A. -V. College Research Department, Lahore in the year 1935. It contains the Bhāṣya on the portion from X, 5, 4 to X, 34, 3 and is based on the single palm leaf manuscript 'वि¹' which is being described below. Even though it could not be called a critical edition, it did succeed in improving quite a number of faulty readings of the manuscript and in tracing out the sources of almost all the quotations in the Bhāṣya

B. Manuscripts

(i) वि¹ V. V. Research Institute, Hoshiarpur Ms. No 2078. It is an undated palm leaf manuscript, written in the Malayalam script. It contains the Bhāṣya on the portion from X, 5, 4 to X, 83, 6. The Bhāṣya on the five Mantras (X, 12, 6 to X, 13, 1) is missing. It consists of folios 61, size 21" × 2½". It has generally, 12 lines in a page and 130 letters in a line. Its general condition is not very good. It is legible but corrupt. Some pages are blank in the middle.

(ii) वि² The transcript bearing the V. V. R. Institute Library (Manuscript Section) No 638. It was got prepared from the manuscript No R 4317 of the Madras Government Oriental Manuscript Library in the year 1959. It covers the same portion as is done by वि¹.

(iii) वि³ The transcript belonging to the Manuscript Section of the Adyar Library, Madras, bearing its No 39 B 21. It covers the same portion of the work as is done by our वि¹ and वि².

III. Venkṣa-Mādhava's Commentary on Rgveda

A. Previously printed editions

(i) सप्तम्यः Sambasiva Sastris edition, in two parts, published by the Government of Travancore in the *Treasury Sanskrit Series* as the Volumes XCVI and CVX in the years 1929 and 1935, respectively, giving, together, the Bhāṣya of both Skandaraṁbhin and Venkṣa-Mādhava on the first two Adhyāyas of the first *Maṅala*. This portion of Venkṣa-Mādhava's Bhāṣya is based on three palm leaf manuscripts written in the Malayalam script. All the three manuscripts happened to be defective and the Editor had to draw upon his own imagination and ingenuity at several places.

(ii) कृ C K. Raja's edition of the first two *Adhyayas* of the First *Aṣṭaka* of Venkaṭa Madhava's *Bhāṣya* published alongwith another commentary on the same portion by one Madhavabhaṭṭa, as Nos 22 and 61 of the *Adyar Library Series* in the years 1939 and 1947, respectively. This edition was based on a single palm leaf manuscript.

(iii) रवि L. A. Ravi Varma's edition, published from Trivandrum by the University of Travancore in the *Trivandrum Sanskrit Series* as No CXLVII in the year 1942. Covering the Third *Adhyaya* of the First *Aṣṭaka*, it was just a further continuation of the aforesaid साध्व and was based on the same manuscript materials as had been used towards that edition.

(iv) ल Lakshmana Sarup's edition in four parts published by Motilal Banarasidas. The Parts I-III were issued from Lahore in the years 1939, 1940 and 1943, respectively, and the Part IV from Varanasi in 1955. These four parts cover the *Bhāṣya* upto the end of the 7th *Māṇḍala*. But it is said that the work had been completed up to the end of the 10th *Māṇḍala* and that the press-copy of the remaining portion was irretrievably lost at Lahore at the time of the Partition in 1947. This edition is based on two original Malayalam palm leaf manuscripts alongwith such other materials as were available for its purposes in transcript or in print. The learned Editor has spared no pains in making the best use of all these materials, so often so defective, towards producing a truly critical edition, copiously furnished with extremely useful text-critical and comparative annotations and with the significant signals of query-marks at numerous places which baffled all his efforts to decipher them to his satisfaction. Certainly, the previous productions of Sambasiva Sastri, C K Raja and L. A. Ravi Varma dwindled into insignificance in comparison with this great, memorable achievement.

B Manuscripts

वि^० Ms No 6191 in the V V Research Institute Library, Hoshurpur, It is an undated palm leaf manuscript written in the Malayalam script. It contains the *Bhāṣya* on the portion from I 1, 1 to VI, 61, 14 and again, from VIII 98, 1 to X, 114, 4. It consists of 294 folios (17½ × 2"), generally, with 11 lines in a page and 100 letters in a line and with leaves regularly numbered. This is the same manuscript as had been lent to L. Sarup and utilised by him for his edition under the name 'D' which indicated the U A-V College Section of the V. V. R. I. Library. This is a very defective manuscript, abounding in corruptions.

वि^२ The Devanagari transcript from a palm leaf manuscript in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras, got prepared for the V V Research Institute in the year 1926. It contains the portion from I, 10, 3 to V, 4, ॥ and from VI, 62, 1 to X, 191, 4. Fortunately, the whole portion missing in the वि^० is supplied by this transcript. Thus, between themselves, वि^० and वि^२ share the unique importance of supplying the complete text of this *Bhāṣya* which was not available to any of its four previous editors, namely, Sambasiva Sastri, L. A. Ravi Varma, C K Raja and L. Sarup.

११. The transcript of the *Bhāṣya* in Devanāgarī script prepared for the Institute from a manuscript obtained from Mysore. This contains 198 pages with 14 lines to a page and 24 letters to a line. It is in good condition. It contains the portion from I, 33, 1 to I, 121, 15. It was used by Dr. Lakshmana Sarup, also under the mark 'F', for his edition.

१२. A Devanāgarī transcript preserved in the Adyar Library, Madras. It contains the *Bhāṣya* on the portion from I, 10, 3 to V, 4, 8 and from VI, 62, 1 to X, 191, 4. Its readings are comparatively correct.

१३. Another Devanāgarī transcript from the Adyar Library, Madras. It contains the portion from I, 33, 5 to I, 121, 15.

१४. Yet another Devanāgarī transcript from the Adyar Library, Madras. It contains the portion from VI, 62, 1 to X, 191, 4.

१५. One of the two original palm leaf manuscripts which were used by L. Sarup for his edition. He named it as 'P'. In the Introduction to his Volume I, he described this manuscript as follows: Panjab University Library, Lahore, size, 24½" x 2", folios, 196, 10 to 14 lines to a page, about 200 years old, written in Malayalam script, generally correct, legible, condition good, pages regularly numbered by letters and not by figures.

IV. *Mudgala's Summary of Sayana's Bhāṣya on Rgveda*

A. There is no previously published edition of this *Vṛtti*. It is now being published for the first time.

B. Manuscripts

१६. The Devanāgarī transcript which is preserved in the V. V. R. I. Library (Manuscript Section) as its No. 637. It was copied out from the Kannada manuscript, preserved in the Mysore University Oriental Library under its No. A635. It contains the portion from I, 1, 1 to I, 61, 16, being the first four *Adhyāyas* of the First *Aṣṭaka*.

१७. Another transcript which was prepared for our purpose by the Mysore University Oriental Library from the palm leaf Manuscript No. C 2320 in its possession. It contains the portion from I, 1, 1 to I, 121, 15, comprising the whole of the First *Aṣṭaka*.

१८. The original palm leaf manuscript written in the Nandināgarī script. It is preserved in the Mysore University Oriental Library under its No. 4650. It also contains the *Vṛtti* on the whole of the First *Aṣṭaka* (I, 1, 1 to I, 121, 15).

१९. The original manuscript, which is preserved in the V. V. R. I. Library (Manuscript Section) as its No. 5557. It is written on ordinary country paper in the Devanāgarī script in 102 folios with 16 lines in a page and 32 letters in a line. It seems to be about 200 years old. It is legible and fairly correct. It contains the portion from V, 9, 1 to VI, 9, 6. Thus, it is different from the above mentioned transcript, also named १६, which covers the portion from I, 1, 1 to I, 61, 16 only.

संक्षेपः (Abbreviations)

(क) सामान्याः (General)

उ.	उपरम्	मूको.	मूलश्लोकः (हस्तलेखात्मकः)
ग.	गतम्	यक.	यथाकथम्
टि.	टिप्पणम्	विप.	विशेषण-पदम्
तु.	तुलनीयम् (compare)	वैतु.	वैपरिभाषेण तुलनीयम् (contrast)
द्र.	द्रष्टव्यम्	व्यु.	व्युत्पत्ति
पाठे.	पाठ-भेदः	स्वरा.	समान-पाठः
प्रभृ.	प्रभृतयः	सद्यु.	समान-श्रुतिः
मं.	मन्त्रः	स.	सूत्रम्
सुपा.	सुदित-पाठ		

—:३:—

(ख) ग्रन्थीयाः लेखकाश्च (Works & Authors)

अ.	अथर्ववेदः (शौनवीय)	गी.	भगवद्गीता
आच्यु.	आश्वलायन-श्रौतसूत्रम्	गोधा.	गोपथ-ब्राह्मणम्
आग्निच्यु.	आग्निषेध-श्रौतसूत्रम्	छांड.	छाण्डोग्योपनिषद्
आपच्यु.	आपस्तम्ब-श्रौतसूत्रम्	जै., जैत्रा., जैमि.	जैमिनीय-ब्राह्मणम्
आपधौ.	आपस्तम्ब-श्रौतसूत्रम्	जैउ.	जैमिनीय-निषद्-ब्राह्मणम्
आश्रा.	आश्वलायन-श्रौतसूत्रम्	सां., तांश्रा.	सायण-ब्राह्मणम्
शाश्री.	आश्वलायन-श्रौतसूत्रम्	सै., सैसं.	सैतिलीय-संहिता
श्रु.	ऋषेयः	सैला.	सैतिलीय-ऽऽरण्यकम्
श्रज., श्रमनु.	शामवेदीय-सर्वाष्टिकसमी (काल्या- यन-श्रौता)	सैउ.	सैतिलीय-निषद्
स्तलि.	सि. (उ. इ.)	सैश्रा.	सैतिलीय-ब्राह्मणम्
स्त्या.	स्तम्भ-आश्वलायनम्	नि. निघ.	निघण्टुः (वास्वीयः)
पे., पेज्रा.	पेठेय-ब्राह्मणम्	पा.	पाणिनीय-ऽष्टाध्यायी
पाठ.	पाठन-संहिता (ऋषयशुर्वेदीया)	पाउ.	(पाणिनीये) उणादिसूत्रम्
पादा.	पाणिनीय-संस्कृत-व्याकरणम्	पाथ.	(पाणिनीये) महाभाष्यम्
कु.	कुण्डन-राजा		(पतञ्जलि-कृता)
की.	कीशुभ-संहिता (शामवेदीया)	पावा.	(पाणिनीये) वार्तिकम्
कीश्रा.	कीशुभ-संहिता-ब्राह्मणम्		(कान्वायनीयम्)
रि.	रिचय-क-संमदः (शामवेदीयः)	वृउ.	वृहदारण्यकोपनिषद्
		वृदे.	वृहदेवता (शौनवीय-कृता)

पौष्टो.	सौषावन-श्रीनमूत्रम्	वाघ.	वासिष्ठ धर्मसूत्रम्
ममा.	मदाभारतम्	वै.	वैकटमाचर
मस्सु.	मन्मूनि	वैजज.	वैकटमाचर्याया श्रुतिदागुरुमणी (बृहन् रात्रन्वैवर्दिता)
मा.	माध्विन्दन-महिता (शुक्ल बज्रवेदीया)	वैष.	वैदिक-यदानुक्रम-शेष (विश्वेश्व- रानन्दसंस्थानीयः)
मादा., दा.	माध्विन्दन-दातव्य-ब्राह्मणम्	श.	शाश्व. (ग. इ.)
माधौ.	मानव धौतसूत्रम्	शांशा.	शांशादनाऽऽरभ्यम्
मुंठ.	मुग्धबोधनियम्	शांशा.	शांशासन-प्राप्तम्
मै.	मैत्राक्षर-वादिता (शुक्ल पुर्वेदीया)	शांशौ.	शांशासन-श्रीतानुम्
मैड.	मैत्रुपलियद्	शौ.	श. (ग. इ.)
या.	याद्वीय-निकृत्तम्	परा.	परब्रह्म-ब्राह्मणम्
याम्भु.	याज्ञवल्क्य-ज्योति.	साम्भ.	साम्भशिवशास्त्री
रवि.	ऐं. ए. रविधर्मा	सा.	सायणः
छ.	छन्दस-शास्त्र	सुपाइ.	सुब्रह्मणेयसिपद्
सुशा.	(सप्तमोग्रहे) साध्यासनकम् (बृहत्सम्पद्ये-सं-पादितम्)	स्क.	स्कन्दम्बारी

—३३—

C.	Caland, W.	SEY.	getische) Noten.
ORN.	Oldenberg, H. <i>Regeda</i> (<i>Text kritische und Exe-</i>		Siddheshvar Varma <i>Ety-</i> <i>mologies of Yaska</i>

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

प्रथममण्डलस्य १-८० सूक्तात्मकः

प्रथमो भागः

**अथ
ऋग्वेदे सभाष्ये
प्रथमं मण्डलम्**

ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ॥ १ ॥
अग्निम् । इळे । पुर इहितम् । यज्ञस्य । देवम् । ऋत्विजम् । होतारम् । रत्नधातमम् ॥ १ ॥

स्वन्दस्वामि-भाष्यम्

‘विज्ञेयम् । विधियात्संघट्ठश्चन्द्रोपेन्द्रवन्दिषु ।
गमो गनपते । तुभ्य गृहणां गृहणस्यते ॥ १ ॥
मन्त्राणामवबोधेष्यो यजोऽर्षोऽङ्गरवसिद्धये ।
*ऋग्वेदस्वार्थचोपार्थमतो भाष्यं करिष्यते ॥ २ ॥

ते मन्त्रा पञ्चप्रकाश — वैषा, करण, क्रियमानुवादिन, शस्त्राभिष्टवनादिगता, जपानु-
वचनादिगता इति । प्रियास्तावद् ‘देव्या यमितार आरमण्यम्’ (ऐत्र २, ९) इत्येवमादयः । कणा
‘इदमहमर्षयो सन्ने’ सीदामि’ (मात्र १, ५, १, २४) इत्येवमादयः । क्रियमानुवादिन ‘युवा तुवासा’
(ऋ ३, ८, ४) इत्येवमादयः । शस्त्राभिष्टवनादिगता ‘आ त्वा रथ यथेतये’ (श्र ८, ९८, १), ‘मङ्ग
ज्जानम्’ (श्री १, ३२१) इत्येवमादयः । जपानुवचनादिगता ‘तद्य वाच प्रथम मर्षान्’ (ऋ १०,
५३, ४), ‘आपो रेपता’ (ऋ १०, ३०, १२) इत्येवमादयः । एते सर्वे प्रयोगकाले स्वार्थम् प्रतिपादयन्त
कर्मणोऽङ्गव प्रतिपद्यन्ते, शोषारणमात्रेण । इत एतत् । ये तावद् प्रिया कणा क्रियमानुवादिनस्तेषां
गोऽर्थस्वरयं कर्मणोऽङ्गवत्तवाद् अङ्गभूतस्य चास्मृतस्वानुवाद्युत्तमसंख्यत्वात् स्मरणस्य करणपक्षितत्वात्
प्रियादिभिद्वय कर्तुं शक्यत्वात् । ये तु शस्त्राभिष्टवनादिगतास्तेषां चोऽर्थं, स यद्यपि कर्मणो ग्राहभूत,
तथापि ते तत्रैव प्रतिपादयन्त कर्मणोऽङ्गव प्रतिपद्यन्ते, शोषारणमात्रेण । स्तुतिर्हि शस्त्रमभिष्टवनात् ।
गुणैश्च गुणित सन्नाभिष्टवनाप्रतिपादनं स्तुतिरित्युच्यते, न उदर्थांशरोधारणमात्रम् । नहि प्रहणार्थमन्यास्तां
वा स्तुत्यर्थान्पट्टगृहणरामिं छेदाङ्गराणि वीक्षारयन् लोके स्वीतीत्युच्यते । अत शस्त्राभिष्टवनादिगता
अपि इगार्थमेव प्रतिपादयन्त कर्मणोऽङ्गव प्रतिपद्यन्ते, शोषारणमात्रेण । एवमेवा पटुर्विधानां मन्त्राणां
सर्पस्यवापनेन कर्माङ्गभागद्वयवद्विगार्थां मन्त्रान् उदर्थस्य प्रयेतुमशक्यत्वाद् बोद्धव्यं एवमर्थं । येषु
जपानुवचनादिगतास्तेषां यद्यपि अर्पनाऽनुवचिना वा धातुनाऽङ्गरोधारणमात्रं चोदितं भाष्यप्रत्यायनम्,
तथापि यो ह वाऽविदितार्थेन चन्द्रोदैवतजगद्धनेन मन्येण याजगतिं वाऽप्यापयति वा रथाणु वाऽऽर्चति गर्तं
वाऽऽपयते’ (मात्रा १, १) इत्याद्यान्पेनाल्लग्न्युत्तरविदितवैवतस्य मन्त्रस्य कर्मस्यहमावाभावाद्वापयता

१ १ नास्ति विं अ कु २ स्थानो विं अ कु ३ सरणि विं अ कु । तु धावा
६, २३] ४ इत्यारं साम्ब ५ गवाणं विं अ ६ दिने वा ते विं अ कु ७ अथे सर्वे
तस्य विं ८-८ भूरास तस्युं साम्ब ९ वन्या विं अ १० म्बभ्रं कु ११ तदथो विं
साम्ब १२ न्यन्थुं विं १३ येऽस्मिन् विं अ कु १४ धन्ववि विं अ कु १५ प्रत्येन
विं अ कु १६ क्त विं साम्ब १७ १७ वा (१) धावा साम्ब, भावा विं १८ गौ विं
अ कु १९ १९ ये सु साम्ब विं, भावेणुं विं अ कु, देवतस्य साम्ब

गार्धस्य च मन्त्रस्य दैवतस्य वेदितुमशक्यत्वान्नपानुवचनादिगत्वानामपि. बोद्धव्य एवाहं^१। एवं सर्व-
मन्त्राणां कर्माहत्वसिद्धयर्थं यतो बोद्धव्योऽर्थः, अतः ऋग्वेदस्यार्थबोधार्थमस्माभिर्गार्धं करिष्यते। तत्रापि-
दैवतयोर्थांबोधोप उपसु. यन्नाकत्वात् तेषु धर्मिष्येते, न ह्यनु. मनुष्युप्यमानत्वादिति^१।

‘ऋषिराजो मधुच्छन्दाः वैश्वामित्रः’। ऋग्वेदस्यास्य ऋषिसंयुच्छन्दा नाम। विश्वामित्रस्य
पुत्रः^१। ‘आग्नेयं प्रथमं सूक्तं मधुच्छन्दम् आदितः’ (वृदे २, १२६)। मधुच्छन्दस्य ऋषिराजौ यत् सूक्तम्
ऋग्वेदस्य प्रथमं तदभिदिवसम्।

अग्निम् अहं^१ स्वीमि। कीदृशम्। पुरोहितम् शान्तिऋषीष्टिकैः कर्मभिर्षो राजानमापृश्य-
श्वापते स पुरोहित इत्युच्यते, तत्राद्यानीवम्। कश्य, ‘यज्ञस्य यज्ञाधिकृतस्य’ ‘यज्ञो वै प्रजमानः’ (तु.
ऐशा १, २८) इति ध्रुतेः^१। मापृशामपृश्वत्वारमित्यर्थः। देवम् ‘दीप्यतिश्रानार्थं दीप्यर्थं वा’। श्रातारं
श्रीतं वा। अथवा पुरोहितनाम्नः क्रियासदृशः। पूर्वार्थां दिशि निहितमादृशकीयारमना स्थापितम्। यज्ञस्यै-
त्येतत्तु देवमित्यनेन संरभ्यते। यज्ञस्य राज्ञां दीपयित्वां वा। यज्ञं हि देवेश्यो मनुष्यैश्चक्रामिर्दाति,
तदापृशयाद् दीपयति च। न च यज्ञस्य देवोऽथ केवलयम्, किं तर्हि। अग्निजम्। कथमम्। होतारम्
‘अग्निर्षं देवानां होता’ (ऐशा १, २८) इति ध्रुतेः। अग्निर्व्यो होवा। तदधिकृतत्वं^१ मधुषो होवा हीरं
कर्म करोति। अथवा अग्निषोऽनुवृत्त्यावपि दिवसादृशिवत्। अस्त्यहो^१ ‘दष्टारम् ऋषिजम्। यो यो
यागक्रातुस्तत्र तत्र दष्टारमित्यर्थः^१। होतारमाहोतारम्। कश्य, सातर्ष्याद् देवानाम्। रत्नधातुम्
रत्नमिति धननाम। दधातिश्रानार्थं। धनानामतिश्रापेन दातारम् ॥ १ ॥

वेदुदमाधय-भाष्यम्

अग्निं दृश्यायं तपो ध्यायिषीषेति माधयः।
 कर्त्तुं दिवामस्य^१ देवः^१। प्रसीदतु दिवायक. ॥ १ ॥
 लोकमिदं^१ विमलवर्षमनुके तत्र^१ वा स्यवेत्।
 निफननागतः तुर्याद् ‘धारत्यार्थः। अथा स्वरम् ॥ २ ॥
 यदाति पूर्वं जानीयान् कष्टस्त्रमनस्त्रवेत्।
 उपसर्गान् क्रियासद्वैः संयोग्यार्थं प्रदर्शयित् ॥ ३ ॥
 निपाठविद्पदस्वार्थं यास्वार्थः परंपरस्थितिः।
 अतिशान्तोऽपि पादादौ विनोपस्त्रय वक्षते ॥ ४ ॥
 निपाठविद्पदस्वार्थं यास्वार्थे दृशियेऽनैः।
 ‘ददात्तविद्पदस्वार्थमुच्चैःतदौ मर्दनवेत् ॥ ५ ॥
 ‘वदतीत्यादिमित्युक्तं तित्ये’ वा स्तुते वदेत्।
 अथान्तराणो यास्वानामन्वेऽर्थे तं च दत्तवेत् ॥ ६ ॥

१. ऋग्वेदः साम्. २. ‘अग्ने’ ति अ तु. ३. ‘अग्निपृथक्’ साम्. ४ ४. स
 ति अ तु. ५. अग्नेत्तु. ६. नास्ति ति अ तु. ७. नास्ति साम् ति.
 ८. ८. ‘अग्ने’ ति अ तु. ९. नास्ति ति अ तु. १०. ‘अग्ने’ ति अ तु. ११-११ पद्य
 ११-११ साम् स्ते वा दृश्यं ति अ तु. १२. ‘अग्ने’ साम्. १३. वेदः ति अ तु. १४-१४. ‘अग्ने’
 इति शोधं साम्. १५. ‘अग्ने’ वेदम्; ‘अग्ने’ इति शोधं साम्. १६. निपाठि साम्.
 १७. ‘ददात्त’ साम्, ‘वदती’ साम्. १८. ति अ तु वेदम्.

अथात्र कारणं ब्रूहि वाक्यादौ विदुदात्तवत् ।
 सर्वाणुदात्तमन्वत्र नार्थभेदस्तु कश्चन ॥ ७ ॥
 अर्थभेदादिति^१ ब्रूमः धोतारमिह^२ तिहृपदम् ।
 उदात्तवत् समाहन्ति स यथाऽभिमुखो भवेत् ॥ ८ ॥
 उदात्तकारकवद्वैस्त्वत्र पूर्वं समाहृते ।
 पदे सर्वाणुदात्तं स्यान्मज्ज्येऽन्ते वाऽयं यदूचेत् ॥ ९ ॥
 अनुपादे विरम्यार्थशेषः कथयन्वतः^३ ।
 पुनश्चेद्गोधनं कर्तुं पादादौ विदुदात्तवत् ॥ १० ॥
 अनुदात्ते पदे यत्र तत्र संस्थापयेद् द्विधा ।
 "वात्यविन्द्य वेतया", "ताना यानसुपं द्रवन्" ॥ ११ ॥
 भगवान् पाणिभिर्वैति वाक्चतुर्षीः^४ समञ्जसम् ।
 प्रतिपेधो विधातव्यं योद्धव्यो विदितैरवः ॥ १२ ॥
 तत्र संशोधनपदैर्नैरः संशोधितोऽपि सन् ।
 वाक्यार्थोद्गोधनं^५ कर्तुं पुनराह्वयते तिला ॥ १३ ॥
 "ननुदात्ते पदे एतं वाक्यमन्व्येऽपि कथया ।
 'मानुः संसो जर्जरः'^६, 'इन्दु सोमं पिबे'^७ ति च ॥ १४ ॥
 एतन्मोऽर्थसंस्थानमिह यस्मिन् भजेपिदि ।
 तनु^८ सर्वाणुदात्तं स्यात्संस्थित उदात्तवत् ॥ १५ ॥
 मा^९ प्राप्नोतु कदम्बल शीतोऽसात् महानस्पते ।।
 रशैरिति मन्त्रार्थः पाने चावेदानं कलम् ॥ १६ ॥
 सुदये ननु वाक्यार्थः स्पष्टं संतिष्ठते तव ।
 सत्यमाह भगवतेवत् काङ्क्षस्य तु^{१०} रिजते ॥ १७ ॥
 यथा तिङ्शु हि-युषेषु द्वये वाक्यस्य संस्थिति ।
 एवं लुप्यपि संस्थाने पस्मिन् काङ्क्षपिति स्थितिः ॥ १८ ॥
 'युः हि मे विर्मन्वः'^{११}, 'आ हि र्थां सूनर्वे पिता'^{१२} ।
 'ब्रूहि यस्मिन् दूके'^{१३}, 'भ्रातृन्वी वानुसार्तमा'^{१४} ॥ १९ ॥
 आश्चर्यं एतु मन्त्रेषु तिङ्शुः एवंवत्स्थिति ।
 हेतौ 'सं यन्मन्त्रे'^{१५} ति वेजतस्तिङ्शुदात्तवत् ॥ २० ॥
 एवं 'थेनेह युक्तं^{१६} सत्^{१७} तिङ्शुः न निहन्यते ।
 उदर्थे तत्र संस्थानं न^{१८} तिङ्शुः इति स्थितिः ॥ २१ ॥

१. 'विदि साम्प्र. २. 'जदि' छ. ३. 'न्यसा वि' छ. ४ छ. न १, २, ५. ५. वाक्य
 चतुः वि'; वाक्यं श्रुति. छ. ६. 'विदि' साम्प्र. ७. 'वैरु वाक' वि'. ८. अनुदात्तार्थं साम्प्र.
 ९. न १, १८, २. १०. न १, १५, १. ११. नास्ति छ. वि'; अत्र वैकल्य. १२. तत्र साम्प्र.
 तत्र: वि' छ. १३. मन्त्र साम्प्र. १४. न छ. साम्प्र.; नु वैकल्य. १५. न १, २५, ४ १६. न १,
 २६, ३. १७. न १, २३, ४. १८. न १, २८, ७. १९. न १, २०, ३. २०-२०. येन विदु' छ.
 २१. नु वैकल्य साम्प्र. २२. नास्ति वि' छ.

एवं पदे समासे च यत्रोदाचो व्यवस्थितः ।
 र्णां पदे वा तत्रापि काङ्क्षतीति निश्चयः ॥ २२ ॥
 तत्रैकस्मिन् पदे काङ्क्षद्वैरेवावगम्यते ।
 सूत्रमितिः समासस्यः प्राङ्मुखैरपि विहस्वरः ॥ २३ ॥
 'स्तेच्छेन ... .. इत्'सु ।
 यावत्पृथिव्यातोऽयं सप्तशो लौकिकेऽपि ॥ २४ ॥
 मन्वन्ते पविडतास्त्वान्ये^१ यथाव्याकरण स्वरम् ।
 स्वस्मिन्तो भवत्स्वार्था^२ हेतुः कश्चित् विपत्ते ॥ २५ ॥
 मापदस्य त्वयं पद्मः स्वर्गैव व्यवस्थिति ।
 'अयंमनीषस्य' ... .. ॥ २६ ॥
 'अयंज्ञान क्रुदिसार्त्त' मूषिष्टमुपरारुम् ।
 हृदयन्त मपयन्तस्मात् स्वरूपस्वास्तु देवता ॥ २७ ॥
 वादायसानविज्ञाने छन्दोऽज्ञाने सिप्यति ।
 पारश्वेरादिषु ज्ञेयमवदृष्टम् यत्त ॥ २८ ॥
 मित्रिपोषपरिज्ञानाद् यजुषामर्थमिश्चय ।
 इतिहासैर्नगरीनां बहुमाद्यवृत्तिर्यै ॥ २९ ॥
 वपश्चमेषु सूक्ष्मानामुल्लेख इव दृश्यते ।
 सप्तशिव धान्तेषु सूक्तं ज्ञेयमतो बुधै ॥ ३० ॥

मण्ड-दा दीधामित्र नापि । अग्निम् शीमि पुरो विदितमुच्चरेथा यक्ष्म्य दुरथान स्ते स्ते वानि
 देवतां यद्वारम्, ह्यतएव देवानाम्, रमणीयानां धनानां दानुतमम् ॥ १ ॥

मुद्रल-भाष्यम्

सधियानन्दरूपाव दिव्याय विमताप च ।
 मपकृषेतनरूपाव जगद्भाष ते नम ॥ १ ॥
 गौणाय नमस्तुभ्ये निर्गिरिकरणाव च^१ ।
 सप्तशिवे नमस्तुभ्यं जगदीधे दिवता भर ॥ २ ॥
 काष्टोभ्य पूर्वभाष्य च बहुवचस्य समन्ततः ।
 गहन मन्वमानेन सुबोधेन समुवृतम् ॥ ३ ॥
 मन्त्रिते यथा क्षीरात् मिक्तजायाश्च फाञ्चनम् ।
 तथा समुदृतं सार प्राणिनां, 'बोधसिद्धये ॥ ४ ॥
 यौष्टक्यगोत्रेण च मुद्रलेन ह्यारम्भानुमूत्रेण सुपरुत्रेण ।
 फलार्थभूतेन सुप्रार्थनेन समुदृतं सारमिदं^२ परिष्टम् ॥ ५ ॥

१. वरं भाष्यं. २. 'वैमिन्त्र' वैमन्त्र. ३. 'नमस्तु' इति लय ४४. एतेन साम्बे;
 'मन्त्रेण—वारं भाष्यं' ; नास्ति वैमन्त्र. ५. 'व्याख्ये इति लय' ६-६. 'पुण्ये न वेदाश्च साम्बे' ;
 'पु' इत्यन साम्बे. ७. 'अवयववर्ग' 'व्यो साम्बे', ८-८. 'न्युति न्युत्' इति लय; 'न्यु' च' तु साम्बे ल.
 ९. 'गद' इति लय. १०. 'पुष्टि' इति लय. ११. 'वेमन्त्र' इति लय. १२. 'निमन्त्र' मूत्रे.

वेदार्थहीनस्य भाष्याहत्व वेदाद्वे निरक्ते उक्तम्—'स्याणुरय भारद्वाज किलाऽभूदधीत्य 'वेद न' विनानाति योऽर्थम् । योऽर्थञ्च इत् एवम मद्रमस्तुते नावमति ज्ञानविधूतगम्भा ॥' (शाभा १४, २, या १, १८) । वेदनधीत्य वेदाऽर्थो ज्ञातव्यः । तदुक्तम्—'श्रीतस्मार्तैर्ज्ञां कर्तव्य फल दानपूर्वकम् कृतेन द्यशाशोक्तकर्मणा चित्तशुद्धिर्भविष्यति । तत्कारणाय वेदार्थज्ञानमवश्य साधयितव्यम् । ऋग्वेदस्याऽऽध्यायनो शास्त्राध्यायी' गणकला वाष्कला माण्डूका चेति एवञ्च शाखा । एतज्जाकरसहिताया दश मण्डलानि । तत्र प्रथमे मण्डले ऋग्विंशतिरनुवाका । एतज्प्रथमानुवाके त्रीणि सूक्तानि देवताच्छन्दऋषीणां सम्यग्योवाप प्रकाशितानि । एतज्जतिमीळ इति नवचं प्रथम सूक्तम् । विद्यामित्रपुरो मधुच्छन्दा' ऋषि । पापत्रम् । आग्नेयम् ॥

अग्निम् देवम् ईळे स्तौमि । कीटसम् अग्निम् । वज्रस्य पुरोहितम् 'यज्ञस्य पूर्वभागे' ब्राह्मवर्गीय स्थेणानस्थितम् । पुन कीटसम् । देवम् दानादियुगपुक्तम् । होतारम् ऋद्विजम् । देवाना यज्ञेषु होतृनामक ऋद्विषय अग्नेरेव । पुन कीटसम् । रत्नघातसम् यागफलक्याण्य रत्नानामविक्षेपेन ध्यायितारम् ॥ १ ॥

अग्निः पूर्वभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवो एह वक्षति ॥ २ ॥

अग्नि । पूर्वभि । ऋषिऽभि । ईड्ये । नूतने । उत । स । देवान् । आ । इह ।
वक्षति ॥ २ ॥

स्कन्द० किं कारणम् । उच्यते । 'यस्मात् अग्नि पूर्वभि' 'पूर्वैस्मत्त पूर्वकारैर्ऋग्विंशतिर प्रभृतिभि' । ईड्ये इत्युत् । नूतने उत 'नूतनमिति नवनाम । उवाचच्छन्दोऽप्यर्थे समुपये' । नवैक्षेत्यर्थे । पागात् 'कश्चिदपि एत सर्थेणयत स्तोत्रव्य', अतोऽह स्तौमीत्यर्थे । एवमस्पर्धार्थस्य पूर्वार्थकपावदप्रा । भयरे पादो निष्ठ वाक्यम् । स प्रभृतोऽग्नि देवान् आ इह वक्षति । आ इत्युपसर्गो ध्यवहितोऽपि यज्ञशीलाप्यातन सम्पद्यते । लक्ष्ये डेट । इहेति कृतस्वस्य जगय प्रतिनिर्देश । इहेति कृतस्वै जगति । स एव देवान् आगृहति यज्ञेषु, ना व कश्चिदित्यर्थे । अथवा 'अनयोऽर्थेर्धपोरेक वाक्यताप्रसिद्धयर्थे यत्तद्वोहेदेशप्रतिभिर्देशार्थेणिससम्भ'पात् स देवानिति च प्रतिनिर्देशार्थतच्छब्दश्रुत पूर्वस्मिन्नर्थे उद्देशार्थो यच्छन्दोऽप्याहर्तव्य' । य पूर्वैर्नरेभ स्तुत्य अग्नि स देवानिह जगति वाक्यवृत्ति' भाववृत्ति । अथवा 'इहेति प्रकृतस्य कर्मण प्रतिनिर्देश' । यज्ञशीति' लोड्ये डेट । एह कर्मणि दधानावहरिवति ॥ २ ॥

षेडूट० अग्नि 'पूर्वे ऋषिभि क्षोतव्य अस्माभिश्च नवचरे । स देवान् इह आ वक्षति' ॥ २ ॥

'मुद्गल० अग्नि 'अयमग्नि पूर्वभि पुरातने भृगुश्चिर प्रभृतिभि ऋषिभि ईड्ये इत्युत् । उत अग्नि ॥ 'नूतने नरे' अस्मानि स्तुत्य । स अग्नि स्तुत सन् दद 'वक्षे देवान्' आ वक्षति भाववृत्ति' ॥ २ ॥

१ १ 'पात्र जि मै' २ सात्तण' शूको ३ म्युच्छन्दऽप्युत् मै' ४ ४ 'श्रव्य सम्पन्धि पू मै' ५ ५ 'यत्त पूर्वभि ऋषिभि वि' साम्य ६ ६ 'यैर्गु' नि' अ कु ७ ७ नास्ति वि' ८ ८ 'यो ना कु ९ 'खुव वि ष कु १० १० कृत्ने कपि । वप्ति रन्थे डेट । आरहि । 'व्यवहिताथ' (पा १, ४ ८२) एते षडन वि' अ कु ११ ११ मस्या चच एकासफा र्वाय वि' अ कु १२ नास्ति वि' अ कु १३ १३ इह प्रहोते कपि नि' अ कु १४ मातपि कु १५ पूर्वभि वि' एप १६ 'इति साम्य' १७ 'वास्वि मै' १८ १८ 'पुष्टितम्' मै' १९ १९ 'वादे' वि मै' २० आरद (१८) ए वि मै'

अग्निना रयिमश्नत् पोषमेव द्विवेदिवे । यज्ञसं वीरवचमम् ॥३॥

अग्निना । रयिम् । अश्नत् । पोषम् । एव । द्विवेदिवे । यज्ञसम् । वीरवचमम् ॥३॥

स्कन्द० 'अग्निना इति तृतीयानिर्देशाद् इत्यस्यैव वाक्यशेषे । यज्ञस्यै वा तृतीया । अग्निना इत्यमोऽयं सचासात् । रयिम् घञ् । अश्नत् अश्नुते प्राप्नोति । ए, सामप्यात् स्तोता । न च केनच घञ्, द्विं तर्हि । पोषम् एव 'पुत्रशब्दोऽत्रधारणाऽसम्भवाच्चाये' । 'दुष्टि च । कदा । द्विवे द्विवे अहन्यदग्नि, सर्वकालमित्यर्थे । यज्ञसम् 'यज्ञ शब्द वीतिवशात् । साम्नात्स्वाचारो न तुह' । यज्ञश्च कीर्ति शेषार्थे । वीरसं 'यज्ञ । उच्यते'—'वारवचमम् वीरा पुत्रा, हे यस्मिन् सन्ति तद् वीरवन्, अतिशयेन वीरवद् वीरवचमं पशुभिः पुत्रै' सतिमित्यर्थे ॥ ३ ॥

धेहूट० अग्निना स्तुतेन यज्ञत् प्रशब्दे प्राप्नोति पोषम् च प्रजागं पशुनाम् । अन्वह यथाश्च अतिशयेन वीरपुत्रानुक्तम् । अतस्तत्रो यज्ञ शब्दवशात्पो मन्वोदात् ॥ ३ ॥

मुद्रल० सोऽयं होत्रा स्तुत्योऽसि तेव अग्निना यज्ञमात्र रयिम् घञ् अश्नत् प्राप्नोति । कीदृशं रयिम् । द्विवेदिवे पोषमेव प्रतिदिनं पुष्यमाणत्वा चर्धमाद्येव । यज्ञसम् दानादिना यज्ञोपुक्तम् । वारवचमम् अतिशयेन पुत्रशब्दादिवीरपुत्रोपेतम् ॥ ३ ॥

अने यं यज्ञमेश्वरं विभ्रतः परिभ्रासि । स इद् देवेषु गच्छति ॥४॥

अने । यम् । यज्ञम् । अश्वरम् । विभ्रत । परिभ्रासि । अति । स । इत् । देवेषु । गच्छति ॥४॥

स्कन्द० हे अने । य यज्ञम् अश्वरम् 'अश्वरसन्तोऽयं यज्ञमित्यनेन वीरशब्दात् यज्ञनाम् । किं तर्हि । अश्वरसंयम् । परस्मिन् द्विसाक्याम् । अश्वर्य श्वरो द्विष्य यस्मिन्, अस्ति सोऽश्वर । यज्ञे हि सर्वस्यायुम्न, न द्विषा । संसि हि तत्र यज्ञायो द्विष्यन्ते तेषामप्यनुग्रहमेव शिष्टा स्मरति'—

'अदय यज्ञो यथाश्रियं विभ्रतः ।

यज्ञं विभ्रतः प्राप्ता प्राप्नुवन्नुच्छिती पुन ॥' (मत् ५,५०) इति ॥

'उरमाप्यत्र द्विषागन्तव्यम्' । अथवा यज्ञार्थं वदुनीहि । अदिशमती श्वरो यस्य सोऽश्वर । रक्षाभिरहितम् । सर्वत्र यज्ञार्थं द्विषीया । यस्य यज्ञस्य द्विषाश्चतुरस्र निरवन यज्ञे परिभ्रु परिभ्रुं भ्रासि 'सर्वत्र परिभ्रुं' । परिभ्रुं अग्निं भ्रासि । इत् 'इति ह्यश्वर'—

१) अग्निना इत्येवमयम् । यज्ञशब्दे तृतीया रिं अ तु. २२ नास्ति रिं अ तु । वारवचमम् (तु वैश्व २५५- [रिं]) । पुत्रं वै वारव । ३ वार रिं अ तु. ४ इत्यम् 'मनुष्याय यज्ञे' (वा ८, १, ९) । यज्ञ इत्यम् । वारवचमम् । 'अग्निनाग्ने यज्ञम्' (वा ५, १, ५०) । ५ अने यज्ञे (वा ५, १, ५०) । अग्निनाग्ने यज्ञे रिं अ तु ५ नास्ति इत् ६ अने यज्ञे । ७ इत् अश्वर (तु रिं २२) । ८ भेद रिं अ । ९ नास्ति साम्नात् १० १० अश्वरियम् न साम्नात् । द्विषागन्तव्यम् । वार द्विषागन्तव्यम् । द्विष्या यज्ञदीनान्यनुग्रहं एव । यज्ञम् रिं अ तु । द्विषाग्ने यज्ञे साम्नात् ११ इत्यम् रिं अ तु १२ यज्ञव्यतिरिक्ति रिं अ तु १३ यज्ञव्यतिरिक्ति रिं, यज्ञव्यतिरिक्ति साम्नात् १४ १४ वारवचमे रिं अ तु

एवामे । स एव देवेषु गच्छति । देवास्तमेव परिगृह्णन्ति नान्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्रे ! ये यज्ञम् हिंसादिहमहिंसितं त्यक्तञ्चिधान्वादसुरैः, सर्वतः परिभवसि गार्हपत्यादिव्यूहेन अरानिव भूमिः स एव देवेषु गच्छति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अग्रे ! त्वं येन यज्ञे विद्वतः सर्वासु दिक्षु परिभूः परितः प्राप्ञ्चान् अविः । स इव स एव पशुः देवेषु वृत्तिं जनयितुं स्वर्गो गच्छति ॥ ४ ॥

अग्निर्होता कृषिकर्तुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । देवो देवेभिरा गमत् ॥ ५ ॥

अग्निः । होता । कृषिऽकर्तुः । सत्यः । चित्रश्रवःऽतमः । देवः । देवेभिः । आ । गमत् ॥ ५ ॥

स्कन्द० अग्निः होता इत्यानाम् । कृषिकर्तुः कृषिकार्योऽत्र जन्मरक्षणः, 'न मेधादिनाम् । कतुशब्दः प्रज्ञानाम् कर्मणाम् वा, कान्ठे शर्तं सर्वत्रापतिहर्षं प्रज्ञानं कर्म वा यस्य स कृषिकर्तुः । सत्यः कवित्वाद्क. 'यथाभिलषितफलद' इत्यर्थः । दिनभयस्तमः प्रापृ पूजाविशामनयोः 'इत्यस्य चित्रमिति. रूपम् । चित्रं पूजनीयम् । 'विचित्रपर्वायो वा चित्रशब्दः' । 'अथ इत्यस्य नाम वा, धननाम वा, कीर्तिपर्वायो वा' । अतिशयेन पूज्यं विचित्रं वा 'मन्नादीनामन्यतमं' यस्य स चित्रश्रवस्तमः । देवः 'दानादिगुण देवेभिः सहयोग-रक्षणया एषा सूचीया । देवैः सह आगमत्' आगच्छतु ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अग्निः होता काण्डप्रज्ञः सत्यकर्मो अतिशयेनाश्रयैश्रवणः देवः देवैः सह आगच्छतु ॥ ५ ॥

मुद्रल० अयम् अग्निः देवः देवेभिः अग्निर्देवैर्विभोविभिः सह आगमत् अग्निम् पशे समागच्छतु^{१५} कीरतोऽग्निः । होता होमनिष्पादकः । कृषिकर्तुः जन्मप्रज्ञः । सत्यः अनुसरदितः फलगाययं प्रपच्छतीत्यर्थः । चित्रश्रवस्तमः अथ. कीर्तिः । अतिशयेन विचित्रकीर्तिपुङ्गवः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

यदुङ्गं दाशुपे त्वमग्ने भद्रं कुरुष्वसि । तवेत् तत् सत्यमङ्गिरः ॥ ६ ॥

यत् । अङ्ग । दाशुपे । त्वम् । अग्ने । भद्रम् । कुरुष्वसि । तवं । इत् । तत् । सुत्सर्ग । अङ्गिरः ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'अङ्ग इति निपातोऽत्र पक्ष्णूरण क्षिप्रार्थो वा सत्यध्वार्^{१६} । यत्^{१७} क्षिप्रम् दाशुपे 'दाशान् प्रथमान् । इविषां दानुत्यात् उस्मै^{१८} । त्वम् हे अग्ने ! भद्रम् भजनीयं स्तुत्यमुत्कृष्टम्^{१९} । इष्टमित्यर्थः^{२०} । किं पुनस्त्वय, धनमयं वा । शिष्यासि 'दाशुप इति सम्प्रदानचतुर्गीसुतेरिह श्रोतिः शिष्यासामान्यवक्तो बाने वर्तते^{२१} । दास्यासि इत्यर्थः । तव इव तव 'इच्छन्त्वात्पर्ये वर्तते^{२२} ।

१. नास्ति वि मे. २. सौं मूको. ३-३. ॥॥. प्रज्ञाया कर्मणि वा वि' अ कु. ४. जमि' वि' अ. भविस्त्वात्' साम्प्र. ५. 'यदः वि' अ कु. ६-६. नास्ति वि' अ कु. ७-७. नास्ति मूको. ७-७. निनिषे वा शिष्ये वि' अ कु. ८-८. या अथ वा धन वा शीतो वि' अ कु. 'अत्रय वा शीतो' वि. ९-९. अथ धन दाशुपे (पशो वा कु.) वि' अ कु. १०-१०. तथा शीतश्च । देवे वि' अ कु. ११. गल' वि' ल. १२ 'यच्छन् वि मे. १३-१३. नास्ति वि' अ कु. १४. यदङ्ग उ; अथ वि' अ. १५-१५. यजमाना नि' अ कु.

तत्रैव तद् । 'यज्ञान्तरे' इति पृथग् तुभ्यमेव प्रदास्यत इत्यर्थे । सत्यम् अपित्तमायेवैक, नैतदनुत्त मयोव्युत्त इत्यर्थे । अथवा करिन्वसि 'इत्यथ क्तोत्तरन्तर्णीतसमर्थो दृष्टव्य । लक्षणे लुट् । यद् यजमानाय भद्र धनसच वा चिकीर्षसि । तत्रैव तद् सत्य नान्यस्य 'कस्यचित् । यथाचिकीर्षितदानत्रयसमर्थो नान्य कश्चिदित्यर्थे । हे अक्षिर । 'अक्षिरा ऋषि । तस्मोरपत्ति- कारणमग्नि, नाग्निरक्षिरा । एत लैविहासिभ्य रमरन्ति—

‘त्रिसाकृतारिक सन प्रनाभाम प्रचपति ।
 आह्वय सखित सार्यैर्विदेदे'स्तथा यद् ॥
 तन वान्दीक्षणावायामात्पाम चारिणी ।
 'देतवश्च' व ता ह्युदा' कत्या' वरयस्य च ॥
 'तच्छुभ्र प्रहन्ते' वायुरग्री प्रास्यद् यद्व्युत्था ।
 'ततोऽविधि सुगुण्ये अक्षारेप्यक्षिरा ऋषि ॥' (तु ब्रुवे ५, १७ १९) इति ॥

‘तेन अक्षिरस्य कारणमग्नि, नाग्निरक्षिरा । अथ द्रुद सोऽयमित्यभिसन्ध्यात् फार्यशब्देन 'कारणस्याभिधानम् । अक्षिरस्य कारणभूत' इत्यर्थे । अथवा गुणत 'अग्नेरिवमभिधानम्' । अत्रानि शरीरानयना तद्दृष्टि शरीरे, तस्य स्थितिहेतु अक्षिपपीवरतोऽक्षिरस, त करोति अक्षिरसपति । 'तत् कराति तदायो' (वाच ३, १, १६) इति णिच् । व्य-तात् किच् । हे अक्षिर । शरीरस्थितिहेतोरचित- पीतरसस्य कर्तारित्यर्थे । जाश्रो अक्षिरश्च रक्षी-करोति । रसो लोहितमासत्सकान्यस्विनाशुभ्रभागेण परिणममान शरीरस्थितिहेतुर्भवति ॥ ६ ॥

पैङ्गवः० यत् त्वम् क्षिप्रम् ० अग्ने । इति प्रथ-उत्तःतन्वरमेव कस्यवाच करिव्यसि । तत्र एत तद् यत्तम् 'अक्षिर, रमन्' एव 'अन्यस्तु कृत' विहारस्यापि ॥ ६ ॥

मुद्गलः० हे अक्ष । त्वम् दातुये इतिदेसन्ते यजमानाय भद्रम् रिचपृहप्रजापशुकुम्प नजयाम करिव्यसि । तत् भद्रम् तन दत्त तत्रैव । गुलहेतुरिति शेष । हे अक्षिर । अग्ने चच यत्तम् । न त्वत्र रिचवाशोऽस्ति ॥ ६ ॥

उपं त्राये द्विवेदिने दोषारस्तर्धिया वृयम् । नयो भरन्तु एमंसि ॥७॥

उपं । त्रा । अग्ने । द्विवेदिने । दोषारस्त । रिया । वृयम् । नये । भरन्त । आ । हुमंसि ॥७॥

स्कन्दः० 'उपरपुपसर्ग हुमसोयकन्तेनाख्यातेन सम्बन्धमित्यर्थ । हे अग्ने । दिवेदिने' अद्वन्यहनि दोषान्त 'दोषेति रात्रिनाम' । यस्य आच्छादने । रात्रौ एतेन न्योविषा तमसामाच्छादयित ।

१-१ यमक्यानाय मर्दे दास्यति स यान्तरे तच्छुभ्ये नारयति । तस्यातीतः । स्वयं यथोक्तम् रिं वा कु २ २ गिरिगति रिं अ कु ३ ३ यथेष्टान्प्रहरन्मेव तन्व रिं अ कु ४ ४ यदित्थं करोतिन उत्तरति । तोषीदाम रिं अ कु ५ दिवेदिने रिं स्यात् ६ 'वेलेदिनि न शूदे ७ ता ह्युत्ता हुमरत्न शूदे ८ तामा' रिं गाम्ब कु ९ ९ शूदे यमन्त तद् शूदे १० 'तोषीन्मे शूद, 'तोषति रिं ११ एत कु १२ १३ यदा' यदा' श सत्ये रिं अ कु १३ १३ नाग्नि रिं अ कु १४ नाग्नि स्यात् १५ १७ अक्षिराण्य रिं ए १६-१६ नास्ति ल्य रिं. १७-१७ उपेति त्रामभे रिं अ कु १८ १८ दोषा तनि रिं अ कु

धिया यादव्यस्माकं श्रद्धां तादव्या नये नमः स्तुतिं गरन्तः 'हन् हरणे इत्येतर्पयैतद् रूपम् ।
'ह्रमहोर्भेष्टन्द्रति' (पावा ८, २, ३२) इति हस्य मः । हरन्तः प्रापयन्तः स्तुतिं कुर्वन्त इत्यर्थः ।
त्वा त्वाम् उप एमासि आड्य घात्रयानुवादी । उपपञ्चामः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उपपञ्चामः त्वाम् अने । वयम् अन्वहं 'सायज्य प्राप्तञ्च' अग्निहोत्रकर्मणा अग्रं भरन्तः ॥ ७ ॥
मुद्गल० हे अने ! वयम् अनुप्याताः दिवेदिवे प्रतिदिनं दोषावस्तः रात्रायहनि च धिया बुद्ध्या नमः
भरन्तः नमस्कारं संपादयन्तः उप समीपे त्वा एगतिं त्वामपञ्चाम- ॥ ७ ॥

राजन्तमध्वराणां गोपायतस्य दीदिविम् । वर्षमानं स्वे दमे ॥ ८ ॥

राजन्तम् । अध्वराणाम् । गोपाम् । ऋतस्य । दीदिविम् । वर्षमानम् । स्वे । दमे ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'कीदसे' त्वाम् । उपप्यते । राजन्तम् राजतिरेष्वयं कर्मा (तु. निष २, २१) ईशानम् । कस्य ।
अध्वराणाम् यज्ञानाम् । गोपाम् रक्षितारं च । कस्य । ऋतस्य यज्ञस्यैव । ऋतशब्दो ऋपडिठोऽपि भूयिष्ठे
यज्ञानाम् दह्यते । दीदिविम् आचर्यं दमेतम् । वर्षमानं स्वे अग्रमीये दमे यज्ञगृहे । 'दमे' (निष ३, ४) इति
गृहनाम । सामध्वरादत्र यज्ञगृहे यत्ते ॥ ८ ॥

वेङ्कट० दीप्यमानं 'यज्ञानां गोपायितारं सरयस्य दीप्तं स्वे दमे आहवनीये समिध्यमानमुपेमा' ॥ ८ ॥
मुद्गल० राजन्तम् दीप्यमानम् अध्वराणाम् यागानां गोपाम् रक्षकम् ऋतस्य सत्यस्य अग्रमभिवाचिनः
कर्मफलस्य दीदिविम् धीम. पुन्येन घोषं स्वे दमे स्वकीये गृहे यज्ञशास्त्राणां इतिभिः वर्षमानम् ॥ ८ ॥

स नः पितेर्दं सूनवेऽमे सृपायनो भव । सचस्वा नः सुस्तये ॥ ९ ॥

सः । नः । पिताऽहं च । सूनवे । अमे । सुऽउपायनः । भव । सचस्व । नः । सुस्तये ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'सः' इति पूर्वमभिनिर्देशो वा तच्छब्दमुक्तिसामोपदिन वा बोधार्थसन्देहयोः पच्छर्द्धोऽप्याहर्तव्यः
यं त्वामस्तौष्मति इति । स स्वे नः अस्माकं भित्तेय सूनवे 'सुनु.' (निष २, २) इत्यपत्यनाम । पच्छर्द्धे
प्राप्तं चतुर्थी । यथा पिता पुत्रस्य, एवं दे अमे । सृपायनः सृपायनः सुतोपसर्पौ भव । तत्त्वत्त्वं सेनत्वं
च नः अस्मात् स्वस्तये 'स्वस्त्याविनाशनाम' (या ३, २१) अविनाशात् । रक्षितुमस्मान्कस्तनीपि
नित्यं जयेत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सः एव अस्माकं यथा पिता पुत्राय अग्र । सृपायनः, एवं सृपायनो भव । सैयत्नं च अस्मात्
अविनाशाय ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे अग्रि । स. स्वे नः अस्मदर्थं सृपायनः शोचनयातिवृक्तः भव । तथा वः अस्माकं स्वस्तये
विनाशराहित्यार्थं सचस्व समवेतो भव । इष्टान्त — स्तित्वं यथा सूनवे पुत्रार्थं पिता सुपायः प्रायेण
समवेतो भवति, उद्गत् ॥ ९ ॥

इति प्रथमाहके प्रथमाध्याये द्वितीयो वर्गः ॥

१. 'साय' विं अ कु. २-२. इमहोर्भेष्टन्द्रति विं अ कु. १ ग्लो मूक्तो. ३. उपायं साय. ४-४. सार्थं
शो सायम् । कु. ५. नमः सायञ्ज. ६-६. राजन् राजतिरेष्वयं कर्मा ईशानम् । अध्वराणां रक्षितारम् । यज्ञस्य अर्थं
दमेत् । 'इत्सुत्सुजायस्य. शिव' (पाठ ४, ५४), 'दिनो दे दीप्यमानस्य' (पाठ ४, ५५) इति दीदिविः । वर्षमानमाग्रमि
यज्ञगृहे विं अ कु. ७-७. 'आ स्वे दमे आहवनीये समिध्यमानमुपेमा' । गोपायितारं कस्यस्य दीप्तम् विं अ सायन्.
८. नास्ति वि मै । ९-९. स त्वमपञ्चामः स्तित्वं । यथा पिता पुत्राय सृपायनः एव नः स्व मुतोपसर्पौ भव ।
'अव यप गौ' ; 'एव सेनायान्' सेनायानाम् । स्वस्तयेऽविनाशात् । रक्षितुमस्मान्कस्तनीपि नित्यं भव विं अ कु.
१०. सृपायं सायम्.

[२]

चायना याहि दर्शतेमे सोमा अरकृता । तेषां पाहि ध्रुषी हरम् ॥ १ ॥

यायो इति । आ । याहि । दर्शत । इमे । सोमा । अरम्कृता । तेषाम् । पाहि । ध्रुषि ।
हरम् ॥ १ ॥

स्कन्ध० 'पृथग्देवया सतात उपरेऽन्तरामभुवा' (सु बुदे २, १२९) । 'य सप्त कृत्वा अत उत्तरं अनन्तरा
ण्य पृथग्देवत्या । 'पृथो वायव्य' (सु बुदे २, १२७) । प्रथममानत् कृषो वायुद्वयत । हे यायो ।
आ याहि भागपठ । हे दर्शत । अहं कृत्वायैऽयमलक्ष । दर्शनीय । दर्शनार्ह । यो हि टपो दर्शनपर
सायपति, स दर्शनार्ह । नेतर । कि कारणमनाच्छानि । उच्यते । इमे सोमा अकृता । अलक्षान्दस्य
पर्यायपथेन रूपमायस्य वेदम् । अन्तरा हरं कृत्वात्सम् । पर्यायत कृत्वा ग्रह्य कृता भूयिता वा
भ्रमणादिभिर्वा संकष्टां ससृष्टा इत्यर्थे । तेषाम् द्वितीयार्थे पठो गृह्य । पठोनिर्देशादय वा
प्रकृतेरिति शेष । तान् वैकृत्य स्वतन्त्रश्रुत पादं विव । अतः सप्तयौकृतानामनन्तर ध्रुषि श्यु
हरम् आह्वानम् । आऽऽगात्पादं कृत्वा ॥ १ ॥

वेङ्कट० दर्शं सूक्तं मातरसुवाके शान्तीयम् । अथ सूक्तान्या प्राक्स्तरवद्वरा स्तीति । यायो ।
आ याहि दर्शनीय । इमे सोमा 'पञ्चाभिपवाभ्यामन्तर' कृत्वा । तान् विव । श्यु च न ह्वानम् ॥

यादिगणे रितावति । यस्मिन् नेह निहन्यत ।

स्युःसमं वेदेत् तस्य निहन्तवेदयाऽस्तुटम् ॥

निहन्यमानि पूर्वमिन् हि सत्यापनमित्यतः ।

विव सोमानिवाश्रय र श्यु ह्वानमिदं च न ॥ इति ॥ १ ॥

मुद्र० नरर्षं द्वितीयं सूक्तम् । मनुष्यान्वा ऋषि । गावयम् । आहरत्यथो वायुद्वयवत् । द्वितीय
इन्द्रवायुदेवताः । श्रुषीयोः मित्रारण्यद्वयताः ॥

हे दर्शत । दर्शनीय । यायो । कर्मण्यतस्मिन् आ याहि भागपठ । तदर्थम् इमे सोमा
भगवता ससृष्टा । तेषाम् कान् सोमाम् पाहि विव । कृत्वा नार्थं हरम् अस्मदीयमाह्वान ध्रुषि श्यु ॥ १ ॥

चायं दुर्धयेभिर्नरन्ते त्वामच्छां जरितारः । सुतसोमा अहनिर्दः ॥ २ ॥

गायो इति । दुर्धयेभि । जरन्त । त्वाम् । अच्छ । जरितार । सुतसोमा । अह्निर्दः ॥ २ ॥

स्कन्ध० 'इक्ष्वाणम् शोभनधन । शोभे । जत त्वामिज्ज अक्ष्वाणदोऽथ म्याने पथेत् । उपसर्गा
धर्मावराज्य जत इक्ष्वाणायतन सम्बन्धत । जरतिश्चात्र स्तुत्यर्थे । 'जत इक्ष्वा' (निय ३ १४)
इत्यपठित्तमस्तु परिगतवान् । अमिषरन्तः अमिषरन्त त्वा जरितार शोभार ।

१ १ अथ न प्रथमम् । हे यायो । भागपठ । 'यस्य' । यद्विधिर्वास्तव्यमिति नोपयोग्येऽप्यु' (पाठ ३ ११०) इति 'तस्य', अहं कृत्वायैऽयमलक्ष । 'दर्शनीय' । वा इत्युत्तरवत् स्युपति ॥ दर्शनीय । नेतर ।
कर्मण्यतस्मिन् । इमे सोमा अकृता । 'तान्' नो गायम् । पञ्चाभिः श्रुषीया मन्त्राः मन्त्राः ॥ नान् विव । तेषामिष' ।
गोपे च । एतदन्तरम् । श्यु अहं न गायम् । इति अह्नि २ उपसर्गा श्रुषीया ३ पा ८, १, २३
च श्रुषी' इत्यस्य च । 'यस्य' इति अर्थे ३३ उर्ये इत्ये कल्प । जत श्रुषी । भाग्य भयो
इति अह्नि

'जरिता' (निय ३, १६) इति स्तोत्रनाम । कीदृशाः । सुतसोमाः कृतसोमाभिपयवाः । तुभ्यं यः प्रदास्यते सोमः स्तुवाय, तमभिपुत्र्येत्यर्थः । अहर्विदः अहव्यन्वोऽग्राह्या यः समान्यते ज्योतिष्टोमादिः सोमयागः तस्य वाचकः, न द्विदसस्य^१ । प्रकान्तस्य ज्योतिष्टोमादैरहःपरिमितस्य सोमयागस्य ज्ञातार इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० वायो ! त्वाम् प्रति शस्त्रैः स्तुवन्ति स्तोतारः अभिपुत्रसोमाः अहर्विदः^२ लब्धाहर्मुंजाः ॥२॥

मुद्गल० हे वायो ! जरितारः स्तोतारः ऋत्विग्यजमानाः त्वाम् अन्तः अभिलक्ष्य उक्थेभिः आन्यप्रदगादिभिः शस्त्रैः जलन्ते स्तुवन्ति । कीदृशाः । सुतसोमाः अभिपुत्रेण सोमन्नेपेताः । अहर्विदः अहःशब्द पृक्-नाह्वा निष्पाद्ये अग्निष्टोमादिगतौ वैदिकप्यत्रहारेण प्रसिद्धः । अन्वभिह्वा इत्यर्थः ॥२॥

वायो तव प्रपृञ्चती धेनां जिगाति द्राशुपे । उरुची सोमपीतये ॥ ३ ॥

वायो इति । तव । प्रपृञ्चती । धेनां । जिगाति । द्राशुपे । उरुची । सोमपीतये ॥ ३ ॥

स्कन्द० हे वायो ! तव 'अवयवभूता' प्रपृञ्चती दृची सम्पर्के । सामर्थ्यात् सोमसम्पर्के वर्तते, न च यत्र इच्छि । सम्पर्केण चात्र स्त्रोत्रभिलाषो लक्ष्यते । अजिहावार्य एव वा पृञ्चतिः^१ । प्रकर्षेण सोममभिलषन्तीत्यर्थः । 'अवयवा' 'वपुष्वा', 'मृगति' (निय ३, १४) इत्यवतिकर्मसु पाठान् पृञ्चतिः स्तुत्यर्थोऽपि । न सम्पर्कार्थं ध्येति गम्यते । प्यारययेन वा यत्प्रत्ययः कर्मणि । प्रपृञ्चती प्रकर्षेण स्तुयमानेत्यर्थः । धेना जिहा । किं करोति । उच्यते । जिगाति गतिकर्माऽयं 'जिगाति' 'दन्वति' (निय २, १४) इति गतिकर्मसु पाठान् । गच्छति । द्राशुपे, 'गन्वत्यर्थेणि द्वितीयाचतुर्थी'^२ (पा २, ३, १२) इत्येवमिदं कर्मणि चतुर्थी । 'दाश्वसं यजमाने प्रतीत्यर्थः' । कीदृशी । 'उरुची उरुशब्दो बहुनाम (छ. नियं ३, १) । अज्ञतिर्येत्यर्थः । बहून् यजमानान् प्रति गच्छती । अवयवभूतजिहागामनेमाप्रायपदिभ्यो वायोदेव गमने लक्ष्यते । त्वं गच्छतीत्यर्थः । किमर्थम् । सोमपीतये सोमपानार्थम्^३ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वायो ! धेनेन स्तोत्रं प्रपृञ्चती सौम्यवन्ती शरीं सुष्मन्व्यं सहस्रं सुष्मन्वमित्येव बहुवन्ती^४ तप वाक् दाश्वसमुद्दिश्य सोमपानार्थं निष्क्रामति ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे वायो ! तव धेना वाक् सोमपीतये सोमपानार्थं द्राशुपे दाश्वसं दक्षवन्तं यजमानं जिगाति गच्छति । हे यजमान ! त्वया दत्तं सोमं पास्वासीत्येवं वासुवृते इत्यर्थः । कीदृशी धेना । प्रपृञ्चती प्रकर्षेण सोमसम्पर्कं कुर्वती सोमगुणं वर्णयन्तीत्यर्थः । उरुची उरुन् बहून् यजमानान् गच्छन्ती । सोमयागिनः सर्वान् वर्णयन्तीत्यर्थः ॥३॥

इन्द्रवायु उभे सुता उप प्रयोभिरा गंतम् । इन्द्रवो वामुशन्ति हि ॥ ४ ॥

इन्द्रवायु इति । इमे । सुताः । उप । प्रयोऽभिः । आ । गतम् । इन्द्रवः । वाम् । उशन्ति । हि ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति विं अ कु. २. नास्ति ल. ३. जिहा रिं अ कु. ४-४. गच्छति यजमानम् । पृची सम्पर्के स्तुती वा । सोमसम्पर्क । अथवा व्यसवात् कर्मणि चतु (यत्त विं; एषा अ) प्रत्ययः । प्रत्ययान्त । धेना जिहा (जिहा पे अ) । गच्छती गच्छति । दाश्वस् यजमानः । 'कर्मकर्तृभिः द्वितीयाचतुर्थी' 'पेष्टायामन्तपदि' (पा २, ३, १२) इति द्वितीयाये चतुर्था विं अ कु. ५-५. धेना । उरुची बहून् प्रति गच्छती । उरु चतुः अन्तु गती । त्वं गच्छतीत्यर्थः । किमर्थं सोमपानार्थं विं अ कु. ६. 'इषती सम्पर्क'.

इन्द्रं० 'तृच इन्द्रवायव्य' । 'वेन्द्रवायवोऽपि तृच एव' । हे इन्द्रवायू' इमे सुता अभिपुता सोमा ।
 'एतद् ज्ञात्वा उग प्रयोभि आ गतम् उयेत्युपसर्गं आगतमित्वाख्यातेन सम्भवते । प्रयज्ञश्चो यातेर्भा
 तो । गन्तुञ्चन । प्रयज्ञेण गन्तुभि' अत्यन्तशीघ्रैरभैरपागच्छतम्' । अथवा' प्रयज्ञश्चोऽपटितोऽप्यनानाम' ।
 सहयोगलक्षणा चतृ तृतीया । इमे अभिपुता सोमा । न च केऽह्य । किं तर्हि । तत्रनीयपुरोडाशादि-
 भिरत्रै सह' । एतद् ज्ञात्वोपगच्छतमिति । 'अथवा उपागच्छनमित्येतदपेक्ष एव सहयोग । अर्ध-
 सहोपागच्छाम्' । 'महा यानि दातव्यान्वद्यानि, तानि गृहीतरोपागच्छतमित्यर्थ' । कस्मात् । इन्द्रव
 वायु उच्यन्ति हि 'दिसवदो यत्सादर्थे' । यत्सादिन्द्र एते सोमा वा सुताम् उच्यन्ति कामयन्त'
 यत्सिन्द्रवायुभ्या पीयेन्मोह इत्येवम् । तस्मादुपागच्छतमिति' ॥ ४ ॥

घेद्वट० इन्द्रवायू' इमे सोमा सुता अस्माकं प्रदित्सिरीरन्ने सह उपागच्छतम् । एते सोमा वायु
 कामयन्ते हि ॥४॥

सुतल० हे इन्द्रवायू' अन्वर्थम् इमे सोमा सुता अभिपुता । तस्माद्युवां प्रयोभि नञ्चै अस्मभ्य
 दातव्यैस्सह उप गतम् अन्वत्समोष प्रत्यागच्छतम् । हि यत्सात् इत्य सोमा वा सुताम् उच्यन्ति
 कामयन्ते' । तस्मादागमनमुच्यते ॥४॥

वायुनिन्द्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीनम् । वारा यावृष्ट्यं वृचत् ॥ ५ ॥

वायो इति । इन्द्र । च । चेतथ । सुतानाम् । वाजिनीनसु इति वाजिनीनसु । तौ । आ ।
 यावृत् । उप । इवत् ॥ ५ ॥

इन्द्रं० 'शाखायातमिति तच्छब्दाद् यन्तद्वोऽत्राभ्यादर्थम् । सौ हे वायो' इन्द्र च यत्सादात् एव च ।
 चेतथ जातीथ । किम् । सुतानाम् द्वितीयाथै पटी । अथवा पटीभुक्तिसामर्थ्यादेव वा शेषमिति दास्य
 शेष । सुताम् सोमान्, सुतान् सोमान् वा शेष स्यान्नम् । वाजिनीनम् वाजिनीन्येतिवासाभ्रमात्रो
 पोनाम । किं तर्हि । वीमिरम् । वाचो ह्यविरहणमन्त्रम्, तद् यत्सा अति सा वाजिनी पागसन्नाति
 तदन्ती । इतिभ्रमागसन्तमिधनावित्यर्थ । अथवा वाचो वेगो बल वा तद्वती वाजिनी सेना, तद्वती ।
 वेगवत्ये इत्यन्तरं युनया सेनयोपेवावित्यर्थे । तौ आवातम् उप इत्युपसर्गं पुरस्तादाख्यातस्य
 सम्बन्धवित्तम् । उपागच्छतम् । इवत् क्षिप्रम् । 'मह्य, इवत्' (निघ २, १५) इति हि क्षिप्रानामनु
 पशितम् ॥ ५ ॥

१ १ नास्ति रिं अ कु, इन्द्रवायव्येने एव एव साध्वं २ २ नास्ति रिं अ कु ३-३
 'आगच्छतम् रिं साम् ४ ४ अय मन्त्रम् । तस्माद्युपरोपागच्छत अभिपुता रिं अ कु ५ ५ अत्रतामा एव
 यम । अयत्तानेरेत्या इति वा रिं अ कु ६-६ स्तेषु सुता वाचवो यत्सात् रिं अ कु ७ कथयन्ते
 रिं मं ८ ८ अत्र उपरोष जगन्मुच्यते । यद्विद्वान्वायुतेन । हे वायो । त्वय इन्द्रश्च सुतानुगो
 सुतानिपुताम् भाव्यं येषु चेतथ । यत्र अविपुत्रा सेवाना विरोधमिच्छन्नाहार । वीर्यो युवम् । वाजिनीवध,
 यद्विद्वान्वायुतेन यत्सात् 'पौन्यम् चति (१) (निघ १, ८) यत्सात् अन्वत्सम् गृह्णते । वात अत्र तथां एति
 एतन्नात् १० यद्विद्वान्वायुतेन । यत्सात् यत्सा इति यद्विद्वान्वायुतेन । अयत्तान्वायुतेन । तौ तथाविधो सुता द्रव्य
 द्विम् उग गतीम् आवातम् आगच्छतम् । यद्विद्वान्वायुतेन विद्वान्वायु (निघ २, १५) 'मह्य, इवत्' इति
 यत्सात् । अत्र इत्यन्तरं रिं अ कु

वेङ्कट० वायो ! त्वम् अयजं इन्द्रो^१ दूरस्थावेव 'सुताम् सोमाद्' जानीयः । तौ^२ क्षिप्रम् उपा-
गच्छतम् । अत्रैन वासपितारौ वाजिनीवम् इति ।

सुवसोमपरिधानं चैतद्वागमनकारणम् ।
नषोद्वाचमिहात्प्यातं वश्यते तत्र कारणम् ॥
अचामभिहिवाद्यानां यथा पञ्चद समन्वयः ।
हेतुत्वहेतुमादूनावौ उगैवाऽत्राऽपि सद्भवौ ॥ इति ॥ ५ ॥

मुद्गल० यकारेणान्वः^३ समुचीयते । सत्रिद्विवदाद्वायुदेव । हे वायो ! त्वम् इन्द्रश्च 'सुबाहुमौ सुतानाम्' भनि-
पुताम् सोमाद् चेतयः जानीयः । कीदृशौ सुवाम् । वाजिनीवम् वाजोऽर्थं तद्यस्यां हविस्तन्तलावस्ति
सा वाजिनी । तस्यां यतथ इति वाजिनोवम् । तौ उपाविधौ युवां इवत् क्षिप्रम् उपा सनीये आयातम्
भागच्छतम् ॥५॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये मृचीयो वर्यः ॥

वापयिन्द्रश्च सुन्वत आ यात्सुर्पं निष्कृतम् । मस्विर्दृत्था धिया नरा ॥ ६ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । सुन्वतः । आ । यात्सुम् । उर्पं । निःस्कृतम् । मक्षु । इत्था ।
धिया । नरा ॥ ६ ॥

स्कन्द० हे वायो ! इन्द्रः च यज्ञपदात् स्वं च । सुन्वतः सोममभियुष्यतः यजमानस्य स्वरूतम् आ यातम् उपा
उपागच्छतम् । निष्कृतम् निरित्येव समिधेतस्य स्थाने । संस्कृतं वेद्यत्वं प्रदेक्षम् । मक्षु क्षिप्रम् । उपा-
गच्छदोऽद्भुत इत्यस्मिन् । असुयोऽन्तरिक्षान् स्वस्मात् स्थानात् । 'धीः' (निघ २, १) इति कर्मनाम । हेतौ
च मृचीया । प्रयोक्तव्यं च हेतुत्वेन विवक्षा । कर्मणा हेतुना । असदीययागकर्म परिसमाप्तियुक्तित्यर्थः ।
नहि सुवयोरेनागतयोरेतत् परिसमाप्यते । अथवा 'दृत्था' (निघ ३, १०) इति सत्यनाम^४ धियश्च
मिदोपगत् । सत्तेन भवतोरेविसंवादिना सर्वदेव युष्मत्सम्पदेव कर्मणा हेतुनाऽसदीययागकर्म
परिसमाप्तियुक्तित्यर्थः । हे नरा ! 'मनुष्यमस्मिन्वत्' । देवानो च मनुष्यत्वासम्भवात् सर्वत्र तदाकार-
त्वात्सुव्यगामभिर्ष्वपदेस^५ । मनुष्याकरौ । यया मनुष्यो हन्तासुपेतसरोरः, तद्भक्त्यासुपेतसरीरा-
वित्यर्थः^६ ॥६॥

वेङ्कट० वायो ! इन्द्रः च सुन्वतः संस्कृतं^७ सोमम् उपागच्छतं शीघ्रम् । इत्थं क्रियमाणं कर्त्तव्यम्
नेतारौ ॥६॥

मुद्गल० हे वायो ! त्वम् इन्द्रश्च सुन्वतः सोमाभिपदे कुर्वतो यजमानस्य निष्कृतम् संस्कृतं^८ सोमम् उपायातम्
भागच्छतम् । हे नरा ! नरा । पौरपेव सामर्थ्येनोपेतौ । सुवयोरेनागतयोश्च सतोः धिया असुना कर्मणा
मक्षु त्वरया संस्काराः सम्पत्सम्पन्ने । इत्था सत्यम् ॥६॥

१. नास्ति कु साम्ब. २. चन्द्रश्च साम्ब^१; चन्द्रो साम्ब^२; इन्द्रश्च कु. ३-३. सोमात् सु^३ साम्ब^३.
४. नास्ति साम्ब^४. ५. मन्वायं विं ल साम्ब^५; नवायं साम्ब^५. ६. 'रेव यन्वः वि मे'. ७. ही
सु^७ मृचो. ८. दे इन्द्राय ! यन्वायं सन्वत् संस्कृतं वेद्यत्वं प्रदेक्षुपागच्छतम् । नि- र्णित्येव । मक्षु क्षिप्रम् ।
इत्था अनुतः मनुष्यत्वं । कर्मणा हेतुना । धीः मृची । मनुष्यकर्मणः परिसमाप्तेः सुवयोरेनागतेव त्वान् विं अ कु.
९. 'नाम । नारस्युदस्य पञ्चमं विं अ कु. १०-१०. नरायो विं अ कु. ११. शूनो^९ साम्ब^९;
संस्तुत्वा स्वं.

मित्रं हुवे पुतदसम् वरुणं च रिशार्दसम् । धियं घृताचीं साधन्ता ॥ ७ ॥

मित्रम् । हुवे । पुतदसम् । वरुणम् । च । रिशार्दसम् । धियम् । घृताचीम् । साधन्ता ॥७॥

स्कन्द० 'मित्रावरुण' । मित्रावरुणोऽपि वृच एव । मित्रम् हुवे साह्वयान्तरम् । कौडसम् । पुतदसम् 'एव' (निघ २, ९) इति सखात्वात् कलनामस्तु पठितम् । अकारान्तमपि तु तस्यैव पर्यायान्तरं द्रष्टव्यम् । पुत सुदम् अपगतद्रोष इत्यस्य स पूतदसम् । च पूतदसम् । नच वेवट मित्रम् । किं तर्हि । वरुणं च कौडसम् । रिशार्दसम् रिशिरिश्मायै । वासु क्षेपणे । रिशब्दोऽस्वतीति रिशार्दस । रिशार्दास इति प्राप्ते घान्द्रो हन्वद्दीर्घेऽप्यस्य । रिशार्दसम् । रिशब्दान् क्षेपारम् । प्रतिःसिपारमित्यर्थे । एवमर्थकौ धिमन्स्तुति । परस्व सद्स्तुति । धियम् वृष्ट्याद्य कर्म धी, ताम् । घृताचाम् 'घृतम्' (निघ २, १०) इत्युदकनाम । अद्भिर्गतोऽर्थे । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्गीतव्यर्थे । उदकं श्रुतिर्वा प्रति या गन्धपि, सा घृताची, ताम् । मानन्ता साधयन्वौ । वृद्धिं कुर्वन्ताविरथैः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० मित्रम् ह्यपामि सुदपत् वरणम् च रिशार्दं रिशिरिष्णा क्षेपारम् उदकाभिमुत्तं कर्म साधयन्ती पुष्टेरीर्वा । 'अद्भिरेते वै मित्रावरुणावहोऽपान्धा खडु वै वर्ण्वा वर्णति' (तिम २, ५, १०, १) इति प्राह्वयम् ॥७॥

मुद्रा० महमस्मिन् कर्मणि हविष्यदानाय पुतदसम् पवित्रत्वं मित्रम् हुवे यथा रिशार्दसम् रिशाना हितमानानन्दसमत्तार वरणम् च हुवे साह्वयामि । कीदृशी मित्रारणी । घृतमुदकमद्भिति भूमि प्रापयति या धी वर्णकर्म, ता घृताचाम् धियम् साधयन्ता साधयन्ती कुर्वन्ती ॥७॥

ऋतेन मित्रारुणात्तावृषात्स्वृशा । क्रतुं बृहन्तमाशाये ॥ ८ ॥

ऋतेन । मित्रारुणौ । ऋतऽनु० । ऋतऽस्वृशा । ऋतुम् । बृहन्तम् । आशाये इति ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'ऋतेन इति हेतौ श्रुतीया, यज्ञेन हेतुना । यस्मान्मनुर्व्यरिग्येभे, तस्मात् । हे मित्रारुणौ ! ऋतावृषौ यज्ञेन वर्धितौ । यन् हि यद्विस्तुपुत्रमुत्ताना स्तयमानाश्च देवता वीर्येण वर्धन्ते । तदापपत्तम् वागा रिपत् । अथवा बुधिरान्तर्यामिण्यर्थे । ऋतशब्दोऽपि यज्ञनामैव उदकनाम (तु निघ २, १२) वा । यन्स्त्योदकस्य वा वर्धयित्वावित्त्वर्थे । अथवा 'ऋतम्' (निघ ३, १०) इति सत्यनाम । सत्यस्य स्वोत्पूर्वमानस्य वर्धयित्वा । ऋतस्तुतौ यन्स्त्योपमौगदारे स्वशरीरं । यत्ते हरिया प्रतिप्रदीकारावित्त्वर्थे । अथवा ऋतस्य सत्यस्य स्वोत्पूर्व्य उपशरीरं श्रोतारावित्त्वर्थे । अथवा ऋतस्योदकस्य बुद्धिकारं शरीरं यदितारावित्त्वर्थे । यत्तुम् कर्म । बृहन्तम् महत् । आशायं यथास्तुप । इत्यथ इत्यर्थे । अथवा ऋतेनत्यस्तुपत्तु उदकनाम । करणं च श्रुतीया । उक्तेन यत्तु कर्म यत्तस्य यथास्तुप । यत्र यथा तस्मिन् विषये वर्धय इत्यर्थे ॥८॥

११ पुत्रारुणोऽपि । 'पुत्रारुणोऽपि' । वाग् य इतिमथोऽप्यम् । रिपि रिपयाम् । रिपुण अर्पयति । एतन्नी हविषाम् । मित्रारुणम् । यन्वपवो मित्रम् । धियं घृताचीं वम धी कार् । घृते चम् । अद्भिर्तावित्त्वर्थे । अद्भिः प्रीति का शब्दार्थे वा घृताची । वा घृताची मधकनी किं अद्भिः २२ पत्नित्वात्किं एव ३ वर्धयति किं ४ यत् १ (तु ०४२) । यन्वर्धयति यन् वान हेतुना । हे मित्रारुणौ । यान कारणात् । यत्तस्मिन्नायेन गुणा यत्तस्य वत् । अद्भिर्तावित्त्वर्थे इति । यथापत्योऽप्यर्थे वा वर्धयित्वा अर्पयति वा । यन्वपवो यत्तस्मिन् प्रीतिरिति । अथवा मत्स्य भाष्ये 'यत्तु पत्नित्वात्' । वृद्धिर्वा वर्धयति वा । यत्तु वम इत्यपि यत्तु मत्स्य भाष्ये । अथवा 'ऋतेन यथास्तुप' । यत्तस्य यथास्तुप । यत्तस्य वा यत्तु । 'यत्तु वा यत्तु' इत्यर्थे यत्तु वा यथास्तुप ।

येद्दृष्ट० सत्येनैव मित्रावरुणौ ! सत्यस्य वर्षधितारौ ! सत्यस्य स्मरतौ ! यज्ञं महान्तम् भानताभे' ॥८॥

मुद्गल० हे मित्रावरुणौ ! युवाम् कृतुम् प्रवर्तमानमिमं सोमवायम् आशयि भानशाथे व्यातवन्तौ । केन निमित्तेन । श्रौतेन अर्द्धयभावित्रया सत्येन फलेन । अस्मभ्यं फलं दातुमित्यर्थः । कीदृशौ युवाम् । श्रुताङ्गौ 'श्रुताभिव्युदवनाम्' (या २, २५) । उदकस्य वर्षधितारौ । अत एव च' श्रुतस्मृता उदर्क स्मरन्तौ । कीदृशं प्रभुम् । वृहन्तम् अत्रैरुपातैर्ब्राह्मिणौदम् ॥८॥

कृवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरुक्षया । दक्षं दधाते अपसम् ॥ ९ ॥

कृवी इति । नुः । मित्रावरुणा । तुविजातौ । उरुक्षया । दक्षम् । दधाते इति । अपसम् ॥९॥

स्कन्द० 'कवी मेधाविनी नः तादर्थ्यं एवा चतुर्यी । अस्माकमर्थम् । मित्रावरुणा द्विषद्यनव्यायमाकारः मित्रावरुणौ । तुविजातौ 'तुवि' (निय ३, १) इति बहुव्रीह्याम् । 'दहूनामर्याप जातौ तुविजातौ । संप्रदां प्राणिनामुपकर्तुमुत्पद्यवित्यर्थः । जनयं जातं जन्मोप्यते । बहुनि जन्मानि यपोस्ती तुविजातौ । यवानयोः कर्मात्मना पुनःपुनर्जन्म तदपेक्षया जन्मचतुरात्मम् । उरुक्षया 'उरु' (निय ३, १) इति बहुव्रीह्याम् विस्तीर्णपर्यायो वा । बहुविजातौ विस्तीर्णनिवासी वा । 'दक्षम् बलं सेनाकक्षणम् । दधाते धारयतः अपरो कर्म च । 'अनः' (निय २, १) इति द्वि कर्मणाम् । अस्मभ्यं स्वसेनां पुञ्जीता, तथा च पृष्टगधिकर्म कुदतः । अथवा न इति सम्प्रदाने चतुर्यी । दधातिरपि दानार्थः । अस्मभ्यं बलं प्रागादि-कर्म च दत्त इत्यर्थः' ॥९॥

येद्दृष्ट० 'क्रान्तादर्शिनौ' मित्रावरुणौ अस्मभ्यं महोरात्रयोः प्रादुर्भावरदनेकजन्मान्नी बहुविद्यासाधनेरुपश्री वा' बलं प्रयच्छतः देवै च ।

'प्रदग्नुषानां मध्ये धृताभिच्छेरो दक्षं दधाते अपसमित्यभिमताहंसनादियाद्वा । वर्षमिच्छन्तो हि सूक्तैः स्तुयन्ति देवता इति' ॥९॥

मुद्गल० मित्रावरुणयोरेतौ क्वी नः अस्माकं दक्षम् बलम् अस्याम् कर्म च दधाते दीपयतः । कीदृशौ । कवी मेधाविनी । तुविजातौ बहुनामुपकारकतया' समुत्पद्यौ । उरुक्षया बहुविजातौ ॥९॥

इति प्रथमाह्नके प्रथमाध्याये चतुर्थो वचः ॥

[३]

अदिवना यज्वरीरिपो द्रवत्पाणी शुभंस्पती । पुरुभुजा चनुस्यतम् ॥ १ ॥

अदिवना । यज्वरीः । इणः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्पाणी । शुभः । पृती इति । पुरुभुजा । चनुस्यतम् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'अभिद्वेषतोऽपि नृप एव । हे अदिवना ! यज्वरीः करणस्येवं कर्तृत्वेन विवक्षा । इत्येते पाविस्ता यज्वरीः । १५ः हरितेश्वान्यप्राणि । 'द्रवत्पाणी क्षियहस्वै, सीमन्नादिणावित्यर्थः ।

१. आजाये साम् १ कु. २. नासि मं. ३-३. मेधाविनी अस्माकं मित्रावरुणौ बह्वं जनी उरुक्ष्यौ बहुविजातौ विस्तीर्णनिवासे वा । कीदृशोऽस्माकं एव ननु जनी च नितकनी च । दक्षं सेनास्युः बलं धारयतः कर्म च । अथवाऽपि सेनाया इत्यपि रिकं पुत्रः रिं अकृ. ४. बान्दरीनी रिं ल साम्. ५. नासि ल रिं साम्. ६-६. आ १, १, १ इ. साम् कु. ७. 'साम्' मूको. ८-८. हे अदिवनी रिं अ कु. ९. (१०) ६ साम्.

शुभस्यता 'शुभम्' (निय १, १२) इत्युदकनाम । तस्याधिपती । पुष्पुजा बहूना इविषा भोक्तारी ।
 चनस्यतम् 'चन इत्यञ्जनम्' (या ६, १६) । तदिच्छत चनस्यतम् । इच्छया धात्र तत्पूर्वकं भक्षण
 उदयते । अरमदीयानि हवीषि भक्षणतामित्यर्थे ॥ १ ॥

वेङ्कट० यन्मानस्य 'वद्वृणि अन्नादीनि' क्षिप्रइस्त्वो उदकस्य ईदंरौ बहुभोजनी चनस्यतम् चनोऽस
 तदिच्छतम् । इह 'शुभस्यस्य' कर्मण पदान्तरेण पृथक् व्यक्तं निदेश 'समानशब्दैरेकत्र भवति
 'गता गोपति' (ऋ १, १०१, ५), 'सोम सोमपातमा' (ऋ १, २१, १), 'इविषोदा इविणस' (ऋ १, १५, ७)
 इति । इह तु समानार्थेण, ह्यप्यनस्यतमिति ॥ १ ॥

मुद्रल० द्वादशर्षे तृतीय सूक्तम् । जायसृक् आधिप । द्वितीय ऐन्द्र । तृतीयो ऐशदेव । ऋथ्ये
 एतस्वत । तेषु तृचु प्रतिपाद्या वाच्याव्य एतस्वत्यन्ता सप्तपत्याना प्रथमस्तस्य देवता ।
 मधुच्छन्दा ऋषि । षायजम् ॥

हे अधिनो ! तुषाम् इव हविर्लसन्त्यान्पदानि चनस्यतम् इच्छतम् भुजाभामित्यर्थे । कीदृशीरिप ।
 भजरा पागणिपादिषु । कीदृशावधिनो । इयत्ताना हरिर्ब्रह्मण इषवृष्या धात्रवृष्या पागिन्वा
 सुपेसो । पुनरुता सोमनस्य कर्मण पाएसो । पुनरुता विस्तीर्णभुजो ॥ १ ॥

अधिना पुरुदससा नरा शरीरया धिया । धिष्ण्या वर्नतुं गिरः ॥ २ ॥

अधिना । पुरदससा । नरा । शरीरया । धिया । धिष्ण्या । वर्नतम् । गिरः ॥ २ ॥

स्कन्द० 'अधिना हे अधिनो' पुरुदससा "दस" (निय २, १) इति कर्मनाम । बहुकर्मणारित्यर्थे । नरा
 मनुष्यादृवी । धारया 'धु' (निय २, १५) इति क्षिप्रनाम । ईर गती । क्षिप्रमीरण गमन शरीरम् ।
 अथवा 'शु' (निय २, ९) इति यत्नाम । परात्स्य प्रेरणमपरोत् शरीर । तत्र यी यात् गच्छत
 ती, शीघ्रगामिनी परकलापनोदगामिनी वेत्यर्थे । अथवा अनवग्रहत्वात् पदस्य याशब्दो धिभतेरादेशो
 न वाते एषम् । शरीरशब्दस्तु पूर्वकं नर्तुसाधन । शीघ्रगामिनी परकलापने प्रेरणायो वेत्यर्थे ।
 धारया गत्यर्थस्य शरीरतात् । यथात् शत्रून् वा प्रति गन्तारारित्यर्थे । धिया प्रज्ञया चित्तेन ।
 महाऽऽदेरैत्यर्थे । धिष्ण्या 'धिष्णा' (निय १, ११) इति याटनाम । तस्या पुत्री धिष्णी । अपरये
 धारयायो इत्यर्थे । अथवा 'धा' (निय ३, ९) इति प्रदानाम । एवे देहने । धी वेदधित्री सर्पाथंमहण
 समया यथोत्सो धिष्णी । धिष्ण्यायेव धिष्णी । अत्यन्तप्रज्ञावित्यर्थे । वनराम् वन पण सम्भती ।
 सम्भतम् । गिर अरमदीया स्तुतिरक्षणा वाच ॥ २ ॥

१-१ अधिपिनो वि' अ कु ३ ३ चन अक्ष तदिच्छतम् । 'शुभ जा'न वनम्' (या ३, १, ८) इति
 यत्नयत्त वि' अ कु ३ ३ यद्वनरि साम्' १ कु 'अधिपि' नि' एष ३ यन्वय' साम्', यत्नय'
 साम्', प्रथमयत्त कु ५ ५ वने चान्तरेण इषवृ वत्ते नि' साम्' १, 'पृथक् नि' साम्' ३
 ६-१ अधिनो वि' साम् ७ ७ यद्वनरि । नरा मनुष्यादी । सर्पारया सु प्रियम् ।
 इर यो धिष्णयिनी । अथवा 'यो व' धारयात्प्रेरणयती । अथवाऽऽदेरैत्यर्थे 'पुषा कुड' (या ७, १, ३९)
 इति यत्त साम्' १ यो । गरीया यत्नयत्त । यत्न' गृह्ण' वा प्रति गन्तारी । धिया प्रज्ञया । धिष्ण्या ।
 धारया वा पुत्री चित्तये । 'मधुच्छन्दा' यत्त साम्' १ (या ७, १, १५०) इति वर । अथवा धी प्रज्ञा ।
 'यो वेदेने' । यते धी गत्यर्थस्य गम्या लो चित्तये । यार्थे वर । वनं संभतम् । 'वन यत्' सम्भती । गिर
 अथवाऽऽदेरि वि' अ कु

वेङ्कट० अश्विनौ । आश्विनमृतविषाकर्माणीं नेतारौ शिखमुपद्रुत प्रति बभूव यस्वान्मया विषा कर्मणा विष्णा धियणाहौ । धियणा वाक् । तथा रजोगन्धौ मनेषा स्तुती ॥ २ ॥

मुद्गल० अश्विना । हे अश्विनौ ! युवा गिर अस्मदीया स्तुतीं विना आदरयुक्तया बुद्ध्या नततम् सभन्तं स्वीकुरुतम् । कीदृशावश्विनौ । पुरुदस्ता बहुकर्माणी । नरा नेतारौ । धिष्णा धाञ्-युक्तौ । कीदृश्या विषा । शर्नारया गवियुक्त्या ॥ २ ॥

दस्ता युवाकवः सुता नास्तत्या वृक्तवर्हिपः । आ यातं रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

दस्ता । युवाकव । सुता । नास्तत्या । वृक्तवर्हिप । आ । यातम् । रुद्रवर्तनी इति रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'हे दसा ! दसनामानौ । यद्यपि आश्विनोरेको इत्यनामा, नास्तत्यानामाऽपर, तथापि द्विवचन निर्देशादप्यपरनिर्देशोऽपि सर्वत्र साहचर्यादुभयो प्रतिपादनम् । ज्ञियातान्दविज्ञान या । तसु उपक्षये, तसु च इत्येतस्य, इति दर्शनदशनयोरीत्येतस्य वा दत्तौ । उपक्षपयितारौ । शत्रूणां, दर्शनीयौ वेत्यर्थ । युवाकव युवा कामवन्त इति युवाकव । [कमेहुंभ्यश्च य औणादिक । युवेत्यपि च प्रत्ययलक्षणेन युष्मद् युवादेव । युष्मत्प्रत्ययानामा इत्यर्थे । के । सुता सोमा । अथवा सु मिश्रण इत्यस्य युवाकव । मिथित्वा । केव । सामर्थ्याद् वसतीर्यैकवनादिभिरस्त्रि धर्युर्णरां । सुता अभिपुताश्च सोमा । हे नास्तत्या ! नास्तत्यनामानौ । जन्मतरनाश्रया चेद् साहचर्यादुभयमत्रातिपादनम् । न वा अस्त्यौ । द्वौ प्रतिपद्यौ प्रकृतार्थे गम्यत । सत्याविष । वृक्तवर्हिप सोमा । अत्रदुर्पदेशार्थं वर्हिर्वेदा स्वीर्ममित्यर्थ । एवम् शक्त्या वा यातम् आगच्छतम् । हे रुद्रवर्तना रुद्र रौवेर्वा रुद्रा रुद्रवर्तीर् रुद्रवर्तनी गमनमार्गो ययोरेतौ रुद्रवर्तनी । यतो यत् अनुशब्द, तत्तस्वतो गन्तारौ । एव च यद्यपि गच्छन्तौ शब्दस्य कर्तारामित्यर्थे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'दर्शनीयौ ! युष्मत्प्रत्ययानामा' सोमा 'तत्पत्निक वातयावित्योर्णवाम । तयस्य प्रोक्तारा विष्वापायण' (या ६, १२) । वृक्तवर्हिप सोमा स्वरणार्थं शिखरहिप आगच्छत पुदे धोरगमनमार्गौ ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अश्विनौ ! आ यातम् अस्मिन् कर्मण्यागच्छतम् । किमर्थमिति अनुष्यते । सुता, युष्मदर्थं सोमा अभिपुता । तादृ' स्वीकर्तुमिति शेष । कीदृशावश्विनौ । दसा इत्यै शत्रूणां उपक्षपयितारौ । नास्त्या मन्तमापणरहितौ । रुद्रवर्तनी यद्वाजां शत्रुोद्दनाकारिणा शूरमदाना वर्तनिसर्गो ययोरेतौ रुद्रवर्तनी । कीदृशा सोमा । युवाकव' वयसीर्योभिः एकवचनामभिधायिनिर्मिथित्वा । वृक्तवर्हिप युवादि मूर्च्छैर्जितांन बर्हिभ्यारतरणरूपानि येषा सोमाना ते वृक्तवर्हिप ॥ ३ ॥

१ 'भूतकर्माणैश्च २ कुरु' मूको ३ ३ दसा । अश्विनोरेक इक्ष जन्मयोग्ये । उभावास्तुभ्यश्चोक्तौ । तसु उपक्षये एव च । इति दशदर्शनयोः । 'स्ववित्त्रि' (पाठ २ १२) इत्यदिन रद् । शत्रूणां उपक्षपयितारौ वा दर्शनीयौ वा । युवाकव । युवा कामवन्त । कमेहुंभ्यश्च औणादिक । युवेत्यपि च प्रत्ययलक्षणेन युष्मद् युवादेव । युष्मत्प्रत्ययानामा इत्यर्थे । के । सुता सोमा । अथवा सु मिश्रण इत्यस्य युवाकव । मिथित्वा । केव । सामर्थ्याद् वसतीर्यैकवनादिभिरस्त्रि धर्युर्णरां । सुता अभिपुताश्च सोमा । नास्तत्या हे नास्त्यौ । न अस्त्यौ स्वयमेव । उन्मत्तविष इत्यादि वहीपि येषा सोमाना ते सोमा । अत्रदुर्पदेशार्थं वर्हिर्वेदा स्वीर्ममित्यर्थ । एवम् शक्त्या वा यातम् आगच्छतम् । हे रुद्रवर्तनी रुद्र रौवेर्वा रुद्रा रुद्रवर्तीर् रुद्रवर्तनी गमनमार्गो ययोरेतौ रुद्रवर्तनी । यतो यत् अनुशब्द, तत्तस्वतो गन्तारौ । एव च यद्यपि गच्छन्तौ शब्दस्य कर्तारामित्यर्थे ॥ ३ ॥

इन्द्रा याहि चित्रमानो सुता इमे त्वायराः । अर्षीभिस्तनां पूतासः ॥ ४ ॥

इन्द्र । आ । याहि । चित्रमानो इति चित्रमानो । सुता । इमे । त्वायराः । अर्षीभिः । तनां । पूतासः ॥ ४ ॥

स्कन्द० "एन्द्राय पञ्चमस्तूच ।" योऽयं पञ्चमस्तूच, स इन्द्रदेवत्व । हे इन्द्र । आ याहि आगच्छ । चित्रमानो । मानुर्नासि । विचित्रदीक्षे । पूतनीयदीक्षे । वा । किं कारणम् । मुता अग्निपुता इमे सोमा । त्वायरा त्वन्माणा अर्षिर्नामोन्डोऽस्मान् विवेत् इत्येवकाया इत्यर्थः । नचाग्निपुता एव केवल, किष्किदि, अन्वाम तना पूतास अर्षय इत्यन्गुलीनाम् । धारण द्रव्यता तना (म ९, ३, ९), 'तना पुतान आपुत (म ९, १०, ८) इत्यादिदर्शनात् एतादृशो दशापविजयचन । अर्षीभिर्दृशापविजयेण च पूता । इस्तेन दशापविजयादाय पूता सतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'इन्द्र' आगच्छ' चित्रासि । मुता 'इम सोमा स्वत्कामा अग्निर्वा अङ्गुलीभिः दशापविजयेण च पूता ॥ ४ ॥

मुद्रण० हे चित्रमाना चित्रदास्ये इन्द्र । अस्मिन् कर्मणि आ याहि आगच्छ । मुता अग्निपुता इमे सोमा त्वायरा त्वा कामयमाना वर्तन्ते । अन्वामि अर्षिणाभ्यङ्गुलीभिः मुता इत्यन्वयः । किञ्च एते सोमा तना विवेत् एवम् पूता इन्द्रा ॥ ४ ॥

इन्द्रा याहि त्रियेपितो निर्रजतः सुतारंतः । उप ब्रह्माणि वापतः ॥ ५ ॥

इन्द्र । आ । याहि । त्रियाः । इपित । निर्रजत । सुतारंत । उप । ब्रह्माणि । वापत ॥ ५ ॥

स्कन्द० ॥ ५ ॥ "आ याहि आगच्छ । त्रिया अस्मदीयवा प्रजया । इपित इन्द्रोऽन्वयमिविदिषि पूतारा इच्छ । अथाप अन्वयित इत्यर्थः । निर्रजत 'विश्र (निच ३ १५) इति अथादिनाम् । दृढिर्नाम्यर्थः । कवलोऽपि च सोपसर्गायं । मैषानिभिर्भ्रंविभिर्भारितयत् । कनः । सामर्थ्यात् स्तुतिभिः । नपाऽन्वयितोऽप्यर्षात्विभिर्भारितयत् इत्यर्थः । आगच्छति । उच्यते । मुतावत् मुता सोमा एतत् सन्ति स मुतावान् यन्मात्र, तस्य । उप ब्रह्माणि उपतारत् सामीप्ये । 'उप' (म २ ७) इत्यन्वयः । यन्मात्रस्य स्वनूतना इतिर्लक्षणात्सामान्यत्वात् समाच इत्यर्थः । वापत अन्वयितामैतत् (इ निच ३, १८) । इह तु मुतावतो यन्मात्रस्य विशेष्यत्वात्स्वर्णानामर्थः । अर्षित्वतो यन्मात्रस्य इति । अथवा वापत इत्यन्वयः मुतावत् इत्यन्वयः इत्यन्वयः । अथवा इत्यन्वयः । मुतावत् इत्यन्वयः अथवा इत्यन्वयः । यत् सोममभिपुष्यति स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'इन्द्र' आगच्छ' इत्येवामेपित अथापिभिराहृत यन्मात्रस्य यो होवा तस्य स्तोत्राणि ॥ ५ ॥

१ । ११ इन्द्र' आगच्छ' चित्रासि । मुता 'इम सोमा स्वत्कामा अग्निर्वा अङ्गुलीभिः दशापविजयेण च पूता ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! त्वम् आ याहि अस्मिन् कर्मण्यगच्छ । किमर्थम् । याघत ऋत्विज ब्रह्माणि वेदरूपाणि स्तोत्राणि उपैतुम् । कीदृशस्त्वम् । धिया अस्मदीयया प्रज्ज्वा दृषित प्राप्त । अस्मद्भवया प्रेरित इत्यर्थः । विप्रभूत यथा यजमानमत्तया प्रेरितस्त्वयाऽन्वैरपि ऋत्विग्भिः प्रेरित । कीदृशस्य वाघत । सुतारत अभिपुतसोमयुक्तस्य ॥५॥

इन्द्रा याहि तूर्तुजान् उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व नृश्वरः ॥६॥

इन्द्र । आ । याहि । तूर्तुजान् । उप । ब्रह्माणि । हरिः । सुते । दधिष्व । नृ । श्वरः ॥६॥

स्कन्द० हे इन्द्र ! आ याहि तूर्तुजान् विप्रनामैतत् (तु निघ २, १५) । क्षिप्र त्वरमाण इत्यर्थः । उप ब्रह्माणि हे हरिषु । हरी अश्वौ, तद्वन् । आगत्य च सुते इति द्वितीयार्थं लक्षण्यया । सुतम् अभिपुतम् । दधिष्व धारय स्वोदरे । पिबेत्यर्थः । न असाक इवभूत यन सोमदस्यमधम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'इन्द्र' उपागच्छ । त्वरमाण स्तोत्राणि यजमानसाधनभूताधवन् । आगत्य चास्मिन् सुते सोमाभिपुतस्य देहि ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे हरिक ! अथदुक्त इन्द्र ! त्व ब्रह्माणि स्तोत्राणि उप उपैतुम् आ याहि आगच्छ । कीदृशस्त्वम् । तूर्तुजान् त्वरमाण । आगत्य चास्मिन् सुते सोमाभिपुतस्य कर्मणि न अस्मदीय यन अत्र हविर्लक्षण दधिष्व धारय स्वीकुर्वित्यर्थः ॥६॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चमो वर्गः ॥

ओमांसधर्पणीष्टतो निशे देवासु आ गत । दाश्रासो दाश्रुपः सुतम् ॥७॥

ओमांस । धर्पणिऽभूत् । निशे । देवासु । आ । गत । दाश्रास । दाश्रुपः । सुतम् ॥७॥

स्कन्द० 'दैश्वदेवत्वेषु यद् १' हे ओमांस ! 'श्वदेवस्य पालनार्थस्य तर्पणायस्य या' कर्तारि मन् प्रपय । अविहार 'रक्षितार तर्पयितारो वा । धर्पणीष्ट तर्पणयो मनुष्या देवा तैस्तेरुपकारार्थाविहार । 'विश्व सर्वे देवास देवा आ गत आगच्छतः । दाश्रास 'प्रवक्ष्यतेऽयं मन्त्रः । न यदमा मन्त्रितम् । भक्तो यच्छृणुष्यदावभ्याहृतैकवाक्यता नेवा' । ये दाश्रासो दक्षवशो पपातामाध धनानि ते । 'दाश्रुप हवीषि दत्तवत यजमानस्य इवभूत सुतम् सोम प्रति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अविहार 'मनुष्येषु' । सर्वे देवा । इहागच्छत दानशीला दाश्रुप सुतम् ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे विश्वे देवास ! देवा । दाश्रुप इविदंतवसो यजमानस्य सुतम् अभिपुत सोमे प्रति आगत भार पृथ । ते च ददा ओमांस रक्षका धर्पणीष्ट मनुष्यान्वा धारका दाश्रास कश्चस्य दातार ॥७॥

निशे देवासो अप्पुतः सुतमा गन्तु तूर्णयः । उसा इव स्वसराणि ॥८॥

निशे । देवास । अप्पुतः । सुतम् । आ । गन्तु । तूर्णयः । उसा इव । स्वसराणि ॥८॥

१ १ आगच्छ लक्षण । तुन त्वरण । द्विगम्यविहारे यदुक्त । उप ब्रह्माणि 'वारयानम् । दानव मधवम् । 'मनुष्यो व संपुर्णो एतन्नि' (पा ८, १, १) इति २ । तुन द्वितीयार्थे मात्मा । गोविन्द भारय । न यत्न 'जमानाः क्षेमलक्ष्यमधम वि' अ कु २२ नास्ति ॥ यत्न 'आगच्छ कु' 'विश्वामित्र' ए ३ नास्ति वि मे' ४ ४ यत्न पालनार्थयो वि' अ कु ५ नास्ति वि' अ कु ६ ६ विश्व देवास सर्वे देवा आगच्छत । स्तोत्रेषु वि' अ ॥

स्कन्द० "सरस्वतीऽयं सप्तमस्तुवः । सरस्वतीदेवतोऽयम् । पावघ्न शोधयित्री भद्रसां पापानामपनेत्री ।
 भयघ्ना पर्वतिः शरणाथैः । 'सोमः पर्वते जनिता मतीनाम्' (ऋ ९. १६, ५) इति । प्यन्तश्चात्र द्रष्टव्यः ।
 क्षारयिन्युदकानाम् । नः 'वस्माकं स्पृशतम्' । सरस्वती मध्यमस्थाना वाक् । कीदृशी । वाजेभिः
 याजिनीवती "वाजः" (निघ २, ७) इत्यत्रनाम । वाजिनोऽश्वोऽपि तस्यैव धर्मायान्तरं द्रष्टव्यम् । यजमान-
 नेभ्यो यानि ददाति वैः, हविल्लक्ष्मैश्चाचैरुच्यते । अथवा वाजेभिरिति तृतीयानिर्देशात् युक्तमिति
 धारयक्षेपः । हविल्लक्ष्मैश्चैर्युक्तम् । वाजिनीवती वाजो बलं (तु. निघ २, ९) वेगो वा, तद्वृत्ती
 वाजिनी । काऽसौ । सरस्वत्याः स्वमूढा सेना । तद्वृत्ती वाजिनोक्तो सरस्वती । भयघ्ना वाजो
 हविल्लक्षणमन्त्रं, तद् यस्या अस्ति सा वाजिनी यागमन्त्रतिः । तद्वृत्ती वाजिनीवती सरस्वती ।
 बलं वपुः वश कान्तौ । कामयताम् । कामनेनप्रागमनं संभजनं च लक्ष्यते । यो हि यं कामयते,
 स तस्यैवाशुभं, सम्भवति च । आगच्छतु, सम्भवतां चेत्यर्थः । धियावसुः प्रज्ञाधना । अथवा
 वसेराप्तादानार्थस्य वसुतन्त्रः । प्रज्ञयाऽऽप्तादपित्री सर्वापानाम् ॥१०॥

धैर्युक्ता० शोधयित्री वस्माकं सरस्वतीं अग्नैः अन्नवती यज्ञम् बहुतु कामयतां वा । प्रज्ञया सर्वेषां
 वासयित्री ॥ १० ॥

सुव्रतल० सरस्वती देवी वाजेभिः हविल्लक्ष्मैरन्वैर्निर्मितकमूठैः नः अस्मदीयं यज्ञम् वपुः कामयताम् ।
 कामयित्वा च निर्वहतिशरयर्थः । कीदृशी सरस्वती । पावघ्न शोधयित्री । वाजिनीवती अन्नवतिप्राधा-
 यती । धियावसुः कर्मप्रणयनमिति कथ्यता ॥१०॥

शोधयित्री सुव्रतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥११॥

शोधयित्री । सुव्रतानाम् । चेतन्ती । सुमतीनाम् । यज्ञम् । दधे । सरस्वती ॥११॥

स्कन्द० शोधयित्री "सुव्रतानाम् अशुभितमपि बाधनामेतत्" । मध्यमस्थाना हि सरस्वती । सा 'च
 गवितलक्षणं वाचं शोधयित्री । चेतन्ती ज्ञायती । सुमतीनाम् द्वितीयपर्यं वशीषम् । सुमतीन्
 भक्तिपरान् यजमानान् । यज्ञम् दधे धारयति सरस्वती मृष्टिलस्य यज्ञस्य मन्त्रलक्षणावागव्यचरवाद्,
 वस्याश्च सरस्वत्याव्यक्त्याम् ॥११॥

धैर्युक्ता० शोधयित्री सत्यानिं प्रज्ञावन्ती उद्गाराणां सुमतीनाम्, यज्ञम् धारयति सरस्वती
 मन्त्रमूर्ता ॥११॥

सुव्रतल० सा सरस्वती सैवमिदं यज्ञम् दधे धारयतिवती । कीदृशी । सुव्रतानाम् प्रियाणां सत्यवाक्यानां
 शोधयित्री प्रेरयित्री । सुमतीनाम् शोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठानाणां चेतन्ती तदीयमनुष्ठेयं शायवन्ती ॥११॥

१-१. पानना शोधयित्री भद्रसापनेत्री । पर्वतिः शरथे वा प्यन्तश्चात्र विं अ कु. २-२. नास्ति विं
 अ कु. ३. मध्यमस्थाना साम्भ. ४-४. अशुभितमपि अन्वयुत्तरा. वाजो बलं वेगो वा. सत्येनयुक्त्य इतिर्लक्षणमन्त्राया
 मतीनि वा । यज्ञं वपुः वश कान्तौ सैवथी ५. यजमिन्बहु यजमन्बहु संभजनाच्च । वपुःपि वाचनेन अत्रापयनमेभने
 न लक्ष्येते । धियावसुः प्रज्ञाधना प्रज्ञयाऽऽप्तादपित्री वा विं अ कु. ५-५. प्रेरयित्री मध्यमस्थाना वाचाम्
 विं अ कु. ६-६. सा येषाम्नि शोधयित्री । चेतन्तीः चिन्ति स्पृशतम् ज्ञान्ती । सुमतीन् भक्तिपरान् यजमानान् ।
 यज्ञं दधे यज्ञं धारयति सरस्वती । मृष्टिलस्य यज्ञस्य मन्त्रलक्षणा वाद् सत्येनयुक्ता एतः विं अ कु. ७. धारयित्री
 साम्भ^१; धारयन्ती साम्भ.^२ ८. मन्त्रमूर्ता विं अ.

महो अर्णः सरस्यती प्र चेतयति केतुना । धियो विज्ञा नि राजति ॥१२॥

मह । अर्ण । सरस्यती । प्र । चेतयति । केतुना । धिय । विज्ञा । नि । राजति ॥१२॥

सुक्र० मह महर् बहु अर्ण मेरुसमुद्रक सरस्य प्रवेनयति प्रणययति केतुना कर्मणा 'सरस्य' दयन । समीर हि गति श्रुता महद्वय मव उदरुमित्यगम्यत । केतुसप्तदोऽपठितोऽपि कर्मनाम । न प्रज्ञानार्थे । कुत एतन् । 'विधानस्य विहितानि चान्या' (क ६,७,६) इत्यत्र प्रयोगदर्शनात् । अत्र हि चक्षुष्येत्यत्र प्रणया एवात्तद्व्यभिचार्य केतुद्या दस्य कर्मवचनत्वम् ।^१ किञ्च धिय कर्माणि प्रणा वा (तु नि ७, १, २, ६) । विज्ञा 'मवा विज्ञाति साविर्धीपयर्थे । सामर्थ्यासाजान्तरातिपयर्थे । विविध दायपठे' । चापि सरस्यता । सा च धागकर्माणि प्रज्ञा वा दीवयति वृष्टिद्वारेण । 'अपवा धिया विज्ञा इति पठ्यर्थे' इत्यथा । राजतिर्ध्वैर्बयं कर्मा कर्मणा प्रज्ञान वा समंसा विविचनीय इत्यर्थे ॥१२॥

वेङ्कट० मह उदरु मह सरस्यता मध्यमस्त्राया प्रजापयति कर्मणा सर्वाणि च कर्माणि प्रणयति ॥ १२ ॥

सुक्र० विविधा हि सरस्यती । विप्रद्वयेक्या न्दीरुपा च । तत्र पूर्यगिधासुत्वा विप्रद्वयी प्रति वादित । जनया तु महात्वा प्रतिपाद्यत । जारसी सरस्यता यतुना कर्मणा प्रजाहस्येण मह अर्ण प्रवृत्तसुद्रक प्रत्यया प्रकथेन प्रणयति । निच स्रजयेन देवराष्ट्रेण विज्ञा धिय सनाप्यसुद्धा नृयज्ञानानि नि राजति विज्ञेयैण दीपयति ॥१२॥

इति प्रथमाष्टक प्रथमाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

इति प्रथममण्डले प्रथमोऽध्यायः ॥

[४]

सुसुप्तुनुमृतये सुदुषामिन्न गोदुहे । जुहुमसि धिर्वधयि ॥१॥

सुसुप्तुनुमृतम् । ऊर्तये । सुदुषामिन्द्र । गोदुहे । जुहुमसि । धिर्वधयि ॥१॥

सुसु० 'सुसुप्तु' तु निर्वन्दमाऽऽत्तमेवातिथे 'सुसुप्तम्' । 'सुसुप्तु' तुमित्यत्र आरम्भ इन्द्रद्वयत्वं वा मेधा विरोधार्थं । सुदुषामिन्न शोभनानि कर्माणि, तेषा कर्तारमिन्द्रम् । 'ऊर्तये सोमन तर्पणाय पाठ नाय वा आनन । सुदुषामिन्न गोदुहे यथा कथित् सुशोहा गा तस्या एव गोदाश्रायाह्वय तद्वत् जुहुमसि भाहुषाम । धिर्वधयि अहन्धरुभिः । सततमित्यर्थे' ॥१॥

वेङ्कट० सुसुप्तुना, कर्मण कर्तार रक्षणाय सुदुषामिन्वं चतु तस्या एव शोधापनाह्वयान् अग्रम् ॥ १ ॥

सुसु० इतिवस्तुवाक्य चर्तये सुवानि । तत्र 'सुसुप्तु' इत्यादिर्कं द्वाये प्रथम मृतम् । मसुसुप्तुना अग्नि । गावप्रम् । 'इन्द्र सुसुप्तु' इति अनुष्णामृषि मिन्द्रोनादिन्द्रो देवता ।

गणेशुम् शोभनस्योपलक्ष्य कर्मण कर्तारमिन्द्रम् ऊर्तये अस्मत्प्रायेण धिर्वधयि प्रतिदिन

१ । गणेशुम् शोभनस्योपलक्ष्य कर्मण कर्तारमिन्द्रम् ऊर्तये अस्मत्प्रायेण धिर्वधयि प्रतिदिन ।
 २ । गणेशुम् शोभनस्योपलक्ष्य कर्मण कर्तारमिन्द्रम् ऊर्तये अस्मत्प्रायेण धिर्वधयि प्रतिदिन ।
 ३ । गणेशुम् शोभनस्योपलक्ष्य कर्मण कर्तारमिन्द्रम् ऊर्तये अस्मत्प्रायेण धिर्वधयि प्रतिदिन ।
 ४ । गणेशुम् शोभनस्योपलक्ष्य कर्मण कर्तारमिन्द्रम् ऊर्तये अस्मत्प्रायेण धिर्वधयि प्रतिदिन ।
 ५ । गणेशुम् शोभनस्योपलक्ष्य कर्मण कर्तारमिन्द्रम् ऊर्तये अस्मत्प्रायेण धिर्वधयि प्रतिदिन ।

बहुमति आह्वयामः । दृष्टान्त-आहुते गोधुगर्भं मुदुधामिव मुन्दु शेग्नी गामिव । यथा लोके गोदंघ्रा
उदर्यं तस्याभिसुत्पेन दोहनीयां गामाह्वयति तद्वत् ॥१॥

उर्पं नः सवना गृहि सोमस्य सोमपाः पिव । गोदा इद्रेवतो मर्दः ॥२॥

उर्पं । नः । सवना । आ । गृहि । सोमस्य । सोमपाः । पिव । गोदाः । इद्रेवतो । मर्दः ॥२॥
स्कन्द० 'उपेत्युपसर्गः' आगृहीत्याख्यातेन सम्यच्यते । उप आ गृहि उपागच्छ । नः अस्माकं स्वभूतानि
सवनानि प्रातस्सत्रमभाष्यन्दिनवृत्तीयसवनानि । यज्ञनाम वा (तु निघ ३, १७) सत्रमन्वदः ।
यज्ञान् । उपागत्य च, सोमस्य द्वितीयार्थे पद्ये । पद्यीशुर्वैकदेवमिति शेषः । सोमं सोमस्य
वैकदेशं, स्वांगलक्षणं वा । हे सोमपाः । सोमानां पाम ! पिव किं कारणम् । उच्यते । गोदा इत्
दृष्टान्तः पदपूरणः, पस्माह्वं वा । गर्भं दाया यस्मात् । रेवतः धनवत्. उप मर्दः । यस्मात् त्वं सोमेन
मजो गा ददासीत्यर्थः ॥२॥

दृष्टान्त उपागच्छ अस्माकं सवनानि सोमं च सोमपाः ! पिव अप परोक्षः । गोदा एव भवत्या-
भितरम आह्वय । मर्दः हस्त आह्वय. प्रयच्छति पद्यमिति ॥ २ ॥

मुदुधल० हे सोमपा ! सोमं प्राप्तुं नः अस्मद्भावानि सवना शीघ्रि सवनामि प्रति उप समीपे आ गृहि भागच्छ ।
भागत्य च सोमस्य सोमं पिव रेवत धनवत्स्वयं मर्दः हर्षं गोदा इत् गोवद पृ. त्वयि हृष्टे सत्य-
स्माभिर्गावो हस्तवत् इत्यर्थः ॥२॥

अथा ते अन्तमानां विद्यामं सुमतीनाम् । मा नो अतिं स्यु आ गृहि ॥३॥

अर्पं । ते । अन्तमानाम् । विद्यामं । सुमतीनाम् । मा । नः । अतिं । स्युः । आ । गृहि ॥३॥
स्कन्द० 'अपेत्यानन्तर्धे' अप सोमपानानन्तरम् । ते उप अन्तमानाम् त्रिविधार्थं पद्योपम् । अन्तमानाम्
सहितृष्टान् । विद्यामं विद् ज्ञाने । ज्ञानीयाम । कीदस्ताम् । सुमतीन् त्वत्तत्किमज्ञोपेताम् । तव
स्वयमपि सतिहृष्टः इत् ! सतिहृष्टान् ज्ञातुमन्मिति स्वसन्निकर्षोऽनेन प्रकोणादास्यते । अथवा
अन्तमानां सुमतीनामिति निर्धारणे पद्ये । तव सतिहृष्टानां सुमतीनाम् मध्ये विद्यामं । दिद् सता-
याम् । वपमपि अन्तमानां शास्त्रं । सपमं विदितां इत्येवस्यैतद्गुणम् । तव पानि सतिहृष्टानि
सुमतीनि । मतिः स्तुतिः । मन्यवेरवेति कर्मत्वात् (तु निघ ३, १४) । सुस्तुतीनि सुपुतितामि अत्यन्तो-
क्तृष्टानि धनानि, ज्ञानि, तेषां वैकदेशं एवेमहि । किञ्च मा न अतिः स्युः अतिपूर्वोऽप्र रथातिः सामप्यात्
परित्यागोऽतिप्रमे वा । न प्रमे । माः स्मात् । कदाचिदपि परित्यागी, अतिप्रमेवा । किञ्चिद् ।
सर्वेदेवागच्छ । अथवा रथातिः प्रधानं पृ. न इति कर्मश्रुतेः, अत्रोति धोपसर्गाद् योग्यक्रियाध्याहारः ।
माः स्मान्तित्य । मा अन्येभ्य प्रक्रीतीभ्यः । अन्येभ्योऽति मा गम । अस्मात्समीपमेवागच्छेत्यर्थः ॥३॥

१-१. उपागच्छ अस्माकं सवनानि शेषे वा । यज्ञो वा सवनम् । यज्ञान् । उपागत्य च धेनुर्य हे सोमपाः !

सोमे निव सोमस्यैकदेशं नः । कत्याह्वं । कत्याह्वं यथा दाया । रेवतः धनवतः तव मर्दः । यस्मात् तव मर्द वा ददासि
विं अ कु. २. आह्वयत् ह. ३. परतुं कु. ४-४ तव सोमपानान्तरम् । तव अन्तमानाम्
सतिहृष्टानाम्, ज्ञानं ज्ञानीयाम । सुमतीन् सतिहृष्टान् पिर (सित) प्रज्ञोपेताम् । तव अन्तमानाम् सतिहृष्टान् ज्ञानीयाम
इत्याश्रास्ये । पदपूरणेन सम्मतिः । अथवा सतिहृष्टे पद्ये । तव सतिहृष्टान् सुमतीनां मध्ये वपमपि सोमं इति वा भाषा ।
अथवा सुमतिः स्तुतिः । अन्येभ्योऽतिमि वन्मि । ज्ञानि एवेन तेषां ॥ पद्येऽहम् । किञ्च मा न. अतिप्रमे । अतिप्रमेवा
परित्यागे अतिप्रमे वा । न प्रमे । माः स्मात् । कदाचिदपि परित्यागी । अतिप्रमेवा । किञ्चिद् मापि सर्वदेव । एषा प्रमे वा ।
अतिः योग्यक्रियाध्याहारः । मा अत्याह्वयनि स्य अन्येभ्योऽति मा गम । अन्तमानांमेव अगच्छ विं अ कु.
१. वा प्रमे नास्मात् श्रुतेः ।

घेदुट० सप्रति तर सस्त्रिष्टासवधि विद्यमाना सुमती वय लभेमहि । सर्वेणाऽभ्युदयेनाय युक्तो-
ऽस्त्विति^१ मति सुमति । मा अस्मान् अपहाय अन्यान् दाक्षी । इहाऽऽगच्छ ॥ ३ ॥

मुद्रल० अय सोमयानाय तर हे इन्द्र । ते वय अन्तमानाम् बन्धित्तमानामतिभयेन समीपवर्तिना मुम-
तानाम् शोभनमतिमुक्तानां पुरपण्ण मध्ये स्थित्वा विशाम वय स्वा यानोयाम । त्वमपि न अति
मा एव अस्मानभिरभ्य अन्येषां तरस्वरूप मा प्रकथय । किन्तु आ गहि अस्मानेवागच्छ ॥ ३ ॥

परेहि निग्रमस्तृतमिन्द्रं पृच्छा निपथितम् । यस्ते सतिम्प आ वरम् ॥ ४ ॥

परा । इहि । निग्रम् । अस्तृतम् । इन्द्रम् । पृच्छ । निपथितम् । य । ते । सतिम्प ।
आ । वरम् ॥ ४ ॥

इन्द्र० आत्मानं पुराणतरात्मकं प्रैष । हे अन्तरात्मन्^१ परागच्छ । कीदृशम् । विग्रम् मेधाविदामतद्
(इ निपथे, १५) । मधाविनम् । अस्तृतम् स्पृन् आच्छादये हिंसाया वा । अनागच्छादित सर्वप्रकाश
महिंसित वा । कम् । इन्द्रम् इन्द्रसखाय गच्छेत्पर्यं । गत्वा च पृच्छ कम् । निपथितम् पृतदपि
मेधाविनामैव (इ निपथे, १५) । विग्रमिति पीनस्वस्वप्रसङ्गाद्देदमिन्द्रविशेषणम् । किं वदि ।
स्तोत्रप्रतिनिर्देशः । मेधाविन स्तोतारश्च । क्वमोऽसीं पुमान्स्वन्मरेभावी शोता, यस्य स्व
सम्पत्क स्तुतिं श्रुत्वापि हत्येतद्गणेशं पृच्छेत्पर्यं । सां किं करोति, इन्द्र पृच्छेत्पुष्पते,
य ते वय सतिम्प सतिस्थानीयेभ्यः पुत्रपौत्रादिभ्यो वा आ वरम् आ इत्युपसर्गाद् वर सतिम्प
इति च कर्मसम्प्रदानश्रुतेर्योग्यविधाव्याहारः । आदत्ते वरं ददाति । लभिकदित्तं ददातीत्यर्थः^२ ॥ ४ ॥

घेदुट० रतोऽ । इतस्त्वमुपगच्छ^३ । गत्वा च मेधाविनम् अस्तृतम् महिसितं शत्रुभिः, इन्द्रम् पृच्छ
'कीदृशं वरं स वरंते' इति कञ्चन^४ विपथितं पृच्छ । य इन्द्र तव पुत्रादिभ्यः वरणीयं धनम्
आ प्रयच्छति ॥ ४ ॥

मुद्रल० अत्र वचमानं प्रति होषा भूते । हे वचमान ! त्वम् इन्द्र परेहि इन्द्रस्य समाप्ते गच्छ^५ । गत्वा
च विपथितम् मेधाविनं होतारं मा पृच्छ । असीं होषा सम्पत्क स्तुतवान् न वेत्येव प्रथमं कुद । य
इन्द्र ते तव वचमानस्य सतिभ्यः मरिभ्यः वरम् अथ वरपुत्रादिकम् आ सम्भ्राह प्रयच्छतीति
शेषः । वारतामिन्द्रमिति पूर्वब्रह्मणः । पुनरपि कीदृशम् । विग्रम् मेधाविनश्च अस्तृतम्
महिसितम् ॥ ४ ॥

उत श्रुन्तु नो मित्रो निरुन्यतविदारत । दर्शाना इन्द्र इव दुःसः ॥ ५ ॥

उत । श्रुन्तु । नु । मित्रं । नि । अरुन्यते । चिद् । आरतः । दर्शाना । इन्द्रे । इव ।
दुःसः ॥ ५ ॥

१ 'अस्तृतम्' इति लघुः 'अनी भवति' इति लघुः २ इ निपथे मेधाविनम् । अस्तृतम् अस्तृतमिति
वा । अस्तृतम् । अस्तृतम् गच्छेत्पर्यं । निपथितं मेधाविनं श्रोतारम् । अस्तृतम् अस्तृतम्
इत्येव नान्यद् स्तुतिं श्रुत्वापि हत्येतद्गणेशं पृच्छेत्पर्यं । गत्वा च पृच्छ कम् । निपथितम् पृतदपि
मेधाविनामैव । अत्र केन्द्रविधाव्याहारः । आदत्ते इति अत्र इति किं मुक्तो ३ 'अस्तृतम्'
गच्छेत्पर्यं ४ मरिभ्यः क्व मरिभ्यः ५ वरम् इति लघुः ६ वरं इति लघुः ७ अस्तृतम् इति लघुः ।

स्कन्द० उतशब्द पदपूरण । अप्यर्थे समुच्चये वा । उत्तरस्या च ऋचि यद् वक्ष्यते, तदपेक्षास्तमुच्चय । अपि हुवन्तु उच्चारयन्तु । किम् । सामर्थ्यादिन्द्रस्य स्तुती । इन्द्रं नित्यं स्तुत्वामित्यर्थः । न अस्माक स्वभूता ऋतविज पुत्रपौत्रादयो वा । निदं वे त्वस्माक निन्दितार वे नि अन्यत नित् आरत विच्छेद एवार्थे । अन्यत एव निरागत निर्यच्छन्तु । अन्येनैव पथा प्रयान्तु । मा इन्द्र कदाचिदपि मत्त्वतो ज्ञासिषु, मा च स्ताविवुसित्वर्थं । दधाना इन्द्रे इद् दुव इच्छन्द पदपूरण । इन्द्रे पत्निय्यां दधाना इन्द्र परिवारितुमिच्छन्व इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अपि च 'काममप्रत' स्थिरवा अस्मान् निन्दितार कुवतु निर्यच्छन्तु वा अग्यत । तय दिक्क्रे पत्निय्यां दधाना न विभिम । इत् इति पूरणमिति । अत्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ५ ॥

सुब्रह्म० न अस्माक स्वबन्धिन प्रत्येज इति शेष । तं हुवन्तु इन्द्रं स्तुयन्तु । उत अपि च हे निदं । निन्दितार पुत्रदा । नि आरत इतो देशाभिर्यच्छत । अन्वतचित् कन्यस्मादपि देशान्निर्गच्छत । कीदृशा ऋतविज । इन्द्रे तुव परिवर्षां दधाना कुर्वाणा । इत् अवधारणे । सर्वदा पत्निय्यां कुर्वन्त एव तिष्ठन्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तमो वसं ॥

उत नः सुभगां अरिर्वोचेयुर्दस्म कृष्टयः । स्वापेदिन्द्रस्य शर्मणि ॥६॥

उत । नु । सुभगां । अरि । वोचेयु । इत्सु । कृष्टय । स्वाम । इत् । इन्द्रस्य । शर्मणि ॥६॥

स्कन्द० अपि न अस्माद् सुभगां हुवन्तान् । अरिः शत्रुपर्यायोऽथमीधरनाम वा (तु निप ३, २२) । अथय-यम कैकयपत्नम् । शत्रवोऽपि ईश्वरा अपि वोचेयु हे दस्म । उपस्यपवित । शत्रूणा, दक्षीणीय । वा । इत्य मनुष्या । तादाता धनमस्मभ्य देदि, येन शत्रवोऽपि ईश्वरा अपि वा अस्माद् हुवन्तार हुवन्ति, किन्तुताम्ये महुष्णा इत्यर्थः । किञ्च स्याम इत् इच्छन्द पदपूरण । यच् ऽ भवेम तव इन्द्रस्य स्वबन्धनि शर्मणि भुजे । तस्या दत्तन धनेन सुखिनश्च भवमारथं । अथवा 'शर्म' (निप ३, ४) इति गृहणाम । शरणोत्तरकार लघेन्द्रस्य गृहे भवेत् । इन्द्रलोक गण्येतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

१ । उत वाचेः परत्वा श्रव्यं सत्तुभये । हुवन्तु उच्चारयन्तु । सामर्थ्यात् इन्द्रस्तुती । तं नित्यं हुवन्तु अस्माकं कतिम पुत्रपौत्रादयो वा । निदं इन्द्रं कदाचिदपि मा तस्मत् ज्ञासिषु मा च जौतु । दधाना इन्द्रे परिवर्षात् । परिवारितुमिच्छन्तु वि' अ कु २२ शम्य प्रत्ययेनामन वि' कु साम्ब ३ 'पच्यते वि' ह्य साम्ब' ४ 'जाय उत न इति श' ५५ नास्ति वि मै' ६ आमन्त्रित १ (तु सा) ७७ अपि अस्मात् सुभगां हुवन्तान् । शत्रु ईश्वरो वा । शत्रवोऽपि इश्वरा अपि वा अस्माद् हुवन्तान् हुवन्ति । दे दस्म । इत् उपस्ये दधाने च । शत्रुर्न इव वा, इश्वरो मनुष्या । येन शत्रवोऽपि इश्वरा अपि वा अस्माद् हुवन्तान् हुवन्ति ।
 वि सुभन्नरपदीषा इन्द्रस्यैतस्ती स्तुती ।
 वा न अन्यस्माभिः प्यथु ता इद्र ता हुवन्ता ।
 मत् प्रमत्तदि दाद्य पत्निय स्वाम ताहृषा ।
 इश्वरा रिपनोऽप्यस्मान् यद् हुव हुवन्तानिति ॥

शम्य । किन्तु अन्ये मनुष्या । ताहृषं धने देदि । किंच स्वाम भवेम इन्द्रस्यबन्धनि भुजे । लघेन धनेन सुखिनश्च भवेम । शम गृहे वा । श्रेय लघुदे स्वाम । गृहा इन्द्रलोकं गन्तव्यं वि' अ कु । 'थयित मूको ऽ' श्रोऽपम् मूको

येङ्कट० अरि इष्ट्य इत्येभरचनइदुगनवोभिद्रपादस्थवोभिद्रमन्प्रस्थवोरिव विरम्याभिधानात् सामाना-
 विररण्य सिध्यति । अपिच अस्मान् इन्द्रसमाश्रयणात् सुभगान् अर्हिसितधनान् अरि विप्ररीडु,
 दिनुवन्तु वाऽरयो मनुष्या । दशैनीय । अथाऽपि वयम् इन्द्रस्य स्वभूत सुरो स्याम एव ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे इक्ष्म । शत्रूणांमुपपन्नपित० । इद्र । त्वदनुग्रहात् अरि उत शत्रोऽपि न आत्मानं मुग्धानं
 शोभनघनोपेवाद् घोषेषु उन्वासु । इष्ट्य मनुष्या अस्मन्मिग्रभूता वदन्तीति किमु वक्तव्य
 मिति शेष । ततो धनसम्पत्ता उयम् इन्द्रस्य अर्पणि इन्द्रप्रसादलब्धे सुरो स्याम इत् भवेमैव ॥६॥

एमाशुसाश्रुदै भर यज्ञधियं नृमादनम् । पतयन्मन्द्रयत्सैराम् ॥७॥

आ । ईम् । आशुम् । आश्रुदै । भर । यज्ञधियम् । नृऽमादनम् । पतयत् । मन्द्रयत्ऽ
 सैराम् ॥७॥

इन्द्र० ईम् इन्द्र एतमित्येवार्थे । धन सोमम् आशुम् क्षिप्रनामैतत् (इ निघ २, १५) । इत्यकार्यकरणसु
 क्षिप्रम् । आशुपे सादृश्यं चेत् पतुषी । सर्वायेषु क्षिप्रस्येन्द्रस्वायांषु अस्मर आह्वर अप्ययी । यज्ञधियम् पञ्च
 य श्रयति स यज्ञधी, त यज्ञधियम् । इन्द्रिन्द्रमापन्नमित्यर्थे । नृमादनम् नरो मनुष्या अतिवक्त
 तदाकारा वा देश, तेषा मद्रक्य पतयत् पतयतिर्गतिरर्था । द्वितीयैक्यत्वस्य च छान्दसात्वात्पुत्रक ।
 पतयन्त गच्छन्तम्, इन्द्र प्रति गन्तव्यमित्यर्थे । मन्द्रयत्सैराम् मन्द्रयतिरर्पितकर्मा (इ निघ ३, १४) ।
 तानि तांश्चभिद्रेतानि रतोतु सम्पादयन् च आरमनं स्तुतिं कारयति तस्य इन्द्रस्य
 सखीभूतम् ॥ ७ ॥

येङ्कट० आ भर एव 'क्षिप्रव्यापिन सोम' क्षिप्रव्यापिन इन्द्राय । च सोमो यज्ञ श्रयति मद्रयति च
 मनुष्यान् वन् । पतयन्त पातयति" हि सोम पातारम् । मद्रयति च सत्तायम् । पतिव सन्ते ते ॥ ७ ॥

मुद्रल० ईमिति विधात् इदमन्वयार्थे । हे यज्ञमान । आशुपे इत्यसौमव्याप्तव्याप्तये द्राप ईम् आ भर इम
 सोममाह्वर । कीदृशं सोमम् । आशुम् सन्नत्रयव्याप्त यज्ञधियम् यज्ञस्य सम्पदृष नृमादनम्
 नृणां अतिवक्तव्यमानाणा इर्हैतु पतयत् पतयन्त कर्माणि प्राप्नुवन्त मन्द्रयत्सैराम् च इन्द्रो म द्र
 यति पदमानान् इर्हयति, तांश्चभिद्रेतानि सखीभूतोऽयं सोम उल्लोखिर्हेतुत्वात् ॥७॥

अस्य पीत्या व्रतकतो धनो वृत्राणांमभयः । प्राप्नो वाजेषु वाजिनम् ॥८॥

अस्य । पीत्या । व्रतकतो इति व्रतऽन्तो । धन । वृत्राणांम् । अमयः ॥ प्र । ज्ञान् । वाजेषु ।
 वाजिनम् ॥८॥

१. पीत्याम् मायम् २ २ अर्थे मुद्रत् च ३ अरयोऽ ४ श्रुति मूत्रो
 ५ ५ ई एनम् । ६ १ ऐवम् । अशु क्षिप्रम् । आशुः तांश्चपतुषी । सतोषु पीत्यस्य इन्द्रस्य अभावः आशुः
 मन्त्रः । अथापि शपनेषुम् । वाजिनं वा । व अर्पति स वाजा तस्य । इतिवचनात्प्रथम । तुमादनम् तत् प्रवृत्ति
 मन्त्राणां देवा ॥ तस्मिन्मन्त्रे । यज्ञस्य वाऽपि शान्तिं प्राप्नुवन्त इति गन्तव्यम् । मन्द्रयन्तम् यदि अथाशाम् । तानि
 तस्यभियानि रतोतु सम्पादयन् च अथवाऽपि वाजयति म मन्त्रे इन्द्रका । इन्द्रस्यभूतम् । विः अ तु
 १६ नास्ति रिः ल्य च नास्ति ल्य

स्वन्द० 'अस्य इति षष्ठी द्वितीयात् । षष्ठीश्रुतेर्वैकदेशमिति शेषः । इमं सोमम्, अस्व सोमस्यैकदेशं रवांश-
लक्षणं पीत्वा हे शतक्रतो ! शतशब्दो बहुनाम (तु. निघ. ३, १) । ऋतुः कर्म प्रज्ञा वा । बहुकर्मन् ! बहुप्रज्ञ !
वा । घनः हन्त्वा इनामाम् असुराणामन्वेषां वा अभवः त्वम् । प्रावः प्रवर्येणारक्षः त्वम् । बाजेषु 'बाजे'
(निघ. २, १७) इत्येक्यचनान्तं सद्ग्रामपठितम्, सद्ग्रामेषु । कम् । वाजिनम् सद्ग्रामवन्तं हविर्ल-
क्षणैनाजैनाश्रवन्तं वा । अथवा अभवः प्राव इति लोट्ये लट् । हन्त्वाऽस्मदीयानां शत्रूणां भव । प्रवर्येण
षाव संग्रामेषु मां वाजिनमिति । आत्मत्राणे संसर्गे वा आक्षणैश्च्यपेरपि शस्त्रादानस्मरणान्
सम्भवति ऋषीणामपि संग्रामः । विशेषेण तु मधुचन्द्रसः चत्रियप्रसूतत्वात् । उत्रेदं
बाहुह्वनमारमरक्षां चाशास्यथे' ॥ ८ ॥

वेङ्कट० बाहुं सोमं पीत्वा शतप्रज्ञ ! हन्त्वा कपूणाम् अभवः । पाहव' च युद्धेषु युद्धवन्तं
खोणारम् ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे शतक्रतो ! इन्द्र ! त्वम् अस्य सोमस्य सम्बन्धितमंशं पीत्वा इनामाम् शत्रूणां घनः अभवः
हन्त्वाऽम् । ततो बाजेषु संग्रामेषु वाजिनम् संग्रामवन्तं स्वमकं प्रावः प्रवर्येण रक्षितवानसि ॥८॥

तं त्वा बाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो । धनानामिन्द्र सातये ॥९॥

तम् । त्वा । बाजेषु । वाजिनम् । वाजयामः । शतऽक्रतो इति शतक्रतो । धनानाम् ।
इन्द्र । सातये ॥९॥

स्कन्द० 'तच्छब्दः प्रहृतापेक्षः । तम् त्वा बाजेषु वाजिनम् वातो बलं उह्वन्तम् । वाजयामः याजयतिर्वातिकर्मा
(तु. निघ. ३, १४) । शतमः हे शतक्रतो । बहुकर्मन् ! बहुप्रज्ञ ! वा । धिनयेम् । उच्यते । संग्रामे जितोपि-
घातां धनानाम् हे इन्द्र ! सातये पणु इति । दानाय । अथवा वन पण सम्भक्तौ । सम्भक्तनाय
वाभावेत्यर्थाः ॥९॥

वेङ्कट० तम् त्वा युद्धेषु बलिने स्तुतिनिवेदिने कुर्मः । शतप्रज्ञ ! धनानाम् इन्द्र ! लाभाय ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे शतक्रतो ! इन्द्र ! धनानाम् सातये सम्भक्तार्थं बाजेषु युद्धेषु वाजिनम् बलवन्तं तम् पूर्वोक्तं
त्वा रवां वाजयामः अश्रवन्तं कुर्मः ॥९॥

यो रायोर्धनिर्निर्हान्स्सुप्रारः सुन्वतः सखा । तस्मा इन्द्राय गायत ॥१०॥

यः । रायः । धनिः । महान् । सुप्रारः । सुन्वतः । सखा । तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥१०॥

१-१. अस्य इमं सोमस्य एकदेशं वा पीत्वा हे बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ ॥। ऋतुः कर्मप्रज्ञयोः । घनः हन्त्वा ।
इनामां इनामाम्नाम वा । अभवः त्वम् । प्रावः प्रवर्येण वरक्षः । बाजेषु संग्रामेषु । वाजिनं संग्रामवन्तं हविर्ल-
क्षणं वा । लोट्ये वा लट् । अस्मदीयानां शत्रूणां हन्त्वा अथ संग्रामेषु संग्रामवन्तं मां प्राव च प्रवर्येण ॥ । विपरीत्यपोति
परसातन्स्मरणान् संभवति ऋषीणामपि संग्रामः । एतं शतशब्दस्तु । तस्मादानश्रादि हनन्तानां च युक्तं वि' अ कु-
२. प्रावयः वि' अ साम्भ' । ३. ३. संभक्तं त्वा वाजे बल वन्तम् । वन मर्त्यांवा स्तुभे । हे बहुकर्मन् !
बहुप्रज्ञ ! वा । धनानां संग्रामे विपरीतानां भक्तवत् । इन्द्र दानाय संभवन्तं वा वि' अ कु.

स्मन्द० य इन्द्र 'रथ धनस्व । 'अग्नि' (निघ ३, १) पृथिवीनामंतत् । आधयत्सामान्यानु इन्द्रे प्रमु-
 ज्यते । यथा पृथिवी सर्वायानामाधय तद्वाधय इत्यर्थः । अयना अरते स्वाग्यर्थस्य वा अयाप्यर्थस्य
 वा कर्तरि अयमनिप्रत्ययः । (तु पाठ २, १००) । धनस्योक्तिवा अनासा वेत्यर्थः । कीदृश । महान् सुपार
 पू पाठनपूरणयोः । सुपुत्र च पाठयिता । सुन्वत अभिपव कुर्वतः सोमयाजिन इत्यर्थः । सत्या सखिस्रधानीयश्च
 सुन्वत एव । तस्मा इन्द्राय । तादर्थ्यं मुपा चतुर्थी । तस्येन्द्रस्वावांश । तमिन्द्र स्तोत्रमित्यर्थः । गायत
 सामगा उदात्तर ! । उच्चारणवचनमात्रो वा गायति । कै वै शब्दे । स्तुतिमुच्चारयत यूपसृष्टिजे
 मस्युजपौत्रा वा ॥ १० ॥

येहूट० य स्तोत्रुधनेत्येव रक्षक महान् शोभनपूरण । सुन्वत सत्या तस्यै इन्द्राय गायत इति ॥ १० ॥

सुद्रल० य इन्द्र रथ धनस्व अग्नि रक्षक तस्मै इन्द्राय गायत द्वे भरिवा । सप्तरीत्यर्थं स्तुति कुरत ।
 कीदृश इन्द्र । महान् शुभैरधिक सुपार सुपुत्र कर्मण पूरयिता सुन्वत यत्रमानस्य सत्या सखि-
 वत् निघ ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये ऋचमो ऋचं ॥

[५]

'मा तु' इति पदार्थं द्वितीय सूत्रम् । मधुच्छन्दा ऋषि । इन्द्रो देवता । गायप्रश्न ।

आ त्वेता नि पीद्वेतेन्द्रमभि प्र गायत । सर्वायुः स्तोमराहसः ॥१॥

आ । तु । आ । इत । नि । सीदत । इन्द्रम् । अभि । प्र । गायत । सर्वायु ।
 स्तोमराहस ॥१॥

स्मन्द० 'तु शब्द पदपूरण क्षिप्रपदांशो वा । आ आ इत्युत्सर्गास्याभ्यासात् उत्सर्गाधिक्येन इत इत्या
 य्यात्तस्याभ्यासात्, क्षिप्रमेतः । आद्यायाभ्यासे च लोके सम्पत्तामित्वाद्दी अयस्य कर्तव्यता प्रतीयते ।
 क्षिप्रमनरयमागच्छेत्पेयर्थः । आगत्य च नि पीदत उपविशत यथास्थानम् । । अयस्य च इन्द्रम् अभि प्रगायत
 गायतिरर्चयति इत्यां (तु निघ ३, २५) । प्रकर्षेणाभिप्युतः । हे सर्वायु ! ऋचिवा । स्तोमराहस
 स्तोमनामिन्द्र प्रति प्रापयितार, 'स्तौतार इत्यर्थः' ॥ १ ॥

येहूट० पूर्वेण सूत्रेनाहूतमिन्द्र स्तोत्रमुपक्रमते । आगच्छत क्षिप्रमुच्चारयत । उपसर्गा प्रयुक्ता अपि
 प्रागात्प्रागान् पुन प्रयुज्यन्ते । वक्ष्यते तत्र कारणात् । आगत्य च नि पीदत गार्वायुम् । अथ इन्द्रम्
 अभि प्रगायत मत्वाय ! 'प्रस्तावात् प्रतिहातात्पुषावाच्च स्तोमस्य' नेतार ॥ १ ॥

सुद्र० हे सर्वायु ! ऋचिवा । तु क्षिप्रमस्मिन् कर्मणि आ इत आगत्यत । आगत्य च
 नि पीदत उपविशत । उपविश्य च इन्द्रम् अभि प्रगायत सर्वत प्रकर्षेण स्तुत । कीदृशा सर्वायु ।
 गामवाह्य त्रिहृत्कथ्युनादिरस्तोमानस्मिन् कर्मणि गह्वरि प्रापयन्तीति ॥ १ ॥

१ । अत्राय अयस्य अग्नि म् यथा म्मात्राय तद्वत् इत्येति । अत्र रथमिति मवाती वा । अयस्य इतिता
 भवता ॥ मस्युत्तर सुपुत्रादिना । इत्यत्र मवाती इत्यत्र रथयानि । सत्या सखिस्रधानीयश्च सुन्वत एव
 तयोः । मय इन्द्राय वा । तमिन्द्र स्तोत्रम् । हे इन्द्राय गायत सुपारयो वा इति अ तु २ 'नाराय इति' ह
 ताम्बे; 'अरथ इन्द्र ३ ३ प्रसर्गस्यैव आभ्यासात्पि इतिम् । तु इति एव एव । इतिना अयस्य कर्तव्यता
 प्रतीयते । आगत्य इतिना च । इत्यत्र इन्द्रम् अभिप्रायत च इति अ तु ३ ३ नास्ति इति अ तु ५५ मत्वाय
 प्रतिहातात्पुषावाच्च स्तोमस्य' १ पु, प्रागात्प्रागान् इत्युत्तरात् स्तो' ताम्बे

पुरुतमं पुरुषाम्नीशानिं वार्याणाम् । इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥२॥

पुरुऽतमम् । पुरुषाम् । ईशानम् । वार्याणाम् । इन्द्रम् । सोमे । सचा । सुते ॥२॥

स्कन्द० श्रीहरिमिन्द्रम् । उच्यते । पुरुतमम् पुरुषन्दो बहुनाम् (तु. विष ३, १) । तमसन्दोऽपि नातिशयप्रत्ययः । अर्थासम्भवानुदात्तत्वाच्च । किन्तुहि, समु मभिकाइत्यायाम् इत्यस्य रूपम् । बहुनिर्बोऽभिकाइत्यते प्राच्यते चान्यत्, स पुरुतमः, तं पुरुतमम् । पुरुषाम् बहुनाम् ईशानम् स्वामिनम् । वार्याणाम् वरणीयानाम् उत्कृष्टानां घनानाम् । इन्द्रम् क्रियाशब्देनेदमिन्द्रस्य गुणाभिधानं, न नाज्ञा प्रतिनिर्देशः । कुत एतत् । अस्यासृष्टि आख्यायाभावात् पूर्ववर्षेकराज्यभावाद्वा । तस्यां वेङ्गशब्दस्य नाज्ञो विद्यमानत्वात् । इति परमैश्वर्ये । मत्पन्नेश्वरमित्यर्थः । कदा पुनः स्वयात् । उच्यते । सोमे सचा सुते सचा सहेरवर्यैः । सर्वैर्कृत्स्निमाः सहाभिपुके । कालोपलक्षणं वेदम् । अमिषयोत्तरकालमित्यर्थः ॥ २ ॥

षेङ्कट० बहुनाम् उरक्षयितारम् । 'गवांसि गोपतिः' (शु. ७, १८, १) इत्यनेन समानो निर्देशः । घनानाम् ईश्वरम् इन्द्रम् 'सहाभिप्राणयत अभिपुके' सोमे ॥ २ ॥

मुद्राल० हे ससायः ! अतिशयः ! सचा धूमं सर्वैः सह सुते अभिपुके सोमे प्रवृष्टे सति इन्द्रम् अमि-
प्राणयत । श्रीहरिमिन्द्रम् । पुरुतमम् पुरुम् बहुम् शत्रून् तमवन्ति म्नापयतीति पुरुतमः तम् । पुरुषाम्
बहुनां वार्याणाम् वरणीयानां घनानाम् ईशानम् स्वामिनम् ॥२॥

स चा नो योग आ भूवत्स राये स पुरंध्याम् । गमद्वाजैभिरा स नः ॥३॥

सः । घु । नुः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरंध्याम् । गमत् । वाजैभिः ।
आ । सः । नुः ॥३॥

स्कन्द० 'घ इति षदप्रथमः । सः प्रकृत इन्द्रः नः अस्माकं योगे योग उच्यते, उरसाहः, महत्प्रहाभो वा वस्तिन् । आ भुवत् आभिपुकेन भवतु । योगमस्माकं करोत्वित्यर्थः । सः एव राये घने । स एव पुरन्ध्याम् प्रकृतं प्रजायाम् । गमद् वाजेभिः आगमदायच्छतु । वाजेभिः सहयोगात्सन्नेपा हवीषा । अस्मान्दं वाणि दातव्यानि तैरके । सह, तादि गृहीत्येत्यर्थः । अथवा हेतवियं वृतीया । प्रयोगस्य च हितुदेन विवक्षा । हविर्हन्तैर्ब्रह्मैतुः । हविश्यभोगार्थमित्यर्थः । कः, स एवेन्द्रः । कस्य वाजेभिः, न. अस्मत्सम्बन्धिभिः ॥ ३ ॥

षेङ्कट० सः एव अस्तत्कत् 'अग्राह्याप्यस्यैसाभजत्' । सः अशयः । सः पुरन्ध्रवैदुषीशंश इत्ये क ।
असैद्य अस्मान् आगच्छतु स ॥ ३ ॥

मुद्राल० घ अथधारणे । स. एवेन्द्रः पूर्वोक्तगुणविविष्टः नः अस्माकं योगे पूर्वप्रदातव्यस्य पुरंध्यास्य सम्बन्धे
आ भुवत् आभवतु । पुरंध्यास्यै साधयत्वित्यर्थः । स एव राये घनार्थमाभुवत् । स एव पुरन्ध्याम्
योक्षति आभुवत् । एव वाजेभिः देयैरनैः सह नः अस्मान् आ गमन् आगच्छतु ॥३॥

१-१. पुरुतमं तमम् स्मरितं तममम् । तस्यादभिप्रायार्थः । अङ्गिः प्राच्येतरम् । पुरुता बहुनामीशानं
स्वामिनं वार्याणाम् उत्कृष्टानां घनानामिन्द्रम् । इति परमैश्वर्ये मत्पन्नेश्वरम् । मनयोः नयोः पञ्चाक्षरानां । सोमे अतिशयिभ.
सह सुते रिं अ कु. २. 'अपिण' साम्ना. ३-३. अमिषायाय सदाभिपुं तु साम्ना. ४-२. सः इन्द्रः
अत्यायुषोते शाभिपुकेन भवतु । स एव घने । एव अहवा प्रजायाम् । नेपा पुरन्धिः । म्नापयतु च अस्मदेवैः
वजैः हविश्यभोगार्थं वा । सम्बन्धार्थं न. रिं अ कु. ४-५. 'यं योगदात' साम्ना कु; 'यं योगदात' साम्ना;
*योगदातु छपं साम्ना. ६-६. नास्ति रिं अ.

यस्य संस्थे न वृष्वते हरीं समत्सु अत्रवः । तस्मा इन्द्राय गायत ॥४॥

यस्य । समत्सु । न । वृष्वते । हरी इति । समत्सु । अत्रवः । तस्मै । इन्द्राय ।
गायत ॥४॥

रुद्र० यस्य इन्द्रस्य हृत्सु संस्थे अपठितमपि संग्रामनामैतत् संग्रामे ; न वृष्वते वृणोतिरयं
सामर्थ्यात् प्राप्स्यथे प्राप्नुवन्ति । एषी अश्वौ । समत्सु संस्थे इत्यनेन गतत्वात् क्रियाशब्दोऽयं, न
संग्रामनाम । अद् भक्षणे सम्मन्त्रयत्सु परस्परं योद्धुः । महति युद्धे प्रवृत्त इत्यर्थः । अत्र वैरिणः ।
यः संग्रामे महति युद्धे प्रवृत्ते दूरस्थानेव रथप्राज्ञान् निहन्तीत्यर्थः । तस्मा इन्द्राय सामान्युधारणं
स्तुतीर्थः ॥ ४ ॥

पेङ्कट० पतिमन् अथस्थिते न चारयन्ति तस्य हृत्सुनावशौ संग्रामेषु सन्वः । तस्मै इन्द्राय गायत ॥ ४ ॥

मुद्गल० समत्सु युद्धेषु यस्य इन्द्रस्य संस्थे रथे युद्धी हरीं द्वाश्वौ सन्वः न वृष्वते न सम्भ्रतन्ते । रथ-
मशौ च एद्वा पलायन्त इत्यर्थः । तस्मै इन्द्राय तस्मन्तोपार्यश्रितवत् ! गायत स्तुतिं कुरुत ॥४॥

सूतपान्ने सुता इमे शुचयो यन्ति वीतये । सोमासो दध्याशिरः ॥५॥

सूतपान्ने । सुता । इमे । शुचयः । यन्ति । वीतये । सोमासः । दधिः । आशिरः ॥५॥

रुद्र० सुतातां सोमानां पात्रे सुता इमे यन्ति गच्छन्ति । न चाप्रदीयमानानां गमने सम्भवतीति
प्रदानमनेन लक्ष्यते । सम्प्रदानचतुर्भिर्भुक्ते दानार्थं एव वा पृष्टि, प्रदीयन्त इत्यर्थः । किमर्थं, वीतये
पानाय । के । सोमासः सोमा दध्याशिरः दधिमिश्रा । सोममिश्रं हि दध्याशिरप्यते ॥ ५ ॥

पेङ्कट० सुतं सोमं च विवर्ति तस्मै सुता इमे सोमा एवा पानाय गच्छन्ति दधिमिश्रणाः ॥ ५ ॥

मुद्गल० इमे सोमाताः कश्चिन् कर्मणि सम्पादिताः सोमाः सुतपान्ने अभिपुतस्य सोमस्य पानकर्त्रे, तस्य
पानं, वीतये भक्षार्थं यन्ति तमेव प्राप्नुवन्ति । कीदृशाः सोमाः । सुताः अभिपुताः शुचयः दश-
परिमाणं शोधितवाष्पुदा दध्याशिरः अश्वनीयमानं दधि आशी दोषघातकं देवां सोमानां च
दध्याशिरः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाहके प्रथमाध्याये षडशो वर्गः ॥

त्वं सुतस्य वीतये सुधो वृद्धो अजायधमः । इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुकतो ॥६॥

त्वं । सुतस्य । वीतये । सुधः । वृद्धः । अजायधमः । इन्द्रः । ज्यैष्ठ्यायः । सुकतो इति
सुकतो ॥६॥

१ १. मेघाने न वृष्वन्ति । वृष्वते । हरी अश्वौ । समत्सु संस्थेवपुः अश्वुद्धे परस्परमग्निं योद्धारः ।
उपमा वैरिणः । सामर्थ्यं प्राप्नुवन्ति । इत्यपान्नां सारथी अश्व निहन्ति । एवंभूताव एत्याप सामानि मुनी वा
उपायान्ति विं अ कु २-२. अभिपुतमेवताः पाने अभिपुता इमे सोमाः सुता गच्छन्ति पानाय । अश्वनीयमानानां
गमने न सोमार्थः । प्रदानं च न इत्यनेन लक्ष्यं । वृष्वते पानाय वा । सुतपाने शुचयो दोषघने । के सोमा दधिमिश्राः ।
एव सुतं मेव । दध्याशिरं विं अ कु ३. आशिरं विं अ मास्यं । ४. मेघान् विं अयं । ५. अभिपुतः
सुधो; विं अ सोमः । विं अ मास्यं ।

स्कन्द० त्वन् सुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं सद्य तस्यामेव वेलाया शरीरेण च वीर्येण च परिवृद्ध
 प्रतिबन्धकपनयनसमर्थ अत्रायथा, जायसे भवसि । नच केवलमै सोमपीतये । किन्तर्हि, हे इन्द्र
 ज्यैष्ठ्याय च ज्येष्ठा प्रशस्ततमा प्रवृद्धतमा वा । तेषा कर्म ज्यैष्ठ्य, तस्मै च वृत्रवधादिकाय च
 हे सुकतो । सुकर्मन् सुप्रज्ञा वा । नमया पीतव इति वृतीयार्थे चतुर्थी । त्व सुतस्य सोमस्य
 पानेन सद्य एव समान पानाहवि पानानन्तरमेव शरीरेण च वीर्येण च परिवृद्धो भवसि । किमर्थं,
 ज्यैष्ठ्याय सुकर्मणे वृत्रवधादिकाय ॥ ६ ॥

घेङ्कट० तम् सुतस्य पानार्थं सद्य उद्भवसि प्रवृद्धशरीर । इन्द्र ! श्रेष्ठ कर्म कर्तुं क्षत्रसु सुप्रज्ञा ॥ ६ ॥
 सुद्वल० हे सुकतो । सोमकर्मन् । इन्द्र ! तम् सुतस्य अभिपुत्रस्य सोमस्य पीतये पानार्थं ज्यैष्ठ्याय
 देवेषु ज्यैष्ठ्यार्थं च सद्य अस्मिन्नेव क्षणे उद्भवथा अभिवृद्धयोस्साहेन सुकोऽम् ॥६॥

आ त्वा विशन्त्वाश्रय. सोमास इन्द्र गिर्वण. । शं तै सन्तु प्रचेतसे ॥७॥

आ । त्वा । विशन्तु । आश्रयं । सोमास । इन्द्र । गिर्वण । शम् । तै । सन्तु । प्रचेतसे ॥७॥
 स्कन्द० आ त्वा विशन्तु प्रतिशन्तु त्वा । स्वया पीयन्त्याभिरथ । कीदृशा, आश्रय स्वकार्यकरणे क्षिमा ।
 के । सोमास सोमा । हे इन्द्र ! गिर्वण । गिर स्तुत्रय । वनति सम्भक्त्यर्थं । स्तुतिभि
 सम्भक्तनीय । स्तुतीना वा सम्भक्त । आविश्य च शम् सुखनार्तवत् (हृ निष ३,९) । सुख
 तुभ्य सन्तु भवतु प्रचेतसे प्रकृष्टप्रज्ञानाय ॥ ७ ॥

घेङ्कट० आ विशन्तु 'स्वा क्षिमा' सोमा इन्द्र ! गीर्विर्जननीय । शम् च तुभ्य भवतु सुमतये ॥ ७ ॥
 सुद्वल० हे इन्द्र ! त्वा त्वा सोमास सोमा आ विशन्तु आभिमुष्येन प्रविशन्तु । कीदृशा सोमा । आश्रय,
 सवनस्ये प्रकृष्टिद्विष्टरपोष्वाचितमन्त । कीदृशेन्द्र ! । गिर्वण ! गीर्वि स्तुतिभिस्सम्भक्तनीय इव-
 विक्रिय । सधार्थि हे इन्द्र ! ते त्व प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय शम् सुखरूपा सोमा सन्तु ॥७॥

त्वां स्तोमा अवीष्टधम् त्वामुक्था शतक्रतो । त्वां वर्धन्तु नो गिरः ॥८॥

त्वाम् । स्तोमा । अवीष्टधम् । त्वाम् । उक्था । शतऽऽक्रतो इति शतऽऽक्रतो । त्वाम् । वर्धन्तु ।
 न । गिरः ॥८॥

स्कन्द० त्वाम् स्तोमा स्तोत्राणि अस्मदीयोज्ञात्प्रपुत्राणि अज्ञातपत्र वधितवन्त । त्वयमाना हि देवता
 वीर्येण वर्धन्ते । च केवला स्तोमा स्वदीयान्युवधान्यपि त्वा वधितवन्ति । हे शतक्रतो ! उवयसकृ-
 स्तावीषसवनकरोदुक्शाऽऽग्निभेपवचन । अज्ञानमात्रकवचो वा । त्वाम् वर्धन्तु वर्धयन्तु । अस्माकमपि
 स्वभूता गिरः स्तुतय ॥ ८ ॥

१ । तं सोमस्य पानार्थं तस्यामेव वेलाया तन्वा वीर्येण वा उद्भव प्रतिबन्धकपनयनसमर्थ भवसि । न केवलं
 सामपानाय ज्यैष्ठ्याय च । प्रशस्तस्य म (पा ५, ३, ६०) न्य च (पा ५, ३, ६१) इति जतिश्रयेण प्रशस्त्य प्रवृद्धे वा ज्येष्ठ
 कर्मणे ज्यैष्ठ्याय । सधे च वृत्रवधादिकाय । हे सुकर्मन् । सुप्रज्ञा वा । पीतये पानेन इत्यर्थे वा । लं श्रौतश्रौतेन सद्य प्रवृद्धो
 भवसि इदं सुकर्मणे विं अ कु २ 'प्रज्ञा विं' इत्यं ३३ प्रविशन्तु त्वा, त्वा पीयन्ताम् । आश्रय मादये
 क्षिमा सोमा । हे इन्द्र ! गिर्वण । गिरः स्तुत्रय ताभि रीमक्याय स्तुतीना संभक्त ॥ आविश्य त्वाश्रया भवन्तु ।
 प्रथेणम प्रकृष्टप्रज्ञानाय गिं वा कु । नमन्तु भूको च ४ ता क्षिमा सावर् ५ नमन्तु ६ ६ '४ इदं सुको
 ७ ७ स्वामरदीयोज्ञात्प्रपुत्राणि स्तोत्राणि वधवन्ति । केवलं सोमा एव न, स्वदीयानि उपपान्ती । उवयं तृतीयवचने
 बहु शरत्पदोपवचने शरत्पदवचनं वा । गानवपत्रेण प्रा मन्ते, मस्त्वानीयानिर्वाण्ये वाप्यन्दिने, वैश्वदेवग्नि
 शरत्पदोपवचनानि वधयिष्यन् । हे बहुकर्मन् ! नदुक्ता । वा । त्वा वधयन्तु अस्मात्पुत्रा विं अ कु

वेङ्कट० त्वाम् त्रिवृदाद्य स्तोमा अर्वाहृयन् त्वाम् स्रस्त्राणि च द्यतमन्म् । त्वाम् एव वर्धयन्तु
अस्माकमपि गिर ॥८॥

मुद्रल० हे अतन्तो । इन्द्र । त्वाम् स्तोमा सामगाना स्तोत्राणि अर्वाहृयन् वर्धितवन्ति । तथा । उभया
स्रस्त्राणि त्वामदीवृषन् । न अस्माक गिर स्तुतय त्वाम् वर्धन्तु वर्धयन्तु ॥८॥

अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिन्द्रः सहस्रिणम् । यस्मिन् विधानि पौंस्या ॥९॥

अक्षितऽऊति । सनेत् । इमम् । वाजम् । इन्द्र । सहस्रिणम् । यस्मिन् । विधानि । पौंस्या ॥९॥

एकम्० अक्षिता अन्वेनादिंसिषा अनीषा वा ऊति पालन यस्य स अक्षितोति । सनेत् सम्भजतु
इमम् वाजम् सप्राप्तम् इन्द्र सहस्रिणम् बोधस्सहस्रयुक्तम् । यस्मिन् स्रस्त्रामेऽस्त्ररक्षणाय सन्निहितो
'भवतिरत्यर्थ' । यस्मिन् 'सहस्रामे । क्रिम् । उच्यते । विश्वानि सर्वाणि पौंस्या यदनामिदम् (तु
निय २, १) हस्त्यधरयपदातिरक्षणानि यदानी । अथवा 'वाज' (निय २, ७) इत्ययमनाम । इन्द्रमस्त्रवीय
सौमरक्षणमस सम्भजेत् पिषेदिन्द्र स्तुतिरहस्रयुक्तम् । यस्मिन् यदानी सर्वाणि सामर्ध्वरक्षणानि ।
वाज पीत सर्वसामर्थ्यानि जगत्तोत्यर्थ । अथवा यस्मिन् विश्वानि पौंस्येति इन्द्रवित्तोपणम् ।
यस्मिन्किन्ने सर्वाणि यदानी य सर्वैरेतैर्यवान्, यो महावत् इत्यर्थ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अक्षीणरक्षणं भजेत् अनेकपुरययुक्तम् इमम् सप्राप्त, यस्मिन् सर्वाणि यदानी
प्राप्तुर्भवन्ति ॥ ९ ॥

मुद्रल० इन्द्र इमम् वाजम् सौमरूपमन्त्र गनेन् सम्भजेत् । अक्षित इन्द्र । अक्षितोति अक्षिसिखरक्षण ।
कदाचिदपि रक्षा न विमुञ्चतीत्यर्थ । कीरथ वाजम् । सहस्रिणम् सहस्रसरयायुक्तम् । यस्मिन्
वाज विश्वानि सर्वाणि पौंस्या युक्त्यानि यदानी यदानी वाटश्च वाजमिति पूर्वप्राम्णव ॥९॥

मा नो मर्ता अभि दुहन्तुनामिन्द्र गिरिणः । ईशानो ययया वृधम् ॥१०॥

मा । न । मर्ता । अभि । दुहन् । तुनाम् । इन्द्र । गिरिण । ईशान । ययय । वृधम् ॥१०॥

एकम्० 'मा न अस्माकम् मनुष्या अभि दुहन् द्रोह कारु । तुनाम् शरीराणा हे इन्द्र । गिरिण' स्तुतिभि
सम्भजनरीय । स्तुतीना वा सम्भन । ईशान प्रभुस्त्वम् । ययय वाँति वृधमभावे । वृधक् इव
भयनघासनत् वधम् हिंसा इत्यार वाँ ॥ १० ॥

वेङ्कट० मा अभिदुहन्तु इन्द्र । अस्माकमङ्गेषु सधन । गीर्गिरिणवीय । ईश्वरस्व वृधक् कुरु
शयूनामायुषम् इति ॥१०॥

मुद्रल० हे गिरिण । इन्द्र । मर्ता त्रितोयिनो मनुष्या न अस्मदीयाना तुनाम् शरीराणा मा अभिदुहन्
अभिधा द्रोह मा कुरु । ईशान सम्भरस्त्व वधम् वैरिभि सन्घातमान ययय अस्मत्त वृधक्कुरु ॥१०॥
इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये दशमो वसं ॥

१ ययय गिं सप्राप्तं २ यया मूको ३ अन्वेदिं विं अ कु ४ अक्षी विं अ कु
५-५ मंभन्तु एव सैयमिन्द्र विं अ कु ६ वाजु विं अ कु ७-७ स्रानि ८-८ नि
इत्यधस्तादीनि । वाजुश्च ॥ । अन्वेनेत्ययमत्र सनेत्य पिषेदिन्द्र स्तुतिगन्धयुक्तम् । यस्मिन् विश्वानि
इति । ९ पीत सामर्थ्यानि जगत्ति, यस्मिन् इन्द्र माग्नी पौंस्यनि । ये यदानी एति वा दिं अ कु
८-८ नोऽपि मूको ९ यस्मिन् यदानी प्रां १०-१० अनाम मनुष्या अभिद्रोहं मा कारु । मा
उपेणानिन्द्र स्तुतिर्भवन्नाय । तु वृधमभावे । इन्द्र एव अस्मत्त वधं हिंसा इत्यार वा विं अ कु

[६]

युञ्जन्ति ब्रह्ममूलं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥१॥

युञ्जन्ति । ब्रह्मम् । अरुणम् । चरन्तम् । परि । तस्थुष । रोचन्ते । रोचना । दिवि ॥१॥

स्कन्द० 'योग सम्बन्ध । युजन्ति सम्बन्धयन्ति । केन । सामर्थ्यात् स्तुतिभिर्दिविभिश्च । के । सामर्थ्यात् स्तोतार यष्टारश्च । अरुणम् मङ्गलमैव (तु निघ ३, २) । महान्तमिन्द्रम् । अरुणम् क्वातिर्दीप्त्यर्थे । 'इषादत्ता क्वाती' (ऋ १, ११३, २) इति प्रदर्शनात् । तस्य वा रोचतेर्वा दीप्तिकर्मण आद्यपूर्वस्यैव रूपम् । आद्यश्च इत्यवयवम् । आरुणम् आरोचमान वा । दीप्तमित्यर्थः । 'अस्पति । आर्यति' (निघ २, १५) इति गतिकर्मसु पाठानुरूपेण पर्यस्यारवचान्तरे गन्धदचनो वा । अरुणं यज्ञात् वा प्रति गन्तारम् । चरन्त परि सर्वतो गच्छन्तम् । यत्र यत्रेन्द्रो गच्छति तत्र तत्रैव स्तोतारो यष्टारश्च स्तुजन्ति इत्यन्ति चेत्पर्य । अथवा युजन्तीति युजि युजोऽपि सामर्थ्यात् सोपसर्गार्थे इत्यप्य । इत्यर्थसिद्धौ स्तोतारो यष्टारश्चैव नियुजते महान्त दीप्त केन्द्र सर्वतो गच्छन्तम् । यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्रैव मनुष्या इदमिदं च न कुर्वन्त्यर्थावकाश इत्यर्थः । अथवा रयोऽत्र सामर्थ्यात् युजयमान । केन्द्र युजन्ति । इन्द्रस्य एव प्रथमरथ च सर्वतो गन्तार गच्छन्तम् । के । सामर्थ्यात् सारथयो मातृकिमभृतय, अन्येऽस्य एव युजन्ति । ईस न इव्य युजन्ति यज्ञादिगुणात् । युजन्ति न किञ्चिदिति । एव गुणकीर्तनादिन्द्रस्यैव स्तुति । किञ्च तस्थुष रोचन्ते रोचना दिवि तस्थुष इति पद्योक्तिर्वात् प्रभाविनेति वाच्यते । स्थितस्य व्याप्तिव्यमाणस्येन्द्रस्य प्रभावेन रोचन्ते दीप्यन्ते रोचना दीप्तिस्वभावकानि मक्षत्राणि दिवि लुप्तोक्ते । अथ युजन्तिन्द्रप्रभावेन मक्षत्राणि दीप्यन्ते । उच्यते । उच्यते—'इन्द्रो वीर्षाम चक्षत आ सूर्ध रोत्यारिषि' (ऋ १, ७, १) इति । सूर्यस्य प्रभावश्च युजन्तो वाम रश्मि । तत्सम्बन्धाच्चन्द्रमा मक्षत्राणि च दीप्यन्ते । अथवा युजितरपूर्वार्थे अन्तर्णीतपर्यञ्च इत्यप्य । यद्योक्तवन्त्युसाहयमिव वृष्टिकर्मणि मक्षत्ररथ केन्द्रम् । किं कुर्वन्तम् । उच्यते । अन्तम् । परि तस्थुष । परिशब्दो लक्षणे कर्मप्रत्ययनीयः । तस्थुष इत्यनेन च सम्बन्धते । तद्विषयस्यैव इत्यारदयत्न । गच्छन्त स्यावराणि प्रति । स्थावरप्रद्वय च्च जङ्गमस्यापि मयुदीनाथेन । सोमपानावावाहुरयुदश्लोकपतया चक्रमास्थावरात्मक इत्यत्र जगत् परिभ्रमन्तामित्यर्थः ।

१ । युजन्ति लुप्तोक्ति इतिभित्तो तत्स्तोत्र, सम्बन्धयन्ति यथा वसिष्ठः । 'यद्योऽप्राप्तोऽनुजते जप इति मन्दि मुता' । इदं दीप्ति एव च । अरुणं अतोपन वा । आरुण इत्यवयवस्य दीप्तम् । गन्तार वा अथवा गतावति च । अरुणं पान्त् वा प्रति गन्तारम् । चरन्तं चच्छन्तम् । परि सर्वत । यत्र यत्र इन्द्रो गच्छति तत्र तत्र एव स्तोतारो यष्टारश्च स्तुजन्ति वजन्ति च । अथवा एते सार्वभौमिके महान्तिर्दे दीप्त सर्वतो गच्छन्तं नियुजते इति वा । यत्र यत्रेन्द्रस्य तत्र मनुष्या इदमिदं च । इन्द्र इति वाच्यते । अथवा मातृक्यादय इन्द्रस्य युजन्ति मन्त्रिणाम् । यद्योऽनुजते । किञ्च तस्थुष स्थितस्य व्याप्तिव्यमाणस्येन्द्रस्य प्रभावेन दीप्यन्ते मक्षत्राणि लुप्तोक्ते । स्वभावदीप्तिर्वापि इत्यत्र उच्यते 'इन्द्रो वीर्षाम' (ऋ १, ७, २) इति । सूर्यप्रभावश्च युजन्त सूर्यरश्मि । तत्सम्बन्धाच्चन्द्रमा मक्षत्राणि च दीप्यन्ते । अथवा युजि अतूर्ध्व अन्तर्णीतपर्यञ्च । यद्योऽनुजते वृष्टिकर्मणि महान्तं वीर्षामिदं वरितस्तुव परिभ्रमन्तं लक्षणे ५१ । सोमपानावावाहुरयुदश्लोकपतया स्थावराहवायके इत्यत्रे पाद परिभ्रमन्तम् वि अ कु । नास्ति साम्बं वि' । ई. स न सव युजन्ति गच्छन्तिगुण, युजन्ति न किञ्चिदिति मूको

के उच्यते । उच्यते । रोचन्ते रोचना दिशि । एकवाच्यताप्रसिद्धार्थं यत्कच्छन्दाव्याहार्यौ ।
 ये आदित्यपरदमयो रोचन्ते रोचना दिशि ते आदित्यपरदमयो हि प्राट्टहारम्भे रसदातार । ते रसानर्षयन्त
 उच्यते । अतो नैप यद्काराभिप्राय । ज्योतिष्यापेक्ष वा रश्मिना न्युत्पद्यन्तम् । अप्यपरस्त्वा
 दिव्यदेवतासुच मन्यन्ते । कथम् । एतेषा हि भुविभ्योऽने 'अर्तो' इत्युक्तोऽश्तोऽनयाऽऽदित्यरूपेणोच्यते ।
 कथमवगम्यते । श्रुते । एव हि श्रुतिर्भवति 'युचन्ति प्रभमरुचामति' । अनी वा आदित्या भ्रमो
 राश । अमुमेतास्मा आदित्य युक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समर्ण्य' (मात्र १३ २, ६, १) इति । तस्मादादित्य-
 देवतेवमिति । तत्र । तत्रापि विनियोगशास्त्रियुच्यमानोऽस्यो भ्रमोऽश्पश्येयते । भक्तिमान तु
 श्रुति । अवि च यत्र श्रुतिशलाह तत्रादित्यो देवता, तथा भन्तु नाम । इह त्र्यम्भप्रकरणे समाह्वानाद्
 भ्रमरारण्योऽनेऽपि सम्भवाद् परस्या चर्चि 'अत्य' वन्देवानुपादात् । केनेहादित्यस्य भ्रमस्यान्वादेशाद्
 तस्याश्चर्चो हरिसम्बन्धादेन्द्राया असन्दिग्धत्वादेन्द्रत्वमेवास्या ऋच इति ॥१॥

येऽङ्क ० युचन्ति महान्तम् आरोचमान दिशि चरन्तम् परि तस्थिवास्तो देवा वा लोका वा । रोचन्ते च
 रोचनानि भस्त्राणोऽनेऽसा सन्नुक्षितानि । अमत्वेऽपि प्रपारणामन्वजापि दृष्टम् ॥ १ ॥

मुद्रल ० ऐन्द्रः । 'आदह' इत्येता चतुर्थाभारम्य पृथुको मास्त्य । वासु मध्ये 'दीडु चित', 'इष्टेण'
 इत्येते द्वे भाषो मास्त्यो सत्यावैन्द्रावपि भवत ।

इन्द्रो हि परमैश्वर्यवुत् । परमैश्वर्यं चाग्निवाय्वादित्यनक्षत्ररूपेणावस्थानानुपपद्यते । इन्द्रम्
 आदित्यरूपेणावस्थितम् अत्यम् हिसकरदित्याग्निरूपेणावस्थितम् चरन्तम् 'बाहुदपेण सर्वत' प्रसरन्त-
 मिन्द्रम् परि तस्युप परितोऽवस्थिता लोकाश्चरन्तः प्राणिन युचन्ति स्वर्कापरुर्नणि केवतात्वेन
 सर्वद् कुर्वन्ति । तस्यैन्द्रस्य भूर्विश्वेषुभूतानि रोचना नक्षत्रानि दिशि सुलोके राचन्ते प्रकाशन् ॥१॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विष्वसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥२॥

युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरी हति । विष्वक्त्वा । रथे । शोणा । धृष्णू हति ।
 नृवाहसा ॥२॥

स्कन्द ० युञ्जन्ति 'भारथय अन्य इन्द्रस्य स्वमूर्तो वाच्या कामवित्तव्यावुरहृष्टौ कामतपादिनीं वा हरा
 अर्थः । विरगता सत्यदक्षिणमेदेन विभिन्नी रथयसौ यवोस्तौ विष्वक्त्वा । सत्पारशदात्म वष-
 सनेन । एषायास्तत्र वा पश्यन्तयोऽ इन्द्रस्य । रथस्य सत्यदक्षिणवर्षस्वारित्यर्थः । ॐ युञ्जन्ति ।
 रथ । कारतौ । शोणा रथयसौ । धृष्णू प्रथमो, अभिभवितारो क्षत्र्याम् । नृवाहसा मनुष्याद्
 प्रति मनुष्याकारस्य केन्द्रस्य योऽरातो ॥२॥

१ । के इन्द्र केन्द्रयति इति । एकात्म्यव अर्थमिदमे अत एव प्रकृत्यदे अर्थेन उच्चारयति इन्द्र इति ।
 एतदे रोचना इति इन्द्र इत्यु । अनेऽनेऽनेऽने वा रश्मिना न्युत्पद्यन्तम् । इत्यु आदि-यदेवता वा । एवं युनि वि'
 अङ्क । 'अमर्णोऽश्तो' सार्व' वि', 'अरेन्द्रम्' सार्व' । इ 'के-ने-वि-नु-अ-पे' मूढो २ 'नित्य' मूढो
 मूढो ३ 'अर्तो' इन्द्र सार्व' ४-५ 'मास्ति' मू' ५-५ 'अनेन्द्रस्य मन्वय' यमवित्तव्यावुरहृष्टौ
 कामवित्तव्यावुरहृष्टौ वा अर्तो विविन्द्रो रथस्य सत्य-दक्षिणवर्षो इत्यर्थः । ६ । मूढेः । शोण लोचनी । धृष्णू शोणा
 उपविनिनीती । शोणोऽश्तोऽने । नृ-वति इति वा वि' अङ्क । 'नित्य' मूढो इन्द्र इत्यु ७ ।

वेङ्कट० युजन्ति अस्य रथे कमनीयौ अथौ सत्यदक्षिणयोः पार्श्वयोर्युज्यमानौ शोणवर्णौ शयूणां धर्मकौ नेतुरस्य बोधारी देवाः ॥२४॥

मुद्गल० अस्य इन्द्रस्य रथे हरी अथौ सारथयः युजन्ति । कीटशौ हरी । राम्बा कामयितव्यौ । विपक्षता विविधे पक्षसी रथस्य पार्श्वे ययोरथयोस्तौ निपक्षतौ । रथस्य दृषो पार्श्वयोर्भोजितवित्यर्थः । शोणा रक्तवर्णौ धृष् प्रगल्भौ नृवाहसा नृषां पुरपाण्डभिन्द्रकसारथिप्रमुखानां बोधारी ॥२४॥

केतुं कृष्णकैतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुपद्भिर्जायथाः ॥३॥

केतुम् । कृष्णन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे । सम् । उपत्सुभिः । अजायथाः ॥३॥

स्फुट० 'केतु' (विप ३, १) इति प्रशानाम । प्रज्ञां कुर्वन् । अकेतवे पश्यथे चतुर्थीषम् । प्रज्ञारहितस्य । पेशाः रूपनामैतद् (तु निप ३, ५) । रूपं च । हे मर्या । व्यत्ययेनात्रैकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । मर्ये । मर्याकार इन्द्र । अपेशसे रूपरहितस्य । प्रज्ञास्ये चान् प्रदत्तमार्थे । यस्य पद्यमिलपित तस्य तत्तद् सम्पादयमित्यर्थः । समुपद्भिः सरब्दः सहाय्ये । उपच्छब्दो बस कात्तावित्यस्य कान्तिवचनो न वस , अर्थात्तन्मर्याद् । सह कान्तिभिः स्वम् अजायथा कम्पन एव प्रभृति एव सर्वस्य सर्वमिलपित-सम्पादौ कान्तश्चासौरित्यर्थः । अथवा माध्यमिका स्वनपित्तुल्यण्या राध उपस , तानिः सह एवजायथा । जन्मन प्रभृति गर्जितेत्यर्थः ॥३॥

वेङ्कट० रात्रौ स्वपतो गतप्रज्ञस्य प्रज्ञा उदिते इन्द्रे भवति । तमका विरोहितरूपाणां गवादीनां रूपं च ज्ञापते । केतुम् कृष्णन् प्रज्ञानरहिण्य पेश च अकेतसे सम् अजायथा स्वम् उपदेशिः सह । तन्मिममाश्चर्यं मनुष्याणां निरेद्विस्तुं तान् सम्बोधयन्ति मर्याः । इति ॥३॥

मुद्गल० हे मर्या मनुष्या इदमाश्चर्यं पश्यतेत्वय्याहारः । किमाश्चर्यमिति बहुस्यते । आदित्यरूपो-ऽयमिन्द्रः उपद्भिः दाहकै रक्षिभिः प्रतिदिनं संभूय अजायथा उदयद्यत । किं कुर्वन् । अकेतवे रात्रौ निद्राभिभूतौरेव प्रज्ञानरहिण्य प्राणिनि । केतुम् कृष्णन् प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् । अपेशसे रूपरहिण्य अन्वकारनिवारणेन पेश रूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् ॥३॥

आदहं स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । दर्शाना नाम युक्षिर्यम् ॥४॥

आत् । अहं । स्वधाम् । अनु । पुनः । गर्भेऽयम् । आर्क्षरिरे । दर्शानाः । नाम । युक्षिर्यम् ॥४॥

स्फुट० 'पदाह स्वधामिति गारत्वोऽनन्तरा स्य' (वृदे २, ११९) "सुरूपशूलमित्येन्द्रनामैधाविधे" इत्येन्द्रत्वे प्राप्तेऽयमपवादः । 'आदह स्वधाम्' इत्येता पदबन्धता मरदेवता । 'बोहू निदारुत्पुत्रि' (य १, १, ५) इत्यस्या देवत्वान्तोपदेशात् शत्रुवंशान्या पन्थाहृत्यः प्रतीयेरद् प्रमिष्टृपर्यन्तवन्तरव-चनम् । आत् दाहोऽयमपवादार्थ आणवर्णैः । अह इति विनिश्चयार्थं एवशब्दार्थे । स्वधाम् इति स्वधा-नाद् उदकनाम (तु निप १, १२) । अनु इति पञ्चमर्थः । कस्य पञ्चात् । सामप्याद् वृष्टे । एयं सम्बन्ध-पोतनाद् वृष्टे पश्चादेवोदकं पुनर्गर्भत्वम् एरिरे इर मत्वावित्यस्य पञ्चम्येदं रूपम् । गमवन्त्पापादाबन्धि मर्या । पुन दाहश्चातीतसंस्कारमर्गत्वापादान्पेक्षः । एतदुक्तं मर्यादिः—'वापिकांश्चतुरो मासान्

१. पश्चि साम् २. तु वैप १, २४६-१ ३. ३-३. केतुं प्रज्ञा कुर्वन् । पश्यथे शयूणां प्रज्ञारहितस्य । पेशः रूपम् । हे मर्या । मर्याकार इन्द्र । अपेशसे रूपरहितस्य । यस्य स्वपतोऽपेत तस्य तत्तद् सम्पादयन् । समुपद्भिः सह कान्तिभिः । नञ् गर्जती । सम्प्रसारणत्वे प्रादिजादिषु (धा ६, १, १६) । न्य न्यन्य कन्तोऽपि । इष्टप्रशाने च । माध्यमिका कान्तिकैतुल्यण्या राधि उपसत्वे इदं मत्वापया । अन्वयः वर्जिता विं अ कु-
-४-४. प्रज्ञारथे कुर्वन् साम् इ. ५. तपती विं स्य. ६. ता साम्. ७. मर्याः साम् इ. कु-
-८. १शो मूको. ९-९. अह अय अह एव । स्वधाम्दकमनु पञ्चम्यं अन्वयम् । वृष्टे पञ्चम्यं अन्वयम् । वृष्टे पञ्चम्येव उदकं पुनर्गर्भत्वमादायनि मर्या । पुन अतीतशत्रुत्पन्नाहर् विं अ कु.

वर्षित्वा तद्वन्तरमद्यै मासास्तदुदकं शदिमधि प्रत्याहरणं तदामामिसवत्सरे वर्षितु पुनर्गर्भमापा-
 दयन्ति मरुत, इति । अथवा 'स्वधा' (निघ २, ७) इत्यत्रनाम । सस्यलक्षणं चात्राचमुच्यते । अनुशब्दश्च
 पश्चादर्थं लगेन सम्बध्यते । स्वधामनु सस्यलक्षणस्याश्वस्य पश्चात् । सस्य निष्पाद्यानन्तरमेव पुन
 गर्भत्वमापादयन्ति मरुत इत्यर्थः । किम् । सामर्थ्यादुदकम् । किं कुर्वन्त । उच्यते । दधाना धारयन्तोऽ
 न्तरिक्ष आदित्यमण्डले वा । किम् । नाम तद्वेवोदकम् । 'नाम' (निघ १, १०) इति द्युदनाम पाठितम् ।
 कीदृशम् यदियम् यज्ञसम्पादि मरुद्विर्गृह्यते । अद्यै मासानन्तरिक्ष आदित्यमण्डले वा धार्यमुदकं गर्भा
 भवति । अत एवमुच्यते—दधाना नाम यद्विय पुनर्गर्भत्वमेतिर इति । अथवा नामनाद् सञ्ज्ञापन ।
 धारयन्तो यद्विया सञ्ज्ञाम् । कवमाप् । सामर्थ्यान्मरुत इत्येवाम् । मरुत्प्रामान इत्यर्थः । अथर्व-
 मन्वयाऽस्या ऋचोऽर्थवोचना—अनुशब्दः पश्चादर्थं सामर्थ्याद् दृष्टव्यं सम्बध्यते । स्वधामित्येतेषु
 सस्यलक्षणाश्चपन गर्भत्वमेतिरे इत्येतेन सम्बध्यते । दधाना इत्यपि दधातिर्दानार्थम् । नामराजद्वौ
 ऽप्युदकनाम । एयमेकवाक्यवा—वृष्टे पश्चादन्तरमेव सस्यलक्षणम् पुनर्गर्भत्वमेतिरे मरुतो द्रव्य
 उच्यते यज्ञसम्पादि । एतदुक्तं भवति—वर्षास्त्रोदधीर्नवितना न तावत्पेव वृत्तार्थोभवन्ति मरुत ।
 किन्वाहं । ता एव पुनर्गर्भयन्ति उच्यतेऽनेनेति ॥४॥

वेङ्कट० मानन्दमेव वृष्टेर्मेरत अद्यैर्षं पुनरपि गर्भयम् प्राप्नुयन्ति । अद्यै मासाद् शिरोभूता वर्तन्ते
 वर्षाम्भोऽनन्तरम् । आश्वयैऽहनाब्द । दधाना नाम यदाहम् । 'ईरु चान्यान्' वीताह् च'
 (तं ४, ६, ५, ५) इत्यादिकम् ॥४॥

मुद्र० आत् मानन्तर्यैः । अह अत्रधारणे । आह्वह वर्षेर्षोत्तरमेव स्वधामनु इत पर जमिष
 माणममनुहस्य मरुतो देवा गर्भयम् एरिरे भेषमप्ये कस्य कर्षार पर्वेन्य प्रेरितवन्त । प्रति-
 सवत्सरमेव कुर्वन्तीति दर्शयितु पुन शब्द प्रयुक्त । कीदृश मरुत । यद्वियम् पश्चाहं नाम दधाना
 धारयन्त ॥४॥

वीळु चिदाहृतुभिर्गुहो चिदिन्नु वहिभिः । अरिन्द उक्षिया अतु ॥५॥

वीळु । चिद् । आहृतुभिर्गुहो । गुहा । चिद् । इन्द्र । वहिभिः । अरिन्द । उक्षिया । अक्षिया ।
 अतु ॥५॥

स्वल्द० 'एष वीळु गिदिद्राम मरुति सह गर्भने' (वृत् २, १५०) न' केचन मरुदय । इन्द्रमारुवीव
 न मारुपव केचलैरवर्ष । वीळुवैत सस्वगर्भनेषो वाङ्मु एडम् । भित्तत्पयोऽप्यर्थः । एडमपि पर्व-
 वादि आरुगुभि र्गो मरुः । सहयोगच्छणा चेष वृवीया । य-यद्विमेरदि सह । गुहा चिद्
 गुहावामपि रिपता । हे इन्द्र' कीदृतीमेरदि । उच्यते । वहिभिः कोदुभिः । अरिन्द लक्षणावपि ।
 का । अक्षिया देवाना स्वभूता या । अनु पश्चात् । कस्य । सामर्थ्यान् सरमाप्रत्यागमनस्य' ।

१ । गिनरकद्वयं मेरु । मासाक्ये वषार्थं पुनर्गर्भयन्त्यम् । मरुत इति । यथा अत्र वा । सस्यलक्षणा
 वाच्यम् । मरुतु निष्पन्नं अन्तरमेव पुनर्गर्भं गर्भयन्ति मरुत । किं यत्नेन अचारयन्ति । उच्यते । उच्यतेऽपि
 मरुते मरुते वा मरुतः । उच्यते यत्नेन । अन्तरमेव मरुत । अन्तरमेव मरुत । अन्तरमेव मरुत । अन्तरमेव मरुत ।
 मरुतमर्गा अत एवमुच्यते । अन्तरमेव मरुत । अन्तरमेव मरुत । अन्तरमेव मरुत । अन्तरमेव मरुत ।
 २-२. मादिर्दि' अतु ३ मरुत मास्य कु ४ यत्नेन मास्य कु ५ इत यत्नेन मास्य कु ६ इत यत्नेन मास्य कु ७ इत
 यत्नेन मास्य कु ८ इत यत्नेन मास्य कु ९ इत यत्नेन मास्य कु १० इत यत्नेन मास्य कु ११ इत यत्नेन मास्य कु १२ इत
 यत्नेन मास्य कु १३ इत यत्नेन मास्य कु १४ इत यत्नेन मास्य कु १५ इत यत्नेन मास्य कु १६ इत यत्नेन मास्य कु १७ इत
 यत्नेन मास्य कु १८ इत यत्नेन मास्य कु १९ इत यत्नेन मास्य कु २० इत यत्नेन मास्य कु २१ इत यत्नेन मास्य कु २२ इत

पणिभिरसुरैरपहृता या गुहायां निहिता सरमाध्रत्यागमनोत्तरकाह^१ मरुद्भिः सह त्वमलम्बा इत्यर्थे ॥५॥

वेङ्कट० रटमपि पर्वतसाजुं^२ आभिमुत्पयेन मज्जन्नि पर्वतस्य गुहायामपि इन्द्र । त्वा वोढुभिर्मरुद्भिः त्वं पणिभिरपहृता या अतु अविन्द ॥५॥

मुद्रल० सरित किञ्चिदुपात्तयानम् । पणिभिर्देवलोकात् गात्रोऽपहृता अन्धकुरे प्रशिप्ता । ताभेन्द्रो मरुद्भिः स्सहाजयदिति । हे इन्द्र । वीरु चित् रटमपि दुर्गम स्थानम् आह चतुभि मन्जन्नि वृद्धिभि वोढुभिः रन्ध्र नेतु समर्थैर्मरुद्भिः सहितस्त्व गुहा चित् गुहायामपि स्वापिका लक्षिणा या अतु अविन्द-
अभियं च हन्धवानसि ॥५॥

इति प्रथमाहके प्रथमाध्याये एकादशो वर्गः ॥

देवयन्तो यथा मृत्तिमच्छा विदद्भसुं गिरः । महार्मनूपत श्रुतम् ॥६॥

देवऽपन्त । यथा । मृत्तिम् । अच्छ । विदत्ऽसुम् । गिरः । महाम् । अनुपत । श्रुतम् ॥६॥

स्कन्द० देवयन्त^१ देव-दोऽत्र प्रकृतान् मरुत एवाह । तानि हन्तो इत्यन्त । यथा मृत्तिम् अन्त्य-
रर्षतिकर्मा (सु निष ३, १४) । अन्त्ये स्त्वयेऽस्त्राविति मतिरिन्द्र । ज्ञाया वा मरि विद्वान् ब्राह्मण ।
यथा सर्वैस्तुत्यमिन्द्र विद्वान् वा ब्राह्मण तद्भुम् । अत्र निवातोऽयमाप्नुमिरयस्वार्थे आप्नुम् । फिम् ।
विदद्भसुम् विद्वत्सैर्लाभार्थेऽथ विद्वच्छब्द, कर्मसाधनञ् इत्यथ । यथाभिप्राय वैतदेकवचनम् ।
लब्धघन मरुद्भगम् । गिर तृतीयार्थे प्रथमेऽयम् । यीभि स्तुतिभि महाम् महान्तम् अन्वत
म् स्तवने । स्तुवन्ति स्तुवन्तु वा ऋत्विजो मत्पुत्रपौत्रादयो वा । कीरुषम् । धुतम् रयातम्^२ ॥६॥

वेङ्कट० देवानिच्छन्त यथा पृथग्यमिन्द्रम् अभिस्तुवन्ति^३ तथाऽभिऽतुवन्ति^४ विदद्भसुम् वेदपद्भसुम्^५
उदारम् गिर स्तोत्रार महान्त मरुद्भगमिति ॥६॥

मुद्रल० देवयन्त मरुत्सङ्घकम्^६ देवानिच्छन्त गिर स्तोत्रार प्रत्येन महाम् शीढ मरुद्भगम् अच्छ
माप्नुम् अन्वत^७ स्तुतवन्त । कीरुष मरुद्भगम् । विदद्भसुम् वेदवन्ति महिमान प्रत्यापचक्षिर्बसुभि
घनैर्दुःखम् धुतम् गिरयातम् । मरुद्भगस्य दृष्टान्त-यथा मृत्तिम् अन्त्यारमिन्द्र यथा स्तुवन्ति
स्तोत्पर्ये ॥६॥

इन्द्रेण सं हि दक्षसे संजग्मानो अविभ्युपा । मन्दु संमानवर्चसा ॥७॥

इन्द्रेण । सन् । हि । दक्षसे । सम्जग्मान । अविभ्युपा । मन्दु रति । संमानऽवर्चसा ॥७॥

स्कन्द० 'इन्द्रमेति सहयोग्यरक्षणं तृतीयं । इन्द्रेण सह त्व मरुद्भग' स हि दक्षसे हिशब्द पद-
पूरण । सम्पद्य रयस । सम्मान सद्गच्छमान तत्र तत्र शूत्रवधादौ काथ । अविभ्युपा भयवर्जिते^१ ।

१ 'मन्त्रालोर्त्वि' अ कु २ 'अन्त्यारि कु ३ त साम्, ला वि' ल्य ४ ४ 'मरुद्भिः सू को
५ ५ देवा मरुत तानि हन्त देवयन्त । यथा मरिः स्तुती ज्ञाने वा । सर्वैस्तुत्यमिन्द्र विद्वान् विद्वान् वा तद्वत् । अच्छ
माप्नुम् । विद्वान् लब्धघनं मरुद्भगम् । यीभि हृतीकारे प्रथमम् । महा महान्तम् । अनुपत चतुन्तु । वा ल्पि । प्रत्येन
मनुशारणे श । मत रयात वि' अ कु ६ ६ नास्ति साम् अ कु ७ देवयं वि' ८ कर्मणं वि' ल्य
९ ९ शान्तं मे' १० इत्यत्र सूको ११ ११ इत्ये एह लं मरुद्भग । अन्त्य इत्ये सप्तऽन्तव तत्र ल्य
अन्त्यकमपि । अविभ्युपा भयवर्जिते वि' अ कु

‘तस्या एवान्तराकाशु अर्धचोऽन्त्यो द्विदेवत’ (बृदे २, १५०) । ‘था ऐन्द्रमारुत्युता श्लोका
‘विकल्पित्’ इति तस्या एवान्तरा वा ‘इन्द्रेण स हि’ इत्येषा, तस्या अर्धचोऽन्त्यो द्विदेवतः
ऐन्द्रमारुत । मन्द. मन्दवेर्माद्वर्धार्थस्यैकत्वं रूपम् । नित्यप्रभुदिवौ समानवर्धसा तुल्यदीप्ती च
इन्द्रमरुदणौ ॥७॥

चेद्वृत्० इन्द्रेण हि ‘शरदस्ये सङ्घज्ज्मल’ जविभ्युषा मरुदणौ । युद्धार्थं तौ पुत्राम् इन्द्रमरुदणौ
मदित्यु भगवत् सवुचो समानवर्धसा । यद्वा मन्दुना समानवर्धसा इन्द्रेणेति ॥७॥

मुद्रत्० हे मरुदण ! त्वम् इन्द्रेण सगाम्येण सङ्घज्ज्मल समं रक्षते सम्बन्धयेषां कर्तु । अवश्यमस्मा-
भित्शरद इत्यर्थः । कीदृशेण इन्द्रेण । ‘जविभ्युषा मरुदणौ’ । कीदृशादिन्द्रमरुदणौ । मन्दु नित्य-
प्रभुदिवौ समानवर्धसा तुल्यदीप्ती ॥७॥

अनवधैरभिष्टुभिर्मरुतः सहस्वदर्चति । गुणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥८॥

अनवधै । अभिष्टुभिः । मरुतः । सहस्वरत् । अर्चति । गुणैः । इन्द्रस्य । काम्यैः ॥८॥

स्वन्द० ‘सर्गादधारा द्वितीयायै तृतीया । मरुतश्चात् अगच्छान् । शुद्धयो दीप्तिवचन अभिगतदीप्तीन्
आवन्तदीप्ताह् । मरु यद्वा । सहस्वरत् यद्वा मुद्रित्वर्थः । अर्चति स्तौति । यच्छे कल्पितः
स्तुतन्ति, तद्विद् यद्वा एत स्तौतीत्युच्यते । मरुता मरु करोति मरुयति । ‘तत् करोति’ (गणा ३, १, २६)
इति गिद् । ग्यन्ताहद् । मरु यद्वा । स स्तौति । कात् । ‘गणै यथात् सप्त सप्तकात् । इन्द्रस्य काम्यै
काम्यात् त्रिषात् । मरुता अनवधैरित्यादिषु तृतीया स्वार्थ एव । तृतीयानिर्देशानु युक्त इति च
वाक्यभेदः । अर्चतीति व्याख्येयं कर्मणि कर्तृप्रत्यय । अनवधादिषुगैर्मरुदणैर्पुत्रो यद्वा सुन्दर्यर्थः ।
‘मुद्रु अर्धन्तेऽस मरुतो देवा इन्द्रस्य भव । यज्ञोऽत्यन्त पूज्या इत्यर्थः’ ॥ ८ ॥

येद्वृत्० ‘अदरदित्ते अभिषोक्तमाने सह स्तोता सहस्वरत्तमिन्द्रन् अर्चति गणै इन्द्रस्य द्विषै । सगाम्ये
एकवचनबहुवचने पर्यायण भवत’ ॥८॥

मुद्रत्० मरु प्रवर्तमानोऽथ यद्वा अनवधै देवरहिते अभिष्टुभिः पुनोक्तमभिष्टौ काम्यै एतन्नवत्वेन
काम्यित्वायै कर्त्तु मरुतसमूहे सहितम् इन्द्रस्य इन्द्रम् सहस्वरत् यज्ञोवेत् यथा भवति तया
अर्चति पूजयति ॥८॥

अतः परिजम्ना गीहि द्विवो वा रोचनादधि । समस्मिन्नृजेत गिरः ॥९॥

अतः । परिजम्ना । गीहि । द्विवो । वा । रोचनात् । अधि । सम् । अस्मिन् ।
नृजेते । गिरः ॥९॥

१-१ मन्दु नित्यप्रभुदिवौ तुल्यदीप्ती च इन्द्रमरुदणौ रिं क जु ३ २ ‘अथे स सङ्घ’ साम्ब कु ३ ‘अत्र
कु । ‘अत्र साम्ब’ च नारिक रिं क ५ नी स्य, नारिक साम्ब कु ६ १ द्वितीयायै तृतीया । मरुतदेवताद्व
मरुतारुदणौ । मु दित्ते रिं क जु. ‘अन् वैशति’ साम्ब, ‘अथान् शुभ्र’ साम्ब. ७७ गो स्या साम्ब
मरुदणौ । इन्द्रस्य काम्यै नित्यम् । तृतीया स्वार्थ एव वा । अनवधादिषुगैर्मरुदणैर्पुत्रो यद्वा सुन्दो । कर्मणि कर्तृप्रत्यय ।
यद्वा मरुतो देवा ॥ यद्वा मरुतसमूह रिं क जु १-१ ‘अथेऽत्र मरुतो देवा इन्द्रस्य । यज्ञोऽत्यन्त पूजने मूकी.
८-८, नारिक रिं क ५

स्कन्द० 'अ इति मरुद्रणस्थानावन्तरिक्षस्य निर्देश । अतोऽन्तरिक्षलोकात् । हे परिजम् । अत्र गतिक्षेपणयोरित्यस्यैतद् रूपम् । सर्वभोगामिन्^१ मरुद्रण । आगहि आगच्छ । दिवो वा पुलोकाद्वा । रोचनात् दीप्ताद् । अधिसब्दस्तु आगहीत्येतेन सम्बन्धते घात्वर्थानुवादी च । पादपूरणो वा नार्थान्तरवचन 'अधिपरो अन्वर्त्तौ' (पा १,५,५३) इति । अथवा अधिसब्द सामर्थ्याद्वाऽर्थे । रोचनाद्वा आदित्यमण्डलाद्देवार्थे । किं कारणमागच्छेति । उप्यते । सप् अस्मिन् ऋपते 'ऋपति प्रसाधनकर्मा' (पा ६, २१) । आरमन एवाथ परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषनिर्देश । अत्र मधुच्छन्दा नाम ऋषि ऋषिण् मारुणात्स्थास्योऽस्मिन् यज्ञे समृद्धते सम्भक् प्रसाधयति उपबलवयति गिर^१ ॥ ९ ॥

घेहूट० 'अत्र आन्तरिक्षात् परितो गन्तव्यं मरुद्रण' आगच्छ । आदित्यस्य वा रोचनात् लोकात् । अधिपरो सप्तमीरश्मन्परोत्यं स्फुटीकुल^२ । अस्मिन्^३ मरुद्रणे सम्भसाधयति स्तुवी, मधुच्छन्दा ॥ ९ ॥

मुमुळ० हे परिजम् । परितो व्यापिन् । मरुद्रण^४ । अत्र अस्मान् मरुद्रणस्थानावन्तरिक्षाद् 'आगहि अस्मिन् कर्मणि' आगच्छ । इव 'पुलोकाद्वा समागच्छ' । रोचनादपि दीप्यमानाद्वादित्यमण्डलाद्वाऽऽगच्छ । अस्मादीयकर्मकांक्षे यत्र यत्र तिष्ठसि तत्र सर्वस्मादागत्यष्टेवर्षः । किमर्थमागतनमिति, तदुच्यते । अस्मिन् कर्मणि वर्तमान ऋषिण् गिर स्तुवी सप् ऋपते सम्भक् प्रसाधयति^५ । एता स्तुवी बोधु-
नरागच्छेवर्षे ॥९॥

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादार्यं । इन्द्रं महो वा रजंसः ॥१०॥

इत । वा । सातिम् । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिनात् । अर्थि । इन्द्रम् । मह । वा । रजंस ॥१०॥

स्कन्द० 'अत्र ११ पद्यामाहमैन्द्रमेव । इतो वा इत्येतस्य सन्नित्तवचनस्यार्थं पार्थिनाद् इत्यनेन ध्यवहिते-
नापि सामानाधिकरण्यात् । इतो वा पार्थिवाहोकात् । सातिम् एषु वाने, वन एषा सम्भक्तौ इत्यस्य वा । सातिदांन एभो वा । साम् ईमहे पात्राकर्माऽयम् (तु निप ३, १९) । याचामहे । दिव वा पुलोकाद्वा । अधिसब्दस्तु पदशरण । क याचामहे । इन्द्रम् नर्षवाभ्यामेव केनराभ्याम् । किन्तर्हि । महो वा रजस्य रजस्रज्जो शोकावधन । महतो लोकाद्वा । कथमस्मात् । महारात् परितोऽप्यावावन्तरिक्षात्^६ । यत कुतोऽप्यसम्भमिन्द्रो वदास्त्वित्यर्थे ॥ १० ॥

घेहूट० अत उत्तरमिन्द्र एव देवता । कुत इन्द्र आगच्छतीति न वय जानीम । तन्मिन्द्रम् अस्मा-
भूमेरागच्छन्तं देव घन याचामहे । अथि वा दीप्यात् पार्थिवात् लोकात् । 'पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम
(तु निप १, ३) । इन्द्रम् मह वा रजस स्वर्गादिति ॥१०॥

१-१ अत्र अन्तरिक्षात् । परिजम् अत्र गतिक्षेपणयो । हे परिजम् सर्वभोगामिन् मरुद्रण । आगच्छ । दिवो वा पुलोकाद्वा रोचनात् लोकात् । अधि आगहि । 'अधिपरो अन्वर्त्तौ' । अथवा अधि नार्थे । दिवो वा रोचनात् आदित्यमण्डलात् । समृद्धते । ऋषि प्रसाधने । मारुणात्स्थास्योऽस्मिन् ऋषिण् मधुच्छन्दा । अधिसब्दे सम्भक् प्रसाधयति उपबलवयति गिर । प्रथमपुरुषपरोक्षे परोक्षरूपेण निर्देश इत् । अतु २-२ नास्ति निर् एष इ नाम्नि साम् कु ३ इतोऽस्मिन् निर् । ४ इ नास्ति निर् । ५-५ नास्ति निर् मै ६ 'आदित्ये दि । ७-७ इत पार्थिनात् एपि दाने एभ वा । ता याचामहे दिवो वा पुलोकात् । अर्थि इम् । अन्तरिक्षे एत । मरु-
न्नादित्ये निर् अतु १- 'अत्र वा पार्थि' साम् निर् ८ 'अन्त् निर् एष ९ पविन्द' साम् ।

मुद्रल० इन्द्रं देव प्रति सातिम् धनदानम् अथि र्गये वाधिरुधेन याचमाहे । कस्मात्स्त्रोकादिति, तदुच्यते । इत् शस्माद्भिद्ययमानात् वाधिवात् पुषिरीलोकाद्वा दिव वा शुलोकाद्वा मह महत् प्रौढात् रजसो वा पदवादीना रजकादन्तरिक्षलोकाद्वा । अथमिन्द्रो यत् कुचमिद्रादीष मत्साम्य धने प्रयच्छतित्यर्थे ॥१०॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये द्वादशो वसं ॥

[७]

इन्द्रमिद्रुगाथिनो वृहदिन्द्रमूर्धेभिर्गर्भिः । इन्द्रं वाणीरनुपत ॥१॥

इन्द्रम् । इत् । गाथिनि । वृहत् । इन्द्रम् । मूर्धेभिः । अर्किर्भिः । इन्द्रम् । वाणी । अनुपत ॥१॥

स्फुट० 'इन्द्र' इत् शब्द प्रथमो । इन्द्रम् एव । गीष्ण्ते इति गाथा सामानि, तदन्तो गाथिन उद्गातार । वृहत् तृतीयार्थे द्वितीयेषुम् । वृहत्साम्ना, महत्वा वा इ साक्षा । इन्द्रम् एव अर्केभि मन्त्रै ऋतुकर्मै अर्कि मन्त्ररन्मो होतार । इन्द्रम् एव वाणी वाहनमैतत् (तु निष १, ११) । वृषीषार्थे वाज द्वितीया । वज्ररुक्मै । अथमैव अनुपत अस्तुम् ॥ १ ॥

येहूट० इन्द्रम् एव उद्गातार वृहत्वा साक्षा स्तुयन्ति । इन्द्रम् वाणी होतार । इन्द्रम् एव सती गिरा स्तुयन्ति ॥१॥

मुद्रल० 'इन्द्रम्' इति दक्षपे चतुर्थे सूक्तम् । मनुष्यन्वा अथि । इन्द्रो देवता । गावत्रम् । गाथिन उद्गातार इन्द्रमिन्द्र इन्द्रमेव वृहत् 'सामिदि इयाम्ने' (ऋ ६, ४६, १) इषोक्तस्यामृषि वस्त्रधेन वृहत्सामनेन साम्ना अनुपत स्तुतयन्त । अर्किण अर्कैश्चमन्त्रोपेया होतार अर्केभि मन्त्रैर्मन्त्रै इन्द्रमेव अनुपत । ये त्वचदिष्टा अथर्ववेस्ते वाण्य वाग्विष्यैश्चरामि इन्द्रम् अनुपत ॥१॥

इन्द्र इद्वयोः सचा संमिष्टल आ वंचोयुजा । इन्द्रो वृजी हिरण्ययः ॥२॥

इन्द्र । इत् । हयी । सचा । समिष्टलि । आ । वचुः । युजा । इन्द्र । वृजी । हिरण्यय ॥२॥

स्फुट० 'इन्द्र' एव हया अथवा तथा सह समिष्ट' आ सामितुस्थेन समिष्टयिता । केन । सामध्याई रथेन । इधे यौगपथेन नियोक्त्यर्थे । कीटस्यो । मचायुषा पृथीश्विचयनस्यायमाकार । कुम्भेधामिधि वपनमायेन स्वधमेइ' वी शुभेते, वी वचोयुजा 'तयो । अत्यन्तनिनीतयोदित्यर्थे । इन्द्र एव वृजी वचनार्त्त हिरण्यय सादस्यदिष ध्यवहार । हिरण्ययस्यत्त दीश्वरणे इत्यर्थे ॥ २ ॥

येहूट० पकादी चरत् इन्द्र एव म्वाधयो' सहायभूत् । स म्वा च' सचोपवति' कनिमायेन पुन्यं सानी' इन्द्र वचनम्' हिरण्ययमवर्षसरी' ॥२॥

१ १ इन्द्रेव 'अमर' । वृषीषार्थे द्वितीया । वृहत् महत्वा सचा । इन्द्रोव अथि श्रेष्ठम् । मर्कम् कर्मधुम् मन्त्र इत्यन् । इन्द्रमेव । वृषीषार्थे द्वितीया । गाथि नि' अ कु इ महत्वा साम्ना सायव' २ अनुपत साम्ना' 'वि' ३ नास्ति नि' एव च अनुपत सूत्रो ५ नाति' मे' । ६-६ इन्द्र एवमादे' किरिर्कवता रथेन । स्वधेयथेन नियोक्त । 'युजा' (श ७, १, ३३) यजन् पृथीश्विचयनम् अथ नि' अ कु † 'मिषदिता मन्त्र' ७ नास्ति नि' अ कु ८८ तयोपु नि' अ सायव' ११ १-२ इन्द्रम् हिरण्ययत् इजाते नि' अ कु १० 'वाग्विष्यैश्च' साम्ना कु ११ नास्ति साम्ना' कु १२ अथिण साम्ना' कु १३ युज्यन् नि' हयी । 'मन्त्रो' कु १४ वृजी मन्त्र' कु १५ हिरण्य' गाव' कु

मुद्गल० इन्द्र इव इन्द्र एव ह्योः अन्नयोः सत्ता सह युगपत् आ सीमिष्ठः सर्वतः सम्यग् मिथयिता । कीदृशो-
ह्योः । वयोयुजा इन्द्रस्य वचनमात्रेण रवेर् युज्यमानयोः । सुसिद्धितयोरित्यर्थः । अयम् इन्द्रः वशी
वज्रयुक्त हिरण्यवः हिरण्यमयः सर्वात्मभ्यूपितः ॥२॥

इन्द्रो दीर्घाय चक्षसे आ सूर्यं रोहयद् दिवि । वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥३॥

इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोहयत् । दिवि । वि । गोभिः । अद्रिम् ।

पेरयत् ॥३॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—'वृत्रो महत्तमस्तत्तान । तेन यमसा वृत् सर्वमन्धप्रज्ञानं कभूत् । एत
इन्द्रो वृत्रं हत्वा तमसोऽपनोदनायं सूर्यं दिग्भ्यासोहयाद्भकार' इति । तदेतदुच्यते—इन्द्रः दीर्घाय आग्रहय-
भादिने चक्षसे चक्षनाय आ सूर्यम् रोहयत् सूर्यमारोपितवान् दिवि शुक्लके । किञ्च वि गोभिः अद्रिम् पेरयत्
गोसप्तदशैश्च वज्रवचनः । 'अद्' ग्वा मयवत्' (ऊ ५, २०, ७) इति यथा । 'अद्रिः' (निघ १, १०) इति
मेघनाम । वज्रैर्व्यैरयत् प्राणेष्वो विगमितवान् हतवान् हन्ति वेत्यर्थः । वधार्थ एव सामर्थ्यादीरपतिः ।
अथवा गोशब्द उद्वह्यवचनः । हेवी च वृतीयौ । प्रयोजनस्य हेतुत्वविवक्षा । उद्वहार्थं मेघं हतवान् हन्ति
वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

पेद्गल० इन्द्रः मनुष्याणां चिराय दर्शनाय दिवि सूर्यम् आ रोहयत् कैजोमिश्च विरिथं वपार्थं मेघं
पेरयति ॥३॥

मुद्गल० अयम् इन्द्रः दीर्घाय प्रीत्याय चक्षमे दर्शनाय दिवि शुक्लके सूर्यम् आ रोहयत् वृत्रासुरेण जगति
परापतितं तमस्तद्विवाशेण प्राणिनां दृष्टिसिद्धार्थमादित्यं शुक्लके स्थापितवानित्यर्थः । स च सूर्यः
गोभिः वरुणीये इक्षिमभिः अद्रिम् पर्वतप्रमुखं सर्वं जगत् वि पेरयत् विनोषेण दर्शनायं प्रेरितवान्
प्रकारितवान् ॥३॥

इन्द्रु वाजेषु नोऽव सुहस्रप्रघनेषु च । उग्र उग्रार्भिरुक्तिभिः ॥४॥

इन्द्रः । वाजेषु । नः । अग्रु । सुहस्रप्रघनेषु । च । उग्रः । उग्रार्भिः । उक्तिभिः ॥४॥

स्कन्द० 'हे इन्द्र वाजेषु पुद्गेषु नः अस्मान् अत्र रक्ष । वीर्येषु । उग्रप्रघनेषु प्रघनसम्प्लोड्य न
संभ्रामनाम् । उग्रप्रघनम् । प्रहृष्टानि घनानि प्रघनानि निक्षिप्तमृत्वादि येषां ते सहस्रप्रघनाः ।
वह्निगन्तापना वैर्यार्थः । च सहस्रस्तु पदप्रणो वा । अश्रुतिसामर्थ्याद्वा अल्पघननिमित्तकेषु येषु
शेषः । उग्रः प्रत्यग्रहृष्टोऽर्थे भङ्गः । न वैदमामन्त्रितम् । अतो यच्छब्दस्य उग्रत्वात्प्रादुर्भावकत्वात्
मेघाः । यस्तत्रुग्रः अन्वयेन वाऽप्रसङ्गः कूर इत्यर्थः, स अत्र इति । कीदृशीभिः उग्रभिः अन्वयेनाप्रसङ्गाभिः
उक्तिभिः पालनैः ॥ ४ ॥

१. येषु मं०. २-२. इत्यन्वयेन अन्वयेनाहोरात्रात्पदवत् वृत्ताः सौऽवपुःस्योऽपूर्वालोद्वृत्तं अत्र न ॥

तरीवामने गुर्वं रिदि सुयंगोदरम् । इन्द्रः आग्रन्धमन्दिने वदंगव सुयंगोदरिणाम् रिदि । रिदि गो. वक्रः । अद्रिः
मेघः । वक्रः मेघं प्रीत्यः अन्वयेनात् हतवत्या । रं वरे । गी- उद्वे व । उद्वेदोः मेघं र्दिन हतवान् रिं ॥
कु. १ सुयंगोदरं मूको. ३. अदो रिं उद्वे. ४-४. इन्द्र सुयेषु अन्वयेण वदुनहृष्टमन्दिनेषु । वदुनहृष्टमन्दिनेषु
विदिनेषु च । वः तम् उग्र अग्रक. मन्वे. स तम् अग्रक. वाग्नेः नः अत्र रिं ॥ कु. १ अन्वयेण सागरं रिं.
श-६.

वेङ्कट० इन्द्र ! कुट्टेषु सप्रामेषु अस्मान् 'रक्ष महत्यु च उद्गर्णं उद्गर्णैः' पालने । अत्योत्तरा नृपते निर्वैचनान् ॥४॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! तत्र तनुभिरप्रपञ्चसखम् उग्रामि अपरुष्यामि अतिभि अस्माद्विपरलाभि वापेषु कुट्टेषु न अस्मान् अत्र रक्ष । तया सहस्रप्रपनेषु च सहस्रसख्याकगताश्वादिवाभमुनेषु महापुद्गेष्वपि रक्ष ॥४॥

इन्द्रं वृषं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे । युजं वृत्रेषु वृजिर्णम् ॥५॥

इन्द्रम् । नृपम् । महाऽधुने । इन्द्रम् । अर्भे । हवामहे । युजम् । वृत्रेषु । वृजिर्णम् ॥५॥

रन्द्र० 'महाधन सप्तमनामैतत् (शु निघ २, १७) । महति सप्रामे । इन्द्रम् एव अर्भे अल्पनामैतत् (शु निघ ३, २) मन्त्रेः क । एवं निर्वैचान् सप्राम एव । हवामहे आह्वयाम । युजम् युजयतेऽसाविति युक् सहाय एव । त्रेषु सप्रामन्वणितिरैष्वपि च शत्रुषु इन्द्रमेव समाह्वयाम वृजिर्णम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्रम् वयम् महति सप्रामे हवामहे, इन्द्रम् अर्भे च सहायम् उपद्रवेषु आशुचवगतम् ॥५॥

मुद्रल० वयम् अमुष्वात्त महापने प्रमृतघननिमित्तं तम् इन्द्रम् हवामहे आह्वयाम । अर्भे अर्भके स्वल्पेऽपि घने निमित्तभूते सति इन्द्रम् हवामहे । कौशामिन्द्रम् । युजम् सहकारिणम् । तेषु शत्रुषु धनगणविशेषेषु प्राप्तेषु सन्निवाणाय वृजिर्णम् वज्रोपेतम् ॥५॥

इति प्रथमाहके प्रथमाध्याये त्रयोदशो वर्गः ॥

स नो वृषन्नहुं वृहं सत्रादावक्षपां वृधि । अस्मभ्यमप्रतिवृत्तः ॥६॥

स । नृ । नृपन् । अमुम् । चरम् । सत्रोऽदानम् । अर्ष । वृधि । अस्मभ्यम् । अप्रतिऽ वृत्त ॥६॥

इन्द्र० 'न इति तादर्थ्ये चतुर्थीष उपन् इत्यनेन सगच्छकते । अस्मदर्थं वपित । नो हि स्वार्थं पर्यति परंपर्या मधुच्छन्दोऽर्षम् । तत एवैवमामन्त्रकते नो वृषन्निति । अमुम् चरम् सेधम् । 'चर' (निघ १, १०) इति सेधनाम् । सत्रादानम् 'सत्र' (निघ ३, १०) इति सत्यनाम् । सततपर्यायो वा । सत्य सत्तत्र वा गत । अत्रावृधि उदात्ताया । अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् । अप्रतिवृत्त स्तुन् आप्रवणे । आप्रवणामा गमन प्रवर्तयपर्यायम् । अन्वयाप्रतिगत अधतिवृत्त । युक्तेऽभिपुत्रात् अन्वेनाप्रत्ययियुक्तत्वं इत्यर्थं । अत्र च 'स नो वृषन्' इति सच्छन्दान्मन्त्रस्य चास्य प्रत्यक्षतृत्वत्वाद् 'अप्रतिवृत्त' इत्येतस्या नामनिर्वाचार्थं यच्छन्दोऽप्याज्ञार्थं । यस्वमप्रतिवृत्त स क्षपावृधि' ॥ ६ ॥

१३ चारुर्णं 'वृहो सावर्भ', एव न महत्युम् 'वृहो उद्गुणे सावर्भ', 'अ उद्गर्णं उद्गर्णैः कु २ २ सान्तरान् अणनाप्रभे च वयमि त्रयश्वाभ्य महायम् । तेषु सप्रामन्वणितिरैष्वपि 'उषुषु वज्रवुषुभिर्दि सदा (वा वि' अ) यदापदन वि' अ वृ ३ मनुष्य' मूढो च च मह' अन्व' च वपित । यथार्थकत्वादि मधुच्छन्दोऽर्षमेव । तत्र नो युजं इति अन्व'म् । अर्षु सेधम् । सत्रादानम् अन्व' च वपित । अत्र वृधि सेधपरागारत्ये वृत्त । अस्मभ्यमप्रतिवृत्त । अर्षु वि' अ वृ ३ अन्व' च वपित । सत्रादानम् । युजं च सप्रामन्वणितिरैष्वपि च शत्रुषु इन्द्रमेव समाह्वयाम वृजिर्णम् । अर्भे अर्भके स्वल्पेऽपि घने निमित्तभूते सति इन्द्रम् हवामहे । कौशामिन्द्रम् । युजम् सहकारिणम् । तेषु शत्रुषु धनगणविशेषेषु प्राप्तेषु सन्निवाणाय वृजिर्णम् वज्रोपेतम् ।

वेङ्कट० सः नः 'वर्षितः ! अमुम् मेवं महतो दातः ! तेजोभिः वागवुधिः शत्रुभिरप्रतिशान्दितः ! अप्रति-
कृतो' वा । 'नः आत्मभ्यम्' इत्यनयोः पूरणमेकम् ॥६॥

मुद्रल० हे सनादान् ! अस्मदनीष्टानां सर्वेषां फलानां सह प्रदातः ! अतो वीहादिनिव्यत्यर्थं हे त्वम् !
शुद्धिदेन्द्र ! नः 'अस्मदर्थम्' अमुम् इत्यमानम् चक्षुं मेघम् अपावुधि उदाहृतम् । तथैव अस्मभ्यम् अस्म-
दर्थम् सः त्वम् अप्रतिप्लुतः प्रतिशब्दरहितः । यद्यदस्माभिर्याप्यते 'अत्र सर्वत्र' नेति प्रतिसाद-
शोवात्परोक्षार्थः ॥६॥

तुञ्जेतुञ्जे य उचरे स्तोमा इन्द्रस्य वृजिर्गः । न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥७॥

तुञ्जेऽतुञ्जे । ये । उचरे । स्तोमाः । इन्द्रस्य । वृजिर्गः । न । विन्धे । अत्य । सु-
स्तुतिम् ॥७॥

स्कन्ध० 'तुञ्जः' (तु. निघ २, २०) इति न वज्रनाम । किञ्चिद्दि । तुञ्जोत्तरेनकर्मणः (तु. निघ २, २०) ।
तुञ्जो दानम् । दाने दाने । कस्य । सामर्थ्याद् वृष्टेः धनानां वा । ये उचरे पूर्वम्पः प्रकृततमा मदीया ।
स्तोमाः इन्द्रस्य वृजिणः यञ्जन्धुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । तैरपि न विन्धे विन्दुर्लोभाद्यस्यैवं रूपम् । अहम्
अस्य इन्द्रस्य सुष्टुतिम् सुष्टु स्तुतिम् अशेषगुणप्रकाशनरूपाम् । तैरपि नाशेषागिन्द्रगुणाद् प्रकाशयितुं
शक्तोमीतर्यः । अथवा अर्थे 'न विन्धे' इति स्पष्टार्थो वा । तैरपि न विन्धे न हृत्तामि । अस्य
सुष्टुतिम् अशेषगुणप्रकाशनरूपाम् । एतदुक्तं भवति-येऽपि दानपरितुष्टस्य ममात्यन्तमहान्तः स्तोमाः,
तेऽपीन्द्रस्य गुणैरुपेक्षार्थिनः समस्तगुणप्रकाशनसम्प्रायाः । किं पुनरभ्येद् इति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० दाने दाने उच्यतेतत्त्वं । अथप 'एवं' स्तुवन्ति । तैस्तु स्तोमैस्तु न अस्य नई दानानुगुणाम्
सुष्टुतिम् विन्दामि ॥७॥

मुद्रल० तुञ्जेतुञ्जे वर्त्मस्वस्मिन् फलदातरि देवान्दरे ये स्तोमाः स्तोत्रविधेयाः उतरे वरहृष्टाः सन्ति तैः
स्तोमैः सर्वैरपि वृजिणः वज्रपुक्तस्य इन्द्रस्य सुष्टुतिम् योग्यां शोभनां स्तुतिम् न विन्धे न विन्दामि ॥७॥

वृषां यूधेव वंसंगः कृष्टीरियुत्पयोजसा । ईशानो अप्रतिप्लुतः ॥८॥

वृषां । यूषाऽर्ध्व । वंसंगः । कृष्टीः । इत्यति । ओजसा । ईशानः । अप्रतिऽशुक्तः ॥८॥

स्कन्ध० 'वृषा' वर्षिता इन्द्रः यूधेव वंसंगः वंसंगो युधन् उच्यते वननीयगमनत्वात् । स यथा गोयूपानि
प्रति पश्येत् । इष्टाः यद्भूत् यद्भूत् वा अनुष्णान् प्रति इत्यति गतिर्भर्ताऽयम् । गच्छति । ओजसा
शब्देन ईशानः सर्वैस्त्वैश्वरः अप्रतिप्लुतः अप्रत्ययगतो युद्धेऽगिन्नुजाकाः । अश्वेशानरपाभियुक्तः ईद्
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

१-१. यधिनारामगुम् साम्भः^१; २. येयसुम् साम्भः^२. २. नास्ति साम्भः^३. ३. उच्यते^४ विं लपं.

४. 'प्रतिप्लु' साम्भः^५. ५. सुष्टुतिम् ई^६. ६-६. नास्ति मूळो. ७-७. तुञ्ज दाने । दाने दाने वृष्टेः धनत्वे वा ।
पूर्वम्पः पूर्वम्पः प्रकृततमा मदीयाः स्तोमाः ये तैरपि न लभे महत्त्वं वज्रवः इन्द्रस्य सुष्टु स्तुतिम् । शुद्धिदेवने दाने
पूर्वमाद् पूर्वमाद् प्रकृततमा मदीयाः स्तोमाः इन्द्रगुणप्रकाशनरूपानुसन्तः । तेनैव सुष्टु स्तुति न विन्धे न हृत्तामि ।
विन्धे स्पष्टे वा । दानपुत्रकारि मय शत्रुषः अचक्षः । किं पुनरथ विं अ कु. † न वज्रनाम साम्भः. ‡ किं
पुनरथेति मूळो. ८. 'ये कुः' 'अनुष्णम् साम्भः'. ९. एवम् साम्भः^{१०} तिं. १०-१०. वृषा वरिणाः ।
वननीयगमने वृषो यथा गोयूपानि पश्येत् इष्टीः कृष्टुः उष्णा नूत् प्रति गच्छति स्वभेदेन श्वेश्वरः अप्रत्ययगतः ।
विं अ कु. † सुष्टु तिं मूळो. ‡ 'अप्रतिप्लु' साम्भः.

वेङ्कट० वरिंता गोपूयानीव वननीयगतमन रूपम इन्द्रो वीरः युयुस्वन् मनुष्यान् बलेन क्षमिगच्छति सर्वस्य ईशान अग्रतिष्ठ ॥ ८ ॥

मुद्रल० इया कामादो वरिणेन्द्र. ओज्ज्मा स्वकीयेन बलेन अनुग्रहीतुम् वृष्टी मनुष्यान् इयति प्राप्नोति । कीरत्त इन्द्र. । ईशान. समर्थे अग्रतिष्ठतु प्रवित्तद्भरद्वित वाच्यमानं न परिहरतीत्यर्थ । दृष्टान्तः— वग वननीयगतिवृषभो यूधेन गोपूयानि यया प्राप्नोति तद्वत् ॥ ८ ॥

य एकैश्वर्यणीनां वध्रूनामिज्यति । इन्द्रः पञ्च क्षितीनाम् ॥९॥

य. एकै. चर्यणीनाम् । वध्रूनाम् । इज्यति । इन्द्रः । पञ्च । क्षितीनाम् ॥९॥

स्वल्प० य एक एक एव चर्यणीनाम् मनुष्याणां ब्राह्मणादीनाम् वस्त्रानां धनानां च इज्यति ऐश्वर्यकर्माऽ- यम् (५ निघ २, १) ईष्टे । इन्द्र एव वध्रुर्धे प्रथमैषा । पञ्चानां क्षितीनाम् मनुष्यजातीनां, गन्धर्वा पितरो देवा इत्येताणाम् । वध्रून् इत्येतेष्वेतेष्वन्वयाद्वावयता मेवा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० य एव इन्द्र मनुष्याणां पञ्चानां क्षितीनां निवसताम् गन्धर्वा पितरो देवा अनुरा रक्षतीति पञ्चत्वम् । तेषां प्रदेवानां घनानाम् ईष्टे । 'पूर्वस्यामृचि वाच्यपरिसमाप्ति' ॥ ९ ॥

मुद्रल० य इन्द्र स्वयम् एव एव चर्यणीनाम् मनुष्याणाम् तथा वध्रूनाम् घनानाम् इज्यति ईष्टे । इति ऐश्वर्ये । स इन्द्र एव निपाद्वध्रूनाम् क्षितीनाम् निवासार्हाणां वर्णानामनुग्रहीतेति ॥ ९ ॥

इन्द्रो वो विश्वतस्परि हवामहे जनैभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥१०॥

इन्द्रम् । वो । विश्वत । परि । हवामहे । जनैभ्य । अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥१०॥

स्वल्प० य इति सान्दर्भे चतुर्थी । यजमानप्रतिनिर्देशक । हे यजमाना. । इन्द्रम् युष्मदर्थम् विश्वत सर्वैभ्य परि हवामहे परिसम्प्री घात्वानुवादी पदपूरण । आह्वयाम । जनैभ्य 'पवजना । निवसन्त.' (निघ २, ३) इति मनुष्यनामसु पाठान्मनुष्यनामैतत् । अन्येभ्यो मनुष्येभ्यः । अस्माकम् अस्तु केव पठार्थे प्रथमैषा । अस्माक केवलानामस्तु । माऽन्वेयां मूर्त्ता । क. । सामर्प्यात् एतयो पठयश्च ॥ १० ॥

वेङ्कट० य इति पञ्चमी । व जनैभ्य सर्वैभ्य एव वयम् इन्द्रम् हवामहे । स अस्माकम् अस्तु सवाधारण ॥ १० ॥

मुद्रल० हे ऋतियजमाना. विश्वत सर्वैभ्य जनैभ्य. परि उपरि अवरिपतम् इन्द्रम् व युष्मदर्थं हवामहे आह्वयाम. । अस्त स इन्द्र अस्माकम् केवल. अभाधारण अस्तु । इत्येभ्योऽप्यधिकमनुग्रहमस्मात् कर्तवित्यर्थ ॥ १० ॥

इति प्रथमाहके प्रथमाध्याये चतुर्दशो वर्गः । द्वितीयोऽनुशाक ॥

१. 'पति' इति रूप. २. परि'र्ना' वि. ३-३. य ०५ एव वृत्त चतुर्णां च इत्ये इन्द्र पञ्चना नृणां ना चर्यणीनाम् इत्येना न इन्द्रः पञ्चमीति इति अ कु. ४. जारित साम् कु. ५. मया साम्. ६-६ 'पवर्ना' साम्' ; 'वकृतीसाम्' इति साम्' ; 'वाच्यपरि' कु. ७. 'पुष्टी' मूर्त्ता ८-८. हे यजमान युवराजिन्ने भोभ्य परि हवामहे अन्येभ्यो मनुष्येभ्य । केव इति प्रथमा पठयर्थे । अभाधारण इत्येभ्योऽप्यधिकमनुग्रहमस्मात् कर्तवित्यर्थ इति अ कु. १. 'पञ्चोपय' साम्.

[८]

'इन्द्रं सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहम् । वर्षिष्ठमूर्तये भर ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । सानसिम् । रयिम् । सजित्वानम् । सदासहम् । वर्षिष्ठम् । उतये । भर ॥ १ ॥

स्कन्द० आ इत्युपसर्गो मरेत्यनेनाभ्यासेन सम्भवते । हे इन्द्र ! सानसिम् वन एष सम्भक्तो । सम्भजनीयम् । रयिम् धनम् । सजित्वानम् सद्गुणानामपि श्रेष्ठानां जेतुं । सदासहम् पक्ष मर्षणे । मभिभवे ह्यन्दसि । सर्वदा चाभिमवितुं । वर्षिष्ठम् वृद्धताम् अत्यन्तशुभं । उतये सर्वग्यायास्माकम् । आ भर ज्ञानम् । देहीत्यर्थः ॥ १ ॥

धेनुद० आहर इन्द्र । भजनीयम् रयिम् जयशीलपुररपुष्वं सदा शत्रूणामभिभविष्यारं वृद्धतमं रक्षणयास्मान्मम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'इन्द्रं सानसिं रयिं' इति—दशरथं प्रथमं सुकम् । सपुत्र्यन्दा अपिः । इन्द्रो देवता । शायप्रम् । हे इन्द्र । उतये अस्मद्भ्रातृभ्यम् रयिम् धनम् आभर आहर । कीदृशं रयिम् । सागतिम् संभजनीयम् । सजित्वानम् समानशत्रुजयशीलम् । धनेन हि शूरान् शूरत्वाद् सम्पाद्य शत्रवो जीयन्ते । सदासहम् सर्वदा शत्रूणामभिभवहेतुम् । वर्षिष्ठम् मतिशयेन वृद्धं प्रमूढमित्यर्थः ॥ १ ॥

नि येन मुष्टिहृत्यया नि वृत्रा रुणधामहै । त्वोत्तासो न्यर्वता ॥ २ ॥

नि । येन । मुष्टिहृत्यया । नि । वृत्रा । रुणधामहै । त्वाऽर्जतासः । नि । अर्वता ॥ २ ॥

स्कन्द० किं कुराप इति उच्यते । नि येन नीत्युपसर्गभूतेषां त्वनिष्ठापदाभ्यादाः । निपतेन येन धनेन । मुष्टिहृत्यया हन्तिर्येत्यर्थः । 'मुष्टेर्मानेन उपाशुप्रहारेणेत्यर्थः' । इया शत्रून् ॥ रुणधामहै अपकर्तुं प्रवृत्ताश्चिवाचानः । त्वोत्तासः श्वया पालिताः सन्धः । अथवा श्युपसर्गाभ्यामात् उत्सम्बन्धिनो रुणधामहै हृत्पात्पातस्याभ्यभ्यासः । 'अभ्यासे च भूयाममर्थं मन्यन्ते यथा भद्रो दर्शनीय, भद्रो दर्शनीय इति' (वा १०, ४२) । मुहु निवारयाम इत्यर्थः । कीदृशेन । अर्वता 'अश्वमानितम् (तु. निष २, १४) । सामर्ष्याङ्गुर्त्वाहित-मत्सर्वम्' । अर्ववता अश्वसंमयेन । अथवा अर्वतेर्गतिकर्मण मृत्यु रूपम् । आहमनि गतेन न्यायतेनेत्यर्थः ॥ २ ॥

धेनुद० कीदृशमित्वाह—येन धनेन मुष्टिहनेन दारिद्र्यापि ययै निरुध्यः । पादान्तो^१ पुनः निः प्रयुज्यते । गज्या इतिहाः । शत्रून्पुंशुं चेत अश्वसंमत्^२ इति इतिहासे^३ त्वाऽर्जतेति । सन्धोत्रा भूयते तिर्यक्तप ॥ १ ॥

मुद्रल० येन धनेन संपादितानां भयानां नि मुष्टिहृत्यया निवृत्तां मुष्टिप्रहातेण । इया शत्रून् नि रुणधामहै निरुद्धाद् कायाम । आरथो धनमाहृतेत्यर्थः । त्वोत्तासः त्वया रक्षित्वा जयम् अर्वता अस्मदीयनाशनेन निरुणधामहै इत्यनुपपन्नः ॥ २ ॥

इन्द्र त्वोत्तास आ वयं वज्रं घना ददीमाहि । जयंश्च सं युधि स्पृशः ॥ ३ ॥

इन्द्र । त्वाऽर्जतासः । आ । वयम् । वज्रम् । घना । ददीमाहि । जयंश्च । सम् । युधि । स्पृशः ॥ ३ ॥

१. १, ८, १ मन्त्र १, १०, २ सर्वं स्कन्द० स्वने सदासहमेन्द्र. विं का. २. वेधम् कु. ३. *अर्जताम् कु. ४. *अर्जु कु. ५. नास्ति साम् विं कु. ६. तेन साम्. ७-७. मुष्टे - दाने विं; *पराशरभेदवर्षः मुक्तो. ८-८. नास्ति विं. *निर्गतेत्यर्थः कु. ९. वदा विं ह; पदान्तेषु सर्व. १०. नास्ति विं ह.

स्कन्द० इन्द्र । त्वेनात् त्वया पालिता वयम् । इन्द्रस्ताव वज्रम् घना घन सुवीर इन्तारं वा शश्रुणाम् ।
 आ दर्शमादि गृहीधाम । गृहीत्वा जयेम सम् सम्यक् जयेम । युधि युद्धे । कान् । स्यम् स्पर्धितृन् ।
 अथवा 'स्यार' (निघ २, १७) इति सन्प्रामनाम्, त करोति स्पृधयति । पयन्तान् द्विप् । स्पृध
 सद्प्रामकारिण इत्यर्थे ॥ ३ ॥

पेङ्कट० इन्द्र । त्वया रक्षिता वयम् इन्द्र आयुधम् आ दर्शमादि । सम् जयेम युद्धे स्पर्धयितृन् शश्रु
 इति ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । त्वेनात् त्वया पालिता वयम् घना घन शश्रुप्रहरणापरवर्णं एडम् पजम् आयुधम्
 आ दशमादि स्वीकृतम् । तेन वज्रेण युधि युद्धे स्पृध स्पर्धमानान् शश्रुन् सम् जयेम सम्यक् जयेम ॥३॥

वृषं शूरैर्भिरस्तुभिर्निन्दु त्वया युजा वयम् । सास्रह्यार्मं पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वृषम् । शूरैर्भि । अस्तुभि । इन्द्र । त्वया । युजा । वयम् । सास्रह्यार्मं । पृतन्यत ॥ ४ ॥

स्कन्द० वयम् शूरैर्भि शूरै आत्मार्षमनुष्यैः अन्तृभि स्तृणाति सामर्थाद् द्विसार्थे । अर्हिसिद्धे । हे
 इन्द्र । त्वया च युजा सहायेन । वयम् सहयोगलक्षणगृहीतार्थं व्यत्ययेन प्रथमैषा । पृतन्यत इत्यनेन
 सगरण्यते । अस्माभि सह पृतन्यत सद्प्राम कर्तुमिच्छत तावयाम आरथ्ये तुन पुनर्वाभिगमेन ॥४॥

पेङ्कट० वयम् शूरै आयुधाना श्रेष्ठैर्भि त्वया च सहायेन अभिगमेन । सद्प्राम कर्तुमिच्छत । पुन वयम्
 इति पूरणम् ॥ ४ ॥

मुद्रल० वयम् कर्मानुष्याणा शूरैर्भि शीघ्रैर्भ्युनै अन्तृभि आयुधाना श्रेष्ठैर्भिरभिर्भै सयुज्येमहीति शेष ।
 हे इन्द्र वाताभ्यग्गहिता । वयम् युजा सहायभूतेन त्वया पृतन्यत केनानिच्छत शश्रु सास्रह्यार्म
 अतिशयेनाभिगमेन ॥४॥

मह्यं इन्द्रः पुरश्च तु महित्वमस्तु वृत्रिणे । वीर्यं प्रथिना शरः ॥ ५ ॥

महान् । इन्द्र । पुर । च । तु । महिष्णम् । अस्तु । वृत्रिणे । वी । न । प्रथिना । शरं ॥५॥

स्कन्द० इन्द्र महान् शरीरेण पर च उत्कृष्टतः सर्वतो युधि । तु इति पदपूरण । महित्वम् महत्त्वं वैतत्
 सर्वदा अस्तु वृत्रिणे इन्द्राय इत्येतद् 'इन्द्रायतास्रमहे । वीर्यं महत्त्वं उपरिधादुपचार सर्वत्रो
 पनायां, पुलोक इव च । प्रथिना प्रथिन्ना विस्तीर्णनेन । शर इन्द्रस्य बल केनालक्षणम् । वया वी-
 र्विर्वाणां वयम् विस्तीर्णयित्वा ॥ ५ ॥

पेङ्कट० महतीयः इन्द्र उत्कृष्टः शश्रुणाम् । वस्मै सदा महित्वम् अस्तु इति स्वयम्वासात्ते । वी इव
 विस्तीर्णयता अस्मस्य भवति ॥ ५ ॥

मुद्रल० अयम् इन्द्र महान् शरीरेण शीघ्र पर च युज्येत्कृष्टोऽपि । तु किञ्च । वृत्रिणे वज्रयुजादेन्द्राय महित्वम्
 पूर्वाङ्ग द्विविधमाधिषत् सर्वदा अस्तु । महत्या प्रथेनमेवम् । किञ्च वीर्यं पुलोक इव शर इन्द्रस्य
 इन्द्रस्य सेनास्यम् प्रथिना पृथुतेन 'युज्येत्कृष्टोऽपि शेष' ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये षष्ठ्यस्यो वर्ये ॥

१ महत्त्वं माय वि २ इत्या माय वि ३ आर्थाभिर्भै रूप ४ महति सास्रह्यार्मं
 ५ नातिन शूको ६ उत्कृष्टं शूको ७ नातिन मायम् ८ इन्द्रायतास्रं वि ९ वृत्रिणे
 वि इव १० पुलो वि, वा वापयां इति (तु वेर ३, २५८८ ।) ११ नातिन वि
 १२ १३ युज्येत्कृष्टं

समोहे वा य आर्वात् नरस्तोकस्य सनिती । विप्रासो वा धियायवः ॥ ६ ॥

समऽओहे । वा । ये । आर्वात् । नरः । तोकस्य । सनिती । विप्रासः । वा ।
धियाऽयवः ॥ ६ ॥

स्कन्द० समोहे (निघ २, २७) इति सहस्रामनाम । वा शब्दोऽप्यर्थे समुच्चये । परापेक्षया च समुच्चयः ।
ये सहस्रामेषु च आरात व्याप्नुवन्ति । कम् । प्रकरणादिन्द्रम् । केन । सामर्थात् स्तुतिभिः । इन्द्रं
स्तुवन्तीत्यर्थः । नरः मनुष्याः तोकस्य अपत्यनामैतत् (सू. निघ २, २) । अर्वात्स्य च । सनिती सम्भली
लाभे । विप्रासः मेधाविगः । वा धियायवः वाशब्दः परस्तात् द्रष्टव्यः । धियायवो वा प्रज्ञाकामाश्चेत्यर्थः ।
किम् । तेषामिति साक्षाद्भवत्वाद् वाच्यस्य निराकाङ्क्षीकरणार्थम् । तेषु यथास्थमभिरुपितं लभन्त इति
वाच्येणैव । भयवा समोहे वा य इत्यर्थे 'यत्पुत्रैः योग्यार्थक्रियाप्याहारः', अष्टच्छन्दाभ्याहारश्च ।
सहस्रामे य इन्द्रं स्तुवन्ति ते आरात व्याप्नुवन्ति मनुष्याः । किम् । सामर्थात् 'यज्ञम् । तत्र' पञ्चमः
तोकस्य सनिती धियायवश्च प्रज्ञाकामाश्च ॥ ६ ॥

पेङ्कट० सहस्रान्नितीयवा ये एनं पुत्रे आप्नुवन्ति मनुष्याः, अपत्यस्य वा भजनायम्, ये वा प्राज्ञाः
कर्मकामाः । उक्तत्र सन्त्यर्थः ॥ ६ ॥

मुद्रल० ये नरः समोहे सहस्रामे तोकस्य अपत्यस्य सनिती वा लाभे वा आरात व्याप्तवन्तः । इन्द्रस्तुत्येति
शेषः । वा अथवा विप्रासः मेधाविगः 'धियायवः प्रज्ञाकामाः' सन्तः आरात । इत्ये लभन्ते
इत्यप्याहारः ॥ ६ ॥

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्रद्वेष्वपिन्वते । उर्वीरापो न काकुदः ॥ ७ ॥

यः कुक्षिः । सोमऽपातमः । समुद्रऽवेष्वपिन्वते । उर्वीः । आपः । न । काकुदः ॥ ७ ॥

स्कन्द० यः इन्द्रस्यावयवमूतः कुक्षिः आर्करिकदेशः । सोमपातमः अतिशयेन सोमार्ता पाता । अष्टशु-
भ्रुतेस्तच्छन्दोऽप्याहार्यः । स समुद्रवेष्वपिन्वते विपिरिह^१ शेषने । कर्मणि चायं प्यरथयेन । यथा
मदीभिः समुद्रस्तद्गत् विभ्रते सिप्यते अस्माभिः । केन । सामर्थात् सोमेन । उर्वीः आपः न द्वितीयेषु-
मुपमा । मूर्त्तार्थे चात्र प्रथमा । बद्धीभिरन्निरिव च । काकुदः काकुदं तान्निवरापक्षते । प्यरथयेन
चात्र द्वितीया । यथा मृषिष्यस्य कस्याचिद् बद्धीभिरन्निरस्तासु सिप्यते, उद्देश्यार्थः । केचित्तु पातनी
काकुदमत्रोपमानमिवाहुः । उद्भवतिशयेन बद्धीभिः सिप्यते अस्माभ्यामभिर्देवतत्वात् ॥ ७ ॥

पेङ्कट० तेषु सर्वेषुस्तास्तात् कामान् यः अस्य कुक्षिः अतिशयेन सोमस्य पाता^१ समुद्रवेष्वपिन्वते मदाःक्षीणः
उद्गमयति । सः कुक्षिः बद्धि उदकानि विषद् तान् इव भवति । तत्र निहीनैःपि न मुप्यतीति ॥ ७ ॥

मुद्रल० यः कुक्षिः अष्टेषुद्रस्योदरभेदेनः सोमशानमः अतिशयेन सोमस्य पाता । स कुक्षिः समुद्रवेष्व-
पिन्वते वर्धते । 'काकुदः मुराक्षेभ्यश्चिन्वः उर्वीः^२ बद्धाः आपः न जलानि । त्रिद्वान्मन्वन्धम् आरयोदकं
यथा कदाचिदपि न मुप्यति तथेन्द्रस्य कुक्षिः सोमपरितः न मुप्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

१. उर्वीः नाम्ब; उर्वः कु. २. नास्ति नाम्ब रि. ३. देवात् नाम्ब रि. ४-४. 'तेरंतंता-
योम्यार्थाया' नाम्ब. ५. कुप कु. ६. यथाः नाम्ब रि. ७. कर्मिभ्यंवे उर्गणुपतां शानः
रिं संप. ८-८. मुद्रितम् सै. ९. विभिदि कु. १०. पातः नाम्ब कु.

एवा हस्य सूनुता विरुषी गोमती मही । पका शाखा न दाशुपे ॥ ८ ॥

ए० । हि । अस्य । सूनुता । विरुषी । गोमती । मही । पका । शाखा । न । दाशुपे ॥ ८ ॥

रुद्र० एवमन्व एवमित्यस्यार्थे । 'पका शाखा न' इत्येवस्माच्च षतो द्रष्टव्य । हि-सन्वस्तु पदपूरण । अस्य इन्द्रस्य सूनुता सर्वकामधुक । इन्द्रस्य स्वभूता धेनु सूनुताऽऽरोच्यते । सा विरुषी एष रूप ध्यन्ताया वाचि इत्यस्य त्रियासन्न्योऽवध् न महश्चामैतत् । महीरयन्यस्यात्र महश्चान्तो त्रिपदानन्त्याद् सूनुतासामानाधिकरण्याच्च अस्य रऽऽप्रत्ययान्तत्वात् । 'विरुषिणे वज्रिणे'^{१०} (शु ६, ३२, १) इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्च इन्द्रप्रत्ययान्तस्य महश्चामसु पाठात् (तु निघ ३, ३) । विरपणशीला शब्द कारिणी । गोमती 'अवाप्यस्या साहित्वेन इन्द्रस्यप्रियया म्वन्ति' (धा २, ५) इत्येव पयोऽत्र गो दास्येनोच्यते । 'गोमि धीणात् (शु ९, ४६, ४) इति यथा । एवस्वती । मही महती । पका शाखा न इय' । पकानि फलानि यस्या सा शाखैव पकेतुष्यते । नक्षत्रद्वयोपमावीय अन्वयोपमानोपमेयगत- धर्मप्रतिनिर्देशार्थयोर्नया एवमित्येतयोरेष्ये वर्तते । 'अग्निं वे' (शु १०, ५८, २) । यथा 'अग्नि एव' आनसा एवमन्व इत्यर्थे । इह त्वेवसन्वस्य शुक्त्वाद् यथाशब्दमात्रार्थे । उपमानोपमेययोश्च सूनुताशाखयो साधारणधर्मापेक्षत्वात् तस्मात्कन्धयोग्यपदाव्याहार । यथा एका शाखा रसविन्दु सरत्येव क्षरति । किम् । सामर्थात् पय । सर्वकामात् । एवस्वती हि सा सर्वकामधुक । कस्मै क्षरति । दाशुपे पश्येय एषा चतुर्थी । दाशुपे यत्नमानस्वार्थाव । अथवा सूनुता गर्जितलक्षणा शर । गोमती माप्यमिका जायोऽत्र राग उच्यन्ते । 'यस्य मा अतरस्म' (शु ६, ४३, २) इति यथा । महती । सा च बनेव शाखा क्षरति । श्रिम् । सामर्थात् पय 'बवते ॥ ८ ॥

वेङ्कट० पुनर् हि अस्य वाक विविपरवधा' वसुमती महती एककल्पशाखा इव यत्नमानाय भवति ॥ ८ ॥

मुद्र० आद्य इन्द्रस्य सूनुता 'प्रियसत्वरूपा वाक दाशुपे इविर्बवते'^{१०} यजमानाय तदर्थम् एव हि एष एतु अन्वसरपदवक्ष्यमाणगुणोपेता भवतीत्यर्थे । कीदृशी । विरुषी विविधगुणोपेतवान्मपुला' बहु- विधोपचारनादित्यर्थे । गोमती बद्धीभिर्गोभिरपेता गोपदेत्यर्थे । अत एव मही महती गृज्या । दृशन्त । पका शाखा न यथा बहुभि वक्षि वक्षे वक्षेरेवेता पक्षवृक्षादिसाक्षा प्रीतिदेवस्तद्भवत् ॥ ८ ॥

एवा हि ते निभूतय ऊतय इन्द्र मागते । सुधश्चित्सन्ति दाशुपे ॥ ९ ॥

ए० । हि । ते । निभूतय । ऊतय । इन्द्र । मागते । सुध । चित् । सन्ति । दाशुपे ॥ ९ ॥

रुद्र० एव इत्येवमर्थे प्रकृते सूनुतावेत्यर्थे । हि इति पदपूरण । 'यथा सूनुते' ते तत्र स्वभूता निभूतम उदयोनि ऊतय पाण्डानि च हे इन्द्र । मागते सुधश्च सन्ति दाशुपे मानाब्दोऽत्र "माच्छन्द प्रमाच्छन्द" (मा १४, १८, तु ४, ३, ७, १) इति छन्द शब्दसामानाधिकरण्याच्छन्दोविशेषणवत् । चहान मागते' । अन्वसन्तो वा । वसुप्रत्यये^{१०} तुप्यदस्यद्रयो छन्दसि तादस्य उपसङ्गपानम्' (शाका ५, २, ३) इति । मागते दाशुप इति योग्यत्र तादर्थ्ये चतुर्थी । चित्छन्द ण्वार्थे । छन्दोविशेष- षतो अन्वसन्तस्य वा यजमानस्वार्थाव सन्ति भवन्ति । यदेव अन्वसन्तो यत्नमान एवार्थावार्थयते, तदेव तदर्थो भवति ॥ ९ ॥

१ एव सूको २ २ नासि साम् वि' ३ दपते मुक्ते ४ 'एषा साम् पु ५-५ मुदितम्
 ५ ' १ 'गान्त्' हि शै' ७ ७ वर्षम् साम् वि'. ८ ८. मच्छन्द प्रमाच्छन्द साम् वि'
 ९ नासि इ १० गजुम् साम् वि'; वसु' इ, 'एते साम्' ।

वेङ्कट० एषम् हि ते विभृतयः^१ रक्षणानि च मत्सदृशाय यजमानाय उदानीमेव भवन्ति^२ ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! ते एव विभृतयः पेशपर्यन्तोपाः एव हि पूर्वविधाः सन्तु । किंविधा इति । तदुच्यते । भावते मत्सदृशाय दाशुषे हविर्दत्तत्वे यजमानाय कृतयः त्वदीयस्त्रास्याः सन्निधौ सन्ति यदा कर्म भवति तदैव भवन्ति ॥ ९ ॥

एवा ह्यस्य काम्या स्तोमं उक्थं च शंस्या । इन्द्राय सोमंपीतये ॥ १० ॥

एव । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्थम् । च । शंस्या । इन्द्राय । सोमंपीतये ॥ १० ॥

स्वल्० 'एव ह्यस्येवमित्यर्थे । अस्य तथैव कमनीये^१ स्तोमः उक्थम् च स्तोत्रं च शस्त्रं च शंस्या आ^२ सोमापतेः शंस्याये । किमर्थम् । अस्मै एव इन्द्राय सोमंपीतये । सोमाप्युच्यते काठं^३ 'कथमयमिन्द्रः सोमं पिबेदित्येवमर्थमित्यर्थः'^४ ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'यथाहमस्याः शंसिष्यमेवम्' अस्य कमनीये स्तोत्रशस्त्रे शंसनीये सोमपातार्थम् इन्द्राय । विरम्यानिधानात् पृष्टीपनुष्वौ सङ्गच्छते । अर्थाभेदादिरचयरे इति ॥ १० ॥

मुद्गल० अयम् इन्द्रस्य स्तोमः सामसाध्यं स्तोत्रम् उक्थम् च शस्त्राध्यं शस्त्रमपि एव हि एते उभे पूर्वविधे सन्तु । किंविधे इति । तदुच्यते । काम्या कामपित्तये शंस्या शरिपतिभवनशंसनीये । किमर्थं शंसनमिति । तदुच्यते । इन्द्राय सोमंपीतये^१ इन्द्रस्य सोमपातार्थम् ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये षोडशो वर्यः ॥

[९] 28-3-70

इन्द्रेहि मत्स्यन्वसो विदेभिः सोमपूर्वेभिः । महौ अभिष्टिरोजसा ॥ १ ॥

इन्द्र । आ । इहि । मसि । अर्धसः । विदेभिः । सोमपूर्वेभिः । महान् । अभिष्टिः । ओजसा ॥ १ ॥

स्वल्० हे इन्द्र ! आ इहि आगत्य । आगत्य च मणि मन्वृत्तं नृष्यं^१ । अन्धम 'अन्धः' (निप २, ७) इत्यत्र नाम । नृणीषार्थे चर्चं पृष्टी । अन्धेन । कथमेव । विदेभिः सोमपूर्वेभिः सर्वैः सोमविशेषैः । यानि तदूर्ध्वं । मसिपुत्रानि सोमाकर्मस्थानस्य पर्वणि, तैः सर्वैरित्यर्थः । अथवा सोममयानि पर्वणि येषां ते सोमपर्वणिः देवाः । सो हि यदाहारो भवति, तस्य चर्मयानि पर्वणि भवन्ति । सोमाहारपदं देवाः । महोमाहाराणां चात्र नृणीषा । नृष्यं^२ सोमलक्षणैर्नाह्वेन सर्वैः सोमाहारेर्देवैः सहैत्यर्थः । किं कथाणम् । उच्यते । यस्मात् महान् इहं धीर्वीर्यं शरिरेण वा । अभिष्टिः^३ 'अन्धेयज्जनीतिरूपं दाशुषाम् । शमित्यहृष्यो वा । केन हेतुना । ओजसा बलेन चत्वरपादित्यर्थः । अथवा यस्मै महान् अभिष्टिप एव मत्सीत्येवं यत्तद्वत्तत्तदास्याहृष्यैरुवाक्येना योज्या ॥ १ ॥

वेङ्कट० इन्द्र ! आगत्य माघ च अन्धेन विदेः सोमलवारपूर्वभिरभिपुत्रेन महान् बलेन दाशुषामन्धेयज्जनीत् ॥ १ ॥

१. 'तदे साम्' २. 'एहि साम्' ३. अर्धसिपुत्रं कु. ३-३. 'अन्धेन अन्धेन. मूको; अर्धसिपुत्रं कु. ४. मन्त्रोः मूको. ५-५. 'इन्द्र ! स्तोमं विदेभ्यः साम् इति. ६-६. यदा इत्यत्र इति' साम्' ७. यदा (यजमानो) माघः' इति महत्त्वं इति ३' इत्यं; यदा इत्यत्र इति' कु. ८. 'अर्धसिपुत्रं साम् इ. ८. इत्यत्र साम्' कु. ९. 'नृष्यं कु. १०. 'अन्धेयज्जनीत्' साम् इति. ११. 'अन्धेयज्जनीत्' साम् कु.

मुद्गल० 'इन्द्रेइ' इति द्विचं द्वितीय सूक्तम् । मधुच्छन्दा ऋषि । इन्द्रो देवता । गायत्रम् ।

हे इन्द्र ! परि शस्मिन् कर्मण्यामच्छ । जगत्स्य च विनेभि सर्वे सोमपर्वाभि सोमस्वरूपे
अथम अन्धोभिरन्वै मल्लि माय ह्यो भय । 'तत उप्वेम् वोन्ना बलेन महान् भूत्वा अगिति
मरुतामभिमथिता भवेति शेष ॥ १ ॥

एमेनं सृजता सुते मन्दिमिन्द्राय मन्दिने । चक्रि विश्वानि चक्रये ॥ २ ॥

आ । ईन् । एन्म् । सूतत् । सुते । मन्दिम् । इन्द्राय । मन्दिने । चक्रिम् । विश्वानि ।
चक्रये ॥ २ ॥

स्कन्द० आ इत्युपरसर्गे सृजत इत्यादिवाक्ये सम्बन्धवित्तव्य । ईन् इति पदप्रथम । एन्म् सोमम् आ सृजत
सृजतिरत्र दातार्ये । आ इत्येष वि इत्येतस्य स्थाने । विसृजत इत्युच्यते । अन्धर्पुणा चाप प्रैप । दत्त
धूममध्यर्षम् । सुते द्वितीयार्थे सप्तमीपम् । अमिपुतम् । अथय सुत इति स्वार्थ एव सप्तमी । सूततिस्तु
प्रक्षेपणार्थं । प्रक्षिपतैन सोममन्यस्मिन् 'ग्रहणसस्ये सोमे' । पुनरभ्युजयतेरवर्षम् । कीदृशम् । मन्दिम्
सर्पयितारम् । कस्मै । इन्द्राय सम्प्रदाने तावज्ज्वे वा' अनुयीपम् । इन्द्राय वृष, इन्द्राय दान्मुच्यत ।
कीदृशाप । मन्दिने सर्पयित्ने सर्पयित्वाप वा । कीदृशम् । चक्रिम् ताच्छील्येऽय रिन् । स्वकार्यकरण
शीलम् । कीदृशाप । विश्वानि चक्रये सर्वैरुद्योगादिकर्मकरणशीलाय ॥२॥

पेद्दुड० आ सृजत एतम् सोमम् सुते । ईन् इति पदप्रथमम् । सर्पयितारम् इन्द्राय सर्पयित्ने । विश्वस्य
कर्मण कारारम् । विश्वानि कर्माणि चक्रये 'न लोकाव्यय' (वा २, २, ६९) इति 'प्रतिपिडा पृष्ठी' ॥२॥

मुद्गल० ईन् इत्यनर्थकं वादप्रथमम् प्रयुक्तं । हे अन्धर्षव ! सुते अमिपुते चमसस्ये सोमे एन्म् सोमम्
इन्द्राय इन्द्रार्थम् आ सृजत पुनरभ्युच्यत । सुतामभिममसयतेषु पुनरभ्युच्यत । कीदृशमेतन् । मन्दिम्
सर्पयित्नुम् । चक्रिम् साधुकरणशीलम् । कीदृशायेन्द्राय । मन्दिने सर्पयित्वाप । विश्वानां सर्वाणि कर्माणि
चक्रये कृतवते ॥२॥

मत्स्वां सुधिप्र मन्दिभिः स्तोमैर्भिर्निश्चर्षणे । सवैषु सन्तेषु ॥ ३ ॥

मत्स्वां । सुधिप्र । मन्दिभिः । स्तोमैर्भि । निश्चर्षणे । सवै । एषु । सन्तेषु । आ ॥३॥

स्कन्द० मन्व मोक्षस्य स्वस्य स्वैवै । हे सुधिप्र । 'धिप्र' इन् नास्तिके वा' (वा ६, १०) । सुधिने ।
सुधम् । वा । कीदृशे । मन्दिभि मोदयितृभि रतावर्षिवा । ई । स्तोमैर्भि स्वर्गने । हे विश्व-
चर्षणे । पदपठिभ्रमांशम् । सर्वस्वाधि दृष्ट 'सया सह । केन । सामन्वात् स्वसतीर्मरदि' ॥ ३ ॥
एषु सन्तेषु 'गवन्म्' (निष ३, १०) इति यजुजम् । एषेषु यज्ञेषु प्रायस्स्वजनमाप्यन्दिनदृतीपसधनेषु वा ।
आकार पदप्रथम ॥३॥

पेद्दुड० मन्दस्व सुधने' । माधुकिभि स्तोमै सर्वस्य दृष्ट । सहास्माभि एषु सन्तेषु । आकार
सहस्यर्षे स्पृतीभ्योति ॥ ३ ॥

१. नास्ति वि २ गुणोप्य' वि' ३३ [पु स्क आ वा १, १-] केनेनेवि वभिदि सृजतीपुच्ये
माधु रि' ४ नास्ति कु ५ 'अथयि' पु ६६ 'वमने कन्दने साम्य वि' ७ नास्ति साम्य
वि'. ८ 'सा' रुद्र, इत्यम् साम्य कु ९. 'सा' साम्य कु १०-१- पृष्ठी प्रतिपिडा साम्य कु.
११. 'पे' पु गृहो १२ 'निर्गतिभि साम्य रि' १३ 'म्यादे' कु. 'म्यादे' साम्य', 'म्यादे' साम्य'
वि' गृहो १४ 'गृहो साम्य

मुद्रल० हे मुशिय नोभनहयो ! उहस ! हे इन्द्र ! मन्दिभिः हर्षहेतुभिः स्तोत्रेभिः स्तोत्रैः स्तोत्रैः मत्त हृष्टो मय । हे विश्वकर्षे ! सर्वमनुष्यदुक्त । सर्वैर्ब्रह्मणैः पूज्य । इत्यर्थः । तादृशेन्द्र ! त्वम् एषु यागगतेषु त्रिषु ज्येष्ठेषु सत्वा देवैरन्यैः सह आ गच्छेति शेषः ॥३॥

असृग्रमिन्द्र ते गिरः प्रति त्वाहृदहासत । अर्जोषा वृषभं पतिम् ॥ ४ ॥

असृग्रम् । इन्द्र । ते । गिरः । प्रति । त्वाम् । उह । अहासत । अर्जोषाः । वृषभम् । पतिम् ॥४॥

स्कन्द० अश्वत्थम् सृष्टवानहम् । हे इन्द्र ! ते उव गिरः स्तुतीः । काश्च सृष्टाः सत्यः प्रति त्वाम् उह अहासत मोहात् राती । स्वर्गवर्षित्यर्थं त्वां प्रतीतो लोकदूर्घ्वं गताः । अर्जोषाः सेवितवानसि । कीदृशं त्वा-मुदहासत । वृषभम् वनित्तारं पतिम् स्वामिनें सर्वस्य ॥४॥

वेङ्कट० अश्वत्थम् इन्द्र ! ते स्तुतीः । सृष्टाश्च ताः त्वाम् प्रत्युदगच्छन् । त्वच्च सेवितवानसि स्तुतीनां वर्षितारं मां हतोमानामीद्वरम् ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! ते गिरः स्वदीयाः स्तुतीः अश्वत्थम् सृष्टवानसिम् । काश्च गिरः स्वर्गोऽवस्थितम् त्वाम् प्रति उदहासत उद्गारस्य प्राग्भुवम् । तादृशीर्गिरः स्वम् अर्जोषाः सेवितवानसि । कीदृशं त्वाम् । वृषभम् कामानां वर्षितारम् पतिम् यजमानानाम् पालयितारम् ॥४॥

सं चोदय चित्रमूर्वाम् राधे इन्द्र वरेण्यम् । असृदिद् ते विष्टु प्रभु ॥ ५ ॥

सम् । चोदय । चित्रम् । अर्वाक् । राधेः । इन्द्र । वरेण्यम् । असृत् । इत् । ते । विष्टु । प्रभु ॥ ५ ॥

स्कन्द० सन् चोदय प्रेरय चित्रम् अर्वाक् अस्मान् प्रति । अस्मभ्यं देहीरवर्षः । किम् । राधः धनम् । हे इन्द्र ! कीदृशम् । वरेण्यम् वरणीयम् अत्यन्तोत्कृष्टम् । किं कारयम् । उच्यते । अतए इत् लक्ष्येऽयं पञ्चमो लकारः । इच्छाम्येऽसि अस्मादर्थे । अस्ति अस्मात् ते तत्र विष्टु प्रभु विभूतं च प्रभूतं च धनम् । यादवा कार्यं साधयते, यद् विष्टु । ततोऽतिरिक्तं प्रभु । अस्मात्स्वप्नप्रभूतधनोऽतीत्यर्थः ॥५॥

वेङ्कट० सम् प्रेरय एतनीयं धनम् अस्मदभिमुखम् इन्द्र । वरणीयम् । अस्ति हि ते विष्टु ॥ प्रभु च धनम् ॥५॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! वरेण्यम् अष्टम् राधः धनम् चित्रम् अगिमुकारिरूपेण बहुविधम् अर्वाक् अस्मदभिमुखं यथा भवति तमां सम् चोदय सन्त्यक् प्रेरय । भोगाय वाक्यवर्षात् वाचद्विभुदाभ्येतोरप्यते । ततोऽप्यधिकं प्रभुकारेण, १. यत्कर्म धनम्, २. अस्मात्, ३. अन्तरेण, ४. अस्मात्स्वप्नप्रभूतधनोऽतीत्यर्थः ॥५॥

इति प्रथमाहके प्रथमाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

अस्मान्स्तु तत्र चोदयेन्द्र राधे रमस्वतः । तुर्विषुम्न यशस्वतः ॥ ६ ॥

अस्मान् । तु । तत्र । चोदय । इन्द्र । राधे । रमस्वतः । तुर्विषुम्न । यशस्वतः ॥ ६ ॥

स्कन्द० अस्मान् मुष्टु तत्र चोदय हे इन्द्र । राधे धनार्थम् । स्व । सामर्थ्याद् यत्र राधे धनं उच्यते । कीदृशम् । रमस्वतः क्षिप्रमित्यर्थः । तुर्विषुम्न ! 'तुवि' (निघ ३, १) इति बहुवचम् । दुर्घं धनं वा यशो वा यशं वा । बहुधन ! बहुयशः ! बहुश्र । वा । यशस्वतः 'यशः' (निघ २, ७) इत्यन्तनाम् । द्विकर्तृश्रेणान्तेनान्वयतः । यदृमित्यर्थः ॥ ६ ॥

१. अश्वत्थम् लक्षं. २. प्रत्युदगच्छन् दुः प्रत्युदगच्छन् साम्ब^{२५}. ३-३. तुष्टितम् मे^१. ४. नव तत्र साम्ब^२.

५. क्षिप्रमि^१ मूको.

येद्वट० अम्मान् सुन्दु तन् चान्य यत्र धन रम्यते इन्द्र । धनार्थं वेचनत स्तुतिप्रवृत्तान् भवि वा^१
सुदोमुक्तान् बद्धस^२ । हरिपत्त ॥ ६ ॥

सुद्वल० वे त्रिविधुन । प्रभूतधन । इन्द्र । राये धनसिद्धकर्मम् अम्मान् अनुप्राप्तुन् तत्र कर्मणि सु चोदय सुद्व
प्रेरय । कीदृशानस्मान् । रम्यत^३ । बन्धोयवत यद्यस्यत कीर्तित^४ ॥ ६ ॥

सं गोमदिन्द्र वाजपहसे पृथु श्रवो वृहत् । विश्वार्थुर्धेहर्षितम् ॥ ७ ॥

सम् । गोऽन्द । इन्द्र । वाजपजत् । _से इति । पृथु । श्रव । वृहत् । विश्वऽर्थायुः ।
धेहि । अर्क्षितम् ॥ ७ ॥

सुद्वल० सम् इन्द्रोपमर्गो धेहि इत्याख्यातेन सम्प्रत्ययितम् । गोम् गावो यस्मिन् सन्धि एव
गोम् । गोभि सहितम् । हे इन्द्र । वाजन् सन्नेन च सहितम् । अस्मे अस्मभ्यम् । पृथु विश्वीर्ण
प्रभूतम् । धव धननामैवत् (तु निप २, १०) । धनम् । वृहत् महत् सारयत् । विश्वार्थु आयुर्जीवितम् ।
तेन च सर्वेण सहित सम् धेहि सम्प्रत्ययं धेहि । अर्क्षितम् अर्क्षितम्, केनचिदपि हिसिधुमस्यम् ॥ ७ ॥

येद्वट० गोम् गलवत् अस्मानु विस्वीर्णम् परिवृष्टम्^५ उष्णितम् अथम् धेहि सर्वांशरत्नम्^६ अर्क्षितम् ॥ ७ ॥

सुद्वल० हे इन्द्र । धव धनम् अस्मे अस्मभ्य सम्प्रत्यय प्रवृत्त । कीदृश धव । वाजन् बद्धीभिर्गोभिरेतत्
वाजन् प्रभूतवाजनेपैतम् पृथु परिमाणेनाधिकम् इन्द्र शुभैरधिकम् विश्वायु इत्स्मायुक्तकारणम्
अर्क्षितम् विनाशरहितम् ॥ ७ ॥

धुम् धेहि श्रवो वृहत् सुभ्रं सहस्रसार्तमम् । इन्द्र ता रथिनीरिपः ॥ ८ ॥

अस्मे इति । धेहि । श्रव । वृहत् । सुभ्रम् । सहस्रऽसार्तमम् । इन्द्र । ता । रथिनी । रिपः ॥ ८ ॥

सुद्वल० अस्मभ्यं धेहि । रिम् । धव इन्द्र श्रवोऽत्र कीर्तिरप्यते । कीर्ति महतीम् । सुभ्रम् धननामात्र सुभ्रम्^१
(तु निप २, १०) । धव च । क्रियत् । सहस्रसार्तमम् सहस्रसहस्रानामविशयेन सम्भवत्, बहुसहस्रसहस्रान्क
मित्यर्थः^२ । न च केवले कीर्तयते । किं तर्हि । हे इन्द्र । ता रथिनी इव स्रष्टुर्दुष्टुत्वेर्षोऽन्यार्थसम्भयो
यच्छतदोऽप्याख्याहर्तव्य । या वयमर्थचामहे, या अन्येभ्योऽपि स्तोत्रभ्यो धत्ते । ता रथिनी रथसहिता
इव अत्रानि ॥ ८ ॥

येद्वट० 'अस्मानु भेहि' इन्द्र अथ चोत्तमानम् अनेकपुरपस्यवत् । इत्तानि च^३ शानि अत्रानि इन्द्र
इत्युक्तानि ॥ ८ ॥

सुद्वल० हे इन्द्र । इन्द्र अथ महती कीर्तम् अन्ये धेहि अस्मभ्य प्रवृत्त । तथा सहस्रसार्तमम् अतिशयेन
सदृशस्रष्ट्यादिनोपेतम् सुभ्रम् धनम् अस्मे धेहि । तथा ता रथिनी इतिरूपेण प्रतिष्ठा रथिनी इन्द्र
रपोऽन्ता इव अत्रानि अस्मे धेहि ॥ ८ ॥

वसोरिन्द्रं वसुपतिं ग्रीर्भिर्गुणन्तं शुम्भिर्यम् । होम् यन्तारमृतये ॥ ९ ॥

वसो । इन्द्रम् । वसुऽजनिम् । ग्रीऽधि । गुणन्त । शुम्भिर्यम् । होम् । यन्तारम् ।
उत्तये ॥ ९ ॥

१ नास्ति मासः २ नास्ति तु साम् ३ ३ नास्ति जै ४ परिवर्तनम् तु
साम् ५ न तु साम् तु साम् ६ नास्ति तु ७ 'उत्तारमि' साम् ८, 'उत्तारमि'
साम् ८ नास्ति वि' इत्ये

स्कन्द० वयोः इति पक्षीनिर्देशादप्येति शेषः । धनरथाय इन्द्रं वसुपतिम् धनानीं राजानिन्म् गीभिः स्तुतिभिः पृच्छतः स्तुवन्तः । शमित्यम् अथ स्तुतो । अर्चनां कर्त् । मन्त्रादित्यात् त्रिषु । तद्रथं, स्तुतिषोऽप्यमित्यर्थः । होम आहुताय इत्यर्थः । मन्त्रारम् अर्थात् प्रति उजये शोभेन तर्पणाय । अथवा वसोरिति वसुपतिमित्येतद्वेश्येयं । वसुपतिनाम्बुस्तु वधनि वसूनां एतिवमुपतिरित्येवं स्तुत्यघते, तथाप्यत्र राजानिन्माह । धनस्यैव स्वामिनम् । तद् यथा—प्रवीणसम्ः प्रकृष्टो वीणापा-मित्येवं स्तुत्यघते । अथ च प्रवीणो व्याकरणे प्रवीणो वीणावामिति च प्रयोगदर्शनात् प्रकृष्टमात्रमाह । 'वीणावामेव प्रकृष्टम् । वसोर्वसुवर्तं धनस्य राजानिन्म् इन्द्रमाहुतायाम् । उजये धातनापारमनः ॥ ९ ॥

पेङ्कट० वयोः वसुपतिम् इन्द्रम् स्तुतिभिः स्तुवन्तः श्रमार्हम् आहुतायो वपम् मन्त्रारम् रक्षणाय ॥ ९ ॥
मुद्गल० वयोः वसुतोऽस्मदीयस्य धनस्य ऊजये रथायम् इन्द्रम् होम वयमाहुतायः । ईं सुचंष्टः । गीभिः स्तुतिभिः पृच्छतः स्तुवन्तः । कीदृशमित्यम् । वसुपतिम् धनपालकम् । शमित्यम् अर्थात् मातारम् । वनारम् वागदेशे मन्त्रशीलम् ॥ ९ ॥

सूतेसुते न्यौक्तेसु बृहद् बृहते एदरिः । इन्द्राय शूपमर्चति ॥ १० ॥

मुनेऽसुते । निऽओक्ते । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः । इन्द्राय । शूपम् । अर्चति ॥ १० ॥

स्कन्द० अभिपुते सोमे । न्यौक्ते ओको निघण्टुस्थानम्, एतद्विषयं वरप सोमे एव माग्ध्र । त न्योकाः । सर्वत्र पात्र कर्त्तव्येक्षणत्वात् एतदर्थं अनुधी । न्योक्तेः निघण्टुस्थाननिपा-सस्य इत्यर्थम् । बृहद् महद् । बृहते महते क्षीरेण वीषेण वा । 'या इत् इति पञ्चरूपी' । अरिः ईश्वरः । इन्द्रायुधारणे समर्थ इत्यर्थः । इन्द्राय इन्द्रस्य । शूपम् बलम् । अर्चति स्तौति । सर्वः हतोवा भारमानमेव' परोक्षरूपेण प्रथमपुराणे प्रतिनिर्दिशति । अर्हं स्तौमर्चयामः । अथवा न्योक्ते बृहते इन्द्रायेति स्वार्थ एव वादर्थ्यं अनुधी । मुनेषुत् इत्यर्थेन' च सम्भवत्येव । इन्द्रार्थमभिपुते सोमं महद् बले स्तौति । कस्य । सामर्थ्यात्' सदिधेयेन्द्रस्य ॥ १० ॥

पेङ्कट० सर्वेषु मुनेषु न्योक्ते न्यामीषुत्तुर्दिं कुर्वते महद् बले महते इन्द्राय एव स्तौमानां प्रेरिता' हतोवा यति ॥ १० ॥

मुद्गल०, एदरिः सर्वोऽपि यजमानः इन्द्राय सुतेसुते इन्द्रार्थमभिपुते तत्तत्सोमे शूपं बलम् अर्चति स्तौति । इन्द्रस्य पराक्रमं प्रशंसतोऽप्यर्थः । कीदृशं शूपम् । बृहत् शीघ्रम् । कीदृशायेन्द्राय । न्योक्ते निघण्टुस्थानाय बृहते शीघ्राय ॥ १० ॥

इति प्रथमाहके प्रथमाध्याये अष्टादशो वीः ॥
[१०] 28-3-70

गार्पन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्कियः । ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु उवृचंशर्मिष येमिरे ॥ १ ॥

गार्पन्ति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चन्ति । अर्कम् । अर्कियः । ब्रह्माणः । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । उवृ । उवृचंशर्मिष । येमिरे ॥ १ ॥

१. त वृत्ते विं साम्. २. गीष्वा गीष्वा विं साम्. ३. अथम् वि. ४. नास्ति वि.
५-५. एव पाठं वि. ६. गी पूरं ऊ. ७. नास्ति ऊ. ८. 'विनापते' साम् वि. ९. इति साम् वि.
१०. श्रुतिविता ॥ १० साम्.

स्मृद्० गायत्रिरचैविकर्मा । स्तुवन्ति त्वा गायत्रिण गायत्र साम, उद्गन्त उद्गातार । न च त एव केवला । रिन्ताई । अर्चन्ति स्तुवन्ति अर्चम् देव^१ त्वाम् अर्चिण अर्चोऽप्राई उच्यते । उद्गन्तः होता रोऽपि । प्रप्राण प्रप्राण एक ऋरिक् । अतुरयास्तु आह्वणाच्छत्यादीनपेक्ष्येद् बहुवचनम् । प्रह्वणोऽपि एवा हे शान कतो । बहुकमेन्^१ बहुप्रज्^१ वा । उत्त वज्जमिन येमिरे यवा वदिचद् धंतामुद्यच्छेत्, एवमुद्यच्छन्ति उरिक्षपन्ति । उच्यन्तीत्यर्थः । वीर्यैवृद्धिश्चात्रोच्छ्रायोऽभिधेय । स्तूपमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते । सर्वैर्येन स्वे स्वे स्तोत्रैस्तथा स्तुनन्तीति सामस्तार्थः ॥३॥

वेङ्कट० गायन्ति त्वाम् उद्गातार । अर्चन्ति अर्चनीय होतार । इत्यमुभये आह्वणा त्वाम् दातवन्तो । वसन्ति वाहुभि^१ स्तोत्रास्तै उच्यच्छन्ति ॥ ३ ॥

मुद्रल० 'गायन्ति' इति श्राद्धार्थं नृवीय सूक्तम् । मनुष्यन्दा । मनुष्य । हे दातवन्ता । इन्द्र^१ त्वा त्वाम् गायत्रिण उद्गातार गायन्ति स्तुवन्ति । अर्चिण अर्चनेदेतुमन्प्रयुक्ता होतार अर्चम् अर्चनीयमिन्द्रम् अर्चन्ति उद्गातारैर्मन्त्रै प्रदासन्ति । प्रप्राण प्रह्वणमृतय इतरे आह्वणा त्वा त्वाम् उत्त येमिरे उच्यते प्रापयन्ति । उद्गन्त । वज्जमिष यवा वज्जमे नुरयन्त शिल्पिन प्रौढ यसम् उद्गत् कुर्वन्ति उद्गत् ॥ ३ ॥

यत् सानोः सानुमारुहद् भूर्यस्पष्ट कर्तुम् । तदिन्द्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

यत् । सानो । सानुम् । आ । अरुहत् । मूरि^१ । अस्पष्ट । कर्तुम् । तत् । इन्द्रं । अर्थम् । चेतति । यूथेन । वृष्णि । एजति ॥२॥

स्मृद्० 'यत् अन्नम् सानो सानुम् समुच्छित्तान् उच्यद् गिरिशिखरादन्वमुच्छतर गिरिशिखरम् आरुहद् आरोहति । आरुह च भूरि बहु अण्य स्वस्य अन्वने । प्रुदोऽपि सोपसर्गार्थं प्रुदव । प्रतिवप्राति । कर्तुम् कर्म । 'कर्तुम्' (निग २, २) इति हि कर्मणाम् । वृक्षिर्वाप्रनिददा । उदायवज्जिनि सर्वकर्माणि प्रतिवप्राति । तत् इन्द्र अर्थम् अर्थेति कर्मण एतद् रूपम् । गम्यन्शील नधरमरि^१ चेतति जानाति । शारवा च यूथेन समुदायसामान्याम् मरुद्गणोऽत्र मूषमुच्यते । सहयोगलक्षणा चात्र नृवीया । मरुद्गणेन सह । वृष्णि वरिषा । एवति गतिकर्माऽयम् । वधार्थं गच्छति । अथवा एतु कम्पन इत्येतस्मान्तर्गतोत्पत्त्यर्थीत्यद् एयम् । एजति कम्पयति^१ । उद्गत्सोपनार्थं भूमयतीत्यर्थः ॥२॥

वेङ्कट० यदाऽर्षेण्यु स्तोता मन् मनुष्य गिरे गिरिम् आरोहति, यदा वा भूरि हृन्वादि कर्म श्रुतति तदानीं वर्यामिलयितुम् अर्थम् इन्द्र जानाति । शारवा च वसुसमूहेन मरुद्गणेन वा सह वरुशील^१ उत्सर्गमागच्छति ॥ २ ॥

मुद्रल० यत् यदा सानो सानुम् आ अरुहत् यजमान सोमवह्नीसमिदायाद्दशषाय एवस्मात्परंतभागाद्दश परंतभागात्सद्वान् तथा^१ भूरि प्रयुक्तम् कर्मम् कर्म सोमवागारुचम् अण्य उद्गत्वाद् । उपक्रान्त यान्तिपर्यः । तत् तदानीम्^१ इन्द्र अर्थम् यजमानस्य प्रयोजनम् चेतति जानाति । शारवा च वृष्णि

१ नवम् साम् त्रिं २ वृष्णि साम् ए कु ३ ३ परमं तानु समुच्छित्तवदेवा उच्यद् गिरि शिखरम् अण्यन्वन्वरोहति । एवम् प्रतिवप्राणे । कर्म कर्म । ईरिर्हि अर्चयिष्या । उदायवज्जिनि सगणि कर्माणि । तानि बहु प्रतिवप्राणि । उदायवज्जिद्वा शारवा गच्छति एव वरिषा गच्छति । अर्थं गम्यन्शीलं नधरम् इति श्रुत्वा । अथवा एतु मन्त्रे । एतेहि निम् त्रिं अ कु १ न परं साम् ४ वज्जमे इ, 'शी' विं एव ५ तत्त मूको ६ शरानेम् मूको

कामानां यद्विंशति सन् यूथेन मरुद्गणेन सह एवति कम्पते । स्वस्थानावाहभूमिमागन्तुमुद्युक्ते
इत्यर्थः ॥ २ ॥

युस्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुति
चर ॥ ३ ॥

युस्व । हि । केशिना । हरी इति । वृषणा । कक्ष्यप्रा । अथ । नः । इन्द्र । सोमप्राः ।
गिराम् । उपश्रुतिम् । चर ॥ ३ ॥

स्कन्द० युस्व हि नियुद्बन् चरथे केशिना केतवन्तौ प्रलम्बकेसरी हरी शास्त्रीयाश्वी । वृषणा ॥ यु
सेचने । रेतस्तेचनसमर्था, तरणावित्थर्थः । कक्ष्यप्रा कक्ष्या रज्जुरथस्य यथा पर्याणसुरति वध्यते ।
प्रा पूरणे । कक्ष्यायाः पूरयितारौ, मांसपूर्णरीरावित्थर्थः । अथ अनन्तरं च नः अस्माकं स्वभूतानां हे
इन्द्र । सोमपाः । सोमपातौ पातः । गिराम् स्तुतीनाम् उपश्रुतिम् श्रुतेः समीपम् चर गच्छ । यथास्मदीयाः
स्तुतीः शृणोमि, तत्रागच्छेत्थर्थः ॥ ३ ॥

धेनुट० योजय प्रक्षरत्केसरी मञ्जु तरणी मेधुरतया कक्ष्यायाः पूरयितारौ । अथ अस्माकम् इन्द्र ।
सोमस्य पातः । स्तुतीनाम् उपश्रवणम् चर ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे सोमपाः सोमपानयुक्त । इन्द्र । हरी स्वदीयावश्वी युध्व हि सर्वथा संयोजय । अथ अनन्तरम्
नः अस्मदीयानाम् गिराम् स्तुतीनाम् उपश्रुतिम् समीपे श्रवणम् उद्दिश्य चर । तत्रागच्छ गच्छ । कीदृशी
हरी । केशिना स्कन्धप्रदेशे कम्बमानकेशयुक्ता वृषणा सेचनसमर्था युवानौ कक्ष्यप्रा अक्षयवोरवन्धन-
ररज्जुः कक्ष्या तस्याः पूरणी । पुष्टावावित्थर्थः ॥ ३ ॥

एहि स्तोमाँ अमि स्वराभि गृणीक्षा र्व । नर्क च नो वसो सचेन्द्र यज्ञं
चै वर्धय ॥ ४ ॥

आ । इहि । स्तोमान् । अमि । स्वर । अमि । गृणीहि । आ । वृ । नर्क । च । नः । वसो
इति । सर्वा । इन्द्र । यज्ञम् । च । वर्धय ॥ ४ ॥

स्कन्द० एहि 'व्यागच्छ', आगच्छ, च स्तोमान्, अमि, स्वर । अल्पम् इन्द्र आदेशेस्तारयोः । इन्द्र तु सत्सर्वार्थं
राज्यर्थं । अस्मदीयाः स्तुतीनिगच्छ । अथवा स्वरतिः सन्त्यर्थं एव । स्तोमानित्येवम् इहृत्थनेन
सम्बध्यते । एतस्मदीयान् स्तोमान् प्रति । आगच्छ आगच्छ अमिश्वर अमिश्वर्यास्मान्—
'आगच्छत स्तोतारः', आगच्छोऽर्हः, स्तुत, किमवः परमाप्ते' इति । अमिस्तृत्य च अमि गृणीहि

१-२. युद्ध निवोजय । प्रलम्बकेसरी वाहनीनी असौ स्वरथेषु । यु सेचने । रेतस्तेचनसमर्था तस्मै कक्ष्या
लम्बु. ददा असेरति वशंथे वन्ते । तत्पूर्विकाद्यै मासपूर्णरुतौ । अयास्तावन्निन्द्र श्रेयसा वागः स्तुतीनां श्रुतेः
स्तोमं चर । 'अन्यथे विममि' (धा २, १, ६) इत्यादिद्येव समाह. । उपश्रुण्वत् । कस्यः वसतस्तुतीः शृणोमि
तत्रागच्छ विं अ कु. २. उपश्रुतिम् साम् ; 'वजन- विं' लयं. ३. अदेउम् वि. ४-४. आगच्छतस्तुते
पूर्वं पूर्वं क्लानं प्राप्ते वदुव । स गतावद । न उन्धेपनापयोः । आगच्छतस्तुतीः अमिगच्छ । इत्य अस्मान्
अमिश्वर्य विं अ कु.

'अभीत्यय प्रतीत्यैतस्य स्थाने। प्रतिगृणीहि। आ स्व च सन्त्यय च। किम्। सामर्थांष्ट्रस्य चोद्यतेत्यर्थः। हेतुकर्तृत्वया चोभयत्रापि इन्द्रस्य कर्तृत्वम्। प्रतिगृणन्तमभ्वयुं शसन्त च मा प्रयुङ्क्ष्वेत्यर्थः। एतत् सुयं प्रया च स्तुतिरक्षणम् न अस्माक स्मृतम्। वसो। शतपथे वसिष्ठ इति वसुशब्दस्यापि शपितप्रदयान्तस्य 'वद्वे नु श्रेष्ठतेन वसिष्ठ' (मात्र ८, १, ६) इति प्रशस्त्यस्य मन्वचनेन श्रेष्ठतन्वे नाथिविबरणदर्शनाद् वसुशब्द प्रशस्त्यनाम। प्रशस्त्यः। अथवा 'वसु' (निघ २, १०) इति धननाम। सामर्थांश्चान्तर्णीतमस्वयम्। धनवनः। सवा सह हे इन्द्र। वसुम् च वर्धय समापय। स्तुतिपशुयोर्द्वि समाप्तिरेव वृद्धिः ॥ ४ ॥

पैङ्गुट० आगच्छ स्तामान् अस्मदीयान्। सतत्त्वेन मुखेन पुन पुन प्रोत्साह्य। 'आया मोदैव' (आश्री ५, १, ४) इति अभि एणाहि। 'प्रतिगृणन्तम् अभ्वयुं शसन्त मा च नियुङ्क्ष्व'। 'आ च हव इलोकम्'। अस्माकम् इन्द्र। स्तोत्रम् च सह वर्धय वासपित ॥ ४ ॥

मुहुर० हे यथा निवासकारणभूतः इन्द्र। एहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ। आगरय च स्तोमान् उद्गातृप्रमुक्तानि स्तोत्राणि अभि स्वर अक्षिरूप्य प्रशस्तिरूप सध्वं कुर। तथा भाष्यव्यवमभिलक्ष्य गुणाहि सध्वं कुरु। तथा 'होतृप्रमुक्तानि शस्त्राणि' आह्वय इव शब्द कुर। परितोषेण सर्वाभूतिषु प्रशस्तेत्यर्थः। तत्र ऊर्ध्वम् न अस्माकम् शशा च अथ च यज्ञम् च अनुष्ठीयमान कर्म च सवा सह। वर्धय सात्रत्वसम्पादनेन पञ्च वर्धयित्वा 'तत्कर्मसं च प्रपूज कुरु' ॥ ४ ॥

उक्थमिन्द्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिधिर्धे। शक्रो यथा सुतेषु षो रारणत्
सुरयेषु च ॥ ५ ॥

उक्थम्। इन्द्राय। शस्यम्। वर्धनम्। पुरुनिधिर्धे। शक्रः। यथा। सुतेषु। षो। रारणत्। सुरयेषु। च ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'उक्थम् इन्द्रस्यार्थाय शसनीयम्। कीदृशम्। वर्धनीयम्। कस्य। सामर्थांदिन्द्रस्य। स्तुयमानो हि देवता वर्धत वीक्षणः। कीदृशायेन्द्राय। पुराणिष्विधे निरित्येय नीरयेतस्य स्थाने'। बहुला शत्रूणां निनिध निवारणाय। निपृश्य वा साधयित्वा स्ववशीकर्त्रे'। 'कथं च पुन शसनीय'। इन्द्र शक्त इन्द्र। यथा सुतेषु न अस्माकम् रारणत् रमरिदुं छाभ्युस शस्यम्। रणिषो रमेरसं। अत्यन्त रमते। सत्येषु च सतिरिषु चास्माभि सह। अवैगुण्यमनेन प्रकारेणोच्यते। अविगुण्यसिनो हि सुतेषु सत्येषु च देवता रमते ॥ ५ ॥

पैङ्गुट० उक्थम् इन्द्राय शसनीय, इन्द्रस्य वर्धनम् अनेकेषां 'शत्रूणां निधिर्धे' यथा शत्रुं शान्तं सोऽस्माकं यन्तुं वा यतुं च अत्यन्त रमते ॥ ५ ॥

११ अभि प्रतीतिर्द्वि वासय। अथवा यथा यत्ने उच्यते। स्तुतिरक्षणं मया च शस्यार्कं हे धनम् इन्द्र मा मां समापय। स्तुतिपशुयोर्द्वि समाप्तिरेव वृद्धिः। अथवा यन्ने वसिष्ठ प्रशस्त्य विं अ कु २२ नास्ति ए ३३ नास्ति आम्ब नु, मादन्तेरम् ए आदन्तेरम् आरत विं कथ, आदन्तेरं तु ॥ दिं, आदन्तेरं भाग्य साग्भ' ॥ ४ ४ वृष्टिषु मे' ५० इन्द्रस्यायव तन्वो रिसनीयम्। इन्द्रस्य वर्धनम् विं अ कु ११ यथा इन्द्र भाग्यमनेषु आर्वसं रमते। इन्द्रतेषु च अत्यन्तं रमते सत्येषु च देवता रमते हि। एव अत्यन्तं रमते। अन्वये रीगा विं अ कु १० णां निधिरे ए दिं, पुरुनिधने विं अर्धे, 'नां निधिरे साग्भ', 'यां निधिरे साग्भ' अ ८ सत्येषु विं

मुद्राल० इन्द्राय इन्द्रार्थम् वर्धनम् वृद्धिसाधनम् वक्रम् उग्रम् उग्रस्यम् अस्माभि शसनीयम् । कीटराये-
न्द्राय । पुढनिर्दिष्टे बहूना समूहान् निषेधकारिणे । शक्र इन्द्र न अस्मदीयेषु श्रुतेषु पुत्रेषु राज्येषु च
संखित्वेऽपि यथा येन प्रकारेण राणत् 'अतिशयेन शब्दं कुर्यात् तथा शस्यमिति पूर्वत्रान्वय ।
अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट इन्द्रोऽस्माक पुत्रान् अस्मत्सत्त्वानि च बहुधा प्रशंसयित्वा ॥ ५ ॥

तमित् संखित् ईमहे तं राये तं सुवीर्यं । स शक्र उत नः शक्रदिन्द्रो वसु दर्यमानः ॥६॥

तम् । इत् । संखित् । ईमहे । तम् । राये । तम् । सुवीर्यं ।

स । शक्र । उत । नः । शक्रत् । इन्द्र । वसु । दर्यमान ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'य उक्तमुग इन्द्र तम् इत् इति पदपूरण । संखित्वे द्वितीयाथे सप्तमी । संखित्वम् ईमहे
यात्माकर्माऽयम् । याचामहे । सदा अस्माक भवेत्येत्त्वं प्रार्थयामहे इत्यर्थ । तम् एव राये इत्यनपि
चतुर्थी द्वितीयाथे । धनम् । सुवाच इत्ययमपि द्वितीयाथे । शोभन वीर्यम् । त शक्र उत शक्रोऽप्यर्थे ।
स शक्राद्य परो द्रष्टव्य । सोऽपि शक्र शक्र न अस्मभ्यम् शक्र 'क्षिणति तुजति' (तु निघ ३,००)
इति शक्रिदांनरमां पठित । अथ तु शक्रोऽपि सामर्थ्याद् दातृकर्मा । अथ ददातिर्यथे । अथवा
शक्ति स्वार्थे एव । उक्तशब्दस्तु यस्मादर्थे । शक्रश्च कर्मभूतेन दातृत्वरण मित्यसम्भवाद् योग्य-
स्य वस्याप्याहार । स शक्रो यस्मादस्मभ्य शक्नोति दातु तस्माद् याचामहे इति । यस्माद् दान
समर्थ इत्यर्थे । क सः । उच्यते । इन्द्र । कदा ददातु शक्नोति वा दातुम् । उच्यते । वसु
दर्यमान इत्यतिविभागकर्मा (तु वा ४, १७) । 'लक्षणदेशो क्रियाया' (वा ३, २, १२६) इति लक्षणे
ज्ञानम् । एव चाय स्तोत्रम्यो धन विभक्तम् । अथ स्तोत्रम्यो धनविभाग अथ । तस्मादस्मभ्यनेत्त्वं
ददातुम् इत्यर्थे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् एव सखित्वे अपेक्षिते ससा नय इति याचामहे । तम् एव धनार्थम् । तम् एव शोभन-
वदार्थम् । स शक्र इन्द्र धन प्रयच्छन् अस्माद् शक्तान् करोतु ॥ ६ ॥

मुद्राल० 'संखित्वे निमित्तभूते सति तम् इत् समेकेऽयम् ईमहे 'शास्त्रम् याचामहे' । तथा राय धनार्थम् तम्
ईमहे । तथा सुवाच शोभनसामर्थ्यनिमित्तम् तम् ईमहे । उत अपि च शक्र शक्तिमाद् स इन्द्र न
अस्मभ्यम् वसु धनम् दयमान प्रयच्छन् शक्रन् अस्मदीयराज्ञे सक्तोऽभूत् ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये षष्ठोऽध्यायः ॥

सुविधुर्त सुनिरजमिन्द्र त्वादातुमिद्यशः । गवामप ब्रजं वृधि कृणुष्व राधो अद्रिचः ॥ ७ ॥

सुविधुर्तम् । सुनि उजर्तम् । इन्द्र । त्वादातुम् । इत् । यशः ।

गराम् । अप । ब्रजम् । वृधि । कृणुष्व । राध । अद्रिऽत् ॥ ७ ॥

१ १ नास्ति मे' २ 'य यथा येन गति' सूको ३ ३ तपित् वक्तृत्वमिति इत् । सक्रिय याचामहे ।
तमेन धन शोभन वीर्यम् । सोऽपि शक्र अस्मभ्यम्दातु वदतु । अथवा शक्र शक्र । यस्माद् न दातु शक्नोति तस्मादोगे ।
इत् यथा यदा वसु दर्यमान उदा वदा अस्मभ्येत्त्वात् । दय निमित्ते । 'लक्षणदेशो क्रियाया' (वा ३, २, १२६)
इति ज्ञानम् । सात्त्विको विभक्तम् वि' अ कु । नास्ति सूको ३ इति यन्म् सूको ५ 'नि एवं चाय
लक्षणे ज्ञानम् स्तो' सूको ५ ददाति सूको ४ सखा स वि' ५ सक्रियेन सूको ६ ६ नास्ति वि
४८

स्कन्द० 'मुनिराम् सुष्टु लोके प्रकृतम् । मुनिराम् निरित्येव गांत्येतस्य स्याने । अत्र गतिक्षेपणयो । मुनिक्षेपम् । यत्र यत्र विनियोक्तुमिच्छते, यत्र यत्र प्रमृत्त्वात् सुविनियोक्तमित्यर्थ । हे इन्द्र ! त्वत्तानम् स्वया दत्तम् । कर्म । सामर्थ्यान् अस्मभ्यम् इत् यक्ष इच्छन् पदपूर्णा । यत्र अत्रम् । इत्याना तु यवाम् अत्र वृधि अत्र गोष्ठमुच्यते । यवामात्मनेय गोष्ठम् अप वृधि अपाठेषु उदाहरणं । आत्मीयान् गोष्ठाद् या आनायास्मभ्य देहीत्यर्थ । अथवा आपोऽत्र गाव उच्यन्ते । अत्रदान्दोऽपि मेघनाम (तु निप १,१०) । वृष्टिलक्षणायां सव्यन्विधन मेघमुदाहरण वषपस्त्वर्थ । एतुण्व राध धन च हुर । धन च देहीत्यर्थ । हे अदिव ! अत्रिरिति पर्यन्ताम्' । 'अथापि त्राहितेन कृत्रवन्निगमा भवन्ति' (या २,५) इत्यनेन न्यायेन परंतविकारो यज्ञोऽप्यत्रिरच्यते, आदरणाद्वा मेघनाममुदाहरणं च । यज्ञिनं' ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सुष्टु अपाठव रिगन्तेषु महत्तया सुष्टु च निर्गच्छन् इन्द्र ! स्वया दत्तम् एव अत्रम् । त 'स्व दानाय' गोत्राद्वाय् आ वृधि । हुर धनमस्मभ्यम् । अदिव ! अत्रिरात्प्राप्सामित्येवैति वचनं । वदन्' ॥ ३ ॥

मुकुट० हे इन्द्र ! यक्ष अत्र कर्मपञ्चमूठम् सुविगम् सुष्टु सर्वत्र प्रयुक्तम् मुनिराम् कुजेत' नि शेष प्राप्नु वाक्यम् त्वादानम् इत् स्वया शोषित च' । सम्पन्नमिति शेष । इत् पर क्षीरादिरसलाभायम् गवाम् हाम् निवानवगतम् अत्र इत् उदा हितद्वा इन्द्र । हे अदिव ! परंतोपलक्षितप्रयुक्तम् । राध धनम् एतुम् सम्पाद्य ॥ ३ ॥

नृहि त्वा रोदसी तुभे ऋवायमाणमिन्वतः । जेषः स्वर्तरिपः सं गा अस्मभ्यं धुनुहि ॥८॥

नृहि । त्वा । रोदसी इति । तुभे इति । ऋवायमाणम् । इन्वत ।

जेष । रं उक्ता । अष । सम् । गाः । अस्मभ्यम् । धुनुहि ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'नृह इति निपातो मेत्यनेन समानार्थे । न त्वाम् रोदसा वावाशुविधी जे अपि प्रथममाणम् 'ऋवायया अनियुया मन्ते (ऋ ४ २,९) इत्यादिवयोऽयंश्वान् रूपायतिर्वायौ । इत्यत शतृत् । इत्तव इत्प्रातिक्रमाऽप्यम् । व्याप्तुत् । इत्तु अत्र वावाशुविष्यो सरसताप्सीरग्न बीषेण ॥ त्व महत्तरो भवसोत्पर्थ । किञ्च न जयसि त्वम् आ । नीरस । स्वर्णा स्वरादित्य स्वर्दिमभिरावाया मानन्विकानवनाद् स्वेत्तव । अथवा स्वर्त्तव्यं सर्वेपायां । सर्वे साव्य पाप्तमानस्ति ता स्वर्त्तव । ता स्वर्त्ती । आदित्यदम्बाहवा सर्वस्य वा साधिका इत्यर्थे' ३ ॥८॥

वेङ्कट० नृहि त्वा वावाशुविधी तुभे अपि धन्तं मेघ महत्तया व्याप्तुत् । तथा मति त त्वं जय इति स्थिता अः । त्रिचा वास्तव्यम् ता अष अम् धुनुहि ॥ ८ ॥

१ । हे इन्द्र मुष्टुवचः इत्येव स्वया दत्तम् । इन्द्रोऽनु गवन्त्यर्थे वौक्त्राणाम् । इत्तदयः । आनीवन् नृहन् वा आनीवन्त्यर्थे इति । अथवा गाः वावा । रं मेघं उदाहय वावायम् । इत्त्यर्थे मेघे इति । परत्रिकारत्वात् वावायां मेघानुरोधे इति इत्तुं चिं स कुं । त्वाद्य मूले ३ २ तन्नाम साम् ३ नास्ति मायम्' । इत् ल. ४ तु इति च. नास्ति मूले १-१ इत्त्यर्थे तुव अति तथा इत्तुं इति न क्यन्तु । इन्तु इत्त्यर्थे न ता मेघं । इति अन्वित्त्वात् इत्तुं वावा अयं । इत्त्यर्थे अत्र अस्मभ्यं इत्तुं इत्त्यर्थे इत्तुं । त्रिचा वास्तव्यम् ता अष अम् धुनुहि ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! ऋषयामाणम् शत्रुतप कुर्वाणम् त्वा त्वाग् रोदसा उमे चावाश्रयिष्यावपि त्वदीय महिमानम् नहि इन्दत । व्याप्तु न समर्थे इत्यर्थ । वाचप्रस्तवम् स्वर्गती स्वर्गोक्तयुक्ता अप वृष्टिरूपा जेष जय । प्रथयत्यर्थ । किं च वृष्टिप्रदानादन्नसपत्तेरुर्णम् अस्मभ्यम् क्षीरादिरसप्रदा गा सम् मृत्विहि सन्दक प्रेरय ॥ ८ ॥

आशुत्कर्णं श्रुधी हंसं नू चिद्विधियं मे गिरः । इन्द्र स्तोममिमं मम कृपा योजञ्चिदन्तरम् ॥ ९ ॥

आशुत्कर्णं । श्रुधि । हंसम् । नु । चित् । दधिप्य । मे । गिरं ।

इन्द्र । स्तोमम् । इमम् । मम । कृप । योज । चित् । अन्तरम् ॥ ९ ॥

इन्द्र० 'ह आशुत्कर्णं' श्रुधा हंस आह्वानम् । श्रुधा च नू चिद्विधियं 'नु' (निघ २, १५) इति क्षिप्रनाम । चिद्विद्वत् पश्यत्यर्थ । क्षिप्र धारय मनसि स्थापय । श्रुतिरत्यर्थ । शवर्णार्थ एव वा सामध्याद् दधाति । किम् । गिर स्तुती लौकिकीयांस्तुत्रास्वात्क्षणया वा । न च गिर एव केवला । किन्तुर्हि । हे इन्द्र ! स्तोमम् इमम् मम एव स्वभूत वाचप्रस्तवम् । श्रुत्वा च कृप कुरुष्व । युज चित् समनस † सञ्चिद्विधयम् । क पुनरन्वित्य सहाय ‡ । इन्द्रो वा सस्तिवत् सरयुश्च सहायताया अवश्यमावित्यात् । विष्णुर्वा । तस्यापि 'सखे निष्ठा नितरम्' (श्र ४, १८, ११) इति इन्द्रस्य सस्तिरदर्शनात् । अश्वत्थानो' वा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० आभिसुरपन निवेदितस्य अयव्यवर्णनं । शत्रु ह्वयम् । क्षिप्रमेव च' इदमे घारय नदापा गिर । इन्द्र ! स्तोमम् च इमम् मदीय सहायत्वात् अपि तव सन्निहृष्ट कुट ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे आशुत्कर्णं सर्वैत श्रोतारौ कर्णौ यस्य घारय इन्द्र ! एषम् अस्मदीयमाह्वानम् तु क्षिप्रम् श्रुधि शत्रु । मे मन होतु गिर चित् स्तुतीरपि दधिप्य चित् घारय । किञ्च मन' मदीयम् इमम् स्तोमम् स्तोत्ररूपवाचप्रस्तवम् युज चित् स्तुतीरप्युशपि अतरम् कृप आसन्न कुट । यथा तस्य वचन श्च त्रिय मन्पस चन्द्रवस्मदीयस्तुतावपि' शीति कुर्वित्यर्थे ॥ ९ ॥

विद्या हि त्वा श्रुपन्तमं वाजेषु ह्यनश्रुतम् । श्रुपन्तमस्य ह्यमह कृतिं सहस्रसातमाम् ॥ १० ॥

विद्य । हि । त्वा । श्रुपन्तमम् । वाजेषु । ह्यनश्रुतम् ।

श्रुपन्तमस्य । ह्यमहे । कृतिम् । सहस्रसातमाम् ॥ १० ॥

इन्द्र० 'दित्तदो यस्मादर्थे' यस्मात् विद्य वाजीम् वा श्रुपन्तमम् अस्तित्येव वदित्वात् । शत्रुषु सश्रुतेषु ह्यनश्रुतम् आर्तानामाह्वानस्य श्रोतारम् । प्रार्थना एवमेव । यस्माच्चन्द्रभूतस्तोत्राच्छब्दोऽप्याहर्तव्य । तस्मात् श्रुपन्तमस्य अस्तित्येव वदितु एवं स्वभूवा ह्यमह । 'युवाह्वानस्याह्वयमानार्थनाविनाभावित्वा दाह्यतेनात्र प्रार्थना एवमेव । प्रार्थनार्थ एव वा सामध्याद् ह्यति । प्रार्थयामहे । कृतेम् पाठन सहस्र सातमाम् स्तोत्रसहस्राणामस्तित्येव समस्ताम् । यथा बहुनि स्तोत्रसहस्राणि पठितानीत्यर्थे ॥ १० ॥

११ आभिसुरपन श्रोतारौ कर्णौ यस्य सत्य सत्य 'गुण आह्वानम् । श्रुधा श्रुधि मत्सुती मनसि स्थापय । वाचापुत्रोनुवाचयामिदो वा । हे इन्द्र मम शत्रुभ्यर्णं लोभं कृपा कुरुष्व । युज सहाय । अन्तरं सञ्चिद्विधयम् । कुम्भो वा निष्ठाया मदीय ॥ इन्द्रस्य उधाय चि' अ कु † समन मूको ‡ इदम् वा सस्तिवत् सूच्यो २ नास्ति साम्यं कु ३ नास्ति चि ४ लुक्प्रियापमे' ५ ५ यस्मात्तानीयवतावशिष्टेण ननिनात् सश्रुतं पशानामाह्वानस्य आगतम् । तस्मात् श्रुपन्तमस्य अस्तित्येव वदितुसे शानने प्रापयामहे । श्रुपन्तमस्य अस्तित्येव वदितुसे शानने प्रापयामहे । श्रुपन्तमस्य अस्तित्येव वदितुसे शानने प्रापयामहे । चि' अ कु 'युवाह्वानस्य आभ' साम्य'

धेङ्कट० जानीम. हि त्वाम् अतिशयेन वरिष्ठार सङ्ग्रामेषु च योद्धृणामाह्वानस्य श्रोतारम् । सत
 त्प्रावितयेन 'सहस्रस्य दात्रीम्' कृतिम् हयामहे अस्माकमियमस्तु इति ॥ १० ॥

मुद्गल० हे इन्द्र त्वा त्वाम् विष जानीम । कीदृश त्वाम् । वृन्तमम् कामानामतिशयेन वरिष्ठारम् ।
 सानेषु सङ्ग्रामेषु ह्यनधृतम् अस्मादीयसाह्वानस्य श्रोतारम् । वृन्तमस्य अतिशयेन कामाना वमितुस्त्य
 कृतिम् रक्षामस्मादिपयसुदित्य हृष्टो त्वामाह्वयाम । कीदृशीमृतिम् । सहस्रसातमाम अतिशयेन
 धनसहस्राणा दात्रीम् । हि पूरण ॥१०॥

आ तू न इन्द्र कौशिक मन्दसानः सुतं पिब । नव्यमायुः प्र स्र तिर कृधी सहस्रसामृषिम् ॥११॥

आ । तु । न । इन्द्र । कौशिक । मन्दसान । सुतम् । पिब ।
 नव्यम् । आयुः । प्र । स्र । तिर । कृधि । सहस्रसाम् । ऋषिम् ॥११॥

स्कन्द० आ इत्युपसर्गं विष इत्याख्यातेन सम्बन्धवित्तव्य । इ इति वदपूरण । क्षिमाभो वा । क्षिमात् न
 अस्माक स्वभूतम् । हे इन्द्र । कौशिक । कुशिकस्य पुत्र । । सत्र वैतिहासमाचक्षते—द्वौत्थपुत्र
 कुशिको नाम राजा पुत्रमिन्द्रतुल्य कामयमानो मल्लार्चय चकार । तस्य गायी नामेन्द्र पृथ ह्यत्र पुत्रो
 जात इति । तदुक्तम्—पुत्रमिन्द्रस्य कुशिको ज्वापर्य चकार इच्छन् । तस्य त्वंपारदेर्गायी पुत्र इन्द्र
 स्य 'ने' (इ न् अनु २, २, १) इति । अथवा कुशिमिर्द स्वय द्रष्टा बोधा या कौशिक । तथाहि
 परकाव्येषु इतिहासमधीकृतै—'यत्पारो भे पूने स्तना आसेस्ततरिभिवयन्वोऽनुहत् । कुशिमिरेनोऽनुवद
 मासत् । त वा इन्द्र एवाप्यसत् । तैरेन्द्रायैवानुहत् । राजा अस्व कौशिकत्वम्' (ई ४, ५, ७)
 इति । तस्य सम्बोधनम् हि कौशिक । मन्दसान मन्दति स्तुरथयो वा मोदनाथो 'वा ।
 राव्यमानो मोदमानो वा । सुतम् सोमम् आ पिब । आपीय च नव्यम् स्तुरथम् अस्तुस्कृष्टम् आयु जज्ञम् ।
 अथवा नरे नायम् । इवाधिको यत् प्रत्यय । आयुराषि धीवितमुच्यते । अचिरमृचमिदमस्माक
 जीवितम् । प्र स्र तिर प्रसुपूर्विततरति च सर्वत्र वृद्धयम् । सुष्टु प्रवर्षय । कृधि कुरु च । माम् सहस्रसाम्
 धनसहस्राणा समकारम् ऋषिम् मयुच्छन्दोबामानम् ॥ ११ ॥

धेङ्कट० 'पुत्रमिन्द्रममिच्छन् कुशिको मल्लार्चय चकार । तस्वेन्द्र स्वयमेव पुत्रोऽभूत् । साऽस्य कौशिकता' ।
 'स पुत्रार्कान्वाभ्याम् कुशान्या परिहृत आसीत् । साऽस्य कौशिकता' (तेज १, ५, १०, १)
 'इति मल्लार्च्यं वा' ।

१. लोकार्त्वं रिं लृप् २-२ एव दात्रीम् रिं लृप्, एव दात्रीम् तु साम् ३-३ हे इन्द्र
 विमलमणीम सिमे विव । कीदृशत्वे कथा— इतिमयुक्तो राजा कुशिक नामकम् सुतम् । इन्द्राय तदधस्तात्
 मल्लार्चयं चकार च ॥ कौशिकत्वे कथा— इतिमयुक्तो राजा कुशिक नामकम् सुतम् । इन्द्राय तदधस्तात्
 दात्रीम् वा कौशिक । तथाहि यत्पारदेव । पूनेन्द्रमल्लार्चय चकार सा देवेभ्योऽनुहत् विषि । यत्रोऽनुवद कुशिमिर्द
 राजा तुभ्याम् इति ॥ इति वा कौशिक । यदि तुति मोदकते । स्तुरथमेव मोदकमानो वा इति विव । नच स्तुरथमनं
 देहि । अथवा ना जीति सुष्टु प्रवर्षय । प्रतिरिच्यते । कुच धनकारणां समकारम् रिं क तु † यत्पार
 पूनेन्द्रतया आर्कान्वाभ्याम् कुशान्या परिहृतमिन्द्रमयुक्तम् नामान् तं वा इन्द्र एवाप्यसत् तदेन्द्राय पुत्रे वा अस्व
 कौशिकत्वम् साम् † अचिरमृचमिदमस्माकं च सुष्टु प्रवर्षय । सुको च सु म मा. उा ४७, १-१
 ५-५ इति वा मल्लार्च्यं रिं लृप् । † नागिन साम् ।

आभिसुरेयेन शिष्य विष इन्द्र ! वीक्षित ! अस्माक प्रहृष्यन् सोम नवतमम् आयु ॥ सुण्डु प्रवर्धय । कुह च सहस्रधनस्य समकार मधुच्छन्वसमृषिम् ॥११॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! तु शिष्यम् न अस्मान् प्रति आ यच्छेति शेष । हे वीक्षित ! कुशिकस्य पुत्रेन्द्र ! नन्दवान ह्येते भूत्वा सुतम् आभिसुत सोमम् विष । यद्यपि रिद्धामित्र कुशिकस्य पुत्रस्तथापि तद्रूपेणेन्द्रस्यैवोत्पन्नत्वात् कुशिकस्य पुत्रत्वमविच्छेदम् । अनुक्रमणिकायाम्—‘द्वु शिकस्तैपीरियिन्द्रतुलं पुत्रमिच्छत प्रह्वननं चवार । तसेन्द्र एव गाथां पुत्रो ऋते’ (श्रु अणु ३, १) इति उक्तम् । नव्यम् सर्वदेवस्तुतय^१ कर्मानुष्ठानपरम् आयु जीवितम् प्र सृ त्तिर प्रकर्षेण सु ण्डु वर्धय । ततो माम् सहस्रसाम् सहस्रसत्पाकराभोपेन्द्रम् ऋषिम् अवीन्द्रियहृष्टारम् वृषि कुह ॥११॥

परिं त्या गिर्यणो गिरं इमा भवन्तु विश्वतः । वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय ॥१२॥

परिं । त्या । गिर्यण । गिरं । इमा । भवन्तु । विश्वतः ।

“ वृद्धऽआयुम् । अन्तु । वृद्धय । जुष्टा । भवन्तु । जुष्टय ॥१२॥

स्कन्द० परि हायुपसर्गो भवन्तुं इत्यात्पातेन सम्बन्धयितव्य । हे गिर्यण । स्तुतिभि सम्भक्तनीय ! स्तुतिभिर्वा सम्भक्त ! गिर इमा अस्मदीया परि भवन्तु परिपूर्वो भवति सर्वत्र परिग्रह । परिपृच्छन्तु । विश्वत सर्वत्र । कीदृशम् । वृद्धायुम् प्रतिवर्त्यर्थे । वृद्धात् शत्रुं वधाय प्रतिगन्तारम् । कीदृश । अणु इत्यय अणु इत्येष पदस्य । तुनात्स्य वास्ये । अणु वृद्धा । वास्ये षेऽ जुष्टा त्रिया नवतु जुष्टय प्रीणयिष्य^१ ॥ १२ ॥

वेङ्कट० ‘हृष्टपृच्छन्तुये’ (श्रु १, ४, २) इत्याद्या गिर त्या गीर्षिर्वननीय ! सर्वत्र परि भवन्तु परितो भवन्तु । तथा ‘वर्षितास्य स्वाम् अणुं अस्माकम्’ इत्यय अणु पद्यांशश्च भवन्तु अस्माक शिष्य ॥१२॥

मुद्रल० हे गिर्यण ! अस्मदीयस्तुतिभागीन्द्र ! विदित सर्वेषु कर्मसु प्रयुज्यमाना इमा गिर अस्मदीय स्तुतय^१ त्या त्वाम् परि भवन्तु सर्वत्र प्राप्नुवन्तु । कीदृशयो गिर । वृद्धायुम अणु प्रवृद्धेनायुष्ययो पेश त्वामनुसृत्य वृद्धय वर्धमाना । किञ्च एता गिर जुग स्वया सेरिता सत्य जुष्टय अस्माक प्रीतिहेतव भवन्तु ॥१२॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये विंशो वर्गः ॥

१ ‘तस्य साम्ब’ २ गापी विं ३ नास्ति सूको ४ ‘रेव’ सूको ५ ५ हे गिर्यण स्तुतिवशत त्वामपनीया इमा गिर परिपृच्छन्तु स्मन । वृद्धात् अणुं प्रतिगन्तारम् । अणु जुष्टा । ता त्वं त्रिया अणु प्रीणयिष्य । जुष्टी प्रीणितेतयो विं अ ऊ † अस्त्वाय्यां साम्ब, भव १० विं ‡ मयायाप्रति विं, मयायाप्रति साम्ब § तन्नुद्य वि, तन्नुद्य साम्ब ६ ६ वपिनं त्वाम् साम्बः कु, वर्षितास्यस्वाम् साम्बः, वर्षितास्य त्वाम् साम्बः † नास्ति विं ८ प ० ‘अं पर्याता साम्बः’ छ

[११]

इन्द्रं विधां अनीतृधन् समुद्रज्व्यचसं गिरं । रथीतमं रथीनां राजानां सत्पतिं पतिम् ॥ १ ॥

इन्द्रम् । विधां । अनीतृधन् । समुद्रज्व्यचसम् । गिरं ।
रथिज्जतमम् । रथिनाम् । राजानाम् । सत्पतिम् । पतिम् ॥ १ ॥

स्वन्द० 'जेता नामोत्तम सूच माधुच्छन्दस उक्त्वात्' । इन्द्रम् विश्वा 'सर्वा अत्राद् इन्द्र वधिक्त्वात्
वर्धयन्तु वा । समुद्रायनसम् व्यथो व्यासिरप्यथे । 'अ हे नियक' (ऋ ७, ११, ६), 'पामा विव्याण'
(ऋ ३, ३१, ८) इत्यादी सर्वात् व्याप्यर्थे । समुद्रस्यैव व्यासिर्वस्य स समुद्रज्व्यथा स समुद्रज्व्यचसम् ।
सर्वव्यापिनमिरवर्थे । गिरं स्तुतयम् । कीरवाम् । रथीतमम् रथ यो नयति, तत्रस्यो वा युधते, स
रथी । अन्वेषाम् रथानाम् सखासादविसयेन रथिनम् । वाजानाम् इति षष्ठी पतिम् इत्येतेन सम्बन्धवत् ।
अम्नाना स्वामिन् सखा च पालयितारम् ॥ १ ॥

पेड्डुट० जेता माधुच्छन्दसः । इन्द्रं विश्वा रथोत्तुणा 'गिरं अन्वेषयन् । अन्तरिक्षस्यैव यस्य' पतिम् ।
सतिशयेन रथिनम् रथानाम्, अत्राना सखा च पतिम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'इन्द्रं विश्वा' इत्यथर्चं चतुर्थं सूत्रम् । मत्पुच्छन्वम्, पुत्रो जेतामक । अनुदुम् । इन्द्र ।
विशा सर्वा गिरं नसमन्तीया शुचय इन्द्रम जयाद् इन्द्रं वधिक्त्वात् । कीरशमित्त्रम् । समुद्रज्व्यचसम्
समुद्रज्व् व्यासज्व्यचसम् । रथानाम् रथयुक्ताना योत्पूणा मध्ये रथातमम् अतिशयेन रथयुक्तम् । वाजानाम्
सखानाम् पतिम् स्वामिन् सखा च पतिम् सखा सम्भारोपयिक्त्वा पालकम् ॥ १ ॥

सुरये तं इन्द्रं वाजिनो मा भेम शंसस्यते । त्वामभि प्र नोनुमो जेतारुमपरराजितम् ॥ २ ॥

सुरये । ते । इन्द्र । वाजिन । मा । भेम । शंसस्यते । पते ।
त्वाम् । अभि । प्र । नोनुम । जेतारम् । अपराजितम् ॥ २ ॥

स्वन्द० 'सख्ये इति सख्योनिर्देशाद् वर्तमाना इति वास्यस्ये । सुरये इन्द्रं वर्तमाना वष हे इन्द्र । रथिन
हरिर्लक्षणेनानेन शुचय-त । रथा हरिषा वाम् इत्यर्थे । मा भेम तत्रसासादाद् पुतादिषदपि मा
भैव्य । हे शंसस्यते । अत्रस्य 'स्वामिन्' पालयितुं वा । नच सुभेषाभय प्रार्थयामहे । किं तर्हि । त्वाम्
अभि प्र नोनुम तु स्तुतौ । कीन सुभ्ये चात्र यतो लुह । मताम् प्रवर्ष । प्ररणेण पुन पुनरभिनुम ।
कीरवाम् । जेतारम् प्रयुक्तम् अत्रानिन् च ननुभि' ॥ २ ॥

१-१ सुरये तु जेता जयेत्येव सूचं मधुच्छन्दस उक्त्वात् । अथ मधुच्छन्दसो वृत्तय यूनमिन्द्रं विश्वा अनीतृधिति ।

२-१ जेता नाम मधुच्छन्दस पुनरासम् म्वाम् वि' २-२ गिरं सर्वा अनीतृधयन्तु चधक्त्वात् । व्यथ व्यासो । समुद्रज्व्ये
अनी वध हे माधुच्छन्दसम् । शुचय । गलति याद्व वा रथा । अन्वेषीपानागा-विजयेन रथी । अन्वेषा रथिनो
रथिनो वा वि' स वु ३ मधुच्छन्दसं प्रथं मुद्रितम् वि' ५ वासित साम्भे तु ६ नासित वि' १० एव
१० मुद्रितम् म' । १० नासित वि' १० हे इन्द्रं तत्र सख्ये वषमन्तं वषं इतिपत्यं रथा हरिषा वषमन्तः ।
हरिषा वषमन्तं रथिनो वा भैव्य । वषमन्तं रथिनो वा । न च सुभेषा प्रवर्ष । विन्दति रथा मप्रानं पुन पुनरभिनुम ।
वै न पुन च पति लुह । इन्द्रं जेतारं तैरपानं च वि' अ वु १ । रथानां पालयिता सूचो

वेङ्कट० इन्द्र ! इवया सख्ये सति बलिने जयं न कुतश्चित्^१ अभिभिष^२ । बलस्य पदे ! त्वाम् च प्रकपेण
अभिष्टुमो जेतारम् अपराजितम् ॥ २ ॥

मुद्गल० हे श्वसुरते ! बलस्य धालक ! इन्द्र ! ते तव सख्ये अनुग्रहप्रसुक्ते सखित्वे वर्तमाना वयम् वाजिनः
अश्वदन्तो भूत्वा मा भेम शत्रुभ्यो भीतिं प्राप्ताः सा मूम ! अतः त्वाम् अभयहेतुम् अभि प्र शोभुमः
सर्वतः प्रकपेण स्तुमः । कीदृशं त्वाम् । धेतारम् युद्धेषु जयशीलम् । अपराजितम् क्वापि पराजय-
रहितम् ॥ २ ॥

पूर्वीरिन्द्रस्य रातयो न विदस्यन्त्यतुर्यः । यदी वार्जस्य गोमतः स्तोतृभ्यो मंहते मधम् ॥ ३ ॥

पूर्वाः । इन्द्रस्य । रातयः । न । वि । दस्यन्ति । उतर्यः ।

यदि । वार्जस्य । गोमतः । स्तोतृभ्यः । मंहते । मधम् ॥ ३ ॥

स्कान्द० पूर्वाः इन्द्रस्य पूर्वकाके प्रवृत्ताः^१ चिरन्तन्यः । इन्द्रस्य रातयः दानानि^२ न विदस्यन्ति धोरपयमुप-
त्यस्य स्थाने । दस्यतिः क्षयार्थः । नोपक्षीयन्ते । उतर्यः पालनानि च । यदि शुद्धोऽप्ययं यदि. अपिसहित-
स्वार्थं इष्टव्यः । यद्यपि वाजस्य गोमतः द्वितीयार्थं पठे । वार्जं गोमदर्थं गोभिः सहितम् । स्तोतृ-
भ्यः मंहते दानकर्माऽयं मंहतिः । ददानि मधम् धनं च । एतनुक्तं भवति । यद्यप्यन्येभ्योऽपि स्तोतृभ्यो-
ऽयं तां धनं चेन्द्रो ददाति । तथापि प्रभूतधनत्वाद्देवास्त पूर्वदानानि पालनानि च^३ पक्षीयन्ते । अत्यन्त-
प्रभूतधन इत्यर्थः^४ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'बहूनि इन्द्रस्य' दानानि रक्षणानि च न क्षुज्यन्तुपसुपरि^१ वर्धन्ते । यदि अथम् अम्भस्य गोपुक्तरस्य
स्तोतृभ्यः 'मंहनीयं सद्धं' प्रवृत्तति । तदानीं तेन दत्तानि धनानि बन्धुखानि रक्षणानि च न क्षुज्यन्ति
शत्रुवाविति ॥ ३ ॥

मुद्गल० इन्द्रस्य सम्प्रतिपण्यः रातयः धनदानानि पूर्वाः अनादिकालसिद्धाः । अस्मिन्द्रस्य सर्वदा यदृभ्यो
धनदानमेव स्वभाऽइत्यर्थः । यद्ये सति इदानीन्तनोऽपि यजमानः स्तोतृभ्यः कृत्वाभ्यः गोमता गोस-
हितस्य वाजस्य अशस्य पर्वतम् मधम् धनम् यदि मंहते दक्षिणरूपेण ददाति तदागोम् उतर्यः
शत्रुधनदानपूर्वकाणि इन्द्रस्य असाक्षिपयानि रक्षणानि न वि दस्यन्ति विशेषेण नोपक्षीयन्ते ॥ ३ ॥

पुरां भिन्दुर्युर्वा कृदिरर्मिताजा अजायत । इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो घृता वृजी पुरुष्टुतः ॥ ४ ॥

पुरां । भिन्दुः । युर्वा । कृदिः । अर्मितऽओजाः । अजायत ।

इन्द्रः । विश्वस्य । कर्मणः । घृता । वृजी । पुरुऽस्तुतः ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति वि^१. २. विभेय मूको; विभिः लशोषः. ३-३. नास्ति वि^२ अ कु; कल्पम् मूको;
दृतेः साम्भ^३. ४-४. निः जे । नोपक्षीयन्ते । पालनानि च । यद्यपि वाजस्य गोमितस्य इत्यम् । स्तोतृभ्यो यद्ये
ददाति । मधं दधिः । मदी दधिः । अश्वत्थे अन्तेनेनेषु दत्ता नोपक्षीयन्ते अथ प्रवृत्ताए वि^४ अ कु. वि^५न्ते तान्ति
तन्नेपोनिः अत्यन्तं मूको. ५-५. युष्टितम् वि^६ अ; इत्यस्य साम्भ^७. ६. 'स्तुपरि न' साम्भ^८. ७-७. मदनीयं
अ; मदनीयं स^९ साम्भं कु.

रुद्र० 'पुराम् भिन्नु असुरपुराणा भेत्ता। युवा वरुण । वषि मेधावी । अमितौजा अपरिमितवल्
 अनायन । जन्मन एव प्रभृत्वाटा इत्यर्थ । क । इन्द्र । कीटस्य । विश्वस्य कर्मण धर्ता सर्वस्य कर्मणो
 धारयिता । यावद्धि क्रिञ्चिद् कर्मास्थ साधारणं तद् वृष्टवाचसम् । वृष्टिभेन्दायत्ता । भतो वृष्टिद्वाराण
 सर्वस्य कर्मणो धारयितन्द्र । वज्रा वज्रयान् । पुरुष्टुत बहुभि स्तुत ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पुराम् भेत्ता युवा भ्रान्तकर्मा^१ अमितवल् आसीत् इन्द्र विरस्य कर्मण धर्ता वज्री 'बहुभि
 स्तुत' ॥ ४ ॥

मुद्गल० अयम् इन्द्र उच्यमानगुणयुक्त^१ मन्थयत सम्पन्न । कीटस्युष्क इति । लक्ष्यते । पुराम्
 असुरपुराणासु^२ भिन्नु भेत्ता युवा क्लीपविविधादिवार्थकरहित वषि मेधावी अमितौजा प्रभृतवल्
 विरस्य कर्मण वृरस्यस्य ज्योतिशोभादे धर्ता षोपक वज्रा यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्त
 पुरुष्टुत बहुविधे तत्तत्कर्मणि स्तुत, ॥ ४ ॥

सं वलस्य गोप्तोऽपानरद्विचो विलम् । त्वां देवा अरिभ्युपस्तुज्यमानास आरिपुः ॥५॥

त्वम् । वृत्स्य । गोऽन्त । अर्प । अर । अद्रिऽत् । विलम् ।
 त्वाम् । देवा । अरिभ्युप । तुज्यमानास । आरिपु ॥ ५ ॥

रुद्र० 'वृत् (निघ १, १०) इति मेघनाम् । त्वम् मेघस्य योमत उक्कवत । अपार अपावृत्तवान्
 अपावृणोपि वा । हे इन्द्र । अद्रिव । वरिभ्यु^१ विलम् उदकनिर्गमनच्छिद्रम् । किञ्च त्वा देवा अरिभ्युप ।
 अरिभ्युपिण इतिहासमाचक्षते—'इन्द्रो वै इन्द्र इतिप्यन् सर्वा देवता अत्रवावतु मोपतिष्ठन्नुप सा ह्यव्यभिचि ।
 तपति ॥ इतिप्यन्त आदवन् । साऽऽकन्मा वै इतिप्यन्त आदवन्ति इन्तेमान् भीषया इति तानभि प्रारवच्छात् ।
 तस्य इयमथाशुपमाका विधे देवा अदवन् । मरतो ईन नाशु । प्रदर मयवो अहि वीर्यस्यै देवैर्नमैतां वाच
 वदन्त उपातिष्ठन्त (एजा ३, २०) इति । पृथदुच्यते । त्वा देवा मरत । अरिभ्युप । प्रथमार्थे
 द्वितीयेषा । अरिभीवास वृत्रधासादभीता तुज्यमानास क्षिप्रनामैतव (त निघ २, १५) । एवरमाणा
 आरिपु अरिभ्युप गणवर्थ । शुद्धोऽपि सोपसर्गायै द्रष्टव्य । अनुवाचकन्त ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वम् वलामुरस्य गृहीतावशो अपावृत्तवानसि वरिभ्यु^१ विलम् । 'इन्द्रा वरस्य विलम्नोर्त्वा तं यं
 उतम पपुरासत्' (त २, १, ५, १) इति ब्राह्मणम् । त्वम् अग्रे गच्छन्त देवा अरिभीवास^२
 एवमभिधानाद् शनिभिर्द्विस्वमात्वा^३ एतव उपास्यम्^४ भायता ॥ ५ ॥

१ १ असुरपुराणा भेत्ता पुराण्ड शत्रुणा ३ युवा वरुण । वषिमेधावी । अपरिमितवल् । जन्मप्रसङ्गे ईदृशः ।
 इन्द्र इतिवन्त । वरुणवन्त वा । सशस्त्र वरुणो धारयिता । एतानि कर्माणि वृष्टवाचस्येव । एव इन्द्रावत्ता । भन पव
 वशो वज्रात् बहुभि स्तुत वि' अ कु । साधारणं वृष्टान्तम् शूको २ वल्न वि' ल अ
 १-२ पुरुष्टुत सागर्ह' ४ '२ नु' वि' ५ पुराणाम् वि' ६ ६ तं दे अद्रिण वरस्य देवस्य
 एता उपात । तस्युक्तवो वेणव विन्मुक्तविगमन्यत्तमाशुते । अत्रि वा । त्वाविति । देवदेवमाद्रोनेत्रय—
 'इन्द्रो वै इन्द्र इतिप्यन् (एजा ३, २०) एति नाभिवाच्ये । त्वां देवा अरिभिषाम् । जमि एत । वृत्रधासादभीता
 ताणात् । इन्द्र एते । अन्वगतम् । पृथं विगमन्तं त्वां वरुण मध्यात् प्रियान्वयच्छन् वि' अ कु ० नावित
 सागर्ह' < नावित एव' कु सागर्ह' १ अरिभिषाम् २ १० १० तन्नवार्थं सागर्ह' ; ताद् वितार्थं
 सागर्ह' ; तत्रार्थं वि' अर्प

मुद्गल०. यदनामकः कश्चिदसुरः देवसंबन्धिनीर्णा, अपहृत्य कस्मिंश्चिद् विले गोपितवान् । तदानीमिन्द्रा-
दिलं स्वसैन्येन सनातुल्य तस्यादिलाद् गाः विस्सारयामास । हे अश्विकः ! कञ्चुकेन्द्र ! तन् गोमतः वत्यय
गोभिर्युक्तस्य यदनामकस्यासुरस्य सम्बन्धिं बिलम् अथावा स्वसैन्यमुखेन अवाप्तवानसि । तदानीम्
दुज्यमानासः बलेन हिंस्रमानाः देवाः अबिम्बुषः त्वदीयशय्यां बलादभीताः सन्तः त्वाम् आविषुः
प्राप्तवन्तः ॥ ५ ॥

तत्राहं शूर रातिभिः प्रत्यायं सिन्धुमावदन् । उपातिष्ठन्त गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः ॥६॥

तत्र । अहम् । शूर । रातिभिः । प्रति । आयम् । सिन्धुम् । आश्वदन् ।

उप । उपातिष्ठन्त । गिर्वणः । विदुः । ते । तस्य । कारवः ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'तत्र अहम् शूर । रातिभिः हेतापियं कृत्वा । स्तोत्रम्यो यानि मदान्ति दानानि तैर्हेतुभूतैः ।
सैरसाहित इत्यर्थः । अथवा प्रयोजनस्यात्र हेतुत्वेन विवक्षा । तत्र सोमदानैर्हेतुभूतैः । गुप्तं सोमं
दातुमित्यर्थः । प्रत्यायम् प्रत्यागमम् । सिन्धुम्' स्पन्दु प्रसवणे इत्यस्यैतन्नृपम् । स्पन्दितारं
सोमम् । पक्षोत्तरसमाप्तौ यद् यमनं तदपेक्षोऽत्र प्रत्यागमनस्यपदेशः । धात्यर्थानुवादी वा प्रतिशब्दः
भागमस्मिदर्थः । आवदन् आभिमुख्येन वदन् । किम् । सामर्थ्यार्थं स्तुतीः । न च कैवल्योऽहम् ।
किन्वाहं । अन्येऽप्युद्दिश्य कथयो वा । उपातिष्ठन्त उपस्थितवन्तः स्वं स्तुतिभिः । गिर्वणः । स्तुतिभिः
सम्पन्ननीय । स्तुतीनां ॥ सम्पन्नः । किञ्च विदुष्टे तस्य कास्व । ते कस्वेत्युभयत्र द्वितीयाथे पठ्ठी ।
तच्छब्दभुतेश्च योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । य उक्तगुणः । विदुः जानन्ति स्वं तं कारवः
स्तोत्रान्तैव (सु. निघ २, १६) । अन्येऽपि स्तोत्रारः । ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'तत्र अहम् शूर । रातिभिः एषः अहं शूर । यवानि गृहीत्वा प्रविशतवानसिम् । कुतस्त्वमेवानि धनानि
कृत्वासीति प्रशुषां तत्र धवानां स्पन्दनमाभिमुख्येन यदम् 'इन्द्रादिनाभिः कृत्वाति' इति
माद् उपातिष्ठन्त अजगाः । गीर्वाणनीयम् । तत्रण तद् कर्म प्राज्ञा जानन्ति । वेगामस्माकं
वर्षपात्तासीति' ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे शूर ! इन्द्र ! तत्र रातिभिः त्वदीयैर्धनदानैर्विमित्तभूतैः अहम् होवा प्रत्यायम् त्वां पुनरागतोऽसि ।
पुरा बहुषु कर्मसु स्वसो धनस्य उन्मत्त्वाद्गरिम् कर्मणि प्रत्यागमनमित्युच्यते । कि कुष्यद् । सिन्धुम्
स्पन्दमाने सोमम् । आवदन् आसिन् सोमयोगे त्वदीयो चबदानकीर्तिं प्रकटयित्तव्यः । हे गिर्वण !
गीर्वाणनीयेन्द्र ! कारवः कर्तारः कश्चिद्गुणवानाः उपातिष्ठन्त पुरा धनलाभार्थं त्वामुपस्थितवन्तः ।
अपस्याम च तस्य कारवस्यैवार्थोपलक्ष' हे तत्र धनदानम् विदुः जानन्ति ॥ ६ ॥

१-१. हे शूर तत्र सोमपदानैः हेतुभूतैः श्रवणस्य स्पन्दितारं सोममाभिमुख्येन स्तुतीवदन् । स्पन्दु आगमने ।

हे इन्द्र ! त्वं स्तोत्र-याः प्रकृतं ददासि । तस्यादह च सोमं स्तुतीवचनदन् त्वा प्रत्यागमयसि अम् । न च फेलाऽऽगमने
कश्चिन् रूपयो वा स्तुतिमित्यादिष्वन् । स्तुतिरीक्यताः । किञ्च विदुः ते तस्य ता तम् । अपि इम् । अन्येऽपि
स्तोत्रारः त त्वा विदुः । परलमेवमुक्तगुणः सि' अ कु. । सोमम्' सूको. २-२. तच्छब्दं शूर रातिभिः तत्राहं
शूर धनानि गृहीत्वा प्रकृतं स्पन्दितारं सोमं प्रति आभिमुख्येनावदन् । न केन उन्मत्तवन्नेत्युपस्थितवन्तः रूपयो
गीर्वाणनीयेन्द्र ! य एतन्मूढः त त्वां विदुः स्तोत्रारः साम् । । प्रशुषः साम् वि' । 'विप्राश्रजिनानि वि' ;
साम्' । १ ते तस्य कुः वा तम् साम्' । ३. 'शोश' वि

मायाभिर्निन्द्र मायिनं त्वं शुष्णमवातिरः । विदुष्टे तस्य मेधिरास्तेषां श्रवांस्युत्तिर ॥७॥

मायाभिः । इन्द्र । मायिनम् । त्वम् । शुष्णम् । अत्र । अतिरः ।

विदुः । ते । तस्य । मेधिराः । तेषाम् । श्रवांसि । उत् । ति । ७ ॥

स्कन्द० 'माया' (निप. ३, ९) इति प्रज्ञानाम् । प्रजाभिः । हे इन्द्र ! मायिनम् अतिस्त्वान-
प्रज्ञादुरतम् । शुष्णम् शुष्णवामानमसुरम् । अवातिरः अवतिरतिर्वचकर्म । हतवान् । यस्त्वेन्द्रः
असि, विदुष्टे तस्य जानन्ति त्वाम् मेधिराः यज्ञवन्तः यज्ञकारिणः । कठमे । सामध्यादिसमदीया
श्रुत्वित्तः पुत्रपौत्रादिका वा । एवञ्छात्वा मन्त्रतया त्वन्माहात्म्यज्ञानाभियुक्तानां तेषाम् भवति
अज्ञानि उतिर तिरतिर्बुद्धयर्थः । ऊर्ध्वं वर्धय । उत्तरोत्तरपृथया वर्धयेत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० मायाभिः एव इन्द्र ! त्वम् मायादिभिः शुष्णसुरैः^१ ग्यनासाधयः । त्वं तत् कर्म प्राप्ता जानन्ति ।
तेषाम् अस्माकं वर्धय अज्ञानि ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! त्वम् मायिनम् ज्ञानाभिधक्यटोपेतम् शुष्णम् भूतानां शोषणहेतुम् एतन्नामकमसुरम्
मायाभिः सरप्रतिकूलैः कपटविशेषैः अवातिरः हिंसितवानसि । मेधिराः मेधावन्तः तस्य तादात्म्य
ते तत्र मदिमानम् विदुः जानन्ति । तेषाम् ज्ञानज्ञाननुष्ठानान् अवाशि अज्ञानि उतिर वर्धय ॥ ७ ॥

इन्द्रमीशानमोर्जसाभि स्तोमा अनूपत । सहस्रं यस्य रातय उत वा सन्ति भूयसीः ॥८॥

इन्द्रम् । ईशानम् । ओर्जसा । अभि । स्तोमाः । अनुपत ।

सहस्रम् । यस्य । रातयः । उत । वा । सन्ति । भूयसीः ॥ ८ ॥

स्कन्द० इन्द्रम् ईशानम् सर्वस्य प्रभवन्तम् । केन हेतुना । ओजसा बलेन हेतुना । अभि स्तोमा अदूपत
असमदीयाः स्तोमा अभिषुतकण्ठः । यस्य इन्द्रस्य । किम् । उच्यते । सहस्रम् यस्य रातयः
स्तोत्रभ्यो दानानि । उत वा उत्तरोत्तरैः । अपि वा सन्ति भूयसीः सहस्रादपि बहुतराः । वा
स्तोत्रभ्योऽप्यन्तं बहुभि दानानि ददातीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० इन्द्रम् ईश्वरं बलेन सर्वस्य असमदीयाः स्तोमाः अग्नस्तुभम् । सहस्रसंख्यायुक्तानि यस्य दानानि ।
अपि वा विद्यन्ते भूयसीति ॥ ८ ॥

मुद्रल० स्तोमाः स्तोत्राः अतिव्रतः ओजसा बलेन ईशानम् अगतो नियामकम् इन्द्रम् अभ्यनूपत सर्वं
स्तुतवन्तः । यस्य इन्द्रस्य रातयः धनदानानि सहस्रम् सहस्रसंख्योपेतानि सन्ति । उत वा अधया
भूयसीः वृद्धाः ॥ ८ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये पूर्वतितो वार्गः ॥

इति प्रथमे अष्टके तृतीयोऽनुवाकः ॥

१-१. हे इन्द्र त्वं प्रजाभिः अनिगन्थात्तजालुर्कं शुष्णवामानमसुरं हतवान् । अवतिरितिः वधे । वधे-
इतीति तं तां यान्ते विदुः असमदीया कतिपयः पुत्रदयो वा । त्वन्माहात्म्यं ज्ञानाभियुक्तानां तेषामग्रव-
शीः ऊर्ध्वं वर्धय । उत्तरोत्तरं वर्धय इति अ. कु. २. एव वि० का०; नास्ति साम्ब०. ३. नास्ति एतं.
४. 'स्तोमा मायाभिः' शुष्णवामानमसुरम् साम्ब०. ५. इन्द्रं सर्वस्य प्रभवन्तं केन हेतुना असमदीयाः स्तोमाः
अभियुक्तानः । यस्य बहु इन्द्रोऽपि सहस्रादपि बहुतरा वा । वाः स्तोत्रभ्योऽप्यन्तः इति अ. कु. ६. नास्ति साम्ब०
७. का०. ८. अनुपत इति. ९. नास्ति वि. १०.

[१२]

अग्निं द्रुतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ॥१॥

अग्निम् । द्रुतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्ववेदसम् । अस्य । यज्ञस्य । सुकृतम् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'अग्निं मेधातिथिः काण्वः' (तु.श्र. अ. १, १२) । 'अग्निं द्रुतम्' इत्यादि मेधातिथिर्नाम कण्वपुत्रोऽपश्यत् । 'अग्निं द्रुतम् इत्याग्नेयम्' (तु.श्र. अ. १, १२) । 'अग्निं द्रुतम्' इत्येतत् सूक्तमग्निदेवतम् । सन्देशेन यः प्रेष्यते स द्रुतं उच्यते । अग्निम् द्रुतम् देवान् प्रति सन्देशेन गन्तारम् वृणीमहे ययमभ्यर्षयामहे । न केवलं द्रुतमेव । किन्तुहि । होतारम् च तेन द्यधित्यो मासुषो होता हीत्रं कर्तुं शक्नोति नामधित्यः । न्यासपदो वा होतृशब्दः । होतारं च देवानाम् । कीदृशम् । विश्ववेदसम् 'वेदः' (नि. २, १०) इति धननाम । सर्वधनं सर्वप्रदं वा । कं होतारम् । अस्य प्रकृतस्य यज्ञस्य सुकृतम् सुकर्मणि सुप्रदं वा^१ ॥ १ ॥

पेङ्कट० मेधातिथिः काण्वः^१ । अग्निम् द्रुतम् वृणीमहे होतारम् सर्वधनिम् अयं यज्ञस्य सुप्रदम् ॥ १ ॥

मुद्रल० चतुर्थेऽनुपाके षट् सूक्तानि । तत्र 'अग्निम् द्रुतम्' इति द्वादशमं प्रथमं सूक्तम् । कण्वपुत्रो मेधातिथिः 'क.दि. । गायत्रम् । अग्निदेवता'^२ ॥

अग्निम् कीदृशम् । द्रुतम् देवद्रुतम् अस्मिन् कर्मणि वृणीमहे संभ्रजामः । पुनः कीदृशम् । होतारम् देवानामाह्वारम् विश्ववेदसम् सर्वधनोपेतम् अस्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य निष्पादकारेण सुकृतम् सोमनकर्माणम् ॥ १ ॥

अग्निर्मग्निं हवीमग्निः सदा हवन्त विश्वतिम् । हुच्युवाहं पुरुषियम् ॥ २ ॥

अग्निम्ऽअग्निम् । हवीमग्निः । सदा । हवन्त । विश्वतिम् । हुच्युवाहम् । पुरुषियम् ॥२॥

स्कन्द० 'अग्निमग्निं यावान् कश्चिदग्निः सर्वम् । हवीमग्निः आह्वानकरणैर्मन्त्रैः सदा सर्वदा हवन्त आह्वयन्ति यज्ञतः । विश्वतिम् अनुष्णानां स्वाग्निम् हुच्युवाहम् हविषां योदात्म् पुरुषियम् बहुनामिदम्'^१ ॥ १ ॥

पेङ्कट० अग्निम् पुर ह्वाने^२ सदा आह्वयन्ति^३ यज्ञः विश्वां पतिं हविषां योदात् बहुनां त्रियम् ॥ २ ॥

मुद्रल० अग्निमग्निम् आहवनीयादिभेदेन वीप्सा । तम् हवीमग्निः आह्वानकरणैर्मन्त्रैः सदा हवन्त निरन्तरमनुष्णतार आह्वयन्ति । कीदृशम् । विश्वतिम् विश्वां मन्त्राणां होत्रादीनां पालकम् हुच्युवाहम् यज्ञमानसमर्षितरप हविषो देवान् प्रति योदात्म्, अथ एव पुरुषियम् बहुनां श्रीरपारपयम् ॥ २ ॥

अग्नें देवां इहा बह जज्ञानो वृक्षर्वहिये । असि होता न ईडयः ॥ ३ ॥

अग्नें । देवान् । इहा । आ । वृक्ष । जज्ञानः । वृक्षर्वहिये । असि । होता । नः । ईडयः ॥३॥

१-१. अग्निं द्रुतमभ्यर्षयम् । अग्नेऽह्वये द्रुतः । अग्निं देवान् प्रति सन्देशेनानुष्णतारवर्षयामहे । अग्निनाऽग्निविधेः मन्त्रो होता हीने कर्तुं शक्नोति । यज्ञस्य च देवतानुष्णानां वा । विश्ववेदस्य सर्वधनं सर्वप्रदं वा । अयं यज्ञस्य यज्ञस्य सुप्रदो होता वा । एतदुच्यते होतारं वृणीमहे इति अ. कु. । वासिष्ठ मूक्तो. २. कण्वः इति लक्ष्. ३-३. मासि नि मं. ४-४. वासन्तं कश्चिदग्निः स सर्वानाह्वाने सर्वदा आह्वयन्ति यज्ञतः यज्ञं स्वयमेव हविषां योदात् बहुनामिदम् इति अ. कु. ५. अह्वये. इति अ. ६. अग्नेऽह्वये साम्नां.

धेङ्ङट० ऋविम् अग्निम् उप स्तुहि सत्यधर्माणम् यज्ञे^१ सुस्थान^२ रक्षसा चातयितारम्^३ ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे स्तोत्रस्य^१ अग्नौ ऋवि अग्निम् उप स्तुहि उपेत्य स्तुतिं कुरु । कीदृशम् । ऋविम् मेधाविनम् सत्यधर्माणम् सत्यवदनरूपेण धर्मेणोपेतम् देवम् घोतमानम् अमीवनातनम् अमीवाना शत्रूणां चातकम् ॥ ७ ॥

यस्त्वामग्ने हृदिष्पतिर्दुतं देव सपर्यति । तस्य स्म प्राविता भव ॥ ८ ॥

य । त्वाम् । अग्ने । हृदि ऽपति । दुतम् । देव । सपर्यति । तस्य । स्म । प्रऽअविता । भव ॥ ८ ॥

स्कन्द० यस्त्वाम् हे अग्ने । हृदिष्पति हृदिप स्वामी अस्मदादिर्यजमान दुतम् हे देव । सपर्यति परिचरति तस्य स्म प्राविता प्रकरोम रक्षिता भव^१ ॥ ८ ॥

धेङ्ङट० य त्वाम् अग्ने^१ यजमान दुतम् देव^२ परिचरति, तस्य त्व प्रकरोम रक्षक भव । स्म इति पुरणम् ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे अग्ने^१ देव^२ य हृदिष्पति यजमान देवदूतम् त्वाम् सपर्यति परिचरति तस्य यजमानस्य प्रायता भव स्म अयद्वय रक्षको भव ॥ ८ ॥

यो अग्निं देवर्षीहये हृदिष्मो आनिनासति । तस्मै पावरु मृळ्य ॥ ९ ॥

य । अग्निम् । देवर्षीहये । हृदिष्मान् । आऽनिनासति । तस्मै । पावरु । मृळ्य ॥ ९ ॥

स्कन्द० य यजमान् अग्निम् देवर्षीहये षीतिर्गोत्पर्य अशनायीं वा । देवान् प्रति यजमान देवाना वां हृदिर्भक्षणात् हृदिष्मान् हृदिस्सुप्तो यजमान आनिनासति विवासा परिचर्यायाम् (तु विच ३,५) आभिसुप्त्येन परिचरति । तस्मै द्वितीयायै यतुर्वेषा । य हे पावरु^१ शोभयित^२ मृळ्य^३ सुप्तय^४ ॥ ९ ॥

धेङ्ङट० य आग्रम् यज्ञार्थम् हृदिष्मान् परिचरति तस्मै पावरु^१ सुप्तसुत्पादय ॥ ९ ॥

मुद्रल० यजमान् हृदिष्पत य यजमान देवर्षीहये देवाना हृदिर्भक्षकहेतुपागार्थम् अग्निम् आवि वासति अग्ने समीपे विशेषणस्य परिचर्या करोति । हे पावरु । अग्ने । तस्मै मृळ्य त यजमान सुप्तय ॥ ९ ॥

स नः पावरु दीद्विबोऽग्र्ये देवो इहा वृह । उर्ष यज्ञं हृदिश्च नः ॥ १० ॥

स । नु । पावरु । दीद्विऽ । अग्र्ये । देवान् । इहा । आ । वृह । उर्ष । यज्ञम् । हृदि । च । नु ॥ १० ॥

१ योषु विं वाय २ नास्ति विं. ३ नास्ति विं एष वा देव अग्र यन्वा हृदिप रानी यजमाना यजमान श्रेय प्राप्त वीह वा परिचरति तस्य धर्मण रक्षिता भव विं वा कु ५० य अग्नि भवन्तम् । वीह मन्त्रो वनी च । देवर्षी हृदिष्पतय देवान् यति यजमान वा । इतिरसुप्तो यजमान नाभिसुप्त्येन परिचरति । तं हे शोभयित सुप्तय । विशेष परिचर्यायाम् वृं मन्त्रे विं वा नु । नो मूको । इति मन्त्रे सत वं रक्षक्येभ्य मूको

स्कन्द० यं 'त्वामस्तौष्णं' सः नः सादृष्यं एषा चतुर्थी । अस्माकमर्थे दे पावक ! दीदिवः ! दीसिमन् !
ओम् ! देवान् इह आ वह । केह । उच्यते । उप यज्ञम् हविः न यज्ञस्य हविषश्च समीपे नः अस्माकं
स्मृतस्य ॥ १० ॥

वेङ्कट० सः अस्माकम् पावक ! दीस ! ओम् ! देवान् इह आ वह । हविः न अस्माकं श्रुतम् यज्ञम् उप
प्राप्तम् ॥ १० ॥

मुद्गल० हे दीदिवः ! दीप्यमान ! पावक ! ओषक ! ओम् ! सः त्वम् नः अस्मदर्शम् इह देवयजनदेशे देवान्
आ वह । सतः नः अस्मदीयम् यज्ञम् सप्रथमम् हविष्य उप देवसमीपे प्रापयेति शेषः ॥ १० ॥

स नः स्तवान् आ भेर गायत्रेण नवीयसा । रयिं वीरवतीभिर्पम् ॥ ११ ॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भू । गायत्रेण । नवीयसा । रयिम् । वीरवतीम् । इपम् ॥ ११ ॥

स्कन्द० सः नः अस्मदर्शम् रतवानः स्तूपमानः अस्माभिः आ भर माहर भानय । केन स्तवानः गायत्रेण
गायत्रेणैतिकर्मण एतद्भूम् । स्तवेण नवीयसा नवचरेण अन्वैरकृतपूर्वेण । किमाहराणि । उच्यते ।
रयिम् धनम् वीरवतीम् सुवर्णयुक्तम् इपम् अन्वै च ॥ ११ ॥

वेङ्कट० ॥ अस्मन्मं स्तूपमानः गायत्रेण साक्षा नवचरेण रयिम् वीरयुक्तम् अन्वै च माहर ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे ओम् ! नवीयसा नवचरेण अथ संपादितेन गायत्रेण गायत्रीछन्दस्कैनानेन सुक्तेन रतवानः
स्तूपमानः स एव नः अस्मदर्शम् रयिम् धनम् वीरवतीम् सुवर्णयुक्तम् इपम् अथ
आ भर संपाद्य ॥ ११ ॥

ओम् शुक्लेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहृतिभिः । इमं स्तोमं जुपस्व नः ॥ १२ ॥

ओम् । शुक्लेण । शोचिषा । विश्वाभिः । देवहृतिभिः । इमम् । स्तोमम् । जुपस्व । नः ॥ १२ ॥

स्कन्द० ओम् ! शुक्लेण शुक्लवर्णेन शोचिषा ज्वालानामैतत् (शु. निघ १, १६) । ज्वलता । केन । सामर्थ्या-
द्वात्मना । विश्वाभिः सर्वाभिश्च देवहृतिभिः देवहृत्तानैः इमम् स्तोमम् जुपस्व सेवस्व नः अस्माकं
स्मृतम् । स्वयं च शृणु देवाञ्च सर्वान् भास्कराणां ह्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० ओम् ! ज्वलता तेजसा सर्वैश्च देवाहृत्तानैः जुक्तत्वम् इमम् स्तोमम् सेवस्व नः ॥ १२ ॥

१-१. नास्ति मूके.

२-२. स त्वमवदर्शनं । दे शोचयितः ! दीपयत्रे ! । देवानः यज्ञरहितोः

समीपे इत्यन्ये नः विं अ कु.

३-३. नास्ति रूपं.

४-४. अस्माभिः स्तूपमानः अहर । स्तूपनेन नवनेगात्परै-

कृतपूर्वेण । पदे पुन्यन्तमत्रप्रधान्ये नः विं अ कु.

५. नास्ति वि.

६-६. अथे वाद्येण शुक्लवर्णेन ज्वालाम्बना

सर्वाभिर्देवाहृत्तानैः इमं स्तुतिं सेवस्व । अस्मत्स्मृतम् । त्वं कृत्वा सर्वान् देवान् मन्विकता भाव्य इत्यर्थः विं अ कु.

सुस्रुल० हे अग्ने ! शुभेन शोभिता त्वदीयशेतास्यदीप्या नित्राभिः देवदृतिभिः त्वत्कृतसर्वदेवताह्वान-
साधनरतोपेयं सुस्रुतस्य नः अस्मदीयम् इयम् स्तोत्रम् स्तोत्रविशेषम् सुस्रुत सेवस्व ॥ १२ ॥

इति प्रथमाहके प्रथमाध्याये त्रयोविंशो वर्यः ॥

[१३]

सुस्रुमिदो न आ बह देवाँ अग्ने हविर्मते । होतः पावक यक्षि च ॥ १ ॥

सुस्रुमिदः । नः । आ । बह । देवान् । अग्ने । हविर्मते । होतरिति । पावक । यक्षि । च ॥ १ ॥

स्कन्० 'सुस्रुमिदः' इति द्वावृत्तार्थे द्वितीयं सूक्तम् । सर्वत्र चाग्नेस्तुते यथाऽग्नेमैकैकस्वाहाया आसां देवतानामेकैका
देवता । इभ्यः, तन्नपाव, नराशंस, इक, बर्हिः, देवीर्द्वारः, उपासा नवा, देव्या होतारा, तिस्रो देवी,
त्वष्टा, मनस्वतिः, स्वाहाकृतय इति । इत्युत्तेऽग्नावितीप्यः समिन्धनसम्बद्धोऽग्निरभ्यते । सुस्रुमिदः
सुस्रु दीप्तः नः अस्माकं स्वभूताय आ बह देवान् हे अग्ने ! हविष्यते यजमानाय । मा च
वाशीरेव केवलम् हे होतः ! पावक ! यक्षि च यज च ॥ १ ॥

पेट्टट० आग्नीषामन्त्यादयो देवताः । समिदादीनां यज्ञाह्वानामुक्तियाश्रयिते । सुस्रुमिदः त्वन् अग्ने !
अस्माकम् अस्मै यजमानाय देवान् आ बह । होतः ! शोभयितः ! तान् यज च ॥ १ ॥

सुस्रुल० 'सुस्रुमिदः' इति द्वावृत्तार्थे द्वितीयं सूक्तम् । कण्वो^१ मेधातिथिः ऋषिः^२ । गावयम् । इभ्योऽग्निः
समिदोऽग्निर्नो तन्नपाव नराशंस इत्ये बर्हिर्देवीर्द्वार उपासा नवा देव्यो^३ होतारो मन्वेतसी
तिस्रो देव्यः सास्वतीज्याभास्यः त्वष्टा मनस्वतिः स्वाहाकृतिरिति क्रमेण प्रसूचं देवताः
आग्नीसूक्तम् ।

हे अग्ने ! सुस्रुमिदः पृथक्प्राप्तकस्य नः अस्मदीयाय हविष्यते यजमानाय तदनुग्रहार्थम् देवान्
आ बह । हे यजक ! शोभक ! होतः ! होमनिव्यादकास्ते ! यक्षि च यज च ॥ १ ॥

मधुमन्तं तन्नपाव युजं देवेषु नः कवे । अद्या कृणुहि वीतये ॥ २ ॥

मधुमन्तम् । तन्नपाव । युजम् । देवेषु । नः । कवे । अद्य । कृणुहि । वीतये ॥ २ ॥

स्कन्० 'मधुमन्तम् मधुस्वादेर्दृष्टैर्द्विभिः यद्वन्तं हे तन्नपाव । आपोऽत्र तन्न देव्यन्ते अन्तरिक्षे, वृत्-
त्वात् । तासां नपाव यज्ञः । कोऽसी । कश्चिः । कवम् । अद्यस्य शोषधिवनस्यैवो जायन्ते । शोष-
धिवनस्यसिन्ध एव पावक इति तस्य सम्बोधनम् हे तन्नपाव ! यज्ञम् देवेषु सामीरिक्-

१. सोमैव सूको. २-२. नवीपुत्राग्नि दत्त । तेषासाकमिदम् । अस्मिन्नि देवनायम् सन्ध । सुतका-
नि।तिव्याधयदादुशान् द्वितीया नराशंस । मेधातिथिर्द्विपन्मन्वेतसी । सा नैवन्वेराम् । इभ्योऽग्नावितीप्यः ।
समिन्धनसम्बद्धः । सुस्रुमिदः सुस्रु दीपोऽग्निः । हे अग्ने देवनासकालमुपाय आजय हविष्यते यजमानाय । केवतेनावादेवैव
यजम् । हे होतः ! यजक ! यज च । होतं कृषिर्कवः वि^१ अ कु. ३- नास्ति कु साम्^२. ४. कवो मै^३.
५. नास्ति वि मै^४. ६. देव्या वि मै^५. ७-७. हे तन्नपाव । गावयन्तः अन्तरिक्षे रित्तुनात् । वामा वीत् ।
अस्मिन्नि । अद्य मन्वेतसिन्धनस्ये जायन्ते । तेन्योऽग्निर्कवे । तस्मात्तन्नपावति । हे तन्नपाव नः यज्ञं वि^६ अ कु.

‘मिदमधिकरणम् । गङ्गायां गान इति यथा । देवसमीपे अस्माकं स्वगुणम् कवे !
मेधाविन् । अथ कृणुहि कुहं । देवसमीपे नयेत्यर्थः । किमर्थम् । वीतये कामाय भक्षणाय
वा । यज्ञं कर्म देवाः कामयेन् हवीषि वा मक्षयेतुरित्येवमर्थम् ॥ २ ॥

येङ्कट० आज्यवन्तम् तन्नपात् ! यज्ञम् हविः देवेषु अस्माकम् कवे ! अथ कृणु अतनाय ॥ २ ॥

मुद्रल० हे कवे ! मेधाविन् । अग्रे ! तन्नपात् ! एतन्नामकस्तनम् अथ अस्मिन् दिने नः अस्मदीयम्
मधुमन्तम् रसवन्तम् यज्ञम् हविः वीतये मक्षयार्थम् देवेषु कृणुहि कुह, प्रापय इत्यर्थः ॥ २ ॥

नराशंसमिह प्रियमस्मिन् यज्ञे उर्षं ह्वये । मधुजिह्वं हविष्कृतम् ॥ ३ ॥

नराशंसम् । इह । प्रियम् । अस्मिन् । यज्ञे । उर्षं । ह्वये । मधुजिह्वम् । हविःकृतम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० नराशंसम् शक्तिः स्तुत्यर्थः । नरैः प्रशंस्यत इति नराशंसोऽस्ति । तं नराशंसम् । इह मनुष्यलोके ।
प्रियम् इहम् । मनुष्याणां प्रियमित्यर्थः । अस्मिन् यज्ञे उपह्वये मधुजिह्वम् मधुस्वादेपु हविष्यु जिह्वा
यस्य स मधुजिह्वः । नित्यं गृह्यानां हविषां मक्षयितेत्यर्थः । अथवा ‘जिह्वा’ (विष १, ११) इति यादूनाम् ।
मधुषी जिह्वा यस्य स मधुजिह्वः । होतृत्वादयत्रेदेवताणां स्मारकवास्तु मधुवास्तरम् । सुभगपचन-
मित्यर्थः । हविष्कृतम् हविषां कर्तारम् ॥ ३ ॥

येङ्कट० नरैः शंसनीयमस्मिन् प्रियम् इह उपह्वये । अस्मिन् यज्ञे इति विज्ञापयनम् । मादयिषुजिह्वं
हविषां कर्तारम् ॥ ३ ॥

मुद्रल० इह देवयजनदेशे अस्मिन् प्रथममग्निं यज्ञे नराशंसम् एतन्नामकमग्निम् उर्षं ह्वये भाङ्गयामि ।
कीरताम् । प्रियम् देवानां प्रीतिहेतुम् । मधुजिह्वम् मधुरभाविजिह्वोपेतम् । हविष्कृतम् हविषो
निष्पादकम् ॥ ३ ॥

अग्नें सुखतमे रथे देवां ईक्षित आ वह । असि होता मनुर्हितः ॥ ४ ॥

अग्ने । सुखतमे । रथे । देवान् । ईक्षितः । आ । वह । असि । होता । मनुः । इहितः ॥ ४ ॥

स्कन्द० ईक्षेः स्तुतिकर्मण एतद् रूपम् । घातृत्वात्स्तुतिस्मरणोऽस्ति । हे अग्ने ! सुखतमे रथे ‘सुखे रथेसिह-
‘रथे’ (श्र ५, ५, ३) † ‘सुखमिभ्रथैः सुखता रथेन’ (ऋ ३, ५, ३) इति सुख्यार्थेऽन्वयं तृतीया-
निदर्शनात् तृतीयाथं सप्तम्येषा । सुखतमे रथे सुखतमेन रथेन देवान् ईक्षितः स्तुतः अस्माभिः वावद्

१-१. देवसमीपं नय । मधुमन्तं साधवन्तम् । देवेष्विति समीपार्थं । गङ्गायां पोष्य इतिवत् । मेधाविन् ।
यस्य कुहं नयं कामाय भक्षणाय वा । यज्ञं देवाः कर्म कामयेन् हवीषि वा मक्षयेतुरित्येवमधिकरणम् वि० अ कु.
† वीतं यज्ञम् सूको. २-२. नरशंसः नरैः प्रशंस्यति इति । तं नराशंसमिह मनुष्यलोके निर्यं गृह्यामिदमस्मिन्पदे
उपह्वये । होतृषु हविषु जिह्वा यस्य स नित्यं गृह्यानां हविषां मक्षयितारम् । जिह्वा नाम्ना । मधुषी जिह्वा यस्य ।
होतृत्वादग्निः देवताणां स्मारकः । स्मारकमधुवास्तरम् । हविषां कर्तारम् वि० अ कु. ३. मरुदिं वि० लपं.
४-४. ईक्षुपापशुशीलकथः । हे अग्ने निर्यिज्यमुषे । त्वयि हिः, सुखरथेन रथेन देवान् अस्माभिः स्तुतः आवद्
वि० अ कु. † हविष्यैरज्ञैः सूको.

'द्वि कारणम् । गवि होता मनुर्दित मनुना प्रणयतिना निहित स्थापित । मनुष्यपर्यायो
 ता मनुवान् । मनुष्येषु निहित । उपकारक इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अत्रे । सुरतमे रथे स्थापयित्वा देवान् स्तुतस्त्वम् आ वंदे । अग्नि त्वम् होता मनुष्ये
 दुतो निहितः ॥ ४ ॥

मुद्रल० इन्द्रान्दामिषेपरमत्र सूचयितुमीक्षित इति विशेषणम् । इन्द्रान्दामिषेव । हे अत्रे । इक्षित
 अस्माभि स्तुत सन् सुरतमे अतिशयेन सुरदेतौ करिमाश्रिद् रथे देवान् स्थापयित्वा वर्मभूमौ
 वा वद मनुर्दित मनुना मन्त्रेण हिवोऽत्र स्थापितस्त्वम् होता देवानामाह्वता भवे ॥ ४ ॥

स्तृणीत वृहिरानुपम् घृतपृष्ठं मनीषिणः । यत्रामृतस्य चक्षणम् ॥ ५ ॥

स्तृणीत । वृहि । आनुपम् । घृतपृष्ठम् । मनीषिण । यत्र । अमृतस्य । चक्षणम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'स्तृणीत इति मूले काठे स्यात्वेनाद्य एते । स्तृणन्तः । ता वृहिं वर्मान् । आनुपम् आनुपगिति
 नामानुपूर्वस्य । आनुपूर्वेण एतदृष्टम् एत पृष्ठे यस्य स घृतपृष्ठ । वहिषो मृगपरि हविर्दक्षेण घृत
 सापठे । अथवा 'घृतम्' (निघ १, १२) इत्युदञ्चनात् । तत्र स्तृष्टे घृतपृष्ठ प्रोक्षणोभि प्रोक्षितमित्यर्थः ।
 हे मनीषिण ' मेषादिनोऽप्यर्थेव ' यत्र यद्विषि अमृतस्य अमृतसरसस्वात्पन्तमृष्टस्य हविष यज्ञस्य
 दर्शनं सान्निध्यं सतः । यत्र साद्रित हविर्दक्षत इत्यर्थः । अग्निना अमरणधर्मत्यादमृत । तस्य
 पत्र दर्शनम् । सामौषिक त्विदमपिचरणम् । समीपेऽभिर्दक्षत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्तृणीत वृहिं मनुपत्तम् उपरिस्थितघृतं प्राणा यत्र अमृत हवि इत्येते वृहिषि ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे मनीषिण । बुद्धिमत्त अरिपत्रं वृहिं वर्मन् स्तृणीत वेदेरपरि आप्ठायत । अत्रापि
 वृहिरामकोऽपि सृष्यते । कीदृश वृहिरामरणीयम् आनुपम् अनुक्रमेण सवत परस्पर सवदम् एतदृष्टम्
 'घृतपूर्णं वा सुवा वृहिन्यासादितवाम् घृत पृष्ठे उपरिभाये यस्य वृहियन्द् घृतपृष्ठम्' । यत्र यस्मिद्
 वृहिषि अमृतस्य अमृतममानस्य घृतस्य चक्षणम् दर्शनं भवति ॥ ५ ॥

नि श्रयन्तामृताह्वो इतो देवीरसध्वतः । अद्या नूनं च यद्ये ॥ ६ ॥

नि । श्रयन्ताम् । ऋतःश्रुथं । इतः । देवि । असध्वतः । अद्य । नूनम् । च । यद्ये ॥ ६ ॥

1-2 यस्यां होताऽपि । मनुना प्रणयतिना निहित स्थापित । मनुष्येषु निहितो ता । द्विभक्तुर्दितो
 मनुष इति मनु द्वि अ वृ २ नास्ति साम् ३ ३ मनुष्येषु निहितो साम् ४ ४ मनुष्येषु निहितो
 आनुपगिति नामानुपूर्वस्य । आनुपूर्वेण एतदृष्टम् । विरह्यवर्धिया मृगपरि हविर्दक्षेण घृत सापठे । तत्र
 प्राणाऽपठम् । आनुपम् वा । योऽपि मेषादिनोऽप्यर्थेव । प्राणाऽपठम् । इ मेषादिनोऽ
 प्यर्थः । यत्र यद्विषि अमृतस्य अमृतसरसस्वात्पन्तमृष्टस्य हविषो अमृतम् । यत्र साद्रितं हवि इत्यर्थः । अग्निना अमरणध
 र्मत् । तस्य सान्निध्यं सतः । लक्षणे सन् । समीपेऽभिर्दक्षतो द्वि अ वृ ५ आनुपगिति लक्ष ६ घृतम्
 रि लक्ष ७ यस्मिन् साम् ८-८ नास्ति वि मे ।

स्कन्द० विभयन्ताम् विवृता भवन्तु शतारुपः यज्ञस्य वर्षयिष्यः द्वारः यज्ञगृहद्वारे वा ज्वाला वा
 सभेः । वा दि^१ तस्य द्वास्मृताः, देवीः द्वाभ्यः दीप्ता वा । अत्यतः सशक्तिः सङ्गार्यः । असज्जमानाः ।
 अथ नूतम् च नूनं शब्दोऽत्र समुच्चयार्थचक्रन्दश्रुतेः अत्र इत्येतेन च सहचरार्थस्य समुच्चयार्थस्य
 योग्यत्वात् पुरातन्दाये । अथ च पुरा च । इदानीं पूर्वसिंश्च काल इत्यर्थः । यज्ञे यष्टुं
 यागार्थमित्यर्थः^२ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यज्ञगृहद्वारः विवृता भवन्तु यज्ञस्य वर्षयिष्यः असज्जः अथ च इवश्च यागाय^३ । नूतम्
 इति धनेकार्थम्^४ ॥ ६ ॥

सुब्रह्म० द्वारः यज्ञशालाद्वाराणि शृङ्गाराभिमानिन्बोऽभिविधेयमूर्तयः नि अयन्ताम् कवाटोद्घाटनेन विविध-
 न्ताम् । कीदृश्यः । शतारुपः अतस्य यज्ञस्य वर्षयिष्यः देवीः घोतमानाः अत्यतः असज्जन्त्याः, उद्-
 घाटनेन हेतुना प्रवेष्टुं पुरसङ्गरहिताः । किं प्रयोजनमिति । शत्रुप्यते^५ । अथ अस्मिन् दिने नूनम्
 अवश्यम् पश्ये यष्टुम् । शकारात् दिवाभ्यन्तरेऽपीति ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये षट्त्विंशो वर्गः ॥

नक्षोपासां सुपेशसास्मिन् यज्ञ उपं ह्वये । इदं नो बर्हिःसासदे ॥ ७ ॥

नक्षोपसा । सुपेशसा । अस्मिन् । यज्ञे । उपं । ह्वये । इदम् । नः । बर्हिः । आसदे ॥ ७ ॥

स्कन्द० “नक्षा” (निय १, ७) इति रात्रिनाम । उपा आपररात्रिकं ज्योतिः । नक्षा शोपाश्च नक्षोपसा
 सुपेशसा शेषः (निय ३, ७) इति स्थानम् । सुस्ये अस्मिन् यज्ञे उपह्वये । किमर्थम् । इदम् नः बर्हिः
 इदं बर्हिः इति पद्यार्थे द्वितीया । अस्मिन् अस्माकं समुत्पन्नं च बर्हिः आसदे आसदनाय । अथ
 बर्हिःपुपयेऽप्यमित्यर्थः^६ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० महोरारे सुस्ये अस्मिन् यज्ञे उपह्वये । यपोरासदनाय इदम् अस्माकम्^७ बर्हिः स्वीर्णम् ॥ ७ ॥

सुब्रह्म० नक्षत्रशब्दः उपःशब्दश्च लौकिककालविशेषवाचिनौ^८ । इह ॥ अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन् इत्येव प्रयु-
 ज्येते । नक्षोपासा नक्षोपोनामिके षट्मूर्ती अस्मिन् प्रवर्तमाने यज्ञे यज्ञकर्मणि उपह्वये आह्वयामि ।
 किमर्थम् । न. अस्मदीयम् इदम् येषामास्तीर्णम् बर्हिः इदं आसदे आसत्सु प्राप्तुम् । कीदृश्यो
 सुपेशसा शोभनरूपशुभे ॥ ७ ॥

ता सुजिह्वा उपं ह्वये होतारा देव्यां कुवी । यज्ञं नो यक्षतामिमम् ॥ ८ ॥

ता । सुजिह्वी । उपं । ह्वये । होतारा । देव्यां । कुवी इति । यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् ॥ ८ ॥

१. शतं मणो देवताभिः विं अ कु. २. तस्मिन् विं अ कु. ३-३. दासः दीप्ता वा असज्जमानाः । शत्रु सहे ।
 नूनं चार्थे । समुच्चयवदित्वात् अथ इत्यस्य सहचरित्वात् पुरातन्दायः अध्यादाय । इदानीं च पूर्वसिंश्च काले
 यष्टुं विं अ कु. ४-४. शक्तिं अत्यतः. विं सासदे. ५. येषाम् विं. ६. वर्षं देवाः विं लये अ.
 ७. वेदुं वि. ८-८. नक्षा रात्रिः । उपा आपररात्रिकं ज्योतिः । ये अन्वेषताम् । सुस्ये । सर्वं नवीं मणिः पेशः
 इति अस्मिन् यज्ञे उपह्वये । अथ अस्मिन् । न अस्मिन् बर्हिः आसदनाय । अथ बर्हिःपुपयेऽप्यमित्यर्थः विं अ कु.
 ९. सस्ये सासदे. १०. अस्मिन् अस्मिन् विं लये. ११. लौकिककाले विं.

स्कन्द० 'तच्छ्रुतधुतेर्बौधायनसम्बन्धो यच्छ्रुतज्ञायाद्वर्तव्यः । यो सर्वमनुष्ठीवित्यमाहूयेत तौ सुविही
'त्रिहा' (निघ १, ११) इति वाङ्मनाम् । सुवाची शोभनजिह्वाख्यावयवी वा उपह्वये होतारा देव्या देवानां
स्वमूर्ती । कतमो । इमे चाग्निमर्तुं च मध्यमम् । कीदृशौ । कर्त्ता मेधाविनी । तौ चाहतौ सन्तापगत
यज्ञम् नः पशताम् । होतृत्वेनावस्थाय यज्ञतामित्यम् ॥ ८ ॥

येह्यट० अयदागिरसौ च मध्यमः तौ शोभनवाची उपह्वये । देव्यो होतारा क्वी यज्ञम् नः यज्ञताम्
इयम् ॥ ८ ॥

सुदल० ता तौ यात्रिकाणां प्रतिद्वी द्वावमी उप ह्वये आह्वयामि । नः अस्मदीयम् इमम् यज्ञम् यज्ञताम्,
तातुमौ यज्ञतामनुतिष्ठताम् । कीदृशौ । सुजिह्वा शोभनजिह्वोपेतौ म्रियवचनी होतारा होमनिष्पादकौ
देव्या देवसंरन्धिन्यौ । यत्र प्रथेमाग्नी देव्यहोतृनामकी क्वी मेधाविनी ॥ ८ ॥

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोधुवः । वहिः सीदन्त्वक्षिपः ॥ ९ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽधुवः । वहिः । सीदन्तु । अक्षिपः ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'महीसावरीऽत्र महत्त्वगुणयोगाद् भारती वर्तते । इळा सरस्वती मही च भारती पूता । तिस्रः
देवीः मयोधुवः 'मयः' (निघ ३, ६) इति सुप्रसङ्गः । अक्षिप सीमार्थादन्तर्णीतपदार्थः । सुप्रस
सायविन्द । वहिः अस्मदीयं सीदन्तु अक्षिपः सेधक्ति क्षयार्थः । क्षयवर्तिताः ॥ ९ ॥

येह्यट० इळा सरस्वती मही च भारती इति तिस्र देव्यः सुप्रसङ्ग भागविन्दः वहिः सीदन्तु
अक्षयः ॥ ९ ॥

सुदल० इळा सरस्वती मही महत्त्वगुणयुक्ता भारती । अन्वेषु आसीत्केषु सशस्त्रेण्डिला सरस्वती भारतीर्यां-
सावरीणाः । इत्यादिनाम्नाभिधेया बहुमूर्तयः तिस्रः देवीः स्वीच्यमानाः वहिः वेप्रामारतीर्णम् सीदन्तु
प्राप्तुन्तु । कीदृश्यः । मयोधुवः सुप्रोत्पादिकाः अक्षिपः शोषणरहिताः ॥ ९ ॥

इह त्वष्टारमग्निं विधरूपमुप ह्वये । अस्मार्कमस्तु केवलः ॥ १० ॥

इह । त्वष्टारम् । अग्निम् । विधरूपम् । उप । ह्वये । अस्मार्कम् । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

स्कन्द० 'एतदा नाम देवानां तच्छा अग्निर्वा । 'निषेदेवनावागवोरथोपाया अजित्त्वय' (वापा ३, २, ११५)
इति । इह यो त्वष्टारम् अग्निम् अग्रशब्दः प्राधान्यवचनः । अग्निम् अग्निमग्निं प्रधानमृतमित्यर्थः ।
विधरूपम् 'विधम्' (निघ ३, १) इति बहुनाम् । बहुरूपम् । अजित्त्वयवन्महाभोगययोगादिति देवतायां
बहुरूपत्वम् । उपह्वये उपह्वयस्य सन् अस्मार्कम् एव केवलम् अस्तु । कः । तामोर्त्वाद् 'स्तुत्यो'
यदभ्यश्न ॥ १० ॥

1-1. श्री संहितानुसारेण सरस्वती शोभनजिह्वायवी वा । देवता होतारी पतिविरमयवी मही मेधाविनी
मही तौ भागवतान्तरं यज्ञम् विं अ कु- २. 'यवत्ते वि- ३-३. इत्ये सर सी मही भारती अन्वेष
मराताम् । तिस्रः देवीः एतस्य भागविन्दः वहिनि सीदन्तु क्षयवक्तिः विं अ कु- ४. नादित् सारम् कु रि" ५.
५-५. एतद् देवता अक्षिपः । 'निषेदेवनावागवोरथोपाया अजित्त्वय' । इह यो त्वष्टारं सुप्रसङ्गं बहुरूपम् । अग्नि-
उपनावागवोरथोपाया देवता बहुरूपम् । उपह्वये । उपह्वयस्य सन् अस्मार्कम् एव केवलम् अस्तु । कः । तामोर्त्वाद् 'स्तुत्यो'
विं अ कु-

वेङ्कट० इह त्वष्टारम् मुख्यं वेन 'विधानि रूपाणि विविचयन्ते' तम् उपह्वये सः अस्माकम् अस्तु
 केवलः 'यावन्तो हे रेवसः सिकस्य त्वष्टा रूपाणि विचरोति तावन्तो वै तत्र प्रजायते' (तं १,५,९,१-२)
 इति आह्वणम् ॥ १० ॥

मुद्रल० लघारम् त्वष्टृनामकमक्षिम् कर्मणि उपह्वये। श्रीरक्षम्। अधियम् अष्टम् विश्वरूपम् बहुविधरूपो-
 पेतम्। सः अस्माकम् केवलः असाधारणः अस्तु ॥ १० ॥

अयं सृजा वनस्पते देवं देवेभ्यो हविः । प्र दातुस्तु चेतनम् ॥ ११ ॥

अयं । सृज् । वनस्पते, । देवं । देवेभ्यः । हविः । प्र । दातुः । अस्तु । चेतनम् ॥ ११ ॥

स्कन्द० 'वतान्युवसानि वृक्षा वा तेषां पाता वनस्पतिः अग्निः । कण्ठमुक्त्वावां वृक्षाणां वा पाताऽग्निः ।
 सति सामर्थ्ये तेषामदाश्कवाद् इविर्भक्तलम्बवृष्टिद्वारेणा वा । मूषे वा वनस्पतिविकारत्वात्
 (ट. वा ८,१०) । अयं सृज् अवपूर्वः सृजतिर्वाणे । हे वनस्पते ! देव ! देवेभ्यो हविः हृदमस्मदीयम् ।
 प्र दातुः । अस्तु प्रकर्मणास्तु हातुर्पञ्जमानस्य चेतनम् ज्ञानम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अयं सृज् वनस्पते ! विषष्टं देव ! देवेभ्यः हविः प्रकर्मण अस्तु हातुं यजमानस्य मन्त्राणाम् देवेषु
 त्वया निवेदितस्य ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे वनस्पते ! पतङ्गमकाम्ने । देव ! हविर्भुञ्ज्यः देवेभ्य अस्मदीयम् हवि अवेद्यज समर्पय ह्यर्थः ।
 प्र दातु यजमानस्य चेतनम् परलोकविषयं विज्ञाने त्वत्प्रसादात् अस्तु ॥ ११ ॥

स्याही यज्ञं कृपोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे । तत्र देवा उर्प ह्वये ॥ १२ ॥

स्याही । यज्ञम् । कृपोतनु । इन्द्राय । यज्वनः । गृहे । तत्र । देवान् । उर्प । ह्वये ॥ १२ ॥

स्कन्द० स्वाहाकारसम्बन्धाद्भुक्तमयामदेवताः स्वाहाकृतय उपपन्ते । याश्च वत्र यस्यान्ते तास्तद्योक्त-
 यास्तस्य देवता । स्वाहाश्राव्यो होमप्रदाने वर्तते । सुहृत्सम्पर्पायो वा । यज्ञम् इति सप्तम्यर्थे
 द्वितीया । यस्यामाणाभ्यो देवताभ्यो हविःप्रदानं सुदुत् वा हविः उत्तमप्रयाजात्पे यज्ञे कृपोतनु
 कुलनाशयैव । ॥ ४ ॥ इन्द्राय यज्वन गृहे यस्यामाणदेवताणां संस्कारार्थं वाद्भुक्तस्य प्रयाजस्य, अनेन्द्रे
 च पश्चात्तन्द्रस्यापययमाश्रयात् । इन्द्रायैतेषु त्वादर्घ्यं यतुर्भ्यन्ववहे । यज्वनो गृह इत्येतेन सम्बन्धते । न
 पूर्वेषु । इन्द्रार्थं यन्तुः स्मभूते यज्ञगृहे । तत्र अहमपि यष्टव्यान् देवान् उपह्वये ॥ १२ ॥

१-१. विषष्टं साम्बं. २. सितं विष्टं च ३-३. हे वनस्पते देव देवेभ्यो हविर्देदि । दातुमस्य
 यजमानस्य प्रकर्मणस्तु ज्ञानम् विं अ कु । इतिर्भक्ति मयान्यं मूको ४. यज्ञं साम्बं कु. ५. नास्ति
 तान्त्रं. ६ प्रवने स्रग्भं अ ७. 'विषष्टं वि , ८-८. 'अमूर्तं पश्ये स्वाहात् स्वाहासुम्'
 (आश्वे १,५,२४) स्वयं प्रजायत । यस्तु तत्र यस्यान्ते वा स्वाहाकृतय । स्वाहाकृतय होमप्रदाने वा सुहृत्सम्पर्
 पर्यायो वा । यज्ञे अम् नौ । यस्यामाणाभ्यो देवताभ्यो होमप्रदानं सुदुत् वा हवि उत्तमप्रयाजाभ्यो यज्ञे
 कुम्भ आशयैव । ॥ ४ ॥ इन्द्राय यज्ञगृहे । तत्र अहमपि यष्टव्यान् देवान् उपह्वये ॥ १२ ॥
 च यज्ञनिन्द्या यस्यामाणात् मूको.

वेङ्कट० स्वाहा कृणुत हविः । इन्द्राय यजमानस्य गृहे तत्र अहम् देवान् उपह्वये इन्द्रपुरोगमानिति ॥ १२ ॥

मुद्रल० स्वहामन्त्रो हविःप्रदानवाची सन् पूतधामरुमत्रिविशेषं लक्षयति । तदग्निसंवाहितम् यज्ञम् इन्द्राय
इन्द्रतुष्टार्यम् यज्वनः यजमानस्य गृहे ऋत्विजः उणोत्तनं कुरुत । तत्र यज्ञे देवान् उपह्वये ॥ १२ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चविंशो वर्यः ॥

[१४]

ऐभिरग्ने द्रुवो गिरो विश्वेभिः सोमपीतये । देवेभिर्याहि यश्चि च ॥ १ ॥

आ । एभिः । अग्ने । द्रुवः । गिरः । विश्वेभिः । सोमपीतये । देवेभिः । याहि । यश्चि । च ॥ १ ॥

स्कन्द० 'ऐभिराग्रे वेदुवतम्' । ऐभिरित्येतद् बहुवचनं सूक्तम् । आ इत्युपसर्गो याहि इत्याद्यात्तेन
साङ्गधयितव्यः । एभिः विश्वेभिः देवेभिः इति सहयोगलक्षणा नृवीया ताभिः समानाधिकरणानि ।
पृथैः सर्वदेवैः सह अग्ने ! द्रुवः गिरः परिचर्यां स्तुतीञ्च प्रति क्षोमपीतये सोमपानार्थम् आ याहि । यश्चि
च यज्ञं चाग्रेताम् देवान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० आ याहि एभिः सर्वैः देवैः अस्माकं परिचर्यां स्तुतीञ्च सोमपानार्थम् । यज्ञं च तान् देवान् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'ऐभिराग्रे' इति द्वादशर्चं नृवीयं सूक्तम् । कण्वो मेधाविधिः ऋषिः । गावश्च ऊर्वाः ।
वैश्वदेवम् ॥

हे अग्ने ! एभिः कृणुत यज्ञे सम्भाषितैः विश्वेभिः देवेभिः सर्वदेवैः सह सोमपीतये सोमपानार्थं यज्ञार्थम्
अस्मादीयां परिचर्याम् गिरा अस्मादीयाः स्तुतीञ्च प्रति आ याहि सागरुच । यश्चि सागरुच
यज्ञं च ॥ १ ॥

आ स्वा कण्वा अहूपत गृणन्ति विप्र ते धिर्यः । देवेभिरग्ने आ गहि ॥ २ ॥

आ । स्वा । कण्वाः । अहूपत । गृणन्ति । विप्र । ते । धिर्यः । देवेभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥

स्कन्द० 'आ स्वा कण्वाः अहूपत आह्वयन्ति स्वां कण्वाः । 'कण्वः' (निघ ३ १५) इति मेधाविनाम ।
मेधाविनः ऋत्विजः । अथवा कण्वा इति मेधाविधिरामानं प्रति सम्बन्धेनाह । एकस्मिन्नेव चारामानं
बहुवचनं पुत्रपौत्रादेश्या वा । अत्यभूतयः कण्वपुत्रा इत्यर्थः । गृणन्ति च हे विप्र ! मेधाविन् ! ते
तव धिर्यः कर्मानि प्रदर्शां वा । एतज्ज्ञात्वा देवेभिः देवैः सह अग्ने ! आ गहि सागरुच ॥ २ ॥

वेङ्कट० आहूतयन्तः स्वाम् कण्वाः उच्चारयन्ति च मेधाविन् ! तव कर्मानि । देवैः अग्ने ! आगच्छ ॥ २ ॥

१-१. इदं वचनं बहुवचनम् । हे अग्ने ऋषिः सर्वदेवैः परिचर्यां स्तुतिञ्च प्रति सोमपानार्थं याहि । यश्चि च कु-
२. सर्वैः सागरुच । ३. नास्ति सागरुच । ४. कण्वो वि. ५-६. नास्ति वि मे । ६-६. आहूतयन्ति
तां कण्वपुत्रा-मेधाविनः ऋत्विजं वा । आत्मानि कण्वेषु च यज्ञं पुत्रपौत्रादेश्या । हे मेधाविनो तव कर्मानि
प्रदर्शां वा याहि । तेषु देवैः सागरुच वि अ कु. । भविता मूक्ये. ७. नास्ति वि सागरुच. ८. नास्ति
सागरुचः ।

मुद्गल० हे विप्र ! मेधाविन् ! अग्ने ! सन्मा मेधाविनः ऋत्विजः ता एवां व्यज्जनिष्पादकम् आ अहूपत
 भाहूयन्ति । उषा ते पियः स्वदीयानि कर्माणि एषन्ति कथयन्ति । उतो हे अग्ने ! देवेभिः देवैस्सह
 आ गदि आगच्छ ॥ १ ॥

इन्द्रवायु बृहस्पति मित्राग्नि पूषणं भगम् । आदित्यान् मारुतं गुणम् ॥ ३ ॥

इन्द्रवायु इति । बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । पूषणम् । भगम् । आदित्यान् । मारुतम् । गुणम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'हिदीयानिदेवाद्य सोमपानार्थमाहूयानि सौमि चेति वाच्यत्वेः । इन्द्रवायु सोमपानार्थमाहूयानि सौमि वा । बृहस्पतिम् मित्रा एकवचनस्वात्मकारकः । द्विवचननिर्देशाद्वा अन्वयवचनेनापि
 मित्ररुदेन साहचर्यादिदे मित्रावस्त्वयोद्देश्योरप्यभिधानं मित्रावरणी । अग्निम् पूषणम् भगम्
 आदित्यान् मारुतम् च गुणम् अथवा शृङ्गीषाद्येऽत्र द्वितीया । पूर्वपक्षेऽत्रैवावस्था । वैभिरग्ने ! आगाहे
 इन्द्रवायव्यैरिति ॥ ३ ॥

पेड्डट० एताद् देवान् अग्ने । आगह । अग्नि वा कृत्वा एतान्पदाहूपयेति । मित्रा इति मित्रारुद्रयोर्महत्तम् ।
 अग्नि मा मित्रस्यैवेति ॥ ३ ॥

मुद्गल० इन्द्रादिदेवान् मारुतम् मरुतां देवानां सन्वयिनम् गणम् च हे अग्ने यक्षीति यद्गणमनुवर्तते ॥ ३ ॥

प्र बो भ्रियन्त इन्द्वो मत्सुरा मादधिष्णवः । इप्सा मध्वक्षुपुषदः ॥ ४ ॥

प्र । वः । भ्रियन्ते । इन्द्वः । मत्सुराः । मादधिष्णवः । इप्साः । मध्वः । क्षुपुषदः ॥ ४ ॥

स्कन्द० व इति तादर्थ्यं चतुर्थी । 'प्रहृतानां चेन्द्रवायव्यादीनां प्रतिविदेशः । पुष्पाकर्मण्य प्र भ्रियन्ते
 प्रेत्येव समित्येतस्य स्थाने । संभ्रियन्ते । उपकल्पन्त इत्यर्थः । अथवा प्रशब्दः स्वार्थं पुर । भ्रियन्त
 इति इतौर्भवे 'इप्रोर्भेऽण्डन्ति इत्य' (पाषा ८, १, ३२) इति । प्रभ्रियन्ते आहवनीयं प्रति
 प्राप्यन्त इत्यर्थः । के । इन्द्वः । कीदृशाः । मत्सुराः मन्त्रोत्सृष्टिकर्मण एतद्वृत्तम् । वृत्तिभ्याः ।
 मादधिष्णव मदी हर्षभेज्जयोः हर्षधितारः । इप्साः रसोऽत्र इप्स वप्यते । रमत्पा ।
 'भक्तर्षीतमरुतयो वा सास्रम्याद् इप्सवत्' । रसज्ज इत्यर्थः । अथवा यद् इषे जातिकर्तृन् इव इप्स
 वप्यते । नात्यदवाः बहता इत्यर्थः । मध्वः मधुव्यादा मृष्टाः । क्षुपुषदः धर्म क्षुपुष्यधे
 तत्सादिन ॥ ४ ॥

पेड्डट० हविर्षाणाद् युष्मभ्यम् प्र भ्रियन्ते इन्द्रादिभ्यः इन्द्वः इन्दुरिष्णवेर्दीप्तिकर्मण (उ. पा १०, ५१)
 इत्युपम् । मत्सुराः सोमा मयन्ति 'मन्त्रोत्सृष्टिकर्मण' (पा २, ५) । तेषां विशेष्यं मादिति इति ।
 इप्सा. मधुम. चामससादिन इत्योपधिकमिति ॥ ४ ॥

१-१. इन्द्रवायु । अग्नि स्वम् मित्रा इति । नाकुवात् करानव एषो । निरात्-जी-त्तं । अन्वा
 ऋचोऽनादेवाद् सोमपानार्थमाहूयानि सौमि वा विं अ हु. २. 'प्यायू' विं सं, नाग्नि विं.
 ३. वायुनाम् मं. ४-४. इन्द्रवायव. पूर्वा कथा जया । कुपुषदं संभ्रियन्ते ऐ. १५ इति । मन्त्रे जेद
 प्रभ्रियन्ते आहवनीयं प्रति प्राप्यन्ते । 'इप्रोर्भे' इति ज्ञानम् । मदी एषो हर्षभेज्जयोः । इप्साः रसोऽत्र इत्युपम् ।
 इप्सा. रसज्जा रसज्जो यः । यद् इषे जातिकर्तृन् तादृशा वा । मध्वं इत्युपम् । क्षुपुषदः क्षुपुष्यधे
 विं अ हु. ५. 'षांसा साम्भ्यं हु. र्षभ विं'. ६. 'इति' साम्

मुद्रल० हे इन्द्रादिदेवा । व युष्मदर्थम् इन्द्र सोमा प्रश्रियन्ते प्रवर्षेण सवाचन्ते । कीदृशा । मसरा गृणिकरा । मादयिष्णव इर्षदेव । इप्सा विन्दुस्ता । मन्व मधुरा । चमूद चमू उ चमसादिप्रायेषु नवस्त्रिया ॥ ४ ॥

ईक्षते त्यामवृत्पवः कण्यासो वृक्तर्हिपः । हृनिष्मन्तो अंकृतः ॥ ५ ॥

ईक्षते । त्याम् । अन्त्यर्ष । कण्यास । वृक्तर्हिप । हृनिष्मन्त । अन्त्यर्ष ॥ ५ ॥

एवम् । ईक्षते स्तुयन्ति त्याम् अन्त्यर्ष । अन्त्यर्ष अवनमात्मन तर्षण वा लोमेन अतोस्तत्त्वामा । कण्यास मेधाविन अन्त्यर्ष कण्यापुत्रा वा मत्प्रमृतय वृक्तर्हिप स्तीर्णर्हिप हृनिष्मन्त इपकरिपतहृषिका अरुह्यत पर्षासपरिष ॥ ५ ॥

वेदूट० स्तुयन्ति त्याम् अग्ने । पालनमिच्छन् कण्या स्तीर्णर्हिप हृनिष्मन्त पर्षासकारिण ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे मन्त्रे । त्याम् ईक्षत अन्त्यर्ष स्तुयन्ति । कीदृशा । अन्त्यर्ष अवन रक्षण तद्गतं वेदानिच्छन्त । कण्यास मेधाविन वृक्तर्हिप आस्तरणार्थं छिन्नदन्तौ हृनिष्मन्त हृदिर्गुला अरुह्यत मत्प्रमृतौ ॥ ५ ॥

घृतपृष्ठा मनोपुत्रो ये त्वा बहन्ति वरुणः । आ देवान्सोमपीतये ॥ ६ ॥

घृतपृष्ठा । मन् पुत्र । ये । त्वा । बहन्ति । वरुण । आ । देवान् । सोमपीतये ॥ ६ ॥

एवम् । घृतपृष्ठा च क्षरणदीप्तयो घृत वीक्ष्य वृष्ट मेधा ते घृतपृष्ठा । वरुणतो वरुणस्य वीक्षितम् वृष्ट भवति । मनोपुत्र मनसा प्यातमात्रा ये स्वयमेव पुन्यन्ते ते मनोपुत्र । ये त्वा पश्यान्त वरुण भवा । वरुण (निघ १ १४) इत्यन्वयम् । आ देवान् एवम् अर्षुवेकाच्छन्दोऽप्राप्याहृत्य । आ देवानिति चोपसर्गात् कर्मधुतेश्च योग्य क्रियापदमप्याहृत्यम् । तैरावह देवान् सोमपीतये ॥ ६ ॥

वेदूट० अग्ने । पाशायाधृष्टे वृष्टमान्ते । मनसा पुन्यमाना ये त्वाम् बहन्ति अथास्तै भावह देवान् सोमपानाय ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे अग्ने । त्वा त्याम् ये अथा अग्ने बहन्ति । कीदृशा । घृतपृष्ठा पुष्टस्त्वेन दीप्तपृष्ठा मनोपुत्र मन सकटपमात्रेण अग्ने पुन्यमाना वरुण ओदार तैस्त्वे सोमपीतय सोमपानहेतुपणार्थम् देवान् आ बहेति शेष ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमान्वाये पद्यविशो बर्ग ॥

तान् यजत्रो ऋत्वाष्टधोऽग्ने पर्वीरतस्कृधि । मर्चः सुजिह्व पायय ॥ ७ ॥

तान् । यजत्रान् । ऋत्वाष्टध्व । अग्ने । पर्वीरत । कृधि । मर्च । सुजिह्व । पायय ॥ ७ ॥

१ । इत्ये तान्ते लोमेन आग्रवाचनप्रवर्षाया । जमेरा । कण्या प्यासका । स्तीर्णर्हिप उपवस्तिव हृनिष्मन्त पद्यापपरिष हिं अ कु । अग्ने सोमया वि २ २ वीक्षण । वरुणतामपाना वीक्षितम् वृष्ट मर्षा दि । मनसा प्यातमात्रा ये स्वयं पुन्यन्ते ते त्वा बहन्ति अथा । पश्यान् वरुणान्तौ इति अथवान । तैरावह देवान् सोमपानाय विं अ कु ३ अग्ने साग्ध ४ अ अग्ने वि २

स्कन्द० 'तच्छब्दसुतेयोर्यार्थसम्बन्धो मच्छब्दोऽध्याहृतव्यः । यि देवा आवाहिता अस्माभिः तान् यजमान् यष्टयान् श्रुताः यः यज्ञस्योदकस्य सत्यस्य वा वर्धयित् । हविषा हि स्तुरया च देवता वर्धन्ते । हे अग्ने ! पत्नीवतः कृषिं पत्नीसंयुक्तान् कुरु । पत्नीरभ्येषामावहेत्यर्थः । ओह ॥ मन्वः पत्नीनिर्देशादत्रैकदेशमिति शेषः । द्वितीयाथै वा पत्नी । मधुस्वादस्वैकदेशं स्वांशरक्षणं मधुस्वादं वा सोमं हे मुनिह ! सुवाक् ! शोभनद्विद्धाख्यावचनो वा पाठ्यः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तान् यष्टयान् यज्ञस्य वर्धयित् अग्ने ! पत्नीवतः च कुरु । कृत्वा च सोमं सुवाक् । पाठय ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! तान् च इन्द्रादीन् देवान् यजमान् यजनीयान् श्रुताः यज्ञस्य वर्धकान् पत्नीवतः पत्नीयुक्तान् कृषिं कुरु । हे मुनिह ! शोभनद्विद्धोपेत ! मन्वः मधुरस्य सोमस्य भागं देवान् पाठय ॥ ७ ॥

ये यज्ञा य ईड्यास्ते ते पिबन्तु जिह्या । यवोरने वपट्कृति ॥ ८ ॥

ये । यज्ञाः । ये । ईड्याः । ते । ते । पिबन्तु । जिह्या । यवोः । अने । वपट्कृति ॥ ८ ॥

स्कन्द० ये यष्टयाः ये ईड्याः स्तुत्या देवाः ते, ते तत्र स्वभूतया जिह्या पिबन्तु । 'अमित्या हि देवाः' (तु. माघ ७, १, २, ४) । ते अग्नेष्व जिह्या पिबन्ति न स्वया । वाहनाम वा जिह्वोत्तरदः इतो च स्तुतीया । तत्र वाचा इतुना स्वयोरभ्यमाना इत्यर्थः । किं पिबन्तु । उप्यते । यवोः सोमस्यैकदेशं स्वांशरक्षणं मधु वा, सोमं वा हे ओम् ! वपट्कृति वपट्कारकाले ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ये यष्टयाः ईडे ईड्याः 'मनुष्या वा ईडेभ्यः पितरो नमस्या देवा यज्ञियाः' (ते २, ५, १, ६) इति भाष्यम् । ते तत्र जिह्या सोमस्य वपट्कृते हुतम् पिबन्तु ॥ ८ ॥

मुद्रल० ये देवाः यज्ञाः यष्टयाः तथा ये देवाः ईड्याः स्तुरयाः ते सर्वेऽपि वपट्कृति वपट्कारकाले हे ओम् ! ते स्वदीपया जिह्या यवोः मधुरस्य सोमस्य भागम् पिबन्तु ॥ ८ ॥

आर्शां सूर्यस्य रोक्ष्णाद् विश्वान्देवाँ उर्पुर्धुः । विप्रो होतेह वंसति ॥ ९ ॥

आर्शाम् । सूर्यस्य । रोक्ष्णात् । विश्वान् । देवान् । उर्पुः । उर्धुः । विप्रः । होता । इह । वृक्षति ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'आर्शो इति निपात आद्यर्थे । वसति, हत्याख्यातेन सम्बन्धवितम्बः । सूर्यसम्बन्धिनो

१-१. यानाव तन्मष्टयान् यज्ञोदकप्रवरधमित् हे अग्ने ! । सतत्तेः उर्धुः । एषा पत्नीष्वानह । एवाद् एने पाठ्य । हे मुनिह ! कृषेन ! वा । यवोः वपट्कृते वा विं अहु. १-१ यन् देवानात्पितो अ° मूको. १ 'वपट्कृते' मूको. २. नासि मं. ३. 'नमन्तु' ति. ४-४. स्तुत्याः ते तत्र जिह्या पिबन्तु । अर्शां देवाना मुद्रम् (वेमा ७, २६) । ते अग्नेष्व जिह्या पिबन्ति न स्वया । जिहा वाचा । तथा तिकोः सुवो. । यवोः सोमस्यैकदेशं स्वांशरक्षणं मधु वा सोमं वा हे ओम् ! वपट्कारकाले विं अहु. ५-५. देवि न स्तोत्रया साम्यः; देवि वे° साह° अ°; ये देव्या साम्यः; ये वेत्ता साम्य. ६-६. अर्शि मात्वेऽर्थे मित्याः । सूर्यसम्बन्धिनः विं अहु.

रोचनात् दीक्षाद् सुलोकात्वादिद्वयमण्डलाद् वा विश्वान् देवान् 'उपशुभः' उप.काले याग-
गमनार्थं ये दुष्यन्ते च उपशुभः तान् । विप्रः मेधावी होता वा अग्निः इह यज्ञे भावयति ।
लोकेष्वेवं पञ्चमो लकारः । भावयतु^१ ॥ ९ ॥

पेङ्कट० 'सूर्यस्य दिवः भावयत्वग्निः सर्वान् देवान् प्रातः प्रमुहान् मेधावी अत्र ॥ ९ ॥

मुद्रल० विप्रः मेधावी होता होमनिष्पादकोऽग्निः उपशुभः उप.काले यागगमनाय प्रमुष्यमानान् विश्वान्
देवान् सूर्यस्य संरम्भिनः 'रोचनात् स्वर्गलोकात्' इह कर्मणि आधीम् आ वक्षति भावयतु ॥ ९ ॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्वम् इन्द्रेण वायुना । पिबं मित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥

विश्वेभिः । सोम्यम् । मधु । अग्ने । इन्द्रेण । वायुना । पिबं । मित्रस्य । धामभिः ॥ १० ॥

स्कन्द० 'विश्वेभिः सर्वैः सह सोम्यम् सोममयम् मधु है अग्ने ! पिब । सोमरसोऽत्र †द्वयस्यसामान्यान्मुहान्-
सामान्यान् मधुपयते । इन्द्रेण वायुना मित्रस्य च धामभिः धामसम्पत्तेर्बोधवचनात् । अथवा 'धामानि
प्रयागि भवन्ति, स्थानानि नामानि जन्मानि' (वा ९, २८) इति । धामभिक्षात् तासम्बन्धो
मित्र एव उच्यते । मित्रस्य धामि तेजसि स्थानानि नामानि जन्मानि वा सौ । सम्यग्देवैर्न
मित्रैरेव सहोत्सर्गः' ॥ १० ॥

पेङ्कट० अग्ने ! विश्वेदेवैः सह सोममयम् मधु पिब इन्द्रवायुभ्याम् मित्रस्य च सर्वैस्तेजोभिः । देवानां
मधुनि 'धामानि भवन्ति । यैस्तत्र सधिषारं 'कुर्वन्तीति वक्ष्यामः ॥ १० ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! त्वम् विश्वेभिः सर्वैः पूषभगादिभिर्देवैः इन्द्रेण वायुना मित्रस्य सम्बन्धिभिः
धामभिः तेजोभिः सृष्टिभित्तेष्वहोश्च सह सोम्यम् सोमसम्बन्धि मधु मधुरं भगवत् पिब ॥ १० ॥

त्वं होता मनुहितोऽग्ने युष्तेषु सीदसि । सेमं नो अच्युरं यञ्च ॥ ११ ॥

त्वम् । होता । मनुःऽहितः । अग्ने । युष्तेषु । सीदसि । सः । इमम् । नः । अच्युरम् । यञ्च ॥ ११ ॥

स्कन्द० 'सिमन्ति तन्मात्राद्यच्छन्दोऽध्याहर्तव्यः । यस्त्वम् होता मनुहितः मनुना प्रजापतिना
निहितः । मनुष्येषु वा निहितः । मनुष्येषु वा निहितः । हे अग्ने ! यज्ञेषु सीदसि होतृत्वं कर्तुं
यज्ञेषु सीदसीत्यर्थः । सः इमम् नः अच्युरम् यज्ञे होतृत्वेन विषय यज्ञ' ॥ ११ ॥

१-१. उग काले शीघ्रमेवे वाक्यप्रत्ययं तन् मेधावी होता इह यज्ञे भावयतु । रोति सेद् विं अ कु.
२. तासि विं अ, यन्ति साम्' ; यन्ति साम्' विं अ'. ३-३. 'न्त् स्वर्गभित्तान् वि. ४-४. विश्वेभिः
सर्वैर्न देवैर्न मधु । मेघनामैश्च इत्यत्र मधुत्वात् मधु । तन्निय अग्ने ! इन्द्रवायुभिः । धाम तेज स्थानानामग्नि
वा । योऽनुत्तेन शपरेः विं अ कु. † 'न्वाऽनुत्तेन विं. ‡ 'तेजोऽनुत्तेन विं. 'वचनो वा साम्.
५ इत्यन् अ साम्' विं. ६. जन्मानि म अं विं. ७. कुर्वन्ति विं. ८-८. यत्वं होता प्रयागि
निहितः मनु वा विनः मनुष्ये वा इति यज्ञे यज्ञेषु नितीनि म मधुत्वात्तन्निमित्तं यत् विं अ कु.

वेङ्कट० त्वम् होता मनुष्यैर्मिहितः अग्रे ! यज्ञेषु सीदसि । सः त्वम् अस्माकम् इमम् यज्ञम् यज ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे अग्रे ! मनुहितः मनुष्या इत्यादिस्मरणेण मनुष्येण द्विवः सम्पादितः होता होमनिष्पादकः यः त्वम् यज्ञेषु सीदसि विद्यसि । सः स्वम् नः अस्मदीयम् इमम् अप्परम् यज्ञम् यज निष्पादय ॥ ११ ॥

युक्ष्वा हरुपी रथे हरितो देव रोहितः । तामिर्देवाँ इहा वंह ॥ १२ ॥

युक्ष्व । हि । हरुपीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः । तामिः । देवान् । इह । आ । वहु ॥ १२ ॥

स्कन्द० 'हि इति पदप्रत्ययः । युक्ष्व अस्मीः रोषणेर्वा स्वतेषाँइपूर्वस्य अल्पशब्दो दीप्तवचनः । वक्ष्यतेऽप्याद् दीप्ताः । अथवा 'अक्षय्यार्यति' (निघ २, १४) इति यत्किर्मसु पाठादल्पशब्दो गन्वुवचनः गन्त्रीः । †क युक्ष्वा । उच्यते । स्वे रथे । हरितः हरितवर्णाः । हे देव । अग्रे ! 'रोहितः' (निघ १, १५) अग्निष्टोत्रयोजनमेवदग्नेर्यथा नामधेयम् । आत्मीया वक्ष्याः । युक्ष्वा च तामिः देवान् इह आवह ॥ १२ ॥

वेङ्कट० योजय आतोचमानाः रोहितवर्णाः अथाः स्वरथे । योजयित्वा च तामिः इह देवान् आवह । तामिंश्च सुक्तम् । अन्ये निपातमान इति^१ यैकदेवं यजति (प्र. सूटे ३, ३२) ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे देव ! अग्रे ! रोहितः^१ रोहितवर्णानिषेयास्तवदीपयक्ष्वाः रथे^२ युक्ष्व योजय । 'हि शब्दः पाठपुराणः^३ । कीदृशीः । अस्मीः गतिमतीः हरितः इत्तुं एयाक्ष्वात् पुरपात् नेतुं समर्थः तामिः^४ यक्ष्वाभिः इह अस्मिन् कर्मणि देवान् आवह ॥ १२ ॥

इति प्रथमाहके प्रथमाध्याये सप्तविंशोऽध्यायः ॥

[१५]

इन्द्र सोमं पिवं ऋतुना स्वां विशन्तिवन्दवः । मत्सरासस्तदोक्तसः ॥ १ ॥

इन्द्र । सोमम् । पिवं । ऋतुना । आ । स्वा । विशन्तु । इन्दवः । मत्सरासः । तद्ऽओक्तसः ॥ १ ॥

स्कन्द० "ऋतुदेवतम्" । सर्वत्र ऋतुदेवता । अक्षय्याया ऋतुसहिता देवता, देवता न केवला । तत्राद्या चावैश्वी । हे इन्द्र ! सोमम् पिव ऋतुना पीष्यमानाज आ स्वा विशन्तु स्वामाविशन्तु स्वदुन्द्रे प्रविशन्तिवन्दवः । के । इन्दवः सोमाः । कीदृशाः । मत्सरासः कृत्तिकराः तदोक्तसः तस्मिन्नासाः सर्वदा स्वदुन्दरस्थाविन इत्यर्थः ॥ १ ॥

१-१. जुला ४३ दीप्ती रथ च । तयोरेकतरस्यादूर्वस्वाक्षीः । अग्नेरेवता रोषिजान्भवः मदीपा कर्त्तव्यं । अस्मिन् अर्त्येति । स्वरथे योजय हरिवर्णाः । तामिर्देवान् यजे जातव विं अ कु. †-† लघुजानि मूकोः अ युक्ष्वाः साम्भ. २. रोचमानाः साम्भ कु. ३. इतीति ल विं^१. ४. नास्ति वि मे^२. ५. रथेषु वि. ६-६. हिः पूजाः मे^३. ७. नास्ति वि. ८-८. मत्सरीयन्तम् । अग्नेर्वी च । हे इन्द्र ऋतुना स्व ज्ञेयं पिव । पीष्यमानाः स्वदुन्दरस्थान्ति सोमाः । कृत्तिकराः तस्मिन्नासाः लघुदरमताः विं अ कु. † देवता मूको.

वेङ्कट० ऋतव्य सूक्तम् (सु ३६ ३, १५) । इन्द्र 'तम् ऋतुना सह पिब सोमम्' । आख्यातानुदाहृतौ
 काण्डमुक्तम् । आ विशत्तु त्वा दीप्ता सोमा तदकनिलयान्नसिद्धवेन्द्र विष्टन्त ॥ १ ॥

मुद्र० 'इन्द्र सोमम्' इति द्वावत्तवं चतुर्थं सूक्तम् । मेधाविधि ऋषि गायत्रम् । यदाप्येतसूक्तम्
 ऋतुदवताक तथापि प्रत्यूक्तम् इन्द्रादिवेकान्तराणि मिलितानि । तथा च अनुवच्यत । इन्द्र
 सोमदृतव्य तन्नाश माहती त्वाप्नामन्वेन्द्रो भेनावरणी चरसो द्रविषोदस आश्रिन्याभ्रेभ्युदवता तवम्
 (अ अतु १, १५) इति ॥

हे इन्द्र ! ऋतुना सह सोमम् पिब । इन्द्रव पीयमाना सोमा त्वा त्वाम् आ विशत्तु । कीरता ।
 मन्त्रात् सृष्टिकृता तदोक्त सन्निवासा । सर्वदा स्वतुदरत्वापि न इत्यर्थः ॥ १ ॥

मरुतः पिबत ऋतुना पोत्राद् यज्ञं पुनीतन । यूयं हि घ्रा सुदानवः ॥ २ ॥

मरुत । पिबत । ऋतुना । पोत्रात् । यज्ञम् । पुनीतन । यूयम् । हि । स्थ । सुदानान् ॥ २ ॥

स्वन्द० 'ऋ माहती' । ऋण द्विलीषा मरुतेष्व । हे मरुत ! पिबत ऋतुना सह । किम् । सामप्यात्
 सोमम् । इत । पोत्रात् पोतु स्वभूक्षात् पात्रात् । पीत्वा यज्ञम् अस्मदीयम् पुनीतन शोषयत
 प्यपगद्योप जुरेतेत्यर्थः । कस्मात् । यूयम् हि घ्रा सुदानव द्विष्टयो वस्मात्पर्ये । वानुसन्धो दानवचनौ
 दानुवचनौ वा । यस्माद् यूयं शोभनत्वात् शोभना वा दातार । तत्र च सम्बोधनात्सम्भवात् सुदानव
 इत्यपौष्टिक एव प्रतिपदिष्यर्थे प्रसव्ये नाऽऽमन्त्रितप्रथमा । कथम् । प्रतिपाद्यार्थप्रत्यभिमुखीकरण
 हि सम्बोधनमुच्यते । तत्र तदर्थं प्रसिद्धोऽयान्तरां च प्रतिपाद्य तत्र सम्भवति । यथा अथैव
 मरुता मरुतवम् । यथा वा लोके रात्रिम् 'इदं च कुरु इति । यत्र तु तदर्थं एव स्वार्थं वा प्रतिपाद्य
 'रात्रा मरु । यस्माद् रात्राऽसि अतो कुप्यस्व' । 'त्व हि रजया अग्नि' इति च तत्र संबोधनस्य सम्भव ।
 धामन्त्रितविभक्तिभुक्तिसामर्थ्याद् यूयं हि द्वैत्येन सुदानव इत्यस्वैः सम्बन्धासम्भवात् सोमस्य
 पातारो यज्ञस्य पवितार इति वाच्यते । यस्माद् यूयं सोमस्य पातारो यज्ञस्य पवितार एव हे
 सुदानव । यस्मात् पिबत सोम यज्ञं च पुनीतवति ॥ २ ॥

वेङ्कट० मरुत ! पिबत ऋतुना सह पोतु प्रदीपमान सोमम् । यज्ञम् च शोषयत । यूयम् हि भवम्
 सुदाना ॥ २ ॥

मुद्र० इ मरुत ! ऋतुना सह पोत्रात् पोतुनामकला अतिव्य पात्रात् सोमम् पिबत । ततोऽस्मदीयम्
 यम् पुनीतन शोषयत । हे सुदानव ! शोभनदातारो मरुत ! हि यस्मात् यूयम् स्व सुदाना
 पापविभूतव प्रसिद्धं यस्मात् शोषयतेत्यर्थः ॥ २ ॥

१ १ मरुतं पिब साम् । २ 'वानुना' मूले ३ ३ हे मरुत ! ऋतुना सोमं पिबत । पोतु
 पात्रम् यजमानम् । पीत्वाऽप्यर्कं वरं पुनीत । ३ यस्मात् यूयं शोभनान्न शोभना वा दातार एव । अन्यथा
 काच्यते । यजमानस्य सोमस्य पातार यजमान पवितार एव हे सुदानव तत्रात् पिबत सोमं वरं पुनीत च निःशु
 त्तं यजमानस्य विः, यजमानं प्रति साम् ३ त्वेष विः, अत्र येन साम् ३ यजमानं मूले
 ५ नासि विः १ कर्त्तुं ५ नासि साम् १ नासि कु साम् = एतन्ना साम्,

अभि यज्ञं गृणीहि नो श्रावो नेष्टः पिबं ऋतुना । त्वं हि रत्नधा असिं ॥ ३ ॥

अभि । यज्ञम् । गृणीहि । नः । श्रावः । नेष्टरिति । पिबं । ऋतुना । त्वम् । हि । रत्नधाः । असिं ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'तथा त्वाष्ट्री' । गृणीष्या ऋक् त्वष्टृदेवता । अभि गृणीहि महो शोभन इत्येवमभिष्टुहि । कम् । यज्ञम् अस्माकम् । अथवा यज्ञम् इति सप्तम्यर्थे द्वितीया । ऋग्वेदकर्मणेन अभिष्टुहि यज्ञे अस्माकम् । अस्मात् स्तुपतो यज्ञे प्रयुद्धेत्यर्थः । हे श्रावः ! 'शाः' (वा ३, २१) इति स्त्रीनाम । पत्नीभिः स्त्रीभिः षड्भ्यः । नेष्टः ! देवस्यै किल त्वष्टा नेष्टाऽऽसीत् । तदपेक्षमिदं नेष्टरिति त्वष्टुः सम्बोधनम् । पिबं च ऋतुना सह सोमम् । कस्मात् । त्वम् हि रत्नधाः धनानां दाता असि । अस्मात् पीत्वा च धनमस्मभ्यं दाताऽसीत्यर्थः ॥ ३ ॥

धेहूट० कुर्वित्तुशाऽभितरणम् । अनुसन्धयन् अस्माकम् यज्ञम् देव पत्नीयम् ! नेष्टः ! पिबं च सोमम् ऋतुना । त्वम् असि रत्नानां दाता । त्वष्टा नेष्टोक्त इति ॥ ३ ॥

मुद्गल० आशब्दः स्त्रीवाची । आ अत्य सम्प्रीति श्रावात् । नेष्टुसम्बोधः स्वहार् देवमाह । कस्मिंश्चिद् देवस्यै नेष्टुदेवेन त्वष्टुर्देवतात् । हे श्रावः पत्नीयुक्त ! नेष्टः ! त्वष्टा ! नः अस्मादीयम् यज्ञम् अभि गृणीहि अमितो देवानां समीपे स्तुहि । ऋतुना सह त्वं सोमम् पिब । हि यस्मात् त्वम् रत्नधाः असि रत्नानां दाता भवसि । तस्मात् सोमं ऋतुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अग्ने देवाँ इहा बह सादया योनिषु श्रियु । परिं भूय पिबं ऋतुना ॥ ४ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । बह । सादयं । योनिषु । श्रियु । परिं । भूय । पिबं । ऋतुना ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'आग्नेवी' । ऋतुर्भी ऋणाग्निदेवता । हे अग्ने ! देवान् इह आवह । आहूय च सादय उपवेशय योनिषु स्वानेषु निषु सवनाख्येषु । सादयित्वा च परिभूय । परिभूयै भूयतिर्भू परिभूहे । यथा पागायै परिमहीतय्यै तथा परिभूयाम यज्ञेत्यर्थः । अथवा भूय अलङ्कार इत्यस्वेतद्रूपम् । परिभूय स्वप्नशब्देवात् । एवमपि च पिबं ऋतुना सह सोमम् ॥ ४ ॥

धेहूट० अग्ने ! देवान् इह आवह । सादय च सवनाख्येषु निषु स्वानेषु । अलङ्कार च यज्ञम् । पिबं च सोमम् ऋतुना ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! देवान् इह अस्मिन् कर्मणि आवह । उक्तः योनिषु स्वानेषु निषु सवनेषु सादय देवान् उपवेशय । तजस्तात् परिभूय अनुकुरु । ऋतुना सह त्वं सोमम् पिब ॥ ४ ॥

१-१. त्वाष्ट्री चैवम् । देवस्यै त्वष्टा नेष्ट आसीत् किल । तदपेक्षे त्वष्टुर्नेष्टरिति सम्बोधनम् । हे नेष्टः ! अस्माकं यज्ञमभिष्टुहि । महो शोभन इति । अथवा तौ अम् । यज्ञे अस्माकं ऋग्वेदकर्मणेनाभिष्टुहि इति स्तुपतः अस्मात् यज्ञे प्रयुद्धेति । हे श्रावः । पिबो योषा योषाम् आः । पत्नीयुक्त ! नेष्टः ! ऋतुना सह सोमं पिब । तं धनानां दाता असि । यस्मात् रत्नधा च धनमस्मभ्यं देहि विं अ कु. † "तुष्टुं साम् वि". १. 'पिबित्' साम् कु. ३. देव ! पत्नीं साम् कु. ४. च ये साम्. ५-५. आग्नेवी चैवम् । हे अग्ने दातृन् दीवान् वा यज्ञे आहूय । उपवेशय च । योनिष्वानेषु निषु सवनेषु । परिभूय च । यथायोग्यं यज्ञं च । भूय अलङ्कारे । परिभूय मण्डय देवात् । सप्तमी चालङ्कारः । ऋतुना सह सोमं पिबं च विं अ कु. † मग्निः सूक्ते.

ब्राह्मणादिन्द्र राघसः पिवा सोमम्रतूरनुं । तवेद्वि सरूपमस्तृतम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणात् । इन्द्र । राघसः । पिब । सोमम् । ऋतुन् । अनुं । तव । इत् । हि । सूरूपम् । अस्तृतम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'ग्रेन्द्रयेव पशयी' । पशयी ऋग्निन्द्रदेवता । ब्रह्मणश्चन्दोऽत्र ब्राह्मणाच्छेतिनि वर्तते । तस्य सन्भूतात् ब्राह्मणात् हे इन्द्र ! राघसः धनान् पात्राभ्याम् पिब सोमम् ऋतुन् अनु ऋतुत् पदवात् । ऋतुभिः पीत इत्यर्थः । तव इत् हि इच्छन्दः पादपूरणः । यस्मात् तव कालम् असृतम् आर्हसितम्, न कदिर्वादिस्तुं ज्ञोषि, स्थिरसथ्योऽसीत्यर्थः । तस्मात् हि इन्द्र एव सोमं पिब ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ब्राह्मणाच्छेतिना सोमम् इन्द्र । पिब सह ऋतुभिः । तव हि सत्यम् ऋतुभिर्न विदिच्छते ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छेतिर्ब्रह्मात् राघसः धनभूतात् पात्रान् सोमम् पिब । किं कृत्वा । ऋतुन् अनु ऋतुदेवम् अनुसृत्य । ज्ञोषोऽपि पिबन्तु इत्यर्थः । हि यस्मात् तवेत् तव सत्यम् असृतम् ऋतुनामभिरुत्तम् । तस्मात्तुभिः सह पानं युक्तम् ॥ ५ ॥

युषं दक्षं धृतमत्रमिग्रावरुणा दृढमम् । ऋतुना युज्जमांशये ॥ ६ ॥

युषम् । दक्षम् । धृतम् । मिग्रावरुणा । दृढमम् । ऋतुना । युज्जम् । आंशये इति ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'मिग्रावरण्योः पशो' । पशो ऋग्निग्रावरण्यदेवता । युषम् इति एण्यर्थे प्रथमा । युषो दक्षम् वलम् धृतम् । मिग्रावरुण ! उभयत्र द्विवचनादेशाकारस्य छान्दसं साहितं इत्यवयवम् । 'मत्स्य' (निघ १, १०) इति कर्मणाम् । धृतानि सर्वकर्मणि स्वकर्मणि वा वाग्वा लो धृतवती सर्वकर्मणा हेतुभूतो स्वकर्मणा वा नित्यमनुप्रदातारी इत्यर्थः । मिग्रावरणीं दृढमम् दक्षोत्तैर्बध्कर्मण पृच्छन् । दुर्गणम् युषयोर्बलं न कदिदपि जेतुं ज्ञोषीत्यर्थः । वावीदृषो स्यः तावृत्तान् सह यशम् आशये । लोडवैर्धं सिद् । अस्तुनाथो व्याप्नुतम् । यजे सोमम् पिबन्निरवधे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युना प्रदृढम् धृतकर्मणी मिग्रावरणी शतुभिर्दक्षिणमश्ववम् यज्जम् ऋतुना सह मानशये ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे धृतता स्वीकृतकर्मणी मिग्रावरणा मिग्रावरणी ! युषम् यजो युवाश् ऋतुना सह असदीपम् यजम् आशये व्याप्नुथ । कीदरी वशम् । दक्षम् प्रदृढम् दृढमम् दुर्गणम् शतुभिर्दक्षुमश्ववमिग्रावरणी (?) ॥ ६ ॥

इति प्रथमाहके प्रथमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः ॥

१-१. ऐन्द्री चेषम् । नक्षत्राश्वो ब्राह्मणाच्छेतिनि । स ऐन्द्र । हे इन्द्र तदीयात् धनान् पात्रादा यमसात् । राघोऽनु-
राग्नेवैव इति । पिब शेषकृता पशवैर् । तैः पाने यसात्तव सजिण्ये ब्रह्मिष्ठिकान्यैः वेदिनादपि स्थिरस्य व विं अ तु-
र्नां प्रुष्टिष्य स्यात् (?) २. नास्ति साम् । ३. निष्ठयो साम् । ४-४. मैथनशी चेषम् । युगमिते (वै विं अ)
पशवात् । युषयोर्बलं धृतानि सर्वकर्मणि स्वकर्मणि वा वाग्वा लो धृतवती । ब्रह्म वीदे ऋतुमंतव ।
वीदि वात् । तादित ह्यवकलं सर्वकर्महेतु स्वकर्मो न । मिग्रावरणी । दक्ष्यु ह्यो । दुर्गणम् (अरु दु)
'दुर्गणं पाशुमन्ववता' (अत्रा ५, ५५) इति दीर्घत्वम् । युषयोर्बलं न कदिदपि जयति । वावीदृशी वा । लो
युगयुता सह यज व्याप्नुथ । शोऽपि सिद् । यजे सोमं पिबन्तु विं अ तु- । 'वशम् यजो' । ५. 'मिग्रावरिणि'
साग्' ; 'मिग्राविमिग्राव' विं ; 'मिग्राविपु' विं अरु ; 'मिग्राविमिग्राव' अं । ६. आशये तु- । ७. नास्ति वि-
८. अ. वे १, १९-८।

द्रविणोदा द्रविणसो श्रावहस्तासो अश्वरे । यज्ञेषु देवमीळते ॥ ७ ॥

द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । श्रावहस्तासः । अश्वरे । यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ७ ॥

स्कन्द० "नतसो द्रविणोदसः" । सप्तम्याद्याश्रवस ऋचः द्रविणोदसः । ईळत इत्यस्य स्तुतयेऽस्तत्वाद् देवतायां च स्तुत्यत्वात् द्रविणोदशब्दस्य च देवत्वावचनत्वात् । द्रविणोदाः । द्वितीयार्थे प्रथमा । द्रविणोदसम् । द्रविणसः । 'द्रविणम्' (निघ २, १०) इति धननाम । पृथदिच्छन्ति द्रविणस्यन्तीति ऋचि सुगागमः । 'द्रविणस्युर्विपन्वया' (ऋ ६, १६, ३४) इति यथा । द्रविणस्यते. छान्दसत्वात् ङिप् । द्विपि चाद्युदासत्वम् । द्रविणसाधनकामा इत्यर्थः । श्रावहस्तासः गृहीताभियपमात्राण्यप्यतिव्यज. । अश्वरे यज्ञेषु अश्वरकन्दोऽत्र अश्वरतोहिस्ताकर्मणः क्रियाशब्दः, च यज्ञनाम । प्यस्यपैत वैश्ववचनम् । सादगुण्याद् रक्षणादिभिरहितिवेषु यज्ञेषु । अथवा अश्वरसन्दः सप्तम्यपोतिष्ठो-मादिवचनः । यज्ञशब्दस्यवचनमूत्राभ्यासविशेषवचनः । ज्योतिष्टोमादावश्वरे वैश्वस्यास्यिशोपाख्या मश्रास्तेषु । देवम् श्रावरे वीसं वा । ईळते स्तुवन्ति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० द्रविणोदाः द्रविणसः धनस्य दाता भवति । तम् श्रावहस्तासः यज्ञेषु देवम् स्तुवन्ति । 'यज्ञेषु अश्वरे' इत्यनयोर्धर्मभेदात् सङ्गतिः । 'वास्वाचार्यस्तवाह—'द्रविणोश यश्वरसम् । द्रविणस इति द्रविणसादिन इति वा । द्रविणसानिन इति वा । द्रविणसस्तस्मात् ङिपिति वा । यज्ञेषु देवमीळते । वाचन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्ति वा' (या ८, १०) इति ॥ ७ ॥

मुद्रस० अश्वरे अग्निष्टोमे यज्ञे यज्ञेषु उक्त्वादिषु च देवम् अग्निम् ईळते अतिव्यजः स्तुवन्ति । कीदृशा अतिव्यजः । द्रविणसः धनार्थिनः श्रावहस्तासः अभियपसाधनसंपादनकारिणः । कीदृशो देवम् । द्रविणोदाः धनदायकम् ॥ ७ ॥

द्रविणोदा ददातु नो अर्धनि यानि शृण्विरे । देवेषु ता वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणःऽदाः । ददातु । नः । अर्धनि । यानि । शृण्विरे । देवेषु । ता । वनामहे ॥ ८ ॥

स्कन्द० "द्रविणोदाः ददातु अर्धमन्वम् वसन्ति यानि शृण्विरे उदधेऽप्ये लिट् कर्मणि च । धूपन्ते । वसृष्टत्वात् प्रभूत्वरवाच सर्वलोकप्रकाशानि भवन्तीत्यर्थः । धयमपि देवेषु । संप्रदानस्येयमधिक-शक्त्येन विवक्षा । 'सप्तमप्राज्ञे दानम्' (मनु ७, ८५) इति यथा । देवेभ्यः तानि"

१-१. द्रविणोदाः नतसः । असा अग्निः सुः । द्रविणोदसम् । धनस्यार्थः । अतिव्यजः द्रविणं दत्तम् इति धनम् । अतिच्छन्ति । सुप आत्मनः वयञ् (या ३, २, ८) लेषा द्रविणमिच्छन्ति । ऋचि सुह उन्नतः किम् च । द्विपि चाद्युदा-सत्वम् । गृहीताभियपमात्राण्यप्यतिव्यज । रक्षणादिभिरहितिवेषु । अश्वर हस्तासम् । यज्ञेषु । अश्वरस्य अस्तमस्तज्योतिष्टोमादिवचनः । यज्ञशब्दस्यवचनमूत्राभ्यासविशेषवचनः । ज्योतिष्टोमादावश्वरे वैश्वस्यास्यिशोपाख्या-दिशोपाख्या यज्ञा. तेषु यज्ञेषु दीप्त वा स्तुवन्ति विं अ कु. † तु. वेप १, १६०९] .k.l. २. नास्ति विं लयं. ३. वचधं ल विं. ४. वास्वत्वात् साम्भ कृ विं. ५-५. *ल्ल द्रविणस इति द्रविणमादिन इति वा द्रविणसानिन इति वा द्रविणसत् कृ. *ल्ल द्रविणोदसा साम्भं अ. ६. नास्ति विं लयं. ७७. धनानि यानि धूपन्ते । लिट् लिट् । कर्मणि कर्मण च । उक्त्वात् प्रभूत्वाच्च गर्भोत्सृजति. तद्धेतु । देवेभ्यस्तानि देवेषु । कदा ददाते वयमति । यानि सुप । देवमीषे तानि विं अ कु

'द्वीरेषामि हृत्वा वनामहे' । 'वनतिरत्र सामर्थाद् दानार्थे । 'वस्या नो वार्या पुष्ट' (ऋ ८, २३, २७) इति यथा । उग्र इत्यर्थे । अथवा वनिर्हि समन्वयस्य एव । 'देवेष्विति' 'निमित्तात् उर्मसयोगे' (पावा २, ३, ३६, ६) 'इत्येव सप्तमी । 'वर्मणि द्वीपिन हन्ति' (पाम २, ३, ३६) इति यथा । देवार्थे समन्वयदे देवान् यद्वा परिशुद्धीम् इत्यर्थे ॥ ३ ॥

वेदुष्ट० इतिगोदा ददातु अमम्यम् यस्मिन् घनानि गवादीनि ॥ यानि विधुवानि । तानि वदन् देवेषु स्थितानि इतिगोदस याचमहे । स तत्र आदाय न ददातु ॥ ८ ॥

मुद्रल० इतिगोदा देव न अमम्यम् यस्मिन् घनानि ददातु यानि घनानि ॥ मृषिरे हविरपयुक्तत्वेन धूपन्ने तानि घनानि देवेषु निमित्तभूलेषु वनामहे समन्वयम् । धनेर्देवान् यद्वा तानि स्त्रीकुर्म इत्यर्थे ॥ ८ ॥

इतिगोदाः पिपीपति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्ट्रादुत्तुर्मिच्छत ॥ ९ ॥

इतिगोदा । पिपीपति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत । नेष्ट्रात् । उत्तुर्मिच्छत । इत्युत्तु ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'इतिगोदाः पिपीपति पिबतेष्टान्दसत्वादीत्यत्र, पिपासति पातुमिच्छति सोमम् । एषु जातवा जुहोत अन्वयस्य' । प्र च तिष्ठत प्रतिष्ठन् च सोमं हुत्वा चाइवनीयदेशात् सप्तमि गच्छतेत्यर्थे । जुष्ट पिपासति । उच्यते । नेष्ट्रात् वेदुस्त्वृत्वात् पात्रात् । नच केवल । किमर्हि । ऋतुमि ऋतुमि सह इष्यत । इषु गवी । गच्छत । मा विरम्बन्धमित्यर्थे ॥ ९ ॥

वेदुष्ट० इतिगोदा सोमं पातुमिच्छति । तत्र जुहोत अन्वयस्य । हविर्वाचात् प्र तिष्ठत च नेष्टुस्त्वृत्वाच्चमसात् ऋतुमि सह यद्दुमिच्छत ॥ ९ ॥

मुद्रल० इतिगोदा देव ऋतुमि सह नेष्ट्रात् नेष्टुस्त्वृत्वाच्चमसात् पिपीपति सोमं पातुमिच्छति । ततो हे अतिरत्र । इष्यत होमस्थाने गच्छत । यस्या च जुहोत होमं कुरुत । हुत्वा प्रतिष्ठत च होमस्थानात् स्थानान्तरं प्रति प्रस्थानमपि कुरुत ॥ ९ ॥

यत् त्वां तुरीयं मुहुभिर्द्रविणोत्रो यजामहे । अथ स्मा नो दृदिर्मव ॥ १० ॥

यत् । त्वा । तुरीयम् । ऋतुऽभि । द्रविणं । यजामहे । अथ । स्म । न । दृदि । मव ॥ १० ॥

स्कन्द० 'यत् इति निवासे यस्यादर्थे । यस्यात् स्वाम् । तुरीयम् । त्रिधाविशेषणमेतत् । पूर्वद्रविणोदो विचाराप्रयोगेसञ्ज्ञात् तुरीयस्यपदेशः । चतुर्थमिदम् । ऋतुमि सह हे इतिगोदं यजामहे । अथ न्न अथेति तस्यादर्थे । यस्याद्वा यद्दुत्तरणम् । यस्यात् न अमम्यम् ददि, दाता घनानि मव त्वम् ॥ १० ॥

१-१ होमजम इति वा किं अ कु. २-२ नास्ति रिं वा ३-३ इति समाधी । चर्मणि द्वीपिन रव । देवान् यान् रिं अ कु च भासित रिं साम्ब कु अ ५ नास्ति साम्ब ६ नास्ति रि म ७ ७ विरागति । अमम्यमया सति (पा ६, ८, १६) इति एतन्मय ईत्यम् । सोमम् । एतन् जासा जुहोत अथवा । प्रतिष्ठते च । सव हुत्वा आइवनीयदेशात् सप्तमि गच्छत । हुत्वा विरागति । नेष्टुत्वात् । यद्वा न च यस्यात् । हु गवी । मा विरम्बन्धम् रिं अ कु ८ यस्यात् तुरीयं मुहुभिर्द्रविणं यजामहे । रिं अ कु ९ तुरीयं च इतिगोदा इति वचनम् । तस्यात्सव पात्रात् अ । अथ च यत् इति रिं अ कु १० १०/१६ वनामहे सवनेरु विधा मृषो

वेङ्कट० यद्वा स्वां चतुर्थमपि ऋतुभिः सह द्विविधोदः ! यन्नामहे । अथ स्वम् अस्माकम् भव दाता ।
स्व इति स्फुटीकरणार्थः ॥ १० ॥

मुद्रल० हे द्विविधोदः देव ! यत् यस्मात् कारणात् ऋतुभिः सह त्वा स्वाम् यन्नामहे । अथ इत्यर्थे निपातः
तपत्त्वाद्वाच्यः । तस्मात् कारणात् नः अस्माभ्यम् ददिः धनस्य दाता भव स्व भवदयम् भव । त्वरीमम्
चतुर्णां प्रथमम् ॥ १० ॥

अधिना विवृतं मधु दीर्घग्री शुचित्रता । ऋतुना यज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

अधिना । विवृतम् । मधु । दीर्घग्री इति दीर्घिऽअग्री । शुचिऽअत्रता । ऋतुना । यज्ञऽवाहसा ॥ ११ ॥

स्कन्द० 'आधिन्वेवावधी सेवा' । एकादश्यागन्धिनीदेवता ह्यावभ्या । अधिना विवृतम् मधु सोमाण्यम् ।
दीर्घा दीर्घ्येणोत्तनाथस्य दीर्घिः अत्यर्थदीप्तः । दीर्घिरग्निः ययोः सम्बन्धी सौ दीर्घग्री । केन
सम्बन्धेन सम्बन्धी । जल्पतया । कुल पृथक् । 'शुक्लम् शुक्ला मयाग्निना' (ऋ १०, २४, ४) इत्यधि-
गौररगिन्मन्थनवृत्तानां दीर्घस्यगोत्रेणपितारौ 'पितरावित्यर्थः । शुचित्रता शुद्धकर्माणी । सा च
केनसादेव विवृतम् । किन्तर्हि । ऋतुना सह । हे यज्ञवाहसा ! अन्तं यज्ञस्य प्रापयितारौ
समापयितारावित्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अधिनी विवृतम् सोमम् अरण्योर्दीप्तस्य अग्नेर्वनपितारौ शुचिकर्माणी ऋतुना सह यज्ञस्य
चोदारी ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे अधिना अधिनी ! मधु मासुषोपेतं सोमम् विवृतम् । कीदृशी । दीर्घा घोडमानाहपनीपा-
द्यभिरुक्तौ शुचित्रता शुद्धकर्माणी ऋतुना ऋतुदेवतया सह यज्ञवाहसा यज्ञस्य निवाहकौ ॥ ११ ॥

गार्हपत्येन सन्त्य ऋतुना यज्ञनरिसि । देवान् देवयते यज ॥ १२ ॥

गार्हिऽअत्येन । सन्त्य । ऋतुना । यज्ञऽनीः । अस्ति । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥

स्कन्द० 'आग्नेयी चैव द्वादशी' । द्वादश्यागन्धिदेवता । गार्हपत्येन इति देवी तृतीया । गृहपतित्वेन हेतुना ।
हे सन्त्य । पशु दग्नि इत्यर्थेनत्त्वं रूपम् । दात. अग्ने ! ऋतुना सह यज्ञनीः यज्ञस्य देवान् प्रति
प्राप्रथिता अस्ति । अतो अग्नेमि, देवान् देवयते देवान् कामयमानस्य ममायांय यज ॥ १२ ॥

वेङ्कट० कथमहं गृहपतिः स्वामिति, सन्त्य । सगोत्रदानकर्माणि, सतां वा हित । ऋतुना सह यज्ञस्य
मेवा अस्ति । सन् देवान् यज यज्ञमानाय ॥ १२ ॥

१. अथ कु साम् २. अरण्यः विं लपं ३-३. आधिन्वेवावधी च । अधिनी विवृतं स्वादे सोमम् ।

दिव दीप्तैः अत्यर्थदीप्त्याग्निनाग्निनी विं अ कु. † स्वर्गलिना० मूक्ये. ४-४. शुद्धकर्माणी ऋतुना सह यज्ञम् । हे
यज्ञस्य अन्तं प्रापयितारौ विं अ कु. ५. अत्यर्थो दीप्तः साम्भः ; अत्ये दीप्तः साम्भः ; अरण्यो दानं विं लपं ;

अत्यर्थो दीप्तः विं अर्. ६-६. आग्नेयी पाती । गृहपतित्वेन हेतुना हे दातः । पशु दग्नि । अग्ने ऋतुना यज्ञस्य
देवान् प्रापे प्रापयिता अग्नि । अतो अग्निमि, देवान् कामयमानस्य ममायांय यज विं अ कु. † आग्नेयी ते प्राप्रथी मूक्ये.

७. स्वामिति साम्भः. ८. सन्त्य विं लपं. ९. हितः विं लपं. १०. यज्ञसि साम्भः. ११. नास्ति
विं लपं.

वेङ्कट० इन्द्राश्वयोर्भागधेयभूताः^१ इमाः घानाः उपसृज्यामिधारणाम्बां^२ घृतसाविण्यः । तदर्धमशौ इन्द्रम्
इह सुसतमे रथे स्वपयित्वा उप वक्षतः ॥ २ ॥

मुद्रल० इतीं 'इन्द्रस्य स्वस्य' वोदाशौ शशौ इमाः यागार्थं येषाम्भासादित्यत्वेन पुनर्वर्तिनीः घानाः अष्टयव-
धण्डुलादीनुद्दिश्य सुसतमे रथे इन्द्रमवस्थाप्य इह शशिनः कर्मणि उप वक्षतः वेदिसमीपे
वहताम् । कीरशोः घानाः । घृतरत्नवः घृतं स्तुबन्वीति घृतरत्नवः अलङ्कारमोपलक्षणाभिधारणेन
घृतसाविण्योः ॥ २ ॥

इन्द्रं प्रातर्हवामह इन्द्रं प्रवर्त्यध्वरे । इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । प्रातः । हवामहे । इन्द्रम् । प्रव्यति । अध्वरे । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

स्कन्द० प्रातः प्रक्रमकाले हवामहे इन्द्रम् एव प्रवति प्रवृत्ते अन्तरे यज्ञे । कीरणात् इन्द्रम् ।
इदि परमैश्वर्ये । सुष्ठु हंशरम् । पुनरिन्द्रशब्दस्त्रुतिस्सामर्थ्यात् समाप्यमान इति वाच्यरोपः ।
इन्द्रम् एव समाप्यमाने यज्ञे । किमर्थम् । सोमस्य पीतये^३ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्रम् प्रातः^४ प्रवर्तमाने यज्ञे सोमपानार्थम् हवामहे । पुनः इन्द्रम् इति पूरणम् ॥ ३ ॥

मुद्रल० प्रातः कर्मारम्भे प्रातःसकले इन्द्रम् हवामहे आह्वयामः । तथैव अन्तरे सोमपाने प्रवति
प्रागुच्यति प्रारभ्ये प्रवर्तमाने सति माप्यन्दिने सपने तम् इन्द्रम् हवामहे । यथा यज्ञसमाप्ययत्तरे
तृतीयसकले सोमस्य पीतये सोमपानार्थम् इन्द्रम् हवामहे ॥ ३ ॥

उप नः सुतमा गृहि हरिभिरिन्द्र केशिभिः । सुते हि त्वा हवामहे ॥ ४ ॥

उप । नः । सुतम् । आ । गृहि । हरिऽभिः । इन्द्र । केशिऽभिः । सुते । हि । त्वा । हवामहे ॥ ४ ॥

स्कन्द० नः अस्माकं स्वभूतम् सुतम् सोमम् उप आगृहि उपागच्छ हरिभिः हे इन्द्र । केशिभिः
केशवद्भिः प्रह्लम्बकैसरीः । अस्मात् । सुते हि अस्मात् अभिपुते सोमे त्वां वयम् हवामहे । यन्वा-
रमाह्वयामः^५ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वृत्ता निगदसिद् ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । केशिभिः केशरत्नैः हरिभिः शशैः रथम् नः अस्मादीयम् सुतम् अभिपुते सोमे प्रति उप
समीपे आ गृहि आगच्छ । सुते अभिपुते सोमे निमित्तभूते सति हि अस्मात् कारणात् त्वा हवामहे
त्वामाह्वयामः अस्मादागच्छेति सर्वश्रावण्यः ॥ ४ ॥

सोमं नः स्तोममा गृह्येदं सर्वनं सुतम् । गौरो न तृपितः पिब ॥ ५ ॥

सः । इन्द्रम् । नः । स्तोमम् । आ । गृहि । उप । इन्द्रम् । सर्वनम् । सुतम् । गौरः । न । तृपितः । पिब ॥ ५ ॥

१. 'भागधेयेन भूताः अ' । २. 'अणान्भा विलये' । ३. 'इन्द्रस्य शशौ' । ३-३. 'इन्द्रं प्रातः प्रक्रमकाले
प्रवति प्रवृत्ते समाप्यमाने च इति । इन्द्रउच्यन्तिह यज्ञादिमण्येनेषु इन्द्र हवामहे सोमपानार्थम् । इदि परमैश्वर्ये ।
इन्द्रं परमेश्वरं वा वि' अ कु. ४. 'शशु मर्तो' साम्ब'. ५. 'आसिह साम्ब कु अ'. ६-६. 'अणान्भादीं इति-
मिशागच्छ । केशवद्भिः प्रह्लम्बकैसरीः । अस्मादिभिपुते सोमे त्वां वयं हवामहे वि' अ कु.

स्कन्द० 'स इमम् न अस्माकं स्वामृतम् सोमम् उपा गृहि उपागच्छ इदम् सवनम् 'सवनम्' (निघ ३, १७) इति यज्ञनाम । इमं च यज्ञम्, सुतम् अभिपुत्रं च सोमम् । अथवेदं सवनमिति सप्तम्यर्थे प्रथमा । अग्निम् यज्ञे सोमं सुतं च सोममुपागच्छ । उपागत्य च गौरं न तृपितं गौरं इत्युत्तरपदलोपो द्रष्टव्यं भीनसेनो भीम इति यथा । गौररज्ज इव । यथा गौरं सरस्तृपित उदकं विन्दे तद्वद् इति सोमम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स त्वम् इमम् अस्माकम् सोमम् आगच्छ । आगत्य च इमम् सुतम् सोमम् तृपितं गौरमृगं ह्य उदकम् उप विर ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र स त्वम् न अस्मदीयम् इमम् सोमम् स्तुतिं प्रति आगृहि आगच्छ । आगमने हेतुरुत्पत्ते । उप वेदयन्तसमीपे सुतम् अभिपुत्रं सोमयुक्तम् इदम् इदानीम् अनुष्ठीयमानम् सवनम् प्राप्तं सधनादि रूपं कर्म वर्तते । तस्मान् गौरं न गौरमृगं इव तृपितं सद् इमं सोमम् विव ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये त्रिंशो वसं ॥

इमे सोमांस इन्दवः सुतासो अधि बर्हिषि । ताँ इन्द्र सहसे पिर ॥ ६ ॥

इमे । सोमांस । इन्दवः । सुतासं । अधि । बर्हिषि । तान् । इन्द्र । सहसे । पिर ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'इमे सोमांस इन्दव इन्धेर्दीक्षिकर्मण एतद्रूपम् । स्वधा दीप्या दीक्षा सुतास अधि बर्हिषि बर्हिषि उपरि । तान् हे इन्द्र । सहसे वडनामैतद् (तु निघ २, ९) । तावर्षे चतुर्थी । आत्मनो वटावर्षम् विव ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इमे सोमा दीक्षा 'सुता बर्हिषि कथ्यासते । तान् इन्द्र । बलाव विव ॥ ६ ॥

मुद्रल० इन्दव इन्द्रयुक्ता इमे' वेधामवस्थिता सोमांस सोमा बर्हिषि यज्ञे अधि साधिन्येन हुतास अभिपुत्रा । हे इन्द्र । सहसे वटावर्षम् तान् सोमान् विव ॥ ६ ॥

अयं ते स्तोमो अग्निषो हृदिऽस्पृगस्तु शतमः । अथा सोमं सुतं पिर ॥ ७ ॥

अयम् । ते । स्तोमं । अग्निषु । हृदिऽस्पृक् । अस्तु । शमऽतम । अर्थ । सोमम् । सुतम् । पिर ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'अयम् तत्रास्तरुत स्तोमं अग्निषु प्रधानमृतं हृदिऽस्पृक् अस्तु इदमस्य स्मृताऽस्तु । इम्यं शोचतामित्यर्थं । अंकेऽपि हि वद् शोचते तद् हृदयं स्पृशतीत्युच्यते । अथवा । इदमस्य स्तोमं प्रायश्चित्तमुच्यते । त्रिंशेन स्वधाऽवधार्यतामित्यर्थं । कीदृश । शतमं सुवतम । अर्थं अन्तरं च सुतम् सोमम् विव ॥ ७ ॥

१ । स त्वमल्लोपमागत्य इमं वसं सोमं योपगच्छ । ये वा अम् । तन्मे अग्निम् यज्ञे अस्मत्पुत्रीमुपागृहि । तन्मे यामिपुत्रम् । गौरं शी गौररज्जनाची । 'यामादमूर्धं द्वितीयवत्' (पा ५, २, ८२) 'अवगात्री च विमारा' (पम ५, २, ८२) इत्युत्तरपदलोप । भीम इव । यथा उदकं तृपितं गौररज्ज इव । तृपितं विव त्रिंशं कु १ नास्ति वि ३ नास्ति वि ४ इमे सोमा दीक्षा । रषी दीपो । स्वधा दीप्या दीक्षा सुता बर्हिषि । हे इन्द्र । तस्मात्प्रत्यय विव त्रिंशं कु ५ सह विंश एव ६ इ अयं तव सोमं प्रधानम् । तस्मात्प्रत्यय एव अस्तु । अंके हि यज्ञेनैव वदन्तु इति स्पृशती इति न्यायः । तव शोचताम् । तत्रिंशं येनावधार्यताम् इति वा । इत्यन्तं अन्तरं यैनाभ्युपगच्छति विव त्रिंशं कु १ 'स्मृतेन यामावधार्यं वक्षते मूर्ध्ने'

येद्भुट० 'अयम् एव स्तोमः सुप्यः इदित्पृक् अस्तु सुखतमः । अथ सोमम् सुतम् विव ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! अयम् अस्माभिः कियमानः स्तोमः स्तोत्रविशेषः अप्रियः धेधुः संव दे तव इदित्पृक् मनस्वीकृतः शतमः सुखतमः अस्तु । अथ स्तोत्रेनन्तरं सुतम् अभिपुतम् सोमम् विव ॥ ७ ॥

विश्वमित्सर्वानं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति । वृत्रहा सोमपीतये ॥ ८ ॥

विश्वम् । इत् । सर्वानम् । सुतम् । इन्द्रः । मदाय । गच्छति । वृत्रहा । सोमपीतये ॥ ८ ॥

स्कान्द० 'सवनम्' (विष ३, १७) इति यज्ञनाम । विश्वम् सवनम् इति चोगयत्र सप्तम्यर्थे प्रथमा । इत् शब्दः पदप्रत्ययः । सर्वानिन् पदे । सुतम् सोमं प्रति इन्द्रः गच्छति वृत्रहा । किमर्थम् । मदाय सोमपीतये मदाय एव सोमपानं उच्यते । अपानं मदायैत्येवम् सुतमित्यनेन सम्बध्यते । मदार्यमभिपुतोऽयं सोमस्तरबाधं इति ॥ ८ ॥

येद्भुट० विश्वम् एव सुतम् सोमम् इन्द्रः मदार्यम् गच्छति, वृत्रहा सोमपानार्थम् । पानेन मदो भवति ॥८॥

मुद्गल० इन्द्रो वृत्रहा इन्द्रः सोमपीतये सोमपानार्थं मदाय सपानजम्पदार्थं च विश्वम् इत् सर्वमपि सुतम् अभिपुतसोमयुक्तम् सवनम् प्रातःसपनादिक्रमं कर्म गच्छति ॥ ८ ॥

सोमं नः काममा पूषं गोभिरश्वैः शतक्रतो । स्वर्गाम त्वा स्वाध्व्यः ॥ ९ ॥

सः । इमम् । नः । कामम् । आ । पूषं । गोभिः । अश्वैः । शतऽक्रतो इति शतक्रतो ।

स्वर्गाम । त्वा । सुऽआध्व्यः ॥ ९ ॥

स्कान्द० सः स्वम् इमम् नः कामम् इच्छाम् आपूषं पूषं वीषाने । आशीषाय सर्वय पूषेयैर्यथः । केन । गोभिः अश्वैः च । हे शतक्रतो ! बहुकर्मन् ! बहुमज्ज ! वा स्वायाम त्वा । सोमं च इति शतक्रतुतेर्यप्यश्वी-
ऽप्याहर्षं वा । ये त्वां स्तुतवन्तो वयम् स्वाध्व्यः, साध्वानम् आधीः प्रार्थना, सोमप्रार्थनाः ॥ ९ ॥

येद्भुट० सः त्वं मयादिभिः इमम् अस्माकम् कामम् आपूषम् । शतकर्मन् । । स्वर्गाम त्वा सुकर्माणां ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे शतक्रतो ! सः स्वम् नः अस्मादीयम् इमम् कामम् काम्यमानं पतन् गोभिः अश्वैः च सह आ पूषं सर्वतः पूषम् । वयमपि स्वाध्व्यः सुष्ठु सर्वतोऽप्यानुसुक्ताः सन्तः त्वा स्वाध्वं स्वर्गाम ॥ ९ ॥ -

इति प्रथमाष्टके त्रयमाध्याये एकविंशती सर्गाः ॥

१. नास्ति वि. २. नास्ति लघे. ३-३. नितम् । अन् वी । सर्वस्व् पदे । पुंनं सोमं प्रति शब्दः गच्छति । मदाय मदार्यमभिपुतं प्राप्ते गच्छति इति वा । उच्यते स्तोत्रात्मकं विं अ इत्. ४. गच्छति साम्. ५-५. ॥ स्वमकारानं पूषं मीषाय मेदिनीरैव बहुकर्मन्जः । ये त्वां नये सोमप्रार्थना स्तुतः । तु साध्वानं साधोः । इन्द्रः अस्माकम् पूषेतिरि प्रार्थनं विं अ इत्. ६. शतक्रतं विं अ. ७. सुष्ठुनाः साध्वं इत्. ८. नास्ति वि.

[१७]

इन्द्रावरुणयोर्हं सम्प्रजोरव आ वृणे । ता नो मृळ्यत ईदृशे ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणयोः । अहम् । सम्प्रजोर्योः । अर्वाः । आ । वृणे । ता । नः । मृळ्यतः । ईदृशे ॥ १ ॥

स्कन्द० 'इन्द्रावरुणयुक्तरम्' । उचरं सूक्तमैन्द्रावरुणम् । इन्द्रावरुणयोः अहम् सभाजोः तम्यग्दीप्तयोः स्वभूतम् अर्वाः पालनम् आरुणे प्रार्थये । एतन् ज्ञात्वा ता तौ नः अस्मान् मृळ्यतः । मृष्ट सुखने । लोडर्थे च पञ्चमो छकार । अवासंपादनेन सुखयतः । ईदृशे प्रार्थनाविशेषे वर्तमानानिति शेषः ॥ १ ॥

पेङ्कट० इन्द्रावरुणयोः अहम् सर्वेषामधीश्वरयोः पालनम् आरुणे । तौ मृळ्येतान् अस्मान् ईदृशे शोभे । 'वर्वा ईदृशेनायसेति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'इन्द्रावरुणयोः' इति मन्त्रं पठं सूक्तम् । मेधाविधिः 'श्रिया' । गायत्रम् । इन्द्रावरुणौ देवते । 'युवाङ्ङ हि' इत्यादिके द्वे ऋचौ पादनिष्पन्नमकण्ठन्दोयुक्ते ॥

अहम् अनुष्ठाता सभाजोः समीचीनराज्योपेतयोः इन्द्रावरुणयोः देवयोः संवन्धि अर्वाः रक्षणम् आ वृणे सर्वथा प्रार्थये । ता तौ देवौ ईदृशे एवंविधे अस्मदीयकरणे निमित्तभूते तस्मिन् मृळ्यतः ॥ अस्मान् सुखयत ॥ १ ॥

गन्तारा हि स्योऽर्वसे ह्वं विप्रस्य मार्वतः । धर्तारा चर्पणीनाम् ॥ २ ॥

गन्तारा । हि । स्यः । अर्वसे । ह्वम् । विप्रस्य । मार्वतः । धर्तारा । चर्पणीनाम् ॥ २ ॥

स्कन्द० 'हि इति पदप्रश्नः' । गन्तारा समनशीलौ युवाम् स्यः अर्वसे पालनाय ह्वम् आह्वानम् विप्रस्य मेधाविनः मार्वतः मत्सदसस्य । धर्तारा धारयितारी च तैस्तेष्वकारिः चर्पणीनाम् मनुष्याणाम् ॥ २ ॥

पेङ्कट० गन्तारी हि अज्यम् । रक्षणार्थम् आह्वानं मेधाविनः मत्सदसस्य धारकी मनुष्याणाम् । तौ मरिचागच्छतम् ॥ २ ॥

मुद्रल० हे इन्द्रावरुणौ ! अर्वा अस्मितुम् अनुष्ठातारं रक्षितुम् मार्वतः मरुविप्रस्य विप्रस्य प्राङ्गणस्यिणं ह्वम् आह्वानम् गन्तारा गन्तारी स्यः हि प्रातिशीली मरुवः खड्गु । कीदृशी । चर्पणीनाम् मनुष्याणाम् धर्तारा धर्तारी योग्योपसम्पादनेन धारयितारी ॥ २ ॥

अनुष्ठातारं तर्पयेथाभिन्द्रावरुणाय आ । ता वा नैर्दिष्टमीमहे ॥ ३ ॥

अनुष्ठातारम् । तर्पयेथाम् । इन्द्रावरुणा । रायः । आ । ता । वा । नैर्दिष्टम् । ईमहे ॥ ३ ॥

१-१. इन्द्रावरुणयोः सभान्योः पालने प्रार्थये । एतन् ज्ञात्वा तौ न सुखयतः । अवासंपादनेन । वृष्ट सुखने । शोभे इत् । ईदृशे प्रार्थनाविशेषोपेत्यानाम् वि' अ कु. २. नास्ति ल वि'. ३. नास्ति वि. ४. नास्ति वि मे'. ५-५. 'तस्मिन् देवयोः तौ वि मे'. ६-६. गन्तारा समनशीलौ युवा ल. ७. पालनाय आह्वानं मेधाविनो मनुष्याणाम् धारयितारी तैस्तेष्वकारिः चर्पणीनाम् वि' अ कु. ८. अतो अ' वि'. ९. गन्तारा' वा' वि'.

स्कन्द० अन्विति पश्चाद्भवे । सोमस्य च पद्मजान् अनुकामम् कामयित्वा उदयानानन्तरमित्यर्थः ।
 अथवा अनुकामो धीप्सायां कर्मप्रवचनीयः । कामं काममनु अनुकामं, यदा यदा वयं
 कामयामहे तदा तदा तर्पयेभ्यः । तर्पयेभ्याम् अस्माद् हे इन्द्रावरुणा ! द्विवचनादेशाकारत्वेन
 साहितं इस्त्वम् । इन्द्रावरुणौ ! । केन । रायः तृतीयार्थे वा पृथीयम् । पृथीभूतेर्वैकदेशेनेति
 शेषः । धनेन धनस्य वाऽऽत्मीयस्वैकदेशेन । आकारस्तु पद्मपूरणः । ता रायो धनेन तर्पणं
 प्रापितवन्तो वयं ही वाम् युवाम् नेदिष्टम् हृष्टवाद् यत् सन्निकृष्टं युवयोर्धनं तद् ईमहे वाचा-
 महे । न यत् किञ्चित् ॥ ३ ॥

पेङ्कट० कामानन्तरमस्माद् धनेन भा तर्पयेभ्याम् इन्द्रावरुणौ ! । वी वाम् वयं युवयोर्निष्कृतं धनं
 वाचामहे ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ ! अनुकामम् अस्मदीयामिहापमनु रायः धनस्य प्रदानेन भा तर्पयेभ्याम्
 सर्वतोऽस्मान् वृसाद् कुरतम् । यदा यदा धनं कामयामहे तदा तदा प्रवच्छतमित्यर्थः । ता वाम्
 वारुणी युवाम् नेदिष्टम् अविशयेन सन्मीष्यं यथा मयति तथा ईमहे वाचामहे । कालविलम्बमन्तरेण
 धनं दातव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

युवाकु हि शचीनां युवाकुं सुमतीनाम् । भूयाम् वाजुदानाम् ॥ ४ ॥

युवाकुं । हि । शचीनाम् । युवाकुं । सुमतीनाम् । भूयाम् । वाजुदानाम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० दिशब्दो वसादर्थे । वसाद् युवाकु युवां कामयत इति युवाकु, पुष्परवाणिकाम-
 मित्यर्थः । अथवा यु मिश्रणे । मिश्रणं वसतीवर्षैकधनाभिरक्षिः अयवैर्वा । किं पुनश्च ।
 सामध्याद् सोमलक्षणं हविः । कस्य । शचीनाम् 'शची' (निप २, १) इति कर्मनाम । सामध्याद् वाऽप्रा-
 ष्णार्णितमित्यर्थम् । पागकर्मवृत्तामस्माकं न्वमृतम् । न च सोमलक्षणमेव हविः केवलम् । किं तर्हि ।
 युवाकु, पुष्परकामे सुष्मद्गुणमिश्रं वा सुष्मत्सर्वगुणसङ्कीर्तनरूपमित्यर्थः । किं तद् । सामध्याद्
 स्तुतिरक्षणं वचनम् । सुमतीनाम् मतिः स्तुतिः मन्मथेरर्पतिकर्मत्वाद् । सुस्तुतीनामस्माकं
 स्वमृतम् । अथवा इत्यपि युवाकुसन्दौ सोमविषयावेव । मिश्रणार्थं एकः, सुष्मत्पानकाम-
 नित्येवमर्थोऽपरः । अथवा एवमप्यथाऽस्वार्थस्य अर्थसोचना । युवाकु इति बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम्
 शचीनां सुमतीनामित्यपि तृतीयार्थे पृथी । वसाद् सुष्मत्कामाः कर्मभिः शोभनाभिश्च
 स्तुतीभिः वयम् । यस्मादिदं वचनम् तस्मात्तद्व्योऽप्याहायं । भूयान् वाजुदानाम्

१-१. अनुकामं कामयानन्तरमेव अस्माद् तर्पयेभ्यम् । अनुकाम्यर्था वा कर्मप्रवचनीयः । केन काममनु । यदा
 यदा वयं कामयामहे तदा तदा तर्पयेभ्यम् । धनेन हस्वैकदेशेन वा । इत् यर्थः । पुष्पदन्तपंचमर्षेणान्नो न्ययम् । ही
 युवयोर्द्विवापत्त्रिहृष्टम् धने तत्प्राप्तये । अग्निहोत्राद्वेनेदत्तयो (पा ५, ३, ९३) अग्निहोत्रे नमस्तेनो (पा ५, ३, ५५)
 एते नेदिष्टम् किं न कु. २. नास्ति ह्याम् कु किं रूपं. ३. मित्रवर्तौ किं. ४-४. पागकर्मवृत्तामस्माकं
 सोमलक्षणं हविः सुष्मत्पान वचनम् । 'युवतीवर्षिण शची' इति कर्मनाम । अग्नीर्षेणपुत्र च । सुष्मत्काम
 युवाकु । कर्मः कु । सु मिश्रणार्थं वा । वसतीवर्षैकधनाभिरक्षिः मयैर्वा युक्त इति । सुमतीनाम् मन्मथ-
 दिवचनम् च युवाकु । सुष्मत्सर्वगुणसङ्कीर्तनरूपम् अस्मत्स्तुतिवचनं सुष्मत्कामम् । मन कर्वावाद् । इत्यपि युवाकुसन्दौ
 सोमविषयावेव । वसतीवर्षादिमिश्रणार्थं एकः । सुष्मत्पानकामार्थः अपरः । अथवा अन्वयात् अन्व अर्थस्य
 अर्थसोचना । अति युः । पुनि नम् । निवति आम् । वय कर्मभिः शोभनाभिः स्तुतिभिश्च किं न कु.

'भावेऽप्यं वनिर्हृद्यः । शशदानानाम् । पशोःशुवेर्हृद्यः । कर्तारो वेति वाक्यशेषः' ॥ ४ ॥

धेङ्कट० युष्मत्कामः हि पुरयः प्रशान्तं भाजनं भवति युवाकु सुमतीनाम् च । ययं च युवाक्यो युवधोरन्नस दातृणां कर्मणां भाजनं भवाम्, भूयासा वेति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हि यस्मात् वरणात् शनीनाम् अस्मदीयकर्मणां संबन्धि सोमरूपं हविः युवाकु वसतीवयं-
कपनात्मकैरदकैः षयःसप्त्यादिद्रव्यान्वरेश्च मिश्रितम् । तथा सुमतीनाम्, क्षीमननुदियुक्तानाम्
शदिविजां स्तुतिशुकं वचनमपि युवाकु नानाविधैः स्तुत्यशुभैः मिश्रितम् । तस्मात् कारणात् ई
हृद्ग्राहणो ! तथाविधं हविः स्वीकुर्वतोर्मुक्तयोः प्रसादात् वचय वाजदान्याम् अन्नप्रदानं पुरपाणां
मध्ये मुक्याः भूयाम भवेम ॥ ४ ॥

इन्द्रः सहस्रदात्रां वरुणः शंस्यानाम् । क्रतुर्मवत्युक्त्यः ॥ ५ ॥

इन्द्रः । सहस्रदात्रांम् । वरुणः । शंस्यानाम् । क्रतुः । भवति । उक्त्यः ॥ ५ ॥

स्कान्द० इन्द्रः सहस्रदात्रांम् सहस्रसंख्याकदानानाम्, वरुणः च शंस्यानाम् स्तुत्यानामत्यन्तोत्कृष्टाणां
वदुः कर्ता भवति । स्तोत्रम्याः प्रयुक्तानि धनानि वदातीत्यर्थः । कीदृशः । उक्त्यः प्रशस्-
तानैवत् (६. निघ ३, ८) पक्त्योर् प्रशारणः ॥ ५ ॥

धेङ्कट० इन्द्रः 'सहस्रस दात्राणामपि' कर्मणां कर्ता भवति, वरुणः च शंस्यानीयानां प्रशस्तः । अपि वा
श्लोत्रम् सहस्रदान्नः प्रशस्वांश्च करोति ॥ ५ ॥

मुद्रल० अयम् इन्द्रः सहस्रदात्रांम् सहस्रसंख्याकवचनदानां मध्ये वदुः धनदानस्य कर्ता भवति ।
प्रभूतं वदातीत्यर्थः । तथा वरुणः शंस्यानाम् स्तुत्यानां मध्ये उक्त्यः स्तुत्यो भवति । अतिशयेन
स्तुत्य हरणार्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये द्वाविंशो वर्गः ॥

तपोरिदंसा वयं सुनेम नि च धीमहि । स्याद्भुत प्रेरचनम् ॥ ६ ॥

तपोः । इत् । अर्जसा । वयम् । सुनेम । नि । च । धीमहि । स्यात् । भुत । प्रेरचनम् ॥ ६ ॥

स्कान्द० इन्द्र इति पदपरुषः । तपोः इन्द्रावरुणयोः असा 'हेतौ' (पा २, २, २३) इति तृतीया । तर्पणेन
पाप्मेन वा हेतुना । साम्नां तर्पमाणाः प्राप्तमाना केत्यर्थः । सुनेम संमलेमहि । किम् । सामर्थ्याद्

- ५

1-1. युष्मत्काम्य वरणात् तस्मादन्वदानार्थं उक्त्वाः कर्तारो भवेत् । 'भावेऽप्यं वनिः वि' अ तु. २. यज्ञानां
साधनं' इ अ. ३. नास्ति साम्नां कुः युवाक्ययोः वि. ४. नास्ति साम्नां. ५-५. इन्द्रः सहस्रदात्रां-
दानानां वरुणश्च स्तुत्यानामत्यन्तोत्कृष्टाणां कर्ता भवति । पक्त्यापकृतः वि' अ तु. † नास्ति सूक्तो-
र् इत्यर्थं सूक्तो. ‡ 'उत्त वृत्तुव्य. प्रथम्याः इति उक्त्यः प्रशस्तः वि' अ. ६. ६. तस्मात् 'साम्नां'
७. ७. तपोरिति वाच्येन वा हेतुना धनं संयोजयति च वि' अ तु.

धनम् । नि धामहि च उपमोगातिरिक्तं च निद्याय स्वापयेमेत्यर्थः । स्यात् उत प्ररेचनम्
उत्तेत्यप्यर्थः । प्रकथंयं यदतिरिच्यते तत् प्ररेचनम् । उपमोगाजिधानावातिरिक्तमपि स्वादित्यर्थः ॥६॥

वेङ्कट० इन्द्रावरुणयोः एव रक्षणैव वयम् धने भजेमहि नि धामहि च । उपयुक्तादतिरिक्तं 'निदि-
तादतिरिक्तम् अपि लक्ष्णम् ॥ ६ ॥

मुद्रल० तथोरित् एवैवतयोस्त्रिन्द्रावरणयोरेव जनता रक्षणेन वयम् अनुज्ञातारः सनेम संभजेम
धनमिति शेषः । नि धामहि च प्राप्ते धने यावदपेक्षितं तान् भुक्त्वा ततोऽवशिष्टं धनं
कवचिधिभिरुपेण स्वापयामश्म । उत अपि च प्ररेचनम् भुक्त्वा निहितान् प्रकथंयाधिकं धनम्
स्यात् संपद्यताम् ॥ ६ ॥

इन्द्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे । अस्मान्सु जिग्युर्पस्कृतम् ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा । वाम् । अहम् ॥ हुवे । चित्राय । राधसे । अस्मान् । सु । जिग्युर्पः । कृतम् ॥७॥

स्कन्द० हे इन्द्रावरुणौ ! वाम् अहम् हुवे । क्रिमर्थम् । चित्राय राधसे चित्रस्य धनस्वार्थाय । चित्रं
धने महं दत्तमित्यर्थः । किञ्च अस्माद् सु जिग्युषः सुप्तु जितवतः शत्रून्, क्षाम् कुरत्वम् ।
अस्मच्छत्रुनप्यस्माभिर्जांश्वयतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इन्द्रावरुणौ ! वाम् अहम् हुवे चित्राय धनाय । तौ अस्माद् शत्रून् जितवतः सुप्तु कुरत्वम् ॥७॥

मुद्रल० इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ ! वाम् पुत्राम् अहम् हुवे आहूषामि । क्रिमर्थम् । चित्राय
मणिमुक्तादिरुपेण विविधाय राधसे धनाय । उत आहूषी पुत्राम् अस्यान् अनुज्ञातून्, सु जिग्युषः
शत्रुविषये सुप्तु जययुक्ताम् इत्यम् उच्यते ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुण न तु वां सिर्षासन्तीषु धीषु । अस्मभ्यं शर्म यच्छतम् ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा । नु । तु । वां । सिर्षासन्तीषु । धीषु । आ । अस्मभ्यम् । शर्म । यच्छतम् ॥८॥

स्कन्द० इन्द्रावरुणोर्द्वयोरेकः शिष्यनाम । यद्वरुणोऽपरः । हे इन्द्रावरुणौ ! शिष्यम् वाम् पुत्राम्
सिर्षासन्तीषु संभवयुक्ताभ्याम् धीषु आ आकारः यद्वरुणः, कर्मसु । ससमीनिर्देताद् यतनानेभ्य
इति वाच्ययोगः । धुष्यतेवत्यानि कर्मान्बनुविहता इत्यर्थः । केभ्यः । अस्मभ्यम् शर्म
गृहं सुखं वा यच्छतम् इत्यम् ॥ ८ ॥

१-१. उपमोगातिरिक्तं च निद्याय स्वापयामः । प्रकथंयं यदतिरिच्यते तत् प्ररेचनम् । उपमोगाजिधानावा-
तिरिक्तमपि स्वादि १िं अ कु. २. निद्याय १िं. ३. संपद्यताम् १िं मं. ४-४. इन्द्रावरुणौ वामहं हुवे ।
पुत्रादेव राधः महं दत्तम् । अस्माद् सुप्तु जितवतः (जीविभ्यः १िं अ) कृतम् । अस्मच्छत्रुनप्यस्माभि-
र्जांश्वयते (जययुक्तां १िं अ) १िं अ कु. ५. नास्ति १ि. ६. पुत्रां १ि. ७-७. उ जितम् । हे इन्द्रावरुणौ
धिर्षु पुत्रा संभवयुक्ताभ्याम् कर्मसु यतनानेभ्योऽप्येभ्यः सुखं गृहं वा दत्तम् । 'सिर्षासन्ती (१) धीः इत्य' इति कर्मणि । धुष्य-
तेवत्यानि कर्मानि भ्रुविहताः नः इत्यं दत्तम् १िं अ कु.

घेङ्कट० इन्द्रावरुणी ! क्षिप्रम् वाम् संभवतुमिच्छन्सु ध्यात्पु स्तोत्रेषु असम्यगम् सुखम् प्रयच्छतम् ।
एको नुः^१ प्रत्यः ॥ ८ ॥

सुद्वल० इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणी ! धीषु अस्मादीकबुद्धिषु वाम् युवाम् सिपासन्तीषु सन्ति
संभवतुं सम्यक् सेविनुमिच्छन्तीषु तदानीम् आ समन्तात् असम्यग् शर्म सुखम् न तु अतिशयेन
क्षिप्रम् यच्छतम् वदतम् ॥ ८ ॥

प्र रामभ्रोतु सुष्टुतिरिन्द्रावरुण यां हुवे याम्प्रथार्थे सुधस्तुतिम् ॥ ९ ॥

प्र । याम् । अश्नोतु । सुऽस्तुतिः । इन्द्रावरुणा । याम् । हुवे । याम् । ऋषाये इति । सुधऽस्तुतिम् ॥ ९ ॥

स्कन्द० प्र वाम् अश्नोतु प्रकपेण युवां ज्वाप्नोतु । सुष्टुतिः शोभना स्तुतिः । हे इन्द्रावरुणी !
वाम् हुवे यामिति द्वितीयविदेशात् प्रतीति यास्यशेषः । तृतीयार्थे वा द्वितीया । मां
प्रति यथा वा युवामाह्वयामि । याम् च ऋषाये वर्षययः । यो यो निजस्तुतेः फलं
साधयति स तां पुनःपुनः कस्यपि वर्षयति । कीदृशम् । सधस्तुतिम् सहस्रहस्तयैर्बुधयोः
स्तुतिम् । अथवा सधस्तुतिमिति तृतीयार्थे द्वितीया । यथा सहस्तुत्या वर्षये इत्यर्थः ।
स्वप्नाना हि देवता बीर्षेण वर्षये ॥ ९ ॥

घेङ्कट० प्र भद्रोतु^१ वाम्^२ सुष्टुतिः इन्द्रावरुणी ! याम् स्तुतिं प्रति वाम् बहस्य हुवे । वाम् च युवाम्
वर्षययः सहस्रह्वयाम्^३ ॥ ९ ॥

सुद्वल० इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणी ! वाम् अस्माकन्तुकां शोभनस्तुतिं प्रति हुवे युवामुभौ आह्वयामि ।
किञ्च सधस्तुतिम् युवयोर्बुधयोः साहित्येन कियमाणायाः स्वयकिवायाः सुष्टुतिम्^४ प्र प्रतिहभ्य
ऋषाये युशौ वर्षये । तावती सुष्टुतिः 'शोभनस्तुतिहेतुभूत ऋक्समूहः वाम् अभ्रोतु युवां
ज्वाप्नोतु ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये प्रवर्तिप्रसौ वर्गा ॥

इति प्रथमे मण्डके अतुर्भोऽनुवाकः ॥

[१८]

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कशीर्वन्तं य औशिजः ॥ १ ॥

सोमानम् । स्वरणम् । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते । कशीर्वन्तम् । यः । औशिजः ॥ १ ॥

१. नु दि^१ कचे. २. नास्ति वि. ३. प्रथं सूको. ४-४. प्रकपेण युवां ज्वाप्नोतु शोभना स्तुतिः ।
हे इन्द्रावरुणी यां प्रति आह्वयामि । यथा वा । तस्ये अन् । मां त्वमिदं वर्षययः । सधस्तुतेः सुवयोः स्तुतिम् ।
साम् ययः । 'तथा यादस्येष्टस्तुति' (या ६. ३. १६) इति । सधस्तुतिं सहस्रह्वयैर्बुधयोः कस्यपिद्विधा
पुनःपुनः कयेति । तावै वा अन् । यथा सधस्तुत्या वर्षये (वर्षये अ.) वि^२ वा कु. ५. प्रवर्तिप्रसौ साम् कु मं.
१. साम् वि^३ मं. २. सधस्तुत्यं साम् वि^४ कु. ८. 'शुभिनस्तु' सूको.

स्कन्द० 'सोमानमिति चाशा याः पथ ता मद्दानस्यते' । सोमानमित्यादौ याः पत्रार्चिता मद्दान-
 स्यतिदेवताः । सोमानम् पुञ् अभिष्वे । अभिषोतारम् । कस्य । सामर्घ्यात् सोमस्य ।
 स्वरणम् स्यु शब्दोपतासयोः । शब्दयितारम् । कस्य । सामर्घ्यात् सुतोनाम् अर्घयितारं च ।
 यद्यतं स्वोतारं चेत्यर्थः । ह्युहि कुफ मां धनप्रदानेन । अथवा सर्वत्र यः ददाति स
 स्वरणः प्रकाश इत्यर्थः । अभिषोतारं मां स्वरणं देवमनुष्येषु प्रकाशं कुरु हे ब्रह्मणः पते ! ।
 कमिव । दप्यते । कक्षीयन्तम् ह्युषोपगमेत्द् द्रष्टव्यम् । कक्षीयन्तमिव ऋषिम् । कतमोऽथं
 कक्षीयात् । ऋष्यते । यः औशिनः ऋषिः कुत्रः ॥ १ ॥

वेङ्कट० सोतारं प्रकाशवर्णं कुफ माम् ब्रह्मणस्यते ! कक्षीयन्तम् । यथा कृतवानसि । यः कक्षीयातु-
 शिक्प्रसूतः । स्वरतिः शब्दकर्मति ॥ १ ॥

मुद्रल० पथमे अनुवाके क् सूक्तानि । तत्र 'सोमानम्' इति नवमं प्रथमं सूक्तम् । मेधातिथिः* ।
 गायत्रम् । भाष्यादिलो मद्दानस्यत्याः । चतुर्थी 'मद्दानस्यतीन्द्रतोमा इति त्रिवेचताका' । पञ्चमी
 दक्षिणा मद्दानस्यतिश्च इन्द्रश्च सोमश्चेति चतुर्वेचताका नारदासी वा ॥

हे मद्दानस्यते एतन्नामकदेश ! सोमानम् अभिष्वस्य कर्तारं सामनुवाचारम् स्वरणम्
 देवेषु प्रकाशानवन्तम् ह्युहि कुफ । दष्टान्तः । कक्षीयन्तम् एवन्नामकम् ऋषिम् । इवेत्यस्या-
 ष्याहारः । कक्षीयान् यथा देवेषु प्रसिद्धः तद्वदित्यर्थः । कक्षीयान् ऋषिः औशिनः
 ऋषिः कुत्रः । तस्मिन्नेति पूर्वत्र योजना ॥ १ ॥

यो रेवान् यो अमीषहा वंसुवित् पुष्टिवर्धनः । स नः सिपक्तु यस्तुरः ॥ २ ॥

पः । रेवान् । यः । अमीषहा । वंसुवित् । पुष्टिवर्धनः । सः । नः । सिपक्तु । यः । तुरः ॥ २ ॥

स्कन्द० यः मद्दानस्यतिः रेवान् धनवान् यः च अमीषहा द्विसिपुर्णा इत्या बहुवित् त्रिविर्लाभे ।
 अपूर्वागामि चतानां ह्यथा । अथवा विन्दुविरत्र सामर्घ्यादन्तर्गतित्यर्थः । भद्रानां ह्यन्नामिका
 स्तोत्रगुण्यो दातेर्यथाः । पुष्टिवर्धनः सर्वप्रकारायाः पुष्टेर्वर्धयिता सः नः सिपक्तु सेवताम्, यः तुरः
 स्वर्गता क्षिप्रकारीत्यर्थः । अथवा यो रेवानित्यादिभिः पुत्रः प्रतिनिर्दिश्यते । मद्दान-
 स्यतिप्रसादात् धनवत्त्वादिगुणः पुत्रोऽस्मान् सचताम् । अस्माकं ज्ञायतामित्यर्थः ॥ २ ॥

१-१. पुञ् अभिष्वे । अन्वेषोषि दृश्यते (पा ३,२,०५) इति अग्नि । अभिषोतारं सोमस्य ।
 २। शब्दोपतासयोः । अन्वेषोषि दृश्यते (पा ३,२,१४८) शब्दयितारं खुवीनां यद्यतं सोतारं य कुफ
 मा धनप्रदानेन । सर्वत्र यः ददाति स वा स्वरणः प्रकाशः । सोमाभिषोतारं या देवमनुष्येषु प्रकाशं कुफ मद्दान-
 स्यते । कक्षीयन्तमिविभिव । यः ऋषिः कुत्रः तस्मिन् । कुषोपगमा विं अ कु. † सोमस्य नः सूक्तो. २. सोमानं
 साम्ब कु. ३. प्रकाशवर्णं साम्ब कु. ४. यथा सूक्तो. ५. 'निर्दिष्टः सै'. ६-६. 'स्वर्गितायाः सै'.
 ७. 'यद्येति विशेषेण' सै' ; 'विन्दुविरत्रोदे' वि सै'. ८. 'अन्तर्गतः वि. ९-९. यो पत्रात् यत्र द्विसिपुर्णा
 ह्यन्ना अपूर्वागामि चतानां ह्यन्ना अन्वेषिता वा अन्वेषिताः । स्तोत्रगुण्यो दाता । सर्वप्रकारायाः
 पुष्टेर्वर्धिता । य पत्रेभूतः सः नः सेवतां (वम् (?) चनेगुणः पुत्रो मय ज्ञायता स नः सेवता न । यः
 क्षिप्रगती । तुरास्वैव तूर्णताः (?) कु (य । यः क्षिप्रगती दृष्टान्तत्वेन तूर्णता (?) इति विं अ कु.
 † पुत्रं सूक्तो.

वेङ्कट० यः घनवान् यः च रक्षसां हन्ता धनं लभ्यति, पुष्टैर्धैर्यिता सः भवताम् अस्मान् । यः सर्वत्र त्वरते कर्मस्त्विति ॥ २ ॥

मुद्रल० यः प्रहणस्पतिः खवान् घनवान् यः च अर्थाहता रोगाणां हन्ता वसुविद् घनस्य रूप्य पुष्टिवर्धनः पुष्टैर्धैर्यिता यः च त्रुतः त्वरोपेतः क्षीप्रप्रकृष्टप्रदः सः प्रहणस्पतिः नः अस्मात् छिपकु सेववान् । परिगृह्य अनुगृह्णात्स्वित्यर्थः ॥ २ ॥

मा नः शंसो अररूपो धूर्तिः प्रणक् मर्त्यस्य । रक्षां णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नः । शंसः । अररूपः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य । रक्षः । नः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'मा शब्दः प्रणक् इत्येतेन सम्बन्धवितण्वः । नः अस्मान् शंसः शंसनम् शांससा विनाशा-
सभिरूपः । अररूपः दैवैभ्यो हविषामदागुरुत्वदुः स्वमूतः । यो हि न यजेते स वयुर्
विनाशप्रतिपत्तेवमाशंसति । सोऽस्य शंसः । पूर्वैर्धैर्यकर्मणः धूर्तिः हिंसा हिंसिता वा । स
च मा प्रणक् प्रपूर्वस्य नशोर्घ्यास्त्विकर्मण एतद्रूपम् । मा प्रणशत् मा प्रापदित्यर्थः ।
अथवाऽनवप्रदैकवदत्वात् वृषेः सम्पर्कार्थेणैर् रूपम्, न प्रपूर्वस्य नशेः । न इति च तृतीयाथे
द्विषोवा । माऽस्मानिः प्रणक् सम्पर्चन् । माऽस्मान् प्रापदित्यर्थः । कः । शंसः । धूर्तिश्च ।
कस्य । शरदः । मर्त्यस्य मनुष्यस्य । रक्ष त्वम् नः हे ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मा अस्मात् अदागुः सर्वैरथ कर्तव्यस्य शंस न दातुं शुभ्रम्यमिच्छामीति वादः, हिंसकः
प्राप्नोतु धनाभावात् । तथा अस्मान् त्वम् रक्ष ॥ ३ ॥

मुद्रल० अररुपा मर्त्यस्य उपद्रवं कर्तुमशक्तमीपं प्राप्त्वस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धूर्तिः हिंसकः शंस-
शंसनम् । अर्थाहने इत्यर्थः । तादृशो भागिवर्धकः नः अस्मान् मा प्रणक् मा सम्पूजयन्तु । सन्तुणा प्रसुषो-
ऽपिसेयः कदाचिदस्मान् मा प्राप्नोत्वित्यर्थः । तदर्थं हे ब्रह्मणस्पते । नः अस्मान् रक्ष पारुष्य ॥ ३ ॥

स पां बीरो न रिप्यति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः । सोमो हिनोति मर्त्यम् ॥ ४ ॥

स । य । बीरः । न । रिप्यति । यम् । इन्द्रः । ब्रह्मणः । पतिः । सोमः । हिनोति । मर्त्यम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'यतुर्था सोम इन्द्रश्च' । 'यतुर्था मलान्मुषि सोम इन्द्रश्च देवता । न केवलो ब्रह्मण-
स्पतिः । न इति पदप्रत्ययान् श्वार्थे वा । सः एव बीरः विक्रान्तः न रिप्यति । न
रिप्यते केनचित् । यम् इन्द्रः ब्रह्मणः पतिः सोमः च हिनोति । हि गतौ वृद्धौ च । गच्छति
वर्धयति वा मर्त्यम् मनुष्यम् ॥ ४ ॥

१-१. अन्तर्गतम् । दैवैभ्यो हविषामदागु । यो हि न यजेते स वयुर् विनाश- (?) शोचगांभी ।
सोऽस्य धूर्तिः पूर्वैर्धैर्यकर्मणः । हिंसा हिंसिता वा । स च मा प्रणक् । ननु म्यातौ । अतो अस्मात् मा प्रापदित्यर्थः ।
अनामदात् गच्छार्थो वा । रिपिं दन्तु । सोऽनभिर्तां सम्पर्चन् । सम्पर्चन् प्रापदित्यर्थः । कस्य अररुपाः । एतन्नि-
रुपार्थिनि मन्ति इति । मर्त्यस्य हिंसा च । अस्मान् मूढो, इन्द्रो अररुपाः पूं मूढो, २. नाति-
रिपिं इन्द्रः ३. य कर्थाहनेऽशक्तमीपः येनरत्न हिंसेति । हि गतिवृद्धौः । गच्छति वर्धयति वा । न
न रिप्यते न हिंसेते हिंसा च ।

वेङ्कट० यम् एते युदे प्रेरयन्ति, सः खलु न विनश्यति वीरः ॥ ४ ॥

मुद्रल० इन्द्रः देवः कर्म मर्त्यम् अक्षयमाणम् हिनोति प्राप्नोति । तथा मन्त्राणः पतिः देवः हिनोति । तथा सोमः हिनोति । सः य स एव यजमानः वीरः वीर्ययुक्तः सन् न रिष्यति न विनश्यति ॥ ४ ॥

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रंश्च मर्त्यम् । दक्षिणां पात्रं हंसः ॥ ५ ॥

त्वम् । तम् । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यम् । दक्षिणा । पात्रु । अंहसः ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'पञ्चम्या दक्षिणाधिक्या' । 'पञ्चम्यामस्यामृचि पूर्वाम्यस्तिसृष्वम्बो दक्षिणाऽधिका । तत्र छन्दोमुते-
योग्यार्थसम्बन्धो दच्छन्दोऽप्यार्हत्ययः । यः स्तौति यजेते च त्वम् तम् हे मन्त्राणः पते ! सोमः
इन्द्रः च मर्त्यम् अनुषदम् दक्षिणा च पात्रु रक्षतु अंहसः पाषाद्' ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'त्वम् तम्' मन्त्राणः पते ! सोमः इन्द्रः च मर्त्यम् 'यज्ञस्य पत्नी दक्षिणा' च रक्षतु । 'दारिद्र्यादा-
हन्तुर्वा' रक्षसः ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे मन्त्राणः पते । त्वम् मर्त्याम् तम् अनुष्ठानार्थं अनुष्यन् अंहसः पाषाद् पाहीति शेषः । तथा सोमः
पात्रु । इन्द्रः य पात्रु । दक्षिणाभ्यां देवता च पात्रु ॥ ५ ॥

इति मथनादके अथमाव्याये चतुर्विंशतो वर्गः ॥

सर्वसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सुनि मेधामयासिपम् ॥ ६ ॥

सर्वसः । पतिम् । अद्भुतम् । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् । सुनिम् । मेधाम् । अयासिपम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'यत्सः सादसस्पत्याः' । सः प्रसिद्धं यत्सुहृद् 'तस्याधिपतिः सप्तसपतिः । कोऽसौ । सनिः ।
सुतः पतिम् । काम्यैः सर्वेष्वधिपतिरवात् । आसु यत्सु यज्ञसाधनद्विवृत्तिसमर्थनाद्यधिकमर्दानात्
तदेवत्याश्चरत्सम्बन्धः । सः सः पतिम् अग्निम् अद्भुतम् महिमायैतत् (सु. निघ. ३, ३) । महान्तम् ।
प्रियम् इन्द्रस्य तदायत्तत्वादि यज्ञानां सोमपात्राधिक्यः इन्द्रस्य प्रियः सप्तसपतिः । काम्यम् प्रार्थयितव्यं
सर्वस्त्वोत्राणाम् । सुनिम् यत्सु दाने । धनदानम् । मेधाम् प्रज्ञां च अयासिपम् । 'ईमहे, यामि' (निघ. ३,
१९ [=वाचासि या २, १]) इति याज्याकर्मसु याज्यात् यातिपत्त्याकर्म । यार्थे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'सदसस्पतिम् महान्तं सत्तावम्' इन्द्रस्य कमनीयं धनं प्रज्ञां च अयासिपम् ॥ ६ ॥

मुद्रल० मेधाम् इन्द्रस्य सर्वसः पतिम् यत्सुप्रसन्नं देवस्य अयासिपम् प्राप्तवानस्मि । कीदृशम् । अद्भुतम्
माश्रयंकरम् इन्द्रस्य प्रियम् सोमपात्रे सहचारित्वाद् नाम्नाम् कमनीयम् सुनिम् धनस्य दातारम् ॥ ६ ॥

१. नास्ति वि मै. २-२. यः स्तौति यजेते च हे मन्त्राणस्तो त्वं तं मर्त्यं रक्षतु पाषाद् म्बेमः इन्द्रः
दक्षिणा च विं स कु. ३-३. तं सन् वि. ४-४. दक्षिणा यज्ञस्य पत्नी साग्न्वै अ. ५. दक्षिणादहंते
वा साग्न्वै. ६. यत्सु रक्षतु साग्न्वै. ७-७. तस्य पतिरस्तिः सर्वेष्वधिपतिरवात्सः । सर्वसस्पतिमग्निं महान्तम्
'यज्ञोऽप्यसौ प्रसुतो मा.' इति । यज्ञमन्वायत्तम् । सोमपात्राधिक्यं इन्द्रस्य तत्सप्तपादनात् सिष्यम् । प्रार्थयितव्यं च मर्त्यो-
त्राणाम् । सुनि धनदानं प्रज्ञा च इमहे वाचासि । वा वाचासिपम् विं स कु. ८. नास्ति वि. ९. सत्तावम् वि.

यस्माद्दृते न सिर्ध्वति यज्ञो विंपश्चितश्चन । स धीनां योगमिन्वति ॥ ७ ॥

यस्मात् । दृते । न । सिर्ध्वति । यज्ञ । विंपश्चित । चन । स । धीनाम् । योगम् । इन्वति ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'यस्मात् दृते येन सदसस्पतिना विना न सिष्यति यज्ञ । कस्य । विपश्चित चन 'विपश्चित' (निप ३, १५) इति मेधाग्निनाम् । चनश्चन्द्रोऽप्यर्थे । मेधाग्निनोऽपि यजमानस्य । ॥ धीनाम् 'धी' (निप २, १) इति मर्मनाम् । सहयोगरक्षणवृत्तीयार्थे पठ्यते । यागकर्मभिः सद । योगम् सम्बन्धम् । इन्वति 'व्याहिर्यमांऽवम् । प्राप्नोति । यागकर्मभिः सम्बन्धते' । सर्वथागकर्माणि करोतीत्यर्थे ॥ ७ ॥

येदुट० ॥ विना न सिष्यति यज्ञ विदुष जपि, ॥ कर्मण्य योगम् व्याप्नोति ॥ ७ ॥

सुब्रह्म० यज्ञ भवमनुष्ठानस्य विपश्चित चन विदुषोऽपि यजमानस्य यस्मात् सदसस्पतिदेवात् दृते न सिष्यति स अथ सदसस्पतिर्वैव धीनाम् ममोऽनुष्ठानविपद्याणाम् योगम् सम्बन्धम् इन्वति व्याप्नोति । यजमानमनुष्ठान उदीय यज्ञ विन्वाद्बन्धीत्यर्थे ॥ ७ ॥

आर्ध्नोति हविर्कृतिं प्राञ्चं कृणोत्वध्वरम् । होत्रां देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

आत् । ऋणोति । हविः कृतिम् । प्राञ्चम् । वृणोति । अध्वरम् । होत्रां । देवेषु । गच्छति ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'आत् इति निवातोऽथसम्पदायां आनन्तर्ये । कर्मभिः समुदाहनन्तरम् । ऋणोति ऋषु पृथ्वी । सामर्थ्यायात्रान्तर्गतित्यर्थे । ऋणयति हविकृतिम् हविर्धियाम् । हवींषि सारतो वृत्रानि करोतीत्यर्थे । प्राञ्चम् कृणोति प्रकर्षणमिन देवान् प्रति करोति अध्वरम् । 'होत्रा' (निप १, ११) इति वाचनम् । वृतीयार्थे वात्र प्रथमा । होत्रया च स्तुतिरक्षणया च वाचा देवेषु देवान् प्रति गच्छति देवाश्च स्तोतीत्यर्थे ॥ ८ ॥

येदुट० यजमानन्तरमेव समर्पयति हविष्करणम् । प्राञ्चम् कृणोति यज्ञम् । वाचा च देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

सुब्रह्म० आत् जनसदमेव हविर्कृतिम् हविः समुदाहनयुक्त यजमानम् ऋणोति सदसस्पतिर्वैवो पर्थेपठि । हविर्दानानन्तरमेव फल प्रयच्छतीत्यर्थे । तयाविषकलसिद्धये अध्वरम् यजमानेनाडु-
ष्टीयमानं यज्ञम् प्राञ्चम् प्रकर्षणं गच्छन्समाविज्जेव परितस्नासिषुक्तम् कृणोति करोति । होत्रा ह्ययमाना देवता मुष्टा सत्ये यजमानं प्रव्यापयितुम् देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

नराशर्मं सुष्टुष्टममर्षदयं सुप्रथस्तमम् । दिवो न सर्वमणसम् ॥ ९ ॥

नराशर्मम् । सुष्टुष्टमम् । अर्षदयम् । सुप्रथं ऽतमम् । दिन । न । सर्वमणसम् ॥ ९ ॥

१ ३ दस्युः सप्तसप्ततिना अस्मिन् दिना व ३३ न पि वानि मेधाग्निनेऽपि यजमानस्य । चन अशी । भाग् विधि ।
४ ३ वानि सप्त सप्त सप्तति १ इत्यती त्रिं अ कु २ प्राप्नोति त्रिं लयं ३ विन्वोदि वि ४ ४ अर्ध
कर्मणि गीतुवाचनो वपवति हविर्धियम् । हर्षति गन्तो वृत्रानि करोति । देवान् प्रति प्रकर्षणमिन कर्तुं यजः ।
[देव ही वाचनम् । तस्ये तु । वाचा च श्लुषा विं अ कु ५ सम्पदि कु ६ हविर्धनं मे ।

स्कन्द० 'नराशंसम् शंसं स्तुतौ । नरैः शस्यत इति नराशंसः प्रकृतः सदसत्प्रतिरेव । देवतान्तरं वा । तथाहाह—

'उक्ता साः सादसस्तःश्रावतस्तः सदसत्प्रतिः । तासांनत्या ऋषेसा सा नाराशंसी प्रकीर्तिता'^१ ॥

'इति । सं नराशंसम् सुपुत्रम् सुपुत्रं प्रगल्भसमम् अहम् अपत्यम् । सप्रयत्नम् सप्रधाः पृथुः भविष्येन सप्रयत्नं सप्रयत्नम् । कर्मिव । दिवः न पुलोकस्थेव सम्बन्धिनम् सप्रयत्नम् सप्र सदनमादित्यमण्डलं, तन्महाः महद् यस्य स सप्तमहाः आदित्यः । महशन्दो हि 'देवतो श्रेते पृथिवी मखेभ्यः' (ऋ ६, ६६, ९) इत्यादिप्रयोगदर्शनादपस्त्रिमपि महथान । सकारस्तु तस्यैव छान्दस उपजनः । यथायान्तरं वा सकारान्तम् । तं सप्रयत्नम् । आदित्यमिदं देवयथैः^१ ॥ ९ ॥

पेङ्कट० नरैः शंसनीयम् भवित्येव पृष्टं पश्यामि सर्वतः पृथुत्वं पुलोकस्य सम्बन्धिनम् इयं सूर्यं महनीयसदनमिति ॥ ९ ॥

मुद्गल० नराशंसम् पृथुतामर्कं देवविशेषं सदसत्प्रतिं वा अपत्यम् वाक्यदृष्ट्या दृष्टवानस्मि । कीरयाम् । सुपुत्रम् अर्थाधिक्येन धाष्टर्ययुक्तम् सप्रयत्नम् अतिशयेन प्रयत्नात् सप्रयत्नम् प्राप्तैजस्कम् । तत्र दृष्टान्तः । दिवः न पुलोकाविव । आदित्यचन्द्रादिभिरपिहितं पुलोकविशेषा यथा वैश्विनः पश्यंयं नराशंसस्तैद्वद्वीत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः ॥

[१९]

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीधाय प्र ह्यसे । मरुद्भिरन्नु आ गहि ॥ १ ॥

प्रति । त्वम् । चारुम् । अध्वरम् । गोऽपीधाय । प्र । ह्यसे । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ १ ॥

स्कन्द० 'आग्निमाहृतमुत्तमम्' । 'अध्वारशोचमं सुकमाग्निमाहृतम् । प्रतिशरदो रक्षणे कर्मप्रवचनीयः । त्वय्यमृदस्तत्तद्वर्षावः । त्वय्यमृदमुतेयोर्ग्यार्थसम्बन्धो यच्छन्दोऽप्याहर्तव्यः । योऽयमस्माभिः प्रकल्पितः तन् प्रति । कीरयाम् । चारुम् शोभनम् । अध्वरम् यज्ञम् । गोपीधाय सोमोऽग्नौ शीरुष्यते, सोमपानाय ॥ ह्यसे प्रकर्मणाह्यसे । एतज्ज्ञात्वा^१ मरुद्भिः सह अग्ने ! आ गहि ॥ १ ॥

पेङ्कट० प्रति पादम् अध्वरम् सोमपानाय आ ह्यसे^१, अग्ने ! मरुद्भिः सह आगच्छ ॥ १ ॥

१-१. नराशंसमिति प्रकृतम् । मुनिः पुत्रत इति । अन्वा ना देवता विं अ कु. २. नराशंसः साम्. ३-३. नराशंसं सुपुत्रं प्रगल्भसमम् अहमवत्यम् । कर्मिण्येन सर्वतः पृथुम् पुलोकस्थेव सम्बन्धिनमादित्यम् । सप्र सदनम् आदित्यमण्डलम् । तद् (तं अ विं) सर्वं यद्यत् यस्य स सप्तमहाः आदित्यः सप्त विं अ कु. ४. नास्ति वि. ५-५. त्वद् तदर्थे । योऽयम् अरुमभिः प्रकल्पितः तं यज्ञं प्रति । रक्षणे कर्मप्रवचनीयः प्रति । सोमम् । गोऽग्नौः सप्तनं यदः इति सोमजन्म । सोमपानाय प्रकर्मणाह्यसे । त्वय्यम् विं अ कु. ६. एवे सः साम्^२. ७. यच्छ विं त्वं.

मुद्रल० 'प्रति त्यम्' इति मन्त्रं द्वितीयं सूत्रम् । मेधाविधिः । गायत्रम् । आधिमारतम् ॥

हे अग्ने ! यो यज्ञं चाह अद्रवैः सत्यं हविषं त्यम् तं सत्यविधम् चाहम् अन्नं प्रकिल्लम् । गोवीथाय सोमपानाय प्र हृगसे प्रकर्षणं त्वं हृयसे । तस्मात् मरुद्भिः अस्मिन्नध्वरे त्वम् मरुद्भिः देवविद्यैः सह सा गहि वाराच्छ ॥ १ ॥

नदि देवो न मर्त्यो महस्तव ऋतुं परः । मरुद्भिर्गन् आ गहि ॥ २ ॥

नदि । देव । न । मर्त्ये । मृत् । तर्ष । जर्तुम् । पर । मरुत्ऽभि । अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥

स्मन्द० 'न देव न अपि मर्त्यं मह महत् तव सकाशात् । टार्येऽम् । कर्मणा प्रथमा चोत्कृष्टं तव श्रेष्ठो देवमनुष्येषु वि न कश्चित् । तस्मात् मरुद्भिः अग्ने ! आ गहि' ॥ २ ॥

षेडुट० नदि देव 'मर्त्यं वा महत् तव' कर्म करति ॥ २ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! मह महत् तव सत्यविधम् कृतम् कर्मविशेषम् उक्तं परं नदि उत्कृष्टं देव न भवति । तथा मर्त्यं मनुष्येषु परं न भवति । ये मनुष्या स्वदीपं जनुमनुतिष्ठन्ति ते वा देवा स्वदीपं प्रसीदन्ते ते पुनोत्कृष्टा इत्यर्थः । मरुद्भिः इत्यादि पूर्वम् ॥ २ ॥

ये मूहो रजंसो विदुर्निधे देवासो अद्रुहः । मरुद्भिर्गन् आ गहि ॥ ३ ॥

ये । मूह । रजंस । विदु । निधे । देवास । अद्रुहं । मरुत्ऽभि । अग्ने । आ । गहि ॥ ३ ॥

स्मन्द० 'एष शब्दो लोकवचन उदकवचनो वा । मह रज्ज् इति सोमयत्र द्वितीयाधे पठि । य मरुद् एष लोकमन्कारिणाप्यम् उदक वा मघम् विदु जानन्ति विश्व सर्वे देवास्त इति वापारो वा अद्रुः अद्रोऽप्यया अद्रोऽधारे वा स्तोत्राणा यदृणा च । यच्छब्दध्रुवेत्तत्पद्योऽप्याहर्तव्य' । ते मरुद्भिः अग्ने ! आ गहि ॥ ३ ॥

षेडुट० य मरुत् मरुद्भिः लोकमन्वृत्तं जानन्ति' इत्यासा देवा श्रेष्ठरहिता ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! ये मरुत् मह रज्ज् महत् उदकस्य वर्षप्रसारम् विदुः । कीरणा मरुत् । विश्वे सर्व महविषयान् विदुः । दवान चोत्तमाणा । अद्रुः श्रेष्ठरहिता वर्षकन सरंभूतोपकारित्वात् । मरुद्भिः इत्यादि पूर्वम् ॥ ३ ॥

य उग्रा अर्शमानुचुरनाशृष्टासु ओजसा । मरुद्भिर्गन् आ गहि ॥ ४ ॥

ये । उग्रा । अर्शन् । अनुषु । अनाशृष्टाम । ओजसा । मरुत्ऽभि । अग्ने । आ । गहि ॥ ४ ॥

१ 'विदि वि' । २ 'वाग्निं मान्' । ३ 'न मरुद्भिः कानव रूप' । ४ 'ये मरुद्भिः' । ५ 'अर्शन्' । ६ 'अर्शन्' । ७ 'अर्शन्' । ८ 'अर्शन्' । ९ 'अर्शन्' । १० 'अर्शन्' । ११ 'अर्शन्' । १२ 'अर्शन्' । १३ 'अर्शन्' । १४ 'अर्शन्' । १५ 'अर्शन्' । १६ 'अर्शन्' । १७ 'अर्शन्' । १८ 'अर्शन्' । १९ 'अर्शन्' । २० 'अर्शन्' । २१ 'अर्शन्' । २२ 'अर्शन्' । २३ 'अर्शन्' । २४ 'अर्शन्' । २५ 'अर्शन्' । २६ 'अर्शन्' । २७ 'अर्शन्' । २८ 'अर्शन्' । २९ 'अर्शन्' । ३० 'अर्शन्' । ३१ 'अर्शन्' । ३२ 'अर्शन्' । ३३ 'अर्शन्' । ३४ 'अर्शन्' । ३५ 'अर्शन्' । ३६ 'अर्शन्' । ३७ 'अर्शन्' । ३८ 'अर्शन्' । ३९ 'अर्शन्' । ४० 'अर्शन्' । ४१ 'अर्शन्' । ४२ 'अर्शन्' । ४३ 'अर्शन्' । ४४ 'अर्शन्' । ४५ 'अर्शन्' । ४६ 'अर्शन्' । ४७ 'अर्शन्' । ४८ 'अर्शन्' । ४९ 'अर्शन्' । ५० 'अर्शन्' । ५१ 'अर्शन्' । ५२ 'अर्शन्' । ५३ 'अर्शन्' । ५४ 'अर्शन्' । ५५ 'अर्शन्' । ५६ 'अर्शन्' । ५७ 'अर्शन्' । ५८ 'अर्शन्' । ५९ 'अर्शन्' । ६० 'अर्शन्' । ६१ 'अर्शन्' । ६२ 'अर्शन्' । ६३ 'अर्शन्' । ६४ 'अर्शन्' । ६५ 'अर्शन्' । ६६ 'अर्शन्' । ६७ 'अर्शन्' । ६८ 'अर्शन्' । ६९ 'अर्शन्' । ७० 'अर्शन्' । ७१ 'अर्शन्' । ७२ 'अर्शन्' । ७३ 'अर्शन्' । ७४ 'अर्शन्' । ७५ 'अर्शन्' । ७६ 'अर्शन्' । ७७ 'अर्शन्' । ७८ 'अर्शन्' । ७९ 'अर्शन्' । ८० 'अर्शन्' । ८१ 'अर्शन्' । ८२ 'अर्शन्' । ८३ 'अर्शन्' । ८४ 'अर्शन्' । ८५ 'अर्शन्' । ८६ 'अर्शन्' । ८७ 'अर्शन्' । ८८ 'अर्शन्' । ८९ 'अर्शन्' । ९० 'अर्शन्' । ९१ 'अर्शन्' । ९२ 'अर्शन्' । ९३ 'अर्शन्' । ९४ 'अर्शन्' । ९५ 'अर्शन्' । ९६ 'अर्शन्' । ९७ 'अर्शन्' । ९८ 'अर्शन्' । ९९ 'अर्शन्' । १०० 'अर्शन्' ।

स्कन्द० 'ये उग्रान् अन्येनासप्रसङ्गा नृणा अर्धम् देवम् । कृतमण्ड इमम् । इन्द्रम् । कुत एतत् । आर्जनं मरुत राक्षिवाजी (ऋ १, ५३, १५) इति इन्द्रस्य मस्तस्तुतिसम्बन्धदर्शनात् । आनुषु भवन्ते स्तु तिकर्मण एतद्भवम् । इत्यत्र तु 'प्रहर भग्नो यदि वीर्यस्य' (ऐना ३, १०) इत्येवमादिभिर्वचनै स्तुतयन्त । अत्र चेतिहास 'एषा देवा कथिन्नुष' (ऋ १, ११, ५) इत्यत्र निर्दिष्टं । अथवा सवाद्-सूक्तं 'एषा शुभा' (ऋ १, १६५, १) इत्यादिषु या स्तुति वामभिमैतृयैतदुच्यते—य उग्रान् अर्धमिन्द्र स्तुयन्तीति । कीदृशा । अनाष्टास अनाघर्षिता अनभिभूतपूर्वा ओजसा परस्वनेन । ते मरुद्रि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ४ ॥

पेङ्कट० ये कर्दुराणां भर्चनोयमिन्द्रम् अस्तुवन् वलेन मन्वैरमभिभूता ॥ ४ ॥

मुद्रल० ये मरुत उग्रान् सीमा सन्त अर्धम् उर्ध्वम् आनुषु कथितवन्त । वर्षणेन सम्पादितवन्त इत्यर्थ । कीदृशा मरुत । ओजसा वलेन अनाष्टास अतिरहृत्वा । सर्वेभ्योऽपि प्रवरा इत्यर्थ । मरुद्रि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ४ ॥

ये शुभ्रा घोरवर्षसः सुस्रज्ज्वासो रिशादसः । मरुद्रिर्गन् आ गंहि ॥ ५ ॥

ये । शुभ्रा । घोरवर्षस । सुस्रज्ज्वास । रिशादस । मरुद्रिर्गि । अग्ने । आ । गहि ॥५॥

स्कन्द० 'ये शुभ्रा सोमना घोरवर्षस 'कर्म' (निय ३, ५) इति रूपनाम । घोररूपाश्च । द्वयोश्चानयो परस्परविरोधिवाद् कालभेदेन योजना । सोमना श्रीशकाले । घोररूपा सप्तभ्रामनादे । सुधनास सुधन्वान सुवला वा । रिशादस क्षेपारो हिंसितृणा प्रतिहंसितार इत्यर्थ । ते मरुद्रि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ५ ॥

पेङ्कट० ये मरुद्राणे सोमना घोररूपा सुवला रिश्वामसितार ॥ ५ ॥

मुद्रल० ये मरुत शुभ्रा सुधरवादिगुणोपेता सोमना घोरवर्षस उधक्यधरा सुवलास सोमनधनोपेत रिशादस दिंसकास भक्षका । मरुद्रि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये षट्त्रिंशोऽर्था ॥

ये नाक्रुस्पार्धि रोचने द्विनि देवास आसते । मरुद्रिर्गन् आ गंहि ॥ ६ ॥

ये । नाक्रुस्प । अधि । रोचने । द्विनि । देवास । आसते । मरुद्रिर्गि । अग्ने । आ । गहि ॥६॥

स्कन्द० 'नाक्र इत्यादित्यनाम (उ या २, १४) । ये नाक्रन्व अधि उषरि रोचने दीप्ते दिवि 'अपारि तादित्तन कृत्वावनिगमा मवन्ति' (या २, ५) इत्येव द्विवोदवचनो-सुवन्देनेत्यने । दिवि दिव एकदेशे स्थाने सप्तमे पायुस्कन्धे देवाय आसते । ते मरुद्रि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

१-१ ये अग्नेन अप्रमत्ता नृण अर्धं देवविद्रन् । 'आर्जेण मण्ड' इति इन्द्रस्य मस्तस्तुतिसम्बन्धदर्शनात् । 'प्रहर भग्नो यदि वीर्यस्य' इत्येवमादिभि आनुषु । 'एषा देवा कथिन्नुष' इत्येवमादिभि । अथवा सवाद्-सूक्तं 'एषा शुभा' इत्यादिषु । अनाघर्षिता अनभिभूतपूर्वा परस्वनेन रिं अ कु ५ उग्रान् साम्यं ३३ नास्ति रि गे' ३४ सोमना परस्ता षीन्नु उर्ध्वेषु च । रुं नो मति वामोत्र इव एवम् । सुवला सुधन्वा वा । रिश्वामसिता । रिश दिश्वान् रिं अ कु ५ अर्धितार कु ६-२. ये अर्धितारोऽपि इने दिव एकदेशे स्थाने सप्तमे पायुस्कन्धे देवा अधि अग्नेन सैमरि । गृहो यथावत् नष्ट इति । अधि उरो रिं अ कु

वेङ्कट० वे^१ आदित्यस्य रोचने दिवि देवा वसन्ति ॥ ६ ॥

सुद्रल० ये मरुत नावस्य अधि दु सारहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि सुलोके रोचने दीप्यमाने ये देवाः स्वयमपि दीप्यमाना आसते मरुद्भि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ५ ॥

य ईह्वयन्ति^२ पर्वतात् तिरः^३ समुद्रमर्णवम् । मरुद्भि रग्न् आ गृहि ॥ ७ ॥

ये । ईह्वयन्ति^२ पर्वतान् । तिरः । समुद्रम् । अर्णवम् । मरुत्सुभि । अग्ने । आ । गृहि ॥ ७ ॥

स्वम्द० ^१ये ईह्वयन्ति ईह्वयित्तिर्गर्मा (तु निघ २, १४) । गमयन्ति क्षिपन्तीत्यर्थे । किम् । पर्वतात् सीलान् । 'तिर सत' (निघ ३, १९) इति प्राप्तस्य यामनी । प्राप्ता सन्तः । क प्रति क्षिपन्ति । उच्यते । समुद्रम् द्वितीयाभ्युते कर्मप्रदचवीषप्रतिशब्दाभ्याहार । पार्थिव समुद्र प्रति । कीदृशम् । अर्णवम् उदकवन्तम् । पर्वतक्षेपण्यन्त यान् बलवत्त्वा प्रविषासते । दत्तदुक्तं भवति — ये महादत्ता प्राप्ता सन्त पर्वतस्यपि समुद्र क्षेप्तु समर्था इति । अथवा पर्वतस्यन्दो मेघनाम (तु निघ १, १०) । पार्थिवेन च समुद्रेण पृथिव्येन उच्यते । ये गमयन्ति मेघान्, स्वर्ग्यं पृथिवीम् । सर्वमन्तीत्यर्थे । मेघाद् प्रति प्राप्ता सन्त । ते मरुद्भि इत्यादि पूर्ववत्^२ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० ये चालयन्ति पर्वतात् तिररकुर्वन्ति^३ च उदकवन्तम् समुद्रम् ॥ ७ ॥

सुद्रल० ये मरुत पर्वतात् मेघान् ईह्वयन्ति चालयन्ति तथा अर्णवम् उदकवन्तम् समुद्रम् तिर इत्यन्तीति शेषः । निष्कलस्य जलस्य तरङ्गापुरपत्रये चालयन् तिरस्कार । मरुद्भि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

आ ये तुन्यन्ति^४ रश्मिभिस्तिरः^५ समुद्रमोर्जसा । मरुद्भि रग्न् आ गृहि ॥ ८ ॥

आ । ये । तुन्यन्ति^४ । रश्मिभिः । तिरः । समुद्रम् । ओर्जसा । मरुत्सुभि । अग्ने । आ । गृहि ॥

स्वम्द० ^१आतानो नाम ग्यसि । ये आ तन्वन्ति ग्याप्नुवन्ति रश्मिभि स्वतेजोभि । रश्मिभि तिर प्राप्ता पार्थिवमन्तरिक्षं वा । समुद्रस्यन्दो जन्तुरिक्षनामाभि (तु निघ १, १) । त च वेदयै स्वतेजोभि । किन्तर्हि । ओजसा यत्नेन च । ते मरुद्भि इत्यादि पूर्ववत्^२ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ये रश्मिसरती^३ प्रयत्नमारतीरुक् बलेन समुद्रम् तिरः आ तन्वन्ति ॥ ८ ॥

सुद्रल० ये मरुत रश्मिभि सूर्यकिरणे सह आ तन्वन्ति आप्नुवन्ति आकाशमिति शेषः । किञ्च ओजसा स्ववीचयेन बलेन समुद्रम् तिर कुर्वन्ति । मरुद्भि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

१ भासिन् वि^१ २-२ ये गमयन्ति सौम्यं प्राप्ता समुद्रे गमि उदकवन्तम् । ईदृश एते । तिर ॥ इति प्राप्तनामात् । ये महादत्तान् समुद्रे पर्वताभ्युपगतसर्वा । अथवा पर्वतात् मेघान् पृथिवीं प्रति क्षिपन्ति तथा च । समुद्रं पार्थिवीं हि । तरङ्गात् पृथिव्येन उच्यते । तैयद्वि वि^२ क कु १ स्वयन्ति नाम क कु ३ उच्यते तथा च । वि^३ एत ५५ ये गमयन्ति स्वतेजोभि प्राप्ता भन्तश्च पार्थिवे वा । तस्मै च आप्नुवन्ति । तैयद्वि वि^४ क कु ६ रश्मिभ्योप वि^५ एत

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु । मरुद्भिरग्ने आ गृहि ॥ ९ ॥

अभि । त्वा । पूर्वपीतये । सृजामि । सोम्यम् । मधु । मरुद्भिः । अग्ने । आ । गृहि ॥९॥

स्कन्द० 'अभिशब्दोऽत्र 'अभिरभौ' (पा १,४,११) इति लक्षणे कर्मप्रदचर्तृणः । त्वां प्रति । पूर्वपीतये पूर्वकारप्रवृत्तयः पान्नाय सृजामि । शुद्धोऽप्यत्र सृजतिः क्षोपसर्गार्थे दृष्टव्यः । उत्सृजामि । अनादिकालप्रवृत्तं यत् पानं तदर्थं तुभ्यं ददामीत्यर्थः । किम् । सोम्यम् सोममयम् मधु । द्रवत्वसामान्यान्सृष्टत्वसामान्याच्च सोमरसोऽत्र मधुच्यते । एतज्ज्ञातया मरुद्भिः अग्ने आगृहि ॥ ९ ॥

वलभीविनिवासेवासृगर्थाभ्यसंहृतिम् ।

मर्तुभुवसुतत्रके स्कन्दस्वामी यवास्सृवि ॥

इति अर्गुभुवसुतद्वय स्कन्दस्वामिनः कृती

ऋग्वेदभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥

वेङ्कट० अभि सृजामि त्वा पूर्वपानाय सोममयम् मधु । सः अग्ने ! मरुद्भिः 'तद्' अत्पत्तेति ॥ ९ ॥

ऋक्संहितायाः प्रथममध्याये व्याकरोदिति ।

कृतिफलानां कृते जातो माधवः मुन्दरीसुतः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताध्यायव्याख्ये

प्रथमाहके प्रथमोऽध्यायः ॥

मुद्गल० हे भौ ! पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्तयः पानाय त्वा त्वां प्रति 'सोम्यम् मधु' सोमसंबन्धिनां मधुरसम् अभि सृजामि सर्वतः सम्पादयामि । मरुद्भिः इत्यादि पूर्वम् ॥

इति प्रथमाहके प्रथममध्याये सप्तशितोरगः ॥

इति अर्गुभुवसुतद्वय स्कन्दस्वामिनः कृती

१-१. अतिशये । तद् अति पूर्वकालप्रवृत्तयः पानाय त्वा त्वां प्रति 'सोम्यम् मधु' सोमसंबन्धिनां मधुरसम् अभि सृजामि सर्वतः सम्पादयामि । मरुद्भिः इत्यादि पूर्वम् ॥

[२०]

अयं देवाय जन्मने स्तोमो निप्रेभिरासया । अकारि रत्नघातमः ॥ १ ॥

अयम् । देवाय । जन्मने । स्तोमे । निप्रेभि । आसया । अकारि । रत्नघातमः ॥ १ ॥

स्फन्द० 'शर्मन् प्रथम सूक्तम्' । 'ऋत्विग्या वाज इति सुधन्वन् आद्विरसस्य प्रथ पुत्रा रपकारा यन्तु । ते' कतिदायवद्वि कर्मभिर्देवतायु । तेऽत्र साहचर्यादभ्यत्रभवत्तेनापि 'ऋत्विग्येन सर्वेऽभिधीयन्ते । 'तदेवम द्वितीयस्य प्रथम सूक्तम् 'अय देवाय' इत्येवम् ।

जन्मन इति मन्त्रिय कर्तारि सामर्थ्याच्चान् मूले फाले इत्यम् । देवाय जन्मने इति षोडशत्तु वदुप्य मस्य स्थाने एकवचनम् । देवेभ्यो जनेभ्य । ये ऋषयो मनुष्या सन्तो देवा तासा तर्ष्य मिरपयं । स्तोम स्तुति विप्रेभि भेषात्रिमिरत्माभि आराया आतातश्वोऽत्र सामर्थ्याद् ऋषयन् । क्रमलक्षणया वाचा । आसा रपासना वा परिचर्या । आसया हेतुना । प्रयोजनस्य च य हेतुत्वेन विवक्षा । परिचर्याभिमिरपयं । अकारि कृत । कीदृशः । रत्नघातम अतिशयेन धनात्ता दाया । येन स्तुषा ऋत्विग्येऽपि यत्न धन दास्यन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

देहू०

'अय देवाय जन्मने' 'आषवो यथाचिकीर्षति' ।

सत्रामन्त्रितस्तद्-दायामादी नृषिः । 'प्रदश्यते ॥ १ ॥

कामन्त्रितापुत्रात्तस्मैपैरामन्त्रये भवेत् ।

नीपैरामन्त्रये कार्ये पद् सर्वं निहन्यते ॥ २ ॥

अयंस्वभावाद्वाक्यस्य मन्त्रस्य 'तत्रिहन्यते ।

'ऋत्विं निनायदगौ' 'कवी नो निनायदग्वा' ॥ ३ ॥

अयंस्वभावाद्वाक्येस्त्व कश्चिन्मन्त्रेऽपि दश्यते ।

सयैव नीपैस्त्वमपि तत्रोदाहरणे' ध्रुषु ॥ ४ ॥

अह्ययपुनमन्धाय सा वृकी' इति वद्वति ।

'नरिति' तत्रासुदास्येव हि परिदेववत् ॥ ५ ॥

'ऋत्विं धार्यापुषिषी' वदुप्यस्मिन् निहन्यते ।

वदुप्यामन्त्रितेऽन्तर् ओषवा' इति वद्वत् ॥ ६ ॥

१-१. ऋत्विग्या वा वाज्यं नृषं पुत्रा सुधन्वन् वे रवराय वधुन् वि' अहुः । २. आदित वि' अहुः । ३-३. अन्ते इति मूले मदि । के भ्यामि । देवेभ्यो जनेभ्य ये ऋषयो मनुष्या सन्त अयंस्वभावाद् देवा जाग तेभ्य । ऋत्विं देवतीविरत्माभि ऋत्विग्या वाचा । पुत्राणां मन्त्रा (१) इति । आसाय वाचि । आसा रपासना वा । ऋत्विग्येऽपि योरेतो अकारि । अन्त्रमन्त्रितेव दाया । ये नो धनानि दास्यन्ति आसुदा वि' अहुः । ४. अह्ययपुनमन्धाय सा वृकी । ५. अह्ययपुनमन्धाय सा वृकी । ६. निहं वि' अहुः । ७. अ' १, २, ८ । ८. अ' १, २, ० । ९. 'एवं मन्त्र १० गु. अ' १, २, ३, ४, ८, ९ । ११. ते १, २, १, २०

'अग्नें वायुं रोहिणीं'१ 'पृताह्विनं क्षीरिणं'२ ।
 'प्राप्तो नेष्टुं निर्वं क्रतुना'३ 'सखायं स्तोत्रवाहस्य'४ ॥ ७ ॥
 'विश्वे देवासो मनुषो'५ विश्वे यजत्रा'६ 'त अदित्या'७ ।
 सर्वत्राश्वस्वभारोऽयमूह्य प्राज्ञैरिति स्थितिः ॥ ८ ॥
 नामान्वित कारकवद् वाचवार्थान्वित मवेत् ।
 'युष्मं वंरो सुषाम्ने'८ 'पेशां मर्या अपेशते'९ ॥ ९ ॥
 ये इमे उत्तोदाहरणे स्पष्टे सर्वं च तात्पर्यम् ।
 अविद्यमानपत्वे च एष हेतुरिति स्थितिः ॥ इति'१० ॥ १० ॥

मेधाविधिः । अयम् स्तोम मनुष्यवमपहाय देवभूतस्य ऋगूणा गणाय मेधादिभिरस्माभि
 आस्तेन भविष्यति रसमहाता'११ क्रियते ॥ १ ॥

मुद्गल० 'अय देवाय' इत्यष्टकं तृतीय सूक्तम् । 'मेधाविधिः । गायत्रम् । आर्भवं'१२ ।

सङ्कलनने जायमाना य ऋभवे मनुष्या तपसा वेधस्य प्राप्ता । तदुपाय देवाय तप्रीत्यर्थम् अयम्
 स्तोम स्तोत्रविशेष विश्वेभि मेधाविधि भक्तिविधौ आसत्वा स्तुतीवेनास्तेन भक्ति निष्पादित ।
 कीदृश स्तोम । रत्नपातम् अतिशयेन रत्नणीकमणिमुष्वादिधनमद स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो धन
 प्रपच्छन्तीत्यर्थ ॥ १ ॥

य इन्द्राय वचोयुजां तत्क्षुर्भनंसा हरीं । शमीभिर्यज्ञमाशत ॥ २ ॥

ये । इन्द्राय । वचः युजा । तत्क्षु । मर्नसा । हरी इति । शमीभि । यज्ञाय । आशत ॥ २ ॥

ह्यङ्ग० 'ऋभव कि हृतवन्त । ये ऋभव इन्द्राय वचोयुजा वचनमात्रेणैवौ तत्क्षु वक्षति
 कर्तौतिकर्ता । हृतवन्त । केन । मनसा ध्यानमात्रेणैव । की । हरी । ये च शमीभि । यज्ञ-
 चमसचतुष्टयकरणादिभिः यज्ञम् आशत प्राप्ता'१३ । यज्ञित्वं प्राप्ता इत्यर्थः । तद्वक्ष्यति एक
 यमस चतुर कृणोतन' (म. १, १११, २) इति ॥ २ ॥

येङ्गुट० ये इन्द्रार्थं' वचनमात्रेण रथे'१४ युग्यमानी हृतवन्ते'१५ बुद्धिमत्तया'१६ यथी ते शिल्पकर्मनिर्देव
 प्रीणनै यद्विष भाग प्राप्तवन्त ॥ २ ॥

मुद्गल० ये ऋभव इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थम् वचोयुजा ताडनादिक विद्य वाद्मात्रेण रथे युग्यमानी
 बुद्धिस्त्रिती ह्री एतन्नामकावधौ मनसा तत्क्षु सम्पादितवन्तः । ऋगूणा सत्यसङ्कल्पवाद्
 तत्सङ्कल्पमात्रेण इन्द्रयाथी सम्पन्नानित्यर्थः । ते ऋभवः शमीभि महचमसादिनिष्पादनरूपे
 कर्मभि यज्ञम् आशत व्याश्रवन्त ॥ २ ॥

१ म. ५, २६, १ २ क. १, १२, ५ ३ क. १, १५, ३ ४ क. १, २, १ ५ क. १०,
 ६३, ६ ६ क. १०, ६३, ११ ७ क. १०, ६३, ७ ८ क. ८, २६, २, 'युष्मं वंरो सुषाम्ने' क. २,
 ११६, ५, ११५, ७ वैरुज ९ क. १, ६, २ १० नास्ति साम्ने वैरुज ११. सन्दर्भा साम्ने, कु
 १२ १२ 'विश्वेभि । गायत्री एन्द । ऋभुदेवताकम् मी' १३-१३ ये इन्द्रार्थं वचनमात्रेणैवौ ध्यानमात्रेण
 चतुः । तद्यु वरने । एकचमसेन चतुष्टयमसां इत्या उचिते उद्देश्यमात्रम् मि' अङ्गु १४ इन्द्राय अ'
 १५ श्वेत वि'. १६ ऊपरतौ अ' मि' ए १७ बुद्धिमत्तया वि' ए, साम्ने कु

तनुनामर्त्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथम् । तथन् धेनुं संवर्दुषाम् ॥ ३ ॥

तथन् । नामर्त्याभ्याम् । परिज्मानम् । सुखम् । रथम् । तथन् । धेनुम् । सव्वर्दुषाम् ॥ ३ ॥

उद्गच्छ० ३ वे च तथन् कृत्वन्त । नामर्त्याभ्याम् अश्विनोरेकी नामर्त्याभ्याम्, दत्तनामाऽपर । साहचर्यांश्चिदमन्यतरसाब्देनाप्युभयोरभिधानम् । अश्विनोरथाथ । परिज्मानम् अजे गत्यर्थत्वेद् रूपम् । सर्वतोऽभिन्नं सुखम् रथम् । ये च तथन् धेनुम् । कीदृशम् । सव्वर्दुषाम् सव्वरित्यमृतस्याभ्याम् । अनृतत्वं दोषग्रीम् । कस्मै पुनरुवर्दन् । बृहस्पतये । इत युतम् । 'बृहस्पतिविश्वरूपामुगतं' (ऋ १, १११, १) इत्यत्र बृहस्पतेर्विश्वस्या सम्बन्धवर्दानाम् । विश्वरूपाम्यपदेशस्य च 'रथ ये चतु मुस्त नोष्टा वे धेनु विश्वतु विश्वरूपाम्' (ऋ ४, ३२, ८) इत्यत्र धेन्वा इत्यन्तम् ॥ ३ ॥

धेनुट० अतुर्वन् अश्विन्याम् परितो गन्तारम् सोभनाह्वार रथम् रथम् धेनुम् च बृहस्पतयेऽमृतत्वं दोषग्रीम् ॥ ३ ॥

मुद्गच्छ० नामर्त्याभ्याम् अश्विद्वेदग्रीत्यर्थम् रथम् तथन् कर्मणो देवा कश्चिद् रथमतस्तद् । तथन्तं सम्पादित्वन्त । कीदृशम् । परिज्मानम् परितो गन्तारम् द्रुतम् उपरि उपवेसान् सुप्रकृतम् । किञ्च धेनुम् कश्चिद् नाम् । पशुतिषातुरत्र सम्पादनवापी । तथन् सम्पादित्वन्त । कीदृशी धेनुम् । सव्वर्दुषाम् सव्वर क्षीरस्य दोषग्रीम् ॥ ३ ॥

युवाना पितरा पुनः सुत्यमन्त्रा ऋजुवरः । ऋभ्रो विष्टयक्रत ॥ ४ ॥

युवाना । पितरा । पुनरिति । सुत्यमन्त्रा । ऋजुवरः । ऋभ्रः । विष्टयः । अरतः ॥ ४ ॥

स्फुट० ३ वे च पितरा भारतीषी पितरौ । युवाना पुन बृहस्पती सखी पुनस्वरणी । सत्यमन्त्रा गन्धरा मन्त्र वचन सायवचना अत्रयव तत्रकामा ऋभव । विष्टा 'विष्टी' (गिच २, १) इति कर्मनाम । तस्याऽभ्य छान्दसो वकारलोप । तृतीयान्त वेदमन्त्र इष्टव्यम् । कर्मणा अक्षर इत्यन्तम् ॥ ४ ॥

धेनुट० बृहस्पतीणां पितरौ पुन तस्या अतुर्वन् । अन्तरिष्यमान रारम् एव सत्य देवा च भारताम् । ऋभव ऋजुवाम् विष्टय तक्षणकर्मो विष्टि ॥ ४ ॥

मुद्गच्छ० ऋभ्रः बृहस्पतीणां देवा पितरा स्वकीया मातापितरौ पूरं बृहस्पति पुन युवाना तरणी भटन इत्यन्तम् । कीदृशा । सत्यमन्त्रा अश्विनमन्त्रसामर्थ्येणैव पुरश्चरणाद्यनुष्ठानेव

१ । वे च सत्यमन्त्रा मन्त्रो गान्धरा मन्त्र सुत्यमन्त्रं अतुर्वन् । परि गन्धरिम् । अत्र गन्धरी । वे च बृहस्पतये बृहस्पतीणां धेनुवर्दुषाम् । २ । धेनुं सव्वरित्यम् । 'बृहस्पतिविश्वरूपाम्' इत्यत्र तन्म दत्तनामर्त्याम् विष्टयः ३ । अरतः ४ । अश्विनोरेकी नामर्त्याभ्याम् । अश्विनोरेकी नामर्त्याभ्याम्, दत्तनामाऽपर । साहचर्यांश्चिदमन्यतरसाब्देनाप्युभयोरभिधानम् । अश्विनोरथाथ । परिज्मानम् अजे गत्यर्थत्वेद् रूपम् । सर्वतोऽभिन्नं सुखम् रथम् । ये च तथन् धेनुम् । कीदृशम् । सव्वर्दुषाम् सव्वरित्यमृतस्याभ्याम् । अनृतत्वं दोषग्रीम् । कस्मै पुनरुवर्दन् । बृहस्पतये । इत युतम् । 'बृहस्पतिविश्वरूपामुगतं' (ऋ १, १११, १) इत्यत्र बृहस्पतेर्विश्वस्या सम्बन्धवर्दानाम् । विश्वरूपाम्यपदेशस्य च 'रथ ये चतु मुस्त नोष्टा वे धेनु विश्वतु विश्वरूपाम्' (ऋ ४, ३२, ८) इत्यत्र धेन्वा इत्यन्तम् ॥ ३ ॥

सिद्धमन्त्रत्वात् जीर्णयोः विद्योः सुपत्यं सम्पादयितुं समर्था इत्यर्थः । ऋज्व्यवः ज्ञातृतामात्मनः
इच्छन्तः छलेन राक्षसा इत्यर्थः । अत एवैतेषामनुष्ठिता मन्त्राः सिध्यन्ति । विष्टी विष्टयः
प्यासियुक्ताः ॥ ४ ॥

सं वो मदासो अम्भतेन्द्रेण च मरुत्वता । आदित्येभिश्च राजभिः ॥ ५ ॥

सम् । वः । मदासः । अम्भत । इन्द्रेण । च । मरुत्वता । आदित्येभिः । च । राजभिः ॥ ५ ॥

स्कन्द० १८. इति प्रकृतानाम्भूणाम् । मदासः सम् अम्भत सङ्गच्छन्ते । मद्द्वारेण चेषं तद्गताम्भूणामेव
सङ्गतिरुच्यते । यूवं सोमेन मत्वाः सङ्गच्छन्मित्यर्थः । केन सह इन्द्रेण मरुत्वता सह आदित्येभिश्च
राजभिः दीप्तिः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सत्रयाः युष्माकं सोमास्तृतीये सवने मरुत्वता इन्द्रेण १अन्यैश्च आदित्यैः राजभिः ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे ऋभय । वः युष्माकं सम्बन्धिनः मदासः मरुद्देवतः सोमाः इन्द्रेण च आदित्येभिः
आदित्यैः च सम् अम्भत सङ्गताः । ऋगूणामिन्द्रादित्यैः सह सोमयानं तृतीयसवनेऽस्ति ।
कीदृशीमेन्द्रेण । मरुत्वता मरुद्भिर्भुकेन । कीदृशीरादित्येभिः राजभिः दीप्यमानैः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

उत स्यं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतम् । अर्कतं चतुरः पुनः ॥ ६ ॥

उत । त्वम् । चमसम् । नवम् । त्वष्टुः । देवस्य । निःस्कृतम् । अर्कतं । चतुरः । पुनरिति ॥ ६ ॥

स्कन्द० उत १अपि च २यम् चमसम् नवम् अगीर्णम् त्वष्टुः देवस्य इत्युक्तम् निष्कृतम् निरित्येव समि-
त्येतस्य स्थाने । संस्कृतं परिनिष्ठितं सन्तमित्यर्थः । 'एकं चमसं चतुरः कृणोतन' (ऋ १, १६१, २)
इति देवसंदेशेनाग्निः १चमसात् अर्कतं २इत्यन्वयः स्य चतुरः चमसान् पुनः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अपि च १तम् नवम् चमसम् त्वष्टुः देवेन संस्कृतमेकं सन्तं पुनः चतुरः चमसान्
कृतवन्तः स्युः ॥ ६ ॥

मुद्गल० उत अपि च त्वष्टुः एतन्नामकस्य देवस्य सम्बन्धी १तन्नामकस्यः नवम् नूतनम्
त्वम् तम् चमसम् सोमधारणे क्षमं काष्ठपान्नविशेषं निष्कृतम् निःशेषेण सम्पादितमकरोदिति शेषः ।
तन्नामकस्योपासकस्य त्वष्टुः शिष्याः ऋभवः तेन निर्मितं कामेकं चमसं पुनरपि चतुरः अर्कतं
चतुर्धा विभक्तं चमसान् कृतवन्तः ॥ ६ ॥

ते नो रत्नानि धत्तन् त्रिरा साप्तानि सुन्वते । एकमेकं सुञ्जस्तिभिः ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन् । त्रिः । आ । साप्तानि । सुन्वते । एकम् एकम् । सुञ्जस्तिभिः ॥ ७ ॥

१. 'एना वि. २-२. युष्माकं मदा. संस्कृते । सोमस्य रूपं संस्कृतमित्यर्थः । तैर्मरुतद्विनेन इन्द्रेण
आदित्यैः दीप्तिश्च वि' अ कु. ३. नास्ति ए 'वि'. ४-४. नास्ति साम्. ५-५. तं चमसं नवतीं
त्वष्टुर्देवस्य संस्कृतम् निः समि वि' अ कु. ६-६. रत्ना वि' अ कु. ७-७. नास्ति अ'. † तम् साम्'.
‡ 'एना वि' अ कु. ८. 'अपि वि मै'.

स्फन्द० व ईरसा स्व ष्टि न अस्माक स्वभूताय रत्नानि धत्तव दत्त । मा च सृष्टेव । किं तर्हि । त्रि । आकारस्तु पदपूरण । स्त्रियन्ति । साप्तानि स्वार्थिकोऽत्र उद्धृत । सप्तैव साप्तानि । वर्ये वा उद्धृतः । 'पद्यद्दस्यती वय वा' (पा ५,१,६०) 'सप्तनोऽन् छन्दसि' (पा ५,१,६१) इति छन्दसत्त्वादासुदात्तरम् । सप्तस्यर्थाणि साप्तानि । कतमानि ।

'उत्र स्यो मयिर्मांसां निभिरश्वो वचन्तथा । एतानि सप्त रत्नानि पूनेषा चरन्तिनाम् ॥' (इरे ५,१२३) इति पुराण सुवर्णान् सुवर्णान् छन्दोदीनि । अथवा रत्नम् (निघ २,२०) इति धननाम । सुवर्णं ज्वरमाणिस्यर्था निष्कप्रभृतीनि सप्त धनानीति । त्रिरिति इत्योर्ध्वेषुधुते, आ द्वि चोपसर्गाद् योष्यत्रियाभ्याहार । त्रिराहृत्तानि सप्त एष्यत्रियतिमुत्सर्गादिष्वन्तराद् इत्येत्यर्थः । कस्मै । सुन्वते धनमानाय । कीदृशानि रत्नानि । उच्यते । एकमकम् इति । निर्घांसाणभुतेनिर्घांसाणसम्बन्धो येषामिति शब्दोऽत्राव्याहृत्य । एतादृशानि इति नृवीयाश्रुतेषुक्तस्य इत्यर्थः । येषामेकैकं सुसस्त्विति शोभनाति प्रससाभिर्गुणम् अयन्तोत्सृष्टमित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० ते अस्माकम् रत्नानि वा धत्तव त्रि आहृत्तानि सप्तसर्वान्येकवितानि सुन्वते वज्रमानाय एवमेकम् स्तुतिभिः 'अतुर्दसौष्यय सप्त त्रिमान्या पशवस्तान्येकविंशति' इत्यहु ॥ ७ ॥

मुद्र० रत्नानि ननु के प्रविपादिता क्रमव ते यूपम् सुवस्त्रिभिः शोभनैरस्मदीयतासर्गैर्गुणा सन्त न अस्माक सवन्निघने सुन्वते सोमाभिपय कुर्वते यजमानाय रत्नानि रत्नगीयानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि धनानि एकमकम् श्रेष्ठेण प्रत्येकम् धनव प्रयच्छत । सुवर्णादीना मण्य प्रविज्यय वाक्येनैतत्त वाक्येति निषक्षया एकमयमेतयुक्तम् । कीदृशानि रत्नानि । त्रि आ त्रिचत्तमा हृत्तानि उच्यतेति मत्पमान्यधमानि चेत्येव रत्नाना त्रिराहृत्ति । किंच साप्तानि सप्तसप्तपाकानि ॥ ७ ॥

अधारायन्तु वद्भयोऽर्भजन्त सुकृत्यर्षा । भागं देवेषु यज्विर्यम् ॥ ८ ॥

अधारायन्त । रहस्य । अर्भजन्त । मुञ्जूवर्षा । भागम् । देवेषु । यज्विर्यम् ॥ ८ ॥

रथम् ० अधारायन्त धाराण स्थिराभरण कालाभरणेणात्मन स्थिरास्तुवन्त । वद्भय बोद्धा सर्व-कर्मणाभुव नमन्त सेवितवन्त । इदानी त्पश्यन्त कालान्तरे च स्थिरास्तुवन्त इत्यर्थः । कत । मुञ्जूवर्षा एकमकमथमुद्रयकरणादिष्या शोभनया रिपया । किम् । भागम् । ८ । देवेषु निर्घांसे चैव सप्तमी । देवाणा मध्ये । यज्विर्यम् यज्ञार्हं हविर्भागमित्यर्थः । अथवा वद्भयोऽत्र हविषा बोद्धा ऋषिभ्यः । शोभनया सस्त्रादिष्वया शोभनैः सस्त्रैः सस्रुतवन्त ।

१-१ वेङ्कट मन्त्री रत्नानि दत्त । मा सृष्टेव त्रि अ हु २ २ इति सप्तानुपानन्द च ज्ञानम् त्रि अ हु ३ ३ अथवा रत्नं धनम् । सुवर्णरत्नमविविधकौशिकीति शिखण्डानि । एतद्विगनिमुक्तादिष्वन्तरा शिखण्डे 'निविशन्तुति कुतोर्णे' (पा ८,२,४३) नात्रा योषा इत्यत्रिः । सुवर्णे वज्रमानाय । येषामेक प्रदानी विदुषाम् । निर्घांसाणम् आभुते इत्येति । अस्मोऽहृत्तियत्त त्रि अ हु ७ ७ नस्ति त्रि एष † मन्त्रोऽत्र त्रि ए ५-५ अस्मोऽहृत्तियन्त त्रि ए ५-५ । वाद्य तत्रसमाप्तं कतम मेदिनयन् त्रि अ हु ६ ६ अथनमस्तुष्टादिदश निषक्ष शोभनया । मन् देवाना मध्ये इतिभयम् वदव हरिरेण्ड कर्तव्ये वा त्रि अ हु

'आ च प्रदानकालाद् धारित्वन्त इत्यर्थः । आम् देवेषु पञ्चमै सप्तमीयम् । इदिभांगं देवानामृभूणां यज्ञार्हम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'अधायन्त' मनुष्यत्वेऽपि न मृताः । योदारः । तथैकचमसद्युष्टवकल्पादिकया सोमनया क्रियया देवेषु यज्ञियम् भागम् अमजन्त ॥ ८ ॥

मुद्रल० बहवः यमसादिसाधननिष्पादनेन यज्ञस्व योदारः ऋभवः अधायन्त पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अपि असूक्तत्वलाभेन प्राणान् धारित्वन्त्यः । क्रिञ्चैते सुहृत्तया यज्ञसाधनद्रव्यसम्पादन-रूपेण सोमनयाकारेण देवेषु मध्ये स्थिता यज्ञियम् यज्ञार्हम् भागम् हविर्लक्षणम् अमजन्त संरितवन्तः ॥ ८ ॥

इति प्रथमाहके द्वितीयाध्याये द्वितीयो नमः ॥

[२१]

इन्द्राग्नी उर्यं ह्वये तयोरिस्त्वोमंशुभसि । ता सोमं सोमपातमा ॥ १ ॥

इह । इन्द्राग्नी इति । उर्यं । ह्वये । तयोः । इत् । स्तोमम् । उस्मसि । तां । सोमम् । सोम-उपातमा ॥ १ ॥

स्कन्द० 'ततोऽमन्ततोन्द्राग्रम्' । 'आमं वानन्तरं सूक्तमैन्द्राग्रम्' । इह यजे इन्द्राग्नी अहम् उप ह्वये । इत् शब्दो यस्मादर्थे । तयोः स्तोमम् उस्मसि सर्वे यथे कामयामहे । कर्तुमिच्छामिति वाक्यशेषः । एतद्व्याख्या आत्मस्य ता ही सोमम् द्वितीयादिर्वात् विभक्त्यामिति वाक्यशेषः । सोमपातमा अतिशयेन 'सोमानी पातारो' इति ॥ १ ॥

वेङ्कट० इह इन्द्राग्नी उप ह्वये तयोः एव स्तोमम् च कामयामहे । तौ हि सोमम् अतिशयेन पातारो । विस्मयाभिधानादेकवचनबहुवचनयोः सन्नतिः ॥ १ ॥

मुद्रल० 'इन्द्राग्नी' इति पशुषु चतुर्थं सूक्तम् । 'सिधातिभिः' । गायत्रम् । ऐन्द्राग्रम् ।

इह अस्मिन् कर्मणि इन्द्राग्नी देवी उप ह्वये आह्वयामि । तयोः इत् इन्द्राग्रोरेव स्तोमम् स्तोमम् उस्मसि कामयामहे । सोमपातमा अतिशयेन सोमं पातुं क्षमी तौ देवी सोमम् विवर्तयामिति शेषः ॥ १ ॥

ता यज्ञेषु प्र यज्ञेन्द्राग्नी शुम्भता नरः । ता गायत्रेषु गायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । यज्ञे । इन्द्राग्नी इति । शुम्भता । नरः । ता । गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

स्कन्द० तां ही प्रकृती यज्ञेषु 'प्र' शंसत ऋषयस्तुतिभिः प्रकल्पेण स्तुत । ही ही । इन्द्राग्नी । शुम्भत शुम्भ सोमार्थे । सोमध्वम् हे नरः ! मनुष्याः ! इतिवचः । अतिवचो

१-१. आ प्रदानम् अधारयन्त । सोमो संकृतं हविर्लक्षणम् ऋभूया देवानाम् यज्ञार्हम् । आम् सु-
विं अ हु. २-२. नास्ति विं अ हु. ।-। 'लेन लः' 'लेऽपि न मया साम् कु. ३-३. इह यजे इन्द्राग्नी
उपह्वये । इत् यस्मात् तयोः इति कामयामहे । कर्तुमिच्छं तौ सोमं विवर्तयन् अतिशयेन सोमस्य पातारो विं अ हु.
४-४. 'सिधातिभिः' । गायत्री छन्दः । इन्द्राग्नी देवते मं. ५. नास्ति विं अ हु. ६-६. यक्षोणं कर्मशुभाभिः
शुक्लशुभिभिः इहो (?) इन्द्राग्नी । सोमम् मनुष्या कल्पितः विं अ हु.

'दृष्टिनस्वादेव देवता स्तुवन्त' शोचन्ते न तृष्णीमासीन्वा । अथवा 'दाता राधांशु
 शुम्भनि' (श १, २२, ८) 'इति प्रयोगदर्शनाच्छुम्भमतिर्दानार्थं' । दत्त च वाभ्यां सोममित्यर्थः ।
 यौ एव गार्धनेषु शोचन्त 'वर्तमिति गार्धत्राणि सामानि । तृतीयार्थे चेष सहमी । सामनि
 स्तोत्रश्रुत्यं गवत स्तुत' ॥ २ ॥

वेङ्कट० यौ येषु प्र शक्त इन्द्राग्री अल्लङ्घ्यत च स्तोत्रे । तानेव गार्धत्रसामसु च गवत नरा २ ॥ २ ॥

मुद्रल० हे नर । मनुष्या अतिव्रत । ता ही इन्द्राग्री येषु अनुष्ठीयमानेषु कर्मसु प्र शक्त यस्त्रे ।
 तथा शुम्भन्न नानाविधैरलङ्घ्ये शोचिषी कुरुत । तथा ता ही इन्द्राग्री गार्धत्रेषु गार्धत्री
 श्रुत्यंस्तेषु मन्त्रेषु सामरूपेण गवत ॥ २ ॥

ता मित्रस्य प्रशस्तय इन्द्राग्री ता हवामहे । सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मित्रस्य । प्रशस्तये । इन्द्राग्री इति । ता । हवामहे । सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥

स्कन्द० मित्रस्य^१ मित्रो देवतामात्रोपलक्ष्यार्थः । यौ 'देवत्वानाम् प्रशस्तये होतृत्वाद्भिरागतौ
 देवता स्तोत्र्यतीत्येवमर्थम् इन्द्राग्री हवामहे । शुभस्त्वच्छन्द्श्रुतेर्मित्रस्य प्रशस्तये सामना सोमपी
 सोमपीतये सोमपाशार्थमपि हवामहे' ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यौ मित्रस्य प्रशस्तये तद्योतिषोक्तदिविषया मैत्री स्तोत्रम् इन्द्राग्री यौ हवामहे । सोमपाशार्थं
 सोमपाशाय च ॥ ३ ॥

मुद्रल० मित्रस्य^१ श्रेयविषयस्य मन्वाद्युपासु प्रशस्तये ता ही इन्द्राग्री सम्पद्येवामिति शेषः । सोमपा^२
 सोमपाशमौ ता ही इन्द्राग्री सोमपीतय सोमपाशार्थम् हवामहे आह्वयम् ॥ ३ ॥

उमा सन्ता हवामहे उपेदं सरनं सूतम् । इन्द्राग्री एह गच्छताम् ॥ ४ ॥

उमा । सन्ता । हवामहे । उपे । इदम् । सरनम् । सूतम् । इन्द्राग्री इति । आ । एह । गच्छताम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'उमा उमौ ह्री शशुणामुपरि । यत्रा सप्यन्द प्रशस्तयचन । सत्युरप सत्रय सत्रय
 इति यथा । प्रशस्तौ हवामहे । उप इदम् सवनम् सुतम् । उपशब्दोऽत्र प्रतिशब्दस्यार्थः ।
 'सवनम्' (निघ ३, १०) इति शशुणाम् । यत्र सुत च सोम प्रति । अथवा सवनस्यैव सूतम्'^१

१ १ क्विसिवायेन वे अस्तुवन् विं अ कु २-२ इत्यत्र अन्वयस्य अन्वयेन ॥ विं अ कु
 ३ ३ इति वा सु । गार्धत्राणि सामानि नाका । विधि वा सु । सामनि स्तोत्र्यन्तौ सुत विं अ कु
 ४ ता विं अ कु ५ ना विं अ कु ६ ना विं अ कु ७ ना विं अ कु ८ ना विं अ कु ९ ना विं अ कु
 होतृत्वाद्भिरागतौ येषु स्तोत्र्यतीत्येवमर्थम् । इन्द्राग्री हवामहे । यौ सोमपी सोमपाशार्थं च हवामहे । उमापाशाय
 इदम् विं अ कु ६ तेन अ अः अनेन इति ल शोच । ७ ना विं अ कु ८ ना विं अ कु ९ ना विं अ कु १० ना विं अ कु
 ११ ना विं अ कु १२ १३ यौ उपशयुषी मन्त्रौ । यौनि प्रशुणायाम् प्रशस्तये । उप सवनस्येवमर्थं प्रती ।
 १४ यान्तिव्युत सवनं प्रति च । यथा विं अ कु

'तदिति सवनं सोमलक्षणं इविराह, न ब्रह्मनाम । इदं सोमलक्षणमभिपुतं हविः प्रति । पृथग्ज्ञातवा इन्द्राग्नी वा इह गच्छताम् । उप इदम् सवनम् सुतम् इत्येतत् पदचतुष्टयम् 'सिमं नः स्तोममागहि' (ऋ १, १६, ५) इत्यत्र पठितम् । इह पुनः पदकाले पठ्यतेऽर्धमेवात् । कथमर्थभेदः । 'सिमं नः स्तोममागहि' इत्यत्र क्रियापदान्तर्यात् स्तोमं सुतमिति चानयोः उपागमनकर्मण्येव सम्भवाद्दुपशब्द उपसर्गः स्वार्थवृत्तिः । न कर्मप्रवचनीयप्रतिशब्दार्थे । इदं सवनमित्यपि स्तोमं सुतमित्येतयोर्विरोधपणाद्योपि कृत्वा तद्व्यतिरेकं प्रथमा । अस्मिन् यज्ञे स्तोमं सुतं च सोममुपागच्छेत्यर्थः । इह पुनः इन्द्राग्नी एह गच्छताम् इति क्रियाशब्दस्य न्यवहितत्वात् सुतमित्यस्य कर्मणो हवानह इति पूर्वोद्देशिकमकेणाह्वानेनासम्भवाद्वादागच्छतामित्यनेन सम्बन्धे इहशब्दस्य इदं सवनमित्येवमेव तत्सम्बन्धवृत्तेन यौनस्यस्यप्रसङ्गाद्दुपशब्दः प्रत्यर्थे । कर्मप्रवचनीययोगलक्षणा च द्वितीया । इमं यज्ञं सुतं च सोमं प्रति सोमलक्षणं वा अभिपुतं हविः प्रति हवानहे इति । नप तु तत्रापीदं सवनमित्युपागमनकर्मणि द्वितीया व्याख्यायते स्तोममिमं च यज्ञं सुतं च सोमम् उपागच्छेति । ततोऽस्य पदप्रत्यय पुनरिहाप्यने पदकारताभिप्रायः पर्येवः । ॥ ४ ॥

येङ्कट० उग्रौ भवथौ हवानहे इमम् सुतम् सोमम् उप प्रति । तौ इन्द्राग्नी एह वा गच्छताम् ॥ ४ ॥

मुद्रल० सुतम् अभिपुतेत्यस्य इदम् अनुष्ठीयमानम् सवनम् प्रायःसवनादिरूपं कर्म नप सामीप्येन प्राप्नुम् उपा सन्ता वैरिक्वापिषु क्रूरो सन्ती देवौ हवानहे वाह्वयामः । इन्द्राग्नी देवौ इह कर्मणि वा गच्छताम् ॥ ४ ॥

ता महान्ता सदस्पती इन्द्राग्नी रक्ष उञ्जतम् । अर्पजाः सन्सुत्रियः ॥ ५ ॥

ता । महान्ता । सदस्पती इति । इन्द्राग्नी इति । रक्षः । उञ्जतम् । अर्पजाः । सन्सु । सुत्रियः ॥ ५ ॥

इत्याम् ० 'तच्छब्दश्रुतेर्मध्यमपुरुषयोगाच्च मन्त्रस्य प्रत्यक्षकृतत्वात् महान्ता सदस्पती इत्यनयोश्चानामन्त्रितयोस्तत्सम्बन्धी यच्छब्दोऽप्याहार्यः । यौ युष्वा महान्ती सदस्पती तदः प्रतिहं यद्गृहं तस्य स्वामिनौ तौ हे इन्द्राग्नी ! रक्ष उञ्जतम् उञ्जतिरत्र साम्यार्थात् स्वाम्यार्थो वा । रक्षांसि हतम् । न्यग्नूतानि वाऽस्याके कुलतम् । अग्रजाः प्रजावर्जिताश्च सन्त अनिजः अद् भक्षणे । भक्षयित्वाते हिंसितारोऽहमाकम् ॥ ५ ॥

येङ्कट० तौ महान्तावित्येतावान् परोक्षम् । सदस्पती इन्द्राग्नी रक्षः इत्यम् । अमातुर्नताः भवन्तु अद्वयधीला राक्षसाः अनजाता यः ॥ ५ ॥

१-१. तदिति सोमलक्षणं हविः । तत्परीति वा । कल्पम् । नवीतपदचतुष्टये पुनरपि पठ्यते । अर्धमेवात् । स्वार्थं धनोपसतम् । अद् पुनः प्रत्यये । इदं सवनमिति च साम्ये तत्र । द्वितीयं अथ । एह पुनः इन्द्राग्नी एह गच्छतामिति क्रियापदस्य न्यवहितत्वाच्च । परवराभिव्यायः पर्येवः सिं अ कु. १-१ 'यज्ञः कर्मप्रवचनीययोगलक्षणार्थद्वितीया साधन. १ 'गच्छेति मूले. १. अथ सिं. ३. छान्दि कु साम्भ' ; मी समि ल साम्भ'. ४. देवते वि. ५-५. तौ युष्वा महान्ती सदस्पती तौ हे इन्द्राग्नी रक्षांसि हतम् । नसन्त्याप्युदति कुलमिति वा । उञ्ज न्यग्नये हतने च । प्रजावर्जिताश्च सन्तु मयुषिणः । अद् भक्षणे । विविध । अक्षयित्वातेः सन्तयित्वादिप्राप्त्युपि अ कु. १. पर्येवः कु. ३. सदस्पती साम्भ कु. ८. नास्ति साम्भ'.

मुद्रल० वा वी इन्द्राग्नी रथः राक्षसजातिम् उन्मत्तम् ऋद्धुं कुस्तम् । शौर्यं परिरथानपतमित्यर्थः ।
 कीदृशी । महान्ता महान्तौ गुणैरधिकी सत्सती समापाळकी । तयोः प्रसादात् अग्निः
 भक्षका राक्षसाः अपत्राः अनुत्पन्नाः सन्तु ॥ ५ ॥

तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे । इन्द्राग्नी शर्म यच्छतम् ॥ ६ ॥

तेन । सत्येन । जागृतम् । अधि । प्रचेतुने । पदे । इन्द्राग्नी इति । शर्म । यच्छतम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० तेन उन्मत्तश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छतदोऽप्राज्याहर्तव्यः । येमाभ्येपानपि स्तोत्राणां वन्दनां
 वा जागृतः तेन सत्येन अविघ्नंवादिना स्तोत्रेण स्वसामर्थ्येन वा मयापि जागृतम् जागरण-
 मप्रसादः सार्थोऽप्यप्रमत्तौ भवतम् । किञ्च अग्नि उपरि सर्वस्य प्रचेतुने पदे प्रकर्षेण
 पचेतपति स्थापयति प्रकाशयते वा तत् प्रचेतुनम् । प्रचेतुने पदे मम जागृतम् अमनसौ भवतम् ।
 मां प्रचेतुने पदे प्रापयतमित्यर्थः । हि इन्द्राग्नी स्यान् गृहं वा दत्तम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यत् पदं ज्योतिषा^१ अमुन्वात्^२ प्रज्ञापयति तस्मिन् स्वरीये आधिपत्ये यथापूर्वम् तेन सत्येन
 जागरणे कृतम् इन्द्राग्नी । सुखं च यच्छतम् ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे इन्द्राग्नी सत्येन ^१अवश्यकरप्रदानादवितयेन तेन अस्माभिरनुष्ठितकर्मणा प्रचेतुने प्रकर्षेण
 फलभोगज्ञापके पदे स्वर्गलोकोपादिस्थानेषु अधि जागृतम् आधिपत्येन सावधानौ भवतम् । ततोऽश्मभ्यम्
 शर्म यच्छतम् सुखं दत्तम् ॥ ६ ॥

इति प्रथमाहके द्वितीयाध्याये तृतीयो वर्यः ॥

[२२]

प्रातर्धुना वि बौधयान्निवावेह गच्छताम् । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

प्रातः श्रुवां । वि । बौधय । अन्नित्नीं । आ । इह । गच्छताम् । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १ ॥

स्कन्द० 'प्रातर्धुनावादिनादिना' । 'तृतीयाहस्य सुकस्यादि प्राक् 'द्विरभ्यधाणिमूतये' (अ १, १२, ५)
 हापभिवेववम् । प्रातर्धुनावादिना प्रहवागेव सुन्येते^१ वी प्रातर्धुनौ अनुप्य वज्रनास्य वर्ये
 गन्तव्यमित्येतद् वि बोधय । आत्मन ऋषावमन्तरारमनः श्रेण्यादग्नेवां होतृणां । विबोधितौ
 वाशिनौ आ इह गच्छताम् । इमिषंम्^२ । अथ आशिनप्रदानस्य सोमस्य पीतये^३ ॥ १ ॥

१-१. तेन सत्येनानि १ गीतुना अनुप्यः तेन अविघ्नंवादिना स्तोत्रेण सम्बन्धेन वा मयापि जागृतम् । सार्थोऽप्य-
 प्रमत्तौ भवतम् । सार्थं हि उरि प्रकर्षेणानुप्यवितयेन सत्येन वा सत्ये । हे इन्द्राग्नी स्यान् गृहं वा दत्तम् ।
 मम प्रज्ञापयतप्रकाशयतमसौ ममम् इति वा वि^१ अ कु. [ ] वाशिन साम्. २. पीतयां साम्.
 १. यानुनाम् कु साम्. ३. 'अथे च' अ. ५. यतः वी अन्नित्नीं प्रहवागेव सुन्येते वी विबोधयेति
 अन्तर्गतानि श्रेण्यः । अग्ने वा होतृणां । अथ वज्रनास्य पीतौ गन्तव्यमिति ज्ञाय । विबोधितौ च अन्नित्नीं इह पीतौ
 अन्तर्गतान् वि^१ अ कु. ६. यानय वि^१ अ कु.

घेङ्कट० प्रातर्मनायोद्युक्तौ अश्विनौ स्तोतः ! वि बोधय । तौ इह आ गच्छताम् अर्धुं सोमं पातुम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'प्रातर्युजा' इति एकविंशत् पद्यमं सूक्तम् । 'मेधातिथिः । गायत्रम्' । आयाश्रवण ऋचः अश्विदेवताकाः । पञ्चम्याद्याः चतस्रः सावित्र्यः^१ । नवमीदशम्यावाग्नेय्यौ । एकादशी देवसम्बन्धि-देवताका । द्वादशी इन्द्राणीवरणान्यप्राचीदेवताका । त्रयोदशीचतुर्दशौ धानाप्रथिवीये । पञ्चदशी श्रुथिवीदेवताका । षोडशवाद्या विष्णुदेवताकाः षोडशी कृत्स्नदेवत्या वा ॥

होता मृते । हे मध्यर्वो ! प्रातर्युजा प्रातःसवनप्रहेण संयुक्तौ अश्विनौ देवौ वि बोधय विशेषेण प्रबुद्धौ कुरु । अश्विनौ प्रबुद्धौ चाश्विनौ देवौ अस्य अग्निपवसंस्कारयुक्तस्य सोमस्य पीतये पानाय इह कर्मणि आ गच्छताम् ॥ १ ॥

या सुर्या रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा । अश्विना ता हवामहे ॥ २ ॥

या । सुर्या । रथीतमा । उभा । देवा । दिविस्पृशा । अश्विना । ता । हवामहे ॥ २ ॥

स्कन्द० या सुर्या की सुरयो रथीतमा सारथिरत्र रप्नुष्यते । अश्विनोऽप्येव सारथी वा । उभा देवा दिविस्पृशा दिवि स्मरताः । गन्तारोविस्तार्यः । अश्विना ता हवामहे^२ ॥ २ ॥

घेङ्कट० यो^३ सुरयो अतिशयेन रथस्य नेतारो भवत , उभौ सुस्यानी अश्विनौ तौ हवामहे ॥ २ ॥

मुद्रल० या उभा उभौ अश्विना देवा^४ अश्विनौ देवौ सुर्या शोभनरथयुक्तौ रथीतमा रथिनां मध्ये अतिशयेन रथिनी दिविस्पृशा तुलोकभिरासिनी ता हवामहे सारन्ताश्विनी आह्वयामहे ॥ २ ॥

या वा कशा मधुमत्पथिवना सूनुतावती । तया युञ्जं मिमिक्षतम् ॥ ३ ॥

या । वाम् । कशा । मधुमती । अश्विना । सूनुतावती । तया । युञ्जम् । मिमिक्षतम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० या वाम् 'पुत्रयोः कशा अश्वो यया लोपते सा कशोच्यते । कीदृशी । मधुमती 'मधु' (निघ १, १२) इति उदकनाम । सूनुती । वृष्टिकारिणीरथयः । हे अश्विना ! सूनुतावती सूनुता वाक् तद्वती च । शब्दकारिणीत्यर्थः । तथा मदीयम् यज्ञम् मिमिक्षतम् म्यश्वेतेरतिकर्मण्य एतद् रूपम् । गच्छतम् । अथवा 'कशा' (निघ १, ११) इति बाह्वनाम । या पुत्रयोर्गन्तव्यरक्षणाय वाक् उदकवती सूनुतावती च । 'सूनुता' (निघ २, ७) इत्यत्रनाम । सत्यरक्षणैवाश्वेन अन्वयितव्येन सूनुती । सस्यायोः जनयित्री इत्यर्थः । अथवा सूनुतं विदुःसुश्रुतेः सूनुती । अन्वयसुश्रुतेरर्थः । तथा 'यज्ञे मिमिक्षतम् । निघ् सेपने । उदकेन सिद्धतं वर्षतमिथ्यर्थः' ॥ ३ ॥

घेङ्कट० या 'पुत्रयोः अश्वयोः' मधु शरन्ती शब्दवती तया अस्माकम् 'यज्ञम् सिद्धतम्'^५ ॥ ३ ॥

१. नास्ति लपं. २-२. 'मि'कतिः । गायत्रे छन्द. मी', नास्ति मी'. ३. एवेतदेवताका मं.

४-४. यौ सुरयो गतिशयेन सारथी च उभौ देवौ ■ गन्तारो तावन्वितौ हवामहे वि' अ कु. † नास्ति मूको.

५. वा वि', ६. नास्ति मूको. ७-७. 'अश्वयोः कशा लोपः' इति लोपनाम । पुत्रयोः लोपे उदकवती शब्दकारिणी च अश्विना च तथा अस्माकं गच्छतम् । मधु यज्ञौ । कशा वाग्धा । या वा वाक् गतिरक्षणा जलवती च । सूनुता मधुम् । अस्मिन् पद्ये । न वाक् । सस्याना जनयित्री सूनुत प्रियं वा । अस्मान्मता यज्ञ सिद्धम् । निघ् सेपने । वर्षतम् वि' अ कु. † सस्याना मूको. ८. पुत्रयोः वि'. ९. 'यज्ञे सिद्धतम्'; 'ननि वि' लपं. १०-१०. नास्ति वि' लपं.

मुद्रल० इ अधिना अधिनौ । वाम् पुत्रयो सम्बन्धिनी या कशा अश्वत्थानी विद्यते तथा सद्गमत्यासं
वीरम् याम् मिमिष्यन्त्सोमरसेन सेक्तुमिच्छतम् । वज्रयाऽथ दृढ ताडयित्वा सहसा समागत
भवद्विपया सोमाहुति निष्पादयित्तुमुत्तुक्तौ गवतमित्यर्थः । कीरवी कवा । मधुमती यमोदकवती ।
अथरथ शीघ्रगत्या यत् स्वेदोदकं सपति तेनेय कशा क्लिबेत्यर्थः । सुवृतावती प्रियसत्यवाप्तुता ।
तीव्रण कशाताडनर यो ध्वनिनिष्पत्तेः ताडनेवहायाम् अथास्तेन च य आशोश कियते तदुभय
शीघ्रगमनहेतुत्वेन यन्मानस्य प्रियम् ॥ ३ ॥

नदि वामस्ति दूरके यत्र रथेन गच्छथः । अरिना सोमिनो गृहम् ॥ ४ ॥

नदि । वाम् । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथ । अरिना । सोमिन । गृहम् ॥ ४ ॥

स्फम्० नदि वाम् पुत्रयो अस्ति दूरके दूरे वाम् अस्ति यत्र रथेन गच्छथ । यत्रपि दूरे तद्विप रथन शीघ्र
गव गच्छथ इत्यर्थः । किं तत् । उच्यते । अधिना सोमिन सोमवत्तो यत्तु स्वयत्तम् एहम् ॥ ४ ॥

पेठुट्ट० नदि पुत्रयो अस्ति दूरे किञ्चिद् गृहम् यत्र पुत्राश्च रथेन गच्छथ । अधिनौ । यत्रमानस्य
एहम् रथेन शीघ्र गच्छथोर्मि दूरे मन्वीति ॥ ४ ॥

मुद्रल० अधिना । हे अधिनौ । पुत्राश्च सोमिन सोमवत्तो यन्मानस्य गृहम् प्रति रथेन गच्छथ ।
स मार्गं वाम् पुत्रयो दूरके दूरवेद्ये नदि अस्ति य वृत्ते एतत् । यत्र यत्र अरिन्तु गृहे गच्छथ तत्र
एह दूरे न भवति ॥ ४ ॥

हिरण्यपाणिपुत्रये मयित्वात्सुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदम् ॥ ५ ॥

हिरण्यपाणिम् । कृतये । सुत्रिारम् । उप । ह्वये । स । चेत्ता । देवता । पदम् ॥ ५ ॥

स्फम्० ३ "हिरण्यपाणिम् सावित्री तिम्रवायवत उतरा । हिरण्यपाणिमित्तीय पराश्च विभ्र सावित्र्य ।
हिरण्यवी पाणी परथ स हिरण्यपाणिः । अथ साङ्गायना इतिहासमाह्वनमधीयते—'अथ
यत्र इ तत्रा यत्रमन्त्रन साविने प्राश्निन परिन्दुस्ततस्य पाणी प्रविच्छेत् । तस्मै हिरण्यवी प्रत
दयुग्म्याहिरण्यपाणि' (सांन ६, १२) इति । हिरण्यपाणिम् ऊग्ये तर्पणाय सुवितारम् उप ह्वये ।
किं कारणम् । उच्यते । यस्मान् स चेत्ता चिती सप्तमे । सम्भक्त ज्ञाता । मान्य वदित् ।
दन्ता पहर्य प्रधीया । देवताया पदम् स्थानम् । अथवा स चेत्ता स पूर देवता स ॥
५६ स्थानमाश्रयो यत्तुमिति ॥ ५ ॥

पेठुट्ट० 'प्राश्नित्र मयितु पाणी प्रविच्छेत् तस्यै दत्ता हिरण्यमवी पाणीप्रत्यदु' इति साङ्गायनमाह्वनम् ।

१ अत्राने वि ३३ अदि वां दूरमलि दूरेऽपि यत्र रथेन गच्छथ स्ववेद्यत् शीघ्रमेव यत्रान अधिनौ
अधिनौ यत्तुद्वयं विं अत्र ३ गच्छथो न विं लयं ४ यत्र मूको ५५ पराश्रयत सवित्र्य ।
हिरण्यवी प्राश्नित्र यन्तु हिरण्यपाणिमि म्नुन (कीया ६, १३ गोला २, १, ०) इति । तं हिरण्यपाणिं सवित्र्य
यत्रान साङ्गायनं न उच्यते । तस्मात् स चेत्ता । विं विं । देवतायं स्थानम् । मयि तु । अथवा स दत्त देव
यत्रान यत्राने न अत्रान यत्तुद्वयं विं अत्र ३ साङ्गायनं तु

सवितारम् कृतये उप ह्ये । सः देवता प्रकारो कुर्वन् इदम् प्राग्देव चेतयति विद्विधानद्योग्यदेशे प्रकरोत्यति ॥ ५ ॥

मुद्रल० उतये अस्मदक्षणाधर्मः सवितारम् देवम् उप ह्ये आह्वयामि । सः च सविता देवः एतन्मन्त्र-प्रतिपाददेवता भूत्वा इदम् यजमानेन प्राप्यं स्थानम् चेत्ता शपयित्वा भवति । कीरत्वं सवितारम् । हिरण्यवाणिम् यजमानात् दातुं हस्ते सुवर्णघोरिणम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके त्रितीयाध्याये चतुर्थो धर्मः ॥

अपा नपातमर्षसे सवितारमुप स्तुहि । तस्य व्रतान्युग्मसि ॥ ६ ॥

अपाम् । नपातम् । अर्षसे । सवितारम् । उप । स्तुहि । तस्य । व्रतानि । उग्मसि ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'नपाच्छत्रोऽपत्यनाम । इह सामर्ष्यात् पुत्रे वर्तते न पौत्रे । अर्षां पुत्रम् इत्यर्थः । इत एतद् । सवितुर्मुर्वशो जन्म । तन् साक्षाद्भवः । 'अद्रपो वा एष प्रातस्वेत्यपः सायं प्रविशति' (ऐमा ४, २-) इति श्रुतेः । अथवा अन्नयो वैतुताग्निः जायते अत्रे सविता । 'अर्षेर्वा आदित्यो जायते' इति श्रुतेः । अथवा 'आपो वा इदमम आसद्' इति श्रुतेः अन्नयः प्रजापतिरजायत । प्रजायतेः सविता । 'सिन्धुसमर्षां पौत्रं पुत्र । तन् अपाम् नपातम् पौत्रम् । अर्षसे तर्पणाय पाठनाथ वा सवितारम् उप स्तुहि अस्मन् एवायमन्तरात्मनः म्रियः । किं कारणम् । तस्य व्रतानि कर्माणि यानाख्यानि उग्मसि सर्वे वयं कामयामहे । कर्तुम् इति वाच्यशेषः । यस्मात् तं यद्गुमिच्छाम इत्यर्थः ॥ ६ ॥

पेड्डट्ट० योऽन्नयः प्राग्देवोऽपि स तम् सवितारम् उप स्तुहि । तस्य कर्माणि श्रोतुं कामयामहे ॥ ६ ॥

मुद्रल० अन्नं होता सामानम् अतिवर्षं मृते । अर्षे अस्मान् रक्षितुम् सवितारम् उप स्तुहि । तस्य सवितुः सगुणधर्माणि व्रतानि कर्माणि सोमयाग्यदिरुष्याणि उग्मसि कामयामहे । कीरत्वं सवितारम् । अपाम् नपातम् अल्लस्य न पाठकम् । सन्तापेन शोचकमित्यर्थः ॥ ६ ॥

विभक्तारं हवामहे वसोविभ्रस्य राधसः । सवितारं नृचर्षसम् ॥ ७ ॥

विऽभक्तारम् । हवामहे । वसोः । विभ्रस्य । राधसः । सवितारम् । नृचर्षसम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'वसो वाक्च भोषं तस्मै वाचताः प्रदातारं तं विभक्तारम् हवामहे । वसोः चित्तस्य'

१. एवं नि० तर्ष. २. 'द्रक्ष्यन् मं'. ३-३. अपा पुत्रम् । सवितुस्त्वयो हि जन्म । तन्व साक्षाद्भव-
वि' अ कु. ४ ४. वैतुताग्निः जायते आदित्यो जायते इति पौत्रम् वि' अ कु. ५-५. तेषु वा अवा
पौत्रं तर्षणपात्रान्मया मन्त्रितस्तुपस्तुति । इति अन्तया अन्तरात्मानं श्रेयसि । तस्य वाग्यस्यानि कर्माणि सर्वे वयं
वामयामहे स्तुम् वि' अ कु. ६. प्राग्देवोऽपि स तम् वसोऽपि वि' अ कु. ७-७. विभक्तारं वयं वाच्योप्यं तातपम्
प्रदातारं हवामहे वि' अ कु.

रात्रय रात्र साध समिद्धौ । सर्वायैतिदिकरस्य । सविताय नृचक्षुष्यम् मनुष्यान् दृष्टव्यम् मनुष्याणां शुभाशुभानां कर्मणां प्रत्यवेक्षितारम् इत्यर्थः ॥ ७ ॥

पेट्टट० यामयितुं पृथ्व्यस्य घनस्य दातारम् हवामहे सवितारम् मनुष्याणां द्रष्टारम् ॥ ७ ॥

मुद्रल० वसो निवामहेतो चिद्रस्य सुषणैरजतादिरूपेण बहुविधस्य राधस्य घनस्य विनचारम् अथ यत्रमानस्य प्रतावद्वन्द्वानमुचितमिति विभागकारिणम् नृचक्षुष्यम् मनुष्याणां प्रकाशकारिणम् सवितारम् हवामहे ॥ ७ ॥

सखाय आ नि पीदत सविता स्तोम्यो नु नः । दाता राधांसि शुम्भति ॥८॥

सखाय । आ । नि । पीदत । सविता । स्तोम्यं । नु । नः । दाता । राधांसि । शुम्भति ॥८॥

स्पन्द० हे सखाय ! अण्वयं ' आ नि पीदत ' आ इत्ययं अर्थः । सर्वाङ् मत्समीपे प्रतिपन्नं दानार्थं निपीदत । किं कारणम् । यस्मात् सविता स्तोम्यं श्लोकात् । नु क्षिप्रम् न अस्माकम् । किं कारणम् । यस्मात् दाता सविता राधासि शुम्भति । दानार्थोऽयं सामर्थ्यात् । किं हि दाता राधसामम्भत् । सुखात् अण्वयं दानात् । इति श्लोकात् इत्यर्थः । अथवा दाता यत्रमानः । राधासि सोमरक्षणानि धनानि । शुम्भतिस्तु शोभनार्थं एव । सामर्थ्यात् यन्तर्णीतयर्थः । इत् ए नूतं काले । यस्मात् यत्रमानः सोमरक्षित्वादिभिः सस्वरां शोभितवान् सस्वराणां इत्यर्थः ॥ ८ ॥

पेट्टट० प्रस्तौतृमन्वृतयं । भागत्य उपविशत । सविता अस्माकं स्तोम्यं क्षिप्रम् । अत्रानाम् दाता यत्रमान एव स्तुतिभिरदृशोति इति निर्भरति ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे सखाय ! ' सविता मन्वृतयं ' आ नि पीदत सर्वैत उपविशत । न अस्माकम् सविता नु क्षिप्रम् स्तोम्यं स्तुतियोग्यं । राधासि धनानि दाता प्रदातुम् उपयुज्ये सविता शुम्भति शोभते ॥ ८ ॥

अग्ने पत्नीरिहा रंह देवानांशुवीर्यं । त्वष्टारं सोमपीतये ॥ ९ ॥

अग्ने । पत्नी । इह । आ । इह । देवानां । उशनी । त्वष्टारम् । सोमपीतये ॥ ९ ॥

स्पन्द० ' इहाग्ने ' (रुद्र ३, १२) : ' इहा अग्नेरपी । हे अग्ने ! पत्नी इह कर्मणि उप आ इह । अथ पत्नी । पत्नीनाम् । उशनी कामयमानाः सामर्थ्यात् देवान् वा यत्रमान वा । त्वष्टारम् च ।

१-१ अथ यत्रमानस्य प्रतावद्वन्द्वानमुचितमिति विभागकारिणम् नृचक्षुष्यम् मनुष्याणां प्रकाशकारिणम् सवितारम् हवामहे ॥ ७ ॥
 २-१ आ अण्वयं । सर्वाङ् मत्समीपे प्रतिपन्नं दानार्थं निपीदत । किं कारणम् । यस्मात् सविता स्तोम्यं श्लोकात् । नु क्षिप्रम् न अस्माकम् । किं कारणम् । यस्मात् दाता सविता राधासि शुम्भति । दानार्थोऽयं सामर्थ्यात् । किं हि दाता राधसामम्भत् । सुखात् अण्वयं दानात् । इति श्लोकात् इत्यर्थः । अथवा दाता यत्रमानः । राधासि सोमरक्षणानि धनानि । शुम्भतिस्तु शोभनार्थं एव । सामर्थ्यात् यन्तर्णीतयर्थः । इत् ए नूतं काले । यस्मात् यत्रमानः सोमरक्षित्वादिभिः सस्वरां शोभितवान् सस्वराणां इत्यर्थः ॥ ८ ॥

किमर्थम् । सोमपातये । आबोदुराग्रेवात्र प्राधान्यं न देवपत्नीनां स्वपुत्रश्च । तस्माद्
आग्नेयत्वम् ॥ ९ ॥

येद्वृष्टं अग्ने । देवपत्नी इह उप आ गृह कामयमाना । त्वष्टाम् च सोमपानार्थम् ॥ ९ ॥

मुद्रलं दे अग्ने । उच्यते कामयमाना देवानाम् पत्न्य इन्द्राण्यवा इह देवयजने देवे आ गृह ।
तथा त्वष्टाम् देवम् सोमपातये सोमपानार्थम् उप समीपे भावह ॥ ९ ॥

आ प्रा अग्र इहारासे होत्रां यनिष्ठ भारतीम् । वरुञ्जीं धिपणां गृह ॥ १० ॥

आ । प्रा । अग्ने । इह । अर्थमे । होत्रांम् । यनिष्ठ । भारतीम् । वरुञ्जींम् । धिपणांम् । गृह ॥ १० ॥

स्कन्ध० 'द्वे तु देवीनाम्' (वृ ३ १२) । 'द्वे' एते ऋचौ देवीनाम् । आ इत्युपसर्गोऽन्वयेन गृह
इत्यनेन सम्बन्धवितरण्य । 'प्रा' (निघ १, ११) इति रजोनाम । हे अग्ने । द्विप्रप भावह । इह कर्मणि
अपने पारनाय कर्षणाय वा । कृतमाह । होत्राम्^१ हृष्यतेऽसाविति होत्राऽग्नेर्वीहि पत्नी वा
'ताम् । हे यनिष्ठ । युवतम् । भारतीम् भरत आदित्य तस्य मा पत्नी वा भारती ता
च । वरुञ्जींम् धिपणाम् 'धिपणा' (निघ १, ११) इति वारुनाम । वरुणीया च वाचम्
भावह^२ ॥ १० ॥

येद्वृष्टं आ गृह इह अग्ने । देवपत्नीं रक्षणाय होत्राम् । युवतम् । आदित्यस्य पत्ना वरुणीया
सरस्वती च ॥ १० ॥

मुद्रलं दे अग्ने । अग्ने अस्मान्विधुम् प्रा देवपत्नीं इह आ गृह । तथा हे यनिष्ठ । युवतमाग्ने । होत्राम्
होत्रमिन्द्रादिकाम् अग्निपत्नीम् भारतीम् भरतनामकस्यादित्यस्य पत्नीम् वरुञ्जींम् वरुणीयाम् धिपणाम्
'वाग्देवीं वावह ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चमोऽर्थः ॥

अभि नो देवीरवस्ता गृहः शर्मणा नृपत्नीः । अश्लिष्यत्राः सचन्ताम् ॥ ११ ॥

अभि । नृ । देवी । अस्ता । गृह । शर्मणा । नृपत्नी । अश्लिष्यत्रा । सचन्ताम् ॥ ११ ॥

स्कन्ध० 'अभोऽपुपसर्गोऽन्वयेन सचन्तामित्याख्यातेन सम्बन्धवितरण्य । न अस्मान् देवा होत्रा
भारतीधिपणा देव्य अवतां पात्रनेन कर्षणं वा गृहं नृपतीयं गृहयेत् । महता शर्मणा
गृहेन सुखेन वा । शृण्वी नरो देवता अत्राकारत्वात् तेषां पत्नी । होत्राभो पत्नी,^१

१ १ सोमपानार्थं बोदुराग्रेवात्र प्राधान्यं न देवपत्नीनां स्वपुत्रश्च । तस्मादाग्नेयत्वम् वि० अ कु २२ हे अग्ने
स्विय भावह । द्विप्रपे यौग मापणा वा इति । ॥॥ कर्मणि तर्षणवृत्तनामन् वि० अ कु ३३ वा च हे युवतम् । न्यून
भरतो ज्येष्ठिपत्निय इत्येव वा पत्नी वा भारती वा च वरुणीया च वाचम् । धिपण्येति वाक् । एषा भावह वि० अ कु
४ नास्ति मे^२ ५० अश्लिष्यन्ताम् अस्मान् राज्ञां भारती धिपणा देव्य तत्रगणवृत्तान्वा महता गृहेण सुखेन वा ।
दर्शे च्छ्व । महता । नरो देवता । उदाहरणत्वात् । अश्लिष्यन्ताम् पत्नीं राजाभ्यारतीयाच वि० अ कु

‘भारत्यादित्यस्य पत्नी, वाग् यज्ञस्य पत्नी । अथवा मनुष्याणां पालयिन्यो नृपतीः’ ।
 अचिञ्जपत्राः ‘चिञ्जं श्रान्तम् । पत्त्यनेनेति परं वाहनम्’ । अश्रान्तवाहनाः अग्नि सचन्ताम् अग्नि-
 सेवन्ताम् । ‘अथो महच्छर्मं चास्माकं कुर्वन्तु इत्यर्थः । ‘सच-वृच्छति’ (निघ २, १४) इति
 गतिर्म्मसु पादान् सचतिरत्र गत्यर्थः । अथवा महता च शर्मणा अग्निगच्छन्त्वस्मान् । अथो
 महच्छर्माम्भानमिवाच्छतिव्यर्थः ॥ ११ ॥

षेड्डट० अग्नि सचन्ताम् अस्मान् देव्यः रक्षणेन महता च सुप्रेन सह देवानां पत्न्यः अचिञ्जपत्रताः ॥ ११ ॥

मुद्रल० देवाः देव्यः देवपत्न्यः अथवा रक्षणेन महः महता शर्मणा सुप्रेन च सह नः अस्मान्
 अग्नि सचन्ताम् अग्निमुप्येव सेवन्ताम् । कीदृशो देव्यः । नृपतीः मनुष्याणां पालयिन्यः
 अचिञ्जपत्राः अचिञ्जपत्राः । नदि पक्षिरूपाणां देवपत्नीनां पक्षाः केनकिन् उच्यन्ते ॥ ११ ॥

इन्द्राणीमृषं ह्वये वरुणानीं स्वस्तये । अग्राणीं सोमपीतये ॥ १२ ॥

१॥ इन्द्राणीम् । उपं । ह्वये । वरुणानीम् । स्वस्तये । अग्राणीम् । सोमपीतये ॥ १२ ॥

स्कन्द० ‘शारयाम् तिस्र ईरिताः । इन्द्राणां वरुणानीं चासायां तादृश एवक् स्तुताः’ (इदे ३, १२) ।
 सूक्तस्य द्वादशपामस्यामृषि तिस्रः स्थित्यो देवताः । कतमाः । इन्द्राणी वरुणानी चा-
 सायी च । तादृश एवक् स्तुताः न सह । इह कर्मणि इन्द्राणीम् इन्द्रस्य पत्नीम् उप ह्वये ।
 वरुणानीम् वरुणस्य पत्नीम् । किन्तयेम् । स्वल्पे अविनाशायत्नवः । अग्राणीम् अग्नेश्च
 पत्नीम् । न च अस्तये एव कैवल्यै । किन्तदि । सोमपीतये च । असाद् रक्षिष्यन्ति सोमं
 पादवन्ति इत्येवमर्थम् इत्यर्थः ॥ १२ ॥

षेड्डट० उच्यता निगदतिडेति ॥ १२ ॥

मुद्रल० इह अस्मिन् कर्मणि स्वल्पे अस्याकम् अविनाशाय सोमपीतये सोमपानाय च इन्द्राणीम्
 वरुणानीम् अग्राणीम् इन्द्रवरुणाणीनां पत्नीः उच्यन्ते तादृश्याम् ॥ १२ ॥

मही घोः पृथिवी च न इमं युञ्जं निमिधताम् । पिपृतां नो मरीमभिः ॥ १३ ॥

मही । घोः । पृथिवी । च । नः । इमम् । युञ्जम् । निमिधताम् । पिपृताम् । नः । मरीमभिः ॥ १३ ॥

स्कन्द० ‘घाशपृथिवी द्वे शची’ (इ. इदे ३, १३) । ‘द्वे एते शचीं घाशापृथिवीदेवते । मही
 घोः पृथिवी च नः इमम् युञ्जं निमिधताम् । म्यक्षतेर्गतिर्कर्मण एवद्वयम् । गच्छताम् । गावा
 च निपृताम् । पृ पाठनरूपकोः इत्यस्यैतन् आन्दसे इत्यत्रम् । पृथ्वतां तर्पयताम् इत्यर्थः ।
 नः अस्मान्, मरीमभिः’ अरण्यमर्थेऽर्थः रथेऽर्थः ॥ १३ ॥

१-१. नास्ति रिं अ कु. २-२. नास्ति गावाश्च. ३-३. अथवा महच्छर्मं चास्माकं कुर्वन्तु । पच
 तादा गती न । अथवा च महता शर्मणा चाभिवच्छन्तु अस्मान् रिं अ कु. ४. नास्ति सायम्^{१३} कु.
 ५. पचः सायम् कु. अ. ६-६. शारयाम् तिस्र इन्द्राणीवरुणाणीनाम् एवक् स्तुताः । इह कर्मणि इन्द्रा-
 णीनां वरुणानीनां पत्नीनां पक्षाः केनकिन् उच्यन्ते । अचिञ्जपत्राः । नदि पक्षिरूपाणां देवपत्नीनां पक्षाः
 केनकिन् उच्यन्ते ॥ ११ ॥ ७-७. महतो घाशापृथिवी अस्याकं अविनाशायत्नवः । अग्राणीम् । अग्नेश्च
 पत्नीम् । न च अस्तये एव कैवल्यै । किन्तदि । सोमपीतये च । असाद् रक्षिष्यन्ति सोमं
 पादवन्ति इत्येवमर्थम् इत्यर्थः ॥ १२ ॥

चेद्भूट० महत्स्यो चावापृथिव्यौ अस्माकम् इमम् यज्ञम् आगच्छताम्^१ । पालयेतां^२ च अस्माद्
भरणैः ॥ १३ ॥

मुद्गल० महती महती सौः सुलोकेदेवता 'पृथिवी मूमिदेवता' च नः सम्भवीयम् इमम् यज्ञम्
मिमिक्षताम् स्वकीयसाहभूतेन स्तेन मिमिक्षताम् सेप्तुमिच्छताम् । तथा मरीचिभिः भरणैः
पालयेतः नः अस्माद् पिशुताम् उभे देव्यौ एवयताम् ॥ १३ ॥

तयोरेिद् घृतवत् पयो विप्रां रिहन्ति धीतिभिः । गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे ॥ १४ ॥

तयोः । इत् । घृतवत् । पर्यः । विप्राः । रिहन्ति । धीतिभिः । गन्धर्वस्य । ध्रुवे । पदे ॥ १४ ॥

स्कन्द० तयोः चावापृथिव्योः स्वमूर्ते घृतवत् घृ हरणशीलयोः । हरणं घृतं तद्रत् । पयः उदकं
विप्राः सर्वत्र चित्रिधे प्राप्ताः मेधाविनो वा आदित्यरश्मयः रिहन्ति आस्वादयन्ति धीतिभिः
कर्मभिर्गमनास्यैः । आशेर्यवः । क । गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे सुपुत्रा वाम सूर्यरश्मिः साऽग्रं ।
गौः उच्यते, तां धारयतीति गन्धर्वश्चन्द्रमाः । उद्भवति—'अग्राह गौरमन्त' (ऋ १, ६४, १५)
इति । तस्य गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे स्थाने चन्द्रमण्डलाप्ये^३ । वा ह्येवाः पूर्वपक्षे कलाप्याः
चान्द्रमस्य भागामिन्व जापो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे विहन्ति । सोमोत्पन्नाम् 'प्रथमा
विभवे बहिः' इत्यापुक्तत्वात् । तदेतद्विहोपपत्ते । सन्ध्या वा योजना । तयोः हरणायामि-
घातनघृतेन तद्बिर्लक्षणं पयः त एव मेधाविन क्रियन्तः स्तुयन्ति स्तुतिकर्मभिः । रिह
स्तुती^४ 'सप्तमर्थे वा वृतीया । धीतिषु यामकर्मसु । क । गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे । यज्ञो गन्धर्वः
गौरवांशो धारयित्वात् तस्य भुवं पदं वेदित्वा^५ ॥ १४ ॥

चेद्भूट० तयोः एव हरणवत् पयः सारं मेधाविनः लिहन्ति^६ कर्मभिः आदित्यस्य ध्रुवे स्थानेऽव-
स्थितम् ॥ १४ ॥

मुद्गल० ध्रुवे पदे भुवं पदम् अन्तरिक्षम् । तेनान्तरिक्षेषोपरलक्षित आकाशे परमानयोः तयोः इह
चावापृथिव्योरेव सम्बन्धे पयः लक्षम् घृतवत् घृतसदृशम् विप्राः मेधाविनः प्राणिनः धीतिभिः
कर्मभिः रिहन्ति लिहन्ति^७ ॥ १४ ॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सुप्रथः ॥ १५ ॥

स्योना । पृथिवि । भृक्ष । अनृक्षरा । निवेशनी । यच्छ । नः । शर्म । सुप्रथः ॥ १५ ॥

१. आगच्छेताम् क साम्ब^१. २. पालयेतां भूको. ३-३. नास्ति वि. ४-४. चावापृथिव्योः हरणवदृक भवंत्र
विपिध प्राप्ताः मेधाविनो वा आदित्यरश्मयो आस्वादयन्ति कर्मभिर्गमनास्यैः । ५. हरणशील्योः । रिह आस्वादाने ।
कत्वा चन्द्रमणो नित्ये स्थाने । सुपुत्रा पूर्वपक्षः । सान गौः । तां धारयतीति गन्धर्वश्चन्द्रमाः ।
'अग्राह गौरमन्त' इति । चन्द्रमण्डलाप्ये यत्न आस्वादयन्ति वि^१ अ कु. ५-५. वृद्धित्वा साम्ब.
६-६. स्तुति वा भिन् । यामकर्मसु यत्न नैकम् । यज्ञो गन्धर्वः । गौरवांशु । तस्य धारयिता वि^१ अ कु.
७. लिहन्ति ल; वदन्ति साम्ब कु अ^१. ८. नास्ति वि.

रुद्रं० 'योनादिस्येन पाथिवा' (तृ वृदे ३, १३) । स्योना आदिर्यस्या सा धक् पाथिवा
 पृथिवी द्रवता । 'स्योन्म्' (निघ ३, ६) इति सुपनाम । सुरा हे पृथिवि । भव अनृशरा ऋक्षर कण्टक
 तर्ङ्गात्ता । निवेशना सरोक्षानयोभ्या । यच्छ देदि च न धर्मं गृह सुख वा सप्रय सर्वत पृथु' ॥१५॥

घेड्ट० सुरा पृथिवि । भव कण्टकजिता निवेशनो । 'श्रमर वष्क कृच्छते' (मा ९, १३) । यच्छ
 च भस्मन्व सर्वत पृथु गृहम् ॥ १५ ॥

मुद्रल० हे पृथिवी । स्यान्न स्योनत्वादिगुणयुक्ता । भव । स्योनशब्दो त्रिमीर्णमाधी । अनृशरा कण्टकजिता
 निवेशना निवेशनवाच्यता । सप्रय विन्मारयुक्तम् धर्म शरणम् न भस्मभ्यम् म-उ हे पृथिवि ।
 देदि ॥ १५ ॥

इति प्रथमाहके द्वितीयाध्याये षष्ठो धर्मः ॥

अतो देवा अरन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १६ ॥

अन । देवा । अरन्तु । नु ॥ यत । विष्णु । विञ्चक्रमे । पृथिव्या । सप्त । धामभिः ॥ १६ ॥

रुद्रं० 'अना देवा इत देवा' (तृ वृदे ३, १३) । 'अतो देवा इतीयसूक्त देवदेवता । अत
 दना आत्त न यत विष्णु विचक्रम विमान्तवान् । कुत । पृथिव्या अवयवभूतेभ्य सप्त
 धामाभ पद्मभ्यै षष्ठे प्रथमाभूतीष । सप्तभ्य स्वानभ्यो द्वीपास्येभ्य । सर्वत उपपाप
 मानामापदमसाकम् अपनवशिरारयै । केचिषु पृथिव्या इति पद्ममी भ्याचक्षत । सतेति च
 कृतीपार्थे प्रथमा । यत पृथिवीतो विचक्रम सप्तभि धामभि छन्दोभिर्वायुस्कभैर्वा, अत
 शरन्तु' ॥ १६ ॥

घेड्ट० असात् स्वानात् असात् देवा इक्षन्तु । 'ततो षोडशर्य' उरवद्यते तस्मात्तवम् । यत
 विष्णु विचक्रम यत्र 'विचक्रम अकृत' पृथिव्या सप्तभि छन्दोभिः । पृथिवीमुपगन्व श्रीश् लोकात्
 विचक्रम, धिम्नोऽपि लोकेभ्यो वाग्नात् भयमुपगच्छति ॥ १६ ॥

मुद्रल० विष्णु परमेश्वर सप्त धामाभ गाव्यादिभि छन्दोभि साधनभूति यत पृथिव्या असात्
 भूयदेशात् विचक्रमे विज्ञेयेण नम हृत्तवान् । अत पृथिव्या सकाशात् देवा षोडशरीरा
 न असात् आत्त रक्षन्तु ॥ १६ ॥

१३ 'रुदेव पाथिवा । स्योन शरणम् (सप्तु स्योनशब्दं विं अ) इति श्रुतेः । हे पृथिवि । सुरा भव ।

कण्टकजिता निवेशनवाच्यता च । देदि वास्तव्ये सुप्त गृहं वा सप्तान् पृथु । यच्छ वष्कम् विं अ कु २ शोभन्'
 ॥ ३ नास्ति मै' ४ ४ अतो देवा अन्वभन्तु को विष्णुर्विचक्रमवान् । मूल्या अवयवभूतेभ्य सप्तभ्य
 अनेभ्य द्वीपास्येभ्य । पद्मभ्या जलक्रीडैः । धाम स्वानम् । सप्तान् उपपापमान् असात्वाद अपनवशिरारयै । केचित्
 रणे पृथिव्या इति व्याचष्टे । विमि जग इति च । असा पृथिव्या विचक्रमे सप्तभि छन्दोभि वायुरा-देवा आ
 भान्तु । पद्मभ्यश्चरन्ति । धाम सप्त विं अ कु ५ अतोऽन्य विं रूप ६ तस्याने ॥
 ७-७ निवसन्तु' इ, विमि कृत् अ साव्य' कु

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् । समूहमस्य पांसुरे ॥ १७ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम् । समूहम् । अस्य । पांसुरे ॥ १७ ॥

स्कन्द० 'एतदोस्तु वैष्णव' (तु. बुदे ३, १३) । सूक्तेषा पञ्च, वा विष्णुदेवता । विष्णुश्च भगवान् वासुदेव । इदम् इति सर्वस्य प्रतिनिर्देश । सर्वम् इदं विष्णु बलिबन्धनकाले वि नक्तमे विक्रान्तवान् । केन प्रकारेण । त्रेधा स्थानभेदेन त्रिप्रकार निहितवान् । पदम् आत्मीयम् । त्रिषु स्थानेषु पदं कृतवान् इत्यर्थः । पृथिव्यामन्तारिक्षे द्विबीत्येके । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसोर्बन्धने । तच्च त्रिविधम् अपि समूहम् बहु प्राप्ते इत्येतदर्थमिदम् । सन्त्यक् दत्त प्रापितम् । सन्त्यक् प्रतिष्ठापितम् इत्यर्थः । अस्य स्मृतम् । कथम् । पांसुरे पासरो पक्षिन् स्मिन् स पांसुर । रो मत्पर्याय । सुहोपम चेद् द्रष्टव्यम् । पांसुर इष । यथा पांसुमति देशे प्रतिष्ठापितमित्यर्थः । अस्य स्मृतं वा भवेत् तद् इत्यर्थः । अथवा पांसुवान् पृथिवीमाह समारोहण वा तद् इत् । पदं विष्णो. तद् समूहम् । विष्णुरादित्यो वा इह सर्वमहरवर्षेणमे । त्रेधा उदयगिरी नभोमध्ये चान्धगिरी च त्रिविध सन्त्यक् प्रतिष्ठापित- मस्य पदं पांसुरूपदेशे इति । केचित्तु सर्वस्य मुहे रूपमिति समूहं छत्रं वा इत्येते इत्यर्थः । अथवा त्रेधा; निदधे पदम् अन्त्यात्मना पृथिव्या वैशुवतस्यमात्मारिक्षे भादित्पान्ना दिवि । एकमेवेद् ज्योतिर्लेशा विभक्तमिति मत्त्वं वदयति — 'तम् अकृष्वन् त्रेधा भुवे कम्' (शु १०, ८८, १०) इति । तत्र यदन्तरिक्षे वैशुवतस्यकमस्य पदं तद् समूहं छत्रं वा इत्येते इत्यर्थः ॥ १७ ॥

वेङ्कट० इवम् त्रेलोकात् विष्णु वि जग्मे । विषममात्रं त्रेधा निहितवान् पदम् । तत्र वाक् - 'पृथिव्यामन्तारिक्षे द्विबीति साकृषि । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसोर्बन्धनाम्' (वा १२, १९) इति । सप्ततम् अस्य पांसुरे पदे त्रेलोकात् ॥ १७ ॥

मुद्गल० यदा विष्णु पारमेश्वर वि जग्मे विद्वेषेण क्रमं कृतवान् तदा त्रेधा त्रिभि प्रकारे पदम् नि दधे स्वकीय पादु प्रक्षिप्तवान् । अस्य विष्णो पांसुरे धृष्टियुक्ते पादुस्थाने सन्तुष्टम् इदम् सर्वं जगत् सम्पान्तर्भूतम् ॥ १७ ॥

१ । विष्णुस्तु गणेशानसद्गता पांसुरेण । स वासन्त्येवमा यदावति बन्धः । तस्मिन् प्रपञ्च विभक्त निश्चान्तर्देन निदधितवान् पदम् । आत्मीय पदं त्रिषु स्थानेषु कृतवान् । सुषि च दिवि भवत्ये । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसि इत्यर्थः । विष्णुस्य पञ्चदशो गुणवशने विभक्तं कोशा । न तत्रिधम् । तच्च त्रिविधम् । सन्त्यक् गूढ सन्त्यक् प्रतिष्ठापितम् अस्य विष्णो पदं पांसुमत्तम् । पांसुरो पक्षिन् कन्तोति मत्पि प्रत्ययं कृतान्पम च । यथा पांसुवान् दत्तं प्रतिष्ठापितं पदम् अस्य स्थाव वा । पांसुः पृथिवी वा समारोहण वा । तत्र यत् पदं विष्णोसद्गतं तत्तत्सूहम् । विष्णुरादित्यो वा । इदं सर्वम् अहरवर्षेणमे । त्रेधा उदयगिरी नभोमध्ये च चान्धगिरी च त्रिविध सन्त्यक् प्रतिष्ठापितम् अस्य पदं पांसुरूपदेशे इति । क्वचित्तु समूहं स मुहे रूपमिति । समूहं छत्रं वा इत्येते । विष्णुरादित्येवमेव ज्योत्स्नं प्रपञ्चयति तत्र कैवल्यं यथा वा । अद्वि- पुरादित्यनाम्ना सुषि च दिवि । एकमेवेद् ज्योतिर्लेशा विभक्तमिति मूर्धन्यान् वदयति तद् 'तम् अकृष्वन् त्रेधा भुवे कम्' इति । तत्र यद् ते वैशुवतस्य पदं तद् छत्रं तिलं वा इत्येते निः वा तु । । समूहं जगत् साम्भ- २. भादित साम्भ ३. समूहम् साम्भ ४.

[२३]

तीत्राः सोमास आ गन्वाशीर्विन्तः सुता इमे । वायो तान् प्रस्थितान् पिव ॥ १ ॥

तीत्रा । सोमास । आ । गन्वि । आशी ऽर्न्त । सुता । इमे । वायो इति । तान् । प्रस्थितान् । पिव ॥ १ ॥

स्फुट० 'तीत्रा सोमासो वायोवा' (तु वृदे ३, १४) । 'तीत्रा सोमास' इतीयमृत् वायुदेवता । तीत्रा शीघ्रशब्दमिदं वचन । विकरसा कटुरसा वा । सोमास आशीर्वन्त सोममिदं इति भाषी तदन्त । सुता इमे । एतन्महात्मा आ गन्वि । आशय च हे पावो ! तान् प्रस्थितान् प्रस्थितसंज्ञकान् सोमान् पिव' ॥ १ ॥

षेकूट० 'मदोत्पादनसमयां सोमा । आगच्छ । नाशितेण युक्ता' इमे सुता सोमा । पावो ! तान् प्रस्थितान् पिव' ॥ १ ॥

सुफुल० 'तीत्रा' इति चतुर्विंशत्युच्य पठ स्यन् । मेधाविधि ऋषि । 'अप्यदन्ता' इत्येषा उरु वक्रिका । 'अप्यु मे सोम' इत्येषाऽनुपुषु । 'इवमाप' इत्याद्यास्तिस्रोऽनुपुषु । 'आप षणीत' इत्येषा प्रतिष्ठानावती । शिष्या अटादन्ता वाच्य । आषा वायुदेवताका । द्वितीय षणीतके इन्द्रवायुदेवताके । 'चतुर्विंशद्विंशतिसो मित्राशरुणदेवता' । सहस्र्याद्यास्तिस्रो मरु-द्रुणविसिष्टेन्द्रदेवता । 'दशमी एकदशी द्वादशी च वैश्वदेव्य । त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी च पूषदेवता' । षोडश्याद्या सार्धत्रात्रिंशत्सन्ता अन्वदेवताका । 'पयस्वानभे' इत्यर्थं चतुर्विंशती अभिदेवतायाः ।

हे पावो ! इमे सोमान् ऐन्द्र्याशरुणमहादिवसा सोमा सुता अभिपुता । ते च तीत्रा प्रमृतावारु तर्दयितु समयां आशीर्वन्त आशीषुक्ता । यतस्त्वन् आ गन्वि अस्मिन् वर्मण्यागच्छ । प्रस्थितान् उक्तरवेदि प्रति भाषीतान् तान् सोमान् पिव ॥ १ ॥

तुमा देवा दिविस्पृशेन्द्रवायू ह्यमहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

तुमा । देवा । दिविस्पृशा । इन्द्रवायू इति । ह्यमहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

स्फुट० 'द्वयोऽन्यम्बेन्द्रवायव' (तु वृदे ३, १४) । 'तीत्रा सोमास' इत्येषोऽन्य समतन्ता । इन्द्रवायुदेवता । उभौ देवौ दिविस्पृशा दिविस्पृशतौ । सुलोका गन्तातौ इत्यर्थः । इन्द्रवायू ह्यमहे । त्रिमर्थम् । अन्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

१-१. वाच्यम् । तीत्रे तिस्रस्य चतुर्विंशती वा । एतन् सहास्र्याद्यास्तिस्रोऽनुपुषु वाच्यम् । इन्द्रवायुदेवता । तीत्रा शीघ्रशब्दमिदं वचन । विकरसा कटुरसा वा । सोमास आशीर्वन्त सोममिदं इति भाषी तदन्त । सुता इमे । एतन्महात्मा आ गन्वि । आशय च हे पावो ! तान् प्रस्थितान् प्रस्थितसंज्ञकान् सोमान् पिव' ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'उभौ देवौ द्युस्थानौ' इमौ हवामहे सोमपानायेति' ॥ २ ॥

मुद्रल० दिविःपृथा शुक्रोऋत्विनौ उमा देवा द्वौ देवौ इन्द्रवायू हवामहे आह्वयामः । क्रिमर्थम् । अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

इन्द्रवायू मनोजुवा विप्रा हवन्त ऊतये । सहस्राष्टा धियस्पती ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये । सहस्रऽअष्टा । धियः । पती इति ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'इन्द्रवायू मनोजुवा जुवतिर्गतिकर्मा । मनोवन्धीमगामिनौ । विप्राः मेधाविनो यष्टाः श्रोतारश्च हवन्ते ऊतये सोमेन वर्णाय पाठनाय वा । सहस्राष्टा सहस्रमङ्गलं ययोस्ती सहस्राष्टी । केवलस्थापि चेन्द्रस्य सहस्राक्षरे साहस्रार्थादुमयोरेन्द्रवाय्वोः सहस्राचस्यन्यपदेशः । धियः पती' कर्मणः प्रज्ञाया वा पाठयित्वाः स्वामिनो वा' ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'इन्द्रवायूः मनोवन्धो मेधाविनः' हवन्ते रक्षणाय मनोऋत्विनौ कर्मपती ॥ ३ ॥

मुद्रल० विप्राः मेधाविनः कृतिबाधनमानाः ऊतये रक्षणार्थम् इन्द्रवायू हवन्ते आह्वयन्ति । कीदृशौ । मनोजुवा मन इव पेशुत्थी सहस्राष्टा सहस्रमनयुक्ती । यद्यपि इन्द्र एव सहस्राष्टः तथापि छत्रिन्यायेन वायुरपि तथोच्यते । धियः पती कर्मणः पाठकौ ॥ ३ ॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये । जुज्ञाना पूतदक्षसा ॥ ४ ॥

मित्रम् । वयम् । हवामहे । वर्हणम् । सोमऽपीतये । जुज्ञाना । पूतदक्षसा ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'वृषो मित्रावरुणान्नाम्' (इ. श्रु. ३. १५) । 'वृषोऽयं मित्रावरुणवेवमः । मित्रम् वयम् हवामहे वरुणम् च । किमर्थम् । सोमपीतये । कीदृशी । जुज्ञाना जायमानावेव पूतदक्षसा शुद्धवली' ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वयम् । मित्रावरुणौ प्राणी शुद्धवली सोमपानाय हवामहे इति ॥ ४ ॥

मुद्रल० वयम् जगुहाकारः सोमपीतये सोमपानार्थम् मित्रम् वरुणम् चोभौ हवामहे आह्वयामः । कीदृशी वनी । जुज्ञाना कर्मदेशे प्रादुर्भवन्ती पूतदक्षसा शुद्धवली ॥ ४ ॥

ऋतेन यार्वृतावृधां वृतस्य ज्योतिपस्पती । ता मित्रावरुणा हुवे ॥ ५ ॥

ऋतेन । यौ । ऋतऽवृषौ । ऋतस्य । ज्योतिषः । पती इति । ता । मित्रावरुणा । हुवे ॥ ५ ॥

१-१. नास्ति विं लपं. † वृषो विं साम्बं. २-२. तौ मनोवध्वं धिमगामिनौ मेधाविनो यष्टाः श्रोतारश्च हवन्ते । सोमेन वर्णाय पाठनाय वा । इन्द्र एव सहस्राष्टः । नान्यदाप्रापि सार्वभौतौ तौ सार्वभौतौ विं अ. ३. नास्ति साम्ब. ‡ नास्ति साम्बं कु. ४-४. मित्रं वरुणं च नवे हवामहे सोमपानाय जायमानावेव शुद्धवली विं अ. कु.

स्फण्ड० श्वेतेन ददकेन यजेन वा यौ श्रुतावृधौ यज्ञस्योदकस्य वा वर्षवितारौ श्वण्य
यज्ञस्योदकस्य वा ज्योतिषः पती । अथवा ऋतस्य ज्योतिष इति समानाधिकरणे । 'क गौ' । सर्वत्र
गतस्य रश्म्याऽयस्य ज्योतिषः पती । तौ मित्रावरुणौ हुवे ॥ ५ ॥

धेङ्कट० सत्येन यौ सत्यस्य वर्षवितारौ सत्यस्य ज्योतिषः पती तौ मित्रावरुणौ हुवे ॥ ५ ॥

मुद्रल० यौ मित्रावरुणौ श्वेतेन सत्यवचनेन यजमानानुग्रहकारिणा ऋतावृधौ ऋतमवश्यमाहितवा
सत्ये कर्मणं तस्य वर्षवौ । श्वण्य सत्यस्य प्रवृत्तस्य ज्योतिषः प्रकाशस्य पती पाली
ता मित्रावरुणा तथाविधौ मित्रावरुणौ हुवे आहुवामि ॥ ५ ॥

इति प्रथमाहके द्वितीयाध्यायि षष्ठसो वर्ग ॥

वर्णः प्राविता ह्यवन्मिश्रो विश्वामिरुतिमिः । कर्ता नः सुरार्थसः ॥ ६ ॥

वर्णः । प्रऽभ्रविता । भुवत् । मित्रः । विश्वामिः । कृतिमिः । कर्ताम् । नः । सुरार्थसः ॥ ६ ॥

स्फण्ड० 'वर्णः प्राविता प्रकर्षेण रश्मिवाऽस्माकम् भुवत् भवतु । मित्रः च विश्वामि कृतिमिः सर्वे
पान्ते । कर्ताम् कुरुतां च नः अस्मात् सुरार्थसः भुवनम्' ॥ ६ ॥

धेङ्कट० वर्णः प्रकर्षेण रश्मिः भवतु मित्र च विश्वैः पाल्ये । तौ अस्मात् कुरुतां च स्वहान् ॥ ६ ॥

मुद्रल० अथम् वर्णः अस्माकम् प्राविता भुवत् प्रकर्षेण रश्मिः भवतु । मित्र च विश्वामि कृतिमि
सर्वामि । रश्मिः प्राविता भुवत् । तावुभावपि न अस्मात् सुरार्थसः प्रवृत्तपणमुक्त्वात् वर्णम्
कुरुताम् ॥ ६ ॥

मरुत्तन्तं हवामह इन्द्रमा सोमपीतये । सज्जुमेनेन वृष्यतु ॥ ७ ॥

मरुत्तन्तम् । इन्द्रमह । इन्द्रम् । आ । सोमपीतये । सज्जुः । गुणेन । वृष्यतु ॥ ७ ॥

स्फण्ड० 'तेजसाव हवामहे' (इति ३.१५) । 'वपेव मित्रावरुणान्यां वृष तपैवेन्द्रापासि
मरुत्तं वृष वृष । मरुत्तन्तम् मरुद्भिः सदितम् हवामहे इन्द्रम् । आकारस्तु पद्वरुणो वा
हवामहे इत्यादयोतेन वा सम्बन्धयितव्यः । सर्वापि वा अवांग्यवामहे इति । किमर्थम् ।
सोमपीतये । एतज्जान्वा मज्जुं जुषी प्रीतिसेवयोः । सध्रीषमाण यजेन मरुद्गणेन सह
वृष्यतु वृष्यतु' ॥ ७ ॥

१-१. वरुण इत्यस्य वा वर्षवितारौ । तयोश्च तेजस्य पती वि' अ इ. २-२. नाशित साय
३. मरुत्तम् वि' अ इ. ४. वर्णो मित्रश्च अस्मात् प्रकर्षेण रश्मिः भवतु । सर्वे पान्ते कुरुताम् कर्ताम्
वृष्यतु वि' अ इ. ५. पान्ते अस्माकम् अर्वा वि' अ इ. ६. सर्वो अ वि' अ इ. ७-७. सम्म
दिभिः इति अस्मात्कम् हवामहे । आ अर्वापि वा अर्वा इत्यर्थः । सर्वेषामपि मरुद्गणेन वृष्यतु । जुषी प्रीतिसेवयो
वि' अ इ.

वेङ्कट० मरुतिः सहितम् इन्द्रम् वा हवामहे सोमपानाय । सः^१ मरुद्गणैः सहितः सोमेन तृप्यतु ॥ ७ ॥

मुद्रल० मरुत्तन्त्रम् मरुत्त्रिवृत्कम् इन्द्रम् सोमपीतये सोमपानाय वा हवामहे वाह्वयामः । स चेन्द्रः
गणेन मरुत्समूहेन सञ्चः सह तृप्यतु तृषो भवतु ॥ ७ ॥

इन्द्रं ज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूर्वातपः । विश्वे मम श्रुता हवम् ॥ ८ ॥

इन्द्रं ज्येष्ठाः । मरुद्गणाः । देवासः । पूर्वातपः । विश्वे । मम । श्रुता । हवम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० ज्येष्ठतन्त्रः प्रधानवचनः । इन्द्रः प्रधानभूते येषां त इन्द्रज्येष्ठाः । हे इन्द्रज्येष्ठाः
मरुद्गणाः । सतसतका मरुदां गणाः, तद्वेषेणैतद्ब्रह्मवचनम् । देवासः पूरातपः विश्वे सर्वे
मम श्रुत श्रुत हवम् आह्वानम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० इन्द्रनेतृकाः पूषातिकाः^१ मरुता देवाः । ते सर्वे मम श्रुत आह्वानम् ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे देवासः ! इन्द्रमरुद्गणाः विश्वे सर्वे यूयम् मम हवम् आह्वानम् श्रुत श्रुत । कीदृशाः ।
इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो ज्येष्ठो मुखो येषु ते तथातिकाः मरुद्गणाः मरुत्समूहस्थाः पूरातपः
पूषाण्यो देवो रातिर्वाता येषाम् इन्द्रमरुतां ते ॥ ८ ॥

इत युत्रं सुदानव इन्द्रेण सहसा युजा । मा नो दुःशंस ईशत ॥ ९ ॥

इत । युत्रम् । सुदानवः । इन्द्रेण । सहसा । युजा । मा । नुः । दुःशंसः । ईशत ॥ ९ ॥

स्कन्द० इत इन्द्रम् असुरसमूहं वा हे सुदानवः ! शोभनदाना मरुतः । इन्द्रेण सहयो-
गसहयोगीया कृतीया । इन्द्रेण सह । कीदृशीनः । सहसा इत्यन्वयैव (इ. निघ २, १) । सामर्थ्या-
न्वयान्त्वान्तरवर्धम् । कलकता युजा सहायेन । मा नः मः अस्माकं दुःशंसान् दुःशंसः दुःशंसः
मूराभिवायः ईशत ईशो भवेत् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० इत सुदानवः सुदानाः ! इन्द्रेण सहायेन कलकता सह । मा अस्माकं दुःशंसो युत्रः ईशित ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे सुदानवः ! शोभनदानयुजा मरुद्गणाः ! सहसा कलकता युजा योग्येन इन्द्रेण सह युत्रम्
शयुम् इत नाशयत । दुःशंसः दुष्टेन शंसनेन कीदृशिनः युक्तो युत्रः नः अस्मान् प्रति मा ईशत
समर्थो मा भूत् ॥ ९ ॥

विधान्देवान्हवामहे मरुतः सोमपीतये । उग्रा हि पृथिष्मातरः ॥ १० ॥

विधान् । देवान् । हवामहे । मरुतः । सोमपीतये । उग्राः । हि । पृथिष्मातरः ॥ १० ॥

१. नास्ति साम्ब कु वि^१. २-२. हे इन्द्रपानत्र मरुद्गणाः सन्मन्त्रः देवाः पूषातपः सर्वे हे देवान्
आह्वानम् वि^१ अ कु. ३. पूषातिकाः स शोषः. ४. आह्वानम् साम्ब कु. ५-५. इत मरुत् सोममल्लगु
वा शोभनदानः मरुत् इन्द्रो कलकता सहायेन । माश्याक दुष्प्रसन्नदेव मूराभिवाय ईशत । सहः कल्पनामद्वयम् ।
उग्राः । युक् सहायः । दुःशंसः । युत्रः ॥ अश्वदीप्तो मनेव वि^१ अ कु. १-१ नास्ति साम्ब^१.

स्फुन्द० 'तृचो विरोषा देवानाम्' (वृदे ३,१५) । अत्र चाद्य पादो विचटिन्न सिष्ट मारुत्म् ।
प्रक्ष्यति हि—

'यदृशस्तु वैश्वदेवेषु सन्त्युच पादार्थर्चा द्विपदास्तैपदानम् ।

द्विपदाना अपि चैकप्रदाना बहुप्रदाना अपि वैश्वदेवे' ॥ (वृदे ४,८) इति ।

विश्वान् देवान् हवामहे एतावदेक वाक्यम्, पर तु वाक्यान्तरम् । मरता 'विश्वदेवै सव
विरोषणविशेष्यभावस्य समुच्चयस्य चासम्भवात् साकाङ्क्षत्वाच्च परदिमन् वाक्ये
हवामहे इति पूर्वाद् वाक्यात् किवापदमनुपकल्पम् । मरत हवामहे । किमर्थम् । सोमपीतये ।
उमा हि हिंस्रदो यरमादर्थे । यस्मादुमा अग्रसखा शत्रुभि । पुदिनातर पृश्निमिति पुनाम ।
घौमता देवा मरता ते पुदिनातर । द्विव पुत्रा इत्यर्थे ॥ १० ॥

वेङ्कट० वैश्वदेवस्यैव उक्त । मरस्तु च विश्वसम्भो दृश्यते । विश्वान् देवान् मरत ' च' सोमपात्राय
हवामहे । उद्गुणां हि पुदिनातर 'पृश्निवै वै' अतो मरतो जाता ' (तु तै २,३,११,५) इति
भाङ्गम् ॥ १० ॥

मुद्रल० मरत मरतसखकान् विश्वान् सर्वान् देवान् सोमपीतये हवामहे सोमपात्रायम् भाङ्गवामहे ।
ते च मरत उमा शत्रुभिरसखणला पृश्निमातर पृश्नेवावापर्वयुक्ताया भूमि पुत्रा ।
हितवद प्रसिद्धार्थे ॥ १० ॥

इति प्रथमाहके द्वितीयाऽध्याये नवमो वर्यो ॥

जयतामिय तन्पुत्रुर्मरुतामिति धृष्णुया । यच्छुर्म याधना नरः ॥ ११ ॥

जयतामइत्न । तु-पुत्र । मरताम् । पृति । धृष्णुया । यत् । शुभम् । याधनं । नरः ॥ ११ ॥

स्पन्द० 'शाहा सप्रामम् जयताम् इव तन्पुत्रुर्गर्जितसम्भो पुष्पकम् मरताम् सभूत एति
गरुडति श्रोत्रदेशम् । शूचत इत्यर्थे । कीदृश । धृष्णुया प्रथमैकवचनस्याप वाजादेश ।
धृष्णु अभिभविता । मरुताम् शम्भीरशैत्यर्थे । कदा । उच्यते । यत् यदा शुभम्
उदयनामैतत् (६ निघ १,२) । मीरस्यमुदकं प्रति याधन गच्छथ । अथवा शुभशब्द शोभनपर्याय
क्रियाविशेषणम् । यदा शोभन गच्छथ हे नर । मनुष्याहृतय ॥ ११ ॥

१ देवा मृदे २२ विरोषा च विरोषणविरोषत्वं न विरोषे । न समुच्चयार्थः । एतावत् साकाङ्क्षत्वात्
पूर्वभागात्परवर्तार्थं मरतो हवामहे इति वक्ष्यन्ते । सोमपात्राय । यस्मात्पुत्राय अग्रसखा । द्विव पुत्रा मरत पृश्नि
एव माता देवा ते पुदिनातरो यस्त दिं अ कु ३ नमित्त साम्ब तु ४४ पृश्निर्नै एव साम्ब कु, पृश्निर्नै
अर् ५ दे वि ६-९. मरतां शत्रुभिरुच्यते सोमया जयतां उक्ता तन्पुत्रुर्गर्जितसम्भो इव शोभेदुम् इति । धृष्णु सो
माय् । 'पुत्राय' (ता ४,१,१९) इति मरुता । यस्मात्पुत्रादिषु इत्युत् (ता ३,२,१२६-१४०) । धृष्णुश्रित्तिना मरत
गर्जितम् । यदा येषाममुदकं प्रति गच्छथ यदा तन्पुत्रुर्गुर्भे सोमने वा । यदा सोमने कच्छथ (१) । दे, मनुष्याणां
दिं अ पु

वेङ्कट० तैत्तिरीयानामिदं शब्दः महताम् शब्दः^१ गच्छति घृण्युः^२ यदा^३ पूर्व कल्पानं गच्छथ^४ नेतारः ! ॥ ११ ॥

मुद्रल० महताम् देवानाम् तन्वतुः शब्दः शृणुया धार्ष्ट्ययुक्तः सन् एति गच्छति । केरामिव । अयताम् विजययुक्तानां धूराणां मटावाम् इव । हे नरः ! नेतारो मरुतः ! युवम् यत् यदा शुभम् देवयतनम् याचनं प्राप्तुं तदा युष्मदीयः^५ शब्दो गच्छतीति पूर्वत्रान्वयः ॥ ११ ॥

इत्काराद् विद्युत्स्पर्शतो जाता अवन्तु नः । मरुतो मूलयन्तु नः ॥ १२ ॥

इत्काराद् । विद्युत्स्पर्शः । परि । अतः । जाताः । अवन्तु । नः । मरुतः । मूलयन्तु । नः ॥ १२ ॥

स्कन्द० 'भार्तल' इंसः इत्कारोच्चारणं इत्कारः । उस्माद् इत्कारात् । विद्युत्स्पर्शतः परिशब्द उपरिभाषे । विद्युत् स्पर्शेणा जाताः अन्मात्रं स्वस्वस्थानमभिप्रतम् । स्वयस्थिताः विद्युत्स्पर्शविहायोरपर्यः । अवन्तु वृष्टिप्रदानेन शूलयन्तु नः मरुतः । यथा विषादनिमित्ताति-प्रतिनरपर्यं हृष्यात् नोच्चारयामः तथा कुर्वन्तु इत्यर्थः । के । महतः मूलयन्तु च नः मरुतात् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० मरुतादन्तरिक्षात् जाताः मरुतः विद्योतमानन्तरं 'वृष्टिप्रदावतितात् इत्कारात्' शस्मान् रक्षन्तु । मरुतः कुलयन्तु अस्माभिति ॥ १२ ॥

मुद्रल० इत्कारात्, वीक्षिकरात् विद्युत्स्पर्शतः 'चित्तोपेण वीक्ष्यमानात्' अतः अन्तरिक्षात् परि जाताः सर्वतः वरपदाः महतः नः मरुतात् 'अवन्तु रक्षन्तु । तथाविधा मरुतः नः मरुतात्' मूलयन्तु कुलयन्तु ॥ १२ ॥

आ पूषञ्चित्रार्हिपमाष्टुणे धूर्णं दिवः । आजा नष्टं यथा पुष्टम् ॥ १३ ॥

आ । पुषन् । चित्रार्हिपम् । आष्टुणे । धूर्णम् । दिवः । आ । अज । नष्टम् । यथा । पुष्टम् ॥ १३ ॥

स्कन्द० 'पूषा आष्टुणे तृषः' (वृदे ३, १५) । 'पूषा आष्टुणिकृत्वा तुषः । आ इत्युपसर्गः क्षत्र इत्यप्युच्चारणे सप्तमभित्तव्यः । हे पूषन् ! चित्रार्हियम् विचित्रे पुष्टं वा महिर्षेण च चित्रार्हिः सोमः ए चित्रार्हियम् । आष्टुणे ! वृ क्षरणदीप्तयोः । उरिताः पृथिः दग्धः पूर्णो रतिः स कश्चे रथे वा यस्य स आष्टुणिः पूषा^१ । अथयति द्वि—'पतेरिप रीडरुमस्तु

१. नास्ति साम्ब^१ कु. २. शृणुयः रिं. ३. यथा ल विं^२. ४. गच्छत साम्ब कु. ५. तदीयः मुको. ६-६. यदा दुर्मिर्णस पुंसः भातिगणितपर्यं इत्यप्युच्चारणम् । स इत्कारः । तदा विद्युत्स्पर्शः परि विद्युतो नादाः नन्व अत्र व्यपस्थाने । विद्युत्स्पर्शविद्युत्स्पर्शेण वृष्टिप्रदानेन दुर्मिर्णस इत्युच्चारणं अस्मान्भवन्तु । यथा च यव इत्कारे स्पर्शत्वा प्रनोर-कथनदन्तसाम्बुत्वात्तदामः तथा जुर्वन्तु । के । मरुतः । कुलयन्तु च अस्मात् रिं अ कु. ७-८. 'वर्णितान्पकारात् साम्ब'. ८-८. चित्तोपेणामा' मूक्ये. ९-९. नास्ति वि मे'. १०-१०. हे पूषन् आष्टुणे । वृ क्षरणदीप्तयोः । उरिता पृथिः । इथा पूषो इति । सा कश्चे रथे वा यस्य स आष्टुणिः रिं अ कु.

सत्यम् (ऋ ६, ४८, १८) इति । तस्य सम्बोधनम् । 'अथवा दीक्षिर्धृति सा भागता यत्न
 ■ आशुणि उपपातदीक्षि । हे आशुणे' धरुणम् धारयितारम् दिव तारुष्यात् साष्टव्य
 मन्वा शोशन्तीति यथा । सुनिवासिना देवानाम् । सोमलक्षणैनाभेन देवा धारयन्ते । अथवा 'धरुणम्'
 (निष १, ११) इत्युदकनाम । चित्रार्हियं च सोममुदकं दिव आ या अज अजिद्वर सामध्यादन्व
 पातण्यर्थ । उपसर्गोभ्यासाच्च तत्सम्बन्धिनः त्रिवापदस्याभ्यासः । साज्ज साज्ज । अज्जदर्थं ॥
 पुनरागमयेत्यर्थ । कथम् । नष्टम् यथा पशुम् यथा प्रनष्ट पशुमज गा वा त्वमेवा
 गमयति पशुणा रक्षित्वात्, लौकिके वा पशुपालं तद्वत् ॥ १३ ॥

येदुष्टं० सोमय पूयन् । सोमं पणिभिरपहृतम्' आगतदीक्षे' धारकं शुभोक्तय । यथा' नष्टम्
 पशुम् त्वमागयति ॥ १३ ॥

मुद्रल० हे पूयन् । चित्रार्हियं चित्रैर्द्वैर्भुक्तं पशुणम् यामस्य धारकं सोमम् दिव आ शुभोक्तादाहोति
 शेष । पूया विदोष्यते । आशुणे' आगतदीक्षियुक् । । तत्र दृष्टान्त । हे अज ! गमयतीस । यथा
 लोकं नष्टम् पशुम् महारण्याशान्नीह्व कश्चिदाहरति तद्वत् ॥ १३ ॥

पूया राजानमाशुणिरपगूळहं गुहां हितम् । अविन्दच्चित्रार्हियम् ॥ १४ ॥

पूया । राजानम् । आशुणि । अपगूळहम् । गुहां । हितम् । अविन्दत् । चित्रार्हियम् ॥ १४ ॥

स्वभू० अत्रेतिहासमाचक्षते—'अधुरा सोमं राजान दीक्षमानमग्नेश्वात् अपहरत् गुहाया न्यदत् ।
 त पर्यवयमाना अन्ये देवा नाविन्दन् । पूया स्वविन्दत् । स ■ गृहीत्वा दिवनामपद
 इति । 'तदेवादिदोष्यते—पूया राजानम् आशुणि अपगूळहम् निवृक्तम् आष्कदितम् गुहां गुहायाम्
 तदन् निर्हितमसुरै अविन्दत् एषवात् चित्रार्हियम्' ॥ १४ ॥

येदुष्टं० पूया सोमम् आशुणि असुरै अपगूळहम् गुहाया विहितम् अविन्दत् । यस्मै 'चित्रार्हियं'
 स्तीर्यते ॥ १४ ॥

मुद्रल० आशुणि पूया राजानम् सोमम् अविन्दत् अष्टमत् । कीदृशम् । अपगूळहम् अवापुतम्
 गुहां हितम् गुहान्तरो दुर्गमे सुरोके स्थितम् तथा चित्रार्हियम् ॥ १४ ॥

उतो न मद्रमिन्दुभिः पद् युक्तां अनुसेपिधत् । गोभिर्यशं न चर्कृपत् ॥ १५ ॥

उतो इति । स । मद्रम् । इन्दुभिः । पद् । युक्तान् । अनुसेपिधत् । गोभिः । यशम् । न । चर्कृपत् ॥ १५ ॥

१३ शक्तिवा गुणि । सा भागता यत्न स वा । उपपातदीक्षि । चित्र विविध पूयं वा बहि यन् सोमस्य र्थं
 विपरीदिपम् चि मन्वा शोशन्तीत् तारुष्यात् एवाह । सुनिवासिना देवाना धारयितारम् । आत्र आत्र । आत्रो
 त्रितारु गणेशकृतियात् अत्रि त्रितारु । धरुणमुदकं वा । चित्रार्हियं च सोममुदकं च पुनोरात् पुन पुन अलादर्भं
 मागयत् । अजिज्ज न त्रीतिग्यथ । यथा नष्टम अत्र वा वा शपेनागमयति पशुत्वं रक्षित्वात् । लौकिकं पशुपाले वा
 तद्वत् वि' अ कु १ पद् साम् २ चित्रार्हियं साम् ३ अ' वि' ३, अत्रात् साम् वि'
 ४ नाति वि' ५ नाति वि' ६ अत्रेतिहास वि' अ कु ७-८ अस्यानुपपत्ते । पूया राजानमाशु
 णिरापगूळहं गुहाया विहितम् अविन्दत् । विहितम् अशुने स्थितम् । विविक्त्यवर्हियम् वि' अ कु ८ उपगूळहं
 ९ विविध वि' । चित्रार्हियं यान्त्र कु चित्रार्हियं अ' ।

स्फन्द० 'उतो इत्युत्तमस्यस्योना सहैकादेशः । उत उ । उ इत्युत् चाप्ये नाम्ना वा
 सह कृतैकादेशः' — 'एषो उपाः' (ऋ १, ४६, १), 'षो विन्त्नु' (ऋ १, १९१, १९), 'वतो इतः'
 (ऋ १०, १५५, २) इति यथा । भाष्यत्वेन वा सह — 'जनितो अयः' (ऋ १०, १५५, १०)
 इति यथा । उपसर्गेण वा सह — 'प्रो आरत' (ऋ १, २९, ५), 'उपो रथेयु' (ऋ १, २९, ६),
 'अपो सु म्यक्ष' (ऋ २, २८, ६) इति यथा । निपातेन वा सह — 'अधो वयम्' (ऋ १, १६४, ४०),
 'जो वयम्' (ऋ १, १९१, १०), 'उतो न्वय' (ऋ ८, ७२, ६), 'धो ध्वनय' (ऋ ७, १९, ५) इति
 यथा । स सर्वः पदपूरणः सप्रत्ययैत्वाच्च कृतैकादेशः । उन् पदकारिण पूर्वेण पदेनैकी-
 कृत्यैव पठितः । इति कर्णोपादानानु प्रगृह्यतां दर्शयता दर्शितो बोद्धव्यः इति । सः पूषा
 मह्यम् 'नदर्षन् इन्दुभिः द्वितीयार्थं वृत्तीयैषा । इन्दुन् सोमात् पद् युक्तात् विद्भृद्
 युक्तात् संवत्सरगमने नियुक्तान् । संवत्सरस्य गमदित्तिर्ययः । अथवा युक्तात् यान् याव
 यो यावदा साधयितव्यः तं कारणमेव अनुतेषिषद् शक्यमेतन् भाष्यात्तम् अननुवाचित्वात् ।
 आनुपूर्व्येण साधयन् । गोभिः ययम् न गोशब्दोऽय बलीवहेषु वर्तते । ययशब्दो धान्य-
 मात्रोपलक्षणार्थः । यथा कश्चिद् कर्षको बलीवर्द्यैवादिषान्यं कुर्यात् तद्गत् । नर्षयत्
 करोतेर्बहुगन्तव्येत् कर्षं न कृततेः । पुनःपुनः करोत् सोमयागान् इत्यर्थः । १५ ॥

द्वेषुट० अरि च सा पूषा मह्यम् पक्षिभ्य आहृतेः^१ इन्दुभिः पद् भवद् यथापूर्वम् युक्तान्^२ अनुक्रमेण दृष्ट्वा
 यथा यथाद् नृपयामुक्त्वा प्रशोभ्यं पदगणादिना इत्येव कृपमित्ति पदद्वन्द्वमेव पुनःपुनर्म्यत्
 प्रवर्तयन्नमरणापेति^३ ॥ १५ ॥

मुहुरल० उतो अरि च सः पूषा मह्यम् यत्प्रभावात् इन्दुभिः पावदेतुभिः सोमैः युक्तान् पद्
 'वसन्तारीद् मयत्' बलुधेदिभा^४ अनुक्रमेण पुनःपुनर्वचनं वर्तते इति शेषः । दृष्टान्तः ।
 गोभिः बलीवर्दैः ययम् न वर्धयत् यथा ययमुदित्य नृभिः प्रतिसंवत्सरं पुनःपुनः कृपति तद्गत् ॥ १५ ॥

इति प्रथमाहके द्वितीयाध्याये दशमो वर्गः ॥

अभ्ययो यन्वध्वमिर्जािमयो अध्वरीयताम् । वृञ्चतीर्मधुना पर्यः ॥ १६ ॥

अभ्ययोः । अरिः । अरिभ्यः । नृभ्यः । अन्वद्विद्भृत्तम् । वृञ्चतीः । सुहृता । पर्यः । १६ ॥

१-१. अनुशब्दस्योपा सह एकादेशः उतो इति । उन् इत्ये नाम्ना वा सह कृतैकादेशः ।
 २-२. उपसर्गेण प्रो अपो षो उपाः । निपातेन अयो नो उतो षो वति । सर्वः पादपूरणः सप्रत्ययैत्वाच्च । कृतैकादेशः
 उन् पदकारिण पदेनैकीकृत्यैव पठितः विं ऋ. १-३. इन्दुन् उति भिः । षोमात् पद्भृद् युक्तात् संवत्सरगमने
 नियुक्तात् । तय गमदित्ति । अथवा युक्तात् यान् याव ये यावदाः साधयितव्यः तं कारणमेव अनुतेषिषद्
 शक्यमेतन् भाष्यात्तम् अननुवाचित्वात् । गोभिः ययम् न गोशब्दोऽय बलीवहेषु वर्तते । ययशब्दः धान्यको-
 षलक्षणार्थः । यथा कश्चिदकर्षको बलीवर्दैः कर्षको बलीवर्द्यैवादिषान्यं कुर्यात् तद्गत् । नर्षयत् ।
 करोतेर्बहुगन्तव्येत् कर्षं न कृततेः । पुनःपुनः करोत् सोमयागान् इत्यर्थः ।
 पुनःपुनः करोत् सोमयागान् इत्यर्थः ।
 ३-३. "वाञ्छु" शैः । ४. नास्ति वि.

स्कन्द० 'अर्चाष्टमा अपा ज्ञेया' (बुधे ३, १७) । 'अर्चाष्टमा प्राच शब्देवरया ज्ञेया । अग्नि-
दग्धोऽग्नापर्याय । अग्न्या भातृमृता आप यन्ति यज्ञ प्रति गच्छन्ति निषते अग्नि मागे ।
जामय भगिनीस्थानीयादच अचरीयताम् यज्ञक्रमानाम् पृथती सम्पच्यन्त्य स्वावयवभूतेन मनुवा
'गनु (निष १, १२) इत्युदकनाम । यस्तीवरेकभनाख्येनेदकेन पय सोमलक्षणमुदकम् ॥ १६ ॥

षेडुट० अत्र शाटाशतकम् । तस्यैव श्लोक —

न ता अग्न्य प्रतरति नैना^१ विष्णात्प्रमर्हति । बहन्त्यस्मै सर्वतरता^१ मधु खीर तृप्त दधि ॥

'पत्सहस्राण्यम्यय इति । 'ह्यमा ह वैता अग्नयो नामेत्यादि' (छ उषा ९८, २) ।

ता^१ अग्न्यय मागे^१ गच्छन्ति यज्ञमिष्टवा जामिस्थानीया मधुरेण रसेन प्रत्यसहस्रक
समृज्जत्य ॥ १६ ॥

मुद्रल० अचरीयताम् अप्वरम् आत्मन इच्छतामस्माकम् अग्नय मातृस्थानीया आप^१
अग्निमेव यज्ञतमागे यन्ति गच्छन्ति । कीदृश आप । जामय द्वितकारिण्य अग्नय
तथा मनुना माधुर्यसेन युक्तम् पय पृथती गद्यादियु योजयन्त्य ॥ १६ ॥

अमृया उप सूर्ये यामिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्यन्त्वध्वरम् ॥ १७ ॥

अम् । या । उप । सूर्ये । यामि । वा । सूर्ये । सह । ता । न । हिन्यन्तु । अध्वरम् ॥ १७ ॥

स्कन्द० 'अम् ह्यमा या आप उप सूर्ये सूर्यसमीपे । यामि वा याशब्द तनुषुषे ।
यामिरथ सूर्य सह यादच सूर्येणैकत्वाना । आदित्यमप्यवस्था हरयर्थ । ता न हिन्यन्तु
हि गती पृथी च । गच्छन्तु वर्षयन्तु वा अप्वरम्' ॥ १७ ॥

षेडुट० अम् वा 'उप अग्निर्त् सूर्य' । यामि वा सूर्य सह भवति । ता अस्माक यज्ञ गच्छन्तु ॥ १७ ॥

मुद्रल० अम् एता सूर्य उप समीपे वा अत्रस्थिता आप । वा अथवा सूर्ये यामि अग्नि सह
सहैत पूरुष अया प्राधान्यम् उत्तरत्र सूर्यस्येति विशेष । ता यादृश्य आप न अस्मदीयम्
अप्वरम् यागम् हिन्यन्तु प्रीणयन्तु ॥ १७ ॥

अपो देरीरुपं ह्यये यत्र गाः पिबन्ति नः । सिन्धुभ्यः कर्षी इतिः ॥ १८ ॥

अप । देरी । उर्ष । ह्यये । यत्र । गाः । पिबन्ति । नः । सिन्धुभ्यः । कर्षीम् । इतिः ॥ १८ ॥

१-१ अग्निरथ मातृमृता आप प्रतिगच्छन्ति यज्ञे निषतेमागे । यस्तीवरेकभनाख्येनेदकेन पय सोमलक्षणमुदकम् इति अ बु २ नैता बु नैत सामर^१,
२ तातो सामर ३ ३ इयमाह नैता अग्नयो यामिरथारिणा साम्ब, 'अग्नेरथदिना सामर' बु अ^१
५ एत सामर बु ६ अत्र ता अपर ई^१ ७ ७ अम् न अप्वरं हिन्यन्तु । वा सूर्यसमीपे यामिर्त्
गद्यादियु । गद्यादियु माधुर्यसेन युक्तम् । ता अस्माकं यज्ञ गच्छन्तु वर्षयन्तु वा । हि गती पृथी य नि^१ अ बु
८ ८. उदकमि सामर इति अ^१ ९ यामिर्त् इत्

स्कन्द० अः देवीः अहम् उप ह्ये । 'यत्र द्वितीयायै सप्तम्येषा । याः गावः पिवन्ति नः ।
किं कारणम् । यस्मान् सिन्धुभ्यः स्कन्द प्रसवणे इत्यसौतद्रूपम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । स्कन्दित्री-
णामपानार्थाय । कर्मम् कृत्वाप्येदं स्वप्रत्ययः । सर्वेण कर्तव्यम् हविः । अथवा सिन्धुभ्य
इति पञ्चमी । तत्पुत्रेदं चादायैति धारयशेषः । यस्मान् स्कन्दित्रीभ्यः वसतीवपैकधनालक्षणम्
एकदेशमादाय कर्तव्यं सोमलक्षणं हविः^१ ॥ १८ ॥

वेङ्कट० अः देवीः उप ह्ये । यासु गावः पिवन्ति अस्माकम् । ताम्यो ॥ कर्तव्यमस्माभिः हविः ॥ १८ ॥

मुद्रल० नः अस्मदीयाः यावः यत्र यासु अस्तु पिवन्ति पानं कुर्वन्ति ताः अयः देवीः उप ह्ये
आह्वयामि । सिन्धुभ्यः स्कन्दमसीलाम्यः अहयः देवताभ्यः हविः कर्तव्यम् अस्माभिः कर्तव्यम् ॥ १८ ॥

अप्स्व१न्त२मृत३पु ३ मेपजमपामुत प्रशस्तये । देवा भवत वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्सु । अन्तः । अमृतम् । अप्सु । मेपजम् । अपाम् । उत । प्रशस्तये । देवाः । भवत । वाजिनः ॥ १९ ॥

स्कन्द० अम्^१ अयां मध्ये अमृतम् अम् एव मेपजम् 'मेपजम्' (निघ ३, १) इति मुक्तानाम् ।
'व्यायेर्षाऽपनोर्कं मेपजमुच्यते । एतज्ज्ञात्वा आम् उत प्रशस्तये उतसवदः पदप्रणः एषार्थे वा ।
अपामेव प्रशस्तनाय स्तुतये । हे देवाः ! हविषो दालार अतिवजः ! भवत दूयम् वाजिनः
अद्येन वदन्तः । अयः रतोर्तुं हविरपकल्पयतेत्यर्थः^१ ॥ १९ ॥

वेङ्कट० अयम् अन्तः अमृतम् । 'अमृतं वा आपस्तस्माद्भिरवतान्तमभिविषन्ति (तै ५, १, २, १-२) इति
प्राज्ञानम् । अम् एव मेपजम् विविधीपयिषु^२ प्राभुंत्वम् । अपाम् स्तोत्राय इन्द्रियाणि ।
'बलवुक्तानि भवत'^३ ॥ १९ ॥

मुद्रल० अम् जलेषु अन्तः मध्ये अमृतम् पीयूषं वर्तते । तस्य अतिदकारत्वात् । तथैव अम् मेपजम्
भीषणं वर्तते । सुदोग्निवर्तकस्य अहस्य अकार्यत्वात् । उत अपि च चाटनीयम् अपाम्
देवत्वानाम् प्रशस्तये प्रशस्तार्थं हे देवाः । अतिवगादयः आह्वयाः ! वाजिनः वैभवन्तः भवत । शीघ्रं
स्तुतिं वृरतैत्यर्थः ॥ १९ ॥

अप्सु मे सोमो अग्रवीदन्तर्विश्वानि मेपजा । अग्निं च विश्वर्षीमुचमार्थं विश्वमेपजाः ॥ २० ॥

अप्सु । मे । सोमः । अग्रवीत् । अन्तः । विश्वानि । मेपजा ।
अग्निम् । च । विश्वर्षीमुचम् । आपः । च । विश्वमेपजाः ॥ २० ॥

१-१. वाः गावः पिवन्ति नः । या यावः । तासि गवः । स्कन्दित्रीभ्यः अहयः कर्तव्यं हविः ।
तासाम् अर्थात् । शूफये । पञ्चमी मन्म् वा । स्कन्दित्रीभ्यः वसतीवपैकधनालक्षणं कर्तव्यं सोमलक्षणं
हविः विं क क्तु. २. नास्ति साम्. ३-३. व्याप्यवनवर्कं सुम् । तत्र ज्ञात्वा तासामपामेव प्रशस्तनाय
हे देवाः दूयं हविरुच्यतेन वदन्तो मया । अयः स्तोत्रं हविराह्वयका 'गावो वपैः सु कण्ठान्'
इत्यत्रम् । मेपजे व्याप्यवनेरच्यत्वात् सुम्पणदिभ्यो विं क क्तु. ४. 'प्रापु विं साम् क्तु. ५. भवन्ति तः
मयाः विं लपं.

स्कन्द० अयु^१ न्यां मध्ये सर्वाणि भेषजानीति मह्यम् सोमः कथितवान्^२ । न^३ भेषजान्येव केवलानिः
 द्विन्वादिं^४ । अग्नौ च वैद्युताख्यम् । कीटान् । विश्वशम्भुवम् मन्वितरत्र सामधर्वाद्दन्तर्णावर्ष्यः ।
 सर्वप्राणिनां सुखस्य भावयितारम् उत्पादयितारम् । आपः च विश्वभेषजी^५ स्वपनप्या
 सर्वस्य भेषजभृताः ॥ २० ॥

पेडुट० भोपर्षिताः सोमः अपाम् अन्तः विश्याति भेषजानि सन्वीति माम्^६ अपवीत्, अग्निम् च
 सर्वस्य सुखस्य भावयितारम् अप्सु स्थितम् । स्वरूपेण चोदकानि विश्वभेषजानि उपाव ॥ २० ॥

मुद्रल० अयु जलेषु अन्तः मध्ये विश्याति भेषजा सर्वाण्यौषधानि सन्तीति मे मह्यं मन्वदन्ति
 सुखे सोमः देवः अपवीत् । न्यां विश्वशम्भुवम् सर्वस्य जगतः सुखाकारम् एतन्नामकम् अग्निम् च
 अप्सु वर्तमानं सोमोऽजवीत्^७ । आपः च विश्वभेषजीः ॥ २० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये षष्ठादशो वचः ॥

आपः पृणीत भेषजं वरुण्यं तुन्वे ३ मम । ज्योक् च सूर्यं दृष्टे ॥ २१ ॥

आपः । पृणीत । भेषजम् । वरुण्यम् । तुन्वे । मम । ज्योक् । च । सूर्यम् । दृष्टे ॥ २१ ॥

स्कन्द० 'हे आपः ! पृणीत पृ पाठनपूरणयोः । पाठयत्वारमान्तर्यवम् भेषजम् । कीटान् । वरपम्
 वरणीयम् । किमर्थम् । तन्वे घादभ्ये एषा अतुयी । शरीरस्वाधांय । कस्य । मन मण्ड-
 शीरे भेषजयितुमित्यर्थः । मधवा सम्प्रदानचतुर्धाभुतेर्दानार्थं पूज पृणातिः 'पृणायादिनाप-
 मानाय' (ऋ १०, ११७, ५) इति यथा । दत्त भेषजं शरीराय मे । न च केवलम् । द्विन्वादिं ।
 ज्योक् च सूर्यम् एते ज्योमिति निपातश्चरवचनः । चिरे सूर्यं द्रष्टुं पृणीत । किम् ।
 सामधर्वाद्युः । तेन हि सूर्यं चिरे दृश्यते । अथवा सूर्यमिति पृणायेरेव कर्म न एते ।
 सूर्यं च पृणीत चिरे द्रष्टुमिति^८ । एतदुक्तं भवति—शरीरभेषजे च मे दत्त । अधिकेन्द्रियता
 च चिरे सूर्यस्य सम्प्रदानायेति ॥ २१ ॥

पेडुट० आपः ! प्रपद्यत भेषजम् दृष्टवत्याम् 'वा रक्षाभूतम् मम शरीरस्य' । चिरे च सूर्यम् मां
 द्रष्टुं दृष्ट ॥ २१ ॥

मुद्रल० हे आपः ! मम तन्वे शरीरायम् वरुण्यम्^९ योग्यवितारकम् भेषजम् औषधम् पृणीत पूरयत ।
 किञ्च ज्योर् च चिरम् सूर्यम् एते द्रष्टुं नीरोया कथं तथा भगवोति देव ॥ २१ ॥

१. नास्ति मासः. २-३. अयु मे सोमः मदीयम् कथितवान् साम्भः. ३-३. अन्वेषिषानि भेषजा न न भेष-
 साम्भः, वैद्युताख्यमग्निं च मदीयमग्निं सुखस्य भावयितारं विनेशः सुखेरावयितारम् । मन्वणीतमर्थो भूः विः अ इ
 व. नन ल रिः. ५-५. आस्ति वि श्रेः. ६-६. आपः पान्यत मन्वन्तर्गतं भेषजं वरुण्यं शरीरार्थं
 मन्वणीतं भेषजयितुम् । पृ पाठनपूरणयोः । दत्त एते । हे आपः मम तन्वे कर्णाय भेषजे ददेति माः । 'पृणीतार्थं'
 पमानाय' इत्यपार शतार्थः इत्यति । ज्योक् चिरे सूर्यं द्रष्टुं चतुर्दश । सुखे 'दृष्टे तन्वे च' (पा ३, ५, ११)
 इति । चतुर्दशम् इत्ये- ति इत्ये । चिरे द्रष्टुं सूर्यं दृष्टीयं इति च । चतुर्दशम् इत्ये । प्रत्यागात् चतुर्दशम् इत्ये
 रिः अ इ. ७-७. इति मन्व च चतुर्दशम् मासं च इति. ८. द्रष्टुं साम्भः. ९. नास्ति सूयो.

इदमापः प्रवहत यत् किं च दुरितं मयि । यद् बाहर्मभिद्रोहं यद् वा शेष उतानृतम् ॥ २२ ॥

इदम् । आपः । प्र । वहत । यत् । किम् । च । दुःइतम् । मयि ।

यत् । वा । अहम् । अभिद्रोहं । यत् । वा । शेषे । उत । अनृतम् ॥ २२ ॥

स्कन्द० हे आपः ! ॥ वहत प्रकरोण अन्यत्र प्रापयत । अपनयतेत्यर्थः । किम् । यत् किम् च दुरितम् कायिकम् मयि । यत् वा अहम् अभिद्रोहं अद्रोहघन्याय मनसा दुग्धवात् । यच्च मानसमित्यर्थः । यत् वा शेषे शेष भाःशेषे । अक्रुष्टवानहम् । अन्व वाचिकमित्यर्थः । उत अनृतम् असत्यजनितम् । यच्चातृत्वचनमिन्द्रित्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

वेङ्कट० इदम् आपम् आपः । अपनयत यत् किम् च मयि अस्ति । यत् वा अहम् अद्रोहघन्याय विप्रादीन् अभिद्रोहं । यत् वा अहम् अस्ति अनृतम् । अनृतेऽर्थे शपथं कृतवानित्यर्थः ॥ २२ ॥

सुब्रह्म० हे आपः ! मम वज्रमाने यत् किम् च दुरितम् अज्ञानात् विपन्नम्, अथवा अहम् वज्रमानः अभिद्रोहं सर्वतो मुहिर्पूर्वके द्रोहं कृतवानस्मि वा अथवा शेषे सायुजने सप्तयामस्मीति यत् अस्ति उत अपि च अनृतम् कृतवानिति यत् अस्ति तद् इवम् सर्वम् अपराधजातम् । प्र वहत सत्तोऽपनीय प्रकाशेण अन्यतो वचत ॥ २२ ॥

आपो अघान्वचारिपं रसेन समगस्महि । पर्यस्वानग्न आ गहि तं मा संसृज वर्चसा ॥

आपः । अघ । अनु । अचारिपम् । रसेन । सम् । अगस्त्यहि ।

पर्यस्यान् । अग्ने । आ । गहि । तम् । मा । सम् । संसृज । वर्चसा ॥ २३ ॥

स्कन्द० आपा इति द्वितीयार्थे प्रथमा । अघ अघ अनु अचारिपम् परितोऽत्यर्थः । तदनाहम् । वर्षा माहात्म्यं तद् प्रकाशितम् इत्यर्थः । अतः 'था मा देवतां निराह तदास्तस्त्वास्ताग्नाग्निमनुभवी' (या १३, १३) इति स्मरणात् पाताम्यप्रतिपत्तेः अपाम् रसेन सम् भगस्महि सज्जता यमम् । 'अप्यर्धान्महिन्दवता' (वृ ३, १७) । 'सुकृत्य ऋषेयी अन्त्या अथ्यर्धांमिन्दवता । पर्यस्यान् हपिर्लक्षणेनात्रैव तद्वात् । मयोपकल्पितहृषिण्यः सञ्चित्यर्थः । अथवा पन्मह्यं दास्यतेऽनं तद्वात् । तद् गृहीत्वैत्यर्थः । हे अग्ने ! आ गहि आगच्छ । आगत्य च योऽहं तुभ्यं हनिषो दाता स्योवा ॥ तम् मा माम् सम् सृज सम्बन्धय वर्चसा दीप्त्याद्येन वा । यथो मह्यं वेहीत्यर्थः ॥ २३ ॥

१-१. आपः प्रकरोण अपनयत । यत् किञ्च कायिकं दुरितं मयि तदपनयत अन्यत्र दुर्गन्धित । यच्चातृत्वचनमिन्द्रित्यमित्यर्थः मनसा दुग्धवात् तन्मानसे यत् च । यच्चातृत्वचनं वाचिकमप्यनुभवनयत । आपो मदीयमनृतवचनमिति च विं अ जु. १ अद्रोहघ्न्य मूको. २. दुरितम् वि. ३-३. अद्रोहघ्न्येभ्यः. विप्रादिभ्यः. मूको. ४. नास्ति कु. ५-५. आपः । तमि जम् । अघ. यथाहम् अज्ञानम् विं अ कु. ६. नास्ति साम्. ७-७. सुत्स्य च शेषे अथ्यर्धां मन्वाः मन्दिवता । यथस्तान् हनिष्यात् । मया उपरिचितहृषिण्यः सम् रति वा । मया दातुमिति वा । हे अग्ने आगच्छ । योऽहं हनिषो दाता स्योवा वा । तं मा दीप्ता कर्त्रेण वा सम्बन्धय विं अ कु.

वेङ्कट० उदकानि अथ आवचारिणम् अपाम् रसेन च^१ सद्गता । उक्ता^२ एकवचनबहुवचनयोः सद्गति । रसपाद् अन्ते^३ भरसमीपम्^४ आगच्छ । तम् मा त्वम् वर्चसा सम् सृज अश्वि स्यत^५ । इति ॥ २३ ॥

मुद्रल० अथ अस्मिन् दिने अवभृथार्थम् आप अन्वचारिणम् जलानि अनुप्रविष्टोऽस्मि । प्रविश्य च रसेन जलसारेण सम् अगस्पदि सद्गता स्म । हे अश्वे ! पयस्वान् जले वर्तमानत्वेन पयोमुत्सृज्य आ गहि अस्मिन् कर्मणि आगच्छ । तम् मा त्वत्स स्यात् माम् वर्चसा तेजसा सम् सृज सयोजय ॥ २३ ॥

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समाधुषा । विधुर्मे अस्य देवा इन्द्रो निघात् सह ऋषिभिः ॥

सम् । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सम् । प्रजया । सम् । आधुषा ।

विधु । मे । अस्य । देवा । इन्द्र । निघात् । सह । ऋषिभिः ॥ २४ ॥

स्कन्द० तम् इत्युपसर्गं सृज इत्यवचारेण सम्प्रथयितव्यम् । मा हे अग्ने । वर्चसा सम् सृज । प्रजया तम् सृज । आयुषा जीवितमाधुस्त्वते । भरप्रसादाद् देवा विधु जानीयु । ज्ञानेन चास्य काम लक्ष्यते । वृधुं इत्यर्थे । लोकेऽपि हि यो ह्यर्धनया कारयित्तुमिष्यते स उच्यते इव जानीहीति । कस्य विधु । मे मम । किम् । अस्य स माग्ने वर्चसा सृज इत्येवमादे कामस्यापमन्वाइस । अनुकृत्वात् द्वितीयाथे पात्र पठि । एत कामम् । के देवा । मया दप । ग च केवला । किन्तर्हि । इन्द्र अग्नि निघात् सह ऋषिभि देवसामान्येऽन्तर्भूत्स्वारीन्द्र स्यात् दृधुषादान प्राधान्यस्यावधारणम् । 'प्राधान्या भाषाया उपाध्यायदैवत्सोऽप्यायात्' इति षया । तथा भगवतोऽग्रे प्रसादाद् विधु देवा इन्द्रश्चेत्येवमग्रे प्राधान्यादाग्नेत्वस्याविशेष । केविधु देवानामिन्द्रस्य च स्वप्राधान्याद् वैश्वदेवोमेवैवाधुषे मन्यन्त । एव छाह—'स मेति तिलो वैश्वदेवो प्रागापःयाऽऽमेयो च' इति^६ ॥ २४ ॥

वेङ्कट० सम् सृज माम् अम^१ वर्चं प्रभृतिभिः^२ । तम् माह देवात्पत्र जानीयु ॥ २४ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! सम् वर्चसा तम् प्रजया सम् आयुषा मा सृज वर्चं प्रजयाऽऽधुषि मा सयोजय । देवा सोमपातार अस्व मे यजमानस्य विधु अनुष्ठान जानीयु । किञ्च इन्द्र च सह ऋषिभिः प्रविशन्ते सह ममाधुषाम् विघात् जानीयात् ॥ २४ ॥

इति प्रथमाहके द्वितीयाध्याये द्वादशो वर्गः ॥

इति प्रथमे मण्डले पञ्चमोऽनुवाकः ॥

१ नास्ति वि^१ रूप २ अ १, २१, १३ ३ तर्वायम् वि^२ ४ रिशवा कु सत्सम्^३ ५ ५ हे अम प्रजया आयुषा वर्चसा च सयोजय । अग्रे बहुवचनं सयोजयि । दाप्यात्प्रत्र वा सम्प्रथय । पुत्रेण च सम्प्रथय । जीवितेन च सयोजय । सम्प्रथयान् सयोजय च । जानीयुर्वचनं एतं वर्चं देवा यजमानाय । इन्द्रस्य विघात् । ऋषयश्च विधु । ज्ञानेन चाप्यवगत्य लक्ष्यते । विधुः । मम च प्रभृत्पुत्र इत्यर्थे । लोके हि न प्राधान्या कारयित्तुमिष्यते स उच्यते इव जानीहीति । प्राधान्यादाग्नेः इन्द्रस्य प्राधान्यादाग्नेत्वस्याविशेष । देवा सोमपातार अस्व मे यजमानस्य विधु अनुष्ठान जानीयु । किञ्च इन्द्र च सह ऋषिभिः प्रविशन्ते सह ममाधुषाम् विघात् जानीयात् । स मेति तिलो वैश्वदेवो प्रागापःयाऽऽमेयो च इति^६ अ कु ६ वचनं प्रविशन्ते

[२४]

कस्य नूनं कृतमस्यामृतांतां मनामहे चार्क देवस्य नाम ।

को नो मृदा अदितये पुनर्दात् पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ १ ॥

कस्य । नूनम् । कृतमस्य । अमृतांताम् । मनामहे । चार्क । देवस्य । नाम ।

क । नः । मृदा । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् । च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ १ ॥

स्कन्द० 'कस्य नूनम् शुनःशेष आशीर्षति.' । 'कस्य नूनम्' इत्यादि शुनःशेषो नाम्ना-
लीगर्तपुत्रोऽनश्यत् । 'कस्य नूनम् तु वार्याया' (बृने ३, १८) । 'कस्य नूनम्' इतीयस्यैः
सूक्तस्थाया कायिका प्रजापतिदेवतया । अत्र प्राहणपठिसिद्धिदासं संक्षिप्याचकते — 'हरिश्चन्द्रो
नाम राजा अतुष्ट पुत्रादीं नारदोपदेशाद् वरणाद् राजानम् उपससार । पुत्रो मे जायताम्
तेन त्वा पश्य इति । स रोहितः सन्नाहं प्राप । प्राप्तसन्नाहं पित्रोवाच । अयं परणस्त्वामने-
नौरप्याशितेन मृगमदात् । इत् ! रजपाऽहमिमं वज्रा इति । स मेत्युक्त्वा धनुरादामारण्यं
जगाम । अथ प्रतिज्ञातयागाकरणाद्हरिश्चन्द्रं वरणां जग्राह । तस्य वरणादुदीतस्य जलोदर
बभूव । तद् रोहितः शुभाय । सोऽरण्यात् पितुः समीप आश्रितमिवन् अजीगर्तनामानं पुत्रु-
क्षापरीत वदत । तस्यैः प्रया पुत्रा बभूवुः । ज्येष्ठकनिष्ठौ शुनाऽपुच्छुनौलाङ्गुली मन्त्रदशौ ।
शुन शेषस्तु मध्यमः अमन्त्रदह् । तमजीगर्तं रोहित उवाच । अहं ते शतं गवां
ददामि । अहमेयमेकैनामानं निज्जीया इति । स तुभुश्रापरीतत्वाप्योकायात्ममादुर्भावे शुन-
शेषमन्यं मन्यमान शुन शेषं विधिभिधे । एष हि पौराणिकाः स्मरन्ति—

'अरितोदाद् अमाच्छोकात् दुसदुःशाक वषथा । अजीवा तारकान्येन रक्षयेन वदतया ॥

मग्नाः प्रादुर्भयन्वरादौ पूर्वमन्वन्तरस्य ह' । इति ।

तं वीतनादाय पितृसकलं गत्वा रोहितः पितरमुवाच । गतेनाहमात्मानं निज्जीया
इति । अयैनादाय हरिश्चन्द्रो वरणमुवाच । अनेन त्वा वज्रा इति । तथेति वरण प्रति-
पेदे । तस्मिन् यत्ने विद्वरामित्रजम्बुद्विगपिष्ठायास्या होलाऽव्युर्धुर्धोऽत्राया बभूवुः । यूप
शुनःशेषस्य निषोका विनासिता च न कश्चित् मचितुमिषेप । अथ अजीगर्त उवाच — तेन
जलेन शशम्पुमेवेन विदुःके जिह्वलादि केति । तथेति प्रतिपेदे विदुःके विनासितुम्पि
विदयन् शुनःशेषमुपजगाम । अथ शुनःशेषो मेने आममानुपमिषेमे विनासित्पमित । इत्याहं
देवता उपधागामीति । स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससार— 'कस्य नूनं कृतमस्यामृतांताम्'
इत्येतवपेति । वस्य प्रजापतेः नूनम् इति पदपूतम् । कीटारय । कृतमन्य सर्वाणिलां
मुलतमस्य । ह । अमृतांताम् विधांता एषा पठी । देवानां मध्ये । मनामहे यद्यप्यर्थ'

१-१ 'नस नूनं तु वार्याया' । कः प्रजापतिः । अहमेनेतमपि इतिपत्ने अर्पित्वावश्ये — हरिश्चन्द्रो
नारदापदेशाद् वरणांमनुवांस पुत्र लम्प्या कलमेहाह स पश्यवक्त्रक तत्रप्रतिबन्धवान्य अथ वापयन् रोगार्तो
बभूव । तदा अत्य पुत्रः अजाकर्व वाचवित्ता शुनःशेषमानात्प वन्मपयावयत् । शुनःशेषस्तु आत्मान
निहाक्षयमान विश्रित्प्यसाग च दृष्ट्वा देवता उपधागायि इति मन्यमान 'कस्य नूनम्' इति अनुवाकमपरवत्
इति । कस्य प्रजापतेः सर्वाणिनां मुह्यमन्य । कुर्वी स्वप् क जतुर्भद्रम् इति सुवात् । देवाना
मध्ये । देवा वज्रा अनया इति । निर्वापे नाम् । शोभने देवत्व नाम सुमः विं अ तुः ।

'वाप्यानामंस्तु पठित, तथापीह वाप्यावा जलममवान्मन्वतेरर्पितवर्मण इत् रूपम् । मन्वानो रगुमः । नाह भोगमम् देवम नान् रतुरवा चात्र नामवत् मृद रतुतिर्लक्ष्यते । प्रजापति र्देव रगुम हरयर्थः । स्तुतश्च सन नः नः अरमम्यम् यदा अदितये अदितिदास्योऽग्नीनरघनाः । मदते अग्नीनरत्वाय । पुनः दात् त्वास्तु । निम् । सामप्यांदास्तुः । अथवा अदितये इति द्वितीयापे षण्ठ्या । महद्दीनरर्के पुनर्ददात्, येन व्रीतोऽहं तद्वत्प्रवर्तिता व्यावर्तये । पुनरप्यग्नीं मां करोशिरयर्थे । अथवा 'अदितिः' (निप १, ११) इति बाह्वात्म । महतीं धारं पुनर्ददात्, येनाप्या अग्ना अपि त्रेवता रगुम हरयर्थः । किञ्च प्रजापतेरेव प्रमादात् पितरम् च दृशेयम् मातरम् च । जीविनमनेनाज्ञास्यते । जीवन मातापितरौ जामोति मृदुत् ॥ १ ॥

पेठ्ट० अथ' एीनरुनेषम् । षः' वगम इति प्रजापतिं पृच्छति । इदानीं देवानां मध्ये कथं सोममम् नाम वपमुच्चारयाम । अ प्रजापतिः । सुवर्णमन्वान् पुनरपि महर्षये पृथिव्यै ददात् । ततोऽहं मातापितरौ पश्येयम् ॥ अथवा गतोत्तरेति ॥ १ ॥

मुद्रल० पठेऽनुवाके सप्त सूत्रानि । 'वरय नूनम्' इति पञ्चमवर्षं प्रथमं सूत्रम् । 'अजीमर्तपुत्रस्य पुनः सोपय आर्यं श्रेष्ठमम्' । 'अभि स्या 'देव' इति सूत्रे मायत्रः । अथा प्रजापतिदेवता । 'अग्नेयम्' इत्यस्य अग्निः । 'अभि स्या' देव' इत्यस्य तुचस्य ररिता । 'अगभक्तस्य' इत्येषा भगवत्प्राया वा । सोपाः मादृश्याः ॥

अथमर्षो सुत दोषो मूषकः काल्पितृकः कं देवम् उपधागानीति विचिञ्जितति । वर्षं पुन दोषतागवाः अष्टतानाम् देवानां मध्ये वतस्य किंजातीवस्त कस्य देवस्य पाद सोममम् नाम नूनम् मनामोह उच्चारयाम । षः देव प्रजापतिः मां सुवर्णम्, पुनः अपि मग्ने महर्षये अदितये पृथिव्यै दात् दद्यात् । तेन दोनेन अहमएत सन पितरम् च मातरम् च दृशेयम् पश्येयम् ॥ १ ॥

अग्नेर्यं प्रथमस्यामृतानां मनामोहे चार्ह देवस्य नाम ।

म नीं प्रमा अदितये पुनर्दात् पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ २ ॥

अग्ने । पुयम् । प्रगुमारयं । अमृतानाम् । मनामोहे । चार्हं । देवस्यं । नाम ।

म । नु । पुनः । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् । च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ २ ॥

१-१. मां वाप्यानामंस्तु पठित्वा अतीवपाम् मन रगुनीं देवस्य रूपं वपन्वितरत्वात् । मन्वाना रगुमः । चार्ह सोममम् । अथ नाम । नामवत् एव रतुतिः । रगुम स अरमम्यं महते अग्नीनरत्वाय पुनरापुनदात् । महद्दीनरम् यति । अति वा हे । येन महर्षीणां वदप्रतिपासनीयं तम् पुनरपि महद्दीनरं वप्यामीति वा । अदितिर्वाक वा । महतीं धारं पुनर्ददात् यथा अथवा देवता अपि रगुम । निप वप्य प्रजापतेरैव अहं पितरं मातरं च पश्येयम् । श्रेष्ठम् एवमेव आगमने । जीवम् दि एवोति सी इत्पुम् इति अ. पु. २. आरित रास्य कु ३. पुनर्ददात् इति. ४. आरित इति लक्ष्यं. ५. पुनर्ददात् इति अ. ६. तत्राग्नी लक्ष्यं. ७. इतो लक्ष्यं. ८. आरित इति. ९-१०. अथ सोम देव तेषुम् इति. १०-१०. आरित इति. १ वाजापत्या इति.

स्कन्द० 'तं प्रजापतिरुवाच अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्तमेनोपधावेति । सोऽग्निमुपससार अग्नेर्वयं प्रथमस्या-
गुतानामित्येतयर्वा' (ऐवा ७, १६) । 'अग्नेर्माह' (तु. वृदे ३, १८) । अग्निदेवतेयम् । अग्नेः
पथम् प्रथमस्य अरुहस्य अमृतानाम् मध्ये । मनामहे इत्याद्युक्तम् । अत्र च तुज्यार्पत्यात्
पुनरध्ययने पदकाराभिप्रायः पर्येष्यः ॥ २ ॥

वेङ्कट० (१, २४, १ व्याख्या द्र.)

मुद्रल० इत्ये प्रथमस्यर्वा^१ विचिकित्साद्वारा प्रजापतिं स्तुत्वा प्रजापतेः सकाशात् तं देवमग्निं
तिष्ठित्य अन्त्या तुष्टाय । पूर्वेषु योजना । दात् ददातु, द्येयम् पश्यानि इत्येवमाग्नीःपरत्येन
पदद्वयं योजयम् ॥ २ ॥

अग्निं त्वां देव सवितरीशानं वार्षीणाम् । सदावन् भागमीमहे ॥ ३ ॥

अग्नि । त्वा । देव । सवितः । ईशानम् । वार्षीणाम् । सदा । अवन् । भागम् । ईमहे ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'तमग्निदेवाय सविता वै प्रसन्नानामीधे । तमेवोपधावेति । स सवितारमुपससार अग्निं त्वा
देव सवितः इति तुजेन' (ऐवा ७, १६) । 'सवितुस्तुषः' (वृदे ३, १८) । सवितोऽर्थं तुषः । अग्नि
इत्युपसर्गोऽन्त्येन ईमहे इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । त्वा त्वां हे देव ! सवितः ! ईशानम् ईश्वरम्
वार्षीणाम् वरणीयानाम् । हे सदावन् ! अरुणादिभ्यः प्रथिवीं सर्वदा रक्षितः । भागम् अंशम्
ईमहे अग्निवाचामहे । अस्य भागम् । सामर्थ्यादारुणम् । भागुर्भक्षन् एव वा भागवाब्दः । तद्वि
सर्वाग्निर्वा भक्षते^२ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अग्निं वाचामहे देव ! सवितः ! त्वां धनानाम् ईश्वरं नरपशोरारमीभम्^३ भागम् उवा
रक्षितः । ॥ ३ ॥

मुद्रल० अथ अग्निना प्रेषितः सन् सवितारम् 'अग्निं त्वा' इति तुजेन प्रार्थयते । हे सदावन् ! सर्वदा
रक्षक ! हे सवितः देव ! वार्षीणाम् वरणीयानां धनानाम् ईशानम् स्वामित्वम् त्वा रथं प्रति भागम्
भजनीयं धनम् अग्निं सर्वतः ईमहे वाचामहे ॥ ३ ॥

यच्चिद्धि तं इत्या भर्गः शशमानः पुरा निदः । अद्रेपो हस्तपोर्दधे ॥ ४ ॥

यः । चित् । हि । ते । इत्या । भर्गः । शशमानः । पुरा । निदः । अद्रेपः । हस्तयोः । दधे ॥ ४ ॥

१-१. इति वाचनेकेन सोऽग्निमुपससार अग्नेर्वयमिति । प्रथमरुकोत्तरस्यामृतानाम् रि^१ अ कु. २. प्रथमर्वा
दि. ३-३. इति श्रवणेन ॥ सवितारमुपससार अग्नि इति तुजेन । अग्निं त्वा सवितुः तुषः । हे देव सविता त्वा
नरपशोरारमीभम् अशुपदीनां दे उदावन् अरुणादिभ्यः छन्दो प्राणिना रक्षितः अंशमग्निवाचामहे । भागुपो
भागम् । तद्वि सर्वप्राणित्वा अन्नत इति । अहस्तां उदात्तं वा ईमहे रि^२ अ कु. ४. 'पशोरारमी'
साम्^३.

स्कन्द० 'य कतमो भाग । उच्यते—'यत्रिद्वि' इति । यच्छब्दो हस्तयोर्दधे इत्यारयात्न सम्बन्धयितव्य । चिद्विशब्दो पदप्रणो । य हस्तयो दधे निहित । कस्य । ते तव । यत्-यदायत्त इत्यर्थे । कीदृश ॥ इ या सत्यनामैतद् (तु निघ ३, १०) । सत्य विसवादकवित । भग मजनीय अशमान अर्चकिकर्मांडवम् (तु निघ ३, १४) व्यस्ययन चात्र कर्मणि कर्तृत्वव्य । स्तुत्य इत्यर्थे । अत्र अशियमानो द्वेषो यस्मिन् सोऽद्वेष । नहि कश्चिद् आवुस्तवना वा द्वेषि । कदा पुनरासुभांगमासुतेव 'या नभियाचामदे' । उच्यते । पुरा निद भत्यन्तनिन्दितत् विषंनयशुसदशान्मरणात् पुरा । यान्त् तिर्वैषपशुवदत्यन्तकुत्सित विशास्वमाना न शिष्यामइ इत्यर्थे । 'अथवा निन्दितश्च सामर्थ्याद् विशसनार्थ' । पुरा विकसनत् विशतितुर्वा मान विघ्नस्यामह इत्यर्थे । 'अथवा एषम-यदास्या ऋच पूर्वानपेक्षैवार्थयोजना । इत्याशान्वोऽमुश्रेयस्याथ । 'भग' (निघ २, १०) इति चकनामाऽचम् । य उ इत्या भग भुञ्ज २३मे धनम् । पच्छब्दशुत सायल्लक्षोऽध्याहार्ये । तद् सशमान स्तुवन् अह पुरा निद मस्मिन्दित पूर्वम् अद्वेष द्वेषवाजत भात्मन हस्तयो दधे धारयेपम् । मङ्ग इच्छा इत्यर्थे । यद्दृष्टेनासम्बन्धात्तदस्त्वान्निद्रायाभावा इति व्याख्येयम् ॥ ४ ॥

पेङ्कट० य एषविष भग सर्वे एष स्तुयमान द्वेषुवजित निष्पित्तुर्मनुष्यात् पूर्वमेव स्तोत्रहस्तयो इत्यम् निदधे । उच्यते सत्कथ ॥ ४ ॥

सुब्रह्म० हे सवित । म मय मजनीयो धननिशेष ते सव हस्तयो दधे षडोऽमृत् । धननिशेषम् ईमेहे इति पूर्वजात्यर्थे । निद पूजार्थे । हि प्रसिद्धी । धनस्य पूजत्व सर्वत्र प्रसिद्धम् । इषा सशमान भग्न प्रकरोत् स्तुयमान । स्वकीये धन वैरिभि अचहते सति वैरिगृहीत धन सर्वो लोको निन्दति द्वेषि च अतो धन स्तुतिर्न नियतरयात्तद्व्याह—निद पुरा अत्रेव निन्दाया एव स्वकीयत्वन व्यवस्थित सति तदानी द्वेषरहित । उरमात् स्वकीयत्वाभिप्रायण स्तुयमान एषमुक्तित्यर्थे ॥ ४ ॥

भगभक्तस्य ते वयमुदद्वेषे तवावसा । मूर्धानं राय आरभे ॥ ५ ॥

भगभक्तस्य । ते । वयम् । उत् । अशेम । तर् । अरता । मूर्धानम् । राय । आरभे ॥ ५ ॥

स्कन्द० भगभक्तस्य भगो एव तेनापि सेवितस्य मजनीयेन 'वा इविषा स्तोत्रेण वा सर्वे मनुष्ये सेवितस्य । तव स्वभूण वयम् उत अशेम अतोऽप्यूर्ध्वं प्राप्नुयाम । किम् । नापु । अरता हेतुना' एववा अतो मरणाद् रक्षिता सन्त इत्यर्थे । 'न च केरलमापु । किं तर्हि' ।

१-१ योज्यमानो मग उच्यते हे सवित्र यदायत्त इत्यर्थे निहित स इत्यर्थे । इत्या सवे । अविसेवाद । भगो मज नीय । उच्यमान इत्युप । उच्य त्वुगी । कर्मणि कर्तृत्वव्यवह । स्तुत्य । अशियमानेन नहि कस्मात्तमतिगि । अपुष्ट' गि वा इति सि' अ कु । नास्ति मूको २ २ हि यत्रये साम्ब 'कथे वि' अ कु ३ ३ नि' नि' नि' मवार्थे एव वा वि' अ कु ४ ४ अथयथा वा मया मययोजना पूर्वानाशेष । तथा मनुष्ये । भगो धनम् । यतास्तु न एते वा तन् गुणार्थे मजिन्दुत् पूर्व द्वेषवर्जित मरणात् हस्तयो धारयेपम् । मर्षं तद्व्या वि' अ कु ५ वि' तु मनु' वि' अ' 'नुप्यन्' वि' ६ मि' पशु वि' लर्षे ७ एते' वि ८ पूर्वैवान्म वि ९ नास्ति वि' अ कु १० १० इतिव स्तुत्या वा पूर्वमेव स्तुतित इति वा । त्वगीवा वयमनापि उच्येतात् प्राप्नुयाम । तव वयमन' इति अ कु ११ ११ नास्ति वि' अ कु

मूर्धानम् राय धनस्य यथिप्रोम्तम् । उरुष्ट च धनम् हर्यर्थे । उपमोसान् वा' भारव्युम्
 उपभोषतु यष्टु 'वत्यर्थे' । यत् स्वस्या फल 'भगवत्स्य भागी वा' (इदे ३,९८)
 इति भागदेवत्वत् 'श्रीनकेनोक्तं तद् भगवत्सोपसर्गनरवचनत्वात्' । भगवत्स्य 'त सवितार-
 मुपससार अभि त्वा देव सवितरित्येतेन त्वेन' (ऐत ७,१६) इति' माहाण्डप्रत्यक्षत्वाद्
 वेनाभिप्रायेणोक्तं स पर्येष्य ॥ ५ ॥

वे ॥ ७ ० तेन भाग्येन सभनस्य तव वयम् रक्षणेन ब्रह्म्यान्नुमा धनस्य परम पदम् आत्थुम् ॥ ५ ॥

मुद्र ७ ० हे सवित ! हे स्वदीया वयम् हुन सोपनामान भगवत्स्य धनेन सप्तुत्स्य तव भवता
 रक्षणेन उदशेम इरुप्येण स्यान्नुम । किं कर्तुम् । राय धनस्य मूर्धानम् उरुकरम् भारे
 प्रारब्धम् । धनिकारप्रसिद्धया स्यात्ता मूर्धास्मेत्यर्थे ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रयोदशो वक्त्रे ॥

नहि ते क्षत्रं न सद्यो न मृत्युं वयंकुचुनामी पृतयन्त आपुः ।

नेमा आपौ अनिमिषं चरन्तीर्न ये वातस्य प्रमिनन्त्यर्भम् ॥ ६ ॥

नहि । हे । क्षत्रम् । न । सद्यः । न । मृत्युम् । वयं । कुचुनामी । पृतयन्त । आपुः ।
 न । इमा । आपौ । अनिमिषम् । चरन्ती । न । ये । वातस्य । प्रमिनन्ति । अर्भम् ॥ ६ ॥

स्कन्द ० 'त सवितोवाच वरुणम् हे 'राके नियुक्तोऽसि । तमेवोपवांसि । स वरुण राजानमुपससार
 अग उतारभिरवनिवासा' (ऐत ७,१६) । 'पर शेषस्य वारुण' (इ इदे ३,९८) । 'पर सूत्रमेक
 विशाकम्, अस्य शेषो इत्यर्थः । एतदुभयमपि वरुणदेवत्वम् । वरुणश्चात्रोक्तस्थानां भावित्य ।
 न हि त क्षत्रम् धनं यत् या सेनालक्ष्यम् । नापि सद्यः शरीरं वरुणम् । नापि मृत्युम्
 शोधम् । वयं एव पक्षिणः । चतुर्भ्योऽपि अमी पतवन्त पचन्त आपु
 प्राप्नुवन्ति भावितमहत्वात् । न इमा नापि इमा आप अनिमिषम् सवतम् चरन्ती पचन्त्य ।
 न अपि ये वातस्य प्रमिनन्ति सीक हिंसायाम् । द्विसन्ति । अर्भम् अर्भमिति महत्ताम्
 (इ इदे ३,९८) । 'वहस्यम्' । कस्य । 'सामर्थ्यात्' गते । 'वातादपि' ये 'सीकसीकता' इत्यर्थे । 'के
 ते । मरतो वाप्ये ॥ केचिन्मन्त्रादय' ॥ ६ ॥

१-१ धनस्य मूर्धानं च प्रानुयायम् । उरुष्ट च धनम् उपमोसान् वारुणा विं अ कु २२ वा ।
 यत्स्य नचो भागवत्स्य विं अ कु ३ 'तवत्तव वचनत्वात् साम् ४४ नास्ति विं अ कु
 ५५ माहाण्डप्रत्यक्षं साम्, 'गि प्र' विं अ कु ६ अर्भम् वा' ७७ इति ॥ वरुणमुपससार अत
 उतारभिरवनिवासां विं अ कु ८८ इत्यत्रात्र उच्यते अस्ति । एव इदे एव क्व वा सेनालक्ष्यम्
 सेनायाम् । सद्यः शरीरं वरुणम् । नापि मृत्युम् । पक्षिणोऽपि मन्त्रो न प्राप्नुवन्ति । मन्त्र-श्रुतम् एव इति ।
 वयं अपि । अतिमहत्त्वात् वयमपि न प्रापुः । इमा मीप एतत् चरन्त्येऽपि । सीक हिंसायाम् । अर्भान्को विभूत
 रभु इति महति । ये वायोर्हिनन्ति वारुणहत्वात् वेऽपि न यस्तौ धनवादीनाः । कथमपि वायु अनिमिषम्
 अनेऽपि लभन्वपि मन्त्रान्ते न प्रापु विं अ कु १ 'वायो एव साम्

घेङ्कट० नदि तत्र चरण । नलम् अमिमवसामर्ष्यं धत्रूषामभिमननं च महता वेगेन पतयत
 इवेनादय अपि आपु । न च इमा आप सवत चरन्त्य । न च ये पर्वतादय वातस्व मपि
 मदत्ता प्रहिसन्ति ॥ ६ ॥

मुद्रल० अथ^१ सचित्रा प्रेरित शुन श्रेष एतदादिसूत्रशेषेण उच्येण च सूक्तेन वरुण तुष्टाद । हे वरुण
 पतन्त प्रौढे विपक्ति उत्पतन्त अमी दृश्यमाना नव चन इवेनादय पक्षिणोऽपि ते धनम्
 त्वदीय शरीरबलम् नादि आपु नैव प्राप्ता । त्वत्सदृश शरीरबलं पक्षिणामपि नास्तीत्यर्थ ।
 तथा सह त्वदीय पराक्रमम् अपि न प्रापु । तथा मनुष्यम् त्वदीय कोपमपि न प्रापु । त्वदि
 कुले सति सोढुमसक्त इत्यर्थ । अनिमियम् सर्वज्ञा चरन्ती प्रवाइस्त्वेल गच्छत्य इमा आप
 त्वदीय बलम् न प्रापु । वातस्व वायो ये गतिविशेषा त्वदीयम् अन्वम् वेगम् न प्रमितं
 न हिमन्ति । अतिशय कर्तुं न शक्ता इत्यर्थ । तेषुपि न प्रापुरिति पूर्वज्ञानव्य ॥ ६ ॥

अबुधने राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूर्पं ददते पुतर्दक्षः ।

नीचीनाः सुवृषीरि बुध्न एषामस्मे अन्तर्निहिताः केतवः स्युः ॥ ७ ॥

अबुधने । राजा । वरुण । वनस्य । ऊर्ध्वम् । स्तूर्पम् । ददते । पुतर्दक्ष । नीचीना । स्युः ।

वृषीरि । बुध्न । एषाम् । अस्मे इति । अन्त । निहिता । केतवः । स्युरिति स्यु ॥ ७ ॥

स्फुण्ड० बुध्नोऽधोभाग^१ । स हृदयोर्भागयोराशय । बुध्नोऽधोभागयोराशय । बुध्नोऽधोभागयोराशय
 लक्षणे । अबुधने अनाधये अनाधयेऽन्तरिक्षे राधा दीप्त ईश्वरो वा वरुण वनस्य ऊर्ध्वम्
 स्तूर्पम् ददते 'काम्' (गिण १,६) इति वसिष्ठनाम । बुध्नोऽधोभागस्य स्थाने एकवचनम् । हृदयस्य
 सहपातरक्षण । 'विश्वे देवा सुवरे त्वादन्त' (श्र ७,११,११), 'ददते मणिम्' (या २,१)
 इत्यादिप्रयोगदर्शनाद् ददतिर्धारयतिर्कर्म । वृषीणा सद्वातमूर्ध्वं धारयतीत्यर्थ । कीदृश ।
 पुतका सुदृक् । न चोर्ध्वमेव । किं तर्हि । नीचीना अधोमुखा स्यु तिष्ठन्त्यनेन रश्मय ।
 उपर बुध्न आशयो मण्डलात् एषाम् । अनाधयेऽन्तरिक्षे आदिरयमण्डलस्वोर्ध्वमप
 स्ताय रश्मीन् धारयतीत्यर्थ । पर पादोऽन्वयार्थ । तत्सम्बन्धार्थं यत्तच्छब्दो बोधार्थं
 सम्बन्धधारणार्थवत् । य इद करोति यस्व प्रसादेन अस्मै अस्माकम् अन्त मध्ये मनसि
 निहिताः केतवः प्रजा स्युः । जीवमनेन प्रकारेणशास्वते । जीवतो ह्यन्त प्रजा भवन्ति न मृतस्य ।
 अधया कनवोऽथ प्रजाधारका रश्मयः प्रादुर्भवन्ति । तेन हृदयादिरयारिमदर्शनं शरीरेण
 धिरेवीरियमाशास्वते ॥ ७ ॥

१ परिश्रुति विं ह्यव २ इति रि ३ बुध्नयो विं अ कु ४ ५ बुध्नोऽधोभागयो लक्षणे ।
 बुध्नोऽधोभागयोऽन्तरिक्षे इत्यो दीप्तो वा वरुण । अनाधये अनाधयेऽन्तरिक्षे राधा दीप्त ईश्वरो वा वरुण वनस्य ऊर्ध्वम्
 धारयति सुदृक् । नीचीना अधोमुखाऽन्तरिक्षे अन्त मध्ये रश्मय । अनाधये अनाधयेऽन्तरिक्षे अनाधयेऽन्तरिक्षे अनाधयेऽन्तरिक्षे
 आदिरयमण्डलस्वोर्ध्वमप स्ताय रश्मीन् धारयतीत्यर्थ । पर पादोऽन्वयार्थ । तत्सम्बन्धार्थं यत्तच्छब्दो बोधार्थं
 सम्बन्धधारणार्थवत् । य इद करोति यस्व प्रसादेन अस्मै अस्माकम् अन्त मध्ये मनसि
 निहिताः केतवः प्रजा स्युः । जीवमनेन प्रकारेणशास्वते । जीवतो ह्यन्त प्रजा भवन्ति न मृतस्य ।
 अधया कनवोऽथ प्रजाधारका रश्मयः प्रादुर्भवन्ति । तेन हृदयादिरयारिमदर्शनं शरीरेण
 धिरेवीरियमाशास्वते ॥ ७ ॥

वेङ्कट० नमूनेऽनालम्बनेऽन्तरिक्षे^१ वरुणः राजा तेजस उदकस्य वा सहासम्^२ लघ्वम् धारयति
 शुद्धबलः । ते च रश्मयो नीचीनाः प्राः तिष्ठन्ति^३ । तेषाम् एषाम् मूलम् उपरि भवति^४ ।
 अस्माकम् अन्तः भक्षुतानां निहितानि भवन्तु प्रज्ञानानि ॥ ७ ॥

शुद्धल० पूतदक्षः शुद्धबलः वरुणः राजा अनुभो मूलरहितेऽन्तरिक्षे तिष्ठन् वनस्य वननीवस्य तेजसः
 स्यम् संधम् ऊर्ध्वम् उपरि देसे ददते धारयति । नीचीनाः स्युः ऊर्ध्वदेसे वर्तमानस्य
 रश्मय इत्यध्याहार्यम् । ते साधोमुखस्तित्तिष्ठन्ति । एषाम् रश्मीनाम् मुद्रः मूलम् उपरि तिष्ठतीति
 शेषः । तथा सति श्वेतवः प्रज्ञापकाः प्राणाः अग्ने अस्मानु अन्तः निहितः स्वापिताः स्युः ।
 मरणं न भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्यामन्तेतवा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातयेऽकरुतापञ्चुक्ता हृदयाविध्वञ्चित् ॥ ८ ॥

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्याम् । अनुऽऽत्तवै । ऊम् इति ।
 अपदे । पादा । प्रतिऽधातये । अकः । उत । अपऽञ्चुक्ता । हृदयऽविध्वः । चित् ॥ ८ ॥

स्कन्द० उरुम् विस्तीर्णम्^१ हिमाम्बुस्तु पदपूरणम् । राजा वरुणः वरार । कस्मै । सूर्याय
 मण्डलमग्र सूर्यस्यन्देनोच्यते । उदकम् । किम् । पन्याम् पन्यामम् । क । सामर्थ्यादन्तरिक्षे ।
 किमर्थम् । अन्तेतव आनुपूर्व्येण गन्तुम् । सूर्य आनुपूर्व्येणऽऽवास्वतीत्येवमन्तरिक्षे विस्तीर्णं
 पन्यायै कृतवाभिरपर्यः । अपदे पदे यत्र निधातुं न शक्यते अस्तिश्रवत् पदपदमन्तरिक्षे
 तत्र । पादा आत्मीयौ पादौ प्रतिधातये प्रतीरयेष नीत्येतस्य स्थाने । निधातुम् । अकः
 करोति । अप्रतिष्ठेऽप्यन्तरिक्षे पदे निधत्त हृदयः । उत अपि च अपवृत्ता अपवृदिता । कस्य । हृदया-
 विध्वः चित् पश्यवचनायोग्यध्ववहारसमाचरणादिभिर्हृदयं यो विध्वति पीडयति स
 हृदयाचित् तस्य । चिच्छब्दः पदपूरणः । अथवैषम्यध्यासस्य पदस्थाऽर्धपोतना । अपेत्य
 यथा अपवृत्ता । वक्तुं समर्थेभ्यः पूषाम्बु एक एव वक्तेरर्थः । कस्य । सामर्थ्याद्
 यावत्किञ्चिद् दुर्बलस्तस्य सर्वस्य । हृदयाविध्वः चित् चिच्छब्दोऽप्यर्थः । एषोर्निर्देशाच्च सका-
 शादिति वाक्यशेषः । हृदयं हृदयेन वा यो विध्वति सम्बन्धं जानाति । विध्व सम्बन्धाने । स हृदयाचित्
 तस्यापि सकाशात् ॥ ८ ॥

१. नमूनेन वनेनात् ० विं लघ्वं. २. सहासं वां विं लघ्वं. ३. तिष्ठन् विं लघ्वं. ४. मन्त्रा
 अं विं. ५. ५. पन्यामन्तरिक्षे राजा वरुणश्चकार सूर्याय लघ्वं तस्मानुपूर्व्येण गन्तुम् । 'पथ. पथ च'
 (पा ४, ३, २९) । उपरि चैव । एषोऽप्येतीत्येवमर्थं खे उरु पन्याम कृतवाभिरपर्यः । यत्र पदे निधातुं न शक्यते अस्तिश्रि-
 तत्वत् तदपदमन्तरिक्षम् । तत्र आत्मीयौ पादौ निधातुं करोति । प्रति. जी । तुम्हि चैव । अप्रतिष्ठेऽप्यन्तरिक्षे पादौ
 निधत्ते । उत अपि चापवृदिता शब्दोः । 'उपैको हृदयाविध्वः' इति लघ्वं । पश्यवचनायोग्यध्ववहारसमाचरणादिभिः
 यो हृदयं विध्वति तस्य । अपेत्य कस्य वा अपवृत्तः । वक्तुं समर्थेभ्यः पूषाम्बु एक एव न च्छ वाच्यं किञ्चिद् दुर्बलं तस्य
 सर्वस्य । हृदयाविध्व । चिरसौ । लक्षे निर्देशाच्च सकाशादिति च । यो हृदयं विध्वति । विध्व सम्बन्धाने । हृदयेन
 वा । तस्यापि सकाशात् । हृदयमन्तरिक्षे सम्यक्तरणेन दुर्बलनीवस्य वक्ष इति वा विं अ कु.

येङ्कट० विस्तीर्णम् हि राज्ञः वरुणः चत्वारः सूर्यस्य गमनार्थं पन्थानम् । ततोऽयम् अनाहमने-
ऽन्वारिक्षे कृत्वा सूर्यस्य पदानि प्रतिचातुं पन्थानम् । सोऽयम् इदमाविपः शत्रो
अपवका अस्तु पराभवत्वयामिति वदतु ॥ ८ ॥

सुद्रल० वरुणः राज्ञा सूर्याय सूर्यस्य पन्थाम् मार्गम् चत्वारः हि प्रसिद्धौ । उत्तरायण-
दक्षिणायनमार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः । किमर्थमेवं कृतवानिति तदुच्यते । अनेतरेव उ अनुक्रमेण
उद्यास्तं वन्तुमेव । तथा अपदे पादरहितेऽन्वारिक्षे पादा प्रतिचातवे पादौ प्रक्षेप्तुम् अत्रः मार्गं
कृत्वान् । पूर्वत्र रथस्य मार्गः, अत्र पादयोरिति विशेषः । उत अवि च इदमाविपः विप
शत्रोरपि अपवका विराग्या भवतु ॥ ८ ॥

शतं ते राजन् भिषजः सहस्रंमूर्ध्नी गम्भीरा सुमुतिष्टे अस्तु ।

वार्षस्य दूरे निर्व्रतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र सुमुग्ध्यस्मत् ॥ ९ ॥

शतम् । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रम् । उर्ध्वा । गम्भीरा । सुमुतिः । ते । अस्तु ।

वार्षस्य । दूरे । निःश्रुतिम् । पराचैः । कृतम् । चित् । एनः । प्र । सुमुग्धि । अस्मत् ॥ ९ ॥

स्कन्द० शतम् ते तव हे राजन् ! वरुण ! भिषजः भिषग् वैद्य उच्यन्ते । जालानां जीवनोपायैः
सम्बन्धो भिषकशास्त्रेनोपलभ्यते । असदादीनाम् आचारानां जीवनोपाया इत्यर्थः । न शतमेव
केवलम् । किं उर्ध्वं । सहस्रम् च । अत्यन्तबहुव इत्यर्थः । अतो वधीमि उर्ध्वं विस्तीर्णं गम्भीरं
अभ्यर्तुरवगाहा सुमतिः सोभनानुग्रहारिमका बुद्धिः ते तव अस्मात् अस्तु । अनुग्रहणोऽस्माकं
मनेरर्थः । वायस्य दूरे दूरं गमयेरर्थः । किम् । निर्व्रतिम् मृत्युदेवताम् । पराचैः
परागम्यैः । पराद्भुक्तम् इत्यर्थः । किञ्च कृतम् अल्पस्मानिः एनः प्र सुमुग्धि प्रपूर्णे सुञ्जतिरपयने ।
अपनय । अस्मद् अस्मत् ॥ ९ ॥

येङ्कट० शतम् ते राजन् । भैषज्यानि तद्वत्तम् च । विस्तीर्णं गम्भीरा मन्त्रिपर्या सुमतिः तव अस्तु ।
त त्वम् अस्मत्तः कृतम् दूरे पराद्भुक्तम् वायस्य । कृतम् च पापे प्रयोचयेति ॥ ९ ॥

सुद्रल० हे राजन् ! वरुण ! ते तव शतम् सहस्रम् भिषजः वन्धविचारकाणि शतसदसत्सकपाकाणि
औषधानि यथा वा सन्धि । ते तव सुमतिः अस्मदनुग्रहबुद्धिः उर्ध्वं विस्तीर्णं गम्भीरं
गम्भीरं विपला स्थिरा अस्तु । निर्व्रतिम् अस्मदनिष्कामिणीं पापदेवताम् पराचैः पराद्भुक्तां हस्ता
दूरे अस्मत्तो म्परहिते देवे स्थापयित्वा ताम् वायस्य । कृतम् चित् अस्मानिस्त्रुडितमपि
एनः पापम् अयम् ॥ सुमुग्धि प्रकथेण मुक्तः नष्टं कुरु ॥ ९ ॥

१-१. नास्ति वि०.

२-२. हे राजन् वरुण तव भिषजः अस्मदानीनामाणां जीवनोपायाः यत्रदन्ती

देवा वा इति तद्वत्तमिति मतिः । अतो वधीमि । उर्ध्वं विस्तीर्णं पन्थैर्दुरवगाहा च शोभनानुग्रहारिमका बुद्धिः

तवामानुग्रहः । असदादीनामत्रो अत्र । वायस्य दूरं गमय मृत्युदेवतां निर्व्रतिं परागम्यैः पराद्भुक्ताम् । किञ्च

अस्मदनुग्रहेनः अस्मत् अस्मत् । यन् सुमुग्धितरपयने । इमे कुरु च वि० अ कु. ३-२. नास्ति वि०.

४. भैषज्यानि वि० अ. ५-५. वन्धविचारका साम्बः; विपया वि०. ६. रदं वि० लक्ष्मी.

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददथ्रे कुहं चिद् दिव्युः ।

अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचारकञ्चन्द्रमा नक्तमेति ॥ १० ॥

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तम् । ददथ्रे । कुहं । चित् । दिवा । ईयुः ।

अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि । विऽचारकत्वात् । चन्द्रमाः । नक्तम् । एति ॥ १० ॥

इकन्द० 'अमी ये ऋक्षाः ऋक्ष इति नक्षत्रनाम (ब्र. या ३, २०) । अमूनि यानि नक्षत्राणि निहितासः निहितानि उच्चा दक्षैर्दुलोके नक्तम् रात्रौ ददथ्रे ददयन्ते । कुहं चिद् कुहशब्दः त्रेत्यस्य पर्यायः । चिरञ्छब्दोऽप्यर्थः । कापि । दिवा अहनि ईयुः गच्छन्ति । दिवा ह्येतानि न ददयन्ते । अतो न जानीमः । कापि गच्छन्तीति । अथवा कुहं चिद् दिवेत्येते समानाधिकरणे । ईदुतित्यदि सुदोऽप्येतिः सामर्थ्यादाद्दर्शार्थं । इचिद्दहन्त्यागच्छन्ति । इचिदेवाहनि ददयन्ते, न सर्वत्रेत्यर्थः । यथैव इहानि समाने रात्रुणा प्रदधते तत्रैव नक्षत्राणि ददयन्ते नान्यत्र । यान्य-सूतीरगुरोश्चान् प्रतिनिर्देशार्थं एतच्छब्दोऽप्राप्त्याहर्तव्यः । एतानि अदब्धानि अहिंसितानि वरुणस्य व्रताणि कर्माणि । वरुण एव जान्येतानि करोतीत्यर्थः । कथम् । परणो हि दिवा स्वभासा नक्षत्राणां भासः छाद्यति न रात्रौ, अतो रात्रौ ददयन्ते न दिवा । न चैतान्येव केवलाणि । किं तर्हि । षोऽप्यस्य विचारकत्वात् कागुं हीडौ । विविधं दीप्यमानः चन्द्रमाः नक्तम् एति पयोऽपि वरुणस्यैव कर्म । एतमपि वरुण एव गर्वं करोतीत्यर्थः । तदीयो ह्येको रश्मिः सुपुण्यात्पञ्चमसरे प्रलि हीप्यते । तेनाथं विचारकत्वात् चन्द्रमा नक्तमेति । अथवा 'अमी ये ऋक्षाः' इति पच्छब्दो बहुवचनान्तो स्वरवयेव कुंस्त्रिश्च । तथा दर्शनादिभिः त्रिषाभिः सम्बन्धते न कश्चैः । पुत घृत् । पञ्चमसरेऽप्येतावतावद्विदस्य धारार्थं प्रतिनिर्दिष्टावासाह्वानविनिर्देशात् प्रतिनिर्देशकत्वमाप्तमपि सैवायेकवाच्यस्यप्रत्ययसम्भवात्, 'अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि' इति च कर्मणामुपादानात् कियोरेशाभरेण बहुवचनं कुंस्त्रिश्च । एवं योजना—पहञ्छ्राणि नक्तं ददयन्ते, यथ दिवापि गच्छन्ति, यथ विचारकञ्चन्द्रमा नक्तमेति, एतानि त्रयोपि अदब्धानि वरुणस्य व्रतानीति ॥ १० ॥

१-१. नक्षत्रवृक्षा ज्योतिर्गः । अमूनि यानि नक्षत्राणि निहितानुदयेः कुंस्त्रे रत्नी ददयन्ते इत्यवहनि गच्छन्ति । दिवा मैत्रानि ददयन्ते । अमी न कश्चित्ः इति गच्छन्ति इति । 'अज्येतिपुद्' (वा ७, १, ५०), अज्येतिपुद्गुणवत् आच् ही, 'अहनि कुहं चिद्' (वा ३, ५, ६), 'किमोऽद्', 'वा इ च अहनि' (वा ५, ३, ११-१२) इति निर्दिष्टानां प्रक्रिया । चिरञ्चिद् दिवा इति समागतिप्रत्यये वा । आदस्येतिपुद् ईयुश्च । अचिद्वहति भगच्छन्ति । अचिदेवाहनि ददयन्ते । न सर्वत्र महस्यु । यथा एतेष्व भगच्छन्ते अति तथा इव नक्षत्रानि ददयन्ते महसि । न इत्येतेष्व प्रतिनिर्देशार्थं पञ्चमसः एवम् । दम्पु दिनमात्रम् । एतानि अहिंसितानि वरुणस्य कर्माणि । इवा एव ताभ्योऽपि नक्षत्राणि करोति । कथम् । कथो हि दिवा स्वभासा नक्षत्राणां भासं छाद्यति । न रात्रौ । ततो रात्रौ दर्शनम् महस्येतेष्वेतेष्व । मैत्रायेव । चन्द्रमण्डलेऽपि त्रिभिर्दशांशं । कागुं हीडौ । कागुं च । विविधं दीप्यमानः चन्द्रमा रात्ररात्रच्छति । पयोऽपि वरुणस्यैव कर्म । तदीयो ह्येको रश्मिः सुपुण्यात्पञ्चमसरे प्रलि हीप्यते इति । अथवा ये इति सम्बन्धेन बहुवचनं कुंस्त्रिश्च च । ददथ्रे ईयुः ०ने इति किञ्चित् (१०५०) न कश्चैः । अहनिपि नक्तं ददयन्ते, यथ दिवा अपि गच्छन्ति, यथ चन्द्र मने रत्नी एतानि त्रयोपि वरुणस्य व्रतानीति किं न कु.

घेङ्कट० नक्षत्राणि रात्रौ दृश्यन्ते वर षानि दिवा गच्छन्ति । तथा दीप्यमान चन्द्र रात्रौ गच्छति । भवति च दिवा तिरोहित । जानीमानि शत्रुभिरक्षितानि वरुणस्य प्रतानि इति ॥ १० ॥

मुद्गल० अग्नी रात्रावस्मानिदंश्यमाना ऋणा सप्तऋषय उवा उचैरपरिप्रेक्ष्ये निहितास स्थायिका ये सन्ति ते ऋणा नक्तम् रात्रौ ददन्ते सर्वैरपि दृश्यन्ते । दिवा अहनि बृह विद् वीं षानि गच्छेयुः । न दृश्यन्त इत्यर्थः । वरुणस्य राज्ञ प्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादिरूपानि अदृश्यानि केनाप्यर्क्षितानि । किञ्च वरुणस्याशुषेव चन्द्रमा नक्तम् रात्रौ विचाकशात् तिरोपेण दीप्यमान एत गच्छति ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्विंशो वर्यः ॥

तत् त्वा यामि प्रहोणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेळमानो वरुणो ह घोष्युरुंससु मा न आयुः प्र मोषीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा । यामि । प्रहोणा । वन्दमान । तत् । आ । शास्ते । यजमान । हनि । ऽभिः ।

अहेळमान । वरुण । इह । गोषि । उरंऽशस । मा । न । आयु । प्र । मोषी ॥ ११ ॥

इत्यन्व० १ तत् त्वा यामि याप्नाकर्माऽयम् । याप्ते । प्रहोणा अनेन प्रकृतक्षणेन वन्दमान स्तुवम् । किं पुनस्तत् । सामर्थ्यादायुः । तत् आ शास्ते प्रार्थयते अथ अलोवरगृहीतो हरिश्चन्द्रास्यो यजमान हविर्भिः अस्ते । एतच्छ्रुत्या अहेळमान अकुष्यन् हे वरुण । इह कर्मणि अथ स्थामा वा वसतानकोरावयो गोषि जुष्यस्व । शृणु याप्नाभिरयर्थः । श्रुत्या च हे उरशस । 'उर' (निर ३, १) इति बहुनाम । असा स्तुति । बहुस्तुत 'मा न 'अस्मदो दयौष' (पा १, १, ५५) इत्येवमेतद् बहुवचनम् । आयुषो आयु जीवितम् प्र मोषी । जीव्य आवाभिरयर्थः ॥ ११ ॥

घेङ्कट० तत् त्वाम् अहम् याकामि स्तोत्रेण वन्दमान । तत् एव^१ । च^२ आ शास्ते अथ च हरिश्चन्द्र यजमान हविर्भिः । २ तत् एव^३ अकुष्यन् वरुण । इह जुष्यस्व । तदाह — बहुस्तोत्र^४ । मा अस्माकम् आयु प्र मोषी इति ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे वरुण । गुणैर्षु अहम् त्वा त्वाम प्रति तत्^१ आयु यामि याप्ते । प्रहोणा वन्दमान वेदस्तुरया मानयन् सर्वत्र यजमान अपि हविर्भिः तत् आयु आ शास्ते प्रार्थयते । एव च इह कर्मणि अहेळमान अनाश्रमकुर्वन् तत् गोषि अस्मदपेक्षित जुष्यस्व । हे उरशस । बहुभि स्तुवम् । न अस्मदीयम् आयु मा प्र मोषी प्रमुषित मा कुरु ॥ ११ ॥

तदिन्नक्तं तद् दिवा मह्यमाहुस्तदयं केतौ हृद् आ वि चष्टे ।

शुनःशेषो यमहहद् गृभीतः सा अस्मान् राजा वरुणो शुभोक्तु ॥ १२ ॥

१ मासि क २-२ त्वा याप्ते ऋणा जना स्तुवम् । तदास्तुत प्रार्थको अथ हरिश्चन्द्रो याप कुरा हविर्भिः । तन्न अकुष्यन् हे वरुण इह कर्मणि मरुण्यथा वा वर्तमानकोरावयो जुष्यत या-याप्ते । हे बहुस्तुत । भावशेवर्तनं मा प्रमोषी । 'हेयमानोऽप्यत्र कुष्यन् (कुट्य वि^१ अ)' इति जुष्टे । 'असतो दयौष' इति गोषि आयु । जीव्य आवाभिर यि^२ अ कु ३ ३ 'आवास्तु देव अ' ति^३ एव ४ मासि राजा क ५५ स त्वम् साम् क, त्वाभ वि^४ एव ६ यद् गृभीते

तत् । इत् । नक्तम् । तत् । दिवा । गद्यम् । आहुः । तत् । अयम् । केतः । हृदः । आ । वि ।
चष्टे । शुनःशेषः । यम् । अहत् । गृहीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमोक्तु ॥ १२ ॥

स्कन्द० 'तत् इत् नक्तम् इच्छद् एवार्थे । तदेव नक्तम् । तत् एव दिवा । सतवमिरण्यः । मद्यम् आहुः
कथयन्ति । के । सामध्याद् सुहृद्- ऋषयो प्राज्ञाणा वा प्राणाधिदेवता वा । तत् एव अयम्
केतः प्रशानम् हृदः हृदयस्य सम्बन्धो 'आ वि चष्टे' भाषिमुत्प्रेन कथयति । हृदयेनाप्यहं
तदेव जानामीत्यर्थः । किं पुनस्तत् । सामध्याद् वरुणः भार्गवानामार्तिहर इत्येतत् । 'यत्
एवमतो ब्रवीमि—शुनःशेषः यम् अहत् अतीतकल्पशुनःशेषापेक्षया वाऽयं प्रथमपुरुषप्रयोगः ।
भारतम् एव वा परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेणामिधानम् । अतीतकल्पे यः शुनाशेष भासीत्
अहमेव वा सः शुनीतः गृहीतः । सः अस्मान् राजा वरुणः मुमोक्तु अतो यूयात्' ॥ १२ ॥

वेङ्कट० तत् एव नक्तम् तत् दिवा मद्यम् सर्वे कथयन्ति वरुणस्त्वां मोक्षतुमीष्ट इति । तत् एव
हृदयस्य च मद्या मद्यम् वि चष्टे ममापि तथा बुद्धिर्भवति । यूये वदः शुनाशेषः यम्
देवम् आहूतवान् सः राजा वरुणः अस्मान् मुमोक्तु ॥ १२ ॥

मुद्रल० तदित् तदेव वरुणविषयं स्तोत्रम् नक्तम् रात्रौ मद्यम् शुनःशेषाय आहुः कर्तव्यत्वेन
अभिज्ञा कथयन्ति । तथा दिवा अग्निं तत् एवाहुः । हृदः महीयमवसो नित्यञ्चः अयम् केतः
प्राणाधिदेवोऽपि तत् एव कर्तव्यत्वेन आ वि चष्टे सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति । गृहीतः
गृहीतो यूये वदः शुनाशेषः पृथक्काको जगः यम् वरुणम् अहत् आहूतवान्, सः च
वरुणः राजा अस्मान् शुनशेषान् मुमोक्तु । कथयन्तु मुक्तं करोतु ॥ १२ ॥

शुनःशेषो ब्रह्मद् गृहीतस्त्रिधादित्यं द्रुपदेयुं वदः ।

अर्वेन राजा वरुणः ससृज्याद् विद्वौ अर्दन्धो वि मुमोक्तु पाशान् ॥ १३ ॥

शुनःशेषः । हि । अहत् । गृहीतः । त्रिषु । आदित्यम् । द्रुपदेयुं । वदः । अर्वं । एनम् ।
राजा । वरुणः । ससृज्यात् । विद्वान् । अर्दन्धः । वि । मुमोक्तु । पाशान् ॥ १३ ॥

स्कन्द० 'शुनःशेषः हि हितान्त्रो यस्मात्प्रे । यस्मात्पुनःशेषः अहत् गृहीतः आदित्यम्
अदितेः पुत्रं त्रिषु द्रुपदेयुं वदः दृजन्त्रो दास्यन्तयाद् यूये वदते । पदनाम्पः स्वान-
पथनः । त्रिषु द्रुपदेयेषु वदः । अथ अर्दन्धो पादयोर्ब्रह्मन्, मध्ये चटयान्, उपरि तिरस्वि इत्यर्थः ।

1-1. तदेव शरी मेदेवमि मद्यमहुः कथयः प्राज्ञा वा स्तदितः विं अ हु. २. मास्ति रिं अ हु.
३-३. शीतः स्वान्त्रे जने । यः एवम् अतो ब्रवीमि । देवस्य नित्यस्य तन्वयाया अग्निं नित्यता जने जने ।
तस्मात्प्रेने जने यः शुनःशेषः स्वपनाहूतवान् अकथेन वा यः गृहीतो यम् अहत् । स एव वरुणः अस्मान् अतो
यूयात् मुमोक्तु । 'मनुजमेगविषयः' इति मन्त्रे । 'हृदयोर्हः' (पञ्च ८, २, ३०) इति गृहीतः विं अ हु.
४-४. स शुनःशेषो वरुणःशेषः पुत्रं स्वान्त्रे त्रिषु द्रुपदेयेषु वदः । 'अन्धो दृग्भयपतिः' । स्वपनाहूतवान् यूयेत ।
५-५. रिं अ हु.

‘यद्यपि चैरस्मिन् यूपप्रदेशे पतोः खिरस्येव बन्धनं विहितं नान्यत्र । तपानि पुन्यपत्तोर्थात् कटां पादयोश्चास्ति बन्धनम् । नहि विरेभाप्रबन्धनेन पुरयो विनास्ति निश्चलः भवयो धारयितुम् । यस्मादिति वचनात् तच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । तस्मात् कर्ता-
नुपमिवान् एवम् शुनःशेषम् राजा वरुण. अत्र सरज्यात् अवसर्गो नामाम्यनुज्ञा । ‘जीव
त्वय मा स्मैमं मारयत’ इत्येवमनुजानीयादित्यर्थः । ‘अनुज्ञाय च विद्वान् जानन्
अस्मात्कर्तारं मन्त्रतां वा अद्वयः अर्हिसितः वि मुमोक्तु पातान् एतान् देवं
पञ्चाः ॥ १३ ॥

येदुक्तं शुनःशेषः द्विः ‘भवम् देवम् आहूतवान्’ गृहीतः त्रिषु यूपस्य स्थानेषु बद्धः अदितेः पुत्रम् ।
तम् वरुणः अवसृजतु । विद्वान् अर्हिसितः पातान् वि मुमोक्तु । पातविमोचनं पञ्चमवसर्गात् ॥ १३ ॥

मुद्रलं शुनीतः कल्पनाय गृहीता त्रिषु शिखरपाकेषु दुपदेशु द्वोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेह-
त्रिशेषेषु पद्मः शुनःशेषः आदित्यम् अदितेः पुत्रं च वरुणम् अह्नुत् ‘आहूतवान् द्वि वस्मादेवम्,
तस्मात् सा वरुणः राजा एवम् शुनःशेषम् अत्र सत्तज्यात्’ । अत्रार्थं बन्धनात् विमुक्तं करोतित्यर्थः ।
विमोक्तप्रकार एव स्थोत्रियते— विद्वान् विमोक्तप्रकाराभिः अद्वयः केनाप्यर्हिसिता वरुणः
पातान् वरुणरजुविशेषान् ‘वि मुमोक्तु’ विच्छिद्येवं मुक्तं करोतु ॥ १३ ॥

अयं ते हेळी वरुण नमोभिरयं यज्ञेभिरीमहे ह्रविभिः ।

अयन्नस्मर्ष्यमसुर प्रचेता राजभेनांसि शिश्रयः कृतानि ॥ १४ ॥

अयं । ते । हेळ । वरुण । नमः ऽभि । अयं । यज्ञेभिः । ईमहे । ह्रविः ऽभिः ।

अयन् । अस्मर्ष्यम् । अस्मू । प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् । एनींसि । शिश्रयः । कृतानि ॥ १४ ॥

अयम् अयं इत्युपसर्गो ईमहे इत्याख्यातेन सम्प्रत्यये । अयं ईमहे इत्युपसर्गपदो
वर्तते । अयं ईमहे अपनयामः । ते तव हेळः शीघ्रम् । हे वरुण । नमोभिः नमस्कारैः
स्तुतिभिः । न च डेयैर्नमोभिः । किं वाहै । अयं यज्ञेभिः ईमहे सोमपालीशपापनयान् ।
ह्रविभिः चरपुरोडाशादिभिः । अपनीशकोपयत् तव्यं क्षयन् किं निवासगतयोः हृष्यस्यायं
स्यत्ययेन । निवसन् इहागच्छन् वा अगमन्वम् असमदर्थम् हे अपुर । असत्वा प्राणा
तद्वन् । प्रनेत । प्रकृष्टज्ञाव । राजन् । दीप्त । ईमहे । वा एनींसि पापानि
शिश्रयः इत्ययं मन्त्रशिराकावि कुप । कृतानि यान्परमाभिः । ‘एतदुक्तं अयति’—

१-१. एनींसि कथने न युज्यते । तत्र पुष्पपशुवात् । न चेद् निगमने निबन्धे न रक्षतिने वारयोः
वराय च शब्धे । द्वि इति वण्ट्यात् वण्ट्यश्च द्वि अ कु. २. अयन्नुता विं अ कु. ३-२. अनुज्ञाय
भारार्तां ॥ गन्धर्विभिः ॥ मुमोक्तु पातान् असदन्वकरणं विं अ कु. ३. वास्ति स्तारं कु. ५-५ अय-
गात् माग्वां छ. ६. पातान् विं छ. ७-७. नास्ति विं इ. ८-८. नास्ति वि. ९-९. हे वरुण
पत्र ईमहे नमोभिः, यज्ञेः ह्रविभिः अयं ईमहे अपनयामः । अयं अयं इत्युपसर्गः प्राणा । अनुज्ञि रः । अयं अयं प्रकृष्टज्ञानं राजन्
इति ईमहे वा पातानि क्षयं अयं इति इति अयं अयं इति अ कु. १०-१०. नास्ति विं अ कु.

‘यैः पूर्वकृतैरपुण्यैर्बन्धनं मारणं च प्रापिता यथं तान्बलतोऽपि तावद् परं मग्द्विपाकानि कुरु’,
येन पुनरीष्टो दुःखं च प्राप्नुमः^१ । एनांसीति पाठा एव^२ वाऽभिप्रेताः । यानस्मरिपत्रा कृतान्
तिश्रयः । सुखैर्ययैः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अथ भवगच्छतिरिति^३ याचामहे । विनादायामः तव बहणं^४ । नमस्कारैः शोधम् । एवं ययैः
हविर्भिः च । निवसन् अस्मदर्थं बलवन्^५ । प्राज्ञः^६ राजन्^७ । कृतानि पापानि विनाशय ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे बहण ! ते तव हेतुः क्रोधम् मद्योगिः नमस्कारैः^८ अथ ईर्ष्ये भवगच्छामः । तथा ययैः
ययैः साहाय्यदानेन पूर्यैः हविर्भिः अथ ईर्ष्ये ययैः परिलोप्य क्रोधमपनयामः । हे अहुर !
अनिष्टशेषशालि ! प्रपेत ! प्रकल्पेण प्रज्ञायुक्त ! राजन् ! क्षीण्यमान बहण ! अस्मान्भ्यम् अस्म-
दर्थम् तवन् अस्मिन् कर्मणि निवसन् कृतानि अस्माभिरनुष्ठितानि एनांति पापानि तिश्रयः
अधिवानि तिपिकानि कुरु ॥ १३ ॥

उदुत्तमं वरुण पाश्र्वंस्मदवाधुमं वि मंघ्युमं श्रधाय ।

अथा वृषमादित्य ब्रूते तवानांमसो अर्दितये स्याम ॥ १५ ॥

उत् । उदुत्तमम् । वरुण । पाश्र्वम् । अस्मत् । अर्थ । अघुमम् । वि । मंघ्युमम् । श्रधाय ।

अर्थ । मृषम् । आदित्य । ब्रूते । तव । अनागतः । अर्दितये । स्याम् ॥ १५ ॥

स्कन्द० ‘उदु इत्युपसर्गः भवाय इरवात्पाठेन सम्बन्धयिष्यत्यर्थः । अघुमाय ऊर्ध्वम् श्रधाय । उत्तमम्
परम् । पाश्र्वम् अस्मत् अस्मत्ता । अथ अपमम् अधममपि अथव । वि मन्घ्युमम्
श्रधाय मन्घ्युमं श्रधाय । सन्नापि रियतं विगुह्येत्यर्थः । अप पाश्र्वप्रथिविमोक्षान्तरम् वयम्
हे आदित्य ! अर्दितैः पुत्र ! ज्ञेयं यामकर्मणि तव स्वभूते । स्वदेवत्ये यय वृष्यर्थः । अनागतः
अपगतपापः अर्दितये ‘अर्दितैः’ (मिप १, ११) इति वाङ्मनसः । अर्दित्यं चतुर्थी । स्तुतिरुक्तमयावर्धम्
स्याम भवेम । एतेष्वर्थे वागे रत्नं स्तुवाभेत्पर्यः^९ ॥ १५ ॥

वेङ्कट० उत्तमम् बहण ! पाश्र्वम् उत् ऊर्ध्वम् अस्मत्ताः मन्घ्युमम् वि श्रधाय^{१०}, अथ श्रधाय^{११} भवमम् ।
अथ ऊर्ध्वम् अर्दितैः पुत्र ! एतस्त्वामिके ससम्पत्कन्दनादिके^{१२} ज्ञेये प्रमादरहिताः मस्यै
वृषिभ्यै स्वाम भयुताः सन्तः ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे बहण ! उत्तमम् उरुहृष्टं शिरसि बद्धम् पाश्र्वम् अग्रम् अस्मत्ताः उत् ऊर्ध्वम्
तिपितीवृत् । अधमम् मिष्टं पादोऽन्तस्थितं पाश्र्वम् अथ अघाय अधस्ताद्बहुष्य तिपिने कुरु ।

१-३. पूर्वकृतारिषाई बन्धनमये श्रयिणः । तान्यनोऽपि तातर् तिपिभ्य वि^१ अ कु. २. मानुष्य
वि^२ अ कु. ३. नास्ति साम्. ४. गच्छति वि^३ अर्थ; अत्राण्ड तम् ए शोधः. ५. नास्ति कु.
६. अथ ए साम्^४; एव साम्^५. ७. नास्ति वि^३. ८-८. हे बहण उत्तमं पाश्र्वं प्रीत्या बहन्
ऊर्ध्वं अथ अधस्तः । अधमं पादो बद्धन्ति अथ अघाय । अर्थैः अथ । मन्घ्ये अष्टया बद्धन्ति वि अथ ।
तत्रोत्तमि रियुष्य । अथ अन्धमि रियुष्येतेषु बहं हे अर्दित्य एव अर्दित्ये। स्वदेवत्ये मन्घ्यु बन्धे अनागतता
बहने अर्थे । अर्दित्यैः स्तुतिः । श्रुत्यै वि^३ अ कु. ९. अथ अ. १०. अथ अ. ११. अथ अ. १२. अथ अ.

मन्वसम् 'नानिप्रदेत्त यत्' वासाम् वि अथाप विलुग्य विधिहीकुरु । यथ अनन्तरम् हे आदित्य! अदिते पुत्र! वरुण! वयम् शुन शेषाः^२ तव प्रते स्वदीये कर्मणि अदितये छन्दनाहित्याप्य अनागत अपराधरहिता स्वाम भवेत् ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चदशो वर्गः ॥

[२५]

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण श्रुत्वम् । मिनीमसि यविद्यवि ॥ १ ॥

यत् । चिद् । हि । ते । विश । यथा । प्र । देव । वरुण । श्रुत्वम् । मिनीमसि । यविद्यवि ॥ १ ॥

स्फुटं० 'यत्' इति निपातो यद्विसृष्टस्वार्थे । चिद् वाङ्मोऽप्यर्थे । द्विरङ्गः पदद्वयम् । यवि ते तव विश यथा यथैवान्ये मनुष्या तद्देव वयमपि हे देव! वरुण! ततम् वागकर्म प्र मिनीमसि मीन् हितायाम् । प्रकर्षेण हिंस्रम् । यविद्यवि अहम्यहनि । वा पुनर्वागकर्मणो हिंसा । प्रमादेनापरणम् । यद्यप्यन्यमनुष्यवत् अहम्यहनि प्रमादेन वाग त कुर्म इत्यर्थः । यद्यपीति वक्ष्यमाणं तथापीत्यप्याहार्यम् । उच्यतेऽप्येकवाक्यता । तथापि मा न हत्यादि । नाना पक्षिदि त इति यच्छब्दो लुप्तविभाके यस्माच्छब्दस्य वैशब्दस्य द्वार्थे । चिद्धि माव्यौ द्वावपि पदधरौ । प्र मिनीमसि इत्यपि माद् माने इत्यस्य रूपम् । यस्माद् वे य प्रप यान्यमनुष्यवत् कर्म सायजातरपस्थाने वागकर्म वा प्र मिनीमसि प्रकर्षेण मिनीमसे । कुर्म इत्यर्थः । वदः । अहम्यहनि । तस्मात् ताव् वा^३ ॥ १ ॥

स्फुटं० यत् वयं तव अन्यमनुष्यवत् अस्वल्पेयादिकरणात् यतम् अन्यहम् हिंसामलतस्वी शुन इति । शुनोचक्रमधुं क्रियापदमनेक्य न^४ इष्टमिति ॥ १ ॥

मुद्रणं० 'यच्चिद्' इत्येकविंशत्यं 'द्वितीयं शुनम्' । 'शुन शेषाः' । 'वायजम्' । 'वारजम्' ।

हे वरुण देव! लोकं यथा विश प्रजा कदाचित् प्रमाद् कुर्वन्ति तथा वयमपि ते तव मन्वसि गच्छिद्धि यद्वा क्विचित् ततम् कर्म यविद्यवि प्रतिदिनम् प्र मिनीमसि प्रमारव दिवितान्त । तदपि यत् प्रमादपरिहारिण साह कुर्वन्ति शेष ॥ १ ॥

१-१ 'देवाम् मी' २ 'येना वि' ३-३ कथी तव विश अन्वे मनुष्या यथेव तद्भवन्ति हे देव वयं वागकर्म प्रकर्षेण हिंस्रं अहम्यहनि । प्रमादेन अस्वल्पेया वागस्य हिंसा । यच्चि अन्वमनुष्यवत्प्राप्तानि प्रमादेन यत् कुर्म तथापि यच्छब्दो लुप्तवाक्ये न पूर्वकुर्मवत् कर्तुं वैधिरिति वा । यदिति यत् कर्तव्यं पुत्र । न मीन् हिंसाय । माद् माने इत्यर्थः । वे वयं हे देव वरुण! तव अन्यमनुष्यवत् साधुत्वं उरपत्तम् कुर्म । यत् वा नित्यं यथापि वा । तथाप्यन्ये दिव्ये वा कुं य अर्कं दिव्यं यत् ५ यत्प्रोत्सेतुं दिव्यं रूपं ६ नास्ति दिव्यं अर्कं । ७-७ नास्ति वि मीं ८-८ जीन शेषं मीं ९-९ गद्वीं १०-१० यत्प्रोत्सेतुं मीं ।

मा नो वधाय हृत्वे जिह्वीञ्जनस्य रीरधः । मा हृणानस्य मन्थवे ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हृत्वे । जिह्वीञ्जनस्य । रीरधः । मा । हृणानस्य । मन्थवे ॥ २ ॥

स्कन्द० 'मा नः अस्मान् वषाण हृत्वे वषसाइनम् । इत्युः हनने मारणम् । उडनाय मारणाय वा । जिह्वीञ्जनस्य हेळ इति कुप्यतिकर्मा (वृ. निघ २, १२) । भूते वाचं छिद् । पूर्व कुडस्य । रीरधः रथ्यतिर्वंशगमने । वशं जैपीः । अन्ताडवति मारयति तस्य पूर्व कुडस्य माऽस्मान् मध्यान् कार्पीरित्यर्थः । मा हृणानस्य 'हृषि' (निघ २, १३) इति श्लेषनामसु पाठान् हृणितिति क्रोधार्योऽपीत्यवगम्यते । स्वत्ययेन वा स्थाविकरणः । घातन्तरं वा हृन् । धर्ममाने छद् । उडानीमेव कुप्यतः । मन्थवे क्रोधाय । योऽपि साम्प्रतमेव क्रोदुमिच्छति । तस्यापि क्रोधार्यं माऽस्मान् वध्यान् कार्पीरित्यर्थः ॥ २ ॥

येकूट० मा अस्मान् आपुषाय हृन्ने कुडस्य स्वभूताय वशं वप । मा च हृणानस्य मन्थवे । हिसावरो हृणानः ॥ २ ॥

मुद्रल० हे वरग ! जिह्वीञ्जनस्य अनादरं कृतवतः हृत्वे हन्तुः पापहननशीलस्य तव सम्बन्धिने स्वत्कर्तृकाय वषाय नः अस्मान् मा रीरधः संतिद्यान् विषमभूतान् मा कुड । हृणानस्य हृणीयमानस्य कुडस्य तव मन्थवे क्रोधाय मा अस्मान् रीरधः ॥ २ ॥

वि मूळीकार्यं ते मनो रथीरधं न संदिताम् । ग्रीर्भिरूप्य सीमहि ॥ ३ ॥

वि । मूळीकार्यं । ते । मनः । रथीः । अधम् । न । समर्पितम् । ग्रीऽभिः । वृण् । सीगृहि ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'वि इत्युपसर्गः सीमहि इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । मूळीकार्यं भुक्ताय जीवितकल्याण-
वात्तमनः तै वप स्वभूतम् मनः हविर्भूतो मयायं अह्नयितव्य इत्येवं रूपे षडस्मात्पाठव्यधिकृतं
छद् । रथीः अधम् न संदिताम् दितिरत्र बन्धनार्थः 'शुनरिपत्तेर्णि विदिताम्' (ऋ ५, १, ५)
इति यथा । यथा रथीः सारथिरर्थं रथे बद्धमेवै वषम् रथीः स्तुतिभिः हे वरग ! वि सीमहि ।
विपूर्वस्य स्वतेरिदं रूपम् । स्वतिर्भोग्यस्य विमोचने वर्तते । विमुञ्चामः । अथवा विन् बन्धने
हापरैतत्पन् । विगतवर्णं कुर्मः । अपनयाम इत्यर्थः ॥ ३ ॥

येकूट० सुखार्थं सारथिः बद्धम् इव अधम् तव कुडम् मनः स्तुतिभिः विमोचयाम इति ॥ ३ ॥

१-१. अस्मान् च । वषसाये । इत्युत्तरे । हेळः कुडे । 'लिट्. अन्त्या' (पा ३, २, २०९) इति । भूते वा
निट् । रथ वषाणने । योऽस्मान् वषायति मारयति च तस्य पूर्वकुडस्य मा वध्यान् कार्पीः । ह्य कोषे । हन्
वा । श्च न्यत्ययेन । रथीमे छट- शानच् च । इत्यर्थे मुच्यतः । वः साम्प्रत्येन क्रोदुमिच्छति तस्यापि क्रोधार्यं
मास्मान् वषायात् कार्पीः वि' अ कु. २. नास्ति वि मे'. ३-३. अह्नयते श्वितिरुक्तपाप एवाय तव मनः
मद्विरथै । एते मध्यादि रथी रथीः सारथिः । रि न्यन्ते । रथे सम्बद्धं बद्धमर्थं रथीयं विमोचयति तदम्
स्तुतिभिः रे वरग विपीनदि विपनं न्ये कुर्मः । रेः स्वामिभोग्ये । विमुञ्चामः । यो अन्त्यावति इति इत्ये
रिन् न्यन्ते इत्येव वा । विपान्यने कुर्मः लप्पनः वि' अ कु. ४. नास्ति कु सारथ.

मुद्रल० हे वरण^१ मृळीकाय जस्मत्सुप्राय ते सव मन भीभि स्तुतिभि वि सीमहि विरायण
पत्नीम । प्रसादयाम इत्यर्थे । दृष्टान्त । रथी 'रथस्य स्वामी' सखितम् सम्पक् सखितत दूरम
नेन धान्तम् अश्वम् न अश्वमित् । यथा स्वामी श्रान्तमश्व यवसप्रदानादिना^२ प्रसादयति तद्वत् ॥१॥

परा हि मे विर्मन्यवः पतन्ति वस्यद्दृष्टये । वयो न वसतीर्यं ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विर्मन्यव । पतन्ति । वस्यं । दृष्टये । वयं । न । वसती । र्यं ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'परा वि इत्युपसर्गो पतन्ति इत्याख्यातेन सम्पन्नमित्यर्थः । दिशन्त पदप्राग ।
मे मन मन्यव 'मन्वते, छन्तव' (निघ २,६) इति कान्तिकर्मसु पाशाद् मन्वतिरत्र
काण्डिकर्मा । मनयति मन्वव कामा वि परा पतन्ति विविध रवा प्रति प्राप्नुवन्ति ।
वस्यद्दृष्टये इत्य गद्ये । दृष्टोऽपि चात्र सामर्थ्यात् सोपसर्गायो दृष्टव्य । वसुतोऽभिपत्तये
रवतो अश्व लक्ष्मिर्त्यर्थे । कथ पुन परापतन्ति । उच्यते । वय न पतिय इव ।
वसती उ । उपसक्त प्रतिगतद्वारायै । स्वानि निवासस्थानाति प्रति^३ ॥ ४ ॥

येदूट० मन विविधा इच्छासुखं^४ क्षेपस^५ इच्छार्थं वरणे राजानं प्रति परा पतन्ति । यथा पक्षिण
आवासस्थानान्पनुमृत्तानि^६ उप गच्छन्ति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे वरण^१ मे मन ह्युन शेषस्य विमन्यव क्रोधरहिता सुखं^२ वस्यद्दृष्टये पत्नीवस अदिशयेन
वसुमसौ जीवन्त्य प्राप्ते परा पतन्ति पराद्मुखा गुनरादृष्टिरहिता प्रसरन्ति, दिशन्तो अक्षिण्ये
सर्वजलप्रसिद्धिमाह । परापतने दृष्टान्त — वय न पक्षिणो यथा वसती निवासस्थानानि
उप सामीप्येन प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ ४ ॥

कृदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे । मृळीकायोरुच्यर्क्षसम् ॥ ५ ॥

कृदा । क्षत्रश्रियम् । नरम् । आ । वरुणम् । करामहे । मृळीकार्यं । उच्यर्क्षसम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'करा कस्या वेदायाम् क्षत्रश्रियम् क्षत्र वल्ल धन वा अयति क्षत्रभीदंछवाद् धनवार
वा च क्षत्रश्रियम् । नरम् अनुभ्याकारम् वरुणम् आ करामहे अर्वांगारमाभिसुख करिष्याम
इत्यर्थे । मृळीकाय सुखाय जीवितलक्षणावाचनम् । कीदृशम् । उच्यर्क्षसम् बहुना दृष्टार
पशुदर्शन वा । विमोचनविदग्धनात् परिदेवनेषा ॥ ५ ॥

येदूट० वरुणं^१ 'य अयति' कृदा तद्य वेदारम् वरुणम् अभिसुखं पुर्म सुखार्थं बहुना दृष्टारम् ॥ ५ ॥

१-१ 'रथस्वामी वि मे', 'स्वामी कथम् मे' २ धान्तप्रदा मे' ३-३ यन वरुणे । कामा वि रथ
पतन्ति विविध रवा प्रति प्राप्नुवन्ति वस्यद्दृष्टये इत्य गद्ये । वसुन प्रसाध पत्नीवसवित्यर्थे । कथा पक्षिण ह्यनिवासस्थानानि
पति तत्र वि' न तु ४ सुखं वि' एव ५ क्षेपस' ए वि' ६ आवासस्थानानि साम्
७ 'इय सीरस्य मृळी ८ ८ क' शने वरुणयो । उच्यत मवते तम् । व'व'तं धनान्त वा । नरुणम्
वरुणमागरामद् अयतामाभिसुखं इत्येषाम् । पार्थिवतन्तुप्राय वि' न क ९ पारित वि' १०-१० वय वय
रु वि' ११, वय सी सारम्, वय वय सी अ' सारम् १२.

मुद्गल० मूलीकाय शस्मरसुखाय वक्ष्यम् कदा कश्चिद् कर्मण्यायते करवाम । कीदृशम् । क्षनश्रियम्
 धलसेविनम् नरम् भेतास्य् उच्यतेऽस्य बहूनां द्रष्टारम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये षोडशोऽर्घः ।

तादित् संमानमांशात्वे वेनेन्ता न प्र युञ्छतः । धृतव्रताय द्राशुपे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । संमानम् । आंशात्वे इति । वेनेन्ता । न । प्र । युञ्छतः । धृतव्रताय । द्राशुपे ॥ ६ ॥

सङ्ख० 'इत्' शब्दः पदपूर्वः । तत् संमानम् साधारणं वा । सहस्रवी आशाते व्याप्तुतो
 भवत्यतो वा । की । द्विवचननिर्देशात् साहचर्याच्च मित्रावरणौ । वेनेन्ता कामयमानौ । किं
 पुनस्तत् । सामर्थ्याद् यद् यजमानः केवलाच्च द्वि वक्ष्याय मित्राय वा हविर्ददाति ।
 न प्र युञ्छतः पुच्छ प्रमादे । न प्रमाद्यतः स्वव्यवसायात् इत्यर्थः । किमर्थम् ।
 धृतव्रताय धृतमपरित्यक्तं स्वकर्म वेन स एच्छतः तस्मै द्राशुपे यजमानाय । यजमानस्यो-
 पकृतमित्यर्थः । अथवा एवमभ्युपासना ऋषो योजना—भाषाते इति लोकेण क्व । तत्
 संमानमस्तुवार्ता कामयमानौ । आत्मन एवेदं परोक्षरूपेण प्रथमद्रव्येणाभिधाने द्रष्टव्यम् ।
 भाषां पुन वीरवृत्तव्यवधानवाक्यात् इत्यर्थः । किं यत् । सामर्थ्यादायुः । किं कारणम् ।
 यतो न प्रमुञ्छतः । इदमपि पूर्वयत् प्रथमपुरवेणात्मन एवाभिधानम् । यतो याते
 स्तुती न प्रमाद्यात् इत्यर्थः । किमर्थम् । एवमवाय द्राशुपे स्वकर्मणामपरित्यक्त्वात्
 छत्ततो वरणाः । स एव दान्वात् शौक्यः कामानां दान्वात् । तदर्थो वक्ष्याथो
 यो यानः वा स्तुतिर्वा तत्र यतो न प्रमाद्यात् इत्यर्थः ॥ ६ ॥

येङ्क० उद्गीर्णस्य सह आगच्छतो मित्रावरणौ कामयमानौ । न च प्रमाद्यत धृतकर्मणे
 यजमानाय कर्मवीच्यवार्थमिति ॥ ६ ॥

मुद्गल० धृतव्रताय अनुष्ठितकर्मणः द्राशुपे हविर्दसवते यजमानाय वेनेन्ता कामयमानौ मित्रा-
 वक्ष्याविति श्रेयः । द्राशुपे संमानम् साधारणम् तदित् अस्माभिर्दत्तं तदेव हविः आशाते
 आशुपेति । न प्रमुञ्छतः कदाचिदपि प्रमादे न कुदतः ॥ ६ ॥

वेदा यो वीनां पुदमुन्तरिक्षेण पर्वताम् । वेदं नावः समुद्रियं ॥ ७ ॥

वेदं । यः । वीनाम् । पुदम् । अन्तरिक्षेण । पर्वताम् । वेदं । नावः । समुद्रियं ॥ ७ ॥

१-१. मण्डलम् । अथ ऋषेः । तत् यजमानः गच्छति इति तत् साधारण मित्रावरणयोः । नौ
 व्याप्तुतो भवत्यतो वा । त्रिन कश्चिन् । उवाच च गुणश्च । कामयमानौ । पुच्छ प्रमादे । यजमानः केवलाच्च वक्ष्याथैव
 ददाति वेत् अवसर्ष वनाधि न्यायानि । न प्रमाद्यतः स्वपरित्यक्तकर्मणे यजमानायोपकृतम् । अथवा आशाते इति लोके
 क्व । व्याप्येन मया यही । अथा इतिवन्तुन.नेषी साधारणमातुः अस्मात्पदे कामयमानौ । न प्रमाद्यात् ।
 अथपि तम् वनि । यतो स्तुत्यौ । यतः स्वकर्मणामपरित्यक्तं लोचुम्बः कामानां दाने च वक्ष्याय यो यात् । स्तुतिर्वा तत्र
 यतो न प्रमाद्यात् ततः गानुरवसर्षवे वि' अ कु. २. अथ-उन्ती वि'. ३. पीच्यार्थं साम्ब नु. ४. त. वेद
 १, ११०१ १. १.

स्कन्द० यं कीदृशो ब्रह्म उच्यते—'वेदा यो वीनाम्' इति । वेद जानाति य ब्रह्म वीनाम् पक्षिणाम् पदम् अन्तरिक्षेण पतताम् गच्छताम् । दुर्ज्ञानं हि पापुवर्धितेभ्योऽन्तरिक्षेण गच्छता वदन् । न च वीनामेव केवलम् । किं यदि । वेद ननु षडमपि समुद्रिन समुद्रियाया समुद्रे भयाया । समुद्रेण गच्छन्त्या इत्यर्थः । अतदपि दुर्ज्ञानमेव ॥ ७ ॥

घेङ्कट० प्रजानाति य^१ अन्तारिक्षे^२ गच्छता पक्षिणाम् आवासस्थानं यत्र सार्यं वसन्ति । वेद च नाव समुद्रेण^३ यच्छन्ती । मनुष्यास्तु^४ पतत^५ पश्यन्ति विस्मय्यमानाश्च नाव । "न तु तेषामावासात्", न च^६ विसर्गस्थानमिति ॥ ७ ॥

मुद्रल० अन्तारिक्षेण पतताम् आकाशमावेषेण गच्छताम् वीनाम् पक्षिणां पदम् य ब्रह्म वेद । तथा समुद्रिय समुद्रेऽवस्थितो ब्रह्म नाव जले गच्छन्त्या वदन् वेद जानाति । सोऽस्माद्^१ दग्धनात् मोचयत इति शेषः ॥ ७ ॥

वेदं मासो धृतव्रंतेो द्वादशं प्रजायते । वेदा य उपजायते ॥ ८ ॥

वेदं । मास । धृतव्रंते । द्वादश । प्रजायते । वेदं । य । उपजायते ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'पदं वेदं मासं मासान् धृतव्रंतेो अर्पित्यकन्वकर्मा द्वादश । कीदृशान् । प्रजायते प्रजायते । अर्पितमत्र इत्यर्थः । अथवा प्रजासहितान् । प्रजा अपि वेदेरप्यर्थः । न च द्वादशैव केवलान् । किं यदि । वेद न योऽयम् उपजायते अधिकमातृत्वोदरं तमपि^१ ॥ ८ ॥

घेङ्कट० वेदं द्वादशं मासान् धृतव्रंतेोऽर्पित्यकन्वकर्मा स्तेस्ते काले प्रजायमानानुत्पृष्टिरे । प्रयोदशमुपजायमानमधिमासं च वेत्ति ॥ ८ ॥

मुद्रल० धृतव्रंते स्वीकृतकर्मविशेषः । यद्येकमहिमोपेतो ब्रह्म प्रजायते तथा तद्वैतप्रमाणं प्रजायमानं द्वादशं मासं वीनादीन् कारयुनाम्नात् वेदं जानाति । प्रयोदशतोऽधिकमासं उपजायते महासरतमपि अथमत्र उरपयते तमपि वेदं ॥ ८ ॥

वेदुं वार्तस्य वर्तनिपुरोऽर्ध्वस्यं बृहत्तः । वेदा ये अध्यायते ॥ ९ ॥

वेदं । वार्तस्य । वर्तनिम् । उरो । ऋध्वस्यं । बृहत्तः । वेदं । ये । अधिऽयासते ॥ ९ ॥

१ १ या वदोऽन्तेो गच्छता वदं वेदं पक्षिणामपि । पापुवर्धितान् दुर्ज्ञेयमपि वीना य अ वेदा य पं जानाति । समुद्रे नवाया मपि नाव पदं च वेदं वेदं किं अ कुं । नारित मूको २ २ ॥ वदं ५ प्रजायमानान् ३ अन्तरिक्षे कां विं लक्षे ४ वदति विं ५ गच्छन्ती मनु विं कां 'नीमनुष्यं' विं लक्षे ६ पक्षिणं कुं ७-७ न श्लेषानां विं कां. ८ ८ नास्ति सायन कुं ९ 'मन् मूको १० १० वेदोऽर्पित्यकन्वकर्मा द्वादशं मासं वेदं । या वदन्त्या । इतो या इति वेदं । द्वादशं मासं पतताम् । प्रजायतेनाम् । प्रजा अपि वेदं । न उरपयते अर्पितं । महासरतमोऽपि इति अधिमासं तम् ('मासम् विं अ') विं अ कुं

स्कन्द० वेद वातस्य वर्तनिम् गमनमागमनम् । कीदृशस्य । उरोः विन्तीर्षस्य शश्वस्य महश्चामैतत्
(द्व. निष ३,१) । महतः बलवत् इत्यर्थः । बृहतः धृतवपि महश्चामैव (द्व. निष ३,१) । वेगेन सम्बन्धेन
स्वपुनरुक्ति कर्तव्यम् । महतः । वेगेन श्रीप्रत्येत्यर्थः । यश्च वेद ये अधि सर्वस्योपरि दुल्लोके
भासते देवाः सान् । य एतानि वेद सस्यै वरुणाय 'न प्रयुज्यतेः । धृतताय दानुषे' (ऋ
१,२५,६) इत्येवं यच्छन्दस्य पूर्ववैक्यावयवा । यच्छन्दश्चुतेष्वच्छन्दमध्याहृत्योत्तरवैक्यावयवा
वा योग्या । य एतानि वेद सः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० वेद वायोः भावात्सव्याने विन्तीर्षस्य दर्शनीयस्य महतः । वेद च गक्षशाणि यानि दिवि
अप्यासते ॥ ९ ॥

मुद्रल० उरोः विन्तीर्षस्य शश्वस्य दर्शनीयस्य बृहतः गुणैरधिकस्य वातस्य वायोः वर्तनिम्
मार्गम् वेद बल्लो जायति । ये देवाः अप्यासते ऊपरि विश्विन्ति तावपि वेद जायति ॥ ९ ॥

नि पसाद् धृतर्जतो वरुणः पस्त्याङ्गस्वा । साम्राज्याय सुकृतुः ॥ १० ॥ ।

नि । ससाद् । धृतर्जतः । वरुणः । पस्त्याङ्गु । आ । साम्राज्याय । सुकृतुः ॥ १० ॥

स्कन्द० 'नि पसाद् निपीदति कुम्भतः वरुणः । ङ । पस्त्याङ्गु 'पस्त्यम्' (निष ३,५) इति गृहनाम् ।
[इदीत्वाभिप्रायतेतत्] । ङोक्पालत्वात् सर्वेषु गृहेषु वा । आकारस्तु पदपूरणः । किमर्थम् ।
साम्राज्याय सर्वपशुकाधिपत्याय । कीदृशः । सुकृतुः सुकर्मा सुप्रशो वा ॥ १० ॥

वेङ्कट० सः निपीदति धृतकर्मा वरुणः गृहभूतासु नवीषु साम्राज्यं कुर्वन् सुप्रशो ॥ १० ॥

मुद्रल० धृतवतः पूर्वोक्तः वरुणः पस्त्याङ्गु देवीषु प्रजासु भा नि यत्वात् भावरय निदग्मवान् ।
किमर्थम् । प्रजान् साम्राज्याय साम्राज्यसिद्धयर्थम् । सुकृतुः शोभनकर्मा ॥ १० ॥

इति प्रथमाहके द्वितीयाध्याये सप्तदशो वर्गः ।

अतो विश्वान्यद्भुता चिञ्चित्वाँ अमि पदवति । कृतानि वा च कर्त्वाँ ॥ ११ ॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिञ्चित्वान् । अमि । पदवति । कृतानि । वा । च । कर्त्वाँ ॥ ११ ॥

१-१. यथ वायोर्मर्षे विन्तीर्षस्य महतो बलवतो महतो वेगेन जीवस्य । स्थिरेच्छिर्णे । कश्चिद्देवी महति
भ्यासौ बले वेगे च इमे । ग्यास्यस्य महाबलवतः महत्वेगवत् इत्यर्थः । ये उपरि भासते देवादयः ताव्य वो वेद तस्यै
वरुणाय न प्रयुज्यते । तद् वागन् स्तुतीम् कुर्वन् यन् विं अ कु. २-२. य एतानि वेद स निषण्ण इति वा
धृतकर्मा वरुणः सर्वेषां वा बलवत् वा ङोक्पालत्वात् 'कृती नुत्वाभिप्रायो उपपत्' (वा ५,२,८९) धृत्यु सर्वपशुका-
धिपत्याय निपीदति सुकर्मा सुप्रशम् । पस्त्याङ्गु इत्यर्थः वरुणः इति गृहे विं अ कु. १-१ कृतीत्वभिप्राय ...
शुको. ३. नास्ति साम्बे क.

स्कन्द० अतः इति पञ्चमीनिर्देशादागत्येति शेषः । यतो ह्युल्लोकादागत्यः । अथवा अत इति सप्तम्यर्थे पञ्चमी । अथ पृथिव्याम् । त्रित्वानि सर्वाणि अद्भुता मद्भानि शुभान्यनुभानि वा कर्माणि त्रित्वान् प्रत्या वरुणः लोकपालत्वात् अभि पश्यति । अथ प्राग्निने याम्यनुभानि शुभानि वा कर्माणि तस्य लोकपालत्वात् प्रत्यवेक्षत इति कृतानि यानि वा ॥ कर्त्ता यानि कर्तव्यानि । य इदं करोति ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अस्माद् वरुणादेर्वंजातीयकानि विश्वानि आश्रयाणि प्राञ्चः अभि पश्यति, याम्यनेन इतानि यानि च कर्तव्यानि ॥ ११ ॥

मुद्रल० अतः अस्मात् वरुणान् विश्वानि अद्भुता सर्वाणि आश्रयाणि त्रित्वान् प्रत्यावाद् अभि पश्यति सर्वतोऽवलोकयति । या कृतानि यानि आश्रयाणि पूर्व वरुणेन सम्पादितानि । चकारात् अस्यानि याम्याःश्रयाणि कर्त्ता हसः परं कर्त्तव्यानि । तानि सर्वाण्यभिपश्यतीति पूर्वत्रा दपः ॥ ११ ॥

स नो विश्वाहा सुकतुरादित्यः सुपथा करत् । प्र ण आयुषि तारिपत् ॥१२॥

सः । नु । विश्वाहा । सुऽकतुः । आदित्यः । सुऽपथा । करत् । प्र । नुः । आयुषि । तारिपत् ॥१२॥

स्कन्द० सः नः अस्माद् विश्वारा त्रिपथोऽर्थं सर्वेष्वहःस्वित्यस्मिन्नर्थे वर्तते । सर्वदा । सुपथः सुमरुः सुकर्मा वा आदित्यः सुपथा वरत् करोतिः क्रियासामान्यवचनः । सामर्थ्यादत्र मपने वर्तते । शोभनेन यथा नवतु । सर्वदाऽभिमेवेतु स ते वन्द्यात्सुपथितु येन प्रवृत्ता वचनभिदेवानि प्राप्नुम इत्यर्थः । किञ्च प्र नः आयुषि तारिपत् प्रयुदस्यरतिर्वर्षणे । वर्षणत्वात् नः अस्माकमायुषि ॥ १२ ॥

वेङ्कट० स अस्माद् सर्वदा सुपथः आदित्यः शोभनेन यथा कृणोतु । अस्माकम् आयुषि च प्र तारयतु ॥ १२ ॥

मुद्रल० सुपथः शोभनवहः सः आदित्यः वरुणः विश्वाहा सर्वेषु सहस्रतु नः अस्मात् द्वारा शोभनमासेन सहितान् करत् करोतु । किञ्च नः अस्माकम् आयुषि प्र तारिपत् प्रवर्षयतु ॥ १२ ॥

विश्वद् द्रापिं हिर्ण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजम् । परि स्पशो नि वैदिरे ॥ १३ ॥

विश्वत् । द्रापिम् । हिर्ण्ययम् । वरुण । वस्त । निर्ऽनिजम् । परि । स्पशो । नि । वैदिरे ॥ १३ ॥

१-१. अतो पुनोऽस्यत्वात् अथ पृथिव्यापि वा । अतो टमि । 'अद्भुतं चरितं कर्त्तव्यं' इति कर्माणि । अथवा शुभान्यनुभानि आश्रयाः अथवेकाने लोकाणां च वरुणः कृणोति यानि च कर्त्तव्यानि । अथ प्राग्निने यानि शुभान्यनुभानि तस्य लोकपालत्वात् त्रित्वान् प्राञ्चः अभि पश्यति । अथ प्राग्निने याम्यनुभानि शुभानि वा कर्माणि तस्य लोकपालत्वात् प्रत्यवेक्षत इति कृतानि यानि वा ॥ कर्त्ता यानि कर्त्तव्यानि । य इदं करोति ॥ ११ ॥

२-२. अद्भुतानि वि मै । ३-३. व रत् करोति । ४-४. वरुणः अस्मात् । ५-५. अस्माकम् आयुषि । ६-६. प्र तारिपत् प्रवर्षयतु । ७-७. अस्माकम् आयुषि । ८-८. अस्माकम् आयुषि । ९-९. अस्माकम् आयुषि । १०-१०. अस्माकम् आयुषि । ११-११. अस्माकम् आयुषि । १२-१२. अस्माकम् आयुषि । १३-१३. अस्माकम् आयुषि । १४-१४. अस्माकम् आयुषि । १५-१५. अस्माकम् आयुषि । १६-१६. अस्माकम् आयुषि । १७-१७. अस्माकम् आयुषि । १८-१८. अस्माकम् आयुषि । १९-१९. अस्माकम् आयुषि । २०-२०. अस्माकम् आयुषि । २१-२१. अस्माकम् आयुषि । २२-२२. अस्माकम् आयुषि । २३-२३. अस्माकम् आयुषि । २४-२४. अस्माकम् आयुषि । २५-२५. अस्माकम् आयुषि । २६-२६. अस्माकम् आयुषि । २७-२७. अस्माकम् आयुषि । २८-२८. अस्माकम् आयुषि । २९-२९. अस्माकम् आयुषि । ३०-३०. अस्माकम् आयुषि । ३१-३१. अस्माकम् आयुषि । ३२-३२. अस्माकम् आयुषि । ३३-३३. अस्माकम् आयुषि । ३४-३४. अस्माकम् आयुषि । ३५-३५. अस्माकम् आयुषि । ३६-३६. अस्माकम् आयुषि । ३७-३७. अस्माकम् आयुषि । ३८-३८. अस्माकम् आयुषि । ३९-३९. अस्माकम् आयुषि । ४०-४०. अस्माकम् आयुषि । ४१-४१. अस्माकम् आयुषि । ४२-४२. अस्माकम् आयुषि । ४३-४३. अस्माकम् आयुषि । ४४-४४. अस्माकम् आयुषि । ४५-४५. अस्माकम् आयुषि । ४६-४६. अस्माकम् आयुषि । ४७-४७. अस्माकम् आयुषि । ४८-४८. अस्माकम् आयुषि । ४९-४९. अस्माकम् आयुषि । ५०-५०. अस्माकम् आयुषि । ५१-५१. अस्माकम् आयुषि । ५२-५२. अस्माकम् आयुषि । ५३-५३. अस्माकम् आयुषि । ५४-५४. अस्माकम् आयुषि । ५५-५५. अस्माकम् आयुषि । ५६-५६. अस्माकम् आयुषि । ५७-५७. अस्माकम् आयुषि । ५८-५८. अस्माकम् आयुषि । ५९-५९. अस्माकम् आयुषि । ६०-६०. अस्माकम् आयुषि । ६१-६१. अस्माकम् आयुषि । ६२-६२. अस्माकम् आयुषि । ६३-६३. अस्माकम् आयुषि । ६४-६४. अस्माकम् आयुषि । ६५-६५. अस्माकम् आयुषि । ६६-६६. अस्माकम् आयुषि । ६७-६७. अस्माकम् आयुषि । ६८-६८. अस्माकम् आयुषि । ६९-६९. अस्माकम् आयुषि । ७०-७०. अस्माकम् आयुषि । ७१-७१. अस्माकम् आयुषि । ७२-७२. अस्माकम् आयुषि । ७३-७३. अस्माकम् आयुषि । ७४-७४. अस्माकम् आयुषि । ७५-७५. अस्माकम् आयुषि । ७६-७६. अस्माकम् आयुषि । ७७-७७. अस्माकम् आयुषि । ७८-७८. अस्माकम् आयुषि । ७९-७९. अस्माकम् आयुषि । ८०-८०. अस्माकम् आयुषि । ८१-८१. अस्माकम् आयुषि । ८२-८२. अस्माकम् आयुषि । ८३-८३. अस्माकम् आयुषि । ८४-८४. अस्माकम् आयुषि । ८५-८५. अस्माकम् आयुषि । ८६-८६. अस्माकम् आयुषि । ८७-८७. अस्माकम् आयुषि । ८८-८८. अस्माकम् आयुषि । ८९-८९. अस्माकम् आयुषि । ९०-९०. अस्माकम् आयुषि । ९१-९१. अस्माकम् आयुषि । ९२-९२. अस्माकम् आयुषि । ९३-९३. अस्माकम् आयुषि । ९४-९४. अस्माकम् आयुषि । ९५-९५. अस्माकम् आयुषि । ९६-९६. अस्माकम् आयुषि । ९७-९७. अस्माकम् आयुषि । ९८-९८. अस्माकम् आयुषि । ९९-९९. अस्माकम् आयुषि । १००-१००. अस्माकम् आयुषि ।

स्कन्द० विभ्रत् उदयोत्तरकाले धारणम् शक्तिम् दिव्यमयम् कञ्च द्विरश्मयम् वरुण वसु
 वसु आच्छादने । महता सेवसा आच्छादयति । विधिषुम् 'निषिक्' (निघ ३,७) इति रूपनाम ।
 आत्मीय रूपमिति । सेवस्वित्वाद्वादिस्वस्य रूप नोपलभ्यते । सप्त च तदीयास्त्यपरा रश्म्याप्या'
 परि नि वेदिरे कृताकृतप्रत्ययेक्षणार्थं प्राणिनां सर्वतो' निषीदन्ति । अथवा निर्जिगिति घटादि
 द्रव्यरूपम् अभिप्रेतम् । उदयोत्तरकालमाचद्विरश्मयकञ्चो वरुण रश्मिभिः आच्छादयति
 'घटादिद्रव्यगत रूपम्' । रश्मिभिर्यतोऽपनीय यावत् किञ्चिद् रूप उक्तं सर्वं प्रकाशयतीत्यर्थं ।
 तत्सद्व्यतिराश्च देवाना स्फुटं 'प्रशमिता प्रत्यवेक्षणै' सर्वतो 'निषीदन्तीति पुराणेषु प्रसिद्धम्—

'आदित्यश्चन्द्रावनलानिली च सौमंभिरापो हृदय वमन्तः ।

अहस्य रानित्स्व उभे च सन्त्ये धर्मस्य जन्वाति नरस्य वृत्तम् ॥ इति ॥ १३ ॥

वेङ्कट० विभ्रत् कञ्च द्विरश्मयम् वरुण आच्छादयति रूप हीसम् । परितस्मिन् निषीदन्ति
 शापका रश्मय ॥ १३ ॥

मुद्गल० दिव्यमयम् सुकर्ममयम् शक्तिम् कञ्चम् विभ्रत् धारणम् वरुण निषिक्त्तु दुष्टम् स्वतरीरम्
 वस्तु अच्छादयति । सप्त दिव्यमयस्य स्पर्शिनो रश्मय परि नि वेदिरे सर्वतो निषण्णा ॥ १३ ॥

न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न द्रुह्वाणो जनानाम् । न देवमभिमातयः ॥ १४ ॥

न । यम् । दिप्सन्ति । दिप्सव । न । द्रुह्वाण । जनानाम् । न । देवम् । अभिमातय ॥ १४ ॥

स्कन्द० 'न यम् दिप्सन्ति द्रुहोर्विषयकर्मा (७ निघ २ १९) । विहासन्ति । निप्स्य विहासका
 असुरा । न द्रुह्वाण द्रोघचार । कञ्च । जनानाम् मनुष्याणाम् । न यमात्मीया ईसका असुरा
 नापि मनुष्याणां हिंसकाश्चोरादयो हिंसन्तीत्यर्थः । न अपि यम् देवम् अभिमातय
 अभिमातिसाधोऽत्र हिंसाकथनम् । 'ते हि प्या वतुवो नरोऽभिमाति कञ्चस्व चिन् (अ ८, २५, १५)
 इति यथा । असुरैश्चोरादिभिः प्रयुज्यमाना हिंसा' ॥ १४ ॥

१ १ उदयोत्तरकाले 'धारणस्त च शक्तिम्' इति कञ्चे । धारणम् उदय दिव्यमयम् । वरुण आच्छादयति
 रूपम् । वसु आच्छादने । 'वस्या निषिक्त्तु प्स्व' इति क्ये । 'नामैव्य लविष सप्त' इति रस्विणु । वरुण
 रश्मय वि' अ कु २ वरिठे वि' अ कु ३ जनानाम् वसु वि' अ कु ४ ४ 'द्रव्यरूप वि' अ कु
 ५ ५ प्राणिकमज्ञानार्थं वि' अ कु ६ ६ निषाण्ति क्तमे क्ये वीरुणिक रश्म्यापिवा आहु सान्द्र'
 ७ ७ दन्तु दिवायम् । 'अथो नमैव सप्तमर्कैश्चदिच्छा वा (पा ३, १, ७) इति स्मृ । 'अन्वयो' (पा ६, १, ९)
 इति द्वि । 'इलारि रोष' (पा ८, ४, २०) । 'अरि च' (पा ८, ४, २५) इति कल्पम् अम्बातजारदव । 'अत्र
 लोकोऽम्बातस्य' (पा ७, ४, १८) इति । 'द्वय दन्व' (पा ७, ४, ५६) इति दिप्सव ('प्यारण्यन वि' अ) ।
 'समागस्तमिन्न व' (पा ३, २, १८) इति दिप्सु । दिप्सवो रावस्त सप्त' इति ज्यौ । द्रुह द्रोह । अभिमातये हिंस्र ।
 यं वरुण निषासका असुरान् न निषण्णन्ति । अपि द्रोघारा मनुष्याणाम् । नद्रिगमस्चोरादयः । वेष्टान् वी ॥ हिंसन्ति ।
 असुरै चोरादिभिः प्रयुज्यमाना हिंसका न हिंसन्ति । देव वरुण नृन् वा । 'ते हि प्या वतुव' इत्यत्रम् दिवायानव
 अभिमाति वि' अ कु १ अपि साम्य'

वेङ्कट० यम् वरणं हिमायिनं न हिसितुमिच्छन्ति । जनानाम् अन्येषां द्रोण्याश्च यस्मै न द्रुहन्ति ।
न य चाभिमन्वन्ते अभिमातय च । उच्चरत्र सन्वन्ध ३ ॥ १४ ॥

मुद्रल० इदं यत् हिस्तिमिच्छन्तो वैरिण्यं यम् वरणम् न । द्रुहन्ति भीता सन्तो हिस्ति
मिच्छन्ति परित्यजन्ति । जनानाम् प्राणिनाम् द्रुहाण्यं द्रोण्यास्तोऽपि च वरण्यं प्रति न द्रुहन्ति ।
अभिमातय पाप्मान देवम् च वरणम् न सृष्टवन्ति ॥ १४ ॥

उत् यो मानुषेषु यशश्चक्रे असाभ्या । अस्माकमुदरेषु ॥ १५ ॥

उत् । य । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । असाभि । आ । अस्माकम् । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥

इन्द्र० 'उत् य अवि च वरुण मानुषेषु आकारोऽत्र चतन्द्रस्यार्थे । 'देवेभ्यश्च विदुन्
मा' (ऋ १०, १६, ११) इति यथा । तन्नुतद्वचं येष्वद्वितीयसप्तम्युच्यते आह्वारः । मनुष्येषु
देवेषु च यथा अन्नम् यजे रहिममि रसानाहारम् प्रविद्मश्च करोति । कीदृशम् । अनामि
सामिनाद्द्रोऽर्षेयश्च । अनर्षं सत्त्वं प्रभूतमित्यर्थं । नाकारस्तु पदपूर्वणो वा यजे
इत्ययत्त वा सम्बन्धयितव्यं । अभिसुखेन करोतीति । न च केवलेषु मानुषेषु देवेषु च
अस्माकम् उदरेषु आ नवमप्याकारं यजन्वस्यार्थं । अस्माकमित्येतस्माच्च यतो ब्रह्मण्यं । अस्माकं
च महुर्याणां तिर्यंससदसानामुदरेषु । यच्छब्दमुत्प्रेमन्त्वादाभ्याहस्त्योच्चर्यकवाक्यता । तम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० अवि च य मनुष्येषु अन्नम् असाधारणम् यजे स अस्माकम् अवि उदरेषु आ करोति ।
प्रयत्नं आकारं सप्तम्यर्थं स्पृष्टीकरोति ॥ १० ॥

मुद्रल० उत् अवि च य वरणं मानुषेषु यद्य अन्नम् आ यजे सर्वतः कृतवान् स वरुण
कुर्वन्नपि आ सर्वतः अमानं सपुष्पं च न तु मृतं कृतवान् । यितोषत् अस्माकम् उदरेषु
आ सर्वतः यजे ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टक द्वितीयाध्याय अष्टादशो वनं ॥

परां मे यमिधं धीतयो गावो न गव्यृतीरुतुं । इच्छन्तीरुचर्षसम् ॥ १६ ॥

परा । मे । यन्ति । धीतयः । गावः । न । गव्यृती । अनु । इच्छन्ती । उरुचर्षसम् ॥ १६ ॥

१ गावः २ यद्य इति अर्थः ३ ३ उत् य वरुण मानुषेषु च देवेषु चतन्द्रस्यार्थेन
वर्णाः । सप्तम्यर्थं न निषङ्गार्थां नृणामुदरेषु च । आह विदुन् आह्वारो यार्थे । देवेभ्यश्च विदुन् मा'
इति ११ । सप्तम्यर्थं येष्वद्वितीयसप्तम्युच्यते आह्वारः । मानुष्यार्थे ब्रह्मण्येन अत्रेव गवाणां हि देवानाम् 'ऋ १०
५ १० इति । अन्ति अथर्वणः । अमि मृतम् वि' अथ च च नास्ति कृत्वा ५ म' इति
इति अर्थः ।

स्कन्द० परा मे यन्ति परागच्छन्ति प्राप्नुवन्ति त्वां तौ मम धीमयः प्रज्ञाः कर्माणि वा स्तुरया-
न्यानि । मदीया बुद्धयः स्तुतयो वेत्तयर्थः । कथं परावन्ति । गावः ॥ गव्यूर्ताः अनु
गावो यत्र चरन्ति स- भूषदैवो गव्यूर्तिरियुष्यते । अनुस्कन्दः प्रतिशब्दस्वापे । गाव
इव गव्यूर्ति प्रति । इच्छन्तीः इच्छन्त्याः । किम् । सामर्थ्यादायुः । कोटसं त्वाम् ।
उच्यते । उच्यमानम् बहूनां द्रष्टारं बहुदर्शनं वा^१ ॥ १६ ॥

येदुष्ट० परागच्छन्ति मे बुद्धयो वरणं राजानं प्रति, यथा गावः गोमातां^२ प्रति गच्छन्ति, इच्छन्त्यः
बहूनां द्रष्टारं द्रष्टुम् ॥ १६ ॥

मुद्राल० उच्यमानम्^१ बहुभिर्दृश्यं चक्षुम् इच्छन्तीः मे धीमयः पुनःसेवस्य बुद्धयः परा यन्ति
परास्तुला निरूपितदिना गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्त्व । गावः न यथा गावः गव्यूर्ताः अनु गोदान्य-
पुत्रश्च गच्छन्ति उच्यते ॥ १६ ॥

सं तु वीचावर्हं पुनर्पतो मे मध्याभृतम् । होतवु क्षर्दसे प्रियम् ॥ १७ ॥

सम् । तु । योचावर्हं । पुनः । यतः । मे । मधु । आऽभृतम् । होताऽइव । क्षर्दसे । प्रियम् ॥ १७ ॥

स्कन्द० १७ (निप २, १५) इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रम् गम् वीचावर्हं पुनः भावा हरिश्चन्द्र-
पुनःपौत्री पुनःमन्वृती । किम् । सामर्थ्यान्मुद्य त्वमाशम् इति^१ । हरिश्चन्द्रं वा एवं
चाहं च पुनः संशोचावर्हं । २मो विमुक्त मया संभावन्^२ । अहमपि भवन्ते मुच्यमाने
इति हि त्रिदशमम् इत्यर्थः । कफाम् । ३यतः मे वाच्यं एषा चतुर्थी । मदर्पम्^३ ।
वेतोपतनीर्षाभिपार्यं चाहं बुद्धयिणः यद्वाग्वलसम्भु भेषु जायन्ते^४ कल्पिभिः । यत्
भाग्यं गृहीत्वा मां होनुमृत्विज उपरिपत्ता इत्यर्थः । यतः होनेव क्षर्दसे क्षर्दतिप्र
भामध्यार्हं विनामतायः । यथा होताऽग्निर्देवदानेन एतं त्वमपि निर्मांशमेव विनामसि ।
किम् । विदम् इष्टं मम घरीरम् । अथवा यत् इति महामर्थे पद्मनी^५ । यत्र यत्ने
मदर्पं मध्याभृतं यत्र च एवं होनेव विनामसि विधे 'मम गरीरं'^६ यत्र क्षिप्रं संशोचावर्हं
पुनरिति ॥ १७ ॥

येदुष्ट० एवं चाहं च वचनं ! अनुमा संवापम् पुनःपुनः कुर्वः । दनः मे मधुसूतने शौचं संवृतम् । एवं
च होनेव विदम् क्षर्दसे एहिः शकनीमावकर्मा^७ । यथा होताऽग्निं वदन्, यथा पशुं
शकनीकृतोपेवमिदं मुग्धं दत्तमिदं^८ मुग्धं दत्तमिति वदसि ॥ १७ ॥

मुद्गल० यत् यस्मात् कारणात् मे मम जीवनायम् मधु मधुर हवि आश्रुतम् अत्र सवास्ये
कर्मणि सम्पादितम् अत कारणात् होतेषु होमकर्तृषु त्वमपि प्रियम् हवि क्षरसे भक्षसि ।
पुन हवि स्वीकारानुष्णं तुसस्त्वं जीवद्वा अ मधु मधुवदम् मम वोनावदे तन्मम प्रियवर्ता
करवागदे ॥ १७ ॥

दर्शं तु विश्वदर्शतं दर्शं रयमपि क्षमि । एता जुषत मे गिरः ॥ १८ ॥

दर्शम् । तु । विश्वदर्शतम् । दर्शम् । रयम् । अर्धि । क्षमि । एता । जुषत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

स्कन्द० 'दर्शम् तु महता यत्नेन दृष्टवानहम् तु क्षिप्रम् । नित्यदर्शतम् सर्वेषु दर्शनीय इष्टा
या वरयम् । न च केवलम् । किं तर्हि । रयम् अपि दर्शम् पत्राद्यनाकम् । इ ।
अपि क्षाम इच्छिष्या उपरि । दिवीत्यर्थः । यत् एवमतो मवीमि । स एता जुषत जुषता सेवता
मे गिर शतृती ॥ १८ ॥

येद्गुट० दृष्टवानस्त्वहम् इष्टानीं सर्वेषु दर्शनीयं वरयम्^१ दर्शम्^२ चात्र रयम् भूमेरपरि । एत मे^३
स्तृती एता सेवताम् ॥ १८ ॥

मुद्गल० विश्वदर्शतम् सर्वदर्शनीयम् अस्मत्पुत्रमहात्मजाकिर्भूत वरयम् दर्शम् तु अह इष्टान्
रह्यु । क्षमि क्षमाया भूमी रयम् वरणसम्यग्निधनम् अधि दर्शम् आधिपत्येन दृष्टवानसि ।
एता उच्यमाना मे गिर मवीमा^३ शतृती जुषत वरय सेवितवाद् ॥ १८ ॥

इमं मे वरण श्रुधी हनमघा च सृज्य । त्वामवस्युरा चके ॥ १९ ॥

इमम् । मे । वरण । श्रुधि । हनम् । अय । च । मूज्य । त्वाम् । अवस्यु । आ । चके ॥ १९ ॥

स्कन्द० 'इमं मे मम हे वरण' श्रुष्य हवम् आह्वानमिदम् । श्रुत्वा च अय च अत्र इवावतस्वोर्वम्
सृज्य विमुष्य मा मुजय । किं कारणम् । यस्मात् त्वाम् अवस्यु भारतपालकानोऽहम्
आ नके काण्डिकर्मावम् (तु निघ २, ९) । कामये । पालयेत्यर्थः ॥ १९ ॥

येद्गुट० इमम् मे वरण^१ । मूषु हवम् । श्रुत्वा च अय मां मुजय । त्वाम् रक्षणेच्छुरा कामये ।
पहाऽभिगच्छामि ॥ १९ ॥

मुद्गल० हे वरण^१ मे मदीयम् इमम् हवम् आह्वानम् श्रुधि मूषु । किञ्च अय मस्मिन् दिव
मूष्य मूष्य अस्मान् मुष्यय । अवस्यु रक्षणेच्छु अहम् त्वाम् वरणम् आ नके आभिमुख्येन
गच्छामि । लीमीत्यर्थः ॥ १९ ॥

१-१. यत्ना प्रकृतेन दृष्टवान् इति मन्त्रेण दर्शनीय इष्टान् वा वरयम् । तत्रमपि दर्शं इच्छिष्या उचि
ति। वरयवच्छ । यत् वरयतो मवीमे एता ऐश्या मय शतृती इति वा कु २ दर्शनीय इति वा
२ वरय इति वा वाः नास्ति इति च दर्शनीयत्वम् च १ मय इ, सय इति^२ एव १६ मय हे
वरा मूषु अह्वानमिदम् । श्रुत्वा च अय मां मुजय । रक्षणेच्छुरावाम् मां त्वाम् चके । नच शान्तीः
११ मा वरणम् १९९ मेऽ कामये इति वा कु ७ नास्ति इति

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्चु ग्मर्थ राजसि । स यामनि प्रति श्रुधि ॥ २० ॥
त्वम् । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । ग्मः । च । राजसि । सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥

स्कन्द० 'सः यामनि इति तच्छब्दात् यच्छब्दोऽन्वयार्थः । सः त्वम् विश्वस्य यावदर्थमीदस्य सर्वस्य हे मेधिर यश्चुत् । दिवः य ग्मः य 'ग्मा' (निघ १, १) इति पृथिवीनाम । दिवश्च पृथिव्याश्च । राजसि ईशिते । सः यामनि अधिकरणेऽत्र मनिर्द्रव्यः । मृत्युं प्रति गम्यते यस्मिन् स नामा मरणकालः तत्र । मञ्जम् प्रति श्रुधि प्रविशन्तु । किम् । सामर्थ्यात् मुष्मानि त्वाम् । एवं न शिष्यस् इत्येतत् प्रतिजानीहीत्यर्थः ॥ २० ॥

धेङ्कट० त्वम् विश्वस्य दिवः पृथिव्याः च राजसि प्राज्ञ ! । सः यामनेऽधिकवित्तम् अस्माकम् प्रति श्रुधि ॥ २० ॥

मुद्रल० हे मेधिर मैधाविद् ! बरल ! त्वम् दिवः च धुलोकस्यापि ग्मः च धुलोकस्यापि एवनामकल विश्वस्य सर्वस्य जगदो मध्ये राजसि दीप्यसे । सः खाटशस्त्रम् यामनि क्षेमप्रापणे अश्वीये प्रति श्रुधि प्रतिप्रणम्य आज्ञापनं कुरु । रक्षिष्वामीति प्रत्युत्तरं वेदित्यर्थः ॥ २० ॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत । अश्वमानि जीवसे ॥ २१ ॥

उत् । उदुत्तमम् । मुमुग्धि । नः । वि । पाशम् । मध्यमम् । चृत । अश्व । अश्वमानि । जीवसे ॥ २१ ॥

स्कन्द० उदुत्तमम् उदुत्तमं तावत् पाशम् मुमुग्धि उर्ध्वं मुञ्च नः । वि पाशम् मध्यमम् चृत कृतिर्हिंसासम्पन्नयोः । मध्यमसति पाशं तत्रैव स्थिते विप्रस्यप विमुञ्चेत्यर्थः । अश्वमानपि पाशान् अप चृत अधो मुञ्च जीवसे जीवयितुं भावः ॥ २१ ॥

धेङ्कट० उदुत्तमस्य पाशात् उन्मोचनम्, मध्यमस्य विचर्तनम्, अश्वमोचनम् अश्वमानां सम्पन्नानां जीवनामेति ॥ २१ ॥

मुद्रल० नः अस्माकम् उदुत्तमम् शिरोगवम् पाशम् उदुत्तमुग्धि उदुत्तस्य मोचय । मध्यमम् उदुत्तम-
तं पाशं वि चृत विमुञ्च नाराय । जीवसे जीवितुम् अश्वमानि मदीयान् पादगलान् पाशान् अप चृत अश्वकृत्य नाराय ॥ २१ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये एकविंशो वर्गः ।

१-१. तं हे मेधिर 'मिधश्रुधि' ('सामि वि' अ.) इत्यनुक्ति ' इति यजे । यत्पि सः । हे यजन् ! यत्र सर्व-
रथार्थनीयस्य दिवश्च पृथिव्याश्च राजसि ईशिते । 'ग्माऽऽनिर्गो रसा कमा' इति मुनिः । स त्वं यामनि मरणकाले । मृत्यु-
मनि गम्यते यस्मिन् सः कालः यामः । तत्र मरणकाले प्रति ज्ञानीति । सा मुष्मानि इति प्रतिज्ञां कुरु । न त्वं दिवसे
वि' अ कु. २. 'एव जीवसे साम्भ. ३. रामानि साश्व कु. ४. 'विश्वेनाम्' वि' अ. ५. ५. उदुत्त-
पाशमूर्धं मुमुग्धि । मध्यमे पाशं तत्रैवस्थितं ॥ अश्वः । कृतिः शिरोऽन्वयः । अश्वमानि अश्वान् अश्वमूले मुञ्च
जीवसे वि' अ कु. ६. अश्वमोचनम् साम्भ कु. ७. अश्वमानम् ल वि'

[२६]

रमिष्या हि मियेध्य वस्त्राण्युजां पते । सेमं नो अध्वरं यज ॥ १ ॥

रमिष्य । हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊर्जाम् । पतं । स । इमम् । न । अध्वरम् । यज ॥ १ ॥

स्पन्द० 'त वक्ष्य उवाचामिदं देवाना मुद्य मुद्दयतमस्तन्नु स्तु'यथ त्वोत्तरक्ष्याम इति । साऽप्य
मुदावान उवाचामिदं देवाना (ऐजा ७, १६) ।

'रमिष्या हि मियेध्ये' (वृ रुदे ३, १९) । 'रमिष्या हि' इत्येते द्वे सुते मन्त्रिद्वये । वामप
रम भाष्यदने । आण्डादयः परिधत्स्वेत्यर्थः । हिद्यन्द् पदपूर्त्तम् । हे मियेध्य । यज्ञाई ।
मिम् । वस्त्राणि यथायोग्यानि । कन्यानि धावांसि । ऊर्जाम् पते । हविर्लक्षणात्मकानि
व्यामिनः । परिधाय न इमम् न अध्वरम् यज इति व्याख्यात वादः (अ १, १४, ११) ॥ १ ॥

घेङ्कट० आण्डादय रमिष्य' उवाच' अद्यात्ता पत' । अथ अस्माक यज्ञम् इमम् यज ॥ १ ॥

मुद्रल० 'रमिष्य' इति वसुधैव कृषीय सूत्रम् । शौन रोपम् । भाष्यम् । आश्रयम् ।

वसुधैव अग्निस्तुती प्रेरित शुभ रोप एतदादिस्वकृत्येनाग्निमस्तीत् । हे मियेध्य । यज्ञ
योग्य' ऊर्जाम् पते । अद्यात्ता पालक' अग्ने' अद्यात्ता आण्डादकानि तेनासि रमिष्य आण्डादयः ।
प्रत्यलित्तमैगमा भवेत्यर्थः । हि यस्माद् प्रत्यलित्त तस्माद् स तादास्तयम् न मसदीयम्
इमम् अध्वरम् निग्रादय ॥ १ ॥

नि नो होता वरेण्यः सदा यरिष्य मन्मभिः । अग्ने दिविर्मता उचः ॥ २ ॥

नि । न । होता । वरेण्य । सदा । यरिष्य । मन्मभिः । अग्ने । दिविर्मता । उचः ॥ २ ॥

स्पन्द० 'न इत्युक्तमभुषेयोम्यत्रिवापदात्तवाहार । निवीद् न अस्माकम् होना वरेण्य वरणीय
गदा यानत्र' सुवतम्' । मन्मिदि वीर्णोऽधीमध्वन प्राप्य पुनमरणीभवति, अतो सुवतम् ।
मन्मभि वासि सदानिवापयस्ते शानानि ते । हे अग्ने' दिविर्मता वीक्षितता च वरणा
युक्' ॥ २ ॥

घेङ्कट० नि कामय अस्मान् दाना वरणीय गदा सुवतम्' एवमीधे स्तुतिभिः, अग्ने । वीक्षितता
वरीण्य ॥ २ ॥

मुद्रल० गदा यरिष्य' सर्वदा सुवतम्' हे अग्ने' वरेण्य वरणीयस्तयम् न अस्माकम् होना होमनिष्पादको
मन्वा दिविर्मता वीक्षितता यच वरणा स्तुवमान मन् नि वीक्षेति शेषः । वीक्षिततम् ।
मन्मभि जगदकं ततोभिर्मुक् इति शय ॥ २ ॥

१ १ 'न वरणा उवाच । रमिष्य' इति वाचने । सेमिन् मुद्यथ अन उवाचामिदं देवाना । 'रमिष्य' इत्येते
२ । 'मिष्यो मन्मिदि यज' इति यो । हे यज्ञाई वरणाण्युदाय परिधाय । हविर्लक्षणात्मका त्वामिन् । वरणा देवम्
मन्मभि' इति वरणा' परिधाय उवाचामिदं देवाना यज इत्येते द्वे सुते मन्त्रिद्वये । वामप
दि' इति ३ ३ इति व्याख्यातमन्त्रिद्वये । निवीग्याई होना वरणीय सदा दे सुवतम् मन्मभिर्गदामि । मन्
२ २ । मन्मभिर्गदामि वरणाण्यु । हे अग्ने वीक्षितता वरणा । वरणाण्यु मे वीक्षे वृ' इति अ वृ

आ हि ध्मां सूनवे पितृपिर्बर्जत्यापये । सखा सख्ये वरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये । सखा । सख्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'आद् मर्यादायाम् । हिन्नवदो यस्मादर्थे । स्मन्नप्यदः पदप्रथमः । यस्मान् मर्यादाया सूनवे पुत्रायम् पिता आपिः शक्तिश्च होता नियम यजति आपये जातये । सखा च सख्ये वरेण्यः वरणीयः । एवं चास्माकं मित्रादिरूप इत्यर्थः' ॥ ३ ॥

वेङ्कट० कश्चिदग्नेः स्तोता पुत्रस्थाने भवति तस्मै अथम् पिता भूत्वा यजति । ज्ञातिः ज्ञातये, मित्राय मित्रं वरणीयः । हिन्नवदो विरक्तये ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! वरेण्यः परणीयः पिता पितृत्वान्मोयस्यम् सूनवे पुत्रस्थानीयाय मह्यमभीष्टं देहीति शेषः । हि स्म इति निवातद्वयं सर्वप्रेत्यमुमर्षमाचष्टे । अग्नीहृदाने दृष्टान्तद्वयमुच्यते— यथा भाविः इन्द्रो आपये वन्द्ये आ यजति हि एव सर्वेषा ददातीति शेषः । एतावता प्रियः मध्ये प्रियाय अग्नीष्टं सर्वेषा ददाति एषा स्वमपि देहि ॥ ३ ॥

आ नो बर्हि रिशादंसो वरेणो मित्रो अर्षमा । सीदन्तु मनुषो यथा ॥ ४ ॥

आ । नः । बर्हिः । रिशादंसः । वरेणः । मित्रः । अर्षमा । सीदन्तु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'आ इत्युपसर्गः सीदन्तु इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । नः अस्माकं अमृतम् पर्हिः रिशादसः हिंसकां क्षेप्तारः । प्रतिहिंसितार इत्यर्थः । वरेणः मित्रः अर्षमा च आ सीदन्तु । वरणादप्यवस्थाप्येयमाद्योपलक्षणाधीः । सर्वं देवा आसीद्विद्वित्यर्थः । मनुषः यथा मनुष्या इव' ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'आ नीगन्तु बर्हिः' अस्माकम् इमे देवा अमोदिच प्रजापते. रिशातामसितार ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! वरणादयो देवा. त्यद्वन्द्यः स्वया प्रेरिता रिशादसः हिंसकानदन्तः नः अमरणीयम् पर्हिः यजम् आ सीदन्तु । दृष्टान्तः— यथा मनुषः ज्ञानिनः प्रजापतेष्वेजमासीदन्ति च इव ॥ ४ ॥

पूर्व्यं होतृस्य नो मन्दस्व सख्यस्य च । इमा उ पु श्रुधी गिरः ॥ ५ ॥

पूर्व्यं । होतः । अस्य । नः । मन्दस्व । सख्यस्य । च । इमा । उ । पु । श्रुधी । गिरः ॥ ५ ॥

१-१. तत्रेव मे तिनः अग्निव न मत्त च । ते वरणाद् वरणादयो पुत्रार्थं ज्ञातये मन्वये च यजति वरणीयः । आद् मर्यादायै । हिः वरणादये । 'हीष्टं कुपान्विता यदोऽर्शनीना ज्ञातयोऽग्नि वा । निवमो ज्ञापमो मयीना मन्वदायतः ।' इति । मर्यादा सं नियम न. यज्ञं यज वि' अ कु. २. वरणाद् वि' अ. ३. नास्तिक कु. ४. तथा मूको. ५-५. अस्माद् बर्हिः वरणिक्वण्डव आ सीदन्तु मनुष्या इव विद्विद्वेजतः । सर्वं देवा इत्यर्थः वि' अ पु. ६-६. नास्तिक वि. ७. ये वर' मूको. ८. 'दन्तः वरणा- मित्र अर्षमा मूको.

स्कन्द० पूर्वं एव पूर्वम् । यकार उपवनः । हे पूर्वम् । विरान्तः । होत । अस्य नः मन्त्रं
 सत्यस्य च सत्यस्येति द्वितीयायै पठौ । सत्यं च द्वैवै सह मनुष्याणां स्तुत्यस्तोत्रवत्क्षणम् ।
 इदं सत्यं च नः । उ मु इति पदपूर्णा । इमा भुधि गिर । शुनइक्षेपो देवानां मोक्षेतेषु
 प्रकाशय इमा च स्तुतीः श्रुष्वित्यर्थः । अथवा अस्य सत्यस्येति सप्तम्यर्थे पठौ । मन्त्रिणी
 मोक्षार्थे । मदि स्तुतिमोक्षमदन्वप्रकान्तिगतियु इति । अस्मिन् सत्ये मोक्ष इमान्
 शशु स्तुतीरित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० पूर्वो भवः होतः । अस्माकम् इव सत्यम् अनुपालय । स्तुती च इमा सुष्टु शशु ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे पूर्वम् । अस्मादर्थे, पूर्वपुरपत्रः । होत । होमविष्वाद्वाग्रे । नः अन्नदीप्तस्य प्रथमा
 मस्य अन्य पञ्चस्य सत्यस्य च अस्मादनुग्रहस्य च सिद्धयर्थं मन्त्रस्व रूपं इष्टौ भव । इमा
 अस्माभिः प्रयुज्यमानाः गिरः उ पु स्तुतिरूपा याचोऽपि श्रुति शशु ॥ ५ ॥

इति प्रथमाहके द्वितीयाध्याये विंशोऽर्तः ॥

यन्निष्पत्तिं श्रुष्वता तना देवदेवम् यजामहे । त्वे इदूयते हविः ॥ ६ ॥

यत् । चिद् । हि । श्रुष्वता । तना । देवमऽदेवम् । यजामहे । ते इति । इत् । हुयते । हविः ॥ ६ ॥

स्कन्द० यत् चिद् यद्यपि हि इति पदपूर्णा । श्रुष्वता तना 'श्रुष्वत्' (निघ ३, १) इति बहुनाम् । बहुना
 हविर्निष्पत्तेन धनेन देवदेवम् यजामहे । यद्यपीति यचनात् तथापीत्यध्याहार्यम् । यद्यपि
 ये इत् इच्छन्त पृथगे । त्यद्येषु हुयते सर्वं यत् हविः, यान्यत्र यचित् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यद्यपि हि यद्यपि बहुना धनेन सर्वान् देवान् यजामहे, स्वयि पृथक् तेष्वप्यपि हुयते हविः ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे भद्रे । यन्निष्पत्तिं यद्यपि श्रुष्वता श्रुष्वतेन चित्त्येन तना विस्तृतेन हविषा देवदेवम् अन्वयम्
 यन्निष्पत्तिरूपं मानाविर्षं देवताविषेपम् यजामहे । यद्यपि तत् हविः सर्वम् ते इत् तस्यैव
 हुयते । अतो देवतान्तरविषयो याचोऽपि स्वस्वीयैव सेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रियो नो अस्तु विप्रविहोता मन्त्रो वरेण्यः । प्रियाः स्वन्नयो वयम् ॥ ७ ॥

प्रिय । नु । अस्तु । विप्रवि । होता । मन्त्र । वरेण्यः । प्रिया । सुऽअन्नयं । वयम् ॥ ७ ॥

१-१ हे विरान्तः होतः । इदमस्मात् मन्त्रस्व सत्यं च । इत् अवि । स्तुत्यस्तोत्रवत्क्षणं देवदेव
 सत्यम् । इत् श्रुति । इमा स्तुती गृह्य च । होतः शुन देवो देवानां लोकां शक्येन च प्रयागप, इमा इत् व
 स्तुतीरित्यर्थः । मदि स्तुतिमोक्षमदन्वप्रकान्तिगतियु च । वी वा इत् । अस्मिन् सत्ये मोक्ष । इमा गृह्य स्तुती ही
 वा हिं वा कु र इत्यल् वा हिं वा इत्यर्थः । इत् इत् हिं वा । उ-४. यद्यपि बहुना होतृत्वेन
 धनेन अन्वयमभवति देव यजामहे तद्यपि सर्वेषु हुयते सर्वं इत्येति, जन्वय यद्यपि । इत् इत् मदि ।
 'मनुष्य (ग ३) अ) इत्यन्वयम्' इति इतिविः । 'मृत्पृथिवी इति इत्यर्थः' इति मदी । वी दे हिं वा कु ५. ३
 हिं वा'.

स्कन्द० 'प्रियः नः अस्तु । तयोपकरोतुं यथाऽऽसार्कं प्रियो भवतीत्यर्थः । विशो मनुष्यास्तैर्वा पतिरग्निः । होता मन्द्रः मन्दतेरर्चतिकर्मण एतद्रूपम् । स्तुत्यः स्तोत्र वा । नरेष्यः वरणीयः । अग्नेरपि प्रियाः स्वाम स्वप्रयः शोभनैराहवनीयादिभिर्बुध्नाः वयम्' ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'प्रियः नः' अस्तु विप्रतिः होता मादयित्वा वरणीयः । वयम् चाम्भै स्वप्रयः प्रियाः स्वाम ॥ ७ ॥

मुद्गल० विप्रतिः विश्वं प्रजानां पालकः होता होमनिष्पादकः मन्द्रः दृष्टः^१ नरेष्यः वरणीयः अग्निः नः भस्माहम् प्रियः अस्तु । वयम् अपि स्वप्रयः शोभनाग्निमुक्ताः सन्तः तत्र प्रियाः भूयास्मेति शेषः ॥ ७ ॥

स्वग्नापो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः । स्वययो मनामहे ॥ ८ ॥

सुडभ्रम्यः । द्वि । वार्यम् । देवासः । दधिरे । च । नः । सुडभ्रम्यः । मनामहे ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'स्वप्रयः हि हिसादोऽत्र चद्रूपणः । शोभनाहवनीयादिभिर्बुध्ना वार्यम् वरणीयम् । किं तत् । सामर्थाद्भूमिः स्तोत्रम् । देवासः दधिरे च देवतादोऽत्र हविर्दानादपि शु वरते । चतुर्दशधास्मान् वरी दृष्टव्यः । देवाश्च दधिरे अस्तिवच्च विश्वामिन्द्रायो धारयन्ति कुर्वन्ति । नः भस्माहं सम्बन्धिनाः । वयं च तैराहवनीयादिभिः स्वप्रयः मनामहे भयते-
रर्चतिकर्मण एतद् रूपम् । स्तुमः । जयया दिनान्द्रो यस्मादर्थे । वार्यमित्ति सोमरक्षण-
द्विर्वचनः^२ । दधिरे धेति चतुर्धा चोग्यद्वितीयत्वात्प्राहारः । 'मनामहे हरयि वाचनायाम्'^३ ।
एवमेकवाचयता—यस्मात् स्वप्रयः अग्निवजोऽस्मत्तो^४ वरणीयवर्त सोमरक्षणे हविर्धारयन्ति,
दास्यन्ति प्राप्तये, तस्मान् स्वप्रयो वयं 'यथायमे' । किम् । सामर्थादात्मविमोक्षणम्' ॥ ८ ॥

वेङ्कट० स्वप्रयः हि वरणीयं धाम् भस्मभ्यम् देवा धारयन्ति^५ । ततो वयम् स्वप्रयः हविर्वहनापातिं स्तुमः ॥ ८ ॥

मुद्गल० स्वप्रयः शोभनाग्निमुक्ताः देवासः वीर्यमाना अस्तिवजः नः भस्मदीयन् वार्यम् वरणीयं हविः हि यस्मात् दधिरे^६ एतवन्तः तस्मादयम् स्वप्रयः शोभनाग्निमुक्ताः सन्तः मनामहे 'एतां वाचामहे'^७ ॥ ८ ॥

अर्धा न उभयेषाममृतं मर्त्यानाम् । मिथः सन्तु प्रशस्तयः ॥ ९ ॥

अर्ष । नः । उभयेषाम् । अमृतं । मर्त्यानाम् । मिथः । सन्तु । प्रशस्तयः ॥ ९ ॥

१-१. यथाऽऽसार्कं प्रियो भवतीत्यर्थः । शिशो नष्टागतिर्ग्रहः । होता स्तुत्यः स्तोत्र वा । अग्नेरपि प्रियाः स्वाम वि^२ अ कु. २-२. प्राप्ति वि^३. ३. इतः रि मे^४. ४-४. शोभनाहवनीयादिभिर्बुध्ना वयं देवाः वार्यं दधिरे । देवो वा दात्र । हविर्दानाय अस्तिवजः । चतुर्दशधास्मान् दृष्टव्यः । देवाश्च धारयन्ति । अस्तिवज विश्वामिन्द्रायः वरणीयवर्ते स्तोत्रं कुर्वन्ति नः भस्माहं वरितः । वयं च तैराहवनीयादिभिः स्वप्रयः स्तुमः । मन स्तुते । हि यस्मादर्थे वा । वार्यमित्ति सोमरक्षणे हविः वि^५ अ कु. ५-५. मन वाचनायाम् वि^६ अ कु. 'वाचया साम्भ'. ६. 'यो मरो साम्भ. ७-७. अहयतेनेषां वाचामहे रि^७ अ कु. ८. वाचयेष्वपि अ^८. ९. 'धिरे च रि. १०-१०. प्राप्ति वि.

स्वरन्द० अथ विमोक्षणान्तरम् न 'त्यदादानि सर्वैर्नित्यम्' (या १,२,७२) इत्येवमयमस्यदे
 युज्यन्त इति षडशेषः । तत्र चास्माकं च उभयोषाम् अमृतं मरणवर्जितं अमे
 मर्त्यानाम् मनुष्याकाराणाम् । नुनदशेषो हि मनुष्यवादेन उदाकार, अग्निस्तु पुरवधिभवात् ।
 मिय परस्परम् सन्तु प्रशस्तम् । प्रशस्तं त्वमास्यान्—नेदस्ता अन्ये स्तोत्रार इति । वयमपि
 प्रशस्ताम्—देवतोऽन्यो देव इति । 'अथवा मिय शब्द सहत्वबचन । तदास्माकं च सह
 सन्तु प्रशस्तम्' । नहि स्तुत्यस्य मोक्षा विना प्रशस्तानि न स्तोत्र स्तुत्यन । उत्र
 तत्र स्तुत्यस्य अस्माभिरेव सदास्माकं च स्तोत्रा स्वयैव सह प्रशस्ताऽस्तु, माऽयं
 केनचिदित्यासास्महे ॥ ९ ॥

येहूट० अमृतं । अमे' तत्र च अस्माकं च मर्त्यानाम् उभयोषाम् परस्परम् प्रशस्तम् सन्तु । सुन्दुवमिति
 त्वं इति, सुदत्तमिति वयमिति ॥ ९ ॥

मुहृल० हे अमृतं मरणरहितोऽसि' अथ कर्मानुष्ठानान्तरम् मर्त्यानाम् मनुष्याणाम् न अस्माकम् अस्म
 त्स्वामिन इतिशब्दस्त्व तत्र च उभयोषाम् मिय परस्परम् प्रशस्तम् प्रशस्तरूपा वाच सन्तु ॥ ९ ॥

विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं उचंः । चनों धाः सहसो यहो ॥ १० ॥

निदमेभि । अग्ने । अग्निर्भि । इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचं । चनं । धा । सहस्र । यज्ञो इति ॥ १० ॥

इदम्० तदमेभि हे अग्ने ! 'आत्मनो ब्राह्मि अग्निमि सह इमम् यज्ञम् इदम् वच स्तुतिरक्षणम् ।
 चन 'चन' (या ६,१६) इत्यद्यनाम । अथ चरुपुरोडासादिलक्षणम् धा स्थापय त्वम् ।
 इत्थामन्याम् अत्र स्थापयितव्येषु यज्ञ सावद् देवेषु स्थापय, स्तुतिं स्वकरण, यज्ञोऽपि
 स्तोत्रे । मा तु मुष्कत्यर्थः । हे सहस्र यहो' इत्यत्र पुत्र' । यज्ञेन मध्यमानाभ्याम्
 रणीभ्यामभिर्जायत इति इत्यत्र पुत्र इत्यर्थः ॥ १० ॥

येहूट० सर्वे सहायभूते अग्निभि नमे ! अस्माकम् इमम् यज्ञम् इदम् च स्तोत्रम् अथ आत्मस्य
 पुर इत्यत्र पुत्र' ॥ १० ॥

मुहृल० मदत इत्यत्र यहा' पुत्र' हे देवतारूपं अग्ने ! विश्वेभि अग्निभि सर्वैराहवनीयादिभिर्पुरातनम्
 इमम् अस्मदीयम् यज्ञम् इदम् अस्मदीयम् वच स्तोत्रं च सेवमानं चन अत्रम् धा अस्मन्
 धेहि' ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये षडशितो वर्यं ॥

१-१ अथ न 'त्यदादानि सर्वैर्नित्यम्' इत्येवमयमस्यदे । सुन्दुवसन्त्यस्यो ('नेत्सु सु) अस्माकम् एव इति
 न इति । हे अग्ने तत्र च अस्माकं च उभयोषां दे मरणवर्जितं मनुष्याकाराणाम् । अग्नि पुरवधि, अन्यो मनुष्य एव ।
 परस्परम् सन्तु प्रशस्तम् । अयमस्य प्रशस्तं इति अ २२ मिय सहने । उत्र चास्माकं च सह सन्तु प्रशस्तं
 मिय अ २२ तं च इति च नास्ति वि' ५ नास्ति वि ६६ त्वदग्निमिति यज्ञम् इति
 सुन्दुवसन्त्यस्यो इतिशब्द तत्र वा । स्वयम् स्थापयितव्येषु यज्ञ देवेषु स्तुति, स्तुत्ये वच स्तोत्रे ।
 मा तु मुष्क । हे अग्ने पुत्र इत्यत्र मध्यमानाभ्याम् अग्निस्तुत् । 'वाचस्त्वयैव वचसा', 'पुरवत्तुवमुष्के' इति
 इति अ २२ । 'यत्तु वाचम्', 'यत्तु वाचम्' । ३-३ 'यत्तु वाचम्' वचं येन सुन्दुवसन्त्यस्य, 'यत्तु वच
 सा' इति वाचम्' इति अ २२ ।

[२७]

अक्षं न त्वा वारवन्तं वन्द्या अग्निं नमोभिः । सम्राजन्तमध्वराणाम् ॥ १ ॥

अक्षम् । न । त्वा । वारवन्तम् । वन्द्यै । अग्निम् । नमोभिः । सम्राजन्तम् । अध्वराणाम् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'अक्षम् वारवन्तम् इति समानाधिकरणे पूते । वारवन्तमिति वालवान्दस्य कपिला-
दित्यात् रत्नम् । अक्षम् न वालवन्तम् वालवान् योऽक्षस्तमिव त्वाम् वन्द्यै तुमर्थेऽयम-
ध्वैतव्यम् । वन्दितुम् इच्छाम प्रारभामहे वा इति वाक्यस्येव । अक्षम् । अग्निम् । नमोभि नम-
स्कारैः स्तुतिभिः । कीदृशम् । सम्राजन्तम् राजतिरैश्वर्यं क्रमो (तु निघ २, २१) । सम्पत्तीनाम् ।
अध्वराणाम् यज्ञानाम् । अथवा शान्तिदीप्यर्थम् । सम्पत् दीप्यमानम् । सम्पत्तये वात्र पृष्टो ।
पृष्टीश्रुतेषां मध्ये इति वाक्यस्येव । अन्वेषमानाभिप्रायं पर्येष्य १ ॥ १ ॥

पेट्टल० अक्षम् इव त्वा वालवन्तं नमस्कारैर्वन्दितुम् इत्थानम् यज्ञानामुपक्रम इति ॥ १ ॥

शुद्धल० 'अक्षं न त्वा' इति प्रयोदशर्षं चतुर्थं सूत्रम् । 'शौन शेषम् । वाचयन् । आग्नेयम्' ।

अध्वराणाम् यज्ञानाम् सम्राजन्तम् सम्राट्कल्पम् स्वामिणम् अग्निम् त्वा त्वाम् नमोभि स्तुतिभिः
वन्द्यै वन्दितुं प्रवृत्ता इति बोधः । इष्टान्त । वारवन्तम् वालवन्तम् अक्षम् न अक्षमिव । अक्षो
यथा वालवन्तमिव अक्षमिव अक्षमिव इति बोधः । अथवा स्वमपि स्वमपि अक्षमिव इति
परिहरत्वात् ॥ १ ॥

स घा नः सूनुः शर्वसा पृथुप्रंगामा सुशेर्वः । भीद्वान् अस्मार्कं चभूयात् ॥ २ ॥

स । घा । न । सूनु । शर्वसा । पृथुप्रंगामा । सुशेर्वः । भीद्वान् । अस्मार्कम् । चभूयात् ॥ २ ॥

स्कन्द० 'स इति पदपठणम् । स प्रकृतोऽग्निं न सूनु 'अस्मदी इत्येव' (पा १, २, ५९) इत्ये-
वमेतत् इत्येवैतद्वचनम् । भाष्योर्इतिद्वयद्रुतस्येवमेव पुत्रं अरन्धीमन्यतेन जदितत्वात् । यद्यपि
यज्ञानाम् अस्मदी इत्येवैतद्वचनम् नोभ्यस्मात्, तथापि साहचर्यात् विमिश्रितत्वात् अस्मात्
प्रति पुत्रत्वमपदेत् । अथवा पृथुप्रंगामा स्वेन तेजसाऽयं विस्तीर्णगात्री । अथवा पूर्वेण सम्पद्यते ।
अथवा हेतुना पुत्र इति । अस्माद् बलेनानि मन्त्रिणा ज्ञानं इत्यर्थम् । सुतेन सुतत् ।
भीद्वान् घनयात् शिवा वा इतिर्वचनद्वारेण वृष्टिपदत्वात् अस्मात् चभूयात् इत्यर्थम्
अथवा भूपादित्यानास्मदे । क । सामर्थ्यात् मोक्षा । अथवा सुतेन इत्येतेन सम्पद्यते ।

१ । वारवन्तस्य कपिलादित्यात् रत्नम् । अक्षमिव वालवन्तं त्वा वन्दितुमिच्छाम प्रारभामहे ॥ । अग्निं
नमस्कारैः स्तुतिभिः यज्ञानाम् सम्राजन्तम् अक्षमिव अक्षमिव इति वाक्यम् । अक्षमिव अक्षमिव इति
पदेन विं अक्षम् । मध्ये अन्वेषमानाभिप्रायं पर्येष्य साम्भम् । १-१ नारित साम्भम् २ वालवन्तम्
साम्भम् ३ नारित विं अक्षम् । ४ ४ सुतं शेषम् । वाचयन् अन्वेष्ये इति । अग्निं त्वा नमो ५ ५ न इति
'अक्षो इत्येव इति इत्येवैतद्वचनम् । स प्रकृतोऽग्निं वाचयन् । अरन्धीमन्यतेन जदितत्वात्, अस्मदी इत्येव
मित्येवैतद्वचनम् वा उभयेषु पुत्रत्वयोः । स प्रकृतोऽग्निं विस्तीर्णगात्री । अरन्धीमन्यतेन इति
वा । अन्वेष्ये इत्येव इति विं अक्षम् । नारित साम्भम् ।

‘सुरोयोऽस्माक भूयात् । अथवा सुसुरित्येतेन सम्प्रत्यये अस्माक पुत्रो भूयादित्याशास्महे । जनयित्वा त्वा यन्तुमाशास्महे इत्यर्थः । अत्र चारस्माकमित्येतत् सुरेश इत्येतेन सम्प्रत्यये । योऽस्माक सुसुखो विमोक्तृत्वात् स न सनुभूयादिति’ ॥ २ ॥

वेङ्कट० ॥ यत्न अस्माकम् बलेन स्तयमानो विस्तीर्णयमान सुसुख कामाना सेवता अत्यन्तं भवतु ॥ २ ॥

मुद्गल० स य स एवाग्नि न अस्माकम् सुरेश सुसुखो भवतिरिति शेषः । कीदृशः । शनमा बलवत् सन् पुत्रं पृथुप्रयामा पृथुप्रयमन । किञ्च अस्माकम् मीत्वात् कामाना वरिषता भूयात् भवतु ॥ २ ॥

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्यादद्यायोः । पाहि सदमिद्विश्वायुः ॥ ३ ॥

स । न ० दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्यात् । अद्ययो । पाहि । सदम् । इत् । निश्चञ्चलः ॥ ३ ॥

रुद्र० य उक्तगुणोऽसि स न अस्माकम् दूरात् च आसात् च ‘आसात्’ (गिण २, १६) इत्यधिक्यनाम । तास्त्वाद्योभयत्र चात्प्रत्ययम्, मञ्जा श्लोकान्तीति यथा । दूरस्यादन्तिककस्याथः । मर्यात् भयानो पापशामाह नि पाहि नियमेन रक्ष । उदम् सदासन्दपवांस्यम् । इत् शब्द पदपूरण एवार्थे वा । सदम् । निशासु आसु शब्द इत्ये । इति शत्यर्थः । सत्रनाम वा । सर्ववामी सर्वाद्यो वा’ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ॥ ‘अस्मात्’ दूरात् अन्तिककाल् च पापनिवृत्त मर्यात्’ सदैव नि पाहि सर्वपापभिगन्ता ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अतो विश्वायु स्वाश्रयमन स स्वम् दूरात् च दूरेऽपि आसात् च आसन्नवेशोऽपि अपायो बध पापम् अमिद्व कर्तुमिच्छत मर्यात् अनुत्पात् वैरिण न अस्मात् सवन्ति सर्वदेव नि पाहि निजरा पाठय ॥ ३ ॥

इमम् पु स्वमस्माकं सन्नि गायत्रं नव्यासम् । अग्ने देवेषु प्र घोषः ॥ ४ ॥

इमम् । ऊँ इति । सु । नम् । अस्माकम् । सन्निम् । गायत्रम् । नव्यासम् । अग्ने । देवेषु । प्र । घोषः ॥ ४ ॥

रुद्र० ‘इमम् क पु ऊ सु इति वदधुराणी । इमम् त्वम् अस्माकम् सन्निम् एणु दाने । मञ्जतिरिक् सोमादिहरिर्दानम् गायत्रम् गायत्रिरर्थविक्रमो (द्वे गिण २, १७) । स्तोत्रं च नव्यासम् नव्यासम् मान्यै स्तोत्रमिद्विद्वान् इत्ये अग्ने’ देवेषु प्र वा देवेभ्य प्रदधेऽगचद्व । आ सुन्वेत्यर्थः’ ॥ ४ ॥

१-१ ‘सुन्दरं इति अग्ने । निरु सेवने । अस्मात् इति नव्यासोऽपि । इतिदारात् सेवः वा ।

मन्वात्परं गीता भूयत्, इत्ये भूयादिति वा, सुरेश भूयादिति वा, सुरेश भूयादिति वा आसात् । अस्मात् सुत्प ता कानुत्पात् ॥ २ ॥ वेङ्कटं सुसुख विमोक्तृत्वात् स न सनुभूयात् इत्ये च अत्यन्ते ति’ अ कु २ २ ग । अस्मात् दूरात् अन्तिककाल् च अनुत्पात् पापशामात् निजमेऽपि । सदैव सर्ववामी सर्वाद्यो वा । सर्वे साराद्ये । इत्ये । इत्ये सदैव वा अस्तु । दूरात् आसात् अत्यन्ते मञ्जा अन्तिक इति अग्ने ति’ अ कु १-१ । अन्तिके गायत्रे ३ मन्वात् ति’ अग्ने ४ अस्मात् ति’ इत्ये च अस्मात् इत्ये ३ ६ इत्ये तदन्तं इति सत्ये’ इत्ये इति अन्तिके च अस्मात् अन्तिककाल् हे अतो देवान् गायत्रे मन्वात् । आ सुत्प वा । अस्मात् इति अग्ने । अस्तु इत्ये ति’ अ कु १-१ ।

वेङ्कट० अस्माद्ध् इदम् हविषो दानिम् गायन्म् च साम नवतरम् अग्रे ! देवेषु प्रं मृदि ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अग्रे ! त्वम् अस्माद्ध् अस्मत्सम्बन्धिन्म् इमम् ऊ तु पुरोदेहे वानुष्ठीयमानमपि सनिम् हविर्दानिम् नभ्यांगम् नवतरम् गायन्म् सुखिरूपं वचोऽपि देवेषु देवानामग्रे प्र बोच. प्रमूहि ॥ ४ ॥

आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु । शिक्षा वस्वो अन्तमस्य ॥ ५ ॥

आ । नः । भज । परमेषु । आ । वाजेषु । मध्यमेषु । शिक्षा । वस्वः । अन्तमस्य ॥ ५ ॥

स्फुट० आ भज 'सैरस्व नः अस्मान् परमेषु 'वस्व च मायेन मातृव्यवम्' (११२, २, ३७) इत्येवमिषं सप्तमी । तच्छ्रुतिरामर्याद् वीथलक्षणभूतक्रियाध्याहारः । परमेषूपकरणितेषु हविर्लक्षणेनरेषु । न केवहेषु । किं तादि । आ भज वाजेषु हविर्लक्षणेनरेषु मध्यमेषु अपि । अथवा न इति पद्ये । परमेष्वित्यादिषु द्वितीयायै सप्तमी । आभजस्वास्माकं स्वभूतानि हविर्लक्षणात्पद्यानि सप्यमानि च, मां तु सुन्देवर्षः । कल्प्य सिद्ध सिद्ध, दाते । देहि । वस्वः अन्तमस्य अन्त-मन्तदोऽमित्तकानाम (६. निघ २, १६) द्वितीयायै चोभयत्र पद्ये । धने सन्निकृष्टतमम् । अयन्तोऽह-मिरवर्षः । तदि देवानां सन्निकृष्टतमं भवति, मान्यत् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रापय अस्मान् दूरस्थेषु अग्नेषु, आ भज च मध्यमेषु । तथा प्रपञ्च अन्तिकतमं धनमिति ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे अग्रे ! परमेषु अन्तरेषु पुरोक्तवर्तिषु वाजेषु अग्नेषु नः अस्मात् आ भज सर्वतः प्रापय । मध्येषु अन्तरिक्षलोकावर्तिषु वाजेषु आ भज । अन्तमस्य अन्तिकतमस्य मूलोक्तस्य सम्बन्धीनि वस्वः पशुनि शिक्ष देहि ॥ ५ ॥

इति प्रथमाहके द्वितीयाध्याये द्वार्षिणो वचोः ॥

विभ्रक्तसि चित्रभानो सिन्धोर्ऊर्मा उपाक आ । स्रयो दाशुपे क्षरसि ॥ ६ ॥

विडमक्ता । असि । चित्रभानो इति चित्रभानो । सिन्धोः । ऊर्मा । उपाके ।

आ । स्रयः । दाशुपे । क्षरसि ॥ ६ ॥

स्फुट० विभ्रक्तसि त्वम् अति विभ्रक्तो ! आनुदीक्षिः । विचित्रदीक्षे । पूतनीपदीक्षे ! आ अग्रे ! । वस्व । सिन्धोः ऊर्मा सिन्धुरत्र स्थण्डनात् सोमोऽभिप्रेतः । ऊर्मावितरवि पहरणे सप्तमी । सोमस्वोर्मे । उपाके अन्तिकतमत् (तु. निघ २, १६) सन्निकृष्टे । करिषम् । सामर्याद् पाणकाहे । प्रांस पाणकाहे रीं देवानां सोमस्य रिभकेतवर्षः । अथवा उपाके इत्येतूर्माविरयेतेन

१. नास्ति साम्ब कु विं ऊर्मा. २-२. अस्मात् परमेषु अग्नेषु हविर्लक्षणे पुरोदेहे मध्यमेषु 'वस्व च मायेन मातृव्यवम्' इत्येव सप्तमी अन्तिकतमत्पद्ये । आनि वा नः इति । इति आ सुत् । परमेषु अग्नि आ मन्साक सप्यमानि च । मा तु मुद्य च । जिघ दाते । देहि वपु तव सन्निकृष्टतमम् । 'अम् रिषं दणा (११२ रिं अ) दणः' इति धने । मनि दत् । यदयन्तोऽहन्त धने तद् देवानामन्तमं सवति मान्यत् विं अ कु † 'अं वं वा साम्ब' । ३. इति वि. ४-४. हे विचित्रदीक्षो पूतनीपे वा । स्फुटनात् सिन्धुः सोमः । इति विः । येवसोर्मेः सन्निकृष्टे पाणकाहे अग्रे तं देवानां सोमस्य रिभकेतवर्ष इति वा विं अ कु. † मनि साम्ब. ‡ नास्ति साम्ब.

'समानाधिकरणम् । तात्पर्याद् ताच्छब्देनाहमन्तिकस्थस्य सोमोर्मिर्दिभक्तैरपर्य । आकारस्तु दप
 पूरणो वा मयाद्यायो वा दिभक्तैरपेतेन सम्बन्धवितम्य मर्यादया दिभक्तैः । दिभक्त
 च मय समानेऽहनि तस्मिन्नेव दापुये क्षरति सप्रदाने ष्टुर्थीयुते क्षरतिरत्र दानार्थं ।
 यत्प्रमाणाय ददाति यद् दातव्यं घनं वा वायुर्वा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० दाता भवति^१ चित्रदीप्ति^२, खन्दमानस्य गोधनस्य सहे अन्तिकस्थे सति सय एव स
 यत्प्रमाणाय धनम्^३ क्षरति ॥ ६ ॥

मुद्राल० हे चित्रमाना^१ विचित्ररश्मियुक्ता^२ विमवा^३ विशिष्टस्य धनस्य प्रापयिता इति । दधान्त ।
 आकार उपमार्थे । यथा सिन्धो यथा उपाके समीपे ऊर्मा ऊर्मि चरत्प्रोपल्लित
 उत्पादिप्रगद विभक्तित् चइत् । दापुये इविर्दत्तवत् यत्प्रमाणाय सय ददातीमेव क्षरति
 कर्मपर्युता वृष्टिं करोति ॥ ६ ॥

परमं प्रे पुस्तु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यन्ता श्चर्यसीरिपः ॥ ७ ॥

यम् । श्रमे । पुत्सु । मर्यम् । अत्रा । याजेषु । यम् । जुना । स । यता । श्चर्यती । इय ॥ ७ ॥

स्वम्भ० यम् हे श्रमे ! पुस्तु सप्रामेपु मर्त्यम् अथा पालयसि त्वम् । वाजपु अत्रपु च हवि
 रंक्षणपु निमित्तभूतेषु यम् जुना जुन गती । यत्सति । य च प्रति हवीपि भक्षयितुं ता
 सीरयथ । अथवा वागेपिनि तृषीवार्थं सप्तमी । जुना इत्यपि जुनाते † । जुनाते ‡ सामर्थ्याद् प्रीण
 नार्थं । अत्रैदं च प्रीणयतीत्यर्थं । स यता यत्प्रतिदानार्थं । प्रयत्ना । अग्रेभ्यो दाते
 र्यर्थं । अथवा यत्तु कथ्यते । अत्रमणि निरन्था । लघ्वेत्यर्थं । किम् । श्चर्यती धुवा अत्र
 पापिनी । अथवा 'वाद्यत् (निघ ३, १) इति यदुवाच । यद्वा । का । इय अत्रानि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यम् त्वम् अत्र^१ सप्रामेपु मर्त्यम् रक्षसि, यम् वा तत्र प्राहणोपि, ॥ निपद्यति^२ वृष्टि
 अत्रानि ॥ ७ ॥

मुद्राल० हे अत्र^१ पुस्तु सप्रामेपु यम् मर्त्यम् यत्प्रमाणम् अथा अक्षरति रक्षसि । यम् पुरतम्
 वाजेषु सप्रामपु जुना श्रेरयसि । स यतो यत्प्रमाणं श्चर्यती इय निरन्थायत्रानि यत्त
 निपद्यति समर्थो भवति ॥ ७ ॥

१ । समानाधिकरणम् । तात्पर्याद् आत्मानिकस्थस्य सोमस्य ऊर्मि विभक्तयः प्रमाणम् । आत्मानिक
 मयादीनां वा । दिभक्त च तास्मिन्नेहनि यत्प्रमाणाय सप्रामेपु मर्त्यम् अथा अक्षरति रक्षसि । यम् पुरतम्
 २ आग्निं च मासम् ३ नक्षत्रं चि ५-५ हे अत्र इति संप्रामेपु यं मर्त्यम् अत्रमणि, इति निघं ३ व
 गण्यति निमित्तम् अत्रमणे (वाता २, ३, ३६) इति वागेपिनि इत् । 'यत्तु त्वर्थे युधि इति जुदेः लघोऽन्तौ
 (वा ३, ४, ४) इति आत्मान् उभयत्र निरन्थाय मिति वा प्रुच । जुन गती प्रीणने च । कायेऽ ६ मर्त्यने
 वाच्यं वा । क्षरति । यत्तु त्वर्थे यद्ये च । यम् अथा जुना य स दाता अन्वेभ्यः, अत्रमणि निरन्था लघ्वा वा
 धुवा अत्रमणि वृष्टिं करोति वा । 'श्रीपूवी वृष्टिः ५ इति वती । उभयत्रयेऽत्रमणिनाम् । 'रश्मि र यत्र रिं अ ५
 † मारिण मृषा ‡ जुनाते साम्भ ६ इति यत्तु रिं अ ५

नकिरस्य सहन्त्य पर्येता कर्पस्य चित् । वार्जो अस्ति श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

नकिः । अस्य । सहन्त्य । परिऽष्टा । कर्पस्य । चित् । वार्जः । अस्ति । श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

स्कन्द० किञ्च नकिः अस्य नकिरिति निपातो नेत्यस्यार्थे । अस्येत्यनुदात्तत्वात् पूर्वस्याम् आद्यादि-
ष्टस्य मत्वर्थस्यान्वादेशः । नद्यस्य मत्वर्थस्य हे सद्दन्व ! सहस्वन् ! अभिभवितः ! पर्येता
परिगन्ता प्राप्ता । कः । सामर्थ्यादनिष्टः । नचैनं कश्चिदनिष्टः प्राप्नोतीत्यर्थः । भयवा पर्येतेति
परिपूर्वं पतिः सामर्थ्यादत्र नवार्थः । न चास्य कश्चिदन्वेत्यर्थः । कस्यस्य चित् कस्यचिदपि ।
सर्वस्येत्यर्थः । किञ्च वाजः अन्नं वलं वाऽस्य अस्ति भवति धवाप्यः अन्नधीर्षं प्रख्यातम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० य एवं सद्ग्रामेषु सहन्तीक ! रक्षसर्दिसार्यम्, अस्य परिवो गन्ता न कश्चित् भक्ति ।
यकार उपजतः । कस्य चिदपि । ससेनमसेनं 'वा न सं' कश्चिदभिभवति । धवणीयम्^१ अन्नं च तस्य
अस्ति शत्रुभ्यो जितम् ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे सहन्त्य राष्ट्र्यामभिभवन्तीकाम्ने ! अस्य रत्नकलस्य चनमानस्य^२ कस्यस्य चित् कस्यापि पर्येता
नकिः भाक्रमिवा भास्ति । किञ्च अस्य यजमानस्य^३ श्रवाप्यः अन्नधीर्षः वाजः वलविशेषः अस्ति ॥ ८ ॥

स वार्जं विश्वर्षणिः श्रवणं चिरस्तु तर्हता । विप्रैर्भिरस्तु सर्निता ॥ ९ ॥

सः । वार्जम् । विश्वर्षणिः । अर्षत्ऽभिः । अस्तु । तर्हता । विप्रैर्भिः । अस्तु । सर्निता ॥ ९ ॥

स्कन्द० सः प्रकृतोऽसिः^१ वागम् सद्ग्रामम् चित्तर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा अर्षत्रिः अर्षैः अष्टु तर्हता
तरतिः द्रवनाथः । द्रवने च गगनम्, द्रवतेर्गत्वर्थत्वात् । अस्मदूर्ध्वं गन्ताऽस्तु । सद्ग्रामे
गत्वाऽस्माकं मित्यं साहाय्यं करोत्यित्यर्थः । किञ्च यजमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । वाक्स्याद्वा
वाक्छन्दस्य मद्याः प्रोक्तवतीति यथा । तद्वदेत्यपि । त्वेतेर्दिसार्यत्वेदं रूपम् । सद्ग्रामे सद्ग्राम-
स्यम् अन्नकण्डुं हिंसिताऽस्तु । किञ्च विप्रैर्भिः श्रवणं चिरस्तु इति वाच्यरोपः ।
मेषाचिभिरस्माभिः स्तुतमानः अस्तु उचिता सम्भक्ता । कस्य । सामर्थ्यादस्मत्स्तुतीनाम्^२
वात्सराकमेव वा^३ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सः सद्ग्रामं विश्वस्य द्रष्टा अर्षैः अस्तु तर्हता तारकः । मेषाचिभिरस्मैः अस्तु सद्ग्रामं
संभक्ता ॥ ९ ॥

१-१. किञ्च अस्तु शत्रुभ्यो जितम् पूर्वसंज्ञम् कश्चि उच्यते मन्वादेशः । मन्वादेशेऽनुदात्तं स्यात् । हे सद्दन्व यह
मर्षगे मग्निमेव च । हे सद्दन्व अभिभवितः वा । न चास्य अर्षत्रि मग्निः परिगन्ता । नचैनं कश्चिदनिष्टः प्राप्नोतीत्यर्थः ।
परिः इन्^२ यथे वा । न चास्य कश्चिदनिष्टः । कस्यस्य चित् कस्यचिदपि । सर्वस्य जितसेनकार्यः । किं च अन्नं वलं वा वाक्चि
च मरणीयं प्रख्यातम् वि^३ अ कु. २-२. वाचक वि^३ वा साम्^३, ३. अन्धी^३ वि^३ साम्. २-४. भास्ति
वि. ५-५. सामं सर्वस्य द्रष्टा अर्षैः अस्तु । नृ द्रवनाथयोः, कौ च । स तर्षणं गत्वाऽस्माकं मित्यं साहाय्यं
करोतु । वागम् इति कौ वा अम् । तत्तत्प्राप्त्यं तच्छन्दः । सप्तमस्तुतस्तुतुं दिनस्तु । किञ्च मेषाचिभिरस्माभिः स्तुतमानः
अस्तु शत्रुभ्यो जितम् अस्तु वि^३ अ कु. १ तुर्वं साम्. ६. य य्को.

सुहृत् ० विश्वर्याभिः सर्वैर्भनुष्यैः श्वेतैः सः अग्निः अर्षद्भिः अर्षैः, नानाम् संग्रामम् तदा तारिष्य
अस्तु । विश्वेभिः मेधाविभिः ऋत्विग्भिः सहितः तुष्टोऽग्निः सानेता 'कलस्य दाता' अस्तु ॥ १ ॥

जराश्वो य उद्विद्विद्वि विश्वेर्विश्वे यज्ञियाय । स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥ १० ॥

जराश्वो य । तत् । विद्विद्वि । विश्वेर्विश्वे । यज्ञियाय । स्तोमम् । रुद्राय । दृशीकम् ॥ १० ॥

स्कन्द ० अग्नेविहासमाचक्षते — अग्निः स्वयमानः शुण्डशेषमुपाच — 'उद्विद्वि, रौद्रा हि पशवः' इति ।
स तं प्रत्युपाच — 'नाहं जायामि रुद्रं स्तोतुम् त्वमेवैनं सुहृदि, इति । तदेतद्भवत्युच्यते "जराश्वोपेति ।
जरा स्तुतिः जरातेः स्तुतिकर्मणः (सु. या. ४, २८) । तां यो ह्युच्यते बोधयति देवान् होतृव्रतसंग्रामोपशोऽग्निः,
तस्य सम्बोधनं हे जराश्वो ! तत् विद्विद्वि विद्वेः ज्ञानार्थस्यैव रूपम् । तच्छब्दस्तुतेर्दोषार्थ-
सम्बन्धो यच्छब्दोऽप्राप्याहर्षण्यः । यद् मामबोचः तत् स्वमेव वेत्सि । अथवा विद्विद्विद्वि
विद्वद् व्याहृति इत्यस्यैतद्रूपम् । जयं च 'वेषः' (निय २, १) इति कर्मनानामु पादाङ्गानां
षाट्पाठवत्त्वान् कर्मणि च करोत्यर्थस्य सम्भवाद् करोत्यर्थोऽपि, न व्याप्यर्थः इति
गम्यते । तत् दुर्बल्यर्थः । किं तत् । उच्यते । विश्वेर्विश्वे यज्ञियाय सर्वत्र चाद्यर्थे चतुर्थी ।
पावान् कश्चिन्मनुष्यो यज्ञाहोऽहं बान्यो वा यज्ञस्य कर्ता । तस्य सर्वस्वार्थः । स्तोमम् दद्यात्
रुद्रायम् । कीदृशम् । दर्शनम् दर्शनीयम् । अथवा यज्ञियायेत्येवम् रुद्रायैवेत्येव समानाधि-
कार्यं न विशेषिते इत्येतेन । विश्वेर्विश्वे इति पञ्चमं चतुर्थी । सर्वमनुष्वाणां यज्ञाहोऽपि रुद्राय
स्तोममिति । यास्कः (सु या १०, ७) रोक्ष्यमाणत्वाद् अग्निरेवात् रुद्रात्वेनोच्यते इति व्याचष्टे ।
तत् जराश्वोपेति आत्मन एवाजरात्मन इदं सम्बोधनमिति व्याख्यातव्यम् । स्तुत्या स्तुतेर्वा
बोधयित् । अन्तरात्मन् । यदुच्यते तत् विद्विद्वि । किं तत् । सर्वमनुष्वाणां यज्ञियाय
स्तोममदाय इति ॥ १० ॥

धेहृत् ० स्तुत्या श्वेतानां बोधयितः । स्तोत- ! तत् जानीहि मनुष्यस्य यज्ञियाय स्तोमम् दद्यात्
'दर्शनीयम् । अत्र यास्कः' (१०, ७, ८) — 'अग्निरपि द्र उच्यते' । ××× 'जरा स्तुतिः जराते
स्तुतिकर्मणः तां 'योष तया' बोधयित्तरिति वा । तद्विद्विद्वि तत् रुद्रः । मनुष्यस्य मनुष्यस्य यज्ञियाय
स्तोम दद्यात् दर्शनीयम्' इति ॥ १० ॥

१-१. पशवता वि. १-२. जरा स्तुती । अत्र स्तुतिं बोधयति देवान् होतृव्रतः सः । जराश्वो
अमे कर्ता अर्षोच. तत् स्वमेव वेत्सि । विद्वद् व्याहृति । अर्षं च 'वेषः' इति कर्मनामसु पादात् नाना च मात्स्वनामसु
कर्मणि च कर्तृत्ववत्त्व समान्य करोत्यर्थोऽपि । तत् रुद्रः । ये वा अग्निमनुष्यः यज्ञाहः अर्ष वा मन्यो वा तस्य सर्वस्वार्थं
स्तोमं दद्यात् इतीह दर्शनीयम् । दर्शनमर्थेति इतीह दृशीकम् (दर्शनम् इति अ.) । तदर्थेति अर्थे ईह । एतदर्थं एव
'मर्षा' इत्येव पादौ' (या ४, २, ७२) । 'अस्य इत्' (या ४, २, २) । यज्ञियाय । यज्ञयार्थः । यज्ञियाय दद्यापेति वा,
न निद्विद्वि । निद्विद्वि इति अर्थे हे । सर्वमनुष्वाणां यज्ञियाय रोक्ष्यमाणत्वाद् अग्निरेव रुद्रः इति यास्कः । तदर्थं
जराश्वो इति मन्वस्य मन्वस्यत्वात् संबोधयति । स्तुतिमुत् । अन्तरात्मन् । यदुच्यते तद्विद्विद्वि तत् रुद्रः । यज्ञियाय यज्ञियाय
स्तुतिं दद्यात् इति अ. [कर्त्तव्यः । एः साम्बः । १-१. यज्ञियाय साम्बः । १-२. नास्ति इति ।
४-४. नास्ति इति । यज्ञियाय साम्बः.

मुद्रल० कश्चिन्ना प्रेरितः शुनःशेषः विशाव देवान् मनया तुप्याव । नमः महद्भयः गुणैराधिकेभ्यो देवेभ्यः । नमः अर्गकभ्यः गुणैर्बुनेभ्यो देवेभ्यः, नमः बुवभ्यः तस्योभ्यो देवेभ्यः । नमः आशिनैभ्यः वृद्धेभ्यो देवेभ्यः । यदि शकनवाम कर्षं चित् घनादिसंपत्वा शक्तधेव तदानीम् देवान् यजाम । हे देवा । ज्यायसः ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य आ सर्वतः प्रसूतम् संसम् स्तोत्रम् मा शुधि महं विच्छिन्नं मा कार्पम् ॥ १३ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

[२८]

यत्र प्रावां पृथुवृद्धं ऊर्ध्वो भवति सोतये । उद्धखलमुतानामवेद्भिन्द्र जलगुलः ॥ १ ॥

यत्र । प्रावां । पृथुवृद्धः । ऊर्ध्वः । भवति । सोतये । उद्धखलमुतानाम् । अर्ध । इत् । ऊं इति । इन्द्र । जलगुलः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'इन्द्रश्चतुर्ध्वः परः' (छ. सू. ३, १००) । 'इन्द्रदेवस्योऽयं चतुर्ध्वः 'नमो मरुद्रथा' इत्यस्याः परः' । विपुःकपासः शुनःशेषे एतेन चतुर्ध्वेन सोमं जुहाव । परेषोल्लखलमुसलेनाभिसुपाव^१ । अन्वयया क्रोयकलामभ्यवनिपाय । यथा विपुःकपासं शुनःशेषमधिकृत्य माह्वयं भवति—“तद्वस्त्रिज ऊजुः—^२त्वमेव मोऽस्याहः संस्थामभिनच्छेति । अथ हेतं शुनःशेषोऽभ्यःयवं ददर्श । तमेताभिश्चतयभिरभि- सुपाव 'मबिद्धि त्वं येदृष्टे' (ऋ १, ०८, ५) इति" (ऐसा ७, १७) इति । एतासां चर्षामुद्धखलमुसल- देवतारवातुल्लखलमुसलेनाभिसुपाविति गम्यते । “अथेनं श्रौणकलभमभ्यवनिनाय 'उच्छिष्टं चन्दोर्मर' (ऋ १, २८, १) इत्येतयर्था । अथ हस्मिन्मन्त्राख्ये पूर्वाभिश्चतस्रिभिः सत्याह्वकाराभिर्जुहावकार" (ऐसा ७, १७) इति । यत्र यजे अभिषवमावा पृथुवृद्धः इत्येतेनोद्पृष्यमाण ऊर्ध्वः भवति सोतये सोमाभिषवार्थम् । यत्रेति ध्रुतेस्त्वत्रैवध्यादायम् । यत्र उद्धखलमुतानाम् द्वितीयाधे पश्येषा । पृथीध्रुतेर्वैश्वेदेवामिति शेषः । उद्धखलमुतं सोमम्, उद्धखलमुतस्य वा सोमस्यैकदेशम् । अथ इत् इन्द्र ! जलगुलः अथेस्तुपसगौ जलगुल इत्याख्यातेन सम्बन्धयित्तस्यः । जलगुल इत्येतच्च निरुधे- यैदुस्तान्तस कथम् । उ इति पदपुराणः । हे इन्द्र ! अथ जलगुलः जलार्थे पुनःपुनरौ अथगिर विधेयमः^३ । “अधिषवणकलक्योरेव सोमोऽभिपूयते मोद्धखले । यथाभिधानात् तदाकार- त्वात् तत्कार्यकरत्वाद् वा उद्धखलमन्दा^४ ॥ १ ॥

१. नास्ति विं मे. २. नास्ति विं अ कु. ३. 'उच्छिष्टे तु' साम्. ४-४. इति पृथ्विरकम् । यत्र धेने अभिषवमावा निस्तोपौषीमावा इत्येतेनोद्पृष्यमाण ऊर्ध्वो भवति सोमाभिषवार्थम् । तत्र उद्धखलमुतं सोमार्थं विव । पुनःपुनः विव इति तत् । नृ निगणे । यत्रिजलमोऽवपूर्वत्वात् । क्रियासमभिरुध्वं पदमुतानाम् अथवयुः इति । 'स्यवर्गः' (पा ६, १, ९) इति द्विजम् । 'पुनो नृत्पुनोः' (पा ७, ४, ८२) इति पुनः । जलगुलत्वात्, 'उद्धखलमुतं' (पा ७, १, १०२) 'उद्धं ऊर्ध्वेति' (पा ७, १, १०२) इति जलगुलं विं अ कु. । शक्यः साम्. ५-५. उद्धखलसोमाभिषवमावात् उद्धखलमन्दा इत्यत्र च 'अधिषवणकलक्योरेव सोमोऽभिपूयते मोद्धखले' इत्यत्र च तदकारत्वात् तत्कार्यकरत्वात्, अथ अभिषवणकलक्योरेव सोमाभिषवार्थं प्राक्कृतानामिति व्याख्यायन् साम्^५,

येङ्कट० यस्मिन् यज्ञे अग्निपवप्राना पृथुमूल साद्गनप्रकार ऊर्ध्वमुख भवति तोमाभिपवाय ।
तत्र उल्लसलसुतान् सोमान् इन्द्र^१ त्वम् अथ जल्युग अवभिर^२ विव ॥ १ ॥

मुद्गल० 'यत्र प्राणा' इति नवचं पञ्चम सूक्तम् । 'सौम शेषम् । साधा^३ पठतुष्टुम । 'आपत्री' इत्याय-
न्विधो गायन्व । 'आवाभ्यतस ऐन्द्रय^४ । ततो द्वे उल्लसलदेवत्ये । 'ततो द्वे उल्लसलसुत-
देवत्ये' । अन्त्याया 'उत्तिष्ठम्'^५ इत्यस्या हरिभन्द्राधिपवणचर्मसोमानामन्यतमो देवता ॥

हे इन्द्र^६ यत्र यस्मिन् अज्ञ सवे कर्मणि सोतवे अभिपवार्थम् प्राणा पावाग पृथुमूल
स्थूलमूल ऊर्ध्व उच्चत भवति । तस्मिन् कर्मणि उल्लसलसुतानाम् उल्लसलदेवाभिपुष्टान्
रसन् अथ इत् स्पर्शीपत्वेनाभगत्तैव जल्युग भक्षण ॥ १ ॥

यत्र द्वारिणं जपनाधिपवण्यां कृता । उल्लसलसुतानामनेद्दिन्द्र जल्युगः ॥ २ ॥

यत्र । द्वोऽथ । जपना । अधिऽसन्त्या । कृता । उल्लसलसुतानाम् । अथ । इत् । ऊँ इति ।
इन्द्र । जल्युग ॥ २ ॥

स्वन्द० यत्र यज्ञे 'द्वौ इव जपना^७ यथा मैथुनकाके द्वीपुसजयदे एवम् अभिपवकाके पारस
सम्पर्की^८ अधिपवण्या । प्रथमाद्विपचमस्यावभावादेश । अधिपवण्या प्राणानी कृता कृती । तत्र उल-
सासुतानाम् इत्याद्युक्तार्थम्^९ ॥ २ ॥

येङ्कट० यत्र 'द्वौ इव' जपना अधिपवणफलके विस्तीर्णं अध्वर्युभि कृत 'प्रतिपुष्टां पुरस्तात्
समाधिरतैर्दु पश्चात्' (आपत्री ११, १, ३१) इत्यधिपवणफलकयो 'सुरमिति ॥ २ ॥

मुद्गल० यत्र 'यस्मिन् कर्मणि अधिपवण्या उभे अधिपवणफलके द्वौ इव जपना द्वौ जपनस्य प्रवेत्तावि-
कृता विस्तीर्णं इत्ते स्यादिते । अन्त्य पूर्वगत^{१०} ॥ २ ॥

यत्र नार्थपच्यवसुपच्युरं च शिष्यते । उल्लसलसुतानामनेद्दिन्द्र जल्युगः ॥ ३ ॥

यत्र । नारी । अपुऽप्युगम् । उपऽप्युगम् । च । शिष्यते । उल्लसलसुतानाम् । अथ । इत् ।
ऊँ इति । इन्द्र । जल्युग ॥ ३ ॥

१ अवभिर साम्यं पु, वा भिर रूप वि, वा भिर वां वि, अवभिर ॥ २-२ पुन येन वा
अग्नि मे ३ ३ आतिरचतामृगाभिरा देवता मे ४ ४ तन्तरयादिभ्यो उल्लसलसुतानोभवेवात् ५ मे
५ नास्ति वि मे ६ ६ नास्ति वि अ कु ७ ७ अधिपवणफलकप्रधानो हृदी । औपिके वाव ।
तथाधिपवणफलकस्या (पवण्याया वि अ) गुणमपि वि अ कु ८ ८ अपाधि वा वि अ ९ ९ प्री
गुणे पुष्पान् सप्ताने पञ्चविधित्वा साम्यं पु प्रीपुष्टे पुष्पान् सप्तानि पञ्चविधित्वा पञ्चविधित्वा पञ्चविधित्वा (१) ऊँ
वि अ १० १० नास्ति वि मे

स्कन्द० 'नारी इत्येवमुक्तोपमा' । यत्र यत्ने, मैथुनकाले स्वजघने नारीय उरुपाय, एकोऽभिपयआन इतरस्मै प्राणो 'अन्वयम् उपचयम् च च्यववर्गैर्ययः । अथगमनमुपगमनम् च शिक्षते ददाति । अगच्छतुपगच्छति चेत्यर्थः । अत्र उद्धृत्युतानाम् इत्याहुकार्थम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यत्र अभिपयवृत्तं आवाणं दृष्ट्वा स्त्री भर्तरि प्रवेशकौशलं नियमनकौशलं च शिक्षते ॥ ३ ॥

मुद्रल० यत्र यस्मिन् कर्मणि नारी पत्नी अन्वयम् शाठ्याय निर्गमनम् उपचयम् च शाठ्याप्राप्तिश्च शिक्षते अम्वासं करोति । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ३ ॥

यत्र मन्यां विष्प्रते रदमीन्परिमित्वा इव । उद्धृत्युतानामवोद्धिन्द्र जल्युलः ॥ ४ ॥

मत्र । मन्यान् । विष्प्रते । रदमीन् । यमित्तैर्इव । उद्धृत्युतानाम् । अव । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । जल्युलः ॥ ४ ॥

स्कन्द० यत्र यत्ने 'मन्याम् अभिपयप्रावाऽत्र मन्या इत्येते सोमस्य मधिनृत्वात् । तं विष्प्रते विषसम्पद्गुणोभि । क्यम् । रस्तीन् यमित्वा इव अथरस्मीतिवा' निष्प्रमुमवात् । अथवा दधिमन्पनरज्जुग्राह । गृहीयार्थे द्वितीया । यथा इभिमन्थानं निष्प्रतुं रज्जुमिर्गन्नीयुस्तद्वदित्यर्थः । अत्र उद्धृत्युतानाम् इत्याहुकार्थम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यस्मिन् यत्ने सोमाभिपयार्थं आवाणं चारपन्ति रस्तीन् इव अथवा पमनायत् अत्र उद्धृत्युतानाम् इति ॥ ४ ॥

मुद्रल० यत्र यस्मिन् कर्मणि मन्याम् आधिपयनहेतुं मन्यावत् विष्प्रते विद्वन्ति । दद्यान्तः । रस्तीन् अथरस्मीत्यांर्थां प्रमहात् यमित्वा इव विष्प्रमुमिव । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ४ ॥

यच्छिद्धिं त्वं गृहेगृहे उद्धृत्युलक युज्यसे । इह धूमर्चमं वदु जर्पतामिव दुन्दुभिः ॥ ५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वम् । गृहेऽग्नि । उद्धृत्युलक । युज्यसे । इह । धूमत्ऽर्चमम् । वदु । जर्पताम्युत्तर । दुन्दुभिः ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'उद्धृत्युलक हे देवो' (उ. सुवे ३, १०१) : "हे देवो आसीत् उद्धृत्युलकदेवत्वे । यत् चित् यद्यपि हि इति पदप्रत्ययः । त्वम् गृहेगृहे उद्धृत्युलक ! युज्यसे श्रीश्रावणव्यापारार्थम् । यद्यपीति वचनात् तथार्थोत्पत्त्याद्यर्थम् । तथापि इहा तथा श्रुतश्लेषेन सोमाभिपयवाय विरुक्तम् शुभतमम् दीक्षितमन्नम् च यद् शब्द इह । क्यम् । अवताम् इव रात्र्यात् दुन्दुभि वादिप्रम् । सङ्ग्रामे हि ये लपामि तेषां दीक्षितम् दुन्दुभिर्वदति नेतरेषाम् ॥ ५ ॥

१-१. नास्ति विं अ कु. २-२. अथगमनमुपगमन च ददाति । च्यु गती । शिक्ष दमे । अथगच्छतुपगच्छति चेत्यर्थः । अत्र सोमं त्वं विं अ कु. ३-३. अभिपयप्राणा मिकाणि अहुलीभिः । अथरस्मीन् निष्प्रमुमवातिव । सोमस्य मधिनृत्वात् प्राया मन्याः दधिमन्पनरज्जुर्था । रजिनो. अम्पुगौ । यथा दधि मन्यानेन निष्प्रतुं रज्जुमिर्गन्नीयुस्तद्वदित्यर्थः । तत्रोद्धृत्युलक त्वं विं अ कु. १ अन्तः रस्तीं साम्. ४. अभिपयार्थं साम् अ कुः अभिपयार्थं साम् ११. यथनात् लपं. ५. नास्ति विं अ. ७-७. यद्यपि त्वं गृहेगृहे हे उद्धृत्युलक श्रीश्रावणव्यापारार्थं युज्यसे तथापि ॥ तथा श्रुतश्लेषेन सोमाभिपयवाय विरुक्तम् शुभतमम् दीक्षितमन्नं च यद् शब्द इह । तथा यथया रात्रा दुन्दुभि आवादिः विं अ कु. १ नास्ति साम्.

घेङ्कट० यदि अपि हिं तम् उद्व्यल^१। सर्वेषु गृहेषु युज्यते^२ इह अपि दीप्ततमम् वद
मुसलेनाभिहत । यथा ज्यताम् दुन्दुभिः ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे उद्व्यलक । यत् जिह्वि यवपि तम्^३ भवघातार्थम् गृहेष्टे युज्यते तथापि इह वैदिकमूर्ति^४
शीतमुमलप्रहारेण दुग्गतमम् गतिशयेन दोष प्रमूतध्वनिविरुक्तशब्दम् वद । छटान्त । ज्यताम् इह
दुन्दुभि यथा मुदे तेषं प्राप्नुवतां राष्ट्रां दुन्दुभिः महान्त ध्वनिं करोति छट्ट ॥ ५ ॥

इति प्रथमाहके द्वितीयाप्याये पञ्चविंशो वारं ॥

उत स्म ते वनस्पते वातो वि वात्यग्रमिद् । अथो इन्द्राय पार्तवे सुनु सोममुद्व्यल ॥६॥
उत । स्म । ते । वनस्पते । वात । वि । वाति । अग्रम् । इत् । अथो इति । इन्द्राय । पार्तवे ।
सुनु । सोमम् । उद्व्यल ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'उत इति पदपूरण यस्मादेतौ वा । स्म इति तु पदपूरण एव । वनस्पते इति
'अपानि तद्वितेन हृत्स्ववसिगमा भवति' (या २, ५) इत्येवं वनस्पतिविकारस्योद्भवत्वात्
निधातम् । यस्माद् ते तव हे वनस्पतिविकार ! वृक्षावस्थायां वातः वि वाति वाति
इत् सामप्यौ कल्पार्थः । उद् च भूते काले । वातो विविधमकल्पपादित्यर्थः । किम् ।
अग्रम् । इत् वा इत्यु पदपूरणः । अथो अग्रमपि पदपूरण । तस्माद् इन्द्राय पार्तवे पादुम् इन्द्र
पात्यधीत्येवमर्थम् । सुनु सोमम् हे उद्व्यल । वात इन्द्रः स यस्माद् वृक्षावस्थायां
ममकल्पनेन तवोद्भवत्वात्, तस्मात् स्वमपि प्रत्युपकारार्थं तस्यावार्थं सुनु सोमम् उद्व्यल इत्यर्थः ।
अपवा वातो वि वात्यग्रमिति निध्वयोऽनन्वयमिति प्रतिपातते । एतदुक्तं भवति । यस्माद्
वृक्षावस्थायां वातेन चक्ष्यमानमम क्वचिदप्यग्न्यादिनिपुक्तं विप्रयोजनमासीत् । इदानीं तु
महति प्रयोजने इन्द्रपार्थां सोमामिपवे विदिवुक्तमसि । तस्मात् सुनु 'सोमम् उद्व्यलकेति' ॥ ६ ॥

घेङ्कट० वृक्षविकारस्य वृक्षवर्त्तुतिः । अपिच ते वनस्पते वात अग्रम् एव चत्पनी-
न्द्रप्रभादात् । तथा सति इन्द्रस्य पार्तवम् सुनु सोमम् उद्व्यल ॥ ६ ॥

मुद्गल० उत अपि च हे वनस्पते उद्व्यलकस्य वृक्ष^१ ते अग्रम् इत् तव पुरत एव वात वि वाति
स्म स्पर्शनेऽनुसलप्रहारेवायुविशेषेण प्र० सरति सत्तु । अथो अग्रन्तरम् हे उद्व्यल
इन्द्राय इन्द्रोपकारार्थम् वाते पादुम् सोमम् सुनु सोमामिपवे कुर ॥ ६ ॥

१. नास्ति विं छप २. 'तुलान् विं छपे. ३ युज्यते स साम् कुर ४ नास्ति
वि ५. 'दिं कं मे'. ६-६ हे वनस्पतिविकार उद्व्यल । न्ययोवेकविधवारणके क्रियेते । अद्वितेन
हृत्स्ववसिगमा भवति' इत्येत् । कर्मात्तस्य वृक्षवर्त्तुतिं वासुविधमग्रमप्यत् तस्मादिन्द्राय पदुम् अन्विषु
नेनम् । हे अन्विषुत्वात् प्रयोगो वा । वा गणितचमो कल्पे च । 'उद् ले' (या ३, २, ११८) इति
भूते वाति वा । वनस्पते सेजमित्यलनिध्वान् तव अन्विषुत्वात् उद्व्यल उद्व्यल-वातेऽप्येव एवम् । उद्व्यल
अग्रम् इति प्रवर्तितव्यम् अन्विषुत्वात् उद्व्यल-वातेऽप्येव एवम् । 'म तव विं वा' वा उद्व्यल स समन्
इन्द्राय इन्द्रोपकारार्थेन अग्रम् (उ दिं वा) वा उद्व्यल-वातेऽप्येव एवम् । अन्विषुत्वात् उद्व्यल-वातेऽप्येव
अग्रम् इत्येव न अन्विषुत्वात् अन्विषुत्वात् अन्विषुत्वात् (R विं वा) इति वा विं वा कुर । 'तव विं वा
साम् ७-७. 'वन् इन्द्रो वासुवि विं वा विं वा कुर. ८. उद्व्यल स साम्. ९. चत्पनी-न्द्र-प्रभादात्.
१०. इति मे' इत्ये

आयुजी वाजसातमा ता हुर्या विजर्भतः । हरीइवान्धांसि वपसता ॥ ७ ॥

आयुजी इत्याऽयुजी । वाजसातमा । ता । हि । उच्चा । विजर्भतः । हरी इवेति हरीइव ।
अन्धांसि । वपसता ॥ ७ ॥

स्वन्व० 'हे परे सुसलस्य च उच्छलस्य च' (श्र. उदे ३, १-१) । उभयदेवते हत्यर्थः । ता द्युचेति
तच्छब्दाद् यच्छब्दोऽप्याहाराभिः । ये उच्छलसुसलसे आगन्तौ । सर्पाद्या यष्टुणी । अदधातद्वारेण
यागस्य कर्तुणी इत्यर्थः । वाजसातमा अथवावलेलापामकस्य सम्भक्तुमै । ता हि
द्विसद्वः पररुग्ः । ते तथा उच्यैः विजर्भतः इत्येवंद्विगुणस्य कर्मणीदं व्यत्ययेन च
परस्मैपदम् । सुसल उतिक्षप्यमाने पुनःपुनर्विद्विषेते । अथवा द्विसद्वो यस्मादर्थे एव ।
एवन्तु योजना—सर्पाद्या यष्टुणी अन्नानां च सम्भक्तुमै उच्छलसुसलसे । कस्माद् । परस्माद्
तत्र उच्यैः पुनःपुनर्विद्विषेते इति । किं ज्ञाणे । हरी इव अन्धांसि वपसता हरी
इन्द्राशौ वपसतिरसिकर्मां (श्र. निष २, ८) । यथा हरी यत्र स्वर्गाय धाना कर्त्तव्यं च भवत्यतः
एवमवधातवेलायां यत्पुरोधासलक्षणान्यन्नानि भक्षयती हवीति अन्तरीइ इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उच्छलसुसलस्योर्द्वै भवतः^१ । भावस्यै अन्नानां संभक्तुमै^२ ते हि उच्यैः विद्विषेते, मशौ इव
धाम्यानामवहनकाले^३ अन्नानि भक्षयन्ती ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे^४ उच्छलसुसलसे आयुजी सर्वतो यक्षसायने वाजसातमा अतिरायैव अन्नमहे ता हि ते कतु
उच्चा प्रौढव्यतिरेक्या मपति तथा विजर्भतः विद्विषेण पुनःपुनः विहरं कृततः । एत्यान्तः ।
अन्धांसि अन्नानि चणकादीनि क्वाद्यानि वपसन्ती हरी इव इन्द्रस्यार्थायिव ॥ ७ ॥

ता नो अथ वनस्पती क्रुष्यावृष्वेभिः स्रोतुभिः । इन्द्राय मधुमस्तुतम् ॥ ८ ॥

ता । नः । अथ । वनस्पती इति । क्रुष्यौ । क्रुष्वेभिः । स्रोतुभिः । इन्द्राय । मधुमस्तु । सुतम् ॥ ८ ॥

१-१. हे उच्छलसुसलसे आयुजी सर्पाद्या यष्टुणी अदधातद्वारेण यागस्य कर्तुणी । अदधातवेलापामकस्य सम्भक्तुमै । ते उच्यैः पुनःपुनः विद्विषेते । हिः यस्मादर्थे वा । कषाते तयोर्ध्वविद्विषेते तच्छब्दार्थाया यष्टुणी इति-
पुरोधासलक्षणास संभक्तुमै च । इन्द्रासभिव । तौ यथा धाना कर्त्तव्यं च लक्षणां भक्षयतः तद्वदवधानकाले
परपुरोधासरीनि वपसतः । एव अन्ते । इत्या स्तुतम् । 'इवै' (पा ६, १, १०) इति हिः । 'इवः' (पा ७, ४, ५९)
'द्वारिः शेषः' (पा ७, ४, ६०) च । 'अन्धसि पर्व' (पा ८, ४, ५४) इति वनस्पत् । ॥ १ । विजर्भतः इति । २. इन्
विहारे । 'भातेरेकधः' (पा ३, १, २१) इति वः । 'यजेऽपि च' (पा २, ४, ७४) इति उच् । 'तन्वयोः' (॥
६, १, ९) इति हिः । 'ग्रयो यद्वक्तोः' (पा ७, ४, ८२) 'यत् ररतः' (पा ३, २, ५९) 'उरोत्तुः' (पा ७, ४, ६२)
'इमहोर्भेवत्तसि' (पा ८, २, ३२) इति कर्षं सिन्धुनि विं वा कु. † इन्द्राविरा सायम्. ‡ 'वहतः
इति साम्ब शोधः. २. नासित साम्ब कु. ३. उष्यन्कृते लः उष्यन्कृते साम्ब विं मं.
४. 'नावाहनं' कु. 'नावाहनं' विं लयः वपसता मं विं. ५. हे वि मै'.

स्वन्द० 'प्रत्यक्षहृतोऽथ मन्त्र । [ऋष्याविति नामन्त्रणम्] । अत्र यच्छ्रुदमध्याहृत्यैकवाक्यता मेवा । ये श्रव्यो 'ऋष्व' (निघ ३,३) इति मह्यमम् । महती ता चे न वस्मदर्थम् अथ दे वनम्पना । वनस्पतिविज्ञानमूले' उल्लसल्लमुससे' श्रव्येभि महद्भि सोतृभि अभिषोतृभि ऋषिभि सह इन्द्राय मधुमन् स्वाद्युक्तम् अन्नम् सुतम् अभिषुतम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० तौ न अत्र वनस्पती' महान्तौ महद्भि सोतृभि प्रावभि सह इन्द्रार्थम् मधुमन् वन्य सुतम् । परोऽपेक्षया' प्रत्यक्षापवर्गोश्च मन्त्रा भवन्ति विपरीताश्च इति' ॥ ८ ॥

मुद्गल० अत्र अस्मिन् यस्मिंश्चि हे वनस्पना उल्लसल्लमुससरपी ता तौ युवाय् श्रव्यभि इतीनाथे सोतृभि अभिषयदतृभि सह ऋषी इतीनीथौ मूत्रा इन्द्राय इन्द्रार्थम् मधुमन् माधुषोपेत सोमउत्पद्यन् न वस्मद्वीपम् सुतम् अभिषुतम् ॥ ८ ॥

उच्छ्रितं चर्मोर्भरु मोर्मं पुनित् आ सृज । नि धेहि गोरधिं त्वाचि ॥ ९ ॥

उत् । शिष्टम् । चर्मो । भ्र । सोमम् । पुनित् । आ । सृज । नि । धेहि । गो । अधि । त्वाचि ॥ ९ ॥

इन्द्र० 'प्रजापतिम् हरिश्चन्द्र यर्म वाऽन्त्या प्रजासति' (इ न अतु १, १८) । 'अधिपयण यर्म इमदृक् सुभारता प्रदासति । अधिपयणयर्मदेवतेत्यर्थ । कैश्चित् 'कर्म वाऽन्त्या प्रजासति' इति पण्वि । से प यान्पत्यायुचि कर्मणि 'भर आन्त निधेहि' इति तेषामेवा स्तुति मन्थन्त । उद्द्राणा वा वा कर्मणः । प्रजापति हरिश्चन्द्रमित्येतत् प्रजापतईरिश्चन्द्रस्यान्वतरस्तेमयोर्वा अत्यायुचि प्रदासाव असम्मवाद् ययो न उत् पर्येष्यम् । "अथैव द्रोणक'समभ्यपनिनाय 'उच्छ्रितं चर्मोर्भर' इत्येतववा' (ऐमा ७, १६) इति प्रत्यक्षहृताभ्युते सोमप्रदासात्तमसत्ता ऋषो न्यायवत्तर इत्यत । तथा च दृढदेवताकार आह—'यर्माधिपयणाय वा सोम वाऽन्त्या प्रजासति' (इद्र ३, १०१) इति । उपर्युक्तो भवेत्यात्मात्रेण सम्बन्धवित्तव्य । शिष्टम् अनुपयुक्तम् यन्मा द्विनचननिर्देशात् अधिपयणत्तक अत्र चमूरुत्तव । पन्चमर्थे पद्ये । पद्येनिर्देशात् सकाशादिति वाच्यधीप । अधिपयणत्तकाम्याम् अधिपयणत्तकयोर्वा सकाशाद् उत् भर उद्धर सामम् । आत्मान प्रयायम् अन्वरात्मान प्रिय मन्मद्योर्वा । अथवा उदित्येष अवेरवत्तल स्थाने शिष्टमित्यत्रेण मन्थयते । चर्मो इति, चर्म्यतेऽस्मिन् सोम इति चमूरुचमसम्, सप्तमीबहुदचनस्य स्थाने स्पारपयेनद् द्वियजनम् । अस्त्वपि सुतोऽपि भरविरादूर्प्राथो दृष्टव्य । अत्राहाह सोम च मगाहरवर्थ । आह्वय च पवित्रे पात्रार्थम् आ युन प्रक्षिप । आह्वय च नि धेहि स्थाप द्रोणहृताय वा अधि त्वाि गोस्त्व' उपरि । गोधर्मणि स्थिते द्रोणकठोऽनवपरवर्थ ॥ ९ ॥

१-१

वे मही ते हे वनस्पतिविज्ञानमूले' असत्त्वमय महद्भिपभियोग्नि अप्ययुगपिप्रस्तुतौऽप्युग्नी ता 'ऋषी' इत्युत्तरनम् वि' अ कु । । इत्यादि वामन्त्रणम् मूको २ 'अथ वि' लप ३ नास्ति कु च च कन वाऽन्त्या इति केचित् । वाक्यगत्युचि उद्धरणार्थेननिष्पन्नधिकयानि तानि इति । एतदपि कण्ठमन्थुति । यर्मेण इत्यत्र वा उभयोश्च अर्था प्रदीपनमेवम् यथोक्तं तत्पर्यम् । अनेन द' 'अन्त्यपयणाय इति सुविशेषणायुक्तं सोमप्रदासात् स्वयमेव । इतिहासात् आह—'यर्माधिपयणाय इति । अत्रा अन्त्यपयणाय इत्येति तुल्ये वत् अन्त्यु वा । अनुपयुक्तं चि सन्पयितवत्तकाम्यायुद्ध । अधिपयणत्तक अ यन्मो । यन्नि अय । अे नि वेरु कथयित्वाय । उत् अर्थात् वा । चर्म्यतेऽस्मिन् सेन इति चमूरु पण्वम् । एते मेम् । इत् अन्त्यपयणाय । अस्त्विति तर्हि चमूरु चमयु आर । अद्धर वदन्ताश्चाम्यात्तानात्वे प्रि । प्रक्षिप आह्वय इत्यादि वि' अ कु

वेङ्कट० 'वर्माधिपवर्णाय वा सोमं वाऽन्त्या प्रशंसति' (तु वृदे ३, १०१) इत्युक्तम् । 'प्रजापतेर्हरिश्चन्द्र-
स्याऽन्त्या चर्मप्रसासा वा' (श्रु २, १, २८) इति कात्यायनः । हरिश्चन्द्र ! अधिपवर्णकलकपोरपरि
भवतिष्ठम् सोमम् मर । सुतं च सोमं दक्षापवित्रे वा सृज । तद्वर्णम् नि वेदि अधिपवर्णकलकपो-
रपरि गोः त्वचि इति ॥ १ ॥

मुद्रल० हे ऋत्विग्विशेष ! हरिश्चन्द्रदेवतापक्षे हे हरिश्चन्द्र ! इति । चर्मोः सोमस्य भक्षवसम्पादकयोः
अधिपवर्णकलकयोः शिष्टम् अधिपवराहित्येन भवतिष्ठम् सोमम् तत् भर शकटस्योपरि हर ।
सोमम् 'अधिपुवर्ण सोमम्' पवित्रे दक्षापवित्रे वा सृज आनीय प्रक्षिप । प्रक्षेपे सत्यवशिष्टं
सोमम् गोः त्वचि आसद्गृहे चर्मणि अधि नि वेदि अघ्यारोप्य स्वापय ॥ १ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये षड्विंशो वर्गः ॥

[२९]

यच्चिद्धि संत्य सोमपां अनाशस्ता इव स्मंसि ।

आ तू न इन्द्र शंससु गोष्वशेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमथ ॥ १ ॥

यत् । चिद्धि । हि । सुत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताः शंस । स्मंसि । आ । तू । नुः । इन्द्र ।
शंससु । गोषु । अशेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमथ ॥ १ ॥

स्कन्द० 'सं' विद्वे देवा उचुः । इन्द्रो वे 'देवानामोशितो बलिष्ठः सदिष्ठः सतमः पारमिष्ठुतमस्तन्नु
स्तुष्टय त्वोत्तस्याम इति । स इन्द्रं तुष्टान्' (ऐमा ७, १६) । 'इन्द्रं यन्विद्धि सत्येतुगर्दं पारि-
नाशुवात्' (वृदे ३, १०२) । 'आधिनावद्वावत्या' (श्रु १, १०, १५-१९) इत्येतस्मात् । अत् इति 'हुषा
शुशुह' (वा ७, १, २९) इति पञ्चम्या सुक् । निव दि इति पदपूर्णे । यस्मात्ते सत्यं सोमपाः ।
सोमपां पात । अनाशस्ता इव ईषच्छलं स्तुतिराशास्तम् । अविद्यमानमाशस्तं वेपां ते अनाशस्ताः
ईषस्तुतिवर्जिताः । अयन्त्यस्तुतिपरा भवन्त इत्यर्थः । इषस्तुदस्तु 'अस्तुपमानार्थेण सम्प्रत्यर्थे
प्रयोगः' (उ या ७, ११) इति पदपूर्णे । स्मसि भवामः । यस्मादत्यन्तं स्तुम इत्यर्थः । यस्मादिति
पञ्चनात् यस्मादित्यम्पाहायम् । यस्मात् आ न शंसय । तू इति पदपूर्णेः शिमार्थे वा । शिमम-
हमानाशंसय प्रार्थयमानान् प्रार्थितसम्पादनेन प्रयुञ्जथ । वेहीत्यर्थाः । हे इन्द्र ! किम् उच्यते ।
गोषु अशेषु द्वितीयाध्याये सर्वत्र सप्तमी । गाः अशंसय । कीदृशान् । शुभ्रिषु शुभ्रिणः
शोभावतः । शोभमान् इत्यर्थः । कियतः । सहस्रेषु सहस्रसहस्र्याणां हे तुवीमथ ! यदुचन ! ॥ १ ॥

१-१. जारिति वि. २. मण्डले त्रिसेदेषानन्तरिन्दं खुनपानिनि । तं विं अ तु. ३-२. इति इत्या-

मिन्द्रं तुष्टान् । वेदं यन्विद्धि उच्यते अत्तं यान्तिव दनत् । यदिति 'हुषा सुशुह' इति श्लोकेन । यत्वात् वे इन्द्र !
मविच्छेदादिन् [सोमना पातः] एव अन्त्यास्तुतिश्रुत्त भवामः । ईषदवे वात् । ईषस्तुतिपरा माशस्ता । अविप-
मानास्तुतयः अनाशस्ताः । इव इवे । अत्तं शुभ्रि । यत् । 'इन्द्रो यन्वि' (वा ७, १, ४६) । 'अगोरतोप' (वा ६, ४, २२) ।
उपो हुक् च इति स्मृति । अयन्त्यकर्त्तुं खन् । यस्मात् क्षिप्रमसाशासय प्रार्थयमानान् प्रार्थितसम्पादनेन प्रयुञ्जथ । तदेदि
गाः अशान् शोभावतः सह सप्तत्यात् वे इन्द्र ! यदुचन ! । तू. शिभि । उति अत् । 'अध्वरिषं तुष्टे' इति वरी ।
मयत् पनत् विं अ कु.

वेङ्कट० यां सत्यं सोमस्य पातः। यवम् आशंसारहितं^१ दग्धैरपार्यिता^२ इव भयाम् तत्
 आमारु बहुधनं! दग्धिः क्षिप्रम् आ शंसय यवादिषु त्वया दत्तेषु। शुश्रिण घोमदुषु
 इति। यद्वा^३ स्तुतिरहितानाशस्य यवादिप्रदानेनेति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'यच्चिदि' इति 'ससर्ष' पठं सूक्तम्। छुन शेष ऋषिः। पङ्क्ति. छन्दः। इन्द्रो देवता^४ ॥

विश्वेभिर्देवेभिः प्रेरितव. छुन शेष पृथदादिकाभिर्द्वाविंशतिसंख्याकाभिः ऋषिभिर्द्वां दुष्टान्।
 हे सोमया! सोमस्य पातः! सत्यं! सत्यवादिन्! इन्द्र! यच्चिदि यद्यपि यवम् भनाशता इव स्मिन्
 भयनास्ता इव भवामः। क्वापि तुवीमथ हे बहुधन! इन्द्र! त्वं तु गोषु अश्वेषु शुश्रि
 शोभनेषु सहशेषु सहस्रसंख्याकेषु च विभिन्नभूतेषु च क्षिप्रम् न अरमान् आ शंसय प्रजास्वाद्
 दुषु ॥ १ ॥

शिप्रिन्वाजानां पते शर्चीवस्तर्षं दंसनां।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वशेषु शुश्रिषु सहस्रेषु तुवीमथ ॥ २ ॥

शिप्रिन्। वाजानाम्। पते। शर्ची। अ। तर्षं। दंसनां। आ। तु। नुः। इन्द्र। शंसय। गोषु।
 अश्वेषु। शुश्रिषु। सहस्रेषु। तुविऽमथ ॥ २ ॥

स्फल्द० शिप्रे इन् नासिके वा। 'सहस्र'। अथवा 'शिप्राः शीर्षेण विरता शिरश्चरी' (ऋ५,
 ५४, ११) इति प्रयोगदर्शनात् शिप्राशब्दः। शिरश्चरणवचनः। सहस्रं वाजानाम् पते! इराण-
 मन्त्रानां वा स्वामिन्! शर्चीव! कर्मवन्! प्रजावन्! वा तव दंसना 'देति इरानदंसनयो'।
 यवीना। का। शोश्रिणनिर्देशात् वाक् स्तुतिर्वा अस्मात्। यत् एवम् असौ मूमः। आ द न'
 इन्द्र इत्याद्युक्तायन्^५ ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्द्रन्! अश्वपते! प्रजावन्! तव विद्यते कल्प्याण कर्मणि ॥ २ ॥

मुद्रल० हे शर्चीव! शशिम्न्! शिप्रिन्! शोभनइन्दुयुक्त! वाजानां पते! अश्वानां पातक! इन्द्र! तव
 दंसना कर्मविशेषोऽनुग्रहरूपः सर्वदा वर्तते ॥ २ ॥

नि प्रापया मियूदद्यां सुस्तामवुष्यमाने।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वशेषु शुश्रिषु सहस्रेषु तुवीमथ ॥ ३ ॥

नि। प्रापय। मियूदद्यां। सुस्ताम्। अवुष्यमाने इति। आ। तु। नुः। इन्द्र। शंसय। गोषु।
 अश्वेषु। शुश्रिषु। सहस्रेषु। तुविऽमथ ॥ ३ ॥

१. सत्यं वि^१ अं. २ दग्धिया वि^२. ३ 'देति' शक्तिना साम्प्र क्त. ४. यवा वि^३. ५. अ. नासि
 वि शि^४. ६-७. 'शिरश्चरणेति शिप्रा शब्द'। शब्दप्रकारेण वा। शिप्रिन्। 'शिप्राः शीर्षेण विरता' इति इत्यन्तः।
 हे शिप्रिन् पनाशमन्त्रानां वा स्वामिन् कर्मवन् प्रजावन् वा तव दंसना दग्धि दग्धैरपार्यिताः। वास्तव्वा वाक् स्तुतिर्वा।
 यत् एवम् अस्मात् यवां देहीषुयुक्तं वि^५ अ क्त. † शिप्रा^६ साम्प्र.

स्कन्द० सुमुहुः किल विकृतस्याणि प्रेतपिशाचानि मिथुनानि पश्यति । सदाभावमत्र शुनश्चेप आशासे । नि स्वापय अस्मदर्शनविदारार्थं नियमेन स्वापय । मियुद्वा मिथुनीमूले ये द्ययेते ते मियुद्वा । प्रेतः पिशाचो वा तुमान् छी च । ते च सस्ताम् स्वर्गं कुख्याम् । अनुभ्यमाने प्रतिबोधवर्जिते । किञ्च आ तू नः इत्याद्युक्तार्थम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सुमुहुः प्राग्दत्तार्थं यमादागते मिथुनीमूले दृश्यमाने द्वे स्थितौ पश्यति । ते त्वम् इन्द्र ! नि स्वापय । स्वया निष्पापिते ते मया अनुभ्यमाने सस्ताम् स्वपिताम् ॥ ३ ॥

मुद्रल० मियुद्वा परस्परसंघर्षत्वेन दृश्यमाने यमदूयौ नि स्वापय निरारां मुहे कुह । ते च अस्मात् मारयितुम् अनुभ्यमाने सत्यौ सस्ताम् निद्रां प्राप्नुवाम् । अन्यद् पूर्ववद् ॥ ३ ॥

सुसन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातयः ।
आ तू न इन्द्र संस्य गोधर्षेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ४ ॥

सुसन्तु । त्याः । अरातयः । बोधन्तु । शूरा । रातयः । आ । तू । नः । इन्द्र । संस्य । गोधु ।
बोधेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविमघ ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'सप्तदधुत्तैर्वीणापर्यसम्बन्धो सप्तदधोऽप्राप्याहार्यः । ये जाग्रतो मां सुष्यमाने नेच्छन्ति । सप्तदधु स्वपन्तु । त्याः अरातयः अरातिशब्दः वायुपर्षाणः, सख च पुंलिङ्गत्वात्प्राप्ता इति स्वल्पेन दाप् । ते सप्तदधुः । बोधन्तु सुष्यन्ताम् । हे शूर ! रातयः जाग्रता ये मां सुष्यमानानिच्छन्तीत्यर्थः । अन्वयात् अरातय इत्यदानाम्प्रयोजनम् । न रातयो दानानि । स्वपन्तु क्षयापारानि भवन्तु । पापि तु मशयुषो दानानि, तापि सुष्यन्तां ग्यापिपन्ताम् । सदा देहि न मायुरित्यर्थः । किञ्च आ तू नः इत्याद्युक्तार्थम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स्वपन्तु त्याः अरातयः, सुष्यन्तु च शूर ! रातयः ॥ ४ ॥

मुद्रल० त्याः अरातिनिर्दयमानाः परीक्षास्ताः अरातयः अदानशीलाः शत्रवः सुसन्तु निद्रां कुर्वन्तु । हे शूर ! इन्द्र ! रातयः दानशीलाः सन्धयः बोधन्तु सुष्यन्ताम् । अन्यद् पूर्ववद् ॥ ४ ॥

१-१. महापत्न ! इन्द्र ! अस्मदर्शनविदारार्थं नियमेन स्वापय । मिथुनीमूले ये इत्येते ते मियुद्वा । प्रेतः पिशाचो वा इत्यादि एषी च । ते च स्वर्गं कुख्याम् प्रतिबोधवर्जिते । छल इत्ये । उप जगत्सौ । किञ्च आराधयामासु विं अ कु. २. प्राग्दत्तं विं अ. ३. 'यूला ल विं' अ. ४. स्थितौ च साम्. ५. निरारिते विं अ. ६. नास्ति कु साम्. ७. सस्ताम् कु; सस्ताम् साम्; सस्ताम् विं अ.; सुस्ताम् विं अ. ८-८. ये जगताः मां सुष्यमाने नेच्छन्ति अथ अरातयः शत्रवः स्वपन्तु । 'शिशोरा अरातयः' एषी शयी । त्या इति दाप् न्यल्पेन प्रतिबोधवर्जिताम् । रा दाने । 'स्त्रियां विन्' (पा ३, २, १४) । रातिरन्तम् । उपातिरूपेण अरातयः स्त्रियां वा । हे शूर ! मन्मथनिष्पन्नः शत्रवः बोधन्तु । स्वया इत् । मशयुर्दानानि सुष्यन्ताम् । ये मशयुर्देहि इत्यर्थः । किञ्च आराधयामासु विं अ कु. † नास्ति सूक्ते, ‡ इत्यन्तम् सूक्ते. ९. च साम्.

समिन्द्र गर्दभं मृण नुवन्तं पापयाऽमुया ।

आ तू न इन्द्र शंसय मोष्वशेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । गर्दभम् । मृण । नुवन्तम् । पापया । अमुया । आ । तू । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अशेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । त्रुविऽमघ ॥ ५ ॥

स्कन्त्वं० हे इन्द्र ! गर्दभम् तम् मृण 'मृण हिंसायाम् । भिन्धि । नुवन्तम् शब्दं कुर्वन्तम् । आत्तन्-
मित्यर्थः । पापया अमुया श्रीलिट्ठनिर्देशाद् वाचा । गर्दभोऽपि विश्वरमारट्ठनिष्ठस्य सूचकः । तेनैव
उदयवात आशास्यते । किञ्च आ तु नः इत्याद्युक्तार्थम् ॥ ५ ॥

धेङ्कट्० 'तम् मृण इन्द्र !' गर्दभम् 'कम्पायमानम् पापया जनया' वाचा ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! अमुया जनया जसामिः भूयमाणया पापया भिन्दाकृपया वाचा नुवन्तम्
स्तुपन्तम् । अपवीति प्रकटयन्तमित्यर्थः । आत्तम् गर्दभम् गर्दभसमसार्थं वैदिणम् तम् मृण सम्पद्
सारय । यथा गर्दभः ओतुमशक्यं परस्मै शब्दं करोति तथा अत्रुरपि । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ५ ॥

पताति कुण्डूणाच्या दूरं वातो वनादधि ।

आ तू न इन्द्र शंसय मोष्वशेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ६ ॥

पताति । कुण्डूणाच्या । दूरम् । वातः । वनात् । अधि । आ । तू । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु ।
अशेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । त्रुविऽमघ ॥ ६ ॥

स्कन्त्वं० 'अर्षोर्षोऽपि सप्तदशोऽकृष्य पताति इत्याद्यातेन सम्भवचित्यः । अधि पताति । 'अधी-
स्तुपरिभावे' (इ. वा १, ३) । उपरि पतति । ऊर्ध्वं गच्छतीत्यर्थः । किम् । कुण्डूणाच्या जङ्ग-
लित्गतर्यः । कुण्डूणाकारा भूवाऽऽवतीत्यर्थः । कुण्डूणाधी वाया । वृत्तीया च प्रथमाधे । दूरम्
वाता वनात् वनमग्न्यम् । वातोऽरण्याद् दूरं पतति विद्वं गच्छति । ओषितयमदरिने चास्वार्धस्य
वत्तरेणैकवाचयता । एतदुक्तं अथैव — यथैव पारवाया ऊर्ध्वं गतमुचितं भवति वायोर्ध्वं
तिर्दग्गमनम् एवं भयतोऽपि स्तोत्रानुग्रहकरणमेव । किञ्च आ तु नः इत्याद्युक्तार्थम् । अथवा
कुण्डोऽऽवतीति कुण्डूणाधी कुण्डोपरी गृहगोधिकोच्यते । घरोविकलेति याऽपभ्रंशेण छोके प्रसिद्धा ।
तथाहशमेघपनुपु घरगोष्टिकायामस्य प्रयोगः 'कुण्डूणाधी गोततिवा अप्सरसाम्' (तैत् ५, ५,
१९, १) इति । साऽधिपताति ऊर्ध्वं गच्छति । या कुण्डे च्छ्वम्बत इत्यर्थः । तस्या वि

१-३. अपठन् कुर्वन् वापवापुषा वाचा । विश्वरमारट्ठि धर्मोऽपिऽस्य सूचकः । तेन तद्विमानाज्ञाते । वृण
हिंसायाम् । इव आत्तने । किञ्चाशंसयस्यन् कुः नास्ति विं अ. ३-२. नास्ति साम्ब. ३. नास्ति कु-
४. नास्ति साम्ब. ५-५. नुवन्तम् मृण अश्वनी नुवन्तानी वयस्य । ॥ तथा अधि पताति वनी
गच्छति । सी २। तथा वातोऽपि वन्द्यं पतति अस्यात् निर्ध्वं गच्छति । यथैवकोलेतुनिमेव एवात् एतदपि
स्तेनूत्तरकरकम् जपित् एव । तस्यान्वयानुष्ठान इवेवित्कारो शोभम् । नुवन्तानी वा नुवन्तानी । कुण्ड-
वादी गलोऽपि । वा कुण्डम् आरुध च्छ्वम्बते इत्यर्थः विं अ कु. १ इत्येव (१) साम्ब. १ नास्ति मूष्णे.

'हृष्याया दर्शनमनिष्टस्य सूचकम् । तदनेन प्रतिपादयति—वातश्च वनाद् दूरं गच्छति । मां स्वप्न आशुयेति व्यक्त्यशेषः । तद्धि सुमूर्षोर्भवति । तथा ह्यधिरमरणस्वप्नानधिष्ठत्य शुक्ति-
र्भवति—'आशु वायुरेन प्रवृत्ति' इति । एताभ्यां द्वाभ्यां लिङ्गान्यामासन्नमरणतया मां
ज्ञात्वा अनुग्रहस्वभावत्वात् आ वृ नः इन्द्र! किम् । सामर्थादायुर्देहीत्यर्थः । न च केवलमायुः ।
किं यदि । गोपु अन्त्येषु शुक्तिषु सहस्रेषु इत्यादिकमुक्तार्थम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० कुम्भवाची नाम पक्षी । तेन सह अरण्यात् दूरम् मत्समीपम् आपवति वायुः ॥ ६ ॥

मुद्गल० वातः अस्मरप्रतिबद्धो वायुः कुम्भवाच्या कुटिलगत्या अस्माद् परिरथम्य वनात् अधि
अरण्यात्पथिकम् दूरम् दूरदेशम् पताति पठतु । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ६ ॥

सर्वं परिक्रोशं जहि जन्मयां कृकटाश्वम् ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोप्त्रशेषु शुक्तिषु सहस्रेषु तृतीयम् ॥ ७ ॥

सर्वम् । परिऽक्रोशम् । जहि । जन्मयम् । कृकटाश्वम् । आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोप्त्र ।
अशेषु । शुक्तिषु । सहस्रेषु । तृविऽश्वम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० अनिष्टं एव सूचयति तत् सर्वम् त्वं अनालवायसादिकम् जहि । किञ्च जन्मय जाभि
नाशने । नाशय कृकटाश्वम् । कृकटाश्वः कृकटाश्व उच्यते । तस्य दर्शनमनिष्टस्य सूचकम् ।
किञ्च आ तू नः इत्यायुक्तार्थम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अन्यमपि सर्वम् परिक्रोशं कृकटाश्वं नाशय, जन्मयोश्च त्वं कृकटाश्वम् । आ तू न इन्द्र!
इति ॥ ७ ॥

मुद्गल० परिक्रोशम् अरमद्विषये सर्वत आक्रोशककारम् सर्वम् पुरपम् जहि मारय । कृकटाश्वम्
अस्मद्विषये हिंसाप्रदे कलुम् जन्मय मारय । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ७ ॥

इति प्रथमाहके द्वितीयाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

[३०]

आ वृ इन्द्रं किंविं यथा वाजयन्तः शतक्रतुम् । मंहिष्ठं सिञ्च इन्दुभिः ॥ १ ॥

आ । वृ । इन्द्रम् । किंविम् । यथा । वाजयन्तः । शतक्रतुम् । मंहिष्ठम् । सिञ्चे । इन्दुभिः ॥ १ ॥

१-१. तस्य हि कुम्भाया दर्शनमनिष्टस्य सूचकम् । तदनेन प्रतिपादये । यतोऽपि सखे अनावाय दूरं गच्छति वनात् ।
तस्य सुमूर्षोर्वाधिरमरणस्वप्नानधिष्ठत्य शुक्ति दिं अ कु. २-२. अनुग्रहस्वभावत्वात्पुर्देहि पारोक्ष्य दिं अ कु.
३. आत्मे दिं. ४-४. अश्वत्थानामधिरमद्विषये, ज्ञान कृकटाश्वम् । तद्वैजयन्त्यस्य । जभि दिंश्वम् । कृकटाश्व
एव कृकटाश्वः । अनिष्टम् अनालवाय उच्यते । श्वम् कुट न विं अ कु. ५. अनाय आयु कु सम्भ.

स्फन्द० 'आ इत्युपसर्गं सिद्धं इत्याख्यातेन सम्बन्धयित्वा । न इति द्वितीया । एकदशमस्य स्थाने बहुवचनम् । त्वाम् इन्द्रम् क्रिन्विम् यथा 'मिषि' (निघ ३, १३) इति वृचनाम् । इह च पूष एव वा वर्तते वृषसामीप्यादाहावे वा । यथा कश्चिन्नमहत्या तुल्यवाऽऽहार्यौदकं वृषमाहाव बोदकेन सिद्धे उहत् । वाचयन्तः धाजयतिरर्चैतिकर्मा (तु निघ ३, १४) । स्तुकन्त । अथवा अवग्रहमन्वाद् पदस्य वाचनस्य तद्विच्छन्तो वाचयन्त । कीटसमिन्द्रम् । शतकृतम् मदिष्टम् महतिर्दानकर्मा (तु निघ ३, २०) । दातृत्वम् । आ सिद्धे वाचयन्त इत्येतेन बहुवचनान्तेन सामानाधिकरण्याद् ध्यत्वयैतेदमेह वचनम् । लिट्थं आशिषि लट् † । आशिष्येमेत्याशात्महे । कन । इतुभि सोमै । बहून् सोमा स्तुभ्य ददामेत्येतदानास्माह इत्यर्थे । अथाऽग्नीष एतद् भगतीत्यर्थाऽग्नीवितमाशास्त ब्रूव्यम् ॥ १ ॥

पेङ्कट० यथा अन्नमिच्छन्त वृषमुत्सिञ्चन्ति तस्य सेकार्थम् । एव युष्मदर्थमह दातृत्वम् इन्द्रं सोमैर्दुषै आ तन्न कामानुत्सिञ्चामीति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'आ व इन्द्रम्' इति द्वापिशात्पृथ सप्तमं सूक्तम् । ध्रुव होष ऋषि । गायत्रम् । 'असा कम्' इत्येता पादतिवृत्ताद्यग्नी, 'त्रव सतका पादनिवृत्' (ऋभ १, ४, ४) इत्युपरवात् । अथविश्व इत्येता मिष्टुम् । भादित घोडशर्षं देव्य । सप्तदशीत 'आश्रिवावश्वापत्' इत्याघातितस्य अश्विन्य । कस्त उय' इत्याघातितस्य उषोदयताका ॥

वाचयन्त अन्नमिच्छन्तो वयं ध्रुवोपो हे ऋत्विज्यवमामा । व युष्माकं सम्बन्धिषमिमिन् इन्द्रम् इतुभि सोमै आ सिद्धे सर्वत सिञ्चामह तर्पयाम । कीटसाम् । शतकृतम् शतसप्तकाकं कर्मोपेतम् मदिष्टम् अतिशयेन प्रबुद्धम् । सेचये दद्यात् । यथा येन प्रकारेण क्रिन्विम् अर्धे अनेन पूरयन्ति ददात् ॥ १ ॥

धृत्ं वा यः शुचीना सहस्रं वा समाञ्जिराम् । एद् निम्नं न रीयते ॥ २ ॥

शतम् । वा । य । शुचीनाम् । सहस्रम् । वा । समऽञ्जिराम् । आ । इत् । कुं इति । निम्नम् । न । रीयते ॥

स्फन्द० द्वावपि वाराधौ चार्थे । न इन्द्र 'शतम् शुचीनाम् शुद्धानां सोमानाम् तद्वत् च तामाञ्जिराम् सोममिश्रणं दध्याशीरुष्यते । तत्र समिन्ध्रानत्यन्तबहून् सोमान् हावर्ष' । 'एड निग्रम् न रीयते आ इत्युपसर्गो रीयते इत्याख्यातेन सम्बन्धयत् । रीयते इति चाप 'रीयते, देवति' (निघ २, १४) इति गतिकर्मसु पाठ्यद् गत्यर्थे । इत् उ इति पदपूर्णे । अस्या इत्यर्थे ऋशार्थं वच्छन्दश्रुते सर्वथा पादानामुद्देशे पूर्वान्तर्गतत्वात् प्रतिनिर्देशात् तच्छन्दस्या हारारान्ते पूर्ववर्षकवास्यता । पूर्वा च 'आ व इति युष्मच्छन्द्याद् ग्रायसृष्टा । अतोऽत्र रीयत इति श्रावयन्तु मध्यमस्य स्थाने प्रथमपुरुषः । अत्र रीयत । पानार्थमागच्छतीत्यर्थे ।

१-१ हे इन्द्र तां बहुमन्त्रो पातुष्वं क्षेमंजनाया एतान्ते वाऽग्निस्त्रय इत्याशात्महे सोमै । यथा ही माराय वृषयोऽवमाहाव निघ्ने तस्यमीरवमाहावे वा । 'उ' ('छात्र' विं अ) वा' क्रिन्वि कनम् इति इति । 'माहताऽवपाने च निघने तस्यमीरवे । व इति मणि उय । नस्य चरवउपिच पवम् । वाच एतौ । एतौ अग्नी सो म् । मदि दमे । इन्द्र वः वाचनत्रे वा । वयं भावन्त तच्छिन्ने शस्ये, अथमाताम् विं अ कु † निघ् मूको ३२ आशित वि मं ३३ शुद्धानां सामानां जर्षं च सममिश्रितानां समशिरां सप्तं च गच्छति । शुभारण - विमित इव अत्यन्तबहून् सामान् विं अ कु ३४ आशित विं अ कु † देवति मूको ‡ प्रावयन् मूष

कथम् । निम्नं न निम्नमित् प्रदेसम् । किम् । सामर्थ्याद्दुर्दकम् । यथा निम्नं प्रदेसमुदकं शीघ्रमागच्छति तद्वद् यः त्वे पानार्थमत्यन्तबहुन् सोमान् शीघ्रमागच्छति तं स्वामिन्दं वाजयन्त आसिद्धेन सोममित्याशास्महे इति समस्तार्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० शतम् वा^१ घृणानां सोमानाम्^२ सहस्रम् वा सम्प्राशारेण भिन्नितानाम्^३ पयम् भागच्छति^४, निम्नम् इवोदकम् ॥ २ ॥

मुद्गल० यः इन्द्रः गुपीनाम्^१ कुदानां सोमानाम्^२ धत्वम् वा पतसंख्याकं सन्तुहं वा समाशिराम्^३ समीचीनेन आशिरारथेन भयणप्रन्थेणोपेतानां सोमानाम्^४ सहस्रम् वा सहस्रसंख्याकं सन्तुहं वा^५ आ इदु तीयते भागच्छत्येव । सोऽसान् अनुगृह्णात्विति शेषः । सोमप्राप्तौ दृष्टान्तः । निम्नम् न यथा निम्नं प्रदेसम् आप^६ मानुषमिदं तद्वत् ॥ २ ॥

सं यन्मदाय शुष्मिण एना ह्यस्योदरे । समुद्रो न व्यर्चो दुधे ॥ ३ ॥

सम् । यद् । मदाय । शुष्मिणे । एना । हि । अस्य । उदरे । समुद्रः । न । व्यर्चः । दुधे ॥ ३ ॥

स्कन्द० यद् इत्याम्^१ शर्वं सहस्रं च मदाय मदायं वदार्थं च अस्य इन्द्रस्य उदरे समुद्रः न, समुद्र इत्यन्वयः प्वासिं सम् इधे सम्पत् चारयति । यथा समुद्रो व्याप्नुयादेपमुदरं प्वाप्वाव-
तिष्ठत इत्यर्थः । किं तस्य । 'तद्दुधं भारिपसे', 'तं वाजयन्त आसिद्धेन इत्येतद्वाशास्महे'^२ इत्येवं पण्डित्य पूर्वाम्प्राप्त्यामेकवाक्यता ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यद्, सोमप्राशारत् अद्य बलिन इन्द्रस्य मदाय भवति, सहस्रं वा । अनेन अस्य उदरे मन्वारिसम् इव प्वासिः सम् इधे । यथाप्रतिष्ठं विदुर्न तद्वद् व्याप्तमिति । वसावागच्छतीति ॥ ३ ॥

मुद्गल० यद् पूर्वोक्तं शर्वं सहस्रं वा शुष्मिणे शुष्मिणी बहवत् इन्द्रस्य मदाय मदायं सद्र्चं भवति । एना हि जनैश्च दत्तेन सहस्रेण च अस्य इन्द्रस्य उदरे व्यर्चः प्वासिः इधे दत्ता भवति । दृष्टान्तः । समुद्रः न समुद्र इव । यथा समुद्रमध्ये वले प्वाष्ठी तद्वत् ॥ ३ ॥

अपयं ते समस्तसि कपोत इव गर्भधिम् । अनुस्त्वर्षिष ओहसे ॥ ४ ॥

अपम् । ऊं इति । ते । सम् । अतसि । कपोतः इव । गर्भधिम् । वचः । तत् । चित् । नः । ओहसे ॥ ४ ॥

१-१. यदकं निम्नं प्रदेसं यथा दीपी गच्छति तद्वत् । २ यती । यथा सोमप्राशारं शीघ्रमागच्छति तं त्वं नवं वाजयन्तः सोमैरुनिषानः विं अ कु. २-२. नास्ति साम् कु. ३. 'मनां शर्वं अ कु. ४-४. परागच्छति कुः मरिगण' साम्^१; 'इच्छति ल. ५. नास्ति वि. ६. 'यथ मै'. ७-७. एना एति सी दा । परेतद् । 'द्वितीयशैलेनः' (पा २, ४, ३४) । प्रथमायां व्यर्थेनेदम् । वरिदं सोमना एनं सहस्रं च मदायं वदार्थं वास्तुदस्योरे स्मृति स्मयथावति । यथा समुद्रे न्यनुवाय, यदं त्वदुरं मन्वरातीड्ये । स्वयः स्मृतिः । तं त्वां वाजयन्तः आसिद्धेन सोमैः । ते त्वदुरे मन्वरा मन्व विं अ कु. † वीजम् साम्. ‡ तद् व साम्. ८. 'तं यदर साम्' विं अ.

स्कन्द० 'अयम् इति सविहितस्य सोमस्य प्रतिनिर्देशः । उ इति पदपूर्वः । अयम् ते अभिपुतः सोमः ।
सम् अनभि अत सावत्यगमने । पृक्कावत्यवताप्रसिद्धयर्थं यच्छन्दोऽप्याहृतंय्यः । यं प्रति सम्पद्
सततं गच्छति । कथम् । कपोतः इव गर्भयिम् गर्भो धीयतेऽस्यामिति गर्भधिः । कपोति-
काऽप्राभियेता । यथा मैथुनार्थी कपोतः कपोतिकीं तद्वदित्त्वर्थः । नवः तद् विद् विच्छन्दः
पदपूर्वः । उच्छन्दस्युतेश्च यच्छन्दोऽप्याहृतंय्यः । यदिदमुक्तं वचः त्व नः अस्माकम्
ओहमे वहेः सप्रसारणेन गुणेन चेद् रूपम् । बहुस्य आत्मानं प्रति प्रापय । श्रियत्यर्थः ।
भुत्वा च सोमैर्नव वृहो मां मोक्षयेत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

पेङ्कट० अयम् सोमः रषदीपः । तम् एवं वपोतः कपोतीम् इव गर्भयिधानीं विषासुः सङ्गच्छति ।
स्तुतिं च ताम् अस्मदीयामात्मानं प्रापयति ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! अयम् उ अयमपि रषयमावः सोमः ते रषदयं सप्यादितः । यं सोमम् सनतति
सम्पद् सावत्येन प्राप्नोषि । दृशन्तः । कपोत इव यथा कपोताक्यः पक्षी गर्भयिम् गर्भधारिणीं
कपोतीं प्राप्नोति तद्वत् । तच्चिन्तु तस्मादेव कारणत् नः अस्मदीयम् वचः ओहमे प्राप्नोषि ॥ ३ ॥

स्तोत्रं रोधानां पते गिर्वाहो वीरु यस्य ते । विभूतिरस्तु सूनुता ॥ ५ ॥

स्तोत्रम् । रोधानाम् । पते । गिर्वाहः । वीरु । यस्य । ते । विभूतिः । अस्तु । सूनुता ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'वाक् किञ्चिद् स्तोत्रम् तद् सर्वं हे रोधानाम् पते ! यवानां स्वामिन् ! गिर्वाहः ! गिरा
स्तुतयः सा उद्यन्ते प्राप्यन्ते यत्र श्येनुभिः स गिर्वाहः, तस्य सम्बोधनं हे गिर्वाह ! स्तो-
त्राश्रयेत्यर्थः । वीरु ! गिर्वाह ! इति यस्य ते वच । सर्वैः शोत्रैः यः स्तुयत इत्यर्थः । यच्छन्द-
स्युतेनच्छन्दोऽप्याहार्यः । तस्य विभूतिः अस्तु विभवतीति विभूतिः समग्रस्तुतिकरणस्यैव
अस्तु भवतु । वा । सूनुता अपदिशमपि वाङ्मयैव । अथवा विभूतिराप्य इत्यर्थवचनः ।
सामर्प्यावाङ्मयीतमार्थः । विभूतिमयस्तु । मरैष्वयं करीषं स्तुतिलक्षणा महीषा यान्तिर्व-
त्यर्थः । अपवा वा तव विभूतिः साऽस्तु सूनुता । शोमनेषु वृषु स्तुतिपर्येण तापते विस्तार्य
इति सूनुता । स्तोत्रद्वयमोषेत्यर्थः ॥ ५ ॥

१-१. अयं तेऽभिपुतसोमः । यं तं तन्वद् सनतं गच्छति । यथा मैथुनार्थं कपोतः कपोतिकीम् । गर्भे
धीयते अस्मदीयं गर्भयि । तम् । 'उरणो यो निः' (पा ३,२,१२) 'कर्मण्यधिकरणे च' (पा ३,१,११) ।
'मतिगुण्यम् । मद्' (पा ३,१,१२) । गर्भे । त इव यं तं शोऽयम् । यदिदमुक्तमस्माकं तद्वत्स्य मात्मानं प्रति प्रापय ।
मदनः सुवा स्तेनमानस्यो मा मोक्षय । अत सावत्यगमने । नवः प्रापये । यत्रातिरात अग्निं च 'यद्वा उद्यन्ति'
(पा ६,१,१४) इति तावत्प्रदानं युवाः वि' अ कु. २. गर्भयिणीं सावत्य कुः 'अंयति वि' लपं. ३. 'दीपना'
दि' अ. ४. 'दे म' वि. ५. 'नस्तिस मे'. ६-९. हे गिरा वाक् सविनाहक स्तुत्यावय यवानां सवि
रितः यव तव वचद् भिन्नेय श्येवं तच्छन्दम् । यस्तैः शोः श्येने स्तुयते तस्य तव विभूतिर्वागस्तु । विभूति इति
विभूतिः । स्तुतयः स्तुतिकरणात्मनो अस्तु । 'यन्तवी यदवा' इति वचि । विभूतिर्वैतये वा । स्य मनुषयो वा । तत्पुत्रि-
कथनं मदीया विभूतिनी मरैः करीषी अस्तुतिरस्तु । शोमनेषु वृषु तापते इति वा यदुवा । तद् रित्तो । 'दि' अ
(पा ३,२,०१) 'यदुवातेऽप्येवकथितवर्ष' (पा ६,५,१०) इत्यादिना । स्तोत्रद्वयमोषेत्यर्थः दि' अ कु.

वेणुल० गीर्भिरुग्रमानः! अस्मान् पते। यस्य तव स्तोत्रम् इवमनेन क्रियते सोऽपि, तस्मै सरया
श्रीः अस्तु ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! राधानाम् पते। धनानां पालक! गिर्वाहः! गीर्भिरुग्रमान! वीर! शौर्यवित! यस्य ते तव
स्तोत्रम् ईदृशं भवति, तस्य तव विभूतिः लक्ष्मीः सुमुता त्रियसत्परुपा अस्तु ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टाविंशो वगः ॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन् वार्जे शतक्रतो । समन्वेषु त्रवावहै ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वार्जे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सम् । अन्वेषु ।
त्रवावहै ॥ ६ ॥

स्कन्द० उचिष्ट । 'वद् प्रवीमि तत्र प्रवर्तस्तेत्यर्थः । न अस्माकं पालनाय अस्मिन् वार्जे
सहस्राणि । आत्मभरणकालाद् यज्ञमेव सहस्राणमाह । हे शतक्रतो! तम् अन्वेषु अन्वेषित्वि
द्वितीयाध्याये सप्तमी । सम्न्वेषान्वाद् देवाद् त्रवावहै मद्रिभोऽप्यर्थायमन्वेषणार्थवद् इत्यर्थः' ॥ ६ ॥

वेणुल० ऊर्ध्वः तिष्ठ अस्माकं रक्षणाय अस्मिन् सहस्राणि शतकर्मन्! । तानुषु एवं च 'अहं च'
सम्न्वेष त्रवावहै ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे शतक्रतो! इन्द्र! अस्मिन् प्रसक्ते वार्जे सहस्राणि नः अस्माकम् ऊतये रक्षणाय ऊर्ध्वः
उच्यतेः इत्युक्तः' तिष्ठ 'भव । एवं च अहं' च मिलित्वा अन्वेषु कार्यान्तरेषु सम् त्रवावहै
सम्न्वेष विचारयासः ॥ ६ ॥

योगेऽयोगे त्वस्तं वार्जेवाने हवामहे । सखायु इन्द्रमसुर्ये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । त्वःऽस्तरम् । वार्जेऽवाजे । हवामहे । सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'अपूर्वात्सामो योग इत्यशेषायाश्चिः । तत्रतौष्ण्यप्राप्तौ बलवत्तरम् इन्द्रम् । इन्द्रमिदं द्वातो-
तीन्द्रम् । तत्रतत्र सहस्राणि च हवामहे । हे सखायः [तत्रतत्र पालनाय' ॥ ७ ॥

वेणुल० प्रवेतोऽप्रवेतो अतिशयेन बलवत्तरम् इन्द्रम् युवेयुदे हवामहे सखायः सन्तो रक्षणाय ॥ ७ ॥

मुद्रल० योगेऽयोगे प्रवेतोऽप्रवेतो तत्तत्कर्मोपक्रमे वाजेवाजे' कर्मविधातिभि रस्मिन्स्तरिस्मिन् सहस्राणि
तवस्तरम् अतिशयेन बलवत्तरम् इन्द्रम् अद्ये रक्षार्थम् सखायः सखित्वरिप्रया वयम् हवामहे
आह्वयामः ॥ ७ ॥

१. 'पालय साम्' कु. अ. २. नास्ति वि' स. ३. यन्' वि. ४-४. यद् मयीति तत्र प्रवर्तत ।

अस्माकं पालनाय अस्मिन् सहस्राणि । आत्मभरणकालाद् यज्ञ एव सामः । बहुकर्मन् बहुवक्त वा । सम्न्वेषान्वाद्
देवान् मद्रिभोऽप्यर्थायमन्वेषणार्थवद् । एतदर्थमुचिष्ट । अन्वेषित्वि अति क्षु' वि' अ. कु. ५. ऊर्ध्वः साम् कु.
६-६. नास्ति वि' स. ७. नास्ति वि' स. ८-८. आवावहं वि' स. ९. नास्ति वि. १०-१०. नास्ति
साम्' ११. १-१ नास्ति सूको. १२ रस्मिन् दत्तरीदीन्द्र तत्राय सूको.

आ पां गमयति श्रवत्सहस्रिणीभिरुतिभिः । वाजेभिरुप नो हवम् ॥ ८ ॥

आ । घ । गमय । यदि । श्रवत् । सहस्रिणीभि । उतिभिः । वाजेभि । उप । न । हवम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'घ इति पदपरम् । उप इति तृतीयपादस्य उपसर्ग आ गमत् इत्यारयातेन सम्बन्ध
पितरम् । उपागमत् उपागच्छेत् । यदि श्रवत् शशुयादिन्द्र । कथ पुनरुपागच्छेत् । सह
स्रिणीभि कतिभि 'इत्थम्भूतस्य' (पा २,३,२१) इत्येवमेवा तृतीया । सहस्रसहस्राण्युक्तै
पाठने सम्बद्ध । पाठनसाहस्रैरसान् पाठयदित्यर्थे । वाजेभि अर्धैश्च । मन्त्रानि च इदं
स्वयं । किं यदि शशुयात् । उप्यते-न अस्माक स्वतृत्स्व इवम् आह्वानम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० उपागच्छेदिन्द्र यदि शशुयात् आह्वान सहस्रस्यैव पाठनेरर्धैश्च ॥ ८ ॥

मुद्रल० यदि अथम् इन्द्र न अस्मदीयम् इवम् आह्वानम् अथत् शशुयात्, तदानीम्
स्वयमेव सहस्रिणीभि कतिभि बहुभि पालने वाजेभि मन्त्रैश्च सह उप समीपे वा अवश्यम्
आ गमत् ॥ ८ ॥

अनुं प्रत्नस्पौकमो हुवे तुविप्रति नरम् । यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥ ९ ॥

अनुं । प्रत्नस्य । औकस । हुवे । तुविप्रतिम् । नरम् । यम् । ते । पूर्म् । पिता । हुवे ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'अनुं शब्दो लक्षणे कर्मप्रवचनीय प्रतिशब्देन समावर्धे । 'प्रवम्' (निय ३,७७) इति पुराणनाम ।
'शोक इति निवासनाम' (पा ३,१) । एही चोभयत्र कर्मप्रवचनीययोगलक्षणद्वितीयात्वात् ।
पुराणनिवासस्थान सोमाख्य प्रति हुव आह्वयानि स्वाम् । कीरधम् । तुविप्रतिम् 'तुवि' (६ निय ३,२)
बहुनाम इति । प्रतिशब्द उपसर्ग । 'उपगमद्विच पुनरेवमासका यत्र कदिषत् क्रियावाची शब्द
प्रयुज्यते तत्र क्रियाशब्देयमाहु । यत्र तु क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते सहाधनां तत्र क्रियाशब्द'
(पाठ ५,१,२८) । तेनाय प्रत्ययस्थासि प्रतिशब्दो वर्तते । बहुना प्रत्ययस्थाया तुविप्रति
ह्वानकमुदा श्रवणम् । त तुविप्रति नरम् मनुष्याकारम् । यम् ते द्वितीयायै पश्येत् । यम् स्वाम्
पूर्वम् पिता मयि मम हुवे आहूतवान् । अथवा यमिति प्रवत्सौकस. सोमाख्यस्य प्रतिनिर्देश । य
सोम ते तद् शक्यत् प्रति पिता मम आहूतवान् इति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यम् इन्द्र तव पिता आहूतवान् अतएव स्वयम् पुराणस्यास्य निवासस्थानम् अनुक्रमेण
हुवे अनेकेषु गच्छन्त नतारम् ॥ ९ ॥

१-१ इन्द्र न इति यदि अथत् अस्मदीयम् यदि शशुयात् अस्मदीयस्युक्तै पालनेरर्धैश्च उपागच्छेत् ।
'एवम्भूतस्य' शब्दे भिन् । सम्बद्ध शशुयादिन्द्रस्य 'उपागच्छेत्' मन्त्रानि च इदमित्यर्थे 'वि' अ कु । 'उपागच्छेत्'
मूको २ नास्ति चि ३ ३ इन्द्र तव पुराणनिवासस्थाने सोमाख्ये प्रति आह्वयानि । बहुना प्रत्ययस्थाया
'तुवि' इति । इति शब्द । तं तुविप्रति नरम् तव पूर्वं मम पिता आहूतवान् । यं तव सोममिति वा । 'यम्'
प्रति प्रवत्' इति पुत्रोः 'शक्यत्' इति शब्द । यत्रो मयि इत् इति अ कु । सम्बन्धे मूको ४ वेग
अ' नास्ति चि

मुद्रल० प्रतस्य पुरातनस्य ओकसः स्थानस्य स्वर्गोत्पत्त्यस्य सत्कान्तात् तृविप्रतिम् बहून् यजमानान् प्रति मन्तारम् नरम् पुरुषम् हृद्मम् अनु हुवे अनुक्रमेण कर्मसु आह्वयामि । यम् ते स्वामिन्त्रं पिता अस्मदीयो जनकः पूर्वम् पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले हुवे आहूतवान् । उमाह्वयामीति पूर्वत्रान्वयः ॥ ९ ॥

तं त्वा वृषं विश्ववारा शास्महे पुरुहूत । सखे वसो जरितृभ्यः ॥ १० ॥

तम् । त्वा । वृषम् । विश्ववारा । आ । शास्महे । पुरुहूत । सखे । वसो इति । जरितृभ्यः ॥ १० ॥

स्कन्द० 'यं उक्तगुणोऽसि, तम् त्वा वृषम् हे विश्ववार! सर्वस्य वरणीय! आ शास्महे प्रार्थयामहे । आत्मनोऽर्थाय जीविते यायानंह इत्यर्थः । हे पुरुहूत! सखे! वसो! शत्रुघ्ने—'यद्वै दु श्रेष्ठस्तेन वसिष्ठः' (मास ८, १, १, ९) इति वसिष्ठशब्दस्य श्रेष्ठशब्देनार्थविरण्यदर्शनात् बहु-शब्दात् प्रशस्तवचनात्, धननाम वाऽ अत्रान्तर्णीतमत्यर्थः । प्रदास्य! धनवन्! वा । न केवलमात्मन एवार्थाय । किं तदि । जरितृभ्यः अन्येषामपि स्तोत्रुणामर्थाय । अथवा जरितृभ्य इत्यारम्भ एव प्रतिनिर्देशः । स्तोत्रुणामनोऽर्थावित्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'तम् त्वा' वृषम् सर्वेषां वरणीयं । प्रार्थयामः सखे! वसवपितः! स्तोत्रुणाम् ॥ १० ॥

मुद्रल० हे विश्ववार । सर्वैरणीय । पुरुहूत! बहुभिः स्वदशकर्मैवाहूत! सखे! सखिवरिप्रय! वसो! निवासहेतौ! हृन्म! तम् पूर्वोक्तगुणलुक्तम् त्वा स्वाम् जरितृभ्यः स्तोत्रुणामनुग्रहार्थम् वृषम् वा आत्मने प्रार्थयामहे ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये एकोनविंशो वर्यः ॥

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपात्रांम् । सखे वज्रिन्सखीनाम् ॥ ११ ॥

अस्माकम् । शिप्रिणीनाम् । सोमपाः । सोमपात्रांम् । सखे । वज्रिन् । सखीनाम् ॥ ११ ॥

स्कन्द० 'अस्माकम् शिप्रिणीनाम्' शिप्रि इत् नृत्वात्सिक्के वा । बहुतामित्यर्थः । हे सोमपाः! सोमपात्रांम् सोमस्य पात्राणाम् हे सखे! वज्रिन्! सखीनाम् तथा उदस्तु स्वप्रसादेन ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अस्माकं सोमपात्राणाम् वज्रिप्रोक्तानाम् सोमस्य पात्रः! सोमपात्राणाम् सखे! वज्रिन्! सखीनाम् उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ११ ॥

१-१. हे सोमस्य वरणीय पूर्वोक्तं त्वं वृषमग्रमनीकितमाराणहे । बहुभिःहूतं सखे प्रदास्य धनवन् वा । स्तोत्रार्थम् आत्मनोऽर्थाय वा अग्रदास्ये । 'वसिष्ठो सोमवारकः' इति श्लोके । उक्तवचने—'यदे तु मेष्ठस्तेन वसिष्ठः' इति । वतः प्रदास्यः विं ऋ कु. † नास्ति सूक्ते. ‡ यतो साम्. § च सूक्ते. २-२. नास्ति विं. ३. वरणीयम् साम् च विं^{११} अं. ४-४. हे सोमपात्रां पात्रः सखे वज्रवन् तथा नर्यं विं विं विं इति कामयामहे तत्र यानर्थं तद् तथा पुनः । अस्माकं हृन्मवार्त्तां गच्छिष्यतां वा सोमस्य पात्राणां सखीनां ज्येष्ठानेन तथा उत्तरम् विं ऋ कु. †-† नास्ति साम्. ५. 'धनस्य स्वधनपूर्ते शिप्रि' ऋ; 'अनस्यधनपूर्ते शि' साम्^{११} अं; 'यूः शिं विं^{११} अं.

मुद्रल० हे सोमया । सोमस्य पात । सखे । सखिवरिष्य । वज्रिन् । वज्रपुषेन्द्र । सलोनाम् सखिव्य
मियाणा सोमपात्रम् सोमस्य पातूष्णम् अस्पाकम् शिशिधानाम् हन्त्या युफाना गवा सपूह
स्वाप्रसादाद्वस्तिवति शेषः ॥ ११ ॥

तथा तदस्तु सोमयाः सखे वज्रिन्तया कृणु । यथा त उश्मसीष्टये ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमया । सखे । वज्रिन् । तया । कृणु । यथा । ते । उश्मसि । इष्टये ॥ १२ ॥

स्कन्द० 'तया तदस्तु सखीना स्वप्रसादेन हे सोमया । । सखे । वज्रिन् । तया कृणु, यथा
उश्मसि कामयामहे वषम् । वष हि चिर जीवेमेति कामयामहे । स्वप्रसादेन तयीनास्तु । स्वमपि
तत् तयैव कुर्वित्यर्थः । किमर्थम् । इष्टये तव यामाय' ॥ १२ ॥

वेङ्कट० यथा वष स्वयं कामयामहे तथा अस्पाकम् तत् भस्तु । सखे । वज्रिन् । तथा कृणु इष्टये
अभिरुपिठसिद्धवर्षमिति ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे सोमया । सखे । वज्रिन् हन्द्र^३ । इष्टये अभिरुपिठार्थम् ते तव अनुग्रहम् यथा येन प्रकारेण
उश्मसि वष कामयामहे, त्वम् तथा कृणु कुह । स्वप्रसादात् तत् अभीष्टम् तथा अस्तु ॥ १२ ॥

रेवतीर्नः सधमाह इन्द्रे सन्तु तुविर्जाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥ १३ ॥

रेवती । न । सुऽमाहे । इन्द्रे । सन्तु । तुविर्जाः । क्षुमन्त । यामि । मदेम ॥ १३ ॥

स्कन्द० 'रेवतीर्नित्येतत् सभिरकल्पेतेन सम्बन्धयितव्यम् । रेवती सन्तु धनवरो भवन्तु । धनस्य
साधिका भवन्त्येत्यर्थः । न अस्पाकम् । का । वाक्यसामर्थ्यात् स्तुत्य । कल्प । उच्यते । सधमाहे
इन्द्रे षष्ठ्यर्थे सप्तम्येव । सध्मूर्तयो माद्यते तर्ष्यते स्तुयते स सधमाह इन्द्र उच्यते । न
च रेवतीरेव केवला । किं यदि । तुविर्जाः बहुव्रीहयः । अथस्य बहुसाधिका इत्यर्थः । या
कीरस्य । उच्यते । क्षुमन्तः । क्षुमन्तः । क्षुमन्त इत्यस्य कीर्तिरचन । कीर्तिमस्य इ । वषम् यामि
मदेम 'मदति' (निघ ३, १४) इत्यर्चतिकर्मसु पादात् मदति स्तुत्यर्थः । यामिर्नित्यभिर्न
स्वामोत्पाशास्मह इत्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० योऽस्माभि सह सोमेन^१ माधतीन्द्र^२ तस्मिन् इन्द्रे बहुधा आप अस्पाकम् सन्तु । क्षुमिना
वषम् यामि मदेम सन्तुच्यन्तो विस्वाता वेति ॥ १३ ॥

१ । इ १९० टि ४-४ अ २ इन्द्रस्य मे^३ ३-३ अस्पाकं स्तुयन् रेवती सन्तु । वनयो
मान्तु । तस्मादिहा मातु सखे । उच्यते यो माधते । यदि एतन्मोदयत्सप्रवृत्तिवित्तु । त्वये तुम्ये वा ।
तस्मैऽस्मै पनासिष्य बहुधा बहुप्रवृत्तिवित्तु सुसन्तु कीर्त्यम् । कीर्तिमस्य । वष यामिर्नित्यभिर्न स्तुम इति
वा । यामि स्तुतिं किं अस्तु । यामि मदेम । कीर्तिमस्य । वष यामिर्नित्यभिर्न स्तुम इति
५ मदीन्द्र सान्धु, मदीन्द्र अर् इति एव,

मुद्रल० ध्रुमन्तः अन्नवन्तो ययम् वाभिः शोभिः सह यदेम हृष्येम, सधमादे भस्माभिः
सह हर्षयुक्ते इन्द्रे सति नः अस्माकं ता गावः रेवतीः क्षीराख्यादिघनवत्याः त्रुविवाजाः
प्रभूतप्रसाश्र सन्तु ॥ १३ ॥

आ घृ त्वावान्त्सनाप्तः स्तोत्रभ्यो वृष्णविद्यानः । ऋणोरक्षं न चक्रयोः ॥ १४ ॥

आ । घृ । त्वाऽवांन् । त्ना । आप्तः । स्तोत्रभ्यः । वृष्णो इति । इयानः । ऋणोः । अक्षम् ।
न । चक्रयोः ॥ १४ ॥

इकन्द० 'आ इत्युपसर्गः ऋणोः इत्याख्यातेन सम्बन्धवितत्यः । य इति षट्पूरणः । त्वानान् एतस्मात्तः
तना आतः आत्मना स्तोत्रभिः स्तुतिभिर्वा व्याप्तः । स्तुतः सक्षिप्यः । स्तोत्रभ्यः हे धृणो !
प्रथम ! अभिभूयितः ! वा शत्रूणां । इयानः 'ईमे' (निघ ३, १९) इत्यस्य यावन्माकर्म्मण
इदं रूपम् । याच्यमानः । आ ऋणोः ऋणु गतो । सामर्थ्यान्तर्जोत्पर्यः । एतपर्यन्तं च
प्रथमपुररूप स्थाने मध्यमपुरम् । आ ऋणोर् आत्मनयति । किम् । सामर्थ्यादुत्तरस्तां चर्षिं
दर्शनात् कामान् स्तोत्रभ्यो ददातीत्यर्थः । कथं च पुनः श्रेयसि । अक्षम् न चक्रयोः यथा अक्षं
कश्चित् चक्रयोः प्रक्षिपेदेवं कामान् स्तोत्रेषु प्रक्षिपेदित्यर्थः । ॥ १४ ॥

वेङ्कट० एतस्मात्तः स्तोत्रकार्यार्थं जगूनां धर्यथितः ! स्वयमेव तच्छ्रुत् अवति सन्तुः । तथा त्वं च
स्वयमेव भागताः सन् स्तोत्रार्थं कामान् ऋणोः प्रक्षिप, यथा अक्षम् चक्रयोः प्रक्षिपन्ति ॥ १४ ॥

मुद्रल० हे धृणो ! भावार्थ्युक्त ! इन्द्र ! त्वानान् एतस्मात्तौ देवकारिणोवः तना आतः एतदनुग्रहप्राप्त
स्वयमवाप्तः सन् इयानः अस्माभिर्वाच्यमानः स्तोत्रभ्यः स्तोत्राणामनुग्रहाय तदानीं नमस्कृत्य यं अवश्यम्
आ ऋणोः आनीय प्रक्षिपतु । ददातुः । चक्रयोः चक्रयोः अक्षम् न यथा अक्षं प्रक्षिपन्ति तद्वत् ॥ १४ ॥

आ यद् दुर्वः शतक्रतुवा कामं जरितुणाम् । ऋणोरक्षं न शर्चीभिः ॥ १५ ॥

आ । यद् । दुर्वः । शतक्रतो इति शतऽकृतो । आ । कामम् । जरितुणाम् । ऋणोः । अक्षम् ।
न । शर्चीभिः ॥ १५ ॥

इकन्द० 'आ ऋणोः आत्मनयति आत्मनि श्रेयसि यद् दुर्वः दुर्व इति परिचरणा । यावपी कश्चित्
परिचरणी, तथा सर्वदा स्तोत्रनिरागतानं परिचारयति इत्यर्थः । न च दुर्व एव केवलम् । किं तर्हि ।
शतक्रतो ! आ कामम् जरितुणाम् ऋणोः कामानपि स्तोत्राणामात्मनयति श्रेयसि । सन्नाद्यवसी-
त्यर्थः । कथं श्रेयसि । अक्षम् न शर्चीभिः शर्चीभिः प्रशाभिः कर्मभिर्वा ॥ १५ ॥

१-१. हे इन्द्र एतच्छ्रुतः 'शुभारक्षार्थां इन्द्रसि अक्षसे' (वावा ५, २, २९) । अत्रयना स्तोत्रभिः स्तुति-
भिर्वा व्याप्तः स्तुतः सन् स्तोत्रभ्यः । हे ऋणोव अपिभनितः । हे यावन्माकर्म्मण । याच्यमानः । ऋणु गतो । अन्तर्जितः । त्रिदि-
शिप् । आ ऋणोर् । स्तोत्रभ्यः कामान् यययति ददातीत्यर्थः । चक्रयोः चक्रयोः । यथा अक्षं चक्रेषु प्रक्षिपेत् एवं स्तोत्रेषु
कामान् वि' अ कु. † नास्ति साम्ब. २. तत्त'वि' अ'. ३. स्तोत्रा' कु साम्ब. ४. क्षिपन्ति वि'
अ'. ५. श्च मदर्नम् नि मै'. ६-६. 'यच्छ्रुत्स्मात्तं दुर्वः' इति स्तुतो । यवपी कश्चित्परिवर्तो तथा स्तोत्रा
स्तोत्रनिरागतानं परिचारयति स्तोत्राणां आत्मनयति आत्मनयते । तद्वत्तसि वि' अ कु.

धेङुट० स्तोत्राणा परिवचन शतकर्मन् ॥ वामम् च अक्षम् इव चक्रयोर्धदा एव प्रशान्ति प्राक्षिपत्तदा
स्यमेवाण्णलसीति ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे शतक्रतो ! इन्द्र ! यत् तुव धन कामितार्थरूपम् वा स्तोत्रभिरासम्भ्रमति त कामम्
नारुणाम् स्तोत्राणामनुग्रहाय आ शणो आनीच प्राक्षिपसि । इष्टान्त — शन्तीभि कर्मभि
कष्टाधितव्यापरविशेषैः अक्षं न यथा लक्ष प्राक्षिपन्ति तद्वत् ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रिंशो वर्ग ॥

शश्वदिन्द्रुः पोषुषद्भिर्जिगायु नानदद्वभिः शाश्वसद्वभिर्बनानि ।

स नो हिरण्यरथं दंसनावान्त्स नः सनिता सुनये स नोऽदात् ॥ १६ ॥

शश्वत् । इन्द्र । पोषुषत्ऽभि । जिगायु । नानददत्ऽभि । शाश्वसत्ऽभि । धनानि । स । नु ।
हिरण्यरथम् । दंसनावान् । स । नु । सुनिता । सुनये । स । नु । अदात् ॥ १६ ॥

स्कन्द० 'तस्मा इन्द्र सत्यमान प्रीतो मनसा हिरण्यरथ दरो । तमेतथा प्रतीमाय शश्वदिन्द्र इति' (देवा ७,
१६) । 'स नो हिरण्यरथमिति उच्छब्दात् उच्छब्दोऽभ्याहार्य । शश्वत् शश्वदथ नित्यपर्याय । यो
नित्यम् इन्द्र पोषुषाङ्ग प्रोषुष पर्यासावित्यत्यैवद्रूपम् । अन्वयानामनुग्रहाद्व्यस्तवतीत्यर्थे
हस्तत्वम् । पर्यासाच्च समर्थोभाव उच्यते । अत्यर्थे समर्थेऽर्थे जिगायु जयति । न च कश्च
पोषुषञ्चि । किं तर्हि । ज्ञानदद्वि अत्यर्थो पुन पुनर्वा हेवक्तिरित्यर्थे । शाश्वसञ्चि च शीघ्र
गणित्वात् । अत्यर्थे पुन पुनर्वा आस कुर्वन्चि † । किं पुनर्जिगायु । उच्यते— धनानि अहुराणां
सन्भूतादि । स न समग्रदान एषा अतुर्थी । अदादित्येतत् इववहितेनाकमात्रेण सम्बन्धवितम् ।
स अक्षम्भम् अदात् । किम् । हिरण्यरथम् हिरण्यरथ रथम् । कीदृशः । दंसनावाद् दन्ति
दंशन्तदंशानयो । दंशनीयत्वाद् दंसना वाग् रूप वा । अथवा दंस उइति कर्मनामसुऽ
(इ ति प ७, १) दंशनाद् शदकदेशदत्त्वजुगतो दंसनात्कर्मोऽपि कर्मनामैव । वाग्मी रूपवात्
कर्मवाद् वैत्यर्थे । किञ्च स न सनिता स एवास्माक सर्वदिशुरेषु सम्भ्रमता । सुनये स न
सनिताम् । जीवितस्य लाभाय स एवास्माकम् । जीवितमपि स एव दासतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

१ 'कर्म साम्भ कु रि' अ' इ प २ 'कामि कु ३ ३ य इन्द्र शश्वदौर्धमे मधुरपदानि जिगाय
सोऽसाम्भे हिरण्यरथमदात् । पोषुषञ्चि । प्रोषुष पर्यासी । उणा वा उच्यते । 'सो' (वा ६, १, २०) इति रि । 'शरति
रेव' (वा ७, ४, ९०) । (शी शरि' [वा ७, ४, १] 'नाभ्येति' [वा ७, ४, २] 'भ्रातृभ्यमादीरनीचीनी
सन्भ्रमणस्त्वान्' [वा ७, ४, ३] इत्यादिषु 'कण्वादीना वा' [वा ७, ४, २] इति उपसर्गत्वं । 'परीतं कर्म' ।
आकर्षं सुनये । नानदाद्वि अत्यर्थं पुन पुनर्वा हेवक्ति । नर उच्ये । अतुर्थी । 'उच्यते' (वा ६, १, ९) इति
उच्यते । 'शीघ्रोऽपि' (वा ७, ४, ८३) 'जुग्वदीना दीर्घोऽप्यात्मन्' (वा ६, १, ७) उच्यति प्रायमपिशो इति
वा दीप । 'स' प्रगणित्वात्पर्यं पुन पुनर्वा वाग्मी कुर्वन्चि । इति प्रथमम् । दन्ति दंसन्तदंशानयो । 'दंसना सुनिता इ'
इति कर्मणि । इति कर्मणात् । अक्षम् वाग् रूप वा । कर्मणात् वा वाग्मी लक्षणात् वा । स एवास्माकं सनिता इति इति
समर्थे सन्दिशुषु सैव । स एवास्माकं सुनये स न सनिता । जीवितलाभाय स इति स कु † † 'हिरण्य' साम्भ'
‡ ‡ नाति साम्भ' । § § दंसन्ति नगर्षी मूढो

वेङ्कट० हन्त्रेण वृक्षं हिरण्यरथं प्रतिगृह्णन् तं लौढि—भोहन्वापारं कुर्वद्भिः 'अत्यन्तं हेपद्भिः' अत्यन्तं असद्भिः^१ एभिः अर्थैः^२ इन्द्रः अश्वत् विगाय शत्रुघ्नानि । सः अस्मान् कर्मवान् ददातु हिरण्यरथम् । सः हि अस्माकं धनस्य दाता । सः एव नः ददात्विति ॥ १६ ॥

मुद्गल० तुष्टेनेन्द्रेण वृक्षं हिरण्यरथम् अथवा प्रतिगमाद् । इन्द्रः अश्वत् सर्वदा धनानि वैरिसम्बन्धीनि विगाय जितवान् अथैरिति शेषः । कीर्त्तयैः । पोषुयद्भिः प्राप्तमक्षणादनन्तरभावितम् भोह्रानन्दं सुवैद्भिः नानदद्भिः नादमास्पगतं हेपारानन्दं सुवैद्भिः आश्वत्तद्भिः पुन पुनः असद्भिः । दंशनात्वात् कर्मवात् सनिता दाता सः इन्द्रः नः अस्माकम् अनये सम्भजनार्थम् हिरण्यरथम् सुवर्गेन निर्मितं रथम् अदात् दत्तवात् । 'स नः स नः' इति^३ आदरार्थः ॥ १६ ॥

आश्विनावक्ष्यावत्येषा यतिं श्वरीरया । गोमदस्य हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । अश्विनी । अदर्वत्तत्या । इया । यातम् । श्वरीरया । गोमदं । दद्यात् । हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

स्कन्द० 'तमिन्द्र उवाचाश्विनी तु सृष्टि । अथ त्वेत्सव्याम इति । सोऽश्विनी वृष्टावात् उदरेण तुषेन' (देमा ७, १९) । आ इत्युपसर्गो यातम् इत्याख्यातेन सम्बन्धवित्तम्यः । हे अश्विनी । अथवत्या इया 'दृषमन्मृगजामे' (पा २, २, २१) इत्येवमेया श्वरीया । अथपताप्तेन सम्बद्धौ । आ यातात् आगत्यतम् । अथसम्बन्धमाध्यां अत्र च दातव्यं तद् गृहीतवासोच्छतत् इत्यर्थः । श्वरीया श्वीयात्तमेतत्, अश्विनोः सम्प्रोपणम्, अनुदात्तत्वाप्रसङ्गाय । 'हु' (निघ २, १५) इति क्षिप्र-नाम । ईर गती । क्षिप्रगतिः श्वरीया । श्वेर्भक्तिकर्मणो वाऽं एतत् । अश्विनोः लघुसी वाऽं श्वरीया । इया । वेगदस्या गत्येत्यर्थः । कथं च पुनरायातम् । गोमदं गोस्ययुक्तम् । आ अदि गृहीतेत्यर्थः । हे दद्यात् शत्रुघ्नस्यकरी । इज्जनामानी । अथपि चाश्विनोरेको दक्षनामा, तथापि साहचर्या-शुभयोर्न्यपदेशः । हिरण्यवत् हिरण्यस्ययुक्तं च । हिरण्यं च गृहीतेत्यर्थः^४ ॥ १७ ॥

वेङ्कट० आ यातम् अश्विनी । अथयुक्तेन अनेन क्षिप्रप्रेरणेन गोयुक्तम् श्वरीनीयौ । हिरण्ययुक्तं च ॥ १७ ॥

मुद्गल० हन्त्रेण प्रेरितः^५ शुभ-शेषः अश्विनी तुप्यात् । हे अश्विनी । मन्वावत्या बहुभिरश्वैर्युक्तया श्वरीरया प्रेरमाणया इया अनेन सद् आ यातम् अमिन्द्र कर्मणि आगत्यतम् । हे दद्यात् अश्विनी ! सुवयोः प्रसादात् गोमदं बहुभिरगोभिर्युक्तम् हिरण्यवत् बहुना हिरण्येन युक्तमस्मादीयं गृहमास्त्विति शेषः ॥ १७ ॥

१-१. नास्ति लघुः । २. अश्विः साम्ब क. ३. हेपद्भिः साम्ब क. ४. नास्ति कु. ५. नास्ति मूको. ५-५. 'तमिन्द्र उवाच—अश्विनी तु सृष्टि सोऽश्विनी वृष्टावात् उदरेण तुषेन' । हे अश्विनो अथवत्या-पतेन वा यातम् । अथसम्बन्धमाध्यात् तत्संबद्धौ । अथयुक्ते । 'गती बहुवचोऽनित्यदीनात्' (भा ६, २, ११९), 'शरादीना च' (पा ६, २, १२०) इति पूर्वस्य शेषः । कदाचन्यामथत्र च दातव्यं तद् गृहीत्वा आगत्यतम् । तु क्षिप्रं । ईर गती । क्षिप्रवत्साम्बद्धौ येन च । ('येवारथान्वाश्विनाश्विनी' [पाठा ५, २, १०९] इत्याद्य इति इत्) । येवत्या इया । गोमदं । क्रियाविशिष्टगमिदम् । आ हिरण्यं च गृहीत्वा आगत्यतम् । 'उत्पन्नाकरी दद्यात्' । शक्यताया उभयोर्न्यपदेशो वा वि^६ अ कु. † 'अथयुक्तौ. ‡ नास्ति मूको. ५. प्रेरितः मै'.

समानयोजनो हि वां रथो दत्तागमर्त्यः । समुद्रे अद्विनेनेयते ॥ १८ ॥

समानयोजन । हि । वाम् । रथ । दत्तौ । अगमर्त्य । समुद्रे । अद्विना । ईयते ॥ १८ ॥

स्कन्द० 'समान साधारण द्वयोरप्येक एव यो युज्यते स समानयोजन । द्वि-शब्दस्तु पदरूप । वाम् सुवयो रथ हे दत्तौ । अगमर्त्य मरणवर्जित । अद्विनास्त्रीत्वर्थ । समुद्रे अन्तरिक्षनामैव (इ निष १, २) । निरात्मबन्धेऽप्यन्तरिक्षे हे अद्विना । ईयत गच्छति ॥ १८ ॥

वेङ्कट० सुवयो हि रथ द्वयोरप्येकयुक्त दर्शनीयौ । अमरण अन्तरिक्षमध्ये गच्छति । एत आयावमिति ॥ १८ ॥

मुद्रल० हे दत्तौ । अद्विने । 'हि वक्तात्' वाम् सुवयो सम्बन्धी रथ समानयोजन तुल्ययोग्य । सुवयोर्द्वयोरैकरथास्तत्त्वाद्दुमवाधं सहदेव युज्यते । युज् स रथ अगमर्त्य विनाशरहित । अमरतिहतगतिरित्यर्थ । अत एव हे अद्विनी । समुद्रे अन्तरिक्षे ईयते गच्छति ॥ १८ ॥

न्यर्धन्यस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमधुः । परि वाम्पदीयते ॥ १९ ॥

नि । अर्धन्यस्य । मूर्धनि । चक्रम् । रथस्य । येमधु । परि । वाम् । अन्यत् । ईयते ॥ १९ ॥

स्कन्द० 'नि हरयुपसर्गं येमधु हरयाव्यातेन सम्बन्धवितम्ब । अर्धन्य अर्धतन्वत्यात् प्रयापितराहित्यो वा । एतत् मूर्धनि एकम् चक्रम् एतत्पत्त नि येमधु नियमितवन्ती स्त । परि वाम् परिसम्बो हरणया कर्मप्रयत्ननीय प्रतिशब्देन समानार्थं । दिव प्रति अन्यद् द्वितीयम् ईयते गच्छति । नैमिषकस्य चिद्व्यस्य सामर्थ्यामिरत्यर्थ २ ॥ १९ ॥

वेङ्कट० अधिनादेकं चक्रम् रथस्य पर्वतमूर्धनि स्थापयामासतु । 'अन्यत् तु' चक्रं परितः दिव गच्छति ॥ १९ ॥

मुद्रल० हे अधिनी । वाम् अर्धन्यस्य हन्तु विनाशयितुमशक्यस्य एतस्य पर्वतस्य मूर्धनि उपरि रथस्य चक्रम् भवतीत्यर्थसम्बन्धेक चक्रम् नि येमधु नियमितवन्ती । अन्यत् चक्रम् परि वाम् गुणोक्तस्य परितः ईयते गच्छति ॥ १९ ॥

एस्त उयः कषप्रिये भुजे मर्ती अमर्त्ये । कं नक्षत्रे त्रिमाचरि ॥ २० ॥

ए । ते । उयः । कषप्रिये । भुजे । मर्ती । अमर्त्ये । कम् । नक्षत्रे । त्रिमाचरि ॥ २० ॥

११ हे दत्तौ अधिनी वां रथ साधारण युज्यते ऽयोग्येति । मरणवर्जितम् । 'आत् एतद् अमर्त्य' इत्येव । अमर्त्यस्य गच्छति हि अत्र २ अन्तरिक्षे मध्ये अर्धे वि' ३३ वास्ति मूर्धने ४ हि वाम्पदीयत्तु मूर्धने ५ अर्धे एतत् द्वितीयम् । 'वगहनवक्त्राणां' (वा ६, १८) । अर्धन्यस्य प्रयापितापिता वा । तत्र मूर्धनि एतत्पत्त पर्वतं चक्रं नियमितवन्ती । कर्मप्रयत्ननीयवन्ती परितः दिव प्रति अर्धत् द्वि' गच्छति इ २ 'मूर्धनि च, 'युज् वि' ७-७ अमर्त्यु वि' इत्ये

स्कन्द० "तमशितान्त्वुः—उपसं नु स्तुति, अयं लोन्वप्याम इति । स उपसं तुष्टानात् उत्तरेण तुषेन' (पृ. ७, १६) । 'उपस्वरत्न उतरः' (उ. वृ. ३, १-२) । उत्तरस्तृच उपोदेवतः । हे उपः । कथयिषे ! कम् उदकम्, त्वं रश्मिभिराहितं वो दधाति चारयति इ कथः प्रजापतिः । केन विधीयते प्रकाशनरसादाहर्णार्थं स्थाप्यत इति वा कथः । कोऽसौ । आदित्यः । तस्य प्रिया सा वा प्रियो यस्याः सा कथयिष्या । अयन्वसाहर्णार्थं चरिष्यतवाद् वा सा । तत्सन्धोषनं हे कथयिषे ! भुजे भुजित्व पाठनार्थः । पाठनाय कः गर्तः मनुष्यः । अगल्यं मरणार्जितं ! के त्वं मनुष्यं पाठयसीत्यर्थः । कम् वा नक्षते । नक्ष इति व्याप्तिकर्मसु (उ. निघ. २, १८) पाठाद् महादित्योपस्यर्थः । आतुरप्रदिप्रदानेन व्याप्तोपीत्यर्थः । अथवा वृक्षं वृक्षं जल गतौ । गत्यर्थं नक्षतिः । कं वा पाठयितुं शक्यसीत्यर्थः । कथय । एतत् सुखं ज्ञात्वा वयमपि चाहता एव भवेमेत्यर्थः । निमावति । विविधा भा दीप्तिर्विना नृणामिति । इवनिपौ छन्दसि । यनिर्मरवर्षोपः ॥ २० ॥

वेङ्कट० कः ते उपः । कथयामिषे ! प्रकरधकारौ समानी । भोगाय भवति गर्तः मरणवर्जितः । कीर्त्तौ च तं व्याप्तोपि दीप्तिमतिः ॥ २० ॥

मुद्गल० अविभवा प्रेरितः शुभ.शेषः उपसं तुष्टाव । हे कथयिषे ! स्तुतियिषे ! अगल्यं मरणवर्जितं उपः । एतच्छब्दाभिधेये उप.काहामिमानिनि देवते ! हे भुजे तव भोगाय गर्तः मनुष्यः कः विद्यते । हे निमावति ! शिष्योपप्रमातुके उपोदेवि ! कम् पुत्रम् नक्षते आप्तोपि । तवोचितं भोगं दातुं न कोऽपि समर्थः । अत एव त्वं कमपि पुरुषं भोगार्थेक्षया न प्राप्तोपि । ईष्टशब्द महिमैत्यर्थः ॥ २० ॥

ययं हि ते अर्गन्महाऽऽन्तादा पराकात् । अश्वे न चित्रे अरुपि ॥ २१ ॥

ययम् । हि । हे । अर्गन्महि । आ । अन्तात् । आ । पराकात् । अश्वे । न । चित्रे । अरुपि ॥ २१ ॥

स्कन्द० "दि-शब्दः षडपरजः । ते इति द्वितीयायै वक्षी । वयम् त्वाम् अमन्महि 'ईन्दे यामि मम्महे' (निघ. ३, १९) इति वाच्यार्थमसु पाठ्यं वाच्यार्थोऽयम् । वाचाश्वे । किम् । सामर्थ्यात् श्वस्वायुषः । न वास्वस्व । किं चिदं । आ अन्तात् आ पराकात् 'पराके' (निघ. ३, १९) इति दूरानाम् ।

१-१. 'तमशिता उतुः—उपसं नु ×××ति । स उपसं तुष्टानात् उत्तरेण तुषेन' । 'उपस्वरत्न उतरः' । हे उपः 'पुर्वीयं वत्' इत्युक्ते । रसमाहृतं तव वो दधाति चारयति वा स कथः, 'गार्तेऽनुपस्ये कः' (वा. ३, २, ३) इति कः । कः प्रजापतिर्वा । केन विधीयते प्रकाशनरसादाहर्णार्थं स्थाप्यते इति वा कथः । व्यादित्यः । तस्य प्रिया । स प्रियो यस्या इति वा । अयन्वसाहर्णार्थं चरिष्यतं साधने । रश्म्युत्ते अमल्ये । भुजे पाठनाय । गर्तः स्वयं वद । 'नवच्छुर्जितं' (वा. ५, ४, ३६) । तस्य त्वम् । गर्तः । कं गर्तं मनुष्यप्रदानेन व्याप्तोपि । नक्ष ज्योती । स मुने मनुष्यः । एतत् वृक्षं जल गतौ । कं वा पाठयितुं शक्यसीति वा । कथय । एतत्सुखं ज्ञात्वा वयमपि चाहता एव भवेम । वा दीप्तौ । निविना भा विभाः । मनुषि छन्दसि वनिम् । निमातुक्त्य निमावति । 'रुद्रेण्यो जीव' (वा. ४, १, ५), 'पत्नी र च' (वा. ४, १, ७), 'मन्वाभन्तोऽहंस्व' (वा. ७, २, १००) विं अ कु. [ ] तद्विप्लवाद् अन्तःकः सम्प्रापनम् भूको. [ ] चती । ईतिषोऽऽ सूको. २. पञ्चोत्तमम्. ३. नादित्यं विं छकं. ४-४. वयं त्वाम् आमीनिं वाचामहे । मन वाच्यमात्रम् । वरस्य आ वचसात्वात् । वा पर्युत्तरम् । दूरम् । दूरं पर्युत्तरं विं अ कु.

‘विप्रवृष्टत्वाच्च पुरपायुष वर्षादात्मज दूरमभिप्रेतम् । आ अभिविधौ मयादायाम् । आ वर्षादात् ।
 यावद्द्वर्षात् पूर्णम् इत्यर्थे । अन्ते न चिन्ते मया यदया । सा यया चित्रा विविश्रा पूषा य
 तद्रुचिरे’ । अथवा [ध्रुवमाणोपमार्थायो नायमुपमानस्यद् । उपमानान् उपमानवृत्तितदुपमेव
 विपयसन्तोषनसम्भवात्सात्म्यवाद् मदवादात्प्रो] नोपमानवृत्ति । किं तर्हि । ह्युपमेव उपमेववृत्ति ।
 त्रियादादो वा । नपात्प्रस्तु ‘उपरिष्टादुपचार’ (उ या १,५) उपमार्थायत्वाद् । ‘अस्त्युपमार्थाय
 सम्प्रसार्ये प्रयोग’ (उ या ७,११) इति पदपूर्वण । अन्ते’ मयासात्तरे! म्याहे! वा । चिन्ते
 चित्ररूपे’ पूष्ये! वा । अदपि! [ऋषवेर्हींसिकर्मणो दीक्षियच्चन । अर्पतेर्वां गतिकर्मणो गन्तव्यवचन ।
 होसे! गति! वा! ॥ ११ ॥

षेष्टुट० वयम् हि त्वात् अज्ञासिन्म आ अन्तात् आ च परात्वात् पराकण्ठ्यो दूरवचन ।
 मूलादुपमयाऽऽप्यादित्यर्थे । अन्ते! समनशीले पूष्ये! आरोचने! इति । नकार सम्प्रार्थण ॥११॥

मुद्गल० हे अक्षे! उवाचनशीले! चिन्ते! चायनये! अदपि! आरोचमात्रे! उप काकाभिमानिनि देवते! तव
 स्वकर्म आ अन्तात् समीपपर्यन्तम् आ परात्वात् दूरपर्यन्तम् वयम् मनुष्या न अमनाहि व षोडु
 समर्था । हि प्रसिद्धी । देवतामहिम्न चारावाचयोरज्ञानमस्मासु प्रसिद्धमित्यर्थे ॥ ११ ॥

तं त्येभिरा गृहि वाजैर्भिर्दुहितार्दिवः । अस्मे रुयि नि धारय ॥ २२ ॥

तम् । त्येभि । आ । गृहि । वाजैर्भि । दुहित । दिन् । अस्मे इति । रुयिम् । नि । धारय ॥२२॥

स्कन्द० ‘त्येभि इति ‘द्वयभूतलपणे’ (पा २, १, २१) रुषीया । तच्छुद्धुतेयौर्ण्यार्थसम्भयो पश्यतोऽ
 प्याहार्यः । त्वम् यानि वयमर्थवामहे तैः सम्बद्धः आ यदि आगच्छ वाजेभि अर्धे । यावत्सम्भ
 दात्स्यपानि अस्मानि यानि गृहीत्वाऽऽगच्छेत्यर्थे । हे दुहित दिव आदित्यतेजसो दिवि
 जायमानरवापुषा दिवो दुहिता, सेनैरमात्मलपणे—हे दुहितदिव इति । किञ्च अस्मे रुयिम् नि धारय
 वन चात्मन्य देहीरथर्वे । स च शुभ शेषोऽस्वाष्ट्युक्ताया विपासो मुमुषे’ इतीतिहासार्थं ॥११॥

षेष्टुट० त्वम् गरी प्रदितिसतै अन्ते आगच्छ दिव दुहित ! अस्मानु रुयिम् निधच्छेति ॥ २२ ॥

मुद्गल० हे दिव दुहित । पुदेवताया शुभि! उपोदैवि! त्येभि वाजेभि तैरर्धे सह त्वम् आ गृहि
 अत्राऽऽगच्छ । अन्ते अस्मानु रुयिम् धनम् नि धारय निवरा स्थापय ॥ २२ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये षष्ठ्यधिको वर्गः ॥

इति प्रथममण्डले षष्ठोऽनुवाकः ॥

1-1 निमज्जम् । पुष्पायुर्वर्षात् पूषम् । साह मयात्मानमभिविधौ सा । यत्तद् वषट्पत्नं पूर्णम् । अन्ते न
 चिन्ते । यथा यदन्तरेण विविश्र पूष्या आ तदम् । अन्ते यदन्तरेण चिन्ते वा । विविश्रस्ते पूष्ये वा । अदपि इति
 गति वा । यद्य एव दीक्षियसो विं अ कु [१] मर्षीयन्मुपमानस्यद् । उदते च्यते वा । चिन्ते विवस्ते पूष्ये
 वा । अदपि । दूरानमुपमानवृत्तितदुपमेवविपयसन्तोषनसम्भवात्सात्म्यवात् मूको [२] इत्ये चोनेर्वा मूको
 २. 'निद्र विं हर्ष', 'श्रिष्टम् विं अ'. ३ आदित्य कु [४] 'त्येभि विं हर्ष' ५५ १६ यानि वषट्पत्नं
 तैरर्धेण च । वषट्पत्नं यत्र नि यानि गृहीत्वाऽऽगच्छ । दिवो जायमानरवापुषो इति । हे दुहितदिव । अमन्य
 वन निधनेन धारय विं अ कु ६. 'हे पुष्पात् साह' ११ ॥ इति श्री ३

[३१]

त्वमये प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानाममवः शिवः सस्ता ।

तव व्रते कवयो विघ्ननाऽऽपसोऽर्जायन्त मरुतो आर्जट्टप्यः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिराः । ऋषिः । देवः । देवानाम् । अमवः । शिवः । सस्ता । तव ।

व्रते । कवयः । विघ्ननाऽऽपसः । अर्जायन्त । मरुतः । आर्जट्टप्यः ॥ १ ॥

स्कन्व० 'हिरण्यस्तु अङ्गिरसः त्वम्' । हिरण्यस्तुपो नामाङ्गिरसः पुनः 'त्वम् अग्ने' इत्यादि
 दृष्टवान् । 'आग्नेयं प्रथमं सूक्तम्' । हिरण्यस्तुपस्य प्रथमं सूक्तमग्निदेवत्वम् । त्वम् हे अग्नि ! प्रथम
 सर्वत उक्तः । अङ्गिराः अङ्गानि शरीरावयवाः सद्दृष्टि शरीरम् तत्र स्थितिरित्युः अशितपीतर-
 सोऽङ्गिरसः । ए करोत्यङ्गिरसपति 'तत् करोति तराचटे' (पाया ३,१,१६) इति णिच् । तद्-
 न्नात् किप् । 'अवसन्तस्य पापातोः' (पा ३,४,१४) इति दीर्घत्वम् । अथातुभूतपूर्व-
 मात्रस्य हीदन्निप्यते । सोमान् पथमानिति यथा । दिवोदासादित्याश्च छान्दसतापुहास्यम् ।
 अङ्गिराः शरीरस्थितिरित्युः अशितपीतरसस्य कर्त्तव्यः । जातो अङ्गिरसं रसीकरोति । रसो लोहित-
 मांसघ्राव्यस्थिमज्जागुक्रमान्नेन परिणममानः शरीरस्थितिरित्युर्भवति । ऋषिः वृष्टा च त्वंस्य ।
 अथवा योऽयं मथनोऽङ्गिरा नाम ऋषिः स एवेव त्वत्कारणत्वात् । तथा ऋषिहासिका जातुः—
 'ततोऽपि स्युर्भवे अङ्गिरसङ्गिरा ऋषिः' (ट. पूरे ५,१९) इति । किञ्च देव. एवं हविर्नयनाद्युपकारेण
 देवानाम् अभवः भवति । शिवाः सुल. सता । किञ्च तव व्रते 'प्रथम्' (णिच् २,१) इति कर्मनाम ।
 सप्तमीनिर्देशात् अवस्थिता इति वाक्यशेषः । तव कर्मणि परिचर्यायामवस्थिताः कवयः मेधाविन.
 विघ्ननापसः विदितयागादिकर्माणो वेदितव्यकर्मणो वा । उत्कृष्टचेष्टिता इत्यर्थः । अनायन्त
 मरुतः देवाः । शीघ्रता । आनट्टप्यः कष्टिः शकत्यास्य आयुधविशेषः । दीप्तशक्तयः । देवतं हि
 धर्मापत्तम् । धर्मश्चाभिप्रेतयार्थवत्तः । अयात एवमुच्यते—तव व्रते अज्ञानत मरुत इति ।
 केचित्तु मरुत इत्युक्तिरनुमानाचकृते (ट. णिच् ३,१८) । अत्र चत्विर्वस्त्रेव वस्त्रे । सामर्थ्या-
 द्छान्दशीतमार्थः तद्दृष्टव्यमानवचनो वाऽऽ । अवापन्तैत्येत्त्वं विघ्ननापस इत्येतेन सम्बन्धते ।

१-१. हिरण्यस्तु अङ्गिरसः । आग्नेयं प्रथमं सूक्तम् । हे अग्ने एव सर्वेन उक्तः शरीरस्थितिरित्युः अशितपी-
 तरसकर्ता च । अङ्गं शरीरावयवः । मरुत्प्य इति । अङ्गिर- स्थितौ अशितपीतरसोऽङ्गिरसः । 'तत्करोति तराचटे'
 इति णिच् । णिच्पातो प्रापयपाङ्गुवात् किप् च । 'अवसन्तस्य पापातोः' इति अथातुभूतपूर्वस्य दीर्घत्वम् ।
 दिवोदासादित्याश्च छान्दसतापुहास्यम् । ह्यङ्गिराः अङ्गो अङ्गिरसं रसीकरोति । रसो लोहितमांसघ्राव्यस्थिमज्जा
 परिणममानः शरीरस्थितिरित्युर्भवति । शरीरस्थित्य इत्य मन्त्रेण । अयात शेषेण प्रथमोऽङ्गिरा इतिः स एवेव ।
 तत्कारणत्वात् । 'अतोऽपि स्युर्भवे अङ्गिरसङ्गिरा ऋषिः' । देवाना हविर्नयनाद्युपकारेण देवोऽमवः । वेपामनि दाया ।
 सुलः सता च मनासि । 'सुम्न धर्मिः सुल डिभम्' इति इति । तव कर्मणि परिचर्यायामवस्थिताः मेधाविनः विदितयागा-
 रिकर्माणः वेदितव्यकर्मणो वा । निद इत्ये । 'जातो मन्त्रि' (पा ३,२,७४), 'अनेम्योऽयं' (पा ३,२,७५) । विघना ।
 'अतोऽप्यत्र ह्यन्' (१) इति वर्गणि । उत्कृष्टचेष्टिताः अनायन्त मरुतः दीप्तमानवकव्युधाः । 'कष्टिर्भवेः वादिरा' इति
 मरुतत्वानुये । 'अर्जाय रि देवतं धर्मवचनमर्जा वाः' मरुः तव मो विं अ कु. † 'सत' सूको. ‡ 'सु' सूको. § गारित सूको. ¶ 'लेवल सूको.

भवस्थिता अरिबजो यजमाना यां विधानापरसो वेदितव्यकर्माण उत्कृष्टचेष्टिता अजायन्तेति । अत्र
 चेतिहासमाचक्षते— 'त्रिसहस्रानामैस्वाको रात्वा वसिष्ठस्य याज्योऽभवत् । ॥ वसिष्ठमब्रवीत्—येनाहं
 क्रतुना सञ्चरीते दिवे यायां तेन मां याजथेति । तं वसिष्ठोऽपवीद् अज्ञक्यमेतदिति । स
 किञ्चिदागतनन्पुरेतदेव वसिष्ठपुत्रानब्रवीत् । य एनमश्रुवन्—मयावान् प्रवृत्तो यजने, किमपं
 वृष्टमुत्सृज्य शासास्वल्गम्बस इष्टि । स ध्यानव्रीत्—असस्वमेतदिति भगवताऽनुक्त इति ।
 य एनं प्रत्यश्रुवन्—यत् तस्याशक्यं कथं तदस्माकं शक्यं भविष्यतीति । स तानव्रीत्—
 प्रत्याप्यावोऽस्मि गुरणा गुरुगुरैश्च । अन्यां गतिं वास्वामीति । तं वसिष्ठुप्रः शक्तिः
 कुदोऽशक्यत्—गुर्यंतित्रमाचक्ष्णालो भवेति । स ज्ञापानन्तरमेव घोररूपश्छण्डालोऽभवत् ।
 अथातो पुत्रं राज्येऽभिषिच्य विश्वामित्राश्रमं गत्वा प्रेषितस्य सस्य भार्या परिचरितवान् ।
 अथागतो विश्वामित्रः स्वदारपरिचरणाद्विततोयो यथावृत्तं तत्सर्वमुपलभ्य राजानमब्रवीत्—नाहं
 एवा तेन क्रतुना धानयिष्यामि^१ येन सञ्चरीतः स्वयं वात्स्यसीति^२—इत्युक्त्वा स्वयमेव
 सम्भारान् संभृत्य शिष्यानुवाच—अममन्वन्तामृपयः । यश्च यद् मधीति तद् सर्वं मष्ट-
 मावधापताम् इति । स ऋषीशुपामन्प्रवन्त । उपामन्व्यमाणाश्च ऋषयोऽश्रुवन्—आगमिष्याम
 इति । वासिष्ठास्वश्रुवन्—छण्डालो यत्र यजते क्षत्रियो याजवति च कथं तत्र वैश्वताभिर्मज्ञा
 प्रहीन्पते । कथं तत्रागच्छाम इति । तद् सर्वं विश्वामित्राय तच्छिष्या आचक्षत । अप सतुदवशिष्ट-
 षण्णमागतेष्वृषिषु परितस्मात् एव यज्ञे उरपवेति विश्वामित्रद्विरसहस्रकुममव्रीत् । अथासा-
 न्नुत्सय शिदिवमगाच्छत् । स श्रेवाः धातयितुमैच्छत् । अतः क्रुदो विश्वामित्रोऽप्यात् देवान-
 म्ब्रुवत् । अथैवं भीता देवा अश्रुवन् यथा भवानिच्छति तथास्तु इति । सोऽय त्रिशाहुरमापि दिवि
 रीचते^३ । तदेतदनेगार्थंनोप्यतं । ये भ्राजदृश्यः क्षत्रियरवाद् बृहिशक्त्याप्राप्तुधा । ते ॥३
 व्रते अशक्तितः मरत भरिवजो विश्वामित्रादयः^४ तदृन्वो वा त्रिसहस्राद्यो यजमानाः विद्वन्नायस^५
 धेदितव्यकर्माणोऽत्यन्तोऽकृष्टसवाः । तस्मांमनादिकसांणोऽयाचक्येति^६ ॥ १ ॥

पेट्टट० विरप्यस्तुप आहिरस । त्वम् अने! सुकयः आहिरसां च एकः सर्वस इहा देवः देवानाम्
 अभवः कल्पया सजा । तव कर्मणि स्वया प्रेरिताः क्वयः कल्पयेषा सध्मप्राप्तयो वा प्राडु-
 र्भवन्ति मरतः दीप्तस्वाशुषाः ॥ १ ॥

मुद्रल० सप्तमैऽशुवाके पञ्च सूतानि । 'तत्र 'श्वमने प्रथमः' इति महादशरथं प्रथमं सूक्तम् । आहिरस
 विरप्यस्तुप ऋषिः । अष्टमीषोडशपदादयः त्रिष्टुभः । सिद्धाः जगतयः । अग्निदेवता^१ ॥

हे अने! त्वम् प्रथमः आद्यः अहिराः 'आहिरसानाशुषीणां सर्वेषां' जन्कृत्वात् ताऽसोऽहिरा—
 मासक श्रुतिः अभवः । तथा रूपम् देवः भूत्वा देवानाम् अन्वेषाम् शिवा धोभनः तया अभवः ।
 तव व्रते त्वदीये कर्मणि क्वयः मेघाश्रितः विद्वन्नायसः ज्ञानेन स्वाप्तुवान्नाः प्राजदृश्यः दीप्त-
 मानाशुषाः मरतः अल्पसंज्ञका देवाः अजायन्त ॥ १ ॥

१-१. अजायन्त मरत इति । केचित्तु मरत इति वाचिश्रुत्वात् आपक्षणे । अत्र च ऋषिषु एव तदप्य
 वदन्तेषु वा । तावन्मन्वादिना ऋषिषो यजमाना वा वेदिगम्यकर्मात् । अजायन्ती योजन्त । अत्र नेतिहास रि^१ अ ५-
 १ शक्तिः सूको. २. अग्निः सूको. ३. यजदृशः सूको. ४ ५. वदन्तः निरुद्धः चरुभना ॥ ५. १०-
 १०. अजायन्ते इत्यन्तोऽकृष्टसवाः । तस्मांमनादिकसांणोऽयाचक्येति वि^२ अ ५-
 ५-५. आहिरस वि १^३. १-१. श्वानां
 संवेगपुत्रां रि.

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरस्तमः कविदेवानां परि भूपसि व्रतम् ।

विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो द्विमाता शयुः कतिधा चिदायवे ॥ २ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिरःस्तमः । कविः । देवानाम् । परि । भूपसि । व्रतम् ।

विऽयुः । विश्वस्मै । भुवनाय । मेधिरः । द्विऽमाता । शयुः । कतिधा । चित् । आयवे ॥ २ ॥

स्कन्द० 'त्वम् हे अग्ने ! प्रथमः अङ्गिरस्तमः' शरीरस्विकिन्दितोः अङ्गिरपीतरसस्ताऽङ्गितयेन कर्ता । 'अङ्गिरस
ज्ज्वैरगिश्चयेनोरपत्तिकर्मणं वा' । 'अङ्गिः मेधावी देवानाम् स्मृतत्वम् परि भूपसि परिपूर्वो भवतिः
सर्वत्र परिग्रहे । परिगृह्णाति । व्रतम् आयाज्यं कर्म । किञ्च विभुः ईश्वरः विश्वस्य मुपनाय तादृशं
पुत्रा चतुर्धा । सर्वस्य मृतजातस्याऽर्थस्य मेधिरः यज्ञवान् । यज्ञस्य सम्भारविहीनमर्थः । द्वे मातापृथिवी
वा भवती वा मातरी यस्य स द्विमाता शयुः जयविरज स्वानार्थः, आमाशयो जलानाय इति
पथा । अयवहातेत्यर्थः । कतिधा चित् कतिभिरपि प्रकारैः । कस्याप्यर्थः । आयवे आयवो मनुष्याः
तेपामर्थाय । भीर्सेयो वा पुस्त्रवसः पुत्र आयुः, तत्सार्थः । कतिधा पुनर्भवत्याता । उपयते ।
अग्निहोत्रवर्णपूर्वमासादिषु तावदाहुवनीत्यस्यात् शिवा । गिण्डपितृयज्ञवानुर्मासेषु चतुर्धा प्रणीतातिरे-
कात् । पथौ पञ्चधा सामिद्रातिरेकात् । 'सोम आग्नीभस्य पिण्ण्यातिरेकात् थावत्सर्तपयम्' ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने ! शयुः^१ अङ्गिरसां च वसिष्ठः कविः यज्ञम् अहङ्करोषि । सर्वस्मै भुवनाय भवैकशरीरो
भवद् प्राज्ञः द्वयोर्लोकयोर्निर्माता पुस्त्रवसः पुत्राय आयवे यार्हपर्यादिस्यूतेननेकधा क्षयान् ॥ २ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! त्वम् प्रथमः आद्यः अङ्गिरस्तमः अतिरावेनाङ्गिरा श्रुत्या कविः मेधावी हन्
देवानाम् अन्येषाम् प्रथम् कर्म परि भूपसि परिहोऽङ्करोषि । कीदृशस्त्वम् । विश्वस्मै भुवनाय
समस्तलोकानुग्रहार्थम् विभुः बहुविधः । आहुवनीवाचनेकरूपधारीत्वर्थः । मेधिरः मेधावाद् द्विमाता
ह्यपोरण्योत्पन्नः आयवे मनुष्यार्थम् कतिधा चित् कतिभिः प्रकारैः सर्वत्र शयुः पृथग्यः ।
तत्सामनुष्यस्य^२ गृहे अथस्थितस्य तव प्रकारा ह्यस्य इति न केनापि ज्ञायत इत्यर्थः ॥ २ ॥

त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्चन आदिर्भिव सुकृतया विवस्वते ।

अरेजेतां रोदसी होतृपूयेंऽसंमोभारमयजो महो वंसो ॥ ३ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । मातरिश्चने । आविः । मय । सुकृतया । विवस्वते ।
अरेजेताम् । रोदसी इति । होतृपूयैः । असंमोः । मारम् । अयजः । महः । वमो इति ॥ ३ ॥

१-१. हे को सनेशयुःशुः सः विं अ कु. २-२. कविबचनेनाङ्गिरः शब्देनेपत्तिरण्यम् साम्^{११}.
३. नास्ति मुको. ४-४. मेधावी देवानां आयाज्यं कर्म परिगृह्णाति । परिभुः परिग्रहे । किञ्च सर्वत्रस्य विश्वमुपनाय
वहस्य संग्रहायिताः । मेधां वजः । 'मेधासामान्यपितृषु' (इ. पञ्च ५, २, १०९) । जिने यज्ञयुक्तः । तस्माद् तत्संग्रह-
यिता । आत्मापृथिवी मरुते वा मातृसकन्ती यस्य स द्विमाता । आमाशयो जलानाय इव यत्र शीद् स्थिति । 'आयवः
पुत्रः प्रजाः' इति शयुः । कतिवचनेनेपुनर्भवार्थं पुनर्भवत्याता । भीर्सेयो वा पुस्त्रवसः पुत्र आयुः । तदर्थस्य वा ।
कतिवाचनम् विं अ कु. ५-५. तेषामर्थायपिण्ण्यातिरेकात् थावत्सर्तपयानम् विं अ कु. ६. प्रथमः साम् अ'
विं; प्रथमः कु. ७. 'अयवे मे'.

स्वन्द० 'अत्रेतिहासमाचक्षते—'सर्वम् इदम् अन्ध तम आसीत् । अथ मातरिषा आकरो
 सुक्ष्ममग्निमपश्यत् । तम् अमघ्नात् । अथवा च ऋषिः । तर्हि परातरौ भरद्वाजश्च वदन्ति—
 'मयापदा विस्तोर्' मातरिषा' (ऋ १, ५१, ४) 'त्वामग्रे पुष्वराधि' (ऋ ६, १६, ११)
 इति । तत्र मध्यमाने ज्वालावाली नामाग्निरजायत । ॥ प्रथम मातरिषन्ने माविरभवत् ।
 अथ विदस्वते' । 'तदेवदिहोष्यते । तम् दे अग्रे' प्रथम अग्निम् । मातरिषन्ने मातरिषा वात्
 तस्यै आविर्भव कर्त्तव्येऽथ लोद् । आविरभव प्रकासीभूत इत्यर्थः । सुवत्या शोभन
 कर्म सुवत् तदिच्छा सुवत्या । तृतीयैकवचनस्याऽऽनादेशः । शोभनयागादिकर्मैच्छतेत्यर्थः ।
 मातरिषन्ने चाविर्भूय अनन्तरम् विनश्यते आविरभवः । किञ्च अरेजेताम् 'भ्यस्ते रेण इति
 भयनेपनयो' (या ३, २१) । अविर्भूताम् मयाद् वा अकम्पेताम् । रोदसी धावाद्भिन्वी । होतृव्यं
 वृषो वृषे । होता वृषेऽर्थेति होतृवृषे, तस्मिन् होतृवृषे । होतरि वृते रगि । यवा एव हीण
 वृतो वेदिमध्यस्थोऽदीप्यया तदा अथमविर्भूतोऽप्याश दहेदित्येव धावाद्भिन्वीवभ्यविभीता भयाद्
 अकम्पेताम् । किं पुनरथ इत्यर्थः । अग्रजो भारम् अत्रेतिहासमाचक्षते—'व्या किल स्वमेव
 स्वानि स्वानि हवींष्वृषाऽभक्षयत् । तेषां केचिद् वोद् भासकमुबन् । एकैकाद्भित्तरीत्य
 भारादितिरिष्यते । काश्चित्तु वस्तुवतोऽप्यगुरा अमघ्द्रवन् । ते सर्वेऽग्निममुबन्—हृष्य नो बहेति ।
 स तल्लीलायमानोऽबहत्' । तदेतदिहोष्यते—अस्योभारमिति । सविर्हितार्थः । सविर्हितार्थम्
 इति । इह तु भारस्य हिसाकर्मताऽसन्मवात् सवि श्रवणोत्यर्थः । सहेवां शत्रोत्यर्थस्य इह
 रूपम्, न मघे । शत्रोत्येष निषकर्मभूतयातम्बरापुपकत्वाद् भारमिति च भुक्तेर्वाङ्मिति
 वाच्यत्वेन । आहुतिभार बोद्धुमश्रोतिर्यमं । तेन चाऽऽहुतिभारेण अयज । नह महती देवान् ।
 हे वसो' मयास्व । अथवा । वा ॥ ३ ॥

पेङ्कट० तम् अग्रे । पुराण^१ वाप्ये^२ आनि^३ अमघ, शोभनकर्मैच्छया विनश्यते । यद्वा^४ तस्यै^५ नाथ
 रिदया तानामाचहार^६ । एषि होतरि देवैर्वृषे मदान्त त्वां दृष्ट्वा धावाद्भिन्वी अकम्पेताम् ।
 एव देवाना हविर्बहेनभार सोवदात् अथवा च महत्काल् वासवित ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे ओ ! तम् मातरिषन्ने प्रथम सुव्यो भूत्वा वरते अग्निर्वापुरादित्य इति वाच्यत्वेन
 सर्वम् सुपत्वायगमात् । सातशास्त्रम् सुकृत्वा शोभनकर्मैच्छया विनश्यते परिश्रते यजमानाय
 आदिर्भव प्रच्छो भव । तव सामर्थ्यं दृष्ट्वा रोदसी धावाद्भिन्वी अरेजेताम् अकम्पेताम् ।
 हातृवृषं हीतृवरणयुक्तै कर्मणि भारम् अरथम् 'अग्रजो उदधानसि' । हे वसो ! निपातवृत्तौ वौ
 मह पुरायाद् देवान् अयज इदवानसि ॥ ३ ॥

१-१ अग्निदाम — 'सर्वमन्धे तम आसीत् । अथ मातरिषा सुक्ष्ममग्निमपश्यत् अथवा च ऋषिः । तत्र
 परातरौ भरद्वाजश्च वदन्ति—'मयापदीम्', 'त्वामग्रे पुष्वराधि इत्यप्यात्' इति अ कु ि रिधे साम् ि
 साम् २-२ तदिहोष्यते—हे अग्रे तम् वाप्ये वाप्ये अविर्भवेन । िकि लोद् । शोभनकर्मैच्छया । इत्यर्थे
 वयम् । 'इत्' (१) (या ६, ४, २) इति दीर्घः । यथे जात् । सुवत्या शोभनयागादिकर्मैच्छया । मातरिषन्ने च
 अविर्भूताम् अत्रेतिहासमाचक्षते च । 'रेव् अमघेपनयो' । अविर्भूताम्, मयाद्वा अकम्पेताम् धावाद्भिन्वी होतृवृषे होतरि हे
 एषि । यवा एव हीणवृत्तौ वेदिमध्यस्थोऽदीप्यया, तदा रोदसी इति अकम्पेताम् अथ हीणे हवीं देहेति मयाप्ये,
 मयात् परिश्रयते ॥ किं पुनरथे । किञ्च अग्रजो । अग्निदाम इति अ कु षु तत्र किञ्च सूक्तौ ि होतृ
 वौ होतृवृषे साम् ३ प्रथम छ ४ मातरिषन्ने छ ५ अविर्भव अवि छ ६ यदा साम् इ
 मं िः ह्ये ७ वृषे िः ८ अमघ छ अं िः ९-१ आविष िः मे'.

त्वमग्ने मनवे चामवाश्रयः पुरुरवसे सुकृते सुकृतरः ।

श्वात्रेण यत् पित्रोर्मुच्यसे पर्या त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । मनवे । चाम् । अवाश्रयः । पुरुरवसे । सुकृते । सुकृतरः । श्वात्रेण । यत् ।

पित्रोः । मुच्यसे । परि । आ । त्वा । पूर्वम् । अनयन् । आ । अपरम् । पुनरिति ॥ ४ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासनाचक्षते—'स्वर्गनामो मनुस्मिन्पद्यत् पुरुरवश्चैव । ताभ्यामग्निः स्वर्गमद-
दादिति' । 'उदेवदिहोष्यते । त्वम् हे यो ! मनवे तृतीयार्थे चतुर्थ्येण । मनुना राजा
याम् भवाश्रयः यद्य कान्तौ । सुकृतं कामिषवात् । मनुं राजानं दिवं कामयमानं तत्राप्राग्नेन
प्रसुकवान् हृत्पर्यः । न च केवलेन मनुना । किं तर्हि । पुरुरवसे सुकृते इयमपि तृतीयार्थे
यत् चतुर्थी । पुरुरवसा च सुकृता लोमनाणि कर्माणि कृतवता । सुकृतः शोभनकर्मकृतरः ।
श्वात्रेण यत् । अत्रापेतिहासमाचक्षते—'तयोर्नानामाडी नामाग्निः प्रथमं मातरिश्वने भाषिरभवत् ।
तयो विपस्वते भाषिर्भूतः' । मातरिश्वा विपस्वतः सकाशात् 'पृथिव्यामानवादिति' । यक्ष्यति—'आ
दृष्टो भागिम्' (अ. ३, ८, ४) इति । 'उदेतेनादर्धेनोष्यते—श्वात्रेण यत् पित्रोरिति । 'दानमिति
क्षिप्रनाम' (या. ५, ३) । पापोरशयन्तक्षिप्रत्वात् ॥ मातरिष्वनि वदते । मातरिष्वचन एव वा सामर्थ्यात्
शाप्रसवत् । तेन यत् आ पित्रोः मुच्यसे परि । पित्ररात्र्य वावापृथिव्यावमिद्रेते । सुप्यस इति लक्ष्ये
कट् । परिषवत् उपरिभावे । पावापृथिव्योरुपर्यमुच्यथाः । यद्यपि ज्वालामाली मातरिक्षना पृथिव्या
एव कैरहाया उपर्यमुच्यत, न दिवः- तथापि साहचर्यादन्त्यतरस्तम्बिष्यो विमोक्षनाय उभे प्रति
व्यपदेशः आ त्वा पूर्वम् अनमन् आह्वय मर्षादायाम् । यदिति च अच्यव्युत्तेस्तच्छब्दोऽप्याहर्तया ।
ततः प्रभृति मर्षादया त्वां पूर्वमाहवनीषारमना नीतवन्तः । के । सामर्थ्यात् एकमानाः । आ अपरम्
मर्षादपैव अपरं साहचर्यात्मना । पुनःसाहचर्यवहीकृतवीप्राथो ब्रह्मणः । पुनःपुनरत्र कर्मणी-
त्यर्थः । यद्वा हि विपस्वतः सकाशात् मातरिष्व पृथिव्यामानवाद, ततः प्रभृति त्वां अजनानाः
कर्मास्तु श्रेया व्यवगतिति सामर्थ्यात् ॥ ४ ॥

१. अत्रापेतिहासः दिवं अ कु. २-२. उदेदिहोष्यते । हे अने त्वं मनुना राजा वा सुकृतं
पामिषवात् । मनुं राजानं दिवं कामयमानं तत्राप्राग्नेन प्रसुकवान् । यद्य कान्तौ । 'हेतुमति च' (पा. ३, १, २६)
इति सिच् । पुरुरवसा च सुकृता लोमनाणि कृतवता शोभनकर्मकृतरः । हे यो हे त्वोः श्वात्रेण ।
अत्रापेतिहासः—यो व्यापनाग्निः प्रथमं मातरिश्वने विपस्वते च भाषिर्भूतः त्वं दिवं अ कु. ३-३. अत्रापेतेत्पर्यवेन ।
यद्यपि 'क्षिप्रं मधु ॥ मन्त्रम्' इति क्षिप्रार्थत्वात् मातरिश्वनि वदते । अत्रय पापोः अत्यन्ताक्षेपत्वात् स एव
दानः । तेन अत्र यदा पित्रोर्मुच्यते परि । तितते वावापृथिव्यो । कटि कट् परिषवते । पावापृथिव्योत्परि
मुच्यथाः । यद्यपि ज्वालामालीः मातरिक्षना केतुं पृथिवा एवोपरी ममुच्यत, न दिवः, तथापि साहचर्यादुभे
प्रति व्यपदेशः । यदा पृथिव्यां सुकृतान् ततः प्रभृति मर्षादया त्वां पूर्वमाहवनीषारमना विहितमनाः एकमानाः ।
मर्षादपैव अपरं साहचर्यात्मना पुनःपुनरत्र कर्मणि । पुनःसाहचर्यवहीकृतवीप्राथोः ।-मात्रमवपामि मर्षादार्थः दिवं
अ कु. ४. अत्र सामर्थ्यः नास्ति दिवं अ कु. ५. सपत्तिः दिवं अ कु.

वेङ्कट० त्वम् अमे! कथमर्थं मनुस्मृत्युदयेन युक्तं स्यादिति तस्यै स्वर्गमकामया । यथा पुनरु-
 चं त्वं शोभनकर्मण कर्त्तुं सुदृढम । क्षिप्रं यदा अरण्योत्सवम् पारं मुच्यसे तदानीमव' ।
 पूर्वम् अनयन् । पुन' च अपवृत्ते कर्मणि अपरम् च कुर्वति—'अयम् ते यातिर्धिति
 (अ ३, २९, १०) इति ॥ ४ ॥

सुदृढ० हे अमे! त्वम् गन्ते मनोरतुप्रदार्थम् याम् सुखोक्तम् अवाप्तव्यं शब्दितवानसि पुण्यकर्मणि
 साप्यो पुलोक इति प्रकटितवानसि । सुकृते तव परिचरणं कुर्वते पुण्यवते 'एतन्नामकस्य राज्ञोः
 प्रदार्थम्' सुदृढतर अतिशयेन शोभनकारी भव । यत् यदा पित्रो अरण्यो द्वात्रेण क्षिप्रमन्ते
 परि मुच्यसे परितो सुकृते भवसि । उत्पद्यसे इत्यर्थः । तदानीम् त्वा अरण्योत्सव इति
 पूर्वम् धेरे पूर्वदेशम् आ अनयन् आहवनीयत्वेन स्थापितवन्त । पुन पश्चात् भारम् परिचर-
 देशम् आ अनयन् । गार्हपत्यत्वेन धारितवन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

त्रममै वृषभः पुष्टिः प्रथेन उच्यतः सुचे भवसि श्रमाद्यः ।
 य आहुतिं परि वेदा वपट्कृतिमेकापुराणे विद्धं आनिनांसति ॥ ५ ॥

त्वम् । अने । वृषभ । पुष्टिः प्रथेन । उच्यतः सुचे । भवसि । श्रमाद्यः । य । आहुतिः ।
 परि । वेदा । वपट्कृतिम् । एकाऽप्राहु । अमे । निरा । आऽनिनांसति ॥ ५ ॥

स्वन्द० त्वम् हे अमे! इयम कथमाय वर्यिता । दत्तेत्यर्थः । इतिर्यपनद्वाणे वा वृष्टेरेव कर्ता
 प्राश्रयणं वर्धयिता वृष्टे । उच्यतः सुचे भवसि यागार्थं निर्यमुद्यता सुग् वस्य स उच्य-
 त् । वपट्कृते चान चतुर्थी । वपट् कथाना वृष्टेर्वा वर्यिता वृष्टय वर्धयिता भवसीत्यर्थः ।
 धनान्य धरणीय अरण्योत्सवगुण । कीरत उच्यतः सुक् । उच्यते— म आहुतिम् वपट्कृ-
 वपटकार च परि वद । कर्मविधिः इत्यर्थः । एवाहु इत्यादि । अत्रेतिहास— 'श्रीर्वशेव भावु
 सं-धर्वशोकादग्निमाहृतयापत् । सोऽस्य प्रथम देवविश पर्वचरत् । ततोऽन्येषामिति' । तदेव
 इत्यर्थे— एक आहु प्रथममाहुतां वस्यत्येकायुस्तरम्' अमे प्रथम देवविश भावि-
 सति पर्वचर इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वम् अमे! कामाना वर्यिता वृष्टेर्वर्षक' यजमानाव भवसि धरणीय । य' अग्नि त्वाहा
 कारदुत वपटकारदुत ॥ परित उच्यते मनुष्येभ्य इति परोच । स त्वममे! एकपु
 भविष्टिवापुरमृत ॥ अत्र शिल्ला मनुष्यान् परिचरसि । यद्वा बहुना प्रकाशं कुर्वन्' इति
 श्रमन्तस्य परिचरसीति ॥ ५ ॥

१ अयव ए, वपमनाद् वि' लघु अ', अयव वि' २ स्वर्गमनाय ए, स्वगतवपवा वि' अ', लोचनान्
 वि' लघु ३ नास्ति साम्ब कु अ' वि' एव ४ नास्ति साम्ब कु ५ यत् ल वि' ६ 'अय
 वि' लघु ७ यत् पुन ए ८ नास्ति वि ९ ९ हे अमे एव यदा वपता वरिण इत्यर्थः ।
 इतिर्यपनद्वाणे वृष्टे कता वा । वृष्टार्थविश च । कथार्थे निर्वे च सुचमुच्यमवति तत्र वृष्टेर्वरिणा वरिर्वरिण
 वापि । मानीय भावनापुत्रगुण । य आहुते वपट्कृते च वन परि ति अनादि । तत्परोवापुत्र । इति ॥ ५ ॥ एव
 पुनि । अत्रेतिहास वि' अ कु १० वृष्टेर्वा' साम्ब, वपट्कृते वि' अ कु ११ 'अने साम्ब'
 वृष्टे' एव १२ नास्ति साम्ब कु १३ अत्रिटा' मूको १४ वृष्टे' साम्ब कु अ' लघु १५ एव
 ए वि' अ' कु साम्ब' ।

मुद्गल० हे अग्ने ! त्वम् शुभ्रमः कामानां वर्धिता पुष्टिवर्धनः यवमानस्य घनादिपेपाभिवृद्धिहेतुः
उदयमुचे उद्भूतवा सुचा युक्ताय यवमानाय उदनुग्रहार्थम् धवाप्यः मन्त्रैः धवणीयो
भवसि । यः यजमानः यपट्टकृत्स्नम् यपट्टकानुक्तम् आहुतिम् परि देव परितो जानासि ।
समर्पयतीत्यर्थः । यन्मयुः सुक्यायुस्त्वम् अये प्रथमं तं यजमानम् विश्वः तदनुकूलाः प्रजाः
आविवासावि सर्वतः^१ प्रकाशयसि ॥ ५ ॥

इति प्रथमाहके द्वितीयाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः ।

त्वमग्ने शुजिनवर्तनि नरं सक्मन्पिपिं विदये विचर्षणे ।

यः शूरसाता परितक्म्ये घने ह्यग्नेभिश्चित्समृता हंसि भूर्यसः ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्ने । शुजिनवर्तनिम् । नरम् । सक्मन् । पिपिं । विदये । विश्चर्षणे । यः ।

शूरसाता । परितक्म्ये । घने । ह्यग्नेभिः । चित् । समृता । हंसि । भूर्यसः ॥ ६ ॥

स्कन्ध० 'त्वम् हे अग्ने ! शुजिनवर्तनिम् नरम् कुटिलवर्तनिम् । वर्तनिर्नायः । कुटिलनागम् । भन्धासु
वेशासु सम्यक्चेष्टितमित्यर्थः । नरम् अनुप्यम् । हे सक्मन् ! यच्च सेवायात् । सेव्य ! सेविता ! वा
देवानाम् पिपिं पालयसि । छ । विदये यज्ञे । हे विचर्षणे विश्वद्रष्टा ! । यः त्वं कीदृक् । उच्यते ।
यः शूरसाता सक्मामनामैतत् (तु. निष २, १७) । सक्मामे । परितक्म्ये घने 'तकति, हीयति'
(निष २, १४) इति^१ कृत्स्नविक्रमा । 'निमित्तात् कर्मसंयोगे' (पावा २, ३, ३९) इत्येवं चैवा सप्तमी,
'वर्मणि हीयते इति' इति यथा । परितक्म्ये घने निमित्ते सक्मामे । यत् प्राहायं घने तदर्थमित्यर्थः ।
दग्नेविः चित् समृता द्वाभ्रकन्दोऽभ्यपनाम (तु. निष ३, २) । ससृतिः ससृतिः । मयैरपि
शत्रुभिः सप्तमी भवाद्सप्तम्यात् दूरलगात्पन्थान् गतयागत्वा हंसि भूर्यसः शत्रुम् । देवतामाहात्म्या-
न्तपदनकर्मणोपाशैः स्तुतिः^२ । सप्यम एवाप्राप्तिः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने ! युदेऽशोभनभाराम् नरम् पाशयसि शूदे च विद्रष्टा ! । यः त्वं युदे परितक्म्ये
सति घने शूरैः अपि सक्मवाद् महतोऽपि स्तोतुः सक्म् इति ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे विचर्षणे ! विशिष्टज्ञानयुक्त ! अग्ने ! त्वम् शुजिनवर्तनिम् विष्णुतपामं सदाचाररहितम् नरम्
द्रुहयम् तस्मान् सपत्नीये समवेष्टुं योग्ये विदये कर्मणि पिपिं पालयसि । सक्मन्तुष्टान् कष्टोष्ठी-
रयर्थः । यः त्वम् परितक्म्ये परितो गन्तव्ये घने घनरन्दुरार्षा म्रियतामे शूरसाता शूरैः
सम्भजनीये युदै दग्नेभिश्चित् अस्वीरपि शौचैरहितैः पुरुषैः समृता सम्बन्धोर्धुं प्राप्ते सति

१. नास्ति चि. २. सर्वत्र चि. ३-३. हे अग्ने तं कुटिलवर्तनं नरं पिपिं विदये । हे सक्मन् पञ्च
सेवायात् । 'अनेभ्योऽपि' (वा ३, २, ७५) इति गनन्तत्वात् । देवता सेविताः सेव्य वा । विचर्षणे वर्णं दशोदे ।
विरवद्रष्टः । 'अप्ये इजिन रिभम्' इति षष्ठी । भन्धासुवि चेष्या सम्यक्चेष्टितं शुजिनवर्तनिम् । पृ पालनपूरणयोः ।
पालयसि पञ्चोदे । 'यत्तद विदयः' इति शूदे । वक्तुं द्वाभ्रकान् संश्रये परितक्म्ये घने निमित्ते । 'निमित्तात् कर्मसंयोगे'
इति चिः । छप्राप्ते यजमान्यं एव सतिविष्णुम् दग्नेः संपत्तौ शूकशे इति । दग्नेत्यर्थः । च पाठौ । अस्वीरपिः
शत्रुभिः सप्तमी प्रवारसप्तम्यात् दूरलगात्पन्थान् गतयागत्वा हंसि भूर्यसः शत्रुम् । देवतामाहात्म्यान्तपदनकर्मणां स्तुतिः
चिं अ कु. १-१ एकदशैवपत्नीभिः मूक्ये.

उदनुमदाधर्मं भूयसः प्रौढान् उभून् हंसि मारयसि । ईदृशस्तव महिमैतय्यः ॥ ६ ॥

त्वं तममे अमृतत्व उंचमे मर्ति दधासि श्रवसे दिवेदिवे ।

यस्तात्प्राण उभयाय जन्मने मयः कृणोषि प्रय आ च सुर्ये ॥ ७ ॥

त्वम् । तम् । अग्ने । अमृतत्वे । उच्यते । मर्तिम् । दधासि । श्रवसे । दिवेदिवे ।

यः । तत्प्राणः । उभयाय । जन्मने । मयः । कृणोषि । प्रयः । आ । च । सुर्ये ॥ ७ ॥

स्थान्द० 'यस्तात्प्राण इति श्रुत्वस्य यत्प्रवृत्त्यासिनिर्देशार्थं चान्द स्वसमानाधिकरणतत्त्वमुत्तरं च द्विपयो योग्यार्थसम्बन्धो यत्प्रवृत्त्योऽप्याहर्तव्यः । यः त्वां परिचरति तम् त्वम् हे भगि ! अमृतत्वे उच्यते देवस्ये उच्यते मर्तिम् मनुष्यम् दधासि स्थापयसि । न चामृतरव एव । किं तर्हि ! भवसे 'श्रवः' (निप २, ७) इत्ययमनाम वा । कीर्तिपथां यो वा । ससम्बन्धे चतुर्थी । अद्यादीनां साम्यतमे । न च कदाचित् । किं तर्हि । दिवेदिवे मह्यमहनि । सार्वकालमित्यर्थः । यस्तां परिचरति, तं देव ! एवं परलोके प्रापयसि देवत्वम्, इह लोकेऽपि सार्वकालमश्नादीनामप्यतनमित्यर्थः । अथवा श्रव इति कीर्तिपथांयः । स्वार्थे एव च चादर्भे चतुर्थी । यस्तां परिचरति तं देवत्वं प्रापयसीत्यर्थः । किमर्थम् । भवसे दिवेदिवे । तस्यैवात्मबोधो वा कीर्त्यै सार्वकालमिति । यः कीरताः । उच्यते— तात्प्राणः स्तुतिहविस्तृण्णाया वाप्यमाना । उभयाय जन्मने ससम्बन्धे चतुर्थेऽः । उभयस्मिन् जन्मनि । इति च परत्र च । मयः कृणोषि 'मयः' (निप ३, ६) इति पुलनात् । करोतिरपि सूर्य इति सम्प्रदानचतुर्थीश्रुतैर्दानार्थः । मुखं दधासि । प्रयः आ च प्रय इत्यप्यङितम् । यदनाम । आत् मवांदायाम् प्रयःसदात् परो इत्ययः । अत्र च मवांदाया । कर्मै । सुर्ये स्तोत्रं ॥ ७ ॥

चेङ्कट० त्वम् तम् भगि ! अमृतत्वे उच्यते मनुष्यं निदधासि दिवेदिवे अज्ञाय । यः त्वम् श्रोः स्तोत्रः उभयविधाय जन्मने मनुष्यभूयै कर्तारि । मुखं च मय मूयात् अत्र चास्ति-स्तुभयोत्पत्तिमित्यनुभवं करोषीति ॥ ७ ॥

मुद्राल० हे भगि ! त्वम् तम् मर्तिम् उपाविष्ये त्वत्सैविमं मनुष्यम् दिवेदिवे प्रतिदिनम् भवसे अकार्यम् उच्यते अमृतत्वे उच्यते मारयसि वदे दधासि, यः यत्प्रमानः उभयाय जन्मने द्विदिपत्रगमार्थम् । द्विपदां चतुष्पदां च^१ आभावेत्यर्थः । तात्प्राणः अतिसत्वेन तृज्यात्पुत्रो भवति । इत्यै श्रुये मनिशाय^२ यत्रमानाय मयः^३ सुखम् प्रयः च अत्रभवति^४ आ कृणोषि सूर्यः करोषि ॥ ७ ॥

१-१. हे भगि यस्या परिचरति तं देवस्ये उच्यते तं मनुष्यं धारयति कर्तारि मत्राय ॥ अन्वयनि मर्त्यामित्यर्थः । के डी । यस्ता पुन्यसि तमिह लोके मशरीरि दत्ता धारयसि, परलोके देवाय १ । अथवा वा. कीर्तिः । इत्यं यत्र के तादर्थ्ये । यस्ता रौपि तं देवस्यं प्रापयसि अद्यादीन्परि इह उच्यते वा उच्यते सौख्यमिति यत्तं श्रुतिरहितोः एतया वाप्यमान- एव मूयात्त्वम् । तुकारित्वात् वा अन्वयार्थः । जन्मपरिमन् अयनि मयः प्रयत्न मवांदाया निजुपे ददासि । 'श्रुते उच्ये मयः सं (१०) उच्य' इति श्रुते । 'यथा यतः प्रयः भिनम्' इत्यत्रे । आत् मवांदायः । के डी उभयाय जन्मने इति । इह प परत्र च मत्रं श्रुते प श्रुये स्तोत्रे कृणोषि । इत् मवांदाया रमिज्ज वि^२ अ सु. † 'तपरिमन् मूको. ‡ 'तपरित्ययः मूको. § वादीया' मूको. १. 'तुभयवैर' वि^३; अत्रमयं साम्ब^४. ३. अत्रि मूको. ४. उभयथा वि. ५. जारित वि. ६. मारिप मूको. ७. 'तुभयवैर' वि^५ मूको. ८. 'अत्रमयं वि' ९. 'मारिप वि' १०. 'अत्रि वि' ११.

त्वं नो अग्रे सनये धनानां यशसं कारुं कृणुहि स्तवानः ।

ऋष्याम् कर्मापसा नवेन देवैर्घावापृथिवीं प्रावतं नः ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । सनये । धनानाम् । यशसम् । कारुम् । कृणुहि । स्तवानः । ऋष्याम् ।

कर्मे । अपसा । नवेन । देवैः । घावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'नः इति द्वितीयैकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । त्वम् मां हे अग्ने ! सनये कामाय धनानाम् यशसम् वापम् 'यशः' (निय. २, ७) इति अन्ननाम् । हविर्लक्षणेनावेन तदन्वत् स्तोत्रारं च कृणुहि कुश । नित्यं यशारं कुरित्यर्थः । स्तवानः स्तवमानः । अथवा न इति पद्यो कारुमित्येतेन सम्बध्यते । यशसमित्यपि यशःशब्दः कीर्तिपर्यायः । अस्माकं सम्बन्धिष्वनन्तरात्मानं यजमानं वा स्तोत्रारं धन-काभार्थं यशस्विनं कुरु स्तवमानः । किञ्च ऋष्याम् स्वप्नसादादेवर्हि प्राप्नुयाम् । किञ्चाग्नि-प्रसादादेव वागावसे कर्म इत्य् अगता कर्मणा पालनाद्येन नवेन अन्पेरकृतपूर्वेण देवैः सहयोग-लक्षणेना तृतीया । अन्पैरपि देवैः सह हे घावापृथिवी ! प्र अवतम् प्रकर्षेण अवतं रक्षतम् नः अस्माकं स्वन्वत् । अग्निप्रसादादेव युवामपि प्रावतमित्येवं घावापृथिव्योर्तुंगभावादेवाग्नेयत्वस्या-वितोषः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने ! अस्माकं कामाय धनानाम् यशस्विनं स्तोत्रारं पुत्रं कुरु स्तवमानः । प्राप्नु-याम् यद्ये कर्म यशम् नवेन स्तुतिप्रकरणेनावेन कर्मणा । अतस्मात् स्तुतिप्रवृत्त्या देवैः सह घावापृथिवीं रक्षतम् ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! स्तवानः स्तवमानः स्वम् नः अस्माकम् धनानाम् सनये दानार्थम् यद्यसम् यशोयुक्तम् वापम् कर्मणा कर्तारं पुत्रम् कृणुहि कुरु । नवेन नृत्वेन अगता प्राप्तेन स्वप्नेन पुत्रेण कर्म वागादानादिरूपम् ऋष्याम् । हे घावापृथिवी ! उभे देवते ! देवैः अन्पैः सह नः अस्मान् प्रावतम् । प्रकर्षेण रक्षतम् ॥ ८ ॥

त्वं नो अग्रे पित्रोरुपस्थ आ देवो देवेष्वनवद्यु जागृविः ।

तनुकृद्गोधि प्रमतिव्य कारवे त्वं कल्याण वसु विश्वमोर्षि ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । पित्रोः । उपस्थे । आ । देवः । देवेषु । अनवद्यु । जागृविः । तनुकृत् ।

वोधि । प्रमतिः । च । कारवे । त्वम् । कल्याण । वसु । विश्वम् । आ । ऊर्षिये ॥ ९ ॥

१-१. हे अग्ने त्वं मा धनानां सनये यशसन्त कर्मे कुरु स्तवमानः । सानिर्लानः । 'अस पीवो यशः' इत्यञ्जे । हविर्लक्षणाप्रयुक्तम् । 'स्तोत्रारः यशसः' । स्तोत्रारं यशारं च कुरु यशसः । न इति उक्तिः । अग्नि वा । यशः कीर्तिः । मर्यादकनन्ततात्मानं यजमानं वा स्तोत्रारं यजमानार्थं यशस्विनं कुरु स्तवमानः । किञ्च ऋष्याम् स्वप्नसादादेव इति प्राप्नु-याम् । इदं कर्म च वागावसम् । पालनाद्येन नवेन अन्पैरकृतपूर्वेण अन्पैरपि देवैः सह हे घावापृथिवी प्रकर्षेण रक्षतं युवामप्यग्निप्रसादादेवकर्म । हे अग्ने धनलाभार्थं मां यशस्विनं स्तोत्रारं च कुरु यशस्विना प्रसतः तत्कर्म देवैर्नोपार्थिवीभ्यां कुश । वासुकर्यः मिं वा कु. † नास्ति सूको. २. अग्नेव कु. ३. नास्ति वि मैः ।

स्मन्द० त्वम् नः अस्माकं स्वगृते पित्रोः उपस्थे पितरो यानाशुषिभ्यो । उपगम्य ऋत्विग्यवतमाना-
 स्तिप्रति अस्मिन् उपस्थीयन्ते वा देवता इत्युपस्थो यज्ञ । क पुनर्दानाशुषिभ्योरीति
 सम्बन्धः । सुस्यानां देवानामर्थाय श्रुषिभ्यां यज्ञ क्रियते । कीदृशोऽहम् । उच्यते । देव देवेषु
 निर्धारण एवा सप्रथमे । देवानां मध्ये दानाश्रुषुण् । हे अनवर ! प्रथम्य ! जायुषिः जायुष-
 चीलद्वय सर्वकार्येष्वप्रमादो चेत्यर्थः । देवेभ्यस्त्येतज्जाश्रुषिरित्येतेन सम्बध्यते । देवेषु चाप्रमादी ।
 देवान् च यदुसुत्साहीत्यर्थः । तन्नुत्तरं अशितपीतसादिमावापादनेन शरीराणां च कर्ता प्रसति न
 प्रकृष्टज्ञानरथ । किं करवाणि । उच्यते । योषि शुष्यस्व । किम् । सामर्थात् सुधी ।
 अस्मदीये सुस्यानां देवानामर्थाय श्रुषिभ्यां हृते यज्ञे स्तुती श्रुषिभ्योऽर्थः । किञ्च कारये रतोरे
 त्वम् हे करवाण ! स्तोतृणांमुपरि मद ! सानुग्रह ! कमनीय ! वा यदु धनम् विशम् बहुषा
 मैतत् (उ. निघ ३, २) । यदु आ ऋषिभ्ये यपेरिदं रूपम् । आजपसि प्रक्षिपसि द्वासीत्यर्थः ॥ ९ ॥

येदुद० त्वम् अस्माकम् अनवर ! अग्ने ! दानाश्रुषिभ्यो उपस्थे देवताम् आ सीद । देवः देवता
 मध्ये ज्ञानरथीकः स. त्वम् स्तोत्रे यज्ञाना कर्ता भगामीति उच्यते । भय च तस्मै प्रसति ।
 त्वम् हि दित्तम् धनम् कारये आ वपसीति ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे अनवर ! होषाहित अग्ने ! देवेषु सर्वेषु मध्ये जायुषि जायुषकः त्वम् पित्रोः माताश्रु-
 रूपयोर्दानाश्रुषिभ्यो उपस्थे समीपस्थाने वर्तमानः सन् न अस्माकम् तन्नुत्तरं मुद्रलप-
 शरीरकारी भूत्वा योषि शुष्यस्व अनुग्रहाणैर्यर्थः । तथा कारये कर्मकरेण यजमानाय प्रसति च
 अनुग्रहरूपमहृष्टमसिमुत्तम भवेति शेषः । हे कर्वाण ! मन्त्ररूपाग्ने ! त्वम् विशम् बहु सर्वानपि
 धनम् आ ऋषिभ्ये यजमानार्थम् आजपसि ॥ ९ ॥

त्वमग्ने प्रमत्तिस्त्वं पितासि नुस्त्वं वयस्कृत्तव जामयो वयम् ।

सं त्वा रायः श्रुतिनः सं संहृषिणः सुवीरं यन्ति व्रतपामर्दाम्य ॥ १० ॥

एवम् । अग्ने । प्रमत्ति । त्वम् । पिता । अस्ति । न । त्वम् । वयः । अहम् । त्वम् । जामयः । वयम् ।
 सम् । त्वा । रायः । श्रुतिनः । सम् । संहृषिणः । सुवीर्यम् । यन्ति । व्रतपाम् । अहम् ॥ १० ॥

स्मन्द० त्वम् हे अग्ने ! प्रसति प्रकृष्टज्ञान । त्वम् पिता असि न पितृकार्यकरवाणः । अथवा पितृत्वद्वैत
 साक्षात् पारम्पर्येणैवस्य भेदस्यादिबहिस्तत्वात् । पितामहे प्रयुक्तः । स्व पितृत्वद्वैतप्रमादित्यर्थः ।

१-१. त्वमस्ये) उपगम्य ऋत्विग्यवतमानास्ति अस्मिन् उपस्थीयन्ते वा देवा इति उपभो यज्ञः । हे अग्ने
 अनवर निरीत निरोपानाश्रुषिभ्योर्भेदे अस्माकं यजनीयानां देवानां यज्ञे त्वं देवानां मध्ये दाना जायुषिभ्यः सर्वसर्वेषु अ-
 गामी । देवेष्वपमय देवाश्च कर्तुमुत्साहीति वा । निर्धारणे वा अविच्छेदे वा श्रुत् । तन्नुत्तरं अशितपीतसादिमावापादनेन
 शरीराणां चर्ता यः । हे कर्वाण कारये वैश्वः । यज्ञ निषवापसि यः । प्रसति प्रकृष्टज्ञानरथं सुभ्योर्दानाश्रुषिभ्योऽर्थः अहम्
 त्वम् वा यदुत्तम सा सुषा सुष्यस्व । स्तोतृणांमुपरि मद सानुग्रह कमनीय वा स्तोत्रं यदु धनं ददाति वर
 तदस्माकं च देवि शिं अहम् १. नास्ति साहम् २. नास्ति वि । ३. नास्ति वि । ४. नास्ति वि । ५-५ हे
 अग्ने ! प्रकृष्टज्ञान । ॥ निगुष्टवैतत्वात् न पितामहे । निघ निगम्यः शिं अहम् । न निघं मूढो
 ३ भेदस्यादिबहिस्तत्वात् सूच्ये ।

अग्नेः पुत्रोऽद्विजाः, अक्षिरसो हिरण्यरत्नः । त्वम् नयस्कृत् पाकहृदिणाशानां कर्ता । दानार्थो
या करोतिः । स्तोत्रुरशानां दातेत्यर्थः । तव जामयः सखातीया नयम् पौत्रत्यात् । किञ्च सम्
त्वा समित्युपसर्गो यन्तोत्याख्यायेन सम्बन्धवितन्व्यः । सम् यन्ति सम्पत्म् गच्छन्ति त्वाम् ।
तव स्वभूते मां संप्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । कानि । रावः घ्नानि । कियन्ति । शतिनः शत-
सङ्ख्यावन्ति । न च शतसङ्ख्यावन्त्येव केवलानि । सद्दक्षिणः सहस्रसङ्ख्यावन्ति च सम् यन्ति ।
कीरत्तम् । ढप्यते । सुवीरम् वीरो विक्रान्तः । यः पुष्टु वीरः, शोभना वा यस्य सम्बन्धिनः ।
केन सम्बन्धेन । सामर्थ्यात् स्तोत्रुषा । स सुवीरः, तम् सुवीरम् । व्रतणाम् कर्मणां पालयि-
षात् । हे अराभ्य! अदित्य! ॥ १० ॥

शेङ्कट० त्वम् अग्ने! प्रकृष्टमतिः । त्वम् पिता इव च भवसि असाकम् । त्वम् अन्नस्य कर्ता ।
तव वन्धवः वयम् । सङ्गच्छन्ते त्वां शकसङ्घसंकयाः रावः शोभनवीरं कर्मणां रक्षितारम्
भदाभ्य ॥ १० ॥

मुद्गल० हे अग्ने! त्वम् प्रमतिः अस्मदनुमद्गुणप्रकृष्टमत्रियुक्तोऽसि । तथा त्वम् नः अस्माकम् पिता
पालकः असि । तथा त्वम् नयस्कृत् अयुष्मद्वोऽसि । वयम् अनुग्रहवारः तव जामयः वन्धवः ।
हे भदाभ्य! केनापि अदित्यनीय! अग्ने! सुवीरम् शोभनपुत्रपुत्रकम् व्रतणाम् कर्मणः पालकम् त्वा
त्वाम् शतिनः शतसंख्यायुक्ताः रावः घ्नानि सम् यन्ति सम्पत्म् प्राप्नुवन्ति । तथा सद्दक्षिणः
सहस्रसंख्याकाः रावः सम् यन्ति ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये अयस्त्रिंशत्तरे वर्यः ।

त्वामग्ने प्रथममायुसायवे देवा अकृष्वन्नहुंपस्य विस्पतिम् ।

इळामकृष्वन्मनुंपस्य शार्सनीं पितुर्यत्पुत्रो मर्मकस्य जायते ॥ ११ ॥

त्वाम् । अग्ने । प्रथमम् । आयुम् । आयवे । देवाः । अकृष्वन् । नहुंपस्य । विस्पतिम् । इळाम् ।
अकृष्वन् । मनुंपस्य । शार्सनीम् । पितुः । यत् । पुत्रः । मर्मकस्य । जायते ॥ ११ ॥

स्कान्द० अग्नेविहासमाचक्षते—'उर्वद्वामुत्पन्नः गुरुवपसः पुत्र आसुः नाम' । स कदाचिद्वरुणैरवभृ-
माणा देवा अहुवन्—'शरैराननुशानिषि । सोऽप्रवीत्—सेनापतिर्मे युष्माकमेको भवतिवति । तस्य
देवा शशि सेनापतिमकुर्वन् तथा अहुवन्' । उदेतद्वेनार्धेर्चनोव्यते—'हे अग्ने! त्वाम् प्रथमम्

१-१. त्वसुमोऽद्विजाः । तद्युक्तोऽद्विजे । त्वं नयस्कृत् अन्नकृत् । 'नये पुत्रं नयोऽकृष्वन्' इत्यग्ने । तद्गुणानि पचती-
त्यर्थः । कुम् दाने । सौवर्णां दाया अन्ननां वा । तव सखान्ये वयं पौत्रत्यात् । किञ्च सम् यन्ति त्वं स्वदीयं रावः शतसहस्रसं-
ख्यायुक्ताः आयवे वयः । पुष्टु वीरः विक्रान्तः । शोभना वा वीरः यस्य सम्बन्धिनः । केन सम्बन्धेन । सामर्थ्यात् स्तोत्रुषा ।
तः सुवीरः तम् । 'कृष्ट नाम्' इति कर्मणि । कर्मणां पालयिषात् । हे अदित्य ! वयम् इच्छामः । तव सामर्थं ना
शतनिपत्ये रावः विं अ कु. २-२. नास्ति विं. ३. जलान् विं. ४. वान्धवः सामर्थ्ये कु.
५. शोभने वीरं कु साम्. ६. 'रावः विं' अ कु. ७. नास्ति विं' अ कु. ८. उदेतद्वेनार्धे' विं' अ कु.

उत्कृष्टम् । विवागिषोपम ॥ प्रथमशब्द । प्रथममन्त्रे आयुम् एतेर्गत्यर्थस्यैव रूपम् । मनु
 रान् प्रति यन्तारम् । आववे पञ्चमर्थे चतुर्थ्येषा । आचो रान् । देवा अहृषन् कृतवन्त । मनुपस्य
 चां विरातिम् मनुष्यवतिमित्यर्थ । किञ्च इहाम् अहृषन् इति । अत्रापीतिहास — 'मनु प्रजाकानो
 उमाराहुविमनुहोन्' । अग्निमेवेकाहृषिषां कृत्या प्रायच्छन् । एषा ते सर्वान् कामान् दास्यतीति ।
 सा मनुस्त्वशादिदमिदं च मे भुविषि । सा तस्मै सर्वमकरोत् । पुरुरवसम् । ऐह पुत्रमजनवदिति ।
 'तदेतदननार्धर्चनोच्यत—स्वामेव इहाम् अहृषन् मनुपस्य मनुष्यस्य शासनीम् शासनीया वशापत्नी
 मित्यर्थ । कदा । पितु यद् यदा पुत्र पुरुरवा नाम मनस्व्य मामकस्य मदीयस्याग्नेरिहाया जपते
 एत्थेऽय एद् । अत्रायत् । इहाया अपि पुत्र. पुरुरवा । इहारूपी चाग्निव । तेन योऽस्या
 पुत्र सोऽग्नेरेव पुत्र । अग्निश्च हिरण्यरूपस्य पिता । पितृकार्यंकरवात् पितामहो वा विवैति
 न्यपादिश्यत इति श्याख्यावम् । अत उपपन्नमेतत् । मदीयस्य पितुरग्नेरिहास्त्विगौ यदा पुत्र
 पुरुरवा मामात्रायवेति ॥ ११ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने । पूर्वम् आयुम् अहृषन् आववे मनुष्याय पुरुरवसे । पुरुरवस पुत्र मातु ।
 तथा दवा अहृषन् मनुपस्य च रान् विरातिम् नाम पुत्रम् । तथा मनोरच त्वाम् इहाम्
 नाम बुहिरान् अहृषन् । वा णावा खती पितरम् मनुम् अन्वत्त । यज्ञं प्रयागानुवाजयोर्मे
 'मामवकल्पय, मया सर्वानि कामान् प्राप्स्यतीति । यदा मनस्व पितु अद्विरस पुन जपते
 तदां तम् च त्वामहृषन् अद्विरसामेकमिति ॥ ११ ॥

मुद्रण० हे अग्ने । त्वाम् प्रथमम् पुत्रा देवा आववे जपते मनुस्वरूपस्य मनुपस्य एतन्नानकस्य राम
 विरापस्य आयुम् मनुष्यरूपम् विरातिम् सेनापतिम् अहृषन् कृतवन्त । तथा मनुपस्य मनो
 इहाम् एतन्नानकेषां पुत्रीम् चासनीम् धर्मोपदेशकर्त्रीम् अहृषन् कृतवन्त । यद् यदा मनस्व
 मदीयस्य हिरण्यरूपसमश्रिधन य पिता अद्विरा तस्य पितु पुन जपते तदां हे अग्ने
 त्वमेव पुत्रस्य आसीदिति शेष ॥ ११ ॥

१ : मन्त्र इति वा द्विवागिषोपमम् । एत् गती । अत्रापातानु औपदिह । 'एतन्तीप' (वा १, १)
 इति । मनुपान् प्रति गच्छां त्वां देवा जपते मनुपस्य च विरातिम् मनुम् । अति डे । आववेमनुपस्य च सेनापतिं पठु ।
 किञ्च इहाम् वि' अ तु ११ 'मा नवतु' सायने' वि' अ तु, 'जात मनोवाहृषि' सायने' ३ 'पत्नी'
 सायने' ४ 'एतु मूको ५ ददाति वि' अ तु ६-६ सर्वमक X X X एत् सायने, नादित वि' अ
 तु ७-७ तदनोच्यते—स्वामेव इहाम् अहृषन् मनुपस्य वशापत्नीम् । मनुपस्य वशापत्नी' इति मनुष्ये । एतन्ने
 वदता सायने । करेनदिति । शिशुवा पुत्र पुरुरवा नाम मनोरच अग्ने इजया अयन । 'तवकममरोहारेने
 (पा ४, २, १) इति अग्नि रीतके यागक । यागक मदीय ममक इत्यग्ने यथाया । इहाम् विगोऽग्नेव ३
 पुरुरवा । अग्निदित्यन्वयविगमव । पितृकार्यंकरवात् पिता वा इति श्याख्यावम् । अत उपपन्नमेतत् । प्रयाग
 पितु षेतिमन्त्रिण यदा पुत्र पुरुरवा जपे अत्राय वि' अ तु १ मादित मूको १ 'अग्नेर' मूको
 ८ नादित वि' ९ तदा तु १०-१० विरातिमप्य पुन वि' अ ११ इहाम् सायने' १२ नादित
 सायने १३ अत्राय वि' ए तु १४ यदा १५ अत्राय वि' तदा तु १६ नादित' तु

त्वं नो अग्रे त्वं देव पायुभिर्मघोनेो रक्ष त्वन्वञ्च वन्द्य ।

श्राता तोकस्य तनये गर्वाप्स्यनिमेषं रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १२ ॥

त्वम् । नः । अग्रे । त्वं । देव । पायुभिः । मघोनेः । रक्ष । त्वन्वः । च । वन्द्य । श्राता । तोकस्य ।

तनये । गर्वाम् । असि । अनिमेषम् । रक्षमाणः । तव । व्रते ॥ १२ ॥

स्कन्द० त्वम् नः अस्मान् हे अगे! तव योग्यैः हे देव! पायुभिः पालनैः मघोनः मघवता हविर्लक्षणेन धनेन धनवतः । हविष्मतः सतां इत्यर्थः । रक्ष श्रायस्व । न चास्मिन्निव केवलान् । किं वधिं । तन्यः च सरीराणि च । कस्य । साम्भ्यां दस्मत्पुत्रस्य वीत्रस्य च । अस्मान् पुत्रान् वीत्रांश्चेत्यर्थः । हे वन्द्य! स्तुत्य! । किं कारणम् । वन्द्यते । श्राता तोकस्य तनये वदार्थे सप्तम्येषा । इयोद्घानधोरौतदस्वायापत्यनाम्नेः पुत्रविषयमेकं वीत्रविषयकमन्यत् । पुत्रस्य वीत्रस्य च इत्यर्थः । 'गवाम् च श्राता ऽरक्षिता असि त्वम्' इति निमेषवर्जितं यत्नेन परिरक्ष्य तव व्रते यागकर्मणि व्यवस्थितानां च यज्ञतां पुत्रवीत्राणां यज्ञां च रक्षिता असि त्वम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्मान् अगे! तव देव! रक्षयैः हविष्मतः रक्ष पुत्रान् च वन्द्यः । एवं हि पुत्रस्य पुत्रेऽपि गवाम् रक्षकः भवति त्वदीये कर्मणि प्रवृत्तं मनुष्यं भगवतश्च रक्षमाणः ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे वन्द्य! वन्दनीय! अगे! देव! त्वम् तव पायुभिः त्वदीयैः पालनैः मघोनः धनयुक्तान् नः अस्मान् रक्ष । तथा तवः च तनूः पुत्रदेहानपि रक्ष । तोकस्य अस्मदीयस्य पुत्रस्य यः सनयोऽस्मत्प्रादिः तव व्रते त्वदीये कर्मणि अनिमेषम् निरन्तरम् रक्षमाणः साधवतानो वर्तन्ते, तस्मिन् तनये या गावः सन्ति ज्ञानाम् यवाम् श्राता रक्षकः असि । ईदृशस्य तव अस्मद्रक्षणे किमु यत्कम्पित्यर्थः ॥ १२ ॥

त्वमग्रे यज्यये पायुरन्तरोऽनिपुङ्गाय चतुरक्ष ईष्यसे ।

यो रातहंषोऽवृकाय धार्यसे क्षीरंश्चिन्मन्त्रं मनसा वृनोषि तम् ॥ १३ ॥

त्वम् । अग्रे । यज्यये । पायुः । अन्तरः । अनिपुङ्गाय । चतुःशब्दः । ईष्यसे । यः । रातहंष्यः । अवृकाय । धार्यसे । क्षीरः । चित् । मन्त्रम् । मनसा । वृनोषि । तम् ॥ १३ ॥

स्कन्द० त्वम् हे अगे! यज्यये साहचर्ये एषा चतुर्थः । यद्विषयः । पायुः स्तोत्राणां यजमानां च पालयिता ।

१-३. हे अगे अस्मान् मघवतस्तनव रक्ष । तनये मघन् । हविर्लक्षणेन धनेन धनवतः । 'शत्रु-
मघोनामतादिति' (पा ६, ४, १२२) इति मधुसूक्तस्य अन्तर्गतम् । तन्नुद्येन पुत्रादये कल्पने । पायुरानुवत् । हे देव
मन्त्रोद्य अग्रे तव योग्यैः पायुभिः पालनैः यज्ञतपोऽस्मत्पुत्रवीत्रादीश्वर । यात्रा योक्तव्यं तनव्य । पुत्रस्य वीत्रस्य
चेत्यर्थः । या पालने । 'एवः यजुर्वेदयोः कुपास्तन्यस्तनः' इति उच्यते पुत्रवर्जिते । अत्रिपु पुत्रवीत्रान्
पुनरुक्ता । अति हिः । तनवसेत्यर्थः विं अ कु. † रातः मूको. ई-ई नास्ति मूको. २-२. नास्ति
साहचर्ये ऽऽ नास्ति साहचर्ये विं अ कु. ३. नास्ति विं अ. ४. तदीयं साम्भ्ये. ५-५. हे
अगे यज्यये यद्विषयं स्तोत्रयजमानानां च पालयिता विं अ कु.

अन्तरः सन्निकृष्टश्च । ज्ञातिस्थानीयश्चेत्यर्थः । कीदृशा य जन्म्ये । अनियन्त्राय न
 नियन्त्रयेऽभ्यदेवतापरिचर्यायां कामभोगेषु केचनियन्त्रः, तस्मै । त्वस्तुतिशान्तराय अभोगप्रवा-
 नाय वेत्यर्थः । किं करोषि । उच्यते । चतुरस्रः इष्यते चत्वार्यंश्रीणि यस्य ॥ चतुरस्रः ।
 अग्निमिश्राय मुक्तानि लक्ष्यन्ते । चतुर्मुखः दिक्चतुष्टयाभिमुखो दीप्यते । समन्ताद् गये
 दीप्यस इत्यर्थः । कीदृशो जन्तुः । उच्यते । यः रातहृद्यः पूर्वमपि दत्तहृदिष्कः । कस्मै ।
 अदनाय वृकदाभेदेनात्र हित्प्रमाणिवचनत्वाद्धिघत्वं लक्ष्यते । आर्हिषाय तुम्यम् । अथ
 कुक् कुक् आदाने इत्यस्यैतद्रूपम् । आदात्त्व्यायामनादात्रे । स्तोत्राणां यजमानानां च
 देवहापां यदने तस्वाभ्यनपहर्ष इत्यर्थः । धायसे घेद् पात्रे इत्यस्यैतद्रूपम् ।
 भाज्यसोमपपःप्रभृतीनांऽ पात्रे । अथवा वृक्षतेः छेदनापेस्य भावे वृकः । घायस इत्यपि
 पानवचनाः । वैश्व च भोगो लक्ष्यते । वादर्ये चोमयत्र चतुर्यो । अष्टिश्चाय पानाय । अष्ट्यष्टि-
 शस्य* भोगस्वापाय यो दत्तद्विष्क इत्यर्थः । शंरेः चित् 'कीरिः' (निघ ३, १६) इति स्तोत्रनाम ।
 विष्कन्त्रोऽप्यर्थे । यो वारिण्यात्र पक्वते स्तोत्रेण केवलं तस्यापि स्वभूते स्तुतिहृद्यम् मन्त्रम्
 मनसा हृदयेन सादर एव श्रुत्वा स्वम् बनोषि तम् । बनिरत्र याज्यार्थः । सम्भरत्यर्थे ॥ । उच्य-
 त्वधुतेदश्च वषट्कदोऽप्याहार्यः । यः करोति, याचते प्रार्थयते तम्, सम्भजते वा तमित्यर्थः ॥ ११ ॥

येकूटं तन् अने । यजमानार्थं 'कर्मणोऽन्तरात्सो रक्षको' रक्षोमिः अनियन्त्राय 'रक्षसामन्त्रवचाराय
 संहतो ज्वाकामिः पश्यन् समिप्यते' । यः दत्तद्विष्क* रक्षोबलिदाय तस्मै श्रीगदाय सोमं
 पिबसि । यश्च तस्य स्तोत्रोः मन्त्रः तम् च मनसा कामयते ॥ १२ ॥

मुद्रलं हे अने ! तम् यज्जवे जन्म्योः यजमानस्य पायुः पाहकः अन्तरः सनीपवर्षी सन् अनियन्त्राय
 'रक्षोभिरसेवद्राय' यज्ञाय चतुरस्रः दिक्चतुष्टयेऽपि इन्द्रियस्थानीयमवाहायुक्तः* इष्यते दीप्यते ।
 अदनाय वृकदाभेदेनात्र हित्प्रमाणिवचनत्वाद्धिघत्वं लक्ष्यते । अथवा कुक् कुक् आदाने इत्यस्यैतद्रूपम् ।
 कीरिः चित् स्तोत्रेण सतः तस्य सम्भरन्मन्त्रम् मन्त्रम् स्वबोवस्तोत्रकृत् मनसा त्वदीयेन चित्तैः बनोरे
 वाचसि ॥ १३ ॥

स्वमंत्र उरुशंसाय वाचते स्पार्ह यद्रेकर्णः परमं बनोषि तत् ।

आध्रस्य चित्प्रमतिरुच्यसे पिता प्र पाकुं शास्ति प्र दिशो विदुष्टरः ॥ १४ ॥

१-१. 'कृतापविनिस्तरिष्क' इत्यत्र 'वप' (पाठ १, १) । सन्निकृष्टः । ज्ञातिस्थानीय इत्यर्थः । अनियन्त्राय
 न नियन्त्रयेऽभ्यदेवतापरिचर्यायां कामभोगेषु वा शयनित्तः तस्मै । त्वस्तुतिशान्तराय अभोगप्रवा-
 नाय वेत्यर्थः । किं करोषि । उच्यते । चतुरस्रः इष्यते चत्वार्यंश्रीणि यस्य ॥ चतुरस्रः ।
 अग्निमिश्राय मुक्तानि लक्ष्यन्ते । चतुर्मुखः दिक्चतुष्टयाभिमुखो दीप्यते । समन्ताद् गये
 दीप्यस इत्यर्थः । कीदृशो जन्तुः । उच्यते । यः रातहृद्यः पूर्वमपि दत्तहृदिष्कः । कस्मै ।
 अदनाय वृकदाभेदेनात्र हित्प्रमाणिवचनत्वाद्धिघत्वं लक्ष्यते । आर्हिषाय तुम्यम् । अथ
 कुक् कुक् आदाने इत्यस्यैतद्रूपम् । आदात्त्व्यायामनादात्रे (१) इति । अथवा वृक्षतेः छेदनापेस्य भावे वृकः । घायस इत्यपि
 पानवचनाः । वैश्व च भोगो लक्ष्यते । वादर्ये चोमयत्र चतुर्यो । अष्टिश्चाय पानाय । अष्ट्यष्टि-
 शस्य* भोगस्वापाय यो दत्तद्विष्क इत्यर्थः । शंरेः चित् 'कीरिः' (निघ ३, १६) इति स्तोत्रनाम ।
 विष्कन्त्रोऽप्यर्थे । यो वारिण्यात्र पक्वते स्तोत्रेण केवलं तस्यापि स्वभूते स्तुतिहृद्यम् मन्त्रम्
 मनसा हृदयेन सादर एव श्रुत्वा स्वम् बनोषि तम् । बनिरत्र याज्यार्थः । सम्भरत्यर्थे ॥ । उच्य-
 त्वधुतेदश्च वषट्कदोऽप्याहार्यः । यः करोति, याचते प्रार्थयते तम्, सम्भजते वा तमित्यर्थः ॥ ११ ॥

१-२. 'कर्मणोऽन्तरात्सो रक्षको' रक्षोमिः अनियन्त्राय 'रक्षसामन्त्रवचाराय
 संहतो ज्वाकामिः पश्यन् समिप्यते' । यः दत्तद्विष्क* रक्षोबलिदाय तस्मै श्रीगदाय सोमं
 पिबसि । यश्च तस्य स्तोत्रोः मन्त्रः तम् च मनसा कामयते ॥ १२ ॥

१-३. 'कृतापविनिस्तरिष्क' इत्यत्र 'वप' (पाठ १, १) । सन्निकृष्टः । ज्ञातिस्थानीय इत्यर्थः । अनियन्त्राय
 न नियन्त्रयेऽभ्यदेवतापरिचर्यायां कामभोगेषु वा शयनित्तः तस्मै । त्वस्तुतिशान्तराय अभोगप्रवा-
 नाय वेत्यर्थः । किं करोषि । उच्यते । चतुरस्रः इष्यते चत्वार्यंश्रीणि यस्य ॥ चतुरस्रः ।
 अग्निमिश्राय मुक्तानि लक्ष्यन्ते । चतुर्मुखः दिक्चतुष्टयाभिमुखो दीप्यते । समन्ताद् गये
 दीप्यस इत्यर्थः । कीदृशो जन्तुः । उच्यते । यः रातहृद्यः पूर्वमपि दत्तहृदिष्कः । कस्मै ।
 अदनाय वृकदाभेदेनात्र हित्प्रमाणिवचनत्वाद्धिघत्वं लक्ष्यते । आर्हिषाय तुम्यम् । अथ
 कुक् कुक् आदाने इत्यस्यैतद्रूपम् । आदात्त्व्यायामनादात्रे (१) इति । अथवा वृक्षतेः छेदनापेस्य भावे वृकः । घायस इत्यपि
 पानवचनाः । वैश्व च भोगो लक्ष्यते । वादर्ये चोमयत्र चतुर्यो । अष्टिश्चाय पानाय । अष्ट्यष्टि-
 शस्य* भोगस्वापाय यो दत्तद्विष्क इत्यर्थः । शंरेः चित् 'कीरिः' (निघ ३, १६) इति स्तोत्रनाम ।
 विष्कन्त्रोऽप्यर्थे । यो वारिण्यात्र पक्वते स्तोत्रेण केवलं तस्यापि स्वभूते स्तुतिहृद्यम् मन्त्रम्
 मनसा हृदयेन सादर एव श्रुत्वा स्वम् बनोषि तम् । बनिरत्र याज्यार्थः । सम्भरत्यर्थे ॥ । उच्य-
 त्वधुतेदश्च वषट्कदोऽप्याहार्यः । यः करोति, याचते प्रार्थयते तम्, सम्भजते वा तमित्यर्थः ॥ ११ ॥

१-४. 'कृतापविनिस्तरिष्क' इत्यत्र 'वप' (पाठ १, १) । सन्निकृष्टः । ज्ञातिस्थानीय इत्यर्थः । अनियन्त्राय
 न नियन्त्रयेऽभ्यदेवतापरिचर्यायां कामभोगेषु वा शयनित्तः तस्मै । त्वस्तुतिशान्तराय अभोगप्रवा-
 नाय वेत्यर्थः । किं करोषि । उच्यते । चतुरस्रः इष्यते चत्वार्यंश्रीणि यस्य ॥ चतुरस्रः ।
 अग्निमिश्राय मुक्तानि लक्ष्यन्ते । चतुर्मुखः दिक्चतुष्टयाभिमुखो दीप्यते । समन्ताद् गये
 दीप्यस इत्यर्थः । कीदृशो जन्तुः । उच्यते । यः रातहृद्यः पूर्वमपि दत्तहृदिष्कः । कस्मै ।
 अदनाय वृकदाभेदेनात्र हित्प्रमाणिवचनत्वाद्धिघत्वं लक्ष्यते । आर्हिषाय तुम्यम् । अथ
 कुक् कुक् आदाने इत्यस्यैतद्रूपम् । आदात्त्व्यायामनादात्रे (१) इति । अथवा वृक्षतेः छेदनापेस्य भावे वृकः । घायस इत्यपि
 पानवचनाः । वैश्व च भोगो लक्ष्यते । वादर्ये चोमयत्र चतुर्यो । अष्टिश्चाय पानाय । अष्ट्यष्टि-
 शस्य* भोगस्वापाय यो दत्तद्विष्क इत्यर्थः । शंरेः चित् 'कीरिः' (निघ ३, १६) इति स्तोत्रनाम ।
 विष्कन्त्रोऽप्यर्थे । यो वारिण्यात्र पक्वते स्तोत्रेण केवलं तस्यापि स्वभूते स्तुतिहृद्यम् मन्त्रम्
 मनसा हृदयेन सादर एव श्रुत्वा स्वम् बनोषि तम् । बनिरत्र याज्यार्थः । सम्भरत्यर्थे ॥ । उच्य-
 त्वधुतेदश्च वषट्कदोऽप्याहार्यः । यः करोति, याचते प्रार्थयते तम्, सम्भजते वा तमित्यर्थः ॥ ११ ॥

त्वम् । अग्ने । उहृऽसंसाय । वाधते । स्पार्हम् । यत् । रेवणः । परमम् । वनोपि । तत् ।
आध्रस्य । चित् । प्रऽमतिः । उच्यसे । पिता । प्र । पाकम् । शास्ति । प्र । दिशः । विदुःऽतरः ॥ १४ ॥

स्फन्द० त्वम् हे अग्ने ! उहृऽसंसाय शंसु स्तुतौ । बहुस्तुत्ये । कस्मै । वाधते 'वाधतः' (निघ ३, १८)
इति ऋत्विहनाम । सामर्थाच्चाग्रान्तर्णीतमत्वर्थः यजमाने वर्तते । ऋत्विग्वते यजमानाय
स्पार्हम् स्पृहणीयमन्वगेऽहम् यद् रेवणः धनम् परमम् वनोपि तत् परममिति क्रियाविशेषणम्, न
धनविशेषणम्, स्पार्हमित्यनेन पौनरक्त्यप्रसङ्गात् । वनोपीति वनिर्दानार्थः । 'वंसा नो वानो पुः'
(ऋ ८, २३, ७) इति यथा । सुष्टु द्वादशित्ति उदित्वर्थः । आध्रस्य चित् 'आध्र आध्याह्नद्वैत्रम्'
(इ. वा १२, १५) । चिच्छब्दोऽप्यर्थः । द्वैत्रित्वापि यष्टु समर्थस्य प्रमतिः उच्यसे प्रकृष्टमतिरनुग्रहपर
उच्यसे कथ्यसे त्वं जनेः । कीरसः । पिता पितृसत्तः । पाकम् शास्ति पाकः भविष्यप्रश्नः
परिपक्वप्रश्नात् । मनपि प्रकर्वेणानुसस्ति । प्रज्ञामस्य जनयसीत्यर्थः । प्र दिशः च प्रकर्वेणानु-
शास्ति । दिक्छन्देनात्र उचिवास्तिनूतानि रुद्रपठे । सर्वभूतान्यनुशास्तीत्यर्थः । विदुष्टरः
विद्वन्तरः ॥ १४ ॥

धेङ्कुट० त्वम् अग्ने ! बहुस्तुत्ये यजमानाय स्पृहणीयम् यद् धनम् उचमम् उत् प्रयच्छसि । तथा
दानाधारमृतस्य द्वैत्रस्य प्रमतिः पिता उच्यसे । प्र शास्ति च विद्वन्तरत्वं पतत्स्यप्रश्नमज्ञम्
प्र दिशः पतस्यो दिशः ॥ १४ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! त्वम् उहृऽसंसाय बहुभिः स्तोत्रयाय वाधते ऋत्विजे ऋद्रुपकारार्थम् स्पार्हम् स्पृहणीयम्
परमम् उचमम् यद् रेवणः धनमस्ति तत् धनम् वनोपि अनुष्ठाता लभत्वामिति कामयसे ।
तथा त्वम् आध्रस्य चित् सर्वतो धात्वीयस्य यजमानत्वापि प्रमतिः प्रकृष्टदुद्विष्टुक्तः पिता पाकम्
इत्यभिधैः उच्यसे । तथा विदुष्टरः अतिज्ञेयनाभिज्ञतरत्वं वाचम् सिद्धं वाचं यजमानम् प्र शास्ति
प्रकर्वेणानुशिष्टं करोषि । तथा दिशः प्राप्यादिका च शास्ति । स्वदीवशासनाभावे अनुष्ठातृणां
विग्रहः स्यात् ॥ १४ ॥

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परिं पासि विश्वतः ।

स्वाद्दुऽधर्मा यो वसतौ स्योनऽकृत् जीवऽयाजम् यजते सोपमा दिवः ॥ १५ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रयतदक्षिणम् । नरम् । वर्मेऽयम् । स्यूतम् । परिं । पासि । विश्वतः । स्वाद्दुऽधर्मा ।
यः । वसतौ । स्योनऽकृत् । जीवऽयाजम् । यजते । सः । उपऽमा । दिवः ॥ १५ ॥

१-३. यद्य स्तुतौ । 'उहृ मिसं कुवि' इति वही । 'धनम्. क्लृप्तः पल्लवः' इति ऋत्विजुः । इति यजमाने-
ऽन । 'स नृपो रते रेवण्य' इति धने । परममिति क्रियाविशेषणम् । यन दत्ते । 'वंसा नो वानो पुः'
इति वदति । हे अग्ने त्वं बहुस्तुत्याय यजमानाय स्पृहणीयं यजन् तद् परमं वदतास्त्वर्थः । 'यज्जं ज्यो मद्रु' (वाङ्)
इति वदति । त्वं ज्योर्द्वैत्रमपि प्रकृष्टमतिः अनुग्रहपरः इत्युच्यते । विदुष्टर इति च । पाकं मातृशास्ति ।
भविष्यप्रश्नः परिपक्वप्रश्नं वा प्रकर्वेणानु शास्ति यज्ञात् । अस्य जनयसीत्यर्थः । प्र दिशश्च दिष्टु निरनिगानि सर्वभूत-
ान्यपि मातृशास्ति विदवत् तिं अ कु. २. शास्ति साम्. ३. तं दि. ४. उच्यते साम्. ५. यद् व
ल मं दि. २. ६. वचनं साम् उचं.

स्कन्द० त्वम् हे भगो । प्रवतदक्षिणम् प्रयच्छतिदानार्थं । दत्तदक्षिणम् । अथवा यमु बन्धने । प्रवत
दक्षिणम् । सन्ततदक्षिणादानमित्यर्थं । नरम् मनुष्यम् वर्मेव स्तूतम् धर्मं कवचम् । यथा कवचम्
नुस्सूयं हृदयेऽवबद्धं बौद्धारं परिपाति, तद्वत् परि पाति पालयसि विज्ञत सर्वत । स्वादुश्या
'सप्त' (निय २,७) इति अन्ननाम । स्वाद्वन्नम् । न परती निवासे च स्थोनकृतं सुखस्य कर्ता । कस्य ।
सामर्थ्यादिति । अतिथि स्वाद्वन्न भोजयति सुखाय च शक्यात्वा शाययतीत्यर्थं । यश्च जीवमानम्
यजते जीवो जन्तु, तेन यो याग स जीवयाग । यजियपञ्चलक्षणेन जन्तुना यथेष्ट भवति तथा य
यजत इत्यर्थं । स उपमा दिव 'उपमे' (निय २,१६) इति अन्तिकनाम । वात्स्याय्यात् तापान्नम् ।
प्रथमैक्यचतस्रायमाकार । अन्तिकस्य सन्निकृष्टो दिव । स एतद्वत्सादात् स्वर्गं प्राप्नोतीत्यर्थं ।
कयना दिव स्वर्गस्थोपमा उपमान स भवति । सर्वे प्राणिभिर्यथाहारसन्तुष्टे स्वर्गोऽपमिति
स्तूयत इत्यर्थं ॥ १५ ॥

पेङ्कट० त्वम् भगो । इरिदेष्व^२ प्रवत्तधने^३ मनुष्य कश्चमिव उरसि बद्धमिपुण्य^४ सर्वेभ्यो हुरितेभ्य
परिरक्षति । स्वाद्वन्न य गृहे इरिदाणां सुखकृतं जीवमानमप्रदानाद् दत्तं करोति, स स्वर्गाय
उपमा आशितके वर्तते ॥ १५ ॥

सुद्वल० हे भगो । त्वम् प्रवतदक्षिणम् येन यजमानेन अतिविशेष्यो दक्षिणा दत्ता तादृशम् नरम् इत्य
यजमानम् विज्ञत सर्वत परि पाति सन्त्यक् पालयसि । दद्यात् । स्तूतम् निश्चिद्वत्त्वेन सूचीमि
सन्त्यक् पिपादितम् वर्मेव यथा कवचं युद्धे पालयति तद्वत् । स्वादुश्या स्वाद्वन्न दत्तती निवासयते
स्वगृहे स्थोनकृतं अतिथीनां सुखकारी य यजमान जीवयाजम्^२ जीवयजतसहितं यजन् यजते
भजतिइति । स यजमान दिव स्वर्गस्य उपमा दृष्टान्तो भवति । यमा^३ स्वर्गोऽपुष्पाङ्ग
सुपयति तथा स्वमपि ऋत्विगादीनित्यर्थं ॥ १५ ॥

इति प्रथमाहके द्वितीयाध्याये चतुर्विंशतो वर्गे ॥

इमामभै शुराणि मीमृषो न इममध्वानिं यमर्गाम दूरात् ।

आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरस्पृषिक्नुमर्त्यानाम् ॥ १६ ॥

इमाम् । शुरान् । शुराणिम् । मीमृषु । न । इमम् । अध्वानम् । यम् । अर्गाम् । दूरात् । आपि ।
पिता । प्रमतिः । सोम्यानाम् । भूमि । अस्ति । श्रुविऽकृत । मर्त्यानाम् ॥ १६ ॥

१-१ यमु एते नभो वा । 'वर्गीयं वरुणं न' इति कवचे । हे भगो त्वं दक्षिणे प्रवत
दक्षिणं सन्ततदाने मनुष्यं तस्मै परिपालयसि । कवचास्तूतं बौद्धारं तदीयं पाति यथा तद्वत् । 'पद्यो दूर'
(पा ६,४,१९) इति व्यंजं च । शिम् नभो । हृदये बद्धकायम् । किञ्च 'शुचं पालय' इत्यप्रे । यो यदा
स्तुष्ट्या श्रेयस्य सन्धि, योऽपनेन यस्मै न स तद्वत्सादात् दिव अतिक्रम्य । 'पयो ज्मा परतीनाष्ट' इति
गृहे । य स्तूरे अतिमि सन्तं श्रेयसि, सुपङ्कटस्यानां सायसि च । जीवो जन्तु । परिपालयतां दक्षे
यती च देवता वा तस्य वा । 'अन्नयोत्तमगुणं' इत्यपि । तादृश्यानी च ह्य । कस्यार् । ॥ तादृश्यानां
स्वर्गस्य एव । भवता दिव स्वास्त्रोत्तमगुणं विंशत्यु । प्रवर्षितं शुक्ये २ इत्येव विंशं ३ दत्तं
मात्रं तु मं रिं^{१०} । ४ 'यं मनुष्येभ्य सागव' ५ आसि वि मे^{११} । ६ तथा मृषो ।

स्कान्द० 'अप्रेतिहासः—'द्विरन्वस्तुपो वागायाहिं विद्वत् रक्षोभयाद् दूरं गत्वा गतेषु रक्षसु प्रत्यागतः
 कृतापराधरागिनायेनाग्निमाह—दमाम् हे अग्ने! शरणिम् नृ हिंसायाम् । आत्मनो हिंसाम् ।
 मीमृषः सूर विलिक्षायाम् इति स्वार्थिके णिच् । लोठये तुङ् । मीमृषः क्षमस्व । नः
 अस्माकम् । कतमा । उच्यते । इमम् अन्वानम् यम् अयाम् त्वां विद्वत्वानिष्ट्वा रक्षोभयाद् गताः
 स्मः दूराद् दूरम् । किं कारणम् । उच्यते । यस्माद् आधिः ज्ञातिः स्वम् । कीट्याः । पिता पितृ-
 स्थानीयः । प्रमतिः प्रकृष्टमतिः अनुग्रहपरः । केयाम् । सोम्यानाम् सोमसम्पादिनां सर्वपजन्नात्मा-
 नाम् । किञ्च भूमिः अस्ति लोकज्येष्ठिभिर्भ्रमिवास्ति । निष्वपि लोकेष्वप्यविद्वत्पतिरित्यर्थः । तमो-
 पचात्तद्वारेण च दर्शनकृत्यनुष्ठायाम् । सर्ववैवमन्यथाऽऽद्या ऋचोऽर्थयोजना—भूमां हे अग्ने!
 शरणिं संसारप्राप्तिविलक्षणं हिंसां मीमृषो मः । मृजेरिदं लकास्य पकारं कृत्वा त्वाम्भस्व रूपम्,
 न मृजे । मार्षं अयथास्माकं संसारान्नामिमं यमगाम प्राच्याः स्मः । दूराद् सृष्टेः प्रभृति ।
 नि कारणम् । यस्मात् त्वम् आधिः पिता प्रमतिः सोम्यानां यस्माच्च भूमिरस्ति । आन्यते-
 र्थंस्तद्वेदे रूपम् । भ्रमवितास्ति भ्रान्तेः कर्तास्ति । श्रुतिङ् दृढं न कृद् सम्यग्ज्ञानकरश्च
 अनुष्ठायाम् । पृथुर्दुर्कः भवति—भ्रान्तेः सम्यग्ज्ञानव्य च एवं कर्ता । त्वयापित्री च संसार-
 प्राप्तिमोक्षी । एवं च पितृवद् सर्वयजमानानामनुग्रहपर । अतोऽस्माद् सम्प्रज्ञानोत्पादनेन
 मोक्षयास्माद् संसारादिभिः ॥ १६ ॥

येङ्क० अरण्ये तपोऽर्थं गतोऽग्निमाहास्त्वे—दमाम् अग्ने! तपोजनितां हिंसां यथा सहामहे तथा
 क्लृप्तप्रदानैर् अस्मात् कुरु । तथा इमम् अन्वानम् च यम् एवं त्वां प्रशुक्रामाः दूराद्
 जगाम । ज्ञातिः पालयिता प्रमतिः च सोमाहाणां भ्रमणशीलस्त्वमन्धकाराऽपनयनाद्
 अनुष्ठायाम् दर्शनकृत्यम् ॥ १६ ॥

१-१. अग्नीदिहास । द्विरन्वस्तुपो वागायाहिं विद्वत्पतिव्या रक्षोभयाद् जगाम । तेषु गतेषु प्रत्या-
 गत्य कृतापराधरागिनायेनाग्निमाह । नृ हिंसायाम् । 'मार्थिके णिच्' (१) (पा ३,१,१२२) । गुणश्च । दृष
 विलिक्षायाम् (१) । अन्वसि तुङ् लीटि । वृणविलक्ष णिच् । 'विन्दुस्तुम्बः' (पा ३,१,५८) इति वच् । 'मडि'
 (पा ३,१,११) इति डे । 'अन लोपोऽन्वाम्ब' (पा ७,५,५८) इत्याद्यो बर्तमाने 'यमामिद्' (पा ७,५,
 ७६) इति इति च 'सम्पत्' (पा ७,५,७९) इति इत्योरभूत् । 'सम्पत्तुमि' (पा ७,५,९३) इति वधि । 'दीर्घो
 धपो.' (पा ७,५,९४) इति दीर्घः । 'बहुते अन्वत्त्वाम्ब्योऽसि' (पा ३,५,७५) इत्याजान. (१) । हे अग्ने
 आत्मन इमा रिता क्षमस्व अस्माकम् । यद् यद्यथा विद्वत्वानिष्ट्वा रक्षोभयादिपक्षकत्वात् दूरतायां यमगाम तदसंशयान्
 लब्धिना दूरस्त । यस्मात्त ज्ञातिः पितृव्यनीयश्च प्रकृष्टमतेरनुग्रहपरश्च सोमसम्पादिनां सर्वपजन्नात्मात् । 'गुणाः
 प्रधि (ति विं अ) इति ङस्तौ । 'सोमपडने व.' (पा ७,५,१३०) इति सोम्ब । तत्त्वदधीमृषः । (१) 'अन्वसि तुङ्
 र्द लिट्.' (पा ३,५,९) इति तुङ् लीटि । यद्वृणवन् वा इजि । वृणविलक्षायाम् । 'विन्दुस्तुम्बः इति वच्'
 (पा ३,१,५८) । इत्यादि (१) । णिच् भूमिः अयिथा भमि निष्वपि लोकेषु । क्वपिः दक्षिणे । तमोऽन्वत्त्वं दर्शन-
 कृत्यनुष्ठायाम् । अनु चरने । यत्रा सुस्वर्था । हे अग्ने इया स्रष्टीं मार्थिकेण्योऽऽद्या ऋचोऽर्थयोजना इति ।
 शोधय अनयम् । दूराद् अन्वस्त्वामिन्व सम्प्रज्ञानमणा क्ष- । यस्मात्त वन्दु- पितृव्येष्वेव अनुग्रहपरिण्ण मेन्द्रणां
 तां दर्शनकृत्य सम्प्रज्ञानकर अस्ता भ्रमविधा अपि मोदकरः । तदाऽस्त्वमन्धकारं च सर्वं । अनुष्ठायाम् इति ।
 भ्रान्तेः सम्प्रज्ञानस्य च एवं कर्ता । तत्रावती उच्छवोद्यै । त्व च विद्वत् सर्वज्ञान् अनुग्रहपरश्च ।
 भयोऽस्त्वात् सम्प्रज्ञानोत्पादनेन मोक्षय अस्मात् संसारान् इति । मृजे कुरु । अयथाऽस्माकम् । कति ए ।
 वृणविलक्षिता इति । मृजे. एविव् विं अ कु. २ 'दानता विं रूपे. ३- नृ सान्'.

मुद्रल० हे अग्ने! त्वम् नः अस्मत्सम्बन्धिनीम् इमाम् इदानीं सम्पादितान् शरणम् हितं प्रतोलो-
रुषाम् मौषिकः क्षमस्व । तथा त्वदीयसेवाम् अग्निहोत्रादिरूपां परित्यज्य दूरान् दूरदेशम् यम्
इमम् अघानम् अयाम् वर्षं गतमन्तः तमपि क्षमस्वेति शेषः । शोभ्यानाम् सोमाङ्गणाम् अनुश-
नूयाम् मर्यानाम् त्वम् मन्वादिगुण्युक्तः^१ अग्निः । आग्निः प्राणनीयः । पिता पातकः । प्रयतिः
प्रदृष्टमदनयुक्तः । सुमिः आत्मकः कर्मनिर्वाहक इत्यर्थः । ऋषिहृन् दर्शनकारी अनुविष्टया प्रत्यहो
भवसीत्यर्थः ॥ १२ ॥

मनुष्यद्वये अङ्गिरस्वर्दाङ्गिरो ययातिवत्सदने पूर्वच्छुचे ।

अच्छे याहा वहा दैव्यं जनमा सादय वर्हिषि यक्षि च प्रियम् ॥ १७ ॥

मनुष्यत् । अग्ने । अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरः । ययानिज्वत् । सदने । पूर्वज्वत् । शुचे । अच्छे ।
याहि । आ । वहा । दैव्यम् । जनम् । आ । सादय । वर्हिषि । यक्षि । च । प्रियम् ॥ १७ ॥

स्फण्ड० मनुष्यत् मनोरिव हे अग्ने! अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव हे अङ्गिरः! ययातिवत् ययातिवत्,
पूर्वज् पूर्वजामिव च ऋषीणां, ममापि सदने शुचे । दीव्यं! अच्छे याहि अच्छानेरर्थे । अग्नि-
गण्ट, मभिगम्य च आ वहा दैव्यम् जगम् देवेषु सर्वं लोकम्, सर्वदेवजनमित्यर्थः । आवाह ए
आ सादय अस्मदीये वर्हिषि यक्षि च । कीदृशम् । प्रियम् इष्टमात्मनो मत्वा^२ ॥ १७ ॥

वेङ्कट० अङ्गिरसामेक! मन्वादीनामिव ममापि शृष्टुषुभामिमुत्सम् याहि । आ वहा च दैव्यम् जगम् ।
आ सादय च वर्हिषि । यत्र च प्रियम् देवगणम् ॥ १७ ॥

मुद्रल० हे शुचे! शुद्धियुक्त! अङ्गिरः! अह्नन्शील! हविरादानायां वरवत्त गमनशील! अग्ने! मया
मभिमुत्प्रेत सदने देववज्रदेवे यादि गच्छ । पत्वारो वृत्तान्तः—मनुष्यत् यया मनुशुभान-
देशे गच्छति । अङ्गिरस्वत् यया यादिरा गच्छति । ययातिवत् यया ययातिनां राजा गच्छति ।
पूर्वज्^३ जग्ये च पूर्वपुरवाः यथा गच्छन्ति । यया मन्वादयो यज्ञे गच्छन्ति वदन् । गता च
दैव्यम् देवतासमूहरूपम् जगम् आ वहा अस्मिन् कर्मण्ययम् । आनीय च वर्हिषि आस्तीर्णं हर्षं
आ सादय ताद् देवान् उपवेश्य । उपवेश्य च प्रियम् अभीष्टं हविः यक्षि च देहि ॥ १७ ॥

पूतेनाग्ने व्रदाणा वावृषस्व शर्की वा यत्तं चक्रमा विदा वा ।

उत प्र जेष्यमि तस्यां अस्मान्सं नः सूज सुमत्स्या वाज्वत्या ॥ १८ ॥

१. "विष्णु युक्तः सूक्ष्मे. २-२. हे अग्ने शुभं दीप्त यन्ताने शृष्टे मथित्व आवाह देवलोके तद्विश्वं च
अस्मदीये शरीरे निरादय । यत्र च इष्टं तत्र कथं वा । मया अग्ने । वर्हिषिण्यन्वज्जेष्यो यम् (१) ॥ वाच ४, १, ५८
मर्यानाम् । परंतेनां मन्वादीण्युत्प्रेतानां शोभ्येण निषद्य मयः । हे अङ्गिराशरणम् वरः वरवत्तवीर्यं हर्षं
विं अ कु. १-१ मनीष लक्ष्मी मेरे सूक्ष्मे. २. "वेदं शास्त्रं कु. ३-४. आवाह विं अ. ५-५. जातिवि.
१. अद्वय वि. २. आवाह वि. ३. नाति वि. ४. यथा वि.

एतेन । अग्ने । शशांषा । वृधुस्व । शर्की । वा । यत् । ते । चक्रम् । विदा । वा । उत । प्र ।
नेधि । अग्नि । वस्यः । अस्मान् । सम् । नः । सुब् । सुड्मत्या । वार्जज्वत्या ॥ १८ ॥

स्कन्द० एतेन हे अग्ने ! स्तुतिक्रमेण ब्रह्मणा वाऽथर्व इत्यर्थं वर्धस्व । स्तुयमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते । अत एतदुच्यते—एतेन ब्रह्मणाऽत्यर्थं वर्धस्वेति । कर्ममेव । उच्यते । शर्की वा मृतीर्य-
मन्वचरस्वार्थं पूर्वोक्तार्थः । शक्त्वा वा यत् ते चक्रम्, विदा वा ज्ञानेन वा । यथाशक्ति यथा-
ज्ञानं च । यद् नयं चक्रम् कृतवन्तः इत्यर्थः । उत अग्निं त्वमेव प्र वेधि अग्निं अग्निप्रणयसि ।
स्तुतिक्रमेण प्रवर्तयतीत्यर्थः । कीदृशः । वस्यः वशीयः यमुन्वस्यः । वान् । अस्मान् । एतदुक्तं
भवति । एवं सोऽसुं वृद्धो नः शक्तिः ज्ञानं वा । एतदनुग्रहादेव ययं तव स्तुतिं कृतवन्तः,
न स्वमादिशेति । अथवा उच्यते—अग्निं प्र वेदीत्येतस्मान् परो वृष्टव्यः । एद् च हेवर्थे । अग्निं
प्र वेप्युत अग्निप्रणयसि । एतेन ब्रह्मणाऽत्यर्थं वर्धस्व प्रापस्व वेत्यर्थः । किन् । वत्या ।
द्वितीयावहृत्कथनमेव । वसन्ति धनानि चास्मभ्यं देहीत्यर्थं । सम् नः सुज संसृज सस्यन्वय मः
अस्मान् सुमत्या शोभनया सुहृदा वानवत्या मन्त्रसहितया । ज्ञानमसं च नो जययेत्यर्थः ॥ १८ ॥

वेङ्कट० एतेन अग्ने ! सोऽसुं वृद्धो भव । यथा कश्चित्कृत्या महता प्रयत्नेन लोभं करोति
तथा वत् ते चक्रम् विदा वा ज्ञानेन वा यद् ब्रह्म वयं चक्रम् । अग्निं च अस्मान् ज्ञेयवर्धं अग्निं
प्र वय । अथवत्या स्वदीप्तया सुमत्या च अस्मान् सम् संज इति ॥ १८ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! एतेन अस्मत्प्रयुक्तेन ब्रह्मणा वृधस्व अग्निवृद्धो भव, शर्की वा विदा वा अस्मदीप-
वास्या चाऽश्मदीपज्ञानेन च ते तव यत् सोऽसुं चक्रम् वयं कृतवन्तः । एतेन ब्रह्मणेति पूर्व-
श्रान्तव्यः । उत अग्निं च अस्मान् अनुहातुन् वत्याः वसुमन्त्रस्त्वत्कथनं श्रेया प्र वेधि प्रकथेया
प्रापय । नः अस्मान् वाग्वाया प्रभूतासुक्त्या सुमत्या अनुहातवियवया शोभन्वृद्धया सम् संज
संयोजय ॥ १८ ॥

[३२]

इन्द्रस्य सु वीर्याणि प्र वीचं यानि चकारं प्रथमानि वृत्री ।
अहन्नष्टिमन्वुपस्तर्दं ॥ वृक्षणां अभिनत्पर्वतानाम् ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । सु । वीर्याणि । प्र । वीचम् । यानि । चकारं । प्रथमानि । वृत्री । अहन् । अर्हिम् ।
अनुं । अपः । त्तर्दं ॥ प्र । वृक्षणाः । अभिनत् । पर्वतानाम् ॥ १ ॥

१-१. हे अग्ने त्वं एतेन अस्मत्प्रयुक्तेन ब्रह्मणाऽत्यर्थं वर्धस्व । स्तुयमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते । अत एवम् । यद्ब्रह्मणैः 'दीप्ये कथो' (?) (पा ७, ४, १४) । यत् प्राक्तय विदा वा चक्रम् । यद् ब्रह्म यथाशक्ति यथाज्ञानं कर्त्तव्यं (?) । 'दुषा' (पा ७, १, २५) स्तुतिना पूर्वसर्वत्र उक्तेमर्थे । अग्निं च त्वमेव प्र वेधि स्तुतिक्रमेण प्रवर्तयसि । वत्या वृतीरोऽग्निः । अस्मानि । स्तुतिं कृतवन्तः इत्यर्थः । एतदुच्यते । अतस्तुत्यर्थं वृद्धोऽप्यत्र शक्ते ज्ञानं च त्वदनुग्रहेन विदमस्मीम, न स्वमादिशेति । अग्निं प्र वेधि उत । एद् च सोऽि । एतेन ब्रह्मणा अग्निप्रणय । अग्निं वर्धयि वर्धयस्व य । अस्मभ्यं देहीत्यर्थः । एतदस्मान् शोभनया सुहृदाऽऽवत्या विं वा कु- । नं यदय न च कुनन्तः साम्, २. कथोः विं. ३. वासि विं. ४. अग्नेन वाग्वासां. ५. ज्ञेयव विं. ६. 'यवेवः वि

स्वन्द० 'द्वे ऐत्रे' । 'एते सूक्ते इन्द्रदेवते । इन्द्रस्य तु क्षिप्रम् वीर्याणि वीरकर्मणि प्र बोचम् प्रवीमि । यानि चकार प्रथमानि अन्येन केन चिदप्यकृतपूर्वाणि अत्यन्तप्रकृतानि ॥ वशी वज्रवान् । स्वयं इ यथे । कृतमानि यानि । उच्यते । अहन् अहिम् हतवान् मेघम् । अनु अप तदर्हं अत्रित् परभावे । अपरभावं पश्चान्नाय । तर्दितर्दिसार्थं । मेघवषोत्तरकाल तदीया अपो हिसितवान् । भूमौ पातितवानित्यर्थं । सा हि वासा हिंसा । केचिच्च तर्धुन रिक्तारणं गगचक्षते । पृथिव्यामो रिक्कारितवानित्यर्थं । ताभिश्च पातितानिर्विक्कारित्वानिर्वाणं प्र वक्षणा अभिनत् वक्षणा' (निय १, ११) इति नदीनाम । नदी प्रसिक्तवान् । बहुदकत्वाद् मिरया लक्ष्णानि । सर्वत प्रवादितवानित्यर्थं परतानाम् महीधराणां सम्बन्धिनी । क पुम पर्वताना नदीना च सम्बन्ध प्रभवलक्षण । पर्वतयो हि नद्य प्रभवन्ति । अथवा वक्षणा पञ्च उच्यन्ते । पर्वतशब्दो हि मेघनाम (तु निय १, १०) । तेषाम् एक मय हतवान् । अन्येषामपि पञ्च हतवानित्यर्थं । अथवा पञ्चवचन वक्षणास्य हत तात्पर्यात्पञ्चा पञ्च अत्र प्रतिपाद्यन्ते । पर्वतशब्दस्तु महीधरवचन एव । महीधराणां पञ्चा प्राभिन्त् । क्षिप्रानित्यर्थं । एष हि चरकान्तर्युणा प्राह्वय इतिहास भूयते—'प्रजापतेर्वा एतज्ज्येष्ठ तर्क यत् पर्वता । त पारुण आसत् । ते यन्मनासामयन्त उत्तरापातमासत । अथ वा इम तीरे शिथिनाऽऽसीत् । तेषामिन्द्र पञ्चानच्छिन्त् । तैरिनामदहत्' (काठ ३६, ७) इति ॥ १ ॥

घेङ्कट० अथ इन्द्रस्य अह क्षिप्रम् वीर्याणि प्रवक्ष्यामि यानि चकार पुरातनानि वजी । तान्याह अहिम् अमुरम् अहन् इत्या च तेन रुद्रा अप सूच्येद रश्मिभि तदर्हं । प्र अभिनत् च शिकोचयाना नदी पृथिव्या पातयितुम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'इन्द्रस्य तु वीर्याणि' इति पञ्चदशार्थं द्वितीय सूक्तम् । आहिरसो हिरण्यस्तुप ऋषि । त्रिपुर उन्द । इन्द्रो दैवता' ।

पञ्ची वज्रपुत्र इन्द्र प्रथमानि पूर्वसिद्धानि यानि वीर्याणि परात्मसुक्तानि कर्माणि चकार तस्य इन्द्रस्य यानि वीर्याणि तु क्षिप्रम् प्र बोचम् प्रवक्ष्यामि । कानि वीर्याणि तद्गुण्ये । अहिम् मेघम् अहन् हतवान् । उदक वीर्यम् । अथ पञ्चात् अप वटादि तदर्हं हिसितवान् । भूमौ पातितवानित्यर्थं । इद द्वितीय वीर्यम् । पर्वतानाम् सम्बन्धिनी वक्षणा प्रवहणीया नदी प्र अभिनत् मिरवात् । बहुदकत्वात्पणेन प्रवादितवानित्यर्थं । इद तृतीय वीर्यम् । एषे चरत्राणि इन्द्रवचनम् ॥ १ ॥

१-१ इन्द्रस्य वीर्यमिति द्विं प्रवीमि । वज्रवान् मन्वेनाहनपूर्वाणि अत्यन्तप्रकृतानि यानि मेघवषोत्तरात्तर्धुन प्रवे श्वाणि चकार तानि अवीर्यानि चर्षं । 'अदित्य परे (ये विं अ) पद' इति वेधे । तर्दं हितायाम् । अनु पञ्चाप्ये । एष वेधे इत्या तदनन्तरं मेघवचनं अप प्राणिपत् । मृगान्मया दिमन्त् । 'वक्षणा प्रावन कुन्वा' इति लीट् । पर्वतप्रगा दि नद्य । चरकान्तर्युणा नदी बहुदकत्वात् मित्सा स्वसूक्तानि तर्धुन प्रवादितवान् इ पद । तर्दं मित्सा वा । पृथिव्यामो रिक्कारित् । पातितानिर्विक्कारित्वानिर्वाणं प्र वक्षणा अभिनत् वक्षणा । अथवा कणाया पञ्चव । पर्वता वेया । वषाभेके इत्या अन्य पाथिरे पञ्च । अनतापि ५४ । अथवा पञ्चवचनेन वषाभेकेन वक्षणाव्येन वक्षणाव्येन पञ्च अथ प्रीयावन्ते । पर्वतोऽपी मरीच । वषाभेके पञ्च पथिरेत् । प्रवत् । एवं हि चरकान्तर्युणा मारुते वषिह्वान भूयते—'प्रजापतेर्वा वतन् वसं तीरे वनवता । त पारुण आसत् । ते यन्मनासामयन्त उत्तरापातमासत । अथ वा इय तीरे शिथिनाऽऽसीत् । तेषामिन्द्र पञ्चानच्छिन्त् । तैरिनामदहत्' इति विं अ वु । स्वसूक्तानि सूक्ते २ नास्ति विं ह्य ३ 'अहन् विं सास' ४ ५ नास्ति विं ५ ५ 'एषम् । अत्रयोऽदित्यत्वा वज्रपुत्रो म्वात्वात् ३३४ मं

अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टांस्मै वर्जं स्वयं ततश्च ।

वाश्रा इव धेनवः स्पन्दमाना अज्रः समुद्रमवं जम्भुरापः ॥ २ ॥

अहन् । अहिम् । पर्वते । शिश्रियाणम् । त्वष्टां । अस्मै । वर्जम् । स्वयम् । ततश्च । वाश्राः । देव । धेनवः । स्पन्दमानाः । अज्रः । समुद्रम् । अवं । जम्भुः । आपः ॥ २ ॥

स्कन्द० अहन् अहिम् पर्वते शिश्रियाणम् आश्रयन्तम् । लीयमानभिरवर्षः । मेवा हि सभायेन पर्व-
तेषु लीयन्ते । केन अहन् । उच्यते । त्वष्टा देवशिल्पी । अस्मै तदव्यं चतुर्थी । अह्ये-
न्द्रस्वायां । शजम् स्वयम् स्त्री शश्वोपतापयोः । प्रहरत्रेकायां सन्दकरमुपतापवितारं वाऽसुराणाम् ।
ततश्च 'तल्लिः करोतिकर्मा' (वा ४, १९) । कृतवान् । अत्र वैकुण्ठप्रसिद्धयर्थं यत्तत्पद्माश्रयादृश-
न्ती । ये एवाऽऽस्यै वर्जं स्वयं ततश्च वेनाहृष्टिभिः योग्यस्वस्त्रिवाणाभ्यां वज्रस्य करणवप्रतीतिः ।
'प्रहर श्रीममयं वृषः' इत्यादिषु यथा । इते वाही वाथाः इव धेनवः यथा वाहानशीला अभिनम-
प्रस्तां धेनवः वरसान् प्रति गच्छन्तुः, एवम् स्पन्दमानाः सन्तव्यः अज्रः अजुषर्षाद्योऽयम् । क्रियाविशेषार्थं
चेद् । तृतीयार्थे ॥ प्रथमा । मत्तुना वा मागेण । समुद्रम् अम्बररक्षणानेतत् (शु. निघ १, १) । पञ्चम्यर्थे
यात्र द्वितीया । समुद्रादन्तरिक्षात् अत्र भूमिं प्रति जम्भुः यथा आपः । यथा समुद्रमिति पार्थिव एव
समुद्रोऽभिप्रेतः । स्वार्थे एव द्वितीया । इतेऽहौ तस्वाधः पार्थिवं समुद्रं प्रति जम्भुराप इति ॥ २ ॥

वेङ्कट० अहन् अहिम् महीधरी लीयमानम् । त्वष्टा अस्मै वज्रम् स्वरभङ्गीकम् अकरोत् लीक्षणपारम् ।
शब्दकारिण्योऽभिनमप्रस्तां, इव धेनवः वरसान् प्रति स्पन्दमानाः अज्रसा भन्तरिक्षं प्रति
भव तताः १ आपः । यद्वोर्दधिं प्रति गता इति ॥ २ ॥

मुद्रल० पर्वते शिश्रियाणम् आश्रितम् अहिम् मेघम् अहन् हतवान् । अस्मै इन्द्राय स्वयम् सुन्द-
मेरुपीपम् त्वष्टा विश्वकर्मा वज्रम् ततश्च वज्रकृतवान् । वेन वज्रेण मेघे भित्ते, सति स्पन्दमानाः
प्रसवणयुक्ताः आपः समुद्रम् अज्रः सन्धक् अत्र केभुः प्राणाः । वृष्टान्तः । वाथाः इव वरसान्
प्रति हनमारवोपेताः धेनवः यथा सहसा वरसगृहे गच्छन्ति तद्वद् ॥ २ ॥

१-१. अहन् । अहिम् वेनावात् । अत्र पत्नीवादे । 'अवि श्लुषावृषुवात्' (वा ६, ५, ७७) इति एवम् । 'हलदिः
शेषः' (वा ४, ५, १०) ॥ पर्वते लीयमानं मेघम् । ये त्वष्टा देवशिल्पी अस्मै इन्द्राय वज्रं प्रहरत्रेकायां शब्दकरम् उपताप-
वितारं वा वज्रम् । तेन अहन् इत्यर्थः । 'श्रियेदेवतासामकश्चोपेतावाः' (पाठा ३, २, १३५) इति ताच्छेदोऽभिप्रेत्यु ।
अथवा तश्च तश्च वज्रकृतयोः । स्व शश्वोपतापयोः । 'अयो कर्' (वा ३, १, १७) । शुभशब्द एतः । मेवा हि
सभायेन पर्वतेषु लीयन्ते । योग्यस्वस्त्रिवाणाभ्यां वा वज्रस्य करणवप्रतीतिः । प्रहर श्रीममय वृषः इति वाही वायः
स्पन्दमानाः सन्तव्यः समुद्रानन्तरिक्षात् । अत्र । कज्जुना मागेण अत्र जम्भुः अयो भूमिं जम्भुः । अभिनमपद्यान्तद् यथा वाहान-
शीला धेनवः वरसान् प्रति गच्छन्तुः । इहोर्दधे इते इतत्पद्मं कृष्टिणेन । सन्द् प्रसवने । शनन् मुद् ५ । अज्रः
क्रियाविशेषार्थं वा । रापे अर्थे ॥ 'अज्रः समुद्रः' इत्यन्तरिक्षे । अजेः भव् । अत्र अयोर्जाः । पार्थिवमेव समुद्रं स्वार्थे ।
अत्र अभुपिठि वा । सन्धः क्षीरं वा अग्निं । अजोऽन्तमुपमानमेव । 'रक्षयित्ति' (पाठ २, १२) एवादिना रक् । 'शभाभ्यां
सुः' (पाठ ३, १२), 'पेट इच' (पाठ ३, १४ [क्षीरं वा अग्निं कुः]) यथा वाश्र धेनवः अथः क्षीरं धरन्ति तद्वद्
समुद्रमेव जम्भुरापः विं अ कुः । स्वयं साम्ब । † प्रस्ताव श्लोको. २. उं अहन् विं. ३. एतत्पद्मं
मूक्तो. ४. 'न्योऽस्ती' ल अं विं. ५. वती इत्ये विं. ६. अथवाः साम्बं.

वृषापमाणोऽवृणीत सोमं त्रिकंठुकेष्वपिवत्सुतस्य ।

आ सार्यकं मधवाऽदत्त वज्रमहन्नेन प्रथमजामर्हीनाम् ॥ ३ ॥

वृषस्यमाणः । अवृणीत । सोमम् । त्रिकंठुकेषु । अपिवत् । सुतस्य । आ । सार्यकम् ।
मधवा । अदत्त । वज्रम् । अहन् । एनम् । प्रथमजाम् । अर्हीनाम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० वृषापमाणः । 'अत्र पितरो मादकर्म यथाभागमाशुपायध्वम्' इत्यस्य 'यथाभागमन्तिलेखैतदाह' (माश २, ४, २, २०) तथा 'असोमदन्त पितरो यथाभागमाशुपायध्वम्' इत्यस्य 'यथाभागमाशुपुतिलेखैतदाह' (माश २, ४, २, २१) इति शतपथब्राह्मणे विवरणाद् 'वृषापवितरशानार्थे' इति गम्यते । अहन् । मधवा वृषापान्द्रोऽत्र उपलक्षणद्वितीयान्तो व्यत्ययेन भावे ब्रह्मन्, न कवेरि । मधु चेष्टार्या नापी । हृष्टावपयेव वा छन्दसावाद् वीर्यत्वम् आत्मनेपदत्वे च । वृषापमाणः वर्षगमिष्वन्, वर्षपि-
मुमिष्वन् इत्यर्थः । किं कृतवान् । उच्यते । अवृणीत इत्यन्तं प्रार्थितवाम् सोमम् । वृषा च त्रिषु-
केषु भवितुं समिष्वन् इति पूर्वं त्रिकंठुका इत्याचक्षते । पीतवान् । सुतस्य द्वितीयाधे पञ्चोपा ।
पत्नीसुतेर्यैकैशामिति शेषः । सुतं सोमं सुतस्य वा सोमस्यैकदेशं स्वांशकमगम् । आ सार्यकम्
॥ इत्युपसर्गः अदत्त इत्यावपातेन सम्बन्धवितण्यः । सार्यकान्द्रोऽपि योऽन्तकर्मणि इत्यस्य क्रिया-
सम्बन्धो विरोपणम् न वज्रनाम वज्रस्येनोपाचरत्वात् । सार्यकं तन्मूषामन्तकरम् मधवा धनवाविन्द्रः वा
अदा गृहीतवाद् वज्रम् । गृहीत्वा च अहन् एनम् एनमिति पूर्वस्यागृह्यादिहस्य मेधस्यान्वयैः ।
समनन्तरस्य वा । वज्रमिति तृतीयाधे द्वितीया । इत्यनेन मेधमतेन वा वज्रेण । कीरात् ।
प्रथमजाम् अग्ने जातम् अर्हीनाम् निर्घारण एवा पठ्ये । मेधानां मध्वे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वृषम इवाचरन् अवृणीत सोमम् आभिष्ववित्स्य 'पूर्वस्यदक्षिचतुवत्सिन्' सुप्तम् अत्रि-
सोमम् । आ अदा अन्तरम् वायुधम् मधवा । तेन एनम् मेधाशिरसन् अहम् अग्नौ मेधानां
मुप्यम् अहन् ॥ ३ ॥

मुद्रल० वृषापमाणः वृष इव आचरन् इन्द्रः सोमम् अदत्तवान् त्रिकंठुकेषु पयोतिगीरशु-
इत्येतद्व्यामकाक्यो वागा त्रिकंठुका उच्यन्ते । तेषु सुतस्य अभिपुत्रस्य सोमस्यागम् भवितुं पीतवान् ।
मधवा धनवान् इन्द्रः सार्यकम् वन्धकम् वज्रम् आ अदा स्वीकृतात् । वज्रेण अर्हीनाम् मेधानां मध्वे
प्रथमजाम् प्रथमोत्पन्नम् एनम् मेधम् अहन् हतवान् ॥ ३ ॥

१-१. वृषापमाणः । वृष अश्वे । यथा त्रिकंठुकेषु 'अत्र पितरो' इत्यत्रिषु इत्येते । उपसर्गस्य
निवृत्तिः । 'अत्र पितरो मादकर्म यथा यथाभागमाशुपायध्वम्' इत्यस्य 'यथाभागमन्तिलेखैतदाह' (१) । तथा 'असोमदन्त
पितरो यथाभागमाशुपायध्वम्' इत्यस्य 'यथाभागमाशुपुतिलेखैतदाह' इति । तेषां वर्षम् । तदापन रज्जिरे इत्येते 'इ-
मामनः वर्षम्' (पा ३, १, ८) । ऋषयस्तान् (१) वृषापमाणः । अहन् वृषापिष्वन् वा सोमं प्रार्थितवान् समिष्वन् इति
पूर्वं त्रिकंठुका इत्याचक्षते । समिष्वन् इत्यर्थे पीतवान् भवितुं सोमं वस्यैकदेशं वा । सार्यकं मे धनमग्ने । अहन्
(पा ६, १, ४५) । इत्यन्तः । 'अतो मुह' (पा ७, २, २२) । मधु धनम् । तत्राहिकः । तन्मूषामन्तकरं वज्रनाम । पत्नी-
सुतेर्यैकैशामिति शेषः । अर्हीनां मेधानां मध्वे प्रथमजामर्हीनां मेधे इत्यन्तं विं स कु- । नारित मुहो-
१-१ वृषापानि इत्यादि मुहो S 'पत्नीसुतेर्यैकैशामिति शेषः' इति । २-१ इति । ३-१- पूर्वस्य दक्षिचतुवत्सिन् इत्यन्तं
सायब ५. ४. मधुशिरसि सार्यकं कु. मेधाशिरसि सार्यकं विं. ५. नारित साम्बर्ही कु.

यदिन्द्राहंन्यथमजामहीनामान्मायिनामभिनाः श्रोत मायाः ।

आत्सूर्यं जनपन्ध्यामपासं तादीत्या शत्रुं न किञ्च विवित्से ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्र । अहंन् । प्रथमजाम् । अहीनाम् । आत् । मायिनाम् । अभिनाः । प्र । उत ।
मायाः । आत् । सूर्यम् । जनपन् । ध्यामपासं । तादीत्या । शत्रुम् । न । किञ्च । विवित्से ॥४॥

स्कन्द० 'यदा यदा हे इन्द्र । अहन् इत्यमानसि प्रथमजाम् अहीनाम्, आत् सुवदार्ये पञ्चम्यधुतेरादिति
निपातत्सदार्ये धर्तते । उदा उत्सहायानां मायिनाम् अतिसन्ध्याममायिनाम्, अभिनाः प्र भीन्
हिंसायाम् । प्रामिनाः प्रकर्षेण हिंसितवानसि । उत मायाः उतसन्ध्वो मायाशब्दात् परो
ब्रह्मण्यः । माया अपि । न यत्तन्मात् हुतेनैवाहिंशं हतवान् असि । किं तर्हि । उत्सहायानां
मायावतां प्रह्लासतिसन्ध्यायेरथः । सुवदैव कुट्टिमूलत्वात् सु सर्वकर्मणः सूर्यम् जनयन् याम् च
उपसम् च । तादीत्याशब्दात्सपर्यायः तावत्सन्ध्यापर्यायो वा । तावत्सं मायावत्सहायो तावत्सं
वा महापतिमानम् अन्धं मेघं शत्रुम् ज्ञातवित्तन्धं वैरिणं वा न किञ्च विवित्से विन्दतेरिदं
रूपम् । न किञ्चापिन्द्रः । अहन्मथा इत्यर्थः । यावत्सौ मायावत्सहायो महापतिमानो वा
साराण्यो नैवास्तीत्यर्थः । किञ्चान्द एव तदानींयन्ध्यापर्यायसदृशैरसिचर्षेण वर्तते । सूर्यादीन्
जनयंस्तदानीमिति । आत् शब्दस्तु षट्पठम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यदा इन्द्र । हतवानसि प्रथमजाम् अहीनाम् । 'यदा च' इत्यन्तरं उत्सहायानां मायावताम्
मायाः प्रकर्षेण हिंसितवानसि । उतनन्तरमहिना तिस्रोभूतम् सूर्यम् याम् उपसम् च प्रादुर्भाषयद्
स्य तदानीं जयति न फल्यं शत्रुम् इत्यसिहम् अन्धपिन्द्रः ॥ ४ ॥

मुद्राल० उत अपि च हे इन्द्र । यत् यदा अहीनाम् मेवाचाम् प्रथमजाम् प्रथमोत्पन्नं मेघम् अहन्
हतवान् असि । आत् तदनन्तरम् मायिनाम् आयोपेयानामसुराणां सम्बन्धिनीः मायाः
प्र अभिनाः प्रकर्षेण नाशितवानसि । अन्धन्तरम् सूर्यम् उपसम् उपःकालम् याम् आकाशं च जनयन्
उत्पापयन् आचक्रमेवमिवाशेन प्रकाशयद् वर्तते । तादीत्या तदानीम् आचक्रकाञ्चकाराभावात्
शत्रुम् यातकं वैरिणम् न विवित्से किञ्च स्यं न अन्धवान् खड्ग ॥ ४ ॥

१-१. हे इन्द्र यदा स्वभदीना मेघानां मध्ये प्रथमजति मेघम् अहन् हतवानसि । आत् तदार्ये । तदा मायावतां माया
अपि अभिनाः । प्रकर्षेण प्र नाशयत्कर्मणः । भीन् हिंसायाम् । वेपहन्नेन उत्सहायानां मायाशुक्लना वर्त्त मत्ता पातिसन्ध्याव
प्रामिनाः इत्यर्थः । यदा मेघरजनिः तदैव सर्वकर्मणो कुट्टिमूलत्वात् सूर्यं याम् उपसं च जनयद् स्यं वाह्यं मायावत्समित-
मन्धं मेघं शत्रुं यानयित्वा वैरिणं वा नैव अभिन्द्रः । तावत्सं महापतिमानं मेघम् अस्ति वा तादीत्यर्थः । 'प्रादीता स्वावद-
सन्ः' । तावत्सं ॥ । अहीनां प्रथमजाम् अदिः परिपालयो वाद्दू यत्तमिति वा तद्वदन्धो नैव सूर्ये जाते । निरुत् लभे ।
रिद् । ॥ अहन्मथाः । किञ्च यवाने विं च कु. सु-सु यदस्यन्त् साम्. सु 'नयथा' सूक्ते. सु 'रेनेपतिन्
सूक्ते. सु-सु तप देवगुडिं साम्. ॥ देवगुडिं क्षाम्. ॥ 'सदबालि' साम्. २-२. नाशित साम्.
१. गणति विं अ. २. नाशित वि.

अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन ।

स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृकणाऽर्हिः शयते उपपृक्पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अहन् । वृत्रम् । वृत्रऽतरम् । विऽर्हसम् । इन्द्रः । वज्रेण । महता । वधेन । स्कन्धांसीऽव ।
कुलिशेन । विऽवृकणा । अर्हिः । शयते । उपऽपृक् । पृथिव्याः ॥ ५ ॥

स्कन्ध० । अहन् इत्यत्रात् । इन्द्रम् मेघं वृत्रनामानमसुरं वा वृत्रतरम् अर्ततेर्गत्वर्थरपेदे रूपम् । गन्धर्वस्य
अतिशयेन गन्तारमित्यर्थः । व्यसम् विगतोसं विच्छिन्नासम् व्यसनामानमपरमसुरं वा । वः ।
इन्द्रः । केन । वज्रेण । कीदृशेन । महता वधेन नित्यं इन्द्रा । अथवा इन्द्रनामैव वधः ।
प्रहारः । वरी च तत्र करणम् । वज्रेण महता प्रहारेण हतवान् । हतश्च सन् स्कन्धांसीव
वृक्षाणां शूला अघोभावाः स्कन्धांसि । तानि यथा कुलिशेन वृत्रनामैतत् (ऽ. निघ २, १०) । इह तु
मायुषसामान्याद्वा कुदारे प्रयुक्तः । कुदारेण विवृकणा विविधं छिन्नाणि शयोरत् तद्वत् ।
अर्हिः मेघः । अहतेर्वा अर्हिर्गन्ता वृत्राण्यो ध्वंसाण्यश्वासुरः । शयते शेषिरेह स्थानार्थः । मान-
स्यो जलाशय इति यथा, 'द्विमाताऽु शयुः' (श्र १, ३१, २) इति यथा । कथं तिष्ठति । उपपृक् पृथिव्या
उपरेष्य समित्येतस्य स्थाने । संपर्चितः पृथिव्यां भूमौ । सुषुप्तिः योऽवसत् मेघे उदकस्तेन
भूमौ पतितः तिष्ठति शरीरेणैवासुरः ॥ ५ ॥

पेङ्कट० हतवान् इन्द्रम् अतिशयेन निवेशयित्वात् व्यसम् चापरमसुरम् इन्द्रः 'महता मायुषेन'
इन्द्रा । यथा बुद्धस्य स्कन्धांसि कुदारेण विविधे छिन्नाणि शेरते एवम् अर्हिः शेरते छिन्नापरमसु-
पृथिव्याः उपपर्षन् ॥ ५ ॥

मुद्रल० अथम् इन्द्रः महता वधेन सम्पादितो यो महान् वधः तेन वज्रेण वृत्रतरम् अतिशयेन लोकानां
आवरकम् अन्वकाररूपम् तम् इन्द्रम् एतन्नामकमसुरम् व्यसम् विगतोसं छिन्नबाहुर्बधा भवति
यथा अहन् हतवान् । अंसपेदे दृष्टान्तः । कुलिशेन कुदारेण विवृकणा विधोपतश्छिन्नाणि स्कन्धांसीव ।
यथा बुद्धस्कन्धांसि यथा भवन्ति तद्वत् । तथा सति अर्हिः वृत्रः पृथिव्याः अपरि उपपृक् सामीप्येन
संपृक् शयते शयनं करोति । छिन्नकाष्ठवत् भूमौ पततीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये पदत्रिंशो अर्थः ॥

अयोद्वेर्व दुर्मट् आ हि जुह्वे मंहावीरं तुनिवाधर्मजीपम् ।

नातारीदस्यु समृतिं वधानां सं रुजानाः विधिषु इन्द्रञ्जनुः ॥ ६ ॥

१-१. अहन् इन्द्रो वज्रेण महता वधेन । निघण्टव्यं प्रहारेण एति वा वधानां । तेन हतवान् । वृत्र-
सुरा । लो अर्हिर्गन्ता वा । आवरणजीवत्वात् इति मेघं वृत्रतरं मन्तरम् अन्वर्षं मन्तरम् । विच्छिन्नासम् एति वा । वया
कुदारेण विविधं छिन्नाः उज्ज्याः पृथिव्या उदकम् पृथिवीनेष्विवाः अदरहिः उपरे । उदकस्तेन भूमौ पतितः इति
मयदनेत् । अहतेर्पेदे एतदर्थेन । 'नाशा रक्षणा यथा वन्त' (ऽ) इति । मयदनेन यजुस्तमम् । एतः एति । अरि शरी ।
गन्ता भुव स्वर्गस्य एतौ उक्तौ । उक्तौ स्वर्गः । अन्वर्ष एव हिं अ कु. १-१ मादित साम्. १ यथा
दिवाग साम्. १-१ व... अहन् मेघे उदकस्तेन भूमौ पतितं निघि एतं भूको. २-२. मायुषेन विं अ.

अयोद्धान् । दुःस्मर्तः । आ । हि । जुहे । म्हाऽवीरम् । तुविऽवाधम् । ऋजापम् । न ।
अतारीत् । अस्य । समुऽश्चतिम् । वधानाम् । सम् । रुजानाः । पिपिपे । इन्द्रऽशत्रुः ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'योद्धुमसमर्थः अयोद्धा । यथा सः दुर्मदः कुत्सितमदः सुरया मत्तः सन्नसमर्थोऽपि कश्चिद् युद्धापा-
ह्येत्, एवं वृत्रः आ हि जुहे द्विसन्धः पदपूरणः । युद्धाय आहूतयानिन्द्रम् । कीटयाम् । महावीरम्
तुविदाधम् महाविक्रान्ते बहूनां शत्रूणां बाधितारम् । ऋजोयम् । ऋजयितारं शत्रुधनानाम् । अथवा
यद् सोमस्य पृथमानस्युं अतिरिच्यते तदनीपमुच्यते । सामर्थ्यान्नात्रान्वर्णोत्तमत्वर्थकः । ऋजीपिण-
मित्यर्थः । कः । पुनरिन्द्रस्य ऋजीपेण सम्बन्धः । इहयोरस्य स आग्नेर धानाशेति । आहूय
च युद्धायेन्द्रं वृत्रः न अतारीत् सरविरय सत्तोरेयैः । सत्तोरेश्च निरत्यं कर्मन्तुधात्वन्तरसापे-
क्षरवात् सोऽुमिति वाच्यचोषः । नास्तक्यः । अस्य - इन्द्रस्य स्वभूतनाम् तृतीयम् सङ्गतिम्
वधानाम् प्रहारानाम् । भासहतेरयैः । अथ असहमानः किं कृतवान् । उच्यते । सम् हजानाः
पिपिपे प्रीवाः किल रुजान् इत्यन्ते । आरसीया प्रीवाः संविष्टवान् पूर्णितवान् । प्रहृद्वै-
ध्यमानहृत्कीकृतप्रीव हत्यर्थः । अथवा 'हजानाः' (निघ १, १३) इति नदीनाम् । मेघश्च वृत्रः ।
नदीः संविष्टवान् । बहुनोद्देव नदीनां कृत्स्नि संपिष्य ज्योतिषि प्रवाहितवानित्यर्थः । सामर्थ्याद्
या गरयैः संविषिः । उदकहृत्केन नदीः प्रति जगामेत्यर्थः । इन्द्रः शातपिता यस्य
स इन्द्रशत्रुः ॥ ६ ॥

धेङ्कट० युद्धासमर्थः भागी यथा समर्थमाह्वयवेदम् आहूतवान् इन्द्रम् महावीरम् बहूनां बाधितारम्
ऋजीपिणम् । न च अतारीत् इन्द्रस्वायुधानां सङ्गतिम् । अथ वृत्रिभ्यां निषातितोऽपराः सन्
नदीः संविष्टवान् । इन्द्रो यस्य शातपिताऽऽसीदिति ॥ ६ ॥

मुद्रल० दुर्मदः युद्धमद्योपेतो दुर्पलुको वृत्रः अयोद्धेव योद्धरहित इव इन्द्रम् आ जुहे हि आहूतवान्
जल । कीटयामिन्द्रम् । महावीरम् शुभैर्मान् भूत्वा शीघ्रोपेतम् तुविदाधम् बहूनां बाधकम् ऋजोयम्
शत्रूणांमपार्जकम् । अस्य ईदृशसर्वेन्द्रस्य सम्बन्धिनो ये शत्रुवधाः सन्धि वेपाम् वधानाम् सङ्गतिम्
सङ्गमम् न अतारीत् पूर्वोक्तो दुर्मदः तरितुं नाशक्तौत् । इन्द्रसङ्गः इन्द्रः शत्रुपातको यस्य वृत्रस्य
पादो वृत्र इन्द्रेण हतो नदीषु पविशः सन् हजानाः नदीः सम् पिपिपे सम्पक् पिष्टवान् ।
सर्वान् लोकांताहृत्कृती वृत्रदेहरय पातेन नदीनां कृत्स्नि तत्रस्वपापाणादिकं च पूर्णान्तमित्यर्थः ॥६॥

1-1. अयोद्धेव दुर्मदो वृत्र इन्द्रमा जुहे । योद्धुमसमर्थोऽपि युद्धायमद्य य आह्वयति सः अयोद्धा । स इव ।
आत्रवत्वं लादीर्षं च अमान् कुत्सितमदः । दुर्मदो त्याम् मङ्गको । महाविक्रान्तं बहूनां शत्रूणां बाधितारम् ऋजीपिणम् ।
मत्तोमत्तं पृथमानस्य अतिरिच्यते तदनीपम् । नाथन्दिन्द्राभिषु नैरसिक्तवृत्तीयम् । तरे(रे)न वृत्रिपत्तने दारिषोक्तो च
अभिपुनोति । तद्विन्द्रावभारम् (गः) । धानाव्य विष्टुषः (ः) । शाप (व्य) इन्द्रस्य च ऋजीपस्य च संबन्धः । तद्विन्द्रावभारम्
युद्धे इन्द्रस्य वधानां प्रहारानां सङ्गतिम् अतारीत् नाशक्तौत् । प्रहारान् नासहत सोऽुपित्यर्थः । वृ शत्रो । हतो म्हे ।
इन्द्रशत्रुः इन्द्रः शातपिता यस्य ए । ए इमानां अहमश्रीयाः ताः संविष्टवान् पूर्णितवान् । इन्द्रमहारपूर्वीश्रीयाः इति
अमुपशे । मेघशे वृ न्तो हजानाः । नदीकृत्स्नि संविष्य शेनानि प्रवादिषवन् । निघ वैश्वे म्ही स । उदकहृत्केन नदीः
प्रति जगाम इति वा दि० अ कु. 1-1 पु. १६. 1 वा ६, ४. 1. वैश्व. मण्डलम् सूको. 1 वधानां सूको.
इ दारिषोक्तोऽस्य स्वाम्. २. नदीन् साम् कु. ३. श्रेष्ठं वृ. ४. नास्ति मे०.

अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रमाडस्य वज्रमधि सानौ जघान ।

वृष्णो वधिः प्रतिमानं बुभूपन्युक्त्वा वृत्रो अश्वद् व्यस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रम् । आ । अस्य । वज्रम् । अधि । सानौ । जघान् ।
वृष्णः । वधिः । प्रतिमानम् । बुभूपन् । पृष्ठञ्चा । वृत्रः । अश्वत् । विऽवस्तः ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'अपात् अहस्तः इति लुप्तोपमौ । अपाद् इव अहस्त इव । यथा कश्चित् पादवर्जितः कश्चिद्-
स्तोऽप्यचेष्टमानः किञ्चित् पृतन्यति, एवम् अपृतन्यत् असह्यग्रामवत् योषितवान् इन्द्रम् । कोण-
मागश्चेन्द्रः आः अत्य वज्रम् अधि आऽ ह्युपसर्गो जघाननेत्याख्यातेन सम्बन्धवित्तव्यः । अत्र
वृत्रस्य अधि उपरि सानौ स्तसुस्थिते प्रदेशे आ जघान इतिर्गत्यर्थः । सामप्यांश्चात्राङ्गनीतव्यम् ।
आगमितवान् वज्रम् । वृष्णः वर्षितुदिन्द्रस्य वधिः वध्योऽपि प्रतिमानम् बुभूपन् प्रति-
गृह्यत्वमाप्नुमिच्छन् पुत्रा बहुत्राणहृद् वृत्रः अधयन् अतिवृत् । व्यस्तः विसृज्य भूमौ क्षित
इत्यर्थः । अथवा वृत्रः मेघः, स बहुषु नदीगटाकादियु प्रदेशेषूपकरूपेणातिष्ठन् विक्षित इति ।
केचित्तु वधिरावस्य रुडिबलाद् वृषसन्देऽत्र प्रजननसमर्थं बलवति वृषभे वर्तते । वधिःकृ कृत्ववृषणे
प्रजननासमर्थं दुर्बले षडोवर्षं वर्तते इति व्याचक्षते । तथा प्रजननसमर्थस्य बलवतो वृषभस्य दुर्बल
प्रजननासमर्थं प्रतिमानम् बुभूपन् विक्षितवित्तेर्त्वं एवं वृष इन्द्रलेलि ॥ ७ ॥

देहूट० 'हलपादवर्जितोऽपि' इन्द्रम् अपृतन्यत् । आ जघान अस्य उचिष्ठे देशे वज्रम् इन्द्रः ।
वर्षितुवृषभस्य विज्वहृष्णः प्रतिगृह्णीभयितुमिच्छन्वित्यौपरिकम् । अनेकेषु देशेषु वृत्रः अत्यन्त
शक्तोऽहस्तः ॥ ७ ॥

सुत्र०० अपाद् वज्रेण विज्वहृत्वात् पादवर्जितः अहस्तः हलवर्जितः वृत्रः इन्द्रम् उचिष्ठे अपृतन्यत्
वृत्रनां बुधमीच्छन् । वृषाधिव्येन बहुधा विदोऽपि बुधं न परित्यक्तवानित्यर्थः । अस्य इह
पादहीनस्य वृत्रस्य सानौ पर्वतसानुसदस्य मीढस्त्वथे अधि उपरि वज्रम् आ जघान
इन्द्रः आभिमुख्येन प्रक्षितवान् । अश्वत्स्यापि बुधेष्ठायां दृष्टान्तः । वधिः क्षित्तुष्ठाः पुरप
वृष्णः रेतस्तेजनसमर्थस्य पुरव्यान्तरस्य प्रतिमानम् सादृश्यं बुभूपन् प्राप्नुमिच्छन् यथा न शक्नोति
वृद्धदयमिति सौरः । सः वृषः बुधना बहुष्वन्वेषु व्यस्तः विविधे क्षितः तार्क्षिताः सन् अत्यन्त भूमौ
पठितवान् ॥ ७ ॥

१-१. अपात् अहस्तः । अत्रोपमा शला । अश्वदिव अहस्त इत्यर्थः । यथा पादवर्जिताः पुत्राः केचित्तुपुत्रः
तद्वत्पुत्रोऽपि अहस्तवत् इन्द्रं यति विज्वहृत् जगोपस्यत् । कोणमागश्चेन्द्रः अश्वधि अहस्तोपरि सानौ स्तुगिर्तो
प्रदेशे आ जघान आगमितवान् वज्रम् । इतिर्गत्यर्थः । अन्तर्नीतव्यमर्थः । वृत्रना बुधे । अत्रान्तात्वात् सुधातुष्वत् । ए ७ ।
अधिरावतो । वर्षितुवृषभे क्षित्तुष्ठाः वर्षितुमित्यर्थः । वृष्णः वर्षितुदिन्द्रस्य वधिः वध्योऽपि प्रतिगृह्णी अतिवृत्तवत् वृष
आगृह्णात्य अतिवृत् । व्यस्तः । विसृज्य भूमौ क्षित आगच्छ । येष्वथे नदीगटाकादियु वरकस्वेन । बहुष्वित्यु
रिक्षितः । रुडि रूपाने 'दुर्बले न बलीकरे अविशुद्धे ह्ये योन्' इति । प्रजननसमर्थं वृषभे वा दहिरवत् । 'पुत्र
दयिष्ठुष्ठाभये' इति । तथा प्रजननसमर्थस्य बलवत्पुत्रवत् प्रतिददेत्पथा दुर्बलो वधिः विं अ कु. । अधिरवत्
साम्. । आगित् मूको. । बुधोऽत्रागमः साम्. । ।-। आसित् साम्. । वृ वृष्णो साम्. । ७ लम्
आपृतन्यत् । वधिः साम्. २-२. अहलपादेऽपि ।। उपरि, अधिरवतोऽपि अ. । ३. आसित् वि.

नृदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यन्त्यापः ।

याश्चिद् वृत्रो मंहिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःश्रीर्विभूव ॥ ८ ॥

नृदम् । न । भिन्नम् । अमुया । शयानम् । मनः । रुहाणाः । अति । यन्ति । आपः । याः ।

चित् । वृत्रः । मंहिना । परिऽअतिष्ठत् । तासाम् । अहिः । पत्सुतऽऽशीः । विभूव् ॥ ८ ॥

स्कन्द० यथा महान्तम् नदम् भिन्नम् मत्सुकृतागोऽवीत्य गच्छेयुः, तद्वत् अमुया इत्यभूतलक्षणया तृतीयया अर्थे सामर्थ्यात् प्रतिनिर्देशः । नवया महत्या कृत्रया सम्बद्धम् शयानम् विघ्नन्तम् मनः दहाणाः आरोहन्त्यः । मनुष्याणां चित्तं द्वादशन्त्य इत्यर्थः । अति यन्ति मत्तीत्याम्यतो गच्छन्ति आवा । इन्नेण भिन्नाम्भेषाञ्चित्तवृत्त्याम्यतो गच्छन्तीत्यर्थः । चित् तादः पदवृत्ताः, एवापी वा । याः एव नृनः मंहिना महत्या सैनालक्षणेन स्वकरीरेण या पर्यतिष्ठत् परिपृत्त्यादि-ष्टत् तावाम् एवेन्नेण इते यूये अहिः मेघः पत्सुतःशीः बभूव । पादहाववात् तृतीयार्थे सप्तमी । 'पाद पद' (वा ३,४,१३०) इति पदभावः । पत्सु । तृतीयार्थवृत्तिरवात् सप्तम्या, सप्त-म्यवात्पदभावात् 'तेनैकदिक्', 'तस्मिन्' (वा ४,३,११२,११३) इति उक्त् । सप्तमीयिमफेरत् । पत्सुतः शेषे तिष्ठतीति पत्सुतःशीः । यत्रः पादौ ततः स्वता बभूव । सप्तोत्तिर्बभूवेत्यर्थः । द्वादि मेधापूर्व्यं निश्चरन्तीनामपि पादतः स्वापी भवति मेघः । अथ एवमुच्यते—तासामैवाहिः पत्सुतःशीर्विभूवेति ॥ ८ ॥

वेङ्कट यथा भिन्नम् सैतुम् आवा अति यन्ति, एवम् जनया वृषिण्या सह शयानम् मनुष्याणाम् मनः आरोहन्त्यो द्वादशन्त्योऽवीत्य गच्छन्ति । याः चित् अवा वृत्रः शरीरमहत्तया परिपृत्त्य अतिष्ठत् तासाम् अहिः असुरः पतन्नापी बभूव ॥ ८ ॥

मुद्रल० अमुया मनुष्यां वृषिण्याम् शयानम् परिते मूर्ते वृत्रम् आपः जगानि अति यन्ति अतिरम्य गच्छन्ति । दहाणतः । गिच्छम् बहुधाभिन्नकृतम् नदम् न सिन्धुमिव । यथा वृष्टिकाळे प्रभूता आवाः मत्ताः कृष्टं भिन्ना अतिरम्य गच्छन्ति तद्वत् । कीदृश्य आवाः । मनः रुहाणाः नृणां चित्तनारोहन्त्यः पुरा वृष्टे तीव्रति सति तेन निरुद्धः मेघरिधता आवाः भूमौ 'वृष्ट्या न परन्ति' । तदानीं नृणां मनः तिष्ठते । मूर्ते तु वृष्टे निरोधरहिता आपो वृत्रशरीरमुत्तह्य प्रवहन्ति । तदा वृष्टिजालेन तु मनुष्यास्तुप्पन्तीत्यर्थः । तदेवोत्तरार्द्धेन स्पष्टीक्रियते । नृनः जीवनवृद्धाणाम् मंहिना स्वकीयेन महिष्ठा

१-१. आपो मनो दहाणा मनुष्याणां चित्तनारोहन्त्यः आरोहन्त्यः अमुया शयानम् अति यन्ति । मनया महत्या वृत्रया शेरभ्य विघ्नन्तम् मनो रुहाणा अतिरम्यन्ति आवाः । यथा महान्तं नदं भिन्नममूर्तेषु गच्छेयुः तद्वत् । सर्व-
त्वोत्कारित्य आपो मेघनिरोधरिधता जलः । तदा इन्द्रो मेघं हतवान् । तदा सन्ध्या वर्षे सर्वमाहरतयाः इति निचिन्व
नवर्षेभ्य हतवर्षः । या एव यूये महत्या स्वन्ना सेनया वा परिपृत्त्यादिष्टत्, इन्द्रेण इते (मि, महिः ताम्भेद
पादसमीपत्वापी बभूव । इति 'पाद पद' इति पदभावः । 'तेनैकदिक्', 'तस्मिन्' इति पत्सुतः । पादनेहादिष्ट हतवर्षः ।
दार्थे भू । पत्सुतः शेषे इति पत्सुतःशीः । जीट् सन्ति । यतोपतः अर्थां पाद नर्वपतः ततस्ततः स्वाया
अमूर्तेत्यर्थः । इत्येते मेघतः सर्वत्रिधत्तानाम् अथा पादतः स्वापी मेघः । अथ एवम् वि' अ कु. † तमुगया- सं
मूर्ते. २-२. 'पृत्' इति. ३-३. पत्सुतःशीः अथवा अ. अ. जगानि इति. ४. 'पत्सुतः' इति.
५-५. वृत्र न भवति मूर्ते.

ना पितृ वा एव भोग्यता अथ पूर्वतिष्ठत् परिहृत्य स्थितवान्, गृहि वृत्रो मेघ तस्मात् अग्न्य
पन्तुत दा पादस्वाथ दद्यान् नभूत् । अथपि अपा पादो नास्ति 'तथाप्यद्रिर्वृष्टस्तभिरहृष्टित्वात्
पादस्वाथ दायनमुपपत्तते' ॥ ८ ॥

नीचावया अमन्द् वृत्रपुत्रेन्द्रो अस्या अनु वर्धर्जमार ।

उचरा स्रधरः पूत्र आसीदानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥ ९ ॥

नीचावया । अमन्द् । वृत्रपुत्रा । इन्द्र । अस्या । अनु । वर्ध । जमार । उचरा । नु ।
अधर । पूत्र । आसीत् । दानुः । शये । सहवत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

रकन्द० 'वप शान्ता अन्यत्र इह तु शान्ताख्यानीये भुजे वपशान्तो वर्तते । नीचा इषो
यसा सा नीचायया प्रकम्बवाहु अमन्त् । का । वृत्रपुत्र वृत्र पुत्रो यसा सा वृत्रपुत्रा ।
वृत्रस्य माता । वृत्रे इत्यमाने तन्माता उरुधपरिरक्षया तस्योपरि प्रसार्य बाहु अतिष्ठित्पर्य । तथा
अपवस्थिताया अपि इन्द्र अस्या अथ वप जमार वध वज्रनामैत्त्वं (इ निय २, १०) । वज्र जमार
प्रापितवान् । तथाऽऽवष्टोऽपि वृत्रस्यैव शरीरे वज्र क्षिप्तवानित्यर्थः । केन पुन प्रकारेण नीचायया
अमन्त् । उचरा उपरिवातिनी वृत्रस्योपरि निडुटिता प्रकम्बितबाहु स्र स्र इति सूत्रात् ।
अधर अधोवर्ती बाहुकक्षान्तरस्थायो पुत्र आसीत् । दानु वृत्रस्य माता शये स्थितवती । सहवत्सा
न धेनु वत्ससहितेव धेनु ॥ ९ ॥

येङ्कट० नीचीनबाहुवाया अमन्त् वृत्रो यसा पुत्र । वृत्रे इत्यमाने तन्माता उरुधपरी
रक्षिषया तस्योपरि बाहु मसार्पोषिष्ठत् । अथ इन्द्र अस्या अधस्तात् वृत्रशरीरे एव वज्र प्रहृ
वान् । तदानीं वृत्रस्य उपरि आसीत् तन्माता पुत्र च अथ । तदानीम् दानु वृत्रमाता
वत्ससहिता धेनु इव शये ॥ ९ ॥

मुद्गल० वृमपुमा वृत्र पुत्रो यसा मातु सेव माता वृत्रपुत्रा नीचायया न्यगभाव प्राप्ता इति (१)
अमन्त् । पुत्र प्रहाराक्षिप्तु पुत्रदेहस्योपरि विरह्यो वसितवसीत्यर्थः । तदानीमप्य इन्द्र अस्या
मातु अथ अधोभागे वृत्रस्योपरि वप इवनसाधनमायुषम् जमार प्रहृतवान् । तदानीम् तु माता
उचरा उपरिस्थिता आसीत् । पुत्र तु अधर अधोभागे स्थित आसीत् । सा च दानु दारवी
वृत्रमाता शये मृता (१) अथन वृत्रवती । इहात्तः धेनु यौ सहवत्सा न यथा वत्ससहिता दायन
करोति तद्वत् ॥ ९ ॥

१ । एवस्वाथ उपपत्तयते सूक्तो ३ २ वृत्र पुत्रा यसा सा वृत्रपुत्रा वृत्रमाता नीचीनबाहुवाया ।
वृत्र इत्यमाने तन्माता उरुधपरि प्रसार्य बाहु अतिष्ठत् इत्यर्थः । तथा अपवस्थिताया अपि इन्द्र अस्या अधस्तात्
वृत्रशरीरे एव वज्र प्रहृतवान् । 'वज्र इति यो वप' शब्दात् । तथाऽऽवष्टोऽपि वृत्रस्यैव शरीरे वध वज्र जमार । वृत्रनाम् इत्यर्थः ।
सा वयात् 'समाऽऽवष्टोऽपि' (वा ७, २, ११) इति अत्रि उक्त् । अत्रि वृत्रो । महादहत्यार्थान्तरण क्रमेणैव वयावैव
नीचाययात् समन्ते । उचरा उपरिवातिनी वृत्रस्य माता अतिनी । 'अधर' इति प्रथमा वृत्रात् । अधर अधो
वर्ती प्रकम्बिता बाहुकक्षान्तरस्थायो पुत्र आसीत् । माता शये तन्वी सहवत्सा धेनुति विं अ १
२ 'वप' इति शब्दम् इति माता विं इत्यर्थः ५ वृत्र साम् इति

मुद्गल० एतस्य शरीरम् आयः वि चरन्ति विशेषेण उपरि आकृष्य प्रवहन्ति । कीदृशी शरीरम् ।
 निष्यम् निर्नामधेयम् । अप्सु मग्नत्वेन गूढत्वात् रुदीर्षं नाम केनापि न ज्ञायते । एतदेव सही-
 क्रियते । काष्ठानाम् अपाम् मध्ये निहितम् निक्षिप्तम् । कीदृशीनां काष्ठानाम् । अतिष्ठन्तीनाम् स्थिति-
 रहितानाम् अनिषेसनानाम् उपवेशनरहितानाम् । प्रबहणस्वभावत्वादेवासां मनुष्यवत् एव स्थिति
 सम्मरति । इन्द्रधनुः पृष्ठो बलमप्ये शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घम् तमः दीर्घनिद्रामकं मया
 यथा मवति तद्वत् आशयत् सर्वतः पतितवान् ॥ १-॥

इति प्रथमाष्टकं द्वितीयाध्याये सप्तश्रितो वर्यः ।

दासपत्नीरहिगोषा अतिष्ठन्निरुद्धा आयः पणिनेषु गार्वः ।

अपां विलम्पिहितं यदासीद् वृत्रं जघन्वाँ अप तद् ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । अहिगोषाः । अतिष्ठन् । निरुद्धाः । आयः । पणिनाञ्चन । गार्वः । अपाम् ।
 विलम् । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् । वृत्रम् । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

स्कन्द० 'दासपत्नीः दसतेरपचपार्थस्य' दासः । अमादिना उपक्षीणशक्तिः कर्मकरादिः । तस्य पादुधिषो
 'दासपत्न्यः' । उपक्षीणशक्ति दि आन्ते कर्मकरादि पीतमात्रा वृषावः आप्वापनेन पादुधिषि ।
 अहिगोषाः अहिना गुहाः मेघोदरान्धर्गदा' अतिष्ठन् निरुद्धा । केन निरुद्धा । अहिगोषा
 इति वचनारदिना । वृत्रं जघन्वानिति पाठेनात् परस्ताद् वृत्रेण या निरुद्धा अतिष्ठन् आयः । पणिना
 इव गार्वः 'पणिर्बलिम् गवति' (या २, १७) । यथा विक्रपार्थ बलिजा गार्वो निरुद्धाऽधिष्ठेपुः तत्र ।
 एवं निरुद्धाणां तासां अपाम् निर्गमनविलम् अपिहितम् यदितद् वत् आसीत्, वृत्रम् अपि तद्वत् तद्वि-
 चारमसुरं वा जघन्वान् वामर्षोऽप्ये ऋषुः । मन् । अप तत् ववार विलम्पानवृत्तवान् उवाहितवान् ॥ ११ ॥

षेष्टुट० दासपत्नीरहिन्यः अहिना गुहाः अतिष्ठन् निरुद्धाः आयः असुरैः इव गार्वः । तत्र भगव
 विलम् अपिहितम् मन् आसीत् वृत्रम् जघन्वान् अप ववार तद् इति ॥ ११ ॥

मुद्गल० दासपत्नीः दासः विषोपचयदेवः वृत्रः पतिः स्वामी दासासर्पा वाः दासपत्नीः । अत एव अहिगोषाः
 अहिपृथो गोषाः रक्षको वासां वाः । गोषवं नाम स्वच्छन्देन यथा न प्रवहन्ति तथा वितो-
 धनम् । एतदेव सहीक्रियते । आयः निरुद्धा अतिष्ठन् इति । इष्टान्तः । पणिनेव गार्वः 'पणि-
 शानकोऽसुरो ॥ अपहत्य विले स्यापदित्वा विरुद्धात्माप्याय यथा निरुद्धात्त्वधेत्यर्थः । अयम्
 मत् विलम् प्रवहणद्वारम् अपिहितम् वृत्रेण निरुद्धम् आसीत् तत् विलं प्रवहणद्वारम् इत्यम् जघन्वात्
 इववानिन्द्रः अप ववार अपावृत्तमकरोत् । नृमकृतमर्षां निरोधे परिहृतवान् ॥ ११ ॥

१-१. दासपत्नीः । दस्यु उपधये इत्यस्यार्थम् । दासः कर्मकरः । अमादिभिर्वा जगनेन वा क्षीणशक्तिः ।
 पीतमात्रा एव एते पान्ति इति तस्य पा-वित्र्यं ज्ञायः दासपत्न्यः । अहिना मेघेन गुहाः उपदरस्ता भावः, तेन वा असुरेण
 वा निरुद्धाः तिष्ठन्ति । पणिर्बलिपुण्ये । यथा विक्रपार्थ बलिजा निरुद्धा गार्वः निष्ठेपु- सप्तश्रितो वर्यः । एवं निरुद्धाणां
 निर्गमनविलं अपिहितं यदासीत् वृत्रं जघन्वान् मन् तत् ववार विलम्पानवृत्तवान् । अन्व- शब्देन । मेघे नगति व्यन्ते मर्षा
 निर्गमनवर्षं तद्वत्प्रवहणवत् इति अन्व- । दासपत्नीं साहचर्येण । २. भासित वि.

अश्वयो वारो अमवस्तदिन्द्र सूके यत्त्वा प्रत्यहन् देव एकः ।

अजयो गा अजयः शूर सोममर्वासृजः सर्वे सप्त सिन्धून् ॥ १२ ॥

अश्वयं । वारं । अमव । तत् । इन्द्र । सूके । यत् । त्वा । प्रतिअहन् । देव । एकं ।

अजयं । गा । अजय । शूर । सोमम् । अजं । असृज । सर्वे । सप्त । सिन्धून् ॥ १२ ॥

सूक्तम् ० अश्वयद्योऽश्व 'अश्वयि तादृशितेनां कुलवाञ्छिता भवन्ति' (या २, ५) इत्येवमश्वयये शृष्टे
 वर्तते । अश्वशृष्टे सायु स्थिरवान् अश्वयः । वार वाहयित्वा । अश्वोऽह्यितरि वारसस्य प्रतिज्ञ
 अश्ववार इति । अश्वय वा वाहयित्वाऽश्ववार उच्यते । अश्वया शत्रूणां वार अमव । तत् तदा हे
 इन्द्र ! । वडा । उच्यते । सूके 'सुक' (निव २, २०) इति वज्रनाम । 'यस्य च भावेन' (॥ २, ३, ३५)
 इत्येव यैदा सप्तमी । सप्तशतैश्च सप्तशतयोग्यक्रियाप्याहार । सप्तशतनाम वा भवतिऽपि
 साम्भ्यात् । सप्तशतं सप्तशतैरेव सप्तशतं वा । यत् यदा त्वाम् प्रत्यहन् हणितान् गल्पये । त्वा
 प्रतिगतवान् देव एक । कतम । मरुत्स्य । एव ह्येतेरेषिण इतिहासमधीयते—'इन्द्रो वै एन
 हनिष्यन् सर्वा देवता अन्वीत् अनु योपतिष्ठन्मुप मा ह्यन्वमिति । तथेति त हनिष्यन्त आश्वर ।
 सोऽश्वेसां वै हनिष्यन्त आश्वन्ति हन्तेमान् भीयसा इति । ताननि प्रश्वसीत् । तस्य श्वया-
 वीयसाणा विश्वे देवा अप्रवन् । मरुतो हेम गाच्छु । प्रहर भगवो जहि वीरवस्केयेवैनमेतो वाचं
 वदन्त उपातिष्ठन्' (ऐमा ३, २०) इति । तदेतद्विशेष्यते—सूके यत् त्वा प्रत्यहन् देव
 एक इति । अश्वया सुक इति सूरीयार्थं सप्तमी । आयुवसामान्याश्च वृजानुषे सुकशब्दो
 वर्तते । हनिष्यन् सर्वायै एव । सुक्रेण स्वैनायुषेणुं यदा त्वां प्रतिहतवान् वृथ ह्यपयै ।
 किन्च तदैव त्व देव दानादिगुणयुक्त एक एव तम् अश्वः । या तदैव भगवः । हे शूर ।
 सोमम्, तदैव अश्वः । अश्वसर्गोऽनुज्ञा । अनुज्ञातवान् । सर्वेव गमवाय सप्त सिन्धून् सप्त-
 सप्तयामाका गङ्गाया प्रधानभूता नदी ॥ १२ ॥

बेङ्गल ० यदा 'तव प्रतिबोधमार्थमसुरी' पीटयमान' कश्चित् देव त्वां रवदीये वने तिहन्ति, तदा
 रक्षन् अश्वशृष्टय दसाना वारको वाळ इव भवसि । शत्रून् भयतो हंसि । स रयमसुरीभ्य
 अजय गा । अश्वयं च सोमम् । अश्व अश्वः सप्तशतं सप्त सिन्धून् गङ्गायां सप्त देवगदी ॥ १२ ॥

१-१ अश्वय अश्वशृष्टे सायु स्थिरवान् । तादृशितेनां कुलवाञ्छिता । वारिवा वारः । अश्ववार शत्रूणां वारो ॥ ।
 'सूको वज्रं वाने स्यन्' श्वयायुषे । सुके ॥ अश्वयि । 'यस्य च भावेन' इति इति । हे इन्द्र यदा त्वं वज्रं शरीरान्
 वृजानुषाम्, यदा च देवेषु एक एव देवा मरुद्वश्वा त्वा प्रति यत्नाश्व तदा ॥ (१) अश्वयो वार अश्व इति वा अश्वं ।
 त्वा यदा वज्रे हृष्टेति सुदे प्रसूचे वा वरत एव त्वां प्रावेमभ्यु । इव कतो इति अश्वदीये देवैरेवमज्ञे (१) शत्रो
 वै वृन् हनिष्यन्' इत्यादिभिर्नैवमित्यादि । अश्वया सुकेण इति इत्येति । वृजानुषयजन च अश्वपरात्मन्यात् । इव
 द्वितीयात् । यदा सुकेण मायुषेण त्वा प्रतिहतवान् वृथ तदा त्वमेक एव दानादिगुणयुक्त उपभव । तदैव गा सोम
 च । तदैव अनुज्ञातवान् गमवाय । अश्वसर्गोऽनुज्ञा । सप्तशतयामाका नदी (अश्वत् विंश) । यदा दि (अश्व सोमसर्ग) ।
 गा वा अश्वया वा प्रधानभूता नदी विंश कुं । तद्विषय सूको इन्द्रोऽश्वयिणां साम्भ्यात् १२. मरुद्विति'
 साम्भ्यु ३ त्वा विंश इन्द्रोऽश्वयिणां साम्भ्यात् १२. मरुद्विति'

मुद्रल० यदे वने देव दीप्यमान सर्वायुषस्तत् एक अद्वितीयो वृत्र यत् यदा त्वा त्वम् प्रति अहन् प्रतिकूलत्वेन प्रहृतवान् । तदानीं त्वम् अल्पे वार अश्वत्समन्धी बाल अमर । यथाऽश्वस्य बाधोऽनाथासनेन मक्षिकादीन् वारयति तद्वद्वृत्रमगणयित्वा निराहृतवानित्यर्थः ॥ च मा परिदापहता त्वम् अत्र नितवान् । हे वृत्र ! इन्द्र ! सोमम् अत्र नितवान् । व सिन्धून् गन्गायमुनासरस्वतीधनुस्तीपरष्पीमरुद्वृषाणीकीवाल्या सप्त नदी सर्तवे सतुं प्रवाहन्त्येव गन्धुम् अत्र अत्र त्वत्तवान् । वृत्रहृत प्रवाहनिरोधं निराहृतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

नास्मैँ विद्युन्न तंन्युतुः सिषेव न यां मिहमकिरद्घ्रादुर्नि च ।

इन्द्रं च यद् धुनुषाते अहिंश्चोतापरीम्यौ मधवा नि लिंगे ॥ १३ ॥

न । अस्ते । विद्युत् । न । तंन्युत् । सिषेव । न । याम् । मिहम् । अकिरत् । घ्रादुर्नि । च । इन्द्रं । च । यद् । धुनुषाते इति । अहिं । च । उत । अपरीम्यौ । मधवा । नि । लिंगे ॥ १३ ॥

स्कन्द० 'न अस्मैँ पद्यर्थे चतुर्थी तादर्थ्ये वा । अस्तेन्द्रस्य स्वभूता अस्व वेन्द्रत्वार्थाय न विद्युत् नापि तन्मद्र स्तनवित्तुषाद् सिषेव अन्तर्गतत्वार्थोऽयं सिषि । अहिं ससाधितवार्ता वसीकृतवानित्यर्थः । अथवा सिषिरजपनयनार्थः । 'ते रोषन्ति पयो वृकम्' (ऋ १, १५, ११) इति यथा । अहिमपनीतवानित्यर्थः । नापि याम् मिहम् मिह लेचने । वृद्धिरत्र मिहम् उच्यते । आकल्पे विकीर्णवान् । हादुानम् च हादुनि हास्कार ईहनहनशब्द स च वृष्टिश्चापि ऋषि निरि षनु । न कश्चिदप्यन्य सिषेधेत्यर्थः । इन्द्र च । यद् यदा धुनुषाते आह च यद्वि मधवान् उतसाधोऽपि तदार्थः । अथान्य अपरीमन्वोऽभ्यवचन । तादर्थ्ये चात्र चतुर्थी । अन्वार्ता प्रयानात्मार्थाः । मधवा नि ऋष्य विनितवान् अहिम् ॥ १३ ॥

येदुद० अहिमंरुप धारयन्निन्द्रस्य यथार्थं विद्युदादीनकरोत् । सर्वानव कलिन्द्रो शिगाय । न अस्मै इन्द्राय धारणार्थममव विद्युत् । न च गणितशब्दः । न च याम् वृष्टिम् अकरोत् अगणित च । यदा इन्द्र च आह न धुनुषात तदानीं विद्युदादिग्यतिरिक्ताभ्योऽपि मायाम् पि विदे अहिम् इन्द्र ॥ १३ ॥

मुद्रल० अस्मै इन्द्रार्थं वृत्रेण निर्मिता विद्युत् न सिषेव इन्द्र न प्राप्नोत् । यथा तन्मद्र गर्जनम् । याम् मिहम् लेचन वा वृष्टिम् अकिरत् वृत्रो विक्रिसयान् सापि वृष्टि न सिषेव । हादुनि च अत्रनिमती वा वृत्र प्रयुजवान् सापि न सिषेव । इन्द्र च अहिं च इन्द्रहाराप्रधारि यद् यदा धुनुषाते पुद्द हृतवन्ती तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति पूर्वप्रात्ययः । उच

१ 'चतुर्थी वि ऋ' । २१ अथ इन्द्रस्य अथाव इन्द्रस्त्वृता इति वा । यदा इन्द्रस्य अहिम् परस्मै वृत्तं यत्र तदा अस्मै न सिषेव । विद्युत् तन्मद्र इन्द्रस्य । वा निहं अकिरत् सा च हादुनि । अस्तेन्द्रोऽपि नोऽपि सिषेव । मिह लेचने । वृष्टिम् । वृष्टिः । इन्द्रो वा वृष्टिं विन्दत इत्यनुवाक्येण सापि इन्द्रो इन्द्र इन्द्र इन्द्र । 'ते रोषन्ति पयो वृकम्' इति च । न अश्वत्सम् । इन्द्रस्य रोषणाय च । 'अश्वत्सो वृत्रं मधुनासाधोऽपि तदार्थः । अथान्य अपरीमन्वोऽभ्यवचन । तादर्थ्ये चात्र चतुर्थी । अन्वार्ता प्रयानात्मार्थाः । मधवा नि ऋष्य विनितवान् अहिम् ॥ १३ ॥

अपि च मयवा धनयानिन्द्र अपरीम्य अपराम्य अन्यासागमि वृत्रनिर्मिताना मायाना सका
शात् वि चित्ये विक्षेपेण जितवान् ॥ १३ ॥

अहेयतारं कर्मपश्य इन्द्र इदि यत्ते जम्भुपो भीरगच्छत् ।

नरं च यन्नवति च स्रन्तीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि ॥ १४ ॥

अहे । यातारम् । कर्म । अपृश्य । इन्द्र । इदि । यत् । ते । जम्भुपुं । भी । अगच्छत् । नरं ।
च । यत् । नृतिम् । च । स्रन्ती । श्येन । न । भीत । अतर । रजांसि ॥ १४ ॥

स्कन्द० 'अहे यातारम् 'यवा यजिष' (ऋ ६, ३७, ४), 'यातेष भीम' (ऋ १, ७०, ६) इति प्रयोगसूत्रानात्
'विधात्' इति च वधकर्मसु पाठान् (सु विध २, १९) यातिर्वधार्थोऽपि, न प्रापणार्थ एवेति गन्धते ।
वधकर्मसु हि विधात् इत्येतेषु चाते स्वमभिप्रेतम्, न यातयते, भेदेन वदितव्यात् । अहेयांशार
हन्तार स्वतोऽप्यम् कम् अयम् हे इन्द्र । इदि हृदये यत् यस्मात् किं जम्भुप अन्तर्णीतस्रसर्षोऽत्र
इति । विधातो भी अगच्छन् भय गच्छम् । उत्पत्तिरत्र गमनमभिप्रेतम् । अन्तो हनिष्यतीति
हृदये भयमुत्पन्नमित्यर्थः । यद्भीत किं वृत्तवान् । उत्पद्ये । नव य यत् जन्तुतिम् शक्यन्ती
नदीवप श्येन न श्येन इत्युं भीत इ अहे हन्तु भीष्मम् अनर तीर्णवान् रजांसि लोकाश्च श्रीनदि ।
एतदुक्तं भवति—कोऽप्यस्वतोऽहेहेस्ता, येन तस्य वधशक्त्यालोमित्यहृदयो नवनवतीर्णदीर्घोक्त-
व्य च तीर्णोऽहे हन्तु एतिषोऽगम इति ॥ १४ ॥

वेङ्कट० 'इतो वे' इति हत्वा 'नामृषीति प्रत्ययान्' एत यतावतो जगाम' (सु ऐमा ३, १५) । वदाह—
अहेः अमुरस्य हन्तार स्वतोऽप्यम् कम् अयम् इन्द्र । यातिर्वधकर्मम् । हृदये यत् तत्र भयम् आगत
वृष्मम् अयम् । यदा नव य भवती च इदकानि अतर श्येन इव भीष्मम् भीत स्वगति ॥ १४ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! जम्भुप वृत्र हतवत् ते तव इदि चित्ते यत् यदि भी अगच्छन् न हतवानसीति
शुद्धया भय प्राप्नुयात् यदि अहे वृत्रस्य वातारम् हन्तारम् कम् अयम् स्वतोऽप्य क पुरप
इष्टवानिति । तादृशपुरुषान्तरत्वाभावात् सा वृत् तत्र भयमित्यर्थः । यत् यस्मात् कारणात्
तवम् नव य भवतिम् न सक्त्या एकेनतावत्सत्पाका भ्रमहृतीर्णदी प्राप्य रजांसि तत्र ताभ्युदकानि

१-१ अहे । वा इत्ये । 'वधा वजिष परियासि', 'यातेष भीम' इतिक्त् वधार्थे । विधात् इति च
वाते कर्म न वनयते । हे इन्द्र अहेयैत्र हन्तार स्वतोऽप्य कर्मवत् । वेऽपि न । वृत्र यस्मात् विगातेऽप्ये
इदि भी अगच्छन् गच्छन् । एतम् अहे इतिवतीति इदं अर्थ इत्ये यस्मात्प्रत्ययेष्व । एतौस्त नव
नवति नदी लोकाश्च य तेषा अहे हन्तु लोका नव । 'एव्य स्वस्य सप्त' इति नदीपु । 'लाघवेः रजांसि
ष' इति बहुमान् लोकां लयवाम्ये । वेन श्येन इव अनर । नृ प्रवन्तयो । जम्भुप इति सन्ने इम् ।
'एतानि निद्र' (पा ३, २, १०७) । 'एतं वनम्' (पा ३, २, १०८), 'अयम्' (पा ३, २, १०७) । 'नि' पातो
लभ्यमन्' (पा ६, १, ८) इति द्विषम् । 'अं' सन्तान्' (पा ६, ४, १३१) अन्त्ये । 'पुरोपु' (पा ७, ४, २२) ।
'एतन्' (पा ६, ४, २८) इतिन वापान्तेष्व । इनेर्त्वे च दि' अ कु । नास्ति साध ३-३ पुंनिम्
साम्' ३ इ नास्ति मूढो २ नास्ति दि' अ' ३-२ ननिन्व' साम् क अ' दि' ४ तत्र
छ दि' ५ अता' इ दि' ६ अ ६ नास्ति दि' ७ वरा तत्र मूढो

अनरः शीर्णवान्मि । दृष्टान्तः । श्वेनः न भीतः श्वेननामको बलवान् पथी ह्ये दूरगमकः
तव भयमासीदिति सम्पद्ये । तद्रथं मा मृदित्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

इन्द्रो यातोऽवसितस्य राज्ञा शर्मस्य च शुद्धिणो वज्रबाहुः ।

सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामुरान् नेमिः परि ता वभूव ॥ १५ ॥

इन्द्रः । यातः । अवसितस्य । राजा । शर्मस्य । च । शुद्धिणः । वज्रबाहुः । सः । इत् । ई इति ।
राजा । क्षयति । चर्षणीनाम् । अरान् । न । नेमिः । परि । ता । वभूव ॥ १५ ॥

स्कन्द० इन्द्रः यातः गच्छतः जन्मसम्बन्धेः । अवसितस्य विम् दन्वने । अथवा दस्य । स्वात्सल्य
जन्मस्य चा इत्यर्थः । किम् । राजा ईश्वरः । शर्मस्य दान्तस्य च सम्बन्धेः । शुद्धिणः शरीरः ।
अथवा जन्मसम्बन्धेनैव शरीरेः शरीरवतो गृहीतवान् गृह्यताम्येऽप्य शीघ्रिवचनः । शीघ्रगतो शर्म-
न्नादेः । कीदृशः । वज्रबाहुः बाहुशब्देनात्र इत्यो लक्षणे । वज्रहस्तः । सः इत् उ स एव राजा
राजु दीप्तौ । दीप्तः । क्षयति क्षयतेरुपसर्गमेव धृतद्रूपम् । ईदु । चर्षणीनाम् अनुभवाणामपि ।
न केवलमीडे एव । किं तर्हि । अरान् न नेमिः रथचञ्चलं हि नेमिरथवते । स यथा अरान्
परिगृह्णाति तद्रत् । परि ता वभूव परिपूर्वो भवतिः परिग्रहे । ता इति सर्वेषां मनुष्याणां
वा अहमादीनां वा प्रतिनिधेयः । तान् मनुष्यान् तानि वा अहमादीनि परिगृह्णाति
परीकरोतीरपर्यः ॥ १५ ॥

बलमीनिनिवास्वेतानृगर्षांगमसेदुविम् ।

अर्षुमुवमुतदधके स्कन्दस्वामी यथास्त्विति ॥

इति अर्षुमुवमुतन्व स्कन्दस्वामिनः कृषौ कवेद्व्याये

द्वितीयोऽध्यायः ॥

पेडुट० इन्द्रः अत्रमन्व स्वात्सल्य च राजा शान्तस्य हरिणादेः शुद्धिणः अहिणादेः च वज्रबाहुः । ई-
एव मनुष्याणाम् राजा मृदा निवसति । परि अयति च तानि मृतानि अरान् इव नेमिः ॥ १५ ॥

इत्थं द्वितीयमध्याये व्याकरोत् प्रथमेऽधके ।

गाधिनिसौधवो नाम संगृह्णाथि प्रकान्तवत् ॥

इति पेडुटगाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताध्याय्याये

प्रथमाधके द्वितीयोऽध्यायः ॥

१-१. यात् उराम् । अयति अयत् । अयतीत्येव शब्दः । इत्थं इत्थः अयतिः । ई इति ।
दीप्तः । दीप्तः । शर्मस्य दान्तस्य च । वज्रहस्तः । ॥ एव एव दीप्तः चर्षणीनां स्वपि
मनुष्याणां च इति । केवलमीडे एव न । किं तर्हि । नेमिरथ अरान् परि ता वभूव । रथचञ्चलं हि नेमिः । स यथा अरान्
परिगृह्णाति तद्रत् ता सर्वान् तान् मनुष्यान् तानि तानि अरान् । अहमादीनि प्रतिनिधेः अरान् इति अर्षु-
नामि मूले २. संगृह्णाथि ३. यथायति कु. ४-४. अर्षुमुवमुतन्व स्कन्दस्वामिनः कृषौ कवेद्व्याये
प्रथमेऽधके इति अ; अन्तर्यामिणे अर्षुदे अर्षुदे प्रथमेऽधके इति विं, द्वितीयोऽध्यायः कु. ५. गाधिनो इति अ.
६. देव इति अ. ७. एव एव कु. ८. अयति साम् कु. नन्वी अर्षु इति. ९. अयतिनां इति अ.
१०. अर्षुदे नाम कु अर्षु इति

मुहल० वज्रबाहुः इन्द्रः शत्रौ हृषे सति निःसपत्नो भूत्वा यातः गच्छतो चङ्गमस्य भवसितस्य
 एकत्रैव स्थितस्य स्वावस्वस्य जगत्स्य शान्तस्य श्चन्द्रादित्येन प्रहरणादावप्रवृत्तस्याहवरादुर्गोदेः
 शृङ्गिणः श्चन्द्रोपेवस्य महिषयलीवदादेशेन राजा अभूत् । सः इत् उ स एव इन्द्रः नर्गणीनाम् मनुष्याणाम्
 राजा भूत्वा क्षयति नियसति । ता तानि पूर्वोक्तानि चङ्गमादीनि सर्वाणि परि वभूत् घ्यात्
 वाद् । दृष्टान्तः । अरान् न नेभिः यथा रथञ्चरस्य् परितो वर्तमाना नेभिः अरान् नाभौ
 श्रीलिंगार् आहविरोयान् व्याप्नोति तद्गत् ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टाविंशो वसः ।

इति ऋग्भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

[३३]

एतायामोषं गृह्यन्त इन्द्रमस्माकं सु प्रमतिं वावृधाति ।

अनामृणः कुत्रिदादस्य रायो गवां केतं परमाज्वते नः ॥ १ ॥

आ । इत् । अयोम । उप । गृह्यन्त । इन्द्रम् । अस्माकम् । ॥ । प्रमतिम् । ववृधाति । अनामृणः ।
कुत्रिद् । आत् । अस्य । राय । गवांम् । केतम् । परम् । आऽज्वते । नः ॥ १ ॥

स्कन्द० आ इत आगच्छत मरुता मरिचने वा । अयाम उप वा प्रापये । उपस्योऽप्युपस्यो
'इन्द्रसि परेऽसि' (पा १,४,८१) इत्येव पर प्रबुध । उषायाम उषायाम् । गृह्यन्त
गा इच्छन्त इत्यम् । अयम अयमेति 'इमेद् यामि' (निघ ३,१५) इत्यस्य धात्वात्मनो
रूपम् । उपस्य इत्यस्योपस्यो चारथांनुवादी । उपस्यगंधुतेनां योग्यक्रियाध्याहारः । वाचामो
उपगम्य गप्यन्त इन्द्रम् । किं पुनरत्र वाच्यते । गात्र । कुत्र पृच्छ । गृह्यन्त इति
वचनान् । इत्यमागस्य च वाच्यमानवान् । कस्मात् पुनरिन्द्रमुपायाम । उच्यते । यस्मात्
अस्माकम् सु प्रमतिम् सुतयोऽत्र सुच्छये । प्रसद्य मरुते । मरिचने 'यामि, मन्ते' (निघ
३,१५) इति धात्वात्मनो वाचाद् वाच्यमायाम् । सुच्छ प्रच्छ वाच्यम् । वाच्यमिति वृत्ति
रत्रागतार्थात्पश्ये । सुच्छये च हेद् । वाचितत्रदानेन पुन पुनरवीकृषत् । 'वसद् वाचित
तत्तद्' दत्तमित्यर्थः । यस्मात्प्य अनामृण वृण हिमायाम् । मरिच्य वातुमिदिसिद्धमवप ।
कुत्रिद् बहुनामैतत् (वृ निघ ३,१) । अत्यन्तबहु । आत् इति निपात पदपुरण । अत्य इन्द्रस्य राय
वसु धनम् 'वसु, राय, राय' (निघ २,१०) इति हि धननामसु पाठान् धननामैतत्
'मयमान्दम् । रसदादा' प्रथमांशं पश्यायम् । यस्मात्प्यन्तवदुपस्यत्वात् दानसमर्थ इत्यर्थः ।
यस्मात्प्य वनाम् केतम् गौश्वदोऽत्र सात्नादिमहत्त्वं उदकनाम वा । केतश्वदोऽपि सात्
प्यान् समूहवचन । गवामना वा समूहम् परम् अत्यन्तोत्कृष्टम् आवर्जते कुत्रिदत्र
सान्ध्यादन्तर्गतिस्यथं दाने वर्जते । आवर्जयति ददाति न अस्मान्म्यम् । यस्मादिदानी
मप्यस्मान्म्यं' ग्रा वृष्टिं वा ददात्येत्यर्थः । अथवा 'किं ज्ञाने ह्यस्य' केतश्वदो शेषवचन ।
यत्रामिति तु निर्धारणे पश्या । गरा मध्ये यन् केत शेषमत्यन्तोत्कृष्ट घोषात् तत् । वरना
यर्जते सुच्छ ददातीति ॥ १ ॥

वेदुष्टः

'एतायामोषं गृह्यन्त' 'ध्याचित्वास्तति भाष्यम्' ।

समानाना स्वराद् कुत्रिरादी लण प्रदर्शयत ॥ १ ॥

१. प्रयुक्ते अ कु २ उरन् कु ३ विचारदात्या अ कु ४ वप्यन् अ ५ य न
गा इच्छन्त रति ६ प्रमति मूच्छे ७ वप्य वाचिरे तच्छ अ कु ८ नास्ति अ कु
९ नास्ति रति १० 'अनामृण' अ कु ११ नास्ति रति १२ वप्यि कु १३-१४ मयो
व्यतिरिक्तं वि' अ रति

सुरयस्त्रपुरप प्रोक्तो इन्द्रश्च तदनन्तर^१ ।
 वृषीपस्तु बहुनीहिरव्ययीभाष उचर ॥ २ ॥
 तत्रोत्तरवदार्थस्य प्राधान्यं यत्र वर्तते^२ ।
 उदात्तस्वत्र भवति 'सुहृत्कनुगृत्वे'^३ ॥ ३ ॥
 'द्रविणोदा शर्विणसो'^४, 'हृव्यवाहं पुरप्रियम्'^५ ।
 'त्रिष्वदित्व इष्टपु'^६, 'नो हिरण्यस्य दत्त'^७ ॥ ४ ॥
 यदि स्वर^८ पूर्वपदे लक्ष्यं प्रत्युद्यो भवेद् ।
 'भगवन्कस्य ये वयम्'^९, 'विर्भूत सुतार्षत'^{१०} ॥ ५ ॥
 'तदेहि सख्यमस्तुतम्'^{११}, 'भर्गवृष्टास ओर्नवा'^{१२} ।
 'अच्छिन्नपत्रा सचन्ताम्'^{१३}, 'अर्षा सन्तवन्निभे'^{१४} ॥ ६ ॥
 अनुदात्तपद्यो नन्^{१५} 'अयोदाऽर्वा दुर्गे'^{१६} ।
 वास्तुपूर्वपदे प्राधान्यमिति निर्णय ॥ ७ ॥
 कार्ययोगो यदि इन्द्र उभयोरपि दृश्यत ।
 स्थिते^{१७} पूर्वपदस्वार्थे द्विगोत्रस्यापि सप्रद ॥ ८ ॥
 भन्वोदात्तस्ततो इन्द्र इन्द्रवाक् बहुवर्तते^{१८} ।
 'श्रुत्यान्नाभ्यांमिहितौ'^{१९}, 'द्वेष्ट्राभौ तर्षद्भव'^{२०} ॥ ९ ॥
 समप्रधानयोर्इन्द्र उदात्त उभयोरपि ।
 'द्यावापृथिवी भूत'^{२१}, 'हवामि यित्रावत्वी'^{२२} ॥ १० ॥
 प्रधान इत्र पूर्वोऽत्र प्रधान इच्छिन्न ।
 स सोमारदयोर्इन्द्र^{२३} 'मा सहुता'^{२४} निवर्त्तनम्^{२५} ॥ ११ ॥
 बहुव्रीहिषु वाच्यं विशेषणविशेष्ययो ।
 'अभिद्वौता नविर्भु'^{२६}, 'अर्षे स्याप्यो यवे'^{२७} ॥ १२ ॥
 'मिन् हुन पुष्टदध'^{२८}, 'श नो विष्णुस्त्वम'^{२९} ।
 'वन्ध्याद्'^{३०}, 'सतर्षा'^{३१}, 'त्रिवेदेण'^{३२}, 'त्रिनागि'^{३३} च ॥ १३ ॥

१ 'सुहृत् किं खं रवि' २ त्रिको लं रवि^२ ३ ऋ १,५,१ ४ ऋ १,१५,०
 ५ ऋ १,१२,२ ६ ऋ १,२५,१२ ७ ऋ १,२०,१६, १७ सहा रवि ८ त्वं एव किं
 ९ ऋ १,२५,५ १० ऋ १,२,५, 'स वागत इवि ११ ऋ १,१५,५ १२ ऋ १,१२,५
 १३ ऋ १,२२,११ १४ सन्ति चानिव रवि, ऋ १,२१,२ १५ न विं एष १६ इ पवा,
 ऋ १,२२,९ † 'कै मूक्ये १७ नास्ति एष विं १८ ऋ १,१५,२ १९ ऋ १०,८५,११;
 'साम्भवा' ब्रह्म २० ऋ १,२१,१ २१ ऋ १०,९१,९ २२ ऋ १,२५,१ २३ तु वै
 २,२,१०,५ सोमारदयो । ओम्ब^२ ब्रह्म २४ ऋ २,२२,५, 'हृत्ति ब्रह्म, 'पृती वि', 'वृत्ति एष
 २५ दर्शनम् ब्रह्म २६ ऋ १,१,५ २७ ऋ १,१,९ २८ ऋ १,२,७ २९ ऋ १,१०,९
 ३० ऋ १,१६५,१२ ३१ ऋ १,१६५,२ ३२ १,११८,२ ३३ ऋ १,१६५,२

उदात्तद्वयोमयोर्दृष्ट पूर्वसिद्धयपि चोत्तरे ।
 उदात्तानुगुणद्वयार्थो दर्शनीय इति स्थितिः ॥ १४ ॥
 अन्तोदात्तोऽन्यपीभाव स 'अनुनामर्तर्पणयाम्' ।
 'प्रतिदोष रूपाण' ११ च तादृशा सन्ति चापरे ॥ १५ ॥
 अनुनाम विमरत्यर्थे नाऽनोरथोऽस्ति कश्चन ।
 पश्चात् कामस्य यद्वास्तु तथाऽप्यन्ते स्वरो भवेत् ॥ १६ ॥
 प्रतिदोष गृणानोऽत्र वीप्सा द्योतयति प्रति १ ।
 दोषात्प्रत्ये वाचकश्च ततस्तस्मिन् स्वर स्थित ॥ १७ ॥
 अथ विग्रहवाक्यानि विस्पष्टप्रतिपत्तये ।
 सुकृष्कर्मणा^२ कर्ता पुरुषा च तथा द्विव ॥ १८ ॥
 भाग्यनाऽय^३ तु संमको विप्रैराहृष्यते तया ।
 तय सक्षय न हिंसितमचोदेत्यस्य विग्रह ॥ १९ ॥
 म य समर्थो युद्ध इति युदाऽसामर्ध्यदर्शनम् ।
 प्रधान हृद्गो वायुश्च मित्रश्च वरणोऽपि च ॥ २० ॥
 अथ अतु क्वचि क्कान्तो^४ बहुमीहेस्तु विग्रह ।
 'उररस्थि प्रमो' वरय शीणि चकान्ति सन्ति च ॥ २१ ॥
 कामेषु तर्पयेषा न पश्चात् कामस्य वा पुन ।
 रात्रीरात्री प्रविशोपमिति विग्रहदर्शनम् ॥ २२ ॥
 सर्वेष्वेपु समासेषु यत्रयत्र स्वरो भवेत् ।
 कात्त युन वाऽत्रलम्ब्य स्वरं त स्यादवेदिति ॥ २३ ॥

हिरण्यस्तस्य । 'आगच्छत । गामिच्छन्तो वयम् इन्द्रम् उपवाचाम । उपवामनात्तव' इ
 अस्माकम् अनेकापामिलापिणीं अग्निं सुष्टु वर्षयति । हिसकवर्जित^१ अस्य धनस्य इ
 आवर्जयति । उदाह—गलाम् सट्ठम् इति आचर्तयतीति ॥ १ ॥

सुष्टुष्टु ० 'स्वामि प्रथम' (अ १, ३१, १) इति सप्तमशुभाके पञ्च सूक्तानि । तत्र 'दत्तानाम' इति
 पञ्चदशार्चनूतीय सूक्तम् । आग्निस्तो हिरण्यस्तस्य अग्नि । अिष्टुम् छन्द । इन्द्रो देवता ॥

देवा परस्परमेव कथयन्ति । दे देवा 'गम्यन्त पणिनामकेनासुरेषु कथयन्ता' आत्मदीया ता
 प्राप्नुमिच्छन्तो यूयम् एत आगच्छत । युष्माभि सहित्वा वयम् इन्द्रम् गयानयनसमये

१-१ य इति विं ल्य २ अ १, १०, १ ३ अ १, २५, १० ४ अग्नि ल विं ल्य ५ लक्ष
 विं ल्य ६ मो' वैभल, माभेन य इति ७ अण्यो ल << इति स्तिमो इति, उपकिन्तो
 रधि, निरानो निकतो वैभल ९-५ सुष्टुत्तम् तु नास्ति इति १० अग्नि वरणात्तान् मूको
 ११-११ नाग्नि मी १२ इति वि

उप अयाम् प्राप्तवाम^१ । स चेन्द्र अनाद्युष इति करहित सन् अस्मावम् देवानाम् प्रमत्तिम्
गोलाभेन हर्षयित्वा प्रकृष्टा बुद्धिश्च सु वचुषाति सुष्ठु अर्धयति । आत् अन्तरम् स इन्द्र
अस्य राय धनस्य यवाम् गोरूपस्य सम्बन्धि भरम् वेतम् उत्कृष्ट ज्ञानम् न अस्माकम् कुर्वित
आवर्जत अधिक प्रापयति^२ ॥ १ ॥

उपेद्रहं धनदामप्रतीतं जुष्टां न श्येनो वसतिं पतामि ।

इन्द्रं नमस्यन्तुपमेभिर्कैर्यः स्तोत्रम्यो हव्यो अस्ति यामन् ॥ २ ॥

उप । इत् । अहम् । धनदाम् । अप्रतिश्रुतम् । जुष्टाम् । न । श्येन । वसतिम् । पतामि ।
इन्द्रम् । नमस्यन् । उपमेभि । अकै । यः । स्तोत्रम्यः । हव्यः । अस्ति । यामन् ॥ २ ॥

स्कन्द० उप हाद्य पतामि इत्याख्यातौन सम्बन्धयितव्य । इत् हाद्य पदपूरण । अहम् धनदाम्
धनस्य दातारम् अप्रतीतम् अप्रतिपत्तम् । जनुभि अप्रत्ययितभूतपूर्वमित्यर्थ^१ । जुष्टाम् न श्येन
वसतिम् यथा प्रिया वसति^२ निवासस्थान श्येन उपपत्तेर् न्युत्पत्तामि उपवर्णयामि । कम् । इन्द्रम् ।
कथमभूत्^३ नमस्यन् परिशरन्^४ । कीदृशौ । उपमेभि 'उपम' (गिच २, १६) इति अन्तिकनाम ।
"सन्निहृष्टे । इन्द्रस्य योग्यैरित्यर्थ^५ " । कै^६ । अकै मन्त्रे । मन्त्रे स्तुवकित्यर्थ । कीदृशिन^७ ।
उच्यते । यः स्तोत्रम् यद्यर्थे पशुधेया । स्तोत्रणाम् हव्य आह्वयव्य^८ अस्ति भवति^९ ।
इ^{१०} । यामन् अधिकरणेभ्य अतिर्हृष्टव्य । यन्नि देवता अस्मिन्निति यामा^{११} यज्ञ वज्र ॥ २ ॥

वेङ्कट० उप एव पतामि अहम् धनस्य दातार हातुभिरप्रतिश्रुतम् इन्द्रम्^{१२} अर्चयन् उपमानभूतै मन्त्रै^{१३} ।
य इन्द्र स्तोत्रम्य हव्य भवति^{१४} यज्ञे अहनि^{१५} वैति^{१६} ॥ २ ॥

मुद्रा० "य इन्द्र^{१७} स्तोत्रम्य स्तोत्रणाम् अनुष्ठानाम् अनुष्ठानार्थम् यामन् कवीयजनुभि सह वृद्धति
पुद्गे हव्य अस्ति वैराह्यातक्यो भवति । तम् इन्द्रम् अहम् अनुष्ठाय उपेद्र पतामि उपामो-
श्येव । किं कुर्वन् । उपमेभि उपमानस्थानीयैरथमै अकै स्तोत्रे सह ममस्वन् पूनयन् ।
कीदृशमिन्द्रम् । धनदाम् धनप्रदम् अप्रतीतम् अप्रतिगतम् । बलिभिरतिरिक्तमित्यर्थ^{१८} । इन्द्र-
प्राप्तौ वृष्टान्त । जुष्टाम् पूर्वै सेविताम् वसतम् स्वकीयनीदरुणा निवासभूमिन् श्येन न
यथा श्येननामकौ वेगवान् पक्षी स्वकीयस्थानं प्रति आहरणं भावति तद्वत् अहम् इन्द्रम्
स्वरथा प्राप्नोमि ॥ २ ॥

नि सर्वेभ्य इषुर्धूरसक्तु सम्यो गा अजाति यस्य वष्टि ।

चोष्क्यमांण इन्द्र भूरि वामं मा पुष्पिर्भूरस्मदधिं प्रवृद्ध ॥ ३ ॥

१ प्राप्नुवाम् सूक्ते २ "वे वि ३ "मृनि" कु ४ "वी अ ५ नास्ति सूक्ते
६ परिपणकनामम् । परि" कु ७ ० "त्य सत्य कु, सतिवैरित्यव अ ८ नास्ति कु ९ य कीदृ
रवि, कीदृ एव कु १० १० नास्ति अ कु ११ यम् कु १२ केन्द्र अ वि^२ उप रवि कु
१३ तु रवि, नास्ति सूक्ते १४ १४ यज्ञे अति कु, "ते अति अ" १५ पौरी सूक्ते १६-१६ नास्ति वि,
१७ ३१

नि । मींसेन । इषुधीन् । असक्त । मम् । अयं । गा । अजति । यस्य । वष्टि । चोक्षुप
मांण । इन्द्र । भूरि । मामम् । मा । पणि । भू । अस्मत् । अर्थि । प्रऽवृद्ध ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'सर्वेभ्यः' समग्रया सेनबोधेन इषुधीन् तृणान् नि असक्तं यन्त्र सङ्घे । निपजति ।
आत्मन पृष्ठे रथे वा निवसतीत्यर्थं । निपज्य च अर्थ इंधर इन्द्र 'राज्या स्वमूढा' ग
मम् अति अत्र गतिक्षेपणयो । सम्यक् क्षिपति । स्वराप्त् प्रति प्रेरयति । अपहृतीत्यर्थं ।
यस्य वाच्य 'अपहृतुं कामयते तस्य सर्वस्यापहृति । न केनचित् प्रतिबन्धु शक्यत इत्यर्थः' ।
'अथवा' स्वाश्रितेभ्यो दातृकाळे यदर्पणं तदत्र क्षेपणमभिप्रेतम् । स्वाश्रितेभ्यो दातृकाळे समजति
सम्यक् क्षिपति अर्पयति । यस्य वष्टि क्षेप्य कामयते । यस्मिं स्वाश्रिताय अभिनेत दातृ
मिच्छति तस्मिं ददातात्यर्थं । अथवा मावोऽज्ञावोऽभिप्रेता । निपज्येषुधीन् मेधं प्रन् मा
सम्यक् क्षिपति । धरत राजो यजमानस्य वा क्षेप्य कामयत इत्यर्थं । परोऽर्धं प्राप
हृत् । पूर्वस्माद्दिक् प्रापयम् । चोक्षुषामाण स्तुन् आमरण अग्नयः । इह तु भूरि वामम् मा
पणि भू इत्यर्थे' सम्बन्धात् दानार्थं । नत्यर्थं पुन पुनर्वा दत्त हे इन्द्र' भूरि बहु वाम
वननीपमत्यन्तोऽष्ट घन मा पणिम् । पणिर्वाणिप्यते । तेन चात्र स्वगतमत्पदम् दृश्यते ।
माऽवृद्धो' भूरित्यर्थं । अस्मत् अभि अस्माकमुपरि । अस्मान् माऽस्य वा इत्यर्थं । हे प्रद ।
'वीर्येण शरीरेण वा' ॥ ३ ॥

पेङ्कट० निपजति' समग्रया सेनबोधेन इषुधीन् आत्मपृष्ठे । अयं' सम् अति इंधर पन्त्र सत्तै,
राज्या सम् राज्ञिभिरवृष्टानाहृतम्' इच्छति' । दत्त इन्द्र' बहु वननीय घनम् मा पा
भू अस्मात् प्रद । पणि पणतात् । कात्पणमनपेक्ष्य' देहीति ॥ ३ ॥

मुद्रल० सर्वमेव दृष्टसेनायुक्त इषुधीन् राज्यामाधारभूतान् निपज्यान् नि अमच नितरा इ
भागे योनिवशात् । अर्थं स्वामी इन्द्र यन्त्र दवस्य वष्टि अहुरेणापहृता सा प्रदर्थं
कामयत, तस्य देवस्य शृष्टे ता गा मम् अति सम्यक् प्रापयति । हे प्रद । मष्टवृद्धिदुम्'
इन्द्र' भूरि वामम् प्रभूत गोत्प घनम् चोक्षुषामाण अस्मभ्य प्रवण्डम् अग्नय् अभि अस्मात्'
पाण मा भू स्वमहारी मा भूवा । मया मूल्य मा याचस्वेत्यर्थं ॥ ३ ॥

पथीहिं दस्युं धुनिर्न धुनेनै एश्वरन्नुपश्राकेभिर्निन्द्र ।

धनोरार्थिं त्रिपुणक्ते व्यापुश्रयज्वानः मनःकाः प्रेतिभीयुः ॥ ४ ॥

नी । हि । दस्युम् । धुनिर्नम् । धुनेनै । एश्व । चरन् । उपश्राकेभि । इन्द्र । धनो । अर्थि ।
त्रिपुण् । तं । मि । आश्रुन् । अयंजान । सनया । प्रऽतिम् । ईयु ॥ ४ ॥

१-३ उपश्रय' अ. उपश्रय' कु २२ उश्रु' प्रभूता अ ३३. नास्ति अ रवि ४४ नास्ति
अ । नास्ति मूढः ५ नास्ति इ ६ शयेन अ कु ७ नास्ति अ कु ८-९ सेनायुधे
यनेन गरी अ कु ९ निपजति कु १० अ य कु रवि ११ 'वृष्टान्' सम्यक् ॥ 'नाम' रवि'
१२ रति वि' रथे १३ 'अपेक्ष वि' लय 'वनोदय कु १४ 'राज्ये' री'

स्कन्द० ते वि आयन् इति तच्छब्दमुत्प्रेष्यन्तीऽऽख्याहार्य । उत्तरार्धर्चस्वीञ्च म्योभिर्बहुवचनान्ते
सामानाधिकरण्यात् दस्युम् धनिनम् इति बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । यान् यधी हि^१ द्विशब्द
पदपूर्णे । इत्यनान्ति दस्युम् दस्यूनं यान्^२ धनिन धनवत् धनेन निन्दुरेण वज्रेण
एव एव चरन् पर्यटन् । न च केवलं वज्रेण । किन्तुहि^३ । उपशापेभि शस्यन्ते यैर्दस्यो हन्तु ते
शापा शक्य । उपशापदस्तु धास्वर्णानुवादी । अकिञ्चिज् । हे इन्द्र ! अथवा अहिरसोऽत्र उपशाका
'अभिप्रेता । 'चरन्तिवेवदपेक्षा च सहयोगलक्षणा' तृतीया । एकं^४ यजानधी अहिरोभि सह पर्यटन्ति-
त्यर्थं । अहिरसो हि 'इन्द्रो विदुरहिरसश्च घोरा' (ऋ १०, १०८, १०) इति घोरावादि
दर्शनात् इन्द्रात् किञ्चिन्म्यूनशक्य । अथ एषा वसन्तसप्तमिन्वादिन्द्रापेक्ष उपशाकन्यपदेश ।
इन्द्रस्य च सप्तयोऽहिरस । सप्तकिञ्च सह पर्यटन्म्युपपन्नम्^५ । धनो अधि धनुस्तान् अप-
तितोऽपि^६ क्षन्तिरक्षणम् । धन्वत्तद्वत्स्य वा (तु निघ १, ३) अन्वतिरक्षणाञ्च छान्दसमिद् सप्तसारण
नकारकोपञ्च । अन्वतिरक्षत्योपरि विपुलकं विष्वक् इत्यत्रेत्तञ्च ते वि आयन् विद्यता गता । महा^७ अपि
सन्त भयजमान सनका सनकासन्वत्य^८ पुराणवचनस्यैव रूपम् । चिरन्तना भयहार । जन्मन
एव प्रभृति वागवर्जिता इत्यर्थं । प्रेतिम् प्रयाग मरणम् इवु गता । तथा अपि सन्तस्त्वया
मारिता एवेत्यर्थं ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यधी हि इव वज्रेण उपक्षयवितार धनवन्त वृत्रम् एक एव चरन् सहायभूतौ मरुद्भि
सह । तत्र तत्र धनुष सकाशात् विष्वक् ते वृत्रसहाया विविध गता । अपजमाना
प्रता^९ ते मरण गता ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! धनिनम् बहुधनोपेतम् दस्युम् घोरा वृत्रम् धनेन कठिनेर्ब^{१०} वज्रेण यधी हि ॥
इत्येवम् सप्त उपशापेभि समीपवसिभि शक्तिपुष्टौ मरुद्भि सहित्ये भूत्वा एव चरन् प्रहृष्टं
स्वयमेक एव^{११} मच्छन् । यद्यपि मरुत समीपे वर्तन्ते, तथापि ते प्रोत्साहयन्ते, न तु वृत्र
प्रहरन्ति । प्रहृष्टां तु स्वयमेक एव^{१२} । धनो अधि इन्द्रसम्बन्धिनो धनुष उपरि चितुगद् विविध
मागमुद्दिश्य ते वृत्रानुचरा^{१३} वि आयन् विविधमागच्छन् । आगत्य ॥ अथयन् यज्वरिषोऽपि
सन्त सनका सनकासन्वत्या वृत्रानुचरा प्रेतिम् इवु मरण प्राप्ता^{१४} ॥ ४ ॥

परां चिच्छीर्षां यं वृत्रुस्त इन्द्राऽर्धन्वानो यज्वभिः स्पर्धमानाः ।

प्र यद् द्विजो हंसिवः स्थातस्त्र निरंघ्रतौ अंघ्रयो रोदंस्योः ॥ ५ ॥

परां । चिद् । शीर्षा । यन्वृ १० । ते । इन्द्र । अर्धन्वान । यज्वभि । स्पर्धमाना । प्र । यत् ।
द्विज । हंसि । स्थात । अंघ्र । नि । अंघ्रतान् । अंघ्रय । रोदंस्यो ॥ ५ ॥

१ नास्ति हु १ नास्ति अ ३ नास्ति मुको ४ ४ 'दपेहव न सहयोगलक्षणे तु ५ अनेक
अ रवि ६ पर्यटन्तुष' रवि ७ 'चरन्तिवपि मुको ८ सप्तम्य' रवि अ ९ सन्त वि', प्रता
रूप वि', पुष्टितम् ल, युक्तते वि' १० नास्ति वि ११ ११ नास्ति वि मै' १२ १२ नास्ति
मुको

स्वप्न० केन पुन' प्रकरोष्य प्रेतिमीयु । उच्यते—चिन् परा चित् इति शब्द पदपरण । शीर्षा स्वानि
 शिरासि^१ स्वया डिब्रानि सन्ति^२ परा वरतु पराप्रतिवन्त । भूमौ पर्यस्तवन्त इत्यर्थ । हे द्रु^३ !
 अथान्वा न चमि त्वदाश्रितै सह स्पर्धमाना । कदा । उच्यते—प्र यत् । प्रशब्द अथन
 द्रव्याभ्यातेन सम्बन्धवितक्य । यत् यदा दिव हरिव स्थान दिव इत्येतत् स्यादपि
 स्वप्नेन सम्बन्धवितक्य । हे दिव स्यात् । सुलोकस्थाधिप्यत्^४ हरिव । उप । अतस्त^५ ।
 प्र नि अतस्तान् अधम प्रवर्षेण निरधम अपकालितवानसि अतस्तान् अकर्मण अयदृत् ।
 रोदन्तो पावाशृण्व्यो सकाशात् । लोकद्रव्यादपीत्यर्थ । अथवा प्र यदिव इति पध्दत्^६ ।
 प्रथमा, इन्द्रप्रतिनिर्देश । अधम इत्यपि लक्ष्ये^७ लृट् । यस्त्वममतामपदृत् मनुपद
 द्वयोरपि निर्वमपि, ॥ वधीर्हि इन्मुमिति^८ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० परा वरतु^९ शीर्षानि ते इन्द्र । आसन् पराद्भुक्षा^{१०} सुद्वान्^{११} । अथान्वा न चमि
 स्पर्धमाना । यदा त्वं दिव स्यापचित^{१२} हरिव । अदृष्टा^{१३} प्राविष्टया शशू^{१४} प्रति, इति
 गौड अयनमानान् तान् पावाशृण्व्यो नि अधम ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! ते शृगानुचरा शीर्षा स्वर्गीयानि शिरासि परा चित् परा^{१५} सुलोक्येन हृत्वा
 वरतु गतवन्त । कीदृस्तास्ते । अथान्वा न स्वप चागरहिता चमि^{१६} पावाशृण्व्यो^{१७} सह
 नर्धमाना । हे हरिव ! हरिनात्मशास्त्रपुत्र^{१८} स्यात् । स्थितियुक्त^{१९} सुद्वे बलापनरहित^{२०} तप । शीर्ष
 पुत्र^{२१} इत् । यत् यदा दिव अन्तरिक्षान् रोदन्तो पावाशृण्व्यो सकाशात् अतस्तान् प्रदरहितात्
 शृगानुचरान्^{२२} नि अधम^{२३} निक्षेपेण धमन इववानसि । वदानी त्वदीपमुक्त्वापुना पुत्रा
 सन्तो मनुजुरिति पूर्वशास्त्रप ॥ ५ ॥

इति प्रथमाहके शृतीपाण्याये प्रथमो पर्व ॥

अप्युत्सन्नमनसस्य सेनामयांतयन्त क्षितयो नर्षगाः ।
 वृषापुत्रो न वत्रयो निरष्टाः प्रकृतिरिन्द्राश्चितयन्त आयन् ॥ ६ ॥

अप्युत्सन् । अनग्रस्यै । सेनान् । अयांतयन्त । क्षिनयं । नर्षगा । वृषपुत्रं । न । नर्ष ।
 निऽअष्ट । प्रवत्सिभि । इन्द्रात् । क्षितयन्त । आयन् ॥ ६ ॥

स्वप्न० एकदाश्विनीमिद्वयं यत्पञ्चशतश्याप्याहावी^१ । य अनुरा अप्युत्सन्न योधीपुमिद्वयत्^२ ।
 अनग्रस्य प्रशस्त्यन्तस्व सेनान्, तान् काश्चित् अयांतयन्त वातवतिरेषकर्मो (दृ निप २, ११) ।
 आधिक्यात् लिख इतवन्त । निष्कृतिस्वामिष्यांश्च इन्द्राय चातितवन्त । के । निनय मनुष्या ।
 कर्म । नमका 'अ हरलो न निनगे नमया' (अ १०, १४, ६) इति सामानाधिकरण्याद्दंतादि
 रणोऽग्र नमया इत्युत्पन्नत् । त इति तपस्यन्तो नवभिर्मासे सिद्धि यत्रा । ते काश्चिरेषात्
 पन्त । केचित् शृगानुष न वत्रय निरष्टा वृष प्रथमममयो बलवान् वृषभः । तेन सह

१ नास्ति कु २ २ नास्ति मूको ३ ३ नास्ति कु ४ ४ प्र वरुण इति, वरुण इति
 अ कु ५ ५ शान्ते मूको ६ ६ निव गमदि व रति, वधान्पुत्र कु ७ ७ इत् परात्पि रिं व
 ८ नास्ति रिं व ९ ९ पावनुग अ; 'मुरजे रिं व' १० १० वृष कु ११ ११ नर्षग रति
 १२ १२ रति १३ १३ निधय रिं व १४ १४ 'वत्रय' कु १५ १५ निरुपन्त इति ।

ये युष्यन्ते ते वृषायुष । नानन्द उपासायाम् । यत्रय प्रजननासमयो दुर्वर्हा वलीवर्दा ।
 निरौता अष्टम्यो निरष्टा^१ पवितद्वसना^२ अत्यन्तवृद्धा बलीवर्दा । ये यत्रयो निरष्टाश्च वृषेण
 सह युयुत्सन्ते यथा ये तादित्य अत्यन्तपराहमुसा नदयेषु, उद्भव । यवद्वि प्रवमानैरत्यन्त
 क्षीणगतिभिरथै रथैर्वा दन्द्रात् नितयन्त जानन्त^३ । किम् । सामर्थ्यादि त्रस्य परारुमम् ।
 अथवा चित राचोदने इत्यस्य चितयन्त इति रूपम् । चोदयन्तोऽध्वन् आयन् अगमन्
 नष्टा इत्यर्थे । अथवा निरष्टा इत्येतत् अथु व्याप्तौ इत्येतस्य रूपम् । प्रपक्षिरित्येतेन
 च सम्बध्यते । प्रपक्षिरित्येव अक्षिरोविषयम् । यथा वृषेण सह युयुत्समाना यत्रयस्तेन व्याप्ता
 मदयेषु, एव निरष्टा निश्चयेन व्याप्ता प्रपक्षि इवमानैरत्यन्तक्षीणगतिभि अक्षिरोभि
 चक्षानुचरानानुपीणामोक्षा पराश्रम स स्वयमसह्यपराक्रम इत्यक्षिर पराक्रमादेवेन्द्रस्य पराश्रम
 जानन्तप्रोद्दयन्तो^४ वाइवात् स्थानमग्रादेवेन्द्राद्^५ आयन् यथा यथा । ये इन्द्रस्य सनामयुयुत्सन्
 ते नचिद्वत्ता केचिन्नष्टा इति समसार्थं ॥ ६ ॥

वेङ्कट ० अयुयुत्सन् अक्षरहितस्यो सेनाम् अरुता १ । अथैनमिन्द्रम् नवम्वा क्षितय सुदार्यं निरामयन् ।
 अथ ते वृषायुष द्विद्वयुषणा इव बाधेभ्यात् उरुष्टा १ साच्येन^६ युष्यमाना प्रकर्मगतमवद्भि-
 रथै^७ बलवानयमिन्द्र^८ इति जानन्तो सुदान् मणिगवा^९ ॥ ६ ॥

मुद्रल ० अनवपण्य गहंभीषणोपरदिष्यस्य इन्द्रस्य सेनाम् प्रति अयुयुत्सन् वृषस्वानुचरा सुदमैच्छन् ।
 उदातीम् नवम्वा मयनीषणतय^{१०} स्तोतम्यपरिश्रा^{११} क्षितय मनुष्या अक्षिरप्रसूतय अवात
 यन्त सुदार्येन्द्र इन्द्रम् नानाविधर्मन्त्रै प्रोत्साहितयन्त । इन्द्र^{१२} योषु गते सति निरष्टा
 तेनेन्द्रेण निराहृता मृतानुचरा चितयन्त स्वकीयामराधि ज्ञापयन्त इन्द्रात् इन्द्रस्य सकारात्
 प्रपक्षि प्रवली पलायितु सुचक्रे माग्नि आयन् वृरे गतयन्त । उष्टात् । वृषायुष
 वृषेण सैचनसमर्थेन युस्ययुषेण श्रेण सह युद्ध कुर्वन्त यत्रय न ययुसका इव । ते
 यथा प्रबलेन निराहृता भवन्ति उद्भव ॥ ६ ॥

स्वमेतार्द्रुदतो जर्षतुधायोधयो रजस इन्द्र पारे ।
 अवाद्दहो दिन आ दस्युमुचा प्र सुन्वतः स्तुवतः शंसमावः ॥ ७ ॥

त्वम् । प्तान् । उद्भव । जर्षत । च । अयोधय । रजस । इन्द्र । पारे । अर्ष । अद्दह । दिन ।
 आ । दस्युम् । उच्चा । प्र । सुन्वत । स्तुवत । शंसम् । आव ॥ ७ ॥

१ नास्ति कु २ के ३ इ ४ ५ इ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

स्वन्द० त्वम् एतान् असुरान् मेघान् वा इदं जयत न जहं मह्यहृतनयो । इदंते इदंशब्द । सर्वास्वयस्यासु वर्तमानानित्यर्थः । अयोधय योधितवानसि । रजस षोडशमीतत् (इ या ४ १९) । अन्तरिक्षलोकास्य सुश्लोकस्य वा । हे इन्द्र । पारे अन्ते अवस्थितान्^२ । भयाद्दन्तरिक्षस्य दिवो वा अग्रे^३ नष्टानपि सत् इत्यर्थः । किञ्च^४ अथ अद्द अथवात् अथोभागे । दहतिरप्यत्र सामर्थ्यातिर्भयकार्यं । अथो निरयम निर्भयसि वा । दिव सुलोकात् । आकारस्तु पद परण ।^५ इन्द्रमुम् शत्रुम्^६ उवा उच्चैरप्यवस्थितम् । किञ्च सुन्वत स्तुवत च यजमानस्य धाम्न कामम् । प्राय प्रकल्पेण रक्षितवान् रक्षितवान् वाऽसि^७ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वम् एतान् असुरान् इदं इदं च पृथिव्या 'पारे अन्ते अवस्थितान् योधितवानसि' इदं^१ । तत्रानीम् उपलूतात् दिव असुरम् अथ^२ नीतवानसि^३ । सुन्वत स्तुवत च मार्गस्य प्रकर्षेण सरक्ष^४ ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । त्वम् इदं रोहण कुर्वत यजत मह्यम कुर्वत च एतान् परिधानपि वृणाद् अत्^१ रजस पारे अन्तरिक्षस्य परमाणे अयोधन युद्धमकरो । सुदन् मारितवानित्यर्थः । इत्युम् उभयपधितार पृथग् दिव वा सुलोकादानीय उवा उच्चैरप्येव अथ अद्द वाचवानसि । वृण सपरिवार विनाह्य 'तत् ऊर्षम्'^२ सुन्वत सोमाभिपय कुर्वत स्तुवत 'स्त्वो कुर्वतो'^३ यजमानस्य शत्रुम् शत्रुमित् ५ आथ प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ ७ ॥

त्रुक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मृणिना शुग्भमानाः ।

न हित्वानासंस्तितिरिस्त इन्द्रं परि स्पशो अदधात्सर्वेण ॥ ८ ॥

त्रुक्राणासः । परिणहम् । पृथिव्या । हिरण्येन । मृणिना । शुग्भमाना । न । हि-गुनासः । तितिर । ते । इन्द्रम् । परि । स्पशं । अदधात् । सर्वेण ॥ ८ ॥

स्वन्द० चक्राणास कुर्वन्त पारणहम् पृथिव्या गह रण्येन । सर्वतो रण्यते येन पृथिवी स पृथिव्या परिणाह^१ । प्रायःप्रायःप्रायः । दुर्गाणि कुर्वन्त इत्यर्थः । हिरण्येन मृणिना शुग्भमाना शीभयत ।^२ किम् । सामर्थ्यात् स्वशरीराणि । स्वाभि हृत्वरक्षाभिधाना भाव्यादन्त्याश्च सन्त इत्यर्थः^३ । न हित्वानाम तितिर ते हिनोक्तिर्वृद्धार्थः । तिरति शक्नोत्यर्थः । शक्नोत्येव कर्मन्वृत्तात्स्वशरीरानुपद्रव्य निरपरमाद् प्रतियोगिमिति वाच्यत्वोप । ते इत्यसुराणां प्रतिनिर्देशः । 'सर्वेप्रकारं शर्भमाना असुरा नैमादाकनुम् प्रतियोगिमित्यर्थः'^४ । कम् । इन्द्रम् । कस्त्यात् । उच्यते । यस्मात् तापुत्र्य

१ नास्ति कु. २ 'स्वितवान् अ कु ३ अगात् कु ४ नास्ति रवि ५ ५ दात्तं इन्द्रम्, त्वम् इन्द्रं रवि ६ ६ मरुतेषु तस्मिन्निनि तपयति वा रवि, मरुतेषु सर्वितवान् तेषां ७ इन्द्रं अ'रि'. ८ ८ पारे रोषि' रि' अ' ल रवि, पारे वासिन्नामन्ने इ 'रिष्यन्तु' बोधविशयनिदि रि' अ' ९ नास्ति अ' १० नास्ति इ रवि ११ आस्ति' रवि १२ 'यत्त कु १३ इन्द्रं नि १४ १५ तदुभय म' रि १५ १५ लोकायो म' १६ परिणह रवि १७ १७ नास्ति कु; किं ह्यर्थं नास्त्यान्त्रय त' अ; किं ह्यर्थं ता' रवि' १ नास्ति मूको १८ १८ त प्यार्थं नास्ति अ; ततो र्वयं नास्ति कु

परि स्परा अदधात् पर्यदधात् सर्वतो निहितवान् इन्द्र स्वप्नो वापकान् । न केवलम् स्वयमेव किं तर्हि । सूर्येण अन्वैरपि देवै सह सम्मन्वेत्यर्थः । यस्मान्वातचक्षुर्नन्नाक्षिकितुश्चेत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० कुवांशा माच्छादन महत्त्वा पृथिव्या हिरण्ययेन अट्टारेण शोभमाना ते इन्द्रम् प्रति गच्छन्त न दौर्गन्तः । सोऽयम् सूर्येण सह परित रक्ष्मीन् निहितवान् ॥ ८ ॥

मुद्गल० ये वृत्रानुचरा पृथिव्या मूमे परीणहम् आच्छादन सर्वतो व्याप्तिम् चक्रणास कुवांशा हिरण्येन हिरण्यपुञ्जन मथिना कृष्टवाहादियतेन मण्यावाभरणेन शुभ्रमाना शोभमाना हिनानास यथमाना सन्तो वर्तन्ते, ते तेषाविद्या वृत्रानुचरा इन्द्रं पुद्गापोचन्तम् न तितित केतु न समर्था आसन् । उदासी स इन्द्र स्वस वापकान् वृत्रानुचरान् सूर्येण आदित्येन परि अदधात् स्ववहितान् अकरोत् ॥ ८ ॥

परि यदिन्द्र रोदसी उभे अबुभोजीर्महिना विश्वतः सीम् ।

अर्मन्यमानो अभि मन्यमानैर्निर्ब्रह्माभिर्बभूवो दस्युमिन्द्र ॥ ९ ॥

परि । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । उभे इति । अबुभोजी । महिना । विश्वतः । सीम् । अर्मन्यमानात् । अभि । मन्यमाने । नि । ब्रह्माभिः । अबुभूवः । दस्युम् । इन्द्र ॥ ९ ॥

स्कन्द० दा इति प्रथमा । स्वल्पेन तु अप्सुसकम् । यस्मादर्थे वा । यस्त्वं यस्मान् वा हे इन्द्र । रोदसी उभे परि अबुभोजी भुव पाकनाम्बवहारयो । परिपालयति सुखे वा । महिना महता वीर्येण । विश्वत सर्वत । सीम् इति तु यदपूरणम् । यच्छन्दोभुक्तेभ्यश्चन्दोऽभ्याहार्यम् । स तस्माद्वा अनयमानान् मन्यतिरर्थात्किन्ना (तु निघ ३, १४) । अस्तुवत् अभि मन्यमानैः अभिभूयति । "केन । प्रथमम् ।" अन्वयः सामकाली । नि अपम धमतिरत्र "सामध्वान्दन्तर्षीतपयर्षः । प्यन्तश्चापकाह पठेरथे" । वसते । स्वस्मात् स्थानादङ्कारयतीत्यर्थः । कान् । दस्युम् अनन्यमानानिति बहुवचनसामानाधिकरण्यात् बहुवचनञ्च स्थाने इदमेकवचनम् । दस्युन् अन्वभिभूयत । शशून् हे इन्द्र । इति परमेश्वरः । अत्यन्तेश्वरः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० इन्द्र । त्व माहात्म्येन आवाद् "शशून् इत्या चावाप्तमिवी उभे" अथि सर्वत परि अबुभोजी नि स्पलमभुञ्जन्वा । "उदासीमद्वितीये" । अयुञ्जमानैः "अनन्यमानान् अकरोत्" अभि मन्यमानैः मन्त्रैर्विभ "शशून्" नि अपम ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र । यन् यदा रोदसी उभे पुलोकमूलोकादुभौ महिना स्वदीयेव महिना विश्वत

१ वपिपान् २ नास्ति सूको ३ ३ सूर्येण सह अन्वैरपि देवै रपि ४ तान् वि' अ'
 ५ ७ रक्षिभिः मितः वि' अ', मितः वि' ६ नास्ति वि ७ नास्ति वि' ८ अबुभूवः मै'
 ९ प्रथमम् कु अ १० ननुचक्रा कु अ ११ 'मित्' रवि' १२ १२ नास्ति रवि'
 १३ १३ 'त्व अनर्गादिपर्य' । प्यन्तस्थानि का' अ कु १४ 'द्वय' कु १५ मतिः सूको
 १६ अन्वा' वि' अ' कु रवि १७ उभे वि' अ' १८ 'अनुचरा ए वि' अ' कु, 'मनुचरा वि' अ'
 १९ ना प्रकरो' एव तदा' वि' लय २० २० 'मान आशितान् वि' अ' २१ 'वि' वि' एव
 २२ शशू कु अ', उनु वं अ', दस्यु उनु व वि'

सोमं सर्वत परिगृह्य परि अशुभोनी परितो मुक्त्वानसि । तद्वत्नी त्वम् अमन्यमानान् मन्त्रापरं
अशुभ्यातुमगन्तानपि केवलपाठकान् वज्रमानान् क्षमि मन्वगाने अस्मदीया एते यजमाना रक्षणीया
इति अभिमान कुर्वन्ति क्वाभि मन्त्रे दस्युम् चोर वृत्रादिरूपमसुरम् नि अधम नि हारितवानसि ॥१॥

न ये द्विवः पृथिव्या अन्तर्प्रापुर्न मायार्भिर्धनदां पर्यभूवन् ।

युजं वज्रं वृषभर्षक्र इन्द्रो निज्योतिषा तमसो गा अद्भुक्षत् ॥ १० ॥

न । ये । द्विवः । पृथिव्या । अन्तर्म् । आपु । न । मायार्भिः । धनदाम् । परिऽअभूवन् ।
युजंम् । वज्रम् । वृषभ । चक्रे । इन्द्रः । नि । ज्योतिषा । तमसः । गा । अद्भुक्षत् ॥ १० ॥

स्कन्दः ये यदि अशुरा दिवः पृथिव्या च अन्तम् न आपु न प्राप्नुवन्ति । चाथापृथिव्योरुक्तेशवर्तिन
इत्यर्थः । न अपि मायार्भिः प्रज्ञाभिः धनदाम् इन्द्रम् पर्यभूवन् परिभवन्ति । इन्द्रात् 'मन्त्रा
मूना' इत्यर्थः । यच्छन्दश्चुतेस्तच्छन्दोऽध्याहार्यः । तैरपि सह युजम् सम्भ्रम् वज्रम् इषम
वर्तिता चक्रे इन्द्रः । क्षामपि वज्रेण इतवानित्यर्थः । इत्या च ज्योतिषा सीरेण भैरुतेन वा
धमस अत्र गृह्यारो तमोक्तेः स्थापित्वास्ततस्तेषामसुराणां स्वभूत्वा या नि अशुभत् निरुन्धवात्
निष्कासितवानित्यर्थः । अज्या ये इति मेधावा प्रविनिर्वेक्षः । 'गा अशुभदित्यपि शक्यन्
उदकनामा । येऽपि' नपा चाथापृथिव्योरुक्तेशवर्तिन इन्द्रात् न्यूनप्रज्ञालानपि वज्रेण इतवान् ।
इत्या च भैरुतेन ज्योतिषा तदीयात् तमसः अपो निरशुचद् पारितवान् ॥ १० ॥

येह्युक्तं या भार इव पृथिव्या अन्तम् न आपु । न^० कर्माभिः धमस्य दातारमिन्द्र परितोऽभवत् ।
दाता^० जयार्थं सहायन् वज्रम् वपिता इन्द्र चक्रे । तत्र ज्योतिषा या अप^० तमसः निपात्^० नि
अशुभत् दस्यु इत्येति ॥ १० ॥

मुद्रल० ये जलपिबेया 'दिवः पृथिव्या अन्तम्' 'भूमे स्थानम्' न आपु प्राप्ताः । नप
रूपमापन्नेन वज्रेण निरुद्धवान् । अत इव भूमिप्राप्यभवात् धनदाम् धनप्रदा भूमिम् मावाभि
सन्धोपकारादिभिः कर्मभिः न पर्यभूवन् परितो न ध्याताः । जरूपानसस्वाभिपृष्टपातुपका
न अशुरित्यर्थः । तदानीमयम् इन्द्र शुभम कामाना वपिता मेघमेदनाप वज्रम् युजम् स्वस्त
युजम् वज्रः । तत्र ज्योतिषा 'ज्योतमानेन वज्रेण तमसः अन्धकाररूपान् भषात् या तमस
शीरान्मुद्रकानि नि अशुभत् नि शरणं दुग्धवान् । मेघ भिन्वा कल पृष्टवानित्यर्थः ॥ १० ॥

इति प्रथमाहके श्रुतीभाष्याये द्वितीयो वार्गः ।

अनुं स्वधामेधरुचापौ अस्याऽर्धत मध्य आ नान्यानाम् ।
मभीचीनेन मर्नमा तमिन्द्र ओर्जिष्ठेन हर्ननाऽहन्भि घृन् ॥ ११ ॥

११ नागि रवि २२ न्यूनप्रज्ञ अ कु ३ नागि रवि ४ प न कु ५ शेर
मूको. ६ 'स्वाभ्याम्' कु रवि ७ निरुध^० मूको ८ निष्कासि^० रवि ९९ नागि अ कु
१० ग वि^० अ^० ११ तेषन् मूको १२ वा रवि^० १३ मेघान् कु अ^० १४ १५ युजान्
रिवा म^० १५ १५ 'निरुधन्' म^० वि १६ १६ नागि वि

अर्तु । स्वधाम् । अक्षरन् । आर्षः । अस्य । अवर्षत । मध्ये । आ । नान्यानाम् । सद्ग्रीचीनेन ।
मनसा । तम् । इन्द्रः । ओजिष्ठेन । हर्षना । अहन् । अग्नि । वृन् ॥ ११ ॥

स्कन्द० अनुशब्दो लक्षणे कर्मप्रवचनीयः । 'स्वधा' (निघ १, १२) इति उदकनाम । एतत् पूर्वपाठित-
मुदकं तत् प्रति अक्षरन् क्षरितवस्थः क्षरन्ति वा भावः अत्य इन्द्रस्य स्वभूताः प्रसादेन वा । 'अनुपक्षी-
णायामेव पूर्वगृह्यो पुनरपि अवर्षन् वर्षितव्या इत्यर्थः' । अथवा^१ अन्विति पश्चाद्भावे । 'स्वधा'
(निघ २, ७) इत्यप्यत्रनाम । अद्येतेत्येव स्वधाम् इत्येतेन सम्बध्यते । अर्ष इन्द्रस्य^२ स्वभूतां
हवितेक्षणं स्वधाम् तदीयस्य हविषः पश्चात् । यदाऽस्मै हविर्दीयते सदायानन्तरमित्यर्थः । अक्षरन् ।
क्षिप्रक्षरन् । आपो वृष्टिलक्षणाः । कर्म पुनर्मेघेषु निरुद्धाः सत्योऽक्षरन् । अवर्षत मध्ये आ आ
इत्येवः अद्येतेत्ये^३ स्थाने । सद्ग्रीचीनेन मनसा तम् इति तच्छब्दात् पञ्चम्योऽप्राध्याहार्यः ।
यो मेघो वृष्टिनिरोधप्रतिषेधेणार्थं मध्येऽवस्थितजानामयाम् अव^४ अथ । क्षिपतीनाम् ।
नान्यानाम् नाया तार्याणाम् । अत्यन्तबहुनामित्यर्थः । सद्ग्रीचीनेन सह अद्यति गच्छतीति
"सद्ग्रीचीनो बह्वः केन सद्ग्रीचीनेन" सह्यामिना बह्वेण । केन सह्यामिना । मनसा । पश्चैव मनो
गच्छति तत्रैव गच्छति । बह्व मनसा इत्येते तत्र निपठतेत्यर्थः । स मेघम् इन्द्रः । कीदृशेन
बह्वेण । ओजिष्ठेन षड्वचनेन हन्मना इन्द्रा मेघानाम् । अहन् इत्येव । अग्नि शूर दिवसात् प्रति ।
तेषु वार्षिकेभ्यस्सु इन्तु योग्यस्तोषित्वर्थः ॥ ११ ॥

पेहृत्० वृत्रे हते इन्द्रस्य 'आपः स्वधाम् मधु अक्षरन्' । अथान्द्रो नावा तार्याणामयाम् मध्ये अवर्षत ।
सदायानन्तरानुगुणेन एतेन मनसा षड्वचनेन हन्मनापनेन^५ इत्येव अहुरे "दिवसेषु क्षिपति" ॥ ११ ॥

मुद्रल० आपः ब्रह्मणि अस्य इन्द्रस्य स्वधाम् अर्षे ग्रीसादिरूपम् अर्तु अनुशब्दस्य अक्षरन् नैषात्
ब्रह्म अमवन् । उद्दानीमर्थे वृत्रः शम्भानाम् नावा वरणयोग्यानां बह्वीनाम् अयाम् मध्ये
आ समन्तात् अवर्षत वृत्रे प्राष्ठः । प्रभूतजले वर्तमानोऽपि न ममार, किन्तु 'अग्निबृह पृथ ।
सर्वानीम् इन्द्रः सद्ग्रीचीनेन सह गच्छता मनसा वृत्रम् तम् इत्येव ओजिष्ठेन षड्वचनेन
हन्मना हननसापनेन बह्वेण अग्नि शूर कविचिदिवसात् अभिलक्ष्य अहन् तेषु दिवसेषु इत्येव ।
जकमभ्ये पठितव्यापि वृत्रस्य मनो वरेन्द्रस्तिष्ठति तत्रैव सह गच्छति वाप्यामिहाय
इत्येवमित्यर्थः ॥ ११ ॥

न्याविष्यदिल्लीषिर्षस्य इच्छा वि शृङ्गिणमभिनृच्छुष्णमिन्द्रः ।

यावत्तरीं मधुवृन् यावदोजो वर्जेण शत्रुमवधीः पृतन्युम् ॥ १२ ॥

१-१. 'यो मेघपूर्वक्यै उग्रमि (अवर्षत ?) वरिषि स्य इत्यर्थः रवि. २. नास्ति रवि' ॥ कु.
३. नास्ति रवि. ४. नास्ति मूक्ये. ५. अनेनेत्येव अ कु. ६. एव अ कु. ७-८. 'नास्ति अ कु.
८-८. समाना भावः इष्टिः अथवा भावः स्वधाः शृष्टे-अथवा अन्वकार् वि' अ' ; 'आपः स्वसात् अक्षरन् अ, आपः
स्वसात् यत्र अक्षरन् रवि. ९. तार्याणामयाम् रवि. १०. तपशुगमिना अन्मत् यत्र मन्वेऽनुगच्छति 'तत्र गच्छा
तेन वरेण हनन्' वि' अ'. ११. 'तु वार्षिकेषु' वि' अ', दिवसेषु रवि.

नि । अविष्यत् । इलीनिशस्य । इज्जहा । वि । शूक्तिगम् । अभिनत् । शुष्णम् । इन्द्र । यावत् ।
 तरे । मध्वजन् । यावत् । जोषे । वज्रेण । शत्रुम् । अनधी । पूतन्युम् ॥ १२ ॥

स्कन्द० कस्य चिद् यावत्^१ नि अविष्यत् निष्कृष्य विद्ववान् । कस्य । इलीविष्यस्य इलीविशो मेघ । कस्य ।
 'इजा' (निघ २, ७) इति अश्वनाम । विशासन्वो विस्पते । 'वित्यतिश्च भेदनकर्मा' वृद्धिकर्मा वा । इ
 शाह—'विस वित्यतेभेदनकर्मणो वृद्धिकर्मणो वा' (या २ २४) इति । अथवा 'वित्यति, विस्पति, गित्यति' (निघ २, १४) इति गतिकर्मणु पागात् वित्यविगैत्यर्थ^२ । वीतरूपमध्वज्जिनवि
 षद्वयति उदकरूपो वा भूत्वा^३ मच्छतीति इजाविस । इजाविस सधिलीविश उच्यते । इजा
 इका शकारश्च । अथवा इजासन्वोऽपराधेस्तुत्वादुदके वर्णते । विशासन्वोऽप्येकदेशालोपेन विलस्य
 शब्दस्वार्थे । सञ्ज्ञेयोरुदकस्य विलेषु दोषे सान्यप्यावृष^४ विच्छतीति इलीविशो मेघ इत्य । इजा
 द्यानि दुष्पद्यानि^५ । कानि । सामध्यात् उदकनिर्गमनविच्छानि । कञ्चित्पु शूक्तिगम् शीतिगम्^६ मेघम्
 नि अभिनत् विविध भिद्यवात् । विशारितवानित्यर्थ^७ । कीदृशम् । शुष्णम् वज्रनामैवत् (निघ २, १) ।
 सामध्यात्प्राग्वर्णात्तरश्च । यत्कथम् । क । इन्द्र । कस्यचिन्मेघस्य विलान्युद्वाहिवान् ।
 कञ्चित्पु वातवाकं^८ भद्रवानित्यर्थे । अथवा 'शुष्णं पितृ इयत् इन्द्रम्' (ऋ १, १०३, ८) इत्यादिउ
 षर्णानात् शुष्णो नामासुर । स विविध भिद्यवान् विदारितवान् मारितवात्^९ इत्यर्थे । शुष्ण-
 सन्ध्याव इलीविशोऽप्यसुर एव । तस्य स्वमूढानि दद्यानि पुरानि निरविष्यत् । मय
 दाहने । निर्भिद्य^{१०} ताडितवात् । इष्टवानित्यर्थे । परोऽर्थे प्रत्यक्षजो भिद्य वाप्य पूर्वस्मादर्ध
 चात् । यावत् तत्र शरीरसामर्थ्यैल्लक्षणं कथम् हे मयवन् । धनवन् । यावत् च भोज सेना
 लक्षणं कथम् । यावदित्युद्देशात्^{११} तावदित्यप्याहार्यं । तावत् सर्वेण युक्तस्त्वम्^{१२} । वज्रेण शत्रुम्
 अनधी अस्मदीय वा जहि पूतन्युम् सह्यामकामम् ॥ १२ ॥

पेङ्कट० नि अविष्यत् उदकस्य निर्गमनद्वारमावृत्त्य शयानस्य दद्यानि द्वाराणि मेघस्य^१ । वेजस्विर्न
 शुष्णानुराद्य वि अभिनत् दद्र । यावत् मेघ यावत् च वत् मयवन्^२ । तत् सर्वमावाप शृणुताकामम्
 शत्रुम् शुष्णम् अनधी ॥ १२ ॥

सुद्र० इलविशस्य इजाया भूमेर्बिडे शयानस्य वृषस्य सम्बन्धीनि इज्जहा इडिद्वानि अश्विनो
 निडद्वानि प्रमूढानि उदकानि इन्द्र नि अविष्यत् निवसा विद्ववान् । तत् ऊर्ध्वम् शूक्तिगम् गौम
 शिष्वादिशूक्लममाने सायुषैर्यत् शुष्णम् अगत शोषक वृषम् वि अभिनत् विविध ताडित-
 वात् । हे मयवन् इन्द्र । तव यावत् तत्र यावत्सेनोऽस्ति यावत् भोज यावद् दलमस्ति तेन सर्वेण
 युक्तस्त्वम् पूतन्युम् शृणुता सुद्रविष्यत्सम् शत्रुम् वृषम् वज्रेण अनधी इत्यवान् ॥ १२ ॥

अभि सिध्मो अत्रियादस्य शत्रुन् वि तिमिनेन वृषमेणा पुरोऽभेत् ।
 सं वज्रेणाऽसृजन् वृषमिन्द्रः प्र स्वां मृतिर्मतिरच्छाश्रुदानः ॥ १३ ॥

१ तावत् इति २ २ 'तिमेद' इति ३ 'अनिकर्मा' ॥ ४ मास्ति न इ ५ तानि
 मना इ ६ इयवति वि कु, इयवति इति ७ दीज अ कु ८ उर्ध्वं शतशतं कु ९ मास्ति
 न इ १० निवृत्तं कु मिभिद्य अ ११-१२ तच्छब्दोप्याहार्यं । (रवि) तेन सर्वेण मूको १२ 'ए इति
 निरिणोऽपराध इति पुराणि विविध ताडितवात् दद्यादित्यर्थे तेन वि' अ १३. मयवत् इ

अग्निः । सिम्भः । अजिगात् । अस्य । शत्रून् । वि । तिग्मेन । वृषभेण । पुरः । अभेत् । सम् ।
 वज्रेण । असृजत् । वृत्रम् । इन्द्रः । प्र । स्वाम् । मतिम् । अतिरत् । शार्शदानः ॥ १३ ॥

स्कन्द० सिम्भः साधयितेन्द्रः अग्निं जजिगात् अभिगतवान् । सिम्भ् । अस्य एवेन्द्रस्य शत्रून् । अथवा
 सिम्भ इति वज्र उच्यते । साधयिता वज्रः अथ्वजिगादस्वेन्द्रस्य शत्रून् । 'अभिगतेन च
 तेन वज्रेण' तिग्मेन तीक्ष्णेन वृषभेण वर्षिजा तेषां शत्रूणां स्वभूयाः पुरः नगराणि वि अभेत्
 विविधं भिक्षवान् । त्रिनाशित्वचनित्यर्थः । किञ्च उक्तं वज्रेण असृजत् समसृजत् संसृजितवान् ।
 सम्बन्धितवायित्यर्थः । कम् । वृत्रम् असुरम् । इन्द्रः । प्र स्वाम् मतिम् अतिरत् मतिमिति
 मन्वतेरर्चयित्कर्मणो रूपम् । अतिरदित्यग्निं अतिरिष्टव्यर्थः । आत्मीयां स्तुतिं प्रकर्षेणानवर्षयत् ।
 शाशदानः पुनःपुनश्चुरात् वज्रपुराणि च शाशवत् । 'यो हीरकं' कर्म पुनःपुनः करोति
 स 'तत्कर्मसम्पदा आत्मीयस्तुतीः' वर्धयति । अथवा मतिरिति प्रज्ञैवोच्यते । स्वप्रशानवर्धय-
 दिति । यो हि अतिरत्यं करोति तस्य तत्र प्रज्ञास्त्रैरुक्तं वर्धते ॥ १३ ॥

देवकट० साधयिता कर्मणामिन्द्रः अस्य सुष्मस्य साधयितव्यात् सहायान् अग्निं जजिगात्, वि अग्निश्च
 वज्रेण कामानां वर्षिजा पुराणि । 'वज्रेण वृत्रम्' सम् अयोजयत् इन्द्रः । अवर्षयत् स्वाम् मतिम्
 वज्रपुराणि शाशवत् ॥ १३ ॥

मुद्रल० अस्य इन्द्रस्य सिम्भः साधको वज्रः शत्रून् अग्निं इन्द्रवैरिणोऽभिरक्ष्य जजिगात् गतवान् ।
 स च इन्द्रः तिग्मेन तीक्ष्णेन वृषभेण अहेन साधयेन तेन वज्रेण पुरः वृत्रस्य पुराणि वि अभेत्
 विविधं भिक्षवान् । उक्तः स इन्द्रः वज्रेण स्वकीयेन वृत्रं सम् असृजत् संसृजितवान्, संसृज्य च
 शाशदानः वृत्रं हिंसन् स्वाम् मतिम् स्वकीयां हर्षयित्वा इन्द्रिन् प्र अतिरत् प्रकर्षेण वर्धितवान् ॥ १३ ॥

आवः कुसन्दिन्द्र यस्मिन्चाकन् प्रावो युष्मन्तं वृषमं दर्शयुम् ।
 शक्युतो रेशुर्नक्षत् घासुच्छैत्रियो नृपासाय तस्यौ ॥ १४ ॥

आवः । कुसन् । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युष्मन्तम् । वृषमम् । दर्शयुम् ।
 शक्युतः । रेशुः । नक्षत् । घाम् । उद् । छैत्रियः । नृपसाय । तस्यौ ॥ १४ ॥

स्कन्द० आवः 'कुसम् अशुक्लं कुसुमात्मानम् अपिम्' । यस्मिन् कुसुमे यावे कुर्वति चाकन् कामि-
 वानसि सोमं स्तुतीश्च । न च केवलं कुसम् । किं तर्हि । प्र आवः प्रकर्षणारक्षः युष्मन्तम्
 युष्मन्तम् 'वृषमम् नामानां' राजानम् दर्शयुम् बहुव्रीहिम् । केन प्रकरोत्ये । उच्यते । शक्युतः
 'शक्रेण, प्रपुत्र, रेशुः' पौत्रः नक्षत्रं नक्षत्रवर्षितकर्मण्ये व्याधिकर्मा वा । गतवान् श्यासवान्

१-१. 'गतेन वज्रेण कु.' 'गतेन च वज्रेण रवि. २. तीक्ष्णेन अ कु. ३. इ. २६. [पा ६, १९], वैकु.
 ४-४. व इन्द्रं कु. ५. 'उच्यते' 'अग्निवृत्तौ' अ कु. ६. रवि रवि. ७. 'उच्यते' अ' वि'.
 ८-८. 'तेन वज्रेण च वि' एवं वि' अ': इति च वज्रेण कु रवि. ९. 'वज्रेण कु. अ' वि', वज्रेण वि' एवं
 वि' अ'. १०. 'वज्रेण अ' वि'. ११-११. अत्र वृषं जन वरिष् कु; वासि अ. † मारित रवि.
 १२. 'उच्यते' च कु, 'उच्यते' अ. १३-१३. 'वज्रेण वज्रेण अ कु. १४. 'उच्यते' रेशुः कु, 'उच्यते' रेशुः
 अ. अ. १५-१५. 'उच्यते' रवि.

वा याम् धुलोकम् । उक्तं श्वेतेयः उच्छन्दः तस्यौ इत्याख्यातेन सम्बन्धवितम्बः । 'धु' (निय २, १५) इति शिप्रनाम । इण् गद्यौ । धु इत्रा शिप्रा आशुगामिनो जगतः प्रवृत्तिः । तस्या अयत्वं श्वेतेयो वायुः । स च^१ शृणुष्यत् शत्रुमनुष्याभिमन्वनाय उच्छस्यौ उरियतः । शत्रुभिमन्वा^२ युद्धवेलायां महान्तं रेणुं यात्याश्च^३ अकरोदित्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० रक्षितवानसि कुन्तम् इन्द्र । यस्मिन् वृत्से स्तुतीः^४ कामितवानसि प्र भावः च तुष्णम् स्तुतीयां वर्षितारम्^५ दशपुम् वामम् । युद्धे शक्येषुतः रेणुः अन्तरिक्षम्^६ मदात्^७ । प्रवृद्धम्^८ क्षामीव युद्धम् । मय शिप्रायाः पुत्रो दशपुस्त्वयोर्षट्कितः शत्रूणामभिभवाय कर्त्तारिचिद् इदं मया^९ प्रविष्टस्ततः वज्रस्यौ । अस्योत्तरा भूयसे निर्बधनाय 'आवः वामम्' इति ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र । वृषगम् पृथ्व्यामकं गोप्रयवर्तकम् ऋषिम् आवः रक्षितवानसि । यस्मिन् वृत्से वाक्त्वं स्तुतिं कामयमानः वर्तसे, तं वृत्समिति पूर्वज्ञान्बधः । तथा दशपुम् पृथ्व्यामकं दशपु दिव्यं शीघ्रमानसृषिम् प्र भावः प्रकथेण रक्षितवानसि । कीदृशम् । युष्मन्तम् स्त्रीषीः शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन्तम् इयमम् शृणुः श्रेष्ठम् । अफच्युतः स्वदीप्यावस्य दाकार पठितः रेणुः शक्तिः याम् धुलोकम् मथत प्रमोति । श्वेतेयः शिप्रास्याया योपितः पुत्रः पुत्रा वामुभ-
वाज्जळे मयः सन् स्ववनुप्रहाय शृणुष्यत् श्रुभिः वृत्से सोवप्याय जग् तरथी जलाकुत्थितवान्^{१०} ॥ १४ ॥

आवः शर्मं वृषमं तुष्यासु क्षेत्रज्ञेषु मंचवञ्चित्र्यं गाम् ।

ज्योक् विदत्रं तस्यिवांसी अक्रञ्छत्रूपतामधरा वेदनाकः ॥ १५ ॥

आवः । शर्मम् । वृषमम् । तुष्यासु । क्षेत्रज्ञेषु । मंचवञ्च । शिष्यम् । गाम् । ज्योक् । विद ।
अत्र । तस्यिवांसि । अमृन् । वानुऽप्यताम् । अधरा । वेदना । अक्रुत्सिकः ॥ १५ ॥

स्कन्द० आवः शर्मं वृषमं वाम राजानम् तुष्यासु 'तुष्या' (निय २, १२) इति उच्छन्ताम् ।
सहस्रीनिर्देशाच्च^१ स्थितमिति वाच्यसौष । अम्पु स्थितम् । अद्वयं उच्चारितवानसीत्यर्थः । किमर्थम् ।
क्षेत्रज्ञेषु क्षेत्रज्ञदेनाईरकदेशवधेन समस्ता पृथिवी लक्ष्यते । पृथिवीजयाय । अद्वयं
उच्चारितः^२ पृथिवीं क्षेत्रज्ञीरयेवमर्थम् । हे मधयन् । कीदृशम् । शिष्यम् । गाम् । गन्तारः देवान्
राजन् वा प्रति । ज्योक् विद ज्योतिषिणि निपातभिरवचनाः । शिष्यः पश्यतः । पृ-
थिवीजयायमिदं मन्त्रं श्रुत्वाऽप्याहार्यः । स वृषमं चित्रम् अत्र पृथिव्याम् तस्यिवांसि स्थिताः
प्रतिष्ठितास्वच्छत्रवोऽमुरा वा अमृन् । करोतिरिह क्रियासामान्यवचनः सामान्यार् प्रक्षेपे^३
वर्तते । अम्पु प्रतिष्ठन्तः^४ । स पृथिव्यां^५ स्थितं प्रतिष्ठिता अपि सन्तः^६ शत्रुवोऽमुरा वा
राज्योच्छेदनमयादम्पु^७ प्रतिष्ठन्त इत्यर्थः । उच्चार्ये च वृषव्याम् शत्रुभार्ये कामयमानायां
तेषां यानि स्वभूतानि वेदनानि अघटितमपि घननामैतन् । घनानि यानि अघरा अघतानि
^८ 'तस्य अधोवर्तीनि' अकृत्स्नानि । शत्रुघनानि तस्यापचान्यकरोदित्यर्थः^९ ॥ १५ ॥

१. नास्ति कु. २. शत्रु अथिवानर्त्त कु. ३. वर्यां न कु. ४. स्तुति विं अ^२ हरे. ५.५ राजन्
दशपुष्पकम् विं अ^३. ६. 'शिक्षे कु. ७. मन्त्र ल; नवान् नय' / विं अ^४. ८. इह विं^५ हरे
९. दाकार विं अ^६. १०. नास्ति वि. ११. 'श्रुत्वा अ कु. १२. 'शिक्षे अ कु. १३. 'क्षेत्रे अ कु
१४. विं अ कु. १५-१५. विद्वानि विद्वानि हन् कु। शिष्यवर्तित्वायानि हन् अ. १६. 'पठितारु ५.
१७-१८. नास्ति इति. १९. 'नगरी सूको.

वेङ्कट० ब्रह्मावाप्यान्तम् । श्वपमम् । उदकेषु मयाद् गतम् । शुषिबीजवार्धं । दिवत्राया अपरत्वं । दनाद्यम् ।
 आवः । चिरं । वसिन् । स्थिताः शत्रवः कृतवन्तो बुद्धम् । अथ तेषां शत्रुत्वमिच्छताम् ।
 'उपद्रवाणि अपराणि चकारेति' ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे भवन् ! धनवन् ! हृद् ! तिस्र्यम् वित्रायाः पुत्रं पूर्वोक्तं पुरपम् आवः रक्षितवानसि ।
 किमर्थम् । होत्रेणे शत्रुभिः सह बुद्धवेलायां होत्राप्सवर्थम् । कीदृशम् । शमम् । 'त्वदीयपरि-
 पालनेन चित्तव्याकुलतां परित्यज्य सान्त्वम् उपगम् गुणैः श्रेष्ठम् तुभ्यास्तु गाम् जलेषु
 गतं मममित्यर्थः । अथ अस्माभिः सह युक्ते युक्ते ज्योक् चित्र चिरकाष्ठमपि तस्मिन्वातः
 कश्चिच्छाः सन्तः कश्च वैरिणः शत्रुत्वमनुर्वन् । अथ्यताम् अथ्यन् आत्मन इच्छतां तेषाम्
 अपरा वेदना निकृष्टानि दुःखानि स्वम् अकः कृत ॥ १५ ॥

'इति प्रथमाहके शृतीयाप्याये शृतीयो वर्गः ।

[३४]

। त्रिभिन्नो-अद्या-भवत् नवेदसा विभुर्वा याम् उत रातिरधिना ।

युवोर्हि पुन्यं हिम्येषु वासतोऽप्यायुसेन्यां भवत् मनीपिभिः ॥ १ ॥

। त्रिः । चिद् । नः । अथ । भवत् । नवेदसा । विभुः । याम् । याम् । उत । रातिः ।
 अधिना । युवोः । हि । पुन्यम् । हिम्याऽप्य । वासतोः । अभिऽप्यायुसेन्यां । भवत् । मनीपिभिः ॥

। एकम् । 'उत-आधिनाम्' । ये वृते ऐश्वरे वृते वृते, वाग्धां परमिदमाधिनाम् । त्रिः त्रिः ।
 त्रिःशब्दोऽप्य' सवैश्च त्रिशाब्दस्य बहुवचनप्रतिपादनत्वात् बहुवचनः-इत्यस्यार्थः । बहुवचनः ।
 चिच्छब्दस्य पदसूत्रः । नः अस्माद् अथ भवत् भवतिरिह प्राप्त्यर्थः । प्राप्तुम् । हे
 नवेदसा । मेधाविनी । बहुवचनोऽप्यायुसेन्यां वाग्धां परमिदमाधिनाम् । "किं कारणम् । उच्यते । यस्मात्
 विभुः गमनसमर्थः" । याम्-युवयोः वामः याम्पेतेनेति यामो-एष इदोप्यते । 'अथ वीको
 वीकित वीकयत् ॥ यामादस्माद्भव कीदृशो नः' । (अ. ३, ५३, १५)-इति यथा । 'उत-रातिः
 उतशब्दोऽप्यर्थः । "रातिशब्दोऽपि कर्मसाधनो देववचनः" । देवमपि विभु हे अधिनी !
 यदागत्यात्मन्यं धने-दास्यथः यदपि प्रयुक्तमित्यर्थः । युवोः हि-यन्वम् हिम्यादो यस्मादर्थः ।
 यस्मात्पु युवयोः स्वयं यन्वमपि विभु । येन यन्वेन युवांश्च शत्रुं हथः, तदपि-सर्वगमन-
 प्रतिबन्धकम् । हिम्येषु वासतः अप्यायुसेन्यां भवत् 'हिम्या' (निघ १, ७) इति रात्रिनाम् । यत्र भवा
 'हिम्या उवाः । यत्र इत्यपठितमप्यहर्नाम् । 'आद्यतो वासस्तनुते विमस्यै' (अ. १, ११५, ४)
 इति यथा । 'अस्यांशेतेभ्येत्स्यात्पूर्वस्य संतंन्यसाद्यस्य' । 'कर्त्तुं प्रत्ययः । यथा उवाः

१. बलेनवाप्यान्तं रक्षि. २. 'यमं नाम रात्रयन् वि' अ. ३-३. विरुदात्वं वि' छपं. ४. विरु
 र्ति' छपं; विरं गां क्यारं दुनु देवात् वि', विरं वां क्यारं देवात् तस्मिन्वातः अ. ५. नास्ति अ. ६. युद्धं
 भागुशिरात् उच्यते च वि' अ. ७-७. 'उवासां अपठने च क्येति वि' अ. ८-८. 'येनात् यत्पुत्रां वि.
 ९. विर' मूको. १०. 'इत्येतेभ्यः' कु. ११-११. 'मात्रि क्' कु. १२-१२. 'उच्येति देव' कु;
 'उच्येति कर्मन्ते' अ. १३. युवोः कु. १४. 'एव' इति, 'येना' कु अ; वेप १, १८०९. ८-८.

'अह्म अग्नि तथा अस्मान्' आभिमुख्येन यन्तारौ भवतम्^१ । कस्य । सामर्थात् रपस्य । यद्योपा
 नियमेन अहररपस्या अग्निमुख करोति, एव युवा नियमेन रथमस्मदभिमुख कुल्लम्, येवातो
 अरनल्लक्ष्मीपमात्तच्छवीत्यर्थं । अथवा^२ अन्वयायतन्द् विवन्त । सेनाया अभ्यायन्तारौ अन्वाय
 सेनौ^३ । 'राजदन्तादिषु परम्' (पा २,२,३१) इति परनिपात । अभ्यायसेनादेव अन्वयं
 सेन्यौ । स्वार्थिकोऽथ यत्राथ^४ । स्वसेनाया^५ अस्मान् आभिमुख्येन यन्तारौ भवतमित्यर्थं । मा
 केवलौ । किं तर्हि । मनीषिणि मेघाधिनि सद । कै । त्र्यर्द्धिः शशा देवै । कुत एत् । 'आ नात्त
 निभिरकादचौरिह' (ऋ १,३४,११) इति दर्शनात् । अथवा हिम्येव वासस ह्येतेत् ३
 मानम् । युषोहि यन्त्रम् इत्येतेन च सम्बध्यते । अथ च पादो भिद्यमेव वाचयम् पूर्वस्मात्
 पंचाण । युषोरिति^६ पृथीनिर्देशात् ज्योतिरिति वाक्यशेष । युषोर्न्योति । यन्त्रम् एत
 यन्त्रने । यन्नन इत्यणम् । कस्य । सामर्थात् तमस । कथम् । हिम्येव वासस इत्ये
 अस्यामिति वासो रात्रि । अर्द्धचनेन वा वास सम्भवेन रात्रिर्लक्ष्यते । रात्र्यापि स्वसमा
 त्तमो लक्ष्यते । यथा उपा शार्दरस्य तमस लक्ष्यदित्यर्थं । चतुर्धोऽपि पादो निर वास
 पूर्ववच्च ध्यास्यात्तमम्^७ ॥ ३ ॥

येह्मल्ल० नि विर अस्माकम् अथ भवतम् प्राहौ^८ । विभवति युवयो गमनमनेकपु दान च ।
 युवयो हि पुग्ल^९ शान्वेव अह्म^{१०} सुश्चितम् । तौ युवामस्माद् प्रति यन्तारौ भवतम् देवै ॥ ३ ॥

मुद्रल०^{११} 'विदिषन्नो अथ' इति हादन्नर्थं चतुर्थं सूक्तम् । आक्षिप्तो हिरण्यस्तप क्रपि । अग्नि
 देवता । 'ह श्री चक्र' इति नवमी, वा वो अथिवा' इति हादशी च त्रिपुत्री । शिवा गतस्य^{१२} ।

हे नवेदछ अग्निना । मेघाधिनी अग्निदेवौ । अभ्यायसेन्या अग्नि अथवात्मानसेनारौ^{१३}
 युवाम् मनीषिणि मेघाधिभिर्ऋगिवाभि स्तुवी सन्तौ नि विर शिवारमनि अथ अग्निम्
 कर्मणि न अस्मदर्धम् भवतम् आपच्छतम् । अत्र प्रिति विचन सवत्रघातेषाम् । रात्र
 युवयो याम गमनसाधनमूक्तौ रथ विशु म्यास । उत अपि च रातिः दान विभुरिति होत्र ।
 युयो युवपौरभयो अत्रम् वरस्वरभियमनरूप सम्बन्धविशेषोऽस्ति सन्तु । अतः भवतम् आगच्छतम् ।
 इहान्त । वासस स्वैरश्म्याच्छादनयुक्तस्य वाससस्य हिम्येव हिमयुक्तया शान्वेव । यथा शान्वा
 सह विवसस्य सम्बन्ध कदाचिदपि नापि लक्ष्यत् ॥ ३ ॥

त्रयः पुरयो मधुवाहने रथे सोमस्य येनामनु विश्व इर्दिदुः ।
 त्रयः स्क्रुम्भामः स्क्रुभितास आग्ने त्रिर्नक्तं याधास्त्रिभिन्ना दिवा ॥ २ ॥
 प्रय । पुरय । मधुवाहने । रथे । सोमस्य । येनाम् । अनु । त्रिर्नक्तं । इत् । त्रि । प्रय । स्क्रुम्भास ।
 स्क्रुभितास । आग्ने । त्रि । नक्तम् । याध । त्रि । ऋ । इति । अग्निना । दिवा ॥ २ ॥

१ १ अह इति अहोऽन्वयात्कता इति^१ । अहोऽन्वयात्तन्मिति इति^२ । अतः अ कु ३ पुत्र
 कु ४ नात्ति कु ५ अन्वये इति अन्वयः अ कु ६ य म अ कु ७ रथोपा इति अ कु
 ८ युवयो अ कु ९ सम्बन्धितम् इति^{१०} । १० 'तौ नि विरथ वदवानुर्वा दानामनुयः तौ रेव्ये
 विपुर्गमनमर्थे ११ शान्वा अग्नेयस्य चने वासस शान्वा अग्नेयस्य चने वि ११ ११ ११
 १२ अतः १३-१३ नात्ति वि मै १४ अग्नेयस्येनो नदी तादृशी मूक्तौ

स्कन्द० १श्रवः पवयः पवयोऽथ हिरण्यपाणि मधुभाजनाति^१, 'हिरण्यया वा पवयः प्रुषामत्' (भा. १, १८०, १) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । वे^२ मधुपूर्णाः प्रयः पवयः युवयोः स्वभूते मधुवाहने रथे । आगच्छतोः श्रमात्^३ विपासितयोः युवयोः अस्ति रथे वेदे मन्वित्यर्थः । सोमस्य चोपरि वेनाम् आन्विष्य युवयोरिच्छामित्यर्थः^४ । विन्दे इत् विदुः इत् परार्थे । सर्व एव यजमाना जानन्ति आगच्छतोः^५ । आसताभ्यां युवाभ्यां सोमामिलापितो^६ जानन्तः सर्व एव यजमानाः सोमं दास्यन्तीत्यर्थः । श्रयः स्वभ्यासः स्वभ्याः^७ स्वमितातः प्रतिवदाः । श्व । सामप्यात् रथे सदसि वा । किमर्थम् । आग्ने आरम्भणाय अवष्टम्भनाय^८ । आगच्छतोराग-
तयोर्वा श्रान्तयोः रथे सदसि वा अवष्टम्भनस्वभ्या अपि विघ्नन्त इवेत्यर्थः । एतज्जावा-
जिः बहुहृत्स्वः नक्तम् रात्रौ शायः यातमस्मरसभीषम् । जिः उ^९ उकार प्रथमे । बहुहृत्स्वः एव । हे अभिना! दिवा ॥ २ ॥

वेदूट० श्रीणि मधुपात्राणि सन्धि^१ मधुवाहने भवतोः^२ रथे । श्रोमस्य कान्वां सूर्याम् अनु तस्याः स्वपरे सर्वे एव देवास्तं रथं प्रत्यक्षेण अजानन्^३ । तरिमन् तिष्ठः^४ स्पृणा. अष्टम्भनाथं स्वापिवा । ती युवां राजापस्मान्^५ जिः आगच्छव्य अङ्गि^६ च ॥ २ ॥

मुहूर्त्त० मधुवाहने मधुश्रवणां नात्राविधत्वाद्यदीनां बहनेन^१ युक्ते अश्विनोः सम्बन्धिनि रथे पवयः पञ्चसमाना एवाः चरन्वितोषाः जयः तिस्रस्तथाका^२ सन्धि । इत् इत्ये चक्रप्रपसत्तापमकारम् विश्वे सर्वे देवाः सोमस्य चन्द्रस्य वेनाम् कमनीयां भार्याम् अनु^३ उपलक्ष्य यात्रायाश्च विदुः जानन्ति । यदा सोमस्य वेमया सह विवाहः तदानीं यात्राविधत्वाद्युक्तं चक्रप्रयोपेतं श्रीर् रथमाह्वय अश्विनौ गच्छत इति सर्वे देवा जानन्तीत्यर्थः । तस्य रथस्योपरि स्वभ्यासः स्वभ-
वितोषा. जयः तिस्रस्तथाकाः स्वमितातः स्वापिवा । किमर्थम् । आग्ने आरम्भणाय
अवष्टम्भितुम् । यदा रथस्वरथा याति तदानीं पवनभीतिवितुत्सुषर्थे इत्यवष्टम्भनमूलाः स्वभ्या
इत्यर्थः । हे अभिना! अश्विनौ! युवां यात्रेण रथेन नक्तम् रात्रौ जिः शायः त्रिवारं गच्छथः ।
तया दिवा विवसेऽपि जि शायः । राजावहनि च स्वभ्यास्व युन युनः मन्वित्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

समाने अहन् त्रिरवधगोहना श्रित्वा युञ्जं मधुना मिमिक्षतम् ।

निर्वाजवतीरिपो अभिना युवं दोषा अस्मभ्यंमुपसंश्व पिन्वतम् ॥ ३ ॥

समाने । अहन् । जिः । अवयुऽगोहना । जिः । अश्व । युञ्जम् । मधुना । मिमिक्षतम् । जिः ।

वाज्वतीः । इपं । अश्विना । युवम् । दोषाः । अस्मभ्यम् । उपसंश्व । च । पिन्वतम् ॥ ३ ॥

१-१. भग कु. २. नास्ति अ कु. ३. "विधात् रवि. ४. नास्ति रवि. ५. 'मिन्विर्तं कु.
६. नास्ति मूको. ७. 'अभ्यन्त्य कु. ८. नास्ति कु. ९. नास्ति वि^{३३} अं ल कु रवि. १०. भगः
वि^३ ल. ११-११. त रथे सो^३ वि^३ रवि ल अ, विपासितयोः । आगच्छतोः सोमं प्रति युवयोरिच्छा तर्न एव
यजमाना जानन्ति सोमामिलापदा अन्यत्. युवाभ्या सोमे दास्यन्तीत्यर्थं. वि^३ अं, रथं 'अभ्यन्त्य वि^३. १२. श्रयः
वि^३. १३. रात्रे^३ कु ल रवि. १४. अह कु ल रवि. १५. हं. ख. १. वेदू. मूको. वाहनं. १६. पाः
वि. १०. नास्ति मूको.

स्कन्द० अहन्^१ ऋिः इत्यनयोः कारकक्रियाविशेषणयोः अवयवोद्देशना इत्यनया मानन्वितस्य च
 क्रियया सम्बन्धः । पराङ्मन्दावस्तु न भवति, विश्वाब्दस्य अन्वयस्य प्रतिषेधात् । समाने
 अह्निरित्यनयोः त्रिःशब्देन व्यवधानात् । समाने अहन् एकस्मिन्नेवाहनिः ऋिः बहुवचन-
 भवत्प्राप्तेः^२ । गह्वरेण तमसो गृह्यितवारी^३ ! स्वेन ज्योतिषा अपहन्तारादित्यर्थः । ऋिः बहुवचन-
 भय अस्मदीये यज्ञम् मधुना उदकेन मिमिक्षतम् सिन्धतम् । ऋिः बहुवचनः, सामन्त-
 बलवतीः इयः अस्मानि हे अश्विनौ ! युवम् युवाम् अस्मभ्यम् पिन्वताम् सिन्धवतं वारयन् ।
 बलकरापयन्नाभ्यस्मभ्यं वृचमित्यर्थः । मा च केवली । किं तर्हि । युष्मत्प्रसादनेन दोषा-
 लयसः च रात्रयज्जोपलब्ध अस्मभ्यं^४ इदत् । उपःशान्देनात्र साहचर्योद्देशक्यते । सहाभ्य-
 कवचनस्य स्थाने उभयत्र प्रथमाद्बहुवचनम् । रात्रौ चाहनि च पिन्वतम् । सततं वृचमित्यर्थः ॥ ३ ॥

येदुत्त० एकस्मिन् अहनि ऋिः भागवती हे अवधानि विनात्तपन्वौ^५ । ऋिः अथ अस्माकम् यज्ञम् मधुना
 सिन्धतम् । तथा रात्रौः उपलः^६ च^७ बहुयुक्तानि अस्मानि युवाम् अस्मभ्यम् ऋिः वृचन्तु^८ ॥ ३ ॥

मुद्रल० अश्विनौ^१ हे अश्विनौ देवी ! युवम् युवाम् उभौ समाने अहन् एकस्मिन्नेवाहनिने ऋिः अ-
 पगोद्देशना त्रिवारमनुष्ठानगतानां दोषाणाम् संवरणकारिणी भवतम् । अथ अस्मिन्दिने यज्ञम् यज्ञप-
 द्विः मधुना मधुरसनेन^२ ऋिः मिमिक्षतम् त्रिवारं सिन्धतम् । किञ्च दोषाः लयसः च रात्रौ-
 दिवसोश्च रात्रिषु दिक्सेषु च नैलक्षणेन वाञ्छवतीः बलकारिणीः इयः अस्मानि अस्मभ्यम् ऋिः
 त्रिवारम् पिन्वतम् सिन्धतम् । प्रयच्छमित्यर्थः ॥ ३ ॥

त्रिर्षतिर्यातुं त्रिरनुव्रते जने ऋिः सुप्राभ्ये त्रेधेर्षं शिञ्जतम् ।

त्रिर्नान्ये बहत्तमश्विना पुवं ऋिः पृक्षो अस्मे अक्षरेव पिन्वतम् ॥ ४ ॥

ऋिः । वृत्तिः । यातुम् । ऋिः । अनुव्रते । जने । ऋिः । सुप्राभ्ये । त्रेधाऽर्षं । शिञ्जतम् । ऋिः ।
 नान्यम् । बहत्तम् । अदिगता । युवम् । ऋिः । पृक्षः । अस्मे इति । अक्षरेऽर्षं । पिन्वतम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० ऋिः वृत्तिः ऋिः बहुवचनः वृत्तिः पठन्त्या प्रसिद्धेन मार्गेण वातम् । अथ । ऋिः अनुव्रते अने
 अनुमत्तारुः आश्रममकरचनः प्रसिद्धो लोके । बहुवचनो भक्तवासात्प्रे^१ मार्गे जने । तिस्रं
 भक्तस्य आश्रमस्य अनुप्यस्य समीपं गच्छतमित्यर्थः । अथा च ऋिः सुप्राभ्ये सुपुं प्राचरति^२
 प्रवर्षयति यो देवताः स सुप्राची वद्या तस्य सुप्राभ्ये बहुवचनो यद्ये । अथेव शिञ्जतम् ।

१. अहन् अहन् इति. २-२. 'उपप्राभ्यं' अ. ३. हे समाने कु. ४. 'शिरसा इति. ५. 'तेऽ-
 ताते कु. ६. 'आभ्यां अ कु. ७. 'अश्विनोश्चो दि' अ. ८-८. 'नारित दि'. ९ 'उदकेन वि' अ.
 १-१ 'तानि' वि' अ' कु. १० 'उपप्राभ्ये दि'. ११ 'दोषु दप्यं वि' अ.; दोषश्च उ इति'. १२. 'नारित'
 १३. 'सुरसेन वि. १४. 'ये आ' कु; मन्वा' अ. १५. 'अ' इति.

त्रिधातुम्: त्रिधातुदत्तं बहुत्वमात्रप्रतिपत्त्यर्थेणात् बहुवचनस्यार्थे । इवशब्दः 'अस्त्युपमास्यस्य संप्रत्यये प्रयोगः' (तृ. या ७, २१) इति पदप्रमाणः । चिचतिदांनकर्मा (तृ. निप ३, २०) । बहुप्रकारं दृष्टम् । किम् । सामर्थ्यात् धनम् । किञ्च त्रिः नान्यम् इवदि समृद्धौ । बहुकृतवः पुत्रादिसमृद्धिम् वदतम् प्रापयतम् । हे अभिनौ! युवां पुत्रादिसमृद्धिमपि दत्तमित्यर्थः । किञ्च त्रिः, पृथः अत्रनामस्वेत्त्वं पठितम् (तृ. निप २, ७) 'पत्न्याः पृथो भरन्त वाम्' (श्र ५, ७३, ८) इत्यादिषु बहुवचनान्त-सामानाधिकरण्यादर्शनात् बहुवचनान्तं द्रष्टव्यम् । बहुकृतवोऽस्यानि । अस्मै अस्माभ्यम् अक्षरेण पिन्वतम् 'अक्षरम्' (निप १, १२) इत्युदकनाम । उदकानीव पिन्वतम् । यथा मेघः भन्वो वा कश्चिद् प्रभूतान्पुङ्गवानि 'वधादेवं प्रभूतान्पुङ्गवानि' बहुकृतवोऽस्यम् इत्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

घोहूट० त्रिः सार्थं गण्यतम् । त्रिः अनुकूलकर्मणि जने ज्ञाप्यतम् । त्रिः सुपुं परिरक्षणोपे । तथा मेघा च, दत्तम् । इव इति पूरणम् । त्रिः अस्माकं हर्षजननं धनम् बहत्म् । त्रिः अन्नम् अस्मासु उदकानीव पलंभः पिन्वतम् ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अभिनौ! अभिनौ! युवम् युवाम् त्रिः वतिः यातम् अक्षदीयवर्तवत्तापने सूई त्रिधातुम् । त्रिधातुं प्राप्नुतम् । तथा गनुवते अस्मादनुकूलमवापारपुके जने त्रिः वातं त्रिधातुं तदनुग्र-हाय गण्यतम् । त्रिः मुद्रान्ये त्रिधातुं सुपुं प्रकारेण भवद्गमं रचनीयेः प्रवर्तमानान् अस्मात् मेघेन त्रिभिरेव प्रकारैः शिक्षणम् । पुनः पुनरनुष्ठानमुपदेष्टव्यमित्यर्थः । तथा नान्यम् नन्वनीये सन्वोपकरं कळम् त्रिः बहत्त्वं प्रापयतम् । अस्मै अस्मासु पृथः अक्षम् त्रिः पिन्वतम् त्रिधातुं प्रापयतम् । दृष्टान्तः । अक्षरेण अक्षराण्युङ्गवानि तानि पलंभो यथा प्रपञ्चति तद्वत् ॥ ४ ॥

त्रिर्नो रयिं वैहतमग्निना युवं त्रिद्वैवताता त्रिकृतावतं धिर्पः ।

त्रिः सौभाग्यत्वं त्रिकृत भर्षासि नस्त्रिष्ठं वां छरें दुहिता सहद्रथम् ॥ ५ ॥

त्रिः । नः । रयिम् । बहत्तम् । अग्निना । युवम् । त्रिः । देवज्ञाता । त्रिः । उत । अन्नतम् । धिर्पः । त्रिः । सौभाग्यवम् । त्रिः । उत । भर्षासि । नः । त्रिः । स्त्रियम् । वाम् । सूरैः । दुहिता । आ । कृहत् । रथम् ॥

स्कन्द० त्रिः बहुकृतवः नः अस्माभ्यम् रयिम् धनम् बहत्त्वं प्रापयतं इति हे अभिनौ! युवाम् । ४४ । त्रिः देवताता यज्ञनामैतत् (तृ. निप ३, १७) त्रिराहुते^१ यागे पुनः पुनः यजेतवोऽसम्भ्यम्^२ इत्यर्थः । त्रिः उत भरतम् भियः उतत्तवोऽप्यर्थे । भिय इत्यस्मात्पच परो द्रष्टव्यः । त्रिषोऽपि त्रिवचनम् । कर्मा-भ्यादि प्रश्ना या अस्मादीया बहुकृतवो रत्नवमित्यर्थः । किञ्च त्रिः त्रीमण्यम् बहुकृतवः सौभाग्यं सुभद्रयो वा^३ । किम् । साक्षात्कृत्यात् योग्यत्वान्च व्यपदिगस्तापि बहुवचनित्यस्या-नुग्रहः । बहत्त्वं दत्तम् । त्रिः उत भर्षासि 'भर्षः' (निप २, ७) इत्यत्रनाम । कीर्तिपरायो वा । अत्रान्यपि

१. त्रिधातुं अ कु. २. बहुपाठमन्त्यर्थे अ कु. ३-२. तथा कु. ४-४. नास्ति त्रिं. † 'नीये सुपु प्रवर्तयति वा देवता स अकनीयेय यजेते जे (१) त्रिं अ. ‡ नास्ति अं कु. ५. 'कळ' अय विं. ६-६. नास्ति विं अं. ७. त्रिषण् विं अ. ८. नास्ति त्रि. ९. नास्ति कु. १०. गन्ते रवि अ. ११. 'स्यम्भ्य' अकि अ. १२. नास्ति अ कु.

कीर्ति वा बहुदृष्टो बहुतम् ।-कस्मै । नः अस्मभ्यम् । किञ्च निष्टम् वापु इत्यादि । अत्रेति हासमाचक्षते—'सूर्यस्य दुहितरं देवा बरवामागुः- । ते उजुः—आति धावाम्, १. यो नो जेषति तस्येयं मान्यतीति । तामश्विनो विष्णुः । सा त्रिनाश्विनो रथमारोह' इति । तदेतत् त्रिं वाम् इत्यादिनोप्यते । 'श्विनसुरेण निरता रथेन त्रिः चक्रेण सुवृता यातमवाङ्' (ऋ १, ११८, १), 'श्व नो चक्रा निरताः (ऋ १, ३४, ५) इत्यादितु दत्तानादश्विनोः श्विनो रथः । स त्रिषु चक्रेषु स्थितत्वात् लोकप्रत्यक्षत्वात् चो विष्टः । तं विष्टम् सुवयोः-स्वमूतम्' । सूर-दुहिता सुरसन्दः सूर्यपत्न्यः । पद्यर्थे सप्तमी ।-तत्प्रभवत्वाच्च त्रयसो दुहितृभ्यपदेशः । सूर्यस्य दुहिता उपाः । आ इहत् आरुडवती रथम् । उक् कक्षीदान् वक्षति—'आ तां रथं दुहिता सूर्यस्य' (ऋ १, ११६, १०) इति ॥ ५ ॥

येङ्गुडं निः अस्मभ्यं घनम् बहुतम् । निः-यजेत् दत्तम् । अपि च कर्माणि रक्तम् । नि 'सौभाग्यम् । निः उत अश्वानि' । त्रिभिश्चरैर्वस्तिश्वरि सं पुत्रयोः-रथं सूर्ये स्वर्गपार्थं गङ्गो-स्तस्य दुहिता आ रूढ ॥ ५ ॥

मुद्रलं हे अश्विना अश्विनो! युवम् युवाम् नः अस्मान् रथिम् धनम् त्रिः बहुतम् त्रिवारं प्रापयतम् । देवताता देवताती देविपुंके कर्माणि निः त्रिवारम् आगच्छतिति दोषः । एत अपि च पियाः-अस्मद्दुहतीः निः त्रिवारं रक्तम् । सौभाग्यम् सौभाग्यम् निः बहुतमिति दोषः । एत अपि च श्रवांसि अश्वानि नः अस्मभ्यम् निः बहुतम् । वाम् सुवयोः सान्निध्यम् निष्टम् चक्रप्रपेडपस्थितम् रथम् सूरि सूर्यस्य दुहिता सुग्री आ इहत् आरुडवती ॥ ५ ॥

त्रिनो अधिना दिव्यानि मेपजा त्रिः पार्थिवानि त्रिर् दत्तमश्वः ।

ओमानं श्रपोर्ममकाय सुनवं त्रिघातु शर्मं बहुतं शुभस्पती ॥ ६ ॥

त्रिः । न । अश्विना । दिव्यानि । मेपजा । त्रिः । पार्थिवानि । त्रिः । ऊँ इति । दत्तम् । अष्टम्यः । ओमानंम् । शुभस्पतिः । शर्मकाय । सुनवं । त्रिघातु । शर्मं । बहुतम् । शुभः । पुनी इति ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'त्रिः बहुदृष्टः नः अस्मभ्यम् अश्विना अश्विनो! दिव्यानि मेपजा दिव्यानि मेपजानि त्रिपार्थि-निष्टमिष्टकरार्थपशानि' । निः पार्थिवानि निः त्रिरेव दत्तम् अश्वः अन्तरिक्षम् । 'आग' (निप १, १) इति शप्प्रसिद्धनाम । 'लोकप्रपेडपि यानि मेपजानि' शान्त्वस्मभ्यं बहुकृतो दत्तमिरवर्थः । किञ्च ओमानम् मर्षोपस्करपाठनसमर्थम् । श्रपोः चतुर्थ्ये पठ्यते । शंभवे शुभकामाय मनत्राय कामकीनाथ सर्वं पुत्राय । त्रिघातु श्रीपते शश्विनां देहेभ्यति घातवः शरीरस्थितेदेवबोडप्रपयाः । देववि-

१. वाम् दुः २. वाम् विः रथिः ३. नास्ति रथिः ४. श्रुता रथिः ५. रथम् अं दि' ।
६. वता अं दि' । ७-८. 'अथं च बहुतं दत्तं विष्णुभ्यो च दि' अ' । ९. सूर्यस्य दुहिता-अं दि' ।
१०. 'रिता उपा अं दि' । ११. 'गमिदि दि' । १२. पुंके वि. - १२-१३. निः बहुकृतः न अस्मभ्यं दे अश्विना दिव्यनि मेपजा दिव्यनि निरक्षरपशोरथानि अ दुः-दिने अश्विना दिव्यनि मेपजा निः शश्विनो दिव्यनि रथिः ।
१३-१४. 'लोकप्रपेडपि अ दुः-

मनुष्योपभोगैरहरसैस्त्रिभिरप्युपेतम् । अर्मं गृह्णामैवत् (त्रि- निघ ३,४) । गृहम् वहतम् प्रापयत्
 दत्तम् । शुभः पती । उदकस्य स्वाभिनी ! अथवा शंभोरिति सुखेच्छेषादानादिप्यमंगस्य धाचित्त्व-
 त्वात् शं च दत्तमित्यर्थः, न गृहम् । शोभानमित्यर्थि अवतेरनुसिकर्मणः । अवनं पाटनं वा ।
 त्रिधास्त्रियपि त्रयाणां घातूनां समूहः । अवनपाटनचोत्पत्तरत् देवधितुमनुष्योपभोग्यमहरस-
 त्रयसमूहं सुखं च दत्तमित्यर्थः । अथवा त्रिधास्त्रियेति अर्मण एव विशेषणम्, नार्थान्तरप्रति-
 निर्देशः । धानुशब्देन तु शोभोप्यवर्षकालाश्रय उच्यन्ते । त्रिषु कालेषु अवे त्रिधातु शर्म ।
 कालत्रयेऽपि सुखं दत्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥

येदुष्टं त्रि- अस्मभ्यम् अश्विनौ ! दिवि भवानि भेषजानि दत्तम् । त्रि- पार्थिवानि मि- च
 भान्तरिक्षाणि । इंसो- वाईस्परकन्वुं यज्जगत- रक्षकं सुखं इतत् त्रिगुणम् उदकपती ! सूनवे
 मदीयाय भावहतम् ॥ ६ ॥

मुहुरलं हे भक्षिना ! अश्विनौ ! न- अस्मभ्यम् दिव्यानि सुसोक्तवर्तानि भेषजा औपधानि त्रि दत्तम् ।
 "तथां पार्थिवानि पृथिव्यामुपभोग्यौपधानि त्रिः दत्तम्" । अत्र- उ अन्तरिक्षसकाशरपि
 औपधानि त्रि दत्तम् । इंसोः एतन्नामकस्य गृहस्थादिपुत्रस्य सम्बन्धिषण् ओमान् मुहुरिवोर्ष
 ममकाय सूनवे मदीयाय पुत्राय दत्तम् । हे छुमस्ती ! शोभनसौपधनातस्य पाटकी ! युवात्
 त्रिधातु वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयशमभिवपयम् शर्म सुखम् वहतम् प्रापयत्तम् ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये षट्त्वं वर्गः ॥

त्रिनीं अधिना यजता द्विवेदिवे परिं त्रिधातुं पृथिवीर्मन्त्रायतम् ।
 तिस्रो नासत्या रथ्या परावर्त आत्मेव वातः स्वसराणि गच्छतम् ॥ ७ ॥

त्रिः । न- । अस्तिना । यजता । द्विवेदिवे । परिं । त्रिधातुं । पृथिवीम् । अज्ञायतम् । तिस्रः ।
 नासत्या । रथ्या । परावर्त । आत्माऽव । वातः । स्वसराणि । गच्छतम् ॥ ७ ॥

स्कन्दं त्रि- बहुहरत् न- अस्मान् हे अधिनी ! यजता भेदनामन्त्रितम्, अननुदापत्वात् ।
 प्रत्यङ्गुदाकार्य मन्त्रः । अतः यत्प्रच्छदावज्वाहृत्यैकनामकता भेदा । यी दत्ता यद्व्यौ
 यानार्हा द्विवेदिवे अद्वयद्वि ली परिं त्रिधातु पृथिवीम् त्रिधास्त्रियेति पृथिवीतामाना-
 धिकरण्यात् अत्यथेनं नपुंसकता । पृथिवीशब्देनापि समस्तगुणमण्डलवचनेनैकदेशोऽत्र लक्षणे ।
 त्रिभिरपि त्रैलोक्येन निवासगुणम् । परि अज्ञायतम् "अभोवेतिदं पयन्तस्य जाम्दसं रूपम्" ।

१. 'त्य पती कु. २. 'मिदि अ कु. ३. तप्यत्र अ. ४. 'शेभ्यन्तरस' कु. ५. मरय कु.
 ६-८. नास्ति वि. † 'रथ्यापि कु. ‡-‡ नास्ति कु. §-§ दत्तं त्रिगुं वि' अ. ६-७ मदीया च
 वहतम् वि' अ. ६, मदीयायवदत्तम् वि' अ. ७-७. नास्ति म. † यथा मूयो. ८-८. नास्ति रवि.
 ९. अनुदा' रवि. १०. नास्ति रवि. ११-११. मथेने रूपम् अ कु

‘दयंदायतं परिप्रापयत्म् । दत्तमसम्भमित्यर्थः’ । अथवा न हृति पृथी पृथिवीविशेषनायां । पृथिवी च वेदिरभिधेता । अथायतमित्यपि प्रकृत्यन्तरस्यैवाभोजे रूपम् । अस्माकं स्मृतं वेदिलक्षणां पृथिवीं परि अग्रापत्म् अद्भुतायाम् । सर्वतो व्याप्तुतमित्यर्थः । अथवा अग्रापत्-मिति शेषे रूपम् । शेषेति च स्थानार्थः । शुद्धोऽप्याहृत्तायै इष्टव्यः । सर्वतं जातिष्ठत्म् । अथवा त्रिधात्विति धातुशब्दे यद्यत्तरसवचनः ततः पूर्ववत् पृथिवी-विशेषणम् । त्रिभो रसैरुपेतां वेदिलक्षणां पृथिवीमिति^१ । अथ^२ धातुशब्दः कालवचनः । ततः क्रियाविशेषणम् । त्रिषु पूर्वाङ्गभ्यन्विनापराङ्गलक्षणेषु कालेषु अर्धे^३ त्रिधातु अग्रापत्म् । सर्वाङ्गु यागवेदान्तु अग्रायतमित्यर्थः । किञ्च तिस्रः अपि अस्मदीया ऐदिकपातुक्तसौमिकलक्षणा वेदीः । ‘हे नास्त्या’ । नास्तयानामनी ! यद्यपि चाधिनोरन्यतरस्येदं नामधेयं तथापि साहचर्या-द्भुमनोर्ध्वपदेष्टाः । रथ्या । रथस्य भोजारौ ! ‘यज्ञान् प्रति प्रापयितारौ’ । रथे वा साधु ! परतः वृत्तामैतत् (द्र. निघ ३, २९) । तास्त्व्याप्यत्र ताप्ठव्याम् । दूरस्थाः^४ अपि । आत्मेन वातः आत्मशब्दे-नात्र आत्मसम्बन्धात् मन उच्यते । ‘वात इत्यपि’ सुतेष्वभ्यन्तरे उपमानमेव द्वितीयम् । ‘मन इव च’ वात इव च । यथा वायुमनसो गीर्वां मण्डतः उन्नत् । स्वराणि अद्भुतमैतत् (द्र. निघ १, ९) । ससम्भये वात्र प्रथमा । यन्मयीवेत्सु गीर्वां मण्डतम् । अथवा आत्मेति वातस्यैव विशेषणम् न पृथगुपमानम्^५ । वातो हि सर्वस्वात्मा, सर्वछरीराणां परतभौतिकत्वात् । यथा सर्वस्वात्मा वातः दीप्ति गच्छति तद्गच्छीर्वां मण्डतमिति । अनयोर्ध्वार्थयोः पूर्वेण विहातभूमिप्राप्तिरासात्वे, परेण यागकालेषु^६ वैदिगमनमित्यस्यां तावत् कल्पयाधामपौनरकल्पमेव । यदा तु पूर्वेण वैदिग्वाहितता, तदा परेण वैदिगमनमुच्यते । यमनोरककालं व्याप्तिः पूर्वेणैत्येवमपौनरकल्पम्^७ । वाक्यभेदाद्वा अर्धयो-स्तुत्वार्यवेऽप्यपौनरकल्पमेवेति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अदिवनी !^१ यन्मयी अद्भुतः । त्रिः अस्माद् वैदिभूताम् पृथिवीम् अर्हिवा त्रिधातुना परि अग्रापत्म् परिताः स्मारितपत्नीः । त्रिधातु तिस्रो वेदीः नास्तयो ! रथ्यो ! दूरात्^२ अगमच्छतम् । व्यास इव वायुः अद्भुतः^३ । यथा वायुर्दिवसेषु संचरति^४ ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे अदिवनी ! अदिवनी ! दिवेदिवे प्रतिदिनम् यज्ञता यदृश्यै युवाम् तः अस्मदीयाम् पृथिवीम् वेदिलक्षणां भूमिम् परि सर्वतः प्राप्य त्रिधातु कक्षयात्रययुक्ते आन्वीर्णे अर्हिपि त्रि-प्रिवारम् अग्रायतम् शयने सुरवम् । हे नास्त्या ! सत्यवन्तो ! रथ्या ! रथ्यो ! रथस्यानिनी !

१-२. अस्माकं स्मृतं वेदिलक्षणां पृथिवीं अर्धेनापत्म् अद्भुतायाम् । सर्वतो व्याप्तुतमित्यर्थः । अथवा अग्रायतमिति शेषः रूपम् । शेषेति च स्थानार्थः । इदं अन्वयत् एतदसौ रूपम् । अर्धेनापत् परिप्रापयत्म् । दत्तमसम्भमित्यर्थः अ. कु. २-२. नास्ति अ. कु. ३. अथवा अ. कु. ४. अथ कु. ५. ‘न्यः कु. ६-९. वातउच्योति अ. कु. ७-७. मन इति इव च कु. ८. मण्डतः अ. ८. मण्डतः कु. ९. नास्तय रथि. १०. ‘यमा कु. ११. ‘वाते रथि. १२. ‘नक्तया कु. १३-१३. ‘मीपतदन्वतिरसिन् वैदिम् वैदिभूतां पृथिवीं अर्हिवा त्रिधातुनापत्म् अग्रायतम् परिप्रापयत् परिप्रापयितवन्तो । तिस्रो वेदीः वेदिलक्षणां कालैः कालैः वेदीः । नामयो रथ्यो रथस्य भोजारौ (१) अर्धे वि^१. । नास्ति वि^२. । ३-३ ‘विलक्ष्ये’ छ रथिः । ‘दिगः तदि’ कु. १४. मरति कु. १५. परति वि^३ अ^४.

तिष्ठः त्रिसंख्याका ऐष्टिकप्राप्त्युक्तौमिकरूपाः वेदोः परावतः दूरदेशात् सुलोकात् गच्छतम् ।
रहन्तः । स्वसराणि शरीराणि आत्मैव वातः यथा प्राणिनामात्मभूतः प्राणवायुः^१ उदीयानि
शरीराणि गच्छति तद्वत् ॥ ७ ॥

त्रिरश्विना सिन्धुभिः सप्तमातृभिश्चर्य आहावास्त्रेषा हविष्कृतम् ।

तिष्ठः प्रथिरीरुपरि प्रथा दिवो नार्कं रक्षेथे युभिर्क्तुभिर्हितम् ॥ ८ ॥

त्रिः । अश्विना । सिन्धुभिः । सप्तमातृभिः । त्रयः । आहावाः । त्रेषा । हविः । कृतम् ।

तिष्ठः । प्रथिरीः । उपरि । प्रथा । दिवः । नार्कम् । रक्षेथे इति । युभिः । अक्तुभिः । हितम् ॥

स्कन्द० निः बहुवचः हे अश्विनी ! सिन्धुभिः सप्तमातृभिः सप्तमातृ सिन्धवः सोमा उप्यन्ते ।
सप्त अन्वांसि मातृभूताणि अभिषवद्भिरण 'वा निर्मातृभिः' येषां ते सप्तमातरः सोमा 'एव ।
उभयत्र' इत्यंभुतलक्षणे श्रुतीयां । अन्वोभिरभिपुतेः सोमैः सम्बद्धाः । त्रयः आहावाः शूपादेः
सशिषी प्रभूतोदकं गवश्रीनां^१ निषानमाहाव इति प्रसिद्धं^२ लोके । तस्वयावीवाः प्रयः । किम् ।
सामभ्याम्^३ कृपहावदः परकाप्युनोऽनुपपन्नः । युष्मदर्थं कृषा । केन^४ सामभ्यां दक्षाभिः । कतमे
दुनखे । एतन्मृदाधवनीयद्रोणकलयाः^५ । बहुकृतोऽस्माभिर्युष्मदर्थं सर्वैः अन्वोभिरभिपुतानां सोमानां
पूर्णा आहावश्यानीयाः एतन्मृदाधवनीयद्रोणकलयाः^६ त्रयोऽप्युपकक्षित्वा इत्यर्थः । न च केवलम् । किं
तर्हि । अन्यदपि पुरोकासादि सम्बन्धिभानेन^७ त्रेषा हविः कृतम् । किंच तिलः प्रथिरीः उपरि
प्रथा दिवः प्रथिरीशब्देनात्र साहचर्यात् सर्वे लोका उप्यन्ते । उपरिरेषेणत् दिप इत्येतेन सम्बध्यते ।
प्रथेति^८ । प्रथितार्तिकर्मा (सु. निघ २, १४) । न वेदसामग्रितम्, अमनुदाकत्वात्^९ । रक्षेथे
इति^{१०} माध्यमसुप्रसंयोगात् । अयमप्यर्थवै. प्रत्यङ्कृतः । अतो एतत्पुन्यद्वयध्याहृत्यैकवाचयत्वा
कल्प्या । यौ युवां श्रीनिपि लोकावुपरि च सुलोकेषु प्रथा सन्वारी तौ नार्कं स्वर्गं 'स्वेन व्यापारेण'^{११}
रक्षेथे । न च केवलम् । किन्तर्हि । युभिः अक्तुभिः 'युः' (निघ १, ९) इत्यहर्वात्^{१२} । अक्तुः (निघ १, ७)
इति रात्रिनाम । उभयत्र च सहयोगलक्षणा श्रुतीया । अहोभिः रात्रिभिश्च^{१३} सह । कीदृशम् । दितम्
उपकारकं सर्वप्रणामम् ॥ ८ ॥

धेहूट० सन्वादिस्वरस्मयो मातरो यासां शरीरां ताभिः अश्विनी ! भिः कृतम् । एतदिसदमाह—
प्रयः इति । कृतम् 'समीपं [प्रभूतोदकं निषानमाहावाः] । प्रयः आहावाः कृषा ।' । एतद्वच
स्पष्टमाह—त्रेषा इति । द्रौणकलया आधवनीयाः एतन्मृद (सु. ते ३, १, २) इति प्रय आहावादीषु
त्रेषा सोमः कृतः । एवं कृते तिलः वेदोः अभि हुवनेन^{१४} दिवः आगच्छतम् 'शुवाद् अहोरात्रे-
निहितम्'^{१५} कादित्यम् रक्षेथे ॥ ८ ॥

१. नास्ति वि. २-२. नास्ति अ कु. ३. नास्ति अ कु. ४. 'अ. अ कु. ५. साकरुतात्
कु. ६. नास्ति मूको. ७. 'श्वदनी' अ कु. ८. निघोते अ कु. ९. प्रथा अ कु. १०. शतुदा
रवि. ११. स्वयि रवि^{१६}. १२ १२. स्वव्यापारेण अ कु. १३. रात्री' कु. १४-१५. (अप्यम् श्रुतीरकं
परदीप्यभिषानमाहावात्प्रय अहोरात्रे मरुताभिः श्यावाः भि' अ. ['दक्षिण्यम्' रवि, 'निषानमा' कु.
१५. 'अवनेन क वि'^{१७} १६-१६. उपकलपोपे लोकोपभ्यर्कं तम् वि' अ.

मुद्रल० हे अदिना। अधिनी। सप्तमातृभिः सप्तसख्याकाः गङ्गादिनद्यः मातरः उत्पादिका र्णा
जलविशेषाणां से सप्तमातरः। तैः सिन्धुभिः सन्दनस्वभावैः जलैर्वसतीवरीनामभिः विः सोमा-
भिपवः कृण इति शेषः। आहानाः यथोक्तजलबुक्तसोमसाधारभूताः सृपसस्ताः स
त्रिसंख्याका द्रोणकलघाघग्नीषपूतसृदाख्या निम्नजा इति शेषः। तेषु त्रिषु पात्रविशेषेषु तेषु
त्रिभिः प्रकारैः सवनप्रवणतैः इतिः कृतम् सोमाख्यं हविः सम्पादितं इत्थं वर्तते इति शेषः।
तिलः शृगिरीः उपारे त्रिम्यः शृषिभ्यादिलोकेभ्य ऊर्ध्वम् प्रवा प्रवन्तौ गच्छन्तौ पुवाम् रि-
नाकम् सुलोकासगन्धिन्धनम् व्यादिरथम् रक्षणेः। कीरतां नाकम्। युभिः अहोभिः अरुभिः
रात्रिभिश्च हितम् स्थापितम्। अहनि ह्यं उदेति रात्रावसौ गच्छति—इत्येवमहोरात्राभ्यां ह्यै
भवस्याप्यव इत्यर्थः ॥ ८ ॥

क१ श्री चक्रा त्रिवृतो रथस्य क१ त्रयो बन्धुरो ये सर्नीळाः।

कृदा योगो वाजिनो रासभस्य येन युञ्जं नासत्योपयाथः ॥ ९ ॥

क। श्री। चक्रा। त्रिवृतः। रथस्य। क१। त्रयः। बन्धुरः। ये। सर्नीळाः। कृदा। योगः।
वाजिनः। रासभस्य। येन। युञ्जम्। नासत्या। उपयाथः ॥ ९ ॥

स्फन्ड० क१ श्री चक्रा श्रीणि चक्राणि त्रिवृता त्रिभिश्चैर्वर्तते गच्छतीति त्रिवृत्। तत्र
त्रिवृतो युष्मदीयस्य रथस्य अवयवभूतानि। क१ वा त्रयः बन्धुरः सारथिस्यानं बन्धुरं
उच्यते। ये सर्नीळाः समानस्थानाः एकस्मिन्नेव प्रदेशे स्थिताः। मानुषस्य तावदस्यैव
भिक्षमदेशवर्तिन इत्यर्थः। क१ वा योगः रथे नियोजनम्। वाजिनः वैगयतः। रासभ
युष्मदीयस्य जन्मस्य। कृदा युष्मदीयोऽथो रथे नियोज्यते इत्यर्थः। येन सन्धेन यत्र हे
गासरायौ उपायाः उपपाठ्यः। किमसन्निहितानि वा गमनसाधनानि देव नागपुत्र इत्ये-
नागमनविहायनादुपायगोऽयम् ॥ ९ ॥

धेदुट० स्य श्रीणि चक्राणि त्रिभिश्चैर्वर्तमानस्य युवयोः रथस्य। क१ वा त्रयः 'त्रिणाकाः स-
पादाः। प्रवगाकारस्य कोणेषु त्रय 'त्रिणाकाः सहापादा' भवन्ति। ये सर्नीळाः एकस्मिन् रथे
चक्राः सहापादाः। क१ वा 'योगः रथे' युवयोः बन्धुताः 'गमनस्य'। येन रासभेन' नागायौ
यज्ञम्' उपपाठ्यः ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे नागाया। अधिनी। त्रिवृतः त्रिसंख्याकरिधिभिर्येतस्य' अवदीयस्य रथस्य इत्यादयं पूर्वमात्रे
गपुत्रपते। संयम् एका अधिः। पृष्ठमाने विपुत्रपते। तत्र कोणद्वयं समरपते। इत्याद

१-१. नाग्नि क कु. २. बन्धुरः मुको. ३. मानुषस्य क कु. ४. नाग्नि मुको. ५. ३।
गणपः क कु. ६. 'मिथ ते व' वि'; 'मिथ ते व' कु रवि क'. ७. नाग्नि वि' क'. ८-८. एते
कृदा योगस्य एते (१) (ते क') कृदा एते वि' क'. १-१ 'कृदा' वि' एते क' कु रवि. ९-९. ए
कान्ते क' कु; एवं एते क' वि' रवि; 'दे वचनविभागाः वि' क. १०. एते वि' क'. ११-११. देते वि'
रवि' क'; कुराते एते एते वि' क'. १२. 'एते कृदा देव गमने एते वि' क'. १३. एते क' क.
१४. 'दे एते' वि.

रयस्य सम्बन्धीनि श्री चक्रा श्रीणि चक्राणि क कुत्र स्थितानि इत्यस्माभिर्न इत्यते ।
 ये काष्ठविरोधाः सन्निभः नीले गृहसदृशं स्थल्योपयुग्मवेशनस्थानम्, तेन सह वर्तन्ते इति सनीलाः ।
 ते काष्ठविरोधाः कन्दुरः नीटवन्धनाधारमृता मयः अक्षेण सादिते द्वे ईपे, इत्येवं त्रिसंख्याकाः
 व कुत्र स्थिता इति अस्माभिर्न ज्ञायते । नागिनः बलवतः रासभस्य भवदीयावस्थानी-
 यस्य गर्दभस्य योगः स्ये योवनम् कदा कस्मिन् काले, निष्पन्नमिति - अस्माभिर्न इत्यते ।
 येन चक्रप्रपनीटकाष्ठप्ररासभयोवनसहितेन रथेन मग्नम् अस्मदीयं यागस्थानम् पुषाम् उपयाय ।
 प्राप्नुय । तादस्य स्थस्वोति पूर्वानवधः ॥ ९ ॥

आ नासत्या गच्छतं ह्येतं हनिर्मर्ध्वः पित्तं मधुपोभरासभिः ।

युवोर्हि पूर्व सवितोपसो रथमृताय चित्रं घृतवन्तमिष्यति ॥ १० ॥

आ । नासत्या । गच्छतम् । ह्येतं । हनिः । मर्ध्वः । पित्तम् । मधुप्रेभिः । आसऽभिः । युवो ।
 हि । पूर्वम् । सविता । उपसः । रथम् । मृताय । चित्रम् । घृतवन्तम् । इष्यति ॥ १० ॥

इच्छन्० हे नासत्यो ! आ गच्छतम् युवाम् । किं कारणम् । यस्मात् सोमकृषणम् हनिः ह्यते । आगत्य
 च^१ मयः मधुस्वादिभेदे मधुस्वादस्य वाऽस्य^२ - एष्वेतेन स्वांनकृषणम् विवतम् ॥ मधुप्रेभिः आसभिः
 व्यत्ययेनेदं बहुवचनम् । मधुपान्यामास्ताभ्याम् । कस्मादायप्यजः^३ । वच्यते । युवो हि । द्विधावदो
 यस्मादर्थे । यस्मात् युवयोः सम्भूतम्^४ । पूर्वम् क्रियाविशेषजननेत्यर्थः । अग्न्याग्नेौ देवताभ्यः
 प्रथमम् । सविता भवमानानामपेयमेतत् वाक्येणैव पठितम् । सर्वस्य यज्ञस्य प्रसविता-मभ्य-
 तुकृता यज्ञमागः । उपसः च सम्भूतम् रथम् ज्ञातव्यं क्व गतौ । यज्ञं प्रति रामनाय ।
 चित्रम् विचित्रं पूजनीयं वा घृतवन्तम् उदकवन्तम् इष्यति इच्छतेरथं व्यत्ययेन इत्यम् ।
 इष्यति । यस्मात् यज्ञमाग- सुम्भदीयम् औपसं च रथं 'पूर्वमिच्छति यस्मादागच्छतमित्यर्थः'^५ ।
 मधवा सविता प्रकाशद्वारेण सर्वस्य प्रसविता^६ सूर्यं उपचते । उपस इत्येतत्त्वं असापेरेतेन
 सम्बन्धते । इत्यतीत्यपि मूलकाले एत^७ व्यत्ययेन^८ इष्यते । यस्मात् युवयोः सम्भूतं रथं
 पूर्वमतीते काले सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्यः स्पृष्टुहितुकथसः^९ अताव गमनाय इष्यति इष्टवान्
 प्राथितवान् । तदेतत्—'आ वां रथं दुहितो सूर्यस्य' (श्र १, ११६, १७) । ह्यपन 'वह्यति
 कृषीवान्'^{१०} । यस्मात् सूर्यमनुतिभिः देवैरभ्युपसो 'गमनाय प्राथितरथो स्य'^{११} । तस्मात्
 महात्मनरादागच्छतमित्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० आ गच्छतम् नासत्यो ! । ह्येतं हनिः । ७ सोमम् विवतम्^१ सोमपे आस्यै । ^२ बहुवचने
 न^३ चारपर्यमरित । यद्वा^४ बहुभि भवन्ति देवतादीराणि । युवयोः हि रथम् चित्रम् उदकवन्तम्^५
 उपसः पूर्वम् ऊपरारात्र पृष^६ सविता दिवसकृषणाय इष्यति^७ प्रेषति वेति^८ ॥ १० ॥

१-१. नास्ति वि । नास्ति मूको. २. नास्ति कु. ३. वा उपस रथि. ४. पाठ्य कु.
 ५. 'कृः कु. ६-८. 'मगच्छन्मिच्छन्तीत्यर्थः इति, आगच्छन्मिच्छन्मि'ञ्. -७. प्रसवत् कु, मगच्छानम् अ.
 ८. एतं इति. ९. मापयेत् अ इति^{१०}. १०. इति कु. ११-१२. नृपते इति. १२-१२. गमनं प्राथितं
 कु. १३. विव कु. १४-१४. 'वनेन कु. १५. जगता कु. १६. उदकं तमुदकवन्तं वि' इति, उदकं तम्
 कु वि^{१७} इति. १७. 'न यज्ञस्य प्रसविता यज्ञमागस्य निविने-यज्ञं शरीरमन्ताय वि'ञ्. १८ 'ति विवम्
 मूको. १९. वा कु. वेति-क; नास्ति वि'ञ्.

मुद्रल० हे नासत्या! अधिनौ! इह कर्मणि आ यच्छतम् । अत्रास्माभिः हविः हूयते । युवां च मधुपेति मधुरद्रव्यपानदुःखैः^१ आताभिः भवदीपिरास्यैः मध्वः मधुरद्रव्याणि हवींषि विवतम् । तस्मिन् सूर्यैः उपसः पूर्वम् उपकाळात्पुरा युवयोरद्विनोः सम्प्रधिनाम्, रथम् ऋताय अस्मद्य शार्थम् इष्यति हि प्रेरयति खलु । कीदृशम् । चिन्म पूर्वोक्तैः चक्रयवादिभिः विवित्रम् पुनन्तर अक्षाभनसाधनेन धृतोपोषतम् ॥ १० ॥

आ नासत्या त्रिभिरैकादशैरिह द्वेषेभिर्पातं मधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेषतं द्वेषो भवतं सचाभुवां ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । त्रिभिः । एकादशैः । इह । द्वेषैः । यातम् । मधुपेयम् । अश्विना । प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांसि । मृक्षतम् । सेषतम् । द्वेषः । भवतम् । सचाभुवां ॥ ११ ॥

एकम्^० हे नासत्यौ! त्रिभिः एकादशैः इह द्वेषैः एकादश परिमत्यै येषां ते एकादशाः । इष्य-
स्तिपदा^१ । सहयोगलक्षणं चात्र सूचीया । इहेत्येतत्^२ मधुपेयमित्यनेन सम्बध्यते । प्रयच्छित्त
देवैः सह । इह यद्ये चदेतद् मधुपेयम् मधुस्वायं च पावादेव सोमलक्षणा इति उच्यते
आ यातम्^३ । आताय च सोमपानोत्तरकालं हे अधिनौ! प्र आयुः तारिष्टम् प्रकर्षेण अस्मान्
आयुर्बर्धयतम् । निः रपांसि मृक्षतम् 'रपो रिप्रमिते वापनामनी भवतः' (वा ४, २१) । पापानि च निर्वृ-
क्षतम् । मृत्, मृद्वी । निःशोधयतम् । शर्वाभ्यपनयतमित्यर्थः । सेषतम् सिधिरत्^४ क्षामण्या
वशार्थम् । हतं च । किम्^५ । द्वेषः द्वेषुन् द्वेष्यान्^६ वा अस्माकम् । अथवा सेधतिरितिर्मा ।
सामण्यात्पात्राणां गीतित्यर्थः । सुदोषि च सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । यतिकम्बि^७ द्वेषु द्वेष्यं वा
अस्माकं तत्सर्वमपनयतमित्यर्थः । 'नित्यं च सचाभुवा भवतम् यद्येयुं अस्माभिः सह भवतम् ।
सचा^८ सहेरपर्थः । सहस्रुवी एकस्यानवर्तिनी नित्यम् अस्मदीयेषु^९ यज्ञेषु आगच्छतमित्यर्थः ॥ ११ ॥

येष्टु० आ यातम् नासत्यौ! प्रयच्छित्तदेवैः^{१०} इह पातव्यं सोमम् । 'आयुः च प्र बर्धयतम् ।
पापानि च विनाशयतम् । द्विष्टुंश्च निः सेषतम् भवतम् च सहभूतावरमाभिः^{११} ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे नासत्या! अस्तथेन रहितौ! अधिना। अधिनो देवौ! युवाम् त्रिभिः एकादशैः ये देवो
दिव्येकादश एव' (अ १, ११९, ११) इत्यादिमन्त्रप्रतिपादितैः त्रिसंख्याकैः एकादशारकवर्गवर्गा
देवैः देवैः सह मधुपेयम् सोमद्रव्यात्मकं मधुरद्रव्यपानम्^{१२} अमिच्छन् इह भरिम् देवद्वन्द्वेनो
यातम् आगच्छतम् । आयुः अस्मदीयमायुष्यम् प्र तारिष्टम् प्रबर्धयतम् । रपाणि अस्मदीयानि
पापानि निः मृक्षतम् नि शेषेण शोधयतम् । द्वेषः द्वेषकृन् द्वेषतम् प्रतिपेयतम्^{१३} सचाभुवा । अस्माभिः
सहावस्थितौ भवतम् ॥ ११ ॥

१. 'दरपत्' वि. २. नास्ति कु. ३. 'पेय' कु. ४. 'तद् अस्मद्यप्यम्' अ. ५. 'हे' अ कु.

६. 'देष' कु रवि. ७. 'देष' कु. ८-९. 'नि' च यद्ये रवि, 'दि' यद्ये अ कु. १०. सचाभुवा सचा अ कु.

११. 'अस्मा' अ. १२. 'उरिरे' अ' कु अ वि'; 'उरि' वि' अ. १३-१४. नास्ति वि' अ. । 'द' अ

मधु स्वायं च पावादे च सोमपानं इति: तं प्रति वि' अ. । 'द' इह निह निषेधनं यद्ये सचा

सहावस्थितौ वि' अ. । 'निषेध' अ कु रवि. १३. 'अस्मा' वि अ. ।

आ नो अधिना त्रिवृता रथेनाऽर्वाञ्च रथि वहतं सुवीरम् ।

शृण्वन्ता वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं वार्जसातो ॥ १२ ॥

आ । नः । अ॒धि॒ना । त्रि॒वृ॒ता । रथे॑न । अ॒र्वाञ्च॑म् । र॒थिम् । व॒हत॑म् । सु॒वी॒र॑म् । शृ॒ण्व॒न्ता । वाम॑ । अ॒व॒से । जो॒ह॒वी॒मि । वृ॒धे । च । नः । भ॒व॒त॑म् । वा॒र्ज॑सातो ॥ १२ ॥

स्कन्द० नः इति षाड्ये चतुर्थी । अस्माकमर्थाय हे अधिनी! त्रिवृता रथेन भारतीयेन भर्वाञ्चम् अस्मादभिसुलम् रथिम् धनम् आ^१ वहतम् प्रापयतम् सुवीरम् शोभनीयैस्तेषाम् । शृण्वन्ता वाम^२ नित्यमस्मदीयमाह्वाने शृण्वन्ती वां युवाम् । अवसे वर्षणाय वा फलनाय वा जोहवीमि पुनः पुनराह्वयामि । वृधे वर्षणाय च नः अस्माकम् भवतम् वार्जसातो संग्रामनामैतत् (छ. निघ १, १५) संग्रामे । नित्यं च अस्मान् संग्रामेषु अवलक्षणया वृद्ध्या वर्षणपरिपर्यः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० १] आ वहतम् अधिनी! त्रिवृता रथेन अस्मभ्यम् इषोमुलम् सुवीरम् रथिम् । शृण्वन्ती वाम् अर्वा रक्षणार्थं नृशामाह्वयामि । वृद्धयर्थम् च अस्माकम् भवतम् युवे^३ ॥ १२ ॥

मुद्राल० हे अधिना । अधिनी । त्रिवृता रथेन अत्रिद्वयक्रियायां त्रिषु लोकेषु वर्तमानेन रथेन सह नः अस्माकम् भर्वाञ्चम् अभिसुलम् सुवीरम् शोभनीः वीरैः पुनरुत्पादितिरुत्तमम् रथिम् धनम् आ वहतम् भारीय प्रापयतम् । शृण्वन्ता अस्मदीयां स्तुतिं शृण्वन्ती वाम् युवाम् अवसे अस्मद्गणपर्यम् जोहवीमि आह्वयामि । नः अस्माकम् वार्जसातो संग्रामे वृधे वर्षणाय च भवतम् ॥ १२ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये पद्यमो वर्गः ।

[३५]

ह्याम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये ह्यामि मित्रावरुणाविहावसे ।

ह्यामि रात्रीं जगतो निवेशनीं ह्यामि देवं सवितारंमृतये ॥ १ ॥

ह्यामि । अ॒ग्नि॑म् । प्र॒थ॒म॑म् । स्व॒स्त॒ये॑ । ह्या॒मि॑ । मि॒त्रा॒व॒रु॑णा । वि॒हा॒व॒से॑ । ह्या॒मि॑ । रा॒त्री॑म् । ज॒ग॒तः॑ । नि॒शे॒श॒नी॑म् । ह्या॒मि॑ । दे॒व॑म् । स॒वि॒ता॒र॑म् । मृ॒त॒ये॑ ॥ १ ॥

स्कन्द० 'ह्यामीत्यग्ने पादो मैत्रावरुण उच्यते । तृतीयो रात्रिर्वस्तावः सूक्तं सविन्मुच्यते' (छ. बृदे ३, १०५) । ह्यामि इत्याद्यः पाद आग्नेयः । उच्यते एते द्वितीयो मैत्रावरुणः । तृतीयो रात्रेः संस्तावः । रात्रिदेवत्व^१ इत्यर्थः । शिशुमन्वाद् सूक्तं सवित्रम् । ह्यामि अग्निम् । वीरुणम् । प्रथमम् मृतयम्^२ । क्तिवाविशेषणं वा^३ प्रथमजन्तुः । अन्याम्यो देवताम्यः प्रथमम् अग्ने । स्वस्तये अग्नि-

१. नास्ति अ कु. २. नास्ति मूको. ३-३. नास्ति वि^१ लयं. ४-] अग्निं प्र^१ता

एतेन अस्मद्भिसुक्तं स्वार्तं रथि वहतम् शृण्वन्ती वि^१ अ^२. ५. नास्ति रवि.

नायाप आत्मनः । इयामि मित्रावरुणौ इह भवेते पालनाय । इयामि रात्रिम् जगत कृत्स्नस्य^१
निवेदानीम् स्वापकरीम् । इयामि देवम् सवितारम् ऊतये पालनाय ॥ १ ॥

वेङ्कट० इयामि अग्निम् मुख्यम् अविनाशाय । इयामि मित्रावरुणौ इह रक्षणाय । इयामि रात्रिम्^२
जह्नमस्य निवेशयित्रीम्^३ । इयामि देवम् सवितारम् रक्षणाय ॥ १ ॥

मुद्रल० 'इयाम्यग्निम्' इत्येकादशार्चं पञ्चम सूक्तम् । हिरण्यस्तप ऋषिः । आया नवमी च नगरी
चन्द्रस्कं । सिद्धा त्रिष्टुभ । आयाऽग्निमित्रावरुणरात्रिसवितृदेवताका । सिद्धा, सवितृदेवताका^४ ।

स्वस्तये असाकमविनाशाय प्रथमम् आदौ अग्निम् इयामि । इह अग्निम् कर्मणि भवेते
असाकमविनाशाय मित्रावरुणौ इयामि । जगत जह्नमस्य प्राणिजातस्य निवेशनीम् उपवेशनहेतुभूताम्^५
रात्रीम् रात्रिदेवताम् इयामि । जह्नमाः सर्वे प्राणिनो द्विवक्षे स्वस्वाम्यापाराम्^६ इत्या स्वस्व
युते रात्राहुपविधान्तीति प्रसिद्धम् । ऊतये असाकमविनाशाय सवितारम् देवम् इयामि ॥ १ ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेश्यन्मृतं मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ २ ॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमान । निऽउत्सार्थम् । अपृतम् । मर्त्यम् । च । हिरण्ययेन ।
सविता । रथेन । आ । देव । याति । भुवनानि । पश्यन् ॥ २ ॥

स्वन्द० रजोऽत्र रजो रात्रिर्वा उच्यते । तृतीयानिर्देशात्पच योग्यक्रियाप्याहार । कृष्णेन रजसा तमसा
रात्र्या वा न्यासे जगति । आ वर्तमान 'वर्तते' (निघ २, १७) इति यतिकर्मा । 'लक्षणहेतो विद्याया'
(पा ३, २, १२६) इत्येवमथ हेतोः जानय । आत्मेन आत्मीयेन हेतुना निवेशयन् ह्युदोऽप्यत्र
निवेशिनि अभिपूर्वा^७ इत्यत्र । स्वम्यापारेषु अग्निनिवेशयन्^८ । यत्नेन स्याःशरपश्चित्पर्यै । किन् ।
अमृतम् मरणवर्जितं देवादिम् । मर्त्यम् मनुष्यादिम् च । उरिते हि सवितरि सर्वे स्वम्यारौ
प्रवर्तते । अत्र एवमुच्यते—आ वर्तमान निवेशयन् अमृतं मर्त्यं चेति । किं करोति ।
उच्यते । हिरण्ययेन सविता रथेन देव आ याति भुवनानि कृत्वाऽत्रमरत्यवेक्षणार्थम् पश्यन् ।
अथवा निवेशयति^९ निवेश स्यात् पुराभिधेयः । कृष्णेन रजसा इत्येतत्पच निवेशयति
इधेतेन सम्प्रथ्यते । राहृष्यार्थं चात्र श्रुतीया । आ वर्तमानो "निवेशयति देवदेतुमज्ञाय" । एवं
योगना—कृष्णाया रात्री निवेशयन् स्वापयन् अमृतं मर्त्यं च आवर्तमानः^{१०} । कदा ।
सामप्यार्थहृदि । हिरण्ययेन सविता रथेन आ देवो याति । नव आयाति^{११} । सामप्यार्थं रात्री ।
रात्रावावर्तमानः^{१२} निवेशयन्मृतं मर्त्यं च उद्वयिर्नि प्रत्यायाति । उत्तरपुरस्यानि भूतानि^{१३}
पश्यन् । अहनि रजोवर्तमानः^{१४} श्रुतिर्वा प्रत्यायाति उत्तरस्यानि भूतानि पश्यति^{१५} ॥ २ ॥

१. रात्रिम् कु २. रात्रीम् अ^१ ३. श्रुति स्तानतीम् वि^२ अ^३ ४. अस्ति वि नि^४.

५. देवतन्ना वि, 'देवतन्ना देवतन्ना सै'. ६. स्वस्वाम्या^५ सै^६ ७. श्रुतिं कु ८. श्रुतिं कु ९. श्रुतिं कु १०. श्रुतिं कु ११. श्रुतिं कु १२. श्रुतिं कु १३. श्रुतिं कु १४. श्रुतिं कु १५. श्रुतिं कु

११. श्रुतिं कु १२. श्रुतिं कु १३. श्रुतिं कु १४. श्रुतिं कु १५. श्रुतिं कु

१६. श्रुतिं कु १७. श्रुतिं कु १८. श्रुतिं कु १९. श्रुतिं कु २०. श्रुतिं कु २१. श्रुतिं कु २२. श्रुतिं कु २३. श्रुतिं कु २४. श्रुतिं कु २५. श्रुतिं कु

वेङ्कट० कृष्णवर्णेन रजसा सुलोकेन यां वर्तमानः निवेशयन् देवान् मर्त्यान् च हिरण्ययेन सविता रथेन देवः आ याति सर्वानि भुवनानि पश्यन् ॥ १ ॥

मुद्रल० सविता सूक्तः कृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन लोकेन । अन्तरिक्षलोको हि सूर्यागमनात् पुरा^१ कृष्णवर्णो भवति । तेनान्तरिक्षमार्गेण आ वर्तमानः पुनः पुनरागच्छन्^२ अमृतम् देवम् मर्त्यम् मनुष्यम् च निवेशयन् स्वस्वस्थाने स्थपयन् । यथोक्तगुणोपेतः सविता देवः भुवनानि सर्वान् लोकान् पश्यन् अवेक्षमाणः । प्रकाशयन्नित्यर्थः । हिरण्ययेन भुवर्गेनिर्मितेन रथेन^३ आ याति अस्तसमी-
पनात्पच्छदि ॥ २ ॥

याति देवः प्रवता यात्युदता याति शुभ्राभ्यां यजतो हरिभ्याम् ।
आ द्वेषो याति सविता पुरावतोऽपु विश्वा दुरिता वार्षमानः ॥ ३ ॥

याति । देवः । प्र०ऽवता । याति । उ०ऽवता । याति । शु०ऽभ्याम् । य०ऽजतः । हरि०ऽभ्याम् ।
आ । द्वेषः । याति । सु०ऽविना । पुरा०ऽवतः । अ०ऽप । विश्वा । दुः०ऽदता । वार्ष०ऽमानः ॥ ३ ॥

स्कन्द० याति देवः प्रवता उपसर्गाच्छन्दसि यात्वर्थे (पा ५, १, ११८) इत्येवमर्थे बहिःप्रत्ययः । शीघ्रयापिता । केन । सामन्त्यान् रथेन । याति उदता ऊर्वणामिता । केन । सामन्त्यान् रथेनैव । याति शुभ्राभ्याम् शोभनाभ्याम् । यजतः यष्टम्भे^१ यागार्थः । हरिभ्याम् अश्वभ्याम् । यत्र यथा^२ गच्छत्यर्थे शीघ्रे कोर्षे वा रथेन वा^३ अश्वैर्वा वा तथा गच्छतीत्यर्थः । किं च आ देवः याति सविता पश्यतः पुरादुदपमितेः । अथ विश्वा^४ दुरिता दुरितानि । अत्र समोक्षणानि । वाधमानः अपनयन् । अथवाऽपुष्टयाम्येव दुरितानि, साम्यपि सविता वाधते^५ । रथिसंस्पर्शस्य द्युषित्यकट-
रवाद्दुहिते^६ च वापदिवृत्त्यर्थे प्रायश्चित्तानुष्ठानात्^७ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० याति देवः प्रवणेन मार्गेण यातः । याति अन्तरम् उदत्तेन^१ । याति शोभनाभ्याम् अश्वभ्याम् पश्यन् । आ याति देवः सविता दूरात् अप वापमानः विश्वानि दुरितानि ॥ ३ ॥

मुद्रल० देवः दीप्यमानः सपिना प्रवता प्रवणत्वा मार्गेण याति गच्छति । तथा^१ उदता उरुकुटेन ऊर्वेदेशयुक्तेन मार्गेण याति । उदपानन्तरम् आश्वभ्याम् ऊर्षेणैव मार्गः । तत उपरि क्षालार्थं प्रणयो मार्ग इति विक्रमः । तथा यजतः यष्ट्यः स देवः शुभ्राभ्याम् शोभनाभ्याम् हरिभ्याम् अश्वभ्याम् याति देवयजनदेशे गच्छति । सविता देवः विश्वा दुरिता सर्वानि पश्यति अप वाधमानः विनाशयन् पश्यतः दूरेदशात् सुलोकात् आ याति वायव्ये आगच्छति ॥ ३ ॥

१-१. ब्रह्मा तमसस्तथा ज्योते जगति आत्यमानः (१) सुलोकेनार्तमानः वि० अ०. † नास्ति अ कु रवि.
१-२. वाधव (वाद् कु वि०) मनुष्यांश्च वि० अ० कु. ३-३. गामन्त्यां वि० अ०. ४. भूतानि वि० अ०.
५. नास्ति वि मे०. ६ ६. यानः पुनर्विशेषणं सूक्तो. ७-७. पश्येन सूक्तो. ८-८. नास्ति रवि.
९-९. नास्ति कु रवि०. १०. रथेन रवि०. ११. नास्ति कु. १२. वरा अ. १३. नास्ति रवि.
१४-१४. दुरिता वाधमानः सर्वाणि दुरितानि सविता वाधते अ कु. १५. द्युषित्यकट् वा कु. १६. शान्त
अ कु. १७-१७. नास्ति अं वि०. १८. उदताः रवि. १९-१९. नास्ति अ० वि०. २०. तथा वि.

अभिवृत्तं कृत्यनैविशरूपं हिरण्यशम्भं यजतो बृहन्तम् ।

आस्थाद्रथं सविता चित्रमानुः कृष्णा रजांसि तविषीं दधानः ॥ ४ ॥

अभिवृत्तम् । कृत्ये । विश्वरूपम् । हिरण्यशम्भम् । यजंत । बृहन्तम् । आ । अस्थात् ।
रथम् । सविता । चित्रमानुः । कृष्णा । रजांसि । तविषीम् । दधानः ॥ ४ ॥

स्कन्द० अभिवृत्तम् इत्यने हिरण्यनामैव (इ निघ २, २) । हिरण्ये । सुवर्णप्रचिदमित्यर्थे । विश्वरूपं
'विश्वम्' (निघ ३, १) इति बहुनाम् । सर्वपर्यायो वा । बहुरूप सर्वरूप वा । हिरण्यशम्भम् वेदुरक्ष्य
भनद्बुधो वाऽनपरमार्थं वा निधीयते सा शम्भ्येति प्रसिद्धा । सा हिरण्यमयी यस्य स हिरण्यशम्भः ।
यजत' दधाहं' । बृहन्तम् आ अस्थात् आचिच्छति आस्तिवत्वात् वा रथम् सविता 'चित्रभाट्ट
चित्रदीप्ति विचित्रदीप्तिर्वा पूजनीयदीप्तिर्वा' । इष्णा कृष्णानि रजांसि तमांसि' । तविषीम् दधानमैव
(इ निघ २, १) । कृषीयार्थे चात्र द्वितीया । स्वैव 'तेजसा बलेन' । दधान धारयन् । निरुपशिरथम् ॥ ४ ॥

पेङ्कट० परिवृत्तं 'हिरण्ये नामारूप हिरण्ययत्नम्' यद्यप्यो महान्तम् रथम् आस्थित सविता
'चित्रदीप्ति कृष्णानि तेजांसि' एव च दधानः ॥ ४ ॥

मुद्गल० सविता रथम् आ अस्थात् आस्थितवान् । आरूढगानित्यर्थे । कीदृशम् । अभीरुतम् अभितो
वर्तमानम् । तथा कृष्णै विश्वरूपम् सुवर्णेन चानारूपम् । कश्चित् सुवर्णमिर्मिदगतपक्षि
इच्छिन्मनुष्यपक्षि इत्येव बहुरूपत्वम् । हिरण्यशम्भम् अशाना स्कन्धेषु रथयोजनवेलायां निपत्य
प्रक्षेप्यमाणा शङ्कत शम्भ्या । ता सुवर्णमण्यो रथे वर्तन्ते । बृहन्तम् प्रीडन् । कीदृश सविता ।
यजत' यद्यप्य चित्रभाट्ट विविधपरिमणुषु कृष्णा रजांसि अश्वकारबुक्ततया कृष्णवर्णाद् होकार
वदित्थ तमोनिवारणार्थम् तविषीम् बल् स्वकीयम् प्रकाशरूपम् दधानः ॥ ४ ॥

नि जनाञ्छयायाः श्रित्तिवादी अरयन्नथं हिरण्यप्रउगं बहन्तः ।

श्वरुद्विजः सवितुर्देव्यस्योपस्ये निश्चा भुर्नानि तस्युः ॥ ५ ॥

नि । जनान् । श्याना । श्रित्तिश्यादे । अरयन् । रथम् । हिरण्यप्रउगम् । बहन्तः ।
श्वरुत् । निश्चा । सवितुः । देव्यस्य । उपस्ये । निश्चा । भुर्नानि । तस्युः ॥ ५ ॥

स्कन्द० जनान् भमुष्णान् श्यावा श्यावण्यो र श्रित्तिवाद् अरया वि अरयन् विविधे प्रकाशयन्त्रि सवि
रथमूतम् रथम् हिरण्यप्रउगम् यत्र रथो 'भिविष्यते स प्रवेश' 'प्रउगम्' इत्युच्यते । स ॥ ५ ॥ गमो
वश्य स हिरण्यप्रउगम् । बहत् । किंच श्वरुत् बहुनामैव (इ निघ ३, १) । नित्यपर्यायो वा ।

१ मारित् सूको २ यन्ते कु ३ यगादम् सूको ४-४ 'अनुः विविध' शिवा इति
५ मारित् अ कु ६ ६ तेजोभेन अ कु ७ ७ हिरण्ये नामा अ कु हिरण्ये नामाको (भवेन ह्य
वि') हिरण्ये दायम् । कोऽनुशक्तनदुष्टे वाऽनम (वा एव वि') यगादम् वा निधीयते सा शम्भ्येति प्रसिद्धा वि
अ' ८-८ विघ ६ ६ ६ कृष्णानि तमांसि तमांसि इत्येव चारयन् निरुपशिरथम् वि' अ' ९ मारित् ॥
१० १० 'रथम्' (वि ११) (सुवर्णम्) प्रउग इति ११ यजुष कु .

पटुसो^१ नित्यं वा । विश्वः मनुष्याः सवितुः दैव्यस्य देव एव दैव्यः । अथवा देवेषु दिवि वा भवो दैव्यः^२ । तस्य दैव्यस्य उपर्ये उपस्थाने । विष्ठा भुवनानि सर्वाणि च भूतानि । तस्युः स्थितानि^३ । इदमेव मनुष्याः सर्वाणि च भूतजातानि सवितारमुपतिष्ठन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वि अएवन् जनान् इयामवर्णाः^४ श्वेतपादाः^५ द्विरण्मयप्रवगम् रथम् वहन्तः^६ अश्वाः । सदा^७ सवितुः दिवि भवस्य उपर्ये^८ विश्वो न्यासा दिशः^९ तिष्ठन्ति, सर्वाणि च^{१०} भुवनानि^{११} ॥ ५ ॥

मुद्गल० अश्वाः एतन्नामकाः सूर्यस्याश्वाः । ते च शित्पिण्डः शितयः श्वेतवर्णाः पादा येषां ते शित्पिण्डाः द्विरण्मयप्रवगम् रथस्य मुसम् हृषयोरग्रं धुगवन्धनस्थानं प्रवगम् इत्युच्यते । तन्वत्र सुवर्ण-मयम् । तद्युक्तम् रथम् वहन्तः^{१२} जनान् प्राणिनः वि अएवन् । विश्वेभ्यः प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । एतेषु सर्वदा विश्वः प्रजाः दैव्यस्य इतरदेवस्यश्चिन्धनः सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य उपर्ये समीप-स्थाने^{१३} तस्युः स्थितवत्यः । न केवलं प्रजाः । किन्तुहि^{१४} । विश्वा भुवनानि सर्वे च लोकाः प्रकाशाप सूर्यसमीपे तस्युः ॥ ५ ॥

तिस्रो धार्यः सवितुर्द्वा उपस्थौ एका यमस्य भुवने विरापाद् ।

आणि न रथ्यममृताऽवि तस्युरिह श्रवीतु य उ चिकेतेत् ॥ ६ ॥

तिस्रः । धार्यः । सवितुः । द्वौ । उपस्थौ । एका । यमस्य । भुवने । विरापाद् । आणिम् । न । रथ्यम् । अमृता । अवि । तस्युः । इह । श्रवीतु । यः । उँ इति । तद् । चिकेतेत् ॥ ६ ॥

स्कन्द० "तिस्रो धार्यः" धुगवन्धोऽत्र दिवोऽवयवेषु देवत्वानेषु वर्तते । त्रीणि दिवोऽवयवभूतानि स्थानानि सवितुः । अथवा इत्^{१५} एव इज्जनाद् दिवां बहुलं प्रतिपद्यन्तम् । तिस्रो दिवाः सवितुः स्वभूताः । ताताम् द्वौ^{१६} द्वे उपर्ये समीपे सवितुः । एव तु^{१७} यमस्य भुवने लोके विरापाद्^{१८} विरापादिषु विपूर्वस्य राजतैर्दीप्यर्थस्यैव रूपम् । विविधं शीता^{१९} । अथवा धुसाहचर्थात्^{२०} प्रयो लोका अत्र तिस्रो दिव उच्यन्ते^{२१} । तासां द्वे समीपे धौरन्तरिक्षं च । एका तु हृषिणी यमस्य भुवने । अक्षिरग्र यम उच्यते । 'यमो ह यातो यमो जमित्तम्'^{२२} (श्र १, १६, ७) इति यथा । तस्य स्वभूते धार्यिणे लोके । विरापाद् विविधं स्वदीप्यथा^{२३} शीता । किन्च आणिम् न रथ्यम् यमस्य अज्ञातिर्गमननिरोधार्थं शीघ्र आणिरूप्यते । रथे भवो रथ्यः । यथा रथ्यमार्गि सर्वाणि रथाङ्गान्याश्रितानि, एवं सवितारम् अमृता 'अमृतम्' (निप १, १२) इत्युक्त्वात् । इदम्याह्वान्युदकानि । अथवा अमृतशब्दो^{२४} देवत्वधनः । प्रथमाभ्युपवनस्थापमाकारः । अमृता देवाः । अधि तस्युः अपिहितवन्तः । आश्रिता इत्यर्थः । इह लोके 'समायां वा'^{२५} सः^{२६} श्रवीतु यः उँ उकारः पदपूर्वगः । यः तन्^{२७} चिकेत्^{२८} ॥ ६ ॥

१. पटुसो कु. ; पटुसो रवि. २-२. नास्ति अ कु. ३. शिवा. रवि. ४. श्वेतवर्णाः वि'अ' कु. रवि. ५. श्वेतपादा वि'अ'. ६-६. एतत् कु. ७. 'एव वस्थानि वि'अ'. ८. दिशु दि'अ'; दिशि दि'; नास्ति कु. ९. नास्ति कु अ' वि'. १०. 'जानि भूतानि वि'अ'. ११. 'रथ्यः न मी'. १२. एव समी' मूको. १३. उँ हि कि' मी'. १४-१४. नास्ति कु. १५ एतः अ कु. १६. व स कु. १७. नास्ति रवि. १८. 'पाद् नवपा कु. १९. शीताः रवि. २०. साह' रवि'. २१. रथ्यो अ कु. २२. अमृता' रवि. २३. नास्ति अ रवि. २४. उ त्व मूको. २५. नास्ति मूको २६. 'विकेता पद् अ.

वेद्वट० तिल दाव सन्ति । तत्र द्वे सवितु उपस्थे 'तिलस्त्रो भवतः । अथ अपरा यमस्य मरे भुवने विराणो वैसुतस्य । चरनिर्गमननिरोधार्यम् ॥ आधिम् रथास्रान्ते निहितम् रथास्रानि ॥ अमृतानि कञ्चन' अचित्तिलन्ति । न तत् जानाति, ॥ 'वृहत् तत् ब्रवीतु' । अग्निना सवित्वा चोभयत् स्थिताभ्यामाग्निभ्यामिव तिस्रो धावो विव तेऽग्निष्ठा इति । यद्वा सर्वेषाममर्यानां सवितरि' तिष्ठन्तीति । तत् सविता वोऽमृतचमासुवत्' (ऋ १, ११०, ३) इति मन्त्र ॥ ६ ॥

मुद्वट० दाव स्वर्गोपलक्षिता प्रकाशमाना लोका निव तिस्रत्याका सन्ति । तत्र द्वौ लोको सवितु स्वर्ग्य' उपस्था उपस्थाने वर्तेते । सुष्ठोक्मूलोफयो सूर्येण प्रकाशितत्वात् । एष मध्यमा भूमि अन्तरिक्षलोक यमस्य भुवने विवृणुतेर्गृहे विरायाद् विरान् गन्तुं सहे । प्रता उर्या अन्तरिक्षमार्गण यमलोके गच्छन्तीत्यर्थे । अमृता अमृतानि चन्द्रमन्त्रादीनि 'धौवी'भि अधि तस्थु सवितारमधिगम्य स्थितानि । द्रष्टान्त । रथ्यम् आधिम् न रथादि रथ्यिन्ने प्रक्षिप्त कीडविधाय आग्निरित्युच्यते । रथसम्बन्धिवनानिमधिगम्य यथा रथसिद्धौ चवत् । य तु मानस तत् सवित्रूपम् चित्रेत्तत् जानाति ॥ मानस इद अस्मिन् विषये प्रपीतु । केनापि चरतुमनस्य सवितुर्नहिमेक्षयते ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये षष्ठे धर्म ॥

वि सुपर्णो अन्तरिक्षाण्यरूपद् गभीरवेपा असुरः सुन्नीयः ।

हेइदानीं सूर्यः कथिकेत कतमा धां रुदिमरुस्था रतान ॥ ७ ॥

वि । सु०पर्ण । अन्तरिक्षाणि । अ०रयत् । ग०भीर०नेपा । असुर । सु०न्नीय । क । इ०दानीं । धा । मूर्ध । क । चि०नेन । वृ०न्माम् । धाम् । रु०दिम । अ०रय । गा । तु०तान ॥ ७ ॥

रुदन्० सुपर्ण' सुपर्ण सुगमन सविता । अथवा सुपर्ण इति रुदिमनाम् (इ तिप १, ५) । तामर्थात्वा प्रा०दर्शितमरुतम् । सुपर्णांशम् रुदिमन्' । अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षारण्या अत्रा०दरिक्षादेनोच्यन्ते । बहून्मय वाऽन्तरिक्षाणि । अन्तरिक्षसाहचर्याद् ॥ त्रयोऽपि लोका अन्तरिक्षाण्युपगताः तानि नि आ०रय विविध प्रकारितवान् । गभीरनेपा गभीर दुरवगाहम् । वेप (तिप २ १) इति कर्मनाम् । गभीरकमा । अयुर प्रणावान् । गुनाय प्रशस्यनामैतत् (इ तिप ३ ८) । प्रसास्य । क्व इदानीम् । आनयोरर्थयोः कवाचयताप्रसिद्धये अथत्वात्प्रायश्चाहवन्तौ । इदानींति कि च राग्धभिप्रायमेतत् । यो दिशो अन्तरिक्षाणि व्यवयत् स वत्र इदानीं राघो सूर्यं सतो गन्तव सविता । क त्' ।

१ १ आरित वि' । १ १ अथ उपस्थे व रि' । १ १ 'वेऽपि तं सवि' । १ 'वेऽप्यत्' वि' अ' ।
 १ १ वि' अ' २ २ आरित अ' १ १ इ तं वि' एव २ २ एके लयवां वा वि' अ' २ २ अ' ।
 १ १ वि' अ' ४ ति' १ १ कु ५ 'कन वि' एतत् वि' मित' वि' २ 'वा मर' वि' अ' ० ली' ।
 १ १ वि' अ' ८ आग्नि दे' १ ति' १ १ कु १० रथिण्यत् पु १ १ आरित अ कु

चिकेत जानाति । श्वे जानाति ॥ आचंष्टामित्यर्थः^१ । कतमाम् याम् द्विवोऽथयवं शुभोक्तेव
वा । लोकमानप्रपन्नो वा^२ युगपद् । कतमं लोकम् । रश्मिः अस्य स्वयूक्तः^३ । आ ततान तनोति ।
तनोतिरत्र सामर्थ्यात् प्रकाशनार्थः । प्रकाशयति । अथवा, जामिति द्वितीयानिर्देशात्
कर्मप्रवचनीपरतिशब्दाप्युदाहरः^४ । कतमं चां प्रति रश्मिरस्यावतान आत्मनं विस्तारयति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० वि अथत् शोभनपवनः अन्तरिक्षाणि त्रीणि गभीरवेगः प्राज्ञः प्रसस्यः । सः इदानीम्
सविता सुवीर्यः^५ नव सचति रात्री । कः चैनम् जानाति । कतमाम् च क्षीम् अस्य रश्मिः आ ततान
इति रात्री पृच्छति ॥ ७ ॥

मुद्रल० सुपर्णः शोभनपवनः सूर्यरश्मिः^६ अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि ॥ अथत्
विशेषेण क्वापिक्वाम् प्रकाशितवान् । कीदृशो रश्मिः^७ । गभीरवेगः गभीरकण्ठकः । रश्मिः
प्रकम्पनं चलनं केनापि द्रष्टव्यमात्ममित्यर्थः । असुरैः सर्वेषां प्राणदः । सुनीपः सुनपनः शोभन-
प्रापणः । मार्गप्रकाशनेनाभीष्टदेशं प्रापयतीत्यर्थः । जटहरश्मियुक्तः सूर्यः इदानीम् रात्री नव^८
हृत्^९ वर्षते । तद्दृश्यम् कः चिकेत को जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य रश्मिः
कतमाम् याम् आ ततान के शुकोके रात्री व्याह्ववात् । एतदपि को जानाति ॥ ७ ॥

अष्टौ वर्षस्यत् ककुम्भः पृथिव्यास्त्री धन्व योर्जना सप्त सिन्धून् ।

द्विरप्याक्षः सविता देव आगाद् दधद्रक्षां द्राक्षुषे वार्षीणि ॥ ८ ॥

अष्टौ । वि । अथत् । ककुम्भः । पृथिव्याः । श्री । धन्व । योर्जना । सप्त । सिन्धून् ।

द्विरप्याक्षः । सविता । देवः । आ । आगात् । दधत् । रक्षां । द्राक्षुषे । वार्षीणि ॥ ८ ॥

स्कन्द० अष्टौ 'वतसो दिशः अक्षतोऽवान्तरदिशः ता एका अष्टौ' वि अथत्, ककुम्भः विद्वानमैतत्
(धृ. निप १, ६) । दिशः पृथिव्याः सम्बन्धिनीः । न च केन्द्रः । किन्वाहि । श्री धन्व त्रीणि
च धन्वाणि । 'धन्व' (निप १, ३) इत्यन्तरिपनाम । अत एव च दशानादन्तरिवाप्यां शिखरं प्रतिपत्त-
प्यम् । तप्यवधेषु वा भाष्यमप्यान्वेषु धन्वशब्दो वर्षते । साहचर्यात् वा त्रयो लोकाल्प्रीणि
धन्वानि उच्यन्ते । योजनः 'युज्यन्त पृथिः मनुष्याः तत्कालैरिति योजयति कर्माणि । तानि च' ।
सप्त सिन्धून् नदीनामैतत् (धृ. निप १, १३) । शोभावाद् महतः प्रधावमूवाद्^१ नदान् । अथवा सप्त-
संख्यायोगाद् सिन्धुवोऽत्र इत्यस्य षड्गण्ये । तृतीयार्थे द्वितीयः । सप्तभिः रश्मिभिः पृथिव्यदित्यर्थः ।
परोऽर्धर्षो भिद्यतेव वाक्यम् । पृथिव्यादुप्याहृत्य^२ 'एकवाक्यता योज्या'^३ । यो एतत्पत् ककुम्भः
सः द्विरप्याक्षः द्विरप्ये एव द्विरप्यवतरणो वा अग्निषो यस्य स द्विरप्याक्षः । सः सविता
देव आ आगात् आगतः^४ । उदित इत्यर्थः । दधत् ददत् रक्षा धनानि द्राक्षुषे यजमानाय वार्षीणि
वार्षीयानि उत्कृष्टानि ॥ ८ ॥

१-१. नास्ति अ कु. २. नास्ति मूको. ३. स्वयम् अ कु. ४. 'वचनीयस्य' अ कु.

५. 'वीर्यं किं लक्षं. ६. 'विशेषः मूको. ७. नास्ति वि. ८. 'कुशले मूको. ९-९. नास्ति रविः.

१०. 'प्रधानं अ कु. ११-११. 'शक्त्यां नैवः कु. 'शक्त्यां नन्द अ. १२. नास्ति कु.

वेङ्कट० अष्टौ दिशः वि अश्वत् सन्तरिचमम्बन्धिनीः^१ श्रीणि^२ च अन्तरिक्षाणि कार्येण्वकासप्रदानेन
योजकानि^३ सप्त च सिन्धून् हिरण्यवाहः सविता देवः आ अगात् प्रयच्छन्^४ रत्नानि वरणी-
यानि यज्ञमात्राय ॥ ८ ॥

मुद्गल० पृथिव्याः सम्बन्धिनीः अष्टौ वज्रमः प्राच्याद्याश्चतस्रो दिक्ष आग्नेत्याद्याश्चतस्रो विदिक्षः
इत्येवमष्टौ दिक्षः वि अश्वत् सविता प्रकाशितवान् । तथा योजना प्राणिनः स्वस्वभोगेन
योजयितुन् धन्व अन्तरिक्षोपलक्षितान्^५ श्री प्रिसंख्याकान् पृथिव्यादिलोकान् सप्त सिन्धून्
गङ्गादिनदीः सविता ययस्यत् । हिरण्यवाहः हितरमणीयचक्षुर्वुक्तः सविता देवः आ अगात् हृद्गाण्ड्युः ।
रत्नं कुर्वन् । वाद्युपे हविर्दक्षयते यज्ञमात्राय वार्याणि वरणीयानि रत्ना रत्नानि दधत् प्रयच्छन् ॥ ८ ॥

हिरण्यपाणिः सविता विश्वर्षणिः^६ धावापृथिवीं अन्तरीयते ।

अपामीयां वार्धते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा धामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः । सविता । विश्वर्षणिः । उभे इति । धावापृथिवी इति । अन्तः । ईयते । अपी ।
अमीयाम् । वार्धते । वेति । सूर्यम् । अभि । कृष्णेन । रजसा । धाम् । ऋणोति ॥ ९ ॥

स्कन्द० हिरण्यपाणिः^१ हिरण्यमयी पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः । अत्र च इत्युक्त्या इतिहासमाह्वयमधी-
यते—“अथ इमं ह तरेवा यज्ञमकल्पत” । तत्सन्धिरे प्राणिने^२ परिजहः । तस्य पापी प्रथितेन ।
“तस्मि हिरण्ययी प्रतिह्युः” । तस्मात् हिरण्यपाणिरिति स्तुतः (उाना ६, १३) इति । स
हिरण्यपाणिः सविता विश्वर्षणिः । एतावत्तस्य विश्वस्य उभे वावापृथिवी अन्तः अधिरागमुत्सवं
सोपनिषाप्साहारः । मध्येऽवस्थितः ईयते गच्छति । मध्ये स्थितः उभे अदि धावापृथिवी न्योतिरा
ध्यामोतीत्यर्थः । किंच अर अमीयाम् वार्धते अमीया इतिहासमाह्वयमधीयते ततो वा प्रकाशाय
हिसिन्धूत्वात् । तन् अपवर्धयते । वेति वेतिर्गोत्विकम् (तु. निष २, १४) । अये गच्छति च सूर्यम् प्रथमार्थे
द्वितीयां सूर्यः सर्वो सविता” । कं प्रति । सामर्ष्यादस्त्वपयेत्तम्, अथवा “सर्वभ्यत्वात् सूर्यं वि-
सम्बन्धान् वा” सूर्योऽस्तपयति इत्येवमेव, तं प्रति । अस्तस्य” गच्छतीत्यर्थः । तत्तत्र उच्यते इत्येव
रजना तमसा धाम् अभि” ऋणोति ऋणोतिर्गोत्विकम् (तु. निष २, १४) । सामर्ष्याध्यामोती-
त्यर्थः । अभिगमयति । ध्यापयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० हिरण्यपाणिः सविता^१ जगतः विद्वद्वा^२ धावापृथिवीः उभयोः मध्येन गच्छति । “अत्र
वार्धते च” रक्षः । सूर्यम् च” प्राप्नोति । कृष्णेन “तेजसा सूर्येन सुलोकम्” विष्यति ॥ ९ ॥

मुद्गल० हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः विश्वर्षणिः विश्वपदज्ञानयुक्तः सविता देवः उभे दात्
पृथिवी अन्तः उभयोर्दक्षयोर्मध्ये ईयते गच्छति । “अमीयाम् रोवादिवाधाम् अर वार्धते”

१. “यानि ह वि” ; “न्यीति रवि” ; “रक्षी वि” । २. विधि वि” । ३. योजयति वि” अ” ।
४. “एतद् रवि” । ५. “रिद्वेजो” वि” । ६. नास्ति कु” । ७. “दाप्यावसने अ कु रवि” । ८. अदन्त”
अ कु” । ९. प्राथिने प्राप्ति अ कु रवि” । १०-१०. नास्ति अ कु, तत्प्राथि” रवि” । ११. नास्ति रवि” ।
१२-१२. अकल्पनात् सर्वगत्वात् अ, “श्रुताकल्पात् कु” । १३. अस्ति रवि” । १४. नास्ति मूढो
१५-१५. “तेजो दात् वि” अ” रवि” । “ः अति द्यो वि” । १६-१६. अर वार्धते वि” अ” । १७. अ अर-
वार्धते वि” अ” । १८-१८. “एव यज्ञे ह मध्ये अ” वि” । “एव यज्ञे च पु” ह वि” । १९-१९. नास्ति वि” ।

सम्यग् निराकरोति । तथा सूर्यम् वेति गच्छति । यद्यपि सन्नित्यस्यैवोरकदेवत्वात् तथापि मूर्तिभेदेन गन्तृगन्तव्यभाचः । कृष्णेन तमसः कर्षकेण निवर्तकेन रजसा वेजसा याम् आकाशम् अभि शृणोति सर्वतो व्याप्नोति ॥ ९ ॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीयः सुमृत्कीकः स्वर्वां यात्स्वाद् ।

अपसेधं ब्रह्मसो यातुधानानस्वाद् देवः प्रतिदोषं गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तः । असुरः । सुनीयः । सुमृत्कीकः । स्वर्वान् । यात् । स्वाद् । अपसेधन् ।
 ब्रह्मसोः । यातुधानान् । अस्वाद् । देवः । प्रतिदोषम् । गृणानः ॥ १० ॥

स्कन्द० हिरण्यहस्तः असुरः प्रजापत्न्य सुनीयः प्रजास्यः सुमृत्कीकः सुमुक्तः 'त्वाम् धनवान् यात्
 अर्वाद् अस्मद्भिमुखम्' । अपसेधन् सेधविरत्र सामर्थ्यात् । अपार्थः । अत्यर्थो वा अन्त-
 र्णीतपदार्थः । अपघ्नन् अपगमयन् वा रक्षताः राज्ञान् । कीदृशान् । यातुधानान्
 रक्षसां रक्षस्यैवैवोच्छ्रयाद् विशेषणार्थः निघातशब्दोपम् यात् । हिंसा, तस्यां निघातव्याः
 स्वापयितव्या यातुधानाः, याद् यातुधानान् । हिंसाहीनित्यर्थः । 'भागत्य च' अद्यात् लोकोपदेशे
 लृट् । तिष्ठन् अस्मद्दीपान् वेद्याम् । प्रतिदोषम् 'दोषा' (निघ १, ७) इति शभिनाम । अत्र च
 साहचर्यात् महति पठते । प्रत्यहम् । गृणानः इत्यप्येवार्थे 'कर्मणि कर्तृशब्दः' । गीपमानः
 रत्नमानः अस्माभिः ॥ १० ॥

वेङ्कट० हिरण्यहस्तः । बली प्रजास्यः सुपयिता धनवान् सवित्रा अभिमुखः इह आयात् । रक्षसाः
 हिंसानिधानाद् 'निषेध' इत्युच्चार्य देवः प्रतिरात्रम् अस्माभिः स्तूपमानः ॥ १० ॥

मुद्रल० हिरण्यहस्तः असुरः प्रजाप्रदाता सुनीयः सुन्दु नेता । प्रजास्य इत्यर्थः । सुमृत्कीकः सुन्दु
 सुपयिता स्वान् धनवान् अर्वाद् अभिमुखः बर्गदेशं यात् गच्छन् । किञ्च अपम् देवः
 प्रतिदोषम् प्रतिरात्रि गृणानः स्तूपमानः अस्मान् । किं कुर्वन् । रक्षसाः बाधकरत्वेन रक्षणमित्त-
 भूयाद् यातुधानाद् असुराद् अघनेषु निराकुर्वन् ॥ १० ॥

ये हे पन्थाः सधितः पूर्वांसोऽरेणुः सुकृता अन्तरिक्षे ।

तेभिर्नो अय सधिरिभिः सुमेध्री रक्षा च नो अर्थि च इति देव ॥ ११ ॥

दे । हे । पन्थाः । सधिरिभिः । पूर्वासिः । अरेणुः । सुकृताः । अन्तरिक्षे । तेभिः । नः ।
 अयः । सधिरिभिः । सुमेध्रीः । रक्षा । च । नो । अर्थि । च । इति । देव ॥ ११ ॥

१-१. नास्ति वि. २. 'यान् एतु मत्वं' इ; 'यान् एतु मत्वाभितुग. अ. ३. 'वर्षदव अ इ.
 ४. 'यान् एतु रवि. ५. 'वा एतु रवि', वा तन्वय यात् रवि'. ६-८. नास्ति अ इ. ७. 'लोपे अ इ.
 ८. नास्ति रवि. ९-९. 'वर्गे अ इ. १०. हिरण्यहस्तः रवि. ११. प्रजास्य वि'. १२. 'सुमे रवि.
 १३. नास्ति वि' अ'. १४. हिरण्यहस्तः सुमृत्कीकः इत्येवम् वि; हिरण्य वि'. १५-१५. अद्यात्
 लृट् इत्युच्चार्य देवः प्रतिरात्रि सधि (विः १) स्तूपमान इति वने स्तूपम् वि' अ'. १६. नास्ति वि मै'.
 १७. अरेणु वि.

स्फुटं ये ते 'सप्त पन्थाः' पन्थानः हे सविता! पूर्वांसः पूर्वं चिरन्तनाः अरेणवः पांसुवर्णिताः
 सुहृताः शोभनाः कृताः । केन । सामर्थ्याद् स्वयैव विधाया । क्व । अन्तरिक्षे । तेभिः नः
 इति तादृष्ये पतुषी । तृतीयानिर्देशात् योष्वक्रियाभाहारः । तैरस्मदर्धमागत्य । कदा ।
 अय । कैः । पथिभिः । कीदृशैः । तुगेभिः सुगमनैः । रक्ष च नः अस्मान् । अपि च
 मूर्ध्नि अपिपचनमाहापनम् । आज्ञापय च यदाज्ञापयितव्यं हे देव! ॥ ११ ॥

षेष्टं ये तव मार्गाः । विरन्तनाः रेणुवर्णिताः सुगुहृताः अन्तरिक्षे । तैः अस्मान् पथिभिः
 सुगमैः 'अय रक्ष' । अपि च अस्मान् अपि मूर्ध्नि । पुनः नः इति प्रथमम् ॥ ११ ॥

सुहृत् हे सविता! ये ते तव पन्थाः मार्गाः पूर्वसिद्धाः अरेणवः भूटिरहिताः अन्तरिक्षे
 सुहृताः सुगुहृत् सम्पादित्वाः । तुगेभिः सुगुहृत् शान्त्यैः तेभिः पथिभिः तैः मार्गैः आगत्य अथ
 अस्मिन् दिने नः अस्मान् रक्ष च पाठनमपि कुर्व । तथा हे देव! अस्माद् अनुष्वातुम् 'अपि
 च मूर्ध्नि' देवानामग्रे अपिपचनेन कथय च ॥ ११ ॥

इति प्रथमाहके तृतीयोऽध्याये सप्तमोऽर्चः ॥

इति प्रथमे मण्डले सप्तमोऽनुष्वाकः ॥

[३६]

प्र वो यद्दं पूरुणां विद्यां देवपुत्रीनाम् ।

अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरीमहे यं सीमितद्वय ईळते ॥ १ ॥

प्र । वः । यद्दम् । पूरुणाम् । विद्याम् । देवपुत्रीनाम् । अग्निम् । सूक्तोक्तिभिः । वर्षःऽग्निः ।
 ईमहे । यम् । सीम् । इत् । अन्ये । ईळते ॥ १ ॥

स्फुटं 'प्र वः' कथ्य उत्तरः । 'प्र वो यद्दम्' इत्येतत् कथ्यो नाम महर्षिः । 'दिव्यस्तुपा' शतौऽपरात् ।
 'वीरः धोरपुत्रश्च स श्रेयः' । 'प्र वो यद्दम्' इत्याग्रेष्वं चैतत् सूक्तम् । प्र इत्युपसर्गः इमहे इत्याकवावेद
 सम्बन्धितस्यः । वः इति द्वितीयैकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । स्वाम् । यद्दम् महर्षीतम्
 (दृ. निप ३, १) । महर्षीतम् । पुराणां विद्याम् देवपुत्रीनाम् 'पुत्र' (निप ३, १) इति बहुवचनम् ।
 सर्वत्र च निर्धारणे पद्ये । बद्धीनां मनुष्यजातीनां देवानिष्कन्तीनां मध्ये वचनम् अग्निम् सूक्तेभिः
 सूक्तैः । 'स्तुतिकस्यैर्वचोभिः प्रेमहे' प्रकर्षेण वाच्यमहे । यम् सीम् इत् सीमित परिग्रहायीयो वा
 पदशुद्धो वा । इच्छन्दस्तु पदशुद्धं एव । यं सर्वे अन्ये अपि ईळते ईळित्य वाच्यार्थः ।
 वाच्यते । अथवा सूक्तानां वचसां स्तुतिकरणत्वात् । ईमहे ईमहे इत्येतावुभावपि । इत्युपसर्गः ।
 बद्धीनां मनुष्यजातीनां मध्ये वर्षे स्तुतः । वचन्येऽपि स्तुतकीरत्यर्थः ॥ १ ॥

१-१. नास्ति अ कु. २. पूर्वाः कु. ३. नास्ति अ कु. ४. नास्ति अ कु. ५. 'ताः सुहृताः वि'.
 ६. 'ताः सविता वि' अ. ७. नास्ति वि' कु. ८-८. एव कु; अथ आगत्य एव वि' अ. ९. भवत्येव अ कु.
 १०. इति अपिपचनमाहापनम् । आज्ञापय वि' अ. ११-११. 'पि मूर्ध्नि च मूर्ध्नि'. १२-१२. वचनम् अ कु.
 'अय रक्ष' इति. १३. शोभे' इति. १४. पथिः अ कु. १५. 'अप्येव कु. १६. 'स्तुतिकस्यै' कु.
 १७. 'तासि इति.

येङ्कटं० 'कण्वो घौरः । प्र याचामहे बह्वीनाम् वः देवानिष्कन्वीनाम्' विशाम् महान्तम् अग्निम् वयम् शोभनवपनैः क्वोभिः । यम् अग्निं सर्वे अपि अन्ये अभिलषितं याचन्ते ॥ १ ॥

मुद्रल० 'अष्टमेऽनुवाके अष्टौ सूक्तानि । 'प्र यो बह्वम्' इति विशत्पृथं प्रथमं सूक्तम् । घोरपुत्रः कण्व आदिः । अनुयो बृहत्का, तृतीयपादस्य द्वादशशरत्वरत् । युवः सतोहृद्वायः, प्रथम-तृतीययोः पादयोर्द्वादशाक्षरत्वार । त्रयोदशी चतुर्दशी च यूपदेवताके । शिष्टा अग्निदेवताकाः ।

हे ऋषियजमानाः ! देवतानाम् देवान् कामयमानानाम् पुरुषाम् बहूनाम् विशाम् प्रला-रूपानाम् व. शुष्माकमनुप्रदाय महम् महान्तम् अग्निम् सूक्तेभिः सूक्तल्पैः क्वोभिः पाद्वै. प्र ईमहे प्रकुर्येण याचामहे । अन्ये इन् अन्येऽपि कल्पः यम् अग्निम् सीम् सर्वतः ईलने स्तुयन्ति । तन्निमित्ति पूर्वाश्रयः ॥ १ ॥

जनासो अग्निं दधिरे सहोवृधं हविष्मन्तो विधेम ते ।

स त्वं नो अद्य सुमना उहाविता भवा वार्षेषु सन्त्य ॥ २ ॥

जनासः । अग्निम् । दधिरे । सहःऽवृधम् । हविष्मन्तः । विधेम । ते । सः । त्वम् । नः । अद्य । सुमनाः । उह । अविता । भव । वार्षेषु । सन्त्य ॥ २ ॥

स्कन्द० सः । त्वम् नः इति सप्तम्यद्भुतेर्मण्डपदोऽभ्याहार्यः । यन्^१ जनासः सनुष्याः अग्निम् दधिरे परिचर्यथा 'धारयति । परिचरन्तीत्यर्थः' । सहोवृधम् बलस्य वर्षवितारम् । हविष्मन्तः^२ विधेम वयमपि परिचरामः । ते द्वितीयार्थे पश्येयम् । त्वाम् । स त्वम् नः अद्य सुमनाः सुखितोऽनुग्रहरः एव अविता मालमिता भव वार्षेषु संवामेऽतु हे त्वन् । वयु दाने इत्यस्य दत्तम् रूपम् । दातः ॥ १ ॥

येङ्कटं० 'अग्ने! यं त्वाम्' अन्वेष्येऽपि जनाः अधारयन् बलस्य वर्षवितारम्, तं वयमपि हविष्मन्तः परिचरामः । सः त्वम् नः अद्य शोभनतयाः इह रक्षकः भव 'युद्धेषु भवतीव' ॥ २ ॥

मुद्रल० जनासः अनुग्रहात्तरो जनाः सहोवृधम् बलस्य वर्षवितारम् अग्निम् दधिरे श्रुतवन्तः । हविष्मन्तः हविर्दुष्या वयं हे अग्ने! ते त्वाम् विधेम परिचरेमः । वार्षेषु अग्नेषु सन्तः दानमालः हे अग्ने! सः त्वम् अद्य अस्मिन् दिने इह कर्मणि नः अस्माद् प्रति सुमनाः शोभनमनस्कः अविता रक्षिता भव ॥ १ ॥

प्र त्वा दूतं पृथ्वीमहे होतारं विश्वेदसम् ।

महस्ते सतो वि चरन्त्यर्चयो दिवि सृञ्जन्ति मानवः ॥ ३ ॥

१-१. य न इति द्वितीयैकचनस्थाने षड्वचनम् । अग्ने षोः प्र याचामहे बह्वीना वो देवनिष्कन्वीना कवे वि^१ अ^२. २-२. 'वास्ति वि मै^३. ३- ये कु. ४-४. मात्पन्तीर्षः रवि. ५. यं च इमि^४ अ कु. हविष्मन्तः वयमपि इमि^५ रवि^६. ६. वशी अ कु. ७-७. यं त्वामहे कु. ८. अहारयन्, अ वि^७. ९-९. 'हे मन्दीयो सङ्गं वि^८; 'मन्दीय. रवि.

प्र । त्वा । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्वजेदसम् । मह । ते । सन । नि । चान्ति । अर्चय ।
दिवि । स्पृशन्ति । भानव । ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'प्र त्वा त्वाम्' दूतम् 'प्ररूपणं वृणीमहे' होतारम् च विश्वजेदसम् सर्वधन 'सर्वज्ञ वा' । महत्
सत — अथमधेचो भिन्न वाक्य पूर्वस्मादर्धवाच्यं । 'यत्तच्छत्रदारुघ्नाहृत्य एकवारयता योषो' ।
यस्य ॥ तत्र मह महत् सुदीप्तस्य सत सर्वत वि चरन्ति अर्चय ज्वाला । निर
स्पृशन्ति भानव दिवीति द्वितीयायै सप्तमी । भानवो दीप्तयो दिव्यं स्पृशन्ति ॥ ३ ॥

पेह्ल्ट० प्र वृणीमहे त्वाम् दूतम् होतारम् सर्वधनम् । महत् सत उच्यते चरन्ति अर्चय दिवि च
स्पृशन्ति भासमाना ॥ ३ ॥

मुद्र० हे भानव होतारम् होमनिष्पादकम् विश्ववदसम् सर्वज्ञम् दूतम् दवाणा दूरय प्रवृत्तम् तावत्
त्वा त्वाम् प्र वृणीमहे प्रकषेण वरणं कुर्म । मह महत् सत निरय वर्तमानस्य ते तव अर्चय
दीप्तय वि चरन्ति विविध प्रकारेण । भानव 'स्वदीपा रश्मय' दिवि सुलोकं स्पृशन्ति । तत्रापि
प्राणिन प्रकाराद्यन्तीत्यर्थे ॥ ३ ॥

देवासस्त्वा वरुणो मित्रो अर्चमा स दूतं प्रक्षामिन्धते ।

निरधं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते ददास्य मर्त्यः ॥ ४ ॥

देवास । त्वा । वरुण । मित्र । अर्चमा । सम् । दूतम् । प्रक्षाम् । इन्धते । निरधम् । स । अग्ने ।
जयति । यथा । धनम् । य । ते । ददास्य । मर्त्ये ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'देवाम देवा वा त्वाम्' वरुण मित्र अर्चमा इत्येते दूतम् प्रक्षाम् पुराणम् सम् इत्यत तेषां
दीपितवत् । दवा अपि त्वा परिचरितवन्त । य केवला मनुष्या इत्यर्थे । किञ्च
नियम् मनुष्यामैव (८ निय वे, १) । बहु स 'हे अग्ने' जयति स्ववसे करोति । एतत् इत्यर्थे ।
त्वया वृत्तीयानिदनाश्च योग्यशियान्प्राहार । त्वया अनुगृह्यमाना । 'अहं जयति' । धनम् । किं
करोति । इत्यर्थे । य ते ददास्य हरिर्ददाति मर्त्ये मनुष्य ॥ ४ ॥

पेह्ल्ट० वरुणास्य देवा त्वाम् दूतम् पुराणम् गम् इधम । तथा य सुख्य इति प्रवच्यति मनुष्या
य त्वया विषम धनम् जयति ॥ ४ ॥

मुद्र० हे अग्ने वरुणादयस्त्रय देवाण दवा प्रक्षाम् पुरातनम् दूतम् त्वा त्वाम् सम् इधते सम्पत्
दीपयति । य मर्त्ये मनुष्य पात्रमान ते सुख्यम् ददात हरिर्दत्तवान्, ए पणमात वदा
सहायमूलेन विश्वम् सर्वम् धनम् जयति ॥ ४ ॥

१ १ प्र त्वा रवि त्वा त्वाम् अ कु २ २ प्रवृणीमहे अ रवि ३ ३ नास्ति अ कु ४ ४
त्वा अ क ५ रा वि सर्व ६ ६ 'तवा नि वि' अ ७ ७ सप्तम्यस्य वि ८ ८ देव
सरा अ रवि ९ नास्ति कु १० १० वि कु ११ य कि कु १२ नास्ति अ रवि १३ देव
वि अ १४ त्वा वि सर्व १५ 'अग्ने मनुष्यमा जयते करोति । एतत् इत्यर्थे वि अ'.

मन्द्रो होता गृहपतिरथे दृतो विश्वामसि ।

त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृष्वत ॥ ५ ॥

मन्द्र । होता । गृहपति । अथे । दृत । विश्वाम् । असि । ते इति । विश्वा । संगतानि ।
व्रता । ध्रुवा । यानि । देवा । अकृष्वत ॥ ५ ॥

स्कन्द० मद्र मदति स्तुत्यर्थे । स्तोत्रा हर्षयिता वा । हाता गृहगत च हे अग्ने । दृत च विश्वाम् मनुष्याणाम् असि भवसि । किञ्च ते च विश्वा सर्वाणि सप्ततानि स्तोत्राणि यद्गृहभिश्च सह सत्यानि मया कर्माणि च ध्रुवा ध्रुवाणि । कृतमानि । वच्यन्ते । यानि देवा अकृष्वत इत्यन्त । हविर्वेदनादीनि भद्र कर्माणि येषु कृतानि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० मादयिता होता गृहगत अग्र । दृत मनुष्याणा भवसि । रथि विश्वानि कर्माणि ध्रुवाणि सप्ततानि । यानि देवा "गृहक गृहक बुद्धन्ति" वर्षणनियमनोरक्षेपणादीनि । यानि प्रायश्चर्या दद्यात् कृष्वन्ति तानि सर्वाणि स्वयि सप्ततानि इति ॥ ५ ॥

मुद्गल० वे अग्न । त्वम् मद्र हर्षयितु हाता द्रव्यामाहावा विश्वाम् यजमानरुपाणा प्रजाणाम् गृहपति गृहस्य पारक दृत देवदूत असि । त्व स्वयि विश्वा मता सर्वाणि कर्माणि सप्ततानि, पृथिव्यादप्य देवा ध्रुवा ध्रुवाणि स्थिराणि नाग कर्माणि अकृष्वत कृतवन्त । पृथिवी धारयति । पर्जन्यो वर्षति । सूर्य प्रकाशयति । तान्येताभि स्वयि सप्ततानीति पूर्वशान्दय ॥ ५ ॥

इति प्रथमाऽऽक वृत्तीवाच्याये अष्टमो वर्ये ॥

त्वे इदमे सुमने यनिष्ठय निश्चमा ह्यते हृदिः ।

स त्वं नो अद्य सुमना उत्तापुंरं यथि देवान्सुरीपी ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अग्ने । सुमने । यनिष्ठय । निश्चम् । आ । ह्यते । हृदि । स । त्वम् । नु ।
अद्य । सुमना । उत्तापुंरं । यथि । देवान् । सुमानी ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'इत् इत्' स त्व म इति सप्तशब्दात् यच्छब्दोऽप्याहार्ये । यस्मिन् स्वयि । इदिति यद्गृहण । हे अग्ने । सुमने ह्यते । हे यनिष्ठय । यजमानः । किञ्च अद्य सर्वे मा आह्वयत इति । अ त्वम् न अद्य सुमना बुधितोऽनुग्रहपर । उत्तापुंरं उत्तरावन्त्ये । अपरमित्यस्मात् परी दृष्टव्य । अपरमिति च सप्तमर्थे द्वितीयो । अपरमिति काटे । अद्य यत्तामिति च काल इत्यर्थे । अग्नि यन् दवान् सुमना वृत्तीवेकवचनस्य चायमाकार । शोभनेन कास्मीयेन वीर्येण ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'स्वयि म् अग्न' शोभनघन सुवत्तम' सर्वे देवार्थम्' इति आह्वयते । स त्वम् न अद्य सुमना अग्नि च "अग्रम् इव" । यज दवान् शोभनेन वीर्येण ॥ ६ ॥

१ नास्ति अ कु २ कर्माणि । इति अ क ३ नास्ति वि ४ अ अह्वय कृतवन्तो इति
वेदनाणि वि अ ५ नास्ति वि अ ६ इ नास्ति अ कु ७ यजमानावार अ कु
८ कुपिष्ठय अ ९ नास्ति अ वि १० अवे ए वि ११ कु रथि ११ ११ "अद्य वि" सप
पारव ल, अग्नयस्य इति, परवथ क, "एव स्वस्य अचरामिन् अग्ने वि अ" १२ "नेन यानिनेन वि अ".

मुद्रल० हे नविष्ठय। सुवत्तम' अत्र। सुभय शोभनभाग्यसुक्ते ले इत् स्वयम् विशम् सर्वं
 हवि आ हृयते सर्वेषु प्रक्षिप्यते । स त्वम् न अस्मान् प्रति सुभया शोभनमनस्को भूया
 अय अस्मिन् दिने उत अपि न अपरम् अहृत्पादिकसुत्तर कालम् सर्वस्मिन्नपि काले नैरन्वय
 सुवीर्या शोभनवीर्योपेतान देवान् यज्ञि यज ॥ ६ ॥

तं घैमित्था नमस्विन् उर्षं स्वराजमासते ।

होत्राभिरुग्निं मनुष्यं समिन्धते तित्तिर्वासो अति स्त्रियः ॥ ७ ॥

तम् । घृ । ईम् । इत्या । नमस्विन् । उर्षं । स्वराजम् । आसते । होत्राभि । अग्निम् । मनुष्यं ।
 सम् । इन्धते । तित्तिर्वासं । अति । स्त्रियं ॥ ७ ॥

स्कन्द० तम् अग्निम् । घ ईम् इति परंपरणी' । इत्या सत्यवामैतद् (४ निघ ३, १०) । सत्यम् । नमस्विन्
 स्तुतिमन्त । स्वराजम् स्वर्गसम् उर्षं आसते स्तुतिभि परिचरन्ति । स्तुतवन्तीत्यर्थं । न च
 सुवत्तयेव केवलम् । किं तर्हि । होत्राभि यज्ञवामैतद्' आहुतिरूपेषु' मानेऽप्यु वर्तते । आहुतिभिः ।
 अग्निम् मनुष्यं मनुष्या सम् इत्येते सन्दीपयन्ति । तित्तिर्वासं अग्निप्रसादादेव निस्तीर्यते ।
 अथवा तिरति इति यथकर्तव्यं पाठान् (४ निघ २, ११) तिरतिरत्र यथार्थं । इत्यन्तं । अति
 इन्द्रुः । कान्' । अिप्य लोभति क्षयार्थं शोषणार्थं वा । क्षयविवृत्तं शोषयितुं वा । वरुण
 वाश्रुतिरर्थं ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तम्' 'इ एतम् इत्यम् इविध्यन्त उर्षं आसते स्वराजम् । पारिभि अग्निम् मनुष्या
 मन्वलयन्ति अतिघात' च । शत्रू' ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे अग्ने । नमस्विन् अहमुक्तस्तदद्या यजमाना स्वराजम् स्वतो दीधमायम् तम् घ ईम्
 तमेव एवोत्सर्वगुणविशिष्ट इवाम् इत्या' अनेन प्रकारेण इविध्यन्त्यादिक्रमेण उर्षं आसते । मनुष्यं
 मनुष्या यजमाना होत्राभि होत्रादिभि सप्तभिरुर्षदकर्तुभि अग्निम् स्वाम् सम् इत्येते सप्तपरी
 यन्ति । कीरता मनुष्या । अिप्य शत्रू' अति तित्तिर्वासं अतिक्षयैव वरुण ॥ ७ ॥

मन्तो वृत्रमर्तन् रोदसी अप उरु क्षयाय चक्रिरे ।

सुवत् कण्ठे वृषा घुम्याहुतः क्रन्ददश्वो गर्विष्टिषु ॥ ८ ॥

मन्तं । वृत्रम् । अतन् । रोदसी इति । अप । उरु । क्षयाय । चक्रिरे । सुवत् । कण्ठे ।
 वृषा । घुम्नी । आऽहुत । अर्धे । गोऽर्ष्टिषु ॥ ८ ॥

१. 'एतम् इति २ यजमान' अत्र ३ घ ईम् अत्र' ४ चक्रिरे इति ५ आसते इति ६
 ६ ६ देवमिदं इति मन्तमुपपत्ते स्तुतिभिः परं परित मनुष्या मन्वलयन्ति अतिघातवन्ति इत्या उर्षु इत्या
 वा इति अ' । नमिस्विन् । इति उर्षं ७ इत्या इति

स्कन्द० प्रन्तः न पलायमानम्^१ इयम् अतरन् निस्तीर्यन्तः^२ । के । सामर्ण्यात् जग्नेः स्तोत्रारो
 यहारश्च । किंच^३ रोदसी अयः अयः इत्येतदन्तरिक्षनाम द्वितीयायबहुवचनान्तम् । बहुवचनान्तमेव
 दि 'आयः' (निघ १, ३) इत्यन्तरिक्षनामसु षडितम् । धावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च । कौरवाम् । उव
 विस्तीर्णम्^४ । स्याद्य निवासाय सात्तनः षड्भिरुपवन्तः । अग्निप्रसादात् त्रिष्वपि लोकेषु
 यथाकामे^५ ष्ववसन्तित्यर्थः । यत् एवमथो ष्वीयि — भुवत् भवतु । कन्वे पादर्थे सप्तम्येवा ।
 ममापि कवचस्य । एता कामानां वर्षिता । दातेत्यर्थः । शुभ्रं^६ शुभ्रं द्योततेः । यतो वा भक्तं वा
 भनवान् वा । तद्दान् । यश्चत्वी अबवान् भनवान् वा इत्यर्थः । आहुतः^७ भाङ् मर्षादावचनः ।
 मर्षादया हुतः सन्^८ । किं कुर्वन् । उच्यते । कन्द्व कदि^९ कदि कुदि आह्वाने । राप्रमत् वेदं द्रष्ट-
 ष्यम् । कन्द्व आह्वयन् देवान् । अतः सुप्तोपममेतत् द्रष्टव्यम् । अथ ह्य महता शब्देने-
 त्यर्थः । अथवा अथरात्रोऽत्र क्रियासाधनं^{१०} । अष्टा न्यासा । क्व^{११} । उच्यते । गविष्टिषु गावः
 सोमाः, ते पशून्पन्ते देवताभिः, यावो वा याभिरिष्यन्ते यत्नमभिः, ताः गविष्टया, तासु ।
 यज्ञैर्वित्यर्थः । अथवा कन्द्विस्त्वावपाठम् पादादिस्त्वावपाठः^{१२} । कन्द्व । कन्द्वु आह्वयतु^{१३} च
 देवता यज्ञैर्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० प्रन्तः^१ उपद्रवन् अतरन् धावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च । ^२विस्तीर्णम् निवासाय स्वामे^३ हुर्दमित
 स्तोत्रारोऽग्नेः । सोऽग्निरभुज । कन्वे मपि वर्षिता मवतु अबवान् आहुतः । गवामन्वेपणेणु
 कन्द्व अतः ^४यथा कवचावमानोऽन्वो गाः साधयति तद्वत् साधयिषा^५ ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे भग्ने! प्रन्तः स्वस्वहावेनेतरे देवाः प्रहरन्तः इयम् अतरन् तीर्णशक्तः । त्वन्तरम्
 रोदसी धावापृथिव्यौ अयः अन्तरिक्षं च जयाय प्राग्निनां निवासायान् उव गिरवारो यथा
 भवति तथा षड्भिरु । अर्थास्तु कन्वे कवचमकं महर्षी ह्या कामानां वर्षिता शुभ्रं भनवान्
 आहुतः सर्वतो होनयुक्तश्च भुवत् भवतु । द्रष्टव्यः । गविष्टिषु गोविदवेष्ट्यायुक्तेषु सप्तम्येव
 अतः कन्द्व शब्दं कुर्वन् यथाधीष्टमावकस्तथेति शेषः ॥ ८ ॥

सं सीदस्य मुहूर्तं असि शोचस्व देववीर्यतमः ।
 दि धूममग्ने अहर्षं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शितम् ॥ ९ ॥

सम् । सीदस्य । मुहूर्तम् । असि । शोचस्व । देववीर्यतमः । दि । धूमम् । अग्ने । अहृदन्
 मियेध्यम् । सृज । प्रशस्तम् । दर्शितम् ॥ ९ ॥

स्कन्द० तम् सीदस्व असि शोचस्व । यस्यात् महान् असि । संस्र च घोषस्य
 शीघ्रस्य । देववीर्यतमः वेतिर्यर्थः कान्त्यर्थो वा । सतिशयेन देवान् प्रति मग्ना कामदिना
 वा देवानाम् । शोचमानश्च^१ अर्षदग्धानां हविषा धूमम् हे भग्ने! अद्यम् रयतेः रोचतेर्वा

१. 'मग्नाः अ हविः । २. निस्तीर्णः अ कुः च निस्तीर्णं हविः । ३. वासि हविः । ४. मयः अ कुः । ५. वासि
 अ कुः । ६. 'इन्द्रे हविः । ७-८. न्यातः अ कुः । ९. अहृदन् अ कुः । १०. प्रन्तम् अ' वि' । ११-१२. 'मन्त्रिणास्य' ।
 वि' अ' । १३-१४. 'मन्त्रिणास्यो स्यवन्ति तद्वत् स्यविना यज्ञो देवतावचनं च' अन्वयान्ते इत्येव वि' अ' ।
 १५. रोचमानः हविः; 'मग्नाः हविः' ।

वाहृत्संज्ञं अरयन्नाहः । स्वदीप्त्या दीप्तम् । बहुलमित्यर्थः^१ । अथवा अरयत्तैर्गतिकर्मणः^२ (तु निघ २, १४) अरयो गन्ता । दिवं प्रति गन्तारम् । दिवस्पृशमित्यर्थः^३ । हे मिषेभ्यः । मेघ्यः । यज्ञाहं । वि ह्य विमुन्व । हे प्रसस्त । दर्शनम् दर्शनीयम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सम् सौदस्त । "महान् अग्निः । ज्वल अतिशयेन देवान् प्रति गन्ता" । वि ह्यन धूमम् भां । भारोचमानं^४ यदियः । प्रसस्तः । दर्शनीयम् ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे अग्नेः सम् सौदस्त बर्हिषि उपपिप्त । महान् अग्नि युष्णाधिक्ये भवति । शेषदीतन लतापेन देवान् कामयमानः सोचस्व दीप्यस्व । हे मिषेभ्यः । मेघाहं । प्रसस्तः । अरहृष्टः । अग्नेः । अरण्यम् गन्तः शीलम् दर्शनम् दर्शनीयम् भूमम् वि ह्यन विशेषेण सम्पाद्य ॥ ९ ॥

यं त्वां देवासो भर्नये दधुरिह यत्किं हव्यवाहन ।

यं कण्ठो मेघ्यातिथिर्धनस्पृशं यं हृषा यमुपस्तुतः ॥ १० ॥

यन् । त्वा । देवास । भर्नये । दधु । इह । यत्किंम् । हव्यऽरावुन । यम् । कन् । मेघ्यऽतिथि । धनऽस्पृशम् । यम् । हृषा । यम् । उपस्तुत ॥ १० ॥

स्कन्द० अत्रैतिहासमाचक्षते— "देवा सन्नागत । ते तत्रागिर्भवत । ते तेऽस्वन्तोऽग्निं मन्वे प्राडु । "त । मनुर्गन्ध । तम् । उपय ऋषिपुत्राथ भुक्तः उपय प्रवचनाभेति" । तत्र यत् इत्यन तत् दर्शनं मासयोदावाहननिगदे^५ दृश्यते । 'दिवेभ्यो मन्विद' (तैत्ति ३, ५, ३, १) इति^६ इति^७ । यद्यु मन्वे दानं तदुपयमर्थं आह— यम् त्वा देवासः मन्वे दधुः दत्तवन्त इह । लोके इत्यर्थः । अथवा मनुराण्यो मनुपयमार्थः । तादर्थ्यं चतुर्थी । दधुरित्यपि दधातिर्बिभ्रानार्थः^८ । यं त्वा देवा मनुष्वाणामर्थाय इह लोके विनिहितवृत्त इत्यर्थः । कीरसात् । यत्किंम् यद्वृतमम् । हे हव्यवाहन । हविषा चोद^९ । यम् च वष्य सोऽग्निमित्यमित्यम्भात् पुत्रेऽप्य विवृतम् प्रमुपयते । कण्ठो मेघ्यातिथिर्नाम ऋषिः । अथवा कण्ठश्च मेघ्यातिथिश्च । किम् । 'धृष इति षेण'^{१०} । पुत एतत् । सायान्क्षरसात् उत्तरस्यां चर्हि^{११} दर्शनम् । कीरसात् । धनस्पृशम् । इह प्रीतिपालनयोः । धनस्य वास्तविकार धनेन या प्रीणयितार यजमानानाम् । दानार्थं वा सामर्थ्यात् स्पृशोति । धनस्य वास्तविकमित्यर्थः । न च केजले मेघ्यातिथिः । किन्तु^{१२} यम् हृषा नाम ऋषिर्बिभ्र^{१३} । यम् च उपस्तुत नाम ऋषिः । किं तस्येति । संसीदन्तेति^{१४} पूर्ववर्षिक्रमात्पत्ता, तच्छब्दश्चुते । परया न,^{१५} तदीयस्य भावस्य^{१६} अर्थवर्षस्याप्य च हृषावर्षत्वात् यौनः अरयन्नाह ॥ १० ॥

१. १८२ रवि २ कर्णे मूको. ३ दिन एव रवि ४-४. अस्मदेवा महान्ते ना विं
मा, 'ति गन्तानि' ए विं अ. ५ 'माने एतां वा विं अ'. ६ ते स्वन्तोऽग्नि मूको ७-७ तं मनु ।
यम् रूपयः । तद् कविपुत्रान् प्रावकनामतेति अ कु [ ] मनु-अन रवि ८. 'प्रावकनामतेति अ कु, 'प्राव
नमिगते रवि ९ आसित मूको १० 'रिदि' मूको ११-११ धानीय रवि वास्तवतेन पु, 'मानेवर्ष
रवि वास्तवतेन अ १२. 'रवि अ कु १३. 'कण्ठि पु. १४. 'तिदिने कु. १५-१५ य (र रवि)
१७-१७. पूर्ववर्षिक्रमात्पत्ता । परया वा मूको १६. 'नारि अ कु

वेङ्कट० यम् त्वा देवाः मन्वे निदधुः अस्मिन् लोके यष्टृतमं हविषां योद ! । यम् च कन्व-
पुत्रः मेध्यातिथिः धनस्य स्वर्णानि निदधे, यम् च वृषा, यम् च उपस्तुतः ॥ १० ॥

मुद्राल० हे हव्यवाहन ! अग्रे । मन्वे मनोरनुमदाय देवात् सर्वे देवाः यजित्म् अतिरायेन पूज्यम्
त्वा स्वाम् इह देवदत्तनदेशे दधुः पृतवन्तः । मेध्यातिथिः मेधाहैरतिथिभिर्युक्त- कण्वः एतन्नामको
* महर्षिः यम् स्वाम् धनरत्नम् धनेन प्रीणयित्वां वृत्वा दधे इति शेषः । तथा वृषा इन्द्रः
यम् त्वां दधे । तथा उपस्तुतः अग्नोऽपि रतौता यजमानो यम् त्वां दधे । स त्वं सं सीद-
स्वेति पूर्वश्रावणः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके वृषीपाध्याये नवमो वर्गः ॥

यमर्षि मेध्यातिथिः कण्वं ईधे ऋतादार्धि ।

तस्य प्रेषो दीदियुस्तमिमा ऋचस्तमर्षि वर्षयामसि ॥ ११ ॥

यम् । अग्निम् । मेध्यातिथिः । कण्वः । ईधे । ऋतात् । अर्धि । तस्य । प्र । ईधे । दीदियु ।
तम् । इमाः । ऋचः । तम् । अग्निम् । वर्षयामसि ॥ ११ ॥

स्कन्द० "यम् अग्निम् मेध्यातिथिः" । अत्राशीविद्वांसमाचक्षते— "मेध्यातिथिरादित्यारमिनाइत्य सतीधे'
इति । तदेतद्विद्वेष्यते— यम् अग्निम् मेध्यातिथिः कण्वः । कण्वः, अथवा कण्वः मेध्यातिथिश्च
ईधे दीपितवान् । ऋतात् अर्धि आदित्योऽत्र ऋतमन्देनोप्यते । अर्धिति शेषसतोऽशुतोऽप्य-
जिपाध्याइतः । आदित्यादधिगम्य कण्वः । आदित्यादानीवेत्यर्थः । तस्य सम्बन्धिभ्यः
इया अज्ञानि प्र दीदियुः प्रकर्षेण दीप्यन्ते । केन पुनः सम्बन्धेय सम्बन्धीभ्यस्तानि प्रदीप्यन्ते^{१०} ।
तद्वत्तथा । तेषु यानि यष्टृतमोऽज्ञानि इत्यानि ताभि न "कुतश्चिन्म्यूनानि
भवन्तीत्यर्थः^{११} । य ईदवा, तम् अग्निम् दमाः अस्मदीया ऋच- वर्षं च तम् एव अग्निम् अग्न्याभिरपि
स्तुतिभिः वर्षयामसि । स्तुयमाना हि देवता दीर्घेण वर्षन्ते । अत एवमुच्यते— तमिमा अथो
वर्षं चान्याभिरपि स्तुतिभिर्वर्षयाम इति ॥ ११ ॥

वेङ्कट० यम् अग्निम् कण्वपुत्रः मेध्यातिथिः^{१२} यज्ञात्^{१३} जनयित्वा^{१४} तम् ईधे^{१५}, तद्वर्षमेवानि अज्ञानि
प्रदीप्यन्ते । तथा तम् इमाः ऋच- वर्षयामसि । तम् एव च वर्षयामः ॥ ११ ॥

मुद्राल० मेध्यातिथिः मेध्या^{१६} धानमोभ्याः अतिथय ऋदिवभूषा यस्य तादृशः कण्वः ऋदिः ऋतात् अर्धि
आदित्याद्व्याइत्य यम् अग्निम् ईधे दीपितवान्, तस्य अग्नेः इय गमनस्वभावाः रश्मयः
प्र दीदियुः प्रकर्षेण दीप्यन्ते । तथा तम् अग्निम् दमाः अस्याधि- प्रयुज्यमानाः ऋचः वर्ष-
यन्तीति शेषः । यममपि तम् अग्निम् वर्षयामसि स्तोत्रैर्वर्षयामः ॥ ११ ॥

१. ता कु. २. बला वि० कण्व. ३. नास्ति अ० वि०. ४. मेधाति० वि०. ५. य. च वं
अ० वि०. ६. वा कु. ७-७. नास्ति अ कु. ८. अनेति० रवि. ९. नास्ति अ कु. १०. दीप्यते
अ कु. ११-११. "कुतश्चिन्म्यूनानि" रवि. १२. मेधाति० वि०. १३. यज्ञान् रवि, यज्ञान् वि० अ०. १४-१४. मन्वे
ल अ०; तमिमे दीपितवान् ऋतमरीत्याभिमन्व लब्धा तद० वि० अ०. १५. नास्ति मुक्ते.

रायस्पूर्धि स्वधावोऽस्ति हि तेऽर्जे देवेष्वाप्यम् ।

त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य राजसि स नो मृळ महान् असि ॥ १२ ॥

रायः । पूर्धि । स्वधाऽनः । अस्ति । हि । ते । अर्जे । देवेषु । आप्यम् । त्वम् । वाजस्य । श्रुत्यस्य । राजसि । सः । नः । मृळ । महान् । असि ॥ १२ ॥

स्कन्द० रायः धनस्य^१ पूर्धि पूरयास्मान् । अथवा 'राय इति'^२ द्वितीयाबहुवचनम् । पूर्ध्विषीणि धान्ना-
कर्म (द्र. निघ ३, १९) ।^३ 'याज्या वाजस्य' दानं कथ्यते । धानानि देहीर्यस्यः । हे स्वधावः ! अथवा !
किं कारणम् । उच्यते । 'अस्ति हि ते'^४ हिंस्रपदो यस्मात्पूर्वो । यस्मादस्ति ते तव । हे अर्जे !
देवेषु तिष्ठोरणं पृथा ससमी । देवानां भवे । आप्यम् आह्वयम् । यदस्माभिरर्षिभि-
र्मनुष्यैः^५ देवेषुः आसन्नं तत् देवानां मध्ये यस्मान्^६ तवैव अस्ति नाम्यस्य कस्यपिदि-
त्यर्थः । अथवा आप्यम् इति आपितवन्तस्य ज्ञातिवचनस्य भावप्रत्ययान्तस्य रूपम् । यस्मात्सि
एव देवेषु^७ आपितव्यं ज्ञातित्वम् । यस्मात् तव देवा ज्ञातवः । ज्ञातित्वाच्च तदीयानि धानानि एवं
इदमनुमन्वन्त इत्यर्थः । परोऽर्च्यो^८ निम्नं यावन् । सः नः मृळ इति तच्छब्दात्
यच्छब्दोऽभ्याहार्यः । यः त्वम् वाजस्य अथवा श्रुत्यस्य^९ प्रोक्तस्यस्य अत्यन्तोत्कृष्टस्य, अथवा
ध्यायस्य^{१०} श्रुत्यस्य प्रक्यातस्य राजसि ईक्षिषे । स नः अस्मान् मृळ मृज्य^{११} सुखम् । किं
कारणम् । यस्मात् महान् असि प्रभावतः । महाप्रभावप्राधिपत्यां सुखकरा भवन्ति ॥ १२ ॥

पेड्डुट्ट० अनेन पूरय अन्नम् ! । अस्ति हि^१ ते अग्ने ! देवेषु अनेश्वरेषु 'ज्ञातेयम् । त्वम्^२ अन्नस्य
धोतयस्य^३ ईश्वरो भवसि । सः अस्मान् सुखम् । महान् भवसि ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे स्वधावः ! अन्नम् ! अन्नात्कम् रायः धानानि^४ पूर्धि पूरय । हे अर्जे ! ते तव देवेषु
आप्यम् प्रायणीवं सस्यम् अस्ति हि विद्यते खलु । त्वम् श्रुत्यस्य अन्नगीपस्य वाजस्य
अस्य राजसि ईश्वरो भवसि । सः त्वम् नः अस्मान् मृळ सुखम् । महान् पुनैरधिक-
असि ॥ १२ ॥

ऊर्ध्व ऊ पु णं ऊतये तिष्ठा देवो न संविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सन्विता यदक्षिभिर्वाधद्भिर्विद्व्यामहे ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । ऊं इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठे । देवः । न । सन्विता । ऊर्ध्वः । वाजस्य । सन्विता ।
यत् । अक्षिभिः । वाधत्भिः । विद्व्यामहे ॥ १३ ॥

१-२ पूरय वाजस्य इति. २-२. नास्ति इति. ३-३. 'याज्या वा इति. ४-४. नास्ति अ ऊ.
५. वाजस्य' अ ऊ. ६. नास्ति अ ऊ. ७. नास्ति इति. ८. श्रुत्यस्य अ ऊ. ९. नास्ति वि' अ'
१०-१०. इतिपत्. ११. त्वम् ऊ. १२. 'तवस्य वाजस्य-उत्कृष्टस्य वि' अ'. १३. नास्ति वि.

स्कन्द० ऊर्ध्वः इत्येतत् तिष्ठ इत्येतेन सम्बन्धविवक्ष्यम् । "ऊ सु इति पदपूर्णा" । नः अस्माकम् कृतये पाठनाय ऊर्ध्वस्तिष्ठ उचिष्ठ । न्यायियस्त्रैर्यथैः । कथम् । देवः न सविता यथा सविता देवः सर्वदा^१ अस्माकं पाठनाय उचिष्ठति तद्वत् । न च केवलाय पाठनाय । किं तर्हि । ऊर्ध्वः शशस्य सनिता सनितिकर्माः^२ । चतुर्ध्यांश्चापं दादेशः^३ । अत्रत्यापि 'लाभाय ऊर्ध्वस्तिष्ठ' । अस्मात्^४ । जन्वते । यत् यस्मात् अधिभिः ऊर्ध्वं सत्र वज्रय^५ उच्यन्ते । तैः । वापद्भिः 'वापतः' (निघ ३, १८) इति ऋदिवहनाम । आत्मीयैः ऋदिवग्भिः विद्वयामहे ह्यमतिरत्रान्तर्णीः शक्यपर्यः । यज्ञेषु नित्यं विविधं ह्ययामः । यजामात् नित्यं यज्ञेषु त्वामाहूय यजामह इत्यर्थः ॥ १३ ॥

घेष्टुट० यथा सविता सर्वैश्वर्यम् ऊर्ध्वः^६ तिष्ठति, एवम् अस्मद्दृष्टार्यम् ऊर्ध्वः^७ तिष्ठ । तथा च सन्^८ 'भव भवत्य'^९ दाता । यदा ययमान्येन त्वाम् अज्जग्मिः ऋदिरग्भिः विविधं ह्वामहे ॥ १३ ॥

मुद्रल० हे द्यु! नः अस्माकम् कृतये रक्षणाय ऊर्ध्वः उच्यतेः तिष्ठ । दृष्टान्तः । सविता देवः न यथा सूर्यो देव ऊर्ध्वः उच्यते इत्येवमिति उच्यते । ऊर्ध्वः उच्यतेः सन् वाजस्य भवत्य सनिता दाता सु सुष्टु भवति । यत् यस्मात् कारणात् अग्निभिः आत्मेन यूपमश्रिभिः वापद्भिः परं ऋदिवग्भिः सह विद्वयामहे अहदानाय त्वां विशेषेणाह्वयामः । यस्मात्प्रत्य 'दाता भवेति'^{१०} पूर्णमानया । ऊ इति पूरणः ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वो नः पाहार्हसो नि केतुना विष्णुं सपत्त्रिणं दह ।

कृषी न ऊर्ध्वश्चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुर्वः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वः । नः । पाहि । अर्हसः । नि । केतुना । विष्णुं । सप् । अत्रिणां । दह । कृषि । नः ।

ऊर्ध्वान् । चरथाय । जीवसे । विदाः । देवेषु । नः । दुर्वः ॥ १४ ॥

स्कन्द० ऊर्ध्वतयाऽऽ^{११} वागो लक्ष्यते । ऊर्ध्वः शशवान् नः अस्मात् पाहि अर्हसः नि^{१२} नि त्रियमेन पाहि रक्ष अर्हसः पापात् । किंच केतुना 'केतुः' (निघ ३, ९) इति प्रज्ञानम् । सु 'प्रज्ञानात्मकत्वात् दादकत्वात्'^{१३} दादकरणत्वोपपत्तेश्च न्योषिषि वर्तते । इवेन न्योषिषा । विष्णुं सर्वम् अत्रिणम् अत्रिणाम्ने रणोवचनः । अघारं शशस्य मम् दह । किंप हृषि उरु । नः अस्मात् कर्णान् ऊर्ध्वतयाऽऽ न्यापातसामर्ध्वम् अविष्णुगतीरता च लक्ष्यते । अविष्णुगतीरान् सर्वस्यापातसामर्ध्वान् । किमर्थम् । चरथाय चरथाय यमवाय । जीवने जीवनाय । किंच विदाः जानीहि । ज्ञानेन पात^{१४} कर्म प्रतिपाद्यते । कुह । देवेषु पृथग्धे सस्रभ्येरा । देवानाम् । नः तादृष्ये एषा चतुर्णीं अस्माकमर्थाय । दुर्वः परिचर्याम्^{१५} । अस्मद्दुर्वं देवान् परिचर्यापर्यः । अथवा ता इति यज्ञे । अस्माकं वा देवान् परिचर्यां तां जानीहि । 'यद्वं देवान् परिचर्यामः तन् जानीहि'^{१६} । ज्ञात्वा च अनुस्ये परं देहीत्यर्थः ।

१. 'विष्णुः रवि. २-२. इति पदपूर्णाः अ. कु. ३. सर्वैश्वर्ये रवि. ४. 'एकैश्वर्ये रवि. ५. दातेताः अ. कु. रवि' ; भवेताः रवि. ६ ६. 'नयोषिषि रवि' . ७. नर कुः कर्णमु अ. ८. आदिर रवि. ९-९. दृष्टान्तः रवि. १०. ऊर्ध्वं वि. ११. वासि लक्ष्यः ऊर्ध्वं वि. १२-१२. अत्रिणाम् अं कु रवि, मातल्य वि. १३-१३. दातेरि वि मै. १४. ऊर्ध्वतो वाज अ. १५. वासि मूको. १६-१६. 'न्यमतात् दातान् कु. १७. नर रवि. १८. 'यद्वं परे अः ' यथाः मूको. १९-१९. वासि रवि.

यदा यूपोच्छ्रयणे विनिबोधान् तत्र प्रयुज्यमाने यूपदेवत्ये एते ऋषी भवन्त, यदाश्रित्य शीनकेनोत्त-
 'ऊर्ध्वं ऊ पु ष षतये एते नाण्व्याट्ठौ यौष्वी' (वृदे ४, १००) इति, तदा ऊर्ध्वश्रित्यु-
 ष्ठिप्रमाणे यूप उच्यते, नाग्नि । ऊर्ध्वश्च सन् पशोर्बन्धनकामापद्यमान न षाहीति विदेव ।
 शिष्ट समानम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० ऊर्ध्वं अस्मान् रक्षस नि पाहि । वेङ्कटा विराम् रक्ष ताम् दह । कुरु च अस्मान्
 ऊर्ध्वान् चरणाय जीवनाय च । वेदय देवेषु अस्मानम् परिचर्याम् ॥ १४ ॥

सुब्रह्म० हे पूष ! ऊर्ध्वं उच्यत सन् न अस्मान् वेङ्कटा श्रमेण मह्यं पापाद् नि पाहि
 निवरा पातय । विराम् अग्निम् सर्वमकार भक्षक राक्षसम् ताम् दह सन्धम् भारीशुभ ।
 न अस्मान् ऊर्ध्वान् उच्यतान् कृषि शुभ । किमयम् । चरणाय लोके चरणाय जीवत जीवनाय
 च । न अस्माकम् दुव धन च हविष्वरूपम् देवेषु विदा सम्भय ॥ १४ ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेरराण्यः ।

पाहि रीर्यत उत वा जिर्षासतो वृहद्भानो यविष्ठय ॥ १५ ॥

पाहि । न । अग्ने । रक्षसः । पाहि । धूर्ते । अराण्य । पाहि । रीर्यत । उत । वा । जिर्षासतु ।
 वृहद्भानो इति वृहत्भानो । यविष्ठय ॥ १५ ॥

एकम् ० 'पाहि न' हे अग्ने ! रक्षस राक्षसान् । पाहि धूर्त द्विषित्वा मारयितु । भरण
 अदातुर्द्विपाद् । महावशीष्वादिपर्यं । पाहि रीर्यत देवण द्विषता ताहनलक्षणाऽश्रमिषता ।
 प्रहारीष्वाद्यत । उत वा जिर्षासत इत्युच्यते । हे वृहद्भानो ! महावीर्ये ! यविष्वा
 युवतम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० पाहि अस्मान् अग्ने ! रक्षसः पाहि द्विषित्वा अदातुश्च । पाहि स्वीकर्तुं, नवि च
 पादयितु महावीर्ये ! युवतम् ॥ १५ ॥

सुब्रह्म० हे वृहद्भानो ! महावीर्ये ! यविष्ठय ! युवतम् ! अग्ने ! न अस्मान् रक्षस पापका
 राक्षसादे पाहि पातय । तथा अराण्य धनादीनामहात्वरूपान् धूर्ते द्विषकाद् पाहि । तथा
 रिपय द्विषकाद् 'जिर्षासादे सकाशाद्' पाहि । उत वा अथवा जिर्षायाम् इत्युच्यते शत्रो
 सकाशाद् पाहि ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये दशमोऽध्यायः ॥

पुनेतु रिक्वग्नि जक्षराण्यस्तर्षुर्जम्भ यो अंसुधुक् ।

यो मर्युः त्रिरीति अत्यक्तभिर्मा नः स रिपुरीश्वत ॥ १६ ॥

घनाऽईव । विष्वक् । वि । जहि । अराण्यः । तपुःऽजम्भ । यः । अस्मद्भुक् । यः । मर्यः ।
 शिर्षाति । अति । अक्तुऽभिः । मा । नः । सः । रिपुः । ईश्वर ॥ १६ ॥

स्कन्द० घना^१ तप्तं लोहं येन हन्यते ॥ घन उच्यते । तृतीयैकवचनस्य चायमाकारः^२ । 'घनेन इष'^३
 यथा लोहकारः तप्तं लोहं घनेन हन्यात् एवं विष्वक् नानाभूतानपि वि जहि । अराण्यः अदातुन्
 हविषः । अयदतुन् इत्यर्थः । हे^४ तपुर्जम्भ । 'इमं जम्भमुतं पिब' (श्र ८, ९१, २) इति प्रयोगदर्शनात्
 जम्भमाप्नोऽयं दंष्ट्रावचनः । तापयितुदंष्ट्रुः । वीक्षणदंष्ट्रुः इत्यर्थः । य च केपलान् भराण्यः ।
 किन्तर्हि । यः अरमभुक् पदवाचकं^५ द्रोग्धा तमपि^६ । अथवा यः अस्मद्भुगिति परेण सम्प्रच्यते ।
 यः अस्मद्भुक्, यः च मर्यः मनुष्यः शिर्षाति मति^७ षो तत्करणे । क्षत्रिशिरीषे तुष्टु
 तत्करोति । कैम । अस्तुभिः । अस्तुभान्दोऽयं सामर्थ्यादायुधवचनः । आयुधैः । सामर्थ्यान्
 अस्मान् आयुधैः तत्करोति कर्त्तव्यति^८ । 'ये सस्त्राकं सदायाः वायुधैः उच्यन्ते इत्यर्थः'^९ ।
 अथवा अस्तुमिरिति द्वितीयोपे नृवीषा । परप अस्तुन्यायुधानि मति शिर्षाते तुष्टु निद्रप-
 तीरमर्षः^{१०} । मा नः अस्माकम् सः रिपुः शत्रुः ईश्वर ईशिव । मा तस्य वचनविदां गमामे-
 र्यधैः ॥ १६ ॥

धेकूट० यथा तप्तं लोहविषं कर्मातो^१ घनेन^२ विष्वक् इति^३ एवम् अदातुन् सर्वतोदिशम्^४ जहि^५ ताप-
 यितुदंष्ट्रुः । यः वा अस्मर्ष्यो द्रोग्धा, यः वाऽस्मान् मर्यः आयुधैः अयतं तत्करोति,^६
 सः मा अस्माकम् रिपुः ईशिव ॥ १६ ॥

मुद्गल० हे तपुर्जम्भ । तप्यमानादिमनुक्तं । अतो^१ अराण्यः अरमर्ष्यं देवस्य घनस्य अदातुन् पौरुषः
 विष्वक् सर्वतः रि जहि विक्षेपेण मात्रय । उह्यन्त । एतेन यथा कठिनेन दण्डपाशायादिना
 भाण्वादिमहं करोति तद्वत् । अन्वोऽपि यः रिपुः अस्मद्भुक् अस्मादिपयद्रोहकारी भर्त्सनादिना
 वापते । यः च अन्वः मर्यः मनुष्यः शत्रुः अस्तुभिः आयुधैः मति शिर्षाते तत्करोति ।
 अस्मान् प्रहातीरमर्षः । सः रिपुः आर्त्तन्यहारकारी^२ द्विविधोऽपि शत्रुः यः अस्मान् प्रति
 मा ईश्वर ईश्वरः शत्रो मा भूत् ॥ १६ ॥

अग्निर्वैश्वे सुवीर्यमग्निः कर्णाय सौमगम् ।

अग्निः प्रारब्धिमत्रोत्त मेघ्यातिथिमग्निः साता उपस्तुतम् ॥ १७ ॥

अग्निः । यन्ने । सुवीर्यम् । अग्निः । कर्णाय । सौमगम् । अग्निः । प्र । आवत् । मित्रा । उत ।
 मेघ्यऽतिथिम् । अग्निः । साता । उपस्तुतम् ॥ १७ ॥

१. नास्ति मूले. २. अन्वो इति. ३-४. नास्ति इति. ५. नास्ति अ. ६. यः अस्मान् इति.
 ७. नास्ति इति. ८-९. नास्ति इति. १०. अन्वो अ. ११. नास्ति इति. १२. नास्ति इति. १३. नास्ति इति.
 १४. नास्ति इति. १५. नास्ति इति. १६. नास्ति इति. १७. नास्ति इति. १८. नास्ति इति.
 १९. नास्ति इति. २०. नास्ति इति. २१. नास्ति इति. २२. नास्ति इति. २३. नास्ति इति. २४. नास्ति इति.
 २५. नास्ति इति. २६. नास्ति इति. २७. नास्ति इति. २८. नास्ति इति. २९. नास्ति इति. ३०. नास्ति इति.
 ३१. नास्ति इति. ३२. नास्ति इति. ३३. नास्ति इति. ३४. नास्ति इति. ३५. नास्ति इति. ३६. नास्ति इति.
 ३७. नास्ति इति. ३८. नास्ति इति. ३९. नास्ति इति. ४०. नास्ति इति. ४१. नास्ति इति. ४२. नास्ति इति.
 ४३. नास्ति इति. ४४. नास्ति इति. ४५. नास्ति इति. ४६. नास्ति इति. ४७. नास्ति इति. ४८. नास्ति इति.
 ४९. नास्ति इति. ५०. नास्ति इति. ५१. नास्ति इति. ५२. नास्ति इति. ५३. नास्ति इति. ५४. नास्ति इति.
 ५५. नास्ति इति. ५६. नास्ति इति. ५७. नास्ति इति. ५८. नास्ति इति. ५९. नास्ति इति. ६०. नास्ति इति.
 ६१. नास्ति इति. ६२. नास्ति इति. ६३. नास्ति इति. ६४. नास्ति इति. ६५. नास्ति इति. ६६. नास्ति इति.
 ६७. नास्ति इति. ६८. नास्ति इति. ६९. नास्ति इति. ७०. नास्ति इति. ७१. नास्ति इति. ७२. नास्ति इति.
 ७३. नास्ति इति. ७४. नास्ति इति. ७५. नास्ति इति. ७६. नास्ति इति. ७७. नास्ति इति. ७८. नास्ति इति.
 ७९. नास्ति इति. ८०. नास्ति इति. ८१. नास्ति इति. ८२. नास्ति इति. ८३. नास्ति इति. ८४. नास्ति इति.
 ८५. नास्ति इति. ८६. नास्ति इति. ८७. नास्ति इति. ८८. नास्ति इति. ८९. नास्ति इति. ९०. नास्ति इति.
 ९१. नास्ति इति. ९२. नास्ति इति. ९३. नास्ति इति. ९४. नास्ति इति. ९५. नास्ति इति. ९६. नास्ति इति.
 ९७. नास्ति इति. ९८. नास्ति इति. ९९. नास्ति इति. १००. नास्ति इति.

स्फन्द० कन्वाय इति सप्रदानचतुर्थीध्रुते^१ 'वसा नो वार्यां पुष' (ऋ ८, २३, २०) इति प्रयोग दर्शनार्थं^२ वनिरत्र दानार्थं । अग्निं वन्दे वृत्तवान् । सुवीर्यम् शोभन वीर्यम् । अग्नि एव मह्यम् कन्वाय सौभग्यम् सुधनता वृत्तवान् । अग्निं प्र आवत् प्रकर्षेण रक्षितवान् । मित्रा मित्राणि उत न शक्तिधिम् ऋषिम् । अग्नि एव^३ साती सन्त्यन्ते सप्तज्यन्ते यत्र धनानि योर्धुनि सा^४ साति, सप्रामोऽप्राभियेत, तत्र उपस्तुतम् उपस्तुतनामानमपरस्तुपिम् ॥ १७ ॥

येङ्कट० अग्निं^५ प्रायच्छत् सुवीर्यम् वनम् । अग्निं कन्वाय सुभगतवम्^६ । अग्निं प्र आवत् मित्राणि, अग्निं च मेभ्यातिधिम्^७ । अग्निं सद्ग्रामे उपस्तुतम्^८ चावत् ॥ १७ ॥

मुद्राल० अग्निं एव सुवीर्यम् शोभनवीर्योपेत धनमुद्दिश्य वने वाचित । ए अग्निं कण्ठाय महर्षये सौभग्यम् शोभनधनादिरूप साम्यम् प्रायच्छदिति शेषः । तथा अग्निं मित्रा अस्मान्मित्राणि प्र आवत् प्रकर्षेण रक्षितवान् । उत अग्निं च मेभ्यातिधिम् मेघयोन्मैरतिधिभिर्येतम् ऋषिं प्रावत् । तथा उपस्तुतम् अन्वमपि स्वोत्तर यज्ञमानम् साती यथाविधाननिमित्तं प्रावदिति शेषः ॥ १७ ॥

अग्निनां तुर्वेशं यद्दं परावत् उत्राविवं हवामहे ।

अग्निर्नयत्तवास्तं बृहद्रथं तुर्वीतिं दस्यवे सहः ॥ १८ ॥

अग्निनां । तुर्वीतिम् । यदुम् । परावत् । उत्राविवम् । हवामहे । अग्नि । नयत् । तवास्तवम् । बृहद्रथम् । तुर्वीतिम् । दस्यवे । सहः ॥ १८ ॥

स्फन्द० अग्निना सद्व्योम्हल्लयेषां तुर्वीया । अग्निना सह परिचर्यातिशयेन तद्व्युचरणा मापन्नम् तुर्वीयम् यदुम् उपदेवम् च रामानम् परावत् दूरात् हवामहे क्वयामः । परोऽर्थो मित्र वाक्पत् । अग्निं नयत् नीतवान् । नववासवम् नाम असुरम् बृहद्रथम् महारथम् तुर्वीतिम् तुर्वीं ध्रुवीं तुर्वीं हितार्थाः । हिसाम् । नववास्त्व हिसितवानिरथम् । नयथा तुर्वीतिरिति असुरान्धरस्य^१ नामधेयम् । अग्निं नयत् इति नयति सामर्थ्यात् यथाधै । नववास्त्व च तुर्वीतिं चानिर्हृतवानित्यर्थः^२ । दस्यवे द्वितीयार्थे चतुर्थ्येवा । दस्युः शत्रुम् । सह बलवान्मैत्र्य (ऋ निप २९) । अन्तर्णीतमरथम् श्रेष्ठं बृहद्रथम् । सहस्वन्त बल्यत्तम् । अथवा सह इति तुर्वी यार्थे द्वितीया । "सहसा स्वयन्ते नीतवान् इत्यर्थः" । यद्यपि च 'अह स षो नववास्त्वम्' (ऋ १०, ५९६) इति दर्शनादिद्वेषेण नववास्त्वो हत इत्यवगम्यते, तथापि माहाभाष्यात्^३ देव ताताम् "अत एव च"^४ दर्शनात् अग्निनापि हत एतेत्वयोद्देव्यम् ॥ १८ ॥

येङ्कट० अग्निना सह दूरात् तुर्वीयम् यदुम् उपदेवम्^५ च रामार्थम् आह्वयाम । अग्निं^६ तवा वास्तवादींश्रीन् अनयत् उपश्रवितु अभिमयित्वा^७ ॥ १८ ॥

१ 'यदुवी अ २ 'नयत् सूको ३ नाग्नि रवि, स सूको ४ सोमि वि^५ ५ य ऋ ८ दसात् तुर्वी अग्नि कन्वाय सुभगतम् सुधनताम् अ^६ वि^७ ६ मेपातिधि वि^८ ७ 'च अग्नि अ वि^८ ८ नाग्नि अ कु ९ नगुराव रवि १० 'त्यर्थः । अय रवि ११ ११ कतेन नीतराति रवि १२ महात्मा रवि १३ १३ एत एव इति च अ कु १४ उपदे^५ वि^६ अ^७ १५ १५ 'दाभैर भगवत् अगवत् नीतवान् हिसितवानित्यर्थः । दस्य (दस्युः) यजुषम् (यजुः सह) यजुषम् वाश्रवाणा (य ता) मयत् (य भा) वि^८ अ^७ ।

मुद्रल० अग्निना सदावस्थितान् तृणेषु पृथक्कामकम् यदुम् पृथक्कामकम् उपदेवम् पृथक्कामकम् च राजर्षिन् परावत् दूरदेशात् इहामहे आह्वयाम । स च अग्निं नववशस्वम् पृथक्कामकम् वृहद्रथम् पृथक्कामकम् तृवीतिम् पृथक्कामकम् राजर्षिन् च नयन् इहानयतु^१ । कीदृशोऽग्निः । इत्येवे सह अस्यदुपद्रवदेवो घोस्त्वामिमवित्वा ॥ १८ ॥

नि त्वामग्ने मनुर्दधि ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

द्विदेश्य कण्वं क्रुतजात उक्षितो यं नमस्यन्ति कृष्टयः ॥ १९ ॥

नि । त्वाम् । अग्ने । मनु । द्विधे । ज्योति । जनाय । शश्वते । द्विदेश्य । कण्वे । क्रुतजात । उक्षित । यम् । नमस्यन्ति । कृष्टयः ॥ १९ ॥

स्वान्० चाम् हे अग्ने । मनु नि इधे भूविष्वा निहितवान् । ज्योति अन्तर्गतमार्गमेवम् वृहद्रथम् । ज्योतिष्मन्तम् । तनाय शश्वते बहव बहूना मनुष्याणामर्थाय । दादेय दीप्यन् । कण्वे यस्य च भावेन भाव्यतायम् (वा २, १, १७) इत्यैवमित्य सहस्री । तप्यतेऽत्र सङ्गण्यतपोमन्त्रिणां पाहाहार । धरन् कण्वं यनति शतजात क्रुते यद् यद् जात इत्यत्र । अथवा शत आदित्य सतो जाय । आदित्यादात्त इत्यर्थः । कृष्टयम्—‘यमग्निं वेधातिथि कण्व ईधं शतादधि’ (श्व १, १९, ११) इति । उचित उच्यते । आहुतयाग्नेन शिक्त । ‘स त्व । कीदृशः’ । उच्यते । यम् नमस्यात् परिचरन्क्रमांऽप्यम्^१ (तु मिय ३, ५) । परिचरन्ति । कृष्टय मनुष्या ॥ १९ ॥

वेङ्कट० नि इध त्वाम् अग्ने^१ मनु अतस्मै जनाय^२ ज्योतिर्भूतम् । स दीप्यन्त्वं कण्व मयि यशाशात्रो^३ हविर्भि उचिन^४ । यम् त्वाम् नमस्यन्ति परिचरन्ति^५ मनुष्या ॥ १९ ॥

मुद्रल० इह अग्ने । उवाचि मकानरूपम् त्वाम् शश्वते तनाय ‘बहुविधाय जनाय’ मनु प्रणारति नि इधे देवयजनदत्ते स्थापितवान् । हे अग्ने^१ त्वम् क्रुतजात क्रुतेन यज्ञेन निमित्तभूतेनो त्वत्त उक्षित हविर्भि उचित सन् कण्वे पृथक्कामकं^२ महर्षी शीघ्रेण दीप्तवानसि । यम् मभिम् कृष्टय मनुष्या नमस्यान् नमस्कुर्वन्ति । स त्वमिति ईर्ष्यान्वय ॥ १९ ॥

त्वेपासो अग्नेरर्मयन्तो अर्चयै भीमासो न प्रतीत्ये ।

रक्षस्विनः मनुमिधानुमार्वतो विश्व मग्निर्ण दह ॥ २० ॥

त्वाम् । अग्ने । अर्मऽन्त । अर्चयै । भीमार्म । न । प्रतीत्ये । रक्षस्विने । सर्वम् । इत् । यातुऽमान् । विश्वम् । सन् । अग्निर्णम् । दह ॥ २० ॥

१ 'मनु' वि २२ कर्त्तुं कीदृश च कृष्टय रवि ३ परिचरन्ति कर्पोरं च ॥ ४ ५ मनुष्ये छेमां दधे निदिश्वारः । बहवे कण्वे उच्यते मन्त्राण्यपान्तिन् वि^१ अ^२ ५ सग^३ वि^४ । ॥ ६ ॥ अ^५ । ६९ निरुधेन वि^१ अ^२ ७ नास्ति ए वि^३ अ^४ कु रवि ८ नास्ति वि ९९ 'यवता' वि 'यवता' मे^१ । १० 'अनरुध' वि

स्वन्द० त्वयास दीप्ता अग्ने स्वभूता भवन्त आत्मपर्यायममशब्दे व्याचक्षते । आत्मन्त । यत्नवन्त इत्यर्थः । अथवा अम^१ गत्यादिषु । गमनवन्त । अम रोमे । तमसो रोगवत् । तमसो महवन्त इत्यर्थः । अर्चय ज्वाला । मीमास न प्रतीत्यै न प्रतिगमनाय कल्प चित् । ^२ 'न केनचिद् प्रत्यभिमवितु शक्या' इत्यर्थः । परोऽर्घ्यं प्रत्यचृष्टो भिन्न वाक्यम् । रक्षस्विन रक्षोजातिमिव । राक्षसानित्यर्थः । कीदृशान् । उच्यते । सद्यम् इत् सद्यश्चन्द सद्यश्च पर्याय । इच्छन्द पृथार्थं । सदैव । यातुमावत आवत^३ इति 'ननुप्रकरणे' गुणदत्तद्व्याख्या कश्चि सादस्य उपसत्त्वानम् (पावा ५, २, ३९) इत्येव वक्तुम् । आवतो यातवो यातुमावन्त^४ । पृष्टीसमामे छान्दसत्वात् राक्षदन्वादित्वाद्वा^५ परनिपातः । तान् यातुमावत । मत्सदस्योऽप्युपरि रक्षोभूतानित्यर्थः^६ । अथवा यातुचामैर्निर्मोषमाणत्वात् यातुमा हिंसा । तद्गतो यातु मानत । विद्वम् सर्वं च अत्रिणम् अक्षारमस्माकं^७ ज्यामादिकम् सद्य दह ॥ १० ॥

येङ्कट० दीप्ता अग्ने^१ बलपण्ड अर्चय भवद्भरा न प्रतिगमनाय । रक्षोभिरभिभवितुभिर्गुणात् सदा पृथ यातुमावत चो मत्सदस्योऽप्युपगच्छति तस्मात् विद्वम् रच सद्य दह इति ॥ २० ॥

सुहृद० अग्ने अर्चय ज्वाला त्वयास दीप्ता भवन्त यत्नवन्त भीमात् भवद्भरा । अत प्रतीत्यै अस्माभि प्रत्येदुश्च न शक्या इति शेषः । हे अग्ने^१ रक्षस्विन बलवत् यातुमावत यातुमान् मत्सदस्य सद्यम् इत्, सर्वदैव सद्य दह सभ्यगमस्मीकुरु । तथा विद्वम् सर्वम् अभिगम् मत्सदस्य द्वापक^२ यातु सद्य ॥ २० ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्याये एकदशो वर्गः ॥

[३७]

क्रीलं वुः शर्षो मारुतमनर्पाणं रथेऽशुर्मम् । कर्वा अग्निं प्र गांयत ॥ १ ॥

नीटम् । व । शर्षे । मारुतम् । अनर्पाणम् । रथेऽशुर्मम् । कर्वा । अग्निं । प्र । गांयत ॥ १ ॥

स्वन्द० 'त्राण सृष्टानि मासत'^१ (उ पदे ३, १०७) । त्रीण्येतानि सृष्टानि मरुदेवत्यानि । कीदृम् मीडनस्वभावकम् । व प्रथमाया स्थान इव द्वितीया । य्वम् शर्ष बलम् नास्तम् मरुतं स्वभूत मरुतसम्बद्धम् वा । अनर्पाणम् अशरी । अन्यत्र आधित्तया गन्ता भवौ । आग्नि इत्यर्थः । शतोऽन्ध अनर्षी । तमनर्पाणम् । शर्षतश्च अणुसकल्प रिशेवगदवान् इत्यवयवज दुहितवतः । अन्यत्र अनाधित्तमित्यर्थः । रथेऽशुर्मम् रथेषु व्यवस्थित यत् शोभते सद्य रथेऽशुर्मम् । दे कर्वा ! 'मम कण्वस्य पुत्रा' वीषा^२ च^३ अग्निं प्र गांयत गायत्रिर्वैदिवमो (उ निष ३ १४) । अग्निप्रेत्यनदोऽत्रात्र विपर्ययो दृष्टम् । प्राधिगायत^४ प्रकर्षेणानिधुत ॥ १ ॥

१-३ अग्ने स्वभूता भवन्त लोपसो दीप्ता अ कु २ नाग्नि अ हु ३ ३ केनचिद् प्रत्यभि-
 विवृणवन्त अ कु ४ नास्ति अ कु ५ नास्ति रवि ६ 'दन्नादिष्व अ कु रवि' ७ रथे
 ह्यनर्पाणम् अ कु ८ अक्षरं सद्य अ कु ९ अग्ने वृ वि' अ १० 'पुत्रार्थं वि' लयः 'पुत्र-
 ल रि' अ ११ ११ नास्ति वि १२ यस्मिन् अ कु १३ १३ कण्वस्य पुत्र रवि १४ प्रा'
 अ कु

वेङ्कट० श्रीरुमाने सूयं मरुतां वेगम् अग्रत्युत्तमन्यस्मिन् रणे यः शोभते तन् कृत्वाः ।
अभि प्र गावत ॥ १ ॥

मुद्गल० 'श्रीरुं नः' इति पञ्चदशर्षं द्वितीयं सूक्तम् । चोरपुरः कश्य ऋषिः । गावती छन्दः ।
मरुतो देवताः ॥

हे कृत्वाः ! कश्यगोत्रोत्पन्ना महर्षयः ! वः युष्मद्वर्षम् ग्राह्यतम् मरुत्समूहकृत्वात् शर्षः बलम् अभि
प्र गावत अभिचः प्रकर्षेण स्तुत्यम् । श्रीरुं शर्षः । श्रीन्म् विहरणशीलम् । अनर्वागम् भ्रान्त्य-
रहितम् । रणेऽभम् स्वकीये रणेऽवस्थाप्य शोभमानम् ॥ १ ॥

ये दृपतीभिर्ऋष्टिभिः सार्कं वार्शीभिराञ्जिभिः । अजायन्त स्वर्मानवः ॥ २ ॥

ये । दृपतीभिः । ऋष्टिभिः । सार्कम् । वार्शीभिः । अञ्जिभिः । अजायन्त । स्वऽर्मानवः ॥ २ ॥

स्कन्द० ये मरुतः दृपतीभिः अत्रां न्यादिहोपयोजनमेतत् अथनाम । दृपद्गर्जाभिः पद्मामिभिः ।
ऋष्टिभिः 'अंसेपु व ऋष्टया' (का ५, ५४, ११) इत्यंसेत्यत्ववर्जानात् गुणाः शक्तयो वा
ऋष्टय इत्यग्रे, सार्किञ्च । सार्कम् सह । वार्शीभिः भातुञ्चिकैषाः वाद्यैः, सार्किञ्च । अञ्जिभिः
रत्नप्रायाप्याभरणानि मण्ड्या उच्यन्ते, वैश्व । अजायन्त स्वर्मानवः स्वर्दीप्तयः । अपराधम-
विभूतयः सर्वोपकरणैः सहैव ये जाटा इत्यर्थः । तेषां शर्षे अभिप्रगावतैरर्थेण परकण्ड्वशुभेः
पूर्वा ऋषा पृकवात्पता परया वा ॥ २ ॥

वेङ्कट० ये दृपद्वर्षैरश्वैः ऋष्टिभिः च अंसस्यैः सार्कम् 'वार्शीभिः च कटाहाकरैरापुषैः' वामरशैवाञ्जन-
साधनैः सह प्रादुर्भवन्ति स्वर्दीप्तयः, तेषां शर्षे अभिप्रगावत इति ॥ २ ॥

मुद्गल० ये मरुतः दृपतीभिः दृपत्वादिभिः सार्कं स्वर्मानवः एवशीपरीक्षिपुक्ताः अजायन्त सम्पन्नाः ।
दृपयो विन्दुपुक्ता भृशः मरुद्गाहनमूलाः । ऋष्टयः आतुषादिः । वाद्ययः शार्कविशीयाः पर-
कीपसेवाभीविहितयः । अञ्जयः अञ्जुरणानि । सार्कं स्तुम इति शेषः ॥ १ ॥

इहेव दृग् एषां कशा हस्तेषु यद् वदान् । नि यामञ्चित्रमृञ्जते ॥ ३ ॥

इहऽइव । शूण्ये । एषाम् । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदान् । नि । यामन् । चित्रम् । मृञ्जते ॥३॥

स्कन्द० इहेव इवमन्वः 'अस्त्युपमार्मल्य सञ्जत्यर्थे प्रयोगः' (दृ वा ७, २१) इति पदपरणः । एष-
ाम्दार्थे वा । ये दृपत्वादिभिः सहैव अजायन्त तेषाम् एषाम् इहेव दृपिष्पानेव दृग्ने
विटोक्तः कर्मणि म्यत्पर्येण रूपम् । हस्तेषु च हित् । शूण्ये । किम् । सामर्थ्यात् शब्दः ।
कदा । उच्यते । कशाः अञ्जयः कशा उच्यन्ते, वाः । हस्तेषु सप्तमीनिर्देशात् स्थिता इति
शेषः । यत् यदा । वदान् वदन्ति । हस्तेषुदीप्ताः कशाः अथानाद्यन्त्यः सन्दे यदा कुर्वन्तीत्यर्थः ।

१-१. 'मने मरुतां वेगम् मरुतालयः शोभते वि' अ. २-२. नास्ति वि मै. ३. नास्ति रवि अ.
४. कृत्वा कु. ५. 'विटोपः सूको. ६. नास्ति रवि. ७-७. 'धिरन्वीकृता' छन्दः 'मि चकृता' वि;
'मिथ कृता' कु वि' रवि; 'कृता' अ' वि'. ८. नास्ति सूको. ९. नास्ति मै. १०. 'जायन्त
रति सूको. ११. विटोपः सूको. १२. शब्द कु. १३. मन्थय कु, मन्थयन्वः अ. १४. तां कु,
१५. 'भ्रतय' सूको.

यदा च यामन् रथम् विनाम् विविधं पूर्यं वा ऋञ्जते ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्माऽभ्यन्, इह तु सामर्थ्यात् गत्यर्थोऽन्तर्णीतवर्षेभ्यः । निगमयन्ति नियतेन मार्गेण गमयन्ति । यदा ऋषेः रथेण वा गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

घेङ्कट० यदा ऋषी गमनप्रारम्भे 'इत्यस्याः वादयन्ति अयवाजनीः' उदासीं समीपस्थितामिव कणावा- माहनवाच्यः श्रूयते । किञ्चित्ते गमनप्रारम्भे प्रसाधनमात्मनः चिन्तं कुर्वन्ति ॥ ३ ॥

मुद्गल० एवाम् मरुताम् इत्येव स्थिताः कदाः स्वस्वसाहनसादनहेतवः यत् नदान् बद्धवन्ति च ध्वनिं कुर्वन्ति, तं ध्वनिम् इवैव ऋषैव स्थित्वा श्रूयते श्रणोमि । स ध्वनिविशेषः यामन् सम्प्राप्ते चिन्तं विविधं शौर्यम् नि ऋञ्जते निवृत्तामलङ्घरोति ॥ ३ ॥

प्र वः शर्षीयं घृष्यये त्वेषुंन्नाय शुष्मिणे । देवसं ब्रह्मं गायत ॥ ४ ॥

प्र । वः । शर्षीयं । घृष्यये । त्वेषुंन्नाय । शुष्मिणे । देवसं । ब्रह्मं । गायत ॥ ४ ॥

स्फल्द० वः इति प्रथमाथे द्वितीया । 'यूषन् अस्मत्पुत्राद्व' अदिवजो वा । शर्षीयं बलाप मारुताय । घृष्यये अपठितमपि महत्तमैतत् मरुते । त्वेषुंन्नाय पुत्रं सोऽस्येः, यथा इहाभिप्रेतं दीप्तवसंते । द्वापिणे बलवते । देवताम् देह रक्षणे इत्यस्यायं छान्दससाद्गुणसर्गाद्यपि देवतात्यात् 'मव उपसर्गातः' (ग ७,४,४७) इत्येवं लकारः । देवेभ्यो मरुद्भ्यो वृषं रक्षितं देवताम् । असा- भिनंरुद्रयंरुपकल्पितमित्यर्थः । अथवा देवतामिति वृषादेरेव रूपम् । 'देवेभ्येन्द्रेण दत्तं देवता- मिति' । अत्र धेतिहासमाशक्षते— 'दितिः' किल जगुद्जनसमर्थं पुत्रमिच्छन्ती कश्यपमुपचया । तां स परिपुष्ट उवाच । जनिष्यते तवेदतः पुत्रा, यदि 'गर्भं प्रयता' बर्षतइलं धारविष्य- सीति । तपेति दितिः प्रतिपेदे । तप्युरवेन्द्रः छिद्राश्वेपी तां शुभ्रयाश्रके । सा कदाचिद् इन्द्रस्य उरसिने शितो निधाय मुककेती विरुचोपस्वजरा सुखाय । तामप्रयत्नासासाधेन्द्रः तसा उपस्यं प्रथिरप तं गर्भं सप्तषा यन्नेव चिच्छेद् । स छिन्नो ररोद् । तमिन्द्रः प्रत्येकं पुत्रः सप्तषा चिच्छेद् । 'त एव' सप्त सप्तका भरतां गणाः । 'त' प्रहुद्रा दितिर्जाता' इन्द्रमुवाच । समीवापमपराधः, तेन स त्वां दापामि', 'किन्तु तेः' सह तस्यमुपेहि', सागधेयमेयां प्रकल्पयेति । तैः सधेन्द्रः सत्यमुपेय तान् स्तुतिभाषी हविर्माजस्य चकार' इति । तदेतदुपपत्तेः । देवेभ्येण वत्' प्रद्य स्तुतिरुपणम् । प्र गायत । के मे सन्धे । प्रसज्जयत । प्रकपेण उवाचयतेत्यर्थः ॥ ४ ॥

घेङ्कट० प्र गादत यूषं वेगवते वृक्षादीनां वर्षेभ्यः कुर्वते दीप्तवसंते बलवते' मारुताय देवताम्' देवदत्तं भाग्यलक्ष्यं' ब्रह्म' ॥ ४ ॥

१. 'यर्थः' कु. ३-२. नास्ति वि' अ'. | 'यस्यमि' कु रवि. | 'प्रसजय' वि'. ३. विवन् वि'. ४. नास्ति वि. ५-५. सुप्युपस्यदव' रवि. ६. देवदत्तं कु. ७. नास्ति रवि. ८. नास्ति अ कु. देवदत्तं रवि. ९. देवदत्तं मूको. १०. वीः अ कु. ११-११. अथवा देवेभ्येन्द्रेण दत्तमिति अ कु. 'देवदत्तं' रवि. १२. घ. ता. (४ १, ११४, २), उपायनम् (१, ४२ [वि. के. संस्करणम् D], ममा. (५, ११०) १३. अस्तिः मूको. १४-१४. प्रयत्नं अ कु. १५. अस्तिः तिल अ कु; अस्तिः रवि. १६-१६. तं अ कु. १७. अस्ति' मूको. १८. उपायि वति अ कु. १९ १९. नास्ति रवि. २०. तदवर्षे' अ कु; 'उपेहि रवि. २१. नास्ति अ कु. २२. दत्तं देवदत्तं अ कु. २३. पर्वतं कु; पर्वतां वि' अ'. २४. मग' वि' लक्ष. २५. नास्ति मूको. २६. भाग्यलक्ष्यं वि' अ' रवि; 'यत्प्राप्तवत् अ' वि' कु २७. नास्ति कु. देवदत्तं अ कु' वि' अ' रवि.

मुद्रल० हे ऋतिवजः । वः युष्माकं सम्बन्धिने सार्धाय प्रसहन्शीलाश्च वृन्त्वे शत्रुघर्षणयुक्ताय त्वेषुताय दीप्यमानयवासे सुप्तिषे बलवत्से एवंभूताय भरुद्रणाय जह्य हविल्लक्षणमशुचिदप्य प्र गायत स्तुभ्यम् । कीरशं मल । देवतात् देवैर्देवै देवतानुप्रदत्तमधम् ॥ १ ॥

प्र शंसामोष्पध्वन्यं क्रीळं यच्छर्षो मारुतम् । जम्भे रसस्य वाशुधे ॥ ५ ॥

प्र । शंस । गोपुं । अग्न्यम् । क्रीळम् । यत् । शर्षः । मारुतम् । जम्भे । रसस्य । वृधे ॥ ५ ॥

स्कन्द० क्रीळम् यत् इति षष्ठ्यद्भुवेस्तत्तदोऽत्राप्याहार्यः । तत् प्र शंस शंस स्तुती । आत्मन एवायमन्तरात्मकः श्रेयः । प्रकर्षेण स्तुति ई अन्तरात्मन् । गोपु इति निमित्त एषा सप्तमी । प्रयोजनस्य निमित्तत्वेन विचक्षा । गोपु निमित्तयुक्तासु । गवार्थमित्यर्थः । अग्न्यम् अहन्तर्ग्यं शत्रुभिः हतुसशास्त्रम् कतमत् । उच्यते । क्रीळं यत् शर्षः मारुतम् तत् । किं करोति । उच्यते । जम्भे जम्भतिरत्र सामप्योद् पावार्यः । कृतीवार्यं च सप्तमी । जम्भेन पात्रेन रसस्य सोमरसस्य बहुधे वीर्येण बर्धते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्र० स्तुति गोपु स्थितम् अहन्तर्ग्यं क्रीळमानम् । यत् शर्षः मारुतम् तत् रसस्य पयसः अन्तः वृधे । सम्भतमद् उच्यते । 'इतिवै वै पयसो मरुतो जाताः' (तैत्ति २, २, ११, ४) इति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

मुद्रल० गोपु मरन्मातृभूतशुभ्रिभ्रुतिषु धेनुषु अवस्थितम् अग्न्यम् अहन्तर्ग्यम् क्रीळम् विहारोपेयम् मारुतम् भरुद्रसम्बन्धि शर्षः प्रसहन्शीलम् तेजः यत् भरित तत् प्र शंस हे ऋत्विक्समूह । स्तुति । रसस्य गोक्षीररूपस्य सम्बन्धि लघेनः जम्भे मुखे वृधे वृद्धमम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके कृतीवाप्याये द्वादशो वीः ॥

को षो वार्षिष्ठ आ नरो दिवश्च र्मश्च धृतयः । यत् सुमिन्तं न धुनुय ॥ ६ ॥

कः । वः । वार्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । र्मः । च । धृतयः । यत् । सुम् । अन्तम् । न । धुनुय ॥ ६ ॥

स्कन्द० कः वः निर्वारण एषा षष्ठी । युष्माकं मध्ये वार्षिष्ठः वृद्धतमः । न कश्चिदपि वृद्धतमः । सर्वे सवयस्का इत्यर्थः । हे नः । मनुष्यकाराः । दिवः न र्मः न युक्तोक्तस्य धुं प्रथिव्याश्च आ धृतयः । काकम्पितारः । कीरताः धूपम् । उच्यते । यत् वे सोम् इति परिमहाधीयः । सर्वे जगत् अन्तम् न कम्पितव । यथा कश्चित् दास्तायां वंशस्य वा अन्तं धुनुयात् एव धुनुय । अनेन काकम्पयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यदा समीपम् सर्वमेव परिगृह्य कम्पयथ, तदावी मरुतः युष्माकम् कः वार्षिष्ठतमः दिवश्च प्रथिव्याश्च काकम्पितारः । काकरः पूषणः ॥ ६ ॥

१. प्रशंस शोभे अ कु. २. नास्ति रधि. ३. देवमेव रधि. ४. यत् कः रधि. ५. शक्ति अ वि. ६-८. यत्स अ वि. ७. नमो अ कु. ८. शक्ति अ कु. ९. दे शिष्ट अ. १०. रवे न रधि. ११. उच्यते. अ कुः दास्तायाः रधि. १२. यदा यत्. कु रधि. १३. विगृह्य वि अ.

मुद्रल० दिव च शुभोक्त्यापि 'म च भूलोक्यापि' भूतयः कर्मणकारिण नर ! नेत्रो हे मरु' व पुष्पाक मध्ये जा समन्तात् वरिष्ठ इदम क । यन् यस्मात् कारणात् साम् सर्वद भन्तम् न वृक्षाभ्रमिव भूतुव चालयथ । तस्मात् कारणात् कर्मवितृणां पुष्पाक मध्ये क प्रवत् इति प्रथ ॥ ६ ॥

नि यो यामाय मातुषो दध्र उग्रार्य मन्थर्वे । जिहीत पर्वतो गिरिः ॥ ७ ॥

नि । य । यामाय । मातुष । दध्रे । उग्रार्य । मन्थर्वे । जिहीत । पर्वत । गिरि ॥ ७ ॥

स्कन्द० य पुष्पाक स्वमूठम् यामाय द्वितीयार्थे चतुर्थेपा । याम रयम् मातुष ननुष' नि दध्रे च धारणे । निधनेन स्वयज्ञे धारयति । अथवा यामशब्दो यामध्वन । त्वार्य एव च तदर्थे चतुर्थी । पुष्पाक यामाय । यथं यज्ञे धारयथ हृदयेवमर्थं ननुष्यो विपन्न धारयति । किम् । सामन्त्यां सोमकल्पानि हवीषि । किमर्थम् । उग्रार्य मन्थर्व मन्थुर्मन्थवर्षेति कर्मण, दीप्तिरिहाभिवेकाः उग्रार्ये दीप्त्यै । प्रहृष्टार्यैश्चर्यैस्त्वर्थं । किञ्च जिहीत मोहात् गतौ । मन्थर्व गच्छति । पुष्परूपाध्वर्योत्सर्वं । कीरत । पर्वत पर्वतार्त् बहुवचक' । महा- नरि सक्षित्वर्थे । क । गिरि मेघो महीधरो वा । अथवा पर्वतो गिरिरिति समुत्पीयमानार्थे । ५०ते न परम्परविशीलणवितोत्पभूते' । पर्वतश्च गिरिश्च । मेघश्च महीधरक्षेत्रर्थे । अथवा एव मन्थया भस्या ऋषोऽर्थं भोगना' । च इति द्वितीयावबुधचकम् । 'वात्यस्मिन् दर्वा' इति यानो पञ्च । पुष्पात् यथाय ननुष्यो नियमन धारयति । किञ्च उग्रार्य मन्थर्वे जिहीत । 'मन्थु' (विप २, ११) इति श्लोचनाम । पन्थन्थर्वे' चतुर्थी । उग्रार्य श्रेष्ठात् गच्छति । उग्रैव्य हुदेभ्यो पुष्पाद्' विन्थ्वरदपवीत्यर्थं । क । पर्वतो गिरि अपि महात् गिरि किमुत मन्थ इत्यर्थे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० नि' मातुष' ११ इत् स्थूणादिक पुष्पाक' ११ गमनाय उद्गूर्णाय अभिमन्थ्रे । स्थिर' ११ लूणादिक एतद् निहन्ति मातुष' ११, पर्वतार्त्' ११ गिरि च कम्पते ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे मरु ! व पुष्पाकम् यामाय गमनायम् मातुष गृहस्वामी कश्चिन्ननुष नि रथ गृहदावर्षाय इव इतम निक्षिप्तवान् । भवद्दीपगमनेन चालित गृह पत्रिष्यतीति भीत्या चक्रिवारणाय इदस्तम्मप्रक्षेप । कीरणाय यामाय । उग्रार्य शीलाय म'श्वे चालनार्थम् अभि मन्थमानाय । पुम्पते हि 'अवत्रमनार् भीतिः । यत्र अवत्रथा' चालित पर्वत बहुविवर्त सुक गिरि तिष्ठती जिहीत गच्छेत् ॥ ७ ॥

येषामजम्पेषु श्रियिरी जुजुर्वा इव विदपतिः । श्रिया यामेषु रेजति ॥ ८ ॥

येषाम् । जम्पेषु । श्रियिरी । जुजुर्वा । इव । विदपतिः । श्रिया । यामेषु । रेजति ॥ ८ ॥

१-१ नास्ति वि २ मनुष्या अ कु ३ 'वसवुष अ कु ४ 'यामातो कु 'मार्त् अ ५-५ एतेन कु ६ 'भूती अ कु ७ 'चरो च' रवि ८-८ परवतिन् देवा रवि ९ 'ये च अ कु १० पुष्पाक मूठोः ११ एवे वि' अ' ११ नास्ति मूठो ११ नास्ति वि' लर् ११ नास्ति ११ वि' लर् १५ मनुष्य वि' अ' १६ पर्वत वि' ल' १७-१७ यामागमन' म' १७-१७ यामागमन' वि

स्कन्द० कीदृशा यूपम् । उच्यते । येषाम् सुष्माकम् अज्येषु अन्न गतिक्षेपणयो । गमनेषु । पृथिवी
 उल्लुपान् इव विदाति । पुत्रपौत्रादीनां मनुष्याणां पति विदपति । कुलम्बेष्टोऽप्राभिप्रेत, न
 रात्रा । यथा जीर्णोऽत्यन्त बृद्धः । मित्रा भयेन रेवते कम्पते । यामेषु दृश्येतनु अज्येषु दृश्येतेन
 सम्बन्धविरज्यन् । पृथिवीयै चय सप्तमी । यामै रथे अज्येविति । येषु सुष्मासु रथैर्गन्तु
 कमप्येते इन्तु गच्छन्तीत्यजानवी पृथिव्यपि भयेन कम्पते । किमुत अन्ये इत्यर्थः । अथवा
 येषामित्येतत् भियेत्येतेन सम्बन्धविरज्यन् । उत्सम्बन्धे च 'अर्धार्थानाम्' (वा १, ४, १५) इत्यपादान-
 स्वात् ३ यन्मन्थे पृथ्वी । अज्येषु इत्यप्यमशब्दो गृहनाम (तु निघ ३, ४) । अज्येषु यामै रथेत्येष
 सप्तमीयमानार्थे १ पृथ्वी । सप्तमीनिर्देशाच्च १ योग्यकियाप्याहार । यन्वो सुष्मत् अज्येषु यामेषु १
 गृहेषु रथेषु च १ इवस्वित्येव मित्रा भयेन पृथिवी रेवत इति । वेभ्य स्वस्वभ्यश्चासोनेभ्यो
 पुत्रान्मनुष्येभ्यश्च भयेन पृथिवी कम्पत इत्यर्थः । 'तेषा वो यामाय मानुष' इत्येवं तच्छब्दमुक्ते
 पूर्व्या ऋषैकवास्यता मयथा वा ॥ ८ ॥

धेङ्कुट० येषाम् उरक्षेपैषु १ गमनेषु पृथिवी ओषधिवनस्पतिपुष्पा, 'जीर्णं राजेष वरबलागमने,' कम्पते
 मित्रा । पूर्वश सम्बन्ध ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे मरत ॥ येषाम् सुष्माकम् यामेषु गमनेषु अज्येषु क्षेपेषु सप्तु पृथिवी भूमि मित्रा रेजो
 कम्पते । इष्टान्त । उल्लुपान् इव विदाति । यथा बबोहनितोवादिना जीर्णं प्रनापालको
 राजा वैरिभयात् कम्पते इहूत् ॥ ८ ॥

स्थिरं हि जानमेषां वयं मातृनिर्तवे । यत् सीमन्तु द्विवा श्वः ॥ ९ ॥
 स्थिरम् । हि । जानम् । एषाम् । वयं । मातृ । नि । ऽर्तवे । यत् । सीम् । अर्तु । द्विवा । श्वः ॥ ९ ॥

स्कन्द० हि शब्द पदपूरण । येषाम् अज्येषु १ धेन्वो वा मित्रा पृथिवी रेवते, तेषाम् एषाम्
 मरताम् स्थिरम् जानम् अन्न भय च बीदनलक्षणम् । यथा 'अनुष्या जाता' १ शीघ्रमेव 'वृद्धी-
 भवन्ति श्रियन्ते' १ च, न तद्वत् ते १ मरत इत्यर्थः । किमर्थम् । उच्यते । मातृ निर्तवे । मातृ सत्का-
 शात् शिर्षाम् । मातृदरे पुन पुनर्गर्भवासमानुभवितुमित्यर्थः । ये हि 'वृद्धीभवति श्रियते'
 च, तेनापइव मातृदरे पुन पुनर्गर्भवासोऽनुभवितव्यः । कीदृशा मरत । उच्यते । यद् पृथवा
 अप्र तुक् । येषाम् । सीम् अतु सीमिति परिग्रहार्थम् । अन्विति लक्षण कर्मप्रपत्नीव प्रति
 शब्देन समाहारः । सवे प्रति द्विवा द्विषा द्विषिषामपि सांघेयिक १ च हन्यथादि शारीर १
 च दाव बहम् । ये द्विषिषेभ्यो वलेन न कुतश्चिन्मृता इत्यर्थः ॥ ९ ॥

धेङ्कुट० स्थिरम् हि अन्न मरताम् वयं च मातृ निर्गमनात् १ अ पुनर्गर्भवास मातां प्ररिरामि १ ।
 यद् तेषा सर्वं क्षाम् अनुभवितवित् १ तद् बल द्विषा भवति द्विषि च पृथिव्यां वेति ॥ ९ ॥

१-१. ये कीदृशा वदन् उच्यन्ते अ २ रथेषाम् कु ३ 'भेयिषि कु ४ 'पिपि व अ कु
 ५ ५ एषाम् रथि ६ सुष्मन् मूको ७-७ गृहेषु व शेषु अ कु ८ ८ तेषां ये मानुष अ कु, तेषा
 वन्य मानुष रथि ९ 'धेयेषु वि'. १०-१० जीर्णं व वृषामने वि' अ' ११. नास्ति मूको
 १२ योषु रथि १३-१३ मनुष्येभ्य अ कु १४ १४ श्वरे वृद्धीभवति मूको १५ ये अ कु
 १६-१६ श्रियन्ते वृद्धीभवति मूको १७ स'द'ते' कु १८ तेषा अ कु १९ गमन्य वि' अ'.
 २० 'रिपि अ' कु २१ 'प्रयति वि' अ', अनुष्यति कु

मुद्गल० एषाम् भरताम् जानम् चम्पस्थानमाकाशम् स्थिरम् हि च्छनरहितं खलु । मातुः मरुता
जननीस्यानीपादाकाशान्^१ वयः पक्षिणः निरैतने निर्गन्तुं समर्था भवन्तीति शेषः । आकाश
आकाशात् जन्मेति मरुतां स्तुतिः । यद् यस्मान् कारणात् जवः भवदीपं इहम् मनुजनेन
माम् सर्वतः द्विता द्वित्वेन धावापृथिव्योर्विमज्ज्य वर्तते । अतो भवदीपं जानं स्मिं
हि इति पूर्वग्रन्थव्यः ॥ ९ ॥

उद् तु त्ये सुनवो गिरः काष्ठा अग्नेष्ववत । वाथा अभिभु यातवे ॥ १० ॥

उत् । ऊँ इति । त्ये । सुनवः । गिरः । काष्ठाः । अग्नेषु । अलत । वाथाः । अभिभु । यातवे ॥ १० ॥

स्फुट० उद् इत्युपसर्गः अलत इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । उ इति पदपूरणः । ये उक्-
गुणाः त्ये ते अलतः । सुनवः पुत्राः । कल । पृथेर्षा इत्यल वा । कुव एतद्—'पृथेः पुत्र
उपमासो रमिष्ठाः' (अ. ५, ५, ५), 'इदस्य ये मोञ्जुप. सन्ति पुत्राः' (अ. ३, ११, ३) इत्यादि
मन्त्रान्तरेषु दर्शनात् । गिरः काष्ठाः मापोऽत्र काष्ठा उच्यन्ते (उ. या २, १५) । गर्हितलक्षणा वाचः
अपद्य । अग्नेषु तृतीयायै सप्तमी । अग्नेः अग्नेः स्वयमग्नेः उद्गत ऊर्ध्वं विस्तारयन्ति ।
नेपं प्रति 'स्वयं मात्वा' गर्हन्ति । तृतीयाभाषो विक्रिणन्तीत्यर्थः । कीदृशीरपः । वाथाः वाता-
परीरुः वायुकारिणीः । बह्वीरित्यर्थः । कथमुद्गत । अभिभु क्रियाविशेषणमेतद् । अभिगर्त
जानु यस्मिन् उच्यते चदभिभु । विपात्य जानुं महता बलेनेत्यर्थः । किमर्थम् । यातवे ।
पृथिव्यां पातनायेत्यर्थः ॥ १० ॥

धेहूट० उद्गत उच्यते^१ अनुर्वन् विस्तीर्णीपधीरकुर्वन् अमी प्रेरयितारः^२ शब्दयन्तः^३ दिशः गमनेषु ।
यद्वा^४ गच्छन्वोपधिभिः^५ विस्तारयन्ति दिश इति । तथा येनृत्च अभिगतजानुर्कं^६ जानुन-
कुर्वन् । औपयिसद्नावाहृदिशसपादाः^७ चरन्ति येनव इति ॥ १० ॥

मुद्गल० त्वं पूर्वग्रहणः गिरः सुनवः वाच उरवाका भरताः । वायवो हि सात्वोद्गारिण
सन्नान्वो वाचमुत्पादयन्ति । अग्नेषु स्वर्गेषु गमनेषु सरसु काष्ठाः अपः उद् उ 'उत्कर्षणेन'^८
अलत विस्तारितवत्तः । उद्कं^९ विस्तार्य उत्पानार्थम् वाथाः हमारभोवेता याः अभिभु ज्ञान
विशुष्यं यथा भवति तथा यागवे गन्तुं प्रेरितवन्त इति शेषः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये त्रयोदशो वर्यः ॥

त्यं विद् वा दीर्घं पूषुं मिहो नपातममृधम् । अ च्यावयन्ति यामभिः ॥ ११ ॥

त्यम् । चिद् । अ । दीर्घम् । पूषुम् । मिहः । नपातम् । अमृधम् । अ । च्यावयन्ति । यामभिः ॥ ११ ॥

१. जननं सूको. २-२. वासि अ कु. ३. उज्ज कु. ४. वेरितारः कुः वेरितारं अ रति.
५. उरवाकाः सूको. ६. यद् अ^{११} वि^{११} उ उरं रति. ७. 'पीथि. वि' उरं कु. ८. ममित्तमृधं
वि' अ. ९. 'मोर्षानं वि^{११} उरं अ' कु. १०. वासि वि मे'.

स्कन्द० न च केवला गिरः काष्ठाश्च । किं तर्हि । 'यम् चित्' चिदित्यभ्यर्थे । य इति पद-
 पूरणः । तच्छब्दमुत्तरेण योन्यार्यसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । योऽयं वैश्वतो नामाग्निः तमपि^१
 दीर्घम् पृथुम् मिहः नषातम् मिह सेचने । सेचनात् मिह मेघ उच्यते । नषादिति
 मरत्यनाम । मेघस्य अपत्यमूतम् । मेघादि वैपुत्रोऽग्निर्जायते । अथवा^२ नषादिति पौत्रस्यैव
 नाम, न पुत्रस्य । तत्रादित्यो मिहृष्यते । सोऽपि हि रश्म्याद्भवामिरदिर्मध्यमं सिञ्चति ।
 ताम्यश्चादभ्यो मेघो जायते । मेघात् वैश्वत इत्येवमादित्यपौत्रत्वमस्य । असृग्मं सृधि-
 र्दिसार्यः । अर्हिसम् अर्हिसितारं वा साधूनाम् । अथवा सृग्मशब्दो मृदुपर्यायः । तथाहि
 यास्कैः दर्शितम्— "देवो विद्म इन्द्र सृग्मवान्" (ऋ १, १७४, २) । दामनसो नो मनुष्यानिन्द्र
 मृदुवान्ः कुम् (वा ६, ३१) इति । असृग्मं असृग्ं वीक्षणम् । अथवा सृग्मशब्दो
 निर्वाणवचनः । एवं हि छगलेष्विवां श्रुती प्रयोगः— 'दक्षिणेन हस्तेन देवानसृजत् । सन्वेना-
 सुरान् । तेन^३ देवा वीर्यवन्तोऽभवन् । मृगा असुराः' इति । अत्र च वीर्यवचनमिति योगित्वेनो-
 पादानात् सृग्मशब्दो निर्वाणवचन इति गम्यते । असृग्ं वीर्यवचनं प्र व्यावयन्ति मेघात्
 यामभिः यामैः । विपुत्रमपि स्वगमनैरेव कुर्वन्तीत्यर्थः । 'अथवा द्वावरुणोऽग्निरभिप्रेतः । न
 वैपुत्रः । स हि मिहो मषात् । कथम् । मेघात् सृष्टिद्वारेण भोषधिकनस्वतयो जायन्ते । भोषधि-
 कस्वपिण्डः स इति । तं शीघ्रो मृदुदं प्रत्यावयन्ति कपगमयन्ति यामभिः यामैः । कस्य । सामर्यात्
 सृष्टिद्वारानामपान् । योऽयं द्वावरुणोऽग्निः, तमपि सृष्टिं गमयन्तोऽपनयन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

येङ्गुट० 'यम्' चित् सल्ल दीर्घम् 'विस्तीर्णम्' मेघस्य पुपुम् असृग्मं गम्यते^४ प्र व्यावयन्ति मरतः ।
 हे^५ शिञ्जेष्वाभिप्रायमिति ॥ ११ ॥

मुद्रल० त्वं चित् पं^६ मसिद्धो यो मेघ, तमपि मेघम् मानभिः स्वकीयगमनैः ॥ व्यावयन्ति मरतः
 प्रकरणेन गमयन्ति । कीरणात् । दीर्घम् आषामोपेतम् पृथुम् निर्वाणवस्तुल्यम् मिहः नषातम् सेवनी
 पत्य जलस्य न पातयित्वात् । सृष्टिमकुर्वन्तमित्यर्थः । असृग्मं केनापि अर्हिस्यम् ॥ ११ ॥

मर्हतो यद् वै बलं जनौ अचुच्यवीतन । गिरिींचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

मर्हतः । यद् । ह । वः । बलम् । जनान् । अचुच्यवीतन । गिरिीन् । अचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

स्कन्द० हे गहनः । यद् वः बलम् । ह इति पत्रपूरणः । यद्^१ यो बले जनान्^२ अनुरजनाद्^३ अचुच्यवीतन
 स्वराष्ट्रेभ्यः प्यावितरन्^४ । अच्यन्दुतेनश्चब्दोऽप्याहार्यः । तदेव । गिरिीन् अपि मेघात् पर्वतान्
 वा अचुच्यवीतन प्यावयति^५ ॥ १२ ॥

येङ्गुट० हे^६ मरतः । यद् ह^७ वः बलम् वन् जनान् प्यावयति । तद् शिञ्जेष्वाभिनपि^८ प्यावयति ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे मरतः । यद् ह मरतादेव कारणान् न, सुध्याकम् मरतम् अस्ति अस्मादेव कारणान् जनान्
 प्राग्निः अचुच्यवीतन स्वस्वम्पापेषु प्रैतयत्^९ । तथा गिरिीन् मेघान् अचुच्यवीतन प्रेरयत्^{१०} ॥ १२ ॥

१-१. नास्ति रवि. २. तदपि कु. ३. यव तु अ रवि. ४. दक्षिणः अ कु. ५. सपेन नरात्
 ते अ कु. ६-६. नास्ति अ कु. ७. तद् अ^१ वि^२. ८-८. येव विस्तीर्णत् पुत्रवृत्तं यमनेः दि^३ हर्ष, 'शेषम्
 पद् शुकुर्मनेः दि^४. ९. इति अ^५ वि^६ स हर्ष रवि. १०. नास्ति वि^७. ११. यद् अ रवि.
 १२. नास्ति अ रवि. १३. नास्ति कु. १४. प्यरितान्तः अ कु. १५. प्यावयन्ति मूळो. १६. नास्ति
 वि^{१७} अ^{१८} स कु रवि. १७. 'वाये' वि^{१९} हर्ष. १८. देर^{२०} मूळो.

यद् यान्ति मरुतः सं हं ब्रुवतेऽध्वना । शृणोति कथिदेयाम् ॥ १३ ॥

यद् । हं । यान्ति । मरुतः । सम् । हं । ब्रुवते । अध्वन् । आ । शृणोति । कः । चित् । एयाम् ॥

स्कन्द० यद् यदा यान्ति मरुतः, यान्त्वश्च सम् ब्रुवते परस्परैव सम्भाषणैः अध्वन् आ । आ इत्युं सगोऽप्राप्तये । अध्वनोऽधि अध्वन उपरि । अध्वनीत्यर्थः । यदेति अध्वनाद् तदेत्यध्याहार्यम् । एदा शृणोति कः चित् एयाम् 'मरुतां सम्भाषणम्', न सर्वैः । यस्मैवेति मरुतः प्रसादवन्तः, स पूर्वैर्गणैः गच्छतः सध्वनि मापमानान् गच्छेति, नापर इत्यर्थः ॥ १३ ॥

देकूट० यदा सन्तु यान्ति मरुतः, तदानीं भागोऽग्नी सह सन्द् कुर्वन्ति । सं सन्द् एयाम् क चित् सन्ति शृणोति । सर्वो जनः भागोपाहं गच्छति ॥ १३ ॥

मुद्गल० यद् ह यथा सन्तु मरुतः यान्ति गच्छन्ति । तदानीम् अध्वन् आ भागो सर्वतः सम् ब्रुवते । सम्भूय ध्वनिम् अध्वर्यं कुर्वन्ति । एयाम् मरुतां सम्भाषणं सध्वन् कथिदेयः कोऽपि शृणोति ॥ १३ ॥

प्र यातु शीर्षाम्राश्रुभिः सन्ति कण्वेषु चो दुर्वः । तत्रो पु मदायाध्वे ॥ १४ ॥

प्र । यातु । शीर्षम् । आऽश्रुभिः । सन्ति । कण्वेषु । वः । दुर्वः । तत्रो इति । सु । मादयाध्वे ॥ १४ ॥

स्कन्द० प्र इत्येव उपेत्येतस्य स्थाने । उप यात अस्मान् शीर्षम् क्षिप्रनामैकम् (द्र. निघ २, २५) । शिबन् आश्रुभिः 'शीर्षैः श्वैः' । किं कारणम् । उच्यते । यस्मात् सन्ति कण्वेषु एकस्मिन्वशात्सन्ति 'अम्मरुो इत्योश्' (पा १, २, ५५) इत्येवं बहुवचनम् । पुत्रयोत्रात्पत्तौ वा । मन्त्रानु कण्वेषु । यं पुष्पाकम् दुर्वः परिचर्याः । यस्मादागताद् पुष्पान् बर्ष परिचरिष्याम इत्यर्थः । मादयाध्वे च तत्रो पु उच्यतेऽश्रुतेश्च योम्यायंसम्बन्धो गच्छन्द्गोऽप्राप्त्याहर्तव्या । योऽस्मादीयो यत्रो वेदिर्वा तत्र सुप्त् मादयाध्वे मद् श्लो । तर्पयत अहमानम् ॥ १४ ॥

देकूट० उच्यते भक्त शिर्षं शीर्षैरश्वैः । सन्ति कण्वेषु वः परिचर्याः । तत्र सुप्त् मदायत् ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे मरुतः! आश्रुभिः श्वैर्बन्धिः स्वकीयैर्वाह्वैः शीर्षम् शीर्षम् प्र यात प्रकर्षेण कर्मणि गच्छत । कण्वेषु शेषादिषु अनुशान्तु वः पुष्पाकम् दुर्वः दुर्वासि परिचर्याणि सन्ति । तत्रोऽ उच्यते परिचर्याण्येषु कण्वेषु मादयाध्वे वृत्ता भक्त ॥ १४ ॥

अस्ति हि प्सा मदाय वः स्मर्ति प्सा वयमेयाम् । विश्वं चिदायुर्जीवसे ॥ १५ ॥

अस्ति । हि । स्म । मदाय । वः । स्मर्ति । स्म । वयम् । एयाम् । विश्वम् । चित् । आयुः । जीवसे ॥ १५ ॥

१. 'पुष्पाकम्' क कु. २-३. मन्त्रानु मरुता अ. ३. यस्मै वे अ. ४. एव शि' क'. ५-५. श्वैः श्वैः क कु. ६. इति कु. ७. 'यस्यै' क कु. ८. 'प्राप्तये' क कु. ९. तत्र शि' क'. १०. मदाय शि' क'. मरुतः शि'. सध्वन् शि' क'. मरुत क कु इति; मादयाध्वे क शेषः.

स्कन्द० कस्मात् । उरपते । हि-उरदो यसादर्थः । रम इति पदपूर्वः । यसात् उत्र भक्ति मदाय
 वः । किम् । सामर्थ्यात् सोमः । यसात् युष्मन्मदकरषसमर्थः सोमोऽस्तीत्यर्थः । यसाच्च^१
 स्मति रम वदम् स्मेति पदपूर्वः । विद्यामहे बंधमपि एषाम् युष्माकं मरुतां सभूताः । यसात्
 वयमपि युष्माकं परिचारकाः सोमस्वार्थपिठारः स्तुतिकराश्च^२ विद्यामहे इत्यर्थः । यस्माच्च विश्वम्
 विद् आयुः । 'विरम' (निघ ३, १) इति बहुनाम । विच्छन्दोऽप्यर्थे, आयुरित्यस्माच्च परो द्रष्टव्यः ।
 आयुः इत्येतच्च अत्र अत्रनाम (निघ २, ७) । अत्रमपि बहुस्तीत्यर्थः । किमर्थम् । जीवते जीवनाप^३
 नोविनुम् । अस्मिन्जीवनाप^३म् । यत् सोमेन आरुतानं तर्पयित्वा जीवनाय असम्यग्मष्टे दास्यम्,^४
 तदपि बहुस्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० 'भक्ति हि' मदाय वः^१ अस्मात् सोमम् । तथा एषाम् भवतां^२ 'लोठारा वदम्' परिपूर्णम् आयुः
 जीवितुं नवामः ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे मरुतः ! वः युष्माकम् मदाय एतदे अस्ति हि यत् अस्माभिः प्रयुज्यमानं हविः^१ विद्यते
 प्लु । एषाम्^२ युष्माकं भूरथभूताः वदम् स्मति स्म विद्यामहे क्लृ । जीवते जीवितुम् विश्वम्
 विद् आयुः सर्वमप्यायुः प्रयच्छतेति शेषः ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्दशो वर्यः ॥

[३८]

कद्धे नूनं कंधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः । दधिष्णे वृक्षतर्हिपः ॥ १ ॥

कद्धे । ह । नूनम् । कंधप्रियः । पिता । पुत्रम् । न । हस्तयोः । दधिष्णे । वृक्षतर्हिपः ॥ १ ॥

स्कन्द० कद् कान्दः कदोरेवस्य वर्षायाः । ह नूनम् इति पदपूर्वः । कद् दे कंधप्रियः । कम् वृक्षम् ।
 कद्धे^१ दधाति धारयतीति कयो मेघः । स प्रीः^२ प्रियो येषां ते कंधप्रियाः^३ । अथवा^४ कंध
 आदिपदा, उद्कल्य धारयित्वात् प्रजापतिना वा प्रकान्ताचार्ये विदितत्वात् । प्रीत्^५ तर्पणे । 'प्रीः
 प्रियः तर्पयिता'^६ । आदिपदार्थपिता^७ येषां ते कंधप्रियाः^८ । मरुतो हि वर्षासु रक्षमाहतेरुद्केरावि-
 त्येव तर्पयन्ते । तेषां सम्बोधनं हे कंधप्रियाः । पिता पुत्रम् न हस्तयोः यथा पिता बालकं पुत्रं
 कालपद् हस्तयोर्धारयति, एवम् दधिष्णे कालपन्तो^९ धारयिष्यथ । कद् । सामर्थ्यात् अस्मात् ।
 कद् अस्मात् 'कालपन्तो धारयिष्यथेत्यर्थः'^{१०} । हे वृक्षतर्हिपः^{११} ! सर्वैः मनुष्यैः वृक्षमानीनां बर्हिषेषां
 ते वृक्षतर्हिपः । सर्वमनुष्यैः कुतथाया इत्यर्थः । तेषां सम्बोधनं हे वृक्षतर्हिपः । ॥ १ ॥

१. 'वृषाम्' अ कु.

२. नास्ति अ कु.

३. 'अमश्न अ कु रवि'.

४. दापते अ कु.

५-५. नरति हि अं वि'.

६. नास्ति वि'.

७. नास्ति कु.

८-८. स्तोत्र्य रवि.

९. हविषो मूको.

१०. एषाम् सो वि.

११. वं कु.

१२. नास्ति मूको.

१३. 'प्रियाः अ रवि'.

१४. व्यचयेनेतराने

द्रष्टव्यम् । अथवा मूको.

१५-१५. तर्पयिता प्रियः अ रविः

प्रियः तर्पयिता कु.

१६. नास्ति कु.

१७. 'विः

कु रवि'.

१८. धरन्ते अः धरन्तो कु.

१९-१९. दापयिष्यथेत्यर्थः अ कु.

वेङ्कट० सुख पुत्रा स्तोत्रधीता ११ पितृ पुत्रम् इव हस्तयो भस्मान् दृषिष्व यजार्थं द्विशब्दार्थो मरुत ॥१॥
 सुद्वल० १ कदा नूनम् इति षष्ठदशर्षे तृतीय सूक्तम् । धोरपुत्र कञ्च ऋषि । गावरी कञ्च ।
 मरुतो देवता ॥

हे मरुत । कदा कदा खलु नूनम् अथर्वस्य हस्तयो द्रविष्वे यूयम् भस्मान् हस्ते धारयथ ।
 दृष्टान्त । पितृ पुत्रम् न हस्तयो यथा शोके पिता हस्तयो स्वकीय पुत्रं धारयति तद्वत् ।
 कीदृशा मरुत । यथाशिय स्तुतिधीता ऋकवर्हिष सूक्तं द्विशब्दं यद्वि दर्भो येषां मरुताम् ते ॥ १ ॥

कं नूनं कद्दु वो अर्थं गन्तां दिवो न पृथिव्याः । कं वो गावो न रण्यन्ति ॥२॥

कं । नूनम् । कद्दु । २ । अर्थम् । गन्तां । दिव । न । पृथिव्या । कं । व । गाव । न । रण्यन्ति ॥२॥

स्कन्द० १ नूनम् कद्दु इति षट्पूर्णौ १ । क इत्ये कदा इत्ये वा न अर्थम् अ गती इत्यस्य कण्ठ ।
 अर्थं गमनमुच्यते । पुष्पाक गमनम् । क कदा वा यूय गन्तारं स्तेत्यर्थं । किमुच्यते ।
 येन पुत्र पुत्राह्वयमाना १० गन्त विवो न पृथिव्या । द्वितीयार्थे पश्येवा । गच्छथ सुलोकात्
 पृथिवीम् । एतदुक्तं भवति—स्वस्मिन् स्थाने नूनमसन्नित्वा एव स्य । येनाह्वयमाना अति
 तागच्छयेति । इ व ११ गाव भवा अत्र गाव उच्यन्ते । क वो युष्माक स्वभूता गता
 मथा ॥ रण्यन्ति च सम्यगे । एतदुक्तं भवति—सर्वत्रैव योऽथा रमन्ते । अत अत्र
 सम्यगे किं नागच्छयेति ॥ २ ॥

वेङ्कट० इ सम्प्रति यूय स्य ११ क व ११ समन भवति । गच्छतं सुलोकात् । इहागताश्च न गच्छत
 पृथिव्या १२ । क पुष्पात् पद्यत् इव समन्ति ॥ २ ॥

सुद्वल० हे मरुत । नूनम् इदानीम् नव यूय पुत्र स्थिता । कदा कदा न पुष्पाकम् अर्थम्
 धरणात् देवपञ्चमवेते गमनम् । विश्व मा इतरैर्ययं । दिवो गत्त सुलोकात् गच्छत ।
 पृथिव्या न ११ गच्छ भूलोकात् मा गच्छत । न पुष्पात् नव रण्यन्ति देवपञ्चमरूपाणां पृथिव्या
 भव्यत्र कुत्र शब्दध्वनि यजमाना स्तुवन्ति । दृष्टान्त । नव न यथा गाव रण्यन्ति कद्दु
 यन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

कं वः सुम्ना नव्यासि मरुतः कं सुचिता । कोऽत्र विश्वानि सौभगा ॥ ३ ॥

कं । व । सुम्ना । नव्यासि । मरुतः । कं । सुचिता । कोऽत्र । विश्वानि । सौभगा ॥ ३ ॥

स्कन्द० कव अन्वय न पुष्पाकम् सुम्ना 'सुम्नम्' (निघ ३, ६) इति सुखनाम । परिचर्यां मुत्तानि । नव्यासि
 नवतराणि अस्मान्भिरनुत्पादितपूर्वोभिः १८ । यदिऽत्रथा यूयमन्वय गता । हे मरुत । कव सुचिता
 सुचिततात्प सुगतवचन । कव वा सुगतानि स्थानानि । यत्र यः पुत्र पुत्र्यम्बते तत्र सुगत भवति ।

१ स्तोत्रधीता अर्थे वि २ जीर्णवर्ति अर्थे वि ३ ३ नास्ति वि मे ४ नास्ति सूको
 ५ ५ कद्दु नूनं सूको ६ इरण् अ ररि ७ अर्थो ररि मरुता ग ररि ८ गता इति ९ येन
 विदुः अ १० पुष्पाह्वयं कु ११ वा अ ररि १२ नास्ति ररि १३ १३ सुचिता अर्थे वि
 १४ मरुतां ररि अर्थे १५ पृथिव्यात् अर्थे वि १६ नास्ति वि १७ सुता उपरन्ते सुचिता अर्थे
 १८ गतां ररि अर्थे वि

अतोऽनेन गमनौचित्यं प्रतिपाद्यते । अथ अन्वयप्र भवतामुचितं गमनमित्यर्थः । क्वो विद्वानि सौमगा । 'विद्वन्' (निय ३, १) इति बहुवचनम् । 'गमः' (निय २, १०) इति घननाम् । सौमगानि घनानि सुभगानि । सुभगान्येव सौमगानि । स्वार्थिकस्तद्धितः । अथ वाऽन्वयप्र बहूनि सौमगानि इविलक्षणानि घनानि । क्वान्यत्र परिषदातिरेके 'सुखं वा गमनौचित्यं' वा इविरतिरेको वा येन अस्मात्समीपं भाग्यच्छेदोपि समस्वार्थः ॥ ३ ॥

घेहूट० क्व वः सुखानि नवतराणि मरुतः ।। क्व वा सौमनगमनानि^१ कल्याणानि । अत्र पाठः— 'सुखिते 'हु इते सुते सुगने' प्रभाषामिति वा' (वा ४, १७) इति । क वा वः मर्षान्येव सौमगानि ॥ ३ ॥

मुहल० हे मरुतः । कः सुप्पाकं सम्भवीनि नव्यानि नवतराणि^२ सुम्ना प्रजापतुरुपाणि रत्नानि क्व कुत्र वर्तन्ते । विद्वानि सर्वाणि सुविता सुविद्यानि सौमनश्चक्रानि रत्नादीनि क्व वर्तन्ते । सौमगा सौभाग्यरूपाणि गजार्वादीनि च कुत्र वर्तन्ते । मरुद्बीजैः सुम्नादिभिः सर्वैः सहस्रान्तव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

यद् यूपं पृश्निमातरौ मर्तासुः स्यार्तन । स्तोता वीं अमृतः स्यात् ॥ ४ ॥

यत् । यूपम् । पृश्निऽमातरः । मर्तासः । स्यार्तन । स्तोता । वः । अमृतः । स्यात् ॥ ४ ॥

स्फुट० यद् शब्दो षडित्शब्दस्वार्थे । यदि यूपम् हे पृश्निमातरः । पृश्निर्वा गौः पृश्निः, एता माता देवां वै पृश्निमातरः । कुत एतत् । 'गोमातरौ यच्छुभवन्ते अन्जिभिः' (ऋ १, ८५, ३) इति दर्शनम् । अथवा पृश्निर्गौरिति उभे अपि सुनामनी । औसांता देवां वै पृश्निमातरा । मर्तासः मनुष्याः स्यातन भवेत् । स्तोता च वः अस्मदादिः अमृतः देवः स्यात् । ततः सर्वकामान् पुन्नाकं सर्वयथेदिति पाठश्लेषः । कुत एतत् । साक्षाद्भक्षनात् । 'यदने स्यामर्ह त्वम्' (ऋ ८, ४४, २३), 'यदित्र वावत्स्वम्' (ऋ ७, ३२, १८) इत्यादिषु सर्वरूपेषु मन्त्रेषु^३ दृष्टत्वात् । अथवा षडिति वचनम् तत इत्येवम् नृवीय एव वादेऽप्याहर्षयम्^४ । यदि यूपं मर्तासो मनुष्याः स्यातन, ततो बुष्मत्प्रसादेन^५ स्तोता वः अमृतः अणुवर्तितः स्यादिति । एतद् उक्तं भवति—यूपं येषामनुष्या अभविष्यत्, अथश्चमीरस्तोभिः स्तुतिभिः प्रास्तस्यत्, फलेन स्तोतारं समपोषयिष्यत् । देवास्तु भवन्तः । अतो वर्ध न जायीमः—किं यूपं प्रास्तस्यत्, न^६ । फलेन वा स्तोतारं^७ होतव्यिष्यत्, शक्ति^८ ॥ ४ ॥

घेहूट० यद्यपि यूपम् पृश्निमातरः । मर्ताः भवन्तः^९ तथापि बुष्पाकम् स्तोता भवति अमृतः^{१०} इति ॥४॥
मुहल० हे पृश्निमातरः ! पृश्निनामकधेनुयुवाः ! यूपम् यत् यद्यपि मर्तासः मनुष्याः न्यातन भवेत्, तथापि वः पुन्नाकम् स्तोता यवमानः अमृतः स्यान् देवो भवेन् ॥ ४ ॥

मा वीं मृगो न यर्वसे जरिता भूदजोष्यः । पृथा यमस्यं गादुर्ष ॥ ५ ॥

मा । वः । मृगः । न । यर्वसे । जरिता । भूत् । अजोष्यः । पृथा । यमस्यं । गात् । उर्षं ॥५॥

१-३. सुते सुखानि वा, सुटी वीयिष्य कु. २. क्वानि सौमनगमनानि क्व अ^१ वि. ३-३. एते वि^१ अ^१.
४. शिष्टानि सुको. ५-५. षडित्शब्द यथा स्वप् (ऋ ८, १४, १) कु. ६. नास्ति रवि. ७. 'प्यार्तव्यः अ कु. ८. पुन्नाकं प्रण^१ कु. ९. सर्व न अ कु. १०. नास्ति अ कु. ११. स्तोतारं न अ कु. १२. इति अ कु. १३. भवेत् इति. १४-१४. तथा बुष्पाकं यानि नव्यान् वि^१ अ^१.

स्यन्द० मा इति प्रतिषेधार्थो भूत् इत्येतेन सम्बन्धवितम्ब । य इत्यपि पठन्त जरिता इत्येतेन सम्बन्धवितम्बः । मृग ॥ यन्ते यज्ञस्यैव सस्ववचन । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्गीतस्यैव । यथा 'मस्यप्रति देवे सस्वविनाशको मृग सर्वस्वादिभ्यः', एव यो जरिता 'जरिता' (निघ ३, १६) इति स्तोत्रनाम । पुष्पाकं स्तोता अक्सवादि मा भूत् अत्रोच्य अदिभ्य । कस्य । सामर्थ्येण सर्वस्य । सर्वस्यैव प्रियोऽस्तिवत्यर्थः । एतत्तावन्जीयत स्तोत्राशासकः । मरणोत्तरकार्यमपि पथा यमस्य यम आदित्य तस्य य पन्था देवयानस्तेन गान् उच्ये गच्छतु । देवयानेन पथा स्वर्गलोकमुपगच्छतित्यर्थः । अथवा य इत्येतदजोष्य इत्येतेन सम्बन्धे । यथा यमलोकेपि यमसन्तो यज्ञरचन । आदित्यपि मज्जमपुरदबहुवचनस्य स्थाने प्रथमपुरस्यैव वचनम् । मा कदाचिदपि श्लोता पुष्पाकमपियो भूत् । किं तर्हि । सर्वदेव यज्ञस्य यो विषय पन्था तेन उपगच्छत स्तोत्रामित्यर्थः ॥ ५ ॥

येङ्कट० मा भूत् पुष्पाकम् मृग इव यन्ते स्तोता असन्व^५, मा^५ वा उप गाम्^५ यमस्य पथा । भौगण्यदु^५ मृग वैश्वतस्य पथेति ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे मरुत । य पुष्पाकम् जरिता स्तोता अत्रोच्य असेव्य मा भूत् । दद्यान्त । मृग य यप्ये यथा^५ मृगे मङ्गलीये मृग कदाचिदप्येतन्म्यो न भवति, किन्तु सर्वदा मृगं मङ्गवति, तद्वत् । किञ्च स्तोता यमस्य पथा यमलोकेऽन्विमार्गेण मा उप गान् मा गच्छतु । तस्य मरण मा भूदित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाहते तृतीयाध्याये षड्विंशोऽध्यायः ॥

मो पु णः परापरान् निर्ऋतिर्दुर्दृष्टानां वधीत् । पृथीष्ट तृष्णाया सह ॥ ६ ॥

मो इति । ऋ । न । पराऽपरा । निऽऋति । दुऽऽहर्ना । वधीत् । पृथीष्ट । तृष्णाया । सह ॥ ६ ॥

स्कान्द० मो इति निपातसमाह। मो^५ निपातान्तर वा मा इत्यस्यार्थे वर्तेते । पु इति पदस्य । न^५ अस्मान् परापराः अरयन्तपराः । पुष्पाकप्रसादादेव दूरवर्तिनीत्यर्थः । निर्ऋतिः सूर्यपुत्रता । दुर्दृष्टा दुर्दृष्ट इतीति दुर्दृष्टा । मा वधीत् । किन्तर्हि । पृथीष्ट वद् गतौ । दुर्दृष्टोऽपि चात्र सोपसर्गाथं द्रष्टव्य । अजस्रोऽपगच्छतु^५ । अथवा परापरेदेवत् पृथीष्ट हर्मतेन सम्बन्धे । परापरा गच्छतु । वृं गच्छतिवत्यर्थः । य य केवला । किन्तर्हि । तृष्णाया सह तृष्णा नाम निर्ऋतेर्दुर्दृष्टा, अन्वायेन वार्थाभिलाष तृष्णा, तथा सह ॥ ६ ॥

येङ्कट० मा ण्य अस्मान् अपोऽप्य दुःश्वेन हन्तव्य आदित्यस्य वधीत्^५ । सा निर्ऋति मदीयया तृष्णाया सह पठतु^५ । धनसङ्ख्यादि हि तृष्णा विनश्यति ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे मरुत । न अस्मान् निर्ऋति रक्षेत्रातिदेवता मो पु वधीत् सर्वथा वधे ॥ काव्ये । कीरणी । परापरा उत्पद्यन्तुः । अतिपरेत्यर्थः । अत एव दुर्दृष्टा केनापि निरस्तुः

१ 'त-५ अ ३२ सप्तमो देवात् सर्वस्य निपातान्तरस्य स्य सर्वस्य विषय अ पु ३ 'उपगच्छतु रवि ५ मारिण वि' अ' ५५ यो यपत् रिक, 'देवता' वि' अ'; वा यपत् वि', पत्त' इ' ६ गो' दु ७ 'मा मृको ८ 'मा सग' अ रवि ९ मा न मृको १० 'मरुते' अ ५ ११ अरि' वि' १२ यपत् वि' अ'.

अप्रवया । सा निर्देतिः कृपया सह पश्ये पतनु । अस्मदीया वृत्त्या, बाधिका निर्देतिश्च
विन्द्यात्पितृवर्धः ॥ ६ ॥

सत्यं त्वेषा अमं वन्तो घनञ्चिदा रुद्रियांसः । मिहं कृण्वन्त्यवाताम् ॥ ७ ॥

सत्यम् । त्वेषाः । अमं वन्तः । घनञ्चिद् । चित् । आ । रुद्रियांसः । मिहंम् । कृण्वन्ति । अवाताम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० सत्यम् एतद् । त्वेषाः हीसाः मरुतः । अमं वन्तः अमस्युः आत्मपर्यायः । आत्मवन्तः ।
अमं वन्त इत्यर्थः । अथवा अमं गत्यादिषु । अमनवन्तः । अथवा अम रोगे । अमूर्णा रोगवन्तः ।
'रोगमूलाः । उपशेवका इत्यर्थः' । घनञ्चिद् अर्वा 'घनञ्चिद्' (निर १, ३) इत्यन्तरिक्षनाम । चिच्छब्दे-
ऽप्यर्थः । आ इत्याकार उपसर्गः । अम्यर्थे । अन्तरिक्षेऽप्यर्थः । निरात्मनश्च अन्तरिक्षस्या-
प्युपरीत्यर्थः । रुद्रियांसः मरुतेश्चैव अम्यर्थो ब्रह्मण्यः । रुद्रपुत्राः । 'निद्रं हेचनान्'
निद्रं वृष्टिः इत्यर्थः । तां कृण्वन्ति अवाताम् वायुवर्जितां वायुनामपदादीनाम् । निरात्मनश्चैव अन्तरिक्षे
विद्यता निवातेः पर्यायीत्यर्थः । अथवा घन्येति मरुतश्च उच्यते । तस्याप्युपरि वृष्टिं कुर्वन्ति ।
अत्यन्तविहङ्गकानपि देवान् वृष्टमेव कवताः कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

धेनुल० सत्यां हीसाः वलवन्तः^१ निरुक्ते अपि देते रुद्रपुत्राः वृष्टिं कुर्वन्ति निरन्तरम् ॥ ७ ॥

मुद्रल० घनञ्चिद् अर्वा मरुतेश्चैव रुद्रियांसः रुद्रेषु पालितत्वात् तदीया मरुतः ॥ सत्यतः अवाताम्
वायुरहितान् मिहम् वृष्टिम् इत्यन्ति कुर्वन्ति, अथवा सत्यम् । कीदृशा रुद्रियांसः । त्वेषाः
हीसाः शानवन्तः वलवन्तः ॥ ७ ॥

वाश्रेषु विद्युर्निममाति वृत्सं न माता सिपक्ति । यदेषां वृष्टिरसर्जि ॥ ८ ॥

वाश्राऽर्वा । विऽद्युत् । मिमाति । वृत्सम् । न । माता । सिपक्ति । यत् । एषाम् । वृष्टिः । असर्जि ॥

स्कन्द० विद्युद् यथा वाभा वायव्यतीला अभिनवप्रसृता गीस्ताह्व विवाति मिमातिः शब्दकर्मा ।
नेपाद् स्तोत्रयति । गर्जितलक्षणं शब्दं करोति । यताम् न माता यथा च माता वरुणम्,
वृष्टम् विपक्तिं स्रजेते । उपगच्छतीत्यर्थः । कम् । समर्थात् मेघे वा मरुतो वा । कदा ।
उच्यते । यद् यदा एषाम् मरुतां 'स्वमूला वृष्टिः' अर्वाणि सृज्यते क्षिप्यते । यदेते
मरुतः पर्यायीत्यर्थः ॥ ८ ॥

धेनुल० अभिनवप्रसृता^१ धेनुविद्युत् विद्युत् गर्जितशब्दं करोति^२, वरुणम् इव माता स्रजेते लोकात्, यद्
वृत्सिर्गन्धिः^३ वृष्टिः^४ सृज्यते ॥ ८ ॥

मुद्रल० वाश्रेषु^५ विद्युत्प्रसृता प्रसृतस्तनवती^६ धेनुविद्युत् नेपस्या वरुणमन्वा सती मिमाति शब्दं

१. नास्ति क कु. २-२. नास्ति क कु. ३. यत् क कु. ४. मिहः रवि. ५. निर्वाणं क कु.
६. नास्ति वि क. ७. निरन्तरम् वि क कु रवि. ८. नास्ति वि. ९-९. 'मूला वृष्टिः' (१) क.
१०. प्रयत्ना ल स वि. ११. 'ति मेगात् स्फोटयति वि क'. १२. 'विश्वीरुत्वा ताप्तरुद्रि वि' लपं.
१३. वृष्टिः वा; वृष्टिः वि; विष्टिः वि क. १४. नास्ति वि क. १५-१५. वरुणप्रसृतस्तनवती वि सै.

करोति । विदुहेलाया हि भेषधर्जनं प्रसिद्धम् । माता धेनु वत्सम् न वात्समिव सिक्ते
इय विदुत् मरुत सेवते । यत् यस्मात्कारणात् एषाम् मरुता^१ सम्बन्धिनी वृष्टि भर्गवि
गर्जनसहित विदुत्काले वृष्टा^२ भवति, तस्माद्विदुत् मरुत्सेवनमुपपन्नम् ॥ ८ ॥

दिवा चित् तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन । यत् पृथिवी व्युन्दन्ति ॥ ९ ॥

दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन । उदवाहेन । यत् । पृथिवीम् । व्युन्दन्ति ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'दिवा चित् तम कृण्वन्ति' दिवा अपि तम कुर्वन्ति मरुत पर्जन्येन उदवाहेन उदवाहिना^१ ।
उदकधत्ता भेषेनावित्त्व छादकत्वो दिवाऽपि तम कुर्वन्तीत्यर्थः । कदा । उप्यते । यत् यदा
पृथिवी व्युन्दन्ति विविध क्लेशयन्ति । यदा वर्षन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

पेड्डट० अहनि^१ जपि^२ अन्धकारम् कुर्वन्ति पर्जन्येन उदकवाहेन^३ यदा^४ पृथिवीम् षठीदयन्ति ॥ ९ ॥

मुद्रल० मरुत उदवाहेन उदकधारिण्य वर्षन्धन भेषेन सूर्यमाप्लाव्य दिवा चित् अहमपि तम
कृण्वन्ति अन्धकार कुर्वन्ति । यत् यदा पृथिवीम् भूमिम् व्युन्दन्ति विनोदये^१ क्लृपयन्ति
उदानीमेते वृष्टिका^२ तम कुर्वन्तीति पूर्वजान्मथ ॥ ९ ॥

अथ स्वनाम्नुरुतां विदुवामा सद्य पार्थिवम् । अरेजन्त प्र मातुषाः ॥ १० ॥

अथ । स्वनात् । गुरुताम् । विदुवम् । आ । सद्य । पार्थिवम् । अरेजन्त । प्र । मातुषा ॥ १० ॥

स्कन्द० अथ-शब्द पदपूर्णा, अपिचित्तस्य वार्थे । अपिच स्वनात् शम्पादपि मरुता विश्व सर्वम् ।
आकारस्तु पदशून्य । सद्य सद्य स्यात्वरम्^१ । पार्थिव पृथिव्या सवम् । अरेजन्त प्र मातुषा^२ ।
अ अरेजन्त । 'असते रेजते इति भयवेपथो' (या ३, २१) । प्रकर्षेण विन्यति भवेन
कम्पन्ते । मनुष्यग्रहण यात्र क्लृप्तमात्रोपलक्षणार्थम् । शब्दादपि मरुता^३ 'सर्वे स्यावर इत्यर्थः'^४
अ प्रकर्षेण^५ 'विश्वेति भवेन कम्पतः'^६ इत्यर्थे ॥ १० ॥

पेड्डट० मतन्तर मदताम्^१ स्वनात् पार्थिवम् विश्वम् सद्य अरेजन्त अकम्पत । सीवन्ति^२ कस्मिन्दि
सद्य गृहम् ॥ प्रकर्षेण मातुषा^३ अ अरेजन्त ॥ १० ॥

मुद्रल० मदताम् सम्बन्धिना स्वनात् अथ ध्वनेर्गर्जनरूपादन्तरम् पार्थिवम् पृथिवीसम्बन्धि विश्व
राज्म सर्व गृहम् आ समन्तात् अरेजतेति शेषः । तथा मातुषा गृहवर्तितो मनुष्या अपि
प्र अरेजन्त प्रकर्षेण कम्पितवन्त ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टक मृतीयाप्याये षोडशो वर्गः ॥

१ मरुताना मूको २ नास्ति वि ३-३ नास्ति अ कु ४ 'वयेन अ ५ अत्र अ' कु रवि
वि अ' वि' ६ मरुतव वि' ७ उदवा' वि' ८ अ' कर्ष ९ यथा वि' कर्ष कु १० नास्ति वि' ११
१० स्वाने कु नास्ति इति ११ मातुषा मनुषा इति अ १२ १३ सर्वे स्यावर इत्यर्थ इति
१४ १५ विन्यति कम्पन्ते ॥ १६ मरुता अ' इति १७ आसीद' वि' अ' १८ मनुषा वि' कर्ष

मरुतो वीळुपाणिभिश्चित्रा रोषस्वतीरनुं । यातेमसिंद्रयामभिः ॥ ११

मरुत । वीळुपाणिभिः । चित्रा । रोषस्वती । अनुं । यात । ईम् । अक्षिंद्रयामभिः ॥ ११ ॥

स्कन्द० हे मरुत ! वीळुपाणिभिः वीळुशब्दोऽत्र द्रव्यवत् । पाणिशब्दोऽप्यप्राधानात्मप्रपादे सुरैः या वरते । रदाप्रपादे रदद्वैर्वा । चित्रा रोषस्वती अनु 'रोषस्व' (निघ १, १३) इति नदीनाम । अमु-
शब्दोऽपि लक्ष्य कर्मप्रवचनीय प्रतिशब्देन समानार्थ । विचित्रा नदी प्रति । यात गच्छत ।
ईम् इति पदपरण । अक्षिंद्रयामभि अक्षिंद्रयामिभिरथै । सर्वदाऽध्रान्तरैरिपर्यै । यद्ये
प्रागप्यन्त श्रीदार्थ विचित्रा नदीरपि प्रति गच्छतेति समस्तार्थ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० मरुत । रौ पाणिभिः सह चित्रा नदी दक्षीणतः वा पूरयितुम् यात अग्निद्रैर्गमने ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे मरुत ! यूपम् वाङ्गुपाणिभिः दृढस्वै सहित्वा चित्रा रोषस्वती अनु दृढयुक्ता नदी
अनुलक्ष्य अक्षिंद्रयामभि अग्निद्रगमने याव ईम् गच्छतैव ॥ ११ ॥

स्थिरा वः सन्तु नेमयो रथा अश्वस एषाम् । सुसंस्कृता अभीर्षयः ॥ १२ ॥

स्थिरा । वः । सन्तु । नेमये । रथा । अश्वस । एषाम् । सुसंस्कृता । अभीर्षयः ॥ १२ ॥

स्कन्द० स्थिरा अपिचला व युष्माके स्वभूता सन्तु नेमय रथचक्रवारा, रथा वः, अश्वस वः एषां
रथानां सम्बन्धिन्नु सुसंस्कृता सुन्दरं संस्कृता अभीर्षय अश्वप्रमहा । अश्वान् भागच्छता
सर्वाण्यगमनसाधनानि सुसंस्कृता अपिचलात्पर्यै ॥ १२ ॥

वेङ्कट० भागच्छता भयता रथनेमय स्थिरा सन्तु । अथ वरोक्ष । रथा अश्वस एषाम् स्थिरा
सन्तु । सुसंस्कृता च अश्वप्रमहा भवन्तु ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे मरुत ! एषाम् व युष्माकम् नेमय रथचक्रवत्या स्थिरा सन्तु । रथा अश्वस
अश्वस स्थिरा सन्तु । अभीर्षय अश्वगुण्य सुसंस्कृता अश्ववर्णवदन्तुपरिमर्शने^{१०} स्वकृता
साधनानि सन्तु ॥ १२ ॥

अच्छा वदा तनां गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिम् । अग्निं मित्रं न दर्शितम् ॥ १३ ॥

अच्छ । वद । तनां । गिरा । जरायै । ब्रह्मण । पतिम् । अग्निम् । मित्रम् । न । दर्शितम् ॥ १३ ॥

स्कन्द० ॥ अस्तु वद^१ अच्छाशब्द आप्तुमित्यन्वयः । १० वेत्त्यात्मनः प्रवासमन्तरात्मनः प्रैव^{११} । हे अमरा
राम् । आप्तु वद । कात्^{१२} । प्रकरणत् मरुत । केमात्तुम् । तना धनसमैतत् (वृ निघ २, १०) ।
द्विवर्षेण धनेन । गिरा जरायै 'गी' (जग १, ११) इति याज्ञानिकः । ११ जरा स्तुति^{१३} । जराते स्तुति-
कर्मणः (वृ निघ ३ १४) । लीलावायव स्थान चतुर्थी । वाचा स्तुतिकलक्षणया । युष्मान् द्विविधा स्तुत्या च

१ सुरैः मूको २ सर्वदाऽध्रान्तरैः अ कु ३ अक्षिंद्रयामादरैः अ वि ४ मित्रं विं रूप.
५ नास्ति कु ६ ६ नास्ति अ कु ७ ७ अश्वस रथि अ अश्वसि कु ८ नास्ति रथि ९ मान्नु
अ वि १० द्विघ ११ ११ नास्ति कु १२-१३ वेत्त्यात्मनः प्रैव अ कु १४ भागन रथि
१५ नास्ति कु १६ १६ अश्वै रथि

आहवानित्येत्त्वं मरतो वदेत्पर्य । अथवा अय्या वदेति अण्ड अन्ते स्थाने । अभिवद् । स्तुहीत्यर्थः ।
तना हेवायिव मृतीया । धनेन हेतुना । धनदाभार्यमित्यर्थः । केन स्ववानि^१ । उच्यते । गिरा नरापे
वाचा स्तुतिलक्षणया । कथमय्या वदानि^२ । उच्यते । प्रहणस्पतिम् अग्निम् मित्रम् न नक्षत्रम् ॥
मार्थीयश्रिमिष्येते सम्मन्वयितव्यः । प्रहणस्पतिमिव च अग्निमिव च मित्रमिव च । फीरस
मित्रम्^३ । दर्शतम् दर्शनीयम्^४ । अथवा दर्शतमिति भरतागणाभिधानम्, न मित्रस्य । गणाभिधान
चेकचनम् । अय्या वद दर्शनीय मरतो गणमिति^५ ॥ १३ ॥

येदुष्टं अभिवद् कथा गिरा स्तोत्रम् प्रहणस्पतिम् अग्निम् मित्रम् इव च^६ "दर्शनीयं मारुतं
गणम्"^७ ॥ १३ ॥

मुद्रलं हे कतिवचसमूहं तवा चवचा इववास्वक्य प्रकाशयन्त्या गिरा वाचा प्रहणस्पतिम्
मन्त्रस्य पालक मस्यगणम् अग्निम् दर्शतम् दर्शनीयम् मित्रम् न मित्रमपि नरापे स्तोत्रम्
अण्ड भाभिमुरधेन वद इति ॥ १३ ॥

मिमीहि श्लोकमास्ये^१ पर्जन्य इव ततनः । गायं गायत्रमुक्थ्यम् ॥ १४ ॥

मिमीहि । श्लोकम् । आस्ये । पर्जन्य इव । ततन । गायं । गायत्रम् । उक्थ्यम् ॥ १४ ॥

स्कन्द० 'मिमीहि मिमीहीत्यारमण एवायमन्तरारमण प्रेष । निमिमीष्य कुर हे अन्तरात्मन् श्लोक
वाङ्मामेत्त्वं (उ निष १, ११) । स्तुतिलक्षणे सव्यम् । आस्ये वृतीयाथे सप्तम्येवा । आस्येनामीयेष
यवनेन मिमीष्य च^२ पर्जन्य इव ततन यथा पर्जन्य स्वसव्य विस्तारयति तद्वत् विस्तारय ।
विस्तारितेन च तेन गायत्री गायत्रिकेतिकर्मा (उ निष ३, १४) । स्तुहि गायनम् स्तुत्यम्
उच्यते प्रगास्यम् । एकवचननिर्देशान् प्रकरणात् उत्तरस्याग्रथि वरावात् आहत गणम्^३ ॥ १४ ॥

येदुष्टं 'निमिमीहि पूर्वम् दण्डम्' आस्ये । अथ तम् पर्जन्य इव वृष्टिं विस्तारय । 'गायं गायत्रम् च
साम उच्यते' स्तोत्र १० ॥ १४ ॥

मुद्रलं हे कतिवचसमूहं गायं स्वकीयमुखे श्लोकम् स्तोत्रम् मिमीहि निर्मितं कुर । त च श्लोकम्
ततन विस्तारय । दण्डम् । पर्जन्य इव यथा मेघो वृष्टिं विस्तारयति तद्वत् । उच्यते
वास्वक्यम् गायनम् गायत्रीयम्दस्क सूक्तम् गाय १४ ॥ १४ ॥

वन्दस्व मारुतं गुणं त्वेषं पनस्युमर्किणम् । अस्मे वृद्धा अंसन्निह ॥ १५ ॥

वन्दस्व । मारुतम् । गुणम् । त्वेषम् । पनस्युम् । अर्किणम् । अस्मे इति । वृद्धा । अंसन् । इह ॥ १५ ॥

स्कन्द० "वन्दस्व मारुतम् गणम् त्वेषम् दीप्तम् पनस्युम् । स्तुतिकामिनमित्यर्थः^१ । अथवा पनस्यतिर्धत्तकर्म
(उ निष ३, १४) । स्तुत्यमित्यर्थः । अर्किणम् स्तोत्रप्रचर्कणुषेमेन्द्रवन्तमन्नवन्त ॥ । किं कारणम् ।

१-१ 'मन्त्राणि' इति. २ 'वा एव' इति, स्तुतान् अ, रत्नान् कु ३ वद कु ४ ति
न अ ५-५ नास्ति अ ६. 'वदस्व वि' इति ७-७ 'नीये स्तुतिकाम् उपरि' च दण्डनीयं मारुतं कर्त्त
वन्दस्व (१) ति' अ. ८-८ नास्ति अ १-१ 'दीपनरमण्येन प्रेष इति १-१ नास्ति कु १-१ गव्यं गव्यम्
अ इति. ९-९ नास्ति अ व ति', 'मिमीहि पूर्वम् दण्डम्' इति. १०-१० गायं गायत्री च सामेवयवोर्ध्वं दण्डम्
ति' अ. ११-११ वृष्टित्वम् अ कु

यस्मात् अस्मै अस्माकं स्वभूते वृद्धाः वीर्येण परिवृद्धाः मरुतः जसन् नित्यं भवन्ति इह कर्मणि । यस्मादासदीप्ये कर्मणि^१ नित्यं मरुतः सन्निहिता भवन्ति, तस्मात् बन्दस्व मारुतं गणमिति समस्तार्थः । अथवा चन्दस्व मारुतं गणमित्यर्थवै^२ एव समाप्तं वाक्यम् । तृतीयस्तु पादः माश्रीः भिन्नमेव वाक्यम् । मरुतां प्रसादेनास्माकं परिवृद्धा असन् भवन्तु । काः । सामर्थ्यात् सम्पदः^३ ॥ १५ ॥

पेट्ट०० स्तुति मारुतम् यथा दीप्ये स्तुतिकर्म शास्त्रबन्तम् । अस्मात्^४ भवन्तु प्रयुदाः^५ इह मरुतः ॥ १५ ॥

मुद्रल० हे भक्तिवशसंधं ! यादत्तम् मरुत्सम्पत्तिवचम् यथा समुहम् बन्दस्व नमस्तुतः । कीदृशं गणम् । त्वेषम् हीतम् । पन्थ्यम् स्तुतिवेषव्यम् । अर्पिचम् अर्चनोपेतम् । अस्मै अस्माकम् इह भस्मिन् कर्मणि वृद्धाः जसन् मरुतः प्रयुदा भवन्तु ॥ १५ ॥

इति प्रथमाहके तृतीयाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

[३९]

प्र यद्विद्या पुरावर्तः श्लोचिर्न भानुमस्येथ ।

कस्य क्रत्यां मरुतः कस्य वर्षसा कं याथ कं ई धृतयः ॥ १ ॥

प्र । यद् । इत्या । पुरावर्तः । श्लोचिः । न । भानुम् । अस्येथ । कस्य । क्रत्यां । मरुतः । कस्य । क्रत्यां । मरुतः । कस्य । क्रत्यां । वर्षसा । कं । याथ । कं । ई । धृतयः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'हे मरुत ! यत् वे यूपम्^१ इत्या अत्यनामैकत् (उ. निघ ३-१०) । सत्यमेव परावतः दूरात् शोचिः न शोचिर्वीरिहिरप्ये । यथा अन्निरादित्यो वा सर्वत्र स्वदीर्घं प्रास्वति एवम्^२ भानुम् वृद्धिद्वारेण सर्वत्र निर्मातांरं मेघम् प्र अस्मय प्रकर्षेण सर्वत्र^३ क्षिपय । अथवा माश्री सर्वं षष्पते । शोचिरित्यपि प्रथमान्तं क्षेप्पचनम्, न^४ क्षिपयमाणवचनम् । यथा आश्रीदित्यस्य वा शोचिर्दीर्घिः दूरात्-मांसि प्रास्वति एवं धूपं क्षाणुं भानुं सर्वं दूरात् प्रास्वत्य क्षिपथ । नाशं गन्धधेरयर्थः । पण्डित्पुत्रोस्तच्छन्दोऽध्याहृतम् । ते कस्य कस्या हेवाचिपे तृतीयाः कस्य यजमानस्य कर्मणा देवता । कस्य वा वर्षणा रूपेण । कम् वा यजमानं प्रति शप्य गण्टय । कम् मुकुन्तमैकत् (उ. निघ ३, ४) । निवासिभेषणे वीर्यं दृष्टव्यम् । तुजम् । अल्लोकोनेत्यर्थः । निपातो वा कं कस्यः दस्युणः । हे धृतयः ! कस्यवितारः । क्षाणुणम् । अकर्म कुर्वन्तं यद्दूपं वा यं वा यजमानं प्रति यूपमङ्करोत गण्टय^५ सं महं कथयत, मुञ्चमहमपि तत्कर्मा तद्दूपं ॥ एव च भवामीति । भागमनविरम्भनादुपात्तमोऽयम् ॥ १ ॥

पेट्ट०० प्रास्यथ हृथे मरुतः ! दूरात् यत् तेजः इवास्मीयम् शश्वम्, त्वम्^६ कस्य कर्मणा मरुतः । हेतु ॥ वेदिताः^७ । यम् च देसं यूपम् वाय, कम् वा यत्र पुर्यं हे कस्यवितारः ! ॥ १ ॥

१. "मंनि अस्तकर्मणि इति अ. २. "स्वस्यार्थं" अ. ३. "भ्ये" अ. ४. भवान्तं धुमं छपं वि.
५. "द्वं वाः इव वा वि." ६-७. ये यूपम् अ. सु, यत् वे मरुत. यूपम् इति. ७-८. मुद्रितम् अ.
८. मानस. अ. ९. नास्ति अ. सु. १०. नास्ति मूको. ११. गण्टय अ. १२-१३. कस्य यजमानस्य कर्मणा मरुतः वेदिना कस्य क्षेत्रे कं यजमानं विं अ.
अ-१९

मुद्रल० "अ यदित्वा" इति इमं चतुर्थं सूक्तम् । चोरपुत्र कश्च जपि । पुत्र सतोवृत्त ।
अयुतो वृहस्प । मरुतो देवता १ ।

हे भूतय ! स्वावरादीनां कम्पनकारिण मरुत यत् यदा मानम् मनीय युष्मद्भ्यम् परान
दूरात् इत्या अस्मादन्तरिक्षात् प्र अम्बय भूमौ प्रक्षिपय । दृष्टान्त । शोचि न तेज इव । एषा
सूर्यस्य तेजोऽन्तरिक्षात् भूमौ प्रक्षिप्यते वद्वत् । तदानीं युवम् इय यजमानस्य क्वा
मनुना सह समच्छब्दे इति शेष । तथा कम्प यजमानस्य वर्षसा स्तोत्रेण सहच्छब्दे । इत्
यजमानसुद्विद्य याध इवयजमानदेशे गच्छय १ । कम् ह कम् राळु यजमानम् अनुगृह्णीषेति शेष ॥

स्थिरा वः सुन्त्वायुधा पराशुदे वीळु उत प्रतिष्कभे ।

पुष्पाकमस्तु तविषी पनीपसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । ३ । सुन्तु । आयुधा । पराऽशुदे । वीळु । उत । प्रतिऽष्कभे । पुष्पाकम् । अस्तु ।
तविषी । पनीपसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः ॥ २ ॥

स्कन्द० स्थिरा स्थिराण्यन्वित्वाणि निरयमग्निहितानि च सन्तु आयुधा आयुधानि । निमर्षम् । पराशु
पुत्र प्रेरणे । अस्मच्छतृणा प्रेरणाय स्वस्थानादपकालनाय । "यल्लु चास्तु" । वीळु इहमभेद्यमेक
पितृमनोऽप्यते । युक्चित्वास्तिवत्यर्थे । किं उत । सामर्थ्यात् सेनालक्षणं वदन् । न च
परायुध एव केदलाय । किं तर्हि उत प्रतिष्कभे । इमि स्वभि प्रतिष्कभे । प्रतिष्कभा
थावि शतृणान् । इतदुक्तं भवति—सर्वस्वीय द्विविधा शत्रव । उच्छेद्या उच्छेदका वा । तत्र
येऽस्माकमुच्छेद्या शत्रव तेषा स्थानादपकालनाय, ये त्प्येदकास्तेषां प्रतिष्कभाय पुष्पाकमायुधानि
निरय सन्निहितानि सन्तु । सेनालक्षणं वदन् चाभेद्यमस्तिवति । अथवा वीळु इति दीर्घव
वर्षानादायुधाना च प्रवृत्तवान् उत्समानाधिकरणप्रथमावहुवचनात्ते वीळुत्वं इति व्याख्या
साधम् । स्थिराणि आयुधानि वीळुनि चेति । अस्मच्छतृणापकालनाय प्रतिष्कभाय च निरय
सन्निहितानि इति सुष्पाकमायुधानि भवन्निवत्यर्थे । अथवा वीळु इत्युकारस्य प्रवृत्त
रपदनात् वीळुगन्धो द्विवचनात् । स्थिराणि वीळु आयुधानि सन्त्यस्मच्छतृणा पराणोदाय ॥
किञ्च वीळु उत वीळु "य न्नाम्" । वी । द्विवचननिर्देशात् युद्धोपकरणाय इदुषी वा रथाश्वौ वा ।
किमर्षम् । प्रतिष्कभे प्रतिष्कभायावगमनाय, धारणाय केदवर्थे ११ । कल्य । सामर्थ्यान् शत्रून् वा
युष्माक वा रथस्थानाम् । पदकाराभिप्रायश्च एव सति पर्येष्य । किञ्च युष्माकम् अस्तु तविषा पनीपसी
वा अस्तिवत्येव मर्त्येतेन सवन्धवितव्यम् १२ । उत्सवश्चन्द्राच्च लुहर्थे लोड् वृष्टव्य । "तविषी" (निप
२, १) इति वदनात् । पनीपसीति पमत् स्तुत्यर्थस्य वृजन्तस्यातिनामप्रत्यये रूपम् । ध्यारयन्तं चान्
मृष कर्मणि वृष्टव्य । युष्माकं म्भूते वदन्तिसन्धेयं श्लोतव्य मा अस्तु मा भूत् । कल्य । मर्त्यस्य
मायिन मायावत् । युष्मद्भ्यम् श्वैरातिशयेन स्तुत्यतां प्रतिपत्ता मा मन्त्येत्यर्थे ॥ २ ॥

१ १ नासि वि मे	२ नासि वि	३ ध्वयिनि सूको	४ यथा सूको	५ गन्ध
६ गृधनेति सूको	७ नासि सूको	८ ध्वयिनि सूको इति	९ नासि कु	१० १० नासि
११ वीळु अ कु	१२ उच्छेद इति	१३ म्भा इति	१४ वीळु इति	१५ निव म अ कु
१६ नासि अ	१७ वीळु अ कु	१८ य इति	१९ मरणात् इति	२० वस्तु इति
२१ २० १५ इति	२२ वीळु इति	२३ इत्यर्थे अ कु	२४ श्लोतेन इति	२५ नाव कु इति
२६ २१ इति	२७ वीळु अ कु			

येद्वृत्० स्थिराणि युष्माकम् मनु आयुषानि शत्रूणां शेरणाव । अपि च हृदं च प्रतिघम्भितुं युष्माकम् भन्तु वन्द्ये अतिशयेन स्तोत्रम्यम् । मा भावावतः मर्त्यस्य अथर्वमानस्य ॥ २ ॥

मुद्गल० हे मरुतः ! वः आयुषा युष्माकम् आयुषानि पराणुदे पराणां तपूणांमपनोदनाय स्थिरा मनु स्थिराणि भवन्तु । उत अपि च प्रतिघ्ने शत्रूणां प्रतिघन्धाव^१ वृद्धं सन्तु रक्षानि सन्तु । युष्माकम् तत्रिणीं वटम् पनीयमीं अतिशयेन स्तोत्रम्यम् अस्तु मयतु । अस्मात्तु मापिनः उद्व्यादिणः मर्त्यस्य मनुष्यस्य शत्रोः मा मरुतम् मयतु^२ ॥ २ ॥

परां ह यत् स्थिरं हथ नरो वर्तयेथा गुरु ।
वि योधन वनिनः पृथिव्या क्याशाः पर्वतानाम् ॥ ३ ॥

परां । ह । पत् । स्थिरम् । हथ । नरः । वर्तयेथ । गुरु । वि । यापन । वनिनः । पृथिव्याः ।
वि । आशाः । पर्वतानाम् । ॥ ३ ॥

स्कान्द० परा इत्युपमोः इव इवावस्थानेन सम्बन्धवित्तम्यः । हजन्तः पद्वत्तः । मन् स्थिरम् अस्थिरं स्वस्मात्प्रदेशान्^१ आश्रयितुमशक्यम्^२ वपुःशुभ्रयुगेनपुःशुभ्रोऽप्याहार्यः । तद् भूमं परा ह्य स्वप्रदेशस्थितं मुष्टिभिरपूर्णवच । हे नरः ! मनुष्याकानां मरुतः ! यतु स्वभावात् प्रवेशाद्याल-
विमुक्तवच^३ तद् वर्तयथ वामवच^४ । प्रलोपवधैरवधैः । युध सुवैधि^५ । दुष्कलोपनवीरवधैः ।
किञ्च वि यापन विगच्छथ । लङ्कवधैरवधैः । किम् । वनिनः वृक्षान् । युक्तः । पृथिव्याः पृथिवीतः ।
मूमितः उद्धीय^६ 'युष्मानि लङ्कवधैरवधैः'^७ । न च पृथिवीत एव केवलात्^८ । किं तर्हि । म्याशाः
'आशाः' (निप १, ९) इति दिदृशाम । दिशोऽपि विगच्छथ^९ पर्वतानाम् सम्बन्धिनोः । कः^{१०} युनः
पर्वतानां दिग्गोः सम्बन्धः । विशु पर्वता म्पवनितुन्ने । अथवा पर्वतानामिति द्वितीयार्थं
पठि । दिशः पर्वताश्च विगच्छथ इति । ऊरौ तिर्यक् च लङ्कवधमर्थाः स्फेयरथैः । अथवा
विघाघनेति^{११} यानिरुद्राशुर्गीतण्ययोर् द्रष्टव्यः । विगमवध वनिनः पृथिव्याः । मूमितः 'वृक्षान्
वामवधैरवधैः'^{१२} । क्याशाः पर्वतानाम् आतातात् इच्छाश्चनः । पर्वत इत्यपि मेघनाम
(५. निप १, १०) । अस्मानिर्द्विषितम्यमिरेवेकस्या आना^{१३} मेघानां विगमवध^{१४} । वामवधैरवधैः ॥ ३ ॥

येद्वृत्० परा ह्य परा^१ स्थिरम् पर्वतादिकम्, वदा^२ वा नरः । 'गुरुभारपरि शिलादिकं नृणामि'^३
चणपथ, वदा^४ इतिव्याः 'वृक्षाणां मर्त्येन'^५ मच्छथ, तथोपरि च पर्वतानाम् दिशः मर्त्येन
मच्छथ त्रिदिग्बन्धः ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे नरः ! मेतारः ! मरुतः ! यद् वदा स्थिरम् वस्तु परा ह्य वृक्षादिकं परार्द्रं भगो कृतम् ।
गुरु गुरुशोभितम् आशाशुदिकं वर्तयथ शेरणवः^१ । तदानीं पृथिव्याः सम्बन्धिनः वनिनः पनयनी^२

१. अस्मान्पुनां किं अ^१. २. वन्द्ये अति वृ ३. वन्द्ये इति. ४. वपुःशुभ्र वि मे^३. ५. वा
मा^४ वि मे^३. ६. वना^५ अ. ७-७. मापिन अ कु. ८ अस्तु^६ इति. ९. मापिन अ इति. १०. उवे^७
इति. ११-११. इत्यु^७ वि^७ अ इति. १२. वेगच्छ मूको. १३. मच्छथ कु. १४. वि अ कु.
१५. वर्तयेथ कु. वेधे^८ अ. १६-१६. वेगच्छथ म^८ कु. १७. वदा इति. १८. वदा इति अ^८;
मापिन कु १८ १८. 'वामवधैरवधैः इत्यु^८ इति अ^८. १९. 'वा इति २०-२०. इत्यु^८ अ^८ इति
इति^८ कु. इत्यु^८ अ. २१. मापिन इति

वृक्षान् वि यायन विद्युज्य मध्ये गच्छय ह । अरण्यागताना निविष्टाना वृक्षाणा मध्ये पर
कस्यापि वृक्षस्य भक्षत्वात् इतरवृक्षाणा परस्परवियोगेन प्रौढो मार्गो भवति सन्तु । तथा
पर्वतानाम् आन्ना पर्वतवाटवर्षदिस वि यायन विद्युज्यमाना^१ गच्छय ॥ ३ ॥

नदि वः शत्रुर्विचिदे अधि यवि न भूम्यां रिशादसः ।

युष्माकंमस्तु तर्षिणी तना युजा रुद्रांसो नू चिंदाधृष्ये ॥ ४ ॥

नदि । वः । शत्रुः । विचिदे । अधि । यवि । न । भूम्याम् । रिशादसः । युष्माकम् । अस्तु ।
तर्षिणी । तना । युजा । रुद्रांसः । नु । चिन्त । आऽधृष्ये ॥ ४ ॥

इन्द्रम् ० नदि वः शत्रुः शातयिषा विचिदे विचिदे । अधि यवि यिव उपरि । सुलोक इत्यर्थः । न मति
भूम्याम् हे रिशादसः^१ रिशदिहिसार्धः । अस्तु श्लेषेणः । रिशतोऽस्त्यन्तीति रिशादसः । द्विविधुणा
प्रतिद्विसितार इत्यर्थः । तथा सम्बोधन हे रिशादसः^२ । किञ्च युष्मानम् अस्तु तर्षिणी तना युजा । 'तना'
(निघ २, १०) इति धननाम । 'युष्मदीय बल हरिर्वैश्वेन धनेन युक्तम् अस्तु' अक्षदीय इति
सुदृक्त्वमित्यर्थः । हे रुद्रांसः^३ विद्वद्भ्योऽय सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् पुत्रेषु प्रयुक्तः । रुद्रपुत्रा इत्यर्थः ।
इत एतत् । 'इदस्य न मीळहुय सन्ति पुत्रा' (अ ६, १९, ३) इत्यादिषु मरुता एतदुक्तं
दर्शनात् । किमर्थम् । नू चिन्त आधे । 'नु' (निघ २, १५) इति क्षिप्रमानः । चिच्छब्दः पदस्य ।
क्षिप्रमस्यच्छान्नाम् चर्षणाव^४ अभिभवाव^५ । अथवा नू चिन्तावप इत्येवत् पूर्वान्वेष निहने^६
वाच्यम् । नूचिच्छब्दात् नवाब्दकार्थे । 'नू चिन्त स श्रेयत एते न रेयन्' (अ ७, १०, ६) इति वषा ।
माधे माभिभवाव^७ । क । सामर्थ्याद् युक्त्वं । प्रकृतत्वाद्वा तविष्वा^८ युष्मदीया तर्षिणी । पूर्व
युष्मदीय वा^९ बल नै हुतादिभिमर्षं प्राप्नुयेत्यर्थः^{१०} ॥ ४ ॥

येहृष्टं ० नदि वः शत्रुः शायते^१ स्वर्गे, न च भूम्याम् रिशतामसितारः^२ । युष्मानम् अस्तु बल हरिर्वैश्वेन
धनेन सहायेन रुद्रपुत्रा^३ क्षिप्र शत्रुणामाचर्षणाव^४ ॥ ४ ॥

सुदृष्टं ० हे रिशादसः^१ शत्रुदिसका^२ मरुतः^३ अधि यवि सुलोकस्वोपरि व युष्माकम् अस्तु नदि विचि व
व बभूव । तथा भूम्याम् यवि शत्रु व बभूव । हे रुद्रांसः^४ रुद्रपुत्रा^५ मरुतः^६ युष्मानम्
पूर्वान्वेषात्सामर्थ्याना मरुताम् युजा योगेन परस्परैककार्येण आधे वैरिणा सर्वतो चर्षणाव
तर्षिणी बलम् नू चिन्त क्षिप्रमेव तना सुचिन्तता अस्तु भवन्तु ॥ ४ ॥

प्र वेपयन्ति पर्वतान् वि रिञ्चन्ति वनस्पतीन् ।

प्रो आरत मरुतो दुर्मदा इत देवासः सर्वया रिञ्चा ॥ ५ ॥

प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । वि । रिञ्चन्ति । वनस्पतीन् । प्रो इति । आरत । मरुतः । दुर्मदा प्रर ।
देवोम । सर्वया । रिञ्चा ॥ ५ ॥

१ विदुष्यन्त मूको. २ २. युष्मदीयविविधेन धनेन युक्तं (सुलोक इत्यु) मूको ३. यव-
५ इति ४. यव वा इति ५. रिञ्चन्ति ६. मरुत इत्यु ७. तविष्वा इ ८. मरुत इ
९. नू च १०. अन्वेषः मूको ११. मरुते अ^{११} रिञ्चन्ति १२. पर्वतानामाचर्षणाव इति ल^{१२}

स्कन्द० प्र वेपयन्ति कम्पयन्ति पर्तान् मरुतः । वि विद्यन्ति विविद्ं पृथग्भावे । पृथक् कुर्वन्ति । उत्स-
नन्तीत्यर्थः । कान् । वनस्पतीन् । प्रत्यस्कृतः^१ परोऽर्धर्चो मित्रं वाक्यं पूर्वस्मादर्धर्चात् । 'प्रो भारत'
भर्तिर्गौरवार्थः । प्रागप्यत हे मरुतः । । कवम् । दुर्मदा इव यथा दुर्मताः सन्तः प्रकर्षेण हुंकारयन्तः
आगच्छन्ति उद्गत् । 'देवागः । हे देवाः ! । मा च केवला एव किं तर्हि । सर्वथा विद्या 'विद्यः'^२ (निघ-
२, ३) इति अनुप्यनाम । सर्वथा स्वरिचाराक्रमानुप्यज्जत्या सह । सर्वैः परिचारकैः सहोपर्यर्थः ॥५॥

शेङ्कट० प्र^३ कम्पयन्ति^४ शिलोच्चपाद्, पृथक् कुर्वन्ति वनस्पतीन् । इत्ये मधुमत्ता इव प्रगच्छथ^५
देवाः ! मरुतः । सर्वैः अनुचरैः सह^६ ॥ ५ ॥

मुद्रल० पर्तान् मेरुहिमवदादीन् प्र वेपयन्ति मरुतः प्रकर्षेण कम्पयन्ति । वनस्पतीन् षडाश्रधादीन्
वि विद्यन्ति परस्परवियुक्तान् कुर्वन्ति । हे मरुतः । देवागः । देवाः ! सर्वथा विद्या प्रजया सहिता
सूयम् प्रो भारत प्रकर्षणैव^७ सर्वतो कृत्वा । उद्गच्छतः । दुर्मदाः इव^८ 'यथा मद्गोमत्ताः'^९ श्लेष्या
सर्वतः नीचन्ति^{१०} उद्गत् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाहके नृतीयाध्याये अष्टादशो वर्गः ॥

उपो रथेषु पृथ्वीरपुग्धुं प्रार्थ्वेहति रोहितः ।

आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदधीभयन्तु मानुषाः ॥ ६ ॥

उपो इति । रथेषु । पृथ्वीः । अपुग्धुम् । प्रार्थिः । बहति । रोहितः । आ । वो । यामाय ।
पृथिवी । चिद् । अश्रोद् । अर्थाभयन्तु । मानुषाः ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'उपो रथेषु' उपो इत्येव निरित्येतत् स्वाने^१ । आख्यातेन सम्बन्धयितव्या । स्वयेषु
पृथ्वीः पृथङ्गो बहवा उपो अपुग्धुम् इति । अमघज्जावमघार्थे^२ रथसैकस्य पृथ्वीः निर-
मुग्धम्^३ । न च केवलाः । किं तर्हि । प्रार्थिः बहति रोहितः पतुर्वर्गस्य^४ रथसैकस्यामेव^५ पुति
थः पार्थे द्वितीयो नियुक्तो स प्रार्थित्युत्पत्ते । एकवाक्यवाप्यतिरुप्यर्थे यत्तच्छब्दावप्याहायो ।
यः प्रार्थ्वेहति रोहितः रोहितवर्णः स च । किं पुनः कारणम्, यत्तेनोद्गामे । उच्यते ।
यस्माद् आ वो यामाय च इति पृथी । यामायेति यामवादे रथवधत्तः । 'विमुर्वा यामः'
(प्रा १, १४, १) इति यथा । पृथ्वीं यनुषीं । शब्दश्रुतेश्च शब्दमिति वारयरोपः । सुम्नाके
सम्भूतस्य गच्छती रथस्य शब्दम् । पृथिवी चिद् मरुः पदपूरणः । समला पृथिवी । आ भभोद्
मर्षाद्या शृणोति । अतश्चे वयमपि शृणुमः^६ इत्यर्थः । अवीभयन्तु विन्दति^७ सुम्नताः पापम-
कुर्वन्तः असादिधाः मानुषाः । नयवा^८ आ वो यामायेति य इति 'प्रयाण्यो धुषः पूर्वस्य
वर्ता' (पा १, ४, ४०) इत्येव संभ्रान्तवाद् संभ्रान्ति यनुषीं । यान्यपिसिद् देवा इति यामो
यत्तः । द्वितीयाधेऽत्र यनुषीं । सुम्नस्ये यज्ञं समला पृथिवी च आ भभोद् आशृणोति प्रार्थि-
मानोते । यस्मात्^९ सुम्नाद् ब्रह्मासीयेतच्च कश्चिन्नाम्युपगच्छतीत्यर्थः । अतश्चाप्यत्र प्यापृणा

१. विरित् अ कु. २. 'वृत् अ. ३-३. नास्ति अ. ४. हे देवगः अ कु. ५. विद् रवि.
६. नास्ति विं ह्यं. ७. वेपयन्ति अं विं. ८. प्रागं विं ह्यं. ९. नास्ति अं विं. १०. 'वेग
मे'. ११-११. परोऽप्यतः वि. १२. वीचन्ति मूको. १३-१३. नास्ति रवि. १४. एतेन रवि.
१५-१५. नियुक्तं अ कुः नियुक्तं रवि. १६. यनुषीरप अ कु. १७. 'रथस्य रथ' रवि अ.
१८. सुम्नरे मूको. १९. विन्दते अ कु २०. नास्ति मूको. २१. नास्ति अ कु.

मरुत कदाचिदस्मयत नाग्येपुरपीत्वेवमासाङ्गित्वा सुप्प्रदानागमनात् अश्रीमयन्त विन्वति
मरुतद्विधा मानुषा । यसादन्वव्याश्रुताना सुप्माक स्वयज्ञेऽनागमनात् विभेमि तस्मात्तन्व
प्रवीमि—न्यपुञ्च प्रवतीर्वहवा प्रति च रोहितमिति समन्वार्थ ॥ ६ ॥

घेङ्कट० सूयम् रथेषु शृषट्ठणां अद्या उपायुञ्चम् । प्रति भूत्वा वहति रोहितवर्णं मरुत
चोपायुञ्चम् । आश्रयोति मयताम् गमनाय पृथिवी । किं मरुत ज्ञानाच्छन्तीति मय
विन्वति च मानुषा ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे मरुत । रथेषु भवदीयसु पृथगा विन्दुपुत्रा मृगी जगो सामीप्यनैव अनुभव
योपितवन्तः । प्राष्ट एतत्सज्जो वाहनप्रथमन्ववर्तो सुगविक्रमेण रोहित मृगावाप्सरवाति लोहितवर्ण
वहति तस्य नवति । य सुप्माकम् यामाय गमनाय पृथिव्या जित् मन्तरिक्षमपि आ मयेत्
क्षाभिमुत्पैव मरुतगोत् । अनुपानादीरथयः । मानुषा मूलोक्तवर्तिन पुरथा अश्रीमयन्त स्वय
भीता सन्त ज्ञान्येपामपि भीतिमुत्पादितकृत् ॥ ६ ॥

आ नो मूक्षु तनाय कं रुद्रा अर्वो वृणीमहे ।
गन्ता नूनं मोऽरसा यथा पुरेत्या कर्णाय विन्पुये ॥ ७ ॥

आ । वृ । मूक्षु । तनाय । कम् । रुद्रा । अर्वे । वृणीमहे । गन्तं । नूनम् । नृ । अर्वसा ।
यथा । पुरा । इत्या । कर्णाय । विन्पुये ॥ ७ ॥

रुद्रन्व० व सुप्माकम् स्वभूतम् मनु क्षिप्रम् इत्यर्थः । तनाय तनोत्पसाविति तन १० पुत्रादिसंज्ञान्,
तर्यम् । अथवा 'तना' (निय २, १०) इति धननाम । घनार्थम् । कम् सुप्त हे ह्य । रुद्रा
मरुत । भर पालनम् आ वृणीमहे प्रार्थयामहे । सुप्माभि पाल्यमाना पुत्रादिसंज्ञान् धन मा
प्राप्स्याम इत्येवमर्थे सुप्मदीय पालने क्षिप्र प्रार्थयामहे इत्यर्थः । अत एतत् ज्ञात्वा मरु
गच्छतः । नूनम् इति पदपूर्णा । न 'गन्तव्यमिति द्वितीया' (पा २, १२) इत्येवमेव
उभेति चतुर्थी । अक्षयकनस्य स्थाने बहुवचनम् । मरुतम् । अवसा 'शुचभूतगृह्ये' (पा ६, १, ११)
इत्येवमेव गृहीया । पालनेन सम्बद्धा । यथा पुरा १० पूर्वेषु कालेषु 'इत्या इत्यम्' अनुवीडम्भीशार
पञ्चाय विन्पुये 'आसाङ्गितसुप्प्रदानागमनीताय' । 'यथैव पुरा तद्दिदानीमपि पालनदत्ता
मा सुक्प्रदानासाङ्गित सुप्प्रदानागमनीता १० इत्यनुवीडम्भीशारपञ्चोत्पैव ॥ ७ ॥

घेङ्कट० आ वृणामहे सुप्माकम् रुद्रपुरा । रक्षणम् 'पुराय । तथा सति मरुत' सत्यति मरुतात्
रक्षणम् । यथा पुरा ज्ञान्येपामाहावे, 'अम्' विन्पुय कर्णाय मय्येति ॥ ७ ॥

१ सुप्प्रदानं अ कु २ विन्वति कु ३ मरुता एव मरुता कु, अमरुता एव अ ४ उपुरापर
वि' लप; 'पुराय वृ रवि ५ 'सुप्प्रम् कु रवि', 'सुप्प्रम् रवि ६ 'म्वनि कु, 'म्वतोपि वि' अ'
७ नास्ति वि ८ 'य एव मूको ९ विदे प्रार्थयामहे इत्येव मूको १० न न कान् अ
११ मरुत रवि १२ नास्ति अ कु १३-१३ इत्यम् अ कु, एता रवि १४ 'इति सु'
मरुतमर्थात् अ कु १५ १५ इति अ कु । पालनस्य रवि १६-१६ 'इति सुप्प्रदानागमनीता' अ कु
१७ १७ एतर्था वा मरुताय वा मरुतर्था वा मरुता मरुत वि' अ' १८ मरुता रवि' अ' अ' न मरुत वि' अ'
१९ 'इति वृ, इति वृति वि' अ' १९ नास्ति वि'.

मुद्गल० हे पदा । रत्रपुत्रा^१ मरुत । तन्नाम कम् अस्मादीयपुत्रार्थम् गणु शीघ्रम् न पुमदीयम्
 अथ रक्षणम् आ वृणोमहे सर्वत प्रायेणामहे । पुत्रा पूर्वस्मिन् काले कर्मान्तरेषु न अवता
 अस्मादीयरक्षणेन विमित्तेन यूप यथा प्राप्तवन्त, इत्या अनेन प्रकृतिषु विद्युषु भौतियुक्ताय
 कण्ठाय मेधाधिने यत्रमानाय तदनुप्रदार्थम् नूनम् क्षिप्रम् गन्त प्राप्तुत ॥ ७ ॥

युष्मैर्पितो मरुतो मर्त्यैर्पित आ यो नो अम्भ ईर्षते ।

नि तं युयोत श्वंसा व्योर्जसा नि युष्माकाभिरुतिभिः ॥ ८ ॥

युष्माऽर्षित । मरुत । मर्त्यैऽर्षित । आ । य । नु । अम्भ । ईर्षते । नि । तम् । युयोत ।
 शर्सा । नि । व्योर्जसा । नि । युष्माकाभि । क्रुतिऽभि ॥ ८ ॥

स्थान्० हे मरुत । 'युष्मैर्पित मर्त्यैर्पित' युष्मत्प्रेषितो मर्त्यप्रेषितो वा भा^१ व न अन्य महत्ता-
 मैतत् (तु निघ ३, ३) । महार आ ईर्षते 'ईर्षति षणति' इति गणिकर्म्मणु पाठान् गण्यर्षोऽथम्
 (तु निघ २, १४) । आण्यच्छति । क । सामर्थ्याद् हिंसिताः । 'नि तम् युयोत' धीति वृषभावाथं
 पृथक् कुरत । तमस्मत्तोऽपनयतेत्यर्थ । केन । यवना सेनादृष्टयेन । नि तम् भोयसा^२ युयोत ।
 नि युष्माकाभि क्रुतिभि यौष्माकीणै^३ पालनैश्च विद्युद्योत । किञ्चित् सेनादृष्टयेन यत्नेन,
 किञ्चित् स्वशरीरयत्नेन, किञ्चित् पालनमात्रेणैत्यर्थ ॥ ८ ॥

षड्दुष्ट० युष्माभिः प्रेषित मरुत । मर्त्यैर्वा प्रेषित य महान् अस्मान् 'भा हिंसति, तम् यूप
 यवता अस्मत्त पृथक् कुरत, भोज्या च । तथा यौष्माकीणै^४ परिरक्षयैश्च अस्माद्^५ भवतेति ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे मरुत । य य किञ्चित् अन्य शत्रु युष्मदिन युष्माभि प्रेषित मर्त्यैर्पित मारुत
 मर्त्यैर्वा प्रेषित मरुत न अस्मान् प्रति आ ईर्षते आभिमुख्येन प्रायेति, तम् शत्रुम् यवता
 मरुतेन वि युयोत विभक्त कुरत । तथा भोज्या यत्नेन वि युयोत, युष्माकाभि क्रुतिभि युष्म
 त्सम्भ्रिभि रक्षयैश्च वि युयोत ॥ ८ ॥

अस्तामि हि प्रपज्यचः कर्णं दद प्रचेतसः ।

अमाभिभिर्मरुत आ न क्रुतिभिर्गन्ता वृष्टि न त्रियुतः ॥ ९ ॥

अस्तामि । हि । प्रऽपज्यच । कर्णम् । दद । प्रऽचेतसु । अस्तामिप्रभि । मरुत । आ ।
 नु । क्रुतिऽभि । गन्त । वृष्टिम् । न । त्रियुत ॥ ९ ॥

रुक्मन्० साभि कर्णम् । न साभि अगामि समग्रम् । किं कर् । सामर्थ्यात् धनम् । प्रपज्यच ।
 प्रक्षेपेण पश्यत्या मरुत । कर्णम् चतुर्धर्मे द्वितीयायाः । मरु कर्णात् । २६ दत् । हे
 प्रपतसा^१ प्रयुद्धानाः । किञ्च अमाभिभि सामग्र्याभि हे मरुत । न अस्मान् उनिभि पालनै
 सम्पदा भा गन्त मरणच्छत । समग्रप्रयत्नहना अस्मान् प्रत्यागच्छतेत्यर्थ । कथम् । इष्टिम्
 न विद्युन् यथा वृष्टि मरुतो^२ प्याप्नुवत्यो^३ त्रियुत आयव्यमित, मरुत् ॥ ९ ॥

१ १ नास्ति अ कु २ नास्ति रणि ३ ३ त विद्युषो रणि ४ नास्ति अ कु ५ 'कने
 १ १-२ नास्ति अ' वि' । २ ३ कु ४ मरुता रणि ५ व्यप्युवती अ कु

वेङ्कट० प्रकरोणं यद्व्या ! प्रकृष्टज्ञाना । कण्ठम् हि महात् असाधारणं मनुष्येभ्य, पतिं हि रत्न ।
असाधारणैश्च पालनैः अस्मान् आ गच्छत, उष्टिम् इव विद्युत् वीजम् ॥ ९ ॥

मुद्रल० अयामि हि सम्पूर्णमेव यथा भवति तथा प्रयज्यते । प्रकरोणं यद्व्या ! प्रनेतस । प्रकृष्टज्ञानयुक्ता ।
हे मत्त ! कण्ठम् मेधाविन वनमानम् दद धारयत । हि यस्मात् यूयं कण्ठमूर्ध्नि धारितान्
तस्मात् कारणात् अयामिभिमि क्वचित्मि सम्पूर्णं रक्षणै न अस्मान् प्रति आ गन्त भागच्छत । एष्टम् ।
उष्टिम् न विद्युत् यथा विद्युतो वृष्टिं गच्छन्ति तद्वत् ॥ ९ ॥

असाम्योज्ञौ विभृथा सुदान्नोऽयामि धृतयः शर्वः ।

ऋषिद्विपे मरुतः परिमन्यच्च इपुं न सृजत द्विपम् ॥ १० ॥

असामि । ओर्जः । विभृथ । सुदान्नम् । असामि । धृतयः । शर्वः । ऋषिद्विपे ।

मरुतः । परिमन्ये । इपुम् । न । सृजत । द्विपम् ॥ १० ॥

हकन्द० असामि ओष शारीर बलम् विभृथं धारयत हे सुदानव ! दानुगन्धो दातृवचनो दानवचनो
वा । शोभनदावार । शोभनदाना । वा । न च केवलं शारीरमेव बलम् । किं तर्हि । अयामि
हे धृतय ! कल्पवितार । कल्पानाम् एव सेनालक्षणमपि बलम् । द्विपिधेनापि बलेन इवेष्ट-
क्षेत्रपथं । यत् एषम् अतो मवीमि—ऋषिद्विपे मरुतमृचीनामृषीणां हेष्ट्ये हे मरुत ! परिमन्ये
'मन्यु' (निप २, १३) इति श्लोचनात् । परिगतो मन्दुर्येत स परिमन्यु, तस्मै परिमन्य
हुन्वायेत्यर्थः । अथवा मन्मूर्त्यतेर्दीप्तिकर्मण दीक्षितोप्यते । परिगतदीप्तये । स्वर्दानना
ऐश्वर्यादिक्रिया दीप्तायाऽपीत्यर्थः । इपुम् न यथा कश्चित् कस्मिंश्चिदिषु हुन्व मृतेषु वार
हृत्त विन्वन्त क्षिपत । द्विपम् सर्वलोकद्वेषाम् । मृषीण्य द्वेषारं विषमुद्दम् देवकीरि
दीप्त्या वा दीप्तमपि सर्वलोकद्वेष्य हुन्वैत्यर्थं ॥ १० ॥

वेङ्कट० असाधारणं बलम् विभृथं शोभनदाना । असाधारण वेग च कल्पवितार । 'कल्पे मां' वी
इति तस्मै परितो मन्ममानाय शम् इव द्वेष विन्वन्तीति ॥ १० ॥

मुद्रल० हे सुदानव ! शोभनदानोपेत्य । मरुत ! अयामि सम्पूर्णम् ओष बलम् विभृथ धारयत । हे
धृतय ! कल्पनकारिणो मरुत ! अयामि सम्पूर्णम् एव बलम् परिमन्ये कोपपरिवृत्ताय क्लेशी
कर्षीणां द्वेष हुन्वते कल्पे सदिनासायम् द्विपम् द्वेषकारिणो हुन्वातम् हृत्त । इष्टम् । इपुम् न
यथा दायोऽप्यति बाण मुञ्चन्ति तद्वत् ॥ १० ॥

इति ब्रह्माष्टके तृतीयाध्याये षष्ठोऽंशो वर्यः ॥

[४०]

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे । उप प्र यन्तु मरुतः सुदानव इन्द्रं प्राशुर्भवा सचा ॥१॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवयन्तः । त्वा । ईमहे । उप । प्र । यन्तु । मरुतः । सुदानवः । इन्द्रं । प्राशुः । भव । सचा ॥ १ ॥

स्कन्द० 'सूक्तम् उद् ब्रह्मणस्पतम्' (ब्र. श्रुते ३. १००) । सूक्तम् 'उत्तिष्ठ इत्येतन् ब्रह्मणस्पतिदेवताकम् । यास्त्वयान्या मरुदाणा देवताः श्रूयन्ते, ब्रह्मणस्पतिना सह यौमिकस्वभावाविज्ञानेन नैवण्डुक्यस्ता बोद्धव्याः । अस्मद्यज्ञमागन्तुम् उत्तिष्ठ हे ब्रह्मणस्पते ! । देवयन्तः देवानिच्छन्तौ धर्मं त्वाम् ईमहे स्वयज्ञागमनं याचामहे । स्वयज्ञागमनस्यर्षयामह इत्यर्थः । त्वया च सह उप प्र यन्तु मरुतः अपि सुदानवः शोभनदावारः शोभनदाना वा । त्वमपि हे इन्द्र ! प्राशुः प्रकर्षेण क्षिप्रः भव सचा सह ब्रह्मणस्पतिना ॥ १ ॥

षेडूट० उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते ! । देवानिच्छन्तः त्वां याचामहे । त्वसहायाः मरुतः च उपगच्छन्तु सुदानाः । इन्द्र ! त्वं च 'क्षिप्रकाशी भव सहायः' ॥ १ ॥

मुद्रल० 'उत्तिष्ठ' इत्यर्थं यज्ञम सूक्तम् । योऽपुयः क्वच अपि । वृहती छन्दः । पुनः सतोवृहस्पतः । मरुतो वृहस्पतः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता ।

हे ब्रह्मणस्पते ! देव ! उत्तिष्ठ अस्मदनुग्रहाय त्वदीयनिवासात् उरधानं कुह । देवयन्तः देवान् कामयमाना यमम् त्वा त्वाम् ईमहे याचामहे । सुदानवः शोभनदानयुक्ताः मरुतः उप प्र यन्तु सनीवे प्रकर्षेण गच्छन्तु । हे इन्द्र ! त्वम् सचा ब्रह्मणस्पतिना सह प्राशुः शोभनस्य प्राशुः भव ॥ १ ॥

त्वामिद्धि संहसस्युश्च मर्त्यं उपमृते धने हिते ।
सुवीर्यं मरुतु आ स्वइव्यं दर्धातु यो व आचुके ॥ २ ॥

त्वाम् । इत् । हि । सुहृत्तुः । पुनः । मर्त्यः । उपमृते । धने । हिते । सुवीर्यम् । मरुतुः । आ । सुइव्यम् । दर्धातु । यः । वः । आचुके ॥ २ ॥

स्कन्द० त्वाम् अपि इन्द्र ! मर्त्यः उपमृते आत्मानमेव कथः परोक्षरूपेण प्रतिनिदिशति — अथै क्वचनामा अनुभ्य उपगम्य मृते । अस्मदीयं यज्ञम् ब्रह्मणस्पतिना सह आगच्छेत्तैकदम्यर्षयत् इत्यर्थः । धने इतिराद्ये हिते निहिते । येषां हविर्निधायेत्यर्थः । अथवा धने हिते इति निमित्त एषा ससमी । प्रयोजनस्य च निमित्तधरेण विवक्षा । धने हिते निमित्तमृते । हितं धनं सन्नु- मित्यर्थः । एतन् ज्ञात्वा यज्ञमागत्य सुवीर्यम् मरुतः आ स्वइव्यम् मरुत इति साहचर्या-

१. नास्ति अ. २-२. 'करी नेन सह अ' वि. ३-३. नास्ति वि मै. ४. हे मुदा' मृदो.

दनुभान्ता ब्रह्मणस्पति भरत इन्द्र सहस्रस्युत्र इत्येते चत्वारोऽपि प्रतिनिदिश्यन्ते । भारत
समुच्चये । स्वदप्यमित्यस्मात्^१ परो दृष्टव्य । हे भरतप्रभृतय^२ । 'सुवीर्यं स्वश्यं च' शोभनेन
वीर्येणाशुभोपेतम् दधीत दधाति दानार्यं । रोद्, मध्यमपुरपत्रहुवचन^३ चैतद् दृष्टव्यम् ।
दत्त । कस्मै । य च आचके कामयते । योऽस्मदादिर्युष्माद् प्रार्थयत इत्यर् । यपरा
दधीतेति दधाति धारणे एव । छिडश्रीतदेकत्रयम् । सुवीर्यं स्वश्यं च धम दधीत धारयेद्^४
यो य आचके इति । न आदचस्य धारण समवतीत्यर्थात्^५ दानमेवानेन प्रार्थते इति^६ ॥ २ ॥

ब्रेडुट० त्वाम् एव सह्यं सुतो^१ मर्यं तपस्तौति विहिते धने तद्रक्षणम् । महत । च
युष्माद् भाकामयते^२ मर्यं, स सुवीर्यम् स्वश्यम् च धारयेत् ॥ २ ॥

मुद्रल० हे गहमपुन । ब्रह्मणस्पति बहुपालक ब्रह्मणस्पते^१ मर्यं मनुष्य । इते सानुपु प्रक्षिप्य
धने विनिष्कृते सति त्वाम् इन् स्वामेव उपभूते हि समीप प्राप्य स्तौति सत्तु । तत्र
सम्पादनात् प्रार्थयते इत्यर्थः । हे महत । य धनार्थी मर्यं मनुष्य य युष्माद् ब्रह्मणस्पति
सहितान् भाचके स्तौति स मर्यं स्वश्यम्^२ शोभनाहरयुक्तम् सुवीर्यम् शोभनवीर्ययुक्त
च धनम् दधात धारयेत् ॥ २ ॥

प्रेतु जज्ञणस्पतिः प्र हेच्यैतु सुचृता ।

अच्छा वीरं नर्यं पृङ्क्तिराधमं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥ ३ ॥

प्र । एतु । जज्ञण । पति । प्र । देवा । एतु । सुचृता । अच्छा । वीरम् । नर्यम् ।

पृङ्क्तिर्जाभसम् । देवा । यज्ञम् । नयन्तु । न । ॥ ३ ॥

कण्ड० प्र एतु प्रकरोणामच्छतु जज्ञणस्पति । तेन च सह प्र देवी एतु सुचृता वाक् । क्षिप्रम् । अत्र
आपुन्यं धारम् वीरविकर्णवत्यात्^१ वीरपुत्रवत्स्वाहा वीरोऽत्र यज्ञ उच्यते । वीरवर्णं वीरपुत्र
एतार्थं वा अस्मद्व्यम् । नर्यम् वृष्यो हितम् । पृङ्क्तिराधसम् राध साध ससिद्धी । पृङ्क्तिभि
राध्यते^२ सताप्यत इति पृङ्क्तिराधा सोमयाग । ॥ हि यत्तसुभि पृङ्क्तिभि सताप्यत
इति पृङ्क्तिराधा अक्षरपृङ्क्तिराधा^३ जज्ञणस्पतिराधा सवनपृङ्क्तिराधा च । 'धाना करमं वरिषा
पुरोमाश पशन्वा इयेषा इकिपृङ्क्ति', 'सुमन्वद्दे' इत्येवाऽक्षरपृङ्क्ति, 'दिनाराशात् प्राणपृङ्क्ति
दिनारा'स माप्यन्तिन मदन सहजाराशात् तृतीयमप्यन्त' इत्येवा महात्मपृङ्क्ति, 'पुनरप्यन्त प्रीण
गवदान एतुरन्व-व्य' इत्येवा सवनपृङ्क्ति । एताम् 'धा नै यज्ञ इकिपृङ्क्ति वर'
इत्युपपन्न्य ऐन्द्रेवशाकणे (२, २४) दर्शिता । एताभि सताप्यमानत्वात् सोमयाग पृङ्क्तिराधा ।
स पृङ्क्तिराधस ब्रह्मणस्पतिवत्सादात् देवा इत्येवमपि देवा अत्रमसमीपम् महत् नयन्तु
नः अग्नात् इत्युक्तम् । अन्वेष्यति^४ यन्माप्नुवन्तु इत्यर्थः^५ ॥ ३ ॥

१ 'गमिन' अ २ अथ स ज ३-३ गमि अ ४ 'पुरे नदु' अ ५ 'देव अ
५ १ 'नदीप अ ६ ७ गमि इ ८ य व ९ अ' क्षिप्र १ यग' इ १० ए-२ अ
अ' रि ११ अ' इ-१-१ अ १२ गमि मूयो १३ पृङ्क्तिराधा अ १४ 'पुरेव इति
१५ गमि रति १६ १७ 'पुरेव इति अ १८

घेङ्कुट० प्रगच्छन्तु^१ ब्रह्मणस्पतिः । 'अ एतु'^२ देवी वाक् । अग्निवयन्तु^३ 'अस्मान्कम्' बलमुक्तं नृग्यो हितम्
हविष्यद्भक्ष्यादिभिर्ग्राहणविहितानिः पशुभिः समृद्धम् यज्ञम् देवाः^४ ॥ ३ ॥

मुद्रल० महागस्पतिः देवः प्र एतु अस्मान् प्राप्नोतु । सृजता देवी प्रियसत्यरूपा वाग्देवता प्र एतु
अस्मान् प्राप्नोतु । देवाः ब्रह्मणस्पतराद्यो देवताः बीरम् शत्रुं निम्नोपेण दूरे प्रेरयन्तु । तन्-नर्पम्
मनुष्येभ्यो हितम् पशुकिराधत्तम् ग्राहणोक्तहविष्यद्भक्ष्यादिभिः^५ समृद्धम् यज्ञम् प्रति नः अस्मान्
अच्छ आभिमुख्येन नयन्तु ॥ ३ ॥

यो वाषते ददाति सुनरं वसु स धत्ते अक्षिति श्रवः ।

तस्मा इळां सुधीरामा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ ४ ॥

यः । वाषते । ददाति । सुनरम् । वसु । सः । धत्ते । अक्षिति । श्रवः । तस्मै । इळां ।
सुधीराम् । आ । यजामहे । सुप्रतूर्तिम् । अनेहसम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० 'यः वाषते' 'वाषतः' (विष ३, १८) हृत्पृथिव्याम् । सामर्थ्यान्वेहात्मर्णितमस्वर्षो यजमाने'
वर्तते । यो देव वाषते' क्रूरिषवते यजमानाय ददाति सुनरम् शोभनैर्देवैरुक्तम् वसु, सः धत्ते धारयति
अक्षिति अक्षीणम् श्रवः कीर्तिम् । अक्षितमान् अयतीरययैः । वषयति तस्यै एव इळाम् हविरक्षणा-
मघम् सुधीराम् शोभनः वीराः कर्ताते वरदास्यं सुधीराम् । शोभनैः क्रूरिभिश्चरकल्पित-
मितयैः । आ यजामहे वषः^६ सुप्रतूर्तिम् तूर्तिः^७ हिसार्थः । सुपु प्रतूर्त्यन्ते^८ शत्रवो यथा तां
सुप्रतूर्तिम् । देवा हि हविरुपभोगाद्दीर्घमाप्नुवन्ति । तेन च वीर्येण शत्रून् जन्ति । अत
एतन्नुष्यते — सुप्रतूर्तिमिति ।^९ अनेहसम् अपायम्^{१०} । एतद् ज्ञात्वा मज्जवसते । कीर्त्यं व
धनमस्मभ्यं^{११} इहीत्यर्थः ॥ ४ ॥

घेङ्कुट० यः क्रूरिषवते ददाति शोभननरोपेतं शोभनयामं^{१२} वा^{१३} धनम्, सः धारयति अक्षीणमघम् ।
ययं च तस्मै मानवीम् इळाम् सुप्रशाम् आ यजामहे शोभनवतरणम् उपश्रवराहितान् ॥ ४ ॥

मुद्रल० यः यजमानः वाषते क्रूरिषवते सुनरम् सुपु वेत्त्यम् इतु धनम् ददाति नः यजमान-
महागस्पतेः प्रसादात् अक्षिति अक्षयहितम् श्रवः अक्षम् धत्ते धारयति । तस्मै वाट्याय
यजमानाय इळाम् पृथक्वाभयेषां मनोः पुत्रीम् आ यजामहे वषम् क्रूरिषवः सर्वतो यजामः ।
कीर्त्तनीम् इळाम् । सुधीराम् शोभनैः वीरैः मर्त्युंशाम् सुप्रतूर्तिम् सुपु शक्येण दिवाकारिणीम्
अनेहसम् केनाप्यर्हिस्याम् ॥ ४ ॥

१. गच्छन्तु वि^१ अ^२. २-२. प्रगच्छन्तु वि^३ अ^४. ३. अग्निवयन्तु वि^५; अग्निवन्तु रवि^६ ४-४. 'अम्

वीरकर्मै बलमुक्तं नृग्यो हितं हविष्यद्भक्ष्यादिभिः अक्षयो दक्षिणभिः पशुभिः समृद्धं यज्ञो देवाः अग्निवन्तु अग्निवन्तो
नयन्तु पशुकिराधत्तम् वसुभिः पशुभिः ताप्यो ऐतन्पते इति पशुकिरायाः तं हविष्यद्भक्ष्यं अक्षयद्भक्ष्यं ग्राहणं-
पशुभ्यः एतन्नुष्यते वि^७ अ^८. ९. 'हविष्याद्भक्ष्यादिभिः मी'. ६-६. नास्ति रवि. ७. यजमानेन अ कु.
८. नास्ति रवि. ९. नास्ति अ कु. १०. सुप्रतिः मूळो. ११ अत्रुंते अ कु. १२-१२. 'दत्तः अयातः
अ कु. १३. 'अयातं रवि. १४. 'अग्निवन्तु अ^{१५} कु रवि; 'अ नयन्तु अ^{१६} वि^{१७}. १५. नास्ति रवि.

॥ नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् ।

यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५ ॥

प्र । नूनम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् । वदति । उक्थ्यम् । यस्मिन् । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥

स्कन्द० प्र नूनम् ब्रह्मणस्पतिः नृणामिति पदपूरणः । ब्रह्मणस्पतिः स्तुतिकर्षणं मन्त्रम् १ प्र वदति वदतिरस्य सामर्थ्यादन्वर्णोक्त्यर्थः । प्रवादयति । सर्वस्तोत्रभिरुपचारयतीत्यर्थः । उक्थ्यम् प्रशस्यम् । कीदृशो मन्त्रः । उपयते । यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रः वरुणः मित्रः अर्यमा अन्ये च महत्प्रभृतयो देवाः २ निरगदुकृत्वा ३ ओकांसि स्थानानि चक्रिरे । यत्र ४ इन्द्रादपोऽपि निरगदुकृत्वा स्थिता हरपथे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्र वदति इदानीम् ब्रह्मणस्पतिः मन्त्रम् प्रशस्तम् । यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रादपः स्थानानि चक्रिरे श्रवणार्थं च मन्त्रमुपासत इति ॥ ५ ॥

मुद्गल० ब्रह्मणस्पतिः देवः उक्थ्यम् शस्त्रपौत्रयम् मन्त्रम् नूनम् अवश्यम् प्र वदति होतृमुखे स्थितः सत् प्रभूते । यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रादपश्च सर्वे देवाः ओकांसि स्थानानि चक्रिरे, तादृशी सर्वदेवप्रतिपार्थं मन्त्रमिति पूर्वब्रह्मणः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाहके तृतीयाध्याये विंशोऽर्वाः ॥

तमिद् वोचेम विदथेषु शंसुषु मन्त्रं देवा अनेहसम् ।

इमां च वाचं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेद् वामा धौ अश्रवत् ॥ ६ ॥

तम् । इत् । वोचेम । विदथेषु । शंसुषुम् । मन्त्रम् । देवाः । अनेहसम् । इमाम् । च । वाचम् । प्रतिहर्यथ । नरः । विश्वा । इत् । वामा । धः । अश्रवत् ॥ ६ ॥

स्कन्द० यमीदृशी ब्रह्मणस्पतिरन्यैः रतोऽग्निः प्रवादयति वयमपि १ तम् इत् वोचेम २ इच्छन् वृशो ३ तमेव वोचेम उच्चारकेभ ४ इत्यानात्महे । विदथेषु यज्ञेऽप्यारमीयेषु शंसुषुम् सुरास्य सावधिर्णा ५ स्तुतिकर्षणम् मन्त्रम् ६ हे ब्रह्मणस्पतिविरुपाणिो महत्प्रभृतयो देवाः । अनेहसम् भवाणम् । एतन् न स्तुतिकर्षणम् वाचम् प्रतिहर्यथ इत्येतिः कान्तिकर्मा (वृ. निग २, ६) । ब्रह्मणस्पतिना सर्व कामयन्वम् । हे नरः । मनुष्याकाराः ! । किञ्च विश्वा इत् वामा धः इच्छन्ः पदपूरणः । सर्वानि धनीयानि धनानि चः सुष्वाकं स्वभूतेन प्रसादेन वा ७ अज्ञानम् ध्यारयतेनाद्यमुचमस्य एताने प्रथमपुराः । भरतुपास ८ प्राप्नुयाम ९ ॥ ६ ॥

१-१. नाग्नि रति. २-२. 'वचमन्त्रे च. ३. नाग्नि च रति. ४. वः धी' च ५. देवता मुक्ते.
६. 'मनुष्य इवा म कु' ७. वं कु. ८-८. प्रवत् वरुणी वि' च'. ९. 'रवम कु. १०-१०. 'रव' च व.
११. नाग्नि रति'. १२. 'वच' रति.

येह्रुट० तम् एव बोवेम वयम् यज्ञेषु सुखस्य भाववितारम् मन्त्रम् देवा । अथापम् । तान् च इमाम् वाचम् देवाः नर । यूप कामयध्वम् । अथ च स्तोत्रा युष्माक स्वमृतानि सर्वाणि धनानि अश्नोतुं ॥ ॥
मुद्रल० हे देवा । प्रहणस्पतिप्रभृतय । तम् इत् तमेव इन्द्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकम् मन्त्रम् विद्वेषु यज्ञेषु बोवेम वयम् ऋषिभो ब्रह्म । क्रीडस्य । शम्भुवम् सुस्तस्य भावविगारम् अनेहसम् अर्हिसनीय दोषरहितम् । हे नर । नेवरो देवा । इमाम् अस्माभिरध्यमाना मन्त्ररूपाम् वाचम् प्रतिहर्ष्यं च यूप कामयध्वे चेत् तर्हि विश्वा इत् सर्वाणि वामा वनन्वीया वाक् च युष्माक अन्नवत् व्याप्नुयात् ॥ ६ ॥

को देवपन्तमश्वजानं को वृक्तर्वाहिपम् ।

प्रप्र द्वाधान् पस्त्याभिरस्थितान्तर्वापिन् क्षर्यं दधे ॥ ७ ॥

क । देवपन्तम् । अश्वजान् । जनम् । क । वृक्तर्वाहिपम् । प्रप्र । द्वाधान् । पस्त्याभि । अस्थित । अन्तर्वापिन् । क्षर्यम् । दधे ॥ ७ ॥

स्कन्द० क देवपन्तम् क इति सामर्थ्याच्छ्रोत्रिर्दिश । क ज्ञानु देवपन्त ब्रह्मणस्पतिप्रभृतीन् देवान् यदुमिच्छन्तम् अभवत् व्याप्नोति जनम् मनुष्यम् । न कश्चिदपि व्याप्तुं शक्नोतीत्यर्थं । क वृक्तर्वाहिपम् आस्तीर्णवर्हिष्कम् । प्रवृत्तयागमेवेत्यर्थं । प्रप्र द्वाधान् पस्त्याभि अस्थित प्रैति प्रसमुपोद पादपूरणे (पा ८, १, ६) इत्येव द्विर्वचनम् । अस्थितैरप्येतेषु चात्प्रायेण सम्पश्यते मयस्तुपसर्ग । एकवाक्यताप्रसिद्धयं यत्तच्छब्दाव्याहार्या । यो द्वाधान् यजमान पस्त्याभि पस्त्याभि (निय ३, ४) इति शृद्भाम । अत्र तु तास्य्यात् देवा, यत्प्रतिपादनत् आहुतय, पस्त्या उच्यन्ते । "इयभूत्सस्ये" (पा २, १, ७) चैवा । तृतीया । आहुतिभि सम्बन्ध । शृतीताहुतिक इत्यर्थं । प्रास्थित प्रविष्टते । होमार्थमाहवनीय प्रति वृक्तर्वाह्यम् । अन्तर्वापिन् वातैरप्यस्यं यदुमिच्छन्तस्यं शम्भुवस्ये रूपमेतत् । अन्तरत्यर्थं यत् खीनम् अथकायम् ध्वम् दधे धारयति । सर्वलोकरथा महात्त पविश्य न प्राप्नोतीत्यर्थं ॥ ७ ॥

येह्रुट० क यजमानम् अश्नोतुं जनम् । क वा वृक्तर्वाहिपम् । प्र अस्थित यजमान विवृभिः अस्थिभिः तेषा मध्ये ब्रह्मणस्पतिराध्यन्न् निवास करोतीति पूर्वार्द्धेऽप्येतरम् ॥ ७ ॥

मुद्रल० देवपन्तम् देवान् कामयमानम् जनम् क अन्नवत् ब्रह्मणस्पतिव्यतिरिक्त को नाम देव व्याप्नुयात् । तथा वृक्तर्वाहिपम् अनुष्ठानाय वृक्तर्वाहिपम् जनम् यजमानम् क नाम अग्नेो देव अन्नवत् । दासान् इविर्देवान् यजमान पस्त्याभि मनुष्यैर्दक्षिणैः स इ प्र अस्थित देवपन्नदेश प्रति प्रस्थितवान् । अन्तर्वापिन् अन्त स्थितबहुधनोपेतम् शम्भु निवासस्थानं शृद्म् दधे धारयत् ॥ ७ ॥

१ शक्तिर्वा हि २ ल एषे २-२ नाभि वा हि ३ अन्तर्वा ह्य ४ क नाभि रवि
 ५ अग्नेो ह्य ६ दिव ज ७ नाभि रवि ८ नाभि ज ९ प्रैति ज ह्य १०-१० नाभि
 ज ह्य ११-११ एत्प्रापैत ज ह्य १२ १२ तीव मन्त्रा गृहीपाहुतय ज ह्य १३ वृक्तर्वा हि
 १४ रवो गं ज १५ अश्नोति कु वा हि १६ २५ हि कु रवि १७ प्रति हि विदि रवि
 १८ नाभि हि एष १९ अथा हि वा हि ए २० प्रपुं हि मं ।

उप क्षत्रं पृच्छीत हन्ति राजभिर्भये चित् सुखिति दधे ।

नास्य वर्ता न त्रुत्वा महाधने नामे अस्ति वज्रिणः ॥ ८ ॥

उप । क्षत्रम् । पृच्छीत । हन्ति । राजभिः । भये । चित् । सुखितिम् । दधे । न । त्रुत्वा । वर्ता । न । त्रुत्वा । महाधने । न । अमे । अस्ति । वज्रिणः ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'उप क्षत्रम्' 'धनम्' (निघ २, १०) इति धननाम । धनम् उप पृच्छीत भाद्रमा संपर्कं नयति । धने च लभत इत्यर्थः । हन्ति च क्षत्रं राजभिः दोषैः प्रक्षयस्वस्तिप्रभृतिभिः । त्रुत्वा-निर्देशात्पृच्छीत इति शेषः । भयवा हन्तीति हनिरप्रान्तार्णोत्पद्यते । घातयति क्षत्रं दीर्घमन्त्र-स्वस्तिप्रभृतिभिः । भये चित् 'भये अपि' सुखितिम् शोभनमप्रत्युत्तिरूपं मित्रासम् रथे धारयति । भयकालेऽपि स्वस्थानात् प्रव्यवत् इत्यर्थः । क्रिडा न अस्य वर्ता वर्तयिता न अपि तदता हिंसयिता महाधने संग्रामवाग्नेयत् (ल. निघ २, १७) । महति संग्रामे । न अपि अमेः अथै अस्ति महति कश्चित् वज्रिणः आयुधवतः सतः । नैवं कश्चित् स्वस्मान् स्वानो-दपकालयति । नाप्यस्य महति वा संग्रामे गृहीतावुधं हितस्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० प्रक्षयस्वस्तिर्धनं स्तोत्रानाम् उप पृच्छति । भयमपि वरुणादिभिः सहागम्य हन्ति । तर्था-भये सति शोभननिवासो गृहं प्रवच्छति । प्रक्षयस्वस्तेः अस्य 'आयुधवतः महति कल्पे' च संग्रामे न अस्ति अभिप्रायः, न च धारकः ॥ ८ ॥

मुद्रल० प्रक्षयस्वस्तिः देवः क्षत्रम् बह्वम् उप पृच्छीत स्वस्तिमनि संपृक्तं कुप्यात् । ततः राजं-वरुणादिभिः सह हन्ति क्षत्रं मारयति । भये चित् भीतिहेतौ पुद्गेऽपि सुखितिम् रथे सुष्ठु मिवासस्त्वैव धारयति, न तु पलायते । वज्रिणः वज्रायुधवतः अस्य प्रक्षयस्वस्तेः महाधने प्रभू-धननिमित्ते सुदो वर्ता प्रवर्तयिता अन्यः कोऽपि न भवति । स्वयमेव प्रवर्तते इत्यर्थः । 'तथा नरणा चरणस्पोहदृघनरथ' कर्ता अन्यः कोऽपि न भवति । तथैव अमे स्वल्पे पुद्गेऽप्यथ प्रवर्तयिता न कश्चित् ॥ ८ ॥

इति प्रथमाहके गृहीताप्याये एकविंशो वर्यः ॥

[४१]

यं रथन्ति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा । न चित् स दम्यते जनः ॥ १ ॥

यम् । रथन्ति । प्रचेतसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । न । चित् । सः । दम्यते । जनः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'यं रथन्ति' प्रवृत्त्वाः । वरुणाद्यमित्राणाम् (उद् २, १०७-१०८) 'यम् रथन्ति' इत्येते प्रवृत्त्वा वरुणार्थमभिप्रायं वेदितव्याः वरुणादिवत्वा इत्यर्थः । 'यम् आदि-रथेना' । एतेषां वी-

१-१. नास्ति इति. २. नयत आ कु. ३. 'गृहीत' आ कु. ४. नास्ति इति. ५. हन्तिप्रवृत्तिं
६. १-१. यथेगुत्तरी) रथि. ७. 'दिति' इत्ये आ रथि. ८. 'न चित्' कु. ९. 'यिता न भि आ रथि
१०. नास्ति कु. ११-१२. प्रवच्छति भयवति परादिभिस्तान्नाय हन्ति आ रथि. १२. 'यमे मित्रे रथि
१३. नास्ति रथि. १४-१५. कुप्यते महति कल्पे वा संग्रामे नास्तिमिच्छत न च रथिना न आ रथि.
१६. 'निरामे रथि. १७. 'यमे' मूढे. १८-१९. नास्ति आ. १-१ नास्ति रथि. २. 'निरथि' रथि

‘मध्यमस्तुच द्वितीयं च आदित्यदेवत, मं वरुणादेवत । यम् रक्षन्ति प्रवेतस प्रवृद्धज्ञाना’
 दृशन् मिन शर्यमा, नू विर स दम्भते जन नूचिदित्यस्य सामर्थ्यादत्र नेनाध्वर्याये ।
 दक्षोतिर्वंधकमां (तु निय २, १९) । न स इत्यते केनचित् जनो मनुष्यः ॥ १ ॥

वेङ्कट० यम् वरुणादय प्रवेतस रक्षन्ति, क्षिप्रमेव म जन सन्तु हिनस्ति न हित्यते
 ना पातयितुभि १ ॥ १ ॥

मुद्रल० ‘य रक्षन्ति’ इति नवर्षे पठ सूक्तम् । धोरपुत्र कम्ब रुषि । गायत्री छन्द । आद्यन्त
 दोस्तुचयोर्वेत्तामित्रादेमणो देवता । मध्यस्तुचस्य आदित्या देवता १ ।

प्रवेतस प्रवृद्धज्ञानयुक्ता वरुणादयो देवा यम् यजमानम् रक्षन्ति स जन यजमान
 नू चित क्षिप्रमेव दम्भते दम्भोति सन्तु हिनस्ति ॥ १ ॥

यं बाहुतेष्व पिप्रति पान्ति मर्यम् रिपः । अरिष्टः सर्वे एषते ॥ २ ॥

‘मर्यम् । बाहुताऽद्ब । पिप्रति । पान्ति । मर्यम् । रिप । अरिष्ट । सर्वे । एषते ॥ २ ॥

स्कन्द० यम् बाहुतेष बाहुतेति तृतीयाद्विपञ्चस्याप छाब्दसस्तादेश । य बाहुभ्यामिव पिप्रति पु
 पाकनपूरणयो । पराश्रय पूरयन्ति । यथा ‘कश्चिन् गर्तं बाहुभ्या पाब्दु सहरन् पूरयेत्’
 - मुख ‘पमथेन धनेन च पूरयन्तीत्यर्थः’ । पान्ति रक्षन्ति च’ मर्यम् रिप हितित् सक्तात् ।
 यच्छन्दोऽस्तुचोऽप्योऽप्याहार्य । स अरिष्ट बाहुभिरहितसि सर्व एषते वर्षस सर्ववृद्धिभि ॥ २ ॥

वेङ्कट० यम् धनादीनाम् बाहुतेष पराश्रय पूरयन्ति पान्ति च मर्यम् अत्रो । स सर्व
 अहितसि १ वर्षते १ ॥ २ ॥

मुद्रल० यम् यजमानम् पिप्रति वरुणादयो देवा धन पूरयन्ति । अत्र दृष्टान्त । बाहुतेष स्वकीयो
 बाहुवर्गोऽपेक्षित धनमानीय यथा पूरयति तद्वत् । तथा यम् मर्यम् मनुष्य यजमानम्
 रिप हितित् पान्ति रक्षन्ति । स सर्व यजमान अरिष्ट केनापि अहितसि सन् एषते वर्षे ॥ २ ॥

त्रि दुर्गा वि द्विषः पुरो भन्ति राजान एषाम् । नयन्ति दुरिता तिरः ॥ ३ ॥

वि । दु ऽगा । त्रि । द्विष । पुर । भन्ति । राजान । एषाम् । नयन्ति । दुरिता । तिरः ॥ ३ ॥

स्कन्द० त्रि दुर्गा श्रीरथस विविधमित्यर्थः । विविध दुर्गाणि ३ भन्ति । वि द्विष विविध भन्ति
 द्वेषन् । पुर नगराणि च विविध भन्ति राजान दीप्ता वरुणादय ‘एषाम् द्वेषाम् ।
 अयमन्वादेश । पुस वैशद्विषोऽयम्’ । एषा द्विषा स्वभूता पुर इति । नयन्ति शुद्धोऽप्यथ
 नयति सोपसर्गायै दृष्टम् । अयमयन्ति दुरिता येषां स्तोत्राय तिर तिर १ सत इति
 प्राहस्य नामनी (तु या ३, २-) । प्राहमन्युत्पन्नानि सन्तीत्यर्थ ॥ ३ ॥

१ नास्ति कु २ प्रवृद्धज्ञान रवि ३ ३ हित्यते वा यचितुभि सूक्ते ४-५ नास्ति वि मि
 ५-५ अक्षि बाहुभ्या पूरयेत् कु ६-६ त्वमेव नमेन च पूरयति ७ अ त्वमेव च नमेव पूरयति ८
 ७ नास्ति रवि ८- ८ कु द्विष कु ल रवि, बाहुभ्यामिव द्विष अ ९ रक्षन्ति रवि; नास्ति अ द्विष १०
 १० दित्ति स ११ वर्षते वि १२ दुर्गा अत्र, नास्ति रवि. १३-१३ नास्ति रवि १४ नास्ति अ

येद्वृट् ० 'अमी वरणादयो यान्' परिरक्षन्ति, एषां^१ दुर्गाणि शत्रून्^२ कशुपुराणि च^३ वि प्रन्ति । दुरिगाणि च तिरः^४ नयन्ति ॥ ३ ॥

मुद्रल ० राजानं वरणादयः एषाम् स्वकीयवज्रमानानाम् पुरः पुरस्तात् दुर्गं गन्तुं दुःशकानि^५ शत्रुनगराणि वि प्रन्ति विज्ञेयेषु माशयन्ति । तथा द्विपः शत्रून्पि ॥ प्रन्ति । तथा दुरिता यजमान-सम्बन्धीनि दुरिगाणि तिरः नयन्ति विनाशं प्रापयन्ति ॥ ३ ॥

सुगः पन्थां अनुक्षर आदित्यास ऋतं यते । नात्रावस्वादो अस्ति वः ॥ ४ ॥

मुद्राः । पन्थाः । अनुक्षरः । आदित्यासः । ऋतम् । यते । न । अत्र । अवस्वादः । अस्ति । वः ॥ ४ ॥

स्कन्द ० 'सुगः पन्थाः' सुखं गम्यते येन स सुगः पन्थाः । अनुक्षरः कक्षराः^६ कण्डकाः तद्वन्ति । हे आदित्यासः ! ऋतम् यते पश्यथै एषा चतुर्थी । यज्ञं गच्छतः । एतत् श्रावणः सगच्छतेत्यर्थः । न अत्र अवसादः अस्ति वः अत्रेति यज्ञः^७ प्रतिनिर्दिश्यते, न पन्थाः । अन्वादेशे सत्यतुवासात् प्रसङ्गात् । अवसाद् इति स्याद्विः सामर्थ्यादित्यर्थः । न चात्र अस्मद्यज्ञे कश्चिद्विद्विस्ता विद्विषि^८ पुष्पाकृन्नागतानां सत्तामित्यर्थः । 'अथवा अत्रेति'^९ प्रकृतत्वात् पन्थाः प्रतिनिर्दिश्यते । ततोऽवसात्^{१०} गतं दृश्यते । गतोऽप्यत्र एषि नास्ति पुष्पाकृत्, यज्ञात्पदतो ययं प्रसक्तमित्यर्थः । एतत् श्रावणः सगच्छतेत्यर्थः ॥ ४ ॥

येद्वृट् ० शोभनगमनः पन्थाः^{११} आदित्याः । यज्ञं गच्छते^{१२} कण्डकवन्तः अस्तु । अस्मिन् भवताम् अवसादः न अस्ति चक्षुरीदायादिकं^{१३} 'सर्वमेव भवतां अक्षयम्',^{१४} न किञ्चित् त्यागमिति ॥ ४ ॥

मुद्रल ० हे आदित्यासः ! आदित्या ! ऋतम् यते यज्ञं गच्छते भवत्सम्बन्धात् पन्थाः मार्गः सुगं सुखं गच्छे दाक्या अनुक्षरः कण्डकरहितश्च । अत्र अस्मिन् कर्मणि वः पुष्पाकृत् अवसादः भवनत्वात् । एतौ सुगुणिसवद्विद्विषेणः न अस्ति, तस्मादिहाऽऽगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

यं यज्ञं नयथा नर आदित्या ऋजुना पृथा । प्र वः स धीतये नशत् ॥ ५ ॥

यम् । यज्ञम् । नयथ । नरः । आदित्याः । ऋजुना । पृथा । प्र । वः । सः । धीतये । नशत् ॥ ५ ॥

स्कन्द ० यम् यज्ञम् नयथ आरमसमीपं प्रापयथ । प्रापयथो वा सामर्थ्यात्प्रपतिः । प्राप्नुथ । हे नरः ! मनुष्याकाराः आदित्याः । ऋजुना पृथा यीश्वरपर्यम् । प्र वः सः धीतये नशत् । 'नशत्' (निय २, १६) इति स्यात्कर्मा । प्रथयेण पुष्पात् स स्याप्नोति धीतये यजमानस्य प्रशयैः । पुष्पात्प्रशयेन प्रशान्तिरुद्गर्पमित्यर्थः^{१५} ॥ ५ ॥

येद्वृट् ० यम् मनुष्याम् यज्ञम् नयथ नरः । आदित्याः । ऋजुना पृथा, प्र स्याप्नोतु सः भवतां कर्मणे^{१६} ॥ ५ ॥

१-३. अमी दीप्त वरणादयो यान् अं वि^१. २. तथा कु. ३. नास्ति अं वि^२. ४-७. निपटि नि प्रन्ति दुरिगाणि च अं वि^३; 'रिगाणि परितो रवि'. ५. दुर्गाणाणि वि. ६-८. नारित रवि. ९. इ^४ अ. ८. यो कु. ९. 'दात्तं अं अ. १०. अस्ति रवि. ११-११. अथ त्वेति रवि. १२. 'ततो अ. १३. पन्था कण्डकरितः वि अं. १४. 'अतो हे नारिणः वि. १५. 'यते कु. १६-१६. १६ वि अं. १७. प्रशान्तिरुद्गर्पित्यर्थः अ रवि. १८. कर्मणि अं वि^५.

मुद्गल० हे नर ! नेतार १ आदित्या । यम् यज्ञम् ऋतुना यथा अविकल्पेन भार्यैव नवम पार मापयथ,
स यज्ञ न र्धातये युष्मत्पानायां उषभोगाम्य प्र नशत् प्राप्नोति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये द्वाविंशो वर्गः ॥

स रत्नं मर्त्यो वसु विश्वं लोकमुत त्मना । अर्च्यं मच्छत्यस्तृतः ॥ ६ ॥

स । रत्नम् । मर्त्यं । वसु । विश्वम् । लोकम् । उत । त्मना । अर्च्यं । मच्छति । अस्तृतः ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'स रत्नम्' इति तच्छब्दयुक्ते 'सोम्यार्थसम्बन्धो' अर्च्यशब्दोऽप्याहर्षयः । यो युष्मान् स्तीति वन्दते
व, ॥ रत्न रत्नवीर्यम् मर्त्यं वसु धनम् विश्वम् बहु च लोकम् उत अपत्य य त्मना आत्मनैव
अच्छ गच्छति अर्चयिष्ये । अभिगच्छति । प्राप्नोति । अस्तृत आहिसित शत्रुभिः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यो १ भवता कर्मण्युक्तः, स रत्नम् मर्त्यं वास्तयित् व्याप्तं पुत्रं च आत्मनेव अभि
गच्छति आहिसित ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे आदित्या १ स तादृशो भवद्विरनुग्रहीत मर्त्यं मनुष्यं यजमानं अस्तृत केनाप्यहिसित
स रत्नम् रत्नवीर्यम् विश्वम् बहु सर्वं धनम् अच्छ आभिमनुष्येन गच्छति प्राप्नोति । उत अपि च
'त्मना आत्मना' स्वेन सरत्नम् लोकम् अपत्य गच्छति प्राप्नोति ॥ ६ ॥

कथा राधाम सहायः स्तोमं मित्रस्यार्थिभ्यः । महि प्सरो बर्हणस्य ॥ ७ ॥

कथा । राधाम् । सहायः । स्तोमम् । मित्रस्य । अर्थिभ्यः । महि । प्सरः । बर्हणस्य ॥ ७ ॥

स्कन्द० कथा कत प्रकारेण राधाम १ राध साध ससिद्धौ । सामर्थ्यान्वाशान्तर्णीतव्यर्थं । सहाययेम
हे सहाय । आत्विज । मयुत्रादयः । वा । स्तोमम् मित्रस्य अर्थिभ्यः बर्हणस्य च १ । कीर्याम् ।
महि महान्दम् प्सर रूपनामैव । सामर्थ्यान्वाशान्तर्णीतमत्वर्थम् १ । कपवन्तम् । अत्यन्त
शोभनमित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'कथ राधयाम' १ सहाय । स्तोमम् १ मित्रस्य अर्थिभ्यः च । कथ वा महत् रूपम् बर्हणस्य स्तुतः ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे सहाय । सन्निभूता आदित्यः । मित्रादीनां प्रयागात् महि महत् प्सर रूपम् । अत उदुत्तरूपम्
स्तोमम् स्तोमम् कथा केन प्रकारेण राधाम साधयाम ॥ ७ ॥

मा वो घ्नन्तं मा शपन्तं प्रति वोचे देवयन्तम् । सुसौरिव व आ विवासे ॥ ८ ॥

मा । व । घ्नन्तम् । मा । शपन्तम् । प्रति । वोचे । देवयन्तम् । सुसौरिव । व । आ । विवासे ॥ ८ ॥

१-१ नास्ति मि १ वाक्यात् मूले २ २ नास्ति रवि ३ 'सुसौरिव व' ४ 'व' रवि
५ नास्ति रवि ६ यो मनुष्यात् देवत्वं नामकमानो भवति तं मा घ्नन्तं शपन्तं वि' लक्ष ७ नास्ति
अ ८ 'साधयाम अ ९ 'मत्स्यं अ रवि १० १० नास्ति लक्षं वि' ११ 'यं हे कविप
अ' वि'

स्वन्द० मा व युष्माकम् स्वगृहम् प्रन्तम् अपि मां शपन्तम् तप आक्रोशे । आक्रोशन्तमपि प्रति बोधे प्रतिबोधमित्याशासे । देवयन्तम् देवानिच्छन्तम् । यष्टारमित्यर्थ । एतदुक्तं भवति— एतदमत्यन्तं युष्मद्भक्तं, येन युष्माकम् स्वगृहं यष्टारमपि प्रन्तमप्याक्रोशन्तमपि 'मा प्रतिबोध मा च प्रत्याकुञ्चमित्येतदाशास इति । किञ्च मुग्धै इव 'मुग्रम्' (निघ ३,६) इति सुखनाव । इच्छन्तं पदपरण । सुखै परिचरणी व युष्मान् आ विवासे परिचरयमित्याशासे परि चरामि वा । ॥ ८ ॥

घेड्ड० यो युष्मान् देवान् कामयमानो भवति, तम् मां शपन्तम् शपन्तम् वा ताऽहन् प्राप्ते इति मां च प्रतिशपामि । 'सुखानि उरिश्य' युष्मान् परिचरन्त्येव ॥ ८ ॥

मुग्नल० हे निजाद्यो देवा देवयन्तम् देवान् कामयमानं यजमानं यं शत्रु इति, शपन्तम् शपन्तम् व युष्मन्मम मा प्रति बोधे दुरुक्कयनभीत्याह न कथयामि । तथा यजमानं यं शत्रुं शपति तमपि शपन्तम् मा प्रतिबोधे । सर्वद्विदेव विचार्यै शिसणीय इत्यर्थ । अतः तु मुग्धै इव धर्मेरेव व युष्मात् आ विवासे सचंत् परिचरामि ॥ ८ ॥

चतुरशिक्षद् ददमानात् विभीयादा निधातोः । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

चतुर । चिद् । ददमानात् । विभीयात् । आ । निधातोः । न । दुरुक्ताय । स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

स्फन्द० किञ्चिद् "चतुर विद्" चतुर इति सध्यापद् सामर्थ्यादक्षविषयं द्रष्टव्यम् । चिच्छब्द उपमायात् । ददमानात् इति ददातिधारयतिकर्मा । आ निधातो 'इत्येतद्व्युत्पत्तौ सन्ध्यात्', मोरमेव । यथा चतुरोऽक्षान् ददमानात् धारयत कितवान् आ विधातो आ निधानात् तेषामस्यायं प्रति-
- विषयो विधेति । अथ पातविषयि येन मा लेप्यतीति । एव युष्माकम् वरणादीनां प्रसादनं माया सर्वं स्वीया विभीयादित्याशासे । शत्रो विभीयात् । दुरक्तात् । अत एव । उत्तरास्मिन् पादे दुरनस्पृहाप्रतिषेधात् । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् नदादोऽत्र माराद्दुस्वार्थे । दुरक्तामपिपत् । स्पृहा अभिरुचि । माऽभियमभित्यापीत् । मा कश्चिदप्यप्रियं बोधदित्यर्थ ॥ ९ ॥

घेड्ड० प्रसन्नाद् दुरपठकिन्दा करोति— चतुरशिक्षद् इति । चतुर चित् भवान् धारयत प्रतिक्रियया विषये यथा विभीयात आ निधातात् । किमथ चतुरोऽक्षान् पातयति जयत भङ्गवृत्तानिति । इहाक्षेपु निहितेषु चतुरश्चतुर इत्यत्र विभजन्ति । अत्र यदा विभजेभ्योऽधिकारस्थपो भवति तदावेको वा, न तदा लघो भवति । यदा फलवाहो भवति तदा जपः । तस्मात् प्रतिक्रियया यथा विभीयादव दुरक्तात् विभीयात् । तदाह— न दुरुक्ताय स्पृहयेत् इति ॥ ९ ॥

१ मा वा म, वा मा रवि = "उत्त कु ३ 'वापान'वा कु, 'वापान'दे रवि' ४४ अ' वापाने परिचरामि वा विषय अ कु । व रवि ५ यत्पुत्रं वि' एव ६ तद् वि' ल' ७ भाति कु ८ 'व वरस्यमूर्तं मन्तं मा प्रतिबोधे वि' अ' ९ भाति वि' अ' १०-११ एतन्व (११) एते परिचरते वि' अ' । इत्यन्दि ल कु रवि वि' अ' एव ११ भाति अ कु १२-१३ भाति रवि १३ १३ इत्येते दस्युजमेति सम्बन्धे अ कु १४. अतुरकत् अ १५ भाति वि' अ' १६ नृत्तानि वि' अ' १७; मन्वा नेतीति वि' अ' १८ विनवाद् युक्तो १९ इत्येव वि' अ' इति दुरन्त एव १९ भाति मूढे

मुद्गल० अन्तम् शपन्तं च मा प्रतिबोधि इति यदुक्तं तत्रोपपत्तिरुच्यते । दुरुक्ताय न रघुर्येत्
दुष्टं वाक्यं न कामयेत् । किन्तु दुरुक्ताद् विभीषाद् । तत्रावशिष्टो मन्त्रभागः सर्वोऽपि दृष्टान्तः ।
चित् उपमापं । अक्षयते कुर्वतोऽमयोर्मन्ये यः पुमान् चतुरः अतुःसंप्रयाकार् कर्दकाद्
ददमानात् ददतो हस्ते भावयतः पुरात् आ निघातोः कर्दकनिघातपर्यन्तं विभीषाद् अस्य जयो
भविष्यति न भविष्यतीति अन्वयो मीरिति प्राप्नुयात् । अत्र यथा भवं तथा दुरुक्ताद् भेतम्य-
निति धर्मरहरयम् । तस्माद्दं अन्तं शपन्तं मा प्रति बोधि इत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

इति प्रथमाहके तृतीयाध्याये त्रयोविंशो वगः ॥

[४२]

सं पूषन्नभ्वनस्तिर् व्यंहो विमुचो नपात् । सखा देव प्र णस्पुरः ॥ १ ॥

सम् । पूषन् । अभ्वनः । तिर् । वि । अंहः । विमुचः । नपात् । सखा । देव । प्र । तः । पुरः ॥ १ ॥

स्फुटम् 'शीष्णमेतत् सूक्तम्' । महाभक्तमन्त्राभिमेष्यतः प्रतिभवं 'वा त्वे अस्व' विनियोगः । हे
पूषन् । अभनः मार्गात् सम् तिर तिरतिरान्तर्यामिणोऽर्थो मृष्टम्यः । संतारय अस्मान् । वि अंहः
वीर्युपसर्गध्रुवैस्तिर' इत्याख्यातमनुपकल्पम् । वितर अंहः पापं च विनाशय । पापं चापराधपर्ययः ।
हे विमुचो नपात् । संहारकाके सर्वमिदं 'अस्तिवा पुनः सृष्टिकाके विमुचतीति विमुक् प्रजापतिः,
तस्य वीरः । कथं पुनः पूषा प्रजापतेः वीरः । अर्ध्वः पूष्णः, अरात्रा प्रजापतित उत्पत्तिमुत्तिपु
उत्पत्तिभूतेः । आपत्यमाप्रनाम वा नपाच्छब्दः । प्रजापतेरुत्पत्तिः । किञ्च एष देव प्र सखेति
सखतेः सखैर्वा गतिकर्मणो रूपम् (गु. निघ २, १४) । प्रसख प्रयत्न हे देव ! नः अस्माकम् पुरः
अग्रतः । महति 'प्रतिभयेऽस्मिन् पथि अग्रतोऽग्रमयाकां भवेत्यर्थः' ॥ १ ॥

वेङ्कट० हे पूषन् । 'पुरात् मार्गात्' संतारय, पापं च विनाशय । मेधादापो जावन्ते, 'अर्ध्वः पृथिवीति
विमुचो नपात्' उद्विषतिः पूषा । प्रसखतो भव विगमिपूष्णा' अस्माकम् अग्रतः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'सम् पूषन्' इति द्वायं सप्तमं सूक्तम् । वीरपुत्रः कथ्य भ्रात्रिः । गन्धर्वो हन्तुः । पूषा देवता ।

हे पूषन् ! जगत्योषक ! पृथिव्यभिमात्रिदेव ! अन्वयः मार्गात् सम् तिर अस्मान् अभीष्टरूपाने
सन्त्यक् प्रापय । अंहः विघ्नेर्तुं चाप्मानं वि तिर विनाशय । पूषा विशेष्यते— हे विमुचो
नपात् ! नगरिमोचनहेतुः । मेधास्य पुनः हे देव ! पूषन् ! नः पुरः अस्माकम् पुरतः प्र त्वं प्रत्यक्षो
भव पुरतो गच्छेत्यर्थः ॥ १ ॥

यो नः पूषन्धो वृको दुःऽश्वेव आदिदेशति । अपं स्म तं पयो जहि ॥ २ ॥

यः । नः । पूषन् । अश्वः । वृकः । दुःऽश्वेव । आदिदेशति । अपं । स्म । तम् । पयः । जहि ॥ २ ॥

- १-१. वारपेयस्य अ कुः वा जेऽप्य रवि. २. तु. गण्ट ३, ७, १०. ३. 'तिस्र अ कु. ४-५. प्रमितुरप्य
अ कु. † पत्र सूको. ‡ तारिख सूको. § 'एवम् रवि. ५-५. 'अवेऽतिशयतो अनापम्भाप्रान्तिपर्यः अ.
६. नास्ति अ' वि' ल रवि कर्ष. ७-७. 'संत् मार्गात् अ' वि' ल कु कर्ष. ८-८. अ...मुषा वि'.
९. विगिपूषां वि' अ'. १०-१०. नास्ति वि मै'. ११. गमानं मै'. १२. 'पौषकोतोः सूको.

स्कन्द० 'य न पूतर् योऽस्मान् हे पूतर्' अप पाप वृक कुक वृक जादाने इत्यत्र । सेनशर्मणः
 (हृ निघ ३, २४) । परस्वादानपरशोर । दु शैव कुत्सितमुखः । अन्यायोवाचने हि धनेन एव
 सुख जन्यते कुत्सित एव । आदिदेशति सहायभूतिभ्यश्चोरेभ्य गच्छत कथयतीत्यर्थः । वा
 स्म ताम् पय जहि हन्तिरत्र वस्त्यर्थः । सामर्थ्यान्नाजान्तर्णीतिव्यर्थः । अपजहि अपगमय त पयो
 मार्गात् । स्म इति पदपूरण ॥ २ ॥

षेड्डट० य अस्माकम् पूतर् । आहन्त्या स्तेन दु सुख । इहामन्तप्यमिति^१ वदति, तम् पय आ
 जहि इति । 'अस्या उच्यते' भूयते निर्वचनाय ॥ २ ॥

मुद्रक० हे पूतर् । य प्रतिपक्षी न अस्मान् आदिदेशति मनेन मार्गेण न गन्तव्यम् इत्यवज्ञाः
 पयति । कीदत्ता । अप आहन्ता । उक् अस्मदीयस्व धमस्वादात्तः । अपहर्तेत्यर्थः । दु शैव
 सेवितु दु शक । तम् तारता प्रतिपक्षिणम् पय मार्गात् अप जहि स्म अवश्यम् अपाकुत ॥ २ ॥

अपु त्वं परिपन्थिनं सुपीवाणं दुरधितम् । दूरमधिं सुतेरंज ॥ ३ ॥

अप । त्वम् । परिपन्थिनम् । सुपीवाणम् । दूर अधितम् । दूरम् । अधिं । सुते । ज ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'अप त्वम् परिपन्थिनम्' अपेत्युपसर्गं अमयेन^१ अप इत्येतेन^२ आरवातेन सम्बन्धितत्प । य
 पूर्वस्वामुचि क्तस्त्व परिपन्थिनं शमनप्रतिबन्धकरम् सुपीवाणम् गैतत्^३ स्तेननाम, दुरधितम्
 इत्येतेन शीनदतयमसङ्गात् । किं तर्हि । शिवास्तन्वोऽप्यम् । सोपितारम् । दुरधितम् स्तेन
 नामैतत् (हृ निघ ३, २४) शोरम् । दूरम् अधिं सुते अधिश्चब्द 'अधिवरी अनर्बरी' (पा १,
 ४, ११) इति कर्मप्रत्ययमीष पदपूरण^४ । ल्युते गम्यतेऽनपेति लुठि पन्था । दूरमस्मात्
 पय अप^५ अप अजतिर्गत्यर्थः । सामर्थ्यान्नाजान्तर्णीतिव्यर्थः । अपजहि अपगमय ॥ ३ ॥

षेड्डट० अपगमय 'त शमनप्रतिबन्धकर वरोक्ष इतीर'^१ प्रत्यक्षेण च 'दूरतम् आहृत्य'^२ च^३ धनागा
 चेतार मार्गात् अधि^४ दूरम् इति ॥ ३ ॥

मुद्रक० त्वम् तारताम् पूर्वोक्तगुणसुखम् सुते मार्गात् अधि दूरम् आरवम्दूरदेशा प्रति अप अप
 अपगमय । कीदत्ताम् । पारपन्थिनम् मार्गप्रतिबन्धकम् । सुपीवाणम् तत्कारूपम् । दुरधितम्
 कौटिल्याना सङ्घेताम् ॥ ३ ॥

त्वं तस्यं द्रुयाग्निोऽपशंसस्य कस्यं चित् । पदाभि तिष्ठ तर्पुषिम् ॥ ४ ॥

त्वम् । तस्यं । द्रुयाग्निं । अपशंसस्य । कस्यं । चित् । पदा । अभि । तिष्ठ । तर्पुषिम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० त्वम् तस्य द्रुयाग्निं द्रुयम्^१ त्वं च राजमयम् पत्र^२ वायुष्यम्, तद्वा^३ द्रुयाग्निं

१ १ नाग्नि इति २ अस्मान् अ^३ ति^४ ३ ३ 'य नि ति' † इत्यत्र ति^५ एव ४ ४ अरे
 ५० अं ए इ ५ धनाग अ^६ ६ मनेन मूढो ० नाग्नि इ ८ 'अपक इति ९ मे^{१०} इति
 १० 'पूरण इ ११ नाग्नि अ इति १२ १२ त २ ति^{१३} अ^{१४} † इत्यत्र ति^{१५} एव १२-१३ नाग्नि
 इ ३ इत्यत्र ए अ^{१६} ति^{१७} अ^{१८} इति^{१९} १४ नाग्नि ति^{२०} अ^{२१} इ १५ अपजहि अ^{२२} ति^{२३}
 १६ इति वापरीण अ इ १७ अस्मात् इति इति १८ अस्मात् अ इ १९ त इति

तस्य द्रवाकिनः । अथशंसस्य स्तेननामैतत् (तु. निघ ३, २४) । चोरस्य कस्य अपि स्पृशतस्य । अथवा 'कम्' (निघ ३, ६) इति सुसन्नाम^१ । सुसन्नापि । त्वां पविचरवोऽपीत्यर्थः । पदा पदेन अग्नि तिष्ठ आत्मानम्^२ तदुपिम् तदुपित्रीम् दु-स्यपित्रीम्^३ । कम् । सामर्थ्यात् 'इयुं शक्तिं' वा । श्लेषनाम वा तदुपिस्तदः (तु. निघ २, १३) । अस्मद्विपर्यं श्लेषम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रत्यक्षपरोक्षहरणमुक्तस्य स्तेनस्य अन्वयतरस्य अपि पादेन^४ अग्नि तिष्ठ बलम् ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे पूषन् ! त्वम् तस्य चोरस्य तदुपिम् परसन्नापकं देहम् पदा अग्नि तिष्ठ भवदीयेन पादेनात्म्ये तिष्ठ । कीदृशस्य । द्रवाकिनः प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहाराश्चेति यत् इयं तदुक्तस्य । अथशंसस्य अस्मासु अथम् अग्निष्टं शंसतः कस्य चित् अग्निर्दिष्टविशेषत्वात्^५ ॥ ४ ॥

आ तत् ते दक्ष मन्तुमः पूषन्वो वृणीमहे । येन पितृनचोदयः ॥ ५ ॥

आ । तत् । ते । दक्ष । मन्तुः । पूषन् । अर्थः । वृणीमहे । येन । पितृन् । अचोदयः ॥ ५ ॥

स्कन्द० आ तत् ते दक्ष मन्तुमः यत् त्व स्मृतं हे दक्ष ! तपसां चोरणां योवचपयितः !^६ वृणीष्य ! वा । मन्तुना । मन्तुर्जननम्, 'तद्देहं पूषन् ! तवा' अर्थः पालनम् आ वृणीमहे प्रार्थयामहे । येन अस्मदीयान् पितृन् अपि अचोदयः प्रेरितवान् । 'महस्तु प्रतिभयेपु' वा अन्वयि वा प्रेरितवानस्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आ वृणीमहे तन्^७ रक्षन्^८ तव दक्षीणम्^९ ज्ञानम् ! येन पितृन् अद्विरसः पणिभिरपहृतासु गोषु अचोदयः ५ ॥

मुद्गल० हे मन्तुमः ! ज्ञानवद् ! दक्ष ! वृणीष्य पूषन् ! ते स्वदीयम् तन् अतः तारक्ष रक्षणम् आ वृणीमहे सर्वतः प्रार्थयामहे । येन रक्षणैव पितृन् अद्विरःपशूतीन् विवृदेहान् अचोदयः प्रेरितवानसि । तत्रक्षणमिति पूर्वशान्भवः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये षष्ठविंशो वर्गः ॥

अर्था नो विश्वसतीमग्निं हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि सुपर्णा कृषि ॥ ६ ॥

अर्थः । नः । विश्वसतीमग्निं । हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि । सुपर्णा । कृषि ॥ ६ ॥

स्कन्द० अथ नः विश्वसतीमग्निः । अथ शक्तः पदपूर्णाः । अग्निचेत्यस्य वा^{१०} अर्थः । अग्नि ष नः अत्मानं हे विश्वसतीमग्निः । बहु सोमं धनं यस्य स विश्वसतीमग्निः, तस्य सम्बोधनं हे^{११} विश्वसतीमग्निः । हिरण्यवाशीमत्तम । 'वाशी' (निघ १, ११) इति वाहनात् । हिरण्यस्यग्नी प्रीतिकरं हितरमणा दासित्वात्वेन^{१२} 'वाक्' यस्य स हिरण्यवाशीमत्तमः,^{१३} तस्य सम्बोधनं हे हिरण्यवाशीमत्तम ! । धनानि सुपर्णा सुसंभ्रवीयानि^{१४} कृषि कुर्व । यानि धनानि कृषुं यमं प्रसिप्याः, तानि सुलभानि कुर्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

१. 'वाशी' अ. २. अन्वय रवि. ३. नास्ति कु. ४-४. स्पृशति अ कु. ५. पदेन अ^२ वि. ६. 'विश्वसतीमग्निं वि. ७. 'अग्निः' मूको. ८-८. तद्वत् सुपर्णा वातः अ. † नाग्नि रवि. ९-९. मत्तम अ. १०. वर ! अ^२ वि^२ तपे स. ११-११. सुष्टितम् वि^२ अ^२. १२. नास्ति अ. १३. नास्ति रवि १४-१४. नास्ति अ; यस्य वाक् त^२ कु. १५. सुसंभ्रवीयानि कु; संभवति अ.

वेङ्कट० अथ अस्माकम् विश्वकल्याण! अतिशयेन^१ हिरण्यवापुक्त^२ धनानि सुदानानि कुरु ॥ ६ ॥

सुदल० हे विश्वतीभग! वृद्धधनपुक्त^३ हिरण्यवासीमतम्^४ अतिशयेन सुवर्णमयापुधवन्^५ पूयन्^६ अथ पूर्वोक्तस्मदीयप्रार्थनानन्तरम् ॥ अस्माकम् धनानि सुवर्णमभिमुक्तादीनि सुपणा सुष्टु दानमुक्तानि वृषि कुरु ॥ ६ ॥

अति नः सुदचतौ नय सुगा नः सुपर्था कृणु । पूर्षन्निह कर्तुं विदः ॥ ७ ॥

अति । न । सुधते । नय । सुगा । न । सुपर्था । कृणु । पूर्षन् । इह । कर्तुम् । विदुः ॥ ७ ॥

रक्तन्व० अति न उच्यते नय न अस्मान् सखत गच्छत 'अतिरपरोभनम् नय' प्रापय अभिप्रेत वेत्तम् । न य येन केनचित् पथा । किं तर्हि । सुगा सुगमनेन । न अस्मान् सुपर्था शोभतेन^७ पथा कृणु करोति क्रियासामान्यरथन^८ सामर्थ्यादिह भयने वर्धते । नय । हे पूयन् । इह पथि यद्वम् आसीत् कर्म रक्षायम् विदुः जानीहि । ज्ञानेन य अत्र करण प्रतिपादयेत् । कुवित्वर्थः । तत्र होतव्यं कर्म यत् पथि रक्षणम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० श्रीरै^१ सप्ततान् अस्मान् 'अतिशयेन नय' । सुपणेन^२ शोभतेन^३ पथा^४ य अस्मान् कृणु । पूयन्^५ अध्वनि प्रज्ञान एवमभवेति ॥ ७ ॥

सुदल० सखत अस्मद्भाषनाय प्राप्नुवत यान् न अति अस्मान् अतिशय नय अध्वन् प्रापय । न अस्मान् सुगा सुष्टु गन्तु शक्येन सुपर्था शोभनमार्गेण वृष्टु गन्तुं कुरु । हे पूयन् ॥ अध्वनि कर्तुम् प्रज्ञानम् अस्मद्दक्षयक्यम् विदुः जानीहि ॥ ७ ॥

अभि सुयंसं नय न नवज्वारो अध्वने । पूर्षन्निह कर्तुं विदः ॥ ८ ॥

अभि । सुयंसम् । नय । न । ननुऽन्वार । अध्वने । पूर्षन् । इह । कर्तुम् । विदुः ॥ ८ ॥

रक्तन्व० अभि सुयंसम् नय शोभनमकम् अभि नय प्रापयास्मान् प्रति । हेऽसभ्यमित्यर्थः । यस्मात् न नवज्वार अध्वने ज्वरसम्भारवात् उद्यतोऽत्र सुसुप्तोऽप्येते । सा नया वक्ष्ये स नवज्वार भयदन्तुमुपक्षितः । 'अध्वने ॥ समर्थे'^{१०} । यस्मान् सुसुप्तितो जायमान गन्तुं शक्नोतीत्यर्थः । अथवा गवदन्तुं गवदन्ति पुन पुन सन्नापयतीति गवज्यारोऽपि रादित्यो वा उच्यते । नवज्वार पुरस्तादुपधरोऽप्यत्र सामर्थ्यानुपमार्थोऽपि दृश्यः । नवज्वारो न 'अग्निश्चि वादित्य इव वा'^{११} । यथादित्यादित्यो वा प्रापयति तद्वदित्यर्थः । किमर्थम् । अध्वने मार्गार्थम् । पथ्यदनार्थमित्यर्थः । किञ्च पूयन् इह कर्तुम् विदुः । अथवा प्वमन्यया अस्या ऋषोऽर्थयोजन्य—शोभना यवता यस्मिन् 'स सुयवत'^{१२} स सुयवत सन्त देस प्रापयास्मान् नवज्वार इव । किञ्च अध्वने पूयन्निह । अध्वन् इति सत्समर्थे चतुर्थी । इहत्वनेन समानाधिकरणे । इह अध्वनि हे पूयन् कर्तुं रक्षयात्पमानं कर्म^{१३} विदुः ॥ ८ ॥

१ नास्ति विं लक्षे २ 'स्वराज्यिक कुरु रवि शोधः' 'स्वराज्य कुरु रवि'^{१३} ३ ३ अति नय शोभनं अ
भिनय कुरु ४ सुगमने न कुरु ५ 'पयन कुरु ६ नास्ति विं ल' ७ ७ 'शोभने न विं लक्ष अभिनय
विं ल' 'शोभने सुग' अ ८ 'गमनेन कुरु विं ल' अ २ रवि ९ नास्ति विं लक्षे १० १० स न अध्वने न
ममर्षो अध्वने कुरु ११ अग्नि आदित्यो वा इव अथ कुरु १२ ॥ ११ नास्ति रवि १३ रक्षयात्पमानं रवि

वेङ्कट० 'अभिनयं अस्मान्, सुखवत्सम्' देशं प्रापय । न च^१ नवज्वालो दवाग्निः अल्पे भवतु^२ ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे पूषन् । सुखवत्सम् शोभनवृष्णेपलङ्कितं सर्वोपधिपुक्तं देशम् अभि नय अस्मान् अभितः प्रापय । अल्पे मातार्णवज्ज्वारः नूतनः सन्तापः न सपत्नियग्नि श्रेयः । मार्गे गच्छतामस्माकम् इदानींवनः क्लेशः कोऽपि मा भूदित्यर्थः । पूषन् ! इह 'इत्यादि पूर्ववत्' ॥ ८ ॥

शुग्धिं पूधिं प्र यंसि च शिशुहिं प्रास्युदरम् । पूर्वाग्निहं कर्तुं विदः ॥ ९ ॥

शुग्धि । पूधिं । प्र । यंसि । च । शिशुहि । प्रासि । उदरम् । पूषन् । इह । कर्तुम् । विदः ॥ ९ ॥

स्कान्द० शग्धिं पूधिं 'शग्धि' (निघ ३, २०) इति याज्याकर्मा । याज्याया चात्र दानं लक्ष्यते । देहीति^१ । पूधिं पूषय । बहु देहीत्यर्थः । मा च^२ निकृष्टम् । किं तर्हि । ॥ यंसि च यच्छतिर्दानार्थः । लोहर्षे चात्र लट् । प्रयच्छ च । प्रकृष्टं च देहीत्यर्थः । दद्या च शिशुहि श्वति संस्कारार्थः । संस्कृत्य । सर्वोपधेयार्थं कुर्वित्यर्थः । प्रासि मा पूषे । लोहर्षे चात्र लट् । प्रासिपूरय वासदीयम् उदरम् । शीतलोपायं वासाङ्कं कल्पयेत्यर्थः । किञ्च पूषन् । इह कर्तुम् विदः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० शक्ते भय, पूषय कामान्, प्रयच्छ धनानि, संस्कृत्य वासान्, पूषय च उदरम् ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे पूषन् । शुग्धिं अस्माननुग्रहीतुं शक्ते भय । पूधिं अस्मद्गुरुं धनेन पूषय । किञ्च प्र यंसि च अन्वयदेशितं धनु प्रयच्छ । शिशुहि अस्मान् सर्वेषु मध्ये वीक्षणीवृत् । तेजस्विनः कुर्वित्यर्थः । उदरम् अन्नदीयम् प्रासि भृष्टाङ्गेन पूषय । पूषन् ! इह 'इत्यादि पूर्ववत्' ॥ ९ ॥

न पूषर्णं मेधामसि सूक्तेरग्निं गृणीमसि । वर्धन्ति दस्मर्मीयहे ॥ १० ॥

न । पूषर्णम् । मेधामसि । सुउक्तैः । अग्नि । गृणीमसि । वर्धन्ति । दस्मम् । ईमहे ॥ १० ॥

स्कान्द० न पूषणम् मेधामसि 'मिथतिरज्योशर्क्या' (वा ४, २) । वाज्रोशामः । नायोप्याभिः स्तुतिभिः स्तुम इत्यर्थः । किं तर्हि । सूक्तैः शोभनैः बचनैः अग्निं गृणीमसि अग्निष्टुमः । अग्निष्टुत्य च यन्मि धनानि दस्मम् 'शौराणां तमसां' 'शेषक्षयिताने' दर्शनीये वा ईमहे वाचामहे ॥ १० ॥

वेङ्कट० न ययम् पूषणम् आशोशामः, किन्तु सूक्तैः अग्निष्टुमः, धनानि दर्शनीये वाचामहे ॥ १० ॥

मुद्रल० पूषणम् वेदम् न मेधामसि अयं न विन्दामः । किन्तु सूक्तेः वेदार्थैः अग्निं गृणीमसि स्तुमः । दस्मम् दर्शनीये पूषणम् वर्धन्ति धनानि ईमहे वाचामहे ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये षड्विंशोऽध्यायः ॥

१-१. अभिनयवत् अ^१ जि^१ 'पुष' कु. २. वा वि^१. ३. नास्ति अ^१ वि^१. ४ च. नास्ति कु. ५. देवि अ कु. ६. नास्ति अ. ७. तपसां अ कु. ८. आशोशामः वि^१ अ^१.

[४३]

कद् रुद्राय प्रचेतसे मीळुष्टमाय तव्यसे । वोचेम श्ननम हुदे ॥ १ ॥

कत् । रुद्राय । प्रऽचेतसे । मीळुःऽर्तमाय । तव्यसे । वोचेम । शम्ऽर्तमम् । हुदे ॥ १ ॥

स्कन्व० 'वीष्णं समाप्य पद् रीध्' (वृ. वृदे ३, १०८) । 'सं पूषन्' इत्येतत् वीष्णं समाप्य 'कद्रुद्राय' इत्येताः पदूच्ये रुद्रदेवत्याः प्रत्येतव्याः । कद् रुद्राय प्रचेतसे प्रवृद्धज्ञानाय मीळुष्टमाय 'मीळु' (निघ २, १०) इति धननाम । तद्वाच् मीड्वान् । अथवा निड् सेक्ते इत्यत्र मीड्वान् सेक्ता मध्यमस्थानत्वाद् वर्धिता रुद्रः । अतिशयेन मीड्वान् मीळुष्टम, तर्हि मीळुष्टमाय । तव्यसे तवतिर्बुद्धिकर्मां (वृ. या ९, २५) । वृदाय । वोचेम शन्तमम् सुस्तमम् हुदे हृद्यपस्य । मनसः प्रीतिरुत्तरित्यर्थः । कम् । सामर्थ्यात् स्तोमम् ॥ १ ॥

पेळुष्ट० 'कदा यमम् रुद्राय प्रचेतसे सेक्वुत्तमाय वृदाय' इत्यस्य शन्तमम् स्तोमम् वोचेम इति लोतुकामस्य वचनम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'मीळुष्टमाय' इति लघ्वर्थमष्टमं सूक्तम् । योरुपुषः कण्व ऋषिः । गायत्री ऽण्वः । 'पाले प्रजाः' इत्यन्त्याऽनुऽण्वः । यदो देवता । 'यथा नो मित्रः' इत्येषा मित्रावरुणदेवताका य । 'अको सोम' इत्यादिरन्त्यपुषस्तु सोम्य ऋषे ।

एत् कदा रुद्राय वृत्तश्रामकाय देवाय शन्तमम् अतिशयेन सुस्तमं लोमम् वोचेम इति कीदृशाय । प्रचेतसे प्रवृद्धज्ञानयुक्ताय मीळुष्टमाय सेक्वुत्तमाय । अमीष्टकामवर्षाविर्यर्थः । तव्यसे अतिशयेन प्रवृद्धाय हुदे अस्मदीयइतिप्याय ॥ १ ॥

यथा नो अदितिः कत् पश्वे नृभ्यो यथा गवे । यथा लोकाय रुद्रियम् ॥२॥

यथा । नुः । अदितिः । कत् । पश्वे । नृभ्यो । यथा । गवे । यथा । लोकाय । रुद्रियम् ॥२॥

स्कन्व० कथं च पुनर्वीचिनः । यथा नः अदितिः यथा नः अस्माकम् अदितिः अनुपक्षीणो रुद्रः कत् कुर्यात् । दद्यादित्यर्थः । इत् । पश्वे सर्वत्र द्वितीयाथे चतुर्थी । पश्वश्च अधादिपशुजातम् वृन्मः 'नृत् परिचाराकांश्च मनुष्यान्' । यथा च गवे' यां गोजातम् । यथा च' लोकाय लोकात्मपरत्वं । कीदृशम् । रुद्रियम् रुद्रार्हम् । कत्पुद् एव दातुमर्हति नः-यः कश्चिदित्यर्थः । अथवा एव इत्याद्याः स्याथं एव 'तादृष्यंचतुर्थ्यः' । अदितिरिति, अदितिश्चन्द्रोऽनुपक्षयवचनः । द्वितीयाथे चात्र प्रथमा । यथा नः अस्माकमादितिश्चतुष्षथं कुर्यात् पश्चात्पर्यमिति । यथाऽस्मदीयानां पश्चा-दीनामनुपक्षयं कुर्यादित्यर्थः । अथवा अदितिरिति स्वार्थे एव प्रथमा । नः इत्यपि चतुर्थी । यत्' श्रियमाणम् कत् सामर्थ्यात् पालकम् । यथा अस्मदीयं पश्चात्पर्यं च पालनं कुर्यादित्यर्थः ॥

१. पद् रीद्वान् अ वृ. २. मीड्वान् नुः मीड्वान् अ. ३-३. नास्ति अ' वि'. † नास्ति वि'.
४-४. नास्ति वि मे'. †-† पाले प्रजा सूको. ५. यथा वृ. ६. नास्ति रवि. ७. नास्ति वृ. नर अ.
८-८. तारथ्ये चतुर्थी अ रवि. ९. यथा न रवि. १०. नास्ति रवि. ११. नृभ्यो यथाऽप्यत्रमरपरिपार्श्वे चान्तं
चतुर्थात्पर्यः अ वृ.

कीदृशम् अनुपपन्नं पालनं वा । उच्यते । रुद्रियं रुद्रार्हेति । यथा, मोऽस्माकम्^१ अदितिः करत् पथाद्यनुपपन्नपालनानाम् अन्यतमं^२ तथा कटुद्राय योचेम शतमं स्तोममित्येवमस्या^३ ऋषो यथासन्दुभुतेः पूर्वपर्यैकवाक्यता ॥ २ ॥

वेङ्कट० यथा अस्माकमित्ये पृथिवी भेषजं पश्नादिभ्यः कुर्यादिति^४ ॥ २ ॥

मुद्रल० अदितिः भूमिः नः अस्माकम् रुद्रियम् रुद्रसम्बन्धि भेषजम् यथा येन प्रकारेण सिध्यति तथा करत् करोतु । यथा येन प्रकारेण पक्षे अस्मदीयमहिषादिपक्षे नृभ्यः अस्मदीयपुरुषेभ्यः शिरोपेण गवे गोलाभये हितम् रुद्रियं सिध्यति तथा करोतु । किञ्च तेषां अस्मदीयापत्याय रुद्रियं यथा सिध्यति तथा करोतु^५ ॥ २ ॥

यथा नो मित्रो वर्हणो यथा रुद्रधिकैतति । यथा विश्वे सृजोर्पसः ॥ ३ ॥

यथा । नः । मित्रः । वर्हणः । यथा । रुद्रः । चिर्वैतति । यथा । विश्वे । सृजोर्पसः ॥ ३ ॥

स्कान्द० 'तृतीया^६ न तु केवला । सद् मित्रावरणाभ्यां संस्तवः प्रथमोऽर्थे । 'द्वितीयेऽपि विश्वेदेवे'^७ । 'तृतीया इत्यस्य न रीद्रियेवो केवला । किं तर्हि । सद् मित्रावरणाभ्यां रुद्रस्वर्गं संस्तवः प्रथमोऽर्थे । द्वितीयेऽपि विश्वेदेवे'^८ सद् । कुत एतत् । अगक्षनेषु दर्शनान्, बुद्धदेवताकारस्य च'^९ वचनात् । एवं ब्राह्म — 'तृतीया न तु केवला । मित्रेण परमेनां विश्वेदेवेः संस्तवः' (रुद्रे ३, १०८-१०९) इति । इहापि 'तृतीयायां^{१०} सद् मित्रावरणाभ्यां संस्तवः प्रथमोऽर्थे' इत्येतावता रिद्धे 'तृतीया न तु केवला' इति वचनं 'सप्तस्त्रयां तृतीयायाम्'^{११} अकैरल्लुद्रदेवस्यसिद्धयर्थम् । वरणात्, द्वितीयेऽर्थे विश्वेदेवेस्तद् संस्तव इति सिद्धम्^{१२} । यथा च नः अस्मान् मित्रः वर्हणः च । तथा च रुद्रः एव स्वयम् चिर्वैतति जानाति^{१३} यथा च विश्वे देवाः । किञ्च । साकाङ्क्षस्यैव विकेतस्तीत्यनुपपन्नम्^{१४} । विकेतस्ति जानाति । कीदृशाः । सृजोर्पसः सग्रीषमाण्याः । यथा मित्रादीनां देवानामपि प्रकाशा भवेम तथा कदा^{१५} रुद्राय योचेम स्तोममित्यर्थः । एवमनयोरेष्वचोः^{१६} यथा नो अदितिः करत् पथाद्यनुपपन्नपालनानामन्यतमं^{१७} यथा चापि मित्रादयो देवा अपि विकेतस्ति, तथा कदा रुद्राय योचेम शतमं रुद्रयस्य स्तोममिति यथासन्दुभुतेः पूर्वपर्यैकवाक्यताभावात्^{१८} तस्याश्च रुद्रमाधान्याद्वनयोरपि रुद्रमाधान्यसंवादनमन्ते, निघण्टुवत्त्वं मित्रादीनाम् । तत्र यद् भगवता हीमकैमोक्तम् — 'तृतीया न तु केवला । सद् मित्रावरणाभ्याम् संस्तवः प्रथमोऽर्थे' इति, तत् एवोक्तं^{१९} पर्येष्यम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यथा अस्मात् मित्रावरणौ जानीवो रुद्रस्तुतिवृत्तान्, यथा वा स्वयम् रुद्रः, यथा वा सर्व एव देवः एकीभूताः, तथा कदा योचेतेति^{२०} ॥ ३ ॥

१. 'एवम्' भूको. २. 'वयम्' अ. ३. नामिअ. ४. 'नास्ति' अं' ति'. ५. 'न. वास्ति' ति. † रुद्रभूको.
६. यथा नो मित्रो वरः एतं' रति. ७-७. नास्ति रति. ८-८. नास्ति अ. † रुद्रस्येव कु. ‡ एव कु.
९. 'तु' च रति. १०. नास्ति भूको. ११. एतीया रति. १२-१२. 'स्त्रयात्पुत्रोपयाः' रति. १३. 'देवेः' रति. १४. निघ. रति. १५. विवेकस्तित्यनुपपन्नं यद् अ कु, विकेतस्तित्यनुपपन्नः रति. १६. तथा कदा अ कु. १७. 'नदेतेर्बर्हणेऽचोः' कु. १८. 'अन्वयात्' अ कु. १९. 'इत्यादयो' अ कु.
२०. नास्ति कु. २१-२१. नास्ति अं' ति'. † 'एतं' कु; रुद्रः एतं' अ. ‡ 'योषा' अ.

मुद्रल० मित्र ददन च न भस्माद् यथा चैन प्रकारेण चिकेतति अनुग्राह्यत्वेन पानाति ।
 इदं अपि यथा चिकेतति । सजोपस्य समानप्रीत्य चित्ते सर्वे देवा यथा चिकेतन्ति । तथा भवति
 शेष ॥ ३ ॥

गाथपतिं मेघपतिं रुद्रं जलापमेपजम् । तच्छंयोः सुन्नमीमहे ॥ ४ ॥

गाथपतिम् । मेघपतिम् । रुद्रम् । जलापमेपजम् । तत् । श्चंयोः । सुन्नम् । ईमहे ॥ ४ ॥

स्फुट० गाथपतिम् मेघपतिम् गाथा स्तुतिरक्षणं वाक्, तस्या अधिपति स्वामिन्म् । स्तुतिभि
 स्तुत्यमित्यर्थः । मेघपतिम् यज्ञाना स्वामिन्म् । रुद्रम् जलापमेपजम् 'जलापम्' (निघ ३६)
 इति सुन्ननाम । तस्य भेषजमीपचमूतम् । सुन्नस्योत्पादकमित्यर्थः । तच्छंयोः शोणितोत्पादकमित्यर्थः ।
 यच्छंयोः शोणितोत्पादकमित्यर्थः । यदस्मिन्तोरुत्पादकं तत् सुन्नम् शयो सुन्नकामस्य यज्ञमानस्यात्मनो वा कृत्वा
 एतस्य रूपरथाय ईमहे वाचामहे ॥ ४ ॥

शेडुट० 'स्तोत्रपतिं यज्ञपतिम् रुद्रम् सुन्नकरभेषजम् वाईत्यतस्तस्य शयो यत् प्रजाविपयं सुन्नम् तत्
 वाचामहे' ॥ ४ ॥

मुद्रल० रुद्रम् अभिलक्ष्य ययम् शयो वृहस्पतिपुत्रस्य सन्ध्याय प्रसिद्ध सर्वप्रजान्मो इष्टम्
 सुन्नम् सुन्नम् ईमहे वाचामहे । कीरता रुद्रम् । गाथपतिम् स्तुतिपालकम् । मेघपतिम् यज्ञपालकम् ।
 जलापमेपजम् सुन्नरूपीयभेषजम् ॥ ४ ॥

यः शुक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते । श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥ ५ ॥

य । शुक्र इव । सूर्यं । हिरण्यमिव । रोचते । श्रेष्ठं । देवानाम् । वसुः ॥ ५ ॥

स्फुट० यः रुद्र शुक्र इव सूर्यं यथा शुक्रवर्णं सूर्यं । हिरण्यमिव यथा च हिरण्यम् रोचते
 तद्वद्वीर्येण दीप्यते । श्रेष्ठं च देवानाम् मध्ये वसु धनवान् प्रसस्यो वा । 'यच्छंयोः शोणितो
 उत्पादकमित्यर्थः' ॥ ५ ॥

शेडुट० य रुद्रः शुक्रवर्ण इव सूर्यं हिरण्यमिव रोचते श्रेष्ठं देवानाम् वासवित्ता । उत्तरत्र सप्तम्य ॥ ५ ॥

मुद्रल० य रुद्रः सूर्यं इव शुक्र सूर्यवत् दीक्षिमान् हिरण्यमिव रोचते । यथा सर्वेषां प्रसिद्धं
 हिरण्यं प्रीतिकरं भवति तथा रुद्रोऽपि । स च देवानाम् सर्वेषां मध्ये श्रेष्ठं वसुं निदानं
 देवसु ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टक तृतीयाध्याये षड्विंशो वर्गः ॥

१ स्तुत्यमित्यर्थः २ शोणितं कु, 'यत् सूर्यं अ ३- 'यथा इति ४ नास्ति सूत्रे
 ५ सुन्नकरभेषजं अ कु ६ ६ नास्ति अ' इति । 'यत् सूर्यं अ ३- 'यथा इति ४ नास्ति सूत्रे
 ७ य रुद्र इव व सूत्रे ८ नास्ति इति ९ सर्वं वा अ इति १० १० 'यथा देवतावत्तया दीप्यते'
 ११ इति १२ नास्ति अ १३ नास्ति अ' इति' अ इति इति

शं नः कर्त्तव्येते सुगं मेपायं मेध्ये । नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥ ६ ॥

शम् । नृ । कर्त्त० । अर्धेति । सुगम् । मेपायं । मेध्ये । नृभ्यं । नारिभ्यः । गवे ॥ ६ ॥

स्कन्द० ॥ १ शम् न वरति शम् सुखमस्माक स्वगृहाय करति करोतु । अर्धेते 'अर्धा' (निय १ १४) इत्यवनाम । अथाय । सुगम् स्वधिगमम् । सुधियमित्यर्थ । अथवा नृ सुगमिति समुचीयमाने पठे । सुख च सुय पन्थान च अश्वाय नरोदिवत्यर्थ । न च केवलमय अर्धेते । किं तर्हि । मेपाय मेधे च नृभ्य नारिभ्य च गवे च ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सोऽस्माकम् अश्वादीनां शोभनगमनं सुखं करोतु ॥ ६ ॥

मुद्रल० ॥ अस्माकं सम्बन्धिष्वयं अर्धेदादिभ्यः सुगम् सुपु गन्धम् शम् सुकम् करति देव करोति । अर्धेते अश्वाय मेपाय मेपजातिपुरुषाय मेधे राज्ञात्वीपक्षिषु नृभ्य 'पुरपेभ्य नारिभ्य' शत्रीभ्य गवे गोजातये ॥ ६ ॥

अस्मे सोमं धियमधि नि धेहि शतस्यं नृणाम् । महि श्रवंस्तुविनृम्णम् ॥ ७ ॥

अस्मे इति । सोमः । धियम् । अधि । नि । धेहि । शतस्यं । नृणाम् । महि । श्रवं । तुविनृम्णम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० ॥ 'तिस्र सोमः' (द्रु शूदे ३, १११) । तिस्र एवा अत्र सोमदेवत्वाः । अस्मे अस्मासु हे सोम ! धियम् अधि नि धेहि अधिरात् 'अधिपरी अनर्पकी' (पा १, ४, ११) इति धर्म प्रवचनीय पदपूर्णा । निधेहि स्थापय । अस्मभ्य देहीत्यर्थ । कियतीम् । उच्यते । शतस्यं नृणाम् मनुष्यसंघस्य सोम्याम् । अद्यन्तमहतीमित्यर्थ । महि श्रवं महश्च यथा तुविनृम्णम् बहुपक्षीपैतम् । मल च वदित्यर्थ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सोमं धियम् । अस्मासु सोम ! धियम् अधि नि धेहि मनुष्याणाम् शतस्य पर्याप्तम्, महश्च मल बहुपक्षम् ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे सोम ! देव ! नृणाम् पुरपाणाम् शतस्य पर्याप्तम् धियम् अग्नि अस्मासु अधि नि धेहि धारिष्वेन स्थापय । तथा महि महश्च तुविनृम्णम् प्रभूतबलपुङ्गवम् अत्र अन्नम् अधि नि धेहि ॥ ७ ॥

मा नः सोमपरिवाधो माऽरातयो जुहुरन्त । आ ने इन्दो वाजे मज ॥ ८ ॥

मा । नृ । सोमऽपरिवाधं । मा । अरातय । जुहुरन्त । आ । नृ । इन्दो इति । वाजे । मज ॥ ८ ॥

स्कन्द० ॥ मा न अस्मात् सोमपरिवाध सोमस्य परिचाषितार अपहृतांरो राक्षसाश्च, मा वा अरातय शत्रव जुहुरन्त हृन्तेर्वा हृन्तेर्वा समोहनार्थस्यैवार्थम् । मा यदेभ्यः नारि समोद प्रापिपन्नित्यर्थ । स्वमपि न अस्मात् हे इन्दो ! सोम ! वाजे समानवामैतम् (द्रु निय २, १७) । सामामह्यान्तीये च्ये समान एव वा आ मज सेवस्व ॥ ८ ॥

१ नास्ति इति २ नास्ति अ कु ३ अस्ति अ ४ उचिते इति ५ सोमनामं नृ विं इति ६ इत्यम् अं विं ७ नास्ति वि ८-८ नास्ति वि ९ ९ सोमपरिवाध अ १० पर्याप्तं कु अं विं ल ११ नास्ति वि मै १३ ५ इति १४ सोमो संयमं अ कु

वेङ्कट० मा अस्मान् अपहृत्वारं हिसन्तु सोम^१, मा च क्षत्रव । स्वम् अस्मान् इन्दो^२ सउग्राम सेवस्व ॥ ४ ॥

मुद्गल० सोमपरिवाध सोमस्य परितो वायका वागरहिता न अस्मान् मा लुहुरत मा हिसन्तु । तथा अरातय क्षत्रव मा लुहुरन्व । हे इन्दो^३ सोम^४ वाजे बलविषये न अस्मान् आ मा सर्वत सेवस्व ॥ ४ ॥

यास्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन् धाम्ब्रुतस्य ।

मूर्धा नाभा सोम वेन आभूपन्तीः सोम वेदः ॥ ९ ॥

पा । ते । प्रजा । अमृतस्य । परस्मिन् । धाम्ब्रुतस्य । मूर्धा । नाभा । सोम । वेन । आभूपन्ता । सोम । वेद ॥ ९ ॥

स्फन्त्० या ते प्रजा पृथीनिर्देशात्^१ परिचारका इति वाच्यनेप । या ते एव परिचाराका कामदाया प्रजा । अमृतस्य कामरघर्मेण । परस्मिन् धाम्ब्रुतस्य वेद्यारत्ने स्थाने । ज्ञातस्य वातस्य प्राप्तस्य । वेदित्यस्य^२ सप्त हरयर्भे । अचरत्तदश्रुतेस्तपस्त्रयोऽप्याहर्तव्य । ता मूर्धा मूर्धनि प्रधानभूते । नाभा पृथिव्या माभिरव्यानीये उच्यतेद्यारत्ने स्थाने । हे सोम^३ वेन वेनति कान्तिवर्मा (द्रु निप २,५) । कामयस्व । किञ्च आभूपन्ता सोम । वेद आभूपन्तीरित्या^४ मर्षादायाम् । भूय अलङ्कारे । मर्षादाया^५ एव लङ्कुर्वती । हे सोम^६ वेद विदि । अथवा आभूपन्तीरिति भू सत्तायाम् हरयस्यैव रूपम् । मर्षादाया भयन्ती । "श्रुतिरमृतपुदिताया मर्षादाया" वर्तमाना हरयर्भे । हे सोम^७ वेद । विदितया च मरप्रदया एता इवावतृत्ताश्चेति^८ मन्यमान कामयस्वेत्यर्थ^९ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० या ते सोम । प्रजा अमृतस्य मूर्धनि लोके स्थितस्य परिचरन्ति । तासां तद्वि सर्वेषां सुप्तिरस्यम् उच्यतेदिनाभी^१ कामयस्व । एता परिचरन्तीश्च ता जानोहीषि^२ ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे सोम । ते एव सम्बन्धिष्य वा प्रजा सन्ति ता प्रजा मूर्धा तिररवाभीकारवद् नाम । सप्तह्रन्पुके यजगृहे वेन कामयस्व । कीदृशस्य ते । अपृतस्य मरणरहितस्य । परस्मिन् धाम्ब्रुतस्य उच्यते स्थाने प्राप्तस्य । हे सोम । आ भूपन्ता सर्वत एवाम् अलङ्कुर्वती प्रजा वेद जानीहि ॥ ९ ॥

इति प्रथमाशके मृतीवाप्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

इति प्रथममण्डले अष्टमोऽनुवाकः ॥

[४४]

अग्ने निर्वस्त्रदुपसंश्रियं राघो अमर्त्य ।

आ दाशुषं जातोदो बहो त्वमया द्वेषो उपर्जुषः ॥ १ ॥

१ "वेन रवि २ नास्ति रवि ३ "दायाम् अ ४-४ "दितया कथारया कु ५-५ नास्ति अ ६ ना इ, तां रवि ७ "वेनीनां रि" ८ एव कु ९ जानीहि कु रि" अ'.

अग्ने । विवस्वत् । उपसः । चित्रम् । राधः । अमर्त्य । आ । दाशुषे । ज्ञातऽवेदः । बह । त्वम् ।
अथ । देवान् । उपःऽनुर्धः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'अग्ने विवस्वत् इति प्रसूयः वाच उच्यते' । प्रसूयः नाम कण्वपुत्र भद्रिदृष्यते । 'आग्नेये प्रथमे सूक्ते' । अग्निदेवत्ये हे एते सूक्ते । 'प्रागाग्ने प्रथमेऽग्निवै सद्योपसा लिङ्गभाजी' (तु. वृदे ३, १११) । यस्तत्रयं प्रथमः प्रागाग्ने । हृद्युच इत्यर्थः । अत्राग्निवै सद्योपसा लिङ्गभाजी । गुण-
र्यभाजाविरत्यर्थः । अग्निवै उपास्यमाग्नेर्गुण्यत्वा अत्र सूच्यन्व इत्यर्थः । हे अग्ने विवस्वत्
विवाप्तनवत् । तमसां विवाप्तनकरम् । किं तत् । सामर्थाज्ज्योतिः । कल । उच्यते । उपसः ।
कीदृशम् । चित्रम् विचित्रे पूज्यं वा । राधः धनवतीसत् (तु. निघ २, १०) । इह तु धन-
सादरपायीरसे ज्योतिषि पठते । उज्ज्वलरत्नेन^२ श्रीलिङ्गरत्नेन धनसदृशम् । हे अमर्त्य ! आ
दाशुषे यजमानत्पारांय । हे जतवेद ! जतप्रज्ञान ! आ बह त्वम् अय न च केवलमीपसं
ज्योतिः । किं त्वादि । अन्वानवि देवान् । कीदृशान् । उपसुंयः यागममर्थायमुपःकाले दे
वुष्यन्ते हे उपसुंयः, तान् । अथवा^३ विवस्वद्विरपग्नेरेव सम्बोधनम् । छान्दसत्यातु जुमभावः ।
उपस इत्यपि द्वितीयादृक्बचनत्प्राप्तमाह्वयमानवचनम्^४ । चित्रं राध इत्यपि हृदिलक्षणं धनमभिप्रेतम् ।
द्वितीयादिदेशाच्च कर्मप्रपञ्चनीयप्रतिपाद्यापाहारः । हे अग्ने ! 'विवस्वत् ! विवसतनवत् !'^५ तमसां
विवाप्तयिता ! उपसः^६ चित्रं हृदिलक्षणं धनं प्रति देवांश्च आ बह इति ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रसूयः^{१०} काण्वः^{११} । अग्ने । परिचरन्त्यत् उपसः पूज्यं धनम् अमर्त्य^{१२} । यजमानाव आ^{१३} बह ।
जातधन ! त्वम् तथा उपसुंयः च अय देवान् आ बह ॥ १ ॥

मूढसू० 'नयमे अनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'अग्ने विवस्वत्' इति चतुर्दशार्थं प्रथमं सूक्तम् । कण्वपुत्रः
प्रसूयः इति । द्वितीयाच्चतुर्थाद्यां युजः सकोदुहःयः । प्रथमादृतीयाद्यां अनुजो वृहस्पः ।
हृदयं सूक्तम् आग्नेयम् प्रागाग्नेम् । आग्ने हे अग्निदेवताके उपोदेवताके च^{१४} ।

हे अग्ने ! त्वम् उपसः उपोदेवताकाः सकाशात् राधः धनम् दाशुषे इतिदेवते यजमानाव
आ बह आनीय प्रापय । सोऽग्निः विशेष्यते । हे अमर्त्य ! मरत्परहित ! यातेवेदः । जातानां
वेदितः । कीदृशं राधः । विवस्वत् विशिष्टनिवासोपेतम् । विप्रम् नावाविधम् । किञ्च अय नस्मिन्
दिने उपसुंयः उपःकाले प्रपुद्गात् देवान् आ बह ॥ १ ॥

जुष्यो हि द्रुतो असि हृद्युषाहनोऽग्ने रथीरध्वराणाम् ।

सुधूरश्चिन्म्यामुपसां सुवीर्यमस्मे घेहि श्रवो बृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । द्रुतः । असि । हृद्युषाहनः । अग्ने । रथीः । अध्वराणाम् । सुधूरः । अश्चिन्म्याम् ।
उपसां । सुवीर्यम् । अस्मे इति । घेहि । श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

१-१. अग्ने वि- काण्व उच्यते । अग्ने विवस्वदित्याः प्रपञ्चि कुः काण्व उच्यते । अग्नेविनस्ताः प्रपञ्चि श्र. † अग्ने
विवस्वत् । अग्ने इति. २. नास्ति वा इति. ३. प्रागाग्नेः कुः नास्ति श्र. ४. निवासनम् अ. ५. उज्ज्वलरत्नेन
अ कु. ६. नास्ति इति. ७. 'वचनान्तं हृद्यु' इ. ८-८. 'यत्न निरस्तमवत् अ कु. ९. उपस कु. १०. वप्यः
वि' छं. ११. नास्ति वि' अ'. १२. 'अवीर्यं वि' अ'. १३. नास्ति वि' छं. १४-१४. पालि वि' अ'.
† नास्ति भूके.

रुद्र० जुष्टं हि हिंस्रव्यो यस्मादर्थे । यस्मात् जुष्टं मिय दूतं च अस्ति हव्यवाहनं हविषा योता ।
हे अग्ने ! रथी रथो यस्यास्ति स रथी सारथि उत्स्यावीथश्च अन्वराणाम् यजानाम् । यस्मा
दिति वचनात् तस्मादित्यप्याहर्वन्मन् । तस्मात् सन् सन्म्रीयमाणं अश्विन्याम् उपसा च ॥
सुवीर्यम् शोभनेन^१ वीर्यण सहितम् अस्मे अस्माभ्यम् वेदि देदि । अथ धनं यतोऽर्थं वा
वृहत् सद्दत् ॥ २ ॥

येदुष्ट० यथांस्त हि दूतं स्वम् अस्ति हविषा योषा अग्ने ! रथी अन्वराणाम् । 'रथा द्वा वा एष
भूतो देवेभ्यो हव्यं वदति' (छ वाचा २, ४, १, ६) इति याज्ञिकम् । स रथम् अश्विन्याम् उपसा
च सहितं शोभनशीर्षं महद्ब्रह्मस्मात्तु वेदि ॥ २ ॥

सुब्रह्म० हे अग्ने ! त्वम् उत्तरवादिभिरोपगुणयुक्तं अस्ति । जुष्टं सेवितं दूतं देवासा वातां
हव्यवाहनं इन्द्रियो योता अन्वराणाम् मत्तुनाम् रथी रथस्यातीथ । तादृशस्त्वम् अश्विन्याम्
देवसाभ्याम् उपसा देवत्वा च सन् सहितो भूत्वा सुवीर्यम् शोभनशीर्षोवेतम् वृहत् ब्रह्मत्
अथ सत्तम् अस्मे वेदि अस्मात्तु प्रक्षिप ॥ २ ॥

अथा दूतं वृणीमहे वसुमग्निं पुरुप्रियम् ।

धूमकेतुं भास्वजीकुं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरधियम् ॥ ३ ॥

जुष । दूतम् । वृणीमहे । वसुम् । अग्निम् । पुरुऽप्रियम् । धूमकेतुम् । भाऽश्वजीकुम् ।
विऽउष्टिषु । यज्ञानाम् । अध्वरऽधियम् ॥ ३ ॥

रुद्र० अथ दूतम् वृणीमहे वसुम् धनवन्तं प्रशस्य वा अग्निम् पुरुप्रियम् बहूनां वचमानानां
प्रियम् धूमकेतुम् धूमेन च केश्यते जायते स धूमकेतुः, च धूमकेतुम् । अपवा धूमस्य कर्तुं
धूमकेतुः, स धूमकेतुम् । भास्वजीकुम् ऋजुवा^१ भा वीतिर्वेद्य स भास्वजीकुः । छाग्नसमुत्कृताद्वर
उक्तास्य ईश्वरम्, भा सग्नस्य पूर्वाभास । स भास्वजीकुम् ऋजुभासम् । कर्षां वेदावात् ।
उप्यते । व्युष्टिषु उपसा^२ व्युष्टिरेलावान् । प्रभातकाक इत्यर्थः । बहूनाम् अध्वरिण्यम् अश्वि-
हिसाकर्मा । सपरा अद्विसिता धीरेण 'सोऽध्वरधी, तम् अध्वरधियम्' कस्याध्वरधियम् ।
यजानाम् अध्वरधियम् । अहिसकमित्यर्थः ॥ ३ ॥

येदुष्ट० अथ दूतम् वृणीमहे वायविकारम् अग्निम् बहुप्रियं धूमप्रज्ञानं^३ प्रतिद्विभातम्, वचनं व्युष्टि
यजानाम् योऽप्यर्थं श्रयति ॥ ३ ॥

सुब्रह्म० अथ अग्निम् दिने अग्निम् वृणीमहे प्रार्थयामहे । कीदृशम् । दूतम् वागांहरम् वसुम् विपद
देगुम् पुरुप्रियम् बहूनां प्रियम् धूमकेतुम् धूमस्याभ्यजुगुणम् माकश्वेणम् प्रतिद्विगामाना^४ इत्यम्
व्युष्टिषु उप कात्तु यजानाम् यजमानानाम् अध्वरधियम् वागधेयितम् ॥ ३ ॥

१ 'जीकु' कु २ 'न' निप्रयोगेन इति च ३ भास्वजीकुं च 'जीकु' अ ४ 'न' इ
५ 'न' अ अश्वरिण्यम् अ इति; सोऽध्वरधी कु च वागां हरि कु; विद्ये अ ८. 'यजाने वि' ९ इत्य
मि'.

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय द्वाशुपे ।
देवां अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमिच्छे व्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठम् । अतिथिम् । सुऽजाहुतम् । जुष्टम् । जनाय । द्वाशुपे । देवान् । अच्छे । यातवे ।
जातवेदसम् । अग्निम् । ईच्छे । व्युष्टिषु ॥ ४ ॥

स्कन्द० धेष्टम् प्रशस्तम् । यविष्ठम् सुवत्तम् । अतिथिम् अतिथिस्थानीयं यजमानानाम् । स्वाहुतम्
सुध्वमिदुतं सर्वयजमानैः । जुष्टम् त्रियम् । जनाय द्वाशुपे पश्यर्थे चतुर्थी । यजमानस्य । देवान्
अच्छ यातवे अभिपातुम् । जातवेदसम् अग्निम् ईच्छे स्वीमि व्युष्टिषु उपसाम् । प्रभातकाल इत्यर्थः ॥३॥

धेष्टम् प्रशस्तम् सुवत्तम् यजमानानाम् अतिथिम् सुध्वानुत्तम् पश्यात् जनाय यजमानाय
देवान् अति पशुं जातवेदसम् अग्निम् स्वीमि प्रातःकालेषु ॥ ४ ॥

सुप्रल० व्युष्टिषु उपाकालेषु देवान् इतरान् सर्वेष्वान् अन्त आभिमुख्येन यातवे गन्तुम्
अग्निम् देवम् ईच्छे स्वीमि । कीरसात् । जातवेदसम् पातयज्ञम् धेष्टम् अविशयेन प्रशस्तम् यविष्ठम्
सुवत्तम् अतिथिम् सततयजमानस्य स्वाहुतम् जुष्टम् वा सम्बन्धेन होमाधिकरणम् द्वाशुपे हविर्दत्तवते
जनाय यजमानाय जुष्टम् शीतम् ॥ ४ ॥

स्तविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।
अग्ने त्रातारममृतं मियेष्य यजिष्ठ ह्यवाहन ॥ ५ ॥

स्तविष्यामि । त्वाम् । अहम् । विश्वस्य । अमृत । भोजन । अग्ने । त्रातारम् । अमृतम् ।
मियेष्य । यजिष्ठम् । ह्यव्यवाहन ॥ ५ ॥

स्कन्द० स्तविष्यामि स्तोत्र्यामि त्वाम् अहम् हे विश्वस्य अमृत भोजन । विश्वस्येतत् भोजनेत्येतेन
सम्बन्धे । सर्वस्य हविरक्षणायाप्रत्य भोक्तः ! मरजवर्जित ! हे अग्ने ! ! कीरसात् । उच्यते ।
सर्वस्तोत्र्याम् त्रातारम् अमृतम् । हे मियेष्य ! यजिष्ठम् ! हे ह्यवाहन !
हविषां भोक्तः ! ॥ ५ ॥

धेष्टम् स्तोत्र्यामि त्वाम् अहम् अमृत । सर्वस्य पुरुषस्य भोजयित्वा अग्ने ! रक्षितारम् अमृतम्
यजिष्ठम् । यजिष्ठम् हविषां भोक्तः ! ॥ ५ ॥

सुप्रल० हे अमृत ! मरणादि ! विश्वस्य भोजन ! कृत्स्नस्य जगतः पालक ! ह्यवाहन ! हविषो भोक्तः !
मियेष्य ! यजिष्ठम् ! एवंविध हे अग्ने ! विश्वस्य त्रातारम् सर्वस्य जगतो रक्षकम् अमृतम् मरण-
रहितम् यजिष्ठम् अतिशयेन यज्ञस्य त्वाम् अहम् अनुष्ठानेन स्तविष्यामि स्तुतिं करिष्यामि ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके गृहीपाण्याये अष्टविंशो वर्गः ॥

१. अहं यविष्ठं मन्त्रं अहं इति. २. "हुतम् अं वि". ३. "जाय वे वि" लघं. ४. नास्ति वि.
५. नास्ति मे. ६. नास्ति अ इति. ७. "स्तविष्या" विं लघं. ८. नास्ति अं वि. ९. अहं व अं
वि. १०. "यजिष्ठम् कु वि"; "यजिष्ठः अं वि". ११. नास्ति विं लघं.

मुद्रल० होवारम् होमनिष्पादकम् विश्वेदसम् सर्वज्ञम् त्वा त्वाम् विद्याः प्रजाः सम् इन्धते हि सम्यक्
दीपयन्ति सतु । हे पुरुहुत ! बभुभिः आहूत ! भो ! तः त्वम् प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्तान् देवान्
इह कर्मणि द्रवत् क्षिप्रम् आ वह आभिमुख्येन प्रापय ॥७॥

सवितारंमुपसंमधिना भगंमग्निं व्युष्टिषु क्षपः ।

कण्वांसस्त्वा सुतसोमास इन्धते हव्यवाहं स्वध्वर ॥ ८ ॥

सवितारम् । उपसम् । अधिना । भगम् । अग्निम् । व्युष्टिषु । क्षपः । कण्वासः । त्वा ।
सुतसोमासः । इन्धते । हव्यवाहम् । सुतश्चर ॥ ८ ॥

स्कन्द० कवमात् । उच्यते । सवितारम् उपसम् अधिना भगम् आहमानमेव च अग्निम् व्युष्टिषु क्षपः
क्षपयात् । रात्रेः । प्रभारकाल इत्यर्थः । किञ्च कण्वासः त्वा कण्वयुवा मरुभृतयः त्वान् सुत
सोमासः कृतसोमाभिपवाः इन्धते दीपयन्ति हव्यवाहम् हे स्वध्वर । सुयज्ञः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सवितृमन्वृतीन् अग्निं च यद्व्यं रात्र्याः व्युष्टिषु स्वमारवह । कण्वयुवाः अभियुतसोमाः त्वा
दीपयन्ति हव्यवाहम् स्वध्वर ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे स्वध्वर ! सोमनयनयुक्त ! भो ! क्षपः क्षपयात् व्युष्टिषु उपःकालेषु सवित्रादीन् देवान् आवह
इत्यनुवर्तते । स्वध्वर इत्याहवमीयात्रेः सम्बोधनम् । अग्निम् इति हविष उदेत्यं देवताम्बरम् उच्यते ।
सुतसोमासः अभियुतसोमाः यन्मासः मेषादिभिः श्रितियतः हव्यवाहम् हविषः प्रापकन् आहवनीयम्
त्वा त्वाम् इन्धते दीपयन्ति ॥ ८ ॥

पतिर्दधुराणामग्नें दूतो विश्वामसि ।

उपर्वुषु आ वह सोमपीतये देवां अथ स्वर्दधुः ॥ ९ ॥

पतिः । हि । अध्वराणाम् । अग्ने । दूतः । विश्वाम् । असि । उपर्वुषुः । आ । वह ।
सोमपीतये । देवान् । अथ । स्वर्दधुः ॥ ९ ॥

स्कन्द० पतिः हि अध्वराणाम् हि-शब्दो यस्मात्पूर्व । यस्मात् पतिः स्वामी त्वम् अध्वराणाम्, हे अग्ने !
दूतः विश्वाम् मनुष्याणाम् अग्ने । यस्मात् इति यचनात् यस्मात् इत्यप्याहवर्षम् । यस्मात् उपर्वुषुः
उपःकाले ये उपयन्ते त उपर्वुषुः, तान् आ वह सोमपीतये देवान् अथ । अदेवान् । स्वर्दधाः
सः आदित्यः सोमः, उर्वुषु ये उपयन्ते, ये सस इष्टारो वा, ते स्वर्दधा, तान् आदित्यस्य-
दिवो वा सस्यान्, उर्वुषुषो वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

१. नास्ति रवि. २. ह्यं अ. ३. वाह अ. ४-५. नास्ति विं एपं. † एतां दिं अं.
‡ अभियुतां दिं ह. ५-५. नास्ति सूको. ६. अथिच अथिचो इतं सूको. ७. हरः कतिं सूको.
८. अग्ने अध्वराणाम् सूको. ९. नास्ति वि. १०. नास्ति रवि ११. उर्वुषुः कु.

वेङ्कट० 'पति हि यज्ञानाम्', अग्ने। दत्त विशाम् असि । ॥ स्वम् उपसि प्रदुदान् आ वर सोमपानाय 'देवान् अथ' सर्वस्य ब्रूयन् ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! विशाम् प्रजाना सम्यन्धिनी ये^१ अप्वरा वागा वेपाम् अप्वराणाम्^२ पति पालकस्तन् दत्त असि हि^३ देवाना वावाहरो भवसि खलु । उपसुंष उप काले प्रदुदान् स्वर्शं सूर्यदर्शितो देवान् अथ अग्निम् दिने सोमपीतये सोमपानार्थम् आ नह आभिसुख्येन प्रायय ॥ ९ ॥

अग्ने पूर्वा अनुपसो विभावसो दृदिथ विश्वदर्शतः ।

असि ग्रामेष्वविता पुरोहितोऽसि यज्ञेषु मानुषः ॥ १० ॥

अग्ने । पूर्वा । अनु । उपस । विभावसो इति विभावसो । दृदिथ । विश्वदर्शत । असि । ग्रामेषु । अविता । पुरोहित । असि । यज्ञेषु । मानुष ॥ १० ॥

स्कन्द० हे^१ अग्ने! पूर्वा अनु उपस अनुचन्द्रो^२ लक्षणै कर्मप्रवचनीय प्रतिषधवेन समानार्थ । एकस्या एव चोपस^३ कालभेदापेक्षया पूर्वोपरस्यपेक्ष । अवयवापेक्ष च बहुवचनम् । पूर्वा उपस प्रति मद्य एव । उपस उदयकाले इत्यर्थः । हे विभावतो! विशिष्य भा धर्म^४ यस्य स विभा षड्, तस्य सम्बोधन हे विभावसो! । रंदिथ दीप्यस्व । विश्वदर्शत सर्वस्य वर्तनीय । सर्वजनप्रकाश इत्यर्थः । कि कारणम् । उप्यते । यस्मात् असि ग्रामेषु अविता जनपदविहात स्थानानि ग्रामा^५, तेषु शलिना स्वमसि । पुरोहित असि यज्ञेषु क^६ । पूर्वसा दिव्याहवनी पारमना स्थापित^७, पुरोहितस्थानीयो वा असि । क^८ । मानुष मन्त्रज्ञाता^९ । मधवा मानुष इति पद्ये । 'मानुषस्य स्वभूतेषु'^{१०} यज्ञेषु इति ॥ १० ॥

वेङ्कट० अग्ने। यताहु अथि उप सु विभावतो। प्राज्वल सर्वस्य दर्शनीय । स त्वम् ग्रामेषु भति पूरेषु पुरो निहित, रक्षिता^१ अरण्येषु^२ च, वसेषु^३ पुरो निहित^४ मनुष्यहित ॥ १० ॥

मुद्रल० हे विभावतो! विशिष्टप्रकाशनरूपधनचन्द्र^१ अग्ने! विश्वदर्शत सर्वैर्देवानीवरत्नम् पूर्वा उपस भद्र मदीयान् उप कालम् अनुलक्ष्य रंदिथ दीप्यमानसि । तादृशस्तवम् ग्रामेषु जननिवासस्थानेषु अविता भसि रक्षको भवसि । यज्ञेषु अनुष्ठेयकर्मसु पुरोहित वेदे पूर्वसा दिव्यबलिच मानुष असि ननिवम्यतमानाना मनुष्याणा द्विषोऽसि ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके सूतीयाध्याये एकोनविंशतो वर्गः ॥

नि त्वा यज्ञस्य साधनमग्ने होतारमृत्विजम् ।

मनुष्यद् देव धीमहि प्रचैतमं जिरं दूतममर्त्यम् ॥ ११ ॥

१-१ नासि वि^१ कर्ष २-२ नासि वि^१ अ^२. ३ नासि मृको ४ नासि मृको । ५ ११११ रि ८ ५ अग्ने पूर्वा हे रधि ६ 'द्वोप' अ ७. उपस रधि ८ धनस्य कु ९ प्राय क. १० नासि रधि ११. स्वमिते कु १२. नासि अ रधि. १३. मया मया रधि १४-१४ मानुष 'अ, मनुष्य' कु १५. नासि वि^१ अ^२. १६ नासि कु १७-१७ पूरेषु १८. १८. अथ दि

नि । त्वा । यज्ञस्य । सार्धनम् । अग्ने । होतारम् । श्रुतिवजम् । मनुष्वत् । देव । धीमहि ।
प्रचेतसम् । जौरम् । द्रुतम् । अमर्त्यम् ॥ ११ ॥

स्कन्द० त्वाम् यज्ञस्य सार्धनम् सार्धवितारं हे अग्ने! होतारयम् श्रुतिवजम् मनुष्वत् मनुष्यवत् हे
देव! 'नि धीमहि निदुष्यहे' । यज्ञे स्वायधाम इत्यर्थः । प्रचेतसम् जौरम् क्षिप्रतामैतत् (तु. निप
२.१५) । श्रुतम् द्रुतम् अमर्त्यम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० नि धीमहि त्वां यथा मनुषिदुषे श्रुतं तद्रुदिति ॥ ११ ॥

सुब्रह्म० हे अग्ने! देव! मनुष्वत् यथा मनुष्याण्येषे निदुषाति तद्रुद इवम् त्वा त्वाम् नि धीमहि अत्र
स्वायधामः । कीदृशम् । यज्ञस्य सार्धनम् यज्ञस्य निन्वाइकम् होतारम् श्रुतिवजम् श्रुती पत्न्यतादिके
वधारम् प्रचेतसम् प्रकृष्टज्ञानयुक्तम् ओम् सप्तभूणां वयोव्यतिकरम् द्रुतम् देवानां वृत्स्थानोपम्
अमर्त्यम् मरणरहितम् ॥ ११ ॥

यद् देवानां मित्रमहः पुरोहितोऽन्तरं यासिं द्रुत्यम् ।

सिन्धोरिव प्रस्ननितास ऊर्मयोऽपेभ्रोजन्ते अर्चयः ॥ १२ ॥

यद् । देवानां । मित्रमहः । पुरःऽहितः । अन्तरः । यासिं । द्रुत्यम् । सिन्धोःऽइव ।
प्रस्ननितासः । ऊर्मयः । अपेभ्रः । अर्चयः ॥ १२ ॥

स्कन्द० यद् यद् देवानाम् हे मित्रमह! मित्राणां पूजयितः! द्रुत्यम् वा । पुरोहितः पूर्वसां दिग्वा-
हवनीयामेना स्थापितः अन्तरः सप्रिहृष्टः । कञ्ज । सामर्प्याद् देवानां यजमानानां वा । यासि
द्रुत्यम् द्रुतकर्म । आहवनीयमास्थाय देवानां द्रुतकर्म करोषीत्यर्थः । यदेति वचनात् तदेत्यप्याहार्यम् ।
तद्वा सिन्धोरिव प्रस्ननितासः ऊर्मयः प्रकृष्टं स्वमितं येषां ते प्रस्ननितासः । सात्त्वन्त इत्यर्थः ।
यथा सिन्धोर्दीपाः महान्तः तादृशन्त ऊर्मयो भ्राजेरव, तद्वत् तव अग्नेः प्राञ्जते अर्चयः ज्वालाः ॥१२॥

वेङ्कट० 'यद् देवानाम् मित्राणां पूजयितः! मनुष्यैः पुरोहितः देवानां मनुष्याणां मध्ये वर्तमानः
नामि द्रुत्यम् । तदानीं समुद्रलोच प्रकृष्टकन्दः 'वीथयस्त्वव अग्नेः' प्राञ्जते दीप्तयः ॥ १२ ॥

सुब्रह्म० हे मित्रमह! मित्राणां पूजक! अग्ने! यद् यद् पुरोहितः त्वम् वेदेः पूर्वसां दिशि
स्थापितः अन्तरः देवयजनमध्ये वर्तमानः सन् देवानाम् द्रुत्यम् द्रुतकर्म नामि प्राप्नोषि । तदानीम्
अग्नेः तव अर्चयः दीप्तयः प्राञ्जते दीप्यन्ते । महान्तः । सिन्धोरिव यथा ससुद्रस्य प्रस्ननितासः
प्रकृष्टनिपुणः ऊर्मयः तज्ज्ञाः प्राञ्जते तद्वत् ॥ १२ ॥

श्रुधि श्रुत्कर्णं वाह्यमिद्वैरग्ने सयार्चभिः ।

आ सीदन्तु बुद्धिर्षि मित्रो अर्च्यमा प्रातर्यावाणो अप्वरम् ॥ १३ ॥

१-१. श्रीरि दन्ते इति^१. २. नास्ति रि^२ छ. ३. नास्ति रि^३ मं. ४. नास्ति मं.
५. नास्ति कु. १. द्रुत्यः तदि. ७. तव कु. ८-८. नास्ति रि^४ छपं, यदा दे^५ कु. ९-९. 'यन्मेलन
रि^५ मं'; अग्ने रि^६ मं छ.

श्रुधि । श्रुतऽर्ण । वहिऽभि । देवै । अग्ने । स्यावऽभि । आ । सीदन्तु । वहिषि । मित्र ।
अर्यमा । प्रातऽयाजान । अप्परम् ॥ १३ ॥

स्फन्द० श्रुधि श्रुणु हे^१ श्रुकर्ण^२ । श्रोकृर्ण^३ । वहिमि इरिषा योदुमि अन्यैरामिभि^४ सह । कोरु^५ ।
देवै दानादिगुणै । हे अग्ने । स्यावभि हन्व गृहीत्वा त्वया सह ये यान्ति ते स्यावत
ते स्यावमि । कि श्रुणवानि । उच्यते । त्वया आहूत्वा^६ सन्त आ सीदन्तु वहिषि मित्र
अर्यमा अन्ये च प्रातर्यावाण प्रातर्यामिनो देवा । अप्परम् सप्तम्यर्थेऽत्र^७ द्वितीया । वहिषि
हृत्पश्य चेद विशेषणम् । अस्मदीयेऽप्ये वद् वहिस्तय इति^८ ॥ १३ ॥

वेङ्कट० श्रुणु ध्रुवणपरकर्णं । इरिषा योदुमि^२ । अन्यै^३ स्वया सहैकगमनै^४ । देवै^५ यज्ञ च^६ प्रातर्यावदुमि ।
सेऽस्मिन्^७ वहिषि आ सीदन्तु मित्र अर्यमा चेति ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे^१ श्रुकर्णं । ध्रुवणसमर्थाभ्या कर्णाभ्या युक्तं^२ अग्ने । धुधि अस्मदीय वचन श्रुणु । इ मित्र
देव दक्ष अर्यमा ये चान्ये प्रातर्यावाण प्रातःकाले देवपञ्चकं यच्छन्तो देवा त^३, सवै
समावन्ति आहवनीयाभिना^४ । त्वया समानगतिभिरन्यै वहिमि योदुमि देवै सह अप्परम्
प्रतुमुदिरम् वहिषि दुर्भे आ सीदन्तु उपविशन्तु ॥ १३ ॥

श्रुण्वन्तु स्तोमं मरुतः सुदानवोऽग्निजिह्वा ऋत्वायुधः ।

पिबन्तु सोमं वरुणो धृतव्रतोऽश्विन्यामुपसा सज्जः ॥ १४ ॥

श्रुण्वन्तु । स्तोमम् । मरुत । सुदानव । अग्निजिह्वा । श्रुतऽवृध । पिबन्तु । सोमम् ।
वरुण । धृतव्रत । अश्विन्याम् । उपसा । सज्जः ॥ १४ ॥

स्फन्द० त्वयैव आहूत्वा श्रुण्वन्तु स्तोमम् मरुत सुदानव सोमवदात्तार सोमवदानाश्च । अग्नि
जिह्वा^१ अग्नि जिह्वास्वामीणो येषा ते अग्निजिह्वा । सर्वेषामेव हि^२ देवानामग्नि जिह्वास्वामी ।
भृतावृष यशस्य वर्धयितार । पिबन्तु सोमम् वरुण धृतव्रत धृतकर्मा अपरित्यक्तस्वदात्तार
^३अश्विन्याम् उपसा च सज्ज सह प्रीथमाण^४ ॥ १४ ॥

वेङ्कट० स्वयाऽऽहृपमाना श्रुण्वन्तु स्तोमम् मरुत सोमवदाना अग्न्यास्या यशस्य वर्धयितार ।
पिबन्तु च^१ सोमम् वरुण धृतकर्मा अश्विन्याम् उपसा च सहित ॥ १४ ॥

मुद्गल० मरुत देवा स्तोमम् अस्मदीयस्तोत्रम् श्रुण्वन्तु । कीदृशा । सुदानव सुमुपदात्तार ।
आग्निजिह्वा अग्नि जिह्वास्वामीणो मुख्य येषु^२ मरुत्सु वाऽद्या । भृतावृष सत्यस्य वर्धया । तेषा
धृतव्रत गृहीतकर्मा वरुणो देव अश्विन्याम् देवाभ्याम् उपसा देवतया सज्ज^३ सोमम् पिबन्तु ॥ १४ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये त्रिंशो वर्यं ॥

१ नाम्नि रक्ति २ श्विमिषि च ३ पुना कु ४ अन्ये कु ५ वेदु नि^६ म^७
६ नास्ति वि^८ एप ७ देवानां वि^९ छदे ८ नास्ति वि^{१०} आ^{११} छ ९ नास्ति वि^{१२} म^{१३}
१० अपिभद् बु, तस्मिन् वि^{१४} अ^{१५} ११ नास्ति वि १२ हे शुको १३ आरपन्मि^{१४} मूढो
१४ नास्ति बु १५ १५ नाम्नि अ १६ नास्ति वि^{१७} छ १७ वपु मी १८ नास्ति मी

[४५]

त्वमग्ने वैरिह रुद्राँ आदित्याँ उत । यजा स्वध्वरं जनं मनुजातं घृतप्रुपम् ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । वसून् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत । यजं । सुऽअध्वरम् । जनम् । मनुऽजातम् । घृतऽप्रुपम् ॥ १ ॥

स्कन्द० त्वम् हे अग्ने ! यसून् देवान् इह अस्मादीये^१ यज्ञे रुद्रान् अपि आदित्यान् अपि यज । जन्यं च स्वध्वरम् सुपुत्रं^२ वैज्यम् जनम्^३ मनुजातम् मनोः प्रयापतेः सकाशात् जातम् घृतप्रुपम् 'घृतम्' (निघ १, ११) इति उदकनाम । प्रुषिः क्षरणार्थः । उदकस्य क्षरित्वारम् । घृषितारमित्यर्थः । अथवा नाहुतिलस्य एते प्रति क्षरति इति^४ 'घृतमुद्' । सं^५ घृतप्रुपम् । सर्वयज्ञज्ञानानामाज्याहुतिभिर्दत्तायमित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने !^६ कस्मिन् यज्ञे वरसादीन् यज । उदकक्षरित्वमपि वैज्यम् जनम् सुपुत्रं^७ मनुष्येषु प्रादुर्भवन्तं घृतं प्रति गन्तारम् ॥ १ ॥

सुब्रह्म० "स्मन्ने वसून्" इति दशरथे द्वितीये सूक्तम् । प्रसङ्गव्यक्तयिः । अमुन्मुन् उद्दः । अग्निर्देवता । 'मम सोमः' इत्यर्थे चो वैज्यदेवत्वः^८ ।

हे अग्ने ! त्वम् इह कर्मणि वस्वार्त्तौ यज । उत अपि च जगत् अन्वयमपि देवतारूपं प्राप्तिं यज । कीदृशम् । स्वध्वरम् शोभनयागमुक्तम् मनुजातम् मनुजा प्रजापतिना उत्प्रादितम् घृतप्रुपम् उदकस्य सेकारम् ॥ १ ॥

श्रुष्टीयानो हि दाहृषे देवा अग्ने विचेतसः । तान् रोहिदश्च गिर्वणस्त्रयंस्त्रिंशत्तमा वह ॥ २ ॥

श्रुष्टीज्वानः । हि । दाहृषे । देवाः । अग्ने । विऽचेतसः । तान् । रोहितऽअश्च । गिर्वणः । त्रयःऽत्रिंशत्तम् । आ । वह ॥ २ ॥

स्कन्द० हि शम्भुः पदपदम् । तान् रोहितश्च इति तच्छब्दधृतेर्वचनयोऽप्युदाहार्यः^९ । दाहृषे यजमानस्वार्थम् । ये^{१०} श्रुष्टीवानः 'श्रुष्टीति क्षिप्रनाम' (या ९, ११) । यज यज संभली । क्षिप्रं यजमानं सम्भक्तारः । अथवा श्रुष्टिभ्योऽयं ध्रुववक्त्रः । श्रुष्टीवक्त्राः । श्रुष्टीवक्त्राः । श्रुष्टीवक्त्राः । 'देवा इ'^{११} अग्ने । विचेतसः विविधप्रज्ञाः उदापोद्समर्थाः । तान् रोहितश्च ! रोहितवर्णा अथा यथ ॥ रोहितश्च, तस्य सम्बोधने हे^{१२} रोहितश्च ! गिर्वणः ! स्तुतिभिः सम्भक्तनीय ! स्तुतीनां वा सम्भक्तः !^{१३} त्रयस्त्रिंशत्तम् आ वद्, 'अष्टौ यथवः एकदश दशः द्वादशोऽदित्याः प्रजापतिश्च वयत्कारदय' (पैत्रा १, १०) इत्येते प्रबन्धिशादेवाः, तान् त्रयस्त्रिंशत्तमावह ॥ २ ॥

वेङ्कट० क्षिप्रसम्भकारः^{१४} हि दाहृषे देवाः अग्ने ! सुसतया । तान् रोहितश्च । श्रीगिर्वणनीय ! इह आ वह त्रयस्त्रिंशत्तसंख्याकात् ॥ २ ॥

१. नास्ति अ कु. २-२ देवनां रविः, देवयज्ञी अ. ३. नास्ति रवि. ४-४. नास्ति अ कु. ५-५. नास्ति वि^१ लर्प. ६. "वज्ञेयु वि^१ लर्प. ७-७. नास्ति वि मी^१. ८. "प्रादुर्भ्यः रवि. ९. नास्ति रवि. १०-१०. दे देवाः अ कु; देवाः दे देवाः रवि. ११. सम्भक्तयिः रवि. १२. क्षिप्रं रवि^१ वि^१ क^१.

मुद्रल० हे अग्ने! विचेतय विविष्टप्रज्ञाना. देवा बाहुषे हरिर्दत्तवते यत्नमानाय भट्टीवान् द्वि
 शुष्टि फलस्य दान धनान् खलु^१ । हे रोहिदथ! रोहिद्रामकैरथैरपेत^२ गिर्वणं । गीभिं स्तुतिभि
 वननीय । अग्ने^३ ज्योतिषतम् अनया सख्यया सख्यायान् तान् देवान् आ वह इहानय ॥ २ ॥

प्रियमेधुध्वजत्रियज्जातयेदो विरूपवत् । अद्भिरस्वन्महिजत् प्रस्कण्यस्य भुधी हवम् ॥ ३ ॥

प्रियमेधुऽनत् । अत्रिऽनत् । जातयेद ॥ विरूपऽवत् । अद्भिरस्वत् । महिऽजत् । प्रस्कण्यस्य ।
 भुधि । हवम् ॥ ३ ॥

रुद्रन्द्० प्रियमेधवत् प्रियमेधस्येव, अत्रिवत् अत्रेरिव, हे जातवेद^१! जातप्रज्ञ^२ अग्ने! निरवत्^३
 विरूपस्येव च अद्भिरस्वत्^४ अद्भिरस इव हे महिजत् । महत्कर्मन्^५ सम प्रस्कण्यस्य भुधि हवम् ॥ ३ ॥

धेडुट० प्रियमेधावित्तुष्कस्येव महत्कर्मन्^१ प्रस्कण्यस्य अत्रि^२ गणु ज्ञानमिति^३ ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे महिजत् । प्रभूतकर्मन्^१ जातवेद^२ । जातप्रज्ञ^३ अग्ने^४ प्रस्कण्यस्य महर्षे^५ हवम् आज्ञानम् भुधि गणु ।
 परवारी दृष्टान्ता प्रियमेधावित्तिरूपास्त्रिरोनात्मका । एतेषाम् आज्ञानं यथा गणोपि दृष्टम् ॥ ३ ॥

महिकैरम ऊतये प्रियमेधा अहृपत् । राजन्तमध्वराणामग्निं शुक्रेण शोचिषा ॥ ४ ॥

महिऽरत्न । ऊतये^१ । प्रियऽमेधा । अहृपत् । राजन्तम् । अध्वराणाम् । अग्निम् । शुक्रेण^२ । शोचिषा ॥ ४ ॥

रुद्रन्द्० महिकैरम महत्, स्तोमस्य कर्तार । ऊतये बालनाय उपन्थाय वा आत्मनः । प्रियमेधा प्रियवशा ।
 अहृपत् आहृतदन्त आहुमन्ति च । राजन्ताम् राजदिवीश्वर्यकर्मो (तु निघ २, २१) । ईशानम् । अध्वराणाम्
 यज्ञानाम् । अग्निम् शुभेण शोचिषा इत्यमृतलक्षणे गुवा^३ गृहीषा । शुक्रपर्वणाम् दीप्या
 सम्बद्धम् । शुक्रपर्वणाम् दीप्या दीक्षमित्यर्थे । अथवा शुभेण^४ शोचिषा इत्येतत् राज्ञामध्वराणां
 निरपेक्षेण सम्बन्धे । राजदिवश्च दीप्यर्थे । शुभेण शोचिषा राजन्त दीप्यमानम् । ४ । अध्वराणाम् ।
 पट्टीनिर्देशात् मध्य इति वाक्यतेषु । यज्ञाना मध्ये । वेदित्यमित्यर्थे ॥ ४ ॥

धेडुट० महाकर्माण ऊतये प्रियमेधा त्वाम् अहृपत्^१ ईशान यज्ञानाम् अग्निम् शुभेण तेजसा ॥ ४ ॥

मुद्रल० महिकैरम प्रौढकर्माण प्रियमेधा प्रियेण यज्ञोपेत्य ऋषय ऊतये रक्षार्थम् अग्निम् अहृपत् आहृत
 वत् । कीरताम् । अध्वराणाम् यज्ञानां मध्ये शुभेण शोचिषा शुभेण^२ प्रकाशेण राजन्तम् दीप्यमानम् ॥ ४ ॥

घृताहवन मन्त्येमा उ पु श्रुधी गिरः । याभिः कर्णस्य सुनत्रो हवन्तेऽरसे रवा ॥ ५ ॥

घृतऽआहवन । मन्त्ये^१ इमा । ऊँ इति । उ । श्रुधि । गिरः । याभिः । कर्णस्य । सुनत्रे । हवन्ते । अरसे । रवा ॥ ५ ॥

रुद्रन्द्० घृणमाहृषते परिमन् स घृताहवन, उत्स्य सम्बोधनं हे घृताहवन । मन्त्ये^१ यणु दाने । दात ।
 इमा उ उ उ इत्यन्त पदपरण । इमा^२ सुष्टु भुधि गिर, याभिः कर्णस्य सुनत्रो इत्ये

१. मन्ति वि. २. मन्ति च ३. मन्ति मूको. ४. मन्ति च^३ वि. ५. सुनां च ६. ६।५ च ७. सुनेन च सु. सुन- च^३ च ८. मन्त्रे वि, मन्त्रे च. ९. सुनेन मूको
 १०. मन्ति इति.

कार्त्तन एव वा अथ परोक्षरूपेण^१ प्रतिनिवेष्टम् । अथ कण्वपुत्रा आह्वयाम इत्यर्थः । अथते
पालनाय तर्पणाय वा त्वां त्वाम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रियपुत्रहृदिक^१ भवनशील^२ इमा स्तुती श्यु, यामि कण्वपुत्रा रक्षणाय त्वाम्^३ हवन्त ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे पुत्राह्वन! श्रुतेनाह्वयमान^१ सन्त्य। फलप्रद^२ अन्न^३ इमा उ गिर अहमाभि प्रसुज्यमाना
अपि स्वोत्तरूपा वाच सु श्रुधि सुष्ठु श्यु। कण्वस्य महर्षे एतन्न पुत्रा यामि गीर्भि
अवते स्वरक्षार्थम्^४ त्वा हवन्ते त्वाम् आह्वयन्ति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये एकत्रिंशो वर्गः ॥

त्वां चित्रभ्रष्टम^१ हवन्ते विश्व^२ जन्तवः । शोचिष्केभ्यं पुरुप्रियाऽर्जे हव्याथ वोळ्हेये ॥ ६ ॥

त्वाम्। चित्रभ्रष्टं ऽतम् । हवन्ते । विश्व । जन्तवः । शोचिष्केभ्यः । पुरुऽप्रियम् । अर्जे । हव्याथ । वोळ्हेये ॥

स्कन्द० त्वाम् हे चित्रभ्रष्टम^१ अतिशयेन पूज्य विद्म वा^२ अन्न वा धन वा परो वा यस्य
स चित्रभ्रष्टम, तस्य सम्बोधन हे चित्रभ्रष्टस्यम् । हवते विपु मनुष्यनामैतत् (इ निघ
२, ३) । तेन उल्लोका अन्न लक्षणे । मनुष्यलोकेषु । जन्तव मनुष्या । कीदृशम् । शोचिष्काम्
शोचिर्वीति न्यासात्प्रा, सा केचनस्थानीया यस्य स शोचिष्केभ्यः, उ शोचिष्केभ्यः । हे पुरप्रिय!
भर्ते^३ । किमर्थम् । हव्याथ वोळ्हेये इषीषि योदुम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० चित्रेण भ्रष्टता श्रुतेन योऽतिशयेन त्वं त्वाम्^१ स्तुतिभि मनुष्येषु जाता हवते^२ न्यासाकेन
बहुप्रिय^३ भर्ते । हविष्य भवनाथ ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे चित्रभ्रष्टम । अतिशयेन विविधरूपीरुपाश्चतुर्क^१ पुरप्रिय । बहुना यजमानाना प्रीतिकर^२ भर्ते ।
त्वाम् हमात्र वोळ्हेये इतिर्बोद्धुम् विपु जन्तव मन्त्रस्त्वशा यजमाना हवत आह्वयन्ति ।
कीदृशम् । शोचिष्केभ्यः दीप्तिरूपकेषोपेतम्^३ ॥ ६ ॥

नि त्वा होतारमुत्तिषर्जे दधिरे वसुवित्तमम् । श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं वित्रां अग्ने दिविद्विषु ॥ ७ ॥

नि । त्वा । होतारम् । ऋत्विजम् । दधिरे । वसुवित्तमम् । श्रुत्कर्णम् । सप्रथऽतमम् । वित्रां । अग्ने ।
दिविद्विषु ॥ ७ ॥

स्कन्द० नि त्वा होतारम् ऋत्विजम् दधिरे इत्यति^१ स्थापयन्ति । वसुवित्तमम् धनता लब्धतमम् ।
श्रुत्कर्णम् श्रुतिशील कर्णे यस्य उ श्रुत्कर्णम्^२ । सप्रथस्तमम् 'आर्चजन महत समितानी'
(ऋ १, ५३, १५) इत्यादिप्रयोगदर्शनात्^३ सशब्द सर्वशब्दपूर्वात् । सर्वत इदु^४ सप्रथा ।

१ अपरो कु रवि २ नास्ति सूको ३ नास्ति स ४ अनादित्यं वि ५ त्वा वि^६
६ 'हवते भवे वि भै' ७ अथ रविशोष ८ ८ विप्रप्रस भवेन योऽतिशयेन^९ रवि विप्रप्रामुख्येन
योऽतिशयेन यत्वा वि^{१०} अं उ लय, चिन्ने मन्त्रमन्त्रेण योऽतिशयेन त्वा वि^{११} अं ९ अहवते दि^{१२} त्, अयो
वि^{१३} १० नास्ति वि^{१४} इय, विष उ ११ दीप्तिरूपं वि १२ नास्ति स कु १३ १३ श्रुतिशरण
शोचिष्केभ्यं अ रवि, 'शोचिष्केभ्यं कु १४ अनादित्यनाम् रवि १५ इदु अ कु

अतिशयेन सर्वत पृथु^१ सप्रयस्तामम् । विप्रा मेघाविनः । हे अग्ने ! दिविष्टिषु दिवसिष्यत^२
याभिर्गन्तु त्वा दिविष्टव तासु । यतोऽप्यित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० नि दधिरे त्वाम् होतारम् ऋत्विजम् अतिशयेन घनात्वा^३ रत्नमयितारम् ध्रुवर्णम् सर्वत^४
पृथुतम मघाविन अग्ने ! दिवसागमनेष्वहर्मुखेषु ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! विप्रा मघाविन दिविष्टिषु यानेषु त्वा त्वाम् नि दधिरे स्यापितवन्त । कीदृशम् ।
होतारम् आहोतारम् ऋत्विजम् ऋत्विषु यजनशीलम् वसुवितमम् अतिशयेन धनस्य रत्न
यितारम् ध्रुवर्णम् भवणयोग्यकर्मोपेतम् सप्रयस्तमम् अतिशयेन प्रदद्यात् ॥ ७ ॥

आ त्वा विप्रा अचुच्यवुः सुतसोमा अग्नि प्रयः ।

बृहद् भा विभ्रतो हरिग्ने मर्तीय द्राशुपे ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्रा । अचुच्यवुः । सुतऽसोमा । अग्नि । प्रयः । बृहद् । भा । विभ्रत । हरि ।
अग्ने । मर्तीय । द्राशुपे ॥ ८ ॥

स्फन्द० त्वाम्^५ विप्रा मेघाविन ऋत्विज आ^६ अनुच्यवु आम्नावयन्ति । आह्वयन्तीत्यर्थः ।
सुतसोमा इतसोमाभिपत्ता । अग्नि प्रय सोमलक्षणमथ प्रति । बृहद्भा बृहती भा दीक्षिर्षस्य
त्वा बृहता चत्^७ । स्वदीप्त्या^८ अयन्तदीप्तम् । विभ्रतो धारयन्त सोमलक्षणम् हवि । हे अग्ने !
मताम दाशुपे अनुच्यस्य वनमानस्वार्थाय ॥ ८ ॥

वेङ्कट० आ वानयन्ति त्वाम् अभिपुतसोमा^९ मेघाविन सोमलक्षणमथम् अग्नि बृहती^{१०} दीक्षी^{११} हवि
च^{१२} धारयन्त अग्ने ! मर्तीय^{१३} वनमानाय होतार ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! सुतसोमा अभिपुतसोमयुक्ता विप्रा मेघाविन ऋत्विज प्रय अग्नि हविर्लक्षणमथम्
अभिलक्ष्य त्वा त्वाम् आ अनुच्यवु आगमयन्ति । कीदृशम् । बृहद्, महान्तम्, भा भासमानम् ।
कीदृशा^{१४} विप्रा । दाशुपे मर्तीय हविष्यत्स्य वनमानस्य सम्प्रथिय हवि विभ्रत धारयन्त ॥ ८ ॥

प्रातृर्षोऽग्नेः महस्कृत सोमपेयाय सन्त्य ।

इहाथ देव्यं जर्नं बृहिरा सादया वसो ॥ ९ ॥

प्रातृ ऽयाने । सुतऽसुत । सोमऽपेयाय । सन्त्य । इहा । अथ । देव्यम् । जर्नम् । बृहि । आ ।
सुतसु । सुतो ऽग्नि ॥ ९ ॥

स्फन्द० प्रातृर्षोऽग्नेः^{१५} प्रति यान्ति गच्छन्ति च देवा प्रातृर्षोऽग्ने चान् प्रातृर्षोऽग्ने^{१६} । हे राट्ट^{१७} । सत्स^{१८}
सुत^{१९} । बृहिरासादित^{२०} । प्राणादि बलात् मध्यमानोऽथ जायते, तेनैवमामन्वयत सद्रष्टवति । सोमपेयाय

१ सुतसु अ सु २ ऋग्ने सु ३ अने ऋत्विजसि अ वि ४ आ त्वा रवि ५ वानि
रवि ६ वानि मूढा ७ द्रव्य रवि ८, 'दिपुन' इ वि' इ ९ इहाथ स १० द्यु
वि अ' । ११ वानि वि अ' । १२ अथां अ वि' इ १३ बृहद् वि १४ इव
ते वा प्रा' मूढो १५ तत्सु सु रवि.

सोमपानार्थम् । हे सन्त्य । एषु दाने । दात । इह अस्मदीये यज्ञे अथ दैव्यम् जनम् देवजनं चान्यमपि^१ । ये प्रातर्याण्यो देवा, ये च इत्ये देवा^२, सर्वान् तानित्यर्थं । यदि आ सादय हे वसो ! प्रसस्य ! पन्नवन्^३ वा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० प्रातर्याण्य देवान् मथनवलेन कृतं सोमपानार्थं भजनीयं अस्मिन् यज्ञे यदि आ सादय दैव्यम् जनम् वासयित । पूर्वार्षस्य^४ समह उचर ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे सहस्रकृतं यदेन मथितं सत्यं फलदाय । वसो ! निवासदेतुमूत अग्ने ! इह देवपजनदेशे अथ अस्मिन् दिने सोमपेयाय सोमपानार्थम् प्रातर्याण्य प्रातरागच्छत देवान् दैव्यम् जनम् अन्यमपि देवताजनम् यदि आ सादय यज्ञं प्रापय ॥ ९ ॥

अर्वाञ्चं दैव्यं जनमस्मे यक्ष्व सहतिभिः ।

अयं सोमः सुदान्वुस्तं पात त्तिरोअह्वयम् ॥ १० ॥

अर्वाञ्चन् । दैव्यम् । जनम् । अग्ने । यक्ष्व । सहतिभिः । अयम् । सोम । सुदान्वु । तम् । पात । त्तिर अह्वयम् ॥ १० ॥

इकान्द० अर्वाञ्चम्^५ इति कर्मकृतैर्वर्षावधिवाप्याहार । अर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखम् आहूय दैव्यम् जनम् हे अतो ! यक्ष्व यज्ञ । कथमाहूय । सहतिभि साह्यै^६ । युगपदाहूयेत्यर्थं । अथवा सहाह्वार^७ सहस्रकृतं । सहस्रोत्तराणां^८ येषां तृतीया । सहाह्वारमिदन्वैरग्निभिः सहाहूयेत्यर्थं । "अयम् सोम सुदान्वु"^९ । "अर्वाञ्चो देवदेवत्वं" (६ वृ ३, ११२) । "अथ सोम हृत्ययम्"^{१०} अर्वाञ्चो देवदेवत्वं प्रत्येत्यम् । अयम् सोम हे सुदान्वु ! सोमनदात्तार । "सोमनदात्ता । या"^{११} । तम् पात विषत । त्तिरोअह्वयम् चार्त्तीयस्यग्निक सोमचितौ च तितोअह्वय उच्यते, च त्तिरोअह्वयम् । अथवा त्तिर तत् इति प्रास्तर्य नामनी (६ वा ३, २०) । प्राक्ते वर्तमाने यागादे अथ त्तिरोअह्वय, तं त्तिरोअह्वयम् इति^{१२} ॥ १० ॥

वेङ्कट० अस्मदभिमुखम् दैव्यम् जनम् अग्ने । यज्ञ समावाहृतैस्तत्तदनुचरैः सह । अथ देवानाह— अयम्^{१३} सोम अभिपुत्र सोमनदाना^{१४}, तम् विषत पूर्वस्मिन्नहनि^{१५} त्तिरोमूले तावम्^{१६} अथवा प्राक्तेऽहनि प्रातुर्भूतमिति ॥ १० ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! अर्वाञ्चम् अभिमुखम् दैव्यम् जनम् देवतास्य प्राणीणम् सहतिभिः समावाहनै देवान् सह यक्ष्व यज्ञ । हे सुदान्वु । सुसुफलदायको देवा ! अयम् सोम पुष्पदर्थं सोम पुरतो वर्तते, तम् सोमम् पात विषत । अह्वयम् । त्तिरोअह्वयम् एतन्नामकम् । पूर्वस्मिन्नहनि अभिपुत्रो य सोम उचरेऽहनि हृत्यते तस्यैतन्नामधेयम् ॥ १० ॥

इति प्रथमाहोके तृतीयाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः ॥

१ दैव्यं जनम् २ "अरवि अ रवि" ३ येष अ रवि ४ नाति अ कु ५ पूर्वार्षस्य वि ६ अर्वाञ्चं दैव्यं जनम् अर्वाञ्चं अ कु ७ सहाह्वारं रवि ८ "पराह्वारं अ ९ सहाह्वारं रवि १० "अह्वयं रवि ११ ११ नाति अ कु, "हे सुदान्वु" रवि १२ सुदान्वु अ १३-१३ नाति रवि १४ नाति कु १५ १५ सहाह्वारं देवा" कु, सहाह्वारं देवानाहूय वि^{१६} अ^{१७} १६ पूर्वस्मिन्नह्नोऽहनि इति वि^{१८} एव.

[४६]

एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः । स्तुपे वामश्विना बृहत् ॥ १ ॥

एषो इति । उषा । अपूर्व्या । वि । उच्छति । प्रिया । दिवः । स्तुपे । वाम् । अश्विना । बृहत् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'एषो आश्विनस्तुतमम्' (वृ वेदे ३, ११२) । 'एषो उषा' इत्येतदाश्विन स्तुतम् अर्थात् अश्विनो नाम् । एषो उषा अपूर्व्या इति 'पूर्वा अन्या' नामि सा अपूर्वा । सर्वप्रथमेत्यर्थः । अपूर्वापूर्व्या । स्वाधिको यद् प्रत्ययः । वि उच्छति उमासि प्रियासवति । उदितेत्यर्थः । प्रिया दिवः अत्यन्तसाहचर्यात् दिवः प्रिया उषा इत्यभिधीयते । एतदुक्तं भवति— उदितेषु उषा उपस उदयकालाश्विनो स्तुतिकालः । अतः स्तुपे व्यस्येनाश्विनस्तुतमस्य श्वाने मध्यमः । स्तुपे सौमि । वाम् युवाम् 'हे अश्विनी ! बृहत् महत्', सुप्स्त्वित्त्वर्थः ॥ १ ॥

घेङ्कट० यत् 'पूर्वमश्वो न प्रादुर्भवति सा एषा अपूर्वा प्रादुर्भवति । दिवः बुद्धित्वात् प्रिया । वजाह बृहता स्तोत्रेण वाम् अश्विनो । सौमि २ भवतो काले ॥ १ ॥

मुद्रल० 'एषो उषा' इति पञ्चदश्यां एषोय सूक्तम् । प्रहरण्य ऋषिः । गावत्री छन्दः । अश्विनी देवता । एषो एषैव अस्मिन् परिवर्तमाना प्रिया सर्वेषां श्रीविहेतुः अपूर्वा एषेण मन्वराणां कालेषु निश्रमाता न भवति, किन्तु हृदानीन्तनी उषा उषोदेवता दिवः सुलेकस्य सकाशात् सागराय वि उच्छति तमो बर्णयति । हे अश्विना ! अश्विनी ! वाम् युवाम् बृहत् प्रभूतं यथा भवति तथा स्तुपे सौमि ॥ १ ॥

या दृक्षा सिन्धुमातरा मनोतरा रयीणाम् । श्रिया देवा बंसुविदा ॥ २ ॥

या । दृक्षा । सिन्धुमातरा । मनोतरा । रयीणाम् । श्रिया । देवा । बंसुविदा ॥ २ ॥

स्कन्द० 'यो कीदृशी अत' इत्येते । या दृक्षा यो दृक्षी दक्षनामानौ । यद्यपि चाश्विनोरेको दक्षनामा नास्त्यनामाऽपरः, तथापि साहचर्यादभ्यन्तरनाम्नाऽपि सर्वत्र उभयोरप्येव दक्षः । अथवा दक्षिण वर्तनयत्नयोः दक्षिणीयो । अथवा 'तसु उपस्थये, दसु च' । शत्रुणां सुपक्षयितारिः । सिन्धुमातरा सिन्धुयो मयः, वासा दृष्टिद्वारेण मातरो निर्मातारी । मनोतरा मनः शाने । शत्रुतरोः कश्यपः । रयीणाम् धनानाम् । अथवा 'मनोतरा इति मन्मह इत्यस्य यावन्मन्महो रूपम् (वृ विप ३, १९) । याश्विनी इति रयीणाम् धनानाम् । अथवा 'याच्यथाऽत्र' पूर्वं दानं लक्ष्यते । दातृतरो धनानामित्यर्थः । यिदा देवा बंसुविदा श्रियेत्येवम् बंसुविद्येत्येन सम्बन्धते । इत्यथा धनानां एवधारी । देवा देवी दानादिगुणी ॥ २ ॥

घेङ्कट० 'यो' दर्शनीयो नदीनां निर्मातारो धनानाम् अनुमन्वारी मन्महा देवो यस्यां लम्बयितारो योऽसौमि ॥ २ ॥

१-१. पूर्व मन्मह इति । २. 'बंसुविदा' अ इति । ३-३. बृहत् महत् अश्विनी अ । ४. एष इति । ५-५. देवो इति अ । ६-६. नामि इति अ । ७-७. कीदृशी नाम् अ इति । ८. 'वयाऽप्यपर' अ । ९-९. तसु उपस्थये इति । १०. 'यश्रियातरो' इति । ११. नामि अ इति । १२. या तप अ इति । १३-१३. नामि इति अ । १. नामि इति । २. नामि इति । ३. नामि इति । ४. नामि इति । ५. नामि इति । ६. नामि इति । ७. नामि इति । ८. नामि इति । ९. नामि इति । १०. नामि इति । ११. नामि इति । १२. नामि इति । १३. नामि इति । १४. नामि इति । १५. नामि इति । १६. नामि इति । १७. नामि इति । १८. नामि इति । १९. नामि इति । २०. नामि इति । २१. नामि इति । २२. नामि इति । २३. नामि इति । २४. नामि इति । २५. नामि इति । २६. नामि इति । २७. नामि इति । २८. नामि इति । २९. नामि इति । ३०. नामि इति । ३१. नामि इति । ३२. नामि इति । ३३. नामि इति । ३४. नामि इति । ३५. नामि इति । ३६. नामि इति । ३७. नामि इति । ३८. नामि इति । ३९. नामि इति । ४०. नामि इति । ४१. नामि इति । ४२. नामि इति । ४३. नामि इति । ४४. नामि इति । ४५. नामि इति । ४६. नामि इति । ४७. नामि इति । ४८. नामि इति । ४९. नामि इति । ५०. नामि इति । ५१. नामि इति । ५२. नामि इति । ५३. नामि इति । ५४. नामि इति । ५५. नामि इति । ५६. नामि इति । ५७. नामि इति । ५८. नामि इति । ५९. नामि इति । ६०. नामि इति । ६१. नामि इति । ६२. नामि इति । ६३. नामि इति । ६४. नामि इति । ६५. नामि इति । ६६. नामि इति । ६७. नामि इति । ६८. नामि इति । ६९. नामि इति । ७०. नामि इति । ७१. नामि इति । ७२. नामि इति । ७३. नामि इति । ७४. नामि इति । ७५. नामि इति । ७६. नामि इति । ७७. नामि इति । ७८. नामि इति । ७९. नामि इति । ८०. नामि इति । ८१. नामि इति । ८२. नामि इति । ८३. नामि इति । ८४. नामि इति । ८५. नामि इति । ८६. नामि इति । ८७. नामि इति । ८८. नामि इति । ८९. नामि इति । ९०. नामि इति । ९१. नामि इति । ९२. नामि इति । ९३. नामि इति । ९४. नामि इति । ९५. नामि इति । ९६. नामि इति । ९७. नामि इति । ९८. नामि इति । ९९. नामि इति । १००. नामि इति ।

मुद्रल० या देवा यो उभौ अधिनौ चक्ष्यमाणेषुणुसुको यो स्तुषे इति पूर्वग्रन्थे । कीदृशी ।
 दद्या दशनीषौ, गिन्धुगतया समुद्रमातृकौ रयीणाम् धनानाम् मनोवता मनसा वाराधितारौ,
 धिया कर्मणा वसुधित निरासखानस्य लम्भयितारौ ॥ २ ॥

वृच्यन्ते वां कुक्रुहासौ जूर्णायामर्षिं त्रिष्टपि । यद् वां रथो विभिष्पतात् ॥ ३ ॥
 वृच्यन्ते । जाम् । कुक्रुहासं । जूर्णायाम् । अर्षिं । त्रिष्टपि । यत् । वाम् । रथं । त्रिऽभिं । पतात् ॥

स्कन्द० वृच्यन्ते^१ वृच्यन्तित्यर्थः^२ । गच्छन्ति वाम् पुत्रयो स्वभूता कुरुहस्य वपुः^३ (गिय ३, ३) इति
 नाह्वानम् । महाश्लोऽश्वा । जूर्णायाम् अर्षिं त्रिष्टपि आदिसष्टावृत्त्यन्तत्वात् अत्यन्तपिण्डनी शौ जूर्ण
 त्युच्यन्ते । अर्षीरपुत्रिभावे । त्रिष्टपि इति त्रिवोऽभिधानम्^४ । जीर्णायाम्^५ दिक्^६ उपरि । 'कृदा ।
 उप्यते'^७ । दत् वदा वाम् पुत्रयो स्वभूत् रथं विभिं पश्चिमदक्षिणैः पतात् पतति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वृच्यन्ते पुत्रयो 'श्लोत्राणि जीर्णायाम्' राज्ञे, अपररात्रे । 'विष्टप् रत्रि, विष्टम्भनाद्' । यस्मिन्^८
 काले पुत्रयो रथं अर्षे^९ पतति ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अधिनौ! वाम् पुत्रयो समग्रयो रथं जूर्णायाम् नानातास्यै स्तुवायाम् अपि त्रिष्टपि
 सर्गलोके नर वदा विभिं अर्षे पतात् पतति यच्छति तदानीम् वाम् पुत्रयो वक्रहास
 स्तुतय वन्दते भस्माभिरुच्यन्ते ॥ ३ ॥

हृदिषां जारो अपां पिपतिं पपुंरिर्नरा । पिता कुटंस्य चर्षणिः ॥ ४ ॥

हृदिषां । जार । अपाम् । पिपतिं । पपुंरि । नरा । पिता । कुटंस्य । चर्षणि ॥ ४ ॥

स्कन्द० हाववा सोमलक्षणेन । जार वरमित्रः । वस्य । अपाम्^१ । कोऽसौ । अति । कुल एतद् ।
 हृदिषाऽधिनो प्रगवन्ननादृक् य जरयितृत्वात् इह हृदिषा पिपति पपुंरि इति हृदिषाऽधिनो
 पूरणमुच्यते । होतृत्वाच्च हृदिषा देवतापूजनस्यै कर्म, शान्त्यस्य । अपाद्^२ जरपिताऽसि ।
 शब्दम् । जाटाराधरपरकावक्षितपीठ जरयस्तदन्तर्गता अपो जरयति^३ बाह्योऽपि सन्तादयन्नरो
 जरयति^४ अतोऽग्निर्भवत्यपा जार । अथवा अपामित्येवत् हृदिषेत्येतेन सम्बध्यते । वसतीष्ये
 कथनालक्षणानामपा सम्बन्धिना सोमलक्षणेन । वसतीष्येकथनाभिधेय^५ सोमेतेत्यर्थः । जार
 भाहारस्य जरपिताऽसि^६ विपतिं^७ पू वात्पवृत्तयोः । नृपति^८ । अम् । अकण्ठसामध्यादि^९
 पुषामधिनौ । बहुसोम धुनाग्यामधिमन्त्र^{१०} हृदातीत्यर्थः । कीदृशोऽसि । उच्यते । पपुंरि प्रथिता
 सोमेन दधानाम् होतृत्वात् द्वि^{११} सर्वदेवानामसि^{१२} सोमन प्रथिता । हे 'नरा' मनुष्याकारौ^{१३}
 अधिनौ! पिता^{१४} पालयिता वज्रस्य वृषस्य वा जगत । कुटंस्य वर्षण कुट
 कीटित्ये इत्यस्य कुट यन्त्रिण्डल उच्यते । स द्वि^{१५} क्षुतिविदित्वात् क्रुतोर्मांसादेषेव^{१६} ।

१ 'ने वाम् अ कु २ वपुषिर्षे' अ कु ३ नास्ति अ ४ दिवाभिषेवं अ रवि ५ जूर्णाय
 रवि ६ ६ नास्ति रवि ७ ७ स्तोत्रे द्विं अ ८-८ निष्टपिभिर्षिं अ रवि, विष्टमनाप कु
 ९ अस्मिन् कु १० 'देवेण अ ११ अवेण १२ अवा हवि १३ १३ नास्ति अ कु १४ 'कथनाभि'
 अ कु १५ मन्त्रणाद् रवि १६ उग्रमधि' अ कु १७ अधि अ, नास्ति कु १८ 'देवताभि' अ
 १९ १९ मनुष्याकारेण अ २० पिता कुटंस्य पिता मुको २१ २१ 'निदिग्मन्त्रपतेषु रवि, 'नेरेव अ कु

तस्य चर्षणि द्रष्टा । अथवा वृष्टिरवित्त कुट मठ पुमान्, तस्य द्रष्टा । मन्नामन्वो
 पुमोर्विशोपञ्ज इत्यर्थ । अथवा कुटस्य वृत्तस्यदपूर्वाव । वृत्तस्य पुण्यस्य पापस्य च द्रष्टेत्यर्थ ।
 यास्कस्तु 'जातो अथाम्' इत्यादिभि आदित्य उच्यते इति मन्यते । एव भाद्र — 'पिता वृत्तम्'
 कर्मावध्यायिताऽऽदित्य ^१ (वा ५, २४) इति । उदनुपपन्नम् । हविषा' विपत्तिं पशुमिति सोमलक्षणेन
 हविषाऽधिपूरणस्यादित्ये असम्भवात् । ^२ होष्टरादि हविषा' देवतापूरणमात्रे कर्म, नाऽऽदित्यस्य । स्वाद
 तत् । 'हवि' (विप १, १२) इत्युदकनाम् । हविषा उदकेन जारोऽयाम् आदित्य विपत्तिं । एषो
 पपद्यते । वृष्टिकर्मणो द्यादित्येऽसम्भवात्^३, रसानुप्रदानान्मध्यमास^४ अनाधिनत्वप्रसङ्गात् । इति
 षोडशेन अथा जार इत्यादिमुण्युक्त आदित्यस्य । विपत्तित्यादित्यव्यापारमघानरवाद्वासा ऋच सापत्त
 नोत्त्येवमिदो सम्बोधने 'अथानि प्रथमदृष्ट्या हि स्तोत्रातो भवन्ति परोक्षद्वयानि स्तोत्रव्याप'
 (वा ७, १) इत्येवमादित्यदेवसेवयुक्तं प्रप्नोति, नाधिनी । नाधिन' षेत्त् सूक्तम् । न च
 यथाऽन्यभिधानपक्षे सोमलक्षणेन हविषा मग्नि हे नरी' युगं पूरयति इत्येवमाधिनी प्रथम
 अन्वयादाश्विनत्तम्^५ एवमादित्याभिधाने सम्भवति, उदकेनाधिनीरपूर्वमागतत्वात् । आदित्यो
 हि मध्यम षोडशेन पूरयेत् भूमि वा, नाधिनी । तस्मात् यथाऽन्याप्ययातमया जार इत्यादि
 भिरानिरेव' उच्यते आदित्य इति । अपोऽन्वयेत् यास्कऽयमन्^६ ॥ ४ ॥

षोडशो हविषा आगमं^७ जारयिता^८, तेजसा^९ आगारुधिनी^{१०} तैत्तरी^{११} पूरयति^{१२} पूरयिता इत्यस्य कर्मण
 पारयिता द्रष्टाऽऽदित्य, तत्र वा लौमीति ॥ ४ ॥

सुदृढो हे मता' अधिनो द्यौः । अथ जार स्वकीयतपिनोदकानां अरविता सूर्य हविषा अनाधनेन
 विपत्तिं देनाम् पूरयति । उदिते सूर्ये हविषदानात् सूर्यस्य पूरकत्व द्रष्टव्यम् । अत्र एवां
 द्युक्ताले युगाभ्याम् आगमत्त्वमित्यर्थ । कीदृशो जार । पशुरि उक्तक्रमेण पूरणमात्र
 'पिता पारक' वृष्टस्य चर्षणि कर्मणो द्रष्टा ॥ ४ ॥

आद्वारो वा मतीनां नासंत्या मतवचसा । पातं सोमस्य घृष्णुया ॥ ५ ॥

आऽद्वार । गाम् । मतीनाम् । नासं या । मतऽन्वचसा । पातम् । सोमस्य । घृष्णुया ॥ ५ ॥

एवम्^१ किमेवावन्मात्रशुण्यं यथासि । न, इत्युच्यते । किं तर्हि । आद्वारो वात् । आद्वार इति एवमन्त
 आदित्यस्य रूपम् । वात् मतीनाम् इति मन्यतेरपैतिकर्मण । मतव वृत्तय इहोच्यन्ते । वा
 च' कर्मणो वृत्ति' (वा २, ३, १५) इत्येव कर्मणि द्रष्टव्या । अद्वारयस्य वेदमाद्वारस्य कर्म
 एवमन्तस्य । सोद्वारपाण्यिच्छेति यथा । आद्वारयिता युवयो स्तुतीनाम् । युष्मत्स्तुतीरादि
 यमागानाशुदिवसा प्रकोक्त इत्यर्थ । अग्निर्हि देव्यो द्यौवा तदधिष्ठितास्तु मातृषा स्तुतन्तीत्ये
 स्तुतीरादियमाग्यान्^२ प्रतिक्रम प्रति^३ प्रयोनकरम् । अथवा नाद्वार इति एवमन्तमेव^४ आद्वार
 रूपम् । वां मतीनामित्यपि मठपो बुद्धय^५ । आद्वारिता युवयोस्तुतीनाम् । अथन्ते युष्मत्प्रतिपत्तौ

१ इति कु. द्रष्टा इति. २ कर्मण सूच्ये ३ 'यंगद्वार पाण्यिच्छाऽऽदित्य इति ४ इति न
 इति', मती कु ५० नास्ति अ कु. 'नोऽप्यारि' इति ५ 'युवयो म' अ ७ अधिनी न ८ 'अ
 मवा' अ इति ९ 'द्वारयिती' अ १०. इह निरुक्तव्यापीकरणे (वा ५, २४) इत्यन्वयात् एव च पारो
 विरोधो निरूप्य । एवम् ११, ८४, १० इत्येवमिति द्र १३ वां कु १२. 'अ' इति एव मन्व' इति
 अ'; मत्तया इति लये १३ तेजसां कु १४ नास्ति कु १५ नास्ति ए १६-१९ नास्ति इति
 १७ नास्ति इति; इति अ १८. आद्वारयिता अ १९. नास्ति अ २०. तद्वार इति, एवम् अ कु
 २१ नास्ति अ इति; यथाऽऽग्यां कु कु

परत्वात् यत् युवा मनसा चिन्तयथ सत्याम्वादितिर्यथ । हे नासत्या नासरयनामानौ । अथवा सरयवेव नासत्यौ । द्वौ प्रथिवेधौ प्रकृति रमयत् । सत्यावेव । मतवन्सा । अभिमतरयनेन पृथुरूपोऽप्रिरावा सोमेन पूर्यतीत्येतत् ज्ञात्वा पातम् पिबतम् सोमस्य सोम सोमस्य वैकदेश स्वाशालक्षणम् । धृणुया प्रथमाया व्यय बादेश । क्रियाविशेषणञ्जेतद् वृष्टन्यम् । छन्दुः छट् प्रगल्भम् । नि शङ्को सर्वलोकप्रकाश पिबतमित्यर्थ ॥ ५ ॥

येङ्कट० सीमत्वाद्वादादस्य युवयो बुद्धीना सोम नासत्यौ । प्रिपस्त्वोती^{१५}, त सोम पिबत^{१६} मनसो धर्षणम् ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे मतवन्सा ! अभिमतरयौ^{१७} नासत्या^{१८} अभिधौ^{१९} याम् युवयो मतीनाम् बुद्धीनाम् भादार प्रेरको य सोमोऽस्ति, सोमस्य त सोमम् पातम् युवा पिबतम् । कीटसं सोमम् । धृणुया धर्षणशीलम् । मदकरत्वेन वीरमित्यर्थ ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये त्रयस्त्रिंशतो वर्गः ॥

या नः पीपरदक्षिणा ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्मे रासाधामिपम् ॥ ६ ॥

या । न । पीपरद । अक्षिना । ज्योतिष्मती । तम । स्तिर । ताम् । अस्मे इति । रासाधाम् । इपम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० या न अस्माकम् पीपरत्पु पादनपूर्णायो इत्यल्लैकत्वं व्यवहृत्य रूपम् । पाठयति । रक्षतीत्यर्थ^१ । हे अक्षिनी । ज्योतिष्मती ज्योतिषा^२ सारयती सर्वलोकप्रकाश^३ वा । कि पीपरत् । उच्यते तम तिर तिर इव इति प्राप्तल नामनी^४ (दृ. या. ३, १०) । प्राप्त भावस्य तम । वेनात्वेन पुत्रदारयोपपत्त्यासक्तिप्रतिपातनेन मानसेन ब्याख्या^५ इत्य, तस्यापनयने^६ समर्थत्वर्थ^७ । अधया न इति द्वितीया । या अस्मान्^८ पीपरत् पूरयति । उर्ध्वशीरकर्म । ज्योतिष्मती च^९ तमस्तिर । कामोपसर्गात्पुत्रेत्^{१०} योपक्रियाभ्याद्वा । तमस्तिरस्त्वोति । तिरस्कारेण चात्र प्रकृत्यो लक्ष्यते । सर्वलोकप्रकाश भवतीत्यर्थ । ताम् अस्मे रासाधाम् इपम् रासाधां दत्तम् इपमन्नम् ॥ ६ ॥

येङ्कट० यदन्नम् अस्मान् उज्ज्वलम्^{११} अक्षिनी^{१२} दारिद्र्यलक्षणम् तमस अन्वयं पारयति तद् अन्नम् अस्मभ्य दत्तम् ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे अक्षिना ! अक्षिनी । ज्योतिष्मती रक्षतीर्यादिरूपज्योतिर्वुक्ता या इत्^{१३} अन्नम् अस्मात् पीपरत् पारयेत् इति प्राणयेत् । कि हृत्वा । तम दारिद्र्यरूपम् अन्वयकारम् तिर अन्वयित्विद विनष्ट कृत्वा । ताम् इपम् रासत्तमन्नम् अस्मे अस्मभ्यम् रासाधाम् युवा दत्तम् ॥ ६ ॥

आ नो नान्वा मतीनां यातं पाराश्व गन्तवे । युक्षार्यामधिना रथम् ॥ ७ ॥

आ । न । नान्वा । मतीनाम् । यातम् । पाराश्व । गन्तवे । युक्षार्याम् । अधिना । रथम् ॥ ७ ॥

१ नास्ति ल कु २ *या कु ३ नास्ति रधि ४ ववनेन अ रधि ५ धृणुया रधि, यणु यद अ कु ६ *य तमे वि^१ अ^२ ७ पिबत ल ८ इत्येतद्व अ ९ *इति विज्ञान कु १० *तिवा अ कु ११ *नाशौ कु १२ न्यग कु १३ १३ रा १४ केन गृको १५ उर्ध्वेत्थ (१) रधि १५ यान्ता^१ अ कु १६ नास्ति रधि १७ *क्षुने रधि १८ *ज्ज्वलं वि^१ अ^२ १९ रधम् वि

स्मन्द० न^१ अस्मान् नावा आ यातम् । त्रिमर्षम् । मतीनाम् पाराय गन्तव्यं पारमन्तम् । 'गर्ष्यं कर्मणः' (वा २, ३, १२) इत्येवमेपा^२ कर्मणि चतुर्थी । अधिनागाममिन्द्रतः, तावद्गती यस्या महे, ताविष्टौ वामान् न सम्पादयिष्यत — इत्येवमादिकामानामभित्तापलक्षणानामस्मन्तीनां पारमन्तं गन्तुम् । शुभदागामनसम्बद्धानसद्भिलापान् पश्यन्नासिपर्यन्तान्^३ कर्तुमिदमर्थं । पश्यन्त्यादि सप्तभिन्नापत्ता । इन्द्र अस्मान् प्रवशागन्तुम् युषावाम्^४ हे अधिनी^५ रथम् । यत्र यात्राऽऽगन्तव्यं जले तत्र नावा आयातम्^६, यत्र रथेन रथे तत्र रथेनरथम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ यातम् अस्माकं भगवतो^७ नावा ज्योत्सवा पार गन्तुम् । 'जलमुत्तीर्य अधिनीं जगच्छत' इति ऊच्यते^८ समनार्यम् रथं च युषावाम् इति ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे अधिना^९ अधिनी^{१०}। मतीनाम्, स्तुवीनाम् पाराय गन्तव्यं पार गन्तुम् तादा नौस्वयं गमनसाधनेन न अस्मान् प्रति आ यातम् समुद्रमभ्यादागच्छतम् । भूमावागतुम् रथम् भगवदीयम् युषावाम् साधय कुरतम् ॥ ३ ॥

अरिर्न बां द्वित्रस्पृशु तीर्थे सिन्धूनां रथः । धिया युयुञ्ज इन्द्रवः ॥ ८ ॥

अरिर्नम् । त्राम् । द्वित्र । पृशु । तीर्थे । सिन्धूनाम् । रथः । धिया । युयुञ्जे । इन्द्रवः ॥ ८ ॥

स्कन्द० अरिर्नम्^{११} अर्तिकररथम् । गच्छति येन नौ तत् अरिद्यम् । अपहृत्तकं^{१२} इत्यपभ्रंशेन यस्मादिकानां^{१३} मनिद्रं^{१४} तत् । वाम् युवयो स्मृतम् । द्वित्र अपि सकाशात् पृशु विशीर्यतम् । तान् उचरणं प्रदत्ते सिन्धूनाम् नदीनाम् रथं जल स्थले च गमनसाधनं युवयोरहीरथम् । धिया 'यो (नि २, १) इति कर्मनाम् । अभिपवादिस्कारकर्मणा । युयुञ्ज^{१५} युजा । इन्द्रं सोमा । अभिपवादिभिः सस्वारी ससृष्टा इत्यर्थः । वृत्तं ज्ञात्वा गमनसाधनात् गमनप्रयोजनस्य विपामितस्य सोमस्य च विद्यमानत्वात् आगच्छतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० समुद्रगमनसाधनं जलपात्रम् नाम^{१६} द्वित्र अपि "पृशु भवति"^{१७} । अथ जलानाम् उचरणदेने^{१८} रथं उपनिवृत्ति^{१९} । कर्मणा मानाविधेन "यज्ञे सोमाद्य भवद्भ्यां युज्यन्तः" ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अधिनी^{२०} वाम् युवयो दिव पृशु शुलोकादपि विमर्गम् अरिद्यम् गमनसाधनं नीररथं सिन्धूनाम् समुद्राणाम् तार्थं भवतरणप्रदेने विद्यत इति शेषः । रथं च भूमौ गन्तुं विद्यते । इन्द्रं सोमा विद्या भवद्विपयैण कर्मणा युयुञ्जे युजा कथञ्च ॥ ८ ॥

द्वित्रस्पृशासु इन्द्रो वसु सिन्धूनां पृष्टे । स्वं त्रिं वुहं धित्सवः ॥ ९ ॥

द्वित्र । वृष्णाम् । इन्द्रं । वसु । सिन्धूनाम् । पृष्टे । स्वम् । वृजिम् । वुहं । धित्सवः ॥ ९ ॥

१ भा यो नावा अ कु २ शकनत इति ३ 'निस्तम्बान् कु' 'निस्तम्बान्' सप्तमे अ 'नत्' लपन्तु रभि ४ यज्ञानां अ ५ वज्रम् अ रभि ६ 'रथम् अ' ति' ७ नाहित अ' ति' ८ ८ नाहित कु 'यज्ञेनां जले जगता रथान् रेवेणरथम् ति' अ' ९ कथम् अ' ति' १० नाहित इति ११ अत्तु अ कु १२ अत्तु अ कु १३ नाहि' रभि १४ 'सद अ १५ नाहित अ १६ नाहित ति' १७ १८ अत्तु अ ति' अ' १९ वृष्व अ' ति' अ' २० 'रे' ति', 'रे' ति' अ' २१ नाहित इति अ' २२ २३ अत्तु नाहितं कुपये येया ति' अ'

स्कन्द० दिव इत्यपरादानपञ्चमोर्ध्वेवाद् योग्यकियाभ्याद्वा । दिव आगतयोरशिनो हे क्वाश । मत्पितृ कण्वस्यापरवभूता मधुग्राह्य । अथवा 'कण्व' (निघ ३, १५) इति मेधाविनाम । मेधाविन ' ऋतिव । मत्पुत्रादय । वा । इन्द्रव बहु सोमधनम् । धनतया वाय उद्धत^३ खामित्व प्रतिपाद्यते । दिव आगतावशिनौ रोमाना स्वामिनौ भविष्यत । दिव आगताभ्यामशिम्या वय सोम दाक्षाम इत्यर्थः । छ । सिन्धुनाम् पदे सिन्धवोऽत्र स्कन्दनादाद्भुतव उच्यन्ते, तासा पद स्थान गज उत्तर । सर्वाहुवीना स्थानभूते यत्ने इत्यर्थे । अथवा सिन्धवोऽत्र चाप उच्यन्ते । 'नाभास्त्य प्रश्रितभिर्यं धिन्भूनामुपोदये' (ऋ ८, ४१, २) इति यथा । तासा 'पदे अन्त रिशे' । पञ्चम्यर्थे सप्तमी । अथा स्थानादन्तरिक्षान् दिवो वा आगतयोरीत्यर्थे^४ । नर पाद् प्रत्यक्षकृतो भिन्न वाच्यम् । हे शशिनो ! स्वम् आत्मीयम् वस्त्रिम् रूपम्^५ कुह^६ 'कव स्थाने' धित्तय धारयितुमिच्छथ । 'वय स्वशरीरेण धर्षेणे येनासक्तश्च भागच्छय' इत्यर्थं ॥ ९ ॥

वेङ्कट० दिव पठन्ति हे कण्वा ! दोष्ठा रश्मय^७ । वास्तवमादित्याक्य तेजश्च^८ अथा^९ स्थाने^{१०} प्रादुर्भवति । तत्र पुषाम् अशिनौ^{११} 'स्वम् रूप कश्चिद् निचातुमिच्छथ ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे क्वाश ! कण्वपुत्रा ! अशिनोपिच्छेष्टि शेष । कवमिति तदुच्यते । दिव पुलोक सकाशाद् इन्द्रव सूर्यवश्मय प्रादुर्भूता । सिन्धुनाम् अपाय् वृद्धिरुपाणा स्कन्दस्वभाजानाम् पदे स्थाने अन्तरिक्षे बहु अन्नदादिनिवासहेतुभूतम् उप कालीन ज्योतिराभिर्भूतमिति शेष । अशिनोपिच्छेष्टि पुषाम् स्वम् वस्त्रिम् स्वकीय रूपम् कुह धित्तय कुत्र स्वापयितुमिच्छथ । अत्रागत्य प्रशोपकमिति र्हात्पर्यायं ॥ ९ ॥

अभूद् भा उं अंश्वे हिरण्यं प्रति सूर्यः । वर्णस्यञ्जिह्वापाजसितः ॥ १० ॥

अभूत् । ऊं इति । भा । ऊं इति । अंश्वे । हिरण्यम् । प्रति । सूर्यं । रि । अरपत् । जिह्वया । असितः ॥ १० ॥

स्कन्द० सादेतत्, शिमेवमतिस्त्रितोऽस्मि इत्यत^{१२} आह । अभूत् भा उ उकारानुभावादि^{१३} परदूरी । अभूत्^{१४} भा प्रभा । कव । अश्वय अस्यो रश्मय । पृष्टिबहुवचनस्य स्थान इन्द्रवपुष्यकण्वनम् । अश्व नाम् आदित्यरश्मीनाम् । हिरण्यम् प्रति सूर्यं प्रतिशब्दोऽत्र सामर्थ्यहेतुपमाया ऋत्वि^{१५} । सूर्योऽपि हिरण्यमिव । सूर्योऽप्युदयामिमुशीभूत् इत्यर्थे । उदयनेत्यां हिरण्यसदरा सूर्यो भवति, हिरण्य सदरा च भा । भूयश्च^{१६} वि अल्पत् विविध प्रकाशित्वान् । किम् । सामर्थ्यात् श्रैलोचय वा दिवो वा । केन । जिह्वा जिह्वास्थानीयत्वाद्वा जिह्वा आदित्यदीप्तिस्येत्वेत् । उच्यन् सादित्यो रसानादत्ते^{१७}

१ सोमं मन रवि २ तदस्व कु ३ अथ अ हु ४ ४ षदस्तविष्णु अ हु ५ अन्तरिक्षाशगनवा^{१०}
 ६ हु ६ विदस्यन् अ ७ ७ स्वस्थां अ कु ८ ८ स्वशरीरेण कर्मि येनात्पयानाग^{११} मुक्तो
 ९ रश्मयो वा वि^{१२} अं लप रवि १० श्वेन कु ११ आगता रवि^{१३} १२ 'ने अन्तरिक्षे वि' अं
 १३ १३ स्वल्पं न निष्पद्य वि^{१४} अं १४ इति तत् अ रवि १५ नास्ति अ १६ नास्ति रवि
 १७ 'व्यम् कु १८ अपहृत अ कु १९ 'देषे जिह्वा ॥

निद्धास्थानीयया दीप्येत्यर्थः । असितं पित्र् बन्धने इत्यलौकिकम् । तथाहि वामदेवोऽपि वक्षति—
 'अनायातो अभिवद यथाय न्यल्लुप्तानोऽन पवते न' (ऋ ४, १३, ५) इति । अचिदप्यनिबद्ध इत्यर्थः ॥ १० ॥
 घेङ्कट० अभूत् दीक्षि^१ रश्मेरन्तरमुदयवेलायाम् । हिरण्यम् प्रति आसीत् सूर्यः । तत्तत्तोऽभवत्
 इत्यर्थः । उदनन्तरम् निद्धया 'ज्वालया अबद्ध'^२ प्रकाशयति सर्वं जगत् ॥ १० ॥

मुद्गल० मा ट सूर्यस्य दीक्षिस्तु अशवे उप कालीनरश्मिसिद्धयर्थम् अभूत् उ प्रादुर्भूतैव^३ । सूर्यं च हिरण्यम्
 प्रति स्वकीयोदयेन हिरण्यसत्तोऽभूत् । अग्निं च असितं स्वकीयदीप्ते सूर्यप्रवेदेन^४ सप्त
 दृणो भूत्वा निद्धया स्वकीयया ज्वालया वि अस्यत् प्रकाशितवान् । तस्माद्य पुत्रयोरामनकाल^५
 इत्यर्थः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये ऋत्विजसो वर्गः ॥

अर्भूद् पारमेतधे पन्था ऋतस्य साधुया । अर्दक्षिं वि सुतिर्दिवः ॥ ११ ॥

अर्भूत् । ऊँ इति । पारम् । एते । पन्था । ऋतस्य । साधुया । अर्दक्षिं । वि । सुति । दिवः ॥ ११ ॥

स्कन्द० किञ्च अभूत् उ पारम् एते गन्तुम् । पन्था पथिष्ठागोपत्वात् आपतरमेन यत् इति वा
 पन्था अहरनाभिप्रेत^१ । अहरणि प्रवृत्तमित्यर्थः । कस्य पारमेतवे । ऋतस्य यज्ञस्य । दीपयामत् ।
 साधुया साधु सोमनम् । कथं ज्ञायते । यत् अर्दक्षिं विविधं सुतिं पश्यते^२ सूर्यालोच्छ्रयं^३ ।
 एतदुक्तं भवति—अर्भूत् प्रथा आदित्यरश्मीनाम् । सूर्यं एव हि हिरण्यसत्तया उदयाभिमुखोऽभूत् ।
 यत्परिसमाप्त्यर्थम् अहरणि प्रवृत्तम् । अत एव भवतोर्थांगकालोऽतिवर्तते । तेन स्वरत्नागो
 प्रवीणि^४—'तु यत्रिं तुह जिंसय' (ऋ १, ४६ ९) इति^५, वेनास्तघनं^६ नागच्छ
 इत्यर्थः ॥ ११ ॥

घेङ्कट० अपरा^१ दिश प्रति^२ गन्तुमुक्तस्य आदित्यस्य साधु अभवत् पन्था । दिवः माये कस्य
 मागा वि अर्दक्षिं, वेना^३ सूर्यो गच्छति ॥ ११ ॥

मुद्गल० ऋतस्य सूर्यस्य पारम् एते रात्रे पारभूतमुदयादि गन्तुम् पन्था मार्गं साधुया समीचीन
 अभूत् उ तिप्यत् एव । इव शोतनात्मकस्य सूर्यस्य सुतिं प्रस्था दीक्षि^४ वि अरणि विदेरेण दद्या ।
 तस्मात् अरिचनी । पुत्रान्याम् भावतन्वयम् ॥ ११ ॥

तनुटिदृश्चिनोरपौ जरिता प्रति भूयति । मदे सोमस्य पिप्रतोः ॥ १२ ॥

तनुटिदृ । इव । अश्चिनो । अयं । जरिता । प्रति । भूयति । मदे । सोमस्य । पिप्रतोः ॥ १२ ॥

१ 'जिह' वि । २ २ 'भवम् इत्यर्थे', सूर्यस्तादृशोऽप्यतिप्यत् । तस्यायुदा रश्मीनां यद्य हिरण्यस्यै
 अभूत् वि अ^३ ३ २ 'पन्थां बद्धा एषः, एतया अबद्धा वि'; 'एया अबद्धा' इति^४ ४. 'पुत्राभूत् स'
 ५ 'एयाय व' मूको ६ 'तगमच्छ' मी^५ ७ 'त्रिण्य' अ < नासित कु ८ ते मूको १० 'म'
 १० 'अ, पूर्व' कु ११ ११. 'नासित अ' मदीयि कु १२. 'एयाभूत् अ' १३ 'ए' कु, 'अ' वि.
 १४ 'नासित अ' वि १५ १५ 'मौऽपि अ' ए वि^६ इति अ'; 'ए' वि^७ अ' वि^८ एव १६ 'नासित
 वि' अ

स्कन्द० तत्तद् इत्^१ यच्छन्दश्चुतेर्वीथार्थसम्बन्धो^२ यच्छन्दोऽध्याहृत्यः ।^३ प्रति इत्ययं च कर्मप्रवचनीयः
 अवः इत्येतेन सम्बन्धवित्यः । यद्यदुक्तं तत्तन् अग्निः अवः पालनं प्रति जरिता मोता भूपति
 भवति । गदे सोमस्य सोममदे सति । सोमेन मत्तयोः सप्तोरित्यर्थः । पिप्रतोः पूरयतोः^४ ।
 कम् । सामध्यात् स्तोतारमेव । यद्यदुक्तं भवति— यदीयेन सोमेनाग्निनी आत्मानं तर्पयतः
 तं यद्यदुक्तं पालनं तेनतेन पालयत इति ॥ १२ ॥

वेङ्कट० उपमि^५ तत्तद् एव अग्निः आशितवियर्थं रक्षणं श्लोका अलङ्करोति प्रकाशयति,
 यद् रक्षणम् सोमस्य मदे पूरयतोऽयुदिति ॥ १२ ॥

मुद्रल० जरिता श्लोका अग्निः सम्बन्धि तत्तद् इत् पुनःपुनः कृतं सर्वमपि अवः असाद्रियं रक्षणम्
 प्रति भूषति प्रत्येकमलङ्करोति । तदावदा प्रसंसतोऽर्थः । कीरशयोः अग्निः । मदे हयै
 विमित्तनूते सति सोमस्य विप्रतोः सोमस्य पालकयोः^६ ॥ १२ ॥

वावसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा । मनुष्वर्ध्मू आ गतम् ॥ १३ ॥

वृषसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा । मनुष्वत् । शंभु इति शम्भू । आ । गतम् ॥ १३ ॥

स्कन्द० वावसाना^१ मेदमात्मनिप्रतम् । प्रायश्चित्तार्थं सन्तः । अतो यत्तच्छन्दोऽध्याहृत्य एकपालयता
 मेवा^२ । येन पुनः वावसाना । तान्तीन्वेऽयं नानम् । अस्थयं वसवशीलीं स्वयन्तान्तीली ।
 वव^३ । विवस्वति यत्तन्नामधेयमेवत् शाकृण्डिना पतिवत् । तेन चात्र^४ स्वगृहं^५ प्रतिपाद्यते ।
 यत्तन्नामगृह इत्यर्थः । केन हेतुना । सोमस्य पीत्या पानेन गिरा वाचा च स्तुतिरक्ष-
 णवा । सोमपानार्थं स्तुत्यर्थं चेत्यर्थः । तेन मनुष्वत् मनुष्यवत् शंभु । सुखल भावयितारी ।
 असाद्रियम् आ गतम् आगच्छतम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० वसवशीली यजमाने सोमपानेन श्लोकेण च^६ हेतुना सुखल भावयितारी । प्रायश्चित्तं आ गतम्,
 अपि वा नमोरिव वक्षे ॥ १३ ॥

मुद्रल० हे शम्भु । सुखल भावयितारी । अग्निनी । मनुष्वत् मनो इव विवस्वति परिचरयति यजमाने
 वावसाना निवासशीली सुवाम् सोमस्य पीत्या सोमपानविमित्तम् "गिरा स्तुतिनिमित्तं च"
 आ गतम् आगच्छतम् ॥ १३ ॥

पुषोरुपा अनु श्रियं परिव्रमनोरुपार्चरत् । क्रुता र्वनथा अकुर्धः ॥ १४ ॥

पुनोः । उपाः । अनु । श्रियम् । परिव्रमनोः । उपऽपार्चरत् । क्रुता । वनथा । अकुर्धः ॥ १४ ॥

स्कन्द० पुनोः^१ इत्येवम् अनु इत्येतेन सम्बन्धते । अनु-शब्दश्च पञ्चाहावे । उपयोः पञ्चात् । कीरशयोः ।
 परिव्रमनो, अन्तर्गतार्थस्यैव रूपम् । सर्वतोऽयामिनोः । उपाः श्रियम् अर्चयित्वा उपाचरत्
 उपाचरति^२ प्रतिपद्यते । अग्निर्द्वैर्ध्वं मन्वरात्रात् कारुः । जता परा^३ उपसः । अथवा

१-१. नास्ति रवि. २. "वेपथ्वं" कु. ३. "पियो. कु. ४. नास्ति कु. ५. नास्ति वि.

६. "मा विवस्वति कु. ७. "क्रुता नेपम् रवि. ८. ज्ञानम् कु. ९. "त्वर्थं" रवि. १०. नास्ति

अ. कु. ११. "अ ना... निन्दा रवि"^{११}. १२. स श्च अ रवि. १३. नास्ति अ^{१२} वि^{१३}. १४-१५. नास्ति वि.

१५. पुषोरुपा पुनोः कु. १६. उपम् अ रवि. १७. परम् रवि.

युवोरित्येतत्^१ श्रियम् इत्येतेन सम्बध्यते । युवयोः श्रियमुषाः अनुपाचरत् अनुगच्छति । युवो-
श्रिया सत्सीत्यर्थः । किञ्च ऋता यज्ञान्^२ युवाम् वनयः सम्भजयः । कीदृशान् । अश्रुभिः
'अश्रुः' (निघ १,७) इति राश्रिनाम । राश्र्या च तस्याः पर्याया लक्ष्यन्ते । इत्यंभूतश्रया
गृया नृतीया । राश्रिपर्यायैः सम्बद्धानित्यर्थः^३ । अथवा अश्रुशब्दोऽत्र सोमवचनः^४ । 'होतारमश्रोतिवि-
निमावमुम्' (श्र १०,११,१) इति यथा । सोमैः सम्बद्धान्^५ । सोमयागानिर्यर्थः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० युवयोः^१ श्रियम् उषाः अनु उपाचरत् पश्चाद् युवयोरानुगच्छति परितो गन्तव्यः । यज्ञान् युव-
राश्रिभिर्गच्छन्तीभिः सह सम्भजयः ॥ १४ ॥

मुद्रल० हे अश्रिनी ! परिजग्नोः परितो गन्तव्यः युवोः युवयोश्मयोः श्रियम् अनु मागमनरुपां होमा-
मनुस्य उषाः उपाचरत् उपःकालदेवता इहागच्छतु^२ । युवयोरानुगतयोः सतोः पश्चादागतै-
त्यर्थः । युवाश्च अश्रुभिः राश्रिभिः ऋता यज्ञगतानि इवीषि वनयः कामयेये सम्भजेये ॥ १४ ॥

उभा विपतमश्रिनोमा नः शर्म यच्छतम् । अविद्वियाभिः कृतिभिः ॥ १५ ॥

उभा । विपतम् । अश्रिना । उभा । नः । शर्म । यच्छतम् । अविद्वियाभिः । कृतिभिः ॥ १५ ॥

स्कन्द० 'उभा विपतम्' उभौ युवां विपत्वं सोमं हे अश्रिनी ! । पीत्वा उभौ ना अजम्भ्यद् शर्म युवं
गृहं वा यच्छतम् । इत्यमित्यर्थः । अविद्वियाभिः वृ विदारणे । सहयोगलक्षणा यैषा नृतीया ।
अविदारणीभिः अविनाशिलीभिः कृतिभिः पालनैस्तह । स्थिराणि च पालनानीत्यर्थः ॥ १५ ॥

बलमीशिनिसाशेतामृगर्थांगमसंहतिम् ।

भर्तृभुवमुत्तरे स्कन्दस्वामी यथास्मृति ॥

इति भर्तृभुवमुत्तरे स्कन्दस्वामिनः कृती कृतेदभाव्ये
नृतीयोऽप्यायः ॥

वेङ्कट० उभौ सोमम् जदिवनी ! विपतम् । उभौ च कामर्थं सुखम् यच्छतम् रक्षणार्थं । 'गमनैः इति' ॥ १५ ॥

इत्थं नृतीयमप्यायं व्याकरोत् प्रथमेऽष्टके ।

विद्वयाभिप्रकृते जातो माधवः सुन्दरीमुतः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताम्वारणवते
प्रथमाष्टके नृतीयोऽप्यायः ॥

मुद्रल० हे अश्रिना ! अश्रिनी ! युवाम् उभा उभौ विपतम् सोमपाने कुरतम् । तत इत्थम् उभा
युवासुभौ अविद्वियाभिः प्रच्छन्तभिः कृतिभिः रक्षामिः नः अजम्भ्यम् शर्म सुखम् यच्छतम् ॥ १५ ॥

—१—

इति प्रथमाष्टके नृतीयोऽप्याये पञ्चमिंशो वर्गः ॥

इति ऋग्वेदे समाख्ये प्रथमाष्टके नृतीयोऽप्यायः समाप्तः ॥

—१५—

१. युवोरि* अ. २. यज्ञान् अ. ३. सम्भजयि* अ. ४. श्रेयः अ. ५. सम्भजयत् अ. ६. ५योः श्रि.
७. 'यच्छतं वि म' ८-८. जारिण इति. ९-९. अविद्विर्द्विर्द्विः पाठैः सह अ' वि'.

[१७]

अयं वां मधुमत्तमः सूतः सोमं क्रतावृषा ।

तमश्चिना पिबतं तिरोऽर्हद्वयं धृतं रत्नानि दाशुषे ॥ १ ॥

अयम् । वाम् । मधुमत्तमः । सूतः । सोमः । क्रतावृषा । तम् । अश्चिना । पिबतम् ।
तिरोऽर्हद्वयम् । धृतम् । रत्नानि । दाशुषे ॥ १ ॥

स्कन्द० 'आश्चिनं प्रथमं सूक्तम्' । आश्चिनमेकद्वयावस्य प्रथमं सूक्तम् । तम् अश्चिना इति लघ्वन्व-
धुतेयैष्णवोऽऽवाहक्यः । अयम् वाम् तादृष्यै एवा चतुर्थी । सुवयोऽरयोष गधुमत्तमः सधु-
स्वावृषाः सूतः सोमः । हे ऋतावृषा ! यज्ञस्य वर्षविद्यारी ! 'यं सुतं सोमं हे अश्चिनी ! पिबतम् ।
तिरोऽर्हद्वयम् तादृष्यैः सौमविशेषः तिरोऽर्हद्वय उच्यते । तं तिरोऽर्हद्वयम् । मधुमा
तिरः सतः इति प्रासख नामनी (तु. वा ३, २०) । प्रासखानादेः भवः तिरोऽर्हद्वयः, तं तिरो-
ऽर्हद्वयम् । पीत्वा च यत्तम् दधम् रत्नानि चदाति दाशुषे यत्तमत्तय ॥ १ ॥

वेङ्कट०

अयं वा मधुमत्तमः माधवो व्याधिषीरिति ।
प्रदर्शयत् समकार्यं स्वरूपत्वात्कारणम् ॥ १ ॥
आमुदात्ताः समस्तत्वा अन्तोदात्ता भवन्ति च ।
अन्तोदात्ताश्चासुदात्तास्तयजन्तः प्राहृतं स्वरम् ॥ २ ॥
विषयान्दं आमुदात्तो 'विश्वे देवासीं अशिर्षः' ।
'नितुं समुद्रिषं दह' , 'पनिर्वित्तस्यु भूर्जनः' ॥ ३ ॥
अन्तोदात्ताः समासस्थो 'विद्वान्मिन्स्य रहति' ॥
'भूमि र्षि' विद्वान्भुवुदात्तव विद्वान्भेवगीः' ॥ ४ ॥
सत्राऽऽहुः कारणमिदं विद्वान्भेः केवलं स्फुटं ॥
समन्ते ॥ 'प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थोऽस्त्यर्थः' ॥ ५ ॥
दर्शयेत्समकार्यमयं न्यास इतीदमम् ।
मित्रं न्यासस्य सर्वेषां 'समन्तेऽर्थे प्रदर्शयेत्' ॥ ६ ॥

१. मधुः स्यात् अ, 'स्य' क्तु ति. २. आदित्य ति. ३-३. सुतं वि क्तुः तप अ. ४. 'लानिकनोयं' ति.
५. प्रक्षे यत्तदे ति. ६. दृषः प्रकृत्याऽऽहम् अनुकूलणीकरोकामसन्ति वि' अ. ६. विषये इ' वेङ्कट.
७. ऋ १, १, १; 'सोऽर्हद्वयः वेङ्कट. ८. ऋ १, २६, १५. ९. ऋ ९, १०, १, ७. १०. ऋ ३, ५२, १२.
११-११. अग्निथ वेङ्कट. १२. ऋ १, २३, २०. १३. स्फुटम् वि' कर्षे. १४-१४. प्रकृत्यर्थः प्रापयार्थे'
वेङ्कट; 'दोषसर्जनम् वि' कर्षे; 'पदार्थेन. अ. १५-१५. सत्येदे प्रदर्शयन् वि' कर्षे.

धेहूट० त्रयो यस्य यन्धुरास्त्रेण त्रिकोणेन मुरूपेण रवेन आ यातम् अश्विनौ, कणातः युवयोः
सोत्रं कुर्वन्ति यत्रे, तेषाम् सुष्ठु श्रुतम् ज्ञानम् ॥ २ ॥

मुद्रल० हे अश्विना! अश्विनौ त्रिकोणेण उद्यतान्तरूपेण त्रिविधबन्धनकाष्ठयुक्तेन त्रिरुता अग्रति-
हृदयवितया लोकत्रये वर्तमानेन सुपेक्षसा शोमयसुवर्णमुक्तेन रवेन आ यातम् हृद्गागण्डतम् ।
कणातः कणवपुत्राः वाम् युवयोः लघ्वरे यागे मङ्गल सोत्ररूपं मन्त्रम् कल्पन्ति कुर्वन्ति,
तेषाम् कणवानाम् हवम् आह्वानम् सु श्रुतम् सुष्ठु आदरेण श्रुतम् ॥ २ ॥

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोममृतावृषा ।

अथाय दंसा वसु विभ्रता रथे द्वाक्षांसमुप गच्छतम् ॥ ३ ॥

अश्विना । मधुमत्तमम् । पातम् । सोमम् । ऋतुऽपृषा । अयं । अथ । दंसा । वसु । विभ्रता । रथे ।
द्वाक्षांसम् । उप । गच्छतम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० अश्विनौ! हे अश्विनौ! मधुमत्तमम् पातम् विचलम् सोमम् हे ऋतावृषा! अथ अथेयानन्तर्ये ।
पानानन्तरं च अथ हे दंसा । यसु यजमानाय यदीप्सिषं धनं यत् विभ्रता धारयन्ती भारतीये
रथे दास्तांसम् यजमानं दानार्थम् उप गच्छतम् । उपतम्य यजमानाय धनं दत्तमित्यर्थः ॥३॥

धेहूट० सोमपानानन्तरम् दास्तांसम् धनेन सह उप गच्छताम् इति ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे ऋतावृषा! यज्ञस्य कर्षको! अश्विना! अश्विनौ! मधुमत्तमम् कतिशयेन माधुम्येपेतम् सोमम्
पातम् विचलम् । हे दंसा! अश्विनौ! "अथ सोमपानार्थम्" मसदाज्ञानान्तरम् अथ कसिद् दिने
रथे स्वतीये वसु विभ्रता अथादुपयुक्तं धनं धारयन्ती दास्तांसम् इति अथ यजमानम् उप गच्छतम्
समीपे माप्नुतम् ॥ ३ ॥

मिथुधस्ये वृद्धिर्षिं विश्वेदसा मघां यज्ञं विमिक्षतम् ।

कण्यासो वां सुतसीमा अभिर्घवो युवां ह्वन्ते अधिना ॥ ४ ॥

त्रिऽसप्तस्ये । वृद्धिर्षिं । विश्वेदसा । मघां । यज्ञम् । विमिक्षतम् । कण्यासः । वान् । सुतसीमा ।
अभिर्घवः । युवाम् । ह्वन्ते । अधिना ॥ ४ ॥

स्कन्द० त्रिपथ्ये सह विष्टिते वैशु देवताभ्यानि सप्तस्यादि सप्तनाम्बर अभिदेतानि । तानि प्रीति
पसिन् तर त्रिपथस्यं सौमिकोदितस्तरणं वृद्धिं । अथवा आहवनीयाद्बोऽग्रय. तपस्या. सप्त्यादृतात्
ध्रयो गसिन् तत्रिपथस्यम् । तसिन् त्रिपथस्ये वृद्धिं सुसमीनिर्दितात् स्वयस्वितमिति शेषः ।
हे विश्वेदसा! सर्वज्ञो! । अथवा 'विश्वम्' (निघ ३, १) इति बहुनाम् । 'वेदः' (निघ ३, १०)
इत्यपि धननाम् । विश्वेदसा! बहुधनी! । मघा उदकनामैतम् (वृ. निघ १, १९) । उदकेन अग्नीदीपम्
यज्ञं विमिक्षतम् मिह सेधने । सेधतुमिच्छतम् । अभिर्घविनुमिच्छतमित्यर्थः । किं कारणम् । उच्यते ।

१-१. कण्यासोऽपि तैत्तिरीयस्यै तेषामुदकत्वे इती तिबन्धने सेधं यजमानं कर्षयित्वाये मुद्रायां मुद्राये दसा
देवतायां मुद्राये रूपे. २. सु रिं. ३. आदित्यम्. ४ ४ एता उच्यं विं लघ्वे. सोत्ररूपं विं कु. ५. मधुमत्तमम्
मूले. ६. आदित्यं वि ७-७. सौमिकान्तरं मूले. ८. 'विश्वं वदितम्' अ. सौमिकान्तरं कु. ९. 'धनेन म.

यस्मान् कण्वासः वाम् युवयोरर्थाय सुतसोमाः^१ कृतसोमाभिषवाः अभिषवः सुतस्यो^२ दिवेर्दीप्यर्थात्
दोषिवचनः । अभिगता दोषित्वैरुक्ते अभिषवः । आहवा दीपना दीक्षा इत्यर्थः । 'अथवा 'पु'^३ (विप
१, १) इत्यहर्नाम । 'अत्यन्तदुष्पापः प्राप्तः^४ यायादो^५ वैस्ते अभिषवः । युवाम् हवन्ते अदिना । हे
अदिनौ ! ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यस्मिन् बहिषि त्रयाणां घातूनां सहावस्थानं तत्राऽऽसीनी सर्वज्ञौ मधुना इमम् वरुण सेक्तु
मिच्छतम् । कण्वाः वाम् अभिपुत्रसोमाः^१ स्तोत्राद्भिषवाश्च अभिषवदीप्यतः अदिनौ ! हवन्ते ।
पादाः स्तरे^२ युवाम् इति प्रपुच्छन्^३ ॥ ४ ॥

मुद्रक० हे विःशेदेवता ! सर्वज्ञौ !^१ अभिनौ ! विषयस्ये कृत्वात्रवेणास्तीर्कतया त्रिषु स्थानेषु भवस्ति
बहिषि दमे स्थिरता मया मधुरेण रसेन यज्ञम् मिमिश्रतम् सेक्तुमिच्छतम् । हे अदिना !
अदिनौ ! वाम् युष्मद्वयम् सुतसोमाः अभिपुत्रसोमपुत्राः अभिषवः अभिगतदीप्यतः कण्वाः
युवाम् उभौ हवन्ते आहवन्ते ॥ ४ ॥

याभिः कण्वंमुभिष्टिभिः प्रावतं युवमश्विना ।

ताभिः श्वस्मां अवतं शुभस्पती पातं सोममृतावृषा ॥ ५ ॥

याभिः । कण्वम् । अभिष्टिभिः । प्र । आवतम् । युवम् । अश्विना । ताभिः । सु । अस्मान् ।
श्वतम् । शुभः । पती इति । पातम् । सोमम् । श्वतऽवृषा ॥ ५ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—कण्व ऋषिर्गण्यो बभूव । स बहुष्कामोऽभिनौ सुष्टव । तस्मा अभिनौ
बहुर्देवतुरिति । सदेवत् कक्षीवान् वक्षति — 'युवं कण्वायापिस्ताय चक्षुः प्रत्यधर्मं सुष्टुतिं सुष्टवाना'
(अ १, ११८, ७) इति । तदेतिहासपुष्पते — 'याभिः कण्वम्' इत्यादिना । याभिः अस्मात्पतरम् कण्वम्
अभिष्टिभिः हृषेरेतद्रूपम् । युष्मदभ्येपणतीलाभिः युष्मदभ्येपणपराभिः स्तुतिभिरित्यर्थः । प्र आवत
चक्षुः प्रदानेन प्रकरणेन रक्षितवन्तौ सः युवम् हे अदिनौ ! । ताभिः श्व सुष्टु^१ अस्मान् अपि अवतम् हे
शुभस्पती ! उदकस्य स्वामिनी ! । पातम् चास्मदीयेषु वनेषु सोमम् हे श्वतावृषा ! ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यैः कण्वम् अभिगमनैः प्र आवतम् युवाम्^१ अदिनौ ! । तैः अस्मात्पति^२ रक्षतम् उदकस्य
पती । विषतश्च सोमम् यज्ञस्य वर्धयितारौ ! । 'श्व इति पदपूर्वः^३ ॥ ५ ॥

मुद्रक० हे अदिना ! अभिनौ !^१ युवम् युवाम् उभौ याभिः अभिष्टिभिः ज्ञेयैस्तुभिः रक्षाभिः वज्रम्
महर्षिम् प्र आवतम् रक्षितवन्तौ । हे शुभस्पती ! शुभस्पत्ये कर्मणः पालकौ ! ताभिः रक्षाभिः^२ अस्मान्
मनुष्टान् मु भवतम् सुष्टु रक्षतम् । स्वष्टमन्यम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके ऋग्योर्प्याये प्रथमो वर्गः ॥

१. इत् अ. २. दि अ ति. ३-३. पु मू. ४-४. ५५ प्रायं कु. ५. वेगदो नि.
६. 'अपुत्रसो' वि. ७. वता' वि' लपे. ८. वाय् मू. ९. 'श्वतः वि' अ. १०. सर्वज्ञौ मू. ११.
११. मारिण अ. १२. युवम् वि' अ' कु. १३. 'यजि च वि' अ. १४-१५. १५. पूरुणः वि'
अ' कु. १५. याभि वि.

सुदासें दद्यात् वसु विभ्रता रथे पृष्ठीं बहतमथिना ।

रथिं समुद्राद्भुत वा दिवस्पथस्मे घन्तं पुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

सुदासें । दद्यात् । वसु । विभ्रता । रथे । पृष्ठीः । बहतम् । अथिना । रथिम् । समुद्रात् । उत ।

वा । दिवः । परि । अस्मे इति । घन्तम् । पुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० भवेतिहासनाचक्षते—सुदाः नाम वैजयन्तो राजा । अस्य विधामित्र ऋषिः पुरोहितो बभूव । ॥ सप्त-
कामः सारथ्यं प्रभूते च धनसंघं वाञ्छितो यथाथे । तस्मै रथेन आनीय अभिनौ धनमञ्जं च ददतुरिति ।
तदेतदिदोषवत्—‘सुदासे दद्यात्’ इति । सुदासो राज्ञोऽर्थाय हे दद्यात् वसु विभ्रता रथे पृष्ठाः अस्मानि
च बहतम् प्रापितवन्ती रथः हे अथिनी ! तदेवम् वृत्तोऽपि बहवति—‘वाभिसमुद्रात् ऊर्धुः सुदथम्’
(श्रु. १, ११२, १९) इति । परस्त्वधेयौ पाष्णार्थत्वात् विभ्रं वाक्यम् । यत्तच्छुद्रात्प्राप्त्यैकवाचयता
योग्या । यौ सुदासे बहते तौ रथिम् यवम् समुद्रान् ‘समुद्रः’ (निय. १, ३) इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षात् ।
उत वा दिवः ऋषि वा सुलोकात् । पञ्चमीनिर्दितादादरेति वाक्यशेषः । परि-शब्दस्तु ‘अधिपरी
अनर्पणी’ (वा. १, ४, ९३) इत्येवं कर्मप्रचक्षणीयः पदपूर्णा । अस्मे अस्मान्भ्यम् धन्तम् वृत्तम् । कीदृशान् ।
पुरुस्पृहम् बहूनां स्पृहणीयम् ॥ ६ ॥

पेद्दुट० वैजयन्ताय सुदासे दर्शनीयौ । धनम् रथे विभ्रतौ अधिनौ ! अथं च आपदवत् । अस्मान्भ्यम्
ऋषिं अन्तरिक्षात् दिवः वा आहृत्य बहुभिः स्पृहणीयम् रथिम् धन्तम् ॥ ६ ॥

सुद्दुष्ट० हे दद्यात् दर्शनीयौ ! अधिनौ ! अधिनौ ! सुदासे गोभनदानमुच्छाय रात्रौ विलयनपुत्राय रथे वसु
विभ्रता सुवाग् पृष्ठाः अस्मत् बहतम् प्रापितवन्ती । समुद्रान् अन्तरिक्षात् उत वा दिवः परि अधवा स्वर्गान्
पर्याहार्य पुरस्पृहम् बहुभिः स्पृहणीयम् रथिम् धन्तम् अस्मान् अस्मान्नु स्थापयतम् ॥ ६ ॥

यन्नासत्या परावन्ति यद् वा स्थो अधि तुर्वथे ।

अतो रथेन सुवृता न आ गतं साकं सूर्यस्य रुदिमभिः ॥ ७ ॥

यद् । नास्मया । परावन्ति । यद् । वा । स्थो । अधि । तुर्वथे । अतः । रथेन । सुवृता ।

नः । आ । गन्तम् । साकम् । सूर्यस्य । रुदिमभिः ॥ ७ ॥

स्कन्द० यद् शम्भोऽत्र यदिशब्दार्थे । यदि हे नास्मया । परावन्ति दृष्टे । अस्मिन् लोक इत्यर्थः । यदि वा
रथः अधि तुर्वथे अधिशब्दः ‘अधिपरी अनर्पणी’ (वा. १, ४, ९३) इत्येवं कर्मप्रचक्षणीयः पदपूर्णा ।
‘तुर्वथे’ (निय. २, १६) इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तिके सन्निवृष्टे । अरिभेदेन श्लोके इत्यर्थः । शम्भोऽस्मान्
दृष्टान् अन्तिकेऽत्र रथेन सुवृता सुगतिना नः अस्मान् प्रति आ गन्तुं भाग्यच्छन्तम् । ‘गन्तुं सुवृता’
रुदिमभिः । सहयोगिवनाप्रमत्र रुदमीनाम्, अधिनोरेव तु प्राधान्यम् ॥ ७ ॥

१. नास्ति ति. २. धने अ; दृष्ट ति. ३. वैश्वं स्ये अ. ४. रथेन अं रि. ५. नास्ति अ.
६-९. दिवा वा रिं स्ये; दृष्ट्य रिं; ‘गन्तुं रिं अं. ७. धन्तं रिं अं. ८. दृष्टं रि. ९. गन्तुं
रिन् मू. १०. नास्ति मू. ११. ‘वा: (तुर्वथे) मू. १२. नास्ति अ. १३-१३. वृत्तिम् दि.

वेङ्कट० यदि रामन्तौ^१ दूरे भव्य^२, यत् वा रथ^३ अन्तिके । तत्र रथेन^४ सुवर्तनेन अस्मात् आगच्छन्तम्
सह सूर्यस्य रश्मिभि उपसि^५ प्रादुर्भूते ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे नासत्या ! अस्मदभिमुखौ^१ अभिनौ^२ यत् यदि युवाम् परावति दृग्देशे स्थ वर्तेथ । यत् वा भव्य
अपि तुर्वशे^३ अधिके समीपे स्थ । तत्र अस्मात् दृष्टत् समीपद्वा^४ सूर्यस्य रश्मिभि^५ साधु
स्योदयकाले सुप्रता शोभनवर्तनयुक्तेन रथेन न अस्मान् प्रति आ यतम् आगच्छन्तम् ॥ ७ ॥

अर्वाश्वा वां सप्तयोऽध्वरश्रियो बर्हन्तु सवनेदुर्ष ।

इपं पृञ्चन्ता सुकृते सुदानन्व आ वृहिः सीदतं नरा ॥ ८ ॥

अर्वाश्वा । वाम् । सप्तय । अध्वरऽश्रिय । बर्हन्तु । सर्वना । इत् । उप । इर्षम् । पृञ्चन्ता ।
सुऽकृते । सुऽदानन्वे । आ । वृहि । सीदतम् । नरा ॥ ८ ॥

रफन्द० अर्वाश्वा वाम् अस्मदभिमुखौ^१ युवाम् सप्तय 'सपति' (निप १, १५) इति सप्तनाम । अथा ।
अध्वरश्रिय अध्वर सध्वरयन्ति इत्यध्वरश्रिय^२ । यज्ञसम्पदा^३ इत्यर्थे । भव्यदा अध्वर इति परा
हिसास्मन्त्रे त्रिषावचन । अनुपूर्विसिता धीर्षेपा वेऽध्वरश्रियो लक्ष्मीवन्त । दर्शनीया इत्यर्थ ।
वहद् सपना इत् उप सपनशब्दो यज्ञनाम वा तदवयवप्रातरखनमाभ्यन्दिनसवनपृथीयसवन
वचनो वा । इच्छत् पक्षपूरण । सपनायुप । यज्ञान् वा तदवयवप्रातरखनमाभ्यन्दिनसवनपृथीयसवन
वा समीपे हरथै । ऊठी च सन्ती युवाम् इयम् अस्मत् पृञ्चन्ता पृञ्चिन्न सामर्थ्याहराण्यै ।
दवती तस्मै सुकृते सुदानन्वे शोभनाया स्तुतीवा^४ करे शोभनाया च इतिवा इत्
यन्मानाय आ वार्ह सीदतम् आसीदतमिद् वृहि हे नरा ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अभिमुखौ वाम् अस्मात्^१ यज्ञ वे^२ अथन्ति, वे सप्तनावा^३ समीपे वहद् अत्र^४ सुप
वृते शोभनदानाय यन्मानानाय^५ 'सप्तयोजयन्ती आ सीदतम् वृहि' 'वेत्तरी' ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे अभिनौ^१ अध्वरश्रिय यागसेरित सप्तय अथा सवना इत् उप अस्मदनुष्ठेयानि
प्रीणि सवनान्येव उपरक्ष्य^२ अर्षाया अभिमुखौ वाम् युवाम् वहद् प्रापयन्तु । हे नरा ! अभिन्तौ^३
सुहृत् सुपृष्ट^४ कर्मकारिणे सुदानन्वे शोभनदानयुक्ताय यन्मानाय इयम् अस्मत् पृञ्चन्ता सप्तयोजयन्ती
युवाम् वृहि आ सीदतम् दर्भे प्राप्नुवन्तम् ॥ ८ ॥

तेन नासत्या गतं रथेन सूर्यत्वचा ।

येन शश्वद्दृह्युर्दृशुषे वसु मधुः सोमस्य पीतये ॥ ९ ॥

तेन । नासत्या । आ । गतम् । रथेन । सूर्यऽत्वा । येन । शश्वत् । दृह्यु । दाशुषे ।
वसु । मधु । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

१ भवन्तु इति २. एत इति अ ३ अथे (रथे)न इति अ. ४ उप इति.
५. सूर्यस्य मू. ६ अभिमुखौ मू. ७ मधु इति अ. ८. वा अ. ९. सुपृष्टो इति.
१०. अथो इति, आ इति अ. ११. वे इति १२. अथे अति इति १३. अथे अति इति अ. १४.
१५. १६. अथे अति इति अ.

स्कन्द० तेन नासत्या! हे नासत्यौ! आ गताम् रथेन सूर्यत्वया सूर्यसद्व्यवर्णेन । हिरण्यसचित्तत्वा-
दत्यन्तोऽब्रह्मेतेत्यर्थः । येन शश्वत् बहुनामैकम् (उ. निष ३, १) । बहु ऊहयुः प्रापितवन्ती
स्यः । दत्तवन्तावित्यर्थः । दाशुषे वसुः । किमर्थम् । मन्वाः सोमस्य पीतये मधुस्वादस्य सोमस्य
पीतये पानाय ॥ ९ ॥

वेङ्कट० तेन नासत्यौ! आगच्छतम् रथेन सूर्यसद्व्यवर्णेन, येन बहु धनम् ऊहयुः यत्नमानाय
मधुस्वरां सोमं पातुम् ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे नासत्या! अश्विनी! सूर्यत्वया सूर्यसंहृतेन तेन^१ प्रसिद्धेन रथेन आ गतम् आगच्छतम् ।
दाशुषे हविर्दत्तवते यत्नमानाय वसु धनम् शश्वत् सर्वदा येन रथेन ऊहयुः प्रापितवन्ती । तेन
रथेनेति पूर्वश्राव्यः । किमर्थम् आगतमिति । तदुच्यते । मन्वाः मधुरस्य 'सोमस्य पीतये'
सोमपानार्थम् ॥ ९ ॥

उक्थेभिर्धर्मागर्भसे पुरुषर्ष अर्केषु नि ह्वयामहे ।

शश्वत् कर्णानां सदसि प्रिये हि कुं सोमं पृथुरश्विना ॥ १० ॥

उक्थेभिः । अर्षाक् । अर्षते । पुरुषसु इति पृष्ठवत् । अर्केः । ष । नि । ह्वयामहे । शश्वत् ।
कर्णानाम् । सदसि । प्रिये । हि । कुम् । सोमम् । पृथुः । अश्विना ॥ १० ॥

स्कन्द० उक्थेभिः अर्षाक् स्तोत्रैः शस्त्रैश्च अर्षाक् अस्माभिमुक्थम् अर्षते सोमेन तर्पणाय पुरवत् बहुधनी
अर्केः ष मन्त्रैश्चापैरपि पृथुलैश्चणैः^२ नि ह्वयामहे निवर्तते ह्वयामः । किं कारणम् । उच्यते । यस्मान्
शश्वत् नित्यवर्षाद्यर्थे शश्वत्पदम् । नित्यमस्माकम् रथानाम् खभूते सदसि प्रिये इष्टे । वसु ।
सामर्थ्यात् पृथुशक्तिगौरवात्कमेव वा कर्णानाम् । हि शश्वत्सु पृथुरण । कुम् सुखम् सोमम् पृथुः
हे मदिधनी! । यस्मात् पूर्वेष्वपि कालेषु नित्यमस्मादीयेषु सदसु सोमात् पीतवन्ती स्यः,
तस्मादुत्पन्नमणस्वादिवाणीमपि निवर्तते ह्वयाम इत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० स्तोत्रदास्त्रैः रक्षणाय अस्मदभिमुक्ते^३ बहुधनावदित्नी^४ 'नि ह्वयामहे' । नित्यं हि कर्णानाम् सदसि
प्रिये यत्ने अश्विनी! युवां यत्तु सोमम् पीतवन्त्याविति ॥ १० ॥

मुद्गल० पुरवत् प्रभूतधनी अश्विनी अर्षते अस्माद्भ्रष्टार्थम् उक्थेभिः^५ उक्थेः शस्त्रैः अर्केः ष 'मर्चन-
साधनेः स्तोत्रैश्च'^६ अर्षाक् अस्माद्भिमुक्थेन नि ह्वयामहे नित्यमभ्यह्वयामः । हे अश्विना!
अश्विनी! कर्णानाम् कर्णपुत्राणां प्रिये सदसि यद्भवानि शश्वत् सर्वदा^७ सोमम् पृथुः हि वम्
युवां पीतवन्ती खलु ॥ १० ॥

इति प्रथमाहके षतुर्पाण्याये द्वितीयो वर्गः ॥

१. 'त्या वा. २. नास्ति सुको. ३-३. सोमपां सुको. ४. यत्तु वा. ५. अशि वि लपं.
६. बहुधनपानापिपिनी वि लपं; 'श्विनी! इ. ७-७. इयां वि म; विह म'. ८. नास्ति वि.
९. वरुः म'. १०-१०. 'सामन्तो' वि. ११. एता वि.

[४८]

सह वामेन न उपो व्युच्छा दुहितृदिवः ।

सह दुग्नेन वृहता विभावरि राया देवि दास्यती ॥ १ ॥

सह । वामेन । न । उप । व्युच्छ । दुहितृ । दिवः । सह । दुग्नेन । वृहता ।
 विभावरि । राया । देवि । दास्यती ॥ १ ॥

स्कन्द० 'उपस्ये हे' । एते सूक्ते उपोदेवस्ये । वामम् अत्राक्षमभिप्रेतम् । सह वामेन वननीयेनापत्नी
 रकुर्वेनाद्येन न अस्माकमर्थाय हे उप । वि उच्छ विरिध समासि विनासय । प्रकाश कुर्धिर्यं ।
 हे दुहितृ दिव । आदित्यपतेजसो दिवि जायमानत्पुष्या दिवो दुहिता । तेनैवमामपते — हे दिवो
 दुहितृ इति । न च केरलेनाद्येन' । किं तर्हि । सह दुग्नेन सुष्ठु द्योतते, यत्र इहानि
 प्रेतम् । यथासा च सह । कीरधेन । वृहता महता । हे विभावरि । दीप्तिमति' राया धनेन च
 हे देवि । दास्यती दानवती । अक्षयशोचनानि' अस्मभ्य इत्यी द्युच्छेत्स्यर्थं ॥ १ ॥

येदुत्त० सह वननीयेन अस्माकम् उप वि उच्छ दिव' दुहितृ । सह अनेन' महता 'दीप्तिमति' धनेन
 च' देवि । दास्यति । 'अत्र धर्म' च वाममिति ॥ १ ॥

मुद्रल० "सह वामेन' इति शोचनार्थं पञ्चम सूक्तम् । प्रकृत्य चपि । नादंतरवात् अनुसो वृहत् । ॥१
 सतो वृहत् । उपो देवता' ॥

हे दुहितृ दिव । उपेपताया पुत्रि । उप । उप कालदेवते । न अस्मदर्थम् वामेन रमेण धनेन
 सह वि उच्छ' प्रभातं कुर । हे विभावरि । उपोदेवते' वृहता प्रभूतेन दुग्नेन अनेन सह द्युच्छ ।
 हे देवि । एवम् दास्यती दानवुक्ता सती राया यशोलक्षणेन धनेन सह द्युच्छ ॥ १ ॥

अथावतीर्गोमतीर्विश्वसुनिदो भूरिं व्यवन्त वस्तीरे ।

उदीरपु प्रति मा सूनृतां उपदथोद राधो मघोनाम् ॥ २ ॥

अथऽवती । गोऽमती । विश्वऽसुनिद । भूरिं । व्यवन्त । वस्तीरे । उद । इरपु । प्रति ।
 मा । सूनृता । उपु । चोद । राध । मघोनाम् ॥ २ ॥

स्कन्द० अथावती अदीस्वद्रस्य उपस गोमती गोविद्व्य तद्वस्य । "अथवात् गाव्य" इत्युक्ती
 ददस्य इत्यर्थः । विश्वसुनिद सर्वस्य मूलजातस्य सुष्ठु वेदविषय । प्रकाशिका इत्यर्थः ।
 इरपमेव वा वेदविषय । भूरि बहु व्यवन्त व्यवर्तयित्वासां (सु निय २, १४) । गदवस्य ।
 समस्त प्रीलोक्ष्य व्यासवस्य' इत्यर्थः १० । क्रिमर्थम् । वस्तीरे वर वाप्यादाने । स्वय्योक्तिरा एव
 सामाज्यादानाय । प्रकाशनायेत्यर्थः । परोऽर्थं परश्वहृतत्वात् भिन्न वाच्यम् । उद इत्ये प्रेत

१ 'वित्तं अ' २ 'नासि कु' ३ 'अथ व' अ ४ 'नासि वि' ५ 'ल' ५ 'अथ व' कु ६-९ 'सिन्निद' अ
 वि' अ' १० 'अ' कु = नासि वि' अ' ६-६ 'इरप' दादे वि' ११ 'ल' ९ 'वापि वि' ११ 'नासि' इ
 वि' ११ 'अ' अ' १०-१० 'नासि वि' अ' ११ 'अ' हे देवि वि' ११-१२ 'अथाव' अ ११ 'अ' अ'
 अ, मा-११११ इ ११ 'नासि' वि.

प्रति मा मां प्रति स्तुताः अष्टितमपि वाहनामैतत् । स्तुतिरहणा वाचः । मम गार्धं प्रेरय
येनाहं रवां प्रभूताभिः स्तुतिभिः स्तौमीत्यर्थः । अथवा 'स्तुता' (निघ १, ८) इति उपोनाम ।
यत्तच्छब्दावध्याहरण पूर्वोक्तार्थेन सहैकवाक्यता एवं योग्या—या अश्वारवर्षात्पादिगुणा गुरि व्यवन्त
वस्तवे वास्तवमुदीरय मां प्रति स्तुताः प्रकाशास्या उपसः । हे उपः । प्रकाशास्यापास्तुपसाम्
अधिष्टान्या अधिदेवताया इदमुपवसन्नेन सम्बोधनम् । चोद राधः । धने^१ च देही-
स्पर्षः । मथोनाम् धनवतामवष्टुणां^२ स्वगुणम् । ये धनवन्तो न यजन्ते हेभ्योऽवष्टुत्पेत्यर्थः ।
अथवा मयसादोऽत्र इतिर्लक्षणे घने वर्तते । पृष्टीनिर्देशाद् योग्यमिति शेषः । इतिर्लक्षणेन घनेन
धनवतामस्मादशां योग्यम् । यन्तुणां यतोऽयमित्यर्थः ॥ २ ॥

येष्टुट० अश्वारवः^३ गोमरयः विश्वस्य धनस्य मुष्टु वेष्टुविश्वः अश्वन्तं विश्वः च्यवन्त दिवसकरणात् । इदानीं
मां प्रति स्तुताः वाचः^४ उर ईरय । उपः^५ चोदय धनम् आत्मानां तत आहुरय मिश्रुभ्यः^६ ॥२॥

मुष्टुल० अश्वारवः^७ बह्वश्वरेताः गोमतीः बहुभिर्गोभिर्बुधुः विश्वमुविदः हरयस्य धनस्य मुष्टु लम्भ-
विश्व उपोदेवता इत्यर्थे प्रकानां निराशास्य गुरि प्रभूतं यथा भवति तया व्यवन्त प्रासाः ।
हे उपोदेवते! मा प्रति मास्तुदिव स्तुताः त्रियदित्वाचः उर ईरय मुष्टि । मथोनाम् धनवतां
सम्बन्धि राधः धनम् चोद अस्मदर्थे प्रेरय ॥ २ ॥

उवासोपा वृच्छाञ्च नु देवी जीरा रथानाम् ।
ये अस्या आचरणेषु दधिरे समुद्रे न श्वस्पर्षः ॥ ३ ॥

उवाम् । उपाः । वृच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानाम् । ये । अस्याः । आऽचरणेषु ।
दधिरे । समुद्रे । न । श्वस्पर्षः ॥ ३ ॥

इन्द्रो उवाच उपाः प्रागवररात्रात् उवास राभ्या सहोपितवस्तुषाः । राशवेवाऽनुप्रविष्टाऽऽत्यरुपाऽभव-
दिरथमः । उर्यात् च स्पृश्यती पापररात्रे । नु क्षिप्रम् । कीदृशी । देवी दानादिगुणा । जीरा
रथानाम् जीर इति क्षिप्रनाम (४. निघ २, १५) । रथो रंहतेर्गतिकरमणः, गन्तेर्हामिरेकः ।
निर्धारणे च पृष्टी । क्षिप्रा गन्तुनां मथ्ये । अथवा रथानामिति पृष्टीनिर्देशात् सकारादिति
वाक्यतोषः । क्षिप्रा रथानामपि सकाशात् । कस्य उवासोपा उच्यते । उप्यते । ये अस्याः
आचरणेषु दधिरे वा इत्येव परीर्येतरथ स्थाने । परिभरतेषु दधिरे आरमानं धारितवन्तः ।
परिषर्षां स्थिता इत्यर्थः । कथम् । समुद्रे ॥ अथस्वः 'श्वः' (निघ २, १०) इति धननाम ।
साकामाः धनस्पर्षः बलिजः । यथाऽऽवन्तधनासया समुद्रे बलिजो स्ववतिहृते उद्वृत् । च एषोपले
परिचान्ति तेषामेव सा उवास उच्छाच तत्कार्यकरत्वात्, भेत्तेषामवष्टुणामित्यर्थः ॥ ३ ॥

येष्टुट० पुराऽर्हि^१ स्पृश्यती, सम्प्रति च श्वोच्छात् क्षिप्रम् उपाः^२ क्षिप्री रथानाम् । ये रथाः उपय-
भागमनेषु तिष्ठति अस्ममादिदीर्घं. समुद्रे इव नादिकाः ॥ ३ ॥

१. राधः गी अ कु. २. चोदय धने नि. ३. 'रथा कस्य' अ कु. ४. 'निर्देशाच अ नि.
५. अशा' दि'. ६-६. 'नुना' दि' अ. ७. नादि दि' अ'. ८-८. 'वाच विश्वः ति' अ'.
९. नादि दि. १०. 'रथा कस्य' कु ति. ११. पुरोऽपि स्वर्ष, उग दि' अ'. १२. रथा दि'.

मुद्गल० उवा देवीं तवास गुरा निवासमश्नोत् । प्रभाते तृत्तवतीत्यर्थः । च तु अद्यापि^१ उज्ज्वलं
 प्युष्णति प्रभाते करोति । क्रीडती देवी । रवानाम् जहा श्रेरवित्री । उप काठे हि रवा
 श्रेयन्ते । अस्या उपस आचरणेषु आगमनपु ये रवा दधिरे पृष्ठा सजीवृष्ठा भवन्ति तेषां
 रवानामिति पूर्वज्ञानव्य । रथश्रेरणे दृष्टान्त । भवत्स्व घनक्रामा समुद्र न यथा समुद्रमर्षं
 नाव सजीवृत्त्य श्रेयन्ति तद्वत् ॥ ३ ॥

उपो ये ते प्र यामेषु युञ्जते मनो दानार्य सूर्यः ।

अत्राह तन् कण्वं एषां कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् ॥ ४ ॥

उप । ये । ते । प्र । यामेषु । युञ्जते । मन । दानार्य । सूर्य । अत्र । अह । तत् । कण्व ।
 एषाम् । कण्वतम । नाम । गृणाति । नृणाम् ॥ ४ ॥

इत्यम्० उपो ये ते हे उप । ये ते तुभ्यम् यामेषु यज्ञेषु प्र युञ्जते आत्मीयम् मन हविषात्
 दानात् । हे तुभ्य यामेषु हवीषि ददामीत्यर्थः । सूर्य स्तोत्रार । अत्र पृथिव्यास्तद्विद्वाना
 क्य प्रतिनिर्देशः । अत्र पृथिव्याम् । अह अहन्तो विनिग्रहार्थिष एवशास्त्रपर्यं कण्वत्पर्य
 परो ब्रह्म्य । तत् एषाम् नृणाम् इति स्वमायाधिकरणात्प्रथो निर्धारणपक्ष्यन्ता । तेषामेषा मनुष्याणां
 मध्ये कण्व एव कण्वतम नाम गृणाति कण्व इति सोऽपमित्यभिसम्बन्धात् विपुलम् इवे^२
 प्रयुज्यते । आत्मन एवाय परोक्षरूपेण प्रथमपुरषेणाऽभिधानम् । कण्वतम इति कण्वत्पर्य
 मेधादिनाम् (४ निघ ३ १५) । अतिसयन मघावी कण्वतम । अय कण्वपुर मस्त्वो
 नाम मेधाविधमस्त्व नाम स्तीतीत्यर्थः । नामस्तुत्या चात्र नामवतामेव^३ स्तुति प्रतिवापते ।
 एषा स्तोतीत्यर्थः । हे^४ स्तोत्रारस्तुभ्य यज्ञेषु हवीषि ददति समस्तापामेतस्या पृथिव्या तप
 मध्ये अहमय कण्वपुरस्त्वामविशयेन स्तौमि, मान्य कश्चिदिति समस्तार्थः ॥ ४ ॥

घेहूट० उपसि शयने^५ सवान मस्त्वय उदाराणा नामान्यसावसाविति श्रुत इति समुदायार्थः । उप ।
 तव आगमनेषु हे प्राज्ञा^६ मन दानात् प्रायुञ्जत^७ । अत्र एव कण्वान्ता परिष कण्वपुर एषाम्
 नृणाम् तन् नाम उच्चारयति ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे उप । ते तत्र यामेषु यामेषु सस्तु मे सूर्य निद्रास दानाभिन्ना दानात् प्रभाते
 दानार्थम् मन श्चक्रीयम् प्र युञ्जते श्रेयन्ति । दानशीला उदारा प्रभव प्रातः काले दातुमिच्छन्ती
 त्यर्थः । एषाम् दातुमिच्छताम् नृणाम् तन् नाम दानमिष्ये श्लोकप्रसिद्धं नाम नभतम अतिसयन
 मेधावी कण्वो महर्षि अत्र अह अत्रैव उप काठे गृणानि उच्चारयति । यो दातुमिच्छति
 यत् नामप्रहणत् दावार प्रशसति तौ तमी अपि उप काठे एव तथा कुरत हरपुपस स्तुति ॥ ४ ॥

आ वा योषेः सूनर्ष्या याति प्रमुञ्जती ।

जुरपन्ती वृर्जनं पृद्धदायत् उत्पातयति पृथिर्णः ॥ ५ ॥

१ अद्यापि गृह्ये २ कण्वेन सौ ३ नाम्नि कु ४ पुत्रेति ५ एव एव अति
 ६ नाम्नि कु व ति ७ उपसि ए ८ प्र अ वि ए ९ प्रयुञ्जते कु

आ । घ । योषाऽइय । सुनरी । उपाः । याति । प्रमुञ्चती । जरयन्ती । वृजनम् । पृद्वत् । इयते । उत् । पातयति । पक्षिणः ॥ ५ ॥

इह ० आ षा योषेव वा इत्थुपसर्गो यातीत्याप्यातेन सम्बध्यते । येति पदपूरणः । योषेव यथा काश्चित् स्त्री एषम् सुनरी द्रोमना वरा यस्याः स्तोत्रत्वेन घट्टत्वेन च सन्ति सा सुनरी उपाः आ याति आप्यच्छति । उदितेरयैः । प्रमुञ्चती मुञ्ज पालनाभ्यवहारयोः । स्नेन ज्योतिषा वृक्षं जयत् प्रकषेण पालयन्ती । जरयन्ती वृजनम् वलं कालेन हि प्राणिनां जीर्यति । कालं योषा अतिपातयति । अत एवमुच्यते- जरयन्ती वृजनमिति । कथं पुमरापाति । उच्यते । पृद्वत् इयते शुद्धोऽप्ययमौषधितः^१ सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । यथा कश्चित् पादवानागच्छेत्सद्द्रागच्छति । उपातयति च पटकद्रव्येषु पक्षिणः । पटकद्रव्येषु हि पक्षिणः उपउदयवेलायां स्नेभ्य आशासकेभ्य उरपन्नित । अतस्तानुषा^२ एषोऽपातयति इत्युच्यते ॥ ५ ॥

घेहृष्टं आ याति उपाः । सर्वात्र प्रकषेण रहन्ती सुनरी 'सुनरी' (निघ १,८) इत्यणुषोनात् । शोभन-
नेति । मनुष्याणाम् उपात्रवम् जरयन्ती । उपस्वागतार्थं पृद्वत् 'पुरादिकं' पठति । पक्षिणः
वेषम् उद्गमयति ॥ ५ ॥

मुञ्चलं उपाः इवी प्रमुञ्चती प्रकषेण सर्वं पालयन्ती आ याति च प्रविदिषमानच्छति ललु । पृदातः ।
सुनरी इत्थु वृहत्त्वत् नेत्रो योषा इव वृदिणीव । कीटसुषाः । वृजनम् गमनशीलम्
कर्म प्राणिनां जरयन्ती अत्रां प्रायण्णी । असट्टुपस्तादृशायां योषोहाया प्राणिनो योषा
भवन्ति । किञ्च उपकाले पृद्वत् पादुमुक्तं प्राणिजातम्^३ इयते निज्ञं वरिष्यत् स्वरवृत्तार्थं
गच्छति । किञ्च इयत् उपाः पक्षिणः उपातयति पक्षिणो शुपकाले^४ समुत्पाद्य तत्रप्र
गच्छति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाहके चतुर्थाध्याये वृत्तीयो वर्यः ॥

वि या सृजति समनं व्युत्थिनः पृद्वं न वेत्स्योर्दती ।
वयो नकिंष्टे पक्षिणांसं आसते व्युष्टौ वाजिनीवति ॥ ६ ॥

वि । वा । सृजति । समनम् । वि । व्युत्थिनः । पृद्वम् । न । वेत्ति । ओर्दती । वयः । नकिं ।
ते । पक्षिणांसं । आसते । व्युत्थौ । वाजिनीवति ॥ ६ ॥

इह ० वि वा वृजति वा रिजति विसर्गो हनुशः । अनुभानाणि । किम् । समनम् संघा-
मनामन्तर (इ. निघ २, १५) । संग्रामम् । उपउदयोत्तरकालं सुधादयो योदातो युष्यन्ते ।
अत उपा एव संग्राममनुजानातीत्युच्यते । अथवा^५ समनमिति तेषुस्य भनेषो ज्ञानार्थस्य
भनेषां 'प्राणार्थस्य रूपम्' । ज्ञाने प्राण वेत्यर्थः । उभयमपि अंत्युपउदयोत्तरकालं प्रवर्तते ।

१. 'विर्यः' अः 'विर्यः' इति । २. 'वोष' अ. ३. 'उप' अ. ४. 'वि वि' अ.
५. 'विर्यविर्य' अ. ६. 'उद' अ. ७. 'वाजि' अ. ८-८. 'वाजि' अ.

न च केवल समनम् । 'किं सति' । वि अर्थिन अर्थिन ॥ कार्यवन्त । कार्यवन्तश्च कार्येषु विमुच्यन्ते । सति हि कार्यवन्त स्वकार्येषूपउद्योत्तरकाल प्रवर्तन्ते । यच्छब्दश्रुतेःतच्छब्दोऽप्याहार्य । सा पद न वेति वेतिरैतिवर्मा । यथा कश्चिदेक पद गच्छेत् तद्वत् क्षणेन गच्छति । का । शीदती उपोनामैतत् (वृ निघ १, ८) । उपा । परोऽर्थेषु प्रत्यक्षश्रुते मित्त वाक्यम् । एयो नदिष्टे पतिवास पतिवास इति ताञ्चीत्ये एसुर्दृष्टव्य । पक्षिण पतनशीला तत्र व्युष्टी स्वेष्वानसञ्च न आसते । स्वहृदयवेलायां श्वेन्य आवासकेन्य उत्पत्तन्तीत्यर्थ । हे वाजिनीवति! उपोना मैतत् । उप । ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वि स्रजति वा सङ्ग्राम युयुत्सुत् प्रेरयति वा च भिसूत् । सा पदम् इत्' तिद्वयति शनै शतैरागच्छन्ती' उपा इति रश्मभिमपयत् । पक्षिणो न' केचन पतनशीला वृक्षेषु आसते तत्र व्युष्टये' उप । ॥ ६ ॥

मुद्गल० या देवता समनम् समीचीनवेष्टावन्त पुरुषम् वि स्रजति प्रेरयति । गृहाराणादिष्टाङ्कणत्वात् उरपाद् उप कार शयनादुत्थाप्य स्वस्वम्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धम् । किञ्च उपा आद्यन पापकान् वि स्रजति । तेऽपि उप कारे समुत्थाप्य स्वकीयदातृशुद्धे गच्छन्ति । शीदती उपो पवता पदम् स्थानम् न वेति न कामयते । उप काल शीघ्र गच्छतीत्यर्थ । हे वाजिनी वति! उपोदेवते! ते' व्युष्टी स्वेषु प्रेमात काले पतिवास पतनयुक्ता यत्र पक्षिण नकि आसते न तिद्वयति । किन्तु पतनशीला विनिर्गत्य गच्छन्तीत्यर्थ ॥ ६ ॥

एपायुक्त परानतुः सूर्यस्योदयनादधि ।

शतं रथेभिः सुभगोपा इयं वि यात्यभि मानुषान् ॥ ७ ॥

एपा । अयुक्त । पुराऽनत । सूर्यस्य । उतऽअयनात् । अधि । शतम् । रथेभि । सुभगा ।

उपा । इयम् । वि । याति । अभि । मानुषान् ॥ ७ ॥

स्कन्द० एपा अयुक्त युक्तवती अधान् रथेषु । युक्त्या च परानत वरनामैतत् (वृ निघ ३, २९) । वृत्त' । उत । सूर्यस्योदयनात् 'ऊनसुता बहुलम्' (पृ ३, १, १११) इति अपादानेऽर्थ एयुद् दृष्टव्य । यत् स्थानात् सूर्य उदेति तत्र । अधि शतस्तु 'अधिपती अन्वयी' (पा १, ४, ११) इति कर्मप्रपञ्चीय पदपर्यन्त । शतं रथेभि शतमिति वृत्तीपार्थे द्वितीयः । शतैः रथै । सुभगा सुभगा । उपा इयम् वि याति विविधं गच्छति । अभि मानुषान् मनुष्यान् प्रति । इतश्चेतश्च पार्थिवं लोक स्वभासा व्याप्नोतीत्यर्थ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० एपा उपयुक्ता वृत्तात् सूर्यस्य उदयनात् दिव शतम् रथानधिरस्य सुभगा उपा । मानुषान् अभि विविधम् मानि ॥ ७ ॥

मुद्गल० एपा उपोदयिता शतम् अयुक्त स्वकीयानां रथानां शतं योजितवती । सुभगा सौभाग्यवुषा

१ १ माभि न २ 'अभि सूको ३ 'ती ति' इयं ४ ११ इति गच्छति वि' अ'.

५ 'एति वृ ६ 'भियापननम्' अ कृ ७ 'व क वि' ८ 'एते ए ९ माभि वि' अ'

१० 'माभि वि' ११ 'अयम् वि' १२-१३, 'नदिह वि'.

इयम् उषाः परानतः दूरस्थात् सूर्यस्य उदयनात् अधि सूर्योदयस्थानात् अघिकात् शुलोकात् गामुषान्
अग्निं मनुष्यानुदिश्य रवेभिः शतसंख्याकैः युक्तैः रथैः ॥ याति विशेषेण गच्छति ॥ ७ ॥

विश्वमस्या नानाम् चर्षसे जगज्ज्योतिष्कृणोति सूनरीं ।

अपु द्वेषो मघोनीं दुहिता दिव उषा उच्छ्रदप सिधः ॥ ८ ॥

विश्वम् । अस्याः । ननाम् । चर्षसे । जगत् । ज्योतिः । कृणोति । सूनरीं । अप । द्वेषः ।

मघोनीं । दुहिता । दिवः । उषाः । उच्छ्रत् । अप । सिधः ॥ ८ ॥

स्कन्द० विश्वम् अस्याः विश्वं सर्वमस्याः ननाम् प्रथमतः चर्षसे दर्शनाय जगत् । सर्वस्य जगत्तः
एतद्वायसं दर्शनमित्यर्थः^१ । ज्योतिः शेषम् कृणोति सूनरीं । किञ्च द्वेषः सर्वमाग्निहेतुं तमः मघोनी
धनवती दुहिता दिवः उषाः अप उच्छ्रत्^२ अघोच्छति । तमश्च विवासयतीत्यर्थः । न च कैवल्यं
तमः । किं तर्हि । अत्र सिधः संपत्तिः क्षयाय क्षोषणाय वा । क्षयवित्तुं क्षोषवित्तुं वा । कान् ।
सामर्थ्यात् नर्कचरान् रक्षणादीन्^३ । रक्षणादीन्पि विवासयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अस्याः^४ उषसः दर्शनाय सर्वमेव^५ जगत् सिरो नमयति^६ । ज्योतिः च कृणोति उषाः । सा दिवः
दुहिता सवान् द्वेषुन् क्षयवित्तुं^७ तिरस्त्रयती^८ प्रादुर्भवतु ॥ ८ ॥

मुद्गल० विश्वम् सर्वम् जगत् वाङ्मं प्राणिजातम् अस्याः उषसः वक्ष्ये प्रकाशयत्य गताम् मद्गीमवति ।
राश्री तमसि निमग्नाः सर्वे जनाः तन्निवारयित्रीम् उषसम् उपलभ्य नमस्कृत्यतीत्यर्थः ।
कुतः । यन्मादेवा सूनरी सुन्दु मैत्री अभिमतफलस्य प्रापयित्री उषाः ज्योतिः कृणोति सर्वं प्रकाशयति ।
किञ्च मघोनी मघवती धनवती दिवः दुहिता शुलोकात्तामहुरवशा उषाः द्वेषः द्वेषुन् अप
उच्छ्रत् अघजंयति । किञ्च सिधः हिसकान् अप उच्छ्रत् । तन्मादिदृष्टमाप्चनिदृष्टपरिहारहेतुभूताम्^९
उपोदेषतां विश्वं जगत् नमस्करोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

उष आ भाहि भानुना चन्द्रेण दुहितदिवः ।

आवहन्ती भूर्वस्मम्यं सौमगं व्युच्छन्ती दिर्विष्टिषु ॥ ९ ॥

उषः । आ । भाहि । भानुना । चन्द्रेण । दुहितः । दिवः । आवहन्ती । भूर् । अस्मम्यं ।

सौमगं । व्युच्छन्ती । दिर्विष्टिषु ॥ ९ ॥

स्कन्द० हे उष ! आ भाहि शीघ्रैस्व भानुना ईतिभानुरव्यते, तेन भानुना । चन्द्रेण यदि
माहादे^१ । द्वादशिविधा । सुषकरेणेत्यर्थः । हे दुहितः दिवः । कथं च पुनराभाहि । आवहन्ती
आवहन्ती भूर् अस्मम्यं अस्मदर्शम् सौमगं शोभने घनम् । प्रमूढमस्मम्यं शोभने
घने ददतीत्यर्थः^२ । व्युच्छन्ती च^३ दिर्विष्टिषु दिवमित्यते याभिर्गन्तु ता दिर्विष्टयः^४ तानुः
अस्मद्भिषु पक्षितित्यर्थः ॥ ९ ॥

१. पूर्वोपनि^१ कु. २-२. नास्ति कु. ३. एतत्तद्वत् अ. ४. नास्ति कु ल रूपं रि^५ अ.
५. तममेव कु. ६. नमयति वि^६ अ.^७ न नमयति वि^६ अर्थ. ७. कश्चि^७ कु. ८. पति अघोच्छति रि^८ अ.
९. ल कु. ९. "दिविष्टिषु" रि अ.^९. १०. इत्ये मूले. ११. वरानी मूले. १२. नास्ति अ.
१३. "दिव उषः अ.

वेङ्कट० उपः। अभिसुप्तम्^१ माहि^२ तेजसा ह्यादकेन दिवः उहितः। आवहन्ती बहु धनम् अग्रभ्यम्
प्रादुर्भासन्ती दिवसानामन्वेषणेषु ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे दिव. उहितः। पुल्लेख्य पुत्रि। उपः। उपोदेवते। चन्द्रेण सर्वेषामाह्लादनेन भानुना प्रकाशेन
आ समन्थात् माहि प्रकाशस्व। किं कुर्वती। दिनितेषु दिवसेषु भूरि प्रभूतम् सौभाग्यं सौभा-
ग्यम् अग्रभ्यम् आ वहन्ती सम्पादयन्ती तथा व्युच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती ॥ ९ ॥

विश्वस्य हि प्रार्थनं जीवनं त्वे वि यदुच्छसिं सूनरि ।

सा नो रथेन बृहता विभावरि श्रुधि विश्रामपे हव्यम् ॥ १० ॥

विश्वस्य । हि । प्रार्थनम् । जीवनम् । त्वे इति । वि । यत् । उच्छसिं । सूनरि । सा । नः ।

रथेन । बृहता । विश्रामपे । श्रुधि । विश्रामपे । हव्यम् ॥ १० ॥

स्कन्द० विश्वस्य हि विश्वस्य यदुच्छस्य । सर्वस्य प्रार्थनात्स्य प्राणनम् जीवनम् च त्वे स्वयि त्व
दायस्यम् । सर्वे प्राणिनस्तत्प्रसादान् प्राणानि जीवन्ति चेत्सर्वे । 'या रथं किं करोषि' । उपपत्तेः ।
वि यत् उच्छसिं यत् वा रथं व्युच्छसिं तमांसि विवासयसि हे सूनरि । या वैश्वानसि
सा नः अस्माकम् रथेन बृहता तृणीवाभिर्देसाद्ग्र भागन्तुमिति शेषः । बृहता रथेन अस्मात्
प्रत्यागन्तु हे विभावरी । दीक्षिमसि । ध्रुवे श्युः । हे विश्रामपे । हे विश्रामपे । उपः । उपोनामैव
या विश्रामपासपदः (४ निष १, ८) । हव्यम् आह्वानम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० विश्वस्य हि प्राणिनः प्राणनम् जीवनम् च स्वयि भवति यत् स्वम् वि उच्छसि उपः।
मन्तां कुर्वती सा अस्माकम् रथेन बृहता आगता दीक्षिमसि । श्यु विश्रामे । ह्वानम् ॥ १० ॥

मुद्रल० 'हे सूनरि । उपोदेवि' विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणनम् चन्दनम् जीवनम् प्राणप्राण च
त्वे हि उपोदेव परीते । यत् यस्यात् रथम् वि उच्छसिं तमांसि करोषि । हे विभावरी । विश्वस्य
प्रकाशपुत्रे । सा वारती स्वम् न अस्मात् प्रति बृहता श्रीदेन रथेन आयाहीति शेषः । तथा
हे विश्रामपे । विश्रामपुत्रे । उपोदेवते । अस्मादीयम् हव्यम् आह्वानम् सुधे श्युः ॥ १० ॥

इति प्रथमाहके चतुर्षाध्याये चतुर्थो वगं ॥

उपो वारं हि वंसु याथेशो मानुषे जने ।

तेना वह सुकृती अधुरा उप ये त्वां गृणन्ति वद्वयः ॥ ११ ॥

उपोः । वारंम् । हि । वारं । यः । चित्र । मानुषे । जने । तेन । आ । बृह । सुऽरतः ।

अधुरान् । उप । ये । त्वा । गृणन्ति । वद्वयः ॥ ११ ॥

१. हि सुगम् विं अ^१ २. वदि विं अ^२. ३-३. यत् किं करोषि अ, वि करोषि वु कि. ४. विश्वं वि
५. यत् ६. ७. मासि विं अ^३. ८. कुर्वती अ. ९. यत् किं करोषि अ^४; यत् वु. १०-११. मासि वि.

स्फन्द० हे उपः। वाजम् अन्नम् हि-शब्दस्तु पदपूर्वः। नृस्व सामर्थ्यात् 'वस्वा भो वार्मा पुढ'
 (ऋ. ८, २३, २७) इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्च वनिरथ दानार्थः। देहि। कीदृशो वानः^१। उच्यते।
 यः चित्रः पूष्यः मातृषे जने, मनुष्यलोके। तेन दत्तेन उप आ वह सुकृतः शोभनाद्यान्
 स्वर्गादिफलावाप्तिकरणान्^२ अन्वरान् यज्ञान्। कस्व। ये त्वा गृणन्ति स्तुवन्ति यद्भयः स्तुवीनां
 गोदारो मत्प्रभृतयः। स्फन्दस्तुते^३ वेपामित्यप्याहार्यः। तेनाग्नेन स्तोत्रान् यज्ञकरणसमर्थान्
 सुविन्द्यर्थः। अथवा तेनेति हेतौ तृतीया। तेन हविर्भूतेन हेतुना^४। तदङ्गं हविर्भूतमुपमोक्तमित्यर्थः।
 आ वह। कान्। आत्मसहचारिणो^५ विश्वान् देवान्। 'कुत एतत्'^६। 'निशान् देवान् आ वह' इत्युत्तर-
 स्यात्प्रतिदर्शनात्। कीदृशान्। सुकृतः शोभनकर्मकारिणः। वव, अन्वरान् उप उपवाङ्मः सामर्थ्यात्
 प्रतिशब्दत्वात्^७। यज्ञान् श्रुति। यज्ञेष्वित्यर्थः। कस्व स्वभूतेषु। उच्यते। ये त्वा गृणन्ति
 यद्भयः वेपान् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० उपः। हि मङ्गं देहि^८, यः पूजनीयः मनुष्येषु भवति। मय तेन अग्नेन सुकर्मणः पशान्
 उप आ वह ये रथां स्तुवन्ति स्तोत्राः ॥ ११ ॥

सुमूल० हे उपः। वाचम् हविल्लक्षणमद्यम् हि श्रुतिषु प्रतिद्वम् नृस्व वाचस्य। स्वीकुर्वित्यर्थः। यः वाजः
 चित्रः चापनीयः^९ मातृषे मनुष्ये अने यजमाने वर्तते सं वाजमिति पूर्वश्रान्धयः। तेन कारणेन
 सुकृतः^{१०} सुष्ठु हतयतो^{११} यजमानान् अन्वरान् हिंसादिवाद् यागान् उप आ वह प्रापय। ये
 यजमानाः यद्भयः यज्ञनिर्वाहकाः। त्वा त्वाम् गृणन्ति स्तुवन्ति तान् सुकृत इति पूर्वेषु
 सम्बन्धः ॥ ११ ॥

विश्वान् देवां आ वह सोमपीतयेऽन्तरिक्षादुपस्त्वम् ।

सास्मासु ध्वा गोमन् अश्वान् प्रदास्यन् उपः। वाजम् सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

विश्वान्। देवान्। आ। वह। सोमपीतये। अन्तरिक्षात्। उपः। त्वम्। सा। अस्मासु। ध्वाः।
 गोमन्। अश्वदत्। उपः। वाजम्। सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

स्फन्द० विश्वान् देवान् आत्मसहचारिणो विश्वान् देवान् आ वह सोमपीतये अन्तरिक्षात् हे उपः। त्वम्।
 उपस एवात्र प्राधान्यम्। सहचारित्यमात्रे विधेयां देशानाम्। सा अस्मासु इति तच्छब्दश्रुते-
 र्वाग्यार्थसम्बन्धो दादन्तोऽप्यार्यैः। वां त्वामेवमयोवाचम सा अस्मासु ध्वा रथापय।
 अस्तस्यं देहीत्यर्थः। गोमन् अश्वान् वा^{१२} उपः। वाजम् अन्नम् सुर्वीर्यं शोभनवीर्य-
 सहितं शोभनवीर्यं वा ॥ १२ ॥

वेङ्कट० विश्वान्^{१३} देवान् आ वह सोमपानाय अन्तरिक्षात् उपः। त्वम्। सा अस्मासु चेदि गोमन्
 अश्वान् प्रदास्यन् उपः। वाजम् शोभनवीर्यम् ॥ १२ ॥

१. यो वान. अ. ति.

२. "यागान् ति.

३. "भद्रवचनम् अ.

४. नास्ति अ.

५. 'हचारिणो ति. ६-६. नास्ति ति.

७. देवि अं वि^{१४} अ.

८. वाचनीयः सूक्ष्मे.

९. इतः सूको.

१०. तत्रहो सूको.

११. नास्ति अ. इ.

१२. "उपे अ.

१३. नास्ति वि^{१५} अ.

मुद्रल० हे उप । त्वम् सोमपातये सोमपानार्थम् अत्तरिधान् अन्तरिक्षलोकात् विश्वान् पर्वान् देवान् आ वह असमदीय देवयजनदेश प्रापय । हे उप । सा घटती त्वम् गोमन् गोमन्तम् बहुभिगामिर्भुक्तम् अश्रावत् अश्वैरपेतम् उच्यम् प्रदास्वम् सुवार्थम् शोभनवीयारितम् वाग्म मत्रम् अस्मात्तु या निचेहि स्यापयेरपर्य ॥ १२ ॥

यस्या रुशन्तो अर्चयः प्रति मद्रा अर्चयत ।

सा नो रयि विश्वारं सुपेशसमुपा ददातु सुग्न्यम् ॥ १३ ॥

यस्या । रुशन्त । अर्चय । प्रति । मद्रा । अर्चयत । सा । न । रयिम् । विश्वारम् । सुपेशसम् । उपा । ददातु । सुग्न्यम् ॥ १३ ॥

स्कन्द० १) सुपेशसम् 'पेश इति ह्यनाम' (या ८, ११) । सुरूपम् उपा ददातु सुग्न्यम् सुसर्गम् तत् (६ । नप ३, ६) । सुल च १ । अथवा रथरेवैतत् विशेषणम् । सुलकर रयिम् ॥ १३ ॥

पेङ्कट० यस्या हीप्समाना अर्चय प्रति अस्तत् कल्याणा । सा न रयिम् सर्ववर्गम् सुरूपम् उपा ददातु सुलकरम् ॥ १३ ॥

मुद्रल० यस्या उपस अर्चय प्रकाशा ददातु सन्तु हिंसन्त भद्र कल्याणा प्रति अर्चय प्रतिदृश्यते । सा तथामूला उपा न असमन्प्यम् रायम् ददातु । कीदृसा रयिम् । विश्वारम् विश्वारम् वाक्कम् सुपेशसम् शोभनरूपोपेतम् सुग्न्यम् सुष्टु गन्तव्यम् ॥ १३ ॥

ये चिदि त्वामर्षयः पूर्वे ऊनये जुहुरेऽर्चसे महि ।

मा नुः स्तोमो अभि गृणीहि राधुसोर्षः शुक्रेण शोचिषा ॥ १४ ॥

य । चिद । हि । त्वाम् । ऋषय । पूर्वे । ऊनये । जुहुरे । अर्चसे । महि । सा । नु । स्तोमो । अभि । गृणीहि । राधुसा । उप । शुक्रेण । शोचिषा ॥ १४ ॥

स्कन्द० सा ॥ इति तपस्वेन उपस प्रतिनिर्देशात्, य इति वष्टम् उपाविरयो द्रव्यम् । व्यस्वयेन सुष्टिद्रव्या । द्वितीयिकवचनस्य स्थान प्रथमावद्बुवचनम् । चिन् तन्द् परपूरण । याम् त्वाम् ऋषय पूर्वे ऊनये अचरितय* गार्षय । न्ययन्तु प्रति गान्नाप जुहुरे हुवन्त भवगे तर्पणाय इविर्मि हे महि महि* सा न स्तोमाद् अभि एषोह* अभिपुष्टि राधुसा धनेन । धने दहात्यर्थं । घनदानेन सुष्टिप्रकाशनात्* ओसा अभिपुष्टा भवन्ति । न च केवल राधुसा । कि तर्हि । हे उप । "गुणज शोत्वना शुक्रवर्णसा च स्वदीप्यता । निर्वर्ष चान्तर प्रति शुक्रण न्योतिषा" व्युत्प्रेत्यर्थं । अथवा 'य चिदि त्वाम्, 'सा न स्तोमाद्' इति श्रुती वष्टम् अष्टदी परस्परमङ्गल्यथाभवाद्योत्पार्थम्यमर्थो अ-यो सष्टन्तुत्तथाभवाद्वा इत्य निराकारश्रीकर्णयी ।

११ त्वाम् ऋषय वि २ वाक्प्रथम आख्याताः सुष्टि मूको ३ जालि अ ४ हुवन्त वि* अ ५ उतुन् वि ६ ये चिदि हि तां सा मूको ७ जालि ति ८ न इति वि
• जालि अ १० ऊन वि ११ ११ जालि नि अ

ये त्वामृषयः पूर्वं जुहुरे तेषामिव यां त्वाम्मलोप्यं^१ सा त्वम् नः अस्माकमपि^२ स्तोमान् अभिगृणीहि राघसेवि ॥ १४ ॥

वेङ्कट० ये चिन् दि त्वाम् ऋषयः पूर्वं रक्षणाय आहूतवन्तः महति^३ । सा अस्माकम् स्तोमान् अभि गृणीहि धनेन उपः । शुकेण तेजसा युजेति ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे महि! महिते! पूजनीये! या उपोदेवते! त्वाम् ये चिन् हि ये खलु प्रसिद्धाः पूर्वं चिरन्तनाः श्रद्धयाः मन्त्रद्वाराः ऊतये रक्षणाय ज्वने अज्ञाय च जुहुरे जुह्विरे आहूतवन्तः, सूक्तस्यैः मन्त्रैः स्तुतवन्तः इत्यर्थः । हे उपः । सा तादृशी त्वम् राघसा अस्माभिर्दत्तेन दृविर्दक्षिणेन धनेन शुकेण शोचिषा दीक्षेन तनो विशारवितुं समर्थेन तेजसा चोपलक्षिता मती तेषाम् आनीणामिव नः अस्माकम् स्तोमान् अभि स्तुतीः अभिलक्ष्य गृणीहि सम्पक् स्तुतमिति वाच्यम् ॥ १४ ॥

उपो यद्य भ्रातुना वि द्वारवृणवो दिवः ।

प्र नो यच्छतादवृकं पृथु छर्दिः प्र देवि गोमतीरिपः ॥ १५ ॥

उपः । यद् । भ्रुव । भ्रातुना । वि । द्वारो । ऋणवः । दिवः । प्र । नः । यच्छतात् । अयुक्तम् । पृथु छर्दिः । प्र । देवि । गोमतीः । रिपः ॥ १५ ॥

स्कन्द० उपा यद् हे उपः! 'या त्वम्' अथ स्वेन भ्रातुना द्वारो^१ पूर्वापरे^२ हे अपि द्वारे वि ऋणवः अयु गती । विविधे ऋणसि । कस्य^३ द्वारो । दिवः शुक्लेकस्य । वृत्तानां दिवं स्वय्योतिषा श्यातोपीत्यर्थः । यच्छतादवृकं^४ इत्याहर्तव्यः । सा प्र नः यच्छतात् प्रयच्छतात् । प्रयच्छ अस्मभ्यम् । अयुक्तम् इक इक आदने, परैरन्वदेयम् । पृथु विस्तीर्णम् । छर्दिः गृहम् । न च केवलम् । किं छर्दिः । प्रयच्छ हे देवि ! गोमतीः इयः गोसंयुक्तानि अन्नाभ्यानि ॥ १५ ॥

वेङ्कट० उपः । यद् अथ तेजसा दिवः द्वारो पूर्वापरे सुष्येव विद्ववती । तदानी ॥ यच्छ अस्मभ्यम् स्तोत्रादितं विस्तीर्णं गृहम् प्र यच्छ^५ अ^६ देवि । गोमन्ति अन्नानि ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे उपः । त्वम्^१ अथ अस्मिन् प्रभातसमये यद् यस्मात् भ्रातुना प्रकृतेन दिवः अन्तरिक्षस्य द्वारो द्वारमूली पूर्वापरदिग्भागी अन्धकारेण आच्छादितो वि ऋणवः विविधेषु ऋणोपि । तस्मात् त्वम् नः अस्मभ्यम् छर्दिः^२ 'तेजसि गृहम् प्र यच्छतात्' देहि । कीदम् छर्दिः^३ । अयुक्तम् दिसकरहितम् पृथु विस्तीर्णम् । अपि च हे देवि ! देववक्त्रिणे! गोमतीः बहुभिर्गोभिर्दुग्धा^४ इयः अन्नानि । प्र इत्युपसर्गस्य आहूतेः यच्छतात् इत्यनुपस्यते । प्र यच्छतात् देहि ॥ १५ ॥

सं नो राया शृष्ट्वा त्रियपेक्षसा मिमिक्ष्वा समिकाभिरा ।

सं छुमेन त्रिसुरोपो महि सं चार्जनीजिनीवति ॥ १६ ॥

१. 'स्तोत्रं वि; स्तोत्रं कु अ. २. अस्मभ्यं वि अस्मि वि. ३. महि तेषामिव वि' अ. ४. गृहम्: मूळो. ५. ५. या त्वम् मूळो. ६. द्वारे व कु. ७. 'पते अ वि. ८. तस्य कु वि. ९. 'यच्छ वि'. १०. नास्ति वि'. ११. नास्ति मूळो. १२-१२. नास्ति मूळो.

सम् । नः । राया । बृहता । विश्वेषेभ्यसा । मिमिक्ष्व । सम् । इळाभिः । आ । सम् । युवेन ।
विश्वऽहुरा । उपः । महि । सम् । वाजैः । वाजिनीञ्जति ॥ १६ ॥

स्कन्द० सम् नः राया न. अस्मान् प्रति राया बृहता विश्वेषेभ्यसा बहुरूपेण सर्वरूपेण वा । सम् मिमिक्ष्व
म्यक्षतेर्गदिकर्मणः (तु. निघ २, १४) बहुद्रूपम् । सामर्थावाय म्वाह्यविरन्तर्गतपयो द्रव्य ।
सहस्रमय सभ्रन्धय । धनमस्मग्वं देहीत्यर्थः । न च केवलेन राया । किं तर्हि । सम् इळाभिः आ
'इळा' (निघ २, ७) इत्यन्वयम् । आकारः समुच्चयार्थः । 'देवेभ्यश्च भित्तुभ्य आ' (अ १०,
१९, ११) इति यथा । अत्रैव संमिमिक्ष्व । सम् युवेन युवेन चोत्ते, यत्र इहाभिरेव ।
यसासा च संमिमिक्ष्व । कीदृशेन । विश्वहुरा सर्वेषु । हितार्थः । सर्वेषुपुत्रां हितम् ।
अन्तर्करेण्यर्थः । हे उपः । महि । सम् वाजैः वाजसत्पदोऽयं बलवचनः । इहैव संमिमिक्ष्व ।
हे वाजिनीवति । उपोनामेव (तु. निघ १, ८) । उपः । प्रत्युपसर्गं चाख्यातानुपह्णादाख्यात-
भेदात् वाच्यभेदाद् वाजिनीवतीर्येतस्योप इत्येतेन 'सह पर्यापत्वेऽप्युपरत्वनम्' । सम्मिधान्तो
पौपम् पूष शिशोपणम् । वाजिनीसत्पदोऽयमस्मपेपम् । 'अमपत्ति । अमया' 'वाजो' (निघ १, १४)
इत्यवचनम् । तस्मान् शिशोपामीकारः । वाजिन्यो वज्रवास्तव्वती वाजिनीवती ॥ १६ ॥

देङ्कट० संयोजय अस्मान् धनेन महता सर्वरूपेण । सम् मिमिक्ष्व च गोभिः । सम् योजय यसासा
सर्वेषुपुत्रां हितकेन । सम् योजय अश्वेभ्य अन्नपति ॥ १६ ॥

मुद्रल० हे उप । नः अस्मान् राया धनेन सम् मिमिक्ष्व संसिद्ध । संयोजयेत्यर्थः । कोदलेन धनेन ।
गृहता प्रभूतेन विश्वेषेभ्यसा बहुविधरूपपुत्रेण । यथा इळाभिः आ गोभिश्च अस्मान् सम् मिमिक्ष्व ।
'आकारः समुच्चये । किं च हे महि । महतीभिः उपोदेवते । युवेन यसासा सम् मिमिक्ष्व' । कीदृशेन
युवेन । विश्वहुरा सर्वेषु सपुत्रां हितकेन । तथा हे वाजिनीवति ! अन्नसाधनभूतशिशोपुत्रे ।
वाजैः अश्वैः अस्मान् सम् मिमिक्ष्व ॥ १६ ॥

इति प्रथमाहके षतुर्भाष्यायै षष्ठमो वर्गः ॥

[४९]

उपो भुद्रेभिरा गेहि विश्वभिर्व रोचनादधि । वहन्त्वरुणस्त्स उर्प त्या सोमिनीं गृहम् ॥ १ ॥

उर्प । भुद्रेभिः । आ । गृहि । रियः । चित् । रोचनात् । अधि । वहन्तु । अहणऽस्त्यः ।
उर्प । त्या । सोमिनीं । गृहम्-॥ १ ॥

स्कन्द० हे उप । भुद्रेभिः ऋषाणीर्ये आ गेहि आगच्छ । उताः दिवः निव् रोचनात् अधि चित्तुः
पदरक्षणम् । रोचनशब्दो दीक्षितवचनः । अधीत्युपरिभावे, दिव इत्यनेन च सप्तदशवितानम् ।

१. 'विद्वे' हे वाजिनीवति उपो अ २. युवेनः युवेन ३-३. अह पुत्रां अः सप्त पर्यापत्तेऽप्यु' ४.
५-५. वा अः वाजि नि ७. 'नो वा अ नि. ९. अमपत्ति अ' वि'. ७. वाजिनि वि' अ'. ८. युवेन
वि' अ'. ९. नादरेन वि' अ'. १०-१०. वाजिनि वि' अ'. ११. 'विदेन अ'.

द्विवोऽधि दिव उपर्यवस्थिताद्रोचनात् दीक्षादादित्यमण्डलादागच्छ । किञ्च बहन्तु अरुणःश्वः
भरुणः भारक्तो वर्षः । 'पुः' (निघ ३, ७) इति रूपनाम । भारकरूपा भयाः । कम् ।
त्वा स्वाम् । क । उप सोमिन एहम् उपशब्दः प्रतिपाद्यत्वाथे, गृहमित्यनेन च सम्प्र-
दित्यः । सोमवतो यवमानस गृहे प्रथि ॥ १ ॥

वेङ्कट० उपः । भद्रैः भावच्छ 'दीप्तात् लोकात्' । उप बहन्तु स्वाम् अरुणरूपा भद्रवाः सोमिनः
एहम् ॥ १ ॥

मुद्रल० "उपो भद्रेभिः" इति चतुर्नचं पदं सूक्तम् । कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । अनुसुप् छन्दः ।
उपा हेवता ॥

हे उपः ! उपोद्देवते ! भद्रैः भद्रन्दीपैः शोभनैर्मौलिः दिवः भरुणरुणलोकात् 'दीपनात्
रोचनात्' दीप्यमानात् अधि उपरि वर्तमानात् विद् पृथिव्यान् पूर्वविषादण्डरिक्षलोकात्
आ गहि आगच्छ । हे उपः ! अरुणःश्वः अरुणवर्णा श्वः सोमिनः सोमयुक्तस्य यजमानस्य
एहम् हेवपजनरूपं यजगृहम् ता स्वाम् उप बहन्तु प्रापयन्तु ॥ १ ॥

सुपेशंसं सुखं रथं यमध्यस्था उपस्त्वम् । तेना सुध्वंसं जनं प्रावाद्य दुहितर्दिवः ॥ २ ॥

सुपेशंसम् । सुखम् । रथम् । यम् । अधिऽअस्थाः । उपः । त्वम् । तेन । सुध्वंसम् । जनम् ।
प्र । अत्र । अत्र । दुहितः । दिवः ॥ २ ॥

स्कन्द० सुपेशंसम् सुखम् सुखम् च रथम् यम् अन्वस्था अधिहितवती भारुणवती भसि । हे उपः ! त्वम्
तेन सुध्वंसम् 'ध्व.' (निघ २, ७) हरयनाम । शोभनं हविर्लक्षणमर्थं यस्य ॥ सुध्वसा,
तं सुध्वसं सुध्विष्कं यजमानम् जनम् प्र अत्र प्रकर्षेण आगच्छ अत्र हे दुहितः दिवः । ॥ २ ॥

वेङ्कट० सुरूपं सुदारम् रथम् यम् अन्वस्थाः उपः ! त्वम् । तेन शोभनार्थं हविष्मन्तम् यजमानम्
अत्र मरुत दिवः दुहितः ॥ २ ॥

मुद्रल० हे उपा ! त्वम् यम् रथम् अन्वस्थाः अधिहितसि । कीदृशो रथम् । सुपेशंसम् शोभनावयवम् ।
सुखम् शोभनेन 'शोभ आशोभ' युक्तम् । विस्तृतमित्यर्थः । हे दिवः दुहितः ! सुलोहसकारात् वरपक्षे
उपोद्देवते ! तेन रथेन अत्र अस्मिन् काले सुध्वंसम् शोभनमद्विभुषणम् जनम् यजमानम्
प्र अत्र प्रकर्षेण आगच्छ ॥ २ ॥

वयश्चित् ते पत्रिणो द्विपचतुर्षुपदजुनि । उपः प्रारन्नुर्तुरुं दिवो अन्तेभ्यस्परिं ॥ ३ ॥

वयः । चित् । ते । पत्रिण्यः । द्विपत् । चतुऽपत् । अर्जुसनि । उपः । प्र । आरन् । ऋद्वः ।
अनु । दिवः । अन्तेभ्यः । परिं ॥ ३ ॥

स्कन्द० नय निह ते चिच्छन्दोऽत्र उपमायाम् । यय ह्य पक्षिण इव ते तव समूहा ।
 पतन्निगः पयनशीला गमनशीला^१ अश्वा । द्विपत् चतुष्पत् द्विपात् चतुष्पात्^२ । हे
 अर्जुनि । अर्जुन शुक्रो वर्ण उच्यते । शुक्रवर्णो^३ हे उप । प्रारन् अतिरीत्यर्थ । प्रकर्षेण गच्छन्ति ।
 प्रारन् अनु^४ मत्तुशब्द कालवचन । अनुशब्दो रक्षणे कर्मप्रवचनीय प्रतिशब्देन समासार्थे ।
 कालान् प्रति । यो यो गमनकारकात् तत्रैत्यर्थ । उत प्रारन् । उच्यते— दिव अतेन
 सुलोहस्थान्तेभ्यः । परि शब्दस्तु 'अभिपरी अनर्थको' (पा १,४,९३) इति कर्मप्रवचनीय
 पदपरण । अथवा परिशब्दोऽन्तशब्दात् पूर्वो द्रष्टव्य । अकृतसमासोऽपि च कृतसमासार्थे ।
 दिव पर्यन्तेभ्य प्रारन् ॥ १ ॥

धेकृष्ट० पक्षिण पत्रयुक् । द्विपात् चतुष्पात्च उप । शुक्रवर्णे^५ तत्र जागमनकालान्^६ प्रति प्रगच्छन्ति^७
 अन्तरिक्षपर्यन्तेभ्य ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अर्जुनि । शुक्रवर्णे^८ उप । उपोदेवते^९ ते तव ऋत्न अनु गमनानि मनुष्यस्य द्विपत् द्विपात्
 मनुष्पादिकम् अनुष्पात्^{१०} चतुष्पात् यथादिक तथा पतन्निग पतत्रवन्त पक्षोदेता वय विह
 पक्षिणश्च दिव अन्तेभ्य आकाशप्रान्तेभ्य परि उपरि प्र भरन् प्रकर्षेण गच्छन्ति । रात्रात्प्रकार-
 रेणाभिभूता सर्वे प्राणिन एवदागमनानन्तर चेष्टास्तस्यो भवन्तीत्यर्थ ॥ ३ ॥

प्युच्छन्ती हि रश्मिभिर्निर्धम्यभासि रोचनम् । तां त्वामुपर्वसूयवो गीभिः कण्वा अहूपत ॥४॥

त्रिऽश्वऽन्ती । हि । रश्मिऽभि । निर्धम्य । आऽभासि । रोचनम् । ताम् । त्वाम् । उप ।
 त्सुऽयव । गी ऽभि । कण्वा । अहूपत ॥ ४ ॥

स्कन्द० प्युच्छन्ती हि रश्मिभ्य पदपरण^{११} । तां त्वाम् इति च स-उपदाद्यच्छन्दोऽप्याहृत्य । 'या र्षे'
 प्युच्छन्ती आत्मीये रश्मिभि विश्वम् आभासि । अन्तर्भावपर्योऽव'^{१२} भासि सामघ्पोद् प्रहय ।
 सर्वं जगदाभासयति । प्रकाशयतीत्यर्थ । रोचनम् प्रकाशस्वभावकम् । ताम् त्वाम् हे उप ।
 वसूयव धनकामा गीभि स्तुतिलक्षणभि गीभि कण्वा कण्वपुत्रा अहूपत आहूतवन्त । आत्मन
 मुखे परोक्षरूपेण प्रथमपुरेणाभिधानम् । अह कण्वपुत्र प्रकण्वनामा आहूतवानित्यर्थ ॥ ४ ॥

धेकृष्ट० प्युच्छन्ता हि रश्मिभि सर्वे लोक भासयति । ताम् त्वाम् उप । धनकामा गीभि कणा
 आहूतवन्त ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे उप । प्युच्छन्ता तमो वर्जयन्ती इव रश्मिभि स्वकीये तेजोभि विश्वम् सर्वं मूलजातम्
 रोचनम् रोचमानम् प्रकाशयन्त यथा भवति तथा आ भासि आ समन्तात् प्रकाशते । हि
 यस्मादेव सत्त्वान् ताम् तादृशीम् त्वाम् वसूयवः सगुणकामा कण्वा केषादिति अद्विज गीभि
 स्तुतिलक्षणं यजोभि अहूपत आहूतवन्त । स्तुतवन्त इत्यर्थ ॥ ४ ॥

इति प्रथमाष्टके अनुर्वाच्याये षष्ठो वर्गः ॥

१ नासि अ २ 'अ परि मुको ३ नासि कु ४ नासि अ ५ 'तात् रि' ही
 ६ 'तात् रि' ही कु ७ नासि वि ८ 'तात् रि ९ ९ यां तां मुको १० 'यो वा' अ

[५०]

उद् त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । त्वम् । जानऽवेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः । दृशे । विश्वाय । सूर्यम् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'उद् त्वम् मौर्विमुत्तरम्' (तु वृदे ३, ११३) । सूर्यदेवत्वमुत्तर सूक्तम् । तच्छब्दभ्रुतेयौग्वार्य-
सम्बन्धो वक्ष्यन्वोऽप्याहार्य । य सर्वेप्राणिनो भवस्यन्ति । त्वम् सत् । जातवेदसम् जातप्रज्ञानम् देवम्
दानादिगुणम् । उद् वहन्ति ऊर्ध्वं वहन्ति । के । सामर्थादेषा । कीदृशा । केतवः केतुः
(निघ ३, ९) इति प्रज्ञानाम् । प्रज्ञानसत्त्वात् । सूर्यस्य हि स्वयं प्रज्ञानसत्त्वत्वाद् भक्षेऽपि प्रज्ञान
सर्वैरेवं भवितव्यम् । अथवा केतवो रश्मयः । प्रज्ञानसत्त्वत्वाद् ते ब्रह्महन्ति । किमर्थम् ।
तौ ब्रह्मम् । दर्शनार्थमित्यर्थः । कस्तः । विश्वाय पश्यर्थे एषा चतुर्थी । सर्वस्य भूतजातस्य ।
उचिते हि सूर्ये सर्वं भूतजातं ब्रह्म समर्थं भवति, नातुचिते । कमुद्ब्रह्मन्ति । सर्वम् ॥ १ ॥

षेडुट्ट० उद् वहन्ति तम् जातवेदसम् 'केतवः अश्वा' रश्मयो वा सर्वेषां भूतानां दर्शनार्थम् ॥ १ ॥

मुद्राल० 'उद् त्वम्' इति प्रयोदशर्थे सप्तमं सूक्तम् । कण्वपुत्र प्ररक्षण्य ऋषिः । आदी नव मापम् ।
शिष्टाशतस्रोऽनुष्टुभः । सूर्यो देवता ।

केतवः प्रज्ञापका सूर्याणां सूर्यम् आदिरवम् उद् उ वहन्ति ऊर्ध्वं वहन्ति । उ पूरण ।
उक्तं च—'मिताक्षरेऽथनर्पका कमीभिर्द्विगि' (या १, ९) । किमर्थम् । विद्वाय विश्वस्मै भुवनाय
रक्षा ब्रह्मम् । यथा सर्वे जना सूर्यं पश्यन्ति तथोर्ध्वं वहन्तीत्यर्थः । कीदृशा सूर्यम् । त्वम्
त प्रसिद्धम् जातवेदसम् जातानां प्राणिनां वेदितारम् देवम् चोत्तरानम् ॥ १ ॥

अपु त्पे तापवो यथा नक्षत्रा यन्त्यक्तुभिः । सराय विश्वऽर्चक्षसे ॥ २ ॥

अप । त्पे । तापवः । यथा । नक्षत्रा । यन्ति । अक्तुभिः । सराय । विश्वऽर्चक्षसे ॥ २ ॥

स्कन्द० त्पे इति नक्षत्रसामानाधिकरण्याद् व्यत्ययेन कुँतिज्ञता । तानीत्यर्थः । तच्छब्दभ्रुतेष्व
योग्यार्थसम्बन्धो वक्ष्यन्वोऽप्याहार्य । यानि राजाष्टदशान्त यानि तावव यथा 'तापु' (निघ
३, १४) इति स्तोत्रनाम । चोरा इव । नक्षत्राणि अप यति अपराच्छन्ति । अरक्षयता
प्रतिरक्षन्त इत्यर्थः । न च कवलाणि । किं तर्हि । अक्तुभिः 'अक्तु' (निघ १, ७) इति
रात्रिनाम । सद्ययोग्यत्वात् येषां वृत्तीया । रात्रिभिरसह । कुत्रोऽपश्यन्ति । सराय सूरसम्
सूर्यपर्याय । पञ्चमर्थे चतुर्थी । सुबर्हः । सूर्योदयोत्तरकाले हि नक्षत्राणि रात्र्यथ न दृश्यन्ते ।
कीदृशात् सूर्यायः । विश्ववर्षस्य स्वज्योतिषा सर्वस्य दर्शयितुर्ब्रह्मण्यम् ॥ २ ॥

षेडुट्ट० 'अप यतिः' नक्षत्राणि रात्रिभिः सहाऽऽगच्छन्तीभिः, 'अमी' स्तोत्रा इव, सूर्यम् विश्वस्य
द्रष्टारं दृष्ट्वा ॥ २ ॥

१ नास्ति ति २ सत्ता म, सत्यता कु, सत्ता तां ति ३ 'अस्तनान्' ति, 'न सत्ता' अ कु.
४ 'जातवेदसं' अ ५ 'न सत्तात्' ति ६ तस्य ति ७ ७ मया देवत ए वि' अ'
८ ८ नास्ति वि मे' ९ नास्ति अ १०-१- नव' वि' ११ सद् ग' वि' एप, 'मि मनोमि
वि' १२ नास्ति कु १३ नास्ति अ' वि'.

मुद्रल० एते तावन् यथा प्रसिद्धाः तस्करा इव नद्यन्तं नद्यन्तानि देवगृहस्वराणि अक्षुभिः रात्रिभिः सह
अप यन्ति अपगच्छन्ति । विश्वचक्षते विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य सूर्याय सूर्यस्य आगमनं दृश्यते
शेषः । तस्करा नद्यन्तानि च रात्रिभिः सह सूर्य आगमिष्यतीति गीत्या पलायन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनां अनु । भ्राजन्तो अग्रयो यथा ॥ ३ ॥

अदृश्रम् । अस्य । केतवैः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु । भ्राजन्तः । अग्रयः । यथा ॥ ३ ॥

स्कन्द० अदृश्रम् लक्ष्म्यं लुह् । 'उन्दति इहलुह्' (पा ३, ४, ६) इति । कर्मणि च प्रथम-
पुरपशुवचनस्य स्वाने स्यात्पञ्चनेदमुत्तमपुरपैकवचनम् । इदमन्त इत्यर्थः । कुत्र एतन् । केतवः
इत्यादिष्वभिहितकर्मैवमिच्छायाः प्रथमाया दर्शनात् । के इत्यन्ते । उच्यते । अस्य सूर्यस्य
स्मृताः केतवः प्रज्ञानसत्त्वात् रश्मयः । वि-शम्भुस्तु भ्राजन्तः इत्येतेन सम्बन्धविशेषः । ॥
इत्यन्ते । जनान् मनुष्यान् अनु प्रति । मनुष्यान् प्याप्य भवतिता इत्यर्थः । विभ्राजन्तः
विशेषे भ्राजमाना दीप्यमानाः । कथम् । जगत् यथा अग्रय इव । अग्रया अदृश्र-
मित्युत्तमपुरपसुतिसामर्थ्यात् रश्मीनां च दर्शकर्मत्वात् केतव इत्यादियु द्वितीयार्थे अत्ययेन
प्रथमा । अदृश्रमदृश्य केतू रश्मीन् जनाननु विभ्राजमानानप्रीतिव ॥ ३ ॥

पेद्रुट० अदृश्रम् अदृश्य केतू । विभवन्ति जनान् प्रति रश्मयः भ्राजन्तः अग्रयः इव दीप्य-
माना इति ॥ ३ ॥

मुद्रल० अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापकाः रश्मयः दीप्ययः जनान् अनु वि अदृश्रम् ज्ञानं सर्वान्
अनुक्रमेण प्रेक्षन्ते । सर्वं जगत् प्रकाशयन्तीत्यर्थः । इष्टान्वः । भ्राजन्त दीप्यमाना अग्रया
यथा अग्रय इव ॥ ३ ॥

तरणिर्विश्वदर्शितो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचनम् ॥ ४ ॥

तरणिः । विश्वदर्शितः । ज्योतिष्कृत् । असि । सूर्य । विश्वम् । आ । भासि । रोचनम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० तरणिः 'तरणिः' (गिप २, १५) इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रः विश्वदर्शितः सर्वस्य हि दर्शनीयो
प्रकाशः । ज्योतिष्कृत् ज्योतिष्य कर्ता स्वम् असि । हे सूर्य ! विश्वम् आ भासि सर्वं च
जगदाभासयसि । रोचनम् प्रकाशस्वभावकम् ॥ ४ ॥

पेद्रुट० क्षिप्रगता विश्वस्य दर्शकः ज्योतिषः कर्ता असि सूर्य !, विश्वम् च दिवे प्रकाशयसि ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे सूर्य ! स्वम् तरणिः तद्विधा अन्वयेन गन्तुम् अक्षयस्य सहयोग्येनो गन्ता अस्मि । तथा
विस्तर्षतः विश्वं सर्वं प्राणिभिः दर्शनीयः । तथा ज्योतिष्कृत् प्रकाशस्य कर्ता । विश्वम् सर्वं
रश्मिजातम् रोचनम् रोचमानं दीप्यमानं यथा भवति तथा आ भासि प्रकाशयसि ॥ ४ ॥

१. नानि दि. २. 'उत्स्य मूको. ३. सर्वस्योत्स्य दि. ४. इह मूको. ५. 'नारा कु ति.
६. नारा अ. ७. नानि अ. ८. 'अन्व' अ ति; शिप्य अ. ९. भ्राजन्तो अ. १०. 'अदृश्र' इ. ११. नानि मूको. १२. शिप्यं कु ति. १३. 'नः अ; 'चः ति. १४. दि
न-ग दि' अ.

प्रत्यङ् देवानां विश्वः प्रत्यङ्ङुदेपि मानुषान् । प्रत्यङ् विश्वं सर्वदेशे ॥ ५ ॥

प्रत्यङ् । देवानाम् ॥ विश्वः । प्रत्यङ् । उत् । षधि । मानुषान् । प्रत्यङ् । विश्वम् । सर्वः । देशे ॥ ५ ॥

स्कन्द० प्रत्यङ् इत्येवञ्च उदेपि इत्येतेन सम्बन्धः । उदेतुभेदं सूर्यस्य विशेषणं नोदयतिश्रियायाः । कुत यत् । पुंलिङ्गत्वात् प्रतीच्यां च द्विति सूयैर्दयत्वात्संभवात् । 'प्रत्यङ् उदेपि' प्राच्यां द्विति पश्चान्मुखः स्थित्वा त्वमुदेयोत्यर्थः । कियर्थम् । देवानाम् विश्वः साक्षाद्दक्षत्वाद् द्यौ इत्येतद् पुरस्तात्पुतं सर्वानुपकल्पम् । एतेष्वन्वय इष्टुमित्यस्मार्थे वर्तते । 'दयो इत्ये व' (पा ३, ५, ११) इति तुमर्थे विघातत्वात् । देवानां स्वगुणा या विश्वः सा एते इष्टुम् । पुरस्तादुदितस्य भक्तः पश्चादवस्थितान् सर्वेषान् इष्टुमित्यर्थः । न च देवदिस एव कैवल्यः । किं तर्हि । प्रत्यङ् उदेपि मानुषान् मनुष्यान्पि इष्टुम् । प्रत्यङ् विश्वम् सर्वं जगत् इष्टुम् । सः एते स्वर्गश्चोद्गच्छन्तु नाम । पुत्रोक्तं च इष्टुम् । पाषादिदं किञ्चिन् सर्वं पश्चादवस्थितं इष्टुं सर्वतः सर्वं पश्चान्मुखः त्वमुदेयोति समस्तार्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'उरमात् सर्वं एव' मन्वते मां प्रत्युदगात्' (तै ६, ५, ५, २) इति ब्राह्मणम् । देवानाम् विश्वः देवानामित्यर्थः । देवान् मनुष्याञ्च त्वम् अग्निमुखः उदेपि । किं बहुना । सर्वं जगत् अपि प्रत्यङ् उदेपि सर्वस्य पदार्थस्य दर्शनात् ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे सूर्य । त्वम् देवानाम् विश्वः मरुत्प्रान्तान् देवान् प्रत्यङ् उदेपि प्रतिगच्छन् उदये प्राप्स्ये । तेषामभिमुखे यथा भवति तथेत्यर्थः । तथा मानुषान् मनुष्यान् प्रत्यङ् उदेपि । तैःपि अस्मदभिमुख एव सूर्य उदेतीति मन्वन्ते । तथा विश्वम् व्यास्यन् स्वः स्वर्गोक्तम् द्यौ इष्टुम् प्रत्यङ् उदेपि । यथा स्वर्गोक्त्यासिनो जनाः स्वस्वामिमुख्येन पश्यन्ति तथा उदेयोत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाहके चतुर्थाध्याये सप्तमो वर्गः ॥

येनां पावक चक्षसा भुरभ्यन्तं जनां अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ ६ ॥

येन । पावक । चक्षसा । भुरभ्यन्तम् । जनान् । अनु । त्वम् । वरुण । पश्यसि ॥ ६ ॥

स्कन्द० येन हे पावक ! पावचित ! चक्षसा दर्शनेन ज्योतिराकरीय भुरभ्यन्तम् भुरभ्यतिर्गतिकर्मा (तु. तिप २, १४) । मध्यमत् सूर्यं जनान् अनु मनुष्यान् प्रति । मनुष्यलोकं प्राप्तवन्तमित्यर्थः । इव हे वरुण ! पश्यसि । चक्षन्द्भ्रुतेः तच्छब्दोऽप्याहार्यः^१ । साक्षाद्दृष्ट्वाथ वाक्यस्य तेनात्^२ वर्यं स्तुम् इति वाक्यशेषः । एवमत्र सत्यसि वरुणस्यामन्त्रेण 'अथापि प्रत्यक्षताः स्तोतारो भवन्ति परीक्षकृतानि स्तोतव्यानि' (या ७, २) इत्येतेन न्यायेन सूर्यस्यैव प्राधान्यं न वरुणस्य । सौर्ये हीदं सूक्तम्, न वरुणम् । अथवा सूर्यस्य सूक्तभक्तत्वाद् वरुण इति

१. प्रत्यये प्रत्यङ् अ. २-२. प्रतीच्या च द्विति अ. ३. उद्गत्. ४. सूर्यः अ ति ५. एव कु.
६. मा विं लये. ७. 'विश्वोः कुः' नित्य- विं. ८. नास्ति विं अ. ९. नास्ति अ ति.
१०. उरय अ ति.

त्रियाराधनेन सूर्यस्यैवामन्त्रणम् । भुरण्यच्छन्दस्तु क्षिप्रकारिवचनः । क्षिप्रनामसु भुरण्युनाम-
शब्दस्य पाठान् (तु. निघ २, १५) । सर्वनाम्नां चाण्यत्तत्त्वात् भुरण्यतिः^१ क्षिप्रत्वात्सर्वोऽपि
न गतिर्भवेदति सम्भवे । येन हे पावक ! जज्ञसा अनुग्रहात्मकेन दर्शनेन भुरण्यन्तं क्षिप्र
पागान् स्तुवीश्च कुर्वन्तं मनुष्यं जनान् अनु मनुष्यान् प्रति वर्त्तमानम् । मनुष्यमध्यपगमि-
त्यर्थः । तत्र हे वरुण ! ज्योतिषा इत्यस्य जगत आवरितः । सूर्य ! पश्यसि । साकारत्वात्
वारवस्य पूर्वम् तेजसा^२ वर्षं स्तुम इति वाचयदोषः । आशीरर्षीं वा वाचयदोषोऽप्याहृत्य ।
तेनास्मानपि पश्येति । अथवा यच्छन्दसुतेस्तच्छन्दसप्याहृत्य पूर्ववर्चःवाचयता योज्या^३ । येन वरुणा
भुरण्यन्तं पश्यसि तेन वरुणदुदुर्षीति । परया वा येन चक्षणा भुरण्यन्तं पश्यसि तेन
वि धामैपेति ॥ ६ ॥

शेङ्कट० देन शौचयितः ! तेजसा^४ जनान् प्रत्यर्थाय गच्छन्तम् रवम् आच्छादयितः ! पश्यति ।
'तद् ते वर्षं स्तुम इति वाचयदोषः' इति यास्क (१२, २२) ॥ ६ ॥

सुट्टल० हे पावक ! सर्वस्य शोचक ! वरुण ! अनिष्टवारक सूर्य ! त्वम् जनान् शान्तिः भुरण्यन्तम्
धारयन्तम् इमं लोकम् येन वरुणा प्रकाशेन अनु पश्यसि अनुक्रमेण प्रकाशयामि, तं प्रकाशं
स्तुम इति शेषः ॥ ६ ॥

वि धामैपि रजस्सुध्वहा मिमानो अक्षुभिः । पश्यज्जन्मानि सूर्य ॥ ७ ॥

वि । धाम् । एदि । रजः । पृथु । अहा । मिमानः । अक्षुऽभिः । पश्यन् । जन्मानि । सूर्य ॥ ७ ॥

स्कन्द० धाम् सुलोकम् वि एदि विविधं गच्छति । रजः पृथु विस्तीर्णं चान्तरिक्षलोकम् । अहा अहानि
मिमानः निर्मिमाणः^५ पुर्वक । केन । अक्षुभिः अक्षुनात्पदोऽयं अर्थातिवचनः । 'अक्षुनात्पदो
क्षुनाति सावन' (अ २, १९, १) इति यथा । आत्मीयैः ज्योतिर्भिः रश्मिभिर्हि सूर्योऽहानि
करोति । अथवा अक्षुऽशब्दे रात्रिनामित्र (तु. निघ १, ५) । सहयोगलक्षणा च स्तुवीया । अहानि
निर्मिमाणोऽक्षुभिः^६ रात्रिभिः सह । केन निर्मिमाणः^७ । स्योदवास्तमयान्याम् । उपदेन हि
सूर्योऽहानि करोति अस्तमयेन रात्रीः^८ । पश्यन् अनुमाद्यतया । अनुगृह्यतिरप्यर्थः । जन्मानि
जननधर्माणि भूतजातानि हे सूर्य ! ॥ ७ ॥

शेङ्कट० 'पृथु रजः अन्तरिक्षम् रात्रिभिः सह अहानि पुर्वन् धाम् अन्तरिक्षं च पश्यन् साराण्येन
जायानि वि एदि मध्ये गच्छति' ॥ ७ ॥

सुट्टल० हे सूर्य ! रजः पृथु विस्तीर्णम् रजः लोकम् धाम्^९ अन्तरिक्षलोकम् वि एदि विशेषेण गच्छति ।
किं पुर्वन् । अहा अहानि अक्षुभिः रात्रिभिः सह मिमानः उरपादपन् । आदिशब्दात्पृथिवीत्वाद्
अहारात्रिभागस्य । तथा जन्मानि जननवन्ति भूतजातानि पश्यन् प्रकाशय ॥ ७ ॥

१. सुलुप्तुदिरे अ वि. २. तपे अ; ते ति, तेन कु. ३. प्रयोऽथ अ. ४. "रजा सुलुप्तुने दिवि
पागान् स्तुवीश्च कुर्वन्तं वि" अ.
५. क्षमिमानः अ, नक्षिमानः कु; मिमिमानः ति. ६. निर्मिमानो ति, मन्तो
अ कु. ७. 'धाम्' सूक्तो.
८. रात्रिम् अ कु. ९-१०. गारिण वि' रूपे. १-१ सुक्तोः अन्तरिक्षं कु.
१०. नाति मे.

सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्ये । शोचिष्केशं विचक्षण ॥ ८ ॥

सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्ये । शोचिष्केशम् । विऽचक्षण ॥ ८ ॥

स्कन्द० सा त्वा सप्तसंख्याकास्ताम् हरितः हरिश्चन्द्रो हरितशब्दपर्यायो नीलवर्णवचनः । 'हरितवर्णा ब्रह्माः' रथे सप्तमीभिर्देवात् अथ स्थितमिति वाचयत्येषः । रथे स्थितम् वहन्ति हे देव । सूर्ये । कीदृशम् । शोचिष्केशम् शोचिर्दीप्तिः रम्यास्या, सा केतस्थानीया यस्य स शोचिष्केशः सं शोचिष्केशम् । दीप्तारश्मिकमित्यर्थः । हे विचक्षण । सर्वस्व द्रष्टः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'सप्त त्वात्' ब्रह्माः रथेऽन्वितोऽस्ति देव । सूर्ये । अक्षरविभक्तुं विद्वष्टः । 'केता रमयः' इति यास्कः । (१२, १५) । केतसादृश्यादिति ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे सूर्ये ! देव ! विचक्षण ! सर्वस्य प्रकाशयितः ! सप्त सप्तसंख्याकाः हरितः अथाः त्वा त्वाम् वहन्ति मात्पर्यम् । कीदृशम् । रथे अश्विगतमिति येषः । तथा शोचिष्केशम् शोचीति शोचिष्केश इत्यस्मिन् केता इव इत्यप्येव स उक्तम् ॥ ८ ॥

अयुक्त सप्त शुन्ध्युवः सरो रथस्य नृपत्यः । तामिर्पाति स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

अयुक्त । सप्त । शुन्ध्युवैः । सूरैः । रथस्य । नृपत्यैः । तामिः । पाति । स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

स्कन्द० तामिः पाति इति तत्पञ्चदशसुतेष्वन्वितोऽप्याहार्यः । वा अयुक्त युक्त्यात् सप्त सप्तसंख्याका ब्रह्माः शुन्ध्युवः शुन्ध्युरादिरथो भवति शोधनात्, तस्य स्वभूताः । आत्मन एव स्वभूता इत्यर्थः । अथवा उदरुषरो मरुत्प्रथम यज्ञशक्तिः स शुन्ध्युवन्वते । द्वितीयावब्रह्मवचनान्तं चैवम् । मरुत्तर-शीतिर्यथैः । कृपाशब्दो वा शुन्ध्युशब्दः । शोधयित्रीः शुन्ध्युवः । कोऽयुक्त । उच्यते । सूरैः सूर्यैः । रथस्य नृपत्यः न्याच्यन्द्स्यात्परवनाप्रोक्ष्ये नृपत्यादौक्तः । रथस्यापत्यभूताः । अत्र पतिहासमापन्नते — 'पुरा क्लृप्तानस्यः सूर्येण भासीत् । सोऽज्ञाशरत्' यन्तुं नाशकोत् । सै सूर्येऽज्ञाशरत् यन्तुमेच्छत् । तस्मात् रथान् सप्त हरितवर्णा यस्या भगावन्त । ता एतमज्ञाशरत्तमनयम्' इति । तदेतदुच्यते — रथस्य नृपत्य इति । 'अथवा नृपत्ये' इति तु नृपत्याशब्दपर्यायः प्रथमैक-कवचनान्तं सूर्यस्य विशेषणम् । मरुत् सूर्ये इति । कस्य अथा । सामर्थ्यादियम् । अनयो हि वैतुष्ट्यात्तस्य अग्निर्दीपते, अग्निः सूर्यैः । 'अग्निं अग्निर्व्योऽज्ञाशरत्' इति श्रुतेः । अथवा नृपत्य इति क्रियाशब्दो द्वितीयावब्रह्मवचनान्तो ब्रह्मवचनान्तो विशेषणार्थः । न न पतन्ति पतन्त्येव यास्ता नृपत्यः । सततव्यामिनीरित्यर्थः । तामिः पाति । कीदृशीभिः । स्वयुक्तिभिः स्वयमेव वा रथे युज्यन्ते ताः स्वयुक्तयः, तामिः स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० युक्त्यात् तां ब्रह्माः सूरैः रथस्य नेत्रीः, तामिः पाति स्वेन युज्यमानाभिः । शोधना-दन्वाः शुन्ध्युवः ॥ ९ ॥

१. हरितं अ. २. 'वर्णं च एव अ;' 'वर्णं ब्रह्मवचनं ति. ३. नास्ति अ. ४-५. तामिं वि' रूपं. † ता वि' अ. ‡ रथं अ' कु. § 'इत्यो' वि' अ. ५. नास्ति कु ति. ६. 'चनं सूको. ७. 'इदमित्य' अ कु; 'अथाशब्दो' ति. ८. 'ए' नृपत्य अ; 'नृपत्य ति. ९-९. नास्ति अ ति. १०. श्रुतिः कु.

मुद्रल० सू० सर्वत्र प्रेरक सूर्यं मुन्युव शोचिका अशस्त्रिय तादसी सप्तसत्त्वानां^१ अनुक
 ररथे योनितरान् । कीदसी । रथस्य नप्य न पावविन्व । यामिनुंतामि रथो यति
 न पयति तादसीरित्यर्थं । एवमुतामि तामि अशस्त्रीमि स्वयुक्तिमि स्वकीययोःश्वन
 रथे सम्यदाभि याति यज्ञगृह प्रत्यागच्छति । अतः^२ तस्मै हविर्दाविष्यमिति वाच्यते^३ ॥ ९ ॥

उद्धयं तमसस्परि ज्योतिष्पदयन्त उर्चरम् । देवं देवना सूर्यमगन्तु ज्योतिरुत्तमम् ॥१०॥

उत् । उधम । तमस । परि । ज्योति । पदयन्त । उत्तरम् । देवम् । देवुऽग्रा । सूर्यम् ।
 अगन्तु । ज्योति । उत्तमम् ॥ १० ॥

सुद्रल० उन् इत्युपसर्गो अगन्तु इत्याद्यन्तेन सम्बन्धायित्यस्य^४ वयम् तमस परि तमोऽभिभूय व्यवाप्त्य
 मित्यर्थं । सूर्यम् ज्योति पदयन्त^५ उत्तरम् उच्चतरमत्युच्चोत्कृष्टम् । पदयन्त इति चाप्य^६ एतन्पदेवो
 श्रियाया (पा ३, १, १०६) इत्येव इत्युत्तरवयो हेतौ द्रष्टव्य । 'सूर्यस्य ज्योतिषोऽत्यन्तोत्कृष्टस्य
 द्यौनेन इत्युत्तरवयं । देवम् देवना 'देवमनुष्यपुत्रपुत्रपुत्रमर्षेभ्यो द्विर्तायासप्तम्बोर्बुधम्' (पा ५
 ४, १६) इत्येवमथ निधारणसप्तम्या द्रष्टव्य^७ । देवेषु देवाना मध्ये सूर्यम् उद्धगन्तु ऊर्ध्वं गता
 प्राप्ता । सूर्याण सहैकात्मकया स्वर्लोक वा प्राप्ता स्म इत्यर्थं । प्राप्तिहेतोः स्वर्गस्य भूतकारणत्वात्
 प्राप्तेष्वपि 'देवमृतकान्प्रेषितवान्' (पावा ३, ३, १३३) इत्येव भूतकारणप्रयत्नेनापदेव । 'द्वयश्चर्य
 'वयिष्याति सपञ्च' 'साम्ब' इति यथा । कीदनाम् सुखम् । उच्यते । ज्योति उत्तमम् उत्तम
 हि ज्योतिर्भोग्याम् सूर्यं । तथाहि वाचसनेयिनाम् इत्यनेका 'ऋक् अथमृचप्राङ्गणे पठ्यते— 'उद्धयं'
 तमसस्परि इति चाप्या वै तम । चाप्यानेव तमोऽगहते । स्व पदयन्त उत्तरम् इति अथ
 वै लोकोऽत्रप उत्तराऽस्मिन्नथ एते प्रकृतयति । देव देवना सूर्यमगन्तु ज्योतिरुत्तमम् इति
 स्वगा वै लोक । सूर्यो ज्योतिरुत्तम स्वर्ग एव लोकऽन्तत प्रकृतियति अनेऽस्मैऽहवनापु-
 पात्तम्' (मास १०, १, १, ८) इति ॥ १० ॥

षेद्रुल० 'उत् अगम्' वयम् तम विहाय उपरि स्थितम् ज्योति पदयन्त^८ । कि तमज्योतिरित्याह—
 दान्यमानम् देवेषु सूर्यम् ज्योति उत्तमम् इति ॥ १० ॥

सुद्रल० वयम् अनुष्ठानार तमस परि तमस उपरि रात्रेरूर्ध्वं वर्तमानम् ज्योति तेजस्वितम् उत्तरम्
 उच्चतरम् देवना देवेषु मध्ये देवम् दानादिगुणयुक्तम् सूर्यम् पदयन्त स्तुतिभिर्हविर्भिन्नोपासीना
 मन्त एतम् उच्चतरमम्^९ ज्योति सूर्यरूपम् उन् अगम् प्राप्त्वाम^{१०} ॥ १० ॥

उद्धयं तमसस्परि ज्योतिष्पदयन्त उर्चरम् । देवं देवना सूर्यमगन्तु ज्योतिरुत्तमम् ॥११॥

उत्तमम् । अथ । मित्रऽग्रे । आऽसंहन् । उत्तराम । दिवम् । इत्तऽग्रे । मर्म । सूर्यं ।
 हरिमाणम् । च । नाऽप ॥ ११ ॥

१ 'सि' वरा मि २ तप वि ३ माति वि मि ४ उद्विष्यत् पदयन्त इत्यनेनाप्य
 माधीय स्यात् (पा ३, १, १००) ५ उच्यते वि. ६ ६ माति कु ७ ७ माति म ८ ८ उत्तरम्
 ९ ९ 'द' मात्त मूर्धो १० 'त' मूर्धो.

स्कन्द० 'उद्यत्तश्चतुर्धनुषिणः' । 'उद्यत्तश्च' इत्यर्थं नृच उपनिषत् । उपनिषदिति विद्योष्यते । रोमाग्नी
 चेषं विद्याऽभिप्रेता । 'तथा ह्यैतिहासिकास्तावदाचक्षते'— 'इदोमदुर्णतामांशुः प्रलम्बस्तृचमपदयन्'
 इति । गृहदेवताकारोऽप्याह— 'रोमशस्तृच उत्तमः' (वृदे ३.११३) इति । तदन् उद्गच्छन् अद्य
 हे मित्रमहः । मह पूजायाम् । मित्राणां 'पूजयितः ! पूज्य ! वा' । आरोहन् च उत्ताराम् उदात्तराम्
 ऊर्ध्वान् दिवम् इदोमम् हृदयरोगम् मम हे सूर्य । हरिमाणम् च हरिचवर्णं च नाशय ॥ ११ ॥

वेङ्कट० उद्यत् अद्य मित्राणां पूजयितामीं आरोहन् उद्गततरां च चाम् मम^२ 'हृदयस्य रोगम्' इत्यधि
 हरिमाणम् च नाशय । दुर्णत्वे प्राक्तः स्वचिं प्रलम्बः तृचमपदस्यदिति ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे सूर्य । सर्वेषु श्रेष्ठ ! मित्रमहः ! सर्वेषामनुकूलदीक्षितुः ! अद्य अस्मिन् काले उद्यत् उद्यत्
 गच्छन् उत्तराम् उद्गततराम् दिपम् अन्धरिलम् आरोहन् आभिमुख्येन प्राप्नुवन् । पूर्वविधस्तप्यम्
 मम इदोमम् हृदयगतम् आन्तरं रोगम् हरिमाणम् च शरीरगतकाम्बिद्वरकशीलं बाह्यरोगं तनुभयमपि
 नाशय । मां स्तोतारमुपविधाद्य रोगान् मोक्षयेत्सर्वैः ॥ ११ ॥

शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकांसु दध्मसि । अथो हारिद्रवेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॥ १२ ॥
 शुकेषु । मे । हरिमाणम् । रोपणाकांसु । दध्मसि । अथो इति । हारिद्रवेषु । मे । हरिमाणम् । नि । दध्मसि ॥

स्कन्द० शुकेषु मे मम स्वभूतम् 'हरिमाणम् रोपणाकासु' रोपणाकाः नाम हरितकण्ठाः^१ तासु च
 दध्मसि आशित्वि डिर्धेऽर्थे लट्^२ दध्मसि । निषेधास्मि^३ इत्याशास्महे । अथो हारिद्रवेषु हारिद्रवा नाम
 अत्यन्तवीर्यामिनः पक्षिणः । अथोदात्तकार्थे । हारिद्रवेषु च मे मम हरिमाणम् नि दध्मसि ॥ ११ ॥

वेङ्कट० हरितकण्ठेषु शुकेषु^१ रोपणाकासु^२ च मदीयमपि हरिमाणम् सर्वं विदध्मः । 'अपि च'^३ हारिद्रवेषु
 पक्षिषु । सर्वेऽमी^४ मदीयमपि हरिताः ममन्वित्स्वयं । 'शिद्धे मे मनुष्यांश्च मेऽन्तरामया'
 (बौध्दी २,५,१) इति यद्वा ॥ १२ ॥

मुद्रल० मे मदीयम् हरिमाणम् शरीरगतं हरिद्रवस्य भावम् शुकेषु वाह्यं सर्वं कामपमानेषु पक्षिषु
 तेषां^१ रोपणाकासु शारिकासु पक्षिविशेषेषु दध्मसि स्वापयामः । अथो अरि च हारिद्रवेषु
 तादृशवर्णस्य मे मदीयम् हरिमाणम् नि दध्मसि निदधीमहि^२ । स च हरिमा सुखेन सर्वैषा-
 स्तान्, अस्मान् मा^३ वापिष्टेत्सर्वैः ॥ १२ ॥

उर्दगाद्यमादित्यो विधेनु सहसा सुह । द्विपन्तं मर्हं रन्धयन् मो अहं द्विपते रंधम् ॥ १३ ॥
 उत् । अगात् । अयम् । आदित्यः । विधेनु । सहसा । सुह । द्विपन्तम् । मर्हम् । रन्धयन् ।
 मो इति । अहम् । द्विपते । रंधम् ॥ १३ ॥

१-१. तथा नाचक्षी अ. २-२. पूजयित् पूजो मूको. ३. 'मिषा वि'. ४. 'तमं ह वि'.
 ५. मे वि' अ'. ६-६. इत्यपे' कु. ७. नास्ति ह. ८. इत्य' वि. ९-९. नास्ति अ. १०. हरि-
 तकण्ठस्य मूको. ११. तद् मूको. १२. मियेयम् मूको. १३. नास्ति वि' अ'. १४. रोमशाका नाम
 हरितकण्ठीरा विदधतिवासु वि' अ'; निषदिवासु वि' हपं; निषदिवासु वि'; पक्षिषु अ'; विपरिचयु कु; नास्ति
 ह. १५-१५. नास्ति वि' अ'. १६. सर्वेऽपि सर्व १७. नास्ति वि' अ'. १८. निषिप' मूको,
 १९. नास्ति वि.

स्कन्द० उरु अगान् उद्गतः । अयम् आदित्यः अदितेः पुत्रः । बिन्देन सर्वेण^१ सहसा^२ रश्मिसमूहद्वयमेतं^३ पलेन सह । अयमा ये यज्ञगन्धर्वादयः आदित्यमण्डले निवसन्ति सरसमुद्दलक्षणमग्र सहोऽभिप्रेतम्^४ । यज्ञादिभिः परिषृष्टं^५ इत्यर्थः । द्विपन्तम् शत्रुम् मत्स्यम् एन्वयन् 'एत्यतिवशममे' (भा ६, १९) । मम वशं नयन्निरपयः । मो अद्य द्विपते रथम् अस्य भगवतः 'प्रसादान्मासुं शत्रो' वशं गमम्^६ ॥ १३ ॥

षेड्डट० उद्वितः अयम् आदित्यः सर्वेण बलेन सह द्विपन्तम् मत्स्यम् वशीकृतम् । मैव अद्य द्विपते पशो^७ मवासीति ॥ १३ ॥

सुब्रह्म० अयम् पुरोरोती आदिना अदितेः पुत्रः सूर्यः बिन्देन सहसा सर्वेण पलेन सह उरु अग्र उच्यते प्राप्तवान् । किं कुर्यन् । मत्स्यम् द्विपन्तम् एन्वयन् ममोपश्रवकारिणं शोभं ईदम्^८ । अथ च अद्य द्विपते अभिषुकारिणे रोगाथ मो रथम् मैव^९ हिंसां करोमि । सूर्यं एव रोमी नास्त्यतिवश्यः ॥ १३ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टमो वागः ॥

इति प्रथमे मण्डले त्रयोऽशुवावः ॥

[५१]

अभि त्वं मेपं पुरुहूतमग्भियमिन्द्रं गीर्भिर्मदत्ता वस्वो अर्णवम् ।

यस्य धावो न विचरन्ति मारुपा भुजे महिष्ठमभि विप्रमर्चत ॥ १ ॥

अभि । त्वम् । मेपम् । पुरुहूतम् । ऋगिर्वम् । इन्द्रम् । गीऽभिः । मद्दत्तः । वस्वः । अर्णवम् । यस्य । धावः । न । विचरन्ति । मारुपा । भुजे । महिष्ठम् । अभि । विप्रम् । अर्चत ॥ १ ॥

१ नास्ति अ २ उच्यते^१ ति. ३. स्मृ^२ अ. ४. नास्ति अ, अग्भिये^३ कु. ५. शक्ति^४ अ, शक्ति^५ कु. ६-९. नास्ति अ ७. अष्टेवम् कु.

८. भाष्यान्ते तद्व्याख्याः खिलमन्त्राः (खि १, १, १-३) —

सर्मेक्षिन्धोर्धमह्य आदित्येन सुदीर्यमा । अहं यज्ञमिन्द्रो वशी विधां कृपायवा ददे ॥ १ ॥

उदधुध वि नीं भज विता पुत्रेभ्यो यथा । दीर्घांपुत्रवस्य हेतिषि तस्य मो धेदि सूर्यं ॥ २ ॥

उद्यन्तं तथा मित्रमह आरोहन्तं विषल्लभ । पश्येभ नारदः प्रते जीर्षेभ नारदः शुकम् ॥ ३ ॥

सुसिद्धिः । अदित्येन अगस्त्येन ऋग्वः । समैक्षिषि । अहं ददामि । आदित्येन च अर्णवेऽर्णवे इह प्रददः । अनुभ्रमदुदसा सम्पदुदयेनेवाद्यते । येन । कर्णमहस्य । कर्णम् अर्णवेन तन्मन्त्रम्. (१) । अन्ते मदी मदीयं यत्नं ता ऊर्ध्वमहा, तेन कर्णमहस्य । सर्वेण उच्यते माहस्येने कर्णम् । आदित्येन सहीयमा वचनपेण । मि व अहं वचरिना रवउतुगा वउ. सर्वेण च कृपाणि कान्वायप्ररोप्याणि [तामि] मा ददे भोदेकस्य ॥ १ ॥ उपन् मय वि नीं मज विमज्जामानम् । सारद वरथ योस्यं तावत्ताये देहीकर्षः । किं ताव । सारधोश्च भवन् । वरम् । विना पुत्रयो यथा । किं च दीर्घांपुत्रवस्य विप्रमिषल्लभ । अ इति वरपूरणः । तस्य हेतिषि । तस्य द्वितीयये वशीया । तद न अरुणवे हेति दे कर्षे ॥ २ ॥ उपन्तं तां हे विमपहः । ऊर्ध्वं च आरोहन्तं हे विषल्लभ । तदः परशेन इतः उदम् । उदधुधः सारधवचनः । वरपूरणं वरपेनेकशायये ॥ ३ ॥ अ ति. ९. '७ ५. १०. नास्ति वि^१ अ. ११. हिमपु^२ वि मे^३. १२. मेव मुक्ते.

स्कन्द० 'इच्छन्निद्रसमं पुत्रमभ्यन्वाहद्विरा ऋषिः । 'सन्तोऽमीर्तन्द्र' एवासा पुत्रोऽस्यादभ्यन्वायत' (तु. वृदे ३, ११५) । इन्द्रतुल्यं पुत्रं कामयमानोऽभिष्वानमकरोद्विरा ऋषिः । तस्य सन्तो नाम 'अभि त्पं मेघम्' इत्येवमादिर्द्रष्टा इन्द्र एव भोगखलेन तस्मादभिष्वानान् पुत्रोऽजायत । पुत्रतामापत् इत्यर्थः । तस्येन्द्रस्य सन्त्यासापञ्चरूपैवदार्ढ्यम् । 'येन्द्रः सन्त्यः शतविपु' 'प्रथमे मण्डले तेषां श्रवणस्तु शतविनः' (वृदे ३, ११४; ११६) इति । प्रथमे मण्डले ऋषयः शतविंश उच्यन्ते । निर्धारणे चैरा सप्तमी द्रष्टव्या । शतविनां मध्ये सप्तसंस्तव येन्द्रः प्रत्येतन्व्यः । अभि इत्युपसर्गो मरुत इत्यारयातेन सम्बन्धयितव्यः । तस्य मेघम् इत्यप्रेतिहासमाचक्षते— मेघातिथिः किलेन्द्रमुवाच मेघ रूपो भूत्वा सासुपागच्छेति । स तं मेघो भूत्वा उपजगाम । तद्द्रष्टविति— 'इया शीवन्तमद्रिवः कालं मेघातिथिम् । मेघो भूतोऽभि यत्नः' (ऋ ८, २, ४०) इति । 'वदिद्वन्मोच्यते मेघहृत्वीन्द्रस्याभिष्वानम्' । तं मेघं मेघरूपम् पुरहूतम् बहुभिर्यत्मानैराहूतम् शान्तिमम् क्वच एतौ । अर्धनम् ऋक् स्तुतिः, तद्गुणैः कर्मिण्यम्, अर्धेनोषं वा । इन्द्रम् योभिः स्तुतिलक्षणानिर्वाणिभिः अभि मरुत "मरुति X X X मरुति रसति" (निघ ३, १४) इत्यर्थविकर्मसु वाहादर्पतिकर्माऽप्यम् । पुमादीनां वाऽप्यं शेषः, सहायानां वा अन्विजाम् । मया सहाभिप्युत हे मरुतुवाद्यपि । अन्विजाः वा । कीदृशम् । वनः वनस्य अर्धनम् समुद्रस्यामीपम् । समुद्रवत् भवावासाधयनित्यर्थः । तस्य इन्द्रस्य किमुप्यते । यस्य वाकः सुलोकाः न विचरन्ति न विसच्छन्ति । नातिकाममतीर्यर्षः । किम् । मानुषा मन्वानि ज्ञानानि अभिमापस्सणादि । यस्य 'सर्वो सुलोको वरावर्षी' इत्यर्थः । 'अथवा प्रायो न इति नन्दद उपरिष्टारुपचार उपमाधीवः । मानुषसन्तोऽपि मनुष्यजाति-वचना । यद्यत् स्वमूर्तानि सृष्टिं मानुषानि प्रायो न सुलोका इव । यथा सुलोका हीति-मन्त एव हीतियुक्तानि विचरन्ति । समस्तायां पूषिण्यां परिभ्रमन्वीर्यम् । किमर्थमभिष्ट-याम । उच्यते । भुजे पालनावात्मता । मंहिष्टम् मंहितिर्दानकर्मा (शु. निघ ३, २०) दातृत्वम् । विप्रम् मेघादिनम् । अभि अर्धत अभिप्युत" # १ #

येन्द्र० सस्य शान्तिरसः । अभि मरुत तं मेघातिथेः मेघम् पुरहूतम् ऋगर्धम् इन्द्रम् स्तुतिभिः धनस्य वाकरम् । यस्य इन्द्रमयः इत् इवस्तवभरन्ति मनुष्यदिवानि कर्माणि भोगाय, तम् अभिप्युत मेघादिनम् । अत्र शाब्दाद्यनकम् 'अथ मेघातिथम् । मेघातिथियुत्पत्तयो वै' विभिन्दु-बीयाः मन्त्रमापात्' । तेषां दृश्युन् आगस्तितद्गगागोद, गीरीभिनिः^१ प्रस्तोता, अप्युत्पद्यु प्रसिहता, गगुधयो हीता, सनकनवनी काप्याध्वन्यु^२ । पद्भ्यासो मेघातिथिः, अनिधामो सनकनवनी । यचामा इतरे तन्वनाः । नानाधमा 'इत् स्म वै'^३ पुरा कर्ममानने । ते इ एम नालैव वामात् ऋद्वान्योतिदन्ति । तेषां इ स्वेटो मेघातिथेर्मणस्य रूपं कृत्वा गोमे वतपति । तं इ म्म वापन्ते । मेघानिधेनो मेघः सोमे वनवतीति । स उ इ म्येषां स्वमेव रूपं^४ कृत्वा गोमे वतपति । ततो इ वा इन्द्रमर्वावीने मेघानिधेर्मण इत्याहवन्ति (तु. जैमि ३, २४) इति ।

१-१. सन्तो हीति इत् अ. २. एवाद्वायव अ ति. ३-३. 'दस्य मेघनिम्' अ ति ४-४. वननि धरति तदन्ति' ति, 'मरुति रसति अ कु. ५. क्वच सूक्ष्मे. ६-६. सर्वां सुनेदं वदरवि सूक्ष्मे. ७-७. नाति अ ति. ८. इ ति' इत्. ९. नातिव ति' अ अ' १०. 'नन्ते उ वि' अ'. ११. तीरिणीः ति; गीरीतीः अ'. १२. भरप्युत् अ. १३-१३. इ वै म्म अ' ति' अ. १४. राक्पम् ति'.

मुद्रल० 'दशमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'अभित्यम्' इति पञ्चदशर्षं प्रथमं सूक्तम् । सत्यं । आदित्य
ऋषिः । चतुर्दशी पञ्चदशी च त्रिष्टुभौ । शिष्टा जघत्य । इन्द्रो देवता । अत्रिरा इन्द्रवृत्त
पुरमिच्छन् अम्बध्यायत्, सव्य इतीन्द्र एवास्य पुत्रोऽप्रापतेतीतिहासः ।

त्यम् त प्रतिद्वम् मेघम् शत्रुमि स्वर्धमानम् । यद्वा कष्यपुत्र मेधातिथि वनमानम्
इन्द्रो मेघरूपेणागत्य तदीय सोम पचौ । स ऋषिः त मेघ इत्यवोचत् । अत इदानीमपि
मेघ इति इन्द्रोऽभिधीयते^१ । पुरुकृतम् बहुभिर्धन्वमार्जैराहृतम्^२ । श्रुतिमगम् ऋग्भिः विक्रियमाणम्
स्त्वमानमित्यर्थः । स्तुत्या हि देवता विक्रियन्ते । तम् वत्स अर्णवम् धनानामावाप्तभूमिम् ।
एषतुणपिशिष्टम् इन्द्रम् हे स्तोकार । गोभिः स्तुतिभिः अग्निं मदत् आभिमुदयेन हर्षं प्रावत ।
सस्य इन्द्रस्य क्रमाणि भासुषा मनुष्यस्य हितानि विचरन्ति विज्ञेयेषु वतन्ते । दृष्टान्तः । शर
न मया सूर्यरदमय सर्वेषां हितकरा । शुभे भोगाय गदित्थम् अतिशयेन प्रचुदम् वित्रम् मेधाभिः
तथाविधमिच्छन् अग्निं अर्पत अभिपूजयत् ॥ १ ॥

अमीर्भवन्स्त्वभिष्टिमूतयोऽन्तरिक्षप्रां तर्विषीभिराशृतम् ।

इन्द्रं दक्षासः श्रुभवो मदच्युतं शतक्रतुं जवनीं सुनुतारुहत् ॥ २ ॥

अभिः । ईन् । अवन्वन् । सुऽअभिष्टिम् । क्रतुर्षु । अन्तरिक्षप्राम् । तर्विषीभिः । आऽशृतम् ।
इन्द्रम् । दक्षासः । श्रुभवः । मदच्युतम् । शतक्रतुम् । जवनी । सुनुता । आ । अरुहत् ॥ २ ॥

स्पन्व० ईम् शब्द एतमित्यस्यार्थः । एतम् अग्निं अवन्दन् वन्दते सम्भक्त्यर्थस्त्वैतद्वपम् । सम्भक्त
वत्य । शैवित्यस्य इत्यर्थः । स्वभिष्टिम् यज्ञेतिथेर्वैतज्जुषम् । सुष्टु भाषियद्यस्य सुष्टु वाऽभ्येय
शीर्षं शश्रुणाम् । उक्तं जतिषाद्वेऽत्र पालनाद् गमनाद्वा मरुदादितैनासु^३ प्रवर्तते^४ । मरुदादितेना ।
अन्तरिक्षप्रां मा पूरते । स्पन्देवाऽन्तरिक्षस्य पूरयितारम् । तर्विषीभः आसीरपि वरी आश्रय
परिवृतम् । कन् । इन्द्रम् । न च केवला उक्तम् । किं यदि । दक्षासः श्रुभव इक्षति
रत्साहार्थम् (॥ वा १०) । वत्सादिनः श्रुभवः । अथवा इक्षसद्वेऽप्राप्तमर्णवम् । 'अर्णव
दशं मगसा जगन्मात' (अ १०, २१, २) इति वधा । सामर्थ्यान्तर्गतमरुदम् । साम
पन्त । भारतमरुदसा चात्र धरनवत्ता इत्येते । सर्वार्थेषु धरनवन्तः श्रुभव इत्यर्थः । मरुद
तम् मद् सोम मद् वरतमात्, त प्रति प्यवते मच्छतीति मदच्युत्, त मद्च्युतम् । मग्ना
मदो गर्ग । प्यवतिरपि सामर्थ्यादन्तर्गतित्यर्थः । तश्रुणां मद्स्य मर्णवस्य प्यवयितारम् ।
किञ्च शतक्रतुम् बहुवर्णान् बहुवर्षां वा इन्द्रम् जवनीं वेगवः शश्रुणां सुनुतां स्तुतिदृष्ट्या
वाक् स्तोत्रम् आ अरुहत्^५ आरोहति आरुहती वा । अथवा सुनुता माध्यमिका वा^६ ।
सा इन्द्रमारुहत्, मेघवधकाले ध्यायतीत्यर्थः ॥ २ ॥

१ १ गानि वि मे^१ । † गानि मूको २ २ भारि मूको ३ गु १ वा १, ४ पुटि
तम् मे^१ ५-५ गानि अग्नि ६ जवनी पु. • अतिथि अग्नि

येङ्कट० अम्यसेवन्त एनं सुन्दु दधुणामन्वेष्टारं मरुतः अन्तरिक्षस्य पुरविहारं यत्नैः आहतम् इन्द्रम् वृदाः ऋषयश्च । दधुमदस्य च्यावविहारं तमिमाम् उतञ्जतुम् वेगस्य कारवित्री स्तुतिः आरोहति ॥ २ ॥

मुद्रल० उतयः अविहारो रक्षितारः द्यावाः द्वाविहारः प्रवर्धयितारः^१ ऋभवः मरुतः इन्द्रम् अमि ईम् अवनन्द आभिमुत्प्रेन एतु अमवन्त । वृत्रेण सह युष्यमानमिन्द्रं सर्वे देवाः पर्यत्यजन् । मरुतस्तु तथा न पर्यत्यायुः । कीदृजम् इन्द्रम् । स्वमिथिम् शोभनाभ्येपणार्थं शोभनाभि- गमनमित्यर्थः^२ । अन्तरिक्षप्राम् अन्तरिक्षं सुलोकं स्वतेजसा प्राति पूर्यतीति अन्तरिक्षमाः तम् । तपिरोभिः आहतम् बहैराहतम् । अतिवलिनमित्यर्थः । अत एव मद्स्तुतम् शशूर्णा मदस्य गर्वस्य प्यावविहारम् । किञ्च उतञ्जतुम् दाससेवयानां ऋषूनामाह्वारं पूर्वांके तम्^३ इन्द्रम् तदनेन वृत्रघ्ने प्रति वैरवित्री सूताः कैः मरुतिः प्रयुक्ता 'मरु भगवो यदि वीरयस्व' (ऐरा ३, १०) इति ब्राह्मणोक्तस्या मियसरथायिका पाक् व्याहृत आस्त्यती । वृत्रवर्षं प्रति सा पाक् इन्द्र- स्पोस्ताहकारिणी अमृदित्यर्थः ॥ २ ॥

त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽधुणोरपोतात्रये श्रुतदुरेषु गातुवित् ।

सुसेनं चिद् विमृदायाद्यहो वस्त्राजावर्द्धि वावसानस्यं नर्तयन् ॥ ३ ॥

त्वम् । गोत्रम् । अङ्गिरोऽभ्यः । अधुणोः । अर्प । उत । अत्रये । श्रुतऽदुरेषु । गातुऽवित् । सुसेनं । चिद् । विऽमृदाय । अग्रहः । गर्ह । आञ्जो । अर्द्धिम् । ववसानस्यं । नर्तयन् ॥ ३ ॥

स्कन्द० त्वम्^१ गोत्रम् मेषनामैतत् (गु. निष १, १०) । त्वं गोत्रम् अङ्गिरोभ्यः अङ्गिरसामर्थ्यं अङ्गोः अत्र अपाङ्गोः उदादिउवात्^२ । उत अत्रये, अत्रेतिहासमाचक्षते— 'अत्रिमहुरा शवमोहनदुरेषु पञ्चगृहेषु' प्राक्षिपत् । उत मृदो निर्गन्तुस्तुवधिन्द्रमर्भोत् । तमिन्द्रो निरगमपत्' इति । तदुतदुष्यते— उतात्रये । अत्रेऽभ्यर्थाय । श्रुतदुरेषु श्रुतं दुराणि^३ मोहनद्वाराणि तेषु तानि शत- दुराणि तेषु । गातुवित् गातुनिर्मग्नमार्गीः^४ । "विदिर्वायाथो ज्ञानार्थो" वा । निर्गमनमार्गस्य लब्धा ज्ञाता वा । अत्र श्रुतदुराः सोमयागा अत्रोष्यन्ते । तेषु हि प्राग्देवसदोहपिधानमम्यदीनि बहूनि द्वाराणि । गातुविदित्यपि गातुनाम्यो गमनवचनः । अत्र स्वमृतेषु श्रुतदुरेषु बहुद्वारेषु सोमयागेषु गातुवित् गमनतः^५ अनुभूयगमनः । निवगमन इत्यर्थः । किञ्च तदेन चिद् 'तवम्' (निष २, ५) इत्यङ्गनाम । सद्योऽगत्यना वेरा वृत्तीया । चिच्छब्दः वद्वरणः वाथे वा । अथेन च सह । विमृदाय ऋषये अवदः प्राविद्यतात् । दस्तानित्यर्थः । वतु धनम् । आत्री लदीः शत्रुमिस्मह सद्गामे । अर्द्धिम् अर्द्धिभ्यस्त्वत्त्वात् अर्द्धिव्रजः अत्राभिप्रेतः । वापागमये वज्रम् वायवानाम् वरवदेनाऽऽप्याहपतः आरभत एव "स्वमृत्म् नर्तयन्" इत्युक्तस्यमुपास्यपदित्यर्थः ॥३॥

येङ्कट० त्वं शतं^६ मेपरचम्^७ अर्द्धिनामर्थ्यं अत्र अङ्गोः उदादिउवात्^८ पञ्चाहर्षुम् । अथ च अमृतेः

१. वद्वरणं विं अं. २. नास्ति वि. ३. परितवत् मृदो. ४. 'निवगमनम्' मृदो. ५. नास्ति वि. ६. ११ गोत्रे न्तर्त्वं अ. ७. उदात्तं इ. ८. वज्रं इ. ९. नास्ति मृदो. १०. 'मे वा' अ वि. ११-१२. 'अथे इत्येव अ वि. १२. नास्ति वि. १३-१४. नास्ति वि. १५. १६ मृदो. १७. १८ वे' वि. १९. नास्ति विं अं क इ.

शतद्वाराषु यन्त्रगृहेषु^१ प्रसिद्धाय अत्रये मार्गस्य लम्बयिता । तथा अत्रेण सह रूपये धन
य अत्रह । युद्धे वर्तमानस्य विमदस्याप्ययं वज्र भ्रामयन् ॥ ३ ॥

मुद्रल्ल० हे इन्द्र^१ त्वम् गोत्रम् अप्यलक्षन्द्वन्तम् वृष्टुदकस्यावरक^२ मेघम् अत्रिरोभ्य अत्रिसामग्री
पामर्याय अप अत्रुणो अषवरण वृत्तवानसि । वृष्टेरानरक मेघे वज्रेणोदात्र्य वर्षण वृत्तवानित्यर्थः ।
उत अपि च अत्रये महर्षये । कौरव्याय । शतद्वारेषु शतद्वारेषु यन्त्रेषु अमुने षीड्यैः
प्रसिद्धाय गद्युक्तियुक्तस्य लम्बयिता तथा विमदाय चित् विमदनाम्ने महर्षयेऽपि सतान अत्रेण
युक्तम् वयु धनम् अत्रह प्राणितवान् । तथा आनी सद्ग्रामे उपार्थम् वचतानस्य विमदतो
वर्तमानस्याल्पस्यापि^३ सोतु अत्रिम् वज्रम् गर्तयन् रक्षण वृत्तवानसीति शेषः । अत्रस्य महिमा
केन वर्णयितुं शक्यत इति भावः ॥ ३ ॥

रामुपासंविधानाऽनुणोरपार्थयः पर्वते दानुमद् वसु ।

वृत्रं पर्दिन्द्र शशसाऽऽधीरहिमादित् सूर्यं दिव्यारोहयो हृशे ॥ ४ ॥

राम् । अपाद् । अविधानाः । अनुणो । अप । अपार्थय । पर्वते । दानुमत् । वसु । वप्रम् ।
यत् । इन्द्र । शशसा । अधी । अहिम् । आत् । इत् । सूर्यम् । दिवि । आ । आरोहय । हृशे ॥ ४ ॥

स्कन्द० त्वम् मेघस्थानाम् अपाम् अविधाना निर्गमनविलंबवृत्तानि "अनुणो अप अपावृणो" उदादि
वान् । अपार्थय^१ "धारितवाश्रमिः । धर्ता^२ मेघनामेतत् (वृ निघ १, १०) । नये
दाशुमत् दानुरत्र माष्यमिका" वाक्, वदत् । वयु वृष्टुदकलक्षण वदत् ।
यपाकाळमुदकनिर्गमनार्थं स्वमेव मेघस्य द्वाराणि अपावृणो, स्वमेव च "मेघे वृष्टुदक
पार्थय" इत्यर्थः । अथवा अपार्थय पर्वत इति पर्वतोऽत्र शिलोक्ष्य पूर्वामिमेव ।
धारितवानत्यारमीय^३ दुर्गपर्वते । किम् । दानुमत् वसु । दानुनामासुराणां मातः, सा
षष्टिर् अश्वगणा अन्ति वदिद दानुमत् । वसु धनम् । अमुनात् पराणित्य तथा मातरं धन
च स्वर्गं निहितवानित्यर्थः । "किं च इत्रम् यत् इन्द्र," अत्रेतिहासमाचक्षते— "वृत्रं किं महत्तम
न्तानः । तमसाऽऽवृते सर्वमन्धमप्रशालत्" बभूव । वदिन्द्रो वृत्र इत्या तमसोऽपनोदनार्थं सूर्यं
दिव्यारोहवाङ्कारोत्^४ । तदेतदुच्यते— "वृत्रं यत् यदा हे इन्द्र" । शशसा अत्रेण अवधी इत्
वायमि । अहिम् अहन्त्वप्यमप्येव हन्तुमशक्यम् । आत् इत् यदेति वचनादानुच्छेदोऽथ तदात्-
स्थार्थः । इच्छन् वदप्राण । सूर्यम् दिवि आ रोहय^५ इति सर्वप्रामाण्यदर्शनाय^६ । तदेतन्मपुत्र-
न्दमाऽऽपुत्रम् । 'इन्द्रो दीर्घाय वज्रते आ सूर्यं रोहयसि' (अ १, ७, १) इति ॥ ४ ॥

षोडश० त्वम् मेघस्थानाम् अपाम् अविधानानि^१ अप अवृणो । तथा शिलोच्छ्वय अमुनासम्बन्धि वयु
धारितवान्^२ मेघ^३ वा । इत्रम्^४ इन्द्रं^५ अत्रेण अवधी, अहिम् च । अतन्तरम् ॥ ४ ॥
दिवि आरोहय सर्वेषां दर्शनाय ॥ ४ ॥

१ वयुं ह २ शशक मूको ३ शीड्यैः शै ४ अनायासि वि ५ ५ माहुरोऽने म
महते वृ ६ अपाश्रय वृ ७-७ वृष्टित्वम् ति । उभं अ ८८ मेघपुरतं अ ९ इन्द्रमि
ष १० स्तं धर्मप्रदाने अ; सर्वेषां प्रशालत् वृ ११ रोहयति ति १२ वासि वि १३ वासि
ति एव १४ इन्द्रम् वृ ति अ १५ १५ वरीत्र अ.

मुद्रल० हे इन्द्र! त्वम् अणाम् उदकानाम् अपिधाना^१ अपिधानानि आच्छादकान् मेघान् अपि अट्टमोः
अपावरीण्डाः । तथा पर्वते पर्ववति पूरयित्वापदेवायुके स्वकीयनिवासस्थाने दातुमन् दातुमत्वो
दिंसायुक्तस्य त्वात्सल्यं नृप्रादेः बहु धनम् अपि अधारयः । धातुन् वित्वा तदीयं धनम्
अपहत्य स्वगृहे न्यविशिक्ष इत्यर्थः । हे इन्द्र! त्वम् यत् यदा शक्यता एतेन वृत्तम् प्रत्याणां लोका-
नाम् आवरीवारम् अहिम् वा समन्तात् हन्तारम् असुरम् अवयीः यथं प्रापयः । आत् इत् अमन्तर-
मेव दिवि युक्तोके स्ते द्रष्टुम् सूर्यम् वा अरोहयः । वृत्रेष्वष्टवे सूर्यं तस्मात् वृत्रात् अमुमुचः
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

त्वं मायाभिरपि मायिनोऽधमः स्वघाभिरपि अधि शुभ्रावर्जुह्वत ।

त्वं पित्रोर्नुमणः प्रारुजः पुरः प्र ऋजिमानं दस्युहृत्स्यैश्वाविथ ॥ ५ ॥

त्वम् । मायामिः । अपि । मायिनः । अधमः । स्वघामिः । ये । अधि । शुभ्रौ । अर्जुह्वत । त्वम् ।
पित्रोः । नृऽनुः । प्र । अरुजः । पुरः । प्र । ऋजिमानम् । दस्युहृत्स्येषु । आविथ ॥ ५ ॥

स्फुन्द० त्वम् स्वामिः मायाभिः मायिनः मायावलोऽसुरान् अपि अधमः स्वस्वनेभ्यो निष्कालितवान् ।
'ते किमकुर्वन्' । उच्यते । ये स्वघामिः 'स्वघा' (निघ २, ७) इत्यत्रायाम् । अपि 'अपिपरी अनर्पणी'
(पा १, ४, ९१) इति कर्मप्रवचनीयाः पदपूर्णाः । हृत्स्यौ' हृत्सिवात् आस्यवचनः । आत्स्ये
आस्ये अशुद्धत रक्षितयन्तः । स्वशरीरभोगपरा इत्यर्थः । किञ्च त्वम् पित्रोः पित्रुमाज्ञोऽसुरस्य
स्वभूताः । 'हे वृमणः' नृपु मनो यदर्थं स नृमणाः, तस्य रम्भोधनं हे नृमणा । प्र अहजः
'रुजिः अर्जु' । प्रकर्षेण भावानासि । पुरः, नगराणि । तत्र सूर्यम् ऋजिमानम् ऋजिमानानामुपि
विद्यमानं पुरम् इत्युह्वलेषु दस्यो हन्त्यन्ते येषु ते दस्युहृत्स्यः सद्ग्रामाः उरकाला वा तेषु
प्र आविथ प्रकर्षेण रक्षितवान् । तदेतद् वामदेवोऽपि वक्षति—'त्वं पित्रुं नृमणं शङ्कपापमृजिभ्यने
वैदयित्वाय रन्धी' (श्र ४, १९, १२) इति ॥ ५ ॥

श्लो० त्वम् "ऋजिमेः ऋजिमात् अपि" अधमः । ये अर्जुद्वानपदात् वचमेव देवा इति स्वस्तिम्
आस्ये होतं कृतकन्तः । त्वम् पित्रोः असुरस्य हे वृमणः । नृपु मनो यदर्थं । पुराणि प्र अहजः ।
प्ररक्षितवानसि ऋजिमानम् च सद्ग्रामेषु ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! त्वम् मायाभिः अपोपायज्ञैः मायिनः उच्छेद्यभयान्घोरेणात् वृत्रादीन्सुरान्
अपि अधमः अलयः । ये असुराः स्वघामिः हृत्सिवात्स्यैः शुभ्रौ अधि शोभमाने स्वकीये मुख एव
अशुद्धत अहीषुः अमनो, तानसुरानिति पूर्वैण सम्बन्धः । तथा हे नृमणः! नृपु यजमानेषु
रक्षितयेषु अमुप्रहृद्विद्युक्तं! त्वम् पित्रोः पूरयित्वाः पृत्तजाज्ञोऽसुरस्य पुरः पुराणि निवासस्थानानि
प्र अहजः प्राभादकीः । एवं कृत्वा तेनासुरेषोपशुतम् ऋजिमानम् चासुरमवन् एतत्संशकं त्वोतां

१. नास्ति वि. २-२. ये किं अः किं कुर्वन् उः ये ॥ कुर्वन् ति. ३. नास्ति सूको, ४. नास्ति
अ. ५-५. हे वृमणस्य तिः हे नृमण वरव अ उ. ६-६. नास्ति अ. ७-७. कुजिमा मायिनः मायजलोऽसुरान्
हृत्सिवात् वि अ. ८. "अहज वि". ९. अहजः स्वशरीरभोगपरा इत्यर्थः वि अ. १०. अहज अ.

दस्युहयेषु दस्यूनाम् उपशपथितृणा हननपुत्रेषु सद्ग्रामेषु प्र आनिव प्ररक्षेण रराक्षिव ॥ ५ ॥

इति प्रथमाहके चतुर्थाध्याये नमो षष्ठी ॥

तं कुत्सं शुष्णहृत्यैप्राविधारन्वयोऽतिथिग्राय शम्बरम् ।

महान्तं चिद्वुदं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे ॥ ६ ॥

तम् । कुत्सम् । शुष्णहृत्येषु । आनिव । अरन्धय । अतिथिग्राय । शम्बरम् । महान्तम् । चिद्वुदम् । नि । क्रमी । पदा । सनात् । एव । दस्युहृत्याय । जज्ञिषे ॥ ६ ॥

रुन्द० तम् पुत्रम् सुरसन्तानमविविम् शुष्णहृत्येषु शुष्णो नामासुर तस्य हननेषु सद्ग्रामेषु अकार्षे
या आविद्य रक्षितवान् । अरन्धय 'रन्धयति' इत्यमने' (वा ६, १०) । वसं च भीतवानसि ।
'अतिथीम् प्रति परिचारकतया मण्डलीति' अतिथिम्नो द्वियोदास । कुत्स एवम् ।
'दिवाशानमतिथिव यत्' (ऋ ४, २१, १) इत्यादिषु दर्शनात् । तस्यै अतिथिग्राय' शम्बरम्
शम्बरनामानमसुरम् । महान्तम् चित् चिच्छब्द पदपूर्णा चार्थे वा । महान्तं च अतुर्वम्
अतुर्वनामानमसुरम् 'नि क्रमी' 'नि ह्रयेप' वा इत्येतस्य स्थाने । आहान्तवाद् पदा पदेन ।
क्रि द्रुना । सनात् एव सनात्प्रदुश्चिरादित्यस्यार्थे । पञ्चमीनिर्देशाच्च प्रभृतीति दास्यस्यैव । चिदा
देव प्रभृति दस्युहत्याय दस्युहननाय जज्ञिषे जातररवम् । जन्मन एव प्रभृति ॥ सतृ
वपीरित्यर्थ ॥ ६ ॥

चेष्ट० तम् पुत्रम् तस्य दास्यो शुष्णसुरस्य सद्ग्रामेषु रक्षितवानसि । तथा अतिथिग्राय द्वियो
दासाय शम्बरम् असुरम् पदामनय । तथा महान्तम् अतुर्वनासुरम् पदा 'नि क्रमी' । क्रि द्रुना ।
चिरात् एव आरन्धय दस्युहननाय भाव्यासी ॥ ६ ॥

मुद्र० हे इन्द्र! तम् पुत्रम् सुरसन्तानम् अविविम् शुष्णहृत्येषु शुष्णो योपविद्य । दृष्टवाप्तोऽसुरस्य
हननपुत्रेषु सद्ग्रामेषु आनिव रराक्षिव । तथा अतिथिग्राय अतिथिभिर्गन्तव्याय द्वियोदासाय
शम्बरम् दृष्टव्यामानमसुरम् अरन्धय हिंसा प्रापय । तथा महान्तम् चित् अतिमदुहमपि अतुर्वम्
अतुर्वनासुरम् असुरम् पदा नि क्रमी नितरामाक्रमिषाऽश्नु । वस्रादेव तस्मात् सनात् एव चिरका
देवारवम् दस्युहत्याय उपशपथितृणा हननाय जज्ञिषे अरन्धयति । सर्वदा एव दस्युहन्तेत्यर्थ ॥ ६ ॥

त्वे दिदमा तर्षिषी सार्धग्नित्वा तत्र राधेः सोमपीथार्यं हर्षते ।

तत्र यज्ञधिक्रिते वाहोर्हितो वृथा शत्रोरव विश्वानि वृष्ण्या ॥ ७ ॥

त्वे इति । विश्वा । तर्षिषी । सार्धम् । द्विवा । तत्र । राधे । सोमपीथार्यं । हर्षते । तत्र । यज्ञे ।
विषिते । वाहो । द्वित । वृथ । शत्रो । अर्धे । विश्वानि । वृष्ण्या ॥ ७ ॥

१. 'रन्धयि' नि; 'रन्धयि' अथ कु ११ 'रन्धयि' इति । 'वसं' च वा ६. 'निषी' अ, 'निषी'
नि. ४४. 'निषी' अ ५ 'रन्धयि' इति वा. ११ 'वसं' कु नि. ७. भाष्ये 'रन्धयि' कु
वा. ८ 'रन्धयि' नि १ 'देवोरा' मूला ३०. 'निषय' वि

स्कन्द० ते स्वयि विश्वा सर्वा त्विषी बलम् सध्यक् साहाजति गच्छतीति समीचीति स्त्रीलिङ्गा
 त्विषीसामानाधिकरण्यात् । सध्यमिति व्यत्ययनात् नपुंसकता । सध्यक् समीची सर्वैरदयैव
 साहायिनी । विष्णवेत्यर्थः । हिता निहितम् । यान् किञ्चिद् बल सर्वं पिण्डीकृत स्वयि निहितमित्यर्थः ।
 किञ्च तत्र राध. सोमलक्षणं धनम् सोमवीषाय सोमपानाय हर्षते इन्द्रो मा पादयतीति कति
 प्रीत्या^१ हृष्यतीति । किञ्च तत्र वज्र चिन्तित जमुद्वनेन ज्ञासते बाहो हित निहित । निहित
 वज्र गृहीत्वा जन्द् जन् दिन्वापाते न विच्छतीत्यर्थः । य इन्द्रोऽसि स त्वम् रथ शनो ऋ
 धववृश् मवच्छिन्धि^२ आत्मीयस्यास्मदीयस्य वा शनो विद्वानि सर्वाणि रथ्या अपठितमपि
 बलनामैतद् इष्टव्यम् । बलानि ॥ ७ ॥

येकैकं स्वयि सर्वाणि बलानि सह निहितानि । तत्र धनम् सोमपानार्थं हृष्यति बहु भवति ।
 तत्र वज्र प्ररपाय कासीद् याज्ञो निहित । स त्वम् शनो सर्वाणि वीषाणि^३ अव रथ^४ ॥ ७ ॥

मुकुल० हे इन्द्र ! ते स्वयि विश्वा त्विषी सर्वं बलम् सध्यक् समीचीनम् अपराह्मुष्ण यथा भवति
 तथा हिता निहितम् । तथा एव राध मन सोमवीषाय सोमपानाय हर्षते हृष्यति । किञ्च तत्र
 बाहो हस्तयो हित मवस्थित वज्र चिन्तित मयाभिर्ज्ञायते^५ । मत् शनो शातयितु वैरिणः
 विद्वानि सर्वाणि रथ्या वृत्तयानि वीषाणि अव रथ^६ उद्द्व कुरु ॥ ७ ॥

नि जानीध्वार्यान् ये च दस्यो बर्हिष्मते रथ्या शसदन्नतान् ।
 शार्की भव यजमानस्य चोद्विता विश्वेत् ता ते सधुमादेषु चाकन ॥ ८ ॥

वि । जानीहि । आर्यान् । ये । च । दस्येन । बर्हिष्मते । रथ्या । शार्की । अन्नतान् । शार्की ।
 भन् । यजमानस्य । चोद्विता । विश्वा । इत् । ता । ते । सधुमादेषु । चाकन् ॥ ८ ॥

स्कन्द० वि जानाति आर्यान् साधुत्तान् । यत्परावित्यर्थः । ये च दस्यव 'दस्युद्विषुतेस्तस्युद्वो
 ऽध्वार्यान्' । य य इत्यव^१ देवता शत्रुभूता 'मयामपराह्ता' । यद्वनवद्व्य' विजानीहीत्यर्थः ।
 शाखा च बर्हिष्मते यजमानाय रथ्य वशा ममय । शासत् अनुशासत् । निगृह्णित्वित्यर्थः ।
 कान् । अन्नतान् कर्मण यामकर्मवर्तितान् । अवद्वित्यर्थः । किञ्च शारी भव 'शार्धि
 र्थि' (निघ ३, १९) इति याज्याकर्मेषु पाठान् शक्तिरिह याज्याकर्म । याज्याया पात्र
 तत्पूर्वक दान इत्यर्थः । दाया भवेत्यर्थः । कश्चै । सामर्थ्याद् यजमानाय । य य दौतव
 केवलम् । किं तर्हि । यजमानस्य यामकर्मणि चोद्विता चोद्वित्वा^२ शेरयिताऽपि भव । यानि
 वैजानि मयोक्तानि विश्वा इत् ता इष्वा^३ पदपूरण । सर्वाणि तानि । ते तत्र सधुत्तानि
 सधुमादेषु सह मावन्ति येषु देवता ते सधुमादा यज्ञा येषु । अन्नमनोऽध्वर्यायाद्
 वाचन कान्तिकर्माऽयम् (त्र निघ २, ६) । कामय^४ प्राथये^५ इत्यर्थः ॥ ८ ॥

१ शीला कु २ मवच्छिन्धि स, मवच्छिन्धि कु ति ३ 'अव २' इ इ मप' इ, उव' वि'
 रूप ५ 'गणे मुको ६ ६ यान्ति ति । 'ध्यादनाय म ७ ७ 'रत्नक' म, 'तान् दप'
 कु ८ नीर' कु ९ क्षमको मुको १० प्राथये अ इ

वेङ्कट० विरिष्य तानादि शार्धान् दस्वृन् च^१ । तत अजतान् अनुशासत्^२ इ यजमानाय वान
 नय । सहाय भव यजमानस्य धनस्य चोदयित्वा । सर्वाणि एव तानि यज्ञेषु वन्दुमद
 कामितवानस्मि ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र^१ त्वम् शार्धान् त्रिदुष अनुष्ठातृन् वि जानीहि विशेषेण सुख्यस्व । य च हस्त
 तेषामनुष्ठातृणाम् उपक्षयितार^२ यजन तानपि वि जानीहीति शेष । श्रुत्वा च बर्हिष्मते बर्हिषो
 यज्ञेन युक्ताय यजमानाय अजतान् कर्मविरोधिन् तान् दस्वृन् उन्धय दिसा प्रापय । हिं
 कुर्वन् । शासत् दुष्टानामनुशासन निग्रहं कुर्वन् । अत^३ शार्धान् शक्तिमुक्तं त्व यजमानस्य
 चोदित्वा प्रेरकं भव । यज्ञविघ्नतकान् असुरान् निगृह्य^४ वज्रान् यजमानै^५ सम्यगनुष्ठापयेत् भार ।
 अहमपि श्लोका ते छय^६ ता सानि पूर्वोक्तानि कर्माणि विश्वा इत् सर्वाण्येव सधमादेषु सहमद्वयुषु
 यज्ञेषु सोमस्य चावन कामये ॥ ८ ॥

अनुजनाय रुन्धयत्तपत्रतानाभूमिरिन्द्रः श्रुथयचनाभुवः ।

दृढस्य चिद् वर्धतेो घामिंक्षतः स्तर्नानो वज्रो रि अघान सुदिहः ॥ ९ ॥

अनुजनाय । रुन्धयन् । अपजतान् । आऽभूमिं । इन्द्र । श्रुथयन् । अनामुन । दृढस्य ।
 चिद् । वर्धते । घाम् । इनिंक्षत । स्तर्नान । वज्र । रि । जघान् । सुदिहः ॥ ९ ॥

स्कन्द० 'अनुजनाय अनुमतपाण्ड्ये भक्तपथीय' । अनुजनाय भक्त्या रुन्धयन् अपजतान् अपात
 यागकर्मण । अभक्तानिरथये । आभूमिं आभूत्पदोऽपकित सर्वत्र महत्ताम द्रष्टव्य । कर्म
 येषां दृतीया सहायोगलक्षणा वा । 'महन्नि प्रहारे | महद्दिवा मरुद्विरसह इन्द्र' प्रथमद प्रापद
 अनामुन अमदत्त इन्द्रस्य भित्त वर्धते बुद्धत्यापि पुनरवितरयेव वर्धमानस्य तत्रो । कियत्तया बुद्धया ।
 उच्यते । घाम् इत्यत 'इन्वति नक्षति' (निघ २, १८) इत्यस्य व्याप्तिकर्मणु पठितम् । 'दृढं रुन्ध
 यज्ञ' गतौ इत्यस्य वा गत्यर्थस्य इत्यस्य । अयमित्कारणानन्दस्य अयमो द्रष्टव्य । व्याप्नुयत यच्छा
 दोषयं । रतवान् स्तुयमान । 'यत्र इन्वदामैतद् द्रष्टव्यम्' । 'यत्रय' (निघ ३ १) इति
 हि स्वार्थीकृतम् । इन्वदाममु पठितम्, हन्वीऽपि परिमाणत । वि यपान विरिष्य इति हतवान् वा ।
 सुदिह । दिह^१ उपधये । उपषषात्^२ । एतदुक्तं भवति—ये तावदभगा अमहान्त तान महद्भि
 प्रहारेर्महद्भिर्वा मरुद्विरसह तादृक्त्वं 'ये घामना अत्यन्तमहाभक्तस्तेषामपि' भवे स्तुयमान
 उपषषात्^३ विहन्तीति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अनुगतकर्मण यजमानाय यथा नयन अयजमानान्^४ आभवद्निर्वर्धमानै विपरोटान रिष
 पयन इन्द्र इन्द्रस्य च^५ वर्धमानस्य च^६ तत्रो दिवस्य व्याप्नुयत त्मान वमिने^७
 विहन्ति समुपषषात् ॥ ९ ॥

१ वज्रस्य हिं अ^१ २ 'घाम' इत्तुः 'इन्व' निघृन् वि^२ अ^३ ३ 'दिवि' मू^३
 ४ भव रि ५ निघृय मे^४ ६ 'मान' इत्तु ७ 'मानि' मे^५ ८-८. 'मानि' अ ९ ९ 'मानि' इ
 १ प्रहारे अ रि १०-१० एत एत्तु ११ ११ 'माने' अ १२ 'मानि' इ १३ 'यस्य' मू^६
 १४ १४ 'मप' अत्यन्तं मू^७ १५ 'यजमान' वि^६ १६ 'मानि' इ १७ 'मानि' रि

मुद्रल० यः इन्द्रः अनुरताय अनुकूलकर्मणे यजमानाय अन्नतान् अपगतकर्मणः^१ अपजमानान्^२ रन्मयन् हिंसयन्, तथा माभूमिः आभिसुख्येन भवन्तीति आभुवः स्तोत्रारः त्रैः जनानुनः तद्विपरीतान् इनधयन् हिंसयन् वर्तेते । वृहस्य चित् वर्षतः पूर्ववृद्धस्थापि पुनर्वर्षमानस्य याम् इनक्षतः स्वर्गं प्राप्नुवतः तस्वेन्द्रस्य स्ववानः स्तुतिं कुर्वन्तः यत्रः स्तुरसुद्विगणशील एतत्सञ्ज्ञक ऋषिः संदिहः सम्मयुपचिताः पृथिव्याः वल्मीकवयाः ॥ जपान । परिह्वान्तरायः सन् पृथिव्याः सारभूतं वल्मीकवपाङ्कसम्पन्नं यत्संभारम् आहार्योदित्यर्थः ॥ ९ ॥

तसद् यत् तं उशना सहसा सद्यो वि रोदसी मृज्मनां बाधते श्रवः ।

आ त्वा वातस्य नृमणो मनोयुज आ पूर्वमाणमवहन्मि श्रवः ॥ १० ॥

तसद् । यत् । तं । उशना । सहसा । सद्यः । वि । रोदसी इति । मृज्मनां । बाधते । श्रवः । आ । त्वा । वातस्य । नृमणः । मनोयुजः । आ । पूर्वमाणम् । अवहन् । अभि । श्रवः ॥ १० ॥

स्कन्द० तसद् 'तक्षतिः करोतिर्कर्म' (वा ४, १९) । शुद्धोऽपि यात्र ... ॥ १० ॥

वेङ्कट० यदा तत्र बलम् उशना स्तुतिपक्षेण समस्फरोत् । यदा महत्तया 'आत्मापृथिव्यौ वि' बाधते । यदा तौ स्वामन्थाः वातस्य अवहन् अभि आ वहन् बलेन आ पूर्वमाणम् वृमणा । मनोयोगः । शुष्णान्महान् वातो निर्गतस्वमभ्यावहसिति^१ ॥ १० ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! यद् यदा उशना कण्ठः सहसा आत्मीयेन बलेन ते सद्यः स्वदीर्घं बलम्^२ तसद् अनुकूलवान् । सनयद् सीङ्गलकार्योदित्यर्थः । तदा श्रवः स्वदीर्घं बलम् यजमाना सर्वस्य शोधकेन स्वविद्वयेन रोदसी आत्मापृथिव्यौ वि बाधते । ते भीति इत्यर्थः । हे नृमणः । नृप रक्षितभ्ये नु यजमानेषु अनुमहद्विपुका ! इन्द्र ! आ पूर्वमाणम् पूर्वोक्तेन बलेन आ समन्तात् पूर्वमाणम् त्वा स्वान् मनोयुजः मनोव्यापारमायेन युजाः वातस्य वायोः सम्मन्थिनः । अवहन्त^३ इत्यर्थः । पूर्वभूता मन्थाः भवः अभि हस्वित्कण्ठमभ्यावहस्य आ अवहन् आभिसुख्येन प्रापयन्तु ॥ १० ॥

इति प्रथमाहके चतुर्थाध्याय दशमो वर्गः ॥

मन्दिष्टं यदुशनें क्रान्थे सचां इन्द्रो बद्धुं बद्धुतराऽधि तिष्ठति ।

उप्रो ययि निरपः स्रोतसाऽसुज्ज्व वि शुष्णस्य दंष्टिता ऐरयत् पुरः ॥ ११ ॥

मन्दिष्टं । यत् । उशनें । क्रान्थे । सचां । इन्द्रः । बद्धु इति । बद्धुतरां । अधि । तिष्ठति । उप्रः । ययिम् । निः । अपः । स्रोतसा । असुज्ज्व । वि । शुष्णस्य । दंष्टिताः । ऐरयत् । पुरः ॥ ११ ॥

१. अपभ्रतं भूको. २. वन्थां सूको. ३-३. 'न्यायवापत वि' लपे. [अप^० कु. ४. यदायोगः वि' ल लपं. ५. 'दात्' कतो न्येतिपः कर्त्तुं सर्वं निश्चयं विने प्रकाशयति प्रत्यद् देवानां तस्मिन् सन् ॥ मन्थे लपे. ६. 'मन्थवद्' वि' अ^० कु. ७. नास्ति सूको. ८. यन्थानः सूको.

स्मन्द०

॥ ११ ॥

येदुट० कविपुरे उमानसि स्तोत्रेण यदा सहाय इन्द्र मन्दिष्ट^१, उदानीम् इन्द्र यद्^२ वदुतौ^३
 मथी^४ गमनार्थम् अण्यतिष्ठत् । अथ उद्गूर्णं इन्द्र मेघरूपं शुष्णामुरम् स्रोतसा अथ^५ निरगृहत् ।
 नि ऐरयत् शुष्णामुरस्य सिद्धासद्ददितः^६ पुर ॥ ११ ॥

मुद्गल० यत् यदा इन्द्र उदाने कामवमाने काव्ये सथा सह मन्दिष्ट स्तुतोऽभूत् । उदानम्
 वद्^२ वदुतरा अतिशयेन कुटिल गच्छन्तरथी अग्नि तिष्ठति । इये सद्योज्य उमारोहवीर्यम् ।
 उय उद्गूर्णं तादा इन्द्र ययिम् गमनयुक्तम् मेघान् द्योतसा प्रसहस्येण अग्नि अक्षर
 जालानि निरगमयत् । तथा शुष्णस्य सर्पिल शोषयित् अमुरस्य ददितः प्रदत्ता पुर नगरानि
 निरासत्थानानि वि ऐरयत् विविध प्रेरितवान् ॥ ११ ॥

आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्वातस्य प्रभृता येषु मन्दसे ।

इन्द्र यथा सूतसोमेषु चाकनोऽनुराणं श्लोकमा रोहसे दिवि ॥ १२ ॥

आ । स्म । रथम् । वृषपाणेषु । तिष्ठसि । शार्वातस्य । प्रभृता । येषु । मन्दसे । इष्टे ।
 यथा । सूतसोमेषु । चाकनं । अनुराणम् । श्लोकम् । आ । रोहसे । दिवि ॥ १२ ॥

स्मन्द०

॥ १२ ॥

येदुट० आ तिष्ठसि रथम् सोमपाणां^१म् । शार्वातस्य^२ "अनिष्ट सोमम्" आभिहीर्यतो हविर्धानम् प्रभृतां^३
 सोमा । येषु रथम् मन्दसे । ततो रथमास्थितवानसि । उय यथाऽन्येषु सूतसोमेषु सोमं
 कामितवानसि, एव तत्रापि कामितवानसि । तत्राग्रप्रसन्नहितम्^४ श्लोकम् दिवि^५ आरोहयत्त्रापि
 पाणादिति ॥ १२ ॥

मुद्गल० अत्र कैपीतविन इतिहासमाचक्षते — शार्वातनाम्नो रात्रये वसे चतुस्रोत्रोत्पन्न स्वयनो^६ महर्षि
 आश्विन प्रथमगृहात् । इन्द्रम् दृष्ट्वा मुहोऽभूत् । तमिन्द्रमनुनीय^७ पुन सोम उल्लै प्रादा
 वितपयोऽत्र^८ प्रतिपाद्यते ।

इ इन्द्र । स्वम् वृषपाणेषु वृष्ण सेचनसमर्थस्य सोमस्य धानानि वृषपाणानि तेषु निमित्त-
 मूलेषु^१ रथम् आ तिष्ठाम स्म । "स्वयमथ इयमादत्" यच्छसि, नत्वन्य कश्चिद् प्रवर्तयति भाव ।
 एव च तसि तेषु सोमेषु रथम् मन्दसे इयं प्राप्नोषि, तादा^२ सोमा शार्वातस्य एतन्नाम्नो रात्रये
 सन्ध्यादिभ्यं प्रभृता प्रार्थनं सन्धादिवा । अग्निववादिस्वस्त्यै सस्त्वा^३ इत्यर्थे । अत्र सुत
 सोमेषु अभियुतसोमयुक्तेषु अन्यदेषु यज्ञेषु यथा चान्न यथा कामयत एवमत्पानि
 शार्वातस्य सोमान् कामयन्व । तथा सति दिवि शुद्धोक्त अनुराणम् गमनरहित स्थिरम् श्लोकं
 मोत्रोत्पन्नं यच्च आ रोहये प्राप्नोषि ॥ १२ ॥

१ अमन्दिष्टु

२ पदेषु क दि, पदेषु अत्र ति^१ कु

३ पदेषु (इष्टं तेषु) तं क

रथ, वदुतौ अत्र ति^१ कु४ अत्र ति^१ कु५ अत्र ति^१ कु६ अत्र ति^१ कु७ अत्र ति^१ कु८ अत्र ति^१ कु९ अत्र ति^१ कु१० अत्र ति^१ कु११ अत्र ति^१ कु१२ अत्र ति^१ कु१३ अत्र ति^१ कु१४ अत्र ति^१ कु१५ अत्र ति^१ कु

अर्ददा अर्भा महते वचस्यवे कक्षीवते वृचयामिन्द्र सुन्वते ।

मेनाऽभवो वृषणश्चस्य सुक्रतो विश्वेचा ते सर्वनेषु प्रवाच्या ॥ १३ ॥

अर्ददाः । अर्भाम् । महते । वचस्यवे । कक्षीवते । वृचयाम् । इन्द्र । सुन्वते । मेना । अभवः ।
 वृषणश्चस्यम् । सुक्रतो इति सुक्रतो । विश्वा । इत् । ना । ते । सर्वनेषु । प्रवाच्या ॥ १३ ॥

स्कान्द० ... .. ॥ १३ ॥

वेङ्कट० दत्तवानसि कन्धाम् महते^१ स्तुतिवच^२ इच्छते कक्षीवते वृचयाम् नाम भाषांद्^३ इन्द्र ! सुन्वते ।
 तथा मेना च अभवः वृषणश्चस्य सुक्रतो । विश्वानि तानीमानि च यज्ञेषु प्रवाच्यानि । अत्र
 वाक्यापत्तकम् — 'वृषणश्चस्य मेने इति । वृषणश्चस्य इह मेना भूत्वा मपत्रा इज्ज उवासे'
 (जैनि २, ५९) इति । अथ ताण्ड्यकर्म^४ — 'वृषणश्चस्य' मेने इति । वृषणश्चस्य इ^५ मेनस्य^६ मेनसा नाम
 दुहितःऽऽस । ता हेन्द्रश्चक्रे^७ (पत्रा १, १) इति । वृषणश्चस्य राज्ञो मेना नाम दुहित्या
 स्वमभवः स्वशिनः । अथ तां चक्रे मेन्द्र इत्यर्थः ॥ १३ ॥

मुद्राल० अत्रेयमापयापिका— अज्ञानः कश्चिद्विदित्से स्वकीयाभिर्घोषितः सह राज्ञायां गच्छतीति चक्रे ।
 तस्मिन् समये दीर्घतमा नाम ऋषिः स्वमार्यवरा पुत्रभूरयादिभिर्^१ दुर्वैरयात् किमपि
 कर्तुं न शक्नोतीति हेरेण गन्तव्ये प्रथिक्षिपे । स च ऋषिः कैवचिन् प्रवेण अत्रात्रस्य
 श्रीचादेशं प्रति समागतम् । स च राजा सर्वज्ञं तस्मै ऋषिमवगत्य ज्ञपादवचार्यैमवोचत् । हे
 भागरद् ! मम पुत्रो नास्ति, एवा महिषी, अस्यां कश्चिद् पुत्रमुत्पादयेति । स च तथेत्प्रब्रवीत् ।
 सा महिषी तु राजान प्रति तथेत्पुत्रत्वाज्यं वृद्धतरो^२ ह्युष्णितो मम यौगो न भवतीति
 वृद्धा स्वकीयानुसिधसंज्ञां दासी प्रद्विषीत् । तेन च सर्वज्ञेन त्रिषिणा मन्त्रपूतन धारिणाऽम्बु-
 क्षिता सती सैव ऋषिपत्नी बभूव । तस्मात्पुत्रतः कक्षीवाचाम ऋषिः । स एव राज्ञः पुत्रोऽभूत् ।
 स च बहुविधेन^३ शानसुवादिना इवे । तस्मै राज्ञे कच्छते यज्ञे, परितुह इन्द्रो वृचयावर्षा
 तरणीं योषितं प्रादुत्^४ । अथमर्थः पूर्वार्थं प्रथिवाचते । हे इन्द्र ! त्वम् महते मनुजाय वचस्यवे
 स्वदीपसोत्रक्षणं च च आत्मन ह्यजे सुन्वते स्वदेवताजेषु यज्ञेषु सोमाभियवे कर्षते कर्षीवते
 मृगाशाने राज्ञे वृचयाम् वृचवाचयाम् अर्भाम् अल्पाम् । सुवचिमिर्यर्थः । वर्षभूतां द्विष्यम्
 अर्ददाः दत्तवानसि । तथा सुक्रतो । शोभनकर्मन् ! हे इन्द्र ! त्वम् इत्यथस्य एतदात्मस्य राज्ञः
 मेना गमय- मेना नाम कन्धया जन्तुः । तां च प्राणयोक्तव्यं स्वयमेवेन्द्रकर्म^५ । अतः^६ उक्तव्यानि
^७ यानि कर्मानि^८ त्वया कृतानि, ते ता त्वदीयानि तानि विश्वा इत् सर्वानेष्वेव सर्वनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या
 प्रकल्पेण वक्ष्य्यानि । स्तुतिभिः सोत्रव्यानीत्यर्थः ॥ १३ ॥

१. हरेरे वि^१ अ^२; नास्ति ए वि^३ लप. २. स्तुतिवच ए, स्वगत वि^४ लप; स्तुतिवने इ; स्तुति (?) वि
 दप: वि^५. ३. आग्यात् ल. ४-५. नास्ति वि^६ अ^७. | ताण्ड्यं वि^८ लपं लु. ५. नास्ति वि^९ लप; दि
 लु. ६. नास्ति वि^{१०} लपं. ७. वेदन्धधम्म वि^{११}. ८. पुत्रमशुषादिभिश्च सूको. ९. मत्तकद् सूको.
 १०. इतो सूको. ११. विरोधेन सूको. १२. तु. मया १, ११२. १३. तु. यवा १, १. १४. नास्ति
 वि^{१५}. १५-१५. नास्ति वि.

इन्द्रो अथायि सुष्यो निरेके पजेपु स्तोमो दुर्वो न यूपः ।

अथयुर्गन्धु रथयुर्वसूयुरिन्द्र इद्रायः क्षयति प्रयन्ता ॥ १४ ॥

इन्द्र । अथायि । सुष्य । निरेके । पजेपु । स्तोम । दुर्व । न । यूप । अथयु । गन्धु । रथयु । सुसुयु । इन्द्र । इत् । राय । क्षयति । प्रयन्ता ॥ १४ ॥

स्कन्द०

मे । स यथा स्ववनाहो वेदिद्वारे भवो यूपो वेदि रथ

धाधित उहवदिगारसो हीन्द्रस्य सहाया । तथाहि सारमा इन्द्रमद्विरसस्य मुख्यम् प्रमत्स्यार्थं वक्ष्यति—'नाह वेद आतृत्वं नो स्वयत्स्यमिन्द्रो विदुरद्विरसस्य योरा' (ऋ १०, १०८, १०) इति । तस्मात्पुष्यमिन्द्रस्य सहायमेवद्विरसस्य प्रयत्नम् । अथयैवमन्ययाऽस्यार्थं चक्षुः अर्पयतेत्या । अथायि इति चिन्त्वां स्वार्थं एव कर्मणि । अयति जुष्टोऽपि सामर्थादुरपर्ये । उदथायि । अतिरथयुष्माभि धानेन गुणैरच्छित् कृत इत्यर्थः । क । सुष्य सुष्यस्य सुकर्मणो वा मम स्वयत्स्य निरेके रमेरिदम् । निरमेन रथयते वैज यत्र वा उद्विरमण निरेके स्तोत्रमिहाभिमेतम् । उत्र । कथमुदथायि । कथयते । पजेपु स्तोम अद्विरसस्य अतिरथो वा यज्ञा अमिमेता । जुष्टोपम वेद उदथयम् । यज्ञेधिय स्योम । दुर्वं न यूप इति भव इव च यूप । यथाद्विरसस्य प्रयत्नं अतिरथो वा उद्विरसस्य महान्तं स्तोमं कुर्वन्ति, यथा च यूपमुच्छ्रित् कुर्वन्ति उद्विरस्ये । कीरता इन्द्र । उच्यते । अथयु गन्धु रथयु वसूयु अन्वयेच्छाया कथन्विधानात् उदथाय 'यथायच्छन्ति' (षा ३, २, १००) इति कर्तर्यकारविधानात् युस्यत्' गणितृवचन । इह तु देवतार्थं यथायच्छन्त्यात्' यथायच्छन्त्यात् युस्यत्' सामर्थ्यान्मत्पर्ये । अथैर्गोमीरयैर्पैर्नैर्वा' उदा नित्यर्थः । किञ्च इन्द्र इत् इच्छन्त् प्रयार्थे । इन्द्र एव राय 'यथाय किञ्चित्' द्वैतोत्तरे चन 'तस्य सर्वस्य' क्षयति ईहे । प्रयन्ता दाता च स्तोत्रम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट०

इन्द्र स्तोत्रमि आभीरते । सुकर्मणस्य निर्वामने पञ्चकुत्रावेत्विश्वस्य स्तोमं दुर्वं यूप इवोधिपूतानिष्ठति । दुर्वमन्वो दुर्वो यज्ञस्य । 'अद्विरस यज्ञा', 'यज्ञो वाऽऽद्विरस यज्ञानामात् पोऽतयत्' इति च' शास्त्रयथनकम् । अइवादीन् 'स्तोत्रम् इच्छन्' इन्द्र एव धनस्य मन्त्रात्वा नियसति ॥ १४ ॥

मुद्गल०

इन्द्रः देवः युष्य शोभनकर्मणो यजमानान् निरेके वैधर्म्ये निमित्तभूते सति तत्र रक्षितुम् अथायि अथैविष्ट । पजेपु अद्विरसस्य यजमानेषु स्तोमं शोभं निश्चरं तिष्ठति । दुर्वं न यूप इति निष्पाता स्यूषेव । तान् सुष्य इति पूर्वैकान्वयः । तस्मादिदानीमपि एव प्रयन्ता धनस्य मन्त्रात्वा इन्द्र इत् इन्द्र एव यजमानानां दातुम् अथयु अथान् इच्छन् तथा गन्धु गा इच्छन् रथयु रथानिच्छन् वसूयु यवमन्यदपि यज्ञममनि सन्वीच्छन् क्षयति यतंते ॥ १४ ॥

१. नायि ति २. 'यमां कु ३ प्रमत्स्य मूको ४ योय सः निपु कु ५ नायि स, वर ति; मया कु ६ वरिदि यका' कु ति ७ यत्स्य कु ति ८ 'सद्यमययत्स्य' अ ति; 'सद्यमय' कु ९ यत्स्य कु १० यो र्ने' ति. ११-११ नायि स १२-१२ तांत् तस्य स १३ नायि ति १४. अथयति ति' अ'. १५ 'येने निरेके स्तोत्र' ति' अ'. १६-१६. नायि कु) 'दुर्वो यज्ञो' अ' ति; 'दुर्वो यज्ञो' अ' ति; १७-१७ योय (१३) यत्स्य (१४-१५) ति'. १८ २३ ति'. २०. 'यति ति, 'यता दे'

इदं नमो वृषभाय स्वराजे सत्यशुभाय त्वसेञ्जाचि ।

अस्मिन्नु वृजने सर्ववीराः स्मत् सुरिभिस्तव शर्मन्त्स्याम ॥ १५ ॥

इदम् । नमः । वृषभाय । स्वराजे । सत्यशुभाय । त्वसे । अजाचि । अस्मिन् । इन्द्र । वृजने ।
सर्वज्वाराः । स्मत् । सुरिभिः । तव । शर्मन् । स्याम ॥ १५ ॥

स्कन्द० इदम् नमः इत्यन्तेन सूक्तेन नमः स्तुतिलक्षणम् वृषभाय वर्जिते स्वराजे स्वयमेव वीर्याय सत्य-
शुभाय सत्यवलाय तवते तु वृष्टौ । वृष्टाय नराधि उक्तमस्माभिः । यत् एवमसौ इमः ।
अस्मिन् हे इन्द्र । वृजने बलवामैवत् (तु. निघ २, १) । सान्ध्यापान्तर्गतमत्यर्थः । बल-
वति संसारे सहप्राने पा । अथवा वर्जिते यत्र वैशुष्ये स वृजने यज्ञ इहाभिप्रेतः, तत्र ।
सर्ववीराः सर्वैः पुत्रैः पौत्रैश्चोपेताः । स्मत् सुरिभिः सप्तान्द्रोऽयं सहायं । सह सर्वैः सौमिभिः ।
तव शर्मन् सारणं वा गृहे वा सुखे वा स्याम । स्वयां द्रवं सारणं गृहं सुखं वा प्राप्नुयामेत्यर्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० इदम् नमनसाधनं लोचनं वृषभाय स्वयमेव सर्वेशमीश्वराय सत्यवलाय वृष्टापास्माभिः
उक्तम् । अस्मिन् इन्द्र । उपवृजे सर्वैर्विदेवैका असाकं सौमिभिः सह तव सुखे कस्याणे स्याम ॥ १५ ॥

मुद्गल० इदम् पुरोवर्ति नमः स्तुतिलक्षणं यथा हे इन्द्र । तुभ्यम् अजाचि अस्माभिः प्रीयोजि ।
वीर्याय । वृषभाय वर्जितशीलाय स्वराजे स्वकीयेन तेजसा राजमाहाय सावशुभाय वायुणां
शोषकत्वात् अवितयबलमुक्त्वाय त्वसे "आपन्तप्रवृद्धाय । वसादेवं तस्मात् अस्मिन् वृजने
वर्जितवति सहप्राने सर्ववीराः सर्वैर्मैटरेपेता जयम् । स्मत् इति निपातः सुशान्दार्थं । तव
स्मत् शर्मन् त्वया दत्ते शोभने गृहे सुरिभिः विद्वज्भिः पुत्रादिभिः सह स्याम भवेम
निवसेमेत्यर्थः ॥ १५ ॥

इति प्रथमाहके चतुर्थाध्याये षष्ठादशो वर्यः ॥

[५२]

त्यं सु मेपं महया स्वविर्दं शतं यस्य सुम्वः साकमीरिते ।

अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथभेन्त्रं यद्वत्यामवसे सुवृक्तिर्मिः ॥ १ ॥

त्यम् । सु । मेपम् । महयम् । स्वःऽविर्दम् । शतम् । यस्य । सुऽम्वः । साकम् । इति । अत्यम् ।
न । वाजम् । हवनस्यदम् । रथम् । आ । इन्द्रम् । यद्वत्याम् । अवसे । सुवृक्तिर्मिः ॥ १ ॥

स्कन्द० स्यात् तम् इन्द्रम् मेपम् मेपकपम् तु मह्यं अर्धतिक्रमांश्वन् (तु. निघ ३, १४) । सारमन एव
थायमन्तरात्मनः प्रियः प्रतिकमन्तरस्य वा । सुपु सुदि हे अन्तरात्मन् । प्रतिकम् ! वा ।

१. हेन सूको. २. स्वराजे ति. ३. इति वु. ४. एव ति. ५. स्वउन्तो' ति. ६. मर
ति. ७. एतौ: ति. ८. तया ति. ९. "यस्य" कु. १०. मत्रय" वि' अ". ११. नाति वि'.
१२. कृष्णान् छ. १३-१३. नाति ति. १४. "उयो ति.

स्वर्गिन्म् स्वर्गोद् सर्वोपयाय । विदिज्ञानार्थो ह्यभाष्यो वा । सर्वस्य श्रुतार लभार वा । इन्म्
 बहुनामैतत् (४ निय ३,१) । बह्व । यस्य मुञ्च अपठितमपि महन्नामैतत् । महान्त । के ४ ।
 सामर्थ्याद् स्वोत्तार । सात्प्रु सह ईरन प्रेरयन्ति । उत्पत्तारवन्तीत्यर्थ । किं तत् । सामर्थ्याद्
 स्तुती । बहवो महान्तश्च स्तोत्रारो न सह स्तुवन्तीत्यर्थ । अथवा सुम्भ इति स्त्रीप्रुमत्त्वं ।
 नात् यस्य ग्मूत्वा, सुम्भो महत्य । वास्तव । मरदादिभ्येना । सामर्थ्यादे सह गच्छन्ति
 शत्रूणासुपरि । महमपि^१ जयम् न अधमिव^२ । यया कश्चिदधम्^३ आवर्तयेत् तद्रत् । बायम्
 द्वितीयाधुतेश्चात्र कर्मप्रवचनीय प्रतिशान्तोऽप्याहार्यं । सोमलक्षणमन्त्र प्रति । अथवा वाग्मिदेव
 परितमपि उलनामैतत्^४ । सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमत्वर्थम्^५ । यत्नवन्तम् । हवनम् इत्^६ आह्वानानि
 प्रति गच्छारम् । केन । रयम् तृतीयाथे द्वितीया, रयेन । इन्म् । इन्म् आवरुणम्
 आवरुणं पुन इत् । आवरुणमित्याशान्ते । क्रिमर्थम् । अन्ते वर्पणाय । केन । सुवृत्तिनि सुवृ
 र्गिन्तशेषानि स्तुतिभि ॥ १ ॥

वेङ्कट० त मुञ्च एव सर्वज्ञ मेधातिये मेयम्, सतम् यस्य प्राज्ञा सह उचित्यन्ति । वेगवन्तम्
 इन् महान् रयम् प्रति^१, 'हृजन् प्रति'^२ गच्छारम् आवरुणानि इन्म् रक्षणाय स्तोत्रे ॥ १ ॥

मुञ्च० "त्य सु मेयम्" इति पञ्चदशार्थे द्वितीयं सूत्रम् । सत्यं रूपि । त्रयोदशीपञ्चदशवीं शिःडुनीं ।
 सिद्धा जगत् । इन्द्रो देवता^३ ॥

यम त प्रतिपद्य मेयम् शत्रुभि सह स्वर्षमानम् रविद्वम् आदित्यस्त्वं^४ देवितारम् एवु
 गिषिष्टम् इन्द्रम् हे अण्वर्थो^५ सु महव सम्पद् पूषय । यम् इन्द्रस्य सतम् दातवत्पाका सुम्
 श्रोदार सत्प्रु सहैव सुगपदेव ईरते स्तुतो प्रवर्तन्ते । तम् इन्द्रम् अक्षते अस्त्ररुणाय सुवृत्तिनि
 सुष्ट आवर्तके श्रोत्रे रयम् भा वयुयाम् रये प्रति आवरुणानि । वीरः रयन् । हवनम्
 इत् आह्वान प्रति वेगैव गच्छन्तम् । उद्यमः । अयम् न वाग्म् गमनसाधनमक्षमिन् ॥ १ ॥

त परितो न परुणेष्वर्च्युतः सहस्रमृतिस्तरिणीषु वावृधे ।

इन्द्रो यद् वृत्रमर्षीन्नृष्टीष्टंमृन्नृषीसि जर्हपाणो अन्धसा ॥ २ ॥

न । परित । न । परुणेषु । अर्च्युत । सहस्रमऽजति । तरिणीषु । वृष्टे । इन्द्र । यद् ।
 वृत्रम् । अर्षाद् । नृष्टीष्टंम् । उन्नन् । अर्षीसि । जर्हपाण । अन्धसा ॥ २ ॥

स्वन्द० रा वर्तन न धरुणेषु 'अर्षी' (निय १,१०) इति मेघनाम । 'परुणम्' (निय १,
 १०) इत्युदकनाम । तृतीयाथे चैरा सप्तमी । वाहये हयस्य वेदमुपमानम् । मेघ इवो
 दृष्टशोषुषे । 'वृषा'^१ मेघोऽत्यन्तबृहन्नोदकेन वर्धते 'सप्तम्य महान्' भवति । एवम् शत्रुन् यद्
 नियतं^२ तस्मात् स्थानादप्रच्युत । तत्रैव स्थितस्यश्चित्तवर्ष । महस्रमृति 'महस्रम्' (निय ३,१) इति
 बहुनाम । ऊर्ति सेना वास्तव वा । वृत्रमेवो वृत्रपाणो वा । तरिणीषु धरुणामितम् (४

१ महस्रम् इति २० 'अयस्युति महम्' ३ नामि अ, ४ 'वर्षिम् अ, 'दस्रम् इति
 ५ महस्रम् इति ६ 'महस्रम्' इति अ, ७ 'जर्हदे वर्षे अ, 'वर्षे वर्षे इति ८ 'मृ' इति
 ९ नामि इति १० 'मृ' नामि इति ११-१३ नामि इति १४ नामि इति १५ 'मृ' अ
 १६ 'मृ' इति

निध २, ९) । तृतीयार्थे चात्र सप्तमी । शारीरैः सामर्थ्यलक्षणैर्बलैः । वानुषे भवर्षिष्ठ वर्षते वा । अथवा 'स वर्षतो न' इति पर्वतः त्रिलोचय एवाभिप्रेतः । अच्युतः इत्येतस्य विद्व-
 मुपमानम् । यथा पर्वतोऽच्युतः स्थिरसहस्रोऽच्युत इति । धर्मेधित्यपि 'यस्य च भावेन'
 (पा २, ३, १७) इत्येवं सप्तमी । तच्छ्रुतेषु लक्षणमूलयोग्यक्रियापदानाध्याहारः । उदकेषु प्राप्तयेषु ।
 उदकार्थमिदयर्थः । किं करोति । उच्यते । सहस्रमूर्तिसविपीषु वाच्ये । कः । उच्यते । इन्द्रः ।
 कदा । उच्यते । यत् यदा उग्रम् मेघम् अथधीत् हतवान् इन्ति वा । नदीवृताम् नद्यः शब्द-
 कारित्व भावः, तासामावरीतारम् । उच्यन् अर्जुनिं कूर्मन् । मूमिपाताभिमुपानि कुर्वन्तित्यर्थः ।
 कानि । अर्णसि मेघस्थान्युदकानि । अर्णपाणः अत्यर्थं हृष्यन् । केन । अन्धता सोम-
 लक्षणेन भवेत् ॥ २ ॥

शेङ्कट० सः शिलोचयः इव उदकधारासु लक्ष्मीणः बहुरक्षणः^१ यद्गुणेषु प्रविष्टः वरुणे इन्द्रा, यत्
 एतन् अथधीत् नदीवान् आवरीतारं^२ वृषनिच्छानि उदकानि तेषामिः विष्वन् इत्यन् सोमिन^३ ॥२॥

मुद्रल० अन्धता सोमलक्षणेनाद्येन अर्णपाणः अत्यर्थं हृष्यन् इन्द्रा यत् यदा एतन् अर्णानां
 लोकनामावरीतारम् अनुस्रम् अथधीत् इत्यन् । कीदृशं वृषम् । मदीतृत् मदीतृत् मद्य भावः ।
 तासामावरीतारम् । किं कूर्मविन्द्रः । अर्णसि जलानि उच्यन् मघ. पाठयन् । तदानीं स
 इन्द्रः पर्वतः न पर्ववान्^४ शिलोचय इव धरुणेषु सर्वस्य धारकेषुदकेषु मध्ये अच्युतः चलनराहित्येन
 स्थितः सहस्रमूर्तिः बहुविधरक्षणवान्^५ तन्विषीषु श्लेषु वाच्ये प्रवृद्धो बभूव ॥ २ ॥

स हि दुरो दुरिषुं वृत्र ऊर्धनि चन्द्रसुभ्रो मर्दवृद्धो मनीषिभिः ।

इन्द्रं तर्महे स्वप्स्यया धिया मर्दिष्यति स हि पश्चिर्न्वसः ॥ ३ ॥

स । हि । दुरः । दुरिषुं । वृत्रः । ऊर्धनि । चन्द्रसुभ्रः । मर्दवृद्धः । मनीषिभिः । इन्द्रम् ।
 तम् । अर्द्धे । सुभ्रसुप्स्यया । धिया । मर्दिष्यति । सः । हि । पश्चिः । अन्वसः ॥३॥

स्कन्द० दि-शब्दः पदपरणः । सः इन्द्रः-दुरः 'दुरिषुं इ वरणे' । 'सुदोऽपि चात्र भास्वर्षिभिः' इत्यर्थः ।
 दुरिष्विति च निर्धारणे सप्तमी । आवरीतारं^१ मध्ये । वाच्यः 'केचन आवरीतारः' । येषां सर्वेषां
 मध्येऽविसृजेन आवरीतारयर्थः^२ । वः आत्मैश्च वरुणीयः याचितव्यः । किम् । सामन्पाद् पद्यद्विष्टम् ।
 क । ऊर्धनि सोमलक्षणरसासुप्रदानसामान्याद्यज्ञोऽयं^३ उच्ये उच्यते, तत्र । कीदृशः ।
 चन्द्रसुभ्रः^४ चन्द्रां चन्द्रतेः कान्तिरुत्पन्नः कान्तिरुत्पद्यते । सुभ्रमन्तरिक्षे निवासस्थानतया यस्य
 सन्तं स चन्द्रसुभ्रः^५ । मर्दवृद्धः सोममदेन परिवृद्धः सन् । केन वः । मनीषिभिः वैधाविभि-
 र्मनिभिः क्रतुविभिर्वा । इन्द्रम् तम् अहे आह्वयमि लपरयया^६ 'सोमनकर्मच्छया युक्तः'^७ धिया प्रशया ।
 कीदृशम् । मर्दिष्यति^८ मर्दति पूजार्थोऽयं^९ । पूज्यतमदानम् । किं कारणम् । उच्यते । सः हि

१. धरुणेनीवपि कु. २. 'शिला' कु. ३. 'अर्जुन् शूको. ४. 'वर' उच्ये, स्वप्स्य वि' अ.
 ५. ५. स्वप्स्य... वि' अ. † 'दुरिता' वि' उच्ये कु. ६. पर्वतं वि. ७. 'अन्धता' शूको.
 ८. 'पश्चि' ति. ९-९ नास्ति अ; 'दु नृ वर' ति. १०-१०. सुदोऽपि चा' 'नागाणू' ति. ११. आवरी'
 कु. 'आवरीतारणा ति. १२-१२. केचनान्ताः ति १३. 'पश्चि' कु. १४. 'उच्ये (त्याहु' शूको.
 १५-१५. नास्ति ति. † नास्ति अ. १६-१६. कर्मच्छया युक्तः शूको. १७. 'शो मदी भव अ.

प्रायश्चित्तं हि-श्राद्धोऽत्र यस्यादर्थे । पृष्ठातिश्रवणं । यस्यात् स दाता भवत्य ॥ ३ ॥

येङ्कट० 'स हि इन्द्र' इति वारयिता वारयितृणा मध्ये वरणीयः । श्रद्धावेऽपि अर्थे कमनापुत्रुः स्तोत्रं मनापिभि । तम् इन्द्रम् अहम् शोभनकर्मचया बुद्ध्या ह्ययामि पृष्यतमरात्म । स हि भवेन मा पूरयति ॥ ३ ॥

मुद्रल० ॥ पूर्वविगुणविसिद्ध इन्द्र इति आचरीत्युत्पद्युषु हर हि अतिशयेनाचरीया सतु । मनुष्यशील इत्यर्थे । यस्मात् ऊचनि उद्धृतत्वंति अन्तरिक्षे तत्र सम्भक्त व्याप्य इति । सत एव चन्द्रवृत्त सर्वाया प्रचानामाह्लादकमूल अन्तरिक्षत्वं सर्वाह्लादकत्वात् । मरुद्दत्तं सोमै वरिष्ठ । एवमूत य इन्द्र महिष्ठरातिम् प्रवृद्धपन्नम् तम् इन्द्रम् मनापिभि प्राई कृत्स्नित्वा सह स्वपन्त्या विशा शोभनकर्मचोय्युद्ध्या अह आह्वयामि । इ यस्मात् स इन्द्र अथव भवत्य मन्त्रदेवैश्चित्त्य पति पूरयिता ॥ ३ ॥

आ यं पृष्णन्ति दिनि मर्चार्हिपः ममुद्रं न सुम्बुः स्वा अभिष्टयः ।

वं वृत्रहत्ये अर्नु तस्वूरुतयः शुष्मा इन्द्रमवाता अहुतप्सवः ॥ ४ ॥

आ । यम् । पृष्णन्ति । दिनि । सर्वावर्हिप । समुद्रम् । न । सुम्बुः । स्वा । अभिष्टय । तम् । वृत्रहत्ये । अर्नु । तुत्य । ऊतय । शुष्मा । इन्द्रम् । अवाता । अहुतप्सव ॥ ४ ॥

स्फन्द० आ यम् पृष्णन्ति यमाशुण्णित्वा आपूरयति । इति व्यवस्थितम् । क । सप्रवर्हिप सप सदन बर्हिषेया वे सप्रवर्हिप सोमा । कयमाशुण्णित्वा । समुद्रम् न समुद्रमित्वा सुम्ब महत्यो नच स्वा अन्नमीया । कस्य । सामर्ष्यात् समुद्रस्य । कीदृश्य । आशुण्ण इतिगत्वर्थः ॥ इच्छायां वा । मनिगन्त्य अभिकामिन्यो वा । तम् वृत्रहत्ये वृत्रहन काल अतु तस्य विघ्नित्वत्र सामर्ष्यात् गत्वर्थे । मनुष्यवत्त्वम् अनुगच्छन्ति वा । अथवा 'व वृत्रहत्ये अतु' इति अर्नु नाम् 'तुतावार्थे (पा १.४.८५) इत्येव कर्मवचनीय । तत्र सप वृत्रहननकाल स्थिता इत्यर्थः । का । उच्यते । ऊतय सेना मरुद्वाहीनाम् । शुष्मा वरुणमै तम् (४ निग ३,९) । अन्तर्णीतमत्वर्थे च । बलवाच । क तम् । उच्यते । इन्द्रम् । कीदृश्य । 'अवाता वानरहिता' । अथवा 'अविद्यमानो विनिष्ठा वातो' वासा वा अवाता । वातुवाति निरोत्तुमवात्वा इत्यर्थे । अहुतप्सव अर्हिसितरया ॥ ४ ॥

येङ्कट० आ पूरयन्ति यम् दिवि स्थित सोमा उद्धिष्व इव शोभनभवना आत्मीया नच । तम् वृत्रहनन अतु तस्य मरुत्वा सोपका इन्द्रं यमनरहिता अपर्यापितार अर्हिसितरया ॥ ४ ॥

मुद्रल० सप सदन म्याव बर्हि अन्त्रोपलक्षितो यज्ञो यथा सोमात्वं त सोमा । इति मर्चार्हिप अथवितम् यम् इन्द्रम् आ वृष्णात् आ सामन्तात् पूरयति ।

११ शुक्ति विं कं १ नाम्नि वृ २ अत्यन्तं विं कं ३३ मध्ये मरुदेवतां विं कं ४४ मरुदेवतां कु अं, नाम्नि विं कं ५५ 'स शुष्म' इति ६ परित्यु म् ७ नाम्नि वि ८ 'इ' वि ९ 'म'न आत्पन्त का' ति १० मरुत्वा ११ वरिष्ठं क ति १२ 'व'नयो नि १३ नाम्नि क उच्यते ति १४ इन्द्र नाम्नि क ति १५ १५ 'म'रुदेव विनिष्ठा वा ति १६ मरुत्वां कु १७ म'रुत्वां कु १८ 'म'रुदेव विं कं अथवा 'अ' विं कु आत्पन्ति' अर्नु अन्तर्णीतमत्वा विं कं १९ 'दिनि' म ति' कं

नद्य समुद्रम् न । यथा नद्य समुद्रं पूरयन्ति तद्वद् इत्यर्थः । कीदृशो नद्य । स्या समुद्रस्य स्वभूता अभिष्टव्यं आभिमुख्येन गतानवस्थे । ऊतय भवितातो भरत वृन्दले वृन्दतने निमित्तमूल सति तद् इन्द्रम् अनु तस्य अनुसृत्य स्थिता यन्तु । कीदृशा भरत । गुप्ता दाम्प्या शोषवितार । अवाता वान्ति प्राविष्टयेन यच्छन्तीति वाता शयव तद्द्विवा । अस्तुतस्तव सङ्कटिरूपः । शोभनावयवा इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्तु युष्यतो रन्वीरिव प्रवृणे संसुहृतयः ।

इन्द्रो यद् वृत्री धूपमाणो अन्धस्ता भिनद् कलस्य परिधीरिव त्रितः ॥ ५ ॥

अभि । स्ववृष्टिम् । मदे । अस्तु । युष्यत । रन्वी र्द्वय । प्रवृणे । संसृ । ऊतय । इन्द्र । यद् । वृत्री । धूपमाण । अन्धस्ता । भिनत् । कलस्य । परिधीरिर्द्वय । त्रित ॥ ५ ॥

स्कन्द० अभि इत्युपसर्गं सप्तु इत्यात्पात्तेन सम्बन्धयितव्यं । स्या वृष्टिर्षत्य ॥ स्ववृष्टिं वृष्टे स्वामी । कौशली । इन्द्रः । मदे इति 'यस्य च भावन' (पा २,१,१०) इत्येव सप्तमी । तस्यन्तेश्च लक्षणभूतपोषणियापदग्याहार । अन्ध युष्यत इति अत्य-शब्देनानुदात्तेन प्रकृतस्य दिग्भ्रंशानुदेशः । स्ववृष्टिम् इत्येतत्सामानाधिकरण्याच्छोभयत्र द्वितीयाधै पत्नी । सोमनद्ये प्राप्ते स्ववृष्टिसिगमिन्द्रं युष्यमानम् । रथारव प्रवणे प्रवणशब्दो विज्ञेयत्वं । यथा भिक्षे प्रवृष्टे रथी लघुगामिण्य भाग अभिगच्छतु तद्वद् अभि संसु अभिगतवस्थे अभिगच्छन्ति वा ऊतय मरदादिसना । कदा । उपषेते । यत् यदा वृत्री शूदीतवत्र श्रमाया इदेरयं छात्रसो प्रकार । हृष्यन् अन्धस्ता सोमरक्षणान्मेन । सोमन अन्धमानहर्षं सन्तितयर्थं । भिनत् भिनत्वाद् भिनन्ति वा । कलस्य मेघनामैतत् (उ निघ १,१०) । द्वितीयाधै च्चत्र पत्नी । मेघम् । कथम् । 'परिधीन् इव त्रित' यथा परिधीन् त्रित' भिक्षवात् तद्वत् । अत्रेतिहासना चक्षत — 'त्रित यत्रय रक्षाव्यभिद्रुतु । सोऽग्निमुपाव । ज्योतानीति । तस्यन्तिर्न शशाक हन्तुम् । त' कुडोऽस परिधीन् मद्रस्य तैस्ताभि रक्षाति जयान' इति । तदेतद्विशेषणवे— 'परिधीरिव त्रित' इति । अथवा परस्वेति स्वार्थं एव पत्नी । परिधीमिति दृष्टान्मनाति परिधय उपपन्ने सर्वतो निधीयमानत्वात् । मेघस्योत्पन्नान्धभिनन्तितयर्थं । इव-शब्दस्य मर्षीय अस्त्युपसर्गस्य सप्रकर्षे प्रथमं (उ या ७,११) इति पद्वरणः । त्रित इत्यपि त्रिचन्त्वात् भाषादित्वात् सप्तम्यान्तसि । त्रियु प्रदेतेषु अयमप्यगुलपु अनितयितयर्थः । अथवा त्रित इति प्रथमान्तमिन्द्रविलेपणम् । त्रितस्त्रिस्त्वान इन्द्र ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्या वृष्टिर्षत्य त सोममदे युष्यत इन्द्रस्य अस्व साहाय्यार्थं यथा प्रवणे भापो यन्ति एतम् अभि संसु भरत । इन्द्र यदा वृत्री सोमेन धर्यन्त धरन्त्य अभिनत्, पापानीयं त्रित वाच्य ॥ ५ ॥

१ नास्ति वि २ नास्ति अ ३ इत्येवं कु ४ ५ परिधिमिन् क्वा अ ५ त्रि क वि
 ६ स म ७ पन्ति क ८ इन्द्र इति अ ९ सेमम् मदे त्, सेममदे कु, मदे ति' अ'
 १० 'भिन त्

सुदृढः उतयः मरुतः मदे सोमपानेन हर्षे सति अथ इन्द्रस्य युष्मत्तः श्रेणेण सह युष्मत्तस्य
 पुरतः स्तुतिम् स्वभूतवृष्टिमन्त्रं वृष्टम् अग्निं आभिसुरूपेण सधुः अग्न्युः । एषोरिव प्रवणे यथा
 गमनत्वनभाराः क्षापः निम्नदेशे गच्छन्ति । यत् यथा अनपत्ता सोमलक्षणैनात्रेण पीतेन इत्यागः
 प्रगल्भः सन् यज्ञो यज्ञवान् इन्द्रः कल्पस्य संवृण्वतः^१ घृत्तत्संज्ञमसुरम् भिनत् व्यदारयत् ।
 दृष्टान्तः । नितः परिपीव इव देवानां हविर्लेपनिष्पन्नाय अग्नेः सकाशात् अग्न्यु एकतो
 द्रितस्त्रित इति त्रयः पुरुषा जज्ञिरे^२ । तत्र उदकपानार्थं प्रवृण्वत्य हृषे पतितस्य त्रितस्य^३
 प्रविशोषाय अग्न्युरैः परिषथाः परिषापकाः कृपस्वाऽऽप्यादकाः^४ स्थापिताः । तान् तथा
 सः अभिनत् सहृत् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाहके ऋग्यजुर्वेदायै द्वादशो वर्गः ॥

परीं घृणा चरति तित्स्त्रिषे श्रवोऽपो वृत्वी रजसो वृष्टमाशयत् ।

वृष्टस्य यत् प्रवणे दुर्गृभिश्चनो निजघ्न्य हन्वोरिन्द्र तन्यतुम् ॥ ६ ॥

परीं । ईम् । घृणा । चरति । तित्स्त्रिषे । श्रवः । अपः । वृत्वी । रजसः । वृष्टम् । आ । ज्ञशयत् ।
 वृष्टस्य । यत् । प्रवणे । दुःऽगृभिश्चनः । निऽजघ्न्य । हन्वोः । इन्द्र । तन्यतुम् । ॥ ६ ॥

स्कान्द० परि ईम् घृणा इम् इति^१ पदपरणः । परि चरति^२ लिङ्गार्थेण हृद् परिचकार । सर्वे
 भ्रान्तरतीत्यर्थः । का । घृणा वीक्षा कानविरमुलक्षणा रचरीया वाक् । तित्स्त्रिषे वीक्षण
 शयः बलं रयदीर्घ मरुत्सङ्गणम् । कदा । उच्यते । अपः वृत्वी इत्यादि । अग्नेर्यथापठ-
 मसिद्धयर्थं यत्तद्वन्वावप्याहर्तव्यौ । यः अपः उदकानि वृत्वी आभूत्स्य रजसः आत्तरिक्षलोकात्
 वृष्टम् अशोभायम् आ अशयत् शेरितिरिह स्थानार्थः । आस्थितवाक् । तत्र वृष्टम् अग्न्यु
 अमुरस्य वा यत् यथा प्रवणे निम्ने प्रदेशे । कीचलस्य वृष्टस्य । उच्यते । दुर्गृभिश्चनः दुर्गृ-
 भिराश्वो दुर्गृह्वचनः^३ । 'माह्व' इति च 'श्रु' इति च क्षिप्रनामनी (उ. निघ २१५) ।
 आ क्षिप्रश्वात्तः दुर्गृदो^४ यस्य स दुर्गृभिश्च । दुस्सदश्वास इत्यर्थः । ॥ अयं तस्य दुर्गृ-
 भिश्चनः । दुस्सदश्वासताप्रतिपादनाय चायं प्राहणपठितमितिहासमाचक्षते — इन्द्रो वै वृष्टं
 हनिष्यत् सर्वा देयता अजनीत् । अग्नौ योषतिऽन्वमुप मा ह्यप्यमिति । तथेति तं हनिष्यन्त
 आद्रवन् । सोऽयेनां वै हनिष्यन्त अक्षयन्ति । हन्तेमान् ओषथा इति । तामभिराशयसीत् । तस्य
 श्रवथादीपमाना विश्वे देवा अशयन्^५ (ऐत ३, १-) इति । निजघ्न्य हन्तिरत्र कल्प्यः ।
 साम्योऽप्यादकान्दर्पितव्यर्थः । निवमेन गमितवानसि । हन्वोः हनुप्रदेशे दे इन्द्र । तन्यतुम् विरतीर्षं
 वाग्दकारिणं वा वदम् ॥ ६ ॥

पेहृष्टः परि चरति श्रेणम् वीष्टिः । बलं च तस्य वीष्टम् । अपः आत्तर्य अन्तरिक्षलोकात् वृष्टम् अग्नौ
 मूलमाभूत्स्य आ अशयत् । वृष्टस्य यथा प्रवणे दुर्गृद्वशासस्य निहृतवान्^६ हन्वोः सति^७ इत् ।
 यज्ञे चन्दकारिणम् ॥ ६ ॥

१. शयनः वि. २. विदारण्य मूको. ३. उ. निघ ३, २, १०-११. ४. नाति वि.
 ५. *आशयिताः मूको. ६. माह्वि अ. ७. चरतिरपि कु वि. ८. नाति मूको. ९. 'इत्' मूको.
 १०. निरि* कु वि* खं. ११. अपरि कु; अश्रि ख.

मुद्रल० यो वृत्रः अयः तृती तदकान्वातृस्य रवसः कुग्रम् अन्वजिदास्योपरिप्रदेशम् आ असवत्
 क्षात्रितयाशेत, तस्य वृत्रस्य प्रत्ये प्रकथ्ये वननीये अन्वजिरेखे वर्तमानस्य तुर्यभिश्चनः दुर्मह-
 ध्यापनस्य । तस्य द्वि न्यापने न केनापि ग्रहीतुं शक्यते । एवंभूतस्य वृत्रस्य हन्तोः मुखपार्श्वोः
 हे इन्द्र । यद् यदा तन्वतुम् प्रहारं विस्तारयन्तं वज्रम् । तृतीयाधे द्वितीया । तन्वतुना यजेण
 निजपन्थ नितरां प्रजहर्षे । तदानीम् ईम् एनं त्वामिन्द्रम् घृणा शत्रुजगदङ्गणा दीप्तिः परि परति
 परितो व्यामोति । स्वदीप्यत् शव. बलं च तिलिपे प्रदिदीपे ॥ ६ ॥

हृदं न हि त्वा न्यूपन्धूर्मयो अक्षाणीन्द्र तव यानि वर्धना ।

त्वष्टा चित् ते युज्यं चावृषे शर्वस्तव वज्रमभिभूत्पोजसम् ॥ ७ ॥

हृदम् । न । हि । त्वा । निऽहृदपत्ति । ऊर्मयः । अक्षाणि । इन्द्र । तव । यानि । वर्धना ।

त्वष्टा । चित् । ते । युज्यम् । अवृषे । शर्वः । सतर्ष । वज्रम् । अभिभूतिऽपोजसम् ॥ ७ ॥

स्वकन्द० हृदम् न हि हितावः पदपूरणम् । ऊर्मयः इत्येतत् हृदं इत्यनेनोपमानेन सम्बध्यते । इवमिबो-
 मीयः । यथा हृदं प्रमृता उदकोर्मयो म्युषेयुः^१ तद्वत् त्वा नि श्रयन्ति श्रय गती^२ । निपतेन
 यच्छन्ति । अक्षाणि स्तुतिरक्षणानि । हे इन्द्र । तव यानि वर्धना^३ वर्धयानि वृद्धिकराणि । स्वप्नानां
 हि देवताः शीर्षेण वर्धन्ते । अत एवमुच्यते—तव यानि वर्धना इति । किञ्च^४ त्वष्टा चित्
 त्वष्टाऽपि देवशिल्पी ते तव युज्यम्^५ योम्यश्च वृषे वर्धितवान् शवः बलम्, ततश्च कृतवीर्यं
 वज्रम् अभिभूत्पोजसम् यमिभयित्वल्लुप्तम्^६ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० हृदम् ऊर्मयः इव त्वान् तव वर्धयानि^१ शोभायि इन्द्र^२ नि श्रयन्ति तत्रोपरि चलग्नि । त्वद्विपये^३
 पुनःपुनः प्रवर्तन्ते । त्वष्टा च तव सतर्षं बलं वर्धितवान् । भकरोत् वज्रम्
 यमिभयित्वल्लुप्तम् ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । यानि अक्षाणि शोभयच्छस्याणि मन्त्रजातानि तव वर्धना वर्धयितृणि तानि त्वा
 त्वाम्^१ नि श्रयन्ति हि नितरां प्राप्नुवन्त्येव । इष्टान्तः । ऊर्मयः जलमवाहाः इन्द्र । यथा
 जलावायं प्राप्नुवन्ति तद्वत् । रवज्ञा चित् त्वष्टा च देवः ते तव युज्यम् पौरुषम् शवः बलम्
 वृषे प्रावर्धयत् । यमि च अभिभूत्पोजसम् शत्रुणाभयित्वणा^२ शोभता बलेन युक्तम् वज्रम्
 ततश्च तीक्ष्णीचकार ॥ ७ ॥

जघन्यां तु हरिभिः सम्भृतकृत्विन्द्रं वृत्रं मनुषे गातुयध्रुपः ।

अयच्छया श्राहोर्वर्जमायुसमधारयो दिव्या ह्ये इये ॥ ८ ॥

१. नास्ति वि भे^१. २. परं वि. ३. श्वेदुः कुः श्वेदुः मः श्वेदुः ति. ४. गगने कु
 ति. ५. नास्ति मूको. ६. विम् कु. ७. यजमानः म. ८. त्वान् कृतम् म. ९. इति यजन्ति ति.
 १०. "नानीयन् वि". ११. नास्ति तु वि^१ म. १२. "वेत्ति वि". १३. नास्ति वि. १४. "मति-
 युगम् मूको.

अवन्वान् । ऊ इति । हरिभिः । सम्भृतकृतो इति सम्भृतऽकृतो । इन्द्र । वृत्रम् । मनुषे ।
गातुऽयन् । अप । अर्थच्छगाः । बाहोः । वज्रम् । आथसम् । अधारय । दिवि । आ । सूर्यम् । द्यौः ॥

स्कन्द० जयन्वान् इति शत्रुर्षे वसु^१ । उ इति तु पदपूरणः । 'इन् हरिभिः आत्मीयैरैव ।
रुतीयानिर्देशान्' गत्वेति शेषः । हे सम्भृतकृतो ! सम्भृतकर्मन् । सम्भृतप्रश । वा इन्द्र । क
इन् । उच्यते । वृत्रम् । किमर्थम् । मनुषे मनो राज कर्षेवा मनुष्यस्य वाऽर्थाय । गातुन्
गमनमिच्छन् । कस्य । अपा वृष्टिलक्षणानामुदकानाम् । अथच्छगा निर्बद्धवानसि । बाहो
बाहुभ्याम् । अत्र सम्बन्धादस्त्री लक्ष्येते । इच्छाम्यां गृहीत्वा नक्सीत्यर्थः । किम् । वज्रम् ।
कीरशम् । आयसम् लोहमयम् । किञ्च अपारयः धारित्वान् स्थापितवानसि दिवि पुलोके ।
आफारो मर्पादायाम् । कम् । सूर्यम् । द्यौः दर्शनाय । तदेतरपुरस्तादपि वक्तम्—'वृत्रं यदियं
शक्ता वधैरदिमादित्सूर्यं दिव्यारोहयो द्यौः' (अ १, ५१, ४) इति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० जयन्वान् शत्रुः गत्वा^१ सम्भृतप्रश^२ । इन्द्र^३ वृत्रम् मनुष्यार्थम् अप, गमयितुमिच्छन् अमही^४
बाहो, आयसम् आशुषम् । अथ त हत्वा सर्वेषाम् दर्शनाय दिवि सूर्यम् आ^५ अधारयः ॥ ८ ॥

सुब्रह्म० हे सम्भृतकृतो ! सम्पादितकर्मन् । इन्द्र । मनुषे ज्ञाप्य गातुन् गातु मार्गमिच्छन् वृत्रम् अस्तु
हरिभि अभैरुक्तसकम् जयन्वात् उ हत्वात् सत्तु । तद्वन्तरम् अपा वृष्टुदकानि प्रापय
इत्यभवाहारः । बाहो स्वहीनयोर्हस्तयो आयसम् अथोमयम् वज्रम् अत्यच्छया अमही । आकार
समुच्चयार्थः । सूर्यम् च दिवि पुलोके द्यौः अर्च्यं सर्वेषामस्माक दर्शनाय अधारय स्थापयाम्
कृते ॥ ८ ॥

वृहत् स्वर्धन्द्रमर्मवृद्धु यदुक्थ्यमकुंष्वत् मियत्ता रोहणं दिवः ।

यन्मानुपप्रधना इन्द्रमूतधुः स्वर्नृपाचौ मरुतोऽमंद्भ्रतु ॥ ९ ॥

वृहत् । स्वर्धन्द्रम् । अर्मज्वत् । यत् । उक्थ्यम् । अकुंष्वत् । मियत्ता । रोहणम् । दिवः ।
यत् । मानुपप्रधना । इन्द्रम् । ऊतयं । स्व । नूऽसाचं । मरुते । अमंद्न् । अनु ॥ ९ ॥

स्कन्द० वृहत् महद् परिमाणतः सारतो वा रतुतिरूपम् स्वधन्द्रम् चन्द्रं चन्द्रो काणिकर्मन् ।
स्वयमेव काणिकम् । अमंज्व अमज्वन् अममपर्यायं । तेन चात्र प्रथमो^१ लक्ष्यते । आत्मन्य
प्रथमत् । महता प्रयत्नेनेत्यर्थः । यत् उक्थ्यम् मदात्मम्^२ । यच्छ्रुतेनपठ्योऽप्याहार्यं । तत्र
भृत्पत कृतवन्तोऽस्यदीया क्रतवज्ज पुत्रपौत्रादयो वा । मितया परिपर्यायेगुण्यमयेन । कीरशम् ।
रोहणम् दिव पुलोकारोहणसमर्थम् । साधुण्याच्चरिण्यंसकरीरमुरैः रक्षोभिराऽन्तराऽपलोपुम-
पावमत्पन्तसगुणमिरार्थं । कदा । उच्यते—यत् यदा मानुपप्रधना मनुष्यार्थो मानुप । 'प्रधन
इति शंभामनाम' (या ९, २१) । अमुरैर्येषां^३ सह मनुष्यार्थं सहस्रामो येषां ते मानुपप्रधना ।
इन्द्रम् इत्येतान् अमंज्व अनुकथनेन सह सम्बन्धवितम्भम्^४ । कीरशाः^५ । ऊतय अविशारः । रक्षितो

१. ५१५२ मूको २-३. निर्देशाय अ. ३. नास्ति च दि^१ अं वृ. ४. 'उच्यते चि'. ५. नास्ति
वृ १. अमंज्व वि' अ. ७. नास्ति वि' अ. ८. प्रथमो अ ९. 'सुर्त अ १०. 'दी रोहणमर्थ'
अ वि ११. 'नय मूको. १२. कीरशाः वि.

गन्तारो वेत्यर्थः । स्व सर्वपर्यायोऽयम् । सर्वे नृपाच नृभिर्मै सेव्यन्ते सेवन्ते वा नृन्
 वृष्टिप्रदानादिना ते नृपाच । के ते । उच्यन्ते । मरुतः । किं कृतवन्तः । उच्यन्ते । अमदन्
 इन्द्रम् अनु 'नृतायार्थे (पा १, ४, ८५) इत्ययमनु कर्मप्रवचनीयः । सद्गार्थश्चात्र नृवीयार्थः ।
 सोमेन मत्ता इन्द्रेण सदेत्यर्थः ॥ ९ ॥

पेदुष्टः० वृद्धं साम स्वयमेव कान्तं बतवत् यदा प्रशस्तम् अनुर्वत भवेन होतारः दिव
 रोहणनिमित्तम् । यदा च मनुष्यहितसङ्ग्रामा इन्द्रम् मरुतः स्व द्विविधं स्थितं दद्यात् सन्त
 मनुष्यान् सेवयान्तः अनु अमदन् । उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ९ ॥

सुहृत्सु० वृद्धं वृद्धस्ताम होतारो यामाना भियसा वृष्टभवेन वन् यदा उच्यन्ते उच्यार्थम्
 स्तोत्रयोग्यम् अट्टणत् अकुर्वन् । कीरत्त वृहस्ताम । स्वधद्रम् स्वकीयेन चन्द्रेण भाङ्गारकेत
 तेतना दुक्तम् अमदन् अमतिं तन्नु स्तौत्रयोग्येति अतो वक्तुं तदुच्यन् । दिव स्वर्गस्थ रोहणम्
 आरोहणार्थं वृष्टम् । एवमित्येन स्तोत्रेण वृष्टादीनां इन्द्रम् अस्तौत्रवेत्यर्थः । वा यदा मातृपुत्रप्रदाना
 मनुष्यहितसङ्ग्रामा कृतव स्व सुहृत्केवलं रक्षितार मरुत नृपाच प्राणरूपेण नृन् सेव
 माना भूत्वा इन्द्रम् अपि तमेव रूपेण अनु अमदन् आनुपूर्व्येण हर्षं प्रापयन् । तदानीं ॥ इन्द्र
 वृष्टवध प्रति उच्यन्ते वभूयेति शेषः ॥ ९ ॥

घौक्षिद्रुस्पामर्षाँ अहेः स्वनादयोपवीद् भियसा वज्रं इन्द्र ते ।

वृत्रस्य पद् वज्रधानस्य रोदसी भदे सुतस्य श्वसा अर्मिन्धिर्ः ॥ १० ॥

घी । घित् । अस्य । अर्मऽगान् । अहे । स्वनात् । अयोपवीत् । भियसा । वज्रं । इन्द्र ।
 हे । वृत्रस्य । पद् । वज्रधानस्य । रोदसी इति । भदे । सुतस्य । श्वसा । अर्मिन्त् । धिर्ः ॥

स्कन्द० घी घित् चिउद्रोऽप्यर्थः । घीरपि, किमुवाच्ये देवा । कीरतो घी । अमवात्
 आमवात् प्रपन्नवात् । कि कृतवान् । उच्यते । अस्य अहे अहन्तव्यत्वान्येन हन्तुमशक्यत्वं
 वृत्रस्य स्वभूत्वात् स्वनात् आसन्न्यात् अयोपवात् वीति वृष्टभाराय । वृष्टाभूत् । तद्
 ह्यर्थः । कर्मनार्थो वा घीति सामर्थ्यात् । अकर्मतेत्यर्थः । भियसा भयनः वृष्टासात्
 विभ्यतान्मूर्त्तं सर्वं देवा मदा हत्यर्थः । अत्र 'व प्राणान्- 'XX इति' तावन्नि माश्रतात् । तस्य
 श्रुतपादप्रमाणा विष्टे दद्या अद्रवन्' (पेडा ३ २०) इत्ययमितिहासो दर्शयितव्यः । कदा
 पुनरयोपवीत् । उच्यते । वज्र हे इन्द्र ! ते तव स्वभूत् वृत्रस्य वत् यदा वज्रधानस्य
 बापतेरिदम् । अभ्यस्तानामुपपादस्वरस्य । अवि इत्यत्र इन्द्रस्य । वृष्टिप्रतिप्रकरणेनार्थः
 बाधमानस्य । रोदता उभे अपि घावावृष्टिष्वी । रोदसी इति आनुदात्तव्यभिक्त्यर्थं
 प्यारस्येन द्विषीयामा स्थाने आमन्त्रितप्रथमा द्रष्टव्या । भदे सुतस्य भद्र इति 'यम् १
 मावेन' (पा २, ३, ३०) इत्येव सप्तमी । तन्मैत्र सप्तम्युत्पत्त्याप्युत्पत्त्याद्वारः ।
 मुनस्य सोमस्य सम्बन्धिनि भद्रं प्राह । सोमस्य मत्तस्य सितरतवेत्यर्थः । उच्यता रूपेण अभिनन्

१ तोट्ट मूठो. २ नाभि विं अ ३ नाभि वि ४ वज्रान् मूठो ५ घैर १, ११० १६
 तोप इ ६ विद् मरु मूठो ७ ७ वज्राने अ वि, 'ये ते कु ८ अनुच्ये अ वि

भिरवान् । किम् । शिर मूर्धानम् । अस्मान्मृत्वप्रवृत्तत्वात् अहेरहेत्येतस्यान्वादेशत्वात्सम-
-चान्दसमनुदात्तत्व-भ्यात्त्वैयम् । अन्वादेशार्थं चोत्तरोऽर्धं पूर्वं योजयितव्यम् । पश्चात् पूर्वं ।
यदा त्वदीयो वज्रो घृत्रस्य क्षिरोऽभिनन्ददास्याहे स्वनादिति ॥ १० ॥

वेङ्कट० यौ अरि वलवान् अस्य अहे रवनात् तदानीं मयेन अयोयवोत् अकम्पत् । यदा
घावापृथिवी बाधमानस्य सोमस्य मदे तव वज्र बलेन घृत्रस्य शिर अभिनन्त्, तदा अयोयवीदिति ।
घृत्र एवाहननादहिरन् ॥ १० ॥

मुद्रल० अथवात् वलवान् यौ चित् सुलोकेऽपि अस्य अहे घृत्रस्य रवनात् शब्दात् विपत्ता मय
अयोयवान् अत्यर्थं प्रथमभूत् आसीत् । अकम्पतेरपर्थं । हे इन्द्र ! ते तव मुतस्य अभिपवादिनि
सस्त्वपस्य सोमस्य पानेन मद् हर्षं जाते सति त्वदीय वज्र रोदसा घावापृथिव्यौ बहुपालस्य
बाधनक्षीरस्य घृत्रस्य शिर यत् यदा शवसा बलेन अभिनन्त्, अश्चिदन्त्, तदानीं घृत्रोऽपि
भयराहित्येन निश्चले कथ्येति शेषः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके ऋगुर्वाण्ये त्रयोदशो वर्गः ॥

यदिन्निबन्द् पृथिवी दक्षमुजिरहानि विश्वा ततनन्त कूर्प्यः

अत्राहं ते मधवन् निभ्रुतं सद्यो घामनु शर्नमा बर्हणां भुवत् ॥ ११ ॥

यत् । इत् । तु । इन्द्र । पृथिवी । दक्षऽमुजि । अहानि । विश्वा । ततनन्त । कूर्प्यः । अत्र ।
अहं । ते । मधुऽवन् । निऽभ्रुतम् । सहै । घाम् । अनु । शर्नसा । बर्हणां । मुत् । ॥ ११ ॥

स्कन्व० यत् इत् तु इन्द्र षष्ठ्यदो यदिशब्दस्यार्थः । इत् तु इति पदपूर्वणी । यदिशब्दश्रुतेरपि तासामर्थ
योग्यक्रियापदाभ्याहारः । यदि स्यात् हे इन्द्र ! पृथिवी दक्षमुजि दक्षभोगा । दक्षमुजेरपि ।
अहानि च विदरा सर्वाणि तनन्त एकत्र समास्य विस्तारयेतु इष्टय मनुष्या । अत्र
यदिति प्रज्ञानत्वाद्दीप्त्यस्यार्थः । अहं ते अहेति विभिन्नहार्थिण्यस्यार्थेन समानार्थं देशादाव
परो द्रष्टव्यः । ते अहं सर्वैव हे मधवन् ! विभ्रुतम् विरपातम् सद्यः सनात्क्षण बलम् घाम् भु
दिव प्रति । सुलोके व्यवस्थित सदिरमर्थः । शवसा सामर्थ्यलक्षणन बलेन बर्हणा परिहृत्य
भुवन् भवन् । दक्षमुजाया पृथिव्या सर्वेभ्यश्च सहतेभ्योऽहोम्य सकाशात् सर्वैव माता
बलमिति समस्यार्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० यदि एव इयम् इन्द्र ! पृथिवी दक्षमुजा भवति, 'यदि' च^० अहानि सर्वाण्येव विस्तारयन्,
मनुष्या सर्वदा सुवाण्यश्चरेयुः । अत्र एव^० ते मधवन् ! बलकृत सर्वैर्दमं विभ्रुतन् भवति ।
एव बलेनागतं घामुर्दिसने घुसस्वत भवति महत्त्वयेति ॥ ११ ॥

मुद्रल० यत् इत् तु इन्द्र षष्ठ्यदो यदिशब्दस्यार्थः । इत् तु इति पदपूर्वणी । यदिशब्दश्रुतेरपि तासामर्थ
योग्यक्रियापदाभ्याहारः । यदि स्यात् हे इन्द्र ! पृथिवी दक्षमुजि दक्षभोगा । दक्षमुजेरपि ।
अहानि च विदरा सर्वाणि तनन्त एकत्र समास्य विस्तारयेतु इष्टय मनुष्या । अत्र
यदिति प्रज्ञानत्वाद्दीप्त्यस्यार्थः । अहं ते अहेति विभिन्नहार्थिण्यस्यार्थेन समानार्थं देशादाव
परो द्रष्टव्यः । ते अहं सर्वैव हे मधवन् ! विभ्रुतम् विरपातम् सद्यः सनात्क्षण बलम् घाम् भु
दिव प्रति । सुलोके व्यवस्थित सदिरमर्थः । शवसा सामर्थ्यलक्षणन बलेन बर्हणा परिहृत्य
भुवन् भवन् । दक्षमुजाया पृथिव्या सर्वेभ्यश्च सहतेभ्योऽहोम्य सकाशात् सर्वैव माता
बलमिति समस्यार्थः ॥ ११ ॥

१ तादा रि^० क^० २ अकम्पत् रि^० क^० ३ अश्चिदन्त् रि^० क^० ४ 'रिवायो' ॥ ५ 'इय
अ, पूरान् कृ ६ नास्ति अ ७ दक्षभोगा कृ ८ 'तादवरा'योऽने वरदा ('अ अ) रते ।
सर्वाण्येव' अ कृ ९ नास्ति अ कृ १० १० नास्ति रि^० क^० । † यदा च रि^० टप ११ ए
तव रि रि^० क^० १२ नास्ति रि.

सर्वाणि अहानि कर्माणि ततन्ना विस्तारयेयुः । हे मयन् ! धनवन् ! इन्द्र ! अत्र अह अग्नेय पूर्वो-
क्तव्येन देवाकालकर्तृकेषु ते त्वदीयम् सहः नृपवपादिकागर्भं बलम् निष्पुत्रम् विरुपायाम् । शशसा
त्वदीयेन पलेन कृता बर्हथा वृत्रादेर्वधरूपा क्रिया वाम् अनु मुवत् अनुभवति । यथा दीर्घहती
तथा त्वत्कृतं वृत्रादेर्दिसनमपि महदिति भावः ॥ ११ ॥

त्वमस्य पारे रजसो व्योमनः स्वभूत्योज्ञा अवसे घृण्मनः ।

चकृदे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरेष्या दिवम् ॥ १२ ॥

त्वम् । अस्य । पारे । रजसः । विऽव्योमनः । स्वभूतिऽजोऽजाः । अवसे । घृण्त्ऽमुनः । चकृदे ।
भूमिम् । प्रतिमानम् । ओजसः । अपः । स्वः । रिऽरिति स्वः । परिऽभूः । एषि । आ । दिवम् ॥ १२ ॥

रुक्न्द० त्वम् अस्य पारे पारमण्डलम् । तप्तमीनिर्वेणाद्य पोग्धक्रियाप्याहारः । त्वमस्य पारे अन्ते
तिष्ठसि । रजसः लोकास्य व्योमनः व्योमनः अन्तरिक्षाण्यस्य । कीदृशः । स्वभूत्योऽजाः स्वभूतिः
श्वसामध्वे, सा ओजो बर्हं यस्य स स्वभूत्योऽजाः । किमर्थम् । अवसे तुमर्धे^१ सेन्द्रत्ययः^२ ।
चकृदे । कृत्स्नं जगत् वृष्टिप्रदानदूरेण पालयितुमित्यर्थः । हे घृण्मनः ! अनुधर्षणक्षित ! धन्वभि-
भयतोऽह ! इत्यर्थः । किञ्च चक्रे कृतवानसि । भूमिम् प्रतिमानम् उपमानम् ओजसः आत्मीयस्य
बलस्य । अपः अन्तरिक्षं च । 'आपाः' इति बहुवचनान्प्रोऽप्लब्धोऽन्तरिक्षनामसु^३ पठितः (तु. निघ
१, १२) । स्वः दिवं च । प्रथमे लोकाः समुदिताः तत्र बलत्प्रेयता भवति । परिभूः परिपूर्वो
भवतिः सर्वत्र^४ परिग्रहे । यावत् किञ्चित् सर्वस्य परिग्रहीता^५ त्वम् एषि आ आण्ड्यसि च
सोमं पीत्वा पृथिवीतः दिवम् सुलोकात् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्य अन्तरिक्षलोकस्य अन्ते स्थितः सन् समुत्तमकः रक्षणायै शत्रूनामभिभयनशील-
क्षित^६ तिष्ठसि । चक्रे कृतवानसि च^७ भूमिम्^८ । 'बलवता बलस्य'^९ 'प्रविद्धन्दी त्वम्'^{१०} । अन्तरिक्षं
सर्वं परिभयन् आ गण्डसि दिवम् इति ॥ १२ ॥

मुद्गल० हे घृण्मनः ! शत्रूणां धर्षकमनोयुक्त ! इन्द्र ! अस्य अस्मादिभ्यो परितस्त्वमानस्य व्योमनः स्वातस्या-
न्तरिक्षस्य रजसः लोकस्य पारे उपरिमदेशे वर्तमानः स्वभूत्योऽजा स्वभूतशक्तस्य च अदत्ते
मत्सद्रक्षणार्थम् भूमिम् सुलोकात्^{११} चक्रे कृतवानसि । किञ्च ओजसः बलवता बलस्य प्रतिमानम्
प्रतिनिधिरभूः । तथा त्वः सुष्ठु अरणीयं गण्डज्यम् अपः अन्तरिक्षलोकम् आ दिवम्
सुलोकञ्च परिभूः परिग्रहीता परिग्रहणार्थम् एषि प्राप्सोषि ॥ १२ ॥

स्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहत्तः पतिर्भूः ।

विश्वमाप्रा अन्तरिक्षं गृह्णित्वा सत्यमद्वा नर्विऽन्यस्त्वावांन् ॥ १३ ॥

त्वम् । भूः । प्रतिमानम् । पृथिव्याः । ऋष्वऽवीरस्य । बृहत्तः । पतिः । भुः । विश्वम् । आ ।
अप्राः । अन्तरिक्षम् । गृह्णित्वा । सत्यम् । अद्वा । नर्विः । अन्यः । त्वाऽवांन् ॥ १३ ॥

१. 'धर्षे अत्र अत्र. २. से म' ज कु. ३. पति हि स वि. ४. 'ओऽप्लब्धो' वृ; 'ओऽप्लब्धो' ति.
५. अत्र अत्र. ६. 'गृह्णित्वा' (आ अ) ज वि. ७. 'याव जे' वि. ८. मन्त्र वि. लपं. ९. 'श्रील ल;
'श्रीलविद्यः वि'. १०. नास्ति वि. अ. ११. मूषीय लपं. १२-१२. बलस्य बलवताम् वि. अ.
१३-१३. तु. नद १, १०२, ८; 'अत्र वि. अ. १३. 'दिवम् ल वि' अ. लपं; 'दिव त्वम् कु. १४. लोकम् वि.

स्फन्द० त्वम् भुव भवसि प्रतिमानम् पृथिव्या पृथिव्यपि त्ववोपमीयते, किं पुनरग्न्यामुपमेयानि । सर्पेण त्वमुत्कृष्ट इत्यर्थः । किञ्च ऋचवीर्यस्य 'शुध्य' (निघ ३, ३) इति महशब्दः । वीरशब्दः शूरपर्यायः । महान्तो वीरा वसिष्ठः सैन्ये तदप्यवीर उच्यते । बृहत् महत् पति स्वामी भू भवसि त्वम् । महद्भिः शूरैरुपेत तव महत्सैन्यमित्यर्थः । किञ्च विश्वम् आ अग्रा धापुरत्यसि अन्तरिक्षम् महिता महत्त्वेन । किं बहुना । सत्यम् अद्वा द्वे जप्येते सत्यनामी (मृ निघ ३ १०) । 'अम्यासे भूयांसमर्थं गन्वन्ते, यथा जहो दर्शनीय जहो दर्शनीय' (श १०, ४२) इत्येवमर्थभूयस्त्वेनापुनरक्तिः । अत्यन्तसत्यमेतद् । नवि न कश्चिदन्वस्त्रैलोक्यत्वात् 'वत्प्रकरणे तुप्यदस्याद्भवां छन्दसि सादस्य उपसत्प्याशम्' (पाशा ५, ९, ३९) इत्येवमप्यसादस्ये वत्प्रकरणे । त्वत्सत्त्वा इत्यर्थः ॥ १३ ॥

घेह्ण्ट० त्वम् भुव प्रतिमानम् पृथिव्या, दर्शनीयवीरस्य 'शूर्यस्य च' पति भव । विदुः सापुरितशब्दः असि अन्तरिक्षम् महत्तया । सत्यम् अद्वा इति सत्यनामनी । सत्यं त्वयै, न त्वत्सत्त्वा कश्चिद्वृत्तिति ॥ १३ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! त्वम् पृथिव्या विस्तीर्णया भूमे प्रतिमानम् भुव प्रतिनिधिर्भवसि । यथा भूलोको महान् जलित्पयसिस्त्रियेव स्वर्गवीर्यार्थः । तथा ऋचवीरस्य जप्या दर्शनीया वीरा इहा पत्य स तस्य बृहत् बृहदित्यस्य प्रबृहदस्य स्वर्गलोकेत्येव पति भू पाहयितासि । तथा अन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तः साधापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानम् आकाशम् विश्वम् सर्वमपि महिला महत्त्वेन सत्यम् आ अग्रा निबन्धेन का समन्तात् अपश्य । अतः त्वानात् त्वत्सदृशोऽप्य कश्चिद् यदि अस्ति नास्तीति यदेतत् त्वं अद्वा सत्यमेव ॥ १३ ॥

न यस्य धारापृथिवी अनु व्यचो न सिन्धवो रजसो अन्वमानुशुः ।

नोत स्वर्षुष्टिर् मदे अस्य शुर्धत पर्को अन्यर्षुकूपे विर्यमानुपक् ॥ १४ ॥

न । यस्य । धारापृथिवी इति । अनु । व्यच । न । सिन्धव । रजस । अर्गम् । अनुशु ।

न । उत । स्वर्षुष्टिम् । मदे । अस्य । शुर्धत । पर्को । अन्यत् । च्चुकूपे । विर्यम् । अनुपक् ॥ १४ ॥

स्फन्द० ॥ यस्य धारापृथिव्या भवति प्रतिपेधे । यस्य तव न धारापृथिवी अनु व्यच । सिन्धवो रजसो अन्वमानुशुः । धारापृथिव्या पथित्यम् । धारापृथिव्या अन्वमानुशुः । न च सिन्धव स्वन्दान् सिन्धव आदित्यरश्मय इहोच्यन्ते । ते रजसः । 'ज्योती एव उच्यते' (या ४, १९) । ज्योतिपस्त्रेजस अतम् अनु अन्तु अनु प्राप्नुवन्ति । यतो व्याप्यासां धारापृथिव्या न्यूनते, न तेजसा आदित्यरश्मय इत्यर्थः । अथवा 'मन्वय' (निघ १, १३) इति मदीनाम् । एव इत्युदकमुच्यते (मृ का ४, १९) । यतो व्याप्यासां धारापृथिव्या न्यूनतः । यस्य च त्वभूतस्य बृहद्विश्वमप्योदकवर्षत्

१ नां व कु २ नां व क ३-३ 'रे-नवतेर् महत्' अ ४ 'वते नि; 'रते अ ५ ५ नां व वि' अ ६ नां व वि' अ ७-७ महत् वि' अ ८ नां व कु ९ 'मदी मन्वय त्वयैर् वि' अ १० 'तान् वि' ११ 'तान् मूळै १२ व्याधि अ वि १३ नां व मूळै १४ 'वत् प्र कु १५ 'वते कु

नद्यो न व्याप्नुवन्ति । वृष्ट्येकदेशेन द्वियन्ते । न सर्वा वृष्टिं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः । अथवैव-
मन्यथाऽस्वार्धार्धस्याधोऽववा । चाथावृष्टिषी अनु व्यक्तः इति अनुसन्वः 'हीनि' (॥ १,४,८६) इत्येवं
कर्मप्रवचनीयः । 'अन्वजुंषं शोदारः' इति यथा । चाथावृष्टिषी इति कर्मप्रवचनीययोगलक्षण-
द्वितीयात्मन् । व्यक्त इत्यपि प्रथमात्मन् । यस्य त्व चाथावृष्टिय्योः 'सकाशात् न्यूना'
व्याप्तिरित्यर्थः । 'न सिन्धवो रजसो अन्तमानजुः' इत्यर्थे ॥ पादो द्विधा पूर्ववद्वाच्यत्वैः ।
न तत्र स्वराष्ट्रम् मदे अस्य युष्यतः उच्यतेऽप्यर्थे । स्वा वृष्टिर्वस्य स स्ववृष्टिः, वृष्टेः स्वामी,
वं स्ववृष्टिम् । मदे इति 'यस्य न यावेन' (पा २,१,१७) इत्येवं सप्तमी । तच्छ्रुतेः
सक्षणयोगवह्नियाऽप्याहारः । अस्य युष्यत इति प्रकृतत्वादिन्द्रस्यापामन्वादेशः । स्ववृष्टिमित्ये-
तासामानाधिकरण्याच्चेभ्यश्च द्वितीयायै षष्ठी । नापि च व्याप्नुवन्ति वृष्टेः स्वामिन् सोममदे
प्राते भवन्त्वमेतं युष्यन्त्वामित्यर्थः । के न व्याप्नुवन्ति । सामर्थ्यात् शत्रवः । यच्छ्रुते-
स्तच्छ्रुतौऽप्याहर्तव्यः । स स्वम् एकः सहायवर्जितः अन्यत् वित्तम् सर्वम् चष्टे करीपि कृतवान्
वा । आनुपद् आनुपूर्व्येणानुपानुगुणम्, स्वभाववर्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

श्लो० यस्य इन्द्रस्य चाथावृष्टिषी व्याप्तिम् न अनु जानताते । न सर्वोऽपि तेजसः अन्तम् प्रापुः ।
न अपि च शत्रवः सोममदे युष्यतः अस्य तेजसोऽन्तम् आनुपद् । ॥ ॥ अनुना । एका एव
त्वम् अन्तम् सर्वम् अनुस्यूतं कृतवानिति ॥ १४ ॥

मुद्रल० यस्य इन्द्रस्य स्वयः व्यापनम् चाथावृष्टिषी चाथावृष्टियौ न अनु जानताते प्राप्नुमन्तमर्थे
बभूवन्तु । तथा रजसः अन्तरिक्षलोकरूपोपरि सिन्धवः स्यन्ववशीला आपो यस्येन्द्रस्य
तेजसः अन्तम् भवसानम् न जानतुः न प्रापुः । इत अपि च सोमपादेन मदे हर्षे सति स्ववृष्टिम्
स्वीकृतवृष्टिं वृष्टादिन् युष्यतः युष्यमानस्य अस्य इन्द्रस्य रजस्य अन्ते वृष्टादयो न प्रापुः । अतः
दे इन्द्र । एका त्वम् अन्यत् स्वभ्यतिरिक्तम् वित्तम् भूतवाम् आनुपद् आनुपक्तम् चष्टे ।
सकलमपि भूतजातं त्वदधीकमभूदिति भावः ॥ १४ ॥

आर्षिभर्त्र मरुतः सस्मिन्नाजी विधे देवासो अमद्वधुर्तु त्वा ।

वृत्रस्य यद् वृष्टिमता वधेन नि त्वमिन्द्र प्रत्यानं जघन्य ॥ १५ ॥

आर्षेन् । अत्र । मरुतः । सस्मिन् । आजी । विधे । देवासः । अमद्वन् । अर्तु । त्वा । वृत्रस्य ।
यद् । वृष्टिमता । वधेन । नि । त्वम् । इन्द्र । प्रति । आनम् । जघन्ये ॥ १५ ॥

स्कन्द० आर्षेन् अर्षतिः स्तुत्यर्थः । स्तुयन्ति स्तुतवन्तो वा मरुतः ऋत्विग्नामेतत् (३. निष ३,
१८) । ऋत्विजः । अत्र सस्मिन् सर्वेशन्दस्वायमेकाक्षरलोपः^१ वर्णोदान्तरं वा । सर्वस्मिन् आजी
सहस्रात्मनाम् (३. निष २, १७) । सहस्रात्मस्यानीये दुस्रो षष्ठे । यावान् कश्चिद्वयं पृथिव्या
यज्ञः तत्र सर्वत्रैत्यर्थः । अथवा 'य उग्र अर्षमात्रुः' (ऋ १, १९, ४) इति मरुतो

१. अथर्वने ऋ; अथर्वनी अ. २-२. 'अन्वृता सूक्तो. ३. 'विन्धवति वृ. ४. नापि वि'. ५. 'इति
आदित्यस्मयो वा वि' अ. ६. वृत्रे अ' वि' कु ल. ७. नान्तुः ल; नान्तुः वि. ८. नामि सूक्तो.
९. स्ववतः सूक्तो. १०. नापि अ. ११. 'विकाशते लोपः वि.

मोदत्वदर्शनात् इन्द्रसत्ता' देवा एवात्र महत उच्यन्ते । आङ्गिरसि सद्ग्राम एषोष्यते, न
 तस्यानीयो यज्ञः । 'ग्रहर भगवो जहि वीरयन्व' (ऐवा ३, २०) इत्येवमादिभिर्वचनैः सर्वे
 सर्वसिन् सद्ग्रामे महत्सत्त्वां स्तुतयन्व' इत्यर्थः । वित्ते देवामः 'सर्वे च देवाः' अमदन् संनेन
 मायन्ति मत्ता वा । अनु त्वा 'वृतीयावै' (वा १, ४, ८५) इत्येवमयमनुसन्धः कर्मायवतीर ।
 सदापश्चात् वृतीयावैः । त्वया सहैत्यर्थः । कसाल् कदा वा भावंन्' । उच्यते । इत्यत्र न
 यस्यात् यदा वा सृष्टिमता सृष्टिरन्वोऽभिवचनः' । अधिकता' वधेन यज्ञनामैतत् (ट. निघ २,
 २०) । वज्रेण त्वम् हे इन्द्र ! आनम् प्राणम् नि प्रति जपन्व प्रतिपद्योऽत्र धात्वर्थावुवाच ।
 निषमेन इतवाद् हंसि वा ॥ १५ ॥

शेङ्कट० 'ग्रहर भगवो जहि वीरयन्व' इति सर्वसिन् अस्मिन् सद्ग्रामे महतः इन्द्रम् आर्चन्' । प्यावा
 मरुतो देवाः त्वाम् अनु अमदन् मदिः सङ्गमेकदश भवति । इत्यत्र यदा अधिकता' वज्रेण
 नि जपन्व त्वम् इन्द्र ! इत्यनवाचने' सुखं प्रति' ॥ १५ ॥

मुञ्जट० हे इन्द्र ! त्वाम् महतः जन अस्मिन् आषी सद्ग्रामे आर्चन् आर्चयन् । अस्मिन् अस्मिन्
 वित्ते देवामः ते सर्वे दाणादिगुणयुक्ता महतः त्वा त्वाम् अनु अमदन् अनुग्रमेण ह्यं प्रापन् ।
 हे इन्द्र ! त्वम् वत् यदा सृष्टिमता भेरुषति दायुनिति सृष्टिः अस्ति, तत्रता वधेन इत्यनवाचने
 वज्रेण इत्यत्र आनम् प्रति आनर्नं मुखं प्रति नि जपन्व निरुत्तं प्राहायीः ॥ १५ ॥

इति प्रथमाहने ऋग्वेदाप्याये ऋग्वेदो वरुः ॥

[५३]

न्युद्गै पु वाचं प्र महे मरामहे गिर इन्द्राय सदेन विवस्वतः ।

नू चिदि रत्नं ससतामिवाभिदृश दुष्टुतिर्द्विषोदेपुं शस्यते ॥ १ ॥

नि । कुं इति । सु । वाचम् । प्र । महे । मरामहे । गिरः । इन्द्राय । सदेन । विवस्वतः । उ ।
 चिद । दि । रत्नम् । ससताम्युत्तं । अभिदृश । न । दुःस्तुतिः । द्विषिणः श्रेपुं । शस्यते ॥ १ ॥

स्कन्द० नि प्र इत्युपसर्गां भवान्हे इत्याख्यातेन सम्बन्धवित्तवी । उ मु इति यदाहो ।
 वाचलक्षणम् वाचम् महे महते नि प्र भवान्हे इत्येतिदम् । 'हप्रदोर्भृज्ज्दृति इत्य' (वावा ८, २, ११)
 इति महत्वम् । निषमेन प्रश्रयामः प्रापयामः' । उच्चारयामः' इत्यर्थः । न च केरली' वाचलक्षणां
 वाचम् । किं तर्हि । अन्वा अपि गिरः नैकिकस्त्वित्तुल्यताः यदुग्माभरुणा ॥ वाच' ।
 कर्म । इन्द्राय । क । महे वज्रश्रेण विवस्वतः यज्ञमाननामैतत्प्राकार्णिना पतिम् ।
 यज्ञमानस्य स्वमुते । कसाल्' । उच्यते । नू' चिद हि 'दु' (निघ २, १५) इति शिद्वयम् ।

१ इन्द्राय व' अ. २. वाचं पु. अथवा वि. ३. मरामः मूको. ४-४. अनेति अ. ५. मरामहे
 अ. वि. ६. 'भृज्ज्दृति' अ. ७. अनेति मूको. ८. 'नुवादिनि' वि. ९. आर्चन् वि'. १०. 'महे
 वि.' अनेति अ. ११. मराम' मूको. १२. मालि वि' अ'. १३. प्रश्रयामः मूको. १४. 'अने' वि.
 १५. देवत अ. १६. वाचं वि. १७. मालि वि. १८. मालि अ.

चित्-वदः पदपूर्णाः । हि-वाचो यसादर्थे । यस्मात् क्षिप्रमिन्द्रः रत्नम् धनम् सप्ततामिव स्वता-
मिव अतन्तनिप्रतिकाराणां^१ शत्रूणां अविदत् विन्दतेरिर्दा रूपम् । अविन्दत्^२ लब्धत्वात् ।
प्रभूते धने लब्धवानित्यर्थः^३ । यस्मात्त्वेन्द्रश्च न दुःपुतिः कुत्सित्वा स्तुतिः केषुचिदपि श्रविणो-
देषु ऋतियतोऽत्र द्विविधोऽत्र उच्यन्ते, यत्रमाना वा । द्विविधंक्षणस्यैव धनस्य दातृत्वात्^४ (दु-
या ८,२) । तेषु दास्यते द्वाधर्मैर्न क्षियते । यस्मात्त्वात्स न कश्चिदपि ऋत्विक् पञ्चमानो वा
अयोत्सोऽपि कृतोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

धेद्वृत्^० सु नि प्र भराग्ने स्तोत्रं महते इन्द्राय । यत्रमानस्य गृहे स्तुतयः इन्द्राय भवन्ति । तु^१ क्षिप्रम्
एव^२ हि शत्रूणां रत्नम्^३, स्वतामिव धनं चोराः, इन्द्रः विन्दति, ततः प्र भराग्ने^४ । एतन्न प
धनमदेषु दुःपुतिः न^५ प्र सत्यते, तस्मात् सुपुत्र प्र भराग्ने ॥ १ ॥

सुद्वल^० "शु पु" इति एकादशर्चि लुक् इति सूक्तम् । दशभ्येकादश्वौ शिष्टौ । शिष्टा नव जगत्याः ।
सम्प जपिः । इन्द्रो देवता^१ ॥

महे महते इन्द्राय सु नाम् चोभानां स्तुतिम् नि प्र भराग्ने निवरां प्रयुज्यन्हे । वाः पूर्णः ।
वतः विप्लवतः परिवरतो यत्रमानस्य सन्ने यज्ञगृहे इन्द्राय शिरः स्तुतया क्षियन्ते । हि
यस्मात् स^१ इन्द्रः नृ शिवा क्षिप्रमेव रत्नम् रमणीयम् अहुराणां धनम् अविदत् विन्दति ।
इष्टान्तः । सप्ततामिव यथा स्वतां पुण्यानां धनं चोराः क्षिप्रं लभन्ते तद्वत् । अतोऽसम्भ्यं
धनं दातुं शक्त इति भावः । श्रविणोदेषु धनस्य दातृषु पुण्येऽपि दुःपुतिः अतमीचीना स्तुतिः
न वास्यते नाभिधीयते । अतः सुवाचं निप्रभराग्ने इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १ ॥

दुरो अशंस्य दुर इन्द्र गोरसि दुरो यशंस्य यमुन इतस्पतिः ।

शिक्षानरः प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमसि ॥ २ ॥

दुरः । अशंस्य । दुरः । इन्द्र । गोः । असि । दुरः । यशंस्य । यमुनः । इतः । पतिः । शिक्षानरः ।
प्रदिवः । अकामकर्शनः । सखा । सखिभ्यः । तम् । इदम् । गृणीमसि ॥ २ ॥

स्कन्द^० सर्वलोचनान् दुरः द्वारं तिमिरभूमिः । दातेत्यर्थः । कस्य । अशंस्य जातपामिप्राप्नेत-
क्षेप्यचनम् । अशंस्यो न केवलानाम् । किं तर्हि । दुरः इन्द्र । गोः असि तथा च द्वारमसि
हे इन्द्र ! । दुरः यवला यवाको च द्वारमसि । यमुनः^१ धनस्य च सर्वस्य इना ईश्वर-
स्वमसि । पतिः पाठयिता च दृष्टव्यश्च तत्रतः । शिक्षानरः शिक्षितोऽनकर्मो (दृ. निघ ३,
२०) । एतद्दस्यनात्र पतुर्वासिमासः पूर्वनिपातश्च । श्रेष्ठो दाता धनवान् शिक्षानरः ।
अ वेदानोन्ततः किं तर्हि । प्रदिवः पुराणनामैतत् (दृ. निघ ३, २७) । चिरन्तनः । एवं न
कारुण्यः । किं तर्हि । अकामकर्शनः कामानामकर्शयिता अतन्कर्ता । यजन्^२ कान्यते ततोऽभि-
कृत्य दातेत्यर्थः । सखा चासि सखिभ्यः सखीनां यत्रमानानाम् । तम् यजन्तमेवैरुपै बधम्
दन्तम् गृणीमसि) स्तुत दत्तव्यैः ॥ २ ॥

१. पारं वि. २. "निघडीकृतं" वि. ३-३. नास्ति वि. ४-४. प्रप्लवां गृको.
५. स्वरात् वि. ६. नास्ति कु. ७. इव वि. ८. परल वि. नास्ति वि. ९. प्रभराः कुमेदे अ.
१०. नास्ति वि अ. ११-११. नास्ति वि मे. १२. नास्ति वि. १३. यत्र धनं अ; पद वि.
१४. यन् गृको.

वेदुष्ट० दाता अथस्य दाता इन्द्र! गो च अस्ति । दुर यवस्य धनस्य ईश्वर पालयिता शिक्षाया
नेता शासिता सर्वेषां पुराण कामानामकर्षिता^१ सखा सखिन्य । तम् वयम् इदम् स्तुम ॥ २ ॥

मुद्रुष्ट० हे इन्द्र! स्वम् अथस्य दुर दाता अस्ति तथा गो पश्चादे दुर दाता अस्ति ।
'तथा यवस्य यवादेधान्यत्रावस्य दुर दाता अस्ति' । वसुन निवासदेसोर्धनस्य इन सखी
पति सर्वेषां पालयिता शिक्षाया दानस्य नर नेतास्ति । प्रदिन पुराण । प्रगण दिव
दिवसा एसिन् स तथोक्त । अवागवर्षेण अकामनाशन । हविर्दत्तवता यजमानाना कामात् एष
तीत्यर्थे । सखिन्य समानव्ययानेभ्य^२ अखिन्य सखा सखिबद्धवन्त्^३ मिष । एवभूते^४
इन्द्र तम् प्रति इदम् स्तोत्रलक्षण वच श्रुयामसि ब्रूहे ॥ २ ॥

शशीन इन्द्र पुरुकृद् घुमचम तवेष्टिदमभित्तथेकिते वसु ।

अतः सुगृभ्याभिभूत आ मर मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः ॥ ३ ॥

शचाऽन । इन्द्र । पुरुकृत् । घुमत्तुम् । तर्प । इत् । इदम् । अभित्त । थेकिते । वसु ।
अत । सुगृभ्यम् । अभिऽभूते । आ । मर । मा । त्वाऽयत । जरितुः । कामम् । ऊनी ॥ ३ ॥

स्कन्द० शचाव । कर्मवत् प्रज्ञावत्^१ वा इन्द्र । पुरुकृत् । बहुला वृत्रवधादीना कर्मणा कर्त^२ युमतम् ।
अतिशयेन वीक्षितम्^३ तव इत् इदम् इच्छन्द पदपुरण । यदिव तव अभित्त^४ उन्नत
शक्तिं वामे च पार्श्वे वैशिते ज्ञायते । इत्येते इत्यर्थे । वसु प्रभूत^५ धनम् । अत सगृभ्य
गृहीत्वैकदेश हे अभिभूत । अभिभवित्त^६ शत्रूणाम् आ मर आहर । देहीत्यर्थे^७ । मा च त्वायत^८
त्वामिच्छत जरितु स्तोत्र मम कामम् इच्छाम् ऊनी न्यूनीकार्थी । यावत्तद्विच्छामि तावदेव
मा स्तौकमित्यर्थ ॥ ३ ॥

वेदुष्ट० प्रज्ञावत्^१ इन्द्र! प्रभूता^२ कर्त^३ अतिशयेन वीक्षितम्^४ तव पूर्व^५ इदम् अभित्त^६ वसु ज्ञायत ।
अत वसुन^७ सगृभ्य अभिभवित्त^८ शत्रूणाम् आ मर^९ देहि । मा त्वामिच्छत स्तोत्र कामम् ऊनी^{१०}
ऊनीकार्थी ॥ ३ ॥

मुद्रुष्ट० शचाव । हे प्रज्ञावत्^१ इन्द्र! पुरुकृत् । प्रभूतस्य वृत्रवधादे कर्त^२ युमतम् । अतिशयेन वीक्षितम्^३
अभित्त सर्वत्र वर्तमानम् वसु धने बद्धवित्त तत्^४ इदम् तव इत् तवेव स्वभूतमिति वैशिते
शत्रूणाम् अभिभवित्त^५ । अत शत्रूणात् धनम् सगृभ्य सम्यक् गृहीत्वा अभिभूते सगृभ्याभि
भवित्त । आ मर अस्मभ्यमाहर । देहीत्यर्थे । त्वायत त्वाम् आत्मन इच्छत जरितु स्तोत्र
कामम् अभिवाप्य मा ऊनया परिहीन मा कार्थी । पूर्येत्यर्थे ॥ ३ ॥

एभिर्घुभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निरन्धानो अर्पति गोभिरधिनः ।

इन्त्रेण दस्युं दुरपन्त इन्दुभिर्पुतैपसः सपिषा रमेमहि ॥ ४ ॥

१ 'दक्षिणा रि' अ. २-२ नास्ति मूषे ३ 'एतेभ्य रि ४ कुतितम् मं'. ५ अतिशय
नि ६ 'भू' य नि ७ यरवरं नि ८ त्वायत रि ९ मरवत् १० 'द' य रि'
११ 'नो' अन्-दि' अ' १२- नास्ति रि' अ' १३-१४ उपले वसु तत् रि' अ'. १५ अति
४ १५ नास्ति वु अ' रि' १६ तव मूषे

एभिः । पुंसिभिः । सुप्रभः । एभिः । इन्दुभिः । निरुन्धानः । अमतिम् । गोभिः । अधिना ।
इन्द्रेण । दस्युम् । दर्यन्तः । इन्दुभिः । युतद्वेषसः । सम् । इषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

स्कन्द० एभिः पुभिः सप्तम्यर्थे तृतीयैषा । पुः इति च बद्धो नामधेयम् (तु. निघ १, ९) । एतेष्वहस्तु ।
साप्तम्येवेत्यर्थः । सुभन्तः उच्यते चर्चः स्योभिर्विद्वन्वचनात्सैः सामानाधिकरण्याद् बहुवचनान्तस्य
स्थान इदमेकवचनम् । सुभन्तः । प्रीतिपुक्ताः सन्त इत्यर्थः । एभिः इन्दुभिः सोमैः निरुन्धानः
इदमपि बहुवचनान्तस्यैव स्थान एकवचनम् । निरुन्धानाः प्रतिबन्धन्तः अमतिम् अज्ञानम् ।
अथवा मन्वतेरर्थात्कर्मणः कर्तव्यं किम् । इन्द्रस्याख्योपारमात्सीधं जगुम् । गोभिः अधिना अधि-
त्वरचनादृशशाब्दादयमितिर्द्वैत्यः^१ । स्वार्थिको वा । बहुवचनस्य स्थान एकवचनम् । तृतीयानिर्देशाच्च
पुका इति वाक्येणः । गोभिर्विः पुका इत्यर्थः । इन्द्रेण दस्युम् आत्मीयज्ञानम् दर्यन्तः दारपन्तः ।
केन । इन्दुभिः सोमैः । सोमैर्मतेनेन्द्रैश्च स्वसभून् यातपन्त इत्यर्थः । युतद्वेषसः धीतिः
पृथग्भावार्थः । अत्र द्वेष ज्ञानो द्वेषवचनो द्वेषवचनो वा । पृथग्भूतद्वेषसः । अपगतजनद्वेषा^२
वा अपगतजनद्वेषका पेर्यर्थः । सम् इषा रभेमहि उभेरिदम् । कपिलादिरवाद् रत्नम् ।
सम्पद् लभेनहीयानासाहे । किम् । सामर्थ्याद् धनं यतो वा । न च केवलम् । कि
रहि । इषा अत्रैव सह । अथवा इषेति द्विचोयार्थे तृतीया । इषं सम्पद् लभेनहि^३ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एभिः पागादिवसैः एभिः च सोमैः प्रीयमाणः स्वोत्थानार्थाभावजनिताम्^४ अमतिम् गोभिः
अश्ववदा य धनेन निरुन्धानः^५ इन्द्रो भवति । वरं येन इन्द्रेण उपलपयितारम् दायुम्
दर्यन्तः प्रसैः^६ सोमैः पृथक्पृथक्द्वेषः^७ अत्रैव संरक्षा भवेत् ॥ ४ ॥

मुद्राल० हे इन्द्र ! एभिः अस्माभिः दृष्टैः पुभिः वीरैः परपुरोडाशादिभिः एभिः इन्दुभिः
पुरोवर्तिभिः हुम्यं दृष्टैः सोमैश्च प्रीयस्त्वम् अस्माकम् अपतिम् दारिद्र्यम् गोभिः स्वया दृष्टैः
पशुभिः अरिणा अश्वपुत्रेण धनेन^८ च निरुन्धानः विपत्तयश्च सुमनाः शोभनमताः भव ।
अपन् इन्दुभिः अस्माभिर्दृष्टैः सोमैः प्रीतेन इन्द्रेण दायुम् उपलपयितारं^९ धायुम् दर्यन्तः
दिसन्तः अथ एव युतद्वेषसः पृथग्भूतपुक्ता भूत्वा इषा इन्द्रदत्तेनात्वेन सम् रभेमहि^{१०} संरक्षा
भवेत्, संरक्षेत्सहीत्यर्थः ॥ ४ ॥

समिन्द्र राया समिषा रभेमहि सं वार्जेभिः पुरुद्वन्द्वैरभिर्षुभिः ।

सं देव्या प्रमर्या वीरशुष्मया गोअग्रयाऽर्धावत्या रभेमहि ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । राया । मम् । इषा । रभेमहि । सम् । वार्जेभिः । पुरुद्वन्द्वैः । अभिर्षुभिः ।

सम् । देव्या । प्रमर्या । वीरशुष्मया । गोअग्रया । अर्धावत्या । रभेमहि ॥ ५ ॥

स्कन्द० सम् इन्द्र । राया पुनःपुनः संसन्दधुतेः प्रतिसंसन्दम् रभेमहि इषाख्यातमनुपमस्यम् । मम्

१-१. 'ध्याये'भेदे ('निर्वा' कु.) 'म' च कु. २. वीरैः सूको. ३. 'इन्द्रेणात्' सूको. ४. लभेयदी'न
अ. ५. 'जा' वा' ('न') 'अ' रि'. ६. प्रपिधानः रि' अ'. ७. प्रसै रि'. ८. 'त' 'ये' रि'.
९. रयेन रि रि'. १०. 'द' 'वि' सूको. ११-११. मासि वि वि'.

रमेमहि सम्पक् लमेमहीत्याशास्महे । हे इन्द्र^१ राया । द्वितीवार्ये सर्वत्राय तृतीया । सह योगलक्षणा वा तृतीया । तैर्वा सुप या वृद्ध वा^२ वशो वा पूजा वेति वाक्यशेषः । धन घनेन वा सह सुखादीना किञ्चित् । सम् इया रमेमहि सम्पक्लभमहि ह्यनन्तम् अनेन वा सह सुखादीना किञ्चित् । सम् वाजेभि इपत्यनेनाजल उषात्तदाद् वातशब्दोऽत्र बलवचन । सम्पक्लभेमहि वलानि बलैर्वा सह सुखादीना किञ्चित् । कीदृशैर्वाजेभिः । उच्यते^३ । पुष्टन्द्रे बहूना कान्ते अभियुग्मि अभिगतद्रीक्षिमि । स्वदीप्या दीक्षिरित्यर्थः । सम् देव्या दापति पौतनार्थः । स्वदीप्या पौतमाना शोतमानया वा सह सुखादीना किञ्चित् । कया इया । उच्यते । प्रमत्या प्रकृष्टया मत्या ज्ञानेन । काष्ठया । शीरुष्ण्या वीरा पुत्रा , ते ह्युष्म^४ क्ल पस्या सा दीरुष्ण्या, तया । बलजसुरसहितया^५ । गोभ्रमया गाबोऽभ्रभूता वस्या सा शौभ्रया प्रधानभूताभिर्गोभिस्तहितया, तया । अस्यापत्या अश्वसहितया । स रमेमहि सम्पक्ल भेमहीत्याशास्महे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्र^१ धनेन सरकथा भवेन अनेन^२ च । सम् रमेमहि^३ च बले बहूना इष्टहारीषे अभिगत द्रीक्षिमि । सम् रमेमहि^४ च देव्या प्रमत्या^५ यस्या वीरा बल भ्रमन्ति तया^६ गोमुलया भ्रमपुत्र्या ॥५॥

सुब्रह्म० हे इन्द्र^१ राया धनेन वषम् सम् रमेमहि सम्पक्लभेमहि । तथा इया अनेन सम् रमेमहि । तथा वाजेन बलै सम् रमेमहि । कीदृशै वाजे । पुष्टन्द्रे पुष्ट्या बहूनाम् आहारार्थे । अभियुग्मि अभिगतो दीप्यमाने । किञ्च देव्या शोतमानया प्रमत्या स्वदीप्या प्रकृष्टपुष्ट्या सम् रमेमहि । कीदृश्या । शीरुष्ण्या वीरा विशेषण सत्रुणा क्षेपणसमर्थे शुभ्रम बल यस्या सा तथोक्ता तया^१ । गोभ्रमया स्वोत्सृभ्यो दानार्थमग्रे प्रमुस्त एव गाबो यस्या सा तथोक्ता तया^२ । अस्यापत्या अश्वसहितया ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चदशो वर्गः ॥

ते त्वा मदा^१ अमदन् तानि वृष्ण्या ते मोर्मासो वृत्रहृत्वेषु सत्पते ।
 यद् अरवे दक्षं वृत्रार्थप्रति वर्हिष्मते नि सहस्राणि वर्ह्यः ॥ ६ ॥

त । त्वा । मदा । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते । मोर्मास । वृत्रहृत्वेषु । सहस्रेषु । यद् । अरवे । दक्षं । वृत्रार्थं । अप्रति । वर्हिष्मते । नि । सहस्राणि । वर्ह्यः ॥ ६ ॥

एवन्द० ते त्वा^१ त्वां सुराणां प्रजा मदा अमदन् । तानि वृष्ण्या अप्रतिप्रति बन्तानैवम् । वर्ह्यः । ते गामाया वृत्रहृत्वेषु वृत्रहृत्वेषु^२ हे सत्पते^३ सतां पालयिषि । यन् वै वारवे ॥६॥^४ (निष ३, १६) इति^५ स्वोत्सृभ्याम् । स्वोत्सृभ्याम् । दक्षं वृत्रार्थं वृत्रहृत्वेषु सत्पतेषु । सदापि इत्यनेन धारय सम्बन्धः । सहस्रानाम्पदयोर्भववचन । उभयवचनत्वेऽपि सत्पत्याप्रवचनो

१. गामि अ २. गामि अ बु ३. गामि मूको ४. तवा तथा मूको ५. वर भवे
 रि ए ६. मद् बु. ७. व रि. ८. मया ल ९. म (व रि. १०. ए. ए. ११. गुणव १२. गुणव
 (१०. रि.) ए ए. रि रि १३. व रि १४. १०. गामि वा ११. ११. व रि १२ बु

न संख्येयचनः । कुत एतत् । दशोत्थेन सामानाधिकरण्यात् । दशसंख्यया च^१ सदससंख्यया परिच्छिद्यते, न तत्संख्येयाः । अतोऽत्र सहस्रसदस्य संख्यामात्रवचनत्वात् वृत्राणीत्येतस्य च तत्संख्येयप्रतिनिर्देशार्थत्वात्^२ षष्ठ्यर्थे द्वितीया । वृत्राणां शत्रूणाम् । अत्रति वृत्राणामिदं विशेषणम्, इन्द्रस्य वा । अत्रिसदस्यपगुपसर्गाः । उपसर्गाश्च पुत्रोवमातरकाः यत्र कश्चिद् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते^३ सत्र क्रियाविशेषणमाहुः । यत्र सत्तु क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते ससाधनां तत्र क्रियामाहुः । अतोऽत्रावच्छिद्यतेर्वातेर्वा ससाधनस्थार्थे प्रतिशब्दः । अत्रत्वनिष्ठमानोऽप्रतिशब्दमानो वेत्त्यर्थः । कस्मै कारये । उच्यते । बर्हिष्यते यजमानाय । कानि दद्यात् । उच्यते । सहस्राणि नि बर्हयः बधकमांसयम् (उ. निघ २, १९) । इत्यत्रसि ॥ ६ ॥

षेडूट० ते त्वा^४ सोमाः अमदन् । तानि वर्धयन्निष्ठानि^५ । के ते इत्याह — ते सोमासः वृत्रहनेषु सत्वां पते ! । यदा रवं स्तोत्रे दद्य सहस्राणि^६ उपद्रवाणाम् नि बर्हयसि यजमानाय शत्रुभिः अप्रतिगतः^७ ॥ ६ ॥

सुद्रल० हे उत्तरे ! सत्वां पालयितः ! इन्द्र ! वृत्रहनेषु वृत्रहनेषु निमित्तमूलेषु सत्सु ते पूर्वोक्ताः मदाः सदकारकाः मरुतः त्वा रयाम् अमदन् अमदवर्द्धं हर्षं प्रापयन् । तानि पूर्वोक्तानि वृक्षा वृष्णाः सेषतसमर्थस्य एव सम्बन्धीनि चक्षुतेहाद्यादीनि^८ हवीषि त्वाममदन्^९ । ते सोमासः प्रसिद्धाः सोमाश्च रयाममदन् । यत् यदा पारये स्तुतिकर्त्रे वर्हिष्यते यज्ञवले यजमानाय दशं सहस्राणि अपरिमितानि पूत्राणि भावरक्तानि उपद्रवजायानि अत्रति शत्रुभिरप्रतिगतस्त्वम् ति बर्हयः स्ववधीः । तदानीमिति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ ६ ॥

**युधा युधुषुषु धेदेपि घृष्णुया पुरा पुरं सपिदं इंस्योर्जसा ।
नम्या यदिन्द्र सख्यां परावति निवर्हयो नमुचिं नाम मायिनम् ॥ ७ ॥**

युधा । युधम् । उप । घृ । इत् । एपि । घृष्णुया । पुरा । पुरम् । सम् । इदम् । इति ।
ओर्जसा । नम्या । यत् । इन्द्र । सख्यां । परावति । निवर्हयः । नमुचिम् । नाम । मायिनम् ॥

स्कन्ध० युधा युधेन युधम् प्रतियोदात्तम् उप न इत् एपि भूते मन्त्रं^१ इत् । उपेदि उपगद्यतसि । य इत् इति यु परपरौ । कथञ्च पुनरेपि । घृष्णुया प्रथमैकवचनत्वात् वाऽऽदेशः । घृष्णुः प्रगतम् । निहृष्टकृत्साभित्यर्थः । न च केवले युधा युधम् । किं तर्हि । पुरा पुरम्^२ चक्षुतेहा^३ शरीरवचनः । शरीरेण च शरीरम् । यो योदा अन्नवान् अरुयुदेनोवागन्तव्यः तं शैभोपगद्यतसि, यो वाडुयुदायं^४ शरीरेण तं^५ शरीरेष्वेत्यर्थः । एयम् इदम् अयुवल्गम् सम् हंसि भूतेऽत्रापि इत् । सम्बन्धवचनसि, ओजसा आहारीयेन यज्ञेन । कदा । उच्यते । नम्या इन्द्रे प्रति प्रणतत्वात् नमी मरुतम् इत्येष्यते । 'प्रावक्ष्यती साप्यम्' (ऊ. ६, २०, ६) इति यथा । प्रावक्ष्ये मरुत्तणेन सह यत् यदा सत्या स्वसद्येन परावति दूरे स्थितम् निवर्हयः इत्यत्रसि नमुचिम् नाम अमुरम् मायिनम् म्भावावन्तम् ॥ ७ ॥

१. हि अ ति. २. "एयया प्रो" कु. ३-३. नास्ति अ कु. ४. ताम् कु. ५. वर्पति वि.
६. 'अम् वि'. ७. 'होः वि'. ८. नास्ति वि मै. ९. च पुत्रो मै. १०. तामरम् मै.
११. नास्ति कु १२. पूष्णः कु. १३-१३. नास्ति कु.

येद्भूट० युद्धेनानुस्यूतमन्वय युद्धम् उपगच्छसि घृष्णुः । पुरेण च पुरम् शत्रूणां सह इदम् विना
त्रयसि बलेन । "अनुयुगेन इन्द्र!" मरुत्गणेन दूरे^१ नमुचिम् नाम असुरम् मायाविनम् निरक्ष
तदानीम्" ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! युयुया शत्रूणां धर्षस्त्वम् युया युद्धेन सम्बन्धम्^२ युधम् युद्धम् उप ग इर एति
उपैव गच्छसि । सर्वदा युद्धशीलो भवसीत्यर्थः । घः पादपूरण । शत्रूणामसुराणाम् पुरा पुंने
भगणेन सह इदम् पुरोवर्ति पुरम् शत्रुनगरम् श्वोत्रया बलेन सम् हंसि सम्यग्विवाशयसि । शत्रूया
पुराण्यभैस्तीरिरयर्थः । हे इन्द्र! त्वम् नम्या शत्रुषु^३ "ममनश्रीलेन सखा सहायभूतेन बलेन परावति
दूरदेशे" नमुचिम् नाम अथवा संज्ञया प्रसिद्धम् भायिनम् मायाविनमसुरम् यद् यस्मात् निरक्ष
नितराम्" आदिशीः । अतः रश्मेवं स्तूपसे इत्यर्थः ॥ ७ ॥

त्वं करंजमुत पुर्णयं वधीस्तेजिष्ठयाऽतिथिम्बस्यं वर्तनी ।
त्वं श्रुता बहुदस्याभिन्तु पुरोऽनानुदः परिपूता श्रुजिश्वना ॥ ८ ॥

त्वम् । करंजम् । उत ॥ पुर्णयम् । वधीः । तेजिष्ठया । अतिथिम्बस्यं । वर्तनी । त्वम् । श्रुता ।
बहुदस्य । अभिन्तु । पुरः । अनुनुदः । परिपूताः । श्रुजिश्वना ॥ ८ ॥

एकम् ० "त्वम् बरजम् करंजनामानमेकमसुरम्" उत पुर्णयम् पुर्णयनामानपरम्" वधीः" तेजिष्ठया
तीक्ष्णतमया वर्तनी वर्तन्त्या धारया । कस्य । सामर्थ्याद्ब्रह्मस्य । कस्यापीष । उच्यते । अतिथिम्ब
अतिथीन् प्रति परिचाकृतया गच्छतीरयतिथिबो दिवोदास इहोच्यते । उत एतद् । "दिवोदासम् अति-
थिन्वम्" (ऋ ४, २१, २) इत्यादिषु दर्शनात् । पृथीविद्वेसाध्यायांवेति वाक्यतोप । सादृश्यंरपुर्णयं
वा पृथी । अतिथीनां परिचरिदुर्दिवोदासनाम्नो राजेश्वर्यविरयर्थः । किञ्च त्वम् श्रुता द्वितीयेकवचन-
स्यापमाकार आदेशः । अतम् बहुदस्य बहुद्वनाम्नोऽसुरस्य स्वभूता अभिन्तु भिन्नदानि ।
का । पुरः नगरानि । कीदृशोऽनुदम्" । उच्यते । अनुनुदः अनुददातीरपनुद, अविप्रमानोऽनुदो
यस्य सोऽनुदः । यदीयं दानं प्राप्तुवात्स्योऽनुक्तुंमपि न शक्नोतीरमर्थः । कीदृशी दूर ।
उच्यते । परिपूताः पूरु प्रेरणे । सर्वैव प्रेरिताः स्वैभ्यः स्थानेभ्यः । भवेनेददपेतम्" प्रयागित-
लोकाः सन्तीत्यर्थः । केन परिपूताः । उच्यते । श्रुजिश्वना श्रुतिश्च नाम राजा विद्वित्" ।
युध । यस्य मन्त्रान्तरेष्वपि दर्शनम्—"त्वं विदुं नृपयं शत्रुचातपथिश्चने नैदधिनाय एषी" ।
(ऋ ४, ११, १३) इति । तेन । अथवा श्रुतिश्चनेति सादृश्यंरपुर्णयं नृवीया । अतिथिबो राजेश्वर्य
त्वं बहुदस्याभिन्तु पुरः इति" ॥ ८ ॥

येद्भूट० त्वम् बरजम् अत्रिच पुर्णयम् अवधी तेजिष्ठया कस्यया दिवोदासस्य रक्षार्थम् । उवा
"रपुर्णयिश्चनः सप्तो बहुदस्य बधीः पुरः अभिन्तु । या श्रुजिश्वना राजा परिपूताः । श्रुतिश्चन"

१. युयुम् २. धनी विं लयं, ए (इ पृष्ठ) विं. ३-२. मयुनेन विं अं. ३. दूरेण स विं अं.
४. अर्धवर्ष विं अं कु. ५. अकथम् वि. ६. नास्ति वि मं. ७-७. मारिण वि । नास्ति मं.
८-८. नास्ति कु वि. ९. एवं बरजनायन्वेयम् अ कु, एवं बरजनायन्वेयम् वि. १०. वर्तन्तनगरं वि.
११. मारपीः कु. १२. "दोऽयम् कु. १३. भवेनेयम् अ कु. १४. विद्वित् अ. १५. नास्ति कु.
१६-१६. अत्रिचन उच्यु विं अं.

शत्रुपुराणवदभ्यावस्थितस्य साहाय्यं कृत्वा न अस्ति^१ 'अनाजुद अपरथाद्भास्य द्वातेति' ॥ ८ ॥

मुहूर्त्त० दे इन्द्र^१ त्वम् करणम् एतत्सज्जकमसुरम् उत अपि च पर्णयम् एतन्नामानमसुरम् अतिगिदस्य एतत्सज्जस्य राज्ञ प्रयोजनाय तेऽपि च्छ्वा अतिशयेन तेऽस्त्रिन्धा वर्तनी चर्तन्धा रात्रुमेरुजुप्रहया शक्त्या वधी हतवानस्ति । तथा अनजुद अजु पश्चात् एति छन्दसीति अजुद अजुचर, न^२ तापः । अजुचररहित एक एव त्वम् श्रुतिना एतत्सज्जन राज्ञ परिपूर्ता परितोऽवष्टया शता श्रवसत्पाका बल्लदस्य एतत्सज्जस्यासुरस्य^३ पुर पुराणि अभिनत् विभिदिपे ॥ ८ ॥

रमेताञ्जनुराज्ञो द्विर्दशाञ्चन्द्रानां सुश्रयंसोपजग्मुषः ।

पृष्टिं सहस्रां नवतिं नवं श्रुतो नि चक्रेण रथ्यां तुष्पदां वृणु ॥ ९ ॥

त्वम् । एतान् । जनुश्राज्ञे । द्वि । दश । अञ्चुना । सुश्रयंसा । उपजग्मुषः । पृष्टिम् । सहस्रां । नवतिम् । नवं । श्रुत । नि । चक्रेण । रथ्यां । तुष्पदां । अवृणु ॥ ९ ॥

स्कन्द० त्वम् एतान् अनराज आत्मीयाना जमानर राज । स्वराज्येषु प्रतिष्ठितान् सव इत्यर्थः । नियत । द्वि दश द्विराजुषा^१ एवा । विंशतिमित्यर्थे । आत् । अञ्चुना द्वितीयार्थे गृहीयैवा । अञ्चुना चन्द्रवर्तिनात् । वैरिणोऽसुरानित्यर्थः^२ । उपजग्मुषा 'अज' (निघ २, १०) इति घननाम । शोभनेन धनेन उाणमुप कर्मण्यप्य^३ ध्यायपेन असुर्देहस्य । उपजग्मुषा अस्मिन्नात् । धनेन समुदात् सत इत्यर्थे । अथवा 'अञ्चुना सुअवसा' इति द्वे अपि गृहीयान्ते समानाधिकरणे । 'बहु' (निघ २, १०) इति तु घननाम । 'अज' (निघ २, ७) इत्यस्यनाम । उपजग्मुष इत्यपि स्वार्थे कर्तव्येन असु । घनवर्तिन शोभनेनाशेनोपगतान् । एवाञ्चनाराणे^४ वा कलुजा क्रोणोपगतात् । सुश्रयंरत्नमणिपयसीकिवादिभन^५ सारभूत कामददत् इत्यर्थे । न च विशातिमेव केरलात् । किं तर्हि । वष्टिम् सहस्रा सहस्राणि नवतिम् च नव च । धृत विरपावसरत्न चनेन एवा सूर्यरथलावचभूतेन तुष्पदा पङ्क्तिर्यर्थे । तुर्गमेन । तीक्ष्णधारितया दुस्सहेनेत्यर्थे । नि अवृणु 'वृणुति' (निघ २, ११) इति कथकर्मा । नियमेनावधीरित्यर्थे । अथेतिहासमाचक्षत— 'अमुना विह प्रहणा दत्तवरावाद्भ्रजस्यावप्या आसन् । तस्मिन् सूर्यरथाचरभपहरप तेषाहन्' इति । तद्वत् दिद्वेष्यते— 'नि चक्रेण रथ्यां' इति । सन्प्रान्तरेऽपि घेतदु ददपते 'क्षमेत वापितेभ्यश्च पुनाप युभते । मुपाव इन्द्र सूर्यम्' (आ ४, ३०, ४) इत्यादी ॥ ९ ॥

येहूट० त्वम् एतान् जनवदानां राज्ञ विंशतिं चन्द्रवर्तिन सुश्रयणा राज्ञ उरभमुप युदाये तदनुचरानां भटानामिय सख्या पृष्टिम् इति । विमुक्तस्यम् न्यवधी चनेन तुष्पतनेन रथ्यायाम् ॥ ९ ॥

१ कच-नां विं २ अथ कु ३ ३ 'पुर परनां ए' ; 'जु' परवात्परत्वं न 'नो' ए शोप
४ नानि मूको ५ 'उज्जु' वि मे ६ 'पुठे कु ति, 'इण म ७ वैराजु' अ ८ मय कर्पा
न ९ 'मावे मूरो १० 'म'गिभ्यु'ल्ल्या' मूको

मुद्रल० हे इन्द्र! श्रुतः विश्रुतः प्रख्यातः त्वम् किः दश विंशतिसंख्याकान्, अथनुना दन्तुदितेन सहापरहितेन सुधवसा एतत्संज्ञकेन राज्ञा युदाथम् उपवस्युषः उपगतवत एतान् पूर्वविधां जनरातः जनपदानामधिपतीन् । पश्चिम् इत्यादिना तेषां राज्ञामनुचरसंख्योप्यते । पश्चिम् कस्या सहस्राणाम् पश्चिम् न्यतिम् नव नवसंख्योचरान् नवति चान् राज्ञ ईदृक्संख्याकान् अनुचरांश्च तथा रथसम्बन्धिना दुष्पदा दुष्पद्वेन । शत्रुभिः प्राप्तुमनात्वेनेत्यर्थः । ईदृशेन चक्षेण नि भवन्द्भ्यवर्जयः । त्वाम् स्तुवतः सुधवसो राज्ञः त्वमथ त्वमागत्य तदीयान् शत्रून् अतीपौरित्वर्थः ॥ १४ ॥

त्वमाधिथ सुधवसं तथोतिभिस्तत्र ग्रामभिरिन्द्र तूर्वयाणम् ।

त्वमस्मै कुत्समतिथिग्वपायुं महे राज्ञे यूने अरन्धनायः ॥ १० ॥

त्वम् । आधिथ । सुध्वसम् । तव । कुत्सिभिः । तव । ग्रामभिः । इन्द्र । तूर्वयाणम् । त्वम् । अस्मै । कुत्सम् । अतिथिम् । आयुम् । महे । राज्ञे । यूने । अरन्धनायः ॥ १० ॥

स्फुट० त्वम् आधिथ पालितवानसि सुधवसम् नाम राजानम् तव योग्याभिः कुत्सिभिः पालितः । किञ्च त्वं न केवलं सुधवसम् । किं तदि । तव योग्यैः ग्रामभिः पालितः हे इन्द्र! तूर्वयाणम् नामापीं राजानम् । किञ्च त्वम् अस्मै तूर्वयाणस्यायमन्वादेशः । तादृश्ये चात्र चतुर्थी । अथ तूर्वयाणत्वात्पाद स्वसत्त्वं कुत्सम् नाम मथिम् अतिथिग्वम् अतिथीन् प्रति परिचरितृत्वोत्पत्त्यात् दिवोवासे नाम राजानम् आयुम् च दर्शयति । पुत्रम् । कीदृशापासै । उच्यते । महे महते राज्ञे यूने उच्यते । अरन्धनायः 'रन्धतिर्वधयते' (या ६, १९) । आत्मनो वधान्तरी । तूर्वयाणस्य कार्येषु नियोगार्थं कुत्सादीनामि स्ववतोऽकार्षीतिर्यर्थः ॥ १० ॥

स्फुट० त्वम् अरक्षः सुधवसम् राजानम् तव कुत्सिभिः । तथा तव ग्रामीः इन्द्र! तूर्वयाणम् च त्वम् अस्मै सुधवसे महते राज्ञे यूने कुत्सादीन् श्रीन् वधामनयः ॥ १० ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! त्वम् तव कुत्सिभिः त्वदीयैः पालितः सुधवसम् पूर्वोक्तं राजानम् आधिथ राशिप । तथा तूर्वयाणम् एतन्नामानं राजानम् तव ग्रामभिः त्वदीयैः आचरतैः पालकैः इतीरादितेति शेषः । किञ्च त्वम् महे महते यूने उच्यते अस्मै सुधवसे राज्ञे कुत्सादीन् श्रीन् वधामनयः अरन्धनायः वधामनयः ॥ १० ॥

य उदूर्चिन्द्र देवगोपाः सस्यांस्ते शिवर्तमा असांम् ।

त्वां स्तोपांम् त्वया सुवीरा द्राधीय आयुः प्रतरं दर्शानाः ॥ ११ ॥

ये । उदूर्चिन्द्र । देवगोपाः । सस्यांस्ते । शिवर्तमा । असांम् । त्वाम् । स्तोपांम् । त्वया । सुवीराः । द्राधीयः । आयुः । प्रतरम् । दर्शानाः ॥ ११ ॥

१. नाभि वि. २. नाभि ई. ३. शिवो मू. ४. सुवराय वि ई. ५. तदीयं मू. ६. अदूर्चिन्द्र वि. अदूर्चिन्द्र कु. एतन् अ. ७. दीनयति अ. ८. 'दूर्चि' ई. अ.

एकम् ० ये वयम् उन्वि क्वच स्तुतौ । उदृत्वा स्तुतिर्वस्मिन् त्वा उदृग् यत्, तत्र । अथवा 'सुदु सुवीर्यं' यश्म्यासुर उदवम्' (सि ५, ७, ४, १६) इति प्रियेषु प्रयोगदर्शनात् उदकन्द समाहितवचनं । उदचि समाप्तौ । कस्य । सामर्थ्याद् यत्तस्य वा स्तुतीना वा । हे इन्द्र! देव गोषा देवा गोक्षारो येषां ते देवगोषा । सर्वदेवैः पाल्यमाना इत्यर्थः । सदाय ते तव शिवनमा मुह्यतमा । सुखकरीणा स्तुतीना कर्तार इत्यर्थः । अस्मान् भवामः । यच्छन्दोऽप्युते स्वच्छन्दोऽध्याहार्यं । ते त्वाम् स्तोषाम् नित्यं त्वा स्तुषाम् इत्याशास्महे । त्वा हेतुना त्वीया । त्वा हेतुना सुवीर्यं धोमनीर्वीर्यैका । त्वदनुग्रहाप्योभवे गुत्रैः पौत्रैश्च युक्ता इत्यर्थः । श्रापय भद्रिःशपेन दीर्घम् आयु जीवितम् प्रतरम् प्रकृष्टतर श्लाघ्यम् दयाना धारयन्त । चिर श्लाघ्य च जीवन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

येहूट ० दे वयन् उदके वैषैर्गुप्ता सहाया, ते अरपन्त कल्याणा अशुभ । ते वयम् त्वाम् स्तुषाम् । त्वा सुदुना दीर्घतर च आयु प्रकृष्टतरम् दयाना इति । अन्नपुत्रपौराशासनम् ॥ ११ ॥

सुदुल ० हे इन्द्र! देवगोषा देवैश्च त्वया रक्षिता ये न वयम् सत्त्वाम् उदचि उरुदृष्टेनोषति त्वयि शिवतमा अतिमुक्तिम् अस्मान् भवामः । किञ्च त्वा सुवीर्यं सुदुनरन्त सन्त वाम् स्तोषाम स्तवाम् । कीरसा वयम् । श्रापय आयु प्रतरम् दयाना दीर्घतर जीवन्त प्रकृष्टतर धारयन्त ॥ ११ ॥

इति प्रथमाहके चतुर्थाध्याये शोचशो वर्गः ॥

[५४]

मा नो अस्मिन् मेषान् पूतसंहसि नृहि ते अन्तः श्वंसः परीणशं ।
अक्रन्दयो नृघोत्रे रोह्वद् वना कृषा न क्षोणीभियसा समरत ॥ १ ॥

मा । नृ । अस्मिन् । मेषान् । पूतःपु । अहंसि । नृहि । ते । अन्तः । श्वंसः । परिणशो ।
अक्रन्दय । नृघो । रोह्वत् । वना । कृषा । न । क्षोणी । भियसा । समर । आरत ॥ १ ॥

एकम् ० मा न १ मेति प्रतिषेधात् न इति च कर्मधुतेर्षांयत्रियाध्याहारः । मा त्पाश्री न अस्मान् । अस्मिन् हे मेषान् । वृन्नु सहस्रात्मनासैतत् (सु निप २, १७) । प्रकृष्टतरस्य स्थानेऽत्र बहुवचनम् । सहस्राम् अरति पापे अत्यन्तभयानके । किं कारणम् । उच्यते । नृहि ते अन्तः श्वंसः इत्यस्य पराणते अतिर्घातिकायां (सु निप २, १८) । इत्यर्थे चाय क्वत्रत्यथ । श्वन्तर्षात्र इत्यर्थः । त्वाप्यु श्वस्य इत्यर्थः । किञ्च अक्रन्द शब्दवर्तीर करो अकार्यानां नद्यः यदग्राया नदी । रोह्वत् स्वर्गपितृनुत्सर्षं शब्दं श्वंसं वना 'वन्म्'

१ इति मूको २ वचने ति ३ वचने मूको ४ नाति कु ५ रूपम् मूको.
६ 'दीर्घं' अ ७ उदृत्विस्मिन् त उदृत्त वजे वे अ ८ त्वाव वि' अ' कु ९ 'त्वा
द्वानासालाश्रीणां सुवीर्यं कर्तार वि' अ' १० 'त्वा वि' ११ रूपं वि'
ल मं. १२ 'प्रापयन्' कु १३ 'एव' मूको १४ नाति मूको १५ 'स्तुते' मूको १६ न
अस्मिन् मूको
न ५३

(निघ १, १२) इत्युदकनाम । वृतीयावहुवचनास्यापमाकार आदेशः । वनेऽदकैर्गैत्रम् । वृत्ति-
 लक्षणेऽदकैरापूरयन् शब्दवृत्तीः^१ नदीरकरोः करोषि वेत्यर्थः । एतच्च कर्म कुर्वतो भवतः कथा
 कथम् न क्षोणीः सात्विकिका वाचः^२ । भियसा^३ भयेन सम् भारत समित्येप नितिरिधेतव स्थाने ।
^४अदिर्गत्यर्थः । मेयाश्चिर्गताः निर्गच्छन्ति वेत्यर्थः । अथवा समित्येप स्वार्थ एव । सामर्थ्या
 त्वम्येन सह सहविरभिरेवा । कथमन्वेन सह इत्त सहसाः^५ । कथं त्वत्तो न नष्टा न नश्यन्ति
 वेत्यर्थः^६ ॥ १ ॥

येङ्कट० मा अस्मान् अस्मिन् सहप्रामेयु जवमाले उपद्रवेऽप्याक्षीः । नहि^१ ते बलस्य पर्यन्तः^२
 केतच्छिदपि घ्वाप्तुं शक्यः^३ । स त्वं नदीः वना उदकानि प्रन्द्वयसि रोरुयमाणः । कथं
 न^४ प्रियन्वस्तिन्नः तव भयेन सहच्छन्ते । अथादीन्द्रस्य मूमयो विष्टतास्तिन्नन्ति ॥ १ ॥

मुद्गल० "मा नः" इत्येकादशर्थं चतुर्थं सूक्तम् । पश्यद्दमीनवम्येकादश्वः त्रिपुमः । शिष्टाः ॥
 जगत्तः । सम्प श्रुतिः । इन्द्रो देवता^१ ॥

हे मघवन् ! जनवन् ! इन्द्र ! अस्मिन् परिदृश्यमाने अंश्वसि पापे वृत्तु इत्यनाहु पापफलभूतेषु
 सहप्रामेयुषु च नः अस्मान् मा प्रक्षिप्सीरिति श्रेयः । अस्मान् ते तव शक्तः दक्षस्य अन्ता
 भवसानम् परीणते पशितो घ्वाप्तुम् नहि शक्यते । सर्वोऽपि जनः स्वदीपबलमतिक्रान्तिं न
 शक्नोतीत्यर्थः । अस्मावम् अन्तरिक्षे वर्तमानः रोदवत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् नद्यः नदी वना
 वासमन्वन्दीपुदकानि च अमन्दयः शब्दयसि । क्षोणीः क्षोण्यः । 'क्षोणी' (निघ १, १) इति
 प्रथिवीनाम । तदुपलक्षिताः प्रयोऽपि लोकाः भियसा त्वन्नयेन कथा कथम् न सम् भारत न सत्प्रच्छन्ते ।
 स्वदीपबलमपलोच्य प्रयोऽपि लोकः विभ्रष्टीति भावः ॥ १ ॥

अर्थां शुक्रायं श्वाकिने शचींमते शुष्वन्तमिन्द्रं मह्यन्मुभि ष्टुहि ।

यो धृष्णुना श्वसा रोदसी उभे वृषा धृपत्वा धृपमो न्युञ्जते ॥ २ ॥

अर्थ । शुक्राय । श्वाकिने । शचींमते । शुष्वन्तम् । इन्द्रम् । मह्यन् । अभि । स्तुहि । यः ।
 धृष्णुना । श्वसा । रोदसी इति । उभे इति । वृषा । धृपत्वा । धृपमः । निऽन्युञ्जते ॥ २ ॥

स्कन्द० "अर्थ इत्यात्मन एवाभ्यन्तरात्मनः प्रेषः" क्रतियन्न्तरस्व ता । स्तुहि हे अन्तरात्मन् । श्रुतिम् ।
 यः । श्वाय द्वितीयार्थे पृथाकनुच्यैः । शकमिन्द्रम् श्वाकिने शक्तिमन्तम् शपोषो कर्मवर्त्त
 वा प्रसावन्त वा । मा च "विप्लव्यं निरादरं" वा । किं तर्हि । शुष्वन्तम् इन्द्रम् । श्वाकिने
 सादरं "वा सन्वमित्यर्थः" । स्वयमपि च मा निरादरः । किं तर्हि । मह्यन् मह पृथायाम् ।
 ममत्काराप्रतिपुत्रकल्पादिना एवम्^१ अभि स्तुहि । यः इन्द्रः किं करोति । उच्यते । यः धृष्णुना
 शपृणामभिभवित्वा श्वसा कथेत्^२ रोदसी उभे अपि वृषा श्रुतिता एववा श्रुतिरूतेन । वृष्टिप्रदानेनेत्यर्थः ।
 य एव मह्यन्^३ । किं तर्हि । धृपमः पुनश्चुनर्वर्षिता । "वर्षनीक मृदेत्यर्थः" । न्युञ्जते 'श्रुतिः

१. एनीशतचनस्य" इति. २. शपृणामभिः अ. ३. वाह् युको. ४. "वया वनेने अ. ५-५. शानि
 नि. † शानि अ. ‡ शानि अ कु. ६. न कु. ७. वर्षन्ते कु. ८. शपृव कु. ९. यः रि.
 १०-१०. शानि रि म. ११-११. शानि अ. १२-१२. निवष्टयति" इति. १३-१३. शपृणामि" इ.
 १४. एवम् अ. १५. शानि इति. १६. "विः" इति. १७-१७. "वर्षनीके" अ.

प्रसाधनकमां' (वा ६, २१) । प्रसाधनं च भूषणे मयीकरण वा । निवमेन प्रसाधयति । भूषयति म्वये वा वृत्ते इत्यर्थः । उभयमपि द्वेत्त्वं वृष्टिप्रदानेन चावापृच्छिष्योतिन् वरोति ॥ २ ॥

घेङ्कट० उच्चारय' स्तोत्रम् एवाय सहायाय' प्रजावते, शृण्वतम् इन्द्रम् पूजयन् अभि स्तुति । य दामृणामभिभारिशा' वरेण उभे चावापृच्छिष्यो प्रसाधयति' वर्षमतीक भूषण भूपतेन चेति ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अश्वर्यो' साक्षिने जनिमुक्ताय शरीरते प्रजावते शवाय इन्द्राय अर्चं पूर्वविधम् इन्द्र पूजय । किञ्च स्तुती शृण्वतम् समीचीना इय स्तुतिरिति जानन्न स्य इन्द्रम् महयत् पूजयन् अभि स्तुति भाभिमुख्येन तस्य स्तोत्रं कुर । य इन्द्र' इत्युक्ता दामृणा वर्षेण शकता वरेण उभे रोदशां चावापृच्छिष्यो भूषते निवृत्तां प्रसाधयति । ॥ इन्द्र वृषा सेचनसमर्थ इत्या भूपतेन वनेनैव सेचनसामर्थ्येन वृषा वर्षिता कामान्वा ॥ २ ॥

अर्चां द्विषे वृहते द्युष्यं^१ उचः स्वर्शत्रुं^२ यस्य धृपतो धृपन्मनः ।

वृहच्छत्रु असुरो वर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि पः ॥ ३ ॥

अर्चां । द्विषे । वृहते । द्युष्यम् । उचः । स्वऽशत्रुम् । यस्य । धृपत । धृपत् । मनः । वृहत्ऽशत्रुम् । असुर । वर्हणा । कृत । पुर । हरिभ्याम् । वृषभ । रथ । हि । स ॥ ३ ॥

स्पन्द० अर्चं अर्चतिरयं सामर्थ्यादुच्चारणार्थं । आत्मन एव पापमन्तरात्मन प्रिय । उच्चारय हे मन्तरात्मन् । दिवे वृहते तावद्वेषेणुष्पीकते । दीप्तय महत्त्वचेन्द्रयापार्थ । द्युष्यम् वदस्य निमित्तम् । वृहद्विक्रमिस्त्वर्थः । यय स्तुतिरक्षणम् । स्तुयमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते^१ । अत एवमुच्यते—उच्चारय इन्द्राय द्युष्य वच इति । यस्य इन्द्रस्य । किम् । उच्यते । एवमन्म क्षत्रमित्यपत्तिमरीड वलनाम दृष्टमन् । स्ववर्षं परावशितम् । यस्य वृत्त दामृणभिमवत धात् वृष्ट प्रगतमन् मन । यस्य वरेण दामृन् प्रतो' न कुतश्चिन्मनो' विभेतीत्यर्थ' । वृहच्छत्रुा 'रथो हि प' इति तच्छब्दमुत्प्रेष्यन्तोऽभ्याहार्य । यो वृहच्छत्रुा 'श्व' (निघ २, १०) इति धननाम । महाशम असुर वृष अश्वो वा वक्ति वर्हणा कृत वर्हिर्हृत्त्वर्थः । इन्द्रस्य वेदं विरोधम् । परिवृद्धेन्द्रेण कृत । अथवा वर्हणा हिंसोच्यते । निर्वृत्पतेवंपक्रमत्वात् (द्व निघ २, १५) । वर्हणया हिंसया कृत । कदा । उच्यते । पुर हरिभ्याम् प्राक् हरिवासरमात्सेन तदीय स्थानम् । कृत्वात्सर्वैः^३ सजेत्सर्वैः । कीटश्च । उच्यते । एवम वर्धिता । कर्त्तु इत्यर्थः । न च केवल कर्त्तु । ॥ तर्हि । रथः हि स रथो वृहतेर्गतिक्रमणे गन्ता इत्येच्यत । हिंसदृष्टार्थे । इतिहा य स कृत । आत्मनोऽनुगन्ता य स कृत इत्यर्थः । अथवा रुदिवत्तद्रथवा'दो रर्षेचन पदान्तरणीतमर्थः^४ । रथवाइच स कृत । रथेन च स सेवक कृत इत्यर्थः । अथवा वृहच्छत्रुा इति द्युष्यमाणत्वाच्छत्रु स्वगपित्नुलक्षण शब्द इत्यभिप्रेत । असुर इत्यपि प्रसाधत्वात् प्राणवत्त्वाद्वा मेध उच्यते । वर्हणाशब्दे वचनचन^५, निवर्हणतेवंपक्रमत्वात् । वेदेन्द्रेण

१ हे जन्तुः प्रथमं उच्चारं वि' अ' २ अशत्रुम्' कु ३ 'विता वि' लघु कु 'भक्ता म' ४ 'यनि संप्रो कुरुते वि' ल' ५-७ नास्ति वि ६ वधते अ लि ७ धन् सूको ८ 'मन्ता सूको ९ विनेता' अ कु १०, स्वस्थान खेनेन सूको ११ 'यस्तु अ १२ 'गच्छतु कु १३ विविधचन सूको

महान् स्तनवित्तुलक्षणामन्दो मेघो वधेन प्राक् हरिप्राप्ते दूरस्थेनेन सता वृषभ इत् ।
 वृष्टिप्रद इत् इत्यर्थे । मा च मस्था कियानय पुरपकार इति । कि कारणम् । एषो
 दि स हि-मन्दो यस्माद्धर्षे । 'यस्मात् एषो रक्षिता' गन्ता नष्टा स मेघः । मघृत्वान् च
 दुर्दम इत्यर्थे ॥ ३ ॥

येद्वेट० उच्चारय दीप्ताय महते ध्वनिमित्तम्^१ वच अनादितपरबलम् यस्य शयून् धर्मण
 एष्टम् मन । महाकीर्ति शत्रूष्यम् अस्तिवा शत्रुपरिवर्धणार्थं तस्येन्द्रस्य रथ कामाना
 धरिता अश्याभ्या पुरस्त्रियते स्तोत्राणामिति^२ ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे सौत ! दिव वीक्षाय वृष्टते महते इन्द्राय श्यम् 'शयम्' (निघ २, ६) इति पुलनाम् ॥
 साऽशु श्यम् । तादात स्तुतिरक्षणम् वच अर्च उच्चारय । यस्य इन्द्रस्य धृतत शयून् धर्मण
 स्वभनम् स्वभूयस्त्वत् मन धन एष्टं भवति । दि स स हि खलियन् वृष्ट्या
 प्रभूयसा भनुर शत्रूणा विरसिवा वर्धना शत्रूणा विवर्धयिता हरिभ्याम् अश्याभ्याम्
 पुरस्कृत धृतत धृषभ कामाना धरिता रथ रक्षणसीक ॥ ३ ॥

एवं विधो वृहतः सानुं कोपयोऽनु त्मना धृपता शम्बरं भिनत् ।

यन्मापिनो मुन्दिनां मुन्दिनां धूपच्छितां गर्भस्तिमशनिं पृतन्यसिं ॥ ४ ॥

त्वम् । दिव । बृहत् । सानुं । कोपय । अर्च । त्मना । धृपता । शम्बरम् । भिनत् । यद् ।
 मापिनं । मुन्दिनां । मुन्दिनां । धूपत् । शिताम् । गर्भस्तिम् । अशनिम् । पृतन्यसिं ॥ ४ ॥

स्कन्द० त्वम् दिव पद्यसुरा अदि सुलोकेकदेवतासिन् एव ततोऽत्र सुशब्दो सुलोकायचन एव । अय
 न, ततो दीप्तयचन । त्व सुलोकाय दीप्तस्य वाऽसुरपुरस्य बृहत् महत् साऽसु सन्निभते
 प्रदेवस्य कोपय अग्रगणति । 'किञ्च त्मना' कात्स्न्यैव रश्म धृता एष्टेन विद्वान्नेन मनसा धन्यम्
 माम अमुरम्भव भिनत् अवाभिनत्' अत्रभिनवान् । पूर्णाष्टवानित्यर्थे । कदा । उच्यते । यद्
 यद् मायन मायावत् 'अदिन' 'अम्दा अन्तेर्धृदुभावक्रमेण' (या ५, १५) । अयन्तत
 यत्ना परबलाना मृदुर्नु । मायावत् अस्यन्ते च अलपत शम्बरस्य अमृतागिर्यर्थे । मन्दिना
 मन्दिनार्थिकर्मा (दु या ३, १४) । स्तुतिमत्ता स्तुत्येन वज्रेण मनसा वा । धूप एष्ट वि शयून् गिताम्
 निदितां तीक्ष्णाम् यदभिनम्' बाहुनायैवत् (दु निघ २, ४) । तारप्यारवप्राऽतनी वरीत ।
 बाहुभ्याम् अतानिम् शक्तिम् पृतन्यसि अष्टक्य योषितवाद् । यदाऽऽनिहस्तन दन्तेन
 सहापुष्पया^३ इत्यर्थे ॥ ४ ॥

येद्वेट० त्वम् दिव महत् समुत्थित मेघम् अकोपय । अयमित्तवान् आरामनेव धर्मविदां^४

१-१ यस्मात् इति अ, यस्मात् इति रक्षिता कु यस्मात् इति (ला ति १ यस्मात् कु. २ 'यद्
 यस्मात् इति' अ^३ ४ स्तोत्राणां ति अ^३. ५ मापि कु ६ ६ किम् । त्मना कु विद्यात्
 अ ति ७. मापि अ ति ८-८ कुत्त । इत्ये इन्द्रं कु ९ गिरम् तन्त्र अ. १० एतन्ना
 अ कु; मारुतय ति ११ 'किञ्च ति' अ^३ कु लर्षे

शम्बरम् असुरम् । यदा मायाजलोऽन्यान् स्वहृतेन सृष्टुर्कृत्वा हृतेन मनसा धृष्ट तीक्ष्णा
शरूणा गृहीताम्^१ अञ्जलिम् अयोधय । तदानीमिति यदा वाहुमञ्जलि^२ चेति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! तम् ब्रह्म महत् दिव्य सुलोकस्य सानु समुच्छ्रितम् उपरिप्रदशम् कोप्य
शक्यस्य । धृष्टा शरूणा धर्षयिता त्वना आत्माना स्वयमेव शम्बरम् दृष्टस्मभ्यम् असुरम्
अनाभिमत अवधी । गत् यदा नन्दिन शरून् जेतु सृष्टुभाव प्राप्तान् मायिन मायाविनोऽसुरान्
मन्दिना हृतेन धृष्ट् पृथवा प्रामास्य प्राप्नुवता मनसा युचस्त्वम् श्रिताम् तादृशाहृताम्
गमरितम् हस्तेन गृहीताम् अञ्जलिम् यज्ञम् पृष्टवसि वान् असुरान् जेतु श्रुतनारूपणञ्छति ।
साद्र मति देवपसत्त्वर्थे । तदानीं गृहीतो दिव सानु कोपय^३ इति पूर्वोक्तव्य ॥ ४ ॥

नि यद् वृणाक्षिं श्वसनस्यं मूर्धनि शुष्णस्य चित् त्रिन्दिनो रोरुयुद् वना ।
प्राचीनेन मनसा वर्हणाऽपता यदृषा चित् कृणवुः कस्तत्रा परिं ॥ ५ ॥

नि । यत् । वृणाक्षि । श्वसनस्यं । मूर्धनि । शुष्णस्य । चित् । त्रिन्दिनं । रोरुयुद् । वना ।
प्राचीनेन । मनसा । वर्हणाऽपता । यत् । अय । चित् । कणर्थ । क । त्रा । परिं ॥ ५ ॥

स्कान्० यत् यस्मात् नि वृणाक्षि^१ पूर्वति, वृणाक्षि^२ इति वचनार्थे पाठान् वधार्थोऽयम्
(तु निघ २, १९) । एष्ट भूते काल इष्टव्य । विपन्नेन हृत्वाभसि । श्वसनस्य श्वासकारिण ।
महाश्वसनस्येति । मूर्धनि द्वितीयार्थे सप्तम्या । मूर्धान् महत्कम् । कस्त । उपमते । शुष्णस्य
शुष्णनाजोऽसुरस्य । चित् शब्दस्तु पदपूरण । कीदृशस्य । त्रिन्दिन अत्यन्तबलत्वात् परबलाना
सृष्टुर्कृत् । अत्यन्तबलवत् इत्यर्थे । रोरुयुद् शब्द कुर्वन् । वना 'नहि मे अत्यध्या न
स्वपितिवन्वति' (ऋ ८ १०२, १९) इत्यादिप्रयोगदर्शनात् वनशब्दलोकावचन । वृतीये
कवचनस्य षाप्य 'आ आदितो' इष्टव्य । तीक्ष्णव बलेण । बभूवचनो वा^४ सामर्थ्याद्वनशब्द ।
धयेन^५ प्रहृष्टित्यर्थे । किञ्च प्राचीनेन प्रागङ्घ्रितेन गतन अपराधमुख^६ । अस्ताहृतेत्यर्थे । केन ।
मनसा । कीदृशम् । वर्हणापता सृष्टिमता हिंसापता वा । यत् यस्मात् अय पिय अघापि कृणव
कतोपि ईदृशानि कर्माणि । यस्मादिति वचनात् तस्मादित्यध्याहार्य^७ । तस्मात् क त्वा परि
परिशब्दोऽप्यर्थे । कस्तनाधिक अन्य, क^८ तपोपति । सर्वस्य त्वमुपरीत्यर्थ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० नि, वृणाक्षि, सानु, श्वसनकारिण, शुष्णस्य, आदित्यस्य शोचयितु पूर्वति, सृष्टुर्कृत्^१ विश्वकर्मा
उद्भवानि तारूपमान शश्वभिभवमुक्तेन सृष्टिमता मनसा यत् हदानीम् मन्वेतत् कृणोपि
शुष्णाहुदवाहरणम्,^२ त त्वा^३ क परिभवति ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! इवम् रोरुयुद् शम्बरस्य शम्बरम् श्वसनस्य अञ्जलिम् श्वमितीति श्वसने वायु,
तस्य त्रिन्दिन स्वकीयनिर्गमे आश्रयणादीन् सृष्टुभाव प्राप्तान् शुष्णस्य चित् रसाना शोचयितुरा
दित्यस्यापि मूर्धनि उपरिप्रदेते वना वनासृष्टकानि यत् यस्मात् नि वृणाक्षि आवर्गयति

१ सृष्टुर्कृत् ल अ^१ अ^२ २ 'दोषि' वि' लप 'शनी' वि' ३ यद्यपि ल दि^१ अ^१

४ कोप मूको ५५ आदितो अ वा शोचते कु वि ६ आसि मूको ७ वनेन अ ८ अपरुधेन
ति ९ 'शर्मन्' ए प्रोथ १० आसि कु वि ११ सृष्टुर्कृत् वि' लप कु अ^२ १२ गानि कु
१३ ता वि' लप

प्रापयसीत्यर्थः । चातुना सूर्यकिरणैश्च वृष्टा आपः सूर्यस्वोपरि पुनरवस्थाप्यन्ते । तत्रैवावस्थापन-
मिन्द्रः करोतीत्युपसर्ष्वेते । प्राचीनेन प्रकर्षेण गन्ता । अपराद्भुक्तेनेत्यर्थः । बर्हणावता बर्हणा गच्छन्ते
द्विता तद्वता । वर्ष्यभूतेन गवमा युक्तस्त्वम् यत् यस्मात् जग चित् अद्यापि कृणवः परमंशते
सूर्यस्वोपरि भौमान् रसान् धवस्थापयसि वर्षासु च वर्षयसीति । यस्मादेतत् कुरुषे तस्मात्
कारणात् त्वा त्वाम् परि उपरि वः वर्तते, न कोऽपीत्यर्थः । अतस्त्वमेव सर्वोधिक इति भावः ॥५॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

त्वमापिथ नर्यं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीति वृथं शतकृतो ।

त्वं रथुमेतशं कृत्व्ये धने त्वं पुरो नवति दम्भयो नव ॥ ६ ॥

त्वम् । आशिम् । नर्यम् । तुर्वशम् । यदुम् । त्वम् । तुर्वीतिम् । वृथ्यम् । शतकृतो इति शतकृतो ।
त्वम् । रथम् । एतशम् । कृत्व्ये । धने । त्वम् । पुरः । नवतिम् । दम्भयः । नव ॥ ६ ॥

स्कन्ध० त्वम् आशिय पाण्डित्यात्मसि । नर्यम् नरेषु मयं 'साधुं वा । मनुष्यं' मनुष्यद्विष्टं वैत्यर्थः । कम् ।
दुर्वशम् नाम राजानम् अपि वा । यदुम् च । त्वम् एव तुर्वीतिम् नाम राजानमपि वा
अशुरैः मगाथ उदके प्रक्षिप्तं गाथकरणेन पाण्डित्यात्मसि । तदेतन्नोभा अपि मथयति— 'दुर्वीति'।
गाथं तुर्वीतिः वः (अ १, ११, ११) इति । त्वमेव कथम् मामापरं राजानमपि वा
पाण्डित्यात्मसि हे शतकृतो । त्वम् रथम् एतशम् । अत्रेतिहासमाचक्षते— 'संप्राप्तेऽशुराः सूर्यस्य
रथं भद्रपुमैश्चन्द्र मयं चापहृतम् । ताविन्द्रो रक्षितवान्' इति । तदेतदुपपत्ते— त्वमेव
रथं चैतदा च पाण्डित्यात्मसीति । 'एतशः' (निच १, १४) इत्यथनाम । 'कस्य । सूर्यस्य ।
शुच एतत् । इतिहासात् । ' प्रितसं सूर्यं परपृथानम्' (अ १, ११, १५) इति मन्त्रान्तरे वरणात् ।
शिमर्थम् । इत्ये 'दृषी' (निच २, १) इति कर्मनाम । कर्मणे । धने निमित्ते एवा सखमी । धनार्थं
या कर्मैत्यर्थः । कसमत् पुनस्तत् । सद्ग्रामः । सद्ग्रामार्थमथरथी पाण्डित्यात्मैत्यर्थः । अथवा
इत्यप्यशम् । कर्मैत्यर्थः । सप्तमी चैवा । धनार्थं चः कर्मैत्यर्थः सद्ग्रामः तत्रैत्यर्थः । त्वम् एव पुत्र
मगराणि दम्भयः दम्भातिर्कथकर्मा (अ निच २, ११) । स्वार्थे च लिच् छान्दसत्वात् । विष्णुनादितो
हतजानसि । कर्मताः । नवतिम् च नव च । कस्य स्वभूताः । शम्भरस्य । पुत्र पुत्रम् ।
'इन्द्राविश्व ईदितः सम्भरस्य नव पुरो नवति च इन्विष्टम्' (अ ७, १५, ५) इति
मन्त्रान्तरेषु दर्शनात् ॥ ६ ॥

पेड्डट० त्वम् अरक्षः नर्यादीन् धीन् पञ्च शतकर्मन् । तया कर्मार्हपाननिमित्तम् त्वम् एतत्त्व रथम्
एतशम् यावः । त्वम् पुरः नव नवतिम् यापि अनाजयः । पृतेषां रक्षणप्रकारमित्यत्रतो वदयति अथ
इति ॥ ६ ॥

मुड्डट० हे इन्द्र! त्वम् नर्यादीन् राज्ञः आशिय ररक्षिव । तया हे शतकृतो । बहुविधकर्मन् । त्वम्
वज्रम् परपृथकम् तुर्वीतिम् तुर्वीतिनामाने राजानम् आशियैत्यर्थः । अपि च त्वम् रथम्

१-१. आशि ति. २-२. इत्ये कर्मणे च कृः 'नरे--नं इत्ये' ति. ३. 'नव'
धने निमित्ते ति. ४. आशिय ति. ५. अरक्ष वि० लक्ष्. ६. नर्यादीं वज्र इत्ये. ७. नव ति.
८. आशि ति० लक्ष्. ९. 'ते' ति. १०. आशि मूको.

रंहणस्वभावमेतत्संज्ञम् ऋषिम् एतन्नाम् एतत्संज्ञकम् घने घनविमिते सद्प्रसंगे कृत्ये कर्तव्ये सति आविधेति शेषः । तथा त्वम् शम्बरस्य नवतिम् नव नवोत्तरनवतिसंख्याकाः पुरः पुराणि दन्मयः म्यनीनसः ॥ ६ ॥

स धा राजा सत्पतिः शूशुवज्जर्नो रातह्व्यः प्रति यः शासमिन्वति ।

उक्था वा यो अभिगृणाति राधसा दानुरस्मा उपरा पिन्वते दिवः ॥ ७ ॥

राः । शू । राजा । सत्पतिः । शूशुवत् । जर्नः । रातह्व्यः । प्रति । यः । शासम् । इन्वति ।
उक्था । धा । यः । अभिगृणाति । राधसा । दानुः । अस्मै । उपरा । पिन्वते । दिवः ॥७॥

स्कन्द० सः राजा सत्पतिः सर्वां पालयिता शूशुवत् सर्वाभिवृद्धिभिः वर्धते । जनः 'पद्म जना' इति मनुष्यनामसु पादात्मसुप्पदानैतत् (छ. निघ २, २) । अन्यो वा मनुष्यः । रातह्व्यः दत्त-इधिष्कः । दः प्रति शासम् इच्छत्य जगतः 'शासितुस्वाप्तास इन्द्रः' स प्रति इन्वति इन्वतिर्गणिकर्मा व्याप्तिकर्मा वाच्यम् (छ. निघ २, १४; १८) । गच्छति व्याप्नोति वा । प इन्द्रं वृत्तेन हविषा उपसर्पति व्याप्नोति वेत्पर्यः । 'उक्था वा' उक्थयान्त्ः सोमवचनः । तृतीय-पदुक्थयन्त्वापमाकारः । सोमैः वा यः अभिगृणाति अभिष्टौति । न च शूशुवदेष केवलम् । किं वरिं । राधसा दानुः अस्मै राधसा इतीरथन्तकक्षणे' तृतीया । तृतीयानिर्देशाद्वा योग्यक्रिया-व्याहारः । दानुरिति श्लगिस्तुच्छक्षणा माध्यमिका वस्तुष्यते । घनेन युक्तापासौ माध्यमिका याक् । उपरा मेघनामैतत् (छ. निघ १, ९) । द्वितीयापदुक्थयन्त्वापमाकारः । मेघान् पिन्वते पिन्वि' सेचनार्थोऽन्वर्गोत्तरवर्धेध इष्टयः । सेचयति । प्रक्षालयतीत्यर्थः । दिवः सुलोकात् । घने चास्य भवति, 'मेघादप्य गन्तव्यो वर्धन्तीत्यर्थः' ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सः शूशुव जन्ः राजा सर्वां च पतिः वर्धते दत्तइधिष्कः, यः शासितारमिन्द्रम् प्रति गच्छति प्रीणयति वा । 'अ वा' उक्थयानि अभिवदति सद्' हविषा', दत्ता अस्मै दिवः सक्तानात् भ्रात्राणि दोषि ॥ ७ ॥

मुद्गल० सः प ह शूशुव जन्ः जातः राजा राधसाः सत्पतिः सर्वां पालयिता पालनानः शूशुवत् आरमानं वर्धयति, यः इन्द्रम् प्रति रातह्व्यः दत्तइधिष्कः सद् शासम् इन्द्रकर्तव्यमनु-शासनम् इन्वति व्याप्नोति । उक्था वा उक्थयानि अस्त्वानि वा य सोमो राधसा हवित्सर्गण कश्चेन सद् अभिगृणाति यस्याभिमुखीवरणाप' संसति, अस्मै सोम्रे दानुः अभिमन्तपत्तप्रदत्तेन्द्रः उपरा उपरात् मेघान् दिवः सक्तानात् पिन्वते सेचयति दोषवीति वाच्य ॥ ७ ॥

असंमं क्षत्रमसंमा मनीषा प्र संमया अपंसा सन्तु नेमं ।

ये तं इन्द्र ददुषो वर्धयन्ति महिं क्षत्रं स्वविरं वृष्यं च ॥ ८ ॥

१. नास्ति अ. २-२. 'च्छ्र' उल्लिखितः अ. ३. नास्ति कु. ४-४. नास्ति कु ति. ५. 'मे' ना कु ति. ६. तिभिः सः तिभिः ति. ७-७. 'मेघान्कितो वर्धनी' ति. ८-८. नास्ति कु. ९. सः क लये १०. हविषा वा वि' क लये; हविषा यस्या वि' अ'. ११. 'दुले क' ति.

असमम् । क्षत्रम् । असमा । मनीषा । प्र । सोमऽथा । अपसा । सन्तु । नेमे । ये । ते ।
इन्द्र । ददुषे । वर्धयन्ति । महि । क्षत्रम् । स्थिरम् । वृष्यम् । च ॥ ८ ॥

स्कन्द० असमम्^१ अतुल्यमन्यैर्मेनुष्यैः धनम् घनम् । असमा मनीषा प्रज्ञा च । प्र उपसर्गोऽयम् ।
उपसर्गाच्च पुनरेवमारम्भा यत्र कश्चिन् द्विषानाची शब्द प्रयुज्यते तत्र द्विषाविरोध
माहु । प्रपचन्ति^२ प्रकरोतीति । यत्र तु त्रिषावाची दम्भो न प्रयुज्यते ससायग तत्र
त्रिषामाहु । अतोऽत्र तुकोऽपि प्रस्यद् प्रवृद्धतन्दार्थे । प्रवृद्धाश्च पुत्रादिभि । होमा
सोमस्य पातार । यद्यार इत्यर्थ । केन प्रवृद्धा उच्यते । अन्ता दानाङ्गणा । सन्तु भवन्तु ।
घनप्रज्ञे म्यामनुष्ये स्ताम्, पुत्रादिभिश्च प्रवृद्धा यामेव यद्यार सन्तिषार्यर्थ । किं सर्वे ।
न । किं महि । नेमे अर्था । कतमे । उच्यते । ये ते हे इन्द्र । ददुषे घनानि दत्तवत्^३
वर्धयन्ति मदि क्षत्रम् इतिराण्य यमम् स्थिरम् वृष्यम् च परिवृद्ध च । स्तूपमाना हि देवता
वीर्येण वर्धन्ते । अतोऽत्र बलवर्धनेन लकारेण^४ स्तुतिकरणे^५ प्रतिपाद्यते । ये तत्र घनदानौत्त
कात् वर्धयन्ति स्तुतीश्च कुर्वन्तीत्यर्थ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० असमम् बलम् । असमा प्रज्ञा । प्रभवन्तु सोमस्य पातार कर्मणा । नेमराग्नेऽर्धवचन ।
केचनैत्यर्थ । तानाहु— य^६ तत्र इन्द्र । वदिषास वर्धयन्ति महत् बल प्रवृ
पुस्तव च ॥ ८ ॥

मुद्गल० इन्द्रस्य क्षत्रम् बलम् असमम् न केनचित्प्रमत्तम् । सर्वाधिकनिर्यर्थे । तथा मन्त्राणां बुद्धिश्च
असमा न कम्पापि पुत्राणां समाना । सर्वे वस्तु विपरीकरोतीत्यर्थ । नेमे इति सर्वानाम
काप् एतच्छब्दमानार्थे । नेमे सोमया भूते सोमस्य पातारो यद्यमाना जपता कर्मणा प्र सप्त
प्रवृद्धा भवन्तु । हे इन्द्र । ते तत्र ददुषे इविदत्तवत्^७ य स्वदीपम् महि महत् अमम् बलम्
स्थिरम् इधुत् महत्त्वम् वृष्यम् क्षत्रव्य पुस्तव च वर्धयन्ति प्रवृद्ध कुर्वन्ति ॥ ८ ॥

तुभ्येदेते रंहुला अद्रिद्रुग्वाश्चमूर्पदश्मसा इन्द्रपानाः ।

वर्षदनुहि तूर्पया शर्ममेषामथु मनी वसुदेर्याय कृष्व ॥ ९ ॥

तुभ्ये । इत् । एते । रंहुला । अद्रिद्रुग्वा । चमूर्पद । चमृसा । इन्द्रऽपाना । नि । अश्रुष्टि ।
तूर्पय । शर्मम् । एषाम् । अर्थ । मनी । वसुदेर्याय । कृष्व ॥ ९ ॥

स्कन्द० तुभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी । त्वदर्या ऽने बहुला बहव अद्रिद्रुग्वा अग्निवचनार्थि
शरिता रमृद अग्निवचनार्थे अथ चमृसादेनोच्येते । 'अच्छिष्ट चर्मोभर' (अ १ २८, ९)
इति यथा । तस्यादित् । अग्निवचनार्थकयोश्चिपुला इत्यर्थ । नमसा 'तारप्यात् तारप
एतत्' । चमृसाया । क ते । तामर्यान् मोमा । अथवा चमृसायावाचनता मोमा

१ असमम् धनम् अ २ प्रवन्ति कु अ ३ दत्तवत् मूर्धे च त्वकारं कु ५ 'निरत्य अ
६ व निर ति' अ. ७ 'यत् मे' ८ ८ 'तस्य (तया अ) तारप्ये (तस्य व कु) एत् मृधा

एकीयन्ते । ते हे इन्द्रा ! पाना पानार्हा । सम्यक् सत्कृता इत्यर्थे । एतद् ज्ञात्वा वि अद्भुदि विविधमेतान् व्याप्नुहि । विवेत्यर्थे । मा चात्प्राद् । किं तर्हि । तस्य आत्मीयम् नामद् । एषाम् तृतीयार्थे पश्येया, एते । यावद्विच्छम् एतान् विवेत्यर्थे । पीत्या च अथ अनन्तरम् आत्मीयम् मन वसुदेवाय धनदानाय । धनदानाभिमुखमित्यर्थे । हृष्य हृषुष्व । धन मद्य देहीत्यर्थे ॥ ९ ॥

वेदुः० तुभ्यम् एव एते बहव प्राथदुग्धा धमससादिन सोमा इन्द्रस्य तव पानार्हा । सानिमाद् व्याप्नुहि । सर्वेय आत्मीय कामम् एते । अयं आत्मन मन वसुदानाय कुर ॥ ९ ॥

सुत्रल० हे इन्द्र ! तुभ्य इत् तुभ्यमेव एते नमसा २ अयन्ते मद्बन्ते इति ३ धमसा सोमा । एते सोमा स्वदर्थे सम्पादित्वा । कीरत्वा । बहुला प्रभूता । अद्रिदुग्धा अद्रिमि प्रावभि अभिदुता । चन्द्रद चन्द्र धमसेषु अवस्थिता इद्रपाना इन्द्रस्य पानेन सुखकरा । मत् स्य तान् वि अद्भुदि व्याप्नुहि । व्याप्य च एषाम् स्वकीयानामिन्द्रियाणाम् स्वयम् अभिलाषै तै तर्पम पूर्येति धावत् । अथ अनन्तरम् वसुदयाय मत्सम्पन्नमित्यवयवप्रदानाय स्वकीयम् गन् कृष्य कृष्य ॥ ९ ॥

अपामतिष्ठद्वर्णाङ्घ्रं तमोऽन्तर्गृह्यस्य अर्धेषु पर्वतः ।

अभीमिन्द्रो नद्यो ब्रविणा हिता विश्वा अनुष्ठाः प्रवणेर्षु जिज्ञते ॥ १० ॥

अपाम् । अतिष्ठत् । धरणेऽह्वरम् । तमं । अन्त । गृह्यस्य । अर्धेषु । पर्वत । अभि । ईग् । इन्द्र । नद्यं । ब्रविणां । हिता । विश्वा । अनुष्ठाया । प्रवणेर्षु । जिज्ञते ॥ १० ॥

इच्छम् ० अपाम् इति पृथीनिर्देशात् निरोधाय इति वाक्यधेयः । एकवाक्यतामसित्यर्थे च दसवृत्त्याचर्याहर्तृष्यै । यद् वृष्टिरक्षणात्मिका निरोधाय अतिष्ठत् इत्यर्थे इह । तिष्ठति । धरणद्वारम् 'धरणम्' (निघ १, १२) इति उदकनाम । ङु क्रीटिल्येऽन्त्यत् । इह तु सामर्ण्यात् निरो धसामर्त्यै । इदस्य द्वारकम् । निरोधसमर्थमित्यर्थे । "अथवा 'वर्षाम्नां द्वारति' इत्यतिकर्मसु पाठान् ह्यतिरिह मक्ष्यार्थं (तु निघ २, ८) । उदकस्य भक्षयित् । ङुसोदर प्रक्षेपकमित्यर्थे ङु ० ॥ तत् । उच्यते । मेघरक्षणम् तम् । तस्य जन्त मत्स्ये इत्ययमेघनामैकत्वं (तु निघ १, १०) । मेघारक्षस्य तमस ११ अन्तः । कुत्र १२ । उच्यते । अर्धेषु नद्यसुद्वारम् । एकत्रचरस्य स्थाने बहुवचनमत्र । उदरे । पर्वत वज्र इह पर्वतत्वात् पर्वतसन्देहोच्यते । 'अभि चहि रत्स्य पर्वतेन' (ऋ ॥ १०४, १९) इति यथा । साकाशस्तत्रात् चातिष्ठदिति एतदेवात्प्राप्तमनुपलभ्यम् । अत्रापि ब्रह्मोऽतिष्ठत् । वृष्टिनिरोधायामस्वितस्य मध्यसोदर इन्द्रो नद्य क्षिपतीत्यर्थे । "अभि ईम्" अभीत्युपसर्गो पिप्लते इत्याचर्येण सम्भवते । ईम् एवमित्यस्यार्थे । एतम् इन्द्र नय शब्दकारिणीरप्य ब्रविणा

१ 'मत्सि मूको २ पञ्च वि ३ नास्ति कु च प्रास्ति टच ५ न नम' वि ६ नास्ति वि. ७ पाने मै ८ 'उदकनाम' ति ९ 'सामर्ण्यात्' अ १० १० नास्ति अ ङु. ११ क्वचि वि १२ सोदरे प्रक्षेपति' वि १३ 'त स्य ति १४ न वि १५-१६ नास्ति अ.

आमरजशीलेन मेघेन हिता विद्वा सर्गा यद्दीर्वा अनुग अपामिद विशेषेण द्वितीयात्
 वचनान्तम् । इन्द्रस्य वा प्रथमैकवचनान्तम्^१ । धृत्रादीनाम्^२ अनुष्ठात्रीरप । अनुपरोषादात्^३
 अनुष्ठातेन्द्र । प्रथमेषु निष्प्रेषु प्रदेक्षेषु^४ अभि निष्पन्ते, इन्तिरत्र सत्यर्थ । सामर्थ्याधानार्णोत्पत्त्यर्थे ।
 पान्दुरसराय एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । अभिहन्ति अभिगमयति । पातयतीत्यर्थ ।
 अपरा निष्पत् इति इन्तिर्वधार्थं पुत्र । 'अधि सानो नि निष्पन्ते' (ऋ १, ८०, ६) इति
 यथा । प्रथमेष्विति तु सप्तमीनिन्देसान् स्थिता इति गण्यत्वेन । निष्प्रेषु मेघप्रदेक्षेषु स्थिता-
 रूप अभिनिष्पन्ते अभिहन्ति । पातयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

पेट्ट० अगाम् अतिठन् धारकगङ्गायुक्त्वं तम । एतदेवाह—धृत्रासुरस्य जठरेषु मेघोऽतिष्ठ
 इति^१ । अभि निष्पन्ते एनम् परं^२ धारकेण मेघेण निहिता विहवा नदी अनुतिव्यपी^३ प्रथमेषु
 इन्द्र । अभिनिष्पन्ते इति द्विकर्मको निष्प्रेषो^४ इन्देरर्थः^५ ॥ १० ॥

मुद्र० अगाम् वृष्टवृत्रानाम् भरुणहरम् धारानिरोधकम् तम अन्धकारम् अतिठन् । अदमेवार्थं
 चपटीविपले—एनस्य एतन्नवस्यागतितुरसुरस्य जठरेषु उदरप्रदेक्षेषु अन्त मध्ये पर्वत पर्वतात्
 मेघोऽभूत् । अतः तमोक्त्येण वृत्रेण^१ मेघस्यावृत्तत्वात् वृष्टुवकमभ्यावृत्तमित्युच्यते । इन्द्र इना
 पूर्वोक्त नद्य नदीस्य वनिना आवरणेन वृत्रेण हिता पिहिता विहवा य्वापिनी अनुष्ठा
 अनुक्रमेण तिष्ठन्तीरेनविधा^२ अप इन्द्र प्रथमेषु निष्प्रेषु भूप्रदेक्षेषु अभि निष्पन्ते अभिगमयति ॥१०॥

म शेष्वधमर्षिं धा घुस्रमस्मे महिं क्षुत्रं जनापादिन्वृ तर्ण्यम् ।

रक्षां च नो मघोनः पाहि सुरीन् राये च नः स्वपत्या इये धाः ॥ ११ ॥

म । शेष्वधमर्षिं । अधिं । धा । घुस्रम् । अस्मे इति । महिं । क्षुत्रम् । जनापाद् । इन्द्र ।
 तर्ण्यम् । रक्षां । च । न । मघोनं । पाहि । सुरीन् । राये । च । नः । स्वपत्या । इये । धाः ।

वृन्द० य उक्तशुष्केऽसि स शेष्वधमर्षिं शेष्वधमर्षिणः सुतनाम् अथ प्रकारतोपो इत्यर्थः ।
 शेष्वधमर्षिं यः शेष्वधमर्षिः । सुतस्य वर्षेयिन् । अधिं धा अधिसम्बद्ध 'अधिपरी अर्धर्षी'
 (ऋ १, ४, १३) इति कर्मप्रत्ययस्य^१ षष्पत्त्येन । दधातिर्दानार्थं । ऐदि । घुस्रम् अस्मन् ।
 अपरा 'शरधम्' (निघ ३, ६) इति सुतनाम् । सुस्र च शस्त्र च इति । आमे असम्बद्ध ।
 गतिं सन्तम् महत्स्य मघम् यनापाद् शत्रुजलस्याभिभवित् । हे इन्द्र । तन्मम् तग्रेऽदिकर्मणस्ततो
 वृष्टि । तस्य^२ विमित्त तर्ण्यम् । वृष्टिकर्मित्यर्थः । एन च ॥ अस्मान मघेन घनघन ।
 म च वेदलानरमान् । इति तर्हि^३ । पाहि रक्षां । सुरीन् स्तोत्रं न मरमाक स्वपत्यात् । राये
 च द्वितीयां सर्वायात् ऋषीं । 'घन च'^४ । मघने इये शोभनापतवुक पान्दम् धा इति
 अग्निर्वियस्य इतोऽस्य ॥ ११ ॥

पेट्ट० म सुये वर्षमाने शुचकरम् अस्मम् अपामु आऽधेहि । महद्य धनं जतरयाभिभवित्

१ 'धमात्पु' अ कु १ एषां मूको ३ 'गुपधा' मूको ४ भूये' ति ५ रायेनात्
 रि' अ', १४ शेषोदेवाह अ' क्षि' ए एप ६ नास्ति रि' ल्यं ७ परं ए ल्यं ८ 'शरध' मूको
 • विरयो रि' अ'. १० इन्तपिक्व अ' ११ नास्ति रि. १२ निष्प्रे' वि १३ नास्ति अ
 १४ तस्य नि. १५ १५ नास्ति कु १६-१६ नास्ति अ

वृद्धम् । रक्ष व अस्मान् शत्रुभ्यो हविष्मत । पाहि स्तोतृन् । धनाव शोभनापटयाय अत्राय
व अस्मान् कुर्वित्यत्र पुत्र चातास्ते ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! त रक्ष अस्मे अस्मासु सुभम् यदा अवि वा अविनिषेहि । कोटशम् । शोधम्
व दामनम् । रोगाणां शमने सति यत्रुर्धते तादृशम् । तथा महि महत् जनापाद् शत्रुतना
नामभिभरित् तन्वम् प्रवृद्धम् अन्तम् अल व अवि धा इति शेष । किञ्च हे इन्द्र ! न
अस्मान् मथान धमवत श्रुत्वा रक्ष पालय । सूहिन् विदुष अन्वयानपि पाहि पालय ।
तथा रामे धमाव न स्वपत्ये शोभनपुत्रशुकाय इये मन्त्राय व न अस्मान् धा धेहि स्यादव ॥ ११ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टादशोऽंशः ।

[५५]

दिवश्चिदस्य वरिमा नि यंप्रथ इन्द्रं न मद्वा पृथिवी च न प्रति ।

भीमस्तुर्विष्माश्चर्षणिभ्यं आतपः शिशिति वज्रं तेजसे न वंसंगः ॥ १ ॥

दिव । चिद् । अस्त् । वरिमा । नि । यंप्रथे । इन्द्रम् । न । मद्वा । पृथिवी । च न । प्रति ।
भीम । तुर्विष्मान् । चर्षणिभ्यम् । आतपः । शिशिते । वज्रम् । तेजसे । न । वंसंगः ॥ १ ॥

स्कन्द० दिव निरा^१ चिच्छब्दोऽप्यर्थे । दिव इति पृथिवीर्देशात् सत्तादादिति वाक्यशेषः । तुलोक
स्मापि सकाशात्^२ अथ इन्द्रस्य वरिमा उरस्वम् नि पश्ये विशिधं प्रथितम् । इन्द्रम् प्रति न मद्वा^३
महत्वेन पृथिवी न न चनराजोऽप्यर्थे । पृथिव्यपि । अमे अरि दावापृथिव्याविष्णुत्वात्
इत्येव न्यूनतरे इत्यर्थे । किञ्च भीम अत्याक्त मन्त्र्याम् इतिप्यान् कुर्वित्यत्र मनुष्यासोऽप्य
सकट भागमो इष्टव्य । यथापान्तर वः । बहुभि इत्येवम् । चर्षणम् पृथिव्ये प्रा
चतुर्था । शत्रुभूतानां मनुष्याणाम् भातव आतापयित्वा^४ सन्तापकर शिशिति विद्यति वज्रम्
तेजस वेतनाय । तीक्ष्णस्पर्शयर्थे । ईसावरनो वा सामर्थ्यात् तेजति । दात्रुणा हिंसना
यत्यर्थे । कथं पुन शिशिति । उच्यते । न वतस्य पननीयगमनत्वाद्गतो वृषभ इत्यर्थे ।
न-शब्दश्च पुरस्ताद्गुप्यतोऽपि सामर्थ्यादयोपमार्थिक । वृषभ इव । यथा नदीकूलेऽन्वय वा
वृषभोऽवस्तिरमाण इत्यर्थे हे विश्वेत् तद्दित्यर्थे ॥ १ ॥

शेङ्कट० तुलोकान् अपि इन्द्रस्य उरस्व विस्तीर्णमासीत् । इन्द्रम् न महत्वेन^१ पृथिवी अपि
प्रति भवति । भयङ्कर पृथिव्यान् मनुष्यरक्षार्थम् वज्रम्^२ तीक्ष्णीकरोति शत्रूणांमातापयिता,
यथा कथम शब्दे तैश्चार्थे विद्यति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'दिवश्चिदस्य' इत्यर्थे पञ्चम सूक्तम् । सन्व प्रथि । वक्तो ज्व । इन्द्रो देवता^३ ।
गत्य इन्द्रस्य वरिमा उरस्व प्राग्वत्^४ दिव किं तुलोकानपि नि पश्य विश्वीर्णे बभूव ।

१ नास्ति विं लघ २२ शोभनत्वात् भवत्य (नञ् व लु) सूक्ते ३ कुर्वे वि ४ विद्
मत्त सूक्ते ५ नास्ति सूक्ते ६ ६ नास्ति अ ७ जालं अ ८ यदस्ते ल, सेऽपि दि^१
९ यद्वा वि^१ १० नास्ति वि मै^१ ११ प्रथमम् सूक्ते

शुचिषी च न पृथिव्यपि च महा महिष्ठा महत्त्वेन इन्द्रम् न प्रति भवति । सूरिरीन्द्रस्य प्रतिनिधिर्न भवति । ततोऽपि स गरीयानित्यर्थः । भीम शत्रूणां भयङ्कर तुषिष्णान् प्रवृत्तान् चर्षणिभ्यः मनुष्येभ्यः स्तोत्रेभ्यः तेषामर्थांश्च शत्रूणांश्च आतप आ समन्तात्तापकारी एवंविधः स इन्द्रः वज्रम् वर्जनशीलमाशुधम् तपते तैश्चक्ष्वाय चिरसीति सन्करोति तीक्ष्णीकरोति । रघान्त । वसना न वननीयमतिमान् वृषभो यथा स्वशब्दे बुद्धार्थं तीक्ष्णीकरोति तद्वत् ॥ १ ॥

सो अर्णो न नृचः समुद्रियः प्रति गृष्णाति विश्रिता वरीमभिः ।

इन्द्रः सोमस्य पीतये वृषायते सनात् स युष्म ओर्जसा पनस्यते ॥ २ ॥

स । अर्णः । न । नृचः । समुद्रियः । प्रति । गृष्णाति । विश्रिता । वरीमभिः । इन्द्रः । सोमस्य । पीतये । वृषायते । सनात् । स । युष्म । ओर्जसा । पनस्यते ॥ २ ॥

स्कन्द० स इन्द्रगुण इन्द्रः स अर्णव न नृच समुद्रिय अर्णवानुवकवानुष्णते । समुद्रिय इति धप्रत्यय स्वार्थे इष्टम् । समुद्र एव समुद्रिय । ययौवकान्^१ पार्थिव समुद्रो तर्हि स इन्द्रः प्रति गृष्णाति । किम् । सामर्थ्यात् स्तुती । कीदृशी । उच्यते । विश्रिता विविध श्रिताः । केन । वरीमभिः । प्रत्ययोऽयं भाव इमनिन्^२ इष्टव्य । वरुणे । विविधे वरुणो वृत्त्यर्थः । किञ्च इन्द्र सोमस्य पीतये वृषायते^३ सनात् चिरपर्षायोऽयम् । पद्ममीनिर्वाण प्रभृतीति पाकयशोय । चिरात्प्रभृति । स इन्द्र युष्म योदा भोगसा स्तेनैव वनेन । परमता मित्येत्यर्थः । पनस्यते इत्येते च स्तोत्रभिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० स समुद्र इव समुद्रपरनी^२ नदी प्रात गृह्णाति विविध श्रिता सना उच्यते । इन्द्र सामान्य पानाय वृष ह्याचरति । चिरादेवारभ्य स योदा बलमहत्त्वा स्तोत्रभि इत्येते^३ ॥ २ ॥

मुद्रल० स इन्द्रः समुद्रिय समुद्रवन्त्वस्मादाय इति समुद्रमन्तरिक्षलोकः । तत्र भव संसुद्रियः । एवम्भूत सन् वरीमभि रवृष्टीये सवरणे विश्रिता भ्यासा यथा नदी शार्ङ्गकारिणी पृथग्न जातुता^४ अथ अर्णव न समुद्र इव प्रति गृष्णाति । स्वीहृत्य वरुणैति^५ भावः । स च इन्द्र सोमस्य पीतये वृषायते वृष ह्याचरति । इर्वदुत्ते वर्तते इत्यर्थः । तथा स इन्द्र युष्म योदा सनात् चिरादेव ओर्जसा बलकृतेन वृषवधादिरूपेण कर्मणा पनस्यते एव स्तोत्रम् इच्छति ॥ २ ॥

एवं तमिन्द्र परितं न भोजसे मुहो नृष्णस्य धर्मणामिरज्यसि ।

प्र वीर्येण देवताऽर्ति चेन्नित्रे निशस्मा उग्रः कर्मणे पुरोर्हितः ॥ ३ ॥

एवम् । तम् । इन्द्रः । परितम् । न । भोजसे । मुहः । नृष्णस्य । धर्मणाम् । इत्यसि । प्र । वीर्येण । देवताः । अर्ति । चेन्नित्रे । निशस्मे । उग्रः । कर्मणे । पुरोर्हितः ॥ ३ ॥

१ मासि अ २ वान् वा ति ३ मनिन् पु, मनिष् अ; मनि ति ४ एते ररिणि
५ जगत्पदना वरुण मी लेने वाचविष्णोर्वरुणवर्ष वरुणवर्ष ति ६ वापिर् अ पु; एते अ
७ देवताऽर्ति ति ८ इत्ये ति अ ९ वृष मुको १० वरुणैति ति

स्कन्द० तत्पठवधुतेयोर्यार्थात्तद्वयो यत्पठद्वोऽप्याहर्तव्य । य स्तोतार इच्छन्ति 'तम् तम्' इ
 इन्द्र! पर्वतम् मेघनामैव (तु निघ १,१०) । मेघम् । न ऋग्वेदस्तृतिद्यादुपचारादुपमार्थे ।
 उपमार्थत्वात् 'अस्युपमार्थस्य सम्प्रत्यये प्रयोग' (तु वा ७,३१) इति पदपरण । भोजने
 भोजनाय । साकाङ्क्षत्वात् करोषीति वाक्ययोगे । य स्तोतार इच्छन्ति तं मेघं वृष्टिप्रदानेन
 तेषा भोग्य करोषीत्यर्थे । अथवा पर्वत इह शिलोच्चय एवाभिप्रेत । उपमार्थस्य एव च
 न शब्द । तमिति तु शत्रो मेघस्य वा प्रतिनिर्देश । य स्तोतार इच्छन्ति तं शत्रु मेघ
 वा पर्वतमिव पत्यादिना तेषा भोग्य करोषीत्यर्थे । किञ्च मह महत् मृग्यस्य बलस्य
 धर्मनाम् धारयितृणा महत्पशुतीनाम् इत्यसि ईशित्वे त्वम् । परोक्षहृत वरोऽर्थेच । वीर्येण
 देवता इत्यभूतलक्षणगतीवान्ते^१ ष्ये । वीर्येण देवतारणेन^२ च युक्त इन्द्र अति प्र चेकिते
 सुष्ठु प्रजायते । वीर्येणात् देवश्च मेन्द्रसरोऽपरोऽस्तीत्येव सुष्ठु प्रजायत इत्यर्थे । अथवा
 देवतेति प्रथमैषयाः इन्द्राण्या देवता वीर्यवतीत्येव सुष्ठु प्रजायत इत्यर्थे । किञ्च विश्वस्मै
 कर्मणे विश्वस्य सर्वेषां चोक्तानां वा (तु निघ ३,१) । सर्वस्य मनुनो वा वृत्रवधादे
 कर्मणोऽर्थात् उग्र अग्रसह इन्द्र पुरोहित पुरो निहित अग्रत कृत । सर्वाणि वृहमि
 वा वृत्रवधादीनि कर्माणि कर्तुं प्रथामीकृत इत्यर्थे । केन^३ । सामर्थ्यात् देवे ॥ ३ ॥

येदुक्त० तम् तम् इन्द्र! स्तोतार धर्मप्रदानेन मेघमिव मनुष्याणा भोगाय करोषि । त्वम्
 महत्^४ धनस्य भारकाणा कर्मणाम् ईशित्वे । सोऽयमिन्द्र 'देवतासु वार्येक' अति प्र चेकिते ।
 विश्वस्मै कर्मणे 'अवम् उद्गर्णी' चान्नामै पुरो निधीयते ॥ ३ ॥

सुब्रह्म० हे^५ इन्द्र! त्वम् भोजने भोजनाय पर्वतम् पर्वतवत् तम्^६ मेघम् न अकार्यं । 'नादि ह्यो भुक्ते'^७ ।
 इन्द्रो हि वर्षेणार्थं मेघं कलेण हन्ति । तथा मह महत् मृग्यस्य धनस्य धर्मनाम् धारयितृणा
 सुवेतादीनाम् इत्यसि ईशित्वे । स इन्द्र देवता वीर्येण अति अतिशयित इति प्र वेकन
 प्रकर्षेणस्मान्निर्जातो वनूत्^८ । स च उग्र उद्गर्णी इन्द्र विश्वस्मै सर्वस्य वृत्रवधारिरूपाय कर्मणे
 देवे सर्वे पुरोहित उग्रत्वादपल्यापित ॥ ३ ॥

स इत् वने नमस्तुभिर्भ्रमस्यते चारु जनेषु प्रज्जुषाण इन्द्रियम् ।
 वृषा छन्दुर्भवति ह्येतो वृषा क्षेमेण धेनां मृधवा यदिन्वति ॥ ४ ॥

स । इत् । वने । नमस्तुभिः । भ्रमस्यते । चारु । जनेषु । प्रज्जुषाण । इन्द्रियम् । वृषा ।
 छन्दुः । भ्रमति । ह्येत । वृषा । क्षेमिण । धेनाम् । मृधवा । यत् । इन्वति ॥ ४ ॥

स्कन्द० इत् वन्द एवार्थे । स एवेन्द्र वने वननीये यत्ने नमस्तुभिः^९ पूजयितुमि वधायते
 स्तुत्यर्थोऽथ द्रष्टव्यः । इत्येते चारु श्रोत्रवत् । जनेषु मनुष्येषु प्रज्जुषाण सुहोषमसत् द्रष्टव्यम् ।
 तैस्त्वैवृत्रवधादिभि वीरकर्मिभि प्रयुयन्निव इन्द्रियम् वीर्यमात्मनीयम् । किञ्च वृषा वर्षेणो-

१ १ तं तं कु ति २ नास्ति ति ३ 'एते सर्वा' वा ४ देवतेन ति ५ क्तु अ कु
 ६ भो म ७ अठ स्य ८ ८ देवता सुतो' ति' ९ ९ 'अप्युते ति' अ', सुधवर्णो ति'
 १० नास्ति ति ११ नास्ति ति मे', १२-१३ कृष्णस्ये युक्ते १३ नास्ति मे' १४ नास्ति
 ति

इन्द्रं छन्दुं छन्दतिरर्चति क्रमां (तु निघ ३, १४) । स्तुत्व । मथवा 'मन्वते, छन्वन्, वाक्वन्' (निघ २, ९) इति कान्तिवर्त्मसु पाठान्, 'तदिन्म छन्सद्गुण' (ऋ १०, ३२, ३) इति च प्रयोगदर्शनात् छन्दति कान्त्यर्थः । कामयित्वा हविषा स्तुवीना ॥ भवति । इदं एषा^१ हर्षति कान्त्यर्थः (तु निघ २, ८) । कामयमानस्य यज्ञमानस्य वपित्वा भवति । यदूणा मयापि वर्पतीत्यर्थः । कदा । 'उच्यते । होमेण^२ ज्विष्टेन घेनाम्^३ धेष्ट् पात्रे इत्यस्य घेना भाहुविरुध्यते स्तुतिर्वा । ताम् मथवा इन्द्रं यत् यदा इन्वति न्याप्नोति । यदा इन्वते स्तुत्ये वेत्यर्थः ॥ ४ ॥

घेङ्कट० स एव अरण्ये नमस्तुभि^२ स्तुयते कषपदेऽपि सोमनम् इन्द्रियम्^३ जनेषु प्रजुषाम् 'मकाशपन्निरः आमुषाण' एव वपित्वा 'उच्यच्छन्दयित्वा भवति इष्यते, वपित्वा' केन इष्ये^४ यजमानानाम् मथवा यदा स्तुतिवचनं प्राप्नोति ॥ ४ ॥

मुञ्जल० स इत् स एवेन्द्रं जने अरण्ये नमस्तुभि नमसा सोमेण पूजयित्वाभि ऋषिभि इत्ययत् वच इच्छन् म्रियते । स्तुत्व इत्यर्थः । स चेन्द्र आर्यायेषु जनेषु इन्द्रियम् स्वर्वापम् प्रजुषाम् प्रकृत्यन् याव यज्ञैः । क्रिञ्च स एषा कामाना वर्पकं हर्षतं मेप्सावत् विपद्यते^५ एषु उपच्छन्दयित्वा भवति । विषयताम् पुण्याणां याये रचिमुत्पादयतीति भावः । एषा हविषी पर्ययित्वा^६ हवि प्रदातीत्यर्थः । मथवा धनवान् एवमूतो यजमान होमेण इन्द्रहृत्तेन हृत्तेन युक्तं सद् एव यदा घेनाम् स्तुतिरक्षणं वाचन् इन्वति मेरवति । तदावीं छन्दुर्भवतीति पूर्वोक्तम् ॥ ४ ॥

स इन्महानिं समिथानिं मुजमनां कृणोति युध्म ओजसा जनैभ्यः ।

अर्वां चून अद् दधति त्विषीमत् इन्द्राय वज्रं निषनिषते युध्म ॥ ५ ॥

॥ । इत् । महानिं । समुऽऽथानिं । मुजानां । कृणोति । युध्म । ओजसा । जनैभ्यः । अर्वां । चून । अत् । दधति । त्विषीमते । इन्द्राय । वज्रम् । निषनिषते । युध्म ॥ ५ ॥

स्वरुद्र० न इत् महानिं^१ समिथानिं 'समिथे' (निघ २, १७) इति सङ्ग्रामनाम । 'स एव'^२ वृषादिनि सह महत् सङ्ग्रामान्^३ मज्जना बलेन सेवाव्ययेन कृणोति भूतेभ्य एद् । इत्येव । युध्म युद्धशीलं भोग्या स्वैनां^४ बलेन जनेभ्य मनुष्याणामर्थाय । अथ चन अधसद्द प्तत्सादित्य स्वार्थं द्रष्टव्यम् । चनसद्द एतार्थः । एतस्मादेव कारणान् अन् दधति सत्त्वयथा प्रतिपद्यते । निषीमते इन्द्राय वधार्थे^५ ऋष्येषा । द्यौसिमत् इन्द्रस्य वज्रम् कृतीयाभिं द्वितीयेषा । बलेन निषनिषते यत्तुमन्तरोत्तम् । अत्यर्थं निष्यता वधम् हननार्थम् । यत्तान्^६ मनुष्याणामर्थाय शृयादिभि सह महत् सङ्ग्रामान् इत्येव । तस्मान्त्वमवि^७ यथाहं वदते निषीमत् इत्यन् नि सनायमप इन्दीयेव अदधतीति सामन्तार्थः ॥ ५ ॥

१ 'इत् पशुत्' ति २ वा अ ३ ३ भास्वि ति ४ ४ वालि अ ५ नदपि ति
अ'. ६ इदं ति' लय ७ ७ 'उच्यति वा' ति' अ', 'वत्त' वि' लय, 'जिा ६' वृ ८ ८ नालि
ति' अ' ९ वरि ति' अ' अ' लय वृ १० यद्द मूढो ११. 'इदि न एव महति ति
१२ १२ नालि मूढो. १३ लीयान् ति १४ नालि अ वृ १५ एषाये ति १६ अन्त
अ वृ १७ 'वति ति

घेडूट० सः 'एष महतः सङ्ग्रामान् बलेन करोति योद्धा' बलेन। जनार्थम् । यदा क्षयं शत्रुषु हन्तारम् वज्रम् निहन्ति अथास्मै, दीप्तिमते इन्द्राय अटवते सत्यमसौ बलवानिति ॥ ५ ॥

मुद्रल० सः इत् स एव इन्द्रः युधः योद्धा महानि समिधानि महतः सङ्ग्रामान् मग्मना सर्वेषु शोभकेन ओजसा बलेन कृणोति करोति । किमर्थम् । जनेभ्यः श्लोत्जनार्थम् । यदा इन्द्रः वधम् इननसाधनम् वज्रम् आयुधं शोभेषु निधनिभ्यो निहन्ति, अथ जन जनन्तरमेव त्विषीमते दीक्षिमते इन्द्राय सर्वे जनाः अटवति 'अट' (निघ ३, १०) इति सत्यनाम । इन्द्रो बलवानिति बहुच्यते तत् सत्यमिति सर्वे प्रतिपद्यन्ते ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके षतुर्थाध्याये एकोनविंशो व्रणे ॥

त हि श्रवस्तुः सर्दनानि कृत्रिमां क्षुया वृधान ओजसा विनाशयन् ।

ज्योतीषि कृण्वन्वृकाणि यजुष्वेज्वं सुकृतुः सर्तुवा अपः सृजत ॥ ६ ॥

सः । हि । श्रवस्तुः । सर्दनानि । कृत्रिमां । क्षुया । वृधानः । ओजसा । विनाशयन् । ज्योतीषि । कृण्वन् । वृकाणि । यजुष्वेः । अवं । सुकृतुः । सर्तुवे । अपः । सृजत ॥ ६ ॥

स्पन्द० सः हि विश्वान्ः पदपूरणः । स इन्द्रः श्रवस्तुः 'श्रव' (निघ २, ७) इति महानाम । तद्व हविर्लक्षणस्य कामविता अथस्तुः । हविरिच्छदित्यर्थः । इमया वृधानः 'क्षा' (निघ ६, १) इति पृथिवीनाम । पृथिरभ्यन्तर्णीतण्यर्थः । समस्तया पृथिव्या वर्धमानः । यावन्तः केचन पृथिव्यां पद्यारः सः सर्वेः स्तुतिभिः इतिभिश्च वर्धमानः इत्यर्थः । इतिभिश्चिन्तितानि रक्षःविनाशकारीनाम् सर्दनानि स्थानानि कृत्रिमा कृत्रिमाणि ओजसा बलेन विनाशयन् इत्यादयं शत्रुमरत्यः । प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन निवहता । इतिभिश्चिन्तितानि रक्षःविनाशकारीनामर्थाः मित्यर्थः । ज्योतीषि च^१ वेद्वर्षलक्षणाणि इत्यन् अथमपि पूर्ववेदावेव शत्रुमरत्यः । वैश्वर्षानि च वज्रमित्यर्थः । वीर्यानि । अत्राणि वृक वृक जाद्वे । आशुवृत्रितानि । अतदहर्वाणीत्यर्थः । मग्मये वज्रनामर्थः । यजुष्वे च^२ अतदहर्वाणीभ्यो वज्रमित्यर्थः । सुकृतुः सुप्रजाः सुकर्मा वा । सर्तुवे पृथिवीं प्रति यमनाय । इतिक्षणः आः अटवत् अथ क्षिपति पातयति । वर्धतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

घेडूट० सः हि अत्रनिष्पन्नं असुरपुराणि इतिमाणि ओजसा विनाशयन् भोगान्पापनभूतानि^१ पृथिव्या वर्धमानः ज्योतीषि कृण्वन् स्तेनवृत्रितानि यजमानाय सुप्रजा^२ अत्रसृजति^३ अथवाय उटवति ॥ ६ ॥

मुद्रल० श्रवस्तुः अथम् आरामेण इन्द्रः इतिमा इतिमाणि^१ इतिमा विवृणोति^२ सर्दनानि असुरपुराणि ओजसा बलेन विनाशयन् क्षया भूया समानम्^३ वृधान वर्धयतीन् । शत्रुणाभिमरिषा

१. इव अल्पे गहनसमनाम् सेनाभ्येन बलेन करोति त्वेव बलेन जनार्थम् शत्रुनाशनार्थं चिं अ^३.

† नास्ति चिं अ^३. २. नास्ति अ^३. ३. अनेन वृ, अल्पे चिं अ^३. ४. यजुष्वे चिं. ५. 'सत्यमसौ' अ^३.

६. वर्धयतीन् सूको. ७. वातः अ चिं. ८. वर्धयतीन् वृ चिं; वर्धयतीन् अ^३. ९. 'विनाशयन्' अ^३.

१०. 'विनाशयन्' अ^३ अ. ११. नास्ति वृ. १२. वा वृ. १३. अथवाय चिं^३. १४. नास्ति अ^३ वृ.

१५. 'चिं इतिषी इति चिं अ^३. १६-१६. 'विनाशयन्' चिं^३; 'यदा चिं^३ अ^३.

यदेनत्यये । ज्यातीणि सूर्यादीनि भृशणादुवाणि अट्टकाणि शुक्रेणापरकेण तेन रहितानि इमन्
 वृषेन् सुकृशु शोभनकर्मसहित एषविध स हि स^१ खलु इन्द्र यज्यते षट् पञ्चमानस
 तदर्धम् सर्वे सरथाव अप वृष्टिलक्षणाणि उदकानि अत्र सृजत वृष्टिं वृत्तवानित्यर्थ ॥ ६ ॥

दानाय मनः सोमपात्रस्तु त्वेऽर्वाञ्छा हरीं वन्दनश्रुदा कृधि ।

यमिंष्टासः सारथ्यो य इन्द्र ते न त्वा केता आ दम्भुवन्ति भूर्णयः ॥ ७ ॥

दानाय । मनः । सोमपात्रम् । अस्तु । ते । अर्वाञ्छा । हरी इति । वन्दनश्रुद् । आ । कृधि ।

यमिंष्टासः । सारथ्य । य । इन्द्र । ते । न । त्वा । केता । आ । दम्भुवन्ति । भूर्णयः ॥ ७ ॥

इन्द्र० दानाय अस्मान् प्रति दानाय मन हे सोमपात्रं सोमान् पात अस्तु ते, अर्वाञ्छा
 अस्मद्भिमुखौ च^१ हरा हे वन्दनश्रुन् स्तुतीनां श्रोत आ कृधि करोतिरन्तान्तर्णातिरूपये ।
 मयांश्या कारय । केन । उपपद्ये । यमिंष्टास अतिशयेन यन्तार सारथ्य ये हे इन्द्र
 त तत्र स्वभूता यच्छब्दध्रुवस्तैरिति वाक्यशेष । कि कारणम् । उपपद्ये । त यस्मात् न त्वाम् कृता
 कित शान्ति । शान्तारोऽप्यसुरा आ दम्भुवन्ति बधकर्माऽप्य (सु निव २, १९) । हिसन्ति । भूर्णय
 भ्रमणशीला । यस्मात्मानन्तोऽप्यन्यस्वादिनोऽपि च सन्तोऽसुरा न त्वामागच्छन्ति^२ हिसिं
 शब्दुपन्ति, यस्मादात्मनार्थमर्वाञ्छौ हरी कारयेत्यर्थ ॥ ७ ॥

षेड्डुट० दानाय मन सामस्य पात अस्तु तत्र । अस्मद्भिमुखौ अथो स्तुतीनां श्रोत आकृष्य ।
 यन्मघमाः सारथ्य ये भवन्ति इन्द्र । स्पदीया । न स्वां शशुषाम् अभिननमानि^३ भ्रमण
 शीलानि आ दम्भुवन्ति ॥ ७ ॥

सुहृत्० हे सोमपात्रम् । सोमस्य पात । इन्द्र । त स्वदीयम् मन दानाय अस्मद्भिमतत्परात्पात्र
 अस्तु भवतु । हे वन्दनश्रुन् । वन्दनायां स्तुतीनां श्रोत हरा स्पदीयाथी अर्वाञ्छा अस्मघमा
 भिमुखौ आ कृधि आभिमुख्येन कुरु । हे इन्द्र । ते तत्र स्वभूता ये सारथ्य सन्ति त मामपात
 अनिनायक यन्तार । अवनियमनकृता इत्यर्थे । यस्मादेव तस्मात् केता प्रातिकल्पशापार
 भूर्णय स्वकीयायुधादीनां भर्तारं त्वा त्वाम् न आ दम्भुवन्ति न हिसन्ति ॥ ७ ॥

अप्रक्षितं तसुं त्रिमर्षिं हस्तथोरपाञ्छं सहस्तान्त्रि श्रुतो दधि ।

आर्षतामोऽर्षतामो न त्वर्षिस्तनृषुं ते कर्तव्य इन्द्र भूर्ययः ॥ ८ ॥

अप्रक्षितम् । तसुं । त्रिमर्षिं । हस्तथो । अर्पाञ्छम् । महं । त्रिभिः । श्रुत । दधे । आर्षतास ।

अर्षतामं । न । त्वर्षिभिः । तनृषुं । त । कर्तव्य । इन्द्र । भूर्ययः ॥ ८ ॥

इन्द्र० अर्षिताम् अप्रक्षीणम् तसु त्रिमर्षिं धारयति हस्तथो । अर्पाञ्छ घन तथानीत्यर्थ । आर्षता

१ मानि दि मिं २ नानि कु ति ३ ये नरवत् अ ४ "अप" वा कु ५ ता दि मिं
 ६ अभिननानि दि ७ ७. अभिननानि ल्य

सहः अनभिभूतं च बलम् तन्वि स्वशरीरे श्रुतः विस्वात्^१ त्वम् दधे व्यत्ययेनापमुत्तमपुरपः ।
 धारयसि । स्वशरीरेण आनभिभूतपूर्वबलमुक्तोऽतीत्यर्थः^२ । किञ्च आहूतासः परिवृताः । के ।
 सामर्प्यात् स्वदधौः सोमाः । कथम् । अवतासः न कृपा इव उदकार्थिभिः । केन परिवृताः ।
 उच्यते । नर्तुभिः कृत्विभिः । त्वद्वान् संस्कृत्वात् सोमात् परिवृत्वा ऋत्विजः त्वरमतीक्षा
 आसते इत्यर्थः । किञ्च तन्पु न्यत्ययेनेदं बहुवचनम् । शरीरे ते तव कतवः प्रज्ञाः कर्माणि
 वा हे इन्द्र । भूर्य बहवः । स्वशरीरेण च त्वं बहुप्रज्ञो बहुवृत्रघादिकर्मवृत्तौ वेत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अत्रक्षीणम् घनम् विमर्षि हस्तयोः । अनभिभूतम्^३ बलम् शरीरे विभुतः इन्द्र । धारयति ।
 यथा उदकोदरगर्भैः कृपाः परिवृताः^४ अचन्द्रि एवै तव अग्नेषु ताभि ताभि दहन्ति
 'कर्माणि परिदृत्तानि'^५ । अत्र ताण्ड्यकम्—'इन्द्रं सर्वाभि भूतान्वस्तुवन्' तस्यार्थं^६ 'एवमहमस्तुतमथायत्'
 (तांवा ५, ४, १४) इति ॥ ८ ॥

सुहृद० हे इन्द्र । त्वम् अत्रक्षीणम् प्रह्वपरहितम् वसु घनम् हस्तयोः विमर्षि क्षोत्रम्बो दाडं धारयसि ।
 तथा धृतः प्रणयातो मभान् तन्वि आत्मीये शरीरे अपाकम् अमुभिरनभिभूतम् तव^७ बलम्
 दधे धारयसि । स्वदीवात्मनः^८ कर्तुभिः वृत्रादेरसुरस्य वर्ष कुर्वद्भिः बलहृतीः कर्माणिः आहूतासः
 आहूताः । बलहृताभि सर्वाणि कर्माण्येतस्य शरीरमाहृत्यावतिष्कथे । इत्यान्तः । अवतासः न
 'अवतः' (निप ३, २३) इति कृपनाम । यथा कृप अणोदरगणाय प्रवृत्तैः प्राणिमिताधियग्नो तद्वत् ।
 पसादेवं तस्मात् हे इन्द्र । ते तव तन्पु शरीरेषु कतवः कर्माणि भूर्यः बहव्ये विद्यन्ते ॥ ८ ॥

इति प्रथमाहके ऋष्यांश्यादे विशो वनः ॥

[५६]

पुप प्र पूर्वीरव तस्य च्छिपिपोऽत्यो न योपामुदर्यस्त भूर्वाभिः ।

दक्षं महे पाययते हिरण्यं रथमावृत्त्या हरियोगामृभ्वसम् ॥ १ ॥

पुपः । प्र । पूर्वाः । अर्ध । तस्य । च्छिपिपैः । आर्यः । न । योपाम् । उद । अयंस्त । भूर्वाभिः ।
 दक्षम् । महे । पाययते । हिरण्यम् । रथम् । आवृत्त्यं । हरिऽयोगम् । अमृभ्वसम् ॥ १ ॥

इकाद० पुप ॥ तपन्नुभुवेर्यंरुद्रमथाहृत्स्यैवशब्दो द्वितीये पादे योजयितव्यः । प्रशब्दस्त्वसर्गः
 पाययते^१ इत्यस्यात्पादेन^२ 'सामक-पयितव्यः' । अत्र इत्युपसर्गो उदयस्त इत्याकथ्यातेन सम्बन्धयितव्यः ।
 य एव इन्द्रः अथ न योपाम् 'अथः' (निप १, १४) इत्ययत्नात् । योपा स्त्री । यथाऽऽरो
 मैपुनहाले मरुतां किञ्च तद्वत् । अथ उत् अयंस्त अदित्येण भीत्येतत् स्थाने । अथन्ययत्न
 मधो नियच्छत्पारमनः । किम् । अनिर्देशात् इत्यं अत्र । भूर्वाभिः भूर्वाभिरुक्तिकर्मणः ।
 इदं रूपम् । सोममहृत्पात्रोऽः । पूर्वाः पूर्वाः अभिरः पययन्ते ताऽ इति पत्रियः^३

१. 'स्वात म. २. 'पययत्' अ. ३. अथमि (? 'ति' म् 'वि' अ. ४. 'एवा वर वि'.
 ५. ५. नास्ति वि' हर्ष. ६. ताण्ड्यम् वि' हर्ष कु अ' ७. नास्ति ए. ८. तव कु ए वि'
 अ' सरं. ९. 'तवयः मूको. १०. पाययिष्य अ, ११-११. नास्ति नि. † सुवे' अ ‡ 'दी'ः
 मूको. § नास्ति कु.

'सोमाः' इहानिमेवाः । पूर्वसिस्ताकाकाले ये सोमाः ते तस्त्वयधः । न च वेद्यताः । किं तर्हि । इहानीमपि दशम् दक्षसम्पद् इहात्मवचनः । 'वेद्यानिं दक्षं मनसा जग्मुः' (अ १०, २१, २) इति वया । आत्मानम् महे महते । कर्मै । सामर्थात् सद्ग्रामाथ पावयते दित्ययम् दित्यमवसतौ सोमम् । किं पुनः सोमदित्यमप्ययोः सादयम् § । उज्ज्वलत्वं शिषता वा' ... ११

पेङ्कट० अयम् तस्य यजमानस्य प्रोच्यच्छतिं अयस्थितानि चमसात्रिषु बहूनि भद्रानि । अथ यथा अथां मैथुनायाधःस्थितां ह्यां परिगृह्योच्यच्छति । मुर्वणिः अत्ता मुर्वेतातिकर्मणः प्रवर्त्तं सोममात्मानम् पावयते महते वृत्रहननकर्मणे दित्यमयम् रथम् आपृत्य हरिभ्यां युक्तं दीप्तम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'अथ प्र पूर्वाः' इति पदेषु पठं सूक्तम् । तस्य ऋषिः । जगती छन्दः । इन्द्रो देवता ॥

मुर्वणिः अत्ता एवः इन्द्रः तस्य यजमानस्य पूर्वाः प्रमूढाः वधिपः चमसु चमसेवास्तौ सोमलक्षणा इयः ॥ अथ उन् अर्वास्त प्रकर्षेण वाभ्यामुत्तरति । दृष्टान्तः । अथाः न योषाम् एषां ऽथो बह्वीं प्रीदार्यमुपपच्छति । स चन्द्रः दित्ययम् सुवर्णमयम् हरियोगम् अश्वान्यां युक्तम् क्रान्तमन् उरमात्मानम् रथम् आटय अथस्याप्य महे महते वृत्रघादिरूपाय कर्मणे इत्यम् प्रवृद्धम् आत्मानं सोमम् पावयते धामं कारयति ॥ १ ॥

तं गूर्तयो नेमन्निपः परीणसः समुद्रं न संचरणे सन्तिप्यवः ।

पतिं दक्षस्य विदर्यस्य नू सहो गिरिं न वेना अर्धि रोह तेजसा ॥ २ ॥

तम् । गूर्तयः । नेमन्ऽप्यवः । परीणसः । समुद्रम् । न । समुद्रचरणे । सन्तिप्यवः । पतिम् । दक्षस्य । विदर्यस्य । नु । सहैः । गिरिम् । न । वेनाः । अर्धि । रोह । तेजसा ॥ २ ॥

स्कन्व० . . . . . ॥ २ ॥

पेङ्कट० तम् स्वाम् उद्युक्ताः गमनमिच्छन्तो 'मनुष्याः सधदाः प्रतीक्षन्ते, समुद्रम् इव सन्धरा- काले व्रीषान्तराद्रमिच्छन्तो वणिजः पतिम् बलस्य यज्ञस्य च । 'क्षिमे वली' त्यगिन् ॥ गिरिम् इव सुकान्तः सिद्धो तेजसा युक्तः ॥ अधि विष्ट ॥ २ ॥

मुद्रल० गूर्तयः स्वोत्तरः नेमनिपः नमस्कारपूर्वं गच्छन्तः परीणसः परितो व्याप्नुवन्त, एवंगुण- विविहास्ते धर्ममानाः तम् इन्द्रम् स्तुतिभिः कथितोदन्ति । स्तुवन्ति इत्यर्थः । दृष्टान्तः । ननिप्यवः सभिं धनम् गमनम् इच्छन्तो वणिजो यन्तार्यम् सञ्चरणे सञ्चारे निमित्तमूके सति समुद्रम् न वया जावा समुद्रमथितोदन्ति एवं स्वोत्तारोऽपि स्वाभिमतधनलभाम् ॥ इन्द्रं स्तुवन्तीति भावः । हे स्वोत्तः ! त्वं च दक्षस्य प्रवृद्धस्य विदर्यस्य यज्ञस्य पतिम् पालयितारम् गदः सद्दन्तं बलवन्तमिन्द्रम् तेजसा देवतायज्ञाकाले ॥ स्वोत्तरेण नू शिषम् अपि रोह

१-१ नास्ति ति. † श्लेषताः अ. ‡ किन्तु अ. § सामर्थ्यान् अ. २. प्रोच्यच्छतिं' इति लो-
३. चमसात्रिणि सूक्तं. ४. 'अनि च इति' अ. ५. इति इ. ६. मया च वि. ७. पर्वनेरति' ति'
मने' इति अ. ८. प्रथिते इति अ. ९. 'अथ पराजय इति' अ. १०-१०. नास्ति ॥ ११.
११-११. नास्ति रथ. †-† 'दी वच इति'. ‡ तस्य इति अ. १२-१२. नास्ति तास्तेषां युक्तः ॥ प्रोच-
१२. 'वगन्ता' इति अ. १३-१३. नास्ति सूक्तं.

स्तुतीति यावत् । इहान्तः । वेनाः कान्ताः सित्रयः गिरिम् न यथा एवमेतं स्वाभिमत-
पुष्पोपचयार्थम् अधिसोहन्ति ॥ १ ॥

स तुर्वणिर्दहौ अरेणु पौस्त्ये गिरेर्भुष्टिर्न आजते तुजा शर्वः ।

येन शुष्णं प्रापिनम्मापसो मदे द्रुध आभूषु रामयन्नि दामनि ॥ ३ ॥

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौस्त्ये । गिरेः । भूष्टिः । न । आजते । तुजा । शर्वः । येन ।
शुष्णम् । प्रापिनम् । आपसः । मदे । द्रुधः । आभूषु । रमयत् । नि । दामनि ॥ ३ ॥

इकान्० ... ३ ॥

वेङ्कट० सः शिमः महान् च । सरयु वीरकर्मणि रेगुधर्निर्लेतं शुद्धं बलं शिलोप्ययस्य सातुः
इव पुष्यमूर्तं विस्मये राजते । शशूणां हिसया बलं प्रकाशं भवति । येन शक्या तुष्णम्
असुरम् मायाधिनम् उद्वसरीत इन्द्रः सोममदे दुर्धरः आरामीयतेषु कारापृष्टे निगडे अरपन्वम्
भारमयत् ॥ ३ ॥

मुद्रल० सः इन्द्रः तुर्वणिः शशूणां हिसिया महान् प्रवृद्धत्वं भवति । सरयैन्द्रस्य शवः बलम्
पौस्त्ये वीरैः पुष्टयैः कर्तव्ये सत्प्रामि अरेणु अनवद्यम् तुजा शशूणां हिसके सत् आजते वीप्यते ।
इहान्तः । गिरेः पर्येतस्य भूष्टिः न गृह्णमिव । यथाया उद्वते सत् वीप्यते उद्वत् आयतः ।
अयोमकवचपुक्तदेहः द्रुधः द्रुष्टायां शशूणां बलां अवस्थापयिता एवमूर्त इन्द्रः मदे सोम-
दानेन हर्षे सति येन बलेन तुष्णम् सर्वस्य शोषकमसुरम् मायिनम् मायाधिनम् आभूषु कारा-
पृष्टेषु वामनि इन्धके निगडे नि रमयत् न्यवासयत् । तद्वलमिति पूर्वैकान्वयः ॥ ३ ॥

देवी यद्वि तर्विणी स्वावृधोतय इन्द्रं सिर्षक्त्युपसं न सूर्यः ।

यो धृष्णुना शर्वसा वार्षते तम् इत्यति रेणुं बृहदरिष्टिष्यभिः ॥ ४ ॥

देवी । यदि । तर्विणी । त्वाऽवृधा । कृतये । इन्द्रम् । सिर्षकि । उपसं । न । सूर्यः । यः ।
धृष्णुना । शर्वसा । वार्षते । तम् । इत्यति । रेणुम् । बृहत् । अरिष्टिः । ॥ ४ ॥

इकान्० ... ४ ॥

वेङ्कट० देवम् यदि बलं त्वां वार्षयत् तव रक्षणार्थम् इन्द्रम् सेवते उपसम् इव सूर्यः । यः
इन्द्रः धृष्णुना बलेन सत्प्रामस्यम् तमः वापते सत् इन्द्रः स्वोपः । स्वर्देव सत्प्राम-
मागत्य महत् रेणुम् उपापयति शशूणां हरणशीलस्त्वनः ॥ ४ ॥

मुद्रल० यः इन्द्रः धृष्णुना धर्षकेन शक्या बलेन तमः तमोरुपे बृधविमसुरम् वापते हिनस्ति

१. शिता वि'. २. शिता वि' लपे. ३. "ये कु. ४. सप्य-वि' ल. कु. ५. मुद्रितम्
मं. ६. नास्ति वि. ७. देव कु. ८. "यन् कु. ९. नास्ति वि' ल'. १०. नास्ति वि' ल'.
११. तस्य वि' ल'.

जनये रक्षणाय त्वाङ्गा त्ववा स्तोत्रा नर्षित तम् इन्द्रम् देवी तविषो योऽमान इन्द्र
याद यदा विपश्चि समवैति । सूर्य उपसम् न यथा उपोदेवता सेवते । नित्य तत्सम्बद्धो
भवतीत्यर्थः । तदानीम् अर्हरेष्वणि गच्छन्तो हरन्तीति अर्हरेष्व षष्ठव तेषा व्यपोषार
नेन स्तनयिता शब्दयिता इन्द्रः रेणुम् रेपण हिंसनम् गृह्यत् प्रभूतम् इयति शत्रून् गमपति ॥ ४ ॥

वि यत् तिरो घृणमच्युतं रजोऽतिष्ठिषो दिव आतासु बृहणां ।
स्वर्माळ्हे यन्मदं इन्द्र हर्ष्याहन् वृत्रं निरुपामौञ्जो अर्णवम् ॥ ५ ॥

वि । यत् । तिर । घृणम् । अच्युतम् । रज । अतिष्ठिष । दिव । आतासु । बृहणां ।
स्वर्माळ्हे । यत् । मदे । इन्द्र । हर्ष्या । अहन् । वृत्रम् । नि । उपाम् । औञ्ज । अर्णवम् ॥

स्वन्द० " " ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्र हत्वाऽपोऽवास्तुं हति समुदापार्थः । यदा त्वम् 'तिर भूत्वा' जगत् धारकम्
अक्षीणम् उदकम् अन्तरिक्षात् द्विषु विविध स्थापितवानसि परिवर्णया मेघस्य । यदा य
उदकापैः सद्मामे सोमस्य मदे सति दृष्टया तुदया इन्द्रम् अक्षुर हतवानसि । यदा त्वम्
इन्द्रः अनाम् पूर्णम् अर्णव 'मिथमथ स्थित' रमिमि हतवानसि । अर्ण (निय १, १२) इत्युदकनाम् ।
तद्यत्वास्तीति' सोऽप्यं हति ॥ ५ ॥

मुद्राल० यत् यदा तिर वृत्रेण तिरोहितम् घृणम् सर्वस्य प्राणिनास्य धारकम् अस्तुतम्
विनाशरहितम् एव उदकम् दिव पुत्रोकात् आतासु विस्तृतासु द्विषु हे इन्द्र । बृहणा
हत्वा त्वम् वि अतिष्ठिष विविध स्थापयाम्यहृषे । तथा नर यदा स्वर्माळ्हे स्व सुष्ठु गत
स्य मौळह धन यस्मिन् तस्मिन् सद्मामे मदे तत्र सोमपानेन हर्षं सति हर्षा दृष्टया तत्रग
इन्द्रम् आवाकममुदम् "अहन् त्वम् अवधी । तदानीम् अनाम् पूर्णम् अर्णवम् मेषम् नि औञ्ज
वर्षणाभिमुखम्" अयोमुखम् अकार्षी । पृष्टेरावत्क वृत्रं हत्वा वृष्टिपतेन मूर्ध्नि ग्यतेऽतीति
तात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥

एवं द्विनो घृणं विषु ओर्जसा पृथिव्या इन्द्र सदर्नेषु माहिनः ।
एवं सुतस्य मदे अरिणा अपो नि वृत्रस्य सुमयां प्राप्यारुजः ॥ ६ ॥

एवम् । द्विष । घृणम् । विषे । ओर्जसा । पृथिव्या । इन्द्र । सदर्नेषु । माहिन । एवम् ।
सुतस्य । मदे । अरिणा । अप । नि । वृत्रस्य । सुमयां । प्राप्या । अरुज ॥ ६ ॥

स्वन्द० " " " ॥ ६ ॥

१ 'मयो वि' २ 'इन्द्र' ३ यथा कु ४ अन्तरिक्षे मू' कु, तस्मिन् मू वि' ली
५ आत्स वि' ली ६ 'वर्षे' वि' ली ७ आत्सि कु ल ८ 'मपि वि' वि' ली' ९
विराट् वि' ९ 'एव' ल वि' ली' १० १० आत्सि वि' ली'

वेङ्कट० त्वम् दिवः उदकं प्रयच्छसिं धलेन प्रविश्याः इन्द्र। वेणुतेषु स्थानेषु महान्। त्वम् सोमस्य मदे रागपतिं अयः। तथा त्वम् वृत्रघातीरेण तुल्यया शिलया वृत्रम् वि अहजः^१ हिंसाधेयोते कर्मणि पठौ^२ दृष्टेति^३ स्तुतिमात्रम्। एवं भवति सूतेनासीः^४ ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! माहिनः प्रवृद्धः त्वम् दिवः सुलोकात् प्रविश्याः सन्नेषु प्रदेशेषु ओजसा धलेन धरणम् सर्वस्य जगते धारकं वृष्टिजलम् पिबे दधिषे स्थापयसि। यस्मात् त्वम् सुवस्य सोमस्य पानेन मदे ह्ये सति अयः अडानि^५ गरिवाः मेघात् निरगमयः, वृत्रस्य भावरकं वृत्रं च समया वृष्टया^६ पाप्मा शिलया वि अहजः विशेषेणऽभादृसीः ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये षड्विंशो वर्गः ।

[५७]

प्र भंदिष्टाय वृहते बृहद्रथे सत्यशुभ्याय त्वसें प्रति भरे ।

अपामिष प्रवृणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शर्वसे अपावृदम् ॥ १ ॥

प्र । भंदिष्टाय । वृहते । बृहद्रथे । सत्यशुभ्याय । त्वसें । प्रतिम् । भरे । अपामुऽर्धम् । प्रवृणे । यस्य । दुःधरम् । राधः । विश्वऽर्थायु । शर्वसे । अपावृदम् ॥ १ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ १ ॥

वेङ्कट० वावृतनाथ महते महाधनाय सत्यवस्य वृत्राय स्तुतिं प्र भवामि। येन लोतुर्णा महीपमानं धनं स्तोतुमिः दुर्धरम् भवति, अपामिष वेगः^१ प्रयथाभिमुखः। सर्वगामि धने लोतुर्णा बडाव विपुलद्वारम् ॥ १ ॥

मुद्रल० "प्र भंदिष्टाय" इति पदार्थं सतमं सूचम्। सत्य अयिः। जगती छन्दः। इन्द्रो देवता^२ ॥

भंदिष्टाय वावृतनाथ वृहते शुक्तिर्महते बृहद्रथे महाधनाय सत्यशुभ्याय सवितप्रचलाय तवते भाकारकः प्रवृत्राय पूर्वशुण्डिशिष्टेन्द्राय मतिम् मननीयां स्तुतिम् प्र भरे प्रकर्षेण सम्पादयामि। यस्य इन्द्रस्य बलम् दुर्धरम् अन्वैधेर्लुमसावयम् । दृष्टान्तः । प्रथमे निम्नप्रदेशे अपामिष यथा जलानी वेगः केनाप्यवस्थापयितुं न शक्यते तद्वत् । तथा राधः धनम् विश्वायु सर्वेषु म्यासम् सवते लोतुर्णा बडाव येन इन्द्रेण अपावृदम् अपगतावरणे नियते । तस्मैन्द्रलेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १ ॥

अर्धं ॥ विश्वमनु हासदृष्ट्य आपो निम्नेषु सर्वना हविर्धतः ।

यत् पर्वते न समशीत हर्यत इन्द्रस्य वज्रः श्रधेता हिरण्ययः ॥ २ ॥

१. नाभि मिं अ^३. २. मरेपणि वु. ३-३. मरु^४ छ विं अ^५. ४. शोनि मिं अ^६
५. इति विं. ६. दर अं कु विं^७ छ छपं. ७. "जोतिषि विं. ८. जनेन सूको. ९. पृथवा
सूको दा. १०. "ग^८ छ. ११-११. नाभि मिं अ^९.

अर्धे । ते । निरुम् । अनु । ह । असुद् । इष्टये । आर्ष । निघ्राऽर्ध्व । सर्ना । इरिम् ।
यत् । परीते । न । सुम् । अर्ध्वीति । इर्यत । इन्द्रस्य । वज्र । शर्षिता । हिरण्यम् ॥ २ ॥

स्कन्द०

॥ २ ॥

पेट्टट० 'सर्वमिदं जगदनन्तरमेव' ऋषेण तत्र याग्याय अभवत् । तया यत्मानस्य सर्वानि
ए त्वामेव आग निष्ठाानि ह्य अभिगच्छन्ति । यदा इन्द्रस्य विराणस्य कर्ता हिरण्य
वज्र शिलोच्छये न समर्थात् सहायस्थानं नाकरोत् । मिथ्या निर्गत इत्यर्थः । प्रेष्ठाकर्मा इर्यति
(ह या ७, १७) । कामयमानस्य शिलोच्छयभेदमिति ॥ २ ॥

मुद्रल० अप ह जगत्पदमेव हे इन्द्र । विरम् सर्वमिदं जगत् तं तत्र सम्पन्नित्ने इष्टये धामाय
अनु अतन् सन्वमवत् । इषिप्यत यत्मानस्य सचना सवनानि यज्ञजातानि निषेव निष्ठाानि
भूत्थलानि आग ह्य त्वा समजन्ते इति शेषः । इर्यत शशुवध प्रेष्ठात् इन्द्रस्य हिरण्य
हिरण्य भ्रमित शशुणा हिसनशील वज्र पर्वते पर्ववति शिलोच्छये यत् यदा न समर्थात्
समुत्सो भाववत्, किन्तु जायति सन् अवधीदित्यर्थः । यदा इन्द्रेण प्रेरितो वज्र अगतिह्व
सन् वृत्रमधीत् तदापृथक्त्वेन त यत्तु सर्वं यत्माना प्रायतिपतेति भावः ॥ २ ॥

अस्मै भीमाय नमसा समध्वर उपो न शुभ्र आ भूरा परीपसे ।

यस्य धाम श्रंसो नामेन्द्रियं ज्योतिरकारि इरितो नपसे ॥ ३ ॥

अस्मै । भीमाय । नमसा । सम् । अध्वरे । उप । न । शुभ्रे । आ । भूः । परीपसे । यर्य । धाम ।
श्रंसत् । नाम । इन्द्रियम् । ज्योतिः । अकारि । इरिते । न । अपसे ॥ ३ ॥

स्कन्द०

॥ ३ ॥

पेट्टट० उर । शुभ्रे । अस्मै भीमाय इन्द्राय अस्मान् पसे अश्वेन संवत् स्पृष्टा सर्वा स्तुत्यलनाप ।
सम्प्रत्यर्थोपो नकारः । यस्य इन्द्रस्य शरीरम् नाम च श्रवणाय अकारि, यत् च ज्योति च
हृत् समनाय, यथा अद्या गच्छन्ति तद्वदिति ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे उप । उपोदकत् । शुभ्रे । शोभने । त्वम् भीमाय शशुणा भयङ्कराय परीपसे अतिसयेन
स्तोत्रप्याय अस्मै इन्द्राय अन्तरे हिसारदिवेऽरिमन् वातो न सम्प्रत्यर्थः । सम्प्रति इराणीन्
ममना नम हविरैक्षणम्बम् सग् आ मर सम्बुत् सम्पादय । धाम सर्वस्य धामन् नाम स्तापु
नमनशीलम् इन्द्रियम् इन्द्रत्वस्य परमैश्वर्यस्य स्थिं यस्य इन्द्रस्य प्वविषम् ज्योति श्रंसो
महाय हविरैक्षणाद्यत्तार्थम् अवसे इच्छतो ममनाय अकारि विषय, हात् न । यथा
अद्यात् स्तादिन स्वागित्पितृदेवा मयमित्ति यत्र इन्द्रोऽपि स्वाभिमतद्विर्णामाय स्तकोप
तेणे मयपतीति भावः ॥ ३ ॥

१-१ सर्वमि गवन्तरमिव विं नं २ वरं विं नं ३ सहायं क ह्य विं नं
४ 'अवेन मे' ए, 'अवेन मे' इति कु. 'अप्ये (वि) द' वि नं, शिलोच्छयमे' क शोच ५ शुभ्रे
विं नं ६ यत् विं नं. ७ यत्ति विं

इमे त इन्द्र ते वयं पुरुषुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।

नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सर्वत् क्षोणीरिव प्रति नो ह्यर्ह्य तद् वचः ॥ ४ ॥

इमे । ते । इन्द्र । ते । वयम् । पुरुषस्तुत । ये । त्वा । आरभ्यम् । चरामसि । प्रभूवसो इति प्रमुञ्जसो । नहि । त्वत् । अन्यः । गिर्वणः । गिरः । सर्वत् । क्षोणीः । इव । प्रति । नः । ह्यर्ह्य । तत् । वचः ॥ ४ ॥

स्कन्ध० ... .. ॥ ४ ॥

घेहूट० ते इमे वयम् इन्द्र । तव स्वभूताः बहुभिः स्तुत । ये त्वाम् भारभ्य चरामः बहु-
घन । नहि स्वत्तः अन्यः गीर्भिवन्वीच । क्षोणोर्वा क्षोणाणि सहेते । नहि ररिद्रः क्षोणाणि
सोत्रुं शस्नोति । इषिवी इव सर्वद्रप्याणि अस्माकं स्तुतीः प्रति कामय ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । प्रभूवसो । प्रभूतघनवत् । अत एव पुरुषुत । पुरुभिर्यद्गमैः स्तुत । ये च वयम् त्वा
त्वाम् भारभ्य भारभयतयाऽऽरभ्य चरामसि चरामः यत्ने वर्वाभदे हे इमे वयम् ते तव
स्वभूताः । हे गिर्वण । गीर्भिवन्वीच । इन्द्र । त्वत् अन्यः स्वसोऽन्यः कश्चिदपि गिरः स्तुतीः नहि
सपत् नहि प्राप्नोति । अतः त्वत् नः अस्माकम् तत् वचः स्तुतिद्वेषणम् प्रति ह्यर्ह्य कामयन् ।
क्षोणीरिव यथा क्षोणो पृथिवी स्वकीयानि भूतजावानि कामयते ॥ ४ ॥

भूरिं त इन्द्र वीर्यं तव स्मस्यस्य स्तोतुर्मयवन् कामुषा पृण ।

अनु ते वीर्यं वृती वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नैम् ओजसे ॥ ५ ॥

भूरिं । ते । इन्द्र । वीर्यम् । तव । स्मसि । अस्य । स्तोतुः । मयवन् । कामम् । आ । पृण ।
अनु । ते । वीः । वृती । वीर्यम् । ममे । इयम् । च । ते । पृथिवी । नैम् । ओजसे ॥ ५ ॥

स्कन्ध० ... .. ॥ ५ ॥

घेहूट० इन्द्र ते इन्द्र । वीर्यम्, तव वयं स्मः । त्वद् अस्य सपत्स्व स्तोतुः मयवन् । भारभ्य
चामम् । इन्द्र । अनु ममे वृती वीः तव वीर्यम् स्वशीयाद् वीर्यादीना गीयते । इयम् च ते
पृथिवी तव ओजसे नैम् अर्द्धे भवति । इयं भूवसी न वेति सन्देहे भोजयोर्द्धे भवति
भोजन्तु एवमेवेति ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । ते तव वीर्यम् सामज्यम् भूरि बहु । न केनापि भवच्छेदुं दृश्यते । भारभ्य
॥ ५ ॥ "वयम् स्मसि स्मृताः भवामः । हे मयवन् । मयवन् । इन्द्र । स्वम् अस्य स्तोतुः एव
स्तुतौ यत्नानस्य कामम् अथिलयम् आ पृण भारभ्यः । वृती वीः यदात् पुण्डोकोऽपि
ते तव" वीर्यम् अनु ममे अन्वमेतत् । इन्द्रेण सहावस्थानात् इयम् च इयमपि पृथिवी ते तव
भोजसे वहाय नैम् प्रदीयन्व । स्वदक्षान्दीना सती अथ एव वर्तते इति भावः ॥ ५ ॥

१. नाभि कु. २-२. नाभि विं अ. ३. आण्डेयं सूको. ४. वीरे वि मै. ५. नाभि
मूको. ६. एव (वपुः) विं अ. ७. एवः इ (?) यत्नः) वि. ८. एवम् अं वि" ए वृ एव.
९. मनीषा कु. १०-१०. भोजसेते कु अ. ११-११. इयं भूवसी अं वि" ए तवः; इयं भूवसिनाम्.
विदि (?) कु. १२. *तेर्द्धे मूको. १३. आण्डेयं सूको. १४-१४. नाभि वि मै.

तं तमिन्द्र परितं महामुरुं वज्रेण वज्रिन् पर्वशश्वर्तिय ।

अरासृजो निःशृताः सर्वेना अपः सत्रा विश्वं दधिपे केरलं सहैः ॥ ६ ॥

तम् । तम् । इन्द्र । परितम् । महाम् । उरम् । वज्रेण । वज्रिन् । पर्वशश्वर्तिय । ज्वं ।

असृज । निःशृताः । सर्वे । अपः । सत्रा । विश्वम् । दधिपे । केरलम् । सहैः ॥ ६ ॥

स्कन्द०

॥ ६ ॥

येङ्कट० पूर्वोक्तस्य^१ समर्थनम् । त्वम् तम् इन्द्र^२ मेघ महान्तं विलीनम् वज्रेण वज्रिन् । पत्ता
तानहीदृशवानसि । अथ अब असृज च निरृता अप सरणाप । सत्यमेव व्याप्त पारयति
मत्ताधारण इत्यम् । इति सर्वानुष्ठान कामान्^३ आह्वाने सूत्रेणैति ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे वज्रिन् । वज्रवत् इन्द्र । त्वम् तम् प्रथितम् महाम् आपामको महान्तम् उरम् विदीर्णम्
पर्वतम् पर्वतम् मेघम् वज्रेण आयुधेन पर्वत पर्वति पर्वति चवर्तिय शकटीचतुर्ये । तेन
मेघेन निरता आरूता अप सर्वे सरणाप गमनाथ अप असृज अवाहनुत्तमस्राक्षी । तवस्त
मेव केवलम् दिग्म् व्याप्तम् सह इत्यम् दधिपे धारयति तन्व्य कश्चिदिति यत्तत् उर
रामा सत्यमेव ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके षट्पूर्वाध्याये द्वाविंशो वर्म ॥

इति प्रथममण्डले दशमोऽनुवाकः ॥

[५८]

नू चित् सद्योजा अमृतो नि तुन्दते होता यद् दूतो अर्भवद् विनस्वतः ।

धि साधिष्ठेभिः पृथिभी रजो मम् आ देवताता इविषा विरासति ॥ १ ॥

तु । चित् । सद्योजा । अमृत । नि । तुन्दते । होता । यद् । दूत । अर्भवत् । विनस्वत ।

धि । साधिष्ठेभिः । पृथिऽभिः । रजं । मम् । आ । देवऽताता । इविषा । विरासति ॥ १ ॥

स्कन्द०

॥ १ ॥

येङ्कट० नोधा आहितस । डिप्रम् ध्व मयनेन^१ जात मरणवर्तित निवचलति^२ । दाता यदा इत^३
भवति यममानस्य । सायुधे रक्षोभिः^४ अनुपदते मर्मे अन्तरिक्ष परित्थिनति । परिधरति
पठे दानया दवानिति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'एवाद्धानुवाक सप्त सूक्तानि । तत्र 'नू चित् इति नवमं प्रथम सूक्तम् । गीतमो नोधा
अपि । आधा पञ्च अगत्य । सिण्णश्चसिष्ठुम् । अग्निर्देवताः ॥

१ मते पूर्वोक्ति^१ अ^२ २ इदं वि^३ लक्ष्ये ३ नाति वि^४ अ^५ ४ मयन्त वि^५ अ^६
गमेन रूप ५ निवचति कु अ^६ निवचति चरति वि^७ रूप ६ द्वा वि^८ रूप, दप वि^९
० पयिनि इ ८-८ नाति वि^९ अ^{१०} ।

सहोवा सहसा बलेन वात । अग्निर्हि बलेन मध्यमानोऽरण्यो सकाशात् जायते । अमृत
मरणरहित । एवमृतोऽग्निः नू चित् क्षिप्रमेव नि त्पन्दते नितरां व्यचयति, उत्पन्नमाप्रत्याग्ने स्प्रष्टु-
गतत्वात् । यत् यदा होता देवानाम् आह्वाता व्ययति विवस्वत परिचरतो यजमानस्य
देवान् प्रति हविर्दत्ताय^१ दत्त अमृतत्वं हविर्वदने^२ नियुक्तो भवति । तदानीम् साधितभि
समीचीने पथिभि भागैर्गच्छन् रथ अन्तरिक्षलोकात् वि मये निर्ममे । पूर्वं विद्यमानमप्यन्त
रिचम् अस्त्रकल्पमभूत् । इदानीं तस्य वेजसा प्रकाशमान सदुत्पन्नमिव दृश्यते । किञ्च, देवताता
देवतातो यजे हविषा चरुपुरोटाशादित्यक्षण^३ देवान् वा विधासति परिचरति ॥ १ ॥

आ स्वमन्नं पुनमानो अजरं स्तुष्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति ।

अत्यो न पुष्टं प्रुषितस्य रोषते द्विषो न सानुं स्तनपन्नचिक्रदत् ॥ २ ॥

आ । स्वत् । अन्नं । पुनमान । अजरं । तृषु । अविष्यन् । अतसेषु । तिष्ठति ।

अत्यं । न । पुष्टम् । प्रुषितस्यं । रोषते । द्विष । न । सानुं । स्तनपन्नं । अचिक्रदत् ॥ २ ॥

स्कन्द०

॥ २ ॥

वेङ्कट० आ तिष्ठति स्वम् अन्नं तुण्युस्मादिकम् आत्मानं सम्मिधयन् अजरं क्षिप्रं सर्वं भक्षयन्
काष्ठेषु^४ । "वनस्ये" काष्ठे उक्षितत्वात्^५ पुष्टम् अन्न इव रोषते इत्यल्लत शीघ्रगतत्वात् । तथाऽसौ
स्तनयन् इव सानुं भेष इव शब्दं करोति ॥ २ ॥

मुद्रल० अजरं आरहितोऽपमति स्वम् स्वकीयम् अद्य अदनीयं तुण्युस्मादिकम् पुनमान स्वकीयत्वात्
सम्मिधयन्^६ तदनन्तरं च अविष्यन् भक्षयन्न । एवमृतोऽग्निः तुषु क्षिप्रमेव अतसेषु काष्ठेषु आ तिष्ठति^७
आरोहति । प्रुषितम् दग्धमित्यल्लत प्रवृत्तत्वात् पुष्टम् उपर्येवस्थितं ज्वलन्त्वात् अत्यं न रोषते ।
यथा सततगतमशीकोऽर्थोऽत्र इत्यल्लतो गच्छन् शीमते । एवमग्नेर्वाहोऽपि सर्वतो गच्छन्वी
शीमते इति भावः । तदानीम् इव पुरोकस्य सामन्धिं सानुं समुत्पन्नमन्नं स्तनयन्
न शब्दयन्निब अचिक्रदत् सामीरशाब्दम्^८ आत्मानमचीकरत् ॥ २ ॥

क्राणा रुद्रेभिर्नसुभिः पुरोहितो होता निर्यचो रयिपाठमर्त्यः ।

रथो न विश्टेऽज्ञसान आयुषु व्यानुषम्वार्यां देव श्रण्यति ॥ ३ ॥

क्राणा । रुद्रेभि । षष्टोऽभि । पुर इहित । होता । निऽस्तं । रयिपाठ् । अर्नर्त्य ।

रथं । न । विशु । ऋञ्जसान । आयुषुं । वि । व्यानुषम् । वार्यां । देव । श्रण्यति ॥ ३ ॥

स्कन्द०

॥ ३ ॥

१ नाति वि २ "वदित्वा" मूले ३ "वदिते" मूको ४ "पुष्टे" वि मै ५ "वायेन
वि" भ ६ "काष्ठे ल वि" कां कु ल्य ७ "असेषु तिष्ठति यदित्यल्लत रथन वि" कां ८ "सानुं वि"
लप; सानुं ल कु कां ९ विषये वि १० "पुष्टिते" मै ११ "वर्ष" मै
श ५६

वेङ्कट० कुर्वाण रदादिभिः पुरो निहित होता यज्ञे निपण्य शत्रुघनानामभिविक्ता^१ अमर्त्य एष
इषाश्रायम् मनुष्येष्वधारदिभिः प्रसाध्यमानः प्रक्षिपति अनुपपन्नम् धनानि देव^२ ॥ ३ ॥

सुब्रह्म० काणा इतिर्यदने^३ कुर्वाण रदेभिः "रुद्रे चसुमिभ्यः" पुरोहितः पुरस्कृतः होता इयानामाङ्गानां
निपत इति स्वीकरणात् देवयज्ञे निपण्य रमिया^४ रवीणां शत्रुघनानाम् अभिविक्ता
अमर्त्य मरणतद्वित । एवमूल दय धोक्तमानोऽसि विदुः प्रथमसु वीकिञ्जलसु एष न ॥
इष^५ आयुषु यद्भवानलक्षणेषु मनुष्येषु मरणसप्तन स्तुयमानः^६ वार्या वार्याणि सम्भ्रवीणीपति
धनानि आनुपद् आनुपक यथा भवति तथा हि अभ्यति विशेषेण प्रापवति ॥ ३ ॥

वि वार्तजूतो अतसेषु तिष्ठते वृथा जुह्वभिः सृष्या तुविष्यतिः ।

तुषु यदमे वनिनो वृषायसे कृष्णं त एम् रुशदूर्मे अजर ॥ ४ ॥

वि । वार्तजूत । अतसेषु । तिष्ठते । वृथा । जुह्वभिः । सृष्या । तुविष्यतिः ।
तुषु । यत् । अमे । वनिनो । वृषायसे । कृष्णम् । ते । एम् । रुशदूर्मे । अजर ॥ ४ ॥

स्कन्द०

॥ ४ ॥

वेङ्कट० वि तिष्ठते^७ वार्तमेरित अतसेषु अनायासेन इयमाने काष्ठे ज्वालात्क्षणानादुत्पन्नैव च
युक्त महास्वप्न । क्षिप्र यदा स्वप्न भवेत् वृक्षान् प्रति "वृथा इषाचरति" इहसीत्यर्थः ।
तदानीं तव रामनमार्गं^८ कृष्णो भवति इवेत्तज्ज्वालात्सह्य^९ अजर ॥ ४ ॥

सुब्रह्म० वार्तदत्त वायुना प्रेरित तुविष्यति महास्वप्न । एवम्भूतोऽसि जुह्वभिः स्वकीयाभिर्जिह्वाभिः
यस्या स्वरगतीकेन तेन समूहेन च^{१०} युक्त सन् तथा अनायासेनैव तुषु क्षिप्रमेव अतसेषु
वृक्षेषु वृक्षेषु वि तिष्ठते विशेषेण तिष्ठति । हे अमे! यदा यदा यनिन वनसम्पदा^{११} वृक्षान्
इषुम् वृषायसे वृषवदाचरति । इहसीत्यर्थः । हे रुशदूर्ते! दोस्तज्वाला^{१२} अजर! अरारहित! अमे! ते
तव^{१३} एम् रामनमार्गं^{१४} कृष्णम् कृष्णवर्णो भवति ॥ ४ ॥

तर्पुर्जम्भो वन आ वार्तचोदितो युथे न स्रह्वा अर्च वाति वंसंगः ।

अभिव्रजन्नाक्षितं पार्जसा रजः स्यात्तुचरयं भयते पत्रिर्णाः ॥ ५ ॥

तर्पु उज्जम्भ । वने । आ । वार्तचोदित । युथे । न । स्रह्वान् । अर्च । वाति । वंसंग ।
अभिव्रजन् । अक्षितम् । पार्जसा । रजं । स्यात् । तुचरयम् । भयते । पत्रिर्णाः ॥ ५ ॥

स्कन्द०

॥ ५ ॥

१ "विगाऽद् वि" अ^१ २ वासि वि^२ ३ इविचोदन सूको ४ ४ वारि वि ५ वारि वि
६ तुषु^६ वि ७ वासि वि^७ ८-८ वनेवान^८ अ वि^८ कपः ९ भवेत् वृक्षेष्वान^९ वि^९ अ^९ १० "तव मार्गं वि" अ^{१०}
११ वासि वि^{११} १२ "व्यान् वि १२ दक्षि ज्वाले सूको १३ वासि वि १४ रामनमार्गं वि

मेळ्ट० वापयितृज्वालादेवः वृक्षेषु वातेन प्रेरितः 'ज्वालासहे न' 'सहनशीलोऽपिः अन आ नाति' वन-
नीयगमनोऽधो गच्छति' । सखीणमप्यरुण्यमप्यस्यमपि' उदकं ज्वालया अभिगच्छन् 'अव आ
वाति' । तस्मादेवं स्वयंरं बद्धमद्य धिमेति, पक्षिष्वदन ॥ ५ ॥

मुद्रल० तपुर्जम्भ' तर्पि ज्वाला एव वग्मा वायुधानि यस्य स तपोकः नातचोदितः वायुना
प्रेरितः एषंभूतोऽपिः यूये ज्वालासमूहे सति अतिमम्' अक्षीष्यन् रज. आर्द्रवृक्षान्तर्गतमुदकम्
वाजसा वेजोवलेन अभिगजन् आभिमुल्येन गच्छन् इने अरण्ये पाहान् सर्वमभिमवन् आ'
आभिमुल्येन अन वाति ध्यामीति । इष्टान्तः) वंलयः न यथा वननीयगतिर्वृषः शोयुधे सर्वमभिमवन्
पर्वते षड्दन् । यस्मादेवं तस्मात् पतत्रिणः पतनयतोऽग्रेः सफारात् स्थानुः स्यावरम् चरणम्
घरत् नद्धमद्य भयते धिमेति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाहके चतुर्थाध्याये त्रयोविंशो वर्गः ॥

दृष्ट्वा भृगवो मानुषेषु रयिं न चारुं सुहृवं जनेभ्यः ।

होतारमने अतिथिं वरेण्यं मित्रं न शोर्वं द्विध्याय् जन्मने ॥ ६ ॥

दृष्ट्वा । स्वा । भृगवः । मानुषेषु । आ । रयिम् । न । चारुम् । सुहृवम् । जनेभ्यः ।
होतारम् । अग्ने । अतिथिम् । वरेण्यम् । मित्रम् । न । शोर्वम् । द्विध्याय् । जन्मने ॥ ६ ॥

इत्यन्तः . . . . . ॥ ६ ॥

मेळ्ट० आ वधु. त्वार भृगवः मानुषेषु घनम् इत्त' शोभने स्वाह्वानं जमानाम् होतारम् अग्ने ।
अतिथिम् वरणीयम् मित्रम् इत्य सुखकरं दिवि आजाय देवगणाय ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! त्वा इवाम् मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये भृगव. एतत्संज्ञा महर्षयः द्विध्याय जन्मने देवश्चमासुये
वाहम् रयिम् न शोभने धनमिव आ द्युः आधानसम्भारेषु मन्त्रैः स्वापवेन' समरदुर्वन्' ।
कीर्यो त्वान् । जनेभ्यः एहवम् यजमानार्थमाह्वारं सुखकम् होतारम् देवानामाह्वारम्
अतिथिम् अतिथिण् पूज्यम् वरेण्यम् वरणीयम् मित्रम् न शोर्वम् । यथा तस्मा सुखकरो भवति
एहव सुखकरमित्यर्थः ॥ ६ ॥

होतारं सप्त जुहोतु यजिष्ठं यं वाचतो वृणते अध्वरेषु ।

अग्निं विद्वेषामरतिं वसंतां सपर्याभि प्रयंसा याग्नि रतम् ॥ ७ ॥

होतारम् । सप्त । जुहोतुः । यजिष्ठम् । यम् । वाचतः । वृणते । अध्वरेषु ।
अग्निम् । विद्वेषाम् । अरतिम् । वसंताम् । सपर्याभि । प्रयंसा । याग्नि । रतम् ॥ ७ ॥

१. मरेषु वि' अ'. २. 'जासुक्तः कुः 'जसह्वेन वि' अ'. ३-३. 'विले वाग्नि कुः 'द्विधिय वाति
दि' अ' छ लये; 'लोनिर्वाति वि' अ'. ४. 'नीया' वि' छये. ५. 'मगरुण' कु. ६-६. ६व वाति
दि' अ'; भववाति लये; वरवाति' कु. ७. नाहित वि. ८. व वि' अ'. ९. स्वापितवन्तः मूखे. १०. नन-
रुपेन् मूको.

स्फुटं०

॥ ७ ॥

घेङ्कटं० होतारम् प्रभुवाहुतीनां सप्त होतार यदृत्तमम् यम् अद्विज सप्त वृणते यशु ।
अग्निम् विश्वेषाम् अभिगन्तार घनानां परिचरामि अग्नेन, वापे च रत्नम् ॥ ७ ॥

मुद्रल० सप्त सप्तसप्तयाका जुहो होतार वापत करिज अचरेषु वागेषु यगिषु यदृत्तमम्
होतारम् देवानामाह्लावात् यम् अग्निम् वृणते सम्भनन्ते, विश्वेषाम् सर्वेषाम् वसूनाम् अग्निम्
प्रापयित्वा तमग्निम् प्रवला इधिरङ्गणेनाग्नेन सप्तयामि परिचरामि, रत्नम् रमणीय कर्मरत्न
यानि याचामि ॥ ७ ॥

अच्छिद्रा सुनो सहसो नो अघ स्तोवृभ्यो मिश्रमहः शर्मं यच्छ ।

अग्नें गृणन्तमंहस उरूप्योर्जो नपात् पूर्विरायसीभिः ॥ ८ ॥

अच्छिद्रा । सुनो इति । सप्तस । नु । अघ । स्तोवृभ्य । मिश्रमहः । शर्म । यच्छ ।
अग्ने । गृणन्तम् । अहंस । उरूप्य । ऊर्जो । नपात् । पूर्विरायसीभिः ॥ ८ ॥

स्फुटं०

॥ ८ ॥

घेङ्कटं० अच्छिद्र गृहम् सहस पुनः अघम्यम् अघ स्तोवृभ्य मिश्रमहा पूजित । प्रवक्षः ।
अग्ने । स्तुवृभ्य अग्ने । रक्ष अघस्य पुनः आवसी सुरे । 'यमो अरुणोऽपीनाम्' (तै ४, १, १, १)
इति मन्त्र ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे सहस सुनो । अघस्य पुनः यजेत हि मध्यमानोऽग्निर्वापते । गिनमहः । अहुवृहदीतिमम् ।
अग्ने । न अघम्यम् स्तोवृभ्य अघ अस्मिन् कर्मणि अच्छिद्रा अष्टाशानि शर्म शर्मणि हुजानि
यच्छ इति । किञ्च हे ऊर्जो नपात् । अघस्य पुनः भुक्तेवापेन कवरान्ते प्रवर्धनात् कर्तारप्रवृत्तम् ।
पञ्चरिषः । अग्ने । गृणन्तम् स्वां स्तुवन्तम् आगसीभि व्याहृते पूर्भि पाञ्चनै अहत पाचय
उरूप्य रक्ष ॥ ८ ॥

मघा वरुणं गृणते विभावो भवा मघवन् मघवद्भ्यः शर्मं ।

उरूप्याग्ने अहंसो गृणन्तं प्रातर्मक्षु धियार्जुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

मघ । वरुणम् । गृणते । विभाऽव । भव । मघवन् । मघवद्भ्य । शर्मं ।
उरूप्य । अग्ने । अहंस । गृणन्तम् । प्रातः । मक्षु । धियाऽर्जु । जगम्यात् ॥ ९ ॥

स्फुटं०

॥ ९ ॥

घेङ्कटं० मघ गृहं स्तुवते दीक्षिमन् । मघ भववन् । इधिरुण्णम् गृहम् । रक्ष अग्ने । स्तुवन्तम्

१ 'वृण' इ, 'जो होतार अ' वि' ल लपं २ अग्ने वि' ३ अग्ने इ ४ अग्नि वि
५ १ 'रुणो हुजन् वि' अ'.

अथर्वे । प्रात एवाग्नि कर्मणा वासविता इह व्यागच्छतु इति देवाग्नेर्गृहं सूक्तेषामऽऽशास्ते ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे विमान । विनिष्टकाश्रं अग्ने । गृणते त्वां स्तुवते यजमानाव नरुधम् अनिटनियारक गृहम् भव । हे भववन् । भववन् । अग्ने । मगधद्रुय हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्य क्षमं मुल्ल यथा भवति तथा भव । हे अग्ने । गृणन्ताम् स्तुवन्तम् महस पापकारिण शत्रो उहस्य रक्ष । धियावतु कर्मणा प्राप्तधनोऽग्नि प्रात इदानीमिव परेतुरपि मधु शीघ्रम् रुग्ण्यात् भ्रागच्छतु ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके षतुर्वाण्याये षतुर्विंशो वर्गः ॥

[५९]

पृथा इदग्ने अन्नयस्ते अन्ये रे विश्वे अमृता मादयन्ते ।
वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्पृषेव जनां उपमिदु ययन्थ ॥ १ ॥

पृथा । इत् । अग्ने । अन्नय । ते । अन्ये । त्वेति । विश्वे । अमृता । मादयन्ते ।
वैश्वानर । नाभि । असि । क्षितीनाम् । स्पृषाऽश्च । जनाम् । उपमिदु । ययन्थ ॥ १ ॥

स्कन्द० ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'ओवधीतु मनुष्येषु भूमात् सप्तसरे' यथा । 'भवन् यो वरति' सोऽग्निर्वैश्वानर इति 'सूत' ।
वाजा एव अग्ने । तत्र अन्ये अन्नय । स्वपि सर्वे देवा मादयन्ति । वैश्वानर ।
नाभिरुभासीय अस्ति राजानाम् । यथोचम्भवार्थमुपनीयमानां स्पृषा वपान् धारयति, एवं
त्वम् जनान् अदधा ॥ १ ॥

मुद्रल० 'वपा' इति सप्तमं द्वितीय सूक्तम् । मोधा ऋषिः । त्रिमुद् सूक्तम् । वैश्वानरस्वरगुणक । भागिर्वैवता ॥
हे अग्ने । ये अग्ने आस्य सन्ति ते सर्वेऽपि ते तत्र यथा इत् सप्तसरे एव । ततस्त्वचोऽभ्ये
न सन्तीति भावः । किञ्च ते स्वपि सति वित्त सर्वे अमृता अमरजघनाग्ने देवा मादयन्ते
इत्यस्ति । अहि त्वद्गम्यतिरेकेण तैर्जीवितु शक्यते । हे वैश्वानर । 'विश्वेषा मराणां' शालरूपेण
सम्बन्धिन् । अग्ने । क्षितीनाम् मनुष्याणां नामि सन्नद्धः । अस्ति अयस्वरगुणको भवति । अयस्वरगुणोऽपि
उपस्थापयिता सन् जनान् मगध-व मधारय । 'पद्मा उपमिदिति दृष्टान्तविशेषणम्' । उपमिदु
उपनिष्ठाता स्पृषा इव वपान्धारणार्थं निष्ठावत्तन्मो यथा गृहोपरित्यक्त मग धारयति पद्मम् ॥ १ ॥

मूर्धा दित्रो नाभिरग्निः पृथिव्या अथामवदरती रोदस्योः ।
तं त्वां देवास्तोऽजनयन्त देवं वैश्वानर ज्योतिरिदार्याय ॥ २ ॥

१ 'हे गृ' एव वि' १ अ', देवराजोऽग्ने कृ २-२ सूक्तसरे एव वि' १ । मूमा कृ अ' ३ एवदे-
वतीति वि' अ' ४ भासित छ वि' अ' ५ 'वीयमा' वि' अ' कृ ६ 'वपयता वि' १ अ' छ कृ एव,
भव (१-६) वा वि' अ' ७ ७ नासि वि मै', । 'नद्य' मै' सा ८ नासि वि मै' ९ अमरप' वि
१० १० 'वा देवराजम् मै' ११ सन्नद्ध सूक्तो १२-१२ मुद्र इत्यन्त विशेषणम् सूक्तो

मूर्धा । द्वि । नाभि । अग्नि । पृथिव्या । अर्थ । अभवत् । अरति । रोदस्यो ।
तम् । त्या । देवाम् । अननयन्त् । देवम् । वैद्वानर । ज्योति । इत् । आर्याय ॥ २ ॥

स्वन्द०

॥ २ ॥

षेड्डट० उच्छिद्य मूर्ध्ना नहनम् अग्नि पृथिव्या, भव भगवत् अरति चात्रापृथिव्यो इतरथ
गच्छति ततोऽस्यामित्यर्थ । अथि वा चात्रापृथिव्योर्मध्ये गच्छत्यादिरथ सन् । तम् स्वाम् देवत्
अननयन् देवम् वैद्वानर । ज्योतिर्भूतम् आर्याय मनवे ॥ २ ॥

मुड्डल० अथम् नाम द्वि सुलोकस्य मूर्धा शिरोवत् प्रथमभूतो भवति । पृथिव्या भूमेः नभि
सनादिक । रक्षक इत्यर्थ । अथ अनन्तरम् रोदस्या चात्रापृथिव्योरप्यम् अरति अद्वितीय
अभवत् । हे वैद्वानर । तम् आर्यम् देवम् दानादिगुणयुक्तम् त्वं स्वाम् देवता सर्वे देवा
आर्याय विदुषे मनवे ज्ञात इत् ज्योतिरूपमेव अननयन्त उदयादयन्त् ॥ २ ॥

आ सूर्ये न रुद्रमयो भ्रुगामो वैश्वानरे दधिरेऽग्ना वसनि ।
या पर्वतेऽपार्षधीष्वपु या मानुषेष्वसि तस्य राजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रुद्रमय । भ्रुगास । वैश्वानरे । दधिरे । अग्ना । वसनि ।
या । पर्वतस्य । अपार्षधीषु । अप्सु । या । मानुषेषु । असि । तस्य । राजा ॥ ३ ॥

स्वन्द०

॥ ३ ॥

षेड्डट० आ दधिर सूर्ये इव रुद्रमीन भ्रुवान् अमुरे सह विपयसुपयन्तो देवा अग्री वैश्वानर ।
यानि पर्वतादिषु वसन्ति, यानि च मानुषेषु तस्य सर्वस्य ईश्वरत्त्वम् अवसि ॥ ३ ॥

मुड्डल० वैश्वानरे अग्रा अग्री या यानि वसन्ति धनानि आ दधिरे आदितानि स्वादितानि इन्द्र ।
राम्भ । भ्रुवाग निरवला रमय किरणा सूर्ये न यथा सूर्ये आपीयन्ते तद्रथ । अतएव
पर्वतादिषु वा यानि धनानि विद्यन्ते तस्य धनगतस्य राजा अति अधिपतिर्भवति ॥ ३ ॥

भृती इव सुनवे रोदमी गिगे होतो मनुष्योऽ न दधः ।
स्वसि मत्पयुष्माय पूर्वो वैश्वानराय नृत्तमाय यद्हीः ॥ ४ ॥

भृती इवेति भृतीऽयम् । सुनवे । रोदमी इति । गिगे । होतो । मनुष्य । न । दध ।
स्वसने । मत्पयुष्माय । पूर्वी । वैश्वानराय । नृत्तमाय । यद्ही ॥ ४ ॥

स्वन्द०

॥ ४ ॥

१ ता दि' अ' २ ता दि' अ' इ ३ 'व मायकल्पवर्षाव दि' अ' ४ मातिर दि
५ रतापत्तु मूढो ६ 'दि कल्पि इ ७ यातिर दि' अ' इ ८ मातिर एव ९ 'पु कल्पि
दि' अ' १० मातिर दि' अ' ११ ई' अ' दि', ८. तम् अ'. १२ पूर्वो मूर्धो

वेङ्कट० भात्मनः सन्ने वैश्वानराय उदर्यम् महती इव भवतः छावापृथिव्यौ इति पादान्तः^१ ।
 गिरः होता मनुष्य- च समर्थः सर्ववते सत्पथलाय वृद्धीः वैश्वानराय देष्टुतमाय महतीः^२
 प्रमुद्गं ॥ ४ ॥

मुद्रल० 'रोदसी छावापृथिव्यौ सन्ने स्वपुत्राय वैश्वानराय^१ वृहती इव प्रभूते इव भभूतम् ।
 महती वैश्वानरस्मत्वरधानाल^२ छावापृथिव्यौ निस्तुते जाते इत्यर्थः । किञ्च भयम् होता दधः समर्थः
 पूर्वाः बहुविधाः वृद्धीः महतीः गिरः स्तुतीः वैश्वानराय अग्नये प्रामुद्गं इति शेषः ।
 कीदृशाय । स्वर्गते शोभनगामनस्तुत्याय सत्पथलाय कथितपथलाय वृत्तमाय अतिरायेन सर्वेषां
 देवैः । दृष्टान्तः । मनुष्यः न यथा मनुष्यो कौकिलो वन्दे दावारं प्रभुं बहुविधया स्तुत्या
 स्तौति तद्वत् ॥ ४ ॥

द्विषिंत् ते वृहतो जातवेदो वैश्वानरं प्र रिरिचे महित्वम् ।
 राजां कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवधकर्म ॥ ५ ॥

द्विषः । चिद् । ते । वृहतः । जातवेदः । वैश्वानर । प्र । रिरिचे । महित्वम् ।
 राजां । कृष्टीनाम् । अग्निः । मानुषीणाम् । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकर्म ॥ ५ ॥

रुक्मन्द्० ... .. ॥ ५ ॥

पेङ्कट० द्विषः यदि ते महतां जातवेदः । वैश्वानरं^१ प्र रिरिचे महित्वम्^२ । राजा भवति मानुषीणाम्
 विराम^३ । मनुष्याणामित्यर्थः । युधेन^४ देवेभ्यः च धनम् चकर्म ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे जातवेदः । आत्मानं वेदितः । वैश्वानरं अग्निं ते तव महित्वम् साहाय्यम् वृहतः महता
 द्विषः चिद् पुलोकादपि प्र रिरिचे प्रवबुधे । किञ्च स्वम् मानुषीणाम् मनोमत्तानाम् वृष्टीणाम्
 प्रशानाम् राजा अग्निं अधिपतिः भवति । तथा^५ वरिवः^६ असुरैरपहृतं धनम् युधा युधेन देवेभ्यः
 चकर्म देवाधीनमकार्षीः ॥ ५ ॥

प्र नू महित्वं धृषभस्य बोधं यं पूर्वो धृषहृषं सचन्ते ।
 वैश्वानरो दस्युप्रग्निर्जघन्वां अधूनोत् काष्ठो अथ शम्बरं मेत् ॥ ६ ॥

प्र । नु । महित्वम् । धृषभस्य । बोधम् । यम् । पूर्वः । धृषहृषम् । सचन्ते ।
 वैश्वानरः । दस्युम् । अग्निः । जघन्वान् । अधूनोत् । काष्ठः । अथ । शम्बरम् । मेत् ॥ ६ ॥

रुक्मन्द्० ... .. ॥ ६ ॥

१. पादान्तः सि^१ अ^१ लपं; बदन्ते क सोषः- २. वृहती: वि^१ अ^१. ३-३. नास्ति वि.
 ४. 'श्वानराय मे'. ५. 'दत्तः हे वि^१ अ^१'. ६. 'रः वि^१ अ^१' क. ७. 'दित्वा वि^१ अ^१ लपं.
 ८-८. सन् भवति मानुषीणामित्यर्थं. वि^१ अ^१. ९. युधेन वि^१ अ^१. १०. नास्ति मे'. ११. वरिवः
 मूको

धेहूट० प्र प्रवीमि त्वं महिन्म माहाभाग्यं क्षिप्रं वर्धितुरपात् । यम्^१ पुरवित्तया मनुष्या^२
मेघदत्तं^३ सेवन्ते^४ वर्षाकामा । वैश्वानर आग्नि उपलक्षयवितार इन्^५ अत्र अधूनोर्^६ वाडा
अप.^७, शवाभिनय मेघम् ॥ ६ ॥

मुद्रल० अत्र वैश्वानरशब्देन मध्यमस्थानस्थो वैद्युतोऽग्निभिद्योयते । पूरव मनुष्या यम् वृषणम्
आवरकस्य मेघस्य इत्यादि वैश्वानरम् सक्तते वर्षार्थिन सेवन्ते । तस्य वृषभस्य आर्षा वर्धितु
वैश्वानरस्य महिन्म माहात्तयम् तु क्षिप्रम् प्र बोचम् प्रवकीमि । किं तदित्यत माह—अपम्
वैश्वानर अग्नि दस्युम् रसानामुपलक्षयवितार राक्षसादिकम् जप-बान इतवान् । तथा गार्हा
अप वृष्टयुक्तादि अधूनोर्^८ अधोमुखान्यपातयत्, क्षम्यत् स विरोधकारिणं मेघम् अत्र भेद
मवाभिनय ॥ ६ ॥

वैश्वानरो महिन्ना विद्यकुण्डिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा ।

शातवनेये श्रुतिनीभिर्गुग्निः पुरुणीये जरते सूनृतावान् ॥ ७ ॥

वैश्वानर । महिन्ना । विद्यकुण्डि । मुरतऽर्वाजेषु । यजत । विभाऽर्वा ।

शातऽवनेये । श्रुतिनीभि । गुग्नि । पुरुऽर्वाये । जरते । सूनृताऽवान् ॥ ७ ॥

स्कन्द०

॥ ७ ॥

धेहूट० वैश्वानर महत्तया सर्वमनुष्य "सर्वी प्रजा" अस्य भरद्वाजेषु यद्यम् " इतिमात् । सतपतो
नाम कश्चित्, तस्य पुत्र " पुरभीधस्तस्मिन् अयम् आग्निः शतसकपाभि स्तुतिभि " इत्ये
सत्यवर्मा । वैश्वानरातो स्तुतिनाजमिति ॥ ७ ॥

मुद्रल० वैश्वानर अग्नि " महिन्ना महत्त्वेन विश्वदृष्टि विद्ये सर्वे मनुष्या यस्य स्वरूपा स
तपोत् । भरद्वाजेषु पुष्टिकरदमिर्लक्षणास्तवाम्ना यागेषु यजत यद्यम् विभावा विनोपेण प्रजात
धिया । सूनृतावान् सूनृता विषा सरया याक् तयुक् । एवभूतोऽग्नि शातवनेये शतसकपाकात्
प्रदत्^१ वनति समज्ज इति शातवनि, तस्य पुत्र शतवनेय, तस्मिन् पुत्रगोपे बहुना तेतरी
एतस्यैवके राशति च श्रुतिनीभि बहुभि " स्तुतिभि जरते स्तुपते ॥ ७ ॥

इति प्रथमाष्टके ऋषीणांवाके पद्यविनो वर्ग ॥

[६०]

वादिं पृथसं विद्वस्य वेतुं सुप्रान्वयं द्रुतं सद्योऽर्थम् ।

द्विजन्मानं रायिमित्र प्रशस्तं रातिं भरद् मृगरे मातरिश्वा ॥ १ ॥

१ तव विं स^१, २ यदा ए विं^२ अ^३ ए^४ ३-३ पुरविं [इत्वि] तथा मनुष्या सेने
विं अ^५, ४ इने विं^६ अ^७ ए^८ ५ नामि विं अ^९ ६-६ अयुयो^{१०} विं ए^{११} ७-७ अ
व्या (वां विं^{१२}) ए विं^{१३} अ^{१४} ए^{१५}, मवा (इ^{१६}) वजा विं अ^{१७} ८. "वयं विं ९ "विं^{१८} मृगो
१०-१० एतां पत्र प्रजा विं ए^{१९} ११ यजतो अ^{२०} तु १२ नामि ए विं^{२१} अ^{२२} ए^{२३} १३ नामि
विं ए^{२४} १४ वेदो^{२५} मृगो १५ ए^{२६} विं^{२७} १६ यक्ति विं

वाहिनम् । यशसम् । विदर्यस्य । केतुम् । सुप्रऽऽन्न्यम् । दूतम् । सवःऽऽर्ज्यम् ।
द्विऽऽजन्मानम् । रथिमऽऽर्ध्वम् । प्रऽऽस्तम् । रातिम् । भरतम् । गृध्रे । गातरिषा ॥ १ ॥

स्कन्द० ... ॥ ३ ॥

वेङ्कट० योदारमग्निं यशस्विनं यज्ञस्य ध्वजमूर्तं सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षणीयम् दूतम् सप्तो गन्तारं
द्रुपोररथेर्जायमानं धनमिव प्रकृतम् 'वन्धुम् भरत' शृगले दिव 'आदित्य मातरिस्ता' ॥ १ ॥

मुद्गल० 'गद्विम्' इति यज्ञस्य तृतीयं सूक्तम् । नोधा वापिः । त्रिस्तुप् सन्धुः । अग्निर्वेवता' ॥

वाहिनम् इविषां योदारम् यशस्यम् यशस्विनम्^२ विदर्यस्य केतुम् यज्ञस्य प्रकाशयितारम् सुप्रऽऽन्न्यम्
सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितारम् दूतम्^३ देवैर्देविर्देवलयज्ञे दूते विदुस्सुष्ठु सप्तोऽर्थम् यदा हवीषि लङ्कति
सपत्न्यादीनेषु हविर्भिः सह देवान् गन्तारम् 'द्विऽऽजन्मानम् द्रुपोर्जायापृथिव्योर्जायमानम्' रथिमिव
धनमिव प्रकृतम् प्रप्यारयत् । एवंभूतमग्निम् मातरिस्ता वायुः शृगले एतर्लक्षकाय महर्षये रातिम् भरत
मित्रमहरत्, अकरोदित्यर्थः ॥ १ ॥

अस्य शासुंरुभयांसः सचन्ते हविष्मन्त उशिजो ये च मर्ताः ।

विचक्षित् पूर्वो न्यसादि होताऽऽपृच्छयो विरपतिर्विष्णु वेधाः ॥ २ ॥

अस्य । शासुः । उभयांसः । सचन्ते । हविष्मन्तः । उशिजः । ये । च । मर्ताः ।

दिवः । चित् । पूर्वः । नि । असीद् । होता । आऽऽपृच्छयः । विरपतिः । विष्णु । वेधाः ॥ २ ॥

स्कन्द० ... ॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्य शासुतम् उभये सौम्ये हविष्मन्तः^१ उशिजः देवाः । उशिक् बधेः कान्तिकर्मणा । ये
च मर्ताः^२ । सोऽपम्^३ दिवः अपि प्रत्यः होता आग्रहण्यः^४ विरां स्वामी मृदु स्थापितो मात-
रिष्यदा विधाता इति ॥ २ ॥

मुद्गल० शासुः शासितुः अत्य अग्नेः उभयांसः उभयेऽपि देवा भनुष्वारच इममग्निं शासि-
वारम् सचन्ते सौम्ये । उशिजः कामयमायाः देवाः हविष्मन्तः हविषा युक्ता । ये च मर्ताः मरु-
धर्माणो यज्ञमायाः । किञ्च जयम् होता होमनिष्पादकोऽग्निः दिवः चित् आदिरयादपि पूर्व
ऋषस्तु वर्तमानो भूयाऽग्निदोऽहोमार्थम् विष्णु यज्ञमायेषु नि असादि अथर्पुण्याऽम्बापत्ने
म्यथापि स्थाप्यते । कीदृशो होता । आग्रहण्यः आग्रहण्यः । पुण्य इत्यर्थः । विरपतिः प्रजातां
पालयिता वे ना विधाता अभिमत्फलस्य कर्ता ॥ २ ॥

तं नव्यंसी हृद् आ जायमानमस्मत् सुकीर्तिर्मपुञ्जिह्वमश्याः ।

यमृत्विजो वृज्जे मानुषासुः प्रयस्वन्त आयवो जीर्जन्त ॥ ३ ॥

१. मृत् वि^१. २. नास्ति कु. ३-३. अमरक कु. ३-३. मासि वि^२ अ^३. ४. नास्ति वि^३ म^३.
५. मृदितम् मै^४. ६. नास्ति वि^४ मै^४. ७-७. वि--- लो^५ मै^५. ८. उभयम् उभयः एतत् वि^६.
९. नास्ति वि^६. १०. मर्त्या कु. ११. नास्ति वि^७. १२. प्रत्यः ल कु.

तम् । नव्यसी । इह । आ । जायमानम् । अस्मत् । सुऽकीर्ति । मर्षुऽजिह्वम् । अद्या ।
यम् । ऋत्विजं । वृजने । मानुषास । प्रयस्वन्त । आप्यर् । जीर्जनन्त ॥ ३ ॥

स्फन्द० • ॥ ३ ॥

घेडूट० तम् अग्निम् आयमानम् मचो इदृषाश्रियम् नवतरां सुदृष्टि कीर्त्याना मादवितृष्टिम्
व्यामोह, यम् ऋत्विज उषज्जे मनुष्येषु वासा इविष्यन्त. मध्यन्तत्परिहारार्थमप्यौ
जनयन्ति ॥ ३ ॥

सुमूल० नव्यसी नवतरा सुकीर्ति सुदृष्ट कीर्तिवित्री अस्मत् अस्माकं स्तुति इह. इषवस्वितान् प्राणात्
जायमानम् वरपद्यमानम् । अग्निर्हि वायोदत्पद्यते, वायुश्च प्राण एव, 'य. प्राण. स वायु' इति
भास्त्रात्स्वात्^१ । मधुत्विहम् मादवितृष्टिवाल्हम् । एषम्भृतम् तम् अग्निम् आ अद्या अग्निमुत्पन्न
व्यामोह । वृजने सङ्ग्रामे प्राप्ते सति आयव. मनुष्याः यम् अग्निम् जीनन्त दशार्धमुदपा
दयन्^२ । कीदृशा मनुष्या । ऋत्विज ऋतौ काले यद्वातः मानुषास मनुषुजा प्रयस्वत
इविर्लक्षणाज्ञोपेता ॥ ३ ॥

उजिक् पावृको वसुर्मानुषेषु वरेण्यो होताऽधायि विशु ।

दमूना गृहर्षतिर्दमु आ अग्निर्भुवद् रयिपती रयीणाम् ॥ ४ ॥

उजिक् । पावृक । वृह । मानुषेषु । वरेण्य । होता । अधायि । विशु ।

दमूना । गृहर्षति । दमे । आ । अग्नि । भुवत् । रयिपति । रयीणाम् ॥ ४ ॥

स्फन्द० - ॥ ४ ॥

घेडूट० कामयिता शोधयिता मानुषेषु^१ वासयिता देव सन् वरणीय होता^२ तिरिक्त निविष्टेऽ ।
दमना गृहे गृहर्षति सोऽयम् अग्नि भवति रयीणाम् रयिपति^३ ॥ ४ ॥

सुमूल० उजिक् कामयमान पावृक शोधक वृह निवासयिता वरेण्य वरणाशील । पूर्वभूत होत
अग्नि विशु यज्ञगृहे प्रविष्टेषु मानुषेषु यजमानेषु अधायि "स्वाप्यते । स" च अग्नि दमूना
रक्षसां दमकरेण मनसा युक्त गृहर्षति गृहणा वासयिता च सन् दमे वत्गृहे रयिपति घना
धिप आ भुवत् आ समन्तात् भवति । न केवलमेकस्य रये, अपि तु सर्वेषामित्याह
रयीणाम् इति ॥ ४ ॥

तं त्वां वृषं पतिमग्ने रयीणां प्र शंसामो मतिभिर्गोतमासः ।

आशुं न वीजंभरं मूर्जयन्तः प्रातर्षक्षु प्रियार्वसुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥

१ 'तदा वरवत् वि'. २. ५ ॥ वेद १.५.३.१. ३. 'पादवत् सूको च मनुष्येऽ इ' ५ अग्नि
इ वि' अ' ६ 'गाम् रयिर्लक्षणात् वि' अ'. ७-८. १५ अ'

दधान्तः प्रयः न प्रय इत्यत्रनाम । यथा सुसुखिणाम् पुराणाय कश्चिदर्थं प्रहरति तद्वत् ।
कीदृशं श्लोमम् । जोहम् वहनीयम् । अत्यन्तोत्कृष्टमित्यर्थः । न केवलं श्लोमम् । किं तर्हि । प्रज्ञानि
इतिर्लक्षणान्यत्रानि । कीदृशानि । राततमा पूर्वैरेजमानैरतिदावेन दधानि । इन्द्रं स्तुत्या हविषा
च परिचरेमेति भावः ॥ १ ॥

अस्मा इदु प्रयं इव प्र यंसि भरांम्याङ्गुपं वाधे सुवृक्ति ।

इन्द्राय इदा मनसा मनीषा प्रज्ञाय पत्ये धियो मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । प्रयःऽइव । प्र । यंसि । भरांमि । आङ्गुपम् । वाधे । सुऽवृक्ति ।

इन्द्राय । इदा । मनसा । मनीषा । प्रज्ञाय । पत्ये । धियोः । मर्जयन्त ॥ २ ॥

स्फन्द० ... .. ॥ २ ॥

पेट्ट० अस्मै एव अङ्गुपम् 'श्लोत्रं प्रयच्छामि' । भरांमि 'श्लोत्रं वाधिते' सुप्रवृत्तम् इति प्रयम-
पादोपगमेषोपपत्तम् । इन्द्राय इन्द्रादिभिः पुराणाय पाठवित्ते कर्माणि सत्कुर्वन्ति ॥ २ ॥

मुद्रल० अस्मै इत् अस्मै एव उ इन्द्राय प्रयः इव अङ्गुपम् प्र यंसि प्रयच्छामि । तदेव इष्टो-
क्तियते । वाधे संपूर्णां बाधनाय समर्थम् इत्युक्तिं सुप्रवृत्तं आङ्गुपम् आङ्गुपम् स्तोत्रस्य-
माधोपम् भरांमि संपादयामि । अन्वेऽपि स्तोत्रात् प्रज्ञाय पुराणाय पत्ये स्वामिने इन्द्राय
इदा तदप्येव मनसा उदन्तर्बर्तिनाऽन्तःकरणेन मनीषा मनीषया तदन्वयेन ज्ञानेन च धियोः
स्तुतीः मर्जयन्त मार्जयन्ति संस्कुर्वन्ति ॥ २ ॥

अस्मा इदु त्वष्टुषमं स्वर्पां भरांम्याङ्गुपवास्व्येन ।

मंहिष्टमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरि वावुधर्ष्यै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । त्वम् । उऽपमम् । स्वःऽपाम् । भरांमि । आङ्गुपम् । आस्व्येन ।

मंहिष्टम् । अच्छोक्तिभिः । मतीनाम् । सुवृक्तिभिः । सूरिम् । वावुधर्ष्यै ॥ ३ ॥

स्फन्द० ... .. ॥ ३ ॥

पेट्ट० अस्मै एव त्वम् उपमानभूतं सर्वस्व दातारम् 'भरांमि आङ्गुपम् स्तोत्रम्' आस्व्येन 'दातारम्'
'महिष्टमच्छोक्तिभिः स्तुतीनां' सुप्रवृत्तैः प्राज्ञैर्वाप्युगाद्गुणैः भरांमिति ॥ ३ ॥

मुद्रल० अस्मै इत् उ सर्वं एवेन्द्राय त्वम् तं प्रसिद्धम् उपमम् उपमानेष्टुभूतम् स्वर्पाम् सुप्र-
भरांमपस्य धनस्य दातारम् सूरिम् विपश्चिन्मिष्टम् वष्टुष्ये वर्षदियुम् प्रवृत्तभिः सुप्र-
भरांमिभिः । तदर्थदित्यर्थः । मतीनाम् स्तुतीनां सम्बन्धिभिः अच्छोक्तिभिः स्वर्पामिभिः
मंहिष्टम् अविद्यमानं प्रवृत्तम् । सर्वस्वस्य आङ्गुपम् आङ्गुपम् आस्व्येन मुक्तेन मताम् । करोमीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१. भावि वि. २. अङ्गु वि. ३-२. नाति वि. ४-४. नाति वि. ५. उऽपम वि.

६. 'दीऽप वि. ७. आङ्गुपम् मूष्ये. ८. मकराङ्गुपम् मूष्ये. ९-२. श्लोत्रं भरांमि वि. † नाति मूष्ये

१०-१०. 'पुरीषमप्युगोऽभिः कु. ११. 'दुष्ये वि' अ. १२. मर्जयन् वि.

दृष्टान्त प्रथम न प्रथम इत्यत्रनाम । यथा सुभुङ्क्षिताय पुरपाय कविचदर्शनं प्रहरति षड् ।
कीदृशं श्लोमम्^१ । गोदम् वहनीयम् । अत्यन्तोदकृष्टमिच्छये^२ । न केवलं श्लोमम् । किं तर्हि । ब्रह्मान
हन्ति^३ क्षणान्यशानि । कीदृशानि । राततमा पूर्वैरेवमानैरदित्यनेन दत्तानि । इन्द्रं रतुत्या हविषा
च परिचरेमेति भावः ॥ १ ॥

अस्मा इदु प्रथं इव प्र यंसि भराभ्याद्भूपं वाधे सुवृक्ति ।

इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो भर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । प्रथं इव । प्र । यंसि । भराभि । आद्भूपम् । वाधे । सुवृक्ति ।

इन्द्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धियो । भर्जयन्त ॥ २ ॥

स्कन्द०

॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव अथमित्ये 'श्लोके प्रथयन्तानि' । भराभि 'श्लोत्र वाधित्वा' सुवृक्तम्^४ इति प्रथम
पादोपक्रमेणोक्तम्^५ । इन्द्राय हृदादिभिः पुराणाय पत्येति कर्माणि सत्कुर्यन्ति ॥ १ ॥

सुब्रह्म० अस्मै इत् अस्मै एव उ इन्द्राय प्रथ इव अथमित्ये प्र यंसि प्रथयन्तानि । तद्वदृष्टी
क्रियते । वाध शत्रूणां वाधनाथ समर्थम् सुवृक्ति सुवृद्ध आचर्यकम्^६ आद्भूपम् श्लोत्ररूप
माधोवम् भराभि सपादवाभि । अन्येऽपि स्तोत्रार प्रत्नाय पुराणाय पत्ये स्वामिने इन्द्राय
हृदा हृदयेन मनसा तद्गतवैदिनाऽन्त करणेन मनीषा मनीषया^७ तज्जन्नेन ज्ञानेन च विद
स्तुती मर्त्यगत मार्जयन्ति सत्कुर्यन्ति ॥ १ ॥

अस्मा इदु त्वष्टुपुं स्वर्पा भराभ्याद्भूपमास्येन ।

महिष्टमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरि वावुधर्ष्ये ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । त्वम् । उपऽमम् । स्वऽसाम् । भराभि । आद्भूपम् । आस्येन ।

महिष्टम् । अच्छोक्तिभिः । मतीनाम् । सुवृक्तिभिः । सूरिम् । वावुधर्ष्ये ॥ ३ ॥

स्कन्द०

॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव त्वम् उपमानमूर्त्तं सर्वस्व दातारम् 'भराभि आद्भूपम्' श्लोत्रम् आस्येन । वावुधर्ष्यम्
'महिष्टमच्छोक्तिभिः स्तुतीनां' सुवृक्षे^८ ॥ अथै वर्षेयितुमाह्वय भराभ्योक्ति^९ ॥ ३ ॥

सुब्रह्म० अस्मै इत् उ अस्मै एवेन्द्राय त्वम् तं प्रसिद्धम् उपमम् उपमानदेतुमूहम् स्वर्पां सुवृ
जणापरप धनम्य दातारम् सूरिम् विपश्चितमिन्द्रम् वृषध्वे वर्षेयितुम् सुवृक्षिणि सुवृ
आचर्यके । समर्थैरिच्छये । मतीनाम् स्तुतीनां सम्बन्धिभिः अच्छोक्तिभिः अस्मै^{१०} श्लोत्रेभिः
महिष्टम् अतिशयन प्रवृद्धम् । वर्षेयितुम् आह्वयम् आधोवम् आस्येन सुनेन भराभि । करोमीरर्थम् ॥ ३ ॥

१ नाम्नि वि २ अत्रम् वि ३ ३ नाम्नि वि ४ ४ नाम्नि वि ५ उपऽमम् वि

६ 'श्लोत्रम्' वि ७ आचर्यकम् मूढो ८ मनसर्वणया मूढो ९ ९ श्लोत्रे अत्यन्ति वि १० मतिरि मूढ

१० १० 'स्तुतिनामस्योक्तिभिः' सु ११ 'वृषे वि' अ १२ अथ वि वि

दधान्त प्रथ न प्रथ इत्यत्रनाम । मया जुमुक्षिताय पुस्त्याय कश्चिद्ग्र प्रहरति तद्वत् ।
कीरुध लोमम् । ओहम् वहनीयम् । अत्यन्तोत्कृष्टमित्यर्थे । न केवल लोमम् । किं तर्हि । प्रज्ञाप
दृष्टिदक्षणाभ्यानि । कीरुधानि । राततया पूर्वैर्बन्धमानैरतिशयेन दत्तानि । इन्द्र स्तुत्या इति
च परिचरोमेति भावः ॥ १ ॥

अस्मा इदु प्रयं इव प्र यंसि मराम्याङ्गुपं वाधे सुवृक्ति ।

इन्द्राय हृदा मनेसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धिर्यो मूर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मे । इत् । ऊँ इति । प्रयं इव । प्र । यंसि । मरामि । आङ्गुपम् । वाधे । सुवृक्ति ।
इन्द्राय । हृदा । मनेसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धिर्यो । मूर्जयन्त ॥ २ ॥

स्कन्द०

॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव अन्नमिव 'लौके प्रपच्छामि' । भरामि 'स्रोत्र वाधिने' सुमङ्गलम् ' इति प्रथम
पादोक्तमेवोक्तम् । इन्द्राय हृदाधिमि पुराणाव पादवित्रे कर्माणि सत्कुर्यादिति ॥ २ ॥

मुद्रल० अस्मै इत् अस्मै एव उ इन्द्राय प्रथ इव अन्नमिव प्र यंसि प्रपच्छामि । तद्वत् स्वष्टी
नियत । वाधे शत्रूणां वाधनाय समर्थम् सुवृत्तिं सुवृत्त आर्जकम् ' आङ्गुपम् स्तोत्रस्य
माधोपम् गतमि सदादुष्कामि । आभ्येऽपि स्तोत्रार पत्न्याय पुराणाव पत्ये स्वामिने इन्द्राय
इदा हृदयेन मनसा उदन्तर्बतिनाऽन्ध करणेन मनास मनीषया' उरुनाभेन शान्त च धिय
स्तुष्टी मर्जयन्त मार्जयन्ति सत्कुर्यादिति ॥ २ ॥

अस्मा इदु त्यधुपुमं स्तुषां मराम्याङ्गुपयास्वेन ।

मर्हिष्टमच्छौक्तिर्मितीनां सुवृक्तिभिः सूरिं वावृधध्व्यं ॥ ३ ॥

अस्मे । इत् । ऊँ इति । एवम् । उपुऽमम् । स्त्.ऽस्तार । भरामि । आङ्गुपम् । आस्वेन ।
मर्हिष्टम् । अच्छौक्तिऽमि । मृत्तानाम् । सुवृक्तिऽभि । सूरिम् । वावृधध्व्यं ॥ ३ ॥

स्कन्द०

॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव तम् उपमानभूते सर्वस्य वाच्यारम् 'भराम आङ्गुपम्' लोप्रम् भास्वन । दानुषमम्
'ममिसुखोक्तिमि स्तुतीनां' सुवृत्ते " जगत् वर्धयितुमाह्वय मरामोक्ति" ॥ ३ ॥

मुद्रल० अस्मै इत् उ अस्मै एवेत्याव त्यम् च प्रसिद्धम् उपमम् उपमानदेतुभूतम् एवम् सुवृ
भक्त्यावस्य फलस्य वाच्यारम् सूरिम् विजयितुमिन्द्रम् वाप्ये वर्धयितुम् पुराणानि सुवृ
भारार्थे । समर्थेतिवर्थे । मतीनाम् स्तुतीना सम्बन्धिभि मरुताकामि स्वर्गोक्तानि
मर्हिष्टम् अतिउपवन प्रवृद्धम् । पृबन्तर्धमम् आङ्गुपम् आधोपम् आस्वेन सुवृत्त भरामि । कर्मोत्पत्ते ॥ ३ ॥

१ नास्ति वि २ अत्र वि' ३ ३ नास्ति वि' ४ ४ नास्ति वि' ५ दाध्व वि'
६ ६ ५ वि' ७ वावृधध्व मूळो ८ वनमरुता मूळो ९ ९ लोके भाष्ये वि' १
१० १०. 'सुवृत्तमिन्द्राय वि' ११ ११ 'वृद्धे वि' १२. मर्हिष्ट वि' १३

अस्मा इदु स्तोमं सं हिंनोमि रथं न तर्ह्येव तस्मिन्नाय ।

गिरञ्च गिर्वाहसे सुवृक्तीन्द्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । स्तोमम् । सम् । हिंनोमि । रथम् । न । तर्ह्येव । तत्स्मिन्नाय ।
गिरः । च । गिर्वाहसे । सुवृक्ति । इन्द्राय । विश्वम् इन्वम् । मेधिराय ॥ ४ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'अस्मै एवाहं' स्तोत्रं संरेत्यामि' रथम् इव संस्कारं 'निष्कृतम् अस्ते' तस्मिन्नाय तेन यो
'वृष्यते तस्मै स्वामिने' । गिरः च केवलाः' गीभिस्त्वामानाय' 'सुवृक्ताः सम् हिंनोमि इन्द्राय
सर्वस्य प्रीणते हविश्च यथाहाव' ॥ ४ ॥

मुद्रल० अस्मै इत् च अस्मै एव इन्द्राय स्तोमम् शशस्त्रं स्तोत्रम् सम् हिंनोमि प्रेरयामि । दद्यान्तः ।
तस्मिन्नाय तेन रथेन स्त्रिनम् अन्नं पत्न्य स तथोक्तः, तस्मै रथस्वामिने तथा इव तथा तक्षको
रथनिर्माणा रथम् न यथा रथं प्रेरयति अद्वत् । इव 'हवि पादपुण्यम्' । तथा गिर्वाहसे गीभिः
स्तुतिभिस्त्वामानाय इन्द्राय गिरः च शशस्त्रमन्त्रिणीः केवला अथवा सुवृक्ता शोभनमावर्तने
यथा भवति तथा प्रेरयामि । तथा मेधिराय मेधादिने इन्द्राय विश्वमिन्वम् विश्वम्पापकं
सर्वोत्कृष्टं हविश्च से हिंनोमीत्यनुपङ्गः ॥ ४ ॥

अस्मा इदु सतिमिव भवस्येन्द्रायाकं जुह्वात्रे समञ्जे ।

वीरं वानौकसं वन्द्यै पुरां गूर्तभ्रवसं दर्माणम् ॥ ५ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । सतिम् इव । भवस्या । इन्द्राय । अर्कम् । जुह्वा । सम् । अञ्जे ।
वीरम् । दानाभोकसम् । वन्द्यै । पुराम् । गूर्तभ्रवसम् । दर्माणम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अस्मै एव 'भवस्यमिव अन्नेभ्यः' इन्द्राय' स्तोत्रं वाचा संश्लेषयामि । "वीरम् दाननिलयम्
असुरपुराणां वन्दितारं चन्द्रितुम् कर्गणादिभ्यः' सम् अञ्जे इति' ॥ ५ ॥

मुद्रल० अस्मै इत् च अस्मै एतेन्द्राय अर्कम् स्तुतिरूपं मन्त्रम् अथवा भवस्यया अन्नेभ्यः जुह्वा
भादानसाधनेन वागिन्द्रियेण सम् अञ्जे समकं करोमि । एकीकरोमीत्यर्थः । दद्यान्तः । सतिमिव
यथायत्नाभाय मनुकामः पुमान् अथ रथेनैकीकरोति तद्वत् । एकीकृतव च वीरम् सप्तश्रेयस-
कुशलम् दानौक्यम् दानानामेकनिलयम् गूर्तभ्रवसम् मत्प्रस्थावम् पुराम् असुरपुराणाम् दर्माणम्

१-१. नास्ति वि'. २. 'मि इव उभेताप्युत्तमार्गे प्रयोग इति पदपुण्यम् वि' अ'. ३-३. नास्ति वि' अ'.
४-४. 'भयन व' 'ने वि'; 'वापते' कु. ५. च यत्तुल्येण वि' अ'. ६. योमिः-नेत्रपरिच्छा' वि' अ'. ७-७. 'वृत्त'... इ
विरव हविश्च यज्ञतो वि'; 'वृत्त'... हविश्च यज्ञतो अ'. ८-८. पूरणम् सूको. ९-९. अन्नेभ्यः असुरमिव वि' अ'.
१०. नास्ति वि' अ' अ' अ' अ' अ'. ११-११. नास्ति वि'. † यत्तुल्यम् चन्विमिच्छत्युपपत्तितुल्यम् वि' अ'.

विदारविदारम् । एवंगुणविशिष्टमिन्द्रम् गन्धे बन्दिदुं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्याज्याये सप्तविंशो वगः ॥

अस्या इदु त्वष्टां तन्नद् वञ्चं स्वपंस्तमं स्वयंरुं रणाय ।

वृत्रस्य चिद् विदद् येन मर्मं तुजभीशानस्तुजता क्रियेधाः ॥ ६ ॥

अस्यै । इत् । ऊँ इति । तष्टा । तन्नद् । वञ्चम् । स्वपंस्तमम् । स्वयंरुम् । रणाय ।

वृत्रस्यै । चिद् । विदद् । येन । मर्मम् । तुजन् । भीशानः । तुजता । क्रियेधाः ॥ ६ ॥

स्कन्द् ... .. ॥ ६ ॥

धेङ्ङट० 'अस्यै एव तष्टा अक्रौत् वञ्चम् अविशयेन' शोभनकर्मसुष्ठमच्छतया शब्दकुलं वृदाप ।
इत्यत्र चिद् विदद् येन वज्रेण 'सुस्वायं हिंसन् ईस्वटः हिंसिया वज्रेण' कियतो वल्लस्य
धारयितेति वल्लवन्तमाहेति ॥ ६ ॥

मुद्रल० त्वष्टा विश्वकर्मा अस्यै इत् उ अस्मा एयेन्द्राय वज्रम् वञ्चकमासुधद् रणाय वृदापैर्न तष्टा
वीक्षणमक्रौत् । क्रौटयां वञ्चम् । स्वपंस्तमम् अविशयेन शोभनकर्मणम् स्वयंरुं सुप्तुं वायुं प्रयंन् ।
तुजन् वज्रम् हिंसन् ईशानः ऐश्वर्याद् क्रियेधाः वल्लवान् । एवंगुणविशिष्ट इन्द्रः वृत्रस्य विद्
धारकस्यासुस्थस्य मर्मं मर्मस्थानम् तुजता हिंसता येन वज्रेण विदद् प्राहार्पीदियर्थः ॥ ६ ॥

अस्येदुं मातुः सर्वनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाश्चार्वा ।

मुपायद् विष्णुः पञ्चतं सहीयान् विष्प्यत् वराहं तिरौ अद्रिमस्ता ॥ ७ ॥

अस्य । इत् । ऊँ इति । मातुः । सर्वनेषु । सद्यः । महः । पितुम् । पपिवाश्चान् । चार्वा ।

अर्वा । मुपायत् । विष्णुः । पञ्चतम् । सहीयान् । विष्प्यत् । वराहम् । तिरः । अद्रिम् । अस्ता ॥७॥

स्कन्द्० ... .. ॥ ७ ॥

धेङ्ङट० अस्य एयेन्द्रस्य जगतः निर्मातुः स्वभूतेषु सर्वनेषु सद्यः एव महत् पानोये सोमम् पपिवात् ।
चार्वाणि च अर्वाणि पशुतोदासादीनि' गच्छन्त्यस्य मुपित्तान् वराहकल्पः विष्णुः पञ्चतम्
सभ्रममुपुशानां स्मृतम् । 'वल्लवान् (ई'वज्रः) वयं वराहम् अविष्पदिन्द्रः तिरः वज्रम् कृता । वराहो
मेघो वराह एव वा । 'वराहोऽयं वामनोप' । सन्नानां निर्वाणो परस्तात् विना वेदनपुशानां विना
(गै ६,२,४,३) इति मातृगणभ्यर्चुम्बोऽयमन्वयमिति ॥ ७ ॥

मुद्रल० इत् उ' इति पादपरम् । मातुः पृथिव्यस्य' सर्वस्य जगतो निर्मातुः महः महः अस्य
पञ्चस्य सर्वनेषु धारयन्भूतेषु मातृसर्वभारिषु त्रिषु सर्वनेषु' पितुम् सोमकल्पमस्य' इति

१-१. एवेन वि' स्य. २-२. प्राधान. अमितवि' दिक्षु पुशानं शिवत् देवाः वज्र वि' इ'.
३. १८६०पु वि' अ'. ४. वज्रं उ वि' अ'. ५-५. वज्रं वा कु. ६. वा मरिचः कुः वायुत् अ.
७. 'गर्वादि वि' अ'. ८. व वि' अ'. ९-९. एयेन् मू. १०. वृत् वि. ११. 'इ वा वि.

पवित्रान् यदाऽग्नौ हूयते तदानीमेव पानं कृतवानित्यर्थः । तथा चारु जना चारुणि शोभनानि धानाकराभ्यादिद्विवर्तशोभान्यङ्गानि भक्षितवानिति शेषः । किञ्च विष्णुः सर्वस्य जगतो व्यापकः पञ्चतम् परिपक्वमसुराणां धनं यदस्ति तत् गुणयत् अपादरत् । सदीवान् भक्तिरायेन दग्धुणा-मभिमन्त्रिता अद्रिम् अस्ता जद्रेर्वज्रस्य क्षेपकः । एवंभूत इन्द्रः तिरः प्राप्तः सन् वराहम् मेघम् विष्यत् अताडयत् ॥ ७ ॥

अस्मा इद् ग्नाश्चिद् देवपत्नीरन्द्रांपार्कमहिहत्य ऊवुः ।

परि घावापृथिवी जम्भ उर्वी नास्य ते महिमानं परिं एः ॥ ८ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । ग्नाः । चित् । देवपत्नीः । इन्द्राय । अर्कम् । अहिऽहत्ये । ऊवुरियुवुः । परिं । घावापृथिवी इति । जम्भे । उर्वी इति । न । अस्य । ते इति । महिमानम् । परिं । स्त इति स्तः ॥ ८ ॥

स्कन्द० ... ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'अस्मै एव' क्षिप्तः देवपत्न्यः इन्द्राय स्तोत्रम् अहिदनेन^१ अरक्षत् । अस्तुवक्षित्यर्थः । सोऽर्थे^२ ऐलसा घावापृथिवी परिहरति^३ । न अस्य ते महत्त्वं परिः अवतः^४ ॥ ८ ॥

मुद्रल० अस्मा इत् उ जम्भे एव इन्द्राय अहित्ये अहेर्द्वयस्य इवमे निमित्तभूते सति माः चित् तामनस्त-भावा^१ अपि स्थिता देवपत्नीः देवानां पादविष्यः यागण्याद्याः देवता अर्कम् अर्चनताभनं स्तोत्रम् ऊवुः समतन्वत । ऊवुरित्यर्थः । स च इन्द्रः उर्वी विस्तृते घावापृथिवी घावापृथिवी परि जम्भे एतेजसा परिहरति । अतिचक्रामेत्यर्थः । अस्य इन्द्रस्य महिमानम् ते घावापृथिवी न परि स्तः न परिभवतः^२ ॥ ८ ॥

अस्पेदेव प्र रिरिषे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्वन्तरिक्षात् ।

सुराभिन्द्रो दम् आ विश्वर्गुतः स्वरिरमश्रो ववभु रणांय ॥ ९ ॥

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिषे । महित्वम् । दिवः । पृथिव्याः । परिं । अन्तरिक्षात् । स्वऽराद् । इन्द्रः । दम् । आ । विश्वर्गुतः । सुराभिरः । अर्गत्रः । ववभुः । रणांय ॥ ९ ॥

स्कन्द० ... ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अस्य एव महत्त्वं त्रिम्योऽपि लोकेभ्यः प्रकर्षणं अतिविक्रमासीत् । परिः^१ पञ्चम्यर्थं स्फुटीकरोति । स्वपमेव राजा इन्द्रः सृष्टे च^२ सर्वैराहूतः^३ शोभनारिः अमत्रः महान् गण्डवि सुदार्यम्^४ ॥ ९ ॥

मुद्रल० अस्य इत् एव इत् इति पदपरुषः । अस्मैनेन्द्रस्य महित्वम् माहात्म्यम् प्र रिरिषे अतिरिच्यते ।

१-१. नास्ति विं अ^१. २. अस्मिन् विं उप अ^२. ३. 'उव एतः विं अ^३. ४. 'एति एव अर्गत्रः प्रापयति यत्र स्वपमे विं अ^४. ५. अर्गत्रं कु. ६. 'अने स्व' वि. ७. निच सूको. ८. अरिः विं अ^५. ९. नास्ति विं अ^६. १०. 'उदुतः स. ११. 'अर्गः विं अ^७.

अधिक भवतीत्यर्थे । दिव्यं तुलोकं चृषिव्याः भूलोकं अन्तरिक्षं चाप्युष्मिन्मेघे
वर्तमानादन्तरिक्षलोकं परि उपरि इत्यर्थे । श्रीन् लोकानतीत्य उपरि प्ररिचिचे^१ इत्यर्थे ।
इमे द्रमयित्तमे विषये स्वराद् स्वेनैव तेजसा राजमान विश्वगूर्त विश्वस्मिन् कार्यं उद्गूर्त
समर्थ स्वरि शोभनशत्रुक शोभने शत्रो हन्तव्ये सति हन्त्वा^२ वीर्यपत्तन इति गवसे ।
भग्न. युदादिषु गमनकुशल । एवमूत् इन्द्र रणाय रणं युद्धम् आ वक्से^३ नावदिति मया
प्रापयति^४ । मेघे परस्परं युद्धं कारयित्वा वृष्टिं चकारेति भावः ॥ ९ ॥

अस्येदेव शर्वसा शुपन्तं वि वृश्चद् वज्रेण वृत्रमिन्द्रः ।

गा न ग्राणा अगनीरमुञ्चदभि श्रवो दावने सचेता ॥ १० ॥

अस्य । इत् । एव । शर्वसा । शुपन्तम् । वि । वृश्चद् । वज्रेण । वृत्रम् । इन्द्र ।

गा । न । ग्राणा । अगनी । अगुञ्चत् । अभि । श्रव । दावने । सचेता ॥ १० ॥

स्कन्द०

॥ १० ॥

पैङ्गल० अस्य एव शब्देन शुपन्तम् वि वृश्चद् वज्रेण इन्द्रम् इन्द्र । गा इव तंहसा नदीवृष्टा^१
अभि अगुञ्चत् इमं लोकं प्ररयवातवत् जगत्स्य ज्ञानाय मनुष्याणां सचेता सुमति^२ ॥ १० ॥

मुद्रल० अस्य इत् एव इत् इति पदपूरण । अस्वीनेन्द्रस्य श्वसा वनेन शुपन्ताम् शुपन्तम् इन्द्र इत्
वज्रग वि वृश्चद् व्यच्छिन्नात् । तथा गा न चोरिवहृता ता इव ग्राणा वृत्रेण आवृता^३ भवती
रक्षणेऽनुत्वा अप्य अगुञ्चत् अवधीत् । तथा दावने इधिरात्रे यनमानाय सचेता तेन दत्ता
मेन जमानपिस सद् धव कर्मणलभूतमग्रम् अभि आधिसुस्येव ददावीति वीर ॥ १० ॥

इति प्रथमादके ऋतुर्थाव्याये अष्टाविसो वर्ये ॥

अस्येदुं त्वेपसा रन्तु सिन्धवः परि यद् वज्रेण सीमयच्छत् ।

इज्ञान्छ्व द्राशुपे दशुस्पन् तुर्वीतये गाथं तुर्वीणिः कः ॥ ११ ॥

अस्य । इत् । ऊँ इति । त्वेपसा । रन्तु । सिन्धवः । परि । यद् । वज्रेण । सीय । अयच्छत् ।

इज्ञान्छ्वत् । द्राशुपे । दशुस्पन् । तुर्वीतये । गाथम् । तुर्वीणि । करिति क ॥ ११ ॥

स्कन्द०

॥ ११ ॥

पैङ्गल० अस्य एव शब्देन इज्ञान्छ्वत् नद्यो न^१ गच्छन्ति । यस्मादसी वज्रेण नदी सर्वं
^२परि अयच्छत्^३ । ^४इन्द्रायम् तुर्वीत्^५ यजमानाय ^६वर दालुमिच्छत्^७ तुर्वीतये अगाथ^८ उद्दक विपद्य
^९आपय स्थल वृत्तान् उतूणा^{१०} दासक ॥ ११ ॥

मुद्रल० अस्य इत् उ अस्वीनेन्द्रस्य त्वेपसा शब्देन इज्ञान्छ्वत् समुद्रा रन्तु मे स्वे स्थान इन्द्रे ।

१. "द्वि लो" वि २ उपरि च वि ३ कवे वि ४ इति मूको ५ : "वदति मेन्द्र
प्रापयति वि ६ "युव कप, वृषान् वि", वृषान् वि" ७ गविनि कु, धमिति भं ८ वृषा मूको
९९. इन्द्रोत्तन ॥ अं, युव इत्ययो ल्य न्यन विं ल्य; कृत्वात् ३ न विं, क्रापोरपयो विं भं, युदितम्
स. १०-१० अयच्छत् कु. ११-११. वेदार्थम् वि^{१०} अं ल कु कप. १२-१२. परमिच्छत् कु. नं
परच्छत् विं भं. १३ श्रेय विं भं, गव ल भं. १४-१४. "वे उ" ॥ "व एवोत्तन इन्द्र उ" विं
कप, "वे एवोत्तन इन्द्र उ" विं भं.

यत् पश्चात् भयमिन्द्रः वज्रेण सौम एवान् सिन्धुन् पक्षेण परि अयच्छत् परितो नियमितवान् ।
अपि च ईशानकृन् वृत्रादिशत्रुवधेन अरमानम् ऐश्वर्यवन्तं कुर्वन् इन्द्रः^१ दाशुपे हविर्वैतवते
यजमानाय फलम् दक्षस्यन् प्रयच्छन् तुर्याणः तृणसम्मज्जः^२ । एवंभूत इन्द्रः तुर्वीतये पतस्त्रंज-
काय उदके निमग्नय ऋपये गंधम् अवस्त्रानमोदयन् धिष्ण्यप्रदेशम् कः अकार्षति ॥ ११ ॥

अस्मा इदु प्र भेरा तुर्तुजानो वृत्राय वज्रमीशानः क्रियेधाः ।
गोर्न पर्वे वि रंदा तिरश्चेभ्यर्जणीस्यपां चरष्यै ॥ १२ ॥

ध्रुत्सै । इत् । ऊँ इति । प्र । भरु । तुर्तुजानः । वृत्राय । वज्रम् । ईशानः । क्रियेधाः ।
गोः । न । पर्वे । वि । रंदा । तिरश्चा । इष्यन् । अर्जणीसि । जुषाम् । चरष्यै ॥ १२ ॥

स्कन्द ... ॥ ११ ॥

षेष्टो० मसौ इत् उ प्र भर^१ स्वरमाणः वृत्राय वज्रम् ईशानः क्रियते वलस्य धारयिता^२ । गोः^३
इव पर्वीणि वि रंदा तिरश्चीनं वृत्रं प्रेरयन्^४ उदकमागोर्न अपाम् चरषाय^५ ॥ १२ ॥

मुद्रल० वृत्रवानः स्वरमाणः ईशानः ईश्वरः सर्वेषाम् क्रियेधाः क्रियतेः अन्वयधृतपरिमाणस्य
वलस्य धावा हे इन्द्र ! एवंभूतस्त्वम् असौ वृत्राय वज्रम् प्र भर । इमे तृणं पक्षेण मद्दरेतपर्वः ।
महस्य च अर्जति कृष्टिफलानि इष्यन् पश्चात् वृत्राय^१ यमयम् स्वस्व भगाम् चरष्यै वासाम्
अपां चरगाय भूमिदेहे प्रति यमनाय तस्य वृत्रस्य सैव रूपस्य पर्वं पर्वीणि भवपयस्रधीन्
तिरश्चा तिर्यगावस्थितेन वज्रेण वि रंदा विच्छिन्न । धिष्णोत्यर्थः । इच्छन्तः । गोः ॥ यथा मांसस्य
विकर्तारो क्रीकिकाः पुरुषाः पशोरवयवानितस्ततो विभवन्ति वद्वत् । इत् उ 'इति पदपूर्णा' ॥१२॥

अस्पेद् प्र ब्रूहि पूर्व्याणि तुरस्य कर्माणि नर्व्य उक्चैः ।
युधे यदिष्णान आयुधान्युधायमाणो निरिणाति शत्रून् ॥ १३ ॥

अस्य । इत् । ऊँ इति । प्र । ब्रुहि । पूर्व्याणि । तुरस्य । कर्माणि । नर्व्यः । उक्चैः ।
युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । श्रुषायमाणः । निरिणाति । शत्रून् ॥ १३ ॥

स्कन्द० ... ॥ १३ ॥

षेष्टो० असा एव प्र ब्रूहि स्तोतः ! प्रत्यानि क्षिप्रस्य^१ कर्माणि, स्तुत्योऽथन् उक्चैः । यदाऽर्धं^२
युदाय आयुधानि प्रेरयन् शत्रून् हिंसन्^३ युदात् यमयति^४ तदा प्र मूर्तेति^५ ॥ १३ ॥

मुद्रल० उक्चैः दक्षैः नर्व्यः स्तुत्यो च इन्द्रः अस्य इत् उ मस्यैव इत्स्य युदाय स्वरमाणस्य
इन्द्रस्य पूर्व्याणि पुराणानि कर्माणि पृथक्कृतानि कळकर्माणि हे स्तोतः ! प्र ब्रूहि प्रज्ञत ।

१. नास्ति वि. २. धम्मं वि. ३. इत् विं अ. ४. धारयति विं अं क छपं. ५. गोः
विं अं क. ६-६. उरुवनि अपारं यमय विं अं; 'यमयं' कु. ७. नास्ति मे. ८-८. पूर्वो मूचो.
९-९. नास्ति विं अ. १०. यदा विं अ. ११-११. युद्धं गच्छति तदा प्र ब्रूहि हे अन्तरात्तन् निरस्तान-
न्यं कर्माणि इन्द्रस्य प्र ब्रूहि स्तुत्यो नर्व्यैर्दित्तुयुद्धेणोर्ध्वं आयुधानि तेषां इत् निरिणाति शत्रून् गच्छति विं अं.

यत् वदा मुने योधनाय भागुपानि वज्रादीनि इष्यान आभीष्ट्व्यन्तं प्रेरयन् शत्रून् कृपायमान
दिसदच इन्द्र निरिषाति अग्निमुत्त गच्छति । उदानी प्र वृहीति^१ पूर्वैर्गे रात्रश्च ॥ १३ ॥

अस्येदुं भिया गिरयञ्च दृढहा दावा च भूर्मा जनुपस्तुजेते ।

उपो वेनस्य जोगुंजान ओणिं सद्यो युवद् वीर्याय नोधाः ॥ १४ ॥

अस्य । इत् । ऊँ इति । भिया । गिरयं । च । दृढहा । दावा । च । भूर्मा । जनुपं । तुजेते इति ।
उपो इति । वेनस्यं । जोगुंजान । ओणिम् । सद्यः । भुवत् । वीर्याय । नोधाः ॥ १४ ॥

स्कन्द० " " " " ॥ १४ ॥

पेङ्कट० अस्य एव भवेत् पर्वता च एता स्वस्थान विच्छन्ति । दावानामी च मातुर्भवात्
कन्येते । कान्तस्वेन्द्रस्य रणम् उपोच्चारयन् सज एव भवतु^१ वीर्याय नोधा^२ ॥ १४ ॥

मुद्गल० अस्य इत् उ अर्षवेन्द्रस्य भिया पञ्चषष्टेदभयेन गिरय च पर्वता अपि दृढहा निश्चला
स्वस्वधो अक्षतिष्ठन्ते । जनुप मातुर्भवात् अस्मादेवेन्द्रात् भीत्या दावा भूम ध दावावृषिष्वादि
तुजेते । कन्येत् इत्यर्थः । किञ्च वेनस्य काण्वस्य ओणिम् इत् स्वस्थापनायक रक्षणम् उपो जोगुंजान
अनेके सुक्ते पुन पुन उपपन्नवन् । उपपन्नोऽप्यदित्यर्थः । एवम्भूत् नोधा^३ अपि
उदानीनिव वीर्याय भुवत् वीर्याय भवेत् ॥ १४ ॥

अस्मा इदु त्यदनुं दायपामेऊो यद् वने भूरेरीशानः ।

प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौर्यश्ये सुर्विधमावुदिन्द्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । यत् । अनुं । दायि । एषाम् । एकं । यत् । वने । भूरे । ईशान ।
प्र । प्रैतशम् । सूर्ये । पस्पृधानम् । सौर्यश्ये । सुर्विधम् । आवत् । इन्द्रः ॥ १५ ॥

स्कन्द० ॥ १५ ॥

पेङ्कट० अस्मै एव सत् स्तोत्रम् एषाम्^१ स्वभूतम् अनु अदायि । यस्मादयम् एक एव धन प्रयच्छति
भूरे ईशान । प्र आवत् एकस्य नाम सूर्यं सपर्यमान स्वद्वयुने^२ अग्निपोजारम् इन्द्र ॥ १५ ॥

मुद्गल० एक एक एव शत्रून् जेतुं स्वार्थे भूरे बहुविधस्य धनस्य ईशान स्वामी यत् स्तोत्रम्
वने यथाथे । एषाम् स्तोत्राणां सम्बन्धि त्यत् तन् प्रसिद्ध स्तोत्रम् अस्मै इन्द्राय अतुं दायि ।
अकारारथं । उच्यते अस्मै इत्यस्यापिडा—स्वस्वो नाम कश्चिद्द्वाना । स च उच्यते सूर्यं
मुपासान्पद्य । तस्य च सूर्यं एव पुत्रो यभूत् । तेन सह पृथक्नाम्नो महर्षं पुत्रं ज्ञातमिति ।
उदेतदिहोप्यत् । अयम् इन्द्र सौर्यस्ये स्वद्वयुने सूर्ये पस्पृधानम् सपर्यमानम् सुर्विधं सोमा-
नाम् अग्निपोलायम् एषाम्^३ एवस्तत्राष्टिम् प्र अरक्षत् । इत् उ^४ इति यद्दुर्गो^५ ॥ १५ ॥

१ अमप्यन सूको २ सूद वि ३ अति रि^४ अ^५ ४ भा अयम् रि^६ मं नेपा कु ५ अया
रि^७ मं ५ नाग्नि वि ६ भाय अमप्यनना रि^७ अ^८ ७ स्वस्वस्य पुत्रे कु ८ ८ पूरुो सूको

एवा तै हरियोजना सुवृक्षीन्द्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन् ।

एषु विश्वेषसं धियं धाः प्रातर्यक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ १६ ॥

एव। ते। हरिऽयोजन। सुऽवृक्षि। इन्द्र। ब्रह्माणि। गोतमासः। अक्रन्।

आ। एषु। विश्वऽपेशसम्। धियम्। धाः। प्रातः। मक्षु। धियावसुः। जगम्यात् ॥ १६ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ १६ ॥

इति सर्गध्रुवस्तुतस्य स्कन्दश्रामिनः कृतौ मन्वेदमान्ये
चतुर्थोऽध्यायः ॥

वेङ्कट० एवम् ते हरी प्रापयितारी यस्य तस्य सुप्रवृत्तानि इन्द्र। स्तोत्राणि गोतमाः अक्रन्।

'कृतेषु च एतेषु' विश्वरूपो गुदिम्, 'आ धाः' प्रायेण^१ स्तुतिमात्रं सूक्तमिति ।

इत्थं चतुर्थमध्यायं व्याकरोत् प्रथमेऽष्टके ।

अष्टकस्य वृत्ते ज्ञाते माधवो वेङ्कटात्मजः ॥ १६ ॥

इति वेङ्कटनाथवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताख्यास्यान्ये

प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

सुब्रह्म० हरियोजन! इषीः अथयोः योऽने पस्मिन् एषे स तयोक्तः । तस्य स्वामित्वेन सम्बन्धी

हरियोजनः । हे इन्द्र! गोतमासः गोतमसोऽप्येवञ्च अथयः सुवृत्तिं सुवृत्तं भावजं कानि भूमि-

सुखीकरणशुभाकारि ब्रह्माणि स्तुतिरूपाणि मन्त्रजातानि ते तदैव अक्रन् अकुरुत । एषु स्तोत्रेषु

विरतपेशसम् बहुविधरूपयुक्तम् धियम् धिया कथ्यत्वात् धीर्धनमुच्यते । आ धाः धेहि

स्थानम् । प्रातः इदानीमिव परेऽप्युच्यते प्रातःकाले धियावसुः सुदया प्रातःपथ इन्द्रः मक्षु

धीमन् जगम्यात् अस्मद्वक्ष्यार्थमागच्छतु ॥ १६ ॥

इति प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याये मन्वेदत्रिस्रो वर्गः ॥

—४—

इति मन्वेदे समान्ये चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. इन्द्रस्य वि^१. २. मनुर्वन् वि^२ अ^३. ३-४. एष कृतेषु वि^४ अ^३. ५-६. नास्ति वि^५; माधाः

[६२]

प्र मन्महे श्रवसानार्यं शुभमाङ्गुपं गिर्विणसे अद्विरस्वत् ।

सुवृक्तिभिः स्तुवत ऋग्मियावार्चामाङ्गे नरे निर्युताय ॥ १ ॥

प्र । मन्महे । श्रवसानार्यं । शुभम् । आङ्गुपम् । गिर्विणसे । अद्विरस्वत् ।

सुवृक्तिभिः । स्तुवते । ऋग्मियावार्चं । अर्चाम् । अर्कम् । नरे । निर्युताय ॥ १ ॥

स्तुवत् ० 'इह' इन्द्रकेत्ये' । प्र मन्महे इति यद्यपि वाङ्मार्क्या पठित^१, तथापीह वाङ्मार्का
असम्भवत्^२ मन्महेरर्थेति कर्मण^३ । इह रूपम् । प्रकथेण स्तुम इत्यर्थः । किम् । उपते ।
श्रवसानाम् इत्यम् श्रवसानायेति श्रवणार्थिकर्मण^४ अथम् असात्तप्यस्य^५ । 'उन्मत्सहानच
पुन्याम्' (अठ २, ८६) इति । पठ्यर्थे चतुर्थी । अङ्गु प्रति गन्तुरिन्द्रस्य स्वभूत
देनालक्षणं यत् । अथवा 'उव' (निघ २, ९) इति स्वरनाम । सामध्यावेहाङ्गुर्णो
समाह्वये । अङ्गुनिवाचरति श्रवण्यते । वाङ्गीत्ये चान्त्^६ । उन्मत्सहान् चार्धवाङ्गु ।
श्रवसानस्य इत्यम् । अङ्गुता यदाचरन्त तच्छीलस्येन्द्रस्य स्वभूतं बलमित्यर्थः । कः ।
भाङ्गुपम् तृतीयार्थे द्वितीयैषा आङ्गुपेण स्तोत्रेण । क्रीडास्येन्द्रस्य । उपते । गिर्विणसे इत्यमपि
पठ्यर्थे एव चतुर्थी । स्तुक्तिभिर्जननीयस्य । कथम् । अद्विरस्वत् अद्विरस^७ इव क्रय^८ ।
न केवलं श्रवम् । किं उच्यते । स्वयमपि सुश्रिति स्तुवते कर्मण्यप्य ध्यात्येन शत्रुमप्य ।
सर्वत्र द्वितीयार्थे चतुर्थी । दोषैर्विनिर्वायि स्तुक्तिभिरन्यैरपि स्तोत्रभि स्तुयमानम् अग्निद्याव
ऋग्मियं स्तुत्येह स्तुतिमन्त्रं वा अर्चाम् स्तुम अर्कम् देवं नरं इत्युप्याकारं रिश्रुत
विक्रयाद्य सप्तैः । अथवा स्तुवते इत्यावास्तावर्ज्ये स्वार्थे एव चतुर्थी । अर्चतिस्तु सामध्याङ्गु
पचारणार्थं । 'विदुर्मद्वर्जना वच' (अठ १, १०१, १) इति यथा । अर्कंताव्योऽपि मन्त्ररथम् ।
स्तुयमानत्वादिमुक्तैः मन्त्रसाधार्यं उच्चारयामः स्तुतिकक्षणं मन्त्रमित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट०

'अथ 'प्र मन्महे' अथ्याय माधवो व्याचिकीर्षति ।

अथऋद्धिविहीनामासाधार्यं प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

पदकारः पदापीह श्रवणमुदादि कानिचिद् ।

देवामपि स्वयेवैव कुर्वाद्यर्थेविनिर्णयम् ॥ २ ॥

विर्विबद्धेद् वदुपीहेर्यमादी स्वतो यदि ।

अथ तस्तुत्तरथार्थमन्ते तिष्ठति चेद् स्वर उ ३ ॥

† उ ३ ० र्मन्त्रा 'अतिविदुरेण' इत्य इमे मनः ।

'इषा यान्तु अर्चयिषा' इ इ वसुधा श्रेण तयः ॥ ४ ॥

१ इह आरम्य १, ९९, २ इति मन्त्रभाष्यस्य 'नालान्तं मुक्तिस्तु' इति वचनेन मुक्तिप्रयत्नं ति
१. नाति अ. २. इ निघ २, १९ ३. ३ नाति अ. † पु निघ २, १५. ४ 'उन्मत्सहानच
मूर्धो ५. व अ ६. ६. 'इते मूर्धो * कथये मूर्धो ८. इ इ १७ अ. ९. मतिविदुः नर
१०. १०. उच्यते इ वसुधा रचरीणयोः एव च वचनम्. † अ ५, २, ५. ‡ अ १, २०, १०

‘भरान्याङ्गुपमास्तेन’^१ स्वरान् वस्तुस्थो भवेत् ।
 पर्याप्तो धोष माङ्गुपो यस्थाने गश्च दृश्यते ॥ ५ ॥
 ‘पुत्रस्य’^२ ‘गोर्दसि’^३ इति यजुः केचिदधीगते ।
 कथाः ‘गोर्दसि’^४ † इत्येवं गङ्गादिमधीयते^५ ॥ ६ ॥
 विशेषेण पनायन्तः ‘वद्विर्गोसो विपुन्यवः’^६ ।
 कस्त्वदी ‘शुचदन्वो’^७ ‘ग्रामं देवः’^८ कर्त्तवी^९ ॥ ७ ॥
 बहुभ्रंहेः स्वरं पश्यप्रथं वस्तुस्वत्स च ।
 मर्धं स्वष्टे स्वरं जहाद् ‘वर्त्मं’^{१०} ‘चोरिआर्दसम्’^{११} ॥ ८ ॥

नोपा.^१ । प्र मूमः^२ यत्परमगोलाय कलकरणं^३ स्तोमं गीर्भिरननीयाय मन्त्रिरोत् । स्तोमैः
 सुवते पुत्राय, य^४ ऋगहेः स्तुत्यो भवति वस्मै, मूमः स्तोमं शृणु प्रसिद्धाय ॥ १ ॥

मुद्राल० ‘प्रथमे मण्डले एकादशोऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि गच्छन्ति । ‘प्र मन्महे’ इति प्रसोदार्थं पञ्चमं
 सूक्तम् । नोधा ऋषिः । जिह्वुप् ऽन्- । इन्द्रो देवता’^२ ॥

घवसानाय ‘धनः’ (निघ १, ५) इति कलनाम । उदिवाचरते । यथा बल-^{विशेषः} इति यथा
 हायुषं इत्येत्यर्थः । गिर्भिरने गीर्भिः स्तुतिलक्षणीर्बोभिः सम्भवतीत्याय । ‘गिर्भिरा देवो भवति,
 गीर्भिरनं वनयन्ति’ इति यास्कः (६, १४) । एवम्व्यायेन्द्राय श्राम् सुखहेतुम्वन् आङ्गुपम् स्तोत्रम्
 भक्तिरस्वन् भक्तिरस इव प्र मन्महे यवे स्तोत्राः प्रकर्षेणायच्छामः । धवसानाय च सुश्रुतिभिः
 सुप्तु भावनेकैः स्तुरयाभिसुखीकरणसमर्थैः स्तोत्रैः सुवते स्तोत्रं कुर्वते त्रयमे श्रमिनाय
 य इन्द्र मन्मिपोऽर्चनीयो भवति तस्मै नरे सर्वेषां देवे विभुताय महत्भक्त्या विशेषेण
 प्रकथाताय । एवम्व्याय वस्मै अर्थम् मन्मस्मं स्तोत्रम् भवान् पूजयाम । उच्चारयामेत्यर्थः ॥ १ ॥

प्र धो मूहे महि नमो भरध्वमाङ्गुर्थ्यं श्रवसानाय सामं ।
 येनां नः पूर्वे पितरः पदद्वा अर्चन्तो अङ्गिरसो गा अर्चिन्दन् ॥ २ ॥-

प्र । धः । मूहे । महि । नमः । भ्रध्वम् । आङ्गुर्थ्यम् । श्रवसानायम् । सामं ।
 येनां नः । पूर्वे । पितरः । पदद्वाः । अर्चन्तः । अङ्गिरसः । गाः । अर्चिन्दन् ॥ २ ॥

स्कन्द० यः इति प्रथमार्थे द्वितीया । पुत्रस्य वीरस्य धार्यं प्रतिनिर्देशः । प्रतिबलां वा । हे नदीयाः
 पुत्राः ! वीराः ! च ऋत्विजोः वा युक्त्वं महि नमः सोमलक्षणमङ्गु मूहे मूहे इन्द्राय प्र भरध्वम्
 प्रापयत । इत्येत्यर्थः । आङ्गुर्थ्यम् स्तोमार्थम् श्रवसानाय । न च केचन नमः । किं तर्हि ।
 साम यथो मन्मस्मम् । कीदृशम् । उच्यते । येन नः अस्माकम् पूर्वं पितरः पदद्वाः पदमत्र
 इत्यस्य जगत आधरयान् अरणात्मा उच्यते । यज्ज्ञाः । अर्चन्तः इन्द्रं स्तुवन्तः अङ्गिरसः ऋषयः
 पणिभिरपद्वतास्तवीः गाः अर्चिन्दन् प्रतिबोधयन्तः ॥ २ ॥

१. ऋ १, ६१, १. २. वे १, २, २, १. ३-४. ‘यद-गच्छ’ इति; ‘वसि मदेत्प्रयत्न’ इति^२ अं
 ऋ १, १. † ऋ १, २. ५. ऋ १, २२, २१. ६-७. ‘इन्द्रे धमिदेवः ब्रह्मण. ८. ऋ ४, १०, १४,
 ९-१०. नास्ति वि. † ऋ १, ६४, १. ९. नास्ति कु. १०. प्रत्यु शत्रुं प्रति गच्छते वता’ इति अं,
 १०. ‘वरं इति अं. ११. नास्ति इति अं. १२-१२. नास्ति मं.

मुद्गल० अत्रेदमाख्यानम्—सरमा देवशुनी । पणिभिर्गोवपहृतासु उद्गमेपणाय सां सरमामिन्द्रः
 प्राद्वीत् । यथा लोके स्वार्थो वनान्तर्गतसृगान्वेषणाय इवानं नियुजति वद्वत् । सा च सरमैव-
 मवोचत् । हे इन्द्र! असदीयाय त्रिशवे उद्गोसम्बन्धिहीरावर्जं यदि प्रयच्छसि तर्हि
 गमिष्यामीति । स तथेत्यप्रवीत् । ततो गत्वा गवां स्थानम् अज्ञासीत् । ज्ञात्वा चासी
 न्ववेदयत् । तथा निवेदितासु गोषु उमसुरं हत्वा गाः स इन्द्रोऽलभत् इति । अयमगोऽर्शा
 मविगायते । इन्द्रस्य अङ्गिरसाम् ऋषोणाम् च इहो प्रेषणे सति सरमा देवशुनी तनयाय
 स्वपुत्राय धासिम् अन्नम् विद्वा अविन्दत् । तथा गोषु निवेदितासु बृहस्पतिः वृहतां देवा-
 नामधिपतिरिन्द्र- अङ्गिम् अत्तारमसुरम् भिन्नत अवधीत् । केनापहृताः गाः विदते मलभत ।
 ततः नरः वेत्तारो देवम् उक्तिवाभिः गोभिः सह समं वानचन्त शृतां हर्षसन्दमकुर्वन् ॥ ३ ॥

स सुष्टुभा स स्तुभा सप्त विप्रैः स्वरेणाद्रिं स्वर्योऽनु नर्यग्वैः ।

सुरप्युभिः फल्लिगमिन्द्र शक्र बलं रवेण दरयो दशग्वैः ॥ ४ ॥

सः । सुष्टुभा । सः । स्तुभा । सप्त । विप्रैः । स्वरेण । अद्रिम् । स्वर्योः । नर्वऽग्वैः ।
 सुरप्युभिः । फल्लिगम् । इन्द्रः । शक्र । बलम् । रवेण । दरयोः । दशऽग्वैः ॥ ४ ॥

स्फन्द० य उक्त्वागोऽसि सः सुष्टुभा स्तोमविरचंठिकर्मा (जु. निव ३.१४) । शोभनया स्तुत्या ।
 सः एव सुभा^१ स्तुतिमात्रेण सप्त सप्तभिः । केः । सामर्थ्याद् ऋषिभिः । कतमैः । ये द्रवैते
 सर्वलोकरप्रसिद्धाः सप्तर्षयः । 'सप्तर्षयो' भरद्वाजः ऋषयो वीचयोऽदिः । विश्वामिनो जमदग्निर्वसिष्ठः
 सप्तमः स्मृतः इति । कीदृशीः । त्रिभिः प्रेषाविभिः । 'स्वरेण' 'स्वरति, देवति' (निव ३.१४) इत्यर्चति-
 कर्मसु पाठान् स्वस्वत्वाद् इह स्तोत्रवचनः । अन्येन च स्तोत्रा जनेन । स्वर्गः स्तुत्यः । मन्त्रैः^२
 तथा सर्वैरेव धर्मवर्जिता गतिर्वेषां ते नमन्वा । नमनीते वा गविरभिलाषो येषां ते नमन्वा ।
 'अङ्गिरसः । कुत एतत् । 'अङ्गिरसो नः पितरो नमन्वा.' (ऋ १०.१४,६), 'अथास्यो अङ्गिरसो
 नमन्वा.' (ऋ १०. १०८,८) इत्यादिषु मन्त्रा इत्यस्याङ्गिरससु प्रसिद्धावत् । तैश्च कीदृशीः ।
 सुरप्युभिः सरणकर्मैः । सखित्वाद् सर्वत्र त्वया सह सरणकर्मैः इत्यर्थः । अद्रिम् तुरां पर्वतं उत्सृष्टं च
 फल्लिगम् असुरम् । हे इन्द्र ! शक्र ! शक्र ! बलम् च बलम्^३ मामासुरम् रवेण दशदेवैव महता दरयोः
 विदारितवानसि । दशग्वैः दशभिर्मांसैः^४ सिद्धिं गतस्वात् वृक्षत्वा भूत्वा उच्यन्ते । स्वर्गं द्रष्टुं तेन
 चास्य सम्बन्धः । भृगुभिश्च स्तुत्याः । यस्त्वं सुष्टुभा स्तुत्या, स्तुतिमात्रेण च सप्तभिर्मान्येन
 च शोभा जनेन गङ्गिरोभिश्च भृगुभिश्च स्तुत्या, सोऽद्रिं 'फल्लिगं बलं' महता सर्वदेवैव भ्यदारय
 इति 'सप्तर्षयः । नथवा 'स सुष्टुभा स स्तुभा' इति तृतीयनिर्देशात् स्तुत् । सखिति
 वाच्यक्षेपः । सप्त विप्रैरित्याद्याश्च सद्भ्योगलक्षणस्तृतीयः । स्वरेण स्वर्गं इत्येतावपि स्व
 धान्योपजापयोः 'इत्यस्य उपजापयितृवचनो । यस्त्वं स्वर्गं उपजापयिता प्रभूनां' सुष्टुभा स्तुति-
 मात्रेण च स्तुताः सन् सप्तर्षिभिरङ्गिरोभिर्भृगुभिश्च सह स्वरेण प्रज्ञानमुपजापयिता वज्रेण
 रवेण शस्त्रेण च महता अद्रिं^५ 'व्यदारय इति । तथा च योद्भृगुवीचरि समरमादर्शयिष्यति—
 'एव यमन्द्रपय-^६ सोमशिताः' (ऋ १०.१०६,८) इति, 'श्रुत्वाविर्गो अविन्दन्निगूळहाः सोमो

१. 'ते इति मे'. २. 'आ अ. ३-३. नासि म. ४. रत्तं म. ५. दशग्वैः. जु. ६-६. फल्लि-
 गम् अ; पठितं कु. ७. 'इथा वीणा कु. ८. विष्टुताः म. ९. रत्ता कु.-

प्राधान्यं सपयस्य विधात् (ऋ १०, १०८, ११) इति च ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः इन्द्रः स्तोत्रेण शोभनेन 'सप्तभिः कपिभिः' प्रयुज्यमानेन आगतयत्तः सिंहादेन अत्रिं
स्वयम्भुवृक्षः^१ अत्रिरोभिः सह दारवति^२ । सद्युसरणमिच्छति^३ दस्यवः अत्रिरोभिर्भेद्यविकार
कृत्स्नम् मेधाकारम् कम्पु^४ असुरम् इन्द्र! शक्र! दारिकवानसि । नवभिर्मासैरत्रिंशत्सु सप्तमती-
नेषु केषु पृथुनलभन्त, दसभिरपरैः । ततो नवमया दसम्यादचोच्यन्ते । 'साहस्रत्याह—'नपतयो
नवतीरगतयो वा' (वा ११, १९) इति^५ ॥ ४ ॥

मुद्रल० अत्रिरो द्विभिधाः । सप्तयाममनुविद्वन्तो ये नवभिर्मासैः सप्तम्य गताः ते दस्यवः ।
ये तु दसभिर्मासैः सप्तम्य ऊचुः ते दसम्याः । साहस्रैरुभयविधैः विधैः मेधाविभिः
सप्तभिः सप्तमे शोभन्तं गविमिच्छतिः सप्त सप्तसंख्याकैः । सप्त इष्य मेधाविधिपुत्र-
योऽत्रिंशतो दस्यवन्ते । एवम्पृथैरत्रिंशोभिः कुण्डुमा शोभन्स्तोभयुक्तं स्वरेण उवाचाविश्वामसो-
पैतेन^६ 'सुभा स्तोत्रेण' स्वयंः सुष्ठु प्राप्यः सः स्पृष्टु हे शक्र! शक्तिम्! इन्द्र! । एवम्भूता
सः स्वन् अत्रिम् भाद्रणोभवत् । वज्रेण केचन्यमित्यर्थः । कतिगम् फलं प्रतिविगम्, उदासिहस्तोति^७
फलि स्वच्छदुदकम्, तद् गच्छावापास्तथैवेति फलिगम् । एवम्भूतम् कम्पु मेघम्! रवेण नालीवेव
शम्येन दस्यः अभीषयः । त्वदीयसद्व्यथयमायेन^८ मेघो विधेवीत्यर्थः ॥ ४ ॥

गुणानो अत्रिरोभिर्दस्यु वि वंरुवसु सूर्येण गोभिरन्धः ।

वि भूम्या अप्रथय इन्द्र सारु दिवो रज उपरमस्तमायः ॥ ५ ॥

गुणानः । अत्रिंशदभिः । दस्युः । वि । वः । वृषसां । सूर्येण । गोभिः । अन्धः ।

वि । भूम्याः । अप्रथयः । इन्द्र । सारु । दिवः । रजः । उपरम् । अस्तमायुः ॥ ५ ॥

स्कन्द० गुणानः स्वरुमात्रं अत्रिरोभिः हे दस्यु! वाम्णात्^१ 'उपसृपयित्वा! वि वः विवृत्तमकार्षीः ।
केन । उपसा सूर्येण च । गोभि रन्धः^२ मत्र गाय उप्यन्ते । 'वद गायो भूरिग्रा'।
(ऋ १, १५४, ६) इति यथा । 'रथिमभिरथ । अन्धः जसोऽग्राम्थ उप्यते' । वरानदुर्वाण
मत्पणभिः कृष्टं समस्तम् । सर्वैर्गोविभिः^३ 'प्रकाशमकार्षीरित्यर्थः । अथवा या इति उपसा
सूर्येणेति^४ एषाभ्यामेव द्वाभ्यां सम्भव्यते । गोभिरित्येतत्तु गुणान इत्येतेन सम्भवते । गौतम्यद
स्तुतिवचनः । 'गोभिर्नदीमये अस्मत्' (ऋ ८, २, ९) इति यथा । स्तुतिभिः^५ स्वरुमान
इत्यर्थः । 'अथवा गोदाम्नुः साधादिवद्वचन एव । सहयोग्यक्षणा तु त्वीषा । 'अथा' (निष २, ७)
इति नवनाम । दुर्गस्थं यत् पत्नीनामथं उदयहृत्वाभिर्योभिः सह प्रकाशमकार्षीरित्यर्थः । पृथान-
श्चायं उपसा सूर्येण इति त्वीषा सहयोग्यक्षणापि सम्भवति । उपसा^६ सूर्येण च^७ सह विवृत्तमकार्षीः^८
इति । किञ्च वि भूम्या^९ अप्रथयः विज्ञानदोऽग्र विद्यमेः पत्नीनां स्मृतायाः भूमेः हि
अप्रथयः विगतप्रथमकरोः । हे इन्द्र! सायु उविद्वै प्रदेसम्^{१०} । पत्नीनामुवापि विरिदुर्वाणि
पाणिवानतीत्यर्थः । किञ्च दिवः रजः उपरम् रजो^{११} शोकः । उपरि भवति इति^{१२} उपरः ।

१-१. सप्तकपिभि वि' अ०. २. 'ये दु' अ०. ३. दरवति ध; दरवति वि' अ०. ४. 'सप्त' अ०
वि' अ० अ० अ०. ५. नासि वि' अ०. ६-९. नासि वि' अ०. ७. 'जोमन्तु' मूको. ८. 'सिद्ध' अ०.
९-९. नासि मूको. १०. 'वि' मूको. ११. '४ एवम् मूको. १२. 'अथवा' अ०. १३-१३. नासि अ०.
१४-१४. 'अथवा' अ० अ० अ०. १५. नासि अ०. १६. 'अनु' अ०. १७. 'अथ' अ०.

दिव उपरि मयो लोकः महाभाष्यः उपस्थास्यो वा । तत्रापि स्वमेव अस्तमायः स्तम्नातिः
प्रतिबन्धार्थः । सोऽपि स्वप्रतिबन्ध एवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

शेक्रेण० उपस्तुमानाः अग्निरोभिः उपक्षपयितः ! विचारितवानसि ! उपसा सूर्येण च सहावाभ्यान् ।
पशुनिमित्तम् अन्धकारम् भूय्याः च उन्निवृत्तं देशम् । अप्रपयः विषमाः समीचकथं । दिवः लोकस्य
मूलम् अपः स्थित्वा अस्तत्राः ॥ ५ ॥

सुब्रह्म० हे दत्त ! दर्शनीय ! शत्रूणांनुपक्षपयितः ! वा इन्द्र ! त्वम् अग्निरोभिः ऋषिभिः शृणानः स्तुयमानः
सम् उपसा सूर्येण च सह शोभिः किरणैः अन्धकारम् वि । व्यङ्ग्योः । म्यवाप्तव इत्यर्थः ।
यथा हे इन्द्र ! त्वम् भूय्याः शृषिण्याः शत्रु समुत्थित्यपदेनम्, वि अप्रपयः विशेषेण विस्तीर्ण-
मकरोः । विषमामिमां समीकृतवानित्यर्थः । तथा दिवः अन्तरिक्षस्य राजः राजसो लोकस्य उपरम्
वसं मूल्यदेशम् अस्तत्राः अस्तत्राः । यथा अन्तरिक्षस्य मूलं दृष्टं भवति तथाऽकार्पाणित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमादके पञ्चमाध्याये प्रथमो सर्गः ॥

तद् प्रयक्षतममस्य कर्म दुस्मस्य चार्हतममस्ति दंसः ।

उपहरे यदुपरा अपिन्वन् मध्वर्णतो नद्यर्धतः ॥ ६ ॥

तद् । कुं इति । प्रयक्षतमम् । अस्य । कर्म । दुस्मस्य । चार्हतमम् । अस्ति । दंसः ।

उपहरे । यद् । उपराः । अपिन्वत् । मध्वर्णतः । नद्यः । चर्ततः ॥ ६ ॥

स्कन्द० तद् उ उकार एवार्थे । तदेव प्रयक्षतमम् पक्ष प्रापयम् । प्रकथेन 'पुण्यतमम् अस्य' इन्द्रस्य
कर्म इत्यस्य शत्रूणांनुपक्षपयितः चार्हतम् अस्ति दंसः । एकवाक्यतामसिद्धयर्थं यद्यपि तयापीत्ये-
वद्वहपमप्यत्राभावात्तन्मस्यम् । यद्यपि चार्हतम् शोभनतममन्व्यस्तित इत्यः कर्म अनुत्पत्त्यादि
तथापि त्रैलोक्यस्थितिश्रेष्ठतवात्तदेव प्रयक्षतममस्येति । कृतम् । उच्यते— उपहरे द्वारतिरक्तकर्मा
(तु. निप २, ८) । इतो मध्वः । इत्य समीचे उपहरे । हविर्भक्षणानन्दं शोभयानानन्दं
धैत्यर्थः । 'अथवा उपहरोऽन्तरिक्षप्रदेशः' इति । ननु उपराः मेघममित् (तु. निप १, १०) ।
आपयेशं चान्न कीटिजम् । मेघमालीः अपिन्वन् अन्धर्णांन्यर्थोऽयं विभिर्द्रव्यायः । अपिन्वत्
अतिशयम् । क्षारितवान् इत्यर्थः । कीटिजः । मध्वर्णतः मधुरोदकाः नद्यः शम्भुकारिणीः पततः
अनुसंस्कयाकाः । अथवा पततः इति कर्मप्रवचनीययोगलक्षणा द्वितीया । तन्मुतेत्यर्थे कर्मप्रवचनीयः
प्रतिबन्धोऽध्याहार्यः । चतस्रो दिक्षः प्रति । चतसृष्वपि विविधत्यर्थे ॥ ६ ॥

शेक्रेण० तद् एव पुण्यतमम् अस्य कर्म । दर्शनीयस्य कस्याप्यतमम् अस्ति कर्म । किं चक्षित्या—
उपहरे इति, चतस्रः दिक्षः मधुरोदकाः नद्यः अनुत्पत्तिसमीचे अनुदत्तः दिग्मध्ये नदिर्ननुत्पत्त्यात्
प्रापयति ॥ ६ ॥

१. तन्मे० अ. २-२. नास्ति वि० अ. † विराति० अ. ; नस्ति० अर्थ. ३. विहना वि०
अर्थ; विरतिं उ श्लो०. ४. 'यथा इन्द्र सोमेन शोभनेऽस्तत्राः' वि० अ. ५. अस्तत्राः उच्ये. ६. महाभाष्य
मूलो. ७. 'तमः रक्षणे' अ. ८-८. पुष्करीत्यर्थे अ. ९. नास्ति अ. १०-१०. इत्येव' अ. ११. 'यतिः
इ. १२-१२. नास्ति अ. १३-१३. 'नोवन्निवृत्तान्प्रदात. अ. १४. अस्तत्र वि० अ; मधुरं कर्त.

सूर्य इव तदंसाः शोभनकर्मा इन्द्रः रोदसी धावापुषिन्दी अवारयत् अफोपयत् ॥ ७ ॥

सनाद् दिवं परि भूमि विरूपे पुनर्भुवा युवती स्वेभिरेवैः ।

कृष्णेभिरुक्तोपा रुद्राङ्घ्रिर्वपुर्भिरा चरतो अन्यान्या ॥ ८ ॥

सनाद् । दिवं । परि । भूमि । विरूपे इति विरूपे । पुनःऽभुवा । युवती इति । स्वेभिः । एवैः । कृष्णेभिः । अक्तः । उपाः । रुद्राङ्घ्रिः । वपुःऽभिः । आ । चरतः । अन्याऽन्या ॥ ८ ॥

स्कन्द० सनाद् इति पञ्चमीनिर्देशात् प्रभृतीति यावद्यतोपः, चिरात्प्रभृति । दिवम् परि पुलोके प्रति । 'भूमगन्धोऽत्र भूतजातवचनः । 'उवा व भूमा जनुपस्तुते' (श्रु १, ११, १४) इति यथा । सर्वं भूतजातम् । विरूपे पुनर्भुवा पुनःपुनर्भावित्वैः । युवती सर्वदेव तद्वयौ जरावर्जिते । नित्ये इत्यर्थः । स्वेभिः एवैः अचतेर्गत्वर्थस्य एषामि आगमनात्प्रभिरभेदानि । आत्मीयैर्निवृत्तकालै-
रागमनैः । कृष्णेभिः अक्ता शुद्धोऽपि चात्रानुपूर्वार्थे ऋष्टयः । कृष्णैरनुयुक्तः । काऽसौ । सामर्थ्यात्राधिः । उपाः रुद्राङ्घ्रिः दीप्ति शुद्धैः अनुगतः । कैः । वपुर्भिः रूपधामैव (द्र. निघ ३, ७) । तमो-
रुद्रैः । उपोविर्लक्षणैश्च रूपैः । आ चरतः गच्छतः । व केवढं । दिवं भूतजातं च प्रति । किं तर्हि । अन्यान्या अन्योन्यम् । रात्रिर्हि तमोऽक्षयैव रूपेषोपसं प्रत्यागच्छति, उपाःकालेऽपि तमसोऽनुगमनदर्शनात् । उपा अपि ज्योतिर्लक्षणेन रूपेण 'रात्रिं प्रत्यागच्छति', रात्रावपि कियत्तद्विषयं प्रकाशास्याऽनुगमदर्शनादिति । चिरादेव प्रभृति विरूपत्वादिगुणे राष्ट्रुपसौ कृष्ण-
शुद्धाभ्यां तमोऽयोरीरुपाभ्यामनुगते निवृत्तकालैः आत्मीयैरागमवैर्दिवं सर्वं च भूतजातमन्योन्यम् प्रत्यागच्छतः इति तमस्तार्थः । एषमिवानुक् स्वरूपेषु राष्ट्रुपाःकर्मकीर्तनमात्ररूपत्वाद्वाऽनुपो-
देवतां प्राप्नोति । ऐन्द्रं येषु सूक्तम् । अतो यत्तच्छब्दात्प्रत्यागच्छत् पूर्वार्था एवान्यथा योऽप्या परया वा । ये विरूपत्वादिगुणे राष्ट्रुपसौ दिवं भूतजातमन्योन्यं च प्रत्यागच्छतस्ते भ्रम्यभारपद, न केवढे रोदसी—इत्येव एवैकवाक्यता । परया तु ये विरूपत्वादिगुणे राष्ट्रुपसौ दिवं भूतजातमन्योन्यं च प्रत्यागच्छतस्ताभ्यां सहेति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० चिरादारभ्य दिवम्^{१०} भूमिम् लक्ष्मीकृतम्^{११} नागरूपे पुनःपुनर्जायमाने तद्वयौ स्तैः गमनै-
रहोरात्रे चरतः । रात्रिः कृष्णैः सर्वैश्चरति, ^{१२} 'देवैः अहः । एवम्^{१३} अन्याभ्यां^{१४} आ चरतः एकस्या
उपर्यन्या तस्या उपर्यभवेति ॥ ८ ॥

मुद्रल० विरूपे शुद्धहृदयतया विपनरूपे पुनर्भुवा पुनःपुनः प्रतिदिवसे जायमाने युवती तद्वयौ
राष्ट्रुपसोः सर्वदेकरूपत्वात् । एवंभूते राष्ट्रुपसौ दिवम् पुलोकम् भूमिं भूमिम् सनाद् चिरकाशा-
दारभ्य स्वेभिः एवैः स्वकीयैर्गमनैः परि चरतः पर्यावर्जिते । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । भजा
रात्रिः कृष्णेभिः अन्धकाररूपैर्गोक्षलक्षितया उपाः च रुद्राङ्घ्रिः दीप्यमानैः वपुर्भिः स्वधरीभूतैस्ते-
षोभिरुपलक्षितया अन्यान्या परस्परभ्यतिवारेण आ चरतः आर्सेते । हे इन्द्र ! एतत्सर्वं एवैव
कार्यं, स्वधधीनत्वात् सर्वासां देवतानामित्यर्थः ॥ ८ ॥

१-१. नास्ति अ. २. नास्ति अ. ३. 'वीरे' अ. ४. 'नुरा' कु. ५. 'यता' अ. ६-८. लक्ष्णे-
पैर उद्भवः कर्म अ. ; ७. देवता सूक्तो. ८ यत्प्रत्ययो अ. ९. 'न्यते' अ. १०. 'व भूतजातं च दि' अ.
११. 'श्रीक' अ^{११} वि^{११}. १२-१२. 'देवैर्वैररररते' अ^{१२}; 'सोऽप्यैरररते' वि^{१२}. १३. अन्धा व^{१३} वि^{१३} अ^{१३}.

सनेमि सुख्यं स्वपस्यमानः सुनुदीधारः श्वसा सुदंताः ।

आमासु चित् दधिपे पक्कमन्तः पर्यः कृष्णासु रुशद् रोहिणीषु ॥ ९ ॥

सनेमि । सुख्यम् । सुऽअपस्यमानः । सुनुः । दाधार । श्वसा । सुदंताः ।

आमासु । चित् । दधिपे । पक्कम् । अन्तरिति । पर्यः । कृष्णासु । रुशत् । रोहिणीषु ॥ ९ ॥

स्कन्द० सनेमि 'सनेमि' (निय ३, २७) इति पुराणनाम । चित्तमन्तम् सख्यम् स्वपस्यमानः शोभ-
नानि 'कर्मणि केषां ते स्वपसः' शिवरामकृतयोऽष्टकान्तमहात्मनः, उद्गदाधारम् स्वपसमानाः ।
भारतीयपोर्माकाशिशोः सुनुः पुत्रः दाधार धारयति श्वसा स्वेन श्वेन सुदंताः सुकर्माः ।
इन्द्रः रागदुषोर्भ्यां सह पूर्वमवृष्टं सख्यं न अहातीत्येवमिह^१ ज्याक्यातवम्^२ । परोऽर्थः
प्रत्यक्षकृतो भिन्ने धारयम् । आमासु चित् आमामयकम् । अयकालस्यि अमशपोष्यस्यि
सतीशिरस्यर्थः । दधिपे दृष्टिद्वारेण स्व^३ धारयसि पक्कम् मशपोष्यम् अन्तः मध्ये पयः क्षीरम्
कृष्णासु अग्नि गोषु रुशत् रीशम् । सुकर्मित्यर्थः । रोहिणीषु रोहितासु च । पृथुकं भवति—
सर्वत्र कारणानुरूपं कार्यम् । अदत्तस्वेतन्माहात्म्यावमध्यासु 'कृष्णासु रोहितासु' च गोषु मध्ये
शुश्रूष पय इति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० पुराणम् सख्यम् शोभनानि कर्मणीकम् श्वसा स्वपमान इति । इन्द्रं मकवत्तपाह—'ओम्तो
जातसुतमन्य एनम्' (अ १०, ७१, १०) इति मन्त्रः । सुकर्मा रवन् आमासु कृष्णासु
'रोहिणीषु च' गोषु पक्कम् इवेतं पयः अन्तः धारयसि ॥ ९ ॥

मुद्रक० स्वपस्यमानः स्वयः शोभने कर्म, उद्गदाधारम् सपसा श्वसते श्वस्य सुनुः पुत्रः । अशिर-
शानित्यर्थः । सुदंताः शोभनमागादिकर्मण्युक्तः । पूर्वम्भूतः इन्द्रः सख्यम् पञ्चमानायां सखिरम्
सनेमि पुराणम् दाधार धारयति । गोपवतीत्यर्थः । किञ्च आमासु चित् आमासु अचारिकसु
गोषु च अन्तः मध्ये पक्कम् परिपक्कम् पयः दधिपे धारयसि । तथा कृष्णासु कृष्णवर्णसु
रोहिणीषु लोहितवर्णसु च गोषु उद्दिपरीशम् रुशत् दीप्यमानं इवेतवर्णं पयो दधिपे ॥ ९ ॥

सुनात् सनीळा अनीरवाता वृता रंधन्ते अमृताः सहेमिः ।

पुरु सुदक्षा जनयो न पत्नीर्द्विष्यन्ति स्वसारे अहंयाणम् ॥ १० ॥

सुनात् । सनीळाः । अनीः । अनीरवाः । वृता । रंधन्ते । अमृताः । सहेमिः ।

पुरु । सुदक्षा । जनयः । न । पत्नीः । द्विष्यन्ति । स्वसारे । अहंयाणम् ॥ १० ॥

स्कन्द० वनात् शिरादेव प्रभृति सनीळाः समावर्तिन्मन्त्राण्यं स्थानं यातां ताः सनीळाः । केसरे-
विषया हरण्यः । काः पुनरेवाः । स्तुतयः । कीदृश्याः । अनीः अनीः प्रीत्यर्थस्येदं इत्ये ।

१. नाशिक गृह्ये. २-२. नाशिक अ. । तथा गृह्ये. ३. 'उद्दिपारि अः' 'सन्नेमे' कु. ४. 'अमृ. गृह्ये.
५. नाशिक कु. ६-१. 'कृष्णासु' कु. ७-७. 'उद्दिपारि व शि' अः; 'पु मध्येषु च शि' कवे. ८. 'उद्दि अ' कु.

प्रीतिजनन्यः अनायाः वातिर्गतिर्कर्मा (तु. निघ २, १४) । अगतपूर्वा अन्यत्र स्तुत्ये । गता वृत्रवधादी-
भीन्द्रस्य कर्माणि । छन्दोः अपृताः नित्याः^१ सहोमिः बलेः सह । अदीर्घमानानि हीन्द्रस्य कर्माणि
च ब्रह्मणि च विस्मरणाद् विलयं गच्छेयुः । तानि कीर्तयन्त्यः स्तुतयो रक्षन्तीर्युच्यते । कियत्पत्यः
स्तुतयो गतानि वा । उच्यते । पुत्र सद्गता बहूनि सहस्राणि । कथं पुना रक्षन्ति । उच्यते ।
जनयः न पत्नीः धनिभ्रन्दोऽत्र जननीवचनो द्रष्टव्यः । नक्षत्रद्वेषोऽप्यर्थायः पत्नीरित्यत्रा-
प्यनुपकल्पः । जनन्य इव पत्न्य इव च^२ । यया मातरौ माता वा महता यत्नेन पुत्रं
यति वा रक्षेयुः^३ तद्वदित्यर्थः । ... .. ॥ १० ॥

वेङ्कट० पितादारभ्य पापेरेकस्मादुत्पन्नः^४ अङ्गुलपः^५ सुखिष्ठः कर्माणि रक्षते 'कार्यकरणेनैः
भक्तानाः' ।^६ पुरुषि सद्गताभीन्द्रार्थम्^७ । पुत्रजनयः^८ परम्यः इव पुमांस्तम् अहीतवानसिद्दम्^९ अङ्गुल्यः
परिचरन्ति ॥ १० ॥

मुद्रल० सनात् चिरकालादारभ्य सनीकाः समाननिवासस्थानाः अनायाः वातं गमने तद्गतिताः
एकगाम्यवस्थानात् । अयनीः अङ्गुलपः पुत्रं पुत्रिणि बहूनि सहसा असंख्यातानि गता ब्रह्मणि
हीन्द्रसम्बन्धीनि कर्माणि अपृताः पुनःपुनः करणेऽप्यालम्परहिताः सत्यः सहोमिः आत्मीयैर्बलैः
रक्षते पालयति । अपि च स्वसारः स्वयमेव सरन्धरोऽङ्गुल्यः पत्नीः पालयिष्यः अहयापान्
प्रञ्जारहितम् । प्रगल्भनिवास्यैः । जनयः न देवायां पत्न्य इव दुवस्यन्ति परिचरन्ति । अन्नादि-
बन्धनेनेत्रं प्रीत्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

इति प्रथमाहाके पञ्चमाध्याये द्वितीयो वर्गः ॥

**सनासुवो नमसा नव्यो अर्केःसुयवो मृतयो दस्म ददुः ।
पतिं न पत्नीरुशुतीरुशन्तं स्पृशन्ति त्वा श्वसावन् मनीषाः ॥ ११ ॥**

सनासुवः । नमसा । नव्यः । अर्केः । सुसुयवः । मृतयः । दस्म । ददुः ।
पतिम् । न । पत्नीः । उशतीः । उशन्तम् । स्पृशन्ति । त्वा । श्वसावन् । मनीषाः ॥ ११ ॥

स्कन्द० सप्रेकवाक्यताप्रसिद्धयै यत्तत्तदावध्याहर्षयौ । यस्तवम् नमसा वमस्कारेण नव्यः स्तुतयः ।
अर्केः मन्त्रैश्च, तम् सनासुवः चिरकालाः नक्षत्राः धनकार्याः मृतयः अस्मदीयाः स्तुतयः ।
चिरे धननिष्कन्त्वोऽस्मदीयाः स्तुतय इत्यर्थः । यत्र स्वोत्पूर्णा कामः स स्तुतिषु एवैव ।
किं कुर्वन्ति । उच्यते । हे दस्म । ददुः गच्छन्ति 'पत्नीं श्रुतिं' । गत्वा च पतिम् न^१ पत्नीः उशतीः
उशन्तम् स्पृशन्ति 'त्वा' । त्वया सह सम्बन्धन्त इत्यर्थः । श्वसावन् । मनीषाः^२ हे श्वसावन् !
बहवन् ! मनीषाः मनसैपणीयाः । अत्यन्तोत्कृष्टा इत्यर्थः । स्तुतिवचनो वा मनीषासम्बन्धः । मृतय
इत्येतैश्च च गमनसम्बन्धित्वेन स्तुतय उपाशाः, न स्पर्शसम्बन्धित्वेनेत्येवमनुपरकरवम् ॥ ११ ॥

१-१. मृतानित्यर्थः अ. २. नास्ति अ. ३. रक्षेयुः ऊ. ४. उच्यते पापोस्तत्रा वि^१ अ^२.
५. कुल्यः ऊ. ६-८. कर्माणि रक्षन्तीर्युच्यते... श्रुतयः वि^१ अ^२. । कान्तः वि^३ ऊ अ^४. ७. 'दाति-
कर्माणिना' वि^१ अ^२. ८. पुत्रं वि^३ अ^४; जनयः ऊ. ९. मतिम् ऊ; मतीम् वि^१ १०-१०. ता ऊ.
११-११. त्वा श्वसावन् ! मनीषाः इति । त्वया सह सम्बन्धन्त इत्यर्थः सूक्तो.

वेङ्कट० चित्तवशाश्रयस्त्व^१ नववरा^२ नमस्कारेण ज्यैश्च घनकामा मम मलय. स्तुतयो नव
निगच्छन्ति । तव. वा पतिम् इव परम्य कामयमाना कामयमान त्वा दृष्टन्ति
बलवद्^३ ॥ ११ ॥

मुद्राल० हे दम्भ! दर्शनीय^४ इन्द्र! अर्चं शस्त्ररूपैर्मन्त्रैः नमसा नमस्कारेण यस्त्वम् मया स्तुत्यो भवति ।
घनायुत सनातनम् अधिदेशादि नित्य कर्म आरमन दृष्टन्त वसुधव घनमिच्छन्त. मलय
मे रागिन त्वाम् ददु बहूना प्रयासेन जप्सु । हे श्रवणान् । बलवन्^५ इन्द्र^६ तै प्रदुका
सर्वापा स्तुतय त्वा त्वाम् स्मरन्ति प्राप्नुवन्ति । दृष्टान्त । उद्यती उदारय कामयमाना
पत्नी परम्य उद्यन्तम् कामयमानम् पतिम् न यथा^७ पतिं सम्भजन्ते वदद् ॥ ११ ॥

सुनाद्रेण तत्र रायो गर्भस्तौ न क्षीयन्ते नोपे दस्यन्ति दस्म ।

युनां अस्मि ऋतुर्मा इन्द्र धीरः शिर्षा शचीवुस्त्वं नः शचीभिः ॥ १२ ॥

सनाद् । एव । तत्र । रायं । गर्भस्तौ । न । क्षीयन्ते । न । उपे । दस्यन्ति । दुस्म ।

युज्मान् । अस्मि । ऋतुश्मान् । इन्द्र । धीरं । शिर्षा । शचीवुश्च । त्वं । नः । शचीभिः ॥ १२ ॥

स्कन्द० घनान् चिरान् एव प्रभृति तत्र राय भवानि गर्भस्तौ बाहुवामैतद् (३ निघ २, ४) ।
वसुधव्यायिद् इत्य वतते । सप्तमीनिदनाच्च स्थितानीति वाच्यशेष । एते स्थितानि । न
क्षीयन्त न अपि उप दस्यन्ति क्षयस्व सर्वापीभवन्ति दुस्म । तत्र पाणि भवानि त्वानि
नेदाना क्षीयन्ते, नाप्यानामिति काठे इत्यर्थः । किञ्च गुमान् शीघ्रिमान् भवति यदुमान्
कर्मवाद्व हे इन्द्र । धीर प्रजावाच । य इच्छोऽसि त मम — शिर्ष देहि त्वानि^८ हे प्रजा ।
कर्मवद्^९ प्रजावद्^{१०} वा^{११} न अस्मभ्यम् एव शचीभि कर्मभि वायाकर्षेद्गुभृते । दस्यन्त्या
वशासहे तस्मादित्यर्थ ॥ १२ ॥

वेङ्कट० "चिरान् एव तत्र घनानि इत्य स्थितानि न च नश्यन्ति," न च^{१२} न्यूनीभवन्ति दर्शनीय^{१३} ।
शीघ्रिमान् नभे कर्मवाद्व इन्द्र^{१४} धट^{१५} । प्रयच्छ कर्मवद्^{१६} तव प्रजाभि^{१७} अस्मभ्यम् ॥ १२ ॥

मुद्राल० हे दम्भ! दर्शनीय^{१८} इन्द्र^{१९} तव गर्भस्तौ तत्र इत्य घनान् एव चिरकालादारभ्य स्थितानि एव
घनानि न क्षीयन्त न विनश्यन्ति, न उर दस्यन्ति च । स्तोत्रम्यो दृष्टेऽपि त्वदलमत्र
धनम् उपधय न प्राप्नोति, अपि तु बधत । हे इन्द्र! धीरः बुद्धिमान् । त्वम् युमान् शीघ्रिमान्
क्षीघ्रप्रवृत्तगुणकर्मगुणोऽसि । हे श्रवण । कर्मवद्^{२०} इन्द्र! तव शचीभि त्वदीये कर्मभि^{२१} न
अस्मभ्य घनम् शिर्ष देहि ॥ १२ ॥

गुनायुते गोतंभ इन्द्र नव्यमर्तुस्तद् नक्षं हरियोज्जनाय ।

सुतीयार्थ नः उरमान नोषाः प्रतर्भन् प्रियारसुर्वंगम्याद् ॥ १३ ॥

१ - ३ छ अ. २ अक्षररचना नव^३ वि^४ अ. ३ इ नासि वि^५ अ. ४ एव अ. ५ अ. ६
५ नासि मू. ६ नासि अ. ७-९ नासि वि^{१०} अ. ८. नासि वि^{११} ९-९. १२-१३ वि^{१४} अ.
१०. ११ अ. १२ वि^{१३} अ.

सुनाश्रुते । गोतमः । इन्द्र । नन्दम् । अतक्षत् । ब्रह्म । हरिःश्रीवर्जनाय ।

सुसनीधार्य । नः । शवसान । नोधाः । प्रातः । मङ्गु । धियाऽर्जसुः । जगम्यात् ॥ १३ ॥

स्कन्द० सनायते धिं कामयमानाय तुभ्यम् गोतमः सोऽयमित्याभिसम्बन्धात् पितृशब्दोऽयं पुत्रे प्रयुक्तः । गोतमपुत्रः हे इन्द्र । नन्दम् नवम् अन्वैः स्तोत्रभिरकृतपूर्वम् अतक्षत् 'तद्यति करोतिर्मा' (या ४, १९) व्यत्ययेन च उक्तमपुरुषत्व स्थाने प्रथमपुरुषः । अकार्यं स्तुतिदक्षिणम् ब्रह्म । कीदृशाय मह्यम् । उच्यते । हरिश्रीवर्जनाय सुनीषाय सुस्तुतये च । नः प्रथमैकवचनस्य स्थाने द्वितीयानङ्गवचनमेतत् । अहं हे शवसान ! अहं प्रति यन्तः ! बलवतामाचारवत् ! वा नोधाः नामर्षिः । परस्तु पादः प्रत्यङ्गकृतः धिषं धाम्बमुक्तार्थश्च ॥ १३ ॥

षेड्कट० चिरन्तनत्वमनुपास्यते गोतमः नोधाः इन्द्र ! तुभ्यं नवतरं स्तोत्रम् अकरोत् । महवान् यो योजयति गमनाय । शोभनवचनाय अस्माकं ब्रह्मचरवशील । अन्वयोपसंहाराधी । उपासयथा धनमासास्ते । धनार्थाः स्तुतयः ह्यसुषाच—'जनानुवो नमसा' (आ १, १२, ११) इति ॥ १३ ॥

सुह्रल० स इन्द्रः सनायते नित्यं ह्याचरति, सर्वेषामाप्तो भवति । हे शवसान ! बलवन् ! इन्द्र ! हरियोजनाय हरि अन्वौ रथे योजयतीति हरियोऽन्वः । सुनीषाय सुष्टु नैत्रे । पूर्वमूढाय ठञ्चै तुभ्यम् गोतमः गोतमस्य ऋषेः पुत्रः नोधाः ऋषिः नन्दम् नूतनम् ब्रह्म एतत्सूक्तस्य स्तोत्रम् नः अस्मदर्थम् अतक्षत् अकरोत् । सतोऽस्माभिरनेन स्तोत्रेण स्तुतः सत् धिया बुद्ध्या साहसवसुतैश्चः प्रातःकाले मङ्गु शीघ्रम् जगम्यात् आचक्षत् ॥ १३ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

[६३]

त्वं महाँ इन्द्र यो ह शुभैर्धावाँ जज्ञानः पृथिवी अनेँ धाः ।

यदँ ते विश्वाँ गिरयँचिच्छ्रुदम्वाँ भिया दृच्छासँः किरणाँ नैर्जन् ॥ १ ॥

त्वम् । महान् । इन्द्र । यः । ह । शुभैः । धावाँ । जज्ञानः । पृथिवी इति । अनेँ । धाः ।

यत् । ह । ते । विश्वाँ । गिरयँ । चिच्छ्रु । अम्वाँ । भिया । दृच्छासँः । किरणाँ । न । नैर्जन् ॥ १ ॥

स्कन्द० त्वम् महान् हे इन्द्र ! यः ह शुभैः इक्षन्द्ः पदपूरणः । यः ज्ञानीवैश्वैः धावा पृथिवी जज्ञानः जायमानः । जगमान एव प्रभृतीत्यर्थः । अनेँ मयमिह अमत्रशब्दोत्पत्ते । 'सिनेव घंटासं दधाति' (श्र १, १६, ४) इति यथा । मये धाः दधाति । जगमान एव प्रभृति धारापृथिव्योर्भेगमुदरपीपवँ इत्यर्थः । यत् यस्य पदस्य अत्र लुक् । ह पदपूरणः धार्थं वा । यस्य ते विश्वाँ सर्वाणि भूत्वानि गिरयः चित् चिच्छ्रुद्वर्चार्थं । पूर्ववाश्च अन्वा भिया 'अन्वाः' (निघ ३, ३) इति महद्वाच्यम् । महता मयेन दृच्छासः गिरीणाभिर्दं विसेषणम् । रक्षा भवि

सन्तो गिरयः । छिन्ना न देवन् 'छिन्ना' (निघ १, ५) इति रदिमनाम । एतु कन्वे । पयोदकेऽन्वय वा आदिस्वस्य रसस्य कम्पन्ते तद्गर् कम्पन्त इत्यर्थ । उदेत्त् पुरश्चादनुचन्-
'अनेटु निवा गिरयस्व' (ऋ १, ६१, १४) इति ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्वम् महान् इन्द्र । न. सन्तु बलै वावा पुषिनी प्राहुर्मेवन् भवे भवा । यस्माच्च तत्र गिरय अपि 'भ्वात्तेन महता भवेन' इति अपि रसस्य इव च्छनस्वभावा. कम्पन्ते । 'स त' महानिति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'एव महान्' इति क्वचं पठ सूक्तम् । सोषा अपि । त्रिष्टुप् कम्प । इन्द्रो देवता ॥

हे इन्द्र । त्वम् महान् तुष्णै सर्वाधिको भवसि । यः ह यं जतु त्वन् जने बहुद्वेते भवे सति ज्ञानात् चक्षानोमेव प्राहुर्भूत. सन् मुष्णै. सन्तुष्ण प्रोपकेतामीदैर्बलै वावा पुषिनी प्रावातृपिप्पी भ. अघास्य । वात्प्रादायात् अनुमुच इत्यर्थ. । किञ्च यन् ह हे यस्य सत्त इव सम्बन्धिना निवा भोरया विश्वा विषानि प्यासामि यानि भूतजायानि गिरय. पिर ये च शिष्टोक्षया, अन्वा अन्वाप्यपि महान्ति यानि सन्ति, सर्वेऽपि तद्वत्स इति अपि देवन् भकम्पन्त' । इत्यान्त । छिन्ना. न यथा स्व्यरसस्य इवस्त्वतो नभसि कम्पन्ते' तद्गर् ॥ १ ॥

आ पद्धरी इन्द्र विभ्रता वेरा ते यत्रै जरिता वाह्योर्धात् ।
येनाविहर्षतक्रतो अमित्रान् पुरं इष्णासि पुरुहूत पूर्वाः ॥ २ ॥

आ । पद् । हरी इति । इन्द्र । विभ्रता । वे । वा । ते । यत्रम् । जरिता । वाहो । धात् ।
येन । अविहर्षतक्रतो शर्षविहर्षतऽक्रतो । अमित्रान् । पुरं । इष्णासि । पुरुहूत । पूर्वाः ॥ २ ॥

स्वन्द० आ यद् यदिदि स्य यथेन मनुसकता । यस्य हरीं प्रति हे इन्द्र । कीरक्षी । विजल विविधकर्मणी आ वे वेतेमतिकर्मणः विद्वन् ज्ञानार्थेयैर् रूपम् । एते योऽनुमागच्छति वेसित' वेत्यर्थ । यस्य च' उ नम्रम् जरिता श्लेष्वा वाहा वाहुसन्धाइकायन 'वाहुनाप्ये-
नोप्यत । इत्ययो आ यत् आपत्ते । स्तुतिभिद्वच स्तोत्रा वायुपार्थ इत्याम्नां प्राद-
धीत्यर्थ । अयना निजमेव वास्य पूर्वान्वेत्तम् । यद्धरी इति तु यच्छब्दो यदातन्वत्यर्थ ।
वन्नुत्तरव तदेत्यप्याहुर्ज्यम् । यद्वा श्व इति योऽनु प्रत्यागच्छति तदा उ यत्र जरिता इत्ययो-
रापञ इति । तेन यत्रेण किं कियते । उच्यते । येन ह अविहर्षतक्रतो । हर्षति' आन्दिहर्षो
(इ निघ २, ९) । अविहर्षो हर्षत कामो यस्य सोऽविहर्षत कामवान् । अत्रुसिदि यद्यन' ।
अविहर्षत अनुपस्य सोऽविहर्षतऽयु ।' । सुवाहंवीपि' च प्रति कामयमानपिच इत्यर्थ । अथा
'द्वाराः प्रेषात्त' (वा ७, १०) । आनुमशकयत्वात् अप्रेषनीय क्रतु प्रजा कर्म वा यस्य
सोऽविहर्षतक्रतु, नस्य सम्भाषण हे अविहर्षतक्रतो । अमित्रान् पुर. यवागि चंपान् इत्यात्
इत् आमीक्ष्ये । इननविषय चाशामीक्ष्यमभिप्रवत् । अवीक्ष्य हसीत्यर्थ । हे इन्द्र । इ'
पुरामिद विरोधम् । पिरन्वरी. पुर ॥ २ ॥

१-१. यत्रे येन वि' अ'. २-२ नासि वि' अ' ३. अकम्पत सूको. ४. इहते सूको
५. 'उद च. इ विरि' अ. ० नासि कु. ८-८ नासि अ. ९. यज्जन सूको. १०. '६१ अ.
११. अनु'अनु'अ' अ. १३ विद्वेष सूको

वेङ्कट० यदा इन्द्र! विविधकर्माणावस्त्रौ^१ रथे^२ योजयसि, तदवाचरमेव 'आदधाति तत्र' वाहोः स्तोता चक्रं स्तुत्या। येन चक्रेण अवाधितकर्मन्^३ अभिगन्त्^४ उत्तुरश्च बह्वीः प्रेरयसि पुनहन्^५ ॥ २ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! त्वम् यत् यदा निजता विविधकर्माणौ हरी त्वदीयाभ्यौ आ वेः रथे भागमयसि। रथे योजयसीत्यर्थः। तदानीम् ते तत्र वाहोः इस्तयोः चरिता स्तोता वज्रम् आ धात् स्तोत्रेण स्वापयसि। 'स्तोत्रा स्तुते' प्रवचनमन्तरेण चक्रं त्वद्दस्ते दृश्यत इत्यर्थः। हे अविहृतक्रतो! प्रेक्षितकर्मन्^६ इन्द्र! अभिगन्त्^७ सञ्चून्^८ येन चक्रेण इष्वासि अभिमगच्छसि। हे पुनहन्^९ पुनर्भिय-जमानैराहूत्^{१०} त्वम् पूर्वाः बह्वीः पुरः असुरपुराणि भेषुमभिमगच्छसीत्यर्थः ॥ ३ ॥

त्वं सत्य इन्द्र धुण्युरेतान् त्वमृभुक्षा नर्यस्त्वं पाद् ।

त्वं शुष्णं वृजनें पृक्ष आणौ यूने कुत्साय धुमते सचाहन् ॥ ३ ॥

त्वम् । सत्यः । इन्द्रः । धुण्युः । एतान् । त्वम् । अमृभुक्षाः । नर्यः । त्वम् । पाद् ।

त्वम् । शुष्णम् । वृजनें । पृक्षे । आणौ । यूने । कुत्साय । धुमते । सचा । अहन् ॥ ३ ॥

स्कन्द० त्वम् सत्यः अविहृतवादी हे इन्द्र! धुणुः भर्षयिता च। सापु.^१ आभिभवितर्यर्थः। कान्^२। एतान् सञ्चून्^३। त्वम् अमृभुक्षाः महान्। नर्यः नरेषु सापुः नरेभ्यो वा^४। नरार्णां वासुमहपर इत्यर्थः। त्वम् एव पाद्^५ असुराभिभवनाशीलः^६ त्वम् एव शुष्णम् आणामुत्सुम् वृजने ऋणिः (१) वर्जनीये। बह्वनाम् वा वृजनशब्दः (तु. निष २, ५)। सामर्थ्याद्याप्रान्तर्गतमत्यर्थः। पृक्षे शूरे। सम्पर्चनीये आणौ। सङ्ग्रामनामैकर (द्र. निष २, १७)। सङ्ग्रामे यूने कुत्साय धुमते वायुर्ध्वं पलाशचतुर्ध्वः^७। यूनश्च दीक्षितमदश्च कुत्सनाम्न क्षपेरर्थाय। सचा सह वृत्तेर्नैव मरुद्भिर्वा अहन् इत्यत्रानसि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् सत्यकर्मा इन्द्र! धर्षयसि पृक्षामिच्छाम्। त्वम् महान् नृदितः^१। त्वम् सङ्घे सपत्नान्। त्वम् शुष्णामुत्सुं^२ सञ्चूणं वेङ्कं^३ इत्येतरसम्पर्चने तुदे यूने कुत्साय दीक्षितमते सहायभूतः इत्यत्रानसि ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! त्वम् सत्यः सत्यु भवः। सर्वोरुष्ट ह्यर्थः। एतान् सञ्चून्^४ अभिगतः सत् पूणुः तेषां धर्षयिता तिरस्कृता। किञ्च त्वम् ऋणुधाः ऋणुष्वान्तरिपयिः, नर्यः नैरुभ्यो दितः। तथा त्वम् पाद्^५ सञ्चूणमभिमभित्त, इत्येतर्यर्थः। किञ्च वृजने^६ इत्यादीनि^७ श्रीणि सङ्ग्रामनामिति। अथ पूर्वं विशेषणे। वृजने वर्जययुक्ते। सङ्ग्रामे द्वि वीराः पुङ्गवाः चर्षन्ते दित्यन्ते। शूरे सम्पर्चनीये वीरेः^८ योक्तुं प्रास्तव्ये। पूर्वेषु आणौ सङ्ग्रामे धुमते दीक्षितमते यूने पलाय युत्साय सचा त्वं सहायो भूत्वा शुष्णम् शोषयितारम् पलायंश्चमसुरम् अहन् भवधीः ॥ ३ ॥

१. 'नर्ये (१ 'मां)ण' वि' अ'. २-२. नासि वि' अ'. ३-३. स्तोत्रागुत्रेः सूको. ४. सपु सूको. ५. इन्द्रः क. ६. वा एको अ. ७. नासि अ. ८. तुष्ट' अ. ९. 'चतुर्ध्वः' अ. १०. पुष्टियम् वि'. ११. 'एव' इ वि' अ'. १२. 'इन्द्र' वि' १३. इन्द्र सूको. १४. 'एव' इ' अ'. १५. नर्यः अ'.

त्वं हृ त्यदिन्द्र चोदीः सखा वृत्रं यद् वज्रिन् वृषकर्मन्नुभ्नाः ।
यद् शूर वृषमणः पराचैर्वि दस्यूयोनावकृतो वृथापाद् ॥ ४ ॥

त्वम् । हृ । त्यत् । इन्द्र । चोदी । सखा । वृत्रम् । यत् । वज्रिन् । वृषऽऽर्मन् । उभ्ना ।
यत् । हृ । शूर । वृषऽऽमन । पराचै । वि । दस्यून् । योनी । अकृत । वृथापाद् ॥ ४ ॥

इन्द्र० इन्द्र इन्द्र इन्द्र । त्वम् त्यत् उदा हे इन्द्र । चोदी वृत्रवधाय चोदितवानसि सखा
त्रिणीयान्दुवपनस्य स्थाने इद् प्रथमैकवचनम् । सखीन् मरुत । मयथा मायश्चरुत्वात्
सम्भस्य सखेतेत्यतश्च्यतिरिच्यप्रतिपदिकार्थप्रथमान्तरम् । यत्तच्छब्दावप्याहृत्य पृथक्वापत्येव वेदम् । यत्तत्र
मरुता सखा स चोदितवानसि । कम् । सामर्थाद् मरुत । कदा । उच्यत । इन्द्र वृ
यदा हे वज्रिन् । वृषकर्मन् । वृष्टिकर्मक । सर्वदेव वृष्टिकारिन् इत्यर्थः । उभ्ना उभ उभ
पूरणेऽन्यत्र । इह तु सामर्थाद्भार्य । इत्यवानसि । यदा च हे शूर । वृषमण । वृष्टिवरमनस्क ।
पराचै नञ्जतिर्गत्सर्वं, परागतौ । उदीपस्थानप्राप्तिमात्रेणैतरेत्यर्थः । दस्यून् योनी सामिन्व
स्थाने स्थितान् वि अकृत, कृमत्सर्वकर्मण इद् रूपम् । विविध इत्यवानसि । वृथापाद्
अव्यतिरिच्यप्रतिपदिकार्थप्रथमान्तरत्वात् 'यत्तच्छब्दावप्याहृत्यैकवाक्यता मेवा' । यत्तत्र वृथापाद्
अपत्येनैवाभिभविता स यदा दस्यून् योनी व्यकृत इति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वम् सखु यद् अक्षुभ्रुद सखा सन् सप्यु कुत्सस्य वर्तयितारं शुभान् । यदा वात्रद
वर्षणशीलकर्मन् । तपोभिर्वाभर्कं पुरितवानसि, 'यदा सखु गू' । वर्षणपरमनस्क । 'इतस्य
शत्रून् परापीनान्' इति वाच्ये । विदुश्चानसि अनायासेन शत्रून् अभिभवत् । उदा पुष्प
शस्तहापादेषु च इति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । त्वम् हृ त्य सखु सखा कुत्सस्य सखाय सन् त्यत् प्रसिद्ध धन पयश्चक्रान्
योदी मेरितवान् । अन्वार्थाभिर्यथे । हे वृषकर्मन् । वृष्टुदकसेवनरूपकर्मोपेतं वज्रिन् । वज्रपन् । इन्द्र ।
वृत्रम् सर्वस्य धनस्याऽऽवरीकार कुत्सस्य शत्रुम् यत् यदा उभ्ना अनुभ्ना अर्हिसी । अवि च
हे गू । शत्रून् श्रेयक । वृषमण । कामाभिवर्षकमनस्क । इन्द्र । वृथापाद् अनायासेन शत्रून् अभि
भविता स्वम् वृ ह यदा सखु योनी वीरिमिन्धवीय सङ्ग्राम दस्यून् कुत्सस्य उपसर्पित्वुन्
अभ्यान् शत्रून् पराचै वि अकृत पराशुशुला यथा भवन्ति तथा व्यतिष्ठन् । उदायी कुत्स
सर्वं यथा प्राप्तादित्यर्थः ॥ ४ ॥

त्वं हृ त्यदिन्द्रारिषण्यन् दृच्छस्य चिन्मतीनामजुष्टी ।
व्यस्मदा काष्ठा जरेते उपनेव वमिच्छन्निक्षिभिरान् ॥ ५ ॥

त्वम् । हृ । त्यत् । इन्द्र । अरिषण्यन् । दृच्छस्य । चित् । मतीनाम् । अजुष्टी ।
नि । अस्मत् । आ । काष्ठा । अकृत । व । वनाऽर्ध । वज्रिन् । क्षिभि । अमिरान् ॥ ५ ॥

१ 'उदीपत्' इ २ 'वेद' अ ३ 'विनावाद्' मूको ४ इ. 'वृषमण' नेदत् अ ५ उ३
मूको ६ इ 'काष्ठा' वि' ७ 'नन' वि' अ. ८ इ. 'वृषमण' वि' अ. ९ 'वज्रिन्' वि' अ. ६,
'उदीप' वि' १० 'अग्ने' विनावाद् वि' अ' ११. 'काष्ठा' मूको १२. 'अमिरान्' मूको

स्तन्द० प उक्तगुण त्वम्, त्यत् ज्यत्वयनात्र न्युसकता । स त्व हे इन्द्र ! आरण्यन् अस्मानर्हिसन्
 अस्मादिमापरिहारार्थमित्यर्थः । दृढस्य अपि मेघस्य वृष्टिनरोधेन मर्त्यानाम् अजुष्टी अश्रीती वर्तमानस्य
 स्वभूता । यत्नन् पठयेथं पद्यन्वेया । अस्माक स्वभूषाया । आ मर्त्यादीनांऽयम् । मर्त्यादया वाष्टा अतत
 अथाय । अधमद्वय चात्र कृत्स्नस्य द्विपदशतुल्यादशचोपलक्षणात् द्रष्टव्यम् । यावत् किञ्चिद्स्माक स्वभूत
 द्विपाचतुल्यात् सर्वस्याप्यत्यर्थः । वि न विवृणु प्रकाशोक्तुः । पाठयेत्यर्थः । किञ्च धनेव यथा
 मनन लोहकारो लोह इन्ति उद्धत् । हे राजन् ! श्विहि वधकर्माऽयम् (॥ निघ २, १९) ।
 तहि अस्मादीयान् भञ्जन् ॥ ५ ॥

घेष्टुष्ट० त्वम् 'ह तत् इन्द्र' । अर्हिसन् 'इदम् अपि पुत्र्य' मनुष्याभामश्रीती' । न इति मनुष्याहित
 मित्यर्थः । स स्वमघं अस्माक पुत्र प्रवेशार्थमश्वाणाम् दिशं आ वि ष । प्रवक्ष्यामिहान्
 सङ्ग्राममथ इत्यर्थः । स त्वम् धनेन लोहपिण्डमिदं अमिमान् इनाथाहं कुव नावादिक्कालिषि ॥ ५ ॥

मुत्रल० हे इन्द्र ! त्वम् ह खलु त्यत् तस्य दृढस्य चिन् दृढस कस्याचिदपि अरण्यन् रणण
 हिसनमनिष्ठम् । एवस्वमाद्यो भवसि दृढतात्वेनानुग्रहीतृत्वात् । तथापि मर्त्यानाम् श्रोतृणाम्
 अस्माक शत्रुभि अजुष्टी अश्रीती सत्याम् अस्मात् अर्षते अस्मादीयाथाय गन्तुम् वाष्टा द्विश
 आ समन्वात् वि ष विवृणु कुः । यथा सर्वासु विश्नु अस्मादीया अथा, प्रतिरोधमन्तरेण
 गच्छन्ति तथा कुवित्यर्थः । किञ्च तत्राप्याम् अमिमान् हे राजन् ! यज्ञवन् इष्ट । धनेव कृदिनेन
 पर्वतनय पत्रेण लाधाह तद्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

त्वा इ स्यविन्द्रार्णसाती स्वर्माळ्हे नरं आवा ह्वन्ते ।
 तत्र स्वधान इयमा संमर्थं कृतिर्गर्जिष्वतसाप्या भूत् ॥ ६ ॥

त्वाम् । ह । त्यत् । इन्द्र । अर्णसातो । त्वं ऽमीळ्हे । नरं । आवा । ह्वन्ते ।
 तत्रं । स्वधाऽत्र । इयम् । आ । संमर्थं । कृति । गर्जिषु । अतसाप्या । भूत् ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'त्यत् इति' त्वाम् 'हृत्वेन सामानाधिकरण्यात् द्वितीयास्तान् प्रथमा । इत्यर्थेन चात्र
 मनुसकता । प उक्तगुणल त्वां हे इन्द्र ! अर्णसाती । अर्ण उदकम्, वासमजनयकापाम् ।
 मघवधोक्तराज उदकदानवेलायामित्यर्थः । स्वर्माळ्हे उदकाथ च ययन सह सङ्ग्राम नर
 मनुष्या भावा अन्वयसिश्च सङ्ग्राम इत्यर्थः । उदकसंभजनयकाया शानापमुदकापं सङ्ग्राम
 मुदापर्मन्वसिश्च साहाय्यार्थमाह्वयन्तीत्यर्थः । य ईत्तोऽसि ष म् । तव हे स्वधाव ।
 इयम् आ मयादया यमये सङ्ग्राम उच्य पाठन्म् शत्रुषु निमित्त एषा सठनी । प्रयोजनस्य
 च निमित्तत्वेन विवक्ष्य । समय इत्यन्तेन चात्र सम्बन्धः । मन्वेणु^१ च निमित्तपु ष^२
 सङ्ग्राम । अन्वयो ष सङ्ग्राम उत्पत्त्यर्थः । अतसाप्या तनु उपक्षये इत्यन्तस्य, अत सावत्यगमने

१ नाम्नि वि^१, २२ एतत् इन्द्र वि^१ कु ल उप, सत्ताप-वि मरयन् वि^१ अ^१ २२ इमसर्जि
 मज्ज वि^१ अ^१ ४ 'वां न प्र' वि^१ अ^१ ५ नाम्नि वि^१ सन ६ यतुपित^१ कु ७ त्वम् वि^१ अ^१
 ८ विरा तवत्त^१ वि^१ अ^१ कु ल उप, उ त्वेव त्नु वि^१ अ^१ ९ नां इति वि वि^१ अ^१, 'अपि वि लय
 १० १० नाम्नि मूळ ११ मन्वेणु च १२ नाम्नि कु

'इत्यस्य वैश्वदेवम्' । अनुपक्षीणा सन्ततगामिनी वा भूत् भवतु । 'यद्वदन्नाथ सद्ग्रामे' प्रवृत्तपालनमत्तदक्षणा सन्ततगामि वा भवत्वित्यर्थः । कस्य । सामध्यादुत्साह लोचुणा वा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'ताम् खलु तदा' इति । उदकस्य दातरि सर्वत्र सचके मनुष्या मेवै सह युदे उदकं दन्त । तत्र अन्नम् इत्यम् उक्तं । सुदंशु समाश्रयणीया समनुष्ये प्रवृत्तौ अन्नदक्षणाथ भवत् ॥ ६ ॥

मुद्रल० इ ददः । अर्णगातो अर्णाना गन्तुया युद प्रवृत्ताना पुरपाण्य सातिर्लाभो यस्मिन् वस्मिन् स्वर्गादिह सुष्ठु अरणीयं यत् यस्मिन् । एवमूत आत्त आत्तौ सद्ग्रामं त्वत् प्रसिद्धम् ताम् इ त्वामेव नर बोधुकामा पुरपा सद्ग्रामार्थम् इत्युक्ते जाह्नवन्ति । वृष्टिनिरोधकन दृष्ट्या सह यथायथं तत्र यत् युद तत्र स्रोतार त्वा प्रोत्साहयन्तीति भावः । यस्मान् वृत्तार इ स्वभावः । अन्नम् इन्द्र । समर्वं सद्ग्रामे तत्र सम्मन्थिनी इत्यम् उक्तं । एवमूत इव त्वाम् आ अस्मादिभिरुप्यन भूत् भवतु । वाचेषु सद्ग्रामेषु या सेवा कृति अतताया वाचुनि प्राप्ताया भवति ॥ ६ ॥

तं इ त्वदिन्द्रं सप्त युष्यन् पुरो रजिन् पुरुकुत्साय ददः ।

बुहिर्नि यत् सुदासे वृथा वर्गहो राजन् वरिवः पूर्वैः कः ॥ ७ ॥

त्वम् । इ । त्वत् । इन्द्र । सप्त । युष्यन् । पुर । रजिन् । पुरुकुत्साय । ददः ।

बुहिर्नि । न । यत् । सुदासे । वृथा । वर्गहो । राजन् । वरिवः । पूर्वैः । कः ॥ ७ ॥

द्वन्द्व० यम् इ 'यत् स हे इन्द्र' अनुप्राण्य स्वन्त्या सप्त पुर युष्यन् भवति सह राजन् । पुरुकुत्साय पुरुकुत्सनाम्न राजोऽर्थाय ददं दातिवचान् नास्तिवचान् । यावत् किं इत्यन् । उच्यते । बुहिर्नि न दर्शयित्वा नाम्नात् यत् य युक्तं सुदा नाम राजा । पदार्थे चान् अनुप्राण्य । सुदासा राज्ञ रथा अयत्नैव यत् आद्यत् वेदने, निश्चयान्ति । अतो मनुष्यान्दास्मात् पर्यायस्य द्वितीयार्थं पठ्यते । अहं पापम् । यत्तु हे राजन् । वीर इव वा वरिव धनम् पूरुत राज्ञे क इत्यन् । दत्तवानित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वम् इ त्वत् इन्द्र । पुरुकुत्साय रूपस्य सप्त पुर युष्यन् दातिवचान् अस्ति । किञ्च सुदा सुगत राज्ञे उदकम् अतो अनुप्राण्य यत् धनम् बुहिर्नि इव अनायासत आच्छिन्नं, यत् धनम् राजन् । पूरुत पूर्यत इत्यन् अस्ति ॥ ७ ॥

मुद्रल० इ राजन् । वरिवः इन्द्र । पुरुकुत्सायः अथय युष्यन् तदीये शत्रुभि सह युद कुषान् त्वम् इ त्वमत्र सप्त पुर उदापानि सप्तसख्याकाणि नगरानि इदं व्यदारय । अथैसात्तित्यर्थः । अत्र च सुदासे षट्सप्तमय महा षट्सप्तम्यामुरन्थ सम्मन्थि यत् धनमस्ति त्वत् इव एव अनायासेन बुहिर्नि न बुद्धिरि यत् अतृणम् । अच्छिन्न इत्यर्थः । तदनन्तरं पूर्वम् त्वाम् पूरुते इति च पूर्यते उच्यते सुदास इ राजन् । न्यामिन् इन्द्र । नारव धनम् क अकारि ॥ ७ ॥

१३ 'स्त्री' अ' २ 'दत्तवच' कु ३ 'न-रा' कु ४ 'नास्ति' 'तु' 'वि' अ', 'रा' 'वि' अ' अ' उ कु नर ५ युद गपमपनीय स मनुष्यदये र्थिना भूत् वि' अ' ७ 'नास्ति' कु ('नास्ति' अ' ८ 'यत्' मूला ९ 'यत्' अ' १० 'पुत्र' वि' अ' अ' उ कु त्वत्; उ' वि' अ' १० 'नास्ति' अ' अ' कु अ' ११ 'इ' र्थिना मूला

त्वं त्यां न इन्द्र देव चित्रामिपुमापो न पीपयः परिज्मन् ।

यया शूर प्रत्यस्मभ्यं यंसि त्मनमूर्जं न विश्वध क्षरंध्यै ॥ ८ ॥

त्वम् । त्याम् । नः । इन्द्र । देव । चित्राम् । शूरम् । आपः । न । पीपयः । परिज्मन् ।

यया । शूर । प्रति । अस्मभ्यम् । यंसि । त्मनम् । ऊर्जम् । न । विश्वध । क्षरंध्यै ॥ ८ ॥

स्कन्द० त्वम् नः अस्माकं स्वभूर्त्वां हे इन्द्र । देव ! चित्राम् पूजनीयां विचित्रां वा द्यम् सोमलक्षणमन्त्रम् यथा वसुदेवस्येकधना आपः सर्वपानिष तद्गत् पानयः सर्वपयः । परिज्मन् अवेगन्तवर्षस्तेषां रूपम् । सर्वतो गच्छन् । यत्र तत्र वर्तमान इत्यर्थः । या क्षीरती इत् । उप्यते । यया मिमित्तभूतया हे शूर ! अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् प्रति यंसि यमु बन्धने । प्रतिव्यसि त्मनम् आत्मानम् । ॥ । सामभ्यां च वेद्याम् । यामस्तदनुप्रदायं पातुमस्तदीयायां विद्यामातनारं स्ववस्थापयसीत्यर्थः । कर्म न यया महता यत्नेन कश्चित् कश्चित् स्ववस्थापयेत् तद्गत् । किमर्थं पुनर्वैश्यानि । उप्यते । विश्वध सरन्धे सर्वथा क्षरितुम् । कथं नाम सर्वथा यजत्स्वस्तानु स्ववर्षः सोमः क्षरेदित्येकमर्थमित्यर्थः ॥ ८ ॥

येकूट० त्वम् तत् 'अत्रम् अस्माकम् चित्रम् आपः' इव पानयः परितो गमने 'यया इया' शूर ! त्वम् जगत्मानम् अस्मभ्यम् अन्तम् इव सर्वथा कामार्थं क्षरणात् प्रतिपच्छसि । इन्द्र ! तव पागार्थं वर्षप भक्तमिति ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे देव ! द्योतमान ! इन्द्र ! त्वम् नः अस्माकम् चित्राम् पापनीयाम् त्याम् वाग् इपन् अत्रम् परिज्मन् परितो श्वाहावां भूमी पानयः प्रावर्षयः । यथा सर्वा भूमिरक्षेण पूर्णा भवति तथा कुर्वित्यर्थः । इष्टान्तः । आपः न यथा अपो वृन्दुसुदृक्कानि भूम्यां वर्षणेन प्रवर्षयसि तद्गत् । हे शूर ! इन्द्र ! यया इया त्मनम् आत्मानं जीवमस्मभ्यम् प्रति यंसि प्रवच्छसि । इष्टान्तः । विश्वध विश्वतः सर्वतः क्षरये क्षरितुम् कर्म न उदकमिव । ययाऽस्मभ्यं बहुलम् उदकं प्रपच्छसि वृष्ट्याणधारणकं जीवमस्मि प्रवच्छसिती भावः ॥ ८ ॥

अकारि त इन्द्र गोतमेभिर्भ्राज्योक्ता नमस्ता हरिभ्याम् ।

सुपेशंसं वाज्रमा भरा नः प्रातर्मसु धियार्वसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

अकारि । ते । इन्द्र । गोतमेभिः । ब्रह्मणि । वाऽऽत्का । नमस्ता । हरिभ्याम् ।

सुपेशंसम् । वाज्रम् । आ । भर । नः । प्रातः । मसु । धियाऽर्बसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

स्कन्द० अकारि इति बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । अकारित्वत् । ते त्वदर्थाणि । हे इन्द्र ! गोतमसुपेशसिभिः स्तुतिलक्षणानि ब्रह्मणि । १० इत्यादि ११ ओक्ता मर्यादबोधकानि । नमस्ता नमस्करेण

१. नास्ति कु. २. 'रुपात् नृको. ३. नास्ति सुको. ४. नास्ति स. ५. 'वं वा मूको.

६. त्रिविद कु. ७-७. मत्त विचनभाक्त्यापः वि' अ'. १-१] कुडितम् वि'. ८. गच्छन् वि' अ'. ९-९. यया हेतुभूतया वि' अ'. १०. वा वा मे'. ११. 'वच्छति मूको. १२. गोतम' कु. १३-१३. नास्ति कु.

सह इविलक्षणेनात्रेन ॥ इविरपि दक्षमित्यर्थः । एवम् शास्त्रा हरिभ्याम् सुपेसम् मुख्यम् वाचम् भक्षम् । आ भर आहर नः अस्मदर्थम् । शतः इत्यर्थे तु पादः प्रत्यङ्कृतत्वात् भिन्नं वाच्यम् उक्तार्थेण ॥ १ ॥

पेट्ट० अकारि ते इन्द्रः^१ यौतमैः^२ । तदेवाह — अद्यापि रास्त्राणि च उक्तानि मन्त्रस्कारेण तव सह भक्ष्यान्वाम् । 'आ यदरी इन्द्र विजता' (अ १, ६३, २) इत्यश्वयोः स्तुतिः । मुख्यमन्त्रम् आ भर^३ अस्मन्वमिति ॥ १ ॥

मुक्त० हे इन्द्र ! ते तव यौतमैः गन्तव्यैस्त्वत्संज्ञैर्कृत्विभिः अकारि शोभं कृतमित्यर्थः । एतेषु स्वयीकरोति — अद्यापि मन्त्रजातानि नमसा इविलक्षणेनात्रेन सह हरिभ्याम् भक्ष्यान्वां पुत्राय तुभ्यम् आ उक्ता आभिमुष्येन उक्तानि । स त्वम् सुपेसम् बहुविधरूपपुत्रम् वाचम् भक्षम् नः अस्मन्वम् आ भर आहर आदेहीति वाचम् । विवाचसुः धिया पुत्र्या प्राण्येन इन्द्रः प्राडःकाले अस्मद्भक्षणार्थम् जगन्त्यात् वाचयच्छनु ॥ १ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाण्याये पञ्चमो वर्गः ॥

[६४]

वृष्णे शर्षीयु सुमंसाय वेधसे नोषः सुवृक्तिं प्र भरा मरुद्रथः ।

अपो न धीरो मनसा सुहस्त्यो गिरः समञ्जे विदयेषु आऽसुर्षः ॥ १ ॥

वृष्णे । शर्षीय । सुमंसाय । वेधसे । नोषः । सुवृक्तिम् । प्र । भर । मरुद्रथः । अपः । न । धीरः । मनसा । सुहस्त्यः । गिरः । सम । अञ्जे । विदयेषु । आऽसुर्षः ॥ १ ॥

स्कन्द० माहृतम् सुजम् । मरुदेवमिहं सुक्तम् । वृष्ण इत्यादि गणापेक्षानेकवचनम् । शर्षीये गणापेक्षानि उपासिते शुनसाय सुपसाय वेधसे प्राज्ञाय हे नोषः । आत्मनः एषां शरीरात्मनः मेषः । हे मदीयशरीरात्मन् ! सुवृक्तिम् सुपुत्रं शर्षीयैः स्तुतिम् प्र भर मरुत् । उच्चारयेत्यर्थः । मरुद्रथः पदार्थं अनुष्णं । तन्नुत्प्रेद्य गण्यन्नाप्याहातः मरुतं गणाम्^१ । अथवा सुहोषी मरुजन्द्यदिशये द्रष्टव्यः । एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । मरुद्रथ मरुत्समूहाय इत्यर्थः । महामन्त्रारामा अथ न यथा इन्द्रो वृष्टिरुषणा अयोऽभिम्यनक्ति उरुत् । धीरः प्रज्ञायान् मनसा सह मरुतः सुवर्णोऽह्वयस्त्वान् सुहस्त्यः^२ गिरः तम् अजे अग्निः व्यक्तयथः । समभिम्यनन्ति । विदयेषु येषु । आसुवः अपटितमसि महाममेकत्, महतीः । महामन्त्रारामा मरुद्रथसार्थां मनसा मरुत् स्तुतीरभिम्यनन्ति । त्वं तु नोषः ! शरीरात्मन् ! ता उच्चारयेत्यर्थः ॥ १ ॥

पेट्ट० शर्षीये माहृताय शर्षीय सुपसाय 'नमुन्वाम्' (वा ६, २, १०२) इति न मरुत् । अति

१. नास्ति अ. २. नोऽर्थेयं विं अ. ३. नास्ति अ. ४. अरर विं अ. ५. नास्ति अ. ६. गणाः अ. ७. मरुतः अ.

सुष्ठु प्रयच्छे विधाये स्तुतिम् प्र भर । उदेवाद्—नोषः । एवं स्तुतिं प्र भर । मरुद्-यः इति ।
 अत्मानमिरप्युक्तवां स्वयमेव तथा करोमीति^१ वदति—उदकानि धुष्टः शोभनाङ्गुलिकः कश्चित्
 पथोरित्तद्वयेवमद्मेपां यजे अयोक्तुं योग्याः मिरः मनसा सम् अजे संश्लेषयामि^२
 रचयामीति^३ ॥ १ ॥

मुद्रल० 'वृष्णे सार्धाय' इति पञ्चदशमं सप्तमं सूक्तम् । नोषा ऋषिः । अन्वया त्रिष्टुप् । शिष्टा जगत्यः ।
 मरुतो देवताः ॥

अथ एवार्थेन स्तुतौ नोषाः प्रेषति । हे नोषः । इत्ने कामानां वर्षिन्ने सुमन्त्राय शोभनयज्ञाय
 वेष्टे इत्युच्छ्वादीश्वरे कर्त्ते । वासो सति पुण्यानि क्वाभि चोत्पद्यन्ते । एवंविधाय मरुद्भयः
 मरुतां मितराविणाम् सार्धाय सम्मूहय मुष्टयिम् सुष्ठु आयर्कं^४ सोत्रम् प्र भर प्रेषय, स्तुहीति
 पावत् । स्तुतौ प्रेषितो नोषा अह—धोरः शोभान् सुहस्यः शोभनाङ्गुलिपुक्ता । कृताञ्जलिरित्यर्थः ।
 एवभूतोऽहम् । मनसा मिरः स्तुतिकृष्णा वाचः सम् अजे सम्भय् प्यक्ताः करोमि । वा मिरः
 निरयेषु पथेषु आभुवः पथोपासं प्रयुक्ता भवन्तीति आभुवो देवताभिमुत्पीकरणाय समर्थाः ।
 पथोपास्यैः स्तोत्रैर्ममः पूर्वकं मरुद्भयं स्तौमीति भावः । इष्टान्तः । अयः न यथा पेशंभ्यो युगवदेव
 बहुषु प्रदेतोषु बहुषो जलानि परति उदत् ॥ १ ॥

ते जङ्घिरे दिव ऋष्यासं उक्ष्णो ह्रस्वस्य मर्या अर्तुरा अरेपसं ।

पावकासः शुच्यः सूर्याह्व सत्वानो न वृप्तिर्नो घोरवर्षसः ॥ २ ॥

ते । जङ्घिरे । दिवः । ऋष्यासं । उक्ष्णः । ह्रस्वस्य । मर्याः । अर्तुराः । अरेपसं ।
 पावकासं । शुच्यः । सूर्याःऽह्व । सत्वानः । न । वृप्तिर्नः । घोरऽवर्षसः ॥ २ ॥

स्कन्ध० ते मरुताः जङ्घिरे दिवः सत्काशात् । घोरैषो मातेत्यर्थः । 'वर्षैरिदं सिकाः दिवो' काशपाञ्चम
 मरुतां स्मरन्ति, ऊर्वा माहाभाष्यादेव अन्तान्तरं द्रष्टव्यम् । ऋष्याः महान्तः उक्ष्णः सेकारः ।
 वर्षिणार इत्यर्थः । इदस्य षष्ठीनिर्देशात् पुत्रा इति वाक्यशेषः । 'इदस्य ये नीलहुयः सन्ति
 पुत्राः' (ऋ ६, ११, ३), 'वानर इदस्य स्वर्गः' (ऋ १, २५, १) इत्यादिषु पदपुत्रवर्षानात् ।
 मर्याः मनुष्याकाराः अतुराः प्राणवन्ताः प्रजावन्तो वा अरेपयः पापवर्जिताः पावकासाः
 शोधितारः शुचयः दीप्ताः । कथम् । सूर्याः इव सत्वानः न पणु दामे इत्यस्यैवार्थम् ।
 ॥ अक्ष्वरधोषमार्थोपत्वात् 'अस्त्युपमार्थस्य समप्रत्यये प्रयोगः' (ङ. या ७, ३१) इति पदार्थः ।
 दातारः । वृप्तिर्न वृष्टयुक्तलक्षणैरेव रसेन रसवन्तः । अथवा सत्वानो नेति नतच्छ्रुतिसामर्थ्याद्
 यथेन्द्रप्रभृतयो दातारो वृप्तिर्नः तथा वृप्तिर्न इत्येवं बोद्धवित्यर्थम् । घोरवर्षसः घोररूपाः ॥ २ ॥

वेङ्कट० ते प्रादुरभवन् सुकोकाद् दर्शनीयाः सेकारः रुद्रपुत्राः वृत्तिकाः अवापाः शोधकाः निर्मलाः
 सूर्या इव भूत्वानि ॥ विमुग्धर्षुक्ताः घोररूपाः । सिंहादयः 'कान्तव्य इति' ॥ २ ॥

१. 'मिद्युतया वि' अ. २. 'शीति दे अन्तराखन् वि' अ. ३. 'यमीति वि' अ. ४. नास्ति वि'
 अ. ५. आर्कं मूळो. ६-६. 'तिशक्तिरिति' मूळो (उ. प्र २९२, टि १२). ७. नास्ति अ.
 ८-८. सत्कानो वि' अ. ११ अर्थ.

मुद्रल० दे मरुतः दिक् अन्तरिक्षात् जज्ञिरे प्रादुर्वन्तुः । कीदृशाः । आजातः दर्शनीयाः उग्रो
 संकारः । युवान इत्यर्थः । रुद्रस्य मर्त्याः रुद्रस्य पुत्रा मरुतः अमुराः शश्या निरसिताः
 अरेपसः पावरहिताः पावकासः सर्वेषां द्योभकाः सूर्याः इव द्युजयः दीहाः सत्त्वानः न यथा
 परमेश्वरस्य भूतगणा अतितायेन बलपराक्रमाः, उत्सहता इत्यर्थः । इप्सिनः वृष्ट्युदकविन्दुभिर्पुंता
 मरुतः पोरवर्षसः शश्यां यषङ्करूपाः ॥ २ ॥

युवानो रुद्रा अजरा अभोम्पनो वक्षुराग्निगावः पर्वता इव ।

वृद्धा चित् विश्वा भुवनानि पार्थिवा प्र च्यावयन्ति दिव्यानि मज्जना ॥ ३ ॥

युवानः । रुद्राः । अजराः । अभोक्ऽहनः । वक्षुः । अग्निगावः । पर्वताः इव ।

वृद्धा । चित् । विश्वा । भुवनानि । पार्थिवा । प्र । च्यावयन्ति । दिव्यानि । मज्जना ॥ ३ ॥

स्फन्द० युवानः उग्र्याः रुद्राः सोऽवमित्यभिसम्बन्धात् पितृनाम्दस्यैव पुत्रे प्रयोतः । रुद्रपुत्राः भज्याः
 अदावर्जिताः अभोम्पनः यायादिना मतेषामभोग्यस्त्वय्यं इत्यारः वक्षुः 'वक्षिथ' (निघ ३, १)
 इति महद्ग्रामसु पातात् वक्षतिमिदस्त्वार्थः । वक्षुश्चकस्य स्थानि एकवचनम् । वदक्षवो महान्त
 इत्यर्थः । अग्निगावः गौः घोः, यथाऽपृताः अन्यवस्थातारः अग्निगावः । आर्षागामना वा
 अग्निगावः । पर्वताः इव वृद्धा चित् पर्वतवद् यानि वृद्धाणि तावपि विद्वा भुवनानि भूतानि,
 पानि न रोचन्ते तानि पार्थिवा पार्थिवाणि च स्वभ्यः स्थानेभ्यः प्र च्यावयन्ति दिव्यानि
 मज्जना स्तेन वलेन ॥ ३ ॥

पेङ्कट० उग्र्याः रुद्रपुत्राः अष्टयाः देवानामभोजयितृणामवजमानानां इत्यारः वक्षन्ति अष्टवगमनाः
 शिशोश्चपा इव । वृद्धाणि अपि विद्वानि पार्थिवाणि भुवनानि दिव्यानि भवि च वलेन
 प्रच्यावयन्ति ॥ ३ ॥

मुद्रल० युवानः उग्र्याः रुद्रपुत्राः भजराः अशरहिताः अभोम्पनः ये देवाद् द्विर्भिर्न
 भोजयन्ति तेषां इत्यारः अग्निगावः अष्टवगमनाः परंरनिवारितगतयाः पर्वता इव वृद्धाः ।
 पदभूता मरुतः वक्षुः स्तोत्रणामभिमते प्राणपितृभिर्पृच्छित । अग्नि च शिवा सर्वोपि भुवनानि
 सत्राद्यं प्राञ्चानि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि दिव्यानि द्विवि भवानि च वक्षन्ति वृद्धा चित् वृद्धानि
 मज्जना शोधकवलेन प्र च्यावयन्ति प्रचालयन्ति ॥ ३ ॥

चित्रैरजिभिर्पुंषु व्यञ्जते वधःसु रुत्रमौ अधि येतिरे शुभे ।

अंसंपेपां नि मिमृशुर्कष्टयः साकं जज्ञिरे स्वधया द्विवो नरः ॥ ४ ॥

चित्रैः । अजिभिः । अर्षि । वि । अञ्जते । वधःसु । रुत्रमान् । अधि । येतिरे । शुभे ।

अंसंपु । एषाम् । नि । मिमृशुः । अष्टयः । साकम् । जज्ञिरे । स्वधया । द्विवः । नरः ॥ ४ ॥

१. 'यां रो' अ. २. 'व विवृष्टे अ. ३. 'परत्वा' मू. ४. नापि कु. ५. 'मव' अ
 ६. 'रि' अ' कर्षः, रम' वि' मव' कु. ६. नापि अ' कु. ७. 'अग्नि पार्थिवानि वि'. ८. 'उ' अ.
 मू. ९. 'र' अ. १०.

स्कन्द० चित्रैरिति अङ्गिर्मन्त्रा रजप्रथम आभरणविशेष । विविधैरङ्गिभि बहुषु रूपाय । शोभायैमित्यर्थः । व्यञ्जते अङ्गिस्ताम्रध्यादिद् मूपाया द्रष्टव्य । विविध भूपयन्त्यात्मानमित्यर्थः । वक्ष्यु इत्यन्तं अथि वक्षो इत्यप्रदेश । रुक्म आभरणविशेष । अधिस्कन्द उपरिभावे । हृदयप्रदेशात् शोभति रक्मान् यैतिर भवतिरत्र दृश्यते द्रष्टव्य, भावयन्ति । शुभे शोभायम् । अथु च एषाम् व्यवस्थिता नि निपृष्टु निशब्द प्रकर्षे । गृह्यतिरपि^२ 'प्रयज्यवो मरतो भ्राजद्कृष्टव' (श्र. ५, ५५, १) इत्येवमादिसु ऋषीणा भागितृत्वदर्शनाद् भाज मायं । सुपुद् भ्राजन्ते । शोभन्त इत्यर्थः । के । उच्यते । कृष्टव 'असेषु न कृष्टव' (श्र. ५, ५४, ११) इत्यादिशब्दात् शोभन्ता शक्यो ना कृष्टव उच्यन्ते । साकम् जग्निरे सह च ते जाता । न च केदलः । किं एहि । स्वयया शक्रेण सह दिव सकाशात् नर मनुष्याकारा ॥ ४ ॥

धेङ्कट० नात्काले आभरणे शोभायैमङ्गादि^३ मल्लकुर्वन्ति । वक्ष्यु शोभमान् क्वचान् अधियात् यन्ति शोभायम् । असेषु च एषाम् निपृष्टा^४ भवन्ति ऋष्य आद्युधविशेषा । सह प्रादुर्भवन्ति वक्षेण दिव अन्तर ॥ ४ ॥

मुद्रल० यदुषे रूपाय शोभायै मरुत^५ चित्रै नात्काले अधिभि रूपाभिपञ्जनसमर्थैराभरणे स्वशरीराणि व्यञ्जते व्यक्त कुर्वन्ति । अल्लकुर्वन्तीत्यर्थः । वक्ष्यु शुभान्तरेषु इत्यन्तं रोचना नान् हारान् अधि यैतरे उपरि चक्षिरे । किमर्थम् । शुभे शोभायम् । अथि च एषाम् मरुतान् असेषु श्रष्टय आद्युधानि नि निपृष्टु निशब्दा स्थिता वपुद् । तैरनुषे सहिता नर मेतानो मरुत दिव अन्तरीक्षाद् स्वयया स्वकीयेन वक्षेण साकम् सह ऋषे प्रादुर्भवन्तु ॥ ४ ॥

**ईशानकृतो धुनयो रिशार्दसो वातान् विद्युतस्तविपीभिरकृत ।
दुहन्त्युर्ध्वद्विष्यान्नि घूर्तयो भूमिं पिन्वन्ति पर्यसा परिञ्जयः ॥ ५ ॥**

ईशानऽकृतं । धुनय । रिशार्दस । वातान् । विद्युतं । तविपीभि । अकृत ।
दुहन्ति । ऊर्ध्वं । दिव्यानि । घूर्तय । भूमिम् । पिन्वन्ति । पर्यसा । परिञ्जय ॥ ५ ॥

स्कन्द० ईशानकृत स्तोत्राणामीश्वराणा कर्तार धुनय कम्पयितार वातान् रिशार्दस रिशक्ति ईशार्थः । भद्रु रूपेण । द्विसिद्ध क्षेत्रार । प्रविष्टिसितार इत्यर्थः । वातान् विद्युत च तावरीणि स्वैरंके अकृत कुर्वन्ति । इत्या च दुहन्ति कथं कथस्तादृशात् कथश्चन्देन मय इदोच्यते । प्रक्षारयन्ति मेघान् दिव्यानि अस्याम्बोत्कृष्टा-युदकानि घूर्तय . भूर्जपितासो मेघस्य । दुहन्त्या च भूमाम् पिन्वन्ति पिकि सन्धे । सिन्धन्ति पर्यसा दृष्टिलक्षणादोदकेण परिञ्जय अनेगीत्यर्थस्यद् रूपम् । सर्वतोऽगामिन ॥ ५ ॥

धेङ्कट० इत्येतेषु ईशितृन् कुर्वाणा कम्पयितार रिशार्दस वातान् विद्युत च वर्षांश्च बले कुर्वन्ति । दुहन्ति मये दिव्यानि उदकानि कम्पयितार । भूमिम् ओषधी दुहन्ति उदकेन पतितो गन्तार ॥ ५ ॥

१ इत्यन्तपि अ, स्वयन्तपि कु २ विद्युत्कृति^३ अ ३ इत्यन्तं^४ भूषो ४ 'मनायं' वि^५ तप अ^६
५ 'पिन्वन्ति' वि^६ अ^७ कथ ६ वासि मे^८ ७ मेघान् अ
सू. ११

सुद्रल० ईशानकृतः श्रोतारमीशानं धनाधिपतिं कुवांशाः धुनयः मेघादीनां कम्पवितारः रिशारल
 द्विसकावामराहः । एवंभूता मरुतः तद्विषीभिः आत्मोपैवेळैः वातान् पुरोवातादीन् विद्युतः विद्योत-
 मानात्तद्विद्युच्च अकृत कुर्वन्ति । कृत्वा च परिश्रयः परितो गन्वारः धृतवः कम्पवितारो
 मरुतः दिव्यानि दिवि भवानि ऊपः ऊपःस्थानीयानि अत्राणि दुहन्ति सिन्धीकुर्वन्ति । उरुहृत्तानि
 कुर्वन्तीत्यर्थः । उरुन्तरम् भूमिम् पयसा मेघाभिर्गतेनोदकेन सिन्धन्ति सिद्धन्ति ॥ ५ ॥

• इति प्रथमाष्टकं पञ्चमाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

पिन्वन्त्सुपुषो मरुतः सुदानं चः पयो घृतं च विदधेष्वाभुर्वः ।

अतं न पिहे वि नयन्ति वाजिनमुत्सं दुहन्ति स्तनपर्यन्तमक्षितम् ॥ ६ ॥

पिन्वन्ति । अणः । मरुतः । सुदानं चः । पयः । घृतं च । विदधेष्वाभुर्वः । आऽऽभुर्वः ।
 अतं च । न । पिहे । वि । नयन्ति । वाजिनम् । उत्सं च । दुहन्ति । स्तनपर्यन्तम् । अक्षितम् ॥ ६ ॥

• सूक्तम्० पिन्वन्ति० पिन्वन्ति० सामग्यान् अन्वयार्थः न लेखयार्थः । क्षारयन्ति बुद्धिदक्षणा. अणः मरुतः ।
 न चान् पृक् केवलाः । किं तर्हि । पयः घृतं च क्षीरं च घृतसंयुक्तं पर्ययन्ति । बुद्धिदक्षणा
 गाः प्रभूतक्षीराः कुर्वन्तीत्यर्थः । छ । विदधेपु यज्ञनामैवत् (छ. निय ३, १५) ॥ वासुदेव
 वेदोपु० । वेपु यज्ञाः क्रियन्ते वेधिरपर्यः । आधुवा महान्तः । किञ्च अयम् न मिह 'अय'
 (निय १, १४) इति अन्वयानाम् । मिह लेखने । यथा 'कश्चिदक्षं लेखनाय' इत्येवमेव तपे
 तद्वत् वि नयन्ति विनिधमित्येवमेव नयन्ति । कोदरम् । वाजिनम् वाज दत्त्यपदितमपि० बह्वनाम् ।
 वेगपचनं वा । उपमानमूतस्य भात्यस्योद् दिशोपणम् । बलवन्तं वेगवन्तं वाऽयमिषं । अधवा 'राज'
 (निय २, ७) इत्यन्वयानाम् । इह च उत्कारव्यवहारविद्विषयत्वे० उक्ते प्रकृतम् । बह्वनामैवत्वे
 विद्योपणं वृद्धादककवन्तम् । उत्सं उत्सनाशोऽयं मेघवचनम् । 'अर्द्धं उत्सं' (श्र ५, १३, १)
 इति यथा । मेघं विधीय दुहन्ति क्षारयन्ति स्तनपर्यन्तम् यज्ञं च मक्षितम् अक्षीणम् । प्रभूतं दक्ष-
 मित्यर्थः । अधवा अक्षितमर्द्धितवपुंमन्वेन केवचित् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पिन्वन्ति० उद्कानि मरुतः सुदाना, उद्कम् क्षरमवत् पयोषु आभवत् । आभरिशादम् ।
 दुहन्ति वर्षोद्कमिति । 'पृतेन नो पृतनः पुनम्' (श्र १०, १७, १०) इति मन्त्रः । अधव
 इव बलिनम् अमी० मेघमाय मेघम् विक्षयन्ति । दुहन्ति० च स्तनपर्यन्तम् अक्षीणम् उत्साम्
 मेघम् ॥ ६ ॥

सुद्रल० सुदानवः शोभनदानाः मरुतः पयः क्षीरं च सारवर्षीः अणः पिन्वन्ति सिद्धन्ति । आधुव-
 क्रियन्तः । ते विदधेपु यज्ञेषु पृणवत् । यथा घृतं सिद्धयेवं मरुतोऽपि वृष्टिं कुर्वन्तीति
 भावः । उरु हेतुमाह । अयम् न यथा अर्थे सादिनो विनयन्ति सुदानं सिद्धयेवं मरुत-

१. मन्वा० सूको. २. कल्पितः सूको. ३. 'रहितं सूको. ४. नास्ति सूको. ५. नास्ति म.
 ६-१. 'दरुते' कु. ७. वाजिनम् कु. ८. 'मिति' अ. ९. अयं अ. १०. 'पयस्य' अ. ११. नास्ति म.
 विदधेपु' अ. १२. 'द्वयं वे कु. १३. नास्ति वि' अ. १४. नास्ति वि' अ. १५. उत्सं' अ.
 १६. वेगवन्तं वि' अ.

वाजिनम् वेगवन्तं मेघम् मिहे वि नमन्ति वर्षणाय स्वाधोने- कुर्वन्तीति भावः । विनीय च स्तनदन्तम् सर्वन्तम् अक्षितम् अक्षीणम् उत्सम् । उत्सवन्त्यस्मादाय हस्तुसो मेघः । तन् दुहन्ति रिक्तीरुपन्ति ॥ ६ ॥

महिषासौ मायिनंश्चित्रभानवो गिरयो न स्वतवसो रघुष्यदः ।

मृगा इव हस्तिनः खादथा वना यदारुणीषु तर्विपीर्युग्धम् ॥ ७ ॥

महिषासः । मायिनः । चित्रभानवः । गिरयः । न । स्वऽतवसः । रघुऽस्यदः ।

मृगाऽइव । हस्तिनः । खादथ । वना । यत् । आरुणीषु । तर्विपीः । अयुग्धम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० खादथ इति नप्यमयुक्त्वासेयोगात् प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । नवैवानि सम्बोधनानि । अतो यत्तच्छब्दा-
वभ्याहृत्सैकवाक्यतां नेष्यामि । ये यूयम् महिषासः महान्तः मायिनः मायाविनः^१ । चित्रभानवः विचि-
द्रदीप्तवः । गिरयः ॥ स्वतवसः पर्वता इव स्ववसः । रघुष्यदः खन्दतिर्मैत्रिकर्मा । (द्र. निघ २, १४) कघुग-
मवाः । शीघ्रगामिन इत्यर्थः । मृगाः इव हस्तिनः खादथ वना इत्यवगतो हस्तिन इत्यन्त्यायुक्त्वाऽप्यः ।
वनस्यद्वयं वृक्षवचनं । यथा मृगास्त्वानि खादन्ति, यथा च हस्तिनो वृक्षान् भक्षन्त्या^२
खादन्ति, तद्वृक्षं खादथ । किम् । सामर्थ्याच्छून्तु । अथवा^३ मृगा इह सिंहा ग्यात्रा वा
अभिप्रेताः तान्ये । वनम्^४ (निघ १, १२) इति उदकनाम । सामर्थ्याच्छेद्वास्तर्णात्तमस्वयम्^५ । यथा
सिंहा ग्यात्रा वा अर्था^६ हस्तिनः खादन्ति तद्वृक्षमुरकवती मेघानिस्वयम् । कदा । उप्यते ।
यत् आरुणीषु द्वितीयार्थे सप्तमी । अरुणीः^७ वडवाः । यद्यपि चेदुम् अकथो गावः उपवाम्^८ (निघ,
१, १५) इत्युपसानादिहोपबोद्धं तथापि माहाभाष्यात् देवतानां मरुतामप्यवितदम् । तर्विपीः वरुना-
मैतर् (द्र. निघ, २, ९) इह चान्तर्णात्तमस्वयम् । वडवतीः अयुग्धम् युवार्थे स्वरथे न्ययुक्त्वाऽप्यम् ।
यथाऽयुग्धमिर्यथः^९ ॥ ७ ॥

पेङ्कट० महान्तः मग्नाः चित्रदीप्तवः पर्वताः इव स्ववसः वडमहत्तप्य लजुनवाः । सिंहाभ्यां इव
गगान् अरण्यानि परियुद्ध यूयम् खादथ यथा अरुणवर्णासु^१ वडवासु वरुनि अयुक्त्वा^२ वड-
मादाय त्वात्वा अपिदिशयेति ॥ ७ ॥

मुद्रल० महिषासः 'महिषः' (निघ ३, १) इति महान्तः । महान्तः । मायेति ज्ञानवान् (द्र. निघ ३, ९) ।
मायिनः प्राज्ञः चित्रभानवः शोभनदीप्तवः गिरयः न स्वतवसः पर्वता इव स्वकीयेन धलेन युक्ताः
रघुष्यदः शीघ्रगमनाः हे मरुतः । एवम्भूतयुग्धमिच्छा यूयम् हस्तिनः हस्तवन्तः मृगाः इव गवा
इव वना वनानि वृक्षत्राकानि खादथ भक्षयथ । प्रमुक्त्वेति यावत् । यत् यस्मात् आरुणीषु
अरुणवर्णासु वडवासु तर्विपीः वरुनि अयुग्धम् संयोजितवन्तः । तस्मात् भवतामिव वाहन-
स्यापि प्रवृत्त्यात् ससंयुक्ता भवन्तः सर्वं भुञ्जन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सिंहा इव नानदति प्रचेतसः पिशा इव सुपिशां विश्वेदसः ।

धपो जिन्वन्तः पृथ्वीभिर्कृष्टिभिः समित् सुबाधः श्वसाहिमन्यवः ॥ ८ ॥

१. वसः अ. २. मरुता कु. ३. 'ग यथा म. ४. 'यत्तथः कु. ५. गवा कु.
६. अरुणः मूको. ७. यथा युग्ध' मूको. ८-८. वडव' वि' कप. ९. 'युग्ध' कु.

सिंहा ऽथ । नानुदति । प्रऽचेतस । विशा ऽथ । सुऽपिश । त्रिऽऽन्दस ।

क्षप । जिन्वन्त । पृषतीमि । ऋष्टिमि । सग् । इत् । सुऽवार्थ । शर्षसा । अर्द्धिऽमन्यव ॥ ८ ॥

स्कन्द० सिंहा इव नानुदति अत्यर्थं नदन्ति मरुत । कीरक्षा । प्रचेतस प्रवृद्धशाना । विशा इव सुपिश विद्वलत्रणैत्यात् पिशा इह भग्नय उच्यन्ते । सुपिश इति पेशरान्वय स्वनाश इदमुपधादस्त्वन्म् । न्यस्येन च नपुंसकत्वैक्यवचने । अम्य इव सुपेशस । सुरा इत्यर्थः । विश्वेदेव बहुधना^१ । किं कुर्वन्जो नानुदति^२ । उच्यते । ॥ जिन्वन्त 'अप' (निघ १, १२) इत्युक्त्वात् । जिन्वन्ति प्रीतिकर्माऽन्वयः । इह तु क्षरणार्थं । सग् इति इत्ययं च सवापद् उपसर्गोऽपकृत्य जिन्वन्त इत्यनेन सम्पन्थयितव्य । उक्त्वात् नैषात् सक्षारयन्त इत्यर्थः । केन । पृषतीमि पृषद्वर्णाभि यजुवाभि ऋष्टिमि शक्तिमिश्च तोरैर्वा । सर्वैर्दुर्जोत्कर्षैरित्यर्थः । समिदिति इच्छन्द पवपूरण । कीरक्षा । सवाप राहभूतानामपि शत्रूणां वाधितार । शक्त्या खेन बधेन अहिमय हि गतौ । मन्मुमंयते दीक्षिकर्तव्य । 'अगात् अभिनष्टा' दीक्षिर्भ्य^३ से अहिमन्थव । दीक्षिमन्थ इत्यर्थः । अथवा अहीनदीक्षयोऽहि मन्थय उरकृष्टदीक्षय इत्यर्थः । अथवा अहिर्भेषोऽगुरो वा । 'स गु' (निघ २, ११) इत्यपि क्रोधनात् । अहिविषय शेषो यथा से अहिमन्थव । दीक्षिमन्थ इत्यर्थः ॥ ८ ॥

षेऽन्द० सिंहा इव शब्दं कुर्वन्ति प्रकृष्टशाना । यथा पुत्र्ये मासानि अवपदशिक्षानि एवं पदादि सदीरेव मरुत सुष्ठु आशिक्षा भवन्ति । सर्वज्ञा उक्त्वा पूर्यन्त पृषतीमि भभामि^४ ऋष्टिमि चापुधनिषेधे^५ समेव शत्रून् वाधितार श्वसा आह्वनशीला अभिमनना ॥ ८ ॥

मुद्गल० प्रचेतस प्रकृष्टशाना मरुत सिंहा इव नानुदति भृश शब्दं कुर्वन्ति । यथा सिंहा गिरिवाहरेषु गम्भीर शब्दं कुर्वन्ति, एवं मरुतस्वप्नागतेषु गम्भीरशब्दं उत्पद्यत इति भावः । तथा सुपिश शोभनप्रयत्ना । दहन्त । विशा इव यथा रथव स्रष्टरीरगतौ श्वेतश्विभिर लघुटास्वद्वत् । निश्वेदेव सर्वज्ञा क्षप शत्रूणां उपधितार^६ जिन्वन्त स्तोत्रं प्रीनयन्त शवता बधेन अहिमय आह्वनशीलमन्मुमुक्षा^७ । अहियम कोपो जायते तथा 'इदमे सतयी'^८ इत्यर्थः । एम्भूला मरुत पृषतीमि वाहने शक्तिमि आहुचैश्च सहित सन्त सवाप शत्रुभि वाधितान् यजमानान् सम् इत् समानमेव मुषापदेव रक्षितुभाग्यन्ततीति शेषः ॥ ८ ॥

रोदसी आ वंदता गणत्रियो नृपाचः शूराः श्वसादिमन्यवः ।

आ वन्धुरेऽमतिर्न दर्शता त्रिद्युन्न तस्थौ मरुतो रथेषु वः ॥ ९ ॥

रोदसी इति । आ । वदत् । गणऽश्रिय । नृऽसाच । शूरा । शर्षसा । अर्द्धिऽमन्यव ।

आ । वन्धुरेऽपु । अमति । न । दर्शता । त्रिऽद्युत् । न । तस्थौ । मरुत् । रथेषु । वः ॥ ९ ॥

१ 'भान्त' अ २ 'ननुदति' अ ३ इव सवाप मूको ४ 'अप' अ ५ 'अप' अ ६ 'अप' अ ७ 'अप' अ ८ 'अप' अ ९ 'अप' अ १० 'अप' अ ११ इत्येव सव मूको.

स्कन्द० 'रोदसी आ' आकारोऽत्र प्रतिशब्दस्वार्थे । उभे नपि घावाशुषिष्यौ प्रति वदत । गर्वित्यर्थः । हे गणधियः । गणमाधिताः । गणरूपाः । इत्यर्थः । नृपावः । यामकाळे मनुष्याणां सेवितारः । शूराः । केन वदाम । उच्यते । शयसा स्वबलेन । अहिमन्यवः नेदं सम्बोधनम् । प्रत्यक्ष-
कृतश्चायं मन्त्रः । अतो 'वत्तच्छब्दाय-भाहृत्वैकवाक्यत्वात् नेवा' । ये युद्धमहिमन्यवः ते । किञ्च
बन्धुरेषु सारथिस्थानेषु अमतिः न दर्शया 'अमतिः' (निप ३, ७) इति रूपनाम । सामध्यांते-
हामन्तर्गतमत्वर्थः । यथा काचिद्भूवती स्त्री दर्शनीया तद्दर्शनीया । विद्युत् न भा तस्यौ
भातिहति । व्यवतिहत् इत्यर्थः । नशब्दस्तु उपरिष्टादुपधार' उपमार्थीयत्वात् 'अस्त्युपमार्थीयस्य
सम्प्रत्यये प्रयोगः' (तु या ७, ३१) इति पदपूरणः । अथवा विद्युन्नेति नशब्दश्रुतिसामर्थ्यादुभे
अप्येते उपमाने । यथा 'रूपवती काचिवर्षादर्शनीया' स्त्री कचिद् व्यवतिहते, यथा विद्युदोष्यमाना
व्यवतिहते, एवं बन्धुरेषु व्यवतिहत् इत्यर्थः । कः । सामध्यात् सारथिः । क ते' दश्युरा ।
उच्यते । हे मरुतः । रथेषु वः युष्माकं समूहेषु ॥ ९ ॥

वेङ्कट० रोदसी स्त्रियैर्मनेन' शब्दाप्यत्र हे गणधिय । इत्येतत्तुच्छा । मनुष्याणां सम्भकारः । शूराः ।
शयसा अहिमन्यव । रथेषु ये बन्धुरालेषु 'अमतिः इव' रूपमिव दर्शनीया विद्युत् न भवतिहते,
भूवोभूयः प्रस्फुरति, यथा पदार्थानां रूपं 'बहिः स्थितमिति' ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे गणधियः । गणताः धयमाणाः । सप्तगणरूपेणावस्थिताः । नृपावः । नृन् वज्रमानाद् इति-
स्त्रीकरणाय सेवमाणाः । शूराः । शौर्यप्रेताः । एवंभूताः । हे मरुतः । शयसा वरेण अहिमन्यवः
आहननस्वभावकोपशुकाः सन्तः रोदसी घावाशुषिष्यौ आ वदत आ समन्वात् शब्दप्रसङ्गः ।
युष्मदागमने' सति भयदीप्यमानेन घावाशुषिष्यौ पूर्वं बुद्धेति भावः । किञ्च हे मरुतः । द.
युष्माकं तेषः बन्धुरेषु शप्यकलाहनिर्मितं सारथेः स्थान बन्धुरमित्युच्यते । तनुकेषु रथेषु
भा तस्यौ भातिहति, अवतिहत् सत् सर्वैर्दश्यते । इष्टान्वइत्युच्यते । अमतिः न यथा निर्मल रूपं
सर्वैर्दश्यते । दर्शना विद्युत् न यथा दर्शनीया विद्युन्नेवस्था सर्वैर्दश्यते एवं रथे स्थितानां
युष्माकं ज्योतिरपि सर्वैर्दश्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

विश्वेदसो रविभिः समोक्तः संमिश्नासुस्त्वर्षीभिर्विरिञ्चिनः ।

अस्तारु इषुं दधिरे गर्भस्त्योरनुन्तशुष्मा वृषंस्त्रादयो नरः ॥ १० ॥

विश्वेदसः । रविभिः । समोक्तः । समोक्तः । तर्षीभिः । विरिञ्चिनः ।

अस्तारुः । इषुं । दधिरे । गर्भस्त्योः । अनुन्तशुष्माः । वृषंस्त्रादयः । नरः ॥ १० ॥

स्कन्द० विश्वेदसः सर्वज्ञः बहुधना वा' रविभिः समोक्तः सम इत्येकीवाचे । शोकः स्वानम् । धनैः
सदैकस्याना । स्वसन्धिषु धनानां स्वापयितार इत्यर्थः । समिश्नासुः तर्षीभिः बहैः संमिश्नाः । बलवन्त
इत्यर्थः । विरिञ्चिनः' महद्बानैतव (तु. निप ३, ३) । महन्तः अस्तारुः श्रेष्ठारः शत्रूणामनुषाणां वा ।

१-१. नास्ति मूले. २. वयसः मूले. ३-३. 'यामकाळे नेवा इ' 'यामकाळे नेप अ. ४. पुस्तकट'

क. ५-५. काचिदर्शनीया रूपवती अ. ६. ने मूले. ७. निर्' वि' अ. ८-८. पुष्टित्वं वि'.

९. 'तिष्ठति वि' अ. १०-१०. 'दिति' वि'. ११. शब्दवन्त मूले. १२. 'यमे म'. १३. नास्ति

मै. १४. नास्ति अ.

इयम् द धरं धारयन्ति । गमस्त्वो बाहुनामैतत् (तु निघ २५) कस्मिन्मयात्विह हस्तयो प्रतुष्टम् ।
 आत्मीययाईस्त्वयो । अन तगुप्था बहुबला । इत्यत्राद्य बधितुमयस्व यादितार । अथवा आदिप्रद
 इह कञचस्य घञन , कटारिकाकारापुषधितोपबन्धो वा । कुट एतत् । अतेषु व प्रथम पक्षे लारव
 (अ ५५४, ११), ' लप यम त्वस्य यादिहस्तम् ' (अ ५५६, २) इत्यादिषु दर्शनात् । शृपे * सारयो
 यथा ॥ शृपस्वाद्य नरं मनुष्याभिरा ॥ १० ॥

येकूट० सर्वज्ञाया घनै समानस्थाना २ महतोऽपि पर्वतादीन् आत्मबलै समिधयन्त १ सप्या
 इयम् हस्तयो धारयन्ति अत्रशुभला चर्षणवीडरादिनामायुधयुक्ता नेतार ॥ १० ॥

मुद्रल० विश्वरस सर्वज्ञा रत्नाभि घनै समोक्त्य समाभनिवासा समवेठा वा । धनाभिरत्तय इधरं ।
 तत्रिपामि बडे साम्म-शास समिधया । सयुक्त्य इत्यर्थ । इत्यपि न महा-त भरतार सप्या
 निरसिवा अ तगुप्था अन्व-शित्तबला इत्याद्य वृषा इन्द्र आदि मायुषस्थानीयो यतो हे
 योवा नर नगर । इवभूवा मरुत गमस्त्वो वाहो इयम् दाधर इभूषा निरसगार्घ घनुषा
 गादिकम् आयुध धारयन्ति ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याय सप्तमः खण्डः ॥

हिरण्यपयैभिः पत्रिभिः पयोवृध उज्जिमन्त जापुधोऽं न परितान् ।

मुखा अयासं स्वसृत्तौ भुवच्युतौ दुभ्रक्तौ मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ ११ ॥

हिरण्यपयैभिः पत्रिभिः पयोऽवृध । उत् । जिह्रत् । आऽपयै । न । परितान् ।

मुखा । अयासं । स्वसृत्तौ । भ्रुवऽच्युतौ । दुभ्रऽक्तौ । मरुतौ । भ्राजदृष्टयः ॥ ११ ॥

स्वन्द० हिरण्यपयैः पत्रिभिः पयो रथनमिरुच्यत । हिरण्यपयैभिः रथवक्रपाराभिः पयोः र उद्वृष्ट्य
 वर्षपिपासः उन् क्रिन्ते उरज्ज्म ऊर्ध्ववायाम् । प्रदत्तगार्धं चोर्ध्वतोवादानम् । ऊर्ध्वमथस्तिर्यक्
 च मन्ति । कथम् । आश्रय्य न आश्रय्यो निरश्रयोऽ तस्या अमुपा' (अ ५५३, १०)
 इति प्रयोगदर्शनात् आपयथा मरुत उच्यन्ते । तयो स्वभूता आपयथ । अथवा अविद्यमाना
 नियत दस्या परिमन् उद्वृष्ट्यम् अन्तरिक्षम् । तत्र भवा आपयथ । का ष्टा । वृष्टिद्वयमा
 शार । यथा वृष्टिद्वयमा आपा नपादिभ्याम् अथत्विक्ता कृतादीनि मन्ति उद्वृष्टियर्थ । कि
 मन्ति । उच्यत । पनतान् मघनातेतत् (तु निघ १, १०) । मघनातुपरि चद्वृष्ट्यमना ।
 रथवक्रपाराभिः मेघान् भिन्न् तोरथय । इत्यावाद्योऽपि यद्वरति— उत यथा रथानमै
 भिन्दम्यात्रया' (अ ५५२, ९) इति । कीदृशः । उच्यत । मरुत अपत्रिमपि मरुतामैतत्
 प्रहसन् । महाश्व । अथवा मया इति यजुनामैतत् मखयव 'अथतिक्रमणः ।
 कुर्वन्तीति' मया । वृष्टिहाता पश्यथ कर्षातः । अयासः ममनशीला स्वयम् । तस्यै स्वयगाभिः ।

१ '१२ अ २ वृषा अ ३ वृषा' सूका ४ वृष्टिम् सूका ५ लप-व रि' कट
 ६ लप-व रि' ७ मन्ति सूका ८ उच्यन्ति' सूका ९ 'अथव' सूको १० आश्र' अ
 ११ '१८ अ १२ नाभि अ १३ तु निघ ३, १० '१२ रि ११-१२ अ १४ १५ नाभि अ

धुवच्युतः स्थिराणामपि च्यावयितारः । दुप्रकृतः कृन्तविवैषकर्मा (तु. निप २, १९) । दुर्धराणां कर्तितारः^१ । अत्यन्तमपि बलवतां हन्तार इत्यर्थः । अथवा करोतेरेवैषकृत्^२ । दुप्रदान्वस्तु दुर्धराणां द्रष्टव्यः । आत्मनो दुर्धराणाः कर्तारः । के । उच्यते । मरुतः भ्राजदृश्यः दीप्तक्षत्रयो दीप्ततेरणा वा ॥ ११ ॥

वेङ्कट० हिरण्यवैः^३ पवित्रिः^४ उदकस्य वर्षयितारः उदाधयन्ति^५, कृणानि इव^६ पर्वतान् दातारः † गच्छन्तः^७ स्वयमेव^८ सरन्तः भ्रुवाणामपि च्यावयितारः दुर्धरस्य कर्मणः कर्तारः दीप्यायुषाः मरुतः^९ ॥ ११ ॥

सुदृढल० मरुतः हिरण्यभोगेः सुवर्णमयैः पवित्रिः रथानां चक्रैः पर्वतान् पर्वतयो मेघान् उद जित्रनो ऊर्ध्वं गमयन्ति । स्थानान् प्रस्थावयन्तीत्यर्थः । दधान्तः । आपभ्यः न यथा पथि गच्छन् रथो मागं भास्वितं वृक्षादिकं चूर्णीकृत्योर्ध्वं नयति । कीदृशा मरुतः । पशोरुमः पयसो वृष्टयुद्धकस्य वर्षयितारः । मरुताः यज्ञकन्तः अथातः वैश्वजनदेवं प्रति गन्तारः स्वसुतः ससून् प्रति स्वयमेव सरन्तो गच्छन्तः धुवच्युतः भ्रुवाणां निश्चलानां पर्वतादीनामपि च्यावयितारः दुप्रकृतः दुर्ध्रं दुष्टानां धारयितारानामागं कुर्वोणाः । भ्राजदृश्यः दीप्यमानायुषाः ॥ ११ ॥

धृष्टं पावकं वृनिनुं विचर्षणिं रुद्रस्य सूनुं हवसां गृणीमसि ।

रजस्तुरं तवसं मारुतं गणमृजीपिणं वृषणं सश्व ध्रिये ॥ १२ ॥

धृष्टम् । पावकम् । वृनिनुम् । निऽचर्षणिम् । रुद्रस्य । सुनुम् । हवसां । गृणीमसि ।

रजःस्तुरम् । तवसम् । मारुतम् । गणम् । ऋजीपिणम् । वृषणम् । सश्वत् । ध्रिये ॥ १२ ॥

स्कन्द० धृष्टम् ष्ट शरणदीपयोः । दीप्तम् । अथवा शुभ्रित्पपठितमपि महानम् । महान्तं परिमाणतः । पावकम् शोधयितारं^१ गन्तारं वा संवृन् मतिं वृनिनुम् उदकरन्तं सप्तमकारं वा ददृण्यम् । निवर्षणिम् विद्वद्वारं सर्वस्य । रुद्रस्य सुनुम् अपराधभूतम् । हवसा इत्यतिरपैतिकर्मा (तु. निप ३, १४) । आह्वानं इव^२ स्तुतिः तथा गृणीमसि स्तुतो बधम् । वृषणमपि दे मदीयाः पुत्राः । वीणाः । च आरिषजो । वा । रजस्तुरम् रज उदकम् (तु. भा ४, १९) । त्वंतिहिंसार्थः । उदकार्यं मेघानां हिंसितारम् । तवसम् महाश्वं वीर्यतः । मारुतम् अथम् ऋजीपिणम् यत् सोमस्य पूवमानस्याविरिष्यत्वे वरणीयम् । तन्नु हययोर्भाषो न मरुताम् । अतोऽत्र ऋजीपेण^३ स्वसम्पत्तिखोमो लक्ष्यते । ऋजीपसम्पत्तिखोमवन्तमित्यर्थः । गणम् वर्षयितारम् । सश्वत् सश्वत्सिर्षतिकर्मा (तु. निप २, १४) । धृष्टोऽपि सोमसर्गार्थं^४ द्रष्टव्यः । स्तुतिभिर्द्विर्दिक्ष्व उच्यते इत्यतः । किमर्थम् । ध्रिये यज्ञफललक्षितायाः^५ ध्रियोऽर्थाय ॥ १२ ॥

वेङ्कट० धर्षणदीप्तं^६ शोधकं^७ अजन्तं विद्वद्वारं रुद्रस्य पुत्रं रथभेगेन स्तुतः । उदकस्य श्रेययितारं युद्धम्^८ मारुतम्^९ गणम् तृतीयसर्वनेऽन्वयात् ऋजीपिणम् वर्षयितारम् । सश्वत्^{१०} ध्ययम् ॥ १२ ॥

१. कर्तारः कु. २. कृत यवैः वा; कृतोरेवैः कु. ३. 'रथैः वि' अ. ४. यज्ञस्य विभिः वि^{११} अ. ५. अयाययति वि' अ. ६-६. युद्धितम् वि. † यज्ञतः उदकस्य वर्षयितारः ल. ७. 'वेद सर्वेन वि' अ. ८. नास्ति मूको. ९. नास्ति म. १०. शोपिता^{११} अ. ११. नास्ति अ. १२. 'विने अ. १३. पशुधो अ. १४. यज्ञं पशु' अ. १५. नास्ति वि. १६. 'वक्त्रं कृण्वाम् वि' अ. १७. मरुतां लपं. १८. श्वत् मूको.

मुद्रल० एतुम् शरणा बलस्य घर्षक विनाशविचारम् पावस्व सर्वथा शोधकम् ननिनम् उदक
 वन्त नृष्टिप्रदमित्यर्थे । विचर्याणम् विद्वेषण सर्वस्य द्रष्टारम् रुद्रस्य महाद्रवस्य एतुम् पुत्रभूतम्
 एवविध मरुता समूहम् ह्यसा आह्वानसाधनन स्तोत्रेण शृणीमसि शब्दयाम । एतुम् इत्यर्थे । हे
 करिदाम्ययमाना । ययमपि । त्व्य वैश्वर्याय घनार्थम् मारुतम् शयम् मरुता सधम् सधत प्राप्तुत ।
 काशजम् । रभस्तुत्वा पाविन्स्य पासो त्वरविजातम् । प्रेरकमित्यर्थे । एवसम् मृष्टुम् शताग्निम् ।
 नृदीमस्तवने द्वि मरुत स्तुयन्ते, तत्र च ऋजीवमभिपुष्पन्तीति 'ऋजीवसम्कथ भुठ', अतस्तुत्वात्
 रूपणम् कानाना वपिजातम् ॥ ११ ॥

प्र नू स मर्तेः शरसा जनो अति तस्यौ व ऊती मरुतो यमावत ।

अशिर्यालं भरते धना नृभिरापृच्छयं क्रतुमा र्थेति पुष्यति ॥ १३ ॥

प्र । हु । स । मर्ते । शरसा । जनान् । अति । तस्यौ । व । ऊती । मरुत । यन् । आवत ।
 अवन्दभि । शरसम् । भरत । धना । नृभिः । अपृच्छयम् । क्रतुम् । आ । क्षति । पुष्यति ॥ १३ ॥

स्कन्द० प्र शब्द मर्कट, तस्यौ इत्यनेन च सम्बन्धयितव्य । नृ' (निघ २, १५) इति क्षिप्रान् ।
 क्षिप्रम् स मर्ते शयसा जनान् अपि क्षणानिदि कमंभुत मतीति शोपसर्पायोग्यक्रियाव्याहार ।
 अनानवात्य म' तस्यौ प्ररूपण तिष्ठति । व ऊता पुष्पाक पालनन । हे मरुत । यन् आप्त पाकव
 पूयन् । च मनुष्य पालयय नृष स पुष्पात्पालननात्मन्योऽधिकं बल प्राप्ततीत्यर्थे । न च
 बलमव कवळम् । किं त्वहि । अत्रात्र अथे सह नायम् अन्नम् भरते इति भावान् प्रति
 प्रापयति । उक्त इत्यर्थे । घनानि च द्वाभ परिचारकमनुष्ये सह । आपृच्छयम् कतुम्
 सर्वार्थेषु च आपदानार्हा प्रदायम् । अथवा नृभिरित्यतदापृच्छामित्यनेन सम्बन्धते । सर्वार्थेषु
 सर्वमनुष्यैरापदानार्हा' च प्रजातिवि । आ क्षति सर्वदा च स्वसिन् स्वाने विवसति । पुष्यति
 सर्वप्रकारान्च पुष्टिं प्राप्नोति ॥ १३ ॥

एतुत्त० प्रकर्षण अभितिष्ठति क्षिप्रम् स मत् नन्वान् जनान्, च पूय इत्यत मरुत ।
 रक्षय । मर्ते मत् च विभक्ति, "घनानि च दासे" । आपृच्छय चित्रकर्त' अपितिष्ठति, पुष्यति
 च प्रजादिभि ॥ १३ ॥

मुद्रल० स मत् मनुष्य शकसा कतेन जनान् जठानन्यान् पुश्यात् आत मतीत्य नु क्षिप्रम्
 प्र तस्यौ प्रविष्टिता मरुति । हे मरुत । व पुष्पाकम् ऊती उरया रक्षयन् यन् पुश्यात्
 भावत मरुतव । अपि च स पुश्यात् अत्रि अथे साधननृते वायम् अन्नम् नृभि
 स्वकार्यमनुष्ये उना घनानि च भरते सम्पादयति । तथा आपृच्छयम् आपृच्छय शोभनम्
 कतुम् मरिष्टान्मरिक्तम् ना क्षान प्राप्नोति । पुष्पान् प्रजया पशुभि पुष्टे मयति च' ॥ १३ ॥

चूर्तर्यं मरुतः पृत्सु दृष्टरं वृमन्त शुष्यं मृधरंस्तु घचन ।

धनस्पृष्टमुक्थ्यं त्रिदशर्षाणि त्रोक पुष्येम् तनयं नृतं हिमाः ॥ १४ ॥

चर्कृत्यम् । मरुतः । पृत्तुः । दुस्तरम् । बुध्मन्तम् । शुष्मम् । गधर्वत्तुः । धृत्तुः ।
धुत्तुः । उक्थ्यम् । विश्वचर्षणिम् । तोक्तम् । पुष्येम् । तनयम् । शतम् । हिमाः ॥ १४ ॥

स्कन्द० चर्कृत्यम् कृन्ततिर्वधकर्मा (तु. निघ २, १९) । अत्यर्थं सशूर्णां हन्तुं हे महतः ! पृत्तुः सङ्ग्रामेषु
दुष्टम् अवतिरतीति^१ वधकर्मसु पाठम् तिरतिर्वधार्थं (तु. निघ २, १९) । अशुभिः दुर्गम् । उग्रन्तम्
दीक्षितम् शुष्मम् बलम् मपयत्तु धनवत्सु सत्सु^२ धत्तन स्थापयत । पूर्वमस्मभ्यं धनें दत्त,
ततो धनवद्भ्यः सद्भ्यो बलमित्यर्थः । किञ्च धनस्युत्तम् स्यू प्रीतिपादनयोः । धनेन प्रीयमाण
धनस्य वा पाठयितारम् । उक्थ्यम् प्रसृत्यम् । विश्वचर्षणिम् सर्वस्य विजृष्टारम् । भूतोपस्य वज्रस्य
जावारमित्यर्थः । तोक्तम् पुत्रम् । पुष्येन दैवारिकः पुषिः वृद्धयर्थत्वादकर्मकं,^३ क्रैयादिकस्तु
वर्षनार्थत्वात् सकर्मकः । इह तु तोक्तं कर्मं ह्युत्तम् । भूतोऽर्थं न्यतयेन क्रैयादिकस्य पुषेः
इत्यर्थं प्रथमम् । शुष्मत्प्रसादेन शुष्मीयाम् । तनयम् पौत्रम् । अथवा पुष्येमेति दैवारिकस्य पुषेः
रूपम् । धनस्युत्तमित्यदिद्वितीयां तृतीयार्थं । धनस्युत्तत्वादिगुणेन तोक्तेन तनयेन च बर्षिणीनहीत्यर्थः ।
कियन्तं कालम् । उष्यते । शतम् हिमाः सतवर्षम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० पीन पुष्येन कर्ष्यम् मरुतः सङ्ग्रामेषु वस्त्रिमदानस्य दीक्षितम् बलं हविष्मत्सु निधत्त^४ ।
धनार्थां उग्रान् प्रसृतं सर्वस्य^५ जृष्टारं^६ शुभं उत्तुम्^७ च पोषयेत्^८ उभेमाहि शतम् हिमाः^९
जीबन्तः ॥ १४ ॥

मुद्रल० हे महतः ! मपयत्तु हविर्लक्षणधनयुक्तेषु सङ्ग्रामेषु पुत्रम् धत्तन स्थापयत, वृत्तेति यापत् ।
कीरत्वं पुत्रम् । चर्कृत्यम् कार्येषु पुनःपुनः पुरस्कृत्यम् । सर्वकर्मवृत्तकमित्यर्थः । वृत्तुः सङ्ग्रामेषु
दुष्टम् दुर्लभं शरीरस्यम् । अत्रैयमित्यर्थः । उग्रन्तम् दीक्षितम् शुष्मम् शूर्णां तोषकम्
धनस्युत्तम् धनानां उग्रान् उक्थ्यम् उक्थं सोत्तं उददंम् । प्रतस्यमित्यर्थः । विश्वचर्षणिम् विश्वेण
जृष्टारं सर्वज्ञम् । एवंविधम् तोनम् पुत्रम् तनयम् पौत्रम् शतम् हिमाः ईश्वरवर्षकक्षितान्
शतं संवत्सरात् जीवन्तः सन्त पुष्येन पोषयेत् ॥ १४ ॥

नू ऋद्धिं मरुतो वीरवन्तमृतीपादं रयिमुस्मात्सु धत्त ।

सुहृत्सिर्णं श्रुतिर्न शुकुवांसं प्रातर्मधु धियावंसुर्वगम्यात् ॥ १५ ॥

तु । स्थिरम् । मरुतः । वीरवन्तम् । ऋद्धिः । रयिम् । अस्मात्सु । धत्त ।

सुहृत्सिर्णम् । श्रुतिर्नम् । शुकुवांसम् । प्रातः । मधु । धियावन्सुः । अगम्यात् ॥ १५ ॥

स्कन्द० क्षिप्रं हे महतः ! नौरन्यम् पुत्रैः पौत्रैश्च युक्तम् ऋतीपादम्^{१०} गन्तव्यत्वात् मरणः प्राय
इदोष्यन्ते । वेगाम्भिभवितारम् । रयिम् अस्मात्सु धत्त सहस्रिणम् सतिनम्^{११} सहस्रसंख्याकं
शतसंख्याकं^{१२} च । अरुन्धवद्विर्यैः । शुकुवांसम् स्वयन्तिः शुकुवांसः । प्रवर्धमानम् । प्रातः मधु
इत्यर्थं तु प्रातः प्रत्यङ्मुखत्वात् निघं वास्यम् उक्तावैश्व । गन्तव्यं चात्रैकवचनं द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

१. मरुतः मूको. २. तस्यै* मूको. ३. नास्ति कु. ४. शुकुवांसि* अ. ५. नास्ति अ.

६. 'तव वि' अं लं. ७. 'सनेत्य मन्नेपत्य इत्यत्र वि' अ. ८. ज्ञातारं वि' अ. ९-१०. नास्ति वि' अ.

१०. हिमा. शतवर्षं वि' अ. ११. नास्ति अ. १२. 'तेष्वर्थं अ.

वेङ्कट० क्षिप्रम् रिषाम् मद्यत् । पुत्रयुक्तं सन्ध्यामभिविद्यारम् रविम् अस्मानु वत सहस्रराजस्यत्वात्^१
वर्षमानमिति ॥ १५ ॥

मुद्रल० हे मद्यत् । रिषरम् स्यास्तुम् नीलन्तम् वीरैः पुत्रं तद्वन्तम् ऋतौपाहम् गन्तुणा श्वपूण
मभिविद्यारम् । एवंविषम् रविम् पुत्रलक्षणं भवम् नु क्षिप्रम् अस्मानु वत स्वारस्य,
सहस्रिणम् अतिनम् एतत्स्यमाकथनवन्तम्, अत एव अशुभं तम् प्रवृत्तम् । अपि चास्माकं रश्मना
धिषा बुद्ध्या प्राक्षिपन्तौ मद्यत्गण प्रातः काले अस्मान् भाग्यन्तु ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये अष्टमो वर्गः ॥

इति प्रथमे मण्डले एकादशोऽनुवाकः ॥

[६५]

पुष्या न तावुं शुहा चर्तन्तुं नमो युजानं नमो वहन्तम् ।

सुजोषा धीराः पुरैरर्तुं म्मुषं त्वा सीदन् विश्वे यजत्राः ॥१॥२॥

पुष्या । न । तावुम् । शुहा । चर्तन्तम् । नमो । युजानम् । नमो । वहन्तम् ।

सुजोषा । धीराः । पुरे । अर्तुं । म्मुषं । त्वा । सीदन् । विश्वे । यजत्रा ॥१॥२॥

स्कन्द० 'शास्य गताय' । 'पुष्या न तावुम्' इत्यवमादि अक्षिपुत्र वराहसे नामापदयत् । 'उतेऽग्ने' ।
पत्सर्वं नास्तुक्तं तत् परस्मिन् सूक्तपन्थव्यकमादिदेवस्य प्रत्ययस्य प्राग् इत्यादिशोभाय (श्रु अ १,
८०) इत्यर्थः । 'पुष्या न तावुम्' इत्येतास्मिन् ऋग्वेदे इतिहासमाचक्षत — 'अग्निर्वर्मान् च यजमानान्
कानयाजके । त परदारानिमर्तनान् ब्राह्मणविवेक्ष । अथ तयाऽऽविष्टो हवींषि वोढुमपवपुव
यज्ञाच्च वपद्काराच्च विन्पद्' अयाजन्तम्' इत्याद्या चाप्यवोपधीषु च प्रविष्टा । एतान् श्वेतामृतान्
वर्षपादम् । देवा अपि यमवश्यमपुनस्सता उपगम्याऽऽजमानासुन्त्य इत्या प्रथमान्वाजाय
मतिशाय पुनरपि इविषा वोशरन्च निपुषुमि' इति । तदेतद्विद्योषेण 'नहन् तदुत्तम्' (अ १०,
५१,१) इत्यत्र वक्ष्यति । सङ्क्षेपेण निहोष्यत — यथा २ तावुम् इति । यथा इतिपदपूर्व
सङ्क्षेपे नृतीयाः । 'तावुं' (निप २, ३४) इति स्तेननाम् । एतुपवापद्वतन सम्बद्ध स्वनम्
पुत्रं गृह प्रच्छन्नम् चतनम् 'तमिदृशा चातयायसि' (अ १०, १५५, १) इति वृत्तान्
चातयतिर्वाचने प्रसिद्धः । अतोऽयं प्रहृत्यन्तश्चतर्किर्तनायै^१ । नश्यन्त त्वाम् । नद्या च नम
पुत्रानम् नम काश्वत्समादातोऽयं नम चन्देनोच्यन्ते । तृतीयायै त्रिषा द्वितीया । अत्रकारणनाकथनेन
पुन्यमानम् । अन्तु प्रविशन्तमित्यर्थः । प्रविश्य च नम वहन्तम् अमृतसङ्कथननामाने
मति प्रापयन्तम् । अमृतस्य पिबन्तमित्यर्थः । सुजोषा सहस्रीत्यय धारा प्राज्ञः । एतौर्षी
पदै रराम् अनु जन्तु अनुगतवन्तः । अतुयस्य च उय वीदन् त्वान् विश्वे यजत्रः । वहत्या
दग ॥ १ ॥

१ उदधत्सङ्कथनं इति अ. २. विन्पद् मूळो ३ नास्ति अ. ४ 'पुत्रे मूळं' ५ नास्ति अ.
('यः पिबेत्') मूळ.

वेङ्कट० पराशरः शास्त्रः । द्विपदा विश्वत्पक्षरा । प्रायेण द्वयोर्द्वयोरैकाग्र्यं द्रव्यते । 'अग्नेरन्यो ज्यायांशो
 आतर आसन्, ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्राग्भीमन्, सोऽग्निरग्निभेदित्यं नाव स्य भातिमारिष्यतीति ।
 स निलायत । सोऽनः प्राविशत् । तं देवताः^१ 'प्रथमैच्छन्' (ते २, १, ५, १) इति ब्राह्मणम् । तत्रेदमुच्यते
 पशुना^२ इव स्तेनं मुदायां गच्छन्तम् अज्रमात्मना संयुज्जान्^३ संयुक्तन्^४ अजम् वहन्तम् समादाय
 गच्छन्तं^५ सद्गताः प्राजाः पदैः अन्वगच्छन्^६ उपासीदंश्च स्वाम् विद्वे देवाः ॥१॥२॥

मुद्रल० श्राद्धोऽनुवाके नव सूक्तानि । तेषु 'पश्वा' इत्यादीनि षट् सूक्तानि द्वैपदानि । तेष्वध्ययनसमये
 हे हे अचौ चतुष्पदामेकैकाग्र्येण कृत्वा समांश्रयते । अयुक्तस्यासु तु याऽन्वयाऽतिरिच्यते सा
 तथैवाप्रायते । प्रायेणार्थोऽपि द्वयोर्द्विपदयोरैक पद । प्रयोगे तु याः पृथक् संसनीयाः । उप
 'पश्वा' इति दशमं प्रथमे सूक्तम् । अकिपुवः पराशर आशिः । द्विपदा विराद् उच्यः । 'विशतिका
 द्विपदा विराजः' (ऋभ १, १३, ८) इति तद्वक्तव्यम् । अग्निर्देवता ॥

धाराः मेधाविनो देवाः तजोषाः समान्प्रीतयः सन्तः हे अग्ने! त्वाम् पदैः मार्गैः
 पादकृत्वैर्काण्डैः अगु म्यन् अन्वगमन् । कीरतश्च । पश्वा अपहृतेन पशुना सह वर्तमानश्च
 तावुम् न यथा स्तेनः परकीये पश्वादिभ्यमपहृत्य दुष्पत्रेण गिरिगह्वरे वर्तते तद्भूत् गुहा चतन्तम्
 अद्रुपायां गुहायां गच्छन्तं वर्तमानम् । अतिरिक्तकर्मा (तु. निघ २, १५) । तथा तमः युजानम्
 हरिर्लक्ष्मणमभ्रमात्मना संयुज्जानम् ममः वहन्तम् देवेभ्यः प्रथं हविर्वहन्तम् । यजना. यजनीयाः
 विद्वे सर्वे देवाः हे अग्ने! त्वा स्वाम् उप सीदन् समीपं प्राप्नुवन्, वरमुदित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

ऋतस्य देवा अतु व्रता गुर्भ्वत् परिष्टिर्वनि भूम ।

वर्धन्तीमार्यः पुन्वा सुशिश्रिवृत्सु योना गर्भे सुजातम् ॥३॥४॥

ऋतस्य । देवाः । अतु । व्रता । गुः । गुर्वत् । परिष्टिः । वीः । न । भूम ।
 वर्धन्ति । ईम् । आर्यः । पुन्वा । सुशिश्रिवृत् । ऋतस्य । योना । गर्भे । सुजातम् ॥३॥४॥

स्कन्ध० ऋतस्य^१ ऋतस्याग्नेरसु देवाः वमप्रभृतयः अतु अता गुः गमनास्यानि कर्मा^२ अगुगतवन्तः ।
 पंचोयतो निर्गतस्ततोऽनुगतवन्त इत्यर्थः । अतु परिष्टिः बहस्य पात्रैरभयत् पंचेयणा । किपटी ।
 उच्यते । वी. न भूम विस्तीर्णपर्यायोऽत्र भूमतान्दः, न बहुवचनः । भूतमातवचनो वा । श्रीरिव
 विस्तीर्णा । सर्वैरिभन् अगतीत्यर्थः । वर्धन्ति ईम् भूतेऽत्र^३ अट् इहण्यः । ईत्तद्दृश्य एनमित्य-
 र्थार्थः । अर्धभेदज्ञैर्नमस्तिम् आः पुन्वा पवनोयेन स्वात्वेनामृतस्येन सुशिश्रिवृत्^४ इत्यतिर्भूद्वयर्थः ।
 सुपु वृद्धम् । अथवा शिश्रुगन्धस्वेदे रूपम् । सुपु शिश्रुं सन्तम् । 'अत्यन्तं क्षीणमित्यर्थः' ।
 क प्रदेष्टे । उच्यते । ऋतस्य योना 'ऋतम्' (निघ १, १२) इत्युदकनामः । उदकस्य योनी
 गर्भे गर्भस्थानमत्र गर्भदान्देनोच्यते । आत्मन एव योनी यः प्रदेष्टो गर्भस्थानं तद्व्यर्थः ।
 सुजातम् सुपु शोभनं वा जातम् ॥ २ ॥

१. देवाः वि^१ अं कु ल उप. २. नास्ति वि^१. ३. 'अगुगतवन्, वि^१ कर्मा. ४. गुक^१ वि^१.
 ५-५. नास्ति वि^१. ६. कर्तुं ऋतस्य अ. ७. भूते अ. ८. नास्ति अ. ९-९. अत्यन्तं क्षी^१ अ.

वेङ्कट० अग्रे देवा अन्वेष्टव्यम् कर्माणि निलीनस्य । कर्त्तुं किं कृत्वा गच्छतीति^१ तदाभयं
 पारित्य पर्यपश्यन् अन्वेष्टव्यम्^२ । यौ इव चासीत् भूमिरन्वेष्टव्यार्थमागतं देवैः^३ । न चैनमग्निं वधयन्ति
 अपि स्तोत्रेण सुष्टु वृद्धम् उदकस्य अन्त यमं सुष्टु प्रादुर्भूतमिति ॥३॥४॥

सुष्टुत्वं^४ उदक एवार्थं^५ स्पष्टीक्रियते । देवाः क्रतस्य गतस्य पत्याधिकत्वात्^६ "त्रताः पतानि कर्मानि
 गमनावस्थानराज्यादिरूपानि भवन्तु गु अन्वेष्टुमगमन् । उदकमन्तरम् परिठ परिठ सर्वतोऽन्वेष्टव्यम्
 भुवनं अनन्व । मूल भूमिरपि अग्रे" अन्वेष्टुभिर्देवैः^७ यौः न स्वर्ग इवाभूत् । इन्द्रात्
 सत्वे देवा अग्नेर्गवपण्याय भूकेक प्राप्ता इत्यर्थः । आर अन्ववत्ताः इम् एनम् उदके प्रविष्टम्
 भूमिम् वर्धयन्ति वर्धयन्ति । यथा देवा न पश्यन्ति तथाऽरधयित्वा^८ । क्रीडन्तम् । पत्न्या स्तत्रा
 सुप्रिथिवम् सुष्टु प्रपथितम् अतस्य योना वक्षस्य कारणभूते उदके गमं गर्भस्थाने मज्ज
 सुपातम् सुष्टु प्रादुर्भूतम् । एवमन्तु वर्तमानमग्निं देवैः यो मत्स्य प्राशयत् । उदकज्ज
 एवास्त्वमज्ञासिपुरिति भावः ॥३॥४॥

पृष्टिर्न रण्वा क्षितिर्न पृथ्वी गिरिर्न भुज्म क्षोदो न शंसु ।

अत्यो नाचमुन्मर्गप्रतक्तुः सिन्धुर्न धोदुः क ई वराते ॥५॥६॥

पृष्टि । न । रण्वा । क्षिति । न । पृथ्वी । गिरि । न । भुज्म । क्षोद । न । शंसु ।
 अत्य । न । अर्चन् । समीऽप्रतक्तुः । सिन्धु । न । धोद । क । ईम् । वराते ॥५॥६॥

स्कन्द० उपनादोपमेयसाधारणमुज्ज्वलनात् अन्वत्वात् सर्वत्रोपमेयवृत्तित्वद्वांगत् इह चात्र
 पुष्टिहलोपमेयत्वात् पृष्टि न रण्वा इत्यादिषु प्यस्येन कश्चिद्भ्रमपुस्तकविरुद्धे । रण्वेत्परि^१ तत्
 रूपम् । अर्चान्पृष्टिर्विव रमणीय प्रीतिकरदर्शनोत्पत्ति^२ । भिति न पृथ्वी 'क्षिति' (निघ १, १) इति
 पृथिवीनाम् । दापरूपस्यारविदमुपनागम्^३ । "पृथिवीव च पृथु" इत्येवम् "सन् । गिरिर्न भुज्म"^४
 पर्येव इव कृतादिनोपमेयम् । क्षोदो न शंसु^५ 'क्षोद' (निघ १, १२) इत्युदकनाम् ।
 उदकमिदं वृद्धेन्द्रादिना सुखस्य भावयित्वा । अयं न एते भवि द्वे दापरूपस्योपमेयम् । अथ
 इव च अनन्व गमने सर्वप्रतक्तुः सर्वसन्दो वेद्यवचन । चक्षुर्गणितिकर्मा । वेगगामिदावरुप ।
 सिन्धु न क्षोद सिन्धुर्नोदो । पृष्टार्थं यथा प्रथमा । सिन्धोर्विव चोदकम् । क ईम् एव^६ दापरुप
 सन्तम् वरात वारयति । न कविपद्धारयितु सामेवीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इत्येवात्मा^१ भीतोऽरन्व^२ प्राविशत्, "उद् द्वाभ्यां" लीति । पुष्टि इव रमणीया, भूमि
 इव विमर्श्या, गिरि इव भोगसाधनम्, उदकम् इव सुखभावायित्^३ । सोऽप्यन् अथ इव
 गमने नयति । गमनप्रवृत्ते^४ तस्^५ इमं क^६ वारयति । यथा सिन्धु उदक वृत्ताभ्यां वारयति
 वृद्धिति^७ ॥५॥६॥

१. नास्ति वि^१ अ^२ कु उ लप २ "दीप अन्वेष्टव्यं वि^३ अ^४ उ लप ३ नास्ति मुको
 ४ भुनन्ते वि^५ अ^६ ५५ उदकस्य म^७ ६ पत्न्यं मुको ७७ नास्ति म^८ ८ एते अ
 ९ "दरु-वपण्य अ १० "रुण्य वपणे" कु ११ ११ पृथिवी पृथु अ १२ १२ नास्ति अ
 १३ नास्ति अ १४ एते अ १५ न (गिरि)रन्व वि^{१६} १६ एते अ^{१७} वि^{१८} अ^{१९} १०-१० एते अ
 वि^{२०} १६. एते अ^{२१} लप १२ "उ वि^{२२} अ^{२३} कु उ २०. नास्ति वि^{२४} अ^{२५} २१ "उदक

मुद्रल० रण्या रमणीया सर्वथा ह्यथा पुष्टि न अस्मिन्कलानामभिपुष्टिरिव अग्नि सर्वथा रमणीय
 ऐहिकानुष्मिकसकलव्यवहारसाम्बन्धोन्मत्त्वात् । यद् 'वा पुष्टिरिव' रण्या मन्तव्यं सन्देहीय । यथा
 पुष्टि प्राप्यते उद्दक्षि यच्च इतिर्भि प्राप्यत इति भाव । पृथ्वी विस्तीर्णा क्षिति न भूमिरिव
 भागिरिपि विस्तीर्ण सर्वभूतषु जाग्रदस्मिन्भावस्थानत् । गिरि न पर्वत इव भुज्ज सर्वथा
 भोगयिता । यथा गिरौ विद्यमान फलमूलादिकमाहृत्य सर्वं भुज्जत तद्वद्भावापि पचन्त सर्वे
 भुज्जत । अन्तु सुखकरम् मोद न उदकमिव । ययोदक सुख करोति तद्वदग्नि सर्वथा
 सुखकारीत्यर्थ । अज्मन् अज्मनि सङ्ग्रामे अत्य न सततममनशीलो जाग्रदश्च इव
 सर्वप्रसक्त सगल विसर्गेण प्रगमित । यथा खादिना प्रेषितो जाग्रदश्चो इन्तव्यसमीपमाहु
 गच्छति तद्वदग्निरपि होतृभि प्रेषित सत् शत्रून् इन्दु लोत्र गच्छतीति भाव । अपि च
 पि'पु न कोद स्वन्दनधोत्तमुदकमिव अयमपि दीप्रगामी । यथा निम्नप्रदेशाभिमुखो जलप्रवाहो
 दुर्गिवात् उद्भूत् दग्धव्याभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थ । अतो यस्माद्ब वस्मात् ईम् एनमग्निम् क वरते
 को वारयते । न कोऽपि वाप्यितु समोतीत्यर्थ ॥५॥६॥

जामिः सिन्धूनां भ्रात॑र्व स्वभ्रामिभ्याश्च राज्ञा वना॑न्यपि ।

यद् वात॑जुतो र्ना व्यस्था॑दभिर्हं दाति॑ रोमां पृथिव्याः ॥ ७ ॥ ८ ॥

जामि । सिन्धूनाम् । भ्राताऽश्च । स्वभ्रात्र । इभ्याम् । न । राजा । रानि । अस्ति ।
 यद् । वात॑जुत् । वना । नि । अस्थात् । अग्नि । ह् । दाति । रोम । पृथिव्या ॥७॥८॥

स्कन्द० वैशुवस्याऽश्रेतेन वादनं स्तुति । जामि ज्ञाति^१ वैशुलोऽग्नि सिन्धूनाम् आरोऽग्र सिन्धव
 उच्यन्ते । 'य सिन्धूनामुपोदये सप्तत्वा स मयम्' (ऋ८४१,२) इति यथा ।
 वृष्टिलक्षणानामपाम् । कथम् । भ्राता इव स्वभ्रात्र भगिनीया यथा भ्राता भारणसद्विहृष्टो
 ज्ञातिव्यवहित्यर्थ । परैरितिभि वाद् वाक्स्वरूपस्यात् स्तुति । इभ्याम् न राजा इभा इति
 तपु भया साधवो वा इभ्या इत्यवरोहो । यथा इभ्याम् राजा आरभ्योपभुङ्क्त तद्वद्
 दावाग्नि वनानि गृध्रान् आग भक्षयति । दुर्हीत्यर्थ । कथम् । उच्यते । यत् वातजुत् पाठेन
 प्रेरित^२ सर्ववजामि^३ व्यस्थात् विपूरुकिप्रतिर्ययर्थ । विविध गच्छतीत्यर्थ । तर्ह्य च अग्नि
 वाक्स्वरूप । इ गन्द् पदपुरेण । दातु तुमाति^४ रामस्थानीय तुभ्यम् पृथिव्या । तर्ह्य
 पृथिव्यास्तुभ्यामपि दुर्हीत्यर्थ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इत्यु सिन्धूनाम् स्वन्दमानानां वदीनाम्^१ । भ्राता इव स्वभ्रात्राभिरपि कम् । साऽवम्^२
 इमभ्याम् शत्रून् राजा इव काञ्चनि अति । यदा^३ पाठ्येतिव गृध्रान् अभिनवति वनानीम् अग्नि
 सलु जिनपि दहति^४ लोमस्थानीय गृण्युन्नादिकमपि पृथिव्या^५ इति^६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

मुद्रल० सिन्धूनाम् स्वन्दनतीष्ठानामपामयमग्नि-जामि कम्पु-वातामुत्पादकरवात् । निरुचंयम् ।

१ १ नास्ति मूला २ अति अ ३ पूरित कु ४ वनपत्रे कु ५ इन्-पि कु ६ नास्ति
 वि'अ' ०-० 'न'निपद्य ६२ वि'अ' ८ नास्ति वि' ९ नास्ति मूला १० 'पि इर'इ
 मूले ११ इ'अ' वि'अ', नास्ति कु

स्रष्टाम् स्वसृष्टाम् भ्राता इव यथा भ्राताऽपि शत्रुवेन हितक्रुरो भवति^१ तद्वत् । चाश्रोऽग्निः वनानि महास्वरण्यानि अति भक्षयति । दहति^२ इत्यर्थः । विदसंनम् । राजा इत्यान् न इत्याः शत्रवः सन् यथा राजा समूहं दिनसि तद्वत् । अति च यत् यदा वातजुतः वातेन प्रेरितः सन् वनावन्यरण्यानि वि अश्वात् उक्तप्रकारेण^३ विविधमादिष्टति दग्धुं प्रवर्तते । तदानीम् अग्निः इ असी भक्षितेव प्रथिव्याः भूमे. सम्बन्धीनि रोमा ओपधिरूपाणि दाति छिनति । भूष्याम् शोपधिवनस्पतिजातं चद्वि छत्सर्वं दहतीति माः ॥ ७ ॥ ८ ॥

शसिंस्त्सु हुंसो न सीदन् क्रत्वा चेतिष्ठो विशाम्पुर्भुत् ।

सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिर्षा विशुर्दूरेभाः ॥९॥१०॥

शसिति । श्पुऽसु । हुंसः । न । सीदन् । क्रत्वा । चेतिष्ठः । विशाम् । पुऽसुत् ।

सोमः । न । वेधाः । ऋतप्रजातः । पशुः । न । शिर्षा । विशुः । दूरेऽभाः ॥९॥१०॥

स्कान्० शसिति श्वादीनि दहसिः यत्नसदसं रुन्दं करोति । कथम् । अपु हुंसः न ईस इव धन्वः^१ निरीदम् । कौट्याः । क्त्वा चेतिष्ठः प्रशासतां मन्वे प्रशया प्रशासताम् । विशाम् पशुनिर्देशार्थावेति वेधाः । पशुर्न मनुष्याणाम् अर्थाय उपभुत् उपाकाले विभोदा । यदग्नि-होत्रहोमार्थमुप.काले अग्निर्विषोषते तदग्निप्रापमुपभुदित्येत्त्वं विशेषणम् । सोमो न वेधाः वेधाभिः ऋतप्रजातः ऋतमित्यादित्य उदके वा सत इत्यर्थः । 'उदीनि प्रथमसमाहृतं आदित्ये कर्तं वा मणि वा परिदृश्य प्रतिस्वरे वन शुष्कगोमदसंस्पर्शचर्' धारयति उदादीप्यते' (वा ७, २१) । तेनाग्निरादित्यादुपसते । वैशुक्तान्मनोरकात् । कर्षं पुनः प्रजातः । उष्यते । पशुः न शिर्षा प्रथमायाः स्थाने पृथिवीया । पशुरिव शिशुः । यथा शिशुः पशुः अन्यज्जात् पशोः प्रजापते^२ तद्वदित्यर्थः । विशुः ईश्वरः सर्वस्व । दूरेभाः भा दीप्ती । दूर एव भवन्तिती वीपथिषा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० जनया पुनरप्सु^३ प्रविष्टे क्रीडि । श्वासस्यै^४ करोति अपु हुंसः इव सीदन् प्रशासकौपतेन^५ तेजसा चेतयितुमः मनुष्याणाम् उपसि प्रवृद्ध । सोमः इव विधाया उदकात् प्रजातः^६ पशुः इव शिशुना कलेन सह तेजसा प्रादुर्भूय महान् दूरस्थाः प्रकाशयति^७ ॥ ९ ॥ १० ॥

मुद्रल० अयमग्निः देवेभ्यः पकायितः सन् अपु उदकेषु शसिति प्राणिवि । निगूदो^१ वर्तत इत्यर्थः । दधान्तः । ईसः न सीदन् उदकमन्वे उपनिधन् हुंस इव । कौट्योऽग्निः । क्त्वा श्पुया शान्देतुना भागशत्रुवेन प्रकटोऽन विशाम् प्रजाणाम् चेतिष्ठः अतिशयेन चेतयिता शासयिता । राशौ दि सर्वे जना अन्यकाराहृतं सर्वम् अग्नेः प्रकाशाभ्यामन्ति । उपभुत् उपस्तुप.कालेऽग्निहोत्रादौ प्रवृद्धः^२ गोमः न वेधाः सोम इव विधाया स्रष्टा । सोमो यथा सकलमोपधिरूपं भोज्ययते रजति, तथा सकलं भोज्यजातं स्रजति अग्नेरेव भोज्यरूपेणावस्थानात् । ऋतप्रजातः भाषात् उदकात् प्रादुर्भूतः पशुः ॥ विश्वा उदकमन्वे वर्तमानोऽग्निः क्षयानः पशुरिव सन्मुद्रतः सद्बुधितमागोऽभूत् ।

१-१. हिनं चंद्रि मे'. २. भासि मूको. ३. 'सो ई'. ४. शान्तः अ. ५. 'सो ही मूको. ६. प्रथमाया मूको. ७. 'मवर्षात्' मूको. ८. प्रथमेन अ. ९. 'स्वपु वि'. १०. प्रजापतेनो' क. ११. मन्व उ ति वि'. १२. निगूदे मूको. १३. 'इस मूको.

उठः प्रादुर्भूतः सन् विभुः प्रमूढः संपन्नः । दूरेणाः दूरे विप्रकृष्टदेशेऽपि भाः प्रकाशो यत्न स
तयोक्तः । एवंभूतोऽग्निरप्यु श्वसितीति पूर्वैण सम्बन्धः ॥ १ ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये नवमो वर्गः ॥

[६६]

रयिर्न चित्रा सरो न संदगायुर्न प्राणो नित्यो न सूनुः ।

तक्त्वा न भूर्धिर्विर्ना सिपक्ति पयो न धेनुः शुचिर्विभावा ॥१॥२॥

रयिः । न । चित्रा । सूरः । न । सूनुः । आयुः । न । प्राणः । नित्यः । न । सूनुः ।

तक्त्वा । न । भूर्धिः । विर्ना । सिपक्ति । पयोः । न । धेनुः । शुचिः । विभावा ॥ १ ॥ २ ॥

स्कन्द० रयिः न चित्रा धनमिव चित्रः प्लनीयो वाग्निः । सूरः न संदत् सूर्य इव संदत्ता
सर्वोमीयो वा । आयुः न प्राणः प्राणहेतुरत्र प्राण उच्यते । अन्नमिव च प्राणहेतुः । जठरात्मना
हमिराहारविरिणामकस्वाचदायत्तावाच प्राणस्य भवति प्राणहेतुः । किञ्च नित्यो न सूनुः
नित्यस्यदो ध्रुववचनः । कृष्णकामेषुष्या च भीरसः पुत्रो नित्य उच्यते । यद्यौरसः पुत्रोऽग्निरपि
पद्दत् । साकाक्षत्वाद्योग्यत्वाच्च इष्टानां लोकानां प्रायकः सुखो वेति वापयतोप । अथवा
पुरस्तादुपचारवेऽपि तन्नन्दस्य सूनुः इत्येतावन्मात्रमेव उपमानम् । नित्य इत्येकस्यमेवम् ।
निरयोऽग्निः सूनुरिव । अथा श्रैवर्गिकैः विदुषामनुभवाय पुत्रोऽवश्यमुत्पाद्यः, एवं देवानामनुत्पाद्या-
ग्निरपि अवश्यमाधेय इत्यर्थः । किञ्च तक्त्वा न भूर्धिः 'उक्त' (निप ३, २४) इति स्तेनान्न ।
भूर्धिरित्यपि भ्रमे रूपे प्रकृत्यम् न विनर्तैः । यथा भ्रमणशील आदयिकृष्टपोरो यनादि सेवते
सहृदावस्तोऽग्निः वनाग्नि सिपक्ति सेवते । किञ्च पयोः न धेनुः पव्यर्थे प्रथमैषा । भीरमिव
धेनोः स्तनूतम् शुचिः शुद्धः विभावा दीप्तिमांश्याति ॥ १ ॥

वेङ्कट० दावाग्निमन्त्रेण सूक्तैः कौटि—रयिः इव चित्रा इति । प्रकाशाद्वाद् सूर्य इव च सर्व-
ईश्वरमात्रः । आयुः इव प्राणहेतुः, दाधे अरण्य भोषधयः प्रादुर्भवन्ति । भीरस इव पुत्रः ।
तक्त्वा इव इत्यप्यौक्तः । अरण्यमिव सेवते । भीरम् इति धेनु । 'असः पूर्वकम् । उक्तम्'
दीप्तिमान् ॥ १ ॥ २ ॥

मुद्गल० रयिः इति दक्ष्ये द्वैषवम् । अथययतः पञ्चर्षे द्वितीयं सूक्तम् । पराभार भविः । विराट्
ऊर्ध्वः । अग्निर्विना ॥

अथमग्निः रयिः न धनमिव चित्रा चायनीयः सूरः न सूर्य इव संदत् सद्दृष्टा सर्वोपा
यस्तुर्न दर्शयिता आयुः न प्राणः आयुः सुखे सज्जन् प्राणः । प्रश्नसन् वायुतिरि विपतमः ।
यद्वा यथा प्राणवायुसुखविभवस्यापयति, एवमग्निरपि जठररूपेणायुषोऽवस्थापयिता । नित्यः न

१. 'इव कः भ.' २. 'एव न सूक्तो. ३. 'दावा' वि' 'अ' 'उ' 'उ' 'उ' ; देवा' वि'. ४. चित्रा कु.
५. नास्ति वि' 'न'. ६. प्राणहेतुः वि'. ७. नास्ति वि' 'उ'. ८-८. उठः पूर्वस्य अथ उठः; उठः
विपूर्वस्य अथ उठः वि'; उठिउम् क, नास्ति अ' कु. ९-९. नास्ति मे'.

सूनु नित्यो भुव पुत्र इव शिवकारी । यथा नीरस पुत्र पितृहिंसमेवाचरति तद्वदपमसि
 हितस्य स्वर्गस्थ प्रापयिषा । उक्ता न गतिमान् अइव इव भूणि भर्ता । यथा अइव
 उपर्वास्तु पुत्र्य विभक्ति धारयति तद्वदवसपीत्यर्थे । एव न वेनु पय इव प्रीणयिता ।
 गुण्य दीप्त । तस्मात् विशिष्टप्रकाशयुक्त । एवगुणवैशिष्ट्योऽग्नि वना यन्वाचरणानि विपदि इत्यु
 समपैवि ॥ १ ॥ २ ॥

द्वारा क्षेममोक्षो न रणो यवो न पुको जेता जनानाम् ।

ऋषिर्न स्तुम्बो त्रिभु प्रक्षस्तो वाजी न प्रीतो वयो दधाति ॥ ३ ॥ ४ ॥

द्वारारं । क्षेमम् । जोकं । न । रण । यव । न । पुक । जेता । जनानाम् ।

ऋषि । न । स्तुम्बो । त्रिभु । प्रक्षस्त । वाजी । न । प्रीत । वय । दधाति ॥ ३ ॥ ४ ॥

रुद्र० द्वारार धारयति क्षेमम् । क्षेमं करोतीत्यर्थं । जोकं न रण, यव न पुक जोक इति
 गृह्यताम् । यवोऽपि सखावत् इदाभिप्रेत । 'दे अवि' वीते एव इत्यस्योपमादे । गृह्यते च,
 यव इव च यव सारस रमणीयोऽग्नि, प्रीतिक्रमः इत्यर्थं । 'तेता जनानाम् जेता च
 शत्रुपशानाम् । ऋषि न स्तुम्बा सौभितरचैतिकर्मा (तु निप ३, १४) । होत्रवाग्नि ऋषिरिव सौता
 देवानाम् । सपमसि च त्रिभु तृतीयार्थे सप्तमी । विद्भि' मनुष्ये प्रक्षस्त यत् स्तुतौ । प्रक्षस्त
 स्तुत । कर्म । वाजी न अइव इवोस्तुत प्रीत च सखापि यव अइव दधाति ददाति
 स्योवृन्त्य । अइवा वाजी न इत्येवम् वयो दधाति इत्यस्योपमानम्, न प्रशास्त इत्येतत् । अय
 इव च वयो दधाति । यथा सद्रामाश्च सद्राम नित्य सद्रामाश्च ददाति तद्व
 मीवरसप्रति ददातीत्यर्थं ॥ २ ॥

पेण्ड० करोति ददात गृह्य इव रमणीयम् । यव इव पुत्र' जता जनानाम्' सौधमिनश्च प्रपणति ।
 'यथा श्वार' सौता मनुष्येषु प्रक्षस्त, अभिरक्षणाश्रयत्' अत्र प्रपणति अइव इव च'
 पाठेन प्रत' इति' ॥ ३ ॥ ४ ॥

सुजल० अपमसि क्षेमम् लक्ष्यस्य धनस्य रक्षणम् द्वारार धारयति । स्योवृन्त्यो दण्ड धनस्य
 रक्षणं कर्तुं संजातोति भावः । जोकं न निवासस्थानं गृहमित्येव रण रमणीय । एव न यव
 इव पुत्र । यथा पुत्रा यव उपभोग्यामपो भवति तद्वत् अग्निरपि वाकादिकापहेतुत्वा उपभोग्य
 इत्यर्थं । जनानाम् जेता शत्रुजानां मध्येऽनिमयिषा । ऋषि न मन्वद्गहा ऋषिरिव स्तुम्बा दधानं
 सौता त्रिभु यजमानलक्ष्येषु प्रक्षस्त प्रक्षयात् । वाजी न अइव इव प्रत इत्युक्त । यथाशो
 इत्युक्तो सुडाभिमुत्त गण्यति, तद्वदपमसि दधानं हविषह्वन इत्युक्तो भरतीत्यर्थं ।
 पर्यभूताऽग्नि यव अइव दधाति' दधानु । अयम्य दधानित्यर्थं ॥ ३ ॥ ४ ॥

१. नास्ति अ. २-२ यव' अ. ३. निद् त्रिभु अ. मित्रिः कु ४ यव च वि'. ५ उनु'
 वि' अ'. ५-० वि'. ६ १. यवतिरुदेवतां रि' अ' ७ भावित्यपु' रि' अ' ८ नास्ति वि'.
 ९ नास्ति अय १०. प्रत्ये रि' अ' कु अय ११ नास्ति कु १२ नास्ति मे'.

दुरोकशोचिः क्रतुर्न नित्यो जायेव योनावरं विश्वस्मै ।

चित्रो यद्भ्राट् श्वेतो न विशु रथो न रुक्मी त्वेषः समस्तु ॥५॥६॥

दुरोकशोचिः । क्रतुः । न । नित्यः । जायाऽव । योनौ । अरम् । विश्वस्मै ।

चित्रः । यत् । अर्थात् । श्वेतः । न । विशु । रथः । न । रुक्मी । त्वेषः । समस्तु ॥५॥६॥

स्कन्द० दुष्करमोको यस्याम् । यत्र न्वस्वातुं न वास्वत इत्यर्थः । सा^१ दुरोकाः^२ । 'दुरोकाः शोचिर्दी-
सिर्व्यं' सः दुरोकशोचिः । 'अन्वदसत्वात् सकारलोपः'^३ । हुस्तददीक्षिकः । क्रतुः न नित्यः क्रतुः
कर्म प्रज्ञा वा, तद्वदित्यर्थः । जायेव योनौ 'योनिः' (निघ ३, ४) इति गृहनाम् । यथा
सर्वमनुष्याणां भार्या गृहे पर्यास्ता सर्वस्य कार्याय एवमग्निरक पर्यासः सर्वस्य कार्याय ।
शोचिणां सर्वकार्याणि क्रतुं समर्थ इत्यर्थः । कौट्याः । चण्डे । चित्रः यत् भ्राट् यदिति स्थित्येन
ननुसकता । चित्रो यो भ्राजते । श्वेतः न^४ श्वेतवर्णभ्राट् श्वेत भादित्यर्थः । भादित्य इव विशु
मनुष्येषु । यश्च रथः न रुक्मी त्वेषः समस्तु 'रुक्मि' (निघ १, २) इति द्विरप्यनाम् ।
यथा रुक्मिणां रुक्मेण^५ सुवर्णेन वा सचिद्राकपयो रथः सद्ग्रामेषु दीप्तः स्वचद्रत् त्वेषो दीप्तः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० दुरोकेवैजा, प्रज्ञा इव अनुस्मृतः जायेव गृहे वर्तमानः पर्याप्तो भवति विश्वस्मै कर्माय,
चित्रः^६ यदा भ्राजतेऽरथ्ये, श्वेतवर्णः इवार्थित्यः विशु, रथः इव च द्विरप्यनः दीप्तः
सद्ग्रामेषु ॥ ५ ॥ ६ ॥

मुद्रण० दुरोकशोचिः दुष्प्रापवेजाः क्रतुः न नित्यः क्रतुः कर्मण्यं कर्मां स इव भूषः । पर्यां स
कर्मसु ध्रुवोऽप्रमत्तः सद् जागति, तद्द्वयमप्यग्निः कर्मसु रक्षसां रहने ध्रुवो जागर्दित्यर्थः । योनौ
गृहे वर्तमाना जायेव शोचिदिव अग्निहोत्रादिगृहे वर्तमानो यज्ञि विश्वस्मै पशुजनाय अरम्
भक्तं भूषणं भवति । यथा जापया गृहम् अलकृत्य भवति, तद्वदग्निना यज्ञगृहनप्यलकृत्य सद् रथस्य
इत्यर्थः । चित्रः श्वान्तीयः यत् यदा श्वयमग्निः अर्थात् भ्राजते तदानीम् श्वेतः न ह्यभ्रवर्ण
भादित्य इव भवति । रात्रौ दि महि सूर्य इव अग्निः प्रकाशको भवति विशु प्रतापु ।
रथः न रथ इव रुक्मी सुवर्णवर्णोऽग्निः समस्तु सद्ग्रामेषु त्वेषः दीप्तः । एवमशुवोऽग्निः
पद्भ्राट् इति पूर्वोऽप्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

सनेव सुधामं दधात्यस्तुर्म दिद्युत् त्वेपप्रतीका ।

यमो ह जातो यमो जनिस्व जाः कुनीनां पतिर्वनीनाम् ॥७॥८॥

सेनाऽइव । सृष्टा । अरम् । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् । त्वेपप्रतीका ।

यमः । ह । जातः । यमः । जनिस्वम् । जाः । कुनीनाम् । पतिः । जनीनाम् ॥७॥८॥

स्कन्द० सेनेव यथा सेना सेनापतिना यथा विद्युत् अम्पनुज्जत्वा सती वात् प्रति गच्छति तेषां

१. सः मूको. २. दुरोकाः । अन्वदसत्वात् सकारलोपः मूको. ३-३. दुरोकाशो^३ अ. ४-४. नास्ति
मूको. ५-५. नास्ति कु. ६. रुक्मे कु. ७. 'याना वि' अ. ८. यिः वि' अ. कु ल उपं.
१०-१३

भयम् ददाति, एतन्मतिप्रनखितोऽसि अमम् अमसन्न्दोऽत्र भयवचन । 'शावा जज्ञान पृथिवी
 अमे पा' (ऋ १,६३,१) इति यथा । भय ददाति । जनयतीत्यर्थः । कस्य । अनिर्देशात्
 कुत्सस्य जगती रक्षसा वा । अस्तु न विदुः इदमपि मयाधानस्वैव द्वितीयमुपनामम् । 'दियुः
 (निघ २,२०) इति बज्रनाम । बज्रनामानि चाशुषमात्रवचनानि, ^१ वेन्द्रायुधविशेषवचनान्येव ।
 तेनात्र दियुः शक्तिरुच्यते । यथा चास्तुः श्लेषश्रीलस्य स्वभूता शक्तिर्य प्रति क्षिप्यते तस्य
 भय ददाति उद्भव । कीदृशी वा शक्ति । उच्यते । श्लेषप्रतीका प्रतीक दर्शनमुच्यते ।
 श्लेषदर्शना । उच्यते इत्यर्थः । किञ्च यम इ जात युगपज्जगत्स्वाद् यमोऽत्राग्निरुच्यते । केन पुत्र
 सदाग्निसुंवापजातः । इन्द्रेण । कुत एतद् । 'तमानो वा जनिता भ्रातरा युव मयाविश्वेदमातरा'
 (ऋ ६,५९,२) इति 'अग्रान्त्ये दर्शनात्' । अथवा प्रथमवृत्ति कोटुष्य कामानिति वच ।
 हशब्दस्तु विनिग्रहार्थवत् एवार्थः । यम एव जात । यम एव जनिताम् सर्वैर्यथ स्यात्स्येव
 एव इत्यस्य । जनिष्यमाणा । यावत्किञ्चित् सर्वमन्वायावत्स्वादाग्निरेवेत्यर्थः । किञ्च जार स्त्रीनाम्
 जरयिता कन्यकाणामिति । अग्निसन्निधी ऋदान्वा कन्यकाणां कन्यास्व एवावर्त्यते । अत्र
 एवमुच्यते — जार कनोनामिति । पति जनीनाम् जनयन्त्यपत्यासीति जनयो भावास्तासा पति ।
 यारयो काचित् स्त्री सर्वस्या अपममग्नि पतिर्भवति, पयचाम्मजुषव । तथाहि वक्ष्यति
 'सोम प्रभजो विविदे मन्वषो विविद उत्तर । तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्याः' (ऋ १०
 ८५,४०) इति । पालयितृवचनो वा पतिरासद् । अथवा कश्चित् काणितकर्मा (तू निघ २,६) कन-
 योपस्थाद् कनम भोषधम ह्योच्यन्ते । जनयोऽप्योपधय एव ज्ञायमानस्ताद् । एतासा ऋषीसात्माना
 कल्पपाकहास्तात् सारोऽसि । पतिरथ स्वामिस्त्यात् पालयितृत्वाद्वा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० केनेव उपपत्त्या उच्यते दधाति, ^{१०} अस्तु " इव आयुषः" दीप्त्वमुच्यते । यम एव जात अग्निरपि
 यम उच्यते यमनात् । यम एव जनिष्यमाणा । जरयिता ^{११} कन्यकाणात् । " तृतीयो अग्निष्टे पतिः"
 (ऋ १०,८५,४०) इत्यपि ^{१२} नियमो भवति । पालयिता ज्ञानानाम् ^{१३} उत्पदाना हि ^{१४} मङ्गलयोगिन
 भवति" (वा १०,२१) ॥ ७ ॥ ८ ॥

मुद्रल० स्याः प्रेरिया केनेव स्यामिवा सह वर्धमाना नरसहस्रिरियावमग्नि अमम् सन्पूर्वा भयम्
 दधाति विदधाति । करोतात्कार्यः । निदर्शनात्तरमुच्यते । श्लेषप्रतीका श्लेषमुद्रा अस्तु न दियुः
 श्लेषसम्बन्धिभनो इत्युच्यते । एता यथा भोषयते उद्भवमग्नि राक्षसास्तीद् भोषयत इत्यर्थः । य ^{१५} जार
 पत्यसो भूतसह यच्च जनिष्यम् जनयितव्यमुत्पात्स्यमान भूतजात उद्भवमपि यम इ अग्निरव ।
 सर्वेषा भावाम्माहुतिद्वाराऽन्वाधीनत्वात् । स्त्रीनाम् कन्यकाणाम् जार जरयिता । यतो
 विशादसमयेऽपि साजादितृष्येण होमे सति एतासा कन्यकाणां विवर्तते, अतो जरयितामुच्यते ।
 यथा स्त्रीनाम् ज्ञायाना वृत्तिराहाणात् पति भवति ॥ ७ ॥ ८ ॥

तं रंश्चुरार्थां वृयं वंसत्पास्तं न गावो नर्क्षन्त इद्भम् ।
 सिन्धुर्न ध्योदः प्र नीर्षीरेनोन्नरन्तु गावः स्वर्हर्षीकि ॥ ९ ॥ १० ॥

१. नवति^{१०} अ. २. 'युववचननामानि अ. ३. तेन सूक्तो ४. 'शानीय युव' कु. ५-५. एव
 रज^{११} अ. ६. 'एषो व कु. ७. क-वद्य अ. ८. नास्ति अ. ९. एतापता अ. १०. व(१०)रि
 रि^{१२} अ. ११ नास्ति रि. १२ अक्षिरे रि^{१३} अ. १३- अर^{१४} वि^{१५} विना कानवित्र रि^{१६} अ.
 १४ नास्ति रि^{१७} अ. १५ अदयान्तव रि^{१८} अ. कु ल सप, अ-कस्य रि^{१९} अ. १६. नास्ति सूक्तो.
 १७ यम सूक्तो.

तम् । नः । चराया । न्यम् । यस्या । अस्तम् । न । गावः । नक्षन्ते । इदम् ।
सिन्धुः । न । क्षोदः । अ । नीचीः । ऐनोत् । न्वन्त । गावः । स्वः । दृशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

स्कन्द० नः इति द्वितीयैकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । य उक्तगुणोऽसि तम् त्वाम् चराया
चरतिर्त्यर्थः । चरतीति चरयाः पञ्च । तत्रभवा वा हृदयाद्यवदानाहुतिः सापि कारणधर्मस्य
कार्येष्वप्युच्चार्यार्थानाम् चरायोऽप्यते । तथा । न्यम् यस्यस्या यस्यतीति यसतिः स्यावररूपा
धीक्षिपयायोपधिः^१ । उप्रमया पुरोदाशाद्याहुतिरपि यसतिः । तथा च । अस्तम् न गावः
'अस्तम्' (निप ३, ४) इति गृहनाम । यथा गृहं गावो न्याप्नुवन्ति उपगच्छन्ति वा
वृहत् । नक्षन्ते 'इच्छन्ति, नक्षन्ति' इति व्याप्तिकर्मसु पाठान् न्याप्यर्थोऽयम् (तु. निप २, १८) ।
व्यत्ययेन चोत्तमस्य स्थाने प्रथमपुरुषः । नक्षामहे न्याप्नुमः । अथवा दृक्ष स्तुष्य पाक्ष
गती । शुक्रोऽपि चात्र सोपसर्गार्थे इदृश्याः । उपगच्छाम इत्यर्थः । इदम् आहुवर्नीयात्सना
दीति सम्बन्धम् । परोऽर्थकः परोऽह्मत्सत्वात् भिन्नं वाक्यम् । सिन्धुः न क्षोदः सिन्धोरिवोदकम् ।
अ नीचीः ऐनोत् इषो^२ वा गत्वर्थस्य पूर्वकः(?)^३ वा गतिकर्मण इव रूपम् । द्वावरूपोऽग्निः
भा मूलाद्योपधीर्वृणुं प्रकृपेण नीचैर्गच्छति । किञ्च नक्तव गावः स्तुतयोऽत्र गाव उच्यन्ते ।
'गोभिर्मवीमन्ये अस्मत्' (ऋ. ८, २, ९) इति यथा । खोवाहो वा । 'गोभिः द्यागा अभिषच' (ऋ. १, ११४, १), इति यथा । अग्निं स्तुवन्ति स्तुतयः खोवाहो वा । द्यागपुणिष्ट 'य उत्रा अर्चमा-
वृणुः' (ऋ. १, १९, ४), 'आर्चन्न मद्यत.' (ऋ. १, ५२, १५) इत्यादिषु मरुतां खोत्ववर्षीनात् मरुतोऽत्र
गाव उच्यन्ते इति मन्वते । अग्निं स्तुवन्तो मरुता । स्व. सर्वे सर्वैरिति वा । दृशीके
दृशनीये देवादी स्थाने । अथवा दृशीके-शब्दो दन्तुमिरत्यस्य चार्थः । स्वर्दृशीके अग्निवकारिणे
सर्वे द्रष्टुमित्यर्थः । पुनाम वा स्वः शब्दः । तुकोकं द्रष्टुम् । स्वर्गं प्राप्नुमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तम् इमं मूषे चरन्त्या पश्यादृश्या,^४ वयम् निवसन्त्या^५ मौषधस्तुत्या, गृहं यथा गावः
आप्तुपान्ति तथाप्रयाम इदम् समुदं भोगी^६ । सिन्धुः इव उदकम् अधःस्थितम् 'अग्निः नीची ज्वाला'^७
उद्वामयति । ते च इत्ययः संश्लिष्टा भवन्ति सर्वेत्वं दृशनीये अन्वाविति ॥ ९ ॥ १० ॥

मुद्रल० नः इति व्यत्ययेन बहुवचनम् । हे भग्ने! तम् त्वाम् चराया चरतीति चरयः पञ्च ।
तत्रभवेः हृदयादिभिः साध्या आहुतिरपि चरायेतुभ्यते । उपचारात् कार्ये कारणत्वात् ।
चराया चरयया पञ्चप्रभवद्वन्द्यादिसाधनया आहुत्या वसत्या वसतिं निवसतेति स्यावरो धीद्वादि-
वसतिः । पूर्ववत्साम्याऽऽहुतिर्लक्ष्यते । यस्यस्या पुरोदाशाद्याहुत्या च वयम् इदम् प्रदीप्तमग्निम्
नक्षन्ते न्याप्नुवामः । उप्रमन्तयः । उप्र दृष्टान्तः । अस्तम् न गावः 'अस्तम्' इति गृहनाम ।
यथा गावो गृहं न्याप्नुवन्ति^८ वृहद्वयमग्निः । सिन्धुः न क्षोदः सन्ध्वनशीलमुदकमपि नीचीः निवरां
चरन्तीरितस्ततो निवरासुद्रच्छन्तीर्ज्वालः अ ऐनोत् प्रेरयति । यथा ज्वल्यवाहो निम्नदेशे शीघ्रं

१. चराया मूको. २. 'नधी' मूको. ३. इयो कु. ४. नासि म. ५. पश्या आहुत्या कु.
६. निवसन्ति कु. ७. नासि वि. ८-८. अग्निनामः कु लप; अग्निनामः वि' अ' ल. ९. प्राप्नु' मे'.

गच्छति तद्दुद्रेन्वांश्च दग्धव्यं प्रति गच्छन्वीति भावः । स्वः नभस्ति वर्तमाने द्यौके दत्तनीये
तस्मिन् भग्नौ गानः गगनस्वभावा रस्मयः नक्त सङ्गच्छन्ते ॥ १ ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये दशमो वर्गः ॥

[६७]

वनेषु जायुर्मतेषु मित्रो वृणीते श्रुष्टिं राजेवाजुर्मम् ।

क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत् स्वार्थिर्होता हव्यवाद् ॥१॥ ॥२॥

वनेषु । जायुः । मतेषु । मित्रः । वृणीते । श्रुष्टिम् । राजाऽह्य । अजुर्मम् ।

क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् । सुदशाधीः । होता । हव्यवाद् ॥१॥२॥

स्कन्द० वनेषु जायुः वावरूपेण जननशीलोऽस्ति । मतेषु मित्रः मतेष्विति पठ्यते सखी ।
मनुष्याणां मित्रम् । वृणीते सम्भजते । किम् । अजुर्मम् अक्षरान् । न कदाचिद्विद्वत् इत्यर्थः ।
कर्म वृणीते । उपवसे । धुष्टिम् राजेन भुष्टिष्वन्दोऽत्र वृत्तचक्र, अ^१ क्षिप्रानाम् । वृत्तमात्मीये
परकीये वा राजेव । क्षेमः न साधुः क्षेम इति द्वितीयार्थे प्रथमा । क्षेममिव च 'साधुः ।
यो द्वि^२ साधुः न तस्य कुवश्चिदक्षेममस्ति । मद्रः न भद्रः क्रतुरितीयमपि द्वितीयार्थे
एव प्रथमा । विज्ञानमिव च भद्रः पुरुषः । अथवा क्षेमः क्रतुरिति स्वार्थ एव प्रथमा ।
क्षेमकरस्तु क्षेम उच्यते । नकारस्तु^३ पुरस्तात्पचारोऽनुपमार्थीयः साधुरित्येतेन सम्बन्धे ।
साधुरिय क्षेमकरोऽस्ति, विज्ञानमिव भद्र इत्यर्थः । किञ्च भुवत् स्वार्थः स्वाध्यायः कत्या-
चिदोऽस्ति । को भवति । उच्यते । होता च हव्यवाद् च सर्वव्यजमानानाम् ॥ १ ॥

पेङ्कट० काष्ठेषु जायमानः मतेषु सखा वृणीते क्षिप्रकारिणं यजमानम् राजेव अजर मित्रम् ।

क्षेमः^४ इव साधुः, कर्मैव भवनीयः भवति सुकर्मा होता हव्यवाद् ॥ १ ॥ २ ॥

मुद्गल० 'वनेषु' इति द्वैपदं द्वाचर्मम् । अन्वयवतः पञ्चमे तृतीये सूक्तम् । पराहार क्षितिः । विराट्
उच्यते । भद्रिर्देवता ॥

वनेषु जायुः भरुष्येषु जायमानः । मतेषु मनुष्येषु मित्रः सखा सोऽधमतिः^५ धुष्टिम् च
भानु अस्तुते कर्माणि न्याजोतीति भुष्टिर्व्यजमानः । क्षिप्रेण कर्मणामनुष्ठानेऽर्थः^६ । एवमूर्त्तं
यजमानम् वृणीते सम्भजते । अनेन प्रथं इति स्वीकृत्य रक्षणीति भावः । एतान्कः । राजेव अजुर्मम्
अजुर्मं नरादहितं दद्याद् सर्वकार्येषु शक्यमित्यर्थः । एवमूर्त्तं पुरुषं यथा रामा वृणीते उच्यते ।
क्षेमः न रक्षक इव साधुः साधुमिता क्रतुः न क्रतुः कर्मणो कर्ता ॥ इव भद्रः भवनीयः
होता देवानामाह्वाण हव्यवाद् हव्यवादनो नाम देवानामस्ति । एवमूर्त्तोऽस्ति^७ स्वार्थः क्षेम-
कर्मा भुवत् भवतु ॥ १ ॥ २ ॥

१. मतेषु अ. २. नास्ति अ. ३-४. नास्ति अ. ५. न्येयवत् अ. ६. क्षेमोऽस्ति इति
१। अ. ६. कोऽयम् अ. ७. कर्मणो अ. ८. संवृते मूला.

हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान् धाद् गुहां निपीदन् ।

विदन्तीमत्र नरो धियंघा हृदा यत् तृष्टान् मन्त्राँ अशंसन् ॥३॥४॥

हस्ते । दधानः । नृम्णा । विश्वानि । अमे । देवान् । धाद् । गुहां । निपीदन् ।

विदन्ति । ईम् । अत्र । नरः । धियम्घाः । हृदा । यत् । तृष्टान् । मन्त्रान् । अशंसन् ॥३॥४॥

स्कन्द० हस्ते दधानः नृम्णा 'नृम्णा' (निय २, १०) इति धननाम । हविर्दक्षिणानि धनानि विश्वानि । गुहोत्सवं हविष्कस्तस्त्रित्यर्थः । अमे मये देवान् धाद् निदधाति । अद्यमानत्वाद् भयं देवानामुत्पादयतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । उच्यते । एहोऽमुत्पादयन् गुहां गूहं प्रपठन् निपीदन् सविरय गाययैः । निपत्येन गच्छन् । विदन्ति ईम् अत्र नरा ईम् सन्तः एनमित्यस्वार्थे । मनुष्यास्तु विदन्त्येनमत्रान्यवस्थया वर्तमानम् । कीदृशाः^१ । धियंघाः वागकर्मणः^२ प्रज्ञायां^३ वा धारयितारः । यद्धारः प्रज्ञापन्तो वेत्यर्थः । कतमे । उच्यते । इहा यत्^४ च तृष्टान् कृताद् । मनसा सस्कल्पितानित्यर्थः^५ । मन्त्रान् अग्निस्तुतिरूपान् अशंसन् अंसजिरय सामर्थ्याद्धारणायः । अथवा शंसतिः स्तुरत्यर्थे^६ एव । तृष्टान् मन्त्रागिति^७ तृतीयास्थाने द्वितीया । ये हृदयेन सस्कल्पितैः मन्त्रैः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'हस्ते धारयन्' सर्वान्पेव धनानि देवैर्मिक्षितानि मये 'देवान् धाद्' गुहायाम् 'निपीदन् । विदन्ति पुनम्' अत्र देवाः कर्मणो धारारः, हृदयेन यदा^८ कृतात् मन्त्रान् अशंसन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

मुद्रल० विश्वानि सर्वाणि नृम्णा नृम्णानि हविर्दक्षिणानि धनानि हस्ते स्वकीये दाहौ दधानः धारयन् अयमितिः गुहा गुहायाम् अस्तु मये निपीदन् निगूहो वर्तमानः सन् अमे मये देवान् धाद् अस्थापयद् । अग्नौ हविभिः सह पत्राभिते सति सर्वे देवा अमेपुरित्यर्थः । नरा नैतारः धियंघाः कर्मणो धारयितारो देवाः अत्र अस्मिन् काले ईम् एवमग्निम् विदन्ति जानन्ति । यत् यदा इहा हृदयावस्थियथा^९ बुद्ध्या तृष्टान् निर्मितान् अग्निस्तुतिपरान् मन्त्रान् अशंसन् अस्तुवन्, अन्वेषित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अजो न क्षां दाधारं पृथिवीं तस्तम्भु दां मन्त्रेभिः स्तुर्यैः ।

प्रिया पुदानि पृथ्वो नि पाहि विश्वामुरग्रे गुहा गुहं गाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अजः । न । क्षाम् । दाधारं । पृथिवीम् । तस्तम्भं । दाम् । मन्त्रेभिः । स्तुर्यैः ।

प्रिया । पुदानि । पुत्रः । नि । पाहि । विश्वामुः । अग्ने । गुहा । गुहं । गाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

स्कन्द० अजातरयान् अजः प्रजापतिः । स यथा उद्भवतिः क्षाम् पृथिवीम् दाधार धारयति । न च केपलाम्^{१०} । किं तर्हि पृथिवीम् अपि । अन्तरिक्षनामैवद् (त्र. निय २, १) । अन्तरिक्षम् ।

१. 'इयः अ.' २. 'भेषा कु.' ३. यज्ञया मूको ४. नास्ति अ. ५. 'अस्तिप्राप्ते' अ.

६-९. नास्ति अ. ७-७. नास्ति नि^{११} अ. ८-८. देवाः वि^{१२} अ. ९-९. नास्ति नि^{१३}. १०. यथा वि^{१४} अ.

११. इयासि^{१५} मूको. १२. वेत्ता अ.

तस्तम्भं याम् स्तभ्राति प्रतिकल्पार्थं । दिवन्व^१ प्रतिवधाति । केन । उच्यते । मन्त्रेभिः सर्वैः । होतृत्वादिभिः सत्यैर्मन्त्रैः आगारये धर्मं देवता स्तुवन् धर्मावत्प्रतिवधतोन् वीनपि लोकात् प्रपत्तिरिव^२ पास्तवीत्यर्थः । परोऽर्धेचं प्रत्यक्षकृतवाङ्मिह वाक्यम् । इह परत्र च लोकं प्रियाणि पदानि स्थानानि पशु पशुसदस्तस्य मम नि पाहि नियमेन रक्ष । अथवा पशु इति स्तोत्रेण रूपं द्वितीयानुद्भवचान्ताम् । यानि तव प्रियाणि पदानि तानि पश्यतो ज्ञानत भस्मान् रक्षेत्यर्थः । किञ्च विश्वायुः सर्वाच्च । गृहीतास्मदीवहविष्क सन्तिर्यर्थः । गुहा गुहम् वा रक्षोऽसुरपचनार्थं गृह्णात् गुह्वर गच्छ^३ । अस्त्यन्तगृह गच्छेत्यर्थः ॥ ३ ॥

येदुद० सूर्यं इव भूमिम् अन्तरिक्षञ्च^४ पारयति,^५ याम् च तस्तम्भं मन्त्रे सलौ स्वपमान । त त्वम् अभ ! भरमात्क^६ पशो प्रियाणि^७ पदानि निवरा रक्ष । सर्वाङ्गस्त्वम् अतो^८ गुहाया अपि गुहं मद्गत गच्छगच्छति ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुप्रल० अत्र न जज्ञति गच्छतीति अत्र सूर्यं । इव याम् भूमिम् वाधर जवमग्नि प्रकाशकत्वेन^९ पारयति । पृथिवीम् अन्तरिक्षञ्च पारयति । याम् सुकोकम् सलौ अक्षितयार्थं^{१०} मन्त्रेभिः मन्त्रे तस्तम्भं स्तभ्राति । यथाऽप्यो न पश्यति उपर्येव विष्टति तथा करोवीत्यर्थः । हे अतो ! पशुपशु विध सर्पमासुरत्र यस्य स त्वम् पशु पशो प्रिया प्रियाणि पदानि शोभनदृष्टोऽकोवेवानि स्थानानि नि पाहि निवरा पारय । मा चाक्षीरित्यर्थः । तर्हि इत्थं निवसामीति श्वेत्, तत्राद् । गुहा गुहाया अपि गुहम् सर्वा सर्वात्प्रायोम्यस्थानम् वा गच्छ । तत्रैव निवसत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

य ईं चिरेत् गुहा मरन्तमा यः सुसाद धाराभूतस्य ।

रि ये चूतन्त्युता सर्पन्त आदिद् वर्सुनि प्र रंधाचास्मै ॥ ७ ॥ ८ ॥

य । ईम् । चिरेत् । गुहा । मरन्तम् । आ । य । सुसाद । धाराम् । ऋतस्य ।

रि । ये । चूतन्ति । ऋता । सर्पन्त । आत् । इत् । वर्सुनि । प्र । रंधाच्च । अस्मै ॥ ७ ॥ ८ ॥

स्कन्द० य ऋतमग्निम्^{११} चिरेत् ज्ञानाति गुहा मरन्तम् इरिगृहीत्वा गृहं भवन्तम् । य ए ॥ सताद धारादीदति । करोवीत्यर्थः । धाराम् हस्तिलक्षणा वाच्यम् ऋतस्य ऋतस्य ॥ परोक्षसापित्यर्थः । य नि चूतान्ता चूरी द्विसाम्प्रत्यनयो^{१२} । विविध सूत्राभ्यामादि-क्षमात् स्तुतिप्रत्यानव पुंसिभिः । शता ऋत सत्य^{१३} ऋतवन्तम् अग्निम्^{१४} । सपन्त सर्पविरचंति^{१५} (इ निग ३, १४) । स्तुमन्त । नात् इत् उभाप्यतौ पदद्वयौ । वर्सुनि प्र रंधाच सुप्रम्य मेवानि धनानीत्यत्र प्ररूपण मयीति । ददातीत्यर्थः । अस्मै यदुवचनस्य स्थाने इदमेकवचनम् । ऋग् सईभ्यो निर्वृतेभ्य ॥ ७ ॥

येदुद० य ऋतं^{१६} ज्ञानाति गुहायाम्^{१७} भवन्तम् । यत्र आ सताद^{१८} सत्यभूतस्याग्निं मार्गम् । ये च

१ नाक्षि अ २ पतिवत् अ ३ गच्छन् मूला ४ गच्छन्निवध मूको ५ मुष्टित्त्वं वि^१ ।
 ६ नाक्षि रि^१ अ^१ । ७ ७ मुष्टित्त्वं वि^१ ८ अनेन मूको ९ अक्षितयार्थं मूला १० अर्धे च ३
 ११ एत परोक्षस्य एत कु १२ अर्धे मूला १३ १३ गच्छन्निवध मूको १४ १४ रि^१ अ^१
 १५ १५ अर्धे च एत एत रि^१ ।

वि चृतन्ति मार्गस्थितानि^१ तिरोधानानि सत्यानि^२ स्पृशन्तः । अनन्तरमेव अर्यै^३ हस्तस्थानि
वसुनि भग्निः प्र उवाच इति^४ ॥ ७ ॥ ८ ॥

मुद्रल० यः प्रमात् ईम् एनम् युक्तं मन्त्रम् गुहायां सन्त्वमग्निम् चिक्रेव जानाति । यः च
श्रतस्य सत्यस्य धाराम् धारमित्यारमेनमग्निम् आ ससात् आसीदिति । उगास्त हृत्पर्यः । ये
च श्रता कृतानि सत्यानि सन्तः समवयन्तः पुढराः पृथमग्निम् वि चृतन्ति । अग्निमुद्दिश्य
स्तुतिं कुर्वन्तीत्यर्थः । अत इत् स्तुत्यनन्तरमेव अर्यै सर्वस्यै स्तोत्रुगनाय वसुनि धनानि
प्र ववाच प्रकथयति ॥ ७ ॥ ८ ॥

वि यो वीरुत्सु रोधेन्महिल्योत् प्रजा उत प्रसृजन्तः ।

चित्तिरपां दमे विश्वायुः सर्वेषु धीराः संमार्य चक्रुः ॥ ९ ॥ १० ॥

वि । यः । वीरुत्सु^१ । रोधेत् । महिज्वा । उत । प्रज्जाः । उत । प्रसृज्यु । अन्तरिति ।

चित्तिः । अपाम् । दमे । विश्वायुः । सर्वेषु । धीराः । समुमार्य । चक्रुः ॥ ९ ॥ १० ॥

एकान्द० यः भग्निः वीरुत् वीरुषः ओषधयः वासु । वि रोधत्, स्तेरये^१ इकारस्य^२ छान्दसो धकारः ।
विनिधनारोहति । महित्वा स्तेन महिष्वा । उत प्रजाः प्रजायन्त इति प्रजाः । सप्तम्यर्थे चैवा
प्रथमा । प्रजायमानासु । उत प्रसृजु प्रसृजामु । च प्रदेवे आरोहति । उच्यते । अन्तः मध्येऽपि,
न वदितैव केवळम् । वच्छान्दुत्तेतच्छन्दोऽप्याहार्यैः । सा चितिः श्रता^३ अपाम् श्रुतिश्रुणानाम् ।
अथवा 'अपाम्' (निप १, ३) इत्यन्तरितनाम । राहचर्यात् प्रयोऽपि लोकाः अपाब्देनोच्यन्ते ।
प्रयाणामपि लोकानामित्यर्थः । दमे वसुगृहे । साकाह्वरशत्रोतुत्वेन निषीदति 'स्तृषते वैरि'
वास्पशेषः । विश्वायुः सर्वाशः । अर् वीरुत्सु वसुगृहम् । उच्यते । सर्वेषु पुद्गलमेषु । एकवाक्यता-
प्रसिद्ध्यर्थम् यत्तच्छब्दावभाहर्तव्यौ । यद्यौक्तमित्य गृहम् धीराः प्रज्ञावन्तः सम्माय 'सन्त्यक् मित्वा'
चक्रुः कृतवन्तस्तत्र ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यः भग्निः वीरुत् अन्तः साहाय्येन रसम् अक्षयम्, अथ च प्रजाः पुष्पफलादिकृपा
ओषधीषु भक्तः । एक उतानन्दः वाद्गुणः । सोऽयमन्तरिक्षे^४ अपाम् चेतयिता गृहे च सर्वाशः ।
"वमिमं निधीनमानीय" गृहमिषोत्तरवेदि^५ सन्त्यक् मित्वा^६ तत्र चक्रुः इति^७ ॥ ९ ॥ १० ॥

मुद्रल० यः भग्निः वीरुत् ओषधीषु महित्वा यानि महत्त्वानि सन्ति यानि^१ वि रोधत् विष्णादि
विशेषेण विवृणोति नायत्रोपयति । उत अथ च प्रजाः प्रकल्पेनोत्पन्नाः पुष्पफलादिकृपाः
प्रसृजु उतानन्दमित्रीषु मानृष्यानीत्यास्तोषधीषु अन्तः मध्ये विस्मृदितयेव । द्वितीय उतानन्दः
वाद्गुणः । तथा चितिः चेतयिता अपाम् दमे उज्ज्वलां मध्यभूते गृहे विस्वायुः सर्वाशो
योऽतिर्वरुत इति शेषः । समग्निम् धीराः मेधाविनः सम्माय संमानव^२ एजं कृत्वा । स्तुतिभिः

१. 'वीरुपानि वि' अ^१. २-३. युटितम् वि^२. ४ वास्वि वि^३ अ^३. ५ नार्ये सर्वे वि^४ अ^४.
६. नास्ति कु; इति वि वि^५ अ^५. ७. स्ते^६ अ. ८. नास्ति अ. ९. जगत् अ. १०-११. स्तुतवत् एने^७ अ.
१२-१३. नास्ति अ. १४. 'ये च वि'. १५-१६. वमिममनी^८ कु; 'यमन्तलो' वि^८ अ^८ उ लपे; 'मं निरीतम'
वि^९. १७-१८. युटितम् अ; साकलो लपे रि; नास्ति कु. १९. नास्ति कु. २०. अथ धरनाच प्रकथयति मे^९.
२१. साकायर्न मूको.

सुवृत्त्यर्थः । चक्रुः कर्माणि कुर्वन्ति । उच्यन्ते । उच्यन्ते ॥ यथा सद्यं गृहं प्रथमतः संपूज्य पश्चात्
कर्माण्याचरन्ति उच्यन्ते ॥ १ ॥ १० ॥

इति प्रथमाहके पञ्चमाध्याये एकादशो वसः ॥

[६८]

श्रीगन्तुर्ष स्याद् दिवं सुर्य्युः स्यात्सुर्य्यर्थमन्तुर्ष व्युत्पत्तौ ।

परि यदेषामेको विश्वेषां भुवद् देवो देवानां महित्वा ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीगन् । उप । स्यात् । दिवंम् । सुर्य्युः । स्यात्सुः । चर्य्यम् । अन्तुर्ष । वि । ऊर्णात् ।

परि । पत् । एषाम् । एकोः । विश्वेषाम् । भुवत् । देवः । देवानाम् । महित्वा ॥ १ ॥ २ ॥

स्कन्द० 'श्रीगन् धीम् पार्के' अन्यत्र । इह सामर्थ्यादाहार्थः । वारुण्योऽग्निः सृष्टौपप्रिभनस्योर्षु वदन्
उप स्यात् दिवम् दिवमुपतिष्ठति । दिवं स्युज्जोत्पत्तः । सुर्य्युः सुर्य्यतोऽतिक्रमेण इवं शिप्रनाम
(उ. निष २, १५) । शिप्रनामी । क्रिष्ण स्यात्सुः स्यात् चर्य्यम् गन्तु च । स्वावरं गृहं
वैत्यर्थः । अन्तुर्ष रात्रिनामैतत् (उ. निष १, ७) । रात्रीश्च । वि ऊर्णात् प्रकाशपति । इत्यं
स्वावरं गृहमन्व्य प्रकाशपरपतिः, रात्रीश्च तमोरूपास्त्वरीः स्वेन उपोतिषा प्रकाशरूपाः
करोतीत्यर्थः । अथवा अन्तुर्षति सप्तम्यर्थे द्वितीया । स्वावरं गृहं रात्रिषु प्रकाशपतीत्यर्थः ।
कीरताः । उच्यन्ते । परि यद् परीर्युपसर्गभुक्तेर्वैत्यव्ययवाधात् । यदिति म्यत्ययेन
भुवत्सकटा । इतिर्व्ययवादिना 'परिमहोता यः' एकः एषाम् विश्वेषाम् भुवत् भवति देवः देवानां महित्वा
स्वेन माहात्म्येन । अथवा परीत्ययं भुवदित्येतेनैव सम्बध्यते । परिपूर्वात् भवतिः परिभवे ।
एषामित्यादिषु तु द्वितीयांशं पठेत् । परिगृह्णाति य एवानिति ॥ १ ॥

षेकूट० इतिर्विभिन्नध्वन् उपतिष्ठति सुलोके इतिपः सर्वा । स्वावरं गृहं च वेजसा तमसः
प्रकाशपति रात्रीश्च । परिभवति परा सर्वान् इमान् देवान् एक एव महत्येन ॥ १ ॥ २ ॥

मुद्रल० 'श्रीगन्' इति द्वैपदं दस्यै चतुर्थं सूक्तम् । अथ्ययतः पञ्चमम् । परात्तर उपि । विद
उच्यः । अग्निर्देवता ॥

सुर्य्युः इतिर्षां सर्वां पारयित्वा एवःप्रवृत्तिना अथ्ययत्येव सोममिव सैः इतिर्षां श्रीगन्
मिधमन् दिवम् उपरवान् उपतिष्ठति, ग्रामोतीत्यर्थः । स्यात्सुः स्वावरम् चर्य्यम् गृहं चतुभवात्मकं
अगद् अन्तुर्ष सर्वां रात्रीश्च वि ऊर्णात् स्वतेजसा विश्वेषाम्पद्पति । इतिर्वहनें कुर्वत् सर्वमनि
अगद् स्वभासा प्रकाशपति स्मेति भावः । विश्वेषाम् देवानाम् दानादिषुजपुजानामिन्द्रादीनां
मध्ये देवः श्रोतमानः एकः एषाम्पतिः एषाम् पूर्वोक्तानां स्वावरादीनाम् महित्वा महाशक्ति
माहात्म्यानि यद् यस्मात् परि मुवन् परिभवति पतिषो म्याप्य पठेत् । परिपूर्वा
भवति परिमहायः ॥ १ ॥ २ ॥

१-१. महित्वा ॥ २-२. 'श्रीगन् सूक्ते' ३. यदिति सूक्ते ४. 'गन्' कुः 'ऊर्णात् च'
५. '५-३' वि' 'अ' क लोपः इतिर्विभवत् वि' च' ६. 'अति कु' ७. अथ्ययति' च' ८. '५' परिगृह्णाति वि' च'.

आदित् ते विश्वे ऋतं जुपन्त शुष्काद् यद् देव जीवो जनिष्ठाः ।
भजन्त विश्वे देवत्वं नाम ऋतं सर्पन्तो अमृतमेवैः ॥ ३ ॥ ४ ॥

आत् । इत् । ते । विश्वे । ऋतम् । जुपन्त । शुष्कात् । यद् । देव । जीवः । जनिष्ठाः ।
भजन्त । विश्वे । देवत्वम् । नाम । ऋतम् । सर्पन्तः । अमृतम् । एवैः ॥ ३ ॥ ४ ॥

स्कन्द० आत् इत् इति पत्रपूरणै, भविष्यत्पुराणै, भविष्यत्पुराणैर्विधिः । अपि च ते तव विश्वे सर्वे मनुष्याः
देवा वा मनुम् इतिरयनादिकर्म प्रज्ञां वा जुपन्त सेवन्ते । योऽहं कीदृशः । उच्यते ।
शुष्कात् अपि काशात् यद् यः हे देव ! जन्तः जनिष्ठाः जायते । सर्वत्र हि कारणधर्मात्तुषिधाधि
कार्यम् । एवं तु निर्जीवात्पि काशात् स्वमाहारम्येन जीव एव जायत इत्यर्थः । किञ्च गतन्त
विश्वे बहवो मनुष्याः । किम् । उच्यते । यदेतत् देवत्वम् नाम प्रस्थातम् । बहवो मनुष्याः
देवत्वं प्राप्ता इत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । उच्यते । ऋतम् सर्पन्तः सत्यं सर्वगतं वा स्तुवन्तः ।
अमृतम् एवैः ईर्ष्याद्वेषादप्यादिकामैर्युक्ताः ॥ २ ॥

धेहूट० भजन्तरेव तुभ्यं सर्वे कर्म भजन्त । शुष्कात् काशात् यदा 'जातस्त्वम् जीवः' तदा
सर्वे च तं कर्मणा कामानां नामकम् देवत्वम् च अभजन्त ऋतम् सत्यम् अमृतम् च त्वां
गमनैः स्तुवन्तः ॥ ३ ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे देव ! द्योतमानाग्ने ! जीवः जीवन् प्रवृत्तन् शुभ्रान् नीरसात् सरणिरूपात् काशात् यद्
यदा जनिष्ठाः प्रादुर्भवसि मन्वशेनोत्पससि । आत् इत् भजन्तरेव विश्वे सर्वे यजमानाः ते तुभ्यम् ऋतम्
कर्म जुपन्त सेवन्ते मनुषिष्ठन्ति । तथा मनुष्याय च विश्वे ते सर्वे नाम नामकम् ऋतम्
भविष्यत् देवत्वात् देवतात्मन् भजन्त भजन्ते प्राप्नुवन्ति । किं कुर्वन्तः । अमृतम्, भजन्त
त्वान् एवैः गन्तुभिः शोभिः सन्तः समवयन्तः प्राप्नुवन्तः इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रुतस्य प्रेषां श्रुतस्य धीतिर्विधायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः ।
यस्तुभ्यं दाशाद् यो वा ते शिञ्जात् तस्मै चिकित्वान् रुयि दयस्व ॥५॥६॥

श्रुतस्य । प्रेषाः । श्रुतस्यं । धीतिः । विश्वआयुः । विश्वे । अपांसि । चक्रुः ।
पः । तुभ्यम् । दाशात् । यः । वा । ते । शिञ्जात् । तस्मै । चिकित्वान् । रुयिम् । दयस्व ॥५॥६॥

स्कन्द० ऋतस्य सत्यस्य सर्वगतस्य वा भवतः प्रेषाः प्राप्नुकाः सीनिकाप्रचै प्रेषाः । यान्तः
केचन प्रेषाः ते होतृवाग् सर्वे तवेत्यर्थः । श्रुतस्य धीतिः कर्म वा प्रज्ञा वा स्तुतिर्वा
धीतिरुच्यते साम्प्रतस्य तवैव । कीदृशस्य । उच्यते । विश्वायुः पञ्चार्थे प्रथमैषा । विधायुषः
सर्वाश्च । विश्वे अपांसि चक्रुः । पृथ्वात्मजप्रसिद्धयं यत्पृथ्वीरभ्याद्वेत्तौ । यान्परि सर्वे
मनुष्याः प्रागादिकर्मानि कुर्वन्ति तान्परि तवैव । ईदृशात् यः तुभ्यम् दाशात् इतिदेवादि यः

१-१. 'तवकीदृशः वि' अ. २. 'तवकीदृशः कु. ३. 'ते वि' अ. ४. 'सर्वगतं वि' अ. ५. 'यं
यजमानाः वि'. ५. 'सर्वे' मू. ६. 'ईश' अ.

वा ते विधात् दानकर्माऽयं सन्नतस्य चार्थे द्रष्टव्यः । तस्मै चिकित्सात् जानन् भक्त्या
रविम् दयस्व धनं देहि ॥ ३ ॥

पेङ्कट० अत्रेव 'होता गह्वर' (सि ५, ७, १, १-१२) इत्यादिकाः प्रेषाः^१ । श्रवस्य पत्रं
स^२ सर्वहविष्कः^३ । विद्वे च तस्मै कर्मानि कुर्वन्ति । यः तुभ्यम् प्रयच्छति यो वा तु
सामानं निषच्छति^४ । तस्मै जानन् धनं देहि^५ ॥ ५ ॥ ६ ॥

मुद्रल० भक्तस्य गवस्य देवभक्तं प्राप्तस्य यदा^६ सत्यभूतस्याग्रे प्रेषाः प्रह्वेण इत्यादि
स्तुतयः कियन्ते । धीतिः धीयते सोमः पीयतेऽस्मिन्निति "धीतिर्पाग । सोऽपि श्रवस्य
यजन्तैस्तं प्राप्तस्याग्रेरेव कियते" । अन्नः सोऽग्निः विद्यायुः विद्वं सर्वम् जगुरन्नं
पथाविधो भवति । अपि चास्मै विद्वे सर्वं यजमानाः अपासि वक्ष्यंमासादीनि कर्मा
कतुः कुर्वन्ति । हे अग्ने ! तुभ्यम् यः दादात् चक्षुरोऽवासाद्दीनि हवींनि ददाति । यः
अन्धोऽपि यो यजमानः ते विधात् स्वदीयं कर्म कर्तुं शक्नो भूयासम् इति इच्छति । इत्य
विधाय तस्मै यजमानाय चिकित्सात् चक्षुःमनुष्यं जानन्नैव रविम् दयस्व धनं देहि ॥ ५ ॥ ६ ॥

होता निषन्नो मनोरपत्ये स चिन्वासां पती रयीणाम् ।

इच्छन्त रेतो मिथस्तनुपु सं जानत स्वैर्दक्षैर्मूराः ॥७॥८॥

होता । निषन्नः । मनोः । अपत्ये । सः । चिन् । पु । असात् । पतिः । रयीणाम् ।
इच्छन्त । रेतः । मिथः । तनुपु । सम् । जानत । स्वैः । दक्षैः । मूराः ॥ ७ ॥ ८ ॥

स्कान्द० 'स चिन्वासात्' इति लघ्वद्वाच्यन्तोऽप्याहार्यः । योऽग्निः होता निषत्तः निषत्ताः निषीर
वा । मनोः अपत्ये जात्येभ्यमेकदचनम् । मनोरपत्यभूवायां जाती । मनुष्येतिवर्षः । सः विद्व
इति पदपूर्णा । आत्मानं हविर्लक्षणानाम् पतिः स्वामी रयीणाम् । कस्य स्वभूषणानाम् । इच्छते
इच्छन्त रेतः एकत्रावृत्ताप्रसिद्ध्यर्थं यच्छच्छदावप्याहसंती । ये इच्छन्ति रेतः मिथः सहभूषण
अपि । न कैवहाया ण्व । तनुपु आत्मनिषेपु धरिरेषु । स्वशरीरं वा रेतः । इच्छन्त वा
लक्षारणकौरसप्रवेष्ठा" प्रतिपाद्यते । ये अग्निपरिचर्येवा^१ समुद्रिता अपि सन्तः स्वशरीरैः
कारनिधनौरसौ^२ प्रणामिच्छन्ति तेषां स्वभूषणानां हविषां नात्येवामित्यर्थः । ये वा सम् ज्ञान
सम्प्राप्त्यन्त्यपिस्मिन् स्तैः दक्षैः दक्षशब्दः— 'यिनि दक्षाय मुनयन्वम्' (ऋ २, २१, ६) 'धैवतै
दक्षम्' (ऋ १०, ३१, २) इत्यादियु मनस्वाप्तानि च प्रसिद्धः । इह तु सोऽपमित्यामित्ये
ग्यात् उरसममे ज्ञाने वर्तते । आत्मोपनिषःप्रथमैरात्मप्रथमैर्वा^३ ज्ञानैरित्यर्थः । मूराः अनुपु
विदिकप्रदानन्तः ॥ ४ ॥

पेङ्कट० होता निषत्तः^४ मनुष्येण । सः सत्तु आसाम् रयीणाम् स्वामी । तस्मिन्नेतस्मिन् अन्त स्थिते
मिथः संघर्षात् स्तेषु अगवरेषु पुत्रम् ऐच्छन् समजानत तैरे^५ स्वैः इन्द्रियैः अनूया^६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

१. प्रेषाः वि^१ कर्षं अ^२. २. नास्ति ल कु. ३. सर्वत्रत्य वि^३ अ^४. ४. 'ति रो वा वि^४ कर्षं
५. पति ल कु. ६. श्रवस्य मूको. ७-८. नास्ति मूको. ८. गति^८ अ. ९. ११५^९ अ. १०. 'अत्ये
रे' अ. ११. 'पर्वण कु. १२. 'तिरेनः' अ. १३. आत्मीयैः अ^{१३} अ. १४. 'तिरेनः वि^{१४}
१५. 'पेतेनो वि^{१५} अ^{१५}, 'पेतेनो वि^{१५}. १६. अमृतः वि^{१६} अ^{१६}.

मुद्गल० हे भग्ने! त्वम् मनोः अन्तये यजमानस्यापां प्रजायाम् होता देवानामाह्वाता सन् निवतः
निपण्णः । सः चित्तं नु स पृथ त्वम् आसताम् प्रजायाम् रयीणाम् गवादीनां धनानामपि पतिः
स्वामी । अतस्ताः प्रजाः तनुषु आत्मोद्येषु धरीरेषु मिथः संसृष्टमेकीमृतं पुत्ररूपेण परिणतम्
रेतः वीर्यम् इच्छन्त येच्छन् । त्वदनुग्रहात् पुत्रमलमन्तेति यावत् । अन्धपुत्राश्च ताः प्रजाः
भ्रूराः भ्रूडाः सत्यः स्वैः स्वकीयैः दैवैः समर्थैः पुत्रैः सह समं जानत सम्पन्नवर्णव्यन्ति ।
चिरकालं जीवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

पितुर्न पुत्राः कर्तुं जुषन्तु श्रोषन् ये अस्य शार्सं तुरासः ।

वि रायं और्गोत् दुरः पुरुक्षुः पिपेक्ष नाकं स्तुभिर्दमूनाः ॥९॥१०॥

पितुः । न । पुत्राः । कर्तुम् । जुषन्तु । श्रोषन् । ये । अस्य । शार्सम् । तुरासः ।

वि । रायः । और्गोत् । दुरः । पुरुक्षुः । पिपेक्ष । नाकम् । स्तुभिः । दमूनाः ॥ ९ ॥ १० ॥

स्कन्द० यथा पितुः पुत्राः, एकमग्नेः ऋतुम् प्रजायाम् जुषन्त सेवन्ते । अग्नेः स्वभूतं प्रजां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।
श्रोषन् भृशवन्ति ये अयं अग्नेः शासन् शासवन् । येऽस्तानुवासेने वर्तन्त इत्यर्थः । दुरासः स्वर्गिताः ।
सादरा इत्यर्थः । अथवा तुरासः इति द्युर्लभिसार्सल' रूपम् । अग्निप्रसादादेव शत्रूणां द्विंशत्वार
इत्यर्थः । किञ्च' वि रायः और्गोत् दुरः धवस्य च याति इतराणि । दैर्भेन प्राप्यते
तानि तेषां स्यौर्गोत् निविधं प्रकाशयति उवाचयति' । धनं ददातीत्यर्थः । पुरुक्षुः
धृशम्योऽप्र कीर्तिवचनः । 'हृषि ध्रुमन्त' (श्र २, १, ५) इति यथा । बहुकीर्तिरग्निः । किञ्च
पिपेक्ष पिता भवत्ये पतिवः । इह तु सामर्थ्यात् रूपवत्करणे दृश्यः । रूपवती चकार
नाकम् दिवन् स्तुभिः शक्तिः दमूनाः शम्भुः । उपनामात्मक इत्यर्थः । धर्मभूतत्वात्
सर्वस्य, धर्मस्य चाग्निभूतत्वादिदमुप्यते - पिपेक्ष' नाकम् इति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'पितुः नां पुत्राः' कर्म अजुषन्त । अधीरन्' ये अस्य शासवन् वेदे त्वरमाणाः । सोऽयम् धनस्य'
द्वाराणि विदुषोति यत्रमानेभ्यः बहुसम्पदः । आशेषयति दिवन् आच्छादकैर्दिविभिः दम-
मना इति । यादिकस्याग्नेः स्तुतिः ॥ ९ ॥ १० ॥

मुद्गल० अयं अग्नेः शासन् शासवन् तुरासः स्वर्माणाः सन्तः ये यजमाणाः शोभन् भृशवन्ति
ते सर्वे तेनानुशिष्टम् ऋतुम् कर्म जुषन्त सेवन्ते । राय दृष्टव्यः । पितुः नः पुत्राः यथा पुत्राः
पुत्र बहुलं प्रायकाः तनवाः पितुराशां कुर्वन्ति पश्यन् । पुरस्युः 'ध्रु' (निघ २, ७) इति अत्रनाम ।
बद्धवः । सोऽग्निरेपां यजमानानाम् दुरः द्वाराणि यज्ञस्य द्वारात्मकानि सत्यः धनानि वि और्गोत्
विदुषोति प्रकाशयति, वृदातीति यावत् । अग्नि च दमूनाः दमे यज्ञशृङ्गे मनो यस्य सोऽग्निः
नाकम् शुभोक्तम् स्तुभिः नक्षत्रैः पिपेक्ष भवत्यवीचकार । यज्ञवैश्वानरसकरोदित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वादशो वर्गः ॥

[६९]

शुक्रः शुशुक्वो उपो न जारः पुत्रा सुमीची द्विवो न ज्योतिः ।

परि प्रजातः क्रत्वा बभूव भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् ॥१॥२॥

शुक्र । शुशुक्वान् । उप । न । जार । पुत्रा । सुमीची इति सुमूर्द्धची । द्विव । न । ज्योतिः ।
परि । प्रजात । क्रत्वा । बभूव । भुवो । देवानाम् । पिता । पुत्र । सन् ॥ १ ॥ २ ॥

सकम्० शुक्र शुक्रवर्णाऽग्नि^१ शुशुक्वान् दीप्तश्च उपं न जार उप इति पद्यर्थे प्रथमा ।
उपस इव जरयिता आदित्य । पत्रा पुरयति च समीची समते । इभे क्षपीत्यर्थे । क ।
तामर्थात् चावापृथिन्यौ । केन । सामर्थ्यात् ज्योतिषा । कथमित् । दिव न ज्योति दिव
इव सम्बन्धि ज्योतिरादित्याख्यम्^२ । आदित्य इवेत्यर्थे । परोऽर्थे प्रारम्भकृतत्वात् भिन्न
वाच्यम् । प्रजात जातमान एव सन् स्वम् जया कर्मणा हविर्मयनादिना प्रथमा वा^३ वा
पभूव परिपूर्वो भवति परिभवे । परिगुह्यति सर्वम् । भुव भवति च देवानाम् दीप्तते
स्तुरपर्यन्तात् स्तोत्रोऽत्र देवा उपच्यन्ते । स्तोत्रेण यजमानानाम् पिता पितृस्थानीय पाहायिता
वा पुत्र सन् । अग्निर्हि^४ यजमानैर्जन्वते, अत एवमुच्यते—पुत्र सन् इति ॥ १ ॥

षेकुट० शुक्रवर्णं क्षोचनशील^५ उपस इव जरयिता आदित्य । पुरयिता चावापृथिवी इति भवन्
इव ज्योतिः^६ । प्रजात एव कर्मणा सर्वम् परि वभूव । भुव देवानाम् कर्मत पिता पुत्र इति
सन् ॥ १ ॥ २ ॥

सुह्रल० 'शुक्र' इति द्वैपद दशरथम् अध्ययनत पद्यर्थे पद्यम सूक्तम् । 'परातर नपि । विराट्
छन्द । अग्निर्वैवता ॥

शुक्र शुक्रवर्णाऽग्नि इव न जार उपसो जरयिता सूर्य इव शुशुक्वान् क्षोचयिता
सर्वस्य प्रकटायिता भवति । तथा समीची समते चावापृथिन्यौ दिव ॥ ज्योतिः^७ शोक्मानस्य
सूर्यस्य ज्योतिरिव पत्रा स्वतेजसा पुरयिता । हे अग्ने^८ मवस्त्वम् प्रजात प्रादुर्भूत सन्
मत्ता कर्मणा यजमानेण सर्वं जगत् परि बभूव परितो व्यासोषि^९ । देवानाम् कृतिवगम् पुत्र
सन् पिता भुव शरयिता भवति ॥ १ ॥ २ ॥

वेधा अर्दतो अग्निर्जानन्वर्ध्न गोनां स्वायां पितृनाम् ।

जने न श्रेवे आहर्षः सन् मध्ये निर्यत्तो रण्यो दुरोणे ॥ ३ ॥ ४ ॥

वेधा । अर्दत । अग्नि । जिज्ञानन् । ऊर्ध्व । न । गोनाम् । स्वायां । पितृनाम् ।

जने । न । श्रेवे । आहर्ष्ये । सन् । मध्ये । निर्यत्त । रण्ये । दुरोणे ॥ ३ ॥ ४ ॥

१ सुक्र^१ इ. २ चाग्नि च ३ पितृस्य च ४ क्षोच-व्य वि^५ अ. ५ पुरितन् वि^६
१. नारिय मे. २. चाग्नि मध्ये. ३. पालेति मे^७

स्कन्द० वेधाः मेधावी अतः एव हर्षमोहनयोः । अमृतः अग्निः विजानन् । किन् । सामध्य
 भक्त्या यजमानानाम् । ऊषः न गोनाम् यथा यवाम् अनन्वमृतमूधः पयमादिना स्वादुतामवा
 करोति तद्वत् पाकेन स्वाद्य स्वादुताम् । ऋतोतीति वावयोपः । कसः । पिदनाम् भद्रा
 हविर्लक्षणानां सर्वेषां वा । किञ्च जने न देवः जनयितृत्वात् जनः पिताऽग्निप्रेतः । प्रथम
 चेया सप्तमी । विधेय सुशकरोऽग्निः सर्वयजमानानाम् आहूयः सन् हृ कौटिल्ये
 चक्षुरवाग्व्यवहारानां कुटिलस्सन्^१ । किञ्च मध्ये निपत. वेद्या मध्ये निषण्ण. एषः रमणीयोऽग्नि
 दुरोगे यज्ञगृहे । अथवा जनशान्तो ज्येष्ठवन । स्वार्थ एव सप्तमी । दुरोगे इत्येव
 सप्तम्यन्तलेदमुपमानम् । यथा लोके सुखाः उद्वृत्तवृत्तस्सन् वेद्या मध्ये निषण्ण रमणीयोऽग्नि
 गृहेऽग्नि सुख इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० विधाता अत्यन्त अग्निः विजानन् गवाम् ऊष इव पयसा भक्षानि पचन् स्वाधुक्ता
 भवति । साधे इव सुशकरो मित्रम् आह्वानन्तः सन् मध्ये निषण्णः रमयिता गृहे ॥ ३ ॥ ४ ॥

मुद्गल० वेधाः मेधावी अतः वर्धरहितः विजानन् कर्तव्याकर्तव्यविभागम् अग्निः योनाम् गवाम् ऊष
 न गोसम्बन्धि पयसा आध्रयन्ते स्थानमिव पितृणाम् अन्धान् एवाप स्वादिषा^२ रसयिता
 यथा गौरूधः पयप्रदानेन लघोण्यन्नानि स्वाह्वनि करोति, तद्वदग्निरपि सप्यक् पाकेन
 सर्वाण्यन्नानि स्वाह्वनि करोतीत्यर्थः । अथै वैवस्वतोऽग्निः जने न देवा जनपदे लोकसुखकर
 इव इव मने यज्ञेऽग्ने मध्ये आहूयः आह्वानन्तः सन् दुरोगे यज्ञगृहे निपत. निषण्ण
 एष. रमयिता भवति ॥ ३ ॥ ४ ॥

पुत्रो न जातो रण्वो दुंसोमे वृज्वी न प्रीतो विश्वो वि तारीद् ।
 विशो यदह्ने नृभिः सनीळ्वा अग्निर्देवत्वा विशान्यशपाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुत्रः । न । जातः । रण्वः । दुंसोमे । वृज्वी । न । प्रीतः । विशः । वि । तारीद् ।
 विशः । यद् । अह्ने । नृभिः । सनीळ्वः । अग्निः । देवत्वा । विशानि । अशपाः ॥५॥६॥

स्कन्द० पुनः न^३ यथा पुत्रो जातः तद्वत् रण्वः रमणीय. प्रीतिकोऽग्निः. दुरोगे यज्ञगृहे^४ ।
 किञ्च वृज्वी न यथा सर्वशमाशवा^५ सहस्रमलयद्वारेण वर्षेयसि तद्वत् प्रीत. सप्तमिः विशः लोपुन्
 यदुद्ग मनुष्यान् वि तारीत्^६ विपूर्वस्तरतिः सर्वत्र वृत्त्यर्थे । विशिष्य वर्षेयति । किञ्च
 विशः देवविशः । देवास्तिवर्थः । यद् यः यदा वा अह्ने आह्वयति । नृभिः^७ मनुष्यैः. अतिव-
 गाव्यैः तनीळः समानं वीळ स्थानं वासं देवविशं ततः सनीळाः । एकस्वर्गाण्यस्यानाः ।
 यच्छन्दःशुक्लच्छन्दोऽप्याहर्तव्यः । स तदा वा अग्निः देवत्वा विशानि स्वार्थिकोऽप्य भावप्रत्ययो

१. गणतमय सूक्ते. २. तु. पृष्ठे ४६२ ति. ३-३. नास्ति अ. † क्षता कः ह्यो वि.
 ४. अथदभक्त्या जनन् वि^१ अ. ५. पयन् लः विद्यमान वि^२ ऊषः निम्नवन वि. ६. एतद् ऊषे
 ७. एवाया सूक्ते. ८. नास्ति अ. ति. ९. दे वा अ, दे व ति. १०. एवायः सूक्ते. ११. न ता^३ ति.
 १२. अथयतिः शृभिः वि.

वृष्टय, चातुर्वण्य चातुराश्रम्यम् इति यथा । देवान् सर्वानस्यदर्थम् अदा व्यत्ययेनाय मध्यम । अदयात् स्वाप्नुवादिस्वाप्तासाहे ॥ ३ ॥

घेङ्कट० पुत्र इव पात रमयित्वा गृह वर्तमान, अथ इव सुहित मनुष्यान् तारयति । १ यदाह यशार्थं देहे समावस्थानान् ऋत्विजो मनुष्यान् आह्वयामि, उदानीम्, अग्नि स्वयमेव इन्द्रत्व इन्द्रपात्र देवतान्तरसत्त्वऽऽप्राप्नोति ॥ ५ ॥ ६ ॥

मुत्रल० पुत्र न पुत्र इव पात प्रादुर्भूयोऽग्निं बुरोण गृहे रण्य रययित्वा भवति । नागौ न अथ इय प्रीत इपयुक्त सश् विश्व सद्यप्रामे वर्तमाना स्रुमुजा प्रजा वि तारोत् वितेषेण तरति अतिप्रमत्ति । अग्नि च वृत्ति ऋत्विजोऽग्नेर्मनुष्यै सहिषोऽहम् सनीळा समानिवाह स्थाना विरा प्रवमप यत् यदा अहे आह्वयामि, उदानीमयम् अग्नि विश्वानि सर्वाणि देवाना दशरयानि भया अयनुते प्राप्नोति । स्वयमेव दशरूपो भवतीत्यर्थ ॥ ५ ॥ १ ॥

नर्किष्ट एता मृता मिनन्ति चृम्यो यदेभ्यः श्रुष्टिं चकथं ।

तद् तु ते दंसो यदहन्तसमानैर्नुभिर्यद् युक्तो विरे रपांसि ॥ ७ ॥ ८ ॥

नर्कि । ते । एता । मृता । मिनन्ति । चृम्यं । यद् । एभ्यः । श्रुष्टिम् । चकथं ।
तद् । तु । ते । दंस । यत् । अहन् । समानैः । चृम्यैः । यद् । युक्त । विरे । रपांसि ॥ ७ ॥ ८ ॥

स्कन्द० नर्कि इति निपाठ प्रतिषेधेन समानार्थे । न कश्चित् त तव एता मृता एतानि दहनप्रयत्नादीनि कर्माणि मिनन्ति मीज् हिंसायाम् इत्यस्यैतद्रूपम् । हिंसामि हिंसित्वा रात्रमुपवर्तीत्यर्थे । न च 'कथञ्चानि दहनादीनि' । किन्तु चृम्यं यद् एभ्यं यद् एभ्यं स्तोत्रम्यं यद् एभ्यं च मनुष्यम्यं मुष्टिम् अपठितमपि मुखनामैवद् वृष्टयम् । मुष्टय चर्धं कराणि । चर्धपि न कश्चिद्विस्तृत एषोति । एतमतिप्रयत्नवदवेककर्मयुक्तत्वापि तद् तु ते दंस तद् च तव कर्म । अत्यन्तमहृष्टमिदमर्थं । यद् कथमम् । उच्यते । यत् अहन् हिंसितवान् । किम् । सामर्थ्यात् तम । वा दशासि वा । समाने वृत्ति यद् युक्तं यद् समानैरतमनो योग्यं ऋत्विजाभ्यै मनुष्यैर्गुणं पापकण्डूरिण निरे वैतरण्यर्णित्यर्थेस्त रूपम् । यमवति । नाशयतीत्यर्थं । एताव एते विरेमिति वाक्यामनी (वा ४ ११) । पापानि यजमानानाम् ॥ ४ ॥

घेङ्कट० न वैधन तव एतानि कर्माणि हिंसन्ति । यस्मात् त्वं नेनुभ्य मनुष्यस्य भाष्ट्रं १ याति कोपि' सन्धिधान कोपि । तद् तव कर्म, यत् समाने मनुष्यैः युक्तं तद् तपां पापानि हसि यत् च जानासि तानि इति । एकमर्थं यदा समानं, तैनिवृत्तं इति ॥ ७ ॥ ८ ॥

मुत्रल० इ भानं त तत्र सम्भ्रवीति एता यदा एतानि यदापि परिदयमानानि दशरूपमाना दीनि कर्माणि नर्कि मिनन्ति दशरूपया वाचका न हिंसन्ति । यत् यस्मात् तव एभ्यं

१ "यदि इति वि' लये २ २ नासि वि' लये । "एभ्यं कि' लये अ लये, "एता (१) वि' लये" । १ १ १ वि' लये । १ १ १ नासि वि' लये ३ ३ "देवतागानि अ ति च वि व अ ति ५ ५ भयानि वि' लये ॥ नासि वि' लये अ लये च यद् युक्ता ८ दश वि' लये ९ १ १ वि' लये १० २ ३ वि' लये; "इत्ये वि' लये; "अ य वि' लये. ११ नासि यु

कर्मसु वर्तमानेष्वः नृभ्यः यज्ञस्य नेतृभ्यो यजमानेभ्यः भुष्टिप् शु भाशु भद्रनुते व्याप्तोती
 भुष्टिर्पञ्चकलरूपं मुसलम् । तद् चर्क्यं कृतवानसि । सति हि तव प्रजानां वाचके एतन्नोपपद्यते
 भतोऽयगमदते तव प्रजानां हिंसका न सन्तीति । हे अग्ने! ते स्वदीपम् तत् ॥ दंसः तत्
 कर्म यद् यदि राक्षसादिः^१ अहन् इन्ति विनाशयति उदानीम् समानैः सप्तगणरूपे
 सरसैः नृभिः नेतृभिरेरुद्धिः युक्तः स्वम् रपासि वाष्पकानि राक्षसादीनि यद् यस्मान्
 विवेः गमयसि पलायनं प्रापयसि, तस्मात् तव प्रजानि न^२ हिंसन्तीति योग्यम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

उपो न जारो विभावोसः संज्ञातरूपश्चिकेतदस्मै ।

तमना वहन्तो दुरो ष्युष्वन् नर्वन्त विश्वे स्वर्शुर्दशीकि ॥ ९ ॥ १० ॥

उपः । न । जारः । विभावोऽर्वा । उसः । संज्ञातरूपः । चिकेतत् । अस्मै ।

तमना । वहन्तः । दुरः । वि । ष्युष्वन् । नर्वन्त । विश्वे । स्वर्ः । दशीकि ॥ ९ ॥ १० ॥

स्कन्द० उपः न^१ जार^२ उपस इव अरयिता आदित्यः विभावा दीप्तिमानग्निः । उसः 'उसा' (निघ २,
 ११) इति गोनाम । उसादस्वादिराज्जी प्रयुक्तम्^३ । ष्युष्वन्तस्योत्पत्त्यर्थः । संज्ञातरः प्रकृतात्-
 रूपश्च । चिकेतत् अस्मै कित्त ज्ञाने । अत्ययेन चेद् बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । अस्मै
 इत्यपि^४ द्विवीचार्थं चतुर्थी । तादृशं चतुर्थीभ्रुतेनो स्तुति इवीपि वा कर्तुमिति वाच्यत्वेन ।
 एकवाक्यवापसिदुष्पर्ये यत्तज्जन्दावध्याहर्तव्यौ । ये ज्ञानभ्येतमग्निम् अस्य वाऽग्नेरर्थाय इति
 इवीपि वा कर्तुं ते तमना आत्मना वहन्तः अग्निं प्रति स्तुतिं इवीपि वा प्रापयन्तः । दुरः
 द्वाराणि । कस्य । धनस्य । कुत्र एतत् । 'वि राय औषोत् दुरः' (अ १, १६, १०) इति
 मन्त्रान्तरे दुरोनात् । नि ऋणन् विविधे गच्छन्ति^५ प्राप्नुवन्ति । धने लभन्त इत्यर्थः । किञ्च
 नयन्ता स्तुवन्त्यग्निम् विद्वे सर्वे मनुष्याः स्वः सर्वस्मिद्^६ रक्षकं वृत्तमीये वेधादी स्थाने ।
 अथवा दशीकेशन्दोऽत्र द्रष्टुमित्यस्यार्थः । सर्वमग्निप्रकाशितं द्रष्टुम् । शुभ्राम वा स्वःशब्दः ।
 दिवं द्रष्टुम् । स्वो प्राप्नुमित्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० उपसः इव अरयिता आदित्यः दीप्तिमान् उत्सरेण्वीकः युक्त्येव संज्ञातरः सन्^७ ज्ञानाति-
 कम् । स्वप्नेद^८ अस्मै इतिः वहन्तः अह्नुदयान्तं द्वापयि विश्वेष्वग्निः । सर्वेऽह्नुदयार्थिनः
 अग्निन् सर्वैश्च वर्धनीये^९ संश्लिष्टा भवन्तीति^{१०} ॥ ९ ॥ १० ॥

मुद्रल० उपः न जारः उपसो अरयिता आदित्य इव विभावा विविधप्रकाशयुक्तः उसः निवास-
 विता संज्ञातरः सर्वैः प्राणिविरवगतसंरुपः । देवतान्तरवत्प्रबद्धो न अरतीत्यर्थः । एवम्भूयोऽग्निः
 कस्य चतमानाय विवेत्तात् जानात् । अभिमतकलं द्वादित्यर्थः । उपः अथ रश्मयः तमना
 आत्मनैव स्वप्नेव वहन्तः हविर्वहनं कुर्वन्तः दुरः यज्ञगृहद्वाराणि नि ऋणन् विशेषेण गच्छन्ति

१. 'दीनि' सूको. २. वसाव त्वम् सूको. ३. नासि ई. ४. नासि अ. ५. नासि मूको.
 ६. युक्तः अ. ७. इति ति. ८. गच्छन् सूको. ९. सस्तिन् अ. १०. अ वि'. ११. एवेव वि' अ.
 १२. सरसो वि' अ. १३. भवति कु.

व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । तदनन्तरम् एकीकं दर्शनीये भवन्मसि मित्ते सर्वे ते रत्नम. नवन्
गच्छन्ति । देवान् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके षड्माध्याये त्रयोदशो वर्गः ॥

[७०]

वनेम पूर्वोरयो मनीषा अग्निः सुशोको विश्वान्यश्याः ।

आ देव्यानि व्रता चिकित्त्वान् मानुषस्य जनस्य जन्म ॥ १ ॥ २ ॥

वनेम । पूर्वा । अयः । मनीषा । अग्निः । सुशोकः । विश्वानि । अश्याः ।

आ । देव्यानि । व्रता । चिकित्त्वान् । आ । मानुषस्य । जनस्य । जन्म ॥ १ ॥ २ ॥

स्कन्द० वनेम इय वा^१ सम्भोजमहीरयेतवासास्महे । किम् । पूर्वाः पिरन्तनीः । आ ।
सामप्यारसम्पदीराशिपो वा । अयम् अयि^२ अयः ईश्वरः । मनीषा स्फुटिरत्र मनीषोन्मते ।
सहस्रगण्डहना चैषा तुलीया । मनोपथा स्तुत्या सह अग्निः सुशोकः सुवीरि । विश्वानि
सर्वाणि अस्मदीयानि हवीषि अश्याः व्याप्नुयादित्यवासास्महे । कीदृशो योऽग्निः । उच्छते ।
देव्यानि व्रता देवता स्वभूताणि हविर्भूतानादिकर्माणि^३ आ चिकित्त्वान् मर्षादया यो शतवान् ।
आ मानुषस्य जनस्य मनुष्यस्य च हृच्छस्य जनस्य जन्म आचिकित्त्वान् । हविर्भूतानादिकर्माणां^४
मनुष्याणां च जन्मनो शतैर्ययैः ॥ १ ॥

धेकुट० भजेमहि^५ बहुभ्यत्रान्धिनदग्धारण्याग्वातानि^६ । स हि प्रज्ञाबुद्धः प्रदाता भवति । सोऽयम्
नाम सुवीरि विश्वानि हवीषि व्याप्नोति । देव्यानि कर्माणि आभिमनुष्येन जानन् आत्मानहर्षेण^७
मानुषस्य जनस्य उत्पत्तिमिति ॥ १ ॥ २ ॥

मुद्रा० 'वनेम' इति द्वैपदमेकादशार्धमप्यवकतः षड्च षड् सूत्रम् । परात्तर ऋषिः । विराट्
उ-द । अग्निर्देवता ।

पूर्वाः मभूता इय. अग्निनि^८ वनेम सम्भोजमहि । अग्निस्वाहसान्यग्निनि इदारिपत्यर्थः ।
मनीषा मनोपथा कुड्या अयं गन्तव्यः प्राक्त्रय सुशोकः सोमनदीरि । पवम्भूतः अग्नि विश्वानि
सर्वाणि कर्माणि अश्याः महनुते व्याप्नोति । किं कुर्वन् । देव्यानि देवेषु नवानि व्रता व्रतानि
कर्माणि चिकित्त्वान् आ समन्तान् ज्ञानन् तथा मानुषस्य जनस्य मनुष्यजातस्य जन्म उत्पत्तिरूपं
कर्म आचिकित्त्वान्^९ आभिमनुष्येन जानन् । यानावृत्तयोः सम्भोजनि यानि कर्माणि यानि
सर्वाण्यवगच्छन् । अतस्तस्य व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

गर्भो यो अषां गर्भो जनानां गर्भश्च स्यातां गर्भश्चरथांम् ।

अत्रां चिदस्मा अन्तर्दुरोणे विश्वां न विश्वां अमृतः स्नापीः ॥ ३ ॥ ४ ॥

१. अ. भ. २. नास्ति कु. ३. 'चिकित्त्वानि' ति. ४. 'मितिपनन्दि' ति. ५. धेवेन रि' क्य
१. 'कनि भ' रि' उ. 'नि-व' क' अय. ६. 'देवे रि' क्य. ७. मनुष्यस्य अय. ८. नास्ति रि.
१०. 'रान् सुप्येन जानन् मे'. ११. प्रजेवीं मुखे.

गर्भः । यः । अपाम् । गर्भः । वनानाम् । गर्भः । च । स्थाताम् । गर्भः । चर्याम् ।
अद्रीं । चित् । अस्मै । अन्तः । दुरोगे । विशाम् । न । विश्वः । अमृतः । सुऽआधीः ॥३॥१॥

स्कन्द० यः अग्निः अपाम् गर्भः । वैशुतात्मना ह्यग्निः अद्भ्य उत्वद्यते । अतोऽपाम् गर्भ उच्यते । यश्च
गर्भः वनानाम् वृक्षाणाम् । ततोऽप्यग्नेरुत्पत्तिर्दानाम् । गर्भः च स्थाताम् स्थावराणां च । यो
गर्भस्तृणौष्यादीनाम् । ततोऽप्यग्नेरुत्पत्तिर्दानाम् । गर्भः चर्याम् चरतिर्गत्यर्थे । अङ्गमानां च
मनुष्यादीनां यो गर्भः । तदुदरेषु जायतात्मना नियमान्तरात् अग्न्यादिभ्यो वा लोको-
त्पत्तिर्दानाम् । यस्य च अद्रीं नित् पहायै चात्र सप्तमी । अन्तरित्येतेन चास्य सम्बन्धः ।
अत्रैरपि शन्तः पर्वतस्थापि मध्ये । अस्मै । इत्यमपि पठ्यर्थे चतुर्थी । अस्पातोः । दुरोगे
प्रथमार्थे घृषा सप्तमी । दुरोगे गृहम् । यस्यान्ते । गृहाणामपि मध्ये स्थानमित्यर्थः । यश्च
विशाम् पद्भ्यां स्तोत्राणां च मनुष्याणाम् विश्वः सर्वः । सर्वकार्यकरत्वाच्च सर्व इति व्यपदेशः ।
न-दान्दस्तु उपरिष्टानुपचार उपमार्थावस्थान् अस्त्युपमार्थावस्थेय संप्रत्यये प्रयोगः (सू. वा ७, ११)
इति पदप्रणः । कीदृशः । अमृतः मरणपरिहृतिः । स्थाधीः कन्याप्रापिचः । प ईदरास्तस्य
किमिस्तुत्तरयथैकदाकथता ॥ २ ॥

वेङ्कट० पुनः यः अपाम्, पुनः वृक्षाणाम्, गर्भः च स्थावराणां, गर्भः अङ्गमानामग्निः । एस्मै
एव अद्री इव अन्तः गृहे च परिचरन्ति । सोऽयम् विशाम् च निवेराको भवति अमृतः
सुकर्मा । समुच्चये नकारः ॥ ३ ॥ ४ ॥

मुद्रा० यः अग्निः अपाम् गर्भः गर्भपदन्तर्वर्ती अपानपासंशः । यश्च यतनाम् अरण्यानाम् गर्भः
दावारिणकृषेण सम्मध्ये वर्तते । यः च स्थाताम् स्थावराणां काष्ठादीनाम् गर्भः अन्तरवस्थायाः ।
चर्याम् चरणवर्ता अङ्गमानाम् गर्भः जाडरस्त्रेण देहमध्येऽवविहते । एवमभूताय अस्मै आग्नेये दुरोगे
दुस्त्वर्थगृहे अद्रीं चित् पर्वतैरपि अन्तः मध्ये । इति । प्रपठ्यतीति क्षेपः । सोऽयम् अमृतः
अमरणधर्माग्निः स्थाधीः स्तोभनकर्मपुत्रः । अस्माक भवन्तिवि लेपः । इष्टान्तः । विश्वः
निवेरापिता राक्षा विशाम् न प्रजानां यथा रक्षणरूपतोभनकर्मपुत्रो भवति वदन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

स हि क्षपावो अग्नी रयीणां दासुद् यो अस्मा अरं सूक्तैः ।
एता चिकित्त्वो भूमा नि पाहि देवानां जन्म मवीक्ष विद्वान् ॥५॥६॥

सः । हि । क्षपाऽर्कान् । अग्निः । रयीणाम् । दाशत । यः । अस्मै । अरं । सुऽसूक्तैः ।
एता । चिकित्त्वः । भूमि । नि । पाहि । देवानाम् । जन्म । मतीन् । च । विद्वान् ॥५॥६॥

स्कन्द० हि-अन्तः पदप्रणः । स क्षपानाम् 'क्षय' (निय १, १) इति सन्निधान । सन्निधानम् ।
यत्पि चोभाभ्याम् अहोरात्राभ्याम् अग्निः सम्बद्धः, अप्यापि रात्रानवित्येव हीतिभोगादथ तद्य-

१. अतो वाप अ. २-२. कुटिलम् वि. ३. नास्ति अ ४. नास्ति कु. ५. नास्ति वि.
६. अपादि-अ कु. ७. एत वि. ८. ननस्तु वि. ९. 'क्षपा' एषौष्यादीच वि' अ'. १०. नवागनाम्
मूको. ११. एतः कु.
५-६५

पदेश । अथवा क्षपयन्ति निर्दीयन्तामिति 'क्षपा स्तुत्यत्' इत्येव्यन्ते । स्तुतयो हि वीर्यं वृद्धिकरत्वाद् देवतानां निर्दीयन्तां क्षपयन्ति । उद्वात् अग्नि रयीनाम् द्वितीयायै पद्येया । धनानि दानात् ददाति । कस्मै । उच्यते । च अग्ने आयाये अरम् समर्थं ऋक्समुदापलक्षणे सूक्तै । तृतीया निर्दिशात् स्तोत्रमिति वाच्यत्वेन । य 'भूममग्नि सूक्तै' इत्येति स्तोत्रमित्यर्थः । एतौऽप्यर्थं प्रत्यक्षच्छब्दात् भिन्नं वाच्यम् । एता एवानि हे चिह्नित । श्राव । भूम भूगन्धर्वमदीयानि नि पाहि नियमेन रक्ष । देवानाम् जन्म मर्तान् च निदान् । यावत् किञ्चित् सर्वं जानन्नित्यर्थः ॥ ३ ॥

पङ्कट० स हि रात्रिमात् अग्नि धनानि^५ ददातु^६, य अस्मै पर्याप्तो भवति सूक्तै एभि । एवानि 'माश' भूतानि^७ नि पाहि देवानाम् मनुष्याणां च उत्पत्तिकथान जानन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

मुद्रल० स^८ हि अग्नि क्षपावान् रात्रिमात् । एवम्भूतोऽग्नि स्तोत्रे यजमानाय रयीनाम् धनानि दाशत् दाशति प्रपच्छति । य यजमान अस्मै अग्नये सूक्तै यथाशास्त्रं प्रयुक्तेर्मन्त्रै अरम् अरु पर्याप्तं स्तोत्र करोति, कस्मै इत्यर्थः । हे चिह्नित । श्रेतनावन्^९ सर्वज्ञ । अग्ने^{१०} एवम् देवानाम् इन्द्रादीनाम् जन्म जन्मानि मर्तान् मनुष्यान् च निदान् जानन् एता एवानि भूम भूगन्धर्वमदीयानि नि पाहि निरतर पाकय । यत्स्व देवमनुष्यादीन् सर्वान् जानाति अत एवम् उच्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

वर्धान्यं पूर्नीः क्षपो विरूपाः स्यात्तुच्च रयंमृत्प्रवीतम् ।

अराधि होता स्वर्गनिर्षचः कूष्मन् विश्वान्यर्पासि सत्या ॥ ७ ॥ ८ ॥

वर्धान् । यम् । पूर्नी । क्षुप । निऽरूपा । स्यात् । च । रयम् । ऋतऽप्रवीतम् ।

अराधि । होता । स्वर्ग । निऽसंघ । कूष्मन् । विश्वानि । अर्पासि । सत्या ॥ ७ ॥ ८ ॥

एकम्^{११} 'वर्धानं वर्धयन् यम् अग्निम् पूर्नां क्षप क्षपा' इत्ययं स्तुतयो वा विद्या ज्ञानारूपा । स्यात् न स्वादरस्य च । यजमानात् उच्यमानत्वेति वाच्यत्वेन । ओषधीरुषि पशुविदग्धेयर्थः । रभश् स्थस्थानीयम् । कोदारमित्यर्थः । ऋतप्रनातम् असी यज्ञ, तत्र प्रजापतेः प्रगतं वा । यज्ञार्थमुत्पन्नं यज्ञे वा व्यवस्थितं सन्तम् इत्यर्थः । यत्स्वभूतेस्तच्छब्दोऽप्याहर्षम् । ॥ ११ ॥ अराधि अराधयति देवान् होता^{१२} इव सर्वत्र यज्ञे नियत^{१३} निरयण । इत्यन् विश्वानि अर्पासि हविर्नयनादानि स्वकर्माणि चागकर्माणि वा सत्या अविस्वादीनि ॥ ७ ॥

पङ्कट० वर्धयति यम्^{१४} बद्ध राप्^{१५} नानारूपा रवात् ओषध्यादे अग्नि स्वर्गप्रापक तापेन परीरीतम्, अग्नि वा यज्ञेन निरयणम् । ऋतोऽभ्यकर होता अग्नि सर्वत्र यज्ञेषु^{१६} निरयण इत्यन् सर्वानि कर्माणि सारयानि ॥ ७ ॥ ८ ॥

११ परशु^१ सूक्ते २२ पशुविदग्धे अ ति, यत्स्वति^२ कु ३ जनपति^३ अ ति ४ नाति ५-
५. इषात् वि^४ अ^५. ६ ६ नाति वि^६ अ^७ ७ नाति अ^८. ८ ८ नाति अ ९. नाति सूक्ते
१०. वरुट सूक्ते ११ नाति अ १२ नाति अ ति १३-१४ अति रवो उच्यते १५ अ ति
वि^{१५} अ^{१६}. १७ नाति वि^{१७} अ^{१८} कु अ अर्थ

मुद्गल० पूर्वाः बद्धाः उपसः क्षपः निवात्च विरुपाः शुक्लकृष्णतया विविधरुपाः सत्यः नमू अग्निम्
 वर्धान् वर्धयन्ति, तथा स्थातुः स्थावरं वृक्षादिकम् रयम् रममाणं जङ्गमं ननुप्यादिकञ्च
 शतप्रवीतम् ऋतेनोदकेन प्रकुर्येण वेष्टितं यमग्निं वर्धयन्ति । सोऽग्निः स्वः सुष्टु भरणीये
 देवपत्ने निपातः निषण्ण उपविष्टः सद् होता देवानामाह्वाता अराधि संसिद्धोऽभूत् । किं कुर्वन् ।
 विश्रानि सर्वाणि क्रिया सत्सु यवमानेषु भवानि अशानि क्रम्यणि कृण्वन् कुर्वन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

गोषु प्रशस्तिं वनेषु शिपे भरन्तु विश्वे वृत्तिं स्वर्णः ।

वि त्वा नरः पूरुवा संपर्पन् पितुर्न जित्रेर्वि वेदो भरन्त ॥ ९ ॥ १० ॥

गोषु । प्रशस्तिम् । वनेषु । शिपे । भरन्त । विश्वे । वृत्तिम् । स्वर्णः । नः ।

वि । त्वा । नरः । पूरुवा । संपर्पन् । पितुः । न । जित्रेः । वि । वेदः । भरन्तु ॥ ९ ॥ १० ॥

स्कन्द० गोषु प्रशस्तिम् प्रशंसाम् वनेषु वननीयेषु चाद्यादिषु । उदकनाम वा वनहादः (तु. निष १,
 १२) । उदकेषु । शिपे^१ धारयति स्वम् । या वननीयांश्चाशवादीनुदकानि^२ वा प्रशस्तानि
 एवं करोपीत्यर्थः । किञ्च भरन्त हरन्ति त्वां प्रति प्रापयन्ति । तुभ्यं वृत्तीत्यर्थः^३ । विश्वे
 वृत्तिम् द्विर्लक्षणम् स्वः सर्वम् । यावत् दातुं योग्यं तद् समकामित्यर्थः^४ । नः अस्माकं स्वभूताः
 ऋषिभिः पुत्रादयो वा । किञ्च त्वा नरः पुत्रा वा बहुषु स्थानेषु वि संपर्पन् विविधे परिचरन्ति ।
 पितुः न जित्रेः यथा च पितुः जीर्णस्य समूहम् वेदः^५ धनं विदुश्चरन्ति^६ मातरि विभ्राऽनुशाताः^७ पुत्रा
 विभ्रान्ते एवं देवास्तथदीपं धनम् वि भरन्त विविधे हरन्ति आत्मानं प्रति प्रापयन्ति । विभ्रजन्ती-
 र्पर्यः^८ । यद्यथा वेदः अत्र द्विर्लक्षणं धनमभिप्रेतम् । यथा पितुर्वीर्णस्य पुत्राः आदरेण
 विविधमस्तुपहरन्ति एवं भवतो द्विदित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० गोषु प्रशस्तं यथा धारयति, या यावः वनेषु चरन्ति । भरन्त^१ च विश्वे वृत्तिम्
 क्षोभनम्^२ अस्मभ्यम् । विविधे स्वाम् नरः^३ पूरुवन्ति^४ वनेकेषु गृहेषु, पितुः इव जीर्णात्^५ धनं
 'त्वदीयं हरन्ति'^६ ॥ ९ ॥ १० ॥

मुद्गल० हे भाने ! त्वम् वनेषु वननीयेषु सम्भजनीयेषु पशुषु प्रशस्तिम् प्रशंसाम् शिपे द्विपे
 स्थापयति । अस्माकं प्रकृता गवादिपशवो भवन्तिस्वार्थः । विश्वे सर्वे जनाः नः अस्मभ्यम्
 स्वः सुष्टु भरणीयम् वृत्तिम् उपापवर्ण्य धनम् भरन्त आहरन्तु । हे भाने ! त्वा स्वाम् नरः
 मनुष्याः पुत्राः बहुषु देवयजनदेशेषु वि संपर्पन् विविधे पूरयन्ति । पूजयित्वा वेदाः धनम्
 वि भरन्त स्वतो विशेषेण हरन्ति । मुद्गन्तीत्यर्थः । दक्षान्तः । जित्रेः जीर्णात् वृद्धात् पितुः न
 विदुरिव । यथा पुत्राः वृद्धात् पितुः^१ सत्कामाद् धनं हरन्ति वदन् ॥ ९ ॥ १० ॥

साधुर्न गृधुरस्तेषु शूरो यातेषु भीमस्त्वेषः समस्तु ॥११॥

साधुः । न । गृधुः । अस्ताऽऽव । शूरः । याताऽऽव । भीमः । त्वेषः । समस्तु ॥११॥

१. नास्ति क ति. २. 'दीपि' क. ३. 'ददाती' क. ४. 'समपि' क. ५. नास्ति मूको.
 ६-८. मनुषियान् क; मातुः शिपे ति. ७. 'यन्त १' क ति. ८. नास्ति वि' क. ९. मुदितम्
 वि'. १०. नराः कु. ११. पूरु' वि' क. कु ल रूपं. १२. 'दीपे वि' क; मुदितम् वि'.
 १३-१४. नास्ति मूको.

स्कन्द० साधुः न गृणुः साधुर्वि गृणुः अभिकाङ्क्षिता । यथा साधुः पुरुषः न्यायेनैवाधार्मिकानुक्ति
 पृथग्मग्निः स्तुतीर्द्वीर्वापि चेत्यर्थः । अस्ता इव शूरः यथा आयुधक्षेपजतीलः पुरस्त्वद्वग्निः शूरः ।
 याता इव भीमः पातिरत्र वषासैः । 'अर्हेयाताम्' (ऋ १, ३२, १४) इति यथा । इत्येव भयानकः ।
 त्वेषः समस्तु दीप्तदक्ष संग्रामस्थानीयेषु यज्ञेषु संग्रामेत्वेव वा^१ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० साधयिता इव शत्रूणामभिकाङ्क्षिता, आयुधानाम् क्षेसेव^२ शूरः, प्रद्वेष^३ च भीमः, दीप्तः
 सहस्रामेवग्निरिति । धनमाशास्तं सृन्देनेति ॥ ३१ ॥

मुद्रल० भयमग्निः साधुः न साधक इव गृणुः परिग्रहीता^४ । यथा साधकः साध्यकतमाशु गृह्णाति
 तद्वद् भग्निरपि सर्वं स्वीकरोतीत्यर्थः । तथाऽयमग्निः^५ अस्ता इव शूरः यथा हपूर्णा क्षेपज भातुष्क
 शत्रून् प्रेरयति तद्वद्भग्निरपि बहून् सर्वं प्राणिकान्तं प्रेरयति । तथा^६ याता इव भीमः यथा^७ याता
 पातयिता हिंसको भीमः सर्वेषां भयङ्करो भवति तद्वद्भग्निरपि सर्वेषां भयस्तुत्यादयति । ॥
 पूर्वविधोऽग्निः समस्तु सहस्रामेषु त्वेषः दीप्तः सन् अस्माकं सहायो भवत्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

इति प्रथमाहके पञ्चमाध्याये ऋग्वेदो वर्यः ॥

[७१]

उप प्र जिन्वन्तुशुतीरुशन्तुं पतिं न नित्यं जनयः सर्वाङ्गाः ।

स्वसारः श्यावीन् अर्कषाम् अज्रपून् चित्रमुच्छन्तीमुपसं न गावः ॥ १ ॥

उप । प्र । जिन्वन् । उशन्तीः । उशन्तम् । पतिम् । न । नित्यम् । जनयः । सर्वाङ्गाः ।

स्वसारः । श्यावीन् । अर्कषाम् । अज्रपून् । चित्रम् । उच्छन्तीम् । उपसंय् । न । गावः ॥ १ ॥

स्कन्द० उप हरगुपसंगंभ्रुवैर्योम्यक्रियापदाभ्याहारः । उपगम्य प्र जिन्वन् । 'जिन्वतिः प्रीतिर्धर्मा' (वा ६, २३)
 प्रीणयन्ति प्रीणितवरयो वाऽग्निम् । काः । सामर्ष्यादाहुवयः । कथम् । उशतीः उशन्तम् पतिम् न
 नित्यम् कौमारम् जनयः जयाः सर्वाङ्गाः समानगृहाः । यथैकगृहवासिन्यो मायाः परस्परस्पर्धा वैतैस्त-
 थारविर्षेणः कौमारं अर्थानं कामयमानाः* कामयमानं प्रीणयेयुः उशदित्यर्थः । स्वसारः तुतोरभनेषु
 जृष्यन् । स्वसार इव । यथा च भगिन्यः भावरं प्रीणयेयुः उशदित्यर्थः । अथवा सर्वाङ्गाः हरमारः
 इत्येवाभ्याम् आहुतयः प्रतिनिर्दिश्यन्ते । समानमन्यास्यं स्थानं यासां ताः सर्वाङ्गा आहुतयः ।
 अनेर्द्वैकस्य योग्याः नान्यस्य कस्यचिदित्यर्थः । ता एव एकवत्रमानमभजवाद् स्वसारः । स्वयंता-
 रित्वाद्वा । किन्च अज्रपून् चित्रम् सेषन्ते सेमितवत्यो वा विचित्रं पूजनीयं वातिन्म् । कथम् । श्यावीन्
 अशनीम् उच्छन्तीम् उपसंय् न अर्कषादित्यर्थः (उ. निघ २, १४) । यथा श्यावर्णानां* गमनस्त-
 भाविकानं च तमानसि विषासपथीम् उपसं सेवेत् शूरत् । का अज्रपून् । उपयते । गावः स्तुतयोऽत्र गाव

१. नास्ति अ ति. २. 'दि' वि'. ३. नास्ति कु. ४. 'गृहेण मूको सा. ५. २४' मूको.
 ६. नास्ति मूको. ७. नास्ति कु ति. ८. नास्ति अ. ९. गमनस्य अ ति. १०. २४न ('व कु ति)
 र्णां वा मूको.

उच्यन्ते । 'गोभिर्यदीमन्मे भस्वत्' (ऋ ८, १, ६,) इति षष्ठा^१ । यथा^२ साहुतपोऽग्निं प्रीणयन्ति प्रीणितवस्यो वा एषे^३ स्तुतयोऽपि स्तुवन्ति स्तुतवस्यो वेत्स्यथः ॥ १ ॥

धेङ्कृ० उपाचरन् कामयमानाः कामयमानम् पतिम् इव असाधारणं जायाः एकपतिकाः अङ्गुलम् एक-
 • स्यात्पाणेरूपताः 'अन्वलिङ्गणात् इयाववर्णां आरोचनशीलासन्नेर्दोहिम्' चिन्म^४ अङ्गुन्
 सेवन्ते चिन्म^५ उच्यन्तस्वीम्^६ उपसम् इव रश्मयः ॥ १ ॥

मुद्रल० 'उप प्र' इति वृत्तं सप्तमं सूक्तम् । सकिञ्चनः परादार ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अग्निर्देवता ॥

उशतीः उशत्यः कामयमानाः रानीलाः समाननिवासस्थाना एकपाण्यवस्थानात् । रसताः
 अङ्गुलयः उच्यन्ते कामयमानमग्निम् जनयः जायाः नित्यम् असाधारणम् पतिम् न भर्तारमिव
 उर प्र चिन्म उरेश्व इविष्यन्तानविकर्मणा प्रीणयन्ति । प्रीणयित्वा च चिन्म चापनीय पूरुनीयं
 समानिमन्त्रलिङ्गधनेन अङ्गुन् असेकन्त । दृष्टान्तः । इयावीम् इयाववर्णां रात्रिसम्बन्धात् हृष्णां
 वतः उच्यन्तीम् सूर्यस्फिरणसम्बन्धात् समो वर्ज्यन्वीम्, अत एव अरणीम् आरोचमानाम्
 उपसम् न उपोषेवताम् यावः रश्मयो यथा सेकन्ते तद्गत् । यथा रश्मय उपसा नित्यसम्बद्धा^७
 एवं सर्वेषु पक्षेषु अग्निपरिचरणेन अङ्गुलयः^८ नित्यसम्बद्धा^९ इति तात्पर्यार्थः ॥ १ ॥

वीळि चिद् दृळ्हा पितरो न उच्यैरद्रिं रुजुर्जिरसो र्वेण ।

चक्रुर्दिबो बृहतो गातुमस्मे अहः स्वर्षिविदुः केतुमुस्ताः ॥ २ ॥

वीळु । चित् । दृळ्हा । पितरः । नः । उच्यैः । अद्रिम् । रुजन् । अर्जिरसः । र्वेण ।

चक्रुः । दिवः । बृहतः । गातुम् । अस्मे इति । अत्ररिति । स्वः । विविदुः । केतुम् । उस्ताः ॥ २ ॥

एकम् ० वीळुं चित्^१ वीळयतिः संस्तम्भकर्मा (इ. या ५, १६) । संस्तम्भमपि । अयन्ताप्रगतमप्य-
 दुरवर्गनित्यर्थः । 'दृळ्हा दृष्टानि'^२ चासुरपुराणि । पितरः वा अस्माकम् । उच्यैः पृथीयाविर्देशात्
 योन्यक्रियाध्याहारः । उच्यारुच्यैः अस्त्रविशेषैः स्तुकन्तः^३ । कम् । प्रकृगणसामर्थ्यादग्निम् । अद्रिम्
 दुर्गपर्यंतं चासुराणां स्वभूतम् रुजन् भग्नवन्तः अर्जिरसः र्वेण शब्देनैव महता । कथं पुनरेव-
 तुच्यतेऽग्निं स्तुवन्तो रुजयित्वा । यावता इन्द्रेण सह अर्जिरसोऽसुरवलादीनि अरुजन्^४ नाग्निना ।
 उच्यते । इन्द्रसाहित्यमङ्गिरसां सक्तिवात् । इन्द्रसक्तिर्यं च महृष्टादनात् । प्रकृष्टश्च धर्मो
 धामादिराम्दायकः । अत एतदुच्यते उच्यैः स्तुकन्तो रुजयित्वा । एवं चास्या अचः आग्नेय-
 रसुपपद्यते । किञ्च चक्रुः दिवः बृहतः^५ गातुम् अस्मे अस्मानपि सम्भ्रगणुशासनद्वारेण स्वर्गमम-
 योयानात्रिसोऽग्निप्रसादेनैव चक्रुदित्यर्थः । किञ्च अहः अहश्शब्दोऽथ कालताप्रोपलक्षार्थः । काळश्च
 स्वः आदित्यं च निविदुः अग्निप्रसादेनैव अर्जिरसो ज्ञातवन्तः । कीरसः स्वः । उच्यते । केतुम्
 प्रशान्तपत्नम्^६ । कीदृशाः अर्जिरसः । उच्यते । उस्ताः उत्सादिव्यः । वागात् हर्यर्थः । कृत्य ।
 सामर्थ्यात् भोगानां गृह्येयां^७ । यथा उच्य इति योसटस्य । अत्यन्तजवाः सन्त इत्यर्थः ।

१. नास्ति वि. २. नास्ति अ. ३. नास्ति सूक्ते. ४-४. अङ्गुलिङ्गणात् इवारवर्णां आरोचनशीला अये^८
 वि^९ अ; 'णात् अनाय' कु; 'लि' वि^{१०}. ५. नास्ति वि^{११} अ; विषय वि^{१२}. ६. नास्ति कु. ७. उच्यते वि^{१३}
 अ; उच्यन्तीम् ल शोधः. ८. एतन्वा सूक्ते. ९. एतन्वा सूक्ते. १०-१०. इन्द्रवि सूको. ११. 'वन्त
 वि. १२. 'दीन् न्य' अ. १३. इडा वि. १४. 'नगरत्वं कु; 'नगरत्वं वि. १५. 'उटे' कु.

अथर्वमन्त्रया उत्तरस्वार्धस्यार्धेद्योना । चतुरिति सामर्थादिवाना प्रतिनिर्देश । वृत्तन्ती
 देवा । दिवो वृहतो गालु हवीषि गृहीत्वा महान्तं शुभोकं प्रति गन्तारम् । कम् । सामर्थादग्निम् ।
 अस्मे अस्माकं मनुष्याणामर्थाय । किञ्च अहं स्वर्गिण्डु केतुमुखा । विविदुरिति विन्दु-
 लार्थावस्येद रूपम् । 'उला' (निष १, ५) इति रश्मिनाम । अहश्चादित्यवश्च रश्मयश्च,
 अग्निप्रसादेन केतु प्रज्ञान प्रकाशरूपता लब्धगन्त इत्यर्थे ॥ २ ॥

वेङ्कट० महान्तम् अग्नि पितर अस्माकं स्तोत्रे शिलोच्चयम् अहन् महुता रश्मेन । एतु
 तुलोकात् महत गमनम् अस्माकं पितर, तमसो विनाशेन स्तोभनम् अहं प्रशा रश्मादिच
 विविदु ॥ २ ॥

मुद्रक० न अस्माकम् पितर आहिरस एतत्तथा जपय जपयै । सक्षौरभिं स्तारा वीक्ष्य विद
 इच्छा मलान्तं दवात्रमपि अग्निम् अन्तार पश्चिमानामसुरम् रवेण स्तुतिरावदनादेण हन्य
 अभङ्गम् । वै चतुषोऽग्निस्त्रयसुर इववानित्यर्थ । किञ्च वृहत् महत् दिव शुभोकस्य
 गात्रम् मार्गम् अस्मे अस्माकम् चतु कृतवन्त । आवरकस्यासुरस्याग्निना हस्तत्वात् । मार्ग
 इत्यां स्व तुष्टु करणीयम् असुरराहित्येन सुप्तेन प्राप्यम् अहं विवसम् विविदु अजानम् ।
 तथा केतुम् अन्ता केतयितार ज्ञापयितारम् आदित्यम् उला पणिनापहृता गार्ध विविदु-
 रित्यनुपङ्ग ॥ २ ॥

दर्धंश्रुतं धनयंत्रस्य धीतिमादिद्वयोर्द्विधिष्वोत्रं विमृष्टाः ।
 अतृप्यन्तीरपसो यन्त्रपच्छा देवाञ्जन्म प्रयसा धर्षयन्तीः ।

दर्धन् । श्रुतम् । धनयन् । अस्य । धीतिम् । आत् । इत् । अर्थे । द्विधिष्ये । विमृष्टाः ।
 अतृप्यन्ती । अपसं । यन्ति । अष्टे । देवान् । जन्म । प्रयसा । धर्षयन्ती ॥ ३ ॥

इत्यन्तु० इत्यन्त्ये नमो धर्मशूक्तत्वात् तस्य च अग्निमुखरगात् त्वन् धारयन्ति अस्मदीया
 स्तुतयः कृतम् सर्वगतमग्निम् । गुणधारणाद्यैवदम्यैर्धारणमुप्यते । अगस्तुष्यन् कीर्तयन्त तेषामग्नि
 स्मरणं लोकं दुर्वन्तीत्यर्थः । धनयन् धनं धाम्ने पठति । इह तु तान्मर्ष्यात् प्रीणार्थे ।
 धिमेतेषां प्रीणार्थावस्येद रूपम् । प्रीणयन्ति च अत्यर्थे धीतिम् अपठितमपि प्रशान्तमैतत् । प्रशान्त
 मनश्चास्यान् प्रीणक-वीर्यम् । आत् इत् इति मदपूरणे । कीर्त्तयन्त्ये २ स्तुतयः । धर्मं अति
 ईश्वर उच्यते । ईश्वरा । अपठित्वाग्निगुणप्रकाशनतामर्था इत्यर्थे । द्विधिव्य सर्वेषामग्निगुणार्था
 धारयन्त्ये । सर्वैरग्निगुणैर्युक्ता इत्यर्थे । विमृष्टा विमृष्टा । अत्यन्तविभिन्नरूपा इत्यर्थे ।
 प्रीणयित्वा चान्मर्शनं अतृप्यन्ती नृपाऽथ कार्त्तभूत असौ लक्ष्यते । अध्याम्यन्त्य इत्यर्थे ।
 अपसं । कर्मनामैतत् (इ निष २, १) सादृचर्ष्यात् स्तुतिषु प्रयुक्तम् । आहुत्वादिर्कर्मतइत्येति ।
 सदाहुत्वादिभिरित्यर्थे । अर्धं यन्ति गच्छन्ति आधुमन्यानपि देवान् । जम् । जननात् जन्म भूत
 जात्यमुप्येते इत्यर्थे भूतवाच्यम् । प्रयसा वृत्तिद्वारेणाशेन वर्षयन्ती ॥ ३ ॥

१. 'इत्यन्तु इत्यं' इति अ. २. माले सूक्ते. ३. अप ३ सूक्ते ४. तस्य सूक्ते ५. वृत्तय सूक्ते
 ६. नास्ति कु. ७. विदुषा अ. ८. नास्ति सूक्ते.

वेङ्कट० धारयन्ति^१ अग्निं पूरयन्ति^२ च अस्य कर्म । अनन्तरमेवाग्निं उदारं धारयति^३ विद्युत् । यः प्रायः अग्निप्रसादनं पूर्णकामा कर्माणि अभिगच्छन्ति देवान्^४ जपमाने^५ हरिषा वर्द्धयन्त्य^६ ॥ ३ ॥

मुद्गल० कृतम् दधन् पनद्वयं प्रहृतमग्निमज्जिरसो महर्षय दधन् गार्हपत्यादिरूपेणाऽधारयन् । धारयित्वा च अस्य अग्नेः धीतिम् कर्म अग्निहोत्रादिलक्षणम् पनयन् धनमकुर्वन् । यथा पुण्या धनसम्पादयन्ति तद्गार्हपत्ये^७ कर्म अन्वतिष्ठतिस्पर्षं । आन् इत् अद्विरसामनुष्ठानानन्तरमेव अर्थं भर्षा धनस्वामिन्य दिधिष्व तत्र धनन दिधिष्वोऽग्नीनां धारणं कुर्वत्य । कृताग्न्याधाना इत्यर्थं^८ । विद्युत् आदित्यामीन्द्र अग्निहोत्रादिकर्मणि विद्वन्स्य, अतुष्यन्ती विषयान्तरतृष्णादिता भूत एव अपस भयसा कर्मणा युक्ता । एवमुक्तं यजमानलक्षणां प्रजा प्रयथा हविर्लक्षणान्न देवान् इन्द्रादीन् जम जातान् मनुष्याश्च वर्धयन्ती वर्धयत्य सत्यं एनमग्निन् अष्ट आभिमुषयन्ति प्राणुर्वान्तं परिषरम्भोति^९ यावत् ॥ ३ ॥

मर्षीव् यदीं विभृतो मातरिषां गृहेऽगृहे ज्येतो जेन्यो भूत् ।

आदीं राज्ञे न सहीयसे सचा सचा दुर्व्यंष्टं भृगवाणो विवाय ॥ ४ ॥

मर्षीव् । यद् । ईन् । विऽभृत् । मातरिषां । गृहेऽगृह । ज्येत । जेन्यं । भूत् ।

आद् । ईन् । राज्ञे । न । सहीयसे । सचा । सन् । आ । दुर्व्यम् । भृगवाण । विवाय ॥ ४ ॥

स्कान्द० अत्रैतिहासनाश्रयते— सर्वमिदमग्नय उम जासीत् । अथ मातरिषाऽऽकाशे सूक्ष्ममग्निमययत् । तमममात् । मथित्वा चाऽऽनयत् इति । तदेकदुष्यते । मर्षीव मथितवान् यत् यदा ईन् एनमग्निं मातरिषा मथित्वा चाऽऽनयत् । कुष्ठ एतत्— आ द्रवो अग्निमभरद्विवलत्^१ (श्र ३, ८, ४) इति मन्त्रान्तरे दर्शयत् । यद्वति यचनात् तत् प्रभृतीत्यप्याहर्षम् । तत् प्रभृति विभृत्^२ विद्वत् एतद्गृहे स्वत स्वेतवर्णाऽग्निं जन्म जेता तमसां सतृणा वा भूत् अभयत् । तत् एव च प्रभृति आन् ईन् राज्ञे न सहीयस आन् ईन् इति पदपूर्णा । यथा कश्चित् राज्ञो बलवतोऽभाव सर्वोभियेकार्यसिद्धिं कुर्वन् दौत्य गच्छेद्दमं सचा सह । कन । ईव आ नृभि । कुत् एतत् । 'अग्ने पूर्वं आतरो जर्षमेतम्'^३ (श्र १०, ५१, १) इत्यादितु आग्न्यामप्यग्ने पूरयत्य^४ दर्शनात् । यजस्तोऽग्निं दृणम् दूतकर्म नृवनाण भस्व पाक इत्यस्य रूपं प्रयमान्त् पद्यन्त वा । हरिषा पका पक्ष्मो य-मानस हवीषि या आ विवाय आगमाम । तत् एव प्रभृति यजमानानां दूतकर्माणि कथन्ति श्वेत्यर्थं^५ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० बधेनात्रहार यदा एव धारकं मान रथा धुलोकाद् । यदा च स्वेतवर्षा जताऽग्निः ॥ भनुरगृहम्^६ अभवत् । अनन्तरमेव एनम् राज्ञ इव बलवते सत्या^७ सन् आ विवाय । वेतिगतिमर्षा (तु निष २, १४) भानयन् दधन् नृवनाण द सत्याणो वायुर्वृत्^८ चक्राद् इति^९ ॥ ४ ॥

१ 'यति वि' ल कु २ 'यति ल कु ३ 'यति वि' ४ देव रि' ५ जपमानेन रि' अ' ६ १५८ कु, ११५५ रि' अ' ७ 'देवर्षे' ८ ८ कुं जल्पं मूको ९ जातिव मे' १० 'चरन्ति मूको ११ नास्ति म १२ हृतस्य म १३ नवि वि' लपं १४ 'मे रि' अ'. १५. प रि' अ' १६ दीप्रतो वयु ईव कु १७ नास्ति कु

मुद्गल० मातरिश्वा ध्यानवृत्तिरूपेणावस्थितो मुख्यप्राण ईम् एनमग्निम् यत् यदा मधीत भमभान् ।
 भग्नेर्मन्वनस्य ध्यानवायुसाध्वत्वम् । तदा मातरिश्वा विरुत्त प्राणिषु प्राणापानादिवज्ज्वृत्ति
 रूपेणावस्थितो विभज्य स्थित । मन्वनेनोत्पन्नोऽयमग्निः । अतः शुभ्रवर्णो भूत्वा गृहेगृहे सर्वेभिर
 यज्ञगृहे यदा ज्ञेय्यं प्रादुर्भूतं भूत् नभ्यम् । आत् यज्ञगृहे प्रादुर्भावानन्तरम् ईम् एनमग्निम्
 भृगवाण भृगुर्भ्येऽपि स हवाचरत् 'वन्मान इत्यम् दृष्टस्य कर्म' वा विवाम प्राप्रमयाँदवा
 प्रापयामास । इत्यन्तः । सवा सन् सखा भवन्नम्यो राजा सहीयते अभिभविषे प्रथम्यते ।
 न । यथा राजे स्वपुरस्य दूतकर्म प्रापयति सद्भुत् ॥ ४ ॥

महे यत् पित्र ई रसं दिने करव त्सरत् पृशुन्यात्रिकित्वान् ।

सूजदस्तां वृषता दिद्युमस्मै स्वयाम् देवो दुहितरि त्विषिं घात् ॥ ५ ॥

महे । यत् । पित्रे । ईम् । रसम् । दिवे । क । अर्च । त्सरत् । पृशु-न्य । त्रिकित्वान् ।

सूजत् । अस्ता । वृषता । दिद्युम् । अस्मै । स्वयाम् । देव । दुहितरि । त्विषिम् । घात् ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'महे यत् महते' यदा सर्वलोकाश्च पितृभूताश्च रराम् । अन्नवानैवत् (३ निघ २, ७) ।
 इषिर्दण्डान्नम् दिवे क करोति भग्निः । सुलोकेन पञ्चाधारेणाधेवास्तद्विषासिनो देवा लक्ष्यन्ते ।
 मन्वा प्रोक्षन्तीति यथा । महति सर्वैरुक्तस्य पितृभूते लोकं निवसता देवानामर्थांश्च यदा
 इविरग्निः करोतीत्यर्थः । इत्यत्र च' अथ त्सरत् त्सरतिर्गणिकर्ता (३ निघ २, १४) । इषिर्दु
 हीत्या गच्छति । वृषन्व 'ता जस्य वृषान्पुत्र' (अ १, ६४, ११) इति प्रयोगवर्तिनात् वृषता
 शब्दोऽभ्युपगम्यसवचनम् । तत्र साधु वृषान्य । अमृतसररूपात्पामपि इषिषाम् अमृतसररुक्ती
 रथर्षे । चिरिदिवान् ज्ञातवान् स्वमधिकारं यद्वृणा वा भक्तवान् । यदेति यथेनात् तद्वैरवध्याहार्यम् ।
 यदा यजत सृजति । क्षिप्रतीत्यर्थः । अस्ता क्षेपणतील इन्द्रः । वृषता प्रगल्भमवता । निरुद्धः
 सक्षित्यर्थः । दिद्युम् वज्रम् अस्मै अग्नेरयमग्न्यादेशः । अस्तान्नेरर्थांश्च । ये इक्ष्वाङ्गयोऽग्नेर्दिवि-
 परिवन्धित वान् हन्तुमिच्छन् । तत्रैव च स्वयाम् देव इन्द्र दुहितरि वृषया सररूपेण
 न्यन्यानरवाद् दुहिता क्षितित्राभिधेया तस्या त्विषिम् सख्यसम्पत्तिरक्षणं दीप्तिम् पापं
 वधाति । यस्मिन् संवत्सरेऽग्निर्दवानामर्थांश्च इषीषि करोति, तस्मिन्नेवेन्द्रोऽपि सख्यसंघातं करोति,
 मान्वाद्येत्यर्थः । अथवा चन्वमानेनाद् दुहिता स्तुतित्राभिधेया । स्वस्या स्तुती देवोऽग्नि
 भोजस्वित्त्वलक्षणां वीक्षिम् आचये । यथा स्तुत्या होतृत्वेनावस्थित इत्य स्तुतिं धामोऽस्मिन्
 करोतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

पेङ्कट० महते पित्रे सुलोकाश्च देवेभ्य यदा इषिर्दण्डान्नम् रराम् अग्नि करोति यदा गच्छन्तम्
 पुनं इष्ट्वा इषि परिमोक्षणायै स्वर्गते साधुर्दस्त्वुर्जान् गच्छन्तम् अग्निर्द अन्नत्सरति० मार्गवारां
 कुटिलमपगच्छति० । त इष्ट्वा अग्नि च तस्मै वृष्टेन मनसा यज्ञं सृजति अस्तमतीति० ।
 सोऽयम् स्वयाम् दुहितारं मन्वायां वीक्षिं वधाति ॥ ५ ॥

१. 'पञ्चलोका' मूले २-२. नास्ति मं. ३-३ नास्ति अ ४. नास्ति अ ५. '१६४'
 मूले ६ मन्वा अ पुः ८ पाठ ति ७. वज्रभ्य वि' अ' ८. नास्ति वि' म'. ९. '२१५'
 रि' अ'. १०. अन्वायपि वि' अ'. ११. 'मन्वा' मूले.

मुद्गल० महे महते पित्रे पालयित्रे दिवे चोत्तमानाय देवगणाय ईम् इमम् रसम् पृथिव्याः सारभूतं हविः यत् यदा यजमानः रुः करोति तदानीम् पृथग्यः स्वर्षनकुशलो राक्षसादिः चिकित्त्वान् इवीपि पदन्ते हे अग्ने ! त्वां जानन् अत्र स्वरत् स्वङ्गपात् पलायते । अस्ता इषुक्षेपणशीलोऽग्निः धृता धर्षकेण धनुषा अत्वे पलायमानाय राक्षसाव्ये दिद्युम् दोष्यमानं वागन् सूत्रात् विसृजति । देव. दीप्यमानः उपःकाकं प्राप्नोऽग्निः स्तायाम् स्वकीयानाम् दुदितरि दुदितृवत् समनन्ताभा- विम्यामुपसि तिगिम् स्वकीयां द्रोक्षिम् धात् स्थापयति । उपःकाके हि सूर्यकिरणाः प्रादुर्भवन्ति, सैः स्वकीयं प्रकाशमेकीकरोति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चदशो वर्गः ॥

स्व आ यस्तुभ्यं इम् आ विभाति नमो वा दाशाद्गुशतो अनु धून् ।
 वर्धो अग्ने वर्धो अस्य द्विपर्हा यासत् राया स्रथम् यं जुनासि ॥ ६ ॥

स्वे । आ । यः । तुभ्यम् । वर्धे । आ । विऽभाति । नमः । वा । दाशात् । उवाचतः । अनु । धून् ।
 वर्धो इति । अग्ने । वर्धः । अस्य । द्विऽपर्हाः । यासत् । राया । स्रथम् । यम् । जुनासि ॥ ६ ॥

स्फुट० भाकारोऽप्र मयादायाम् । तुभ्यम् इत्यपि द्वितीयायै धनुर्धो । यः स्वाम् 'स्वे दमे गृहे' नयादया आ विभाति मा वीही । अन्तर्णीतण्यर्षह्वारा इत्ययः । आदोपपति । नमा वा दाशात् अर्षं या इविर्लक्षणं ददाति । उवाचतः उवाचते कामयमानाय तुभ्यम् अनु धून् अनु अत्र वीप्सायां कर्मवचनीयः । 'सुः' (लिपि १, ९) इत्यर्थात् । दिवत् दिवसमनु । प्रतिदिवस- सित्यर्थः । वर्धो वर्धं च वर्धो । वृथिश्चात्राण्वर्णित्यर्थो द्रष्टव्यः । उकारस्तु पदप्लुगः । वर्धय हे अग्ने ! ययः अद्यम् भस्म द्विवर्हाः शुद्धिर्दरायै । इविर्लपनश्रुतेण इयोरपि हेतुमुप्य- लोकर्योर्धर्षयिता । प्रयच्छकृत्वाधात्वा मन्त्रस्थानामन्त्रितमेत्' । अतो 'यच्छकृत्वाध्याहृष्येकवाक्यता देया' । अर्षं द्विपर्हाः अग्ने ! स' स्वं वर्धय ययः अश्लेति । किञ्च यासत् लिट्थं हेतु । मध्यमपुहस्त स्थाने च प्रथमपुहयः । यायास्त्वम् राया धनेन सह । केन । रथेन । कं मति । उच्यते । यम् सौवार्ं यशरं प्रति जुनासि जुनासिर्वातिकर्मा । यच्छसि । तस्मै दातुम् । यच्छिञ्च रथे स्वपमारोहसि' धनान्यपि तत्रैवारोप्य गच्छेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेकुट० स्वे गृहे यः त्वां कायैः प्रज्वलयति, यो वा अद्यम् उवाचः कामयमानस्य तव ददाति दिवसेषु । वर्धय अग्ने ! अद्यम् नस्य इयो. 'स्थानयोर्मध्यमोचनयोः परिवृद्धः' । यम् 'दम् भागे ! ययसहितं गृहे प्रेरयसि, स' धनेन सद युदात् आगच्छतीति' ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! तुभ्यम् स्वाम् स्वे दमे स्वकीये यज्ञगृहे यः यजमानः । एक भाकारो मयादायाम् । ययादायाम् आ विभाति आ समन्तात् समिदादिभिः कायैः प्रज्वलयति । अनु धून् अनुदिवसाम् उवाचतः कामयमानाय तुभ्यम् नमः वा दाशान् इविर्लक्षणमर्षं वा ददात् । अस्य यजमानस्य

१-१. नास्ति अ. २. मन्त्रस्य अ. ३-३. 'ययार्धे नैर्' अ. 'वा नैर्' ति. ४. नास्ति सूको.
 ५. स्वगतो सूको. ६. अन्तर्' वि' अ' स. ७-७. 'गयोऽपारि' कु. † 'इयो वि'; 'शो वि'.
 ८. यः अ' कु ह; नास्ति वि'. ९. 'अग्नि कु.

हे अग्ने! दिवहोः द्वयोर्मध्यमोत्तमस्थामयोर्द्वैदितो वचिंतस्त्वम् वयः अहम् वयो वधैवैव ।
सरधम् रयेन सदितं युयुत्सुम् यम् पुरुषम् जुनासि युदे प्रेरयसि स पुरुषः रामा धनेन
यासन् सङ्गच्छते ॥ ६ ॥

अग्निं विश्वीं अभि पृथ्वः सचन्ते समुद्रं न सवर्तः सप्त यद्हीः ।

न जामिभिर्वि चिकिते वयो नो विदा देवेषु प्रमर्ति चिकित्वान् ॥ ७ ॥

अग्निम् । विश्वीः । अभि । पृथ्वः । सचन्ते । समुद्रम् । न । सवर्तः । सप्त । यद्हीः ।

न । जामिभिः । वि । चिकिते । वयः । नः । विदाः । देवेषु । प्रमर्तिम् । चिकित्वान् ॥ ७ ॥

स्कन्द० अग्निम् त्वाम् विश्वाः सर्वाः पृथः सर्वाभ्यन्वदेवराभ्यन्वपि^१ हविर्दक्षिणाभि अह्नाभि अभि सचन्ते
सचतिर्गतिकर्ता (तु. निय २, १४) । ह्यमानान्यभित्पच्छन्ति । कवम् । समुद्रम् न अतः । सप्तयदेवात्र
द्वैदित्वात् । समुद्रमिदं सचन्त्ये नद्यः । सप्त गङ्गाद्याः । यद्हीः महर्षयः । किञ्च न जामिभिः सजातीयै
नि चिकिते विज्ञायते वयः अहम्^२ न. अस्माकम् । अस्परथादप्रज्जातमहमस्माकम्, उद्
षट् षट् प्रथयात् कुर्वित्यर्थः । किञ्च विदाः विद्दि जावीहि । शब्दित्यर्थः । देवेषु निर्धारण
एवा सप्तमी । देवानां मध्ये । प्रमर्तिम् मन्यतिर्येतिकर्ता (तु. निय ३, १४) । प्रहृष्टां
स्तुतिम् । चिकित्वान् सप्रथे कस्तुः । पानम् अस्परप्रभृतीनां भक्षयाम् ॥ ७ ॥

घङ्कट० अग्निम् विश्वानि इधीषि अभि सचन्ते समुद्रम् हव महर्षयः सप्त नद्यः । न यद्भिः^३ विश्वापते
अधनव्यराथात् अस्माकम् । तथा सति अग्ने! प्रज्ञाय देवेषु अस्माकं बहुमीभित्वापिनी इधी^४
जानधिति^५ ॥ ७ ॥

मुद्रल० विश्वाः पृथः पुरुषोदातादीनि सर्वाभ्यन्वानि अग्निम् अह्नावियुज्युक्तम्^६ एतम् अभि सचन्ते
आभिमुपवेन समभयन्ति प्राप्नुवन्ति । इष्टान्ता । कवताः समुद्रम् ॥ यथा सप्तम्यो नद्यः समुद्रम्
भित्पच्छन्ति सद्रम् । कीदृशो नद्यः । सप्त सप्तसक्याहाः 'द्व्ये ॥ गदे' (अ. १०, ७१, ५) इत्यादयः ।
यद्हीः महर्षयः । जामिभिः जमन्ति एकस्मिन् पात्रे सद्भुज्ज इति जमयो देवास्तैः नः अस्मादीयम्
वयः अहम् न नि चिकिते न ज्ञायते । वेन्दो दातुमस्माकमहे प्रभूते जास्वीति भावः ।
अतो हे अग्ने! त्वम् देवेषु धनपतिषु प्रमर्तिम् प्रकर्षेण मण्ठीयं च वम् चिकित्वान् अस्माकम्
विदाः अस्मान्यं लभय ॥ ७ ॥

आ यद्विपे नृपतिं तेज आनद् शुचि रेतो निर्विक्तं धौर्मीकं ।

अग्निः शर्मनवद्यं युवानं स्वार्घ्यं जनयत् सुदर्यच्च ॥ ८ ॥

आ । यत् । इपे । नृपतिम् । तेजः । आनद् । शुचिं । रेतः । निर्विक्तम् । धीः । धौर्मीकं ।

अग्निः । शर्मम् । अनवद्यम् । युवानम् । सुऽआर्घ्यम् । जनयत् । सुदर्यत् । च ॥ ८ ॥

१. 'देवराभ्यं' कु. २. नास्ति अ. ३. इमिभिः कु. ४. 'दिवम् वि'. ५. अतः ५.

स्कन्द० यत् इति व्यत्ययेन नपुंसकता । यत् ॥ इविकेक्षणायात्वात् नृपतिम् मनुष्याणां स्वामिनम् तेन दीप्तिरूपेण आ आनट् सर्वाद्भ्यां व्याप्नोति । यो इतिरर्थं मर्षादप्यदीप्यत इत्यर्थः । यच्छब्दात्तच्छब्दोऽप्याहार्यः ॥ शुचि रेत उदकम् । कलमत् । उच्यतेः निषिक्तम् लौ अर्षीके घोरिति षडर्थं प्रथमा । 'अर्षीके' (निघ ३, १९) इत्यासन्ननाम । यदादित्यरदिमभिराहृत्य दिव समीपे निषिक्तं स्थापितम् । अन्नाभिवृद्धिलक्षणमित्यर्थः । न च तदेव केवलम् । किं तद्दि । अग्निं शर्षम् बळमुत्साह वा । कीदृशम् । अनवयम् भगार्द्रम् । युवानम् पल्पञ्च पुत्रम् । स्वाप्यम् कल्याणवित्तम् । अनयन् जनपरवन्नाकम् । सुदयत् च सुदयतिरत्र सरकारार्थः । सस्करोत्तु च ॥ ८ ॥

षेड्डट० भाभिसुल्लयेन भभोति यत् तेन 'नृपतिम् जज्ञाय अथ जेतुम् । तात्मान्' शुचि रेत मया जीपु' निषिक्तम्' निषिद्यतश्च मम घोडमानोऽग्निं समीपे आसीत् । अथ भति वेगवन्तन् भवधारहितं वल्लु सुकर्माणं पुत्रं जनयतु, सुदयतु च सशून् तन्मुझेनेति' ॥ ८ ॥

सुब्रह्म० सन्ने सत् तेन नृपतिम् नृणामृत्विज्यं पाठकं यज्ञमायम् आ भागद् जातरूपेण समन्तात् व्याप्नोति । किमर्थम् । इमे जज्ञाय । कीदृशम् । शुचि शुद्धं लौ वीरम् । तेन तेनसा परिपङ्कनधरसरूपम् रेत वीर्यम् अर्षीके अन्धके अभिघतेऽभिप्राप्ते गर्भस्थाने निषिक्तिम् नितरासिक्तम् अग्निं बद्धवमाणुणविक्रिष्टपुत्ररूपेण जनयत् जनयतु । शर्षम् बळवन्तम् अनवयम् भवधारहितम् युवानम् पल्पञ्च । ज्ञातद्वितमित्यर्थः, स्वाप्यम् शोभनकर्माणम् । उरपञ्च पुत्रम् सुदयत् च यत्नादिकर्तुंशु मेरयतु च' ॥ ८ ॥

मनो न योऽर्धनः सद्यः शर्येकः सुत्रा सुतो वस्व ईधे ।

राजाना मित्रावरुणा सुपाणी गोषु प्रियममृतं रक्षमाणा ॥ ९ ॥

मनं । न । य । अर्धनं । सद्यः । शर्येकं । सुत्रा । सुतं । वस्व । ईधे ।

राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुपाणी । गोषु । प्रियम् । अमृतम् । रक्षमाणा ॥ ९ ॥

स्कन्द० मन ॥ य भविष्य अथन देवलोकमार्गान् सद्य इति, शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । एकं च तत्रा सदा सुरं सर्वसदा वस्व धनस्य ईधे ईधे । यच्छब्दात् तच्छब्दोऽप्याहार्यः । स राजाना दीप्तौ मित्रावरुणा सुपाणी गोषु सर्वलोकप्रियं पयभासयन् अमृतं नृदिद्वारं य रक्षमाणा साकाङ्क्षत्वाद्दस्मदर्थं यन्नेति वान्यतोप । प्रदूर्त्तवार्त्तान् मित्रावरुणपोर्द्रहणम् । सर्वदेवता यन्नेत्यर्थः ॥ ९ ॥

षेड्डट० शीघ्रगमनं इत्यर्थे दिव्यान् मार्गान् शीघ्रं गच्छति स एकं स्वयमेव 'मृतं धनस्य सत्यम्' ईधरी भवति । यथा राजानो मित्रावरुणौ सुपाणी गोषु प्रियम् पयः रक्षमाणौ भवतु प्रीणित्वावनिनेति' ॥ ९ ॥

१-१. वृद्धितम् वि' २ नास्ति कु ३ 'निक च वि' अ' कु उ उय ४ 'तेन कु ५ च म् पूर्य मूको ६-६ सुवैश्वदेवो पन्त्यं सर्वदा वि' अ' ७ एण'वादि' वि' अ', 'दिना कु

मुद्रल० य सूर सूर्य एक एकस्त्री असहाय सन् अचन दिग्बान् मार्गान् सद्य एति भायु
 गच्छति । रथान्त । मन न यथा मन शीघ्र गच्छति उहृत् । स च सूर वस्य धनस्य
 सना सदैव युगमेव ईश हृष्टे । यो हि शीघ्र गच्छति ॥ बहुदेशेष्ववस्थितानि धनानि
 प्राप्नोति । तथा राजाना राज्यमानौ सुषाणी शोभनमाहू मित्रावरणा मित्रावरणी नस्मदीयानु
 योषु प्रियम् सर्वेषा प्रीतिकरम् अपृतम् अमृतवत् स्वाद्भूय पयः रक्षमाणा रक्षन्ती ब्रूते ।
 हे अग्ने ! तत्तद्भूयेण ह्यस्यैव यत्स इति भाव ॥ ९ ॥

मा नो अग्रे स्रख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा अभि विदुः कृषिः सन् ।
 नभो न रूपं जरिमा विनाति पुरा तस्या अभिशंस्तेरधीहि ॥ १० ॥

मा । नु । अग्ने । स्रख्या । पित्र्याणि । प्र । मर्षिष्ठा । अभि । विदुः । कृषिः । सन् ।
 नभं । न । रूपम् । जरिमा । विनाति । पुरा । तस्या । अभिशंस्ते । अधि । इति ॥१०॥

एकवद्० "मा शब्द प्र मर्षिष्ठा इत्येतन्न सम्बन्धवितन्व । [न अस्माकं हे अग्ने । सत्या पित्र्याण
 पितृरागवानि । पितृरागव्य ऋष्यामोरत्यर्थे । मा प्र मर्षिष्ठा अभि सुदिरत्र सामर्ष्याद विस्र
 (गार्धे । अभिसन्तोऽत्र धारवर्षानुवादी, एवमेव प्रकथ्यत इति, यथा । मा विस्मयी । अथवा
 सुपेरिद रूपम् । मा प्रमार्थी । माग्नेवौरित्यर्थे । विदु वैदिता अस्मन्नलक्षणा । वधि
 नभारी च^१ सन् । किन् अग्रवृष्यन् करवाणि । उच्यते । नभ न आदित्य इव तन्नाति
 रूपम् अस्माकम् जरिमा जरात्मम् विनाति दिनस्ति^२ । एतत् ज्ञात्वा पुरा तस्या जराया
 अभिवास्ते हिसातः अधि ददि अभिगच्छ प्राप्नुहि अस्मान् । यावत् सर्वस्वापहारिण्या^३ जराया
 न । इह्यामहे तावत् प्राप्त्वास्माज्जरायो रक्षेर्यर्थे ॥ १० ॥

वेङ्कट० मा अस्माकम् अग्रे । स्रख्याणि वसिष्ठमुपमत्यागतानि अभिप्रमार्थी । वेत्ता ज्ञान^४ सन् ।
 आदित्य इव कालात्मा रूपम् जरिमा दिनस्ति^५ । पुरा तस्मादुपवृत्तादस्मान्
 रक्षितुमधिगच्छ^६ ॥ १० ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! पित्र्याणि वितर वसिष्ठम् उपमत्यागतानि ॥ 'स्रखा अस्माकलिरवानि' मा
 ॥ मर्षिष्ठा मा विनास्य । यत्सत्यम् कवि काण्वदर्शी सन् अभि भाविमुष्यन् विदुः ॥
 विद्वान् । नभः न रूपम् कथान्तश्चिह्न रूपवन्त सूर्यरश्मयः 'आकाशदधन्ति तद्दर्श' 'गारो ज्ञा
 विनाति मां नूनद्रक्षार दिनस्ति । अभिवास्ते हिसाहेतो तस्या जराया पुरा अपाह मं
 सुभ्यस्य । सा यथा न प्राप्नोति तथा कुट । अमृतत्व प्रयच्छति यावत् ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टक पञ्चमाध्याय षोडशो वर्ग ॥

१ नाति सूक्त. २-२ नास्ति वि. [ ] नास्ति अ ३ ना ति] व अ ४ सर्वस्वा^३ अ
 ५- ५ अण् विं भं कु ल अण ६ व विन^५ सूक्ते ७ 'वच्छि विं भं' ८. विहृत् सूक्ते
 ९-९ अण्द उरवा म्ति^३ सूक्ते १०-१० तद्गाराणावधि सूक्ते

[७२]

नि काव्या वेधसः श्रयतस्वईस्ते दधानो नयां पुरुणि ।

अग्निर्भुवद् रयिपती रथीणा सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा ॥ १ ॥

नि । काव्या । वेधसं । श्रयत । क । इस्ते । दधान । नयां । पुरुणि ।

अग्नि । भुवद् । रयिपति । रथीणाग् । सत्रा । चक्राण । अमृतानि । विश्वा ॥ १ ॥

स्कन्द० काव्या कविर्नैधाव्यनि, उक्त कर्माणि हविर्नैधाव्यीनि काव्यानि । वेधस मधाधिन । शश्वत बहुनामैतद् (शु भाष ३, १) । यद्दो^१ परमानस्य नि क नियमेन करोत्यनि^२ । इस्ते दधान दधत्^३ । नयनेनैवेरपथे । किम् । उच्यत । नयां नरेषु भयानि नृभ्यो वा द्विषानि यज्ञफलानि । पुङ्गि यद्वृत्ति । किञ्च आम भुवद् भवति^४ 'रथीणात् यद्यपि' रथीणा पति रथिपति इत्येवाभ्याख्यायते^५, तथापि प्रवीणताद्वादिश्वत् स्वामिमात्रवचन इह द्रष्टव्य । स्वामी । कस्य । रथीणां हविर्नैष्कान्ता सर्वथा वा^६ यजमानधनाभात् । कस्मात्^७ । उच्यत । सत्रा चक्राण 'सत्रा' (निघ ३ १०) इति सत्यनाम । सत्रासम्पत्पथायो वा । चक्राण इति शानपथेऽप्य कानच् द्रष्टव्य । शानपथ^८ वा 'अन्वस्रवात् इत्' । हेतुश्चात्र कानर्थ । 'अनाया यथैव वृत्ता' (पान ३, १२६) इति यथा । यस्मात् सत्यानि सदा वा करोतीत्यर्थे । कानि । उच्यते । अमृतानि दित्यानि हविर्नैधाव्यीनि । विश्वा सर्वाणि । यद्विर्नयनाद्यीनि सर्वाणि करोति यस्मात्पिपा यजमानधनाना स्वामी भवतीत्यर्थे^९ ॥ १ ॥

षेष्ट० अभिमुखानि करोति^{१०} स्तोत्रु यद्दो^{११} स्तोत्राणि हस्ते प्रयच्छन् गृहीतानि बहुनि धनानि अग्नि । नभश्च रयिपति सत्यमत्र जुवांस भद्रानि सर्वाणि यद्वृत्ति वा कुर्वन्ति^{१२} ॥ १ ॥

मुद्रल० 'नि काव्या' इति द्वावैतद्वम सूक्त । परागार नपि । अनुष्टुप् इन्द्र । अग्निर्देषा ॥

शश्वत क्षाभक्त्य निवस्य वेधस घातुर्द्वयण सम्बन्धीनि काव्या काव्यानि मन्त्ररूपाणि स्तोत्राणि भवन् आत्र नि क नियमन स्वामाभिमुख करोति । कि कुर्वद् । नयां नृभ्यो द्विषानि पुङ्गान यद्वृत्तानि हस्त दगान धारयन् । ईदृग्भूतमग्निद्वयोस्य सर्वं पना स्तुवन्तीति भाव । स्तोत्रभ्यो यत्रपु दत्तपञ्चमैर्धने न क्षीयत इत्याह—अयत् अग्नि रथीणाग् रयिपति भुवद् धनाना मध्य यानि धनान्युत्कृष्टानि तथा स्वामी भवति । कि कुर्वद् । विश्वा सर्वाणि ताज हिरण्यानि स्तोत्रभ्य सना सहैव चक्राण उच्यन् । युधपत्यमच्छ्रित्यर्थे ॥ १ ॥

अस्मे वृत्सं परि पन्तं न विन्दन्निच्छन्तो विधे अमृता अमृताः ।

अमुषुदं पद्व्यो धियंघास्तस्युः पदे परमे चार्चयेः ॥ २ ॥

१ नास्ति अ २ करोति अ ३ इत्य कु ति ४ १ नास्ति सूत्रे ५ इत्य-वा^१ ति
 ६ नास्ति कु ७ यथाव ति ८ अनाप्य सूत्रे ९ ९ 'जात् अ, 'त्वाद् कु, 'त्वात् अ ति
 १० भवतीत्य^१ मूत्रे ११ 'रथु ति^१ अ^१ १२ पुटित्य कु १३ नास्ति ति^१ ति^१ ल लं, नास्ति ति^१
 ति^१, नास्ति कु

अस्मे इति । वत्सम् । परि । सन्तम् । न । विद्न् । इच्छत । विश्वे । अमृता । अमृता ।
 ध्रमस्युज । पदस्य्य । धियम्ऽधा । तस्यु । पद । परमे । चार । अग्र ॥२॥

स्कन्द० अस्म इति वादस्य चतुर्थी । अस्मदर्थम् । अस्माक द्विवचनार्थम् इत्यर्थ । वत्सम् परि
 व तम् न' नदाब्दोऽयमुपमापार्थीथो व्यवहितनापि वत्समित्त्वत्तव सम्बन्धवितन्व्य । वत्समिव सर्वत्र
 भयन्तम् । इतिरेद्वनभयन इत्यवत्तश्च वत्समिव नश्यन्तामित्यर्थ । विद्न् छन्दःपठन् ।
 सौचीकमग्निम् इच्छत कामयमाना । विश्वे सर्वे । अमृता मरणवर्जिता देवा । अमृता
 अमृद्वत्तस । ध्रमस्युज युक्तब्दोऽत्र मत्पर्थे । 'अथशुर्गायू रथयु (ऋ १ ५१, १५) इति
 यथा । ध्रमवत् । अग्न्यग्नेपणाद् उपजातममा सन्त इत्यर्थ । पदस्य पदशब्देनात्र कृतस्य
 जगत आश्रयत्वात् कारणात्मोच्यते । वेतिरपि' पदविकर्ता । 'पद देवस्य नमसा व्यत
 (न ६, १४) इति यथा । कारणात्मनो ज्ञाकार इत्यर्थ । धियधा स्वस्य कर्मणो
 धारयितार । कर्मणामस्यकार इत्यर्थ । कस्माद्दिद्न् । उच्यते । वत्साद् तस्यु पर परमे
 गत चारुणि । मिथ्याचितेपण वा चारुतब्द । चारु तस्युरिति । कस्य पदम् । उच्यते । अत्र ।
 वत्साद्यतो यथा नष्टस्याग्ने पदानि पृथक्च ततस्त्वतोऽन्यैव'तेर्यर्थ' । अथवा पदस्य इति पदशब्द
 रूपहोपादानात् तस्य च 'यथा न पूर्वं पितर पदम् (ऋ १, ६२, २ २५० १६)
 इत्यादिषु अत्रिरस्तु प्रतिहर्याद् विश्वे अमृता अमृता इत्यादिविरहितस उच्यन्ते, न देवा ।
 पितरो हि सौचीकमग्निमनुसृत्य स्व स्य तपोऽग्निमग्न्यदधुरित्येतत्' सौचीकसूक्ते पुराणिकान् ।
 एतद्विभवश्च पक्षऽग्निप्रसादाद्याग्निस्तारोक्तप प्रत्यक्षप्रत्ययर्थ' ॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् 'वत्सम् अग्निम्' परितः सत्सम् इच्छन्त विश्वे देवा अमृता 'अग्नि न
 अविन्दन् । ध्रमवत्त अत्र स्थानमन्वेषमाणा' 'कर्मणो धारार तस्यु † पदे परम चारुणि ।
 पनाग्निनिर्हीनस्तत्र तस्युनिर्हीन दुष्ट्वेति' ॥ २ ॥

मुद्र० अस्मे अस्माकम् वत्सम् वत्सवदत्त्वत्त धियम् परि स तम् परितः सर्वत्र वर्तमानम् ।
 द्वन्द्वो निर्गत्याऽऽपराधवशादियु निलीन सन्तमित्यर्थ । एवविधमग्निम् इच्छत विश्वे अमृता
 सर्वेऽमरण्यमार्णो देवा अमृता अमृता अमृतश्च न विद्न् तमग्निं माहभन्त । अहमनात्
 ते त्रमयुव इव्यराहनस्याऽभावेन इतिपात्रभावात्तज्जन्वन अग्नेष ह्यग्नेतैकीभूतास्तस्य अग्ने अन्वेषणात्
 पदस्य पदार्थोच्यन्त रियथा धियामात्रेण शयनासनस्थानादिकृष्णारा कर्मणा धारयितारा ।
 पुराणिषा सत्त चारु चारुणि शोभन अत्र परम उच्यते अन्वेषे' पद । यत्र ह्यग्निनिर्हीनो वर्तते
 तत्रैतत् । तस्मिन् पदं तस्यु स्थितवन्त । बहुविधेन प्रणालेनार्त्वि यदुत्तरित्यर्थ ॥ २ ॥

तिस्रो यदग्रे नुरदुस्त्नामिच्छुर्चि घृतं शुचंयः सपुर्षान् ।

नामानि चिद् दधिरे युधिपान्यसृद्दयन्त तन्वः सुजाताः ॥ ३ ॥

१ नास्ति अ २ अ-उच्येति' अ; अन्त ति ३ 'नेष्टे' सूको ४ 'ग्नि प्रद' अ ५ अग्नि
 पदात्पद सूको ६ ६ वत्समित्त्वत्तव विश्वे अ' ७ ७ चारुति विश्वे अ' ८-८ नास्ति वि'
 † 'स्यु अत्र रि' अ' ९ अ-उच्ये सूको

तित्तः । यत् । अग्ने । शरदः । त्वाम् । इत् । शुचिम् । धूतेन । शुचयः । सपुत्रान् ।
नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । असूदयन्त । तन्वः । सुऽजाताः ॥ ३ ॥

स्कन्द० यत् इति प्रथमायहुष्यन्तान् द्रष्टव्यम् । ये हे अग्ने ! तिस्रः शरदः त्रीणि वर्षाणि ।
त्वाम् इत् स्वामेव शुचिम् वीक्षन् धूतेन आज्येन शुचयः शुद्धत्मानः सपुत्रान् परिचरन्ति ।
यज्ञन्त इत्यर्थः । ये च नामानि चित् दधिरे नामान्यपि धारयन्ति । वासिष्ठाद् यद्गुणशक्तुवन्तः^१ भक्त्या
नामान्येव केवलानि तत्र कीर्तयन्तीत्यर्थः । कीर्त्यानि यज्ञियानि यज्ञसम्पादीनि^२ । यच्छ्रद्धासम्पन्नोऽ-
प्याहार्यः^३ । ते सर्वे असूदयन्त सूदयतिः संस्कारार्थः । वितैश्रवादिभिः संस्कारैः संस्कुर्वन्ति
आत्मीयाः तन्वः गुजाताः संपूर्णाः । अग्न्यङ्गसरीराः विवीश्रवादीनि प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

शेङ्कट० 'तिस्रः [यदा अग्नेः] शरदः त्वाम् पूज शुचिम् धूतेन शुचयः पर्यचरन्^४ । अथ ते नामानि
चित्^५ दधिरे मशार्हाणीन्द्रो^६ निःशुर्षेकमो मिश्रोऽर्धमेति । तथा शोभनतनना उन्नुच
वह्नीयन्तभागार्थम् प्रैरयन् ॥ ३ ॥

मुद्रल० धुचयः शोधयितारो मरुतो हे अग्ने ! शुचिम् शुद्धम् त्वाम् इत् देवेभ्यो निर्गतं त्वामेवोद्दिश्य
तिस्रः शरदः त्रीन् सेवसरान् फलेन आज्येन यत् यदा सपुत्रान् पुत्रां कुर्वुः तदात्मी
त्वमाशिरभू । तद्वन्तरे ते मरुतस्त्वधानुवृहीताः सन्तः यज्ञियानि यज्ञार्हाणि यज्ञे प्रदीयन्तु
पोग्यानि नामानि चित् नामान्यपि दधिरे अधारयन् । नामानि कैशिरिपके समाभ्रायन्ते—
'ईदृक् चान्मादृक् चैतादृक् च प्रतिदृक् च मित्श्च संमितश्च समधाः' (तै ४, १, ५, ५) इत्यादीनि ।
धारयित्वा च गुजाताः पूर्णजातं रूपं परित्यज्य शोभनमनुवृत्तं प्राप्ता सन्तः तन्वः स्वकीयानि
शरीरानि असूदयन्त सर्वं प्रापितवन्तः ॥ ३ ॥

आ रोदसी बृहती वेविदानाः प्र रुद्रियां जभिरे यज्ञियांसः ।

विदन्मर्तो नेमधिता चिकित्वानग्निं पदे परमे तस्थिवांसम् ॥ ४ ॥

आ । रोदसी इति । बृहती इति । वेविदानाः । प्र । रुद्रियां । जभिरे । यज्ञियांसः ।

विदत् । मर्तः । नेमधिता । चिकित्वान् । अग्निम् । पदे । परमे । तस्थिवांसम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० रोदसी बृहती आ वेविदानाः जन्तवः । प्रवर्षाणार्थंरौद्र्यं रोदसीमर्त्यं तस्मात्तेवज्ञेयो-
लक्षणार्थं वा । अन्तेषु ज्ञेयं जानन्त इत्यर्थः । इधियां 'इत्' (निय ३, १६) इति स्तोत्रनाम ।
तस्य स्वमूला तस्मिन् वा मया रुद्रिया स्तुतिः । सद्दयोगरक्षणवृत्तीभ्यान्पुत्रेद् द्रष्टव्यम् ।
स्तुत्या सद्द इवाधि प्र जभिरे प्रहरन्ति जग्निं प्रति प्रापयन्ति । यज्ञियातः यज्ञसम्पादिनो
मनुष्याः । श्रावणोपज्ञेना यज्ञारोऽग्निं स्तुवन्ति, यजन्ति चेत्यर्थः । किञ्च विदन् तत्रतो
वेति । मर्तः तत्रवेदी मनुष्यः । नेमधिता सद्दग्रामधत्ते यज्ञे संसारे वा^१ वर्तमानः । चिकित्वान्
ज्ञानो । यष्टार. स्तुवन्ति च यजन्ति च, सम्मग्नादिनोऽपि सम्बद्धं धामर्णीत्यर्थः । क्रम् ।

१. 'मात् इत्' म. २. 'तया' च वि. ३. 'आहर्तव्यः वि. ४-२. 'मास्ति वि'. ५-५ यद्वे
वि' धः; यदा (मनुष्य मायपतिभ्ये वि' कर्ष. ५. च वि' अ'. ६. यज्ञियातां' कर्ष. ७. र्द्विधास्य मूको.
८. मास्ति मूको. ९. मास्ति अ.

अग्निम् । क स्थितम् । उच्यते । १२ परम तस्थिवाचम् देवाण्ये^१ परमारमणि वा ॥ ४ ॥

घेदूट० प्र आ १३धरे^१ चावापुषिवो महती विन्दमाना यजार्हा देवा अस्मा^२ अमन्य स्तोत्राणि । तथा उच्यते स्तान तन्निवृत्तम् अग्निम् सङ्ग्रामार्थं^३ प्राञ्ज मनुष्य आश्रयति ॥ ४ ॥

मुद्रल० गृहता महत्यो रोदसा चावापुषिव्यो आ वेवदाना अत्यर्थं ज्ञापयन्त । कुमभिरंते^४ इति परस्पर वदन्तो चावापुषिव्योर्मध्ये वतमाना इत्यर्थे । १५द् वा^५ आ वेवदाना अग्निमुपलभामा । एवम्भूया याज्ञास. यजार्हा इवा दद्याद् यदोऽग्नि । देवानामसुरै सह युद्धसमये चैवं स्थापित धनमपहृत्व यतन्तमग्नि देवा आगमय अग्निस्वकाशाद्दत्तम उद्धनमपृच्छद् । प्रवर्ती सौऽतिररोदीत्, यस्मात् एद् इत्याप्यायते (तु तै १, ५, १, १) । एवम् एदद्याऽऽग्नि स्तोत्राणि प्र १३धरे प्रजहिरे । चक्रुस्त्वर्थं । नेमजिता नेमशब्दोऽर्चयचन । सर्वेषा देवानामर्थभागेत धीपते धार्क इति नेमधित इन्द्र । सर्वे देवा एकोऽर्थं । इन्द्र एक एवापरोऽर्थ इति वाच्यं । एतेनैव सहित मते मरद्गुण यत्ने उच्यते १२ स्थावेऽवतरयादौ तद्विवाचम् स्थितवत्तन् अग्निम् चिद्विद्वान् जानन् विदन् अष्टमथ ॥ ४ ॥

संज्ञानाना उर्ष सीदन्नभिञ्जु पत्नीवन्तो नमस्यं नमस्यन् ।

रिदिकांसस्त्वन्वः कृष्णत स्वाः सखा सख्युर्निमिपि रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

सम्ज्ञानाना । उर्ष । सीदन् । अभिञ्जु । पत्नीवन्त । नमस्यं । नमस्यन्निर्ति नमस्यन् । रिदिकांस । त-र्ष । कृष्णत । स्वा । सखा । सख्यु । निऽमिपि । रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

स्फन्व० सपानाना सम्यक् लक्ष्ण उप सान् उपसीदन्ति अग्नि मनुष्या । अग्निः क्रियाविशेषणमत्तम् । अभिगत जानुनी यस्मिन् उपसदने क्व^१ अभिञ्जु । भूमी जानुनी निपातवाच सीदन्तीत्यर्थे । न च कदला । कि तदि । एवावत्त पत्नीनि सपुत्रा । उपसय च नमस्यन् पृथगनितम्^२ भ्रमस्यन् गृह्यन्ति । स्वयन्तइच्छाऽम्बिमसादेव रिदिकांसं शुवोऽप्यवमतिर्वाषा^३ द्रष्टव्य । अन्वतोऽतिरिभ्यमाना । प्रकृष्टीमयन्त इत्यर्थे । तन्व दृश्यत स्वा करोति पुत्राऽपि सन्पुत्रार्था^४ द्रष्टव्य । विषैदवयांदिभि सस्कारे सत्कुर्यन्ति । विषैदवयांदिभि प्राप्नुवन्तीत्यर्थे । एषा बहुपवनस्य म्यान इदमकवचनम् । सखाय । सख्यु अन्वे । १०निमिपि निमप^५ इत्ये । सख्युर्निमिपि रक्षमाणा इति शेष । अग्निनाऽनुप्राप्त्यर्थेनैव रक्षमाना इत्यर्थे । एतत्तापारेष सर्वापदस्य आत्मानम् रक्षमाणा । अथवा निमिपि इति तृतीयायां सखीम् । रक्षमाणा^६ इत्यपि प्यत्ययान कर्मणि कर्तृप्रत्यय । अग्नरनुप्राप्त्यर्थेनैव सर्वापदस्यो रक्षमाणा इत्यर्थे ॥ ५ ॥

घेदूट० ० कमारय गणा उपासीन्, अनिगठचानुक पत्नीमहित नमस्कार्यमग्नि नमसन्ति । तथा विवता अन्वजाऽमन्य न्यान्ति शरीराणि विषयीकुर्यन्ति सखाय सख्यु अनुप्राप्त्ये निमिपि निमिरे इति रक्षमाणा ॥ ५ ॥

१ 'सिवा' अ २ 'जहिरे रि' अ^३ ३ 'नास्ति रि' अ^४ ४ 'प्रायशो रि' ५ १ 'नारिठ मूढं. १' नास्ति मूढा ० नास्ति ति ८ 'वे अ ९ 'वे कु. १० १०. ११ ३१ निमिपि निमिरे इति ११ 'स्वकाशा मुञ्ज

मुद्रल० हे सन्ते! त्वाम् संजानानाः सव्यग् धानन्तो देवाः उप सीदन् उपसीदन्ति प्राप्नुवन्ति । उपससि^१ कृत्वा च पशोवन्तः सपत्नीकाः सन्तः नमस्वम् नमस्कारार्थम् अभिलु आभिमुख्येनावस्थितजानुयुक्तं त्वाम् नमस्यन् अपूजयन् । पूजयित्वा च सव्युः मित्रस्य तत्र निमित्तिद्वारे निमित्तभूते सति रक्षमाणाः त्वया परिदृश्यमाणाः सव्य सखायो देवाः स्त्राः तन्वः स्वकीयानि शरीराणि रिरिक्तासः धनदानादिरूपेण दीक्षानियमेन रिकीकृत्यन्तः शोषयन्तः कृष्यन्तः पातान् भक्ष्यन्तः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाहके पञ्चमाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

त्रिः सप्त यद् गुह्यानि त्वे इत् पदाविदं चिहिता युद्धियासः ।

तेभी रक्षन्ते अमृतं सजोपाः पशुञ्च स्थानुश्चरथं च पाहि ॥ ६ ॥

त्रिः । सप्त । यद् । गुह्यानि । त्वे इति । इत् । पदा । अविदन् । विदं हिता । युद्धियासः ।

तेभिः । रक्षन्ते । अमृतम् । सजोपाः । पशुन् । च । स्थानुन् । चरथम् । च । पाहि ॥ ६ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते— अन्वी किञ्च एकवितरिषि उन्दासि गुह्यानि देवैर्निहिताभ्यास्तन् । ताभ्यामिनमाराभ्याङ्गिरसोऽश्वाभ् इति । जवेठदिहोच्यते । त्रिः सप्त इति । त्रिराशुषानि सप्त । एकविंशतिमित्यर्थः । कानि । इतिहासस्मृतैः उन्दासि^१ । कथं पुनरुन्दासामेकविंशतित्वम् । उच्यते । गायत्र्युष्णिगतुष्टुहवीपङ्क्तिष्चिपुष्ट्रगवी इत्येतानि चतुरशराणि^२ सप्त उन्दासि । तेषामेवैकैकं माहर्षिदार्दभेदेन त्रिषा भिद्यते । जनत्वपूर्णत्वाधिक्यभेदेन वा । एकेन द्वाभ्यां चाऽऽहाराभ्यां स्पृष्टं गायत्र्यादिष्वन्दो निकृन् विरादिति वा विशेषाख्यां लभते, न तु स्वा-माख्यां जहाति । तथासिरेके भुरिक्^३ स्वरादिति चोच्यते^४, न तु क्वानाख्यां न प्रपद्यते । तथा च धृताव्युक्तम्— 'न वा एवेनासौषेण उन्दासि नियन्ति न द्वाभ्याम्' (भाषा १, १) इति । यानि यानि^५ तु गायत्र्यादिष्वन्दोऽभ्यानि^६ यानि^७ कानिषिष्टिष्वन्दोऽसि^८ कानिषिष्टेषां विकार इति मात्र संख्यायन्ते^९ । तदेवं गायत्र्यादीनां सप्तानामेकैकत्वाः त्रिषा भेदेन तद्वन्देर्वा^{१०} 'उन्दासामपरिसंख्यानाम् अस्ति'^{११} उन्दासामेकनिसित्यम् । तथैतदुच्यते । त्रिः सप्त इति यद् यानि गुह्यानि गुह्यार्थानि । ते रक्षि । इत् अमृतं पदरथम् । निहिता देवैर्निहितानि । पदा पदेन । स्वेन ज्ञानेनेत्यर्थः । अपिदन् स्वामाराधय प्रकथयन्तः । यतिगणः यज्ञसम्पादिनोऽङ्गिरसः । तैभिः रक्षन्ते अमृतम् भक्षयन्तः । अग्निगुणरक्षणाद्यायं उद्गृह्यन्नावेव रक्षयन्पदेनः । अकीर्त्यमाता^{१२} 'द्वि उन्दाभिर्गोर्गुणा विरमरणाद् प्रकथं गच्छेयुः । तान् उन्दासिः रक्षन्तः'^{१३} अग्निमेव रक्षन्तीत्युच्यते । सजोपाः^{१४} संश्लेषमाणा । अक्षिरथ एव वा प्रकृतत्वात्^{१५} खर्वे^{१६} वा^{१७} स्तोत्राः । य ईदसो महात्माऽसि त भूमः । पशुश्च स्थानुश्च स्थानाणि च चरथम् च यज्ञमद्य पशुर्वातरिक्तमपि पाहि रथ त्वम् ॥ ६ ॥

१. 'उन्दासि मूको. २. जयन्वन्दा' अ. ३. चतुरशराणि अ. ४. भूरि च ति. ५. चोच्यते ति.

६. नास्ति ति. ७. गायत्रीष्वन्दो मूको. ८. उन्दासि ति. ९. 'सप्त ति. १०-१०. 'परिसंख्यानामस्ति अ; 'सोऽव्यानाद् । तदसि कु. ११-११. नास्ति ति. १२. नास्ति अ. १३-१३. नास्ति अ.

घेङ्कट० त्रिः सप्त यत् गुहायां निहितानि त्वयि पदानि 'निवासस्थानानि धनानि भविदन्' निहितानि^१
 देवाः । त्वया पुनः प्रप्तानि^२ धनानि जलमन्त्र । तैर्लब्धैः^३ अमृतम् अग्निं स्वामिव रक्षन्ते सङ्गः^४ ।
 स त्वम् पशून् स्वायराशिं जङ्गमम् च पाहि इति ॥ १ ॥

मुद्रल० त्रिः सा एकविंशतिसंख्याकानि^५ गुह्यानि रहस्यानि वेदैकसमधिगम्यानि यत् यानि एता
 पदानि । पद्ये गम्यते स्वर्गः ष्वितिरिति न्युत्पत्त्या पद्यन्त्येनात्र यज्ञ उच्यते । ते च
 एकविंशतिसंख्याकाः । औपासनहोमवैचर्देषाद्यः सप्त पाक्यज्ञाः । आभ्याधेयदर्शपूर्णमासाद्य-
 सप्त हविर्पञ्चाः । अग्निष्टोमात्त्वमिष्टोमाद्यः सप्त सोमपञ्चाः । एकविंशतिसंख्याकानि यत्कर्म-
 णानि पदानि हे अग्ने ! त्वे इत् स्वप्येव निहिता स्थापितानि । तेषां सर्वेषां त्वत्प्रधानत्वाद् ।
 न कर्तनमन्त्रेण प्राण अनुष्ठानं प्राच्यन्ते । यज्ञिणासः यज्ञार्हा अर्धित्वत्तान्दर्भैदुष्पादिभिः अधिका-
 र्हेतुभिर्गुह्याः । एवंविधकर्मणोपेता यजमानास्तानि पदानि भविदन् जलमन्त्र कृतवन्तः ।
 तैभिः यत्कर्मणैः पदैः अमृतम् अमरणधर्मात् स्वाम् रक्षन्ते पाक्यजिह । पूजयन्तीत्यर्थः । सजोषाः
 तैर्पञ्चमैः समानप्रतिक्रमम् पशून् गन्धाभादिपशून् च स्थातुन् वीह्यादिस्वावरानि चरपन् पशुप्य-
 धिरिकमन्पत् यत्प्राणिजातमसि चत् च पाहि रक्ष । तेषु हि रक्षितेषु त्वदीया प्राणाः
 कर्तुं शक्यन्ते नाम्यथा । अतस्त्वमेवमुच्यसे हृत्पर्वः ॥ १ ॥

विद्वाँ अग्ने वयुर्नानि क्षितीनां व्यानुपक् शुरुषो भ्रुवसें धाः ।

अन्तर्विद्वाँ अर्ध्वनो देवयानानतन्द्रो दूतो अर्धवो हविर्वाट् ॥ ७ ॥

विद्वान् । अग्ने । वयुर्नानि । क्षितीनाम् । वि । आनुपक् । शुरुषः । भ्रुवसें । धाः ।

अन्तःऽविद्वान् । अर्ध्वनः । देवयानान् । अतन्द्रः । दूतः । अर्धवः । हविःऽवाट् ॥ ७ ॥

स्कन्द० विद्वान् हे अग्ने । वयुर्नानि स्वप्निकृत्वाणि प्रज्ञावाणि । क्षितीनाम् क्षितयः इति मनुष्यताम् ।
 मनुष्याणाम् । आनुपक् आनुपूर्व्येण । यथायोग्यमित्यर्थः । शुरुषः शुरुष आत् उच्यन्ते (इ. वा ६, १९)
 इतिदृष्ट्या अर्धः^६ जीवते जीवितुम् वि धाः हविर्धनद्वारेण विविधं देहि । किञ्च अन्तर्विद्वान् अन्तरि
 वेदिमध्यमभिरेतन् । विद्वागिति 'तक्षन्हेतोः क्रियावाः' (पा ३, ९, १९) हृत्परे ईती धावा^७ । अर्धवद्^८
 वसतोति यथा । वेदिमध्यम्यपरिवर्तमानेन हेतुना । वस्माद्देदिमध्य एत^९ 'व्यवस्थितो ज्ञानवीर्यः'^{१०} ।
 किन्^{११} । अर्धवः मार्गान् । देवयानान् वेदैः प्राणिगम्यन्ते वाद् अर्धवः^{१२} । अतन्द्रः अनडसः । उस्ता
 हीरपर्वः । देवताह्वानार्थं सर्वयजमानानाम् दूतः अर्धवः अर्धः भवति या हविर्वाट् हविर्वा वीवा च ॥ ७ ॥

घेङ्कट० प्रज्ञानानि मनुष्याणां विधेहि । तथा शुभे रोधनिग्रीह्यत्^{१३} जीयनाथ अनुपपद्ये कुत । देवयानान्
 मार्गान् अन्तर्गान् यत् यत्^{१४} रक्षति चरन्ति सं 'तं देवं' जानन् अनडसः^{१५} दूतः^{१६} अर्धवः^{१७}
 हविर्वा वीवा ॥ ७ ॥

१. वः वि^१. २-२. नास्ति वि^२ अ^३; कसः एवान्ति ५^४ वि^५; विदन् क वि^६ अ^७. ३. निरिता
 वि^८ अ^९. ४. प्रप्तानि वि^{१०}; प्रप्तानि वि^{११} अ^{१२} कृ क कर्प. ५. 'तन्मय वि^{१३} अ^{१४}. ६. धाटां वि^{१५} अ^{१६}.
 ७. नास्ति वि^{१७}. ८. 'अर्धव' वि^{१८}. ९. यवादि' वि^{१९}. १०. नास्ति मूको. ११. नास्ति कृ. १२. अर्धवद्
 मूको. १३. ५६ अ. १४-१४. 'तौऽग्नि' कु 'तौऽग्नि' वि. १५. वि च मूको. १६. अर्धवद् मूको.
 १७. एवविद्वेषा' कर्प. १८. नास्ति वि^{१९} अ^{२०}. १९-१९. नास्ति वि^{२१} अ^{२२}. २०. अर्धवः वि^{२३} कर्प.
 २१. दूतो यजमानान् वि^{२४} अ^{२५} २२. नास्ति वि^{२६}.

सति हि तेन वृक्षः सूर्यो वृष्टिं करोति । तथा ऋतस्य ऋतं यत् ज्ञानन्तोऽङ्गिरसः सतः
 यत्नान्नाऽऽतुरेणपहृतस्य गोरूपस्य धनस्य दुरः हाराणि गमनमार्गान् अजानन् त्वया ज्ञापयन्तः ।
 त्वत्साध्येन यानेन प्रीत इन्द्रो गवामन्वेपणाथ सरसां देवश्रुतीं प्रेषितवान् । सा च सरसा
 गवां स्थानमवागतेन्द्रस्य न्यवेद्यत् । इन्द्रश्च खानङ्गिरसो ग्वाः प्रापयत् । अत एतसर्वे
 त्वमेव कृतवान् । अङ्गिरोभ्यः सकाशात् मय्यम् गवि भवम् दद्वहम् स्थूलम् । यदुलमित्यर्थः । एवंविधं
 पयोऽक्षणम् ऊर्वम् अन्नम् सरसा देवश्रुतीं विदत् अन्नमत् । नम् इत्येत्वादपूरणम् । येन तु येन हि
 गव्येन मानुषी विद् मनोः सम्बन्धिनी प्रजा भोजते इवातीं सुक्ते, उद्वन्ममपि पाण्यपा-
 निगरेव करोति ॥ ८ ॥

आ ये विश्वा स्वपत्यानि तस्थुः कृण्वानासौ अमृतत्वार्यं गातुम् ।

महा महङ्गिः पृथिवी वि तस्ये माता पुत्रैरदितिर्धार्पसे वेः ॥ ९ ॥

आ । ये । विश्वा । सुऽअपत्यानि । तस्थुः । कृण्वानासौः । अमृतऽस्वार्यं । गातुम् ।

महा । महत्ऽभिः । पृथिवी । वि । तस्ये । माता । पुत्रैः । अदितिः । धार्पसे । वेरिति वेः ॥ ९ ॥

स्कन्द० ये अङ्गिरसः 'विश्वा बहुनि धनानि स्वपत्यानि' जोभनेरपर्यैः सहितानि आ तस्य
 मास्वितानि । संश्रावणत इत्यर्थः । कृण्वानासः कुर्वन्तः । अमृतत्वार्यं अविद्यमानं मृतस्य यत्
 सोऽमृतत्वोऽग्निः उदर्थम् । गातुम् 'गायत्रिर्पेत्तिकर्ता' (वृ. निघ ३, १४) । गानं गातुः स्तुतिः ।
 वाम् । येऽङ्गिरसोऽग्निन् आ स्तुक्वो बहुनि धनानि जोभनादि चापत्यानि कृण्वन्त इत्यर्थः ।
 यच्छ्रद्भ्रुतेत्तच्छ्रद्भ्रोऽध्याहार्यः । तेषाम् महा माहात्म्येव । 'वज्रसादेनेत्यर्थः । महङ्गिः सत्यजन-
 दिभिरकार्त्तमनुष्वाणाम् । पृथिवीं वि तस्ये विविधे स्थिता । अङ्गिरसां प्रसादेन पृथिवी
 मनुष्वाणां महङ्गिः सत्यजननादिभिरपकारित्व्यजोवीर्यस्यैः । अङ्गिरसो हि इन्द्रसत्त्वमात्रं वृष्टेः कर्ता ।
 त्वावचाश्च सत्यजननादयः । न कैरवा पृथिवी । किं तदि । माता पुत्रैः अदितिः देवमाता
 चादितिः पुत्रैः सर्वेदेवैः सह । देवा अपि हि नन् मनुष्वाणामुपकुर्वन्ति उद्विश्रित्तमेष
 प्रसादेन । देवोपकारस्य धर्मापचत्वात् धर्मस्य च वृष्ट्यावचत्वात् 'वृष्टेऽङ्गिरसां कर्तृत्वात्' ।
 किमर्थं पुनर्नदङ्गिः उपकारित्वस्ये' । उच्यते । धार्यते धेद् धाने । आत्यपयभाषादुक्तिपानात् ।
 वेः देवान् प्रति मनुः आनुवांसो' । सत्यजननामुपकाराभावे ॥ यानो न शक्यते कर्तुम् ।
 'यागानां च नाग्निःकृतीः विवेत्' । अत एवमुच्यते— धार्यसे वेः इति ॥ ९ ॥

यदुष्टं आ तातुः वे विश्वानि स्वपतनमिच्छानि कर्माणि* जुर्वन्तः अमृतत्वार्यस्ये मार्गम् ।
 अयमन्तम् महङ्गिः वैश्वम् पृथिवीं शिवमाणा विविष्टेन, माता पुत्रैः मनुष्यैः अदीना तन्म-
 नास्वित्यानिः* पानाय तं भोमं पार्यापनुमितिः ॥ ९ ॥

मुद्रात् ० ये आङ्गिरसाः अमृतत्वार्यं अमरणविद्येयं गातुम् मार्गमुपायम् इजानासः कुर्वाणाः तन्मः ।
 विश्वा सर्वानि इतरयानि जोभनात्पयस्यदेवभूतानि चपुद्गैःसाराप्रवृत्तिनारात्रादित्यानामवादीनि

१. इत्यम् मूर्धे. २-२. पृथिवीं वि. ३. आङ्गिरसाः वि. ४. नास्ति अ. ५. 'एव ता वि.
 १-१. 'विष्वाः कर्तुं' मूर्धे. ६. 'वैश्वे वि. ८-८. नास्ति अ. ९. वे एतन्मनुष्यैः विष्टं चरे. १०. नास्ति
 वि' अत. ११. कुर्वन्ति वि' अ. १२. एत्ये वि'. १३. 'विदु कु.

कर्मणि आ तस्युः मास्यत्तवन्तः । कृतवन्त इत्यर्थः । 'त एनं पदत्रशिदात्रमपदन् तनाहरन्
हेनायञ्जत्' (तै. ७, ४, ६, १) इति च । महर्षिः अनुष्ठानेन महानुभावीर्यैः पुत्रैः सहिता
माता अनयित्री अदिशिः अदीना पृथिवी धात्यसे सर्वस्य जगतो धारणाय गहा स्वकीयेन
महात्वेन वि तस्ये विशेषेण विवृष्टि । हे अग्ने । यतस्तन्म वेः आदित्वैरनुष्ठिषेऽु मणेषु चर-
पुरोदाशादीनि इक्षीर्यमक्षयः । अत्र पुरतस्वै जातमित्यर्थः ॥ ९ ॥

अधि धियं नि दधुधारंमस्मिन् दिवो यदधी अमृता अकृष्वन् ।

अर्धं क्षरन्ति सिन्धवो न सृष्टाः प्र नीचीरग्ने अरुपीरजानन् ॥ १० ॥

अधि । धियम् । नि । दधुः । चारुम् । अस्मिन् । दिवः । यत् । अधी इति । अमृताः । अकृष्वन् ।
अर्धं । क्षरन्ति । सिन्धवः । न । सृष्टाः । प्र । नीचीः । अग्ने । अरुपीः । अजानन् ॥ १० ॥

स्कन्द० वीक्षितक्षणात् धियम् अधि नि दधुः निहितवन्तो देवाः । चारुम् शोभनाम् अस्मिन् त्वय्यग्नी ।
कदा । उच्यते । दिवः यत् यदा अग्नी द्वित्वसानाम्पारु^१ सूर्याचन्द्रनक्षत्राग्नी उच्यते ।
मक्षित्यानीपो सूर्याचन्द्रमसो अमृताः देवाः अकृष्वन् कृतवन्ता । अक्षेरात्रविनागार्धं पश्य
सूर्याचन्द्रमसो देवो उदधीपदन्^२ तदैव त्यामग्नि दीक्षिमन्वत् अकारुणित्यर्थः । 'अप क्षरन्ति'
अपक्षयोऽत्र ततः प्रभृतीत्यसार्थः । 'तत् एव' च प्रभृति क्षरन्ति स्वयि । काः । सामज्यादा-
हुतयः । कथम् । सिन्धवः न नदीनामन्तत् (तु. नि. १, २) । यत् इव । सृष्टाः पशुभिः
पितृणाः सारयः नीचोः अघोमुखाः । युक्तो^३ साहुतयः क्षरन्त्य अघोमुखाः क्षरन्ति । कीदृशः ।
उच्यते । हे अग्ने । अर्षीः 'अपक्षयितिकर्मा (तु. नि. २, १४) । र्वा' प्रति गमनतीका ।
नित्यमेव यास्तथैव हूयन्त इत्यर्थः । किञ्च प्र अजानन् प्रकृन्तः प्रारम्भे । तत् एव प्रभृति
ज्ञानिनोऽपि त्वां ज्ञानं प्राप्नुवन्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

येकुट्ट० अधि नि दधुः प्रज्वलनेन घोर्भा कस्याणीम् अग्नी दिवः परा^४ चक्षुषी इतिर्निपृक्षया^५ देवाः
अकृष्वन्^६ । प्रज्वलितेऽग्नी पृथिन्याम् क्षरन्ति सिन्धवः इव उडुका देवास्ततो रजितरोपसा-
न्तत् अग्ने । तव म्बभूताः हेलायमानाः^७ उरताः जानन्ति निरूपणीये^८ सूक्तं प्राज्ञः^९ ॥ १० ॥

सुब्रह्म० अस्मिन् अग्नी चारुम् शोभनाम् धियम् परित्यज्यपरिषेचनादिरूपां पञ्चसम्पदम् अधि नि दधुः
पगतायाः स्थापितवन्तः । निधाय च यत् यदा अग्नी पञ्चसायम्भागलक्षणे चक्षुषी अग्नेर-
कुर्वन्ति । तदानीम् दिवः सुलोकात् अमृताः अमरणपरमाणो देवाः पागतमयो जात इत्यवग-
म्याऽऽगच्छन्तीति शेषः । अत्र आत्मभासाऽनन्तरम् सृष्टाः अक्षेरव्यष्टाः सिन्धवः न शीघ्रं गच्छन्त्यो
नद्य इव नीचोः नितरां सार्यम् दिक्षु गच्छन्तोः अर्षोः रोषमानाः । हे अग्ने । पशुभूतास्तददीया
ज्वाला उत्पन्ना क्षरन्ति प्रचलन्ति । सर्वाणु दिक्षु गच्छन्तीत्यर्थः । भागता देवाश्च प्र अजानन्
अग्नाकं होमापेदयो ज्वाला उत्पन्ना इति दृष्टाः सन्तः प्रकर्षेण जानन्ति ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमोऽध्याये अष्टादशो वर्गः ॥

१. रोमने कु. २. स्कन्द-परु. ३. 'वीरर कु. ४-४. नात्रि कु. ५-५. पूर्व ५४ वि.
६. नात्रि अ; स्या कु. ७-७. 'यतिर्धर्मोऽत्र वि' ८. क्वदर्थं चर्षोर् अ; 'पदचर्षोर् वि. ९. पचा वि'.
१०. दिक्षुपचा वि'; विष्' अ'. ११. म्बभूद् कने. १२. औपकवन्तः वि' कर्षो देवा' वि' १३. स्कन्दे-
वि' कने. १४. नात्रि कु.

[७३]

रयिर्न यः पितृवित्तो वयोधाः सुप्रणीतिविक्रित्तपो न शशुः ।
 स्योनशीरतिथिर्न प्रीणानो होतव सधं विधतो वि तारीत् ॥ १ ॥

रयि । न । य । पितृवित्त । म्य ऽधा । सुप्रणीति । चिक्रित्तुर्ष । न । शशु ।
 स्योनशी । अतिथि । न । प्रीणान । होताऽइव । सधं । विधत । वि । तारीत् ॥ १ ॥

स्कन्द० पितृवित्त इत्येतत्पमानभूतस्य रवेर्विदोषणम् । य अग्निर्धनमिव पितृसम्पत्तम् वयोधा^१
 भवदाता । यथा वि-य धन क्रमेण विवमेन प्रभूतत्वात्स्य दायक तद्वन्नियमेन प्रभूतदायक
 इत्यर्थः । यश्च सुप्रणीति प्रणीति कार्वैपुपदेश, सा क्षोभना यस्य स सुप्रणीति ।
 कथम् । चिक्रित्तुप न चासु विदुप इवानुष्ठासनम् । यश्च स्योनशी होतिरिह^२ स्थानार्थः ।
 'तासामहि पत्तुत कीर्मभूव' (ऋ १, ३२, ८) इति यथा । सामर्थाद्यान्तर्गीतपथः । सुकृत्य
 स्थापयिता । सुलकर इत्यर्थः । कथम् । अतिथिः न प्रोवान भतिभिरिव एष्यन् । होता इव
 पशुसाधनद्वारेण सप्त गृहम् विधत परिचरतो यजमानस्य वि तारीत् वर्धयति । तिसृष्वन्वास्तु
 'यच्छन्दस्य तच्छन्दसाकाङ्क्षरनात्' 'त ता नर' (ऋ १, ५३, ४) इति चतुर्व्यादृषि भुवेन
 तच्छन्देनैकवानयता ॥ १ ॥

पेड्डट० धनम् इव य^३ पितृवो लक्ष्यम् अथवा दाता सुप्रणय^४ च भवति^५ विदुप इव शासनम्,
 स^६ 'सुलेषु शापयति' अतिथि इव एष्यन् । होता इव यजमानस्य पशुगृहम् विचरति^७
 इतिर्वदनेन ॥ १ ॥

मुञ्जल० 'रयिर्न' इति दस्युर्धम् नवम सूक्तम् । परास्तर ऋषिः^१ । त्रिष्टुप् छन्दः^२ । अग्नि देवता^३ ॥

पितृवित्तमित्तु सक्तान्नाह्वय रयि न धनमिव य अग्नि वयोधा भवत्य दाता । यथा
 पितृक धन विसम्भोग म्यवदियमाण सत्त्वप्रद भवति तद्वन्निररि सवेषु पशेषु विप्रभवे
 म्यवदत्त सन् अन्नप्रदो भवतीत्यर्थः । चिक्रित्तुप यज्ञशास्त्राभिज्ञस्य चासु न शासनमिव
 सुप्रणाति मुलेन प्रणेताय ॥ १ ॥ यथा विद्वच्छासनं^४ सर्वेष्वनुष्ठेषेषु सत्सप्तयनिर्धेवाय नीयते तद्वन्निररि
 सवेषु यज्ञेषु प्रणीयते । यश्च स्योनशी सुकृत्ये गार्हपत्यापतनादौ क्रयान् अतिथि ॥ सुप्रान्त
 ऋषयशितोऽर्थपादादिभि सत्त्वोऽतिथिरिव प्रीणान् । हविर्मिस्त्वर्ण्येव सोऽग्नि विरत परिचरतो
 यजमानस्य गृहम् गृहम् वि तारीत् प्रवर्धयति ॥ दृष्टान्तः । होता इव होता होमकाऽइवपुस्तककर्म
 करणत पनेयजमानस्य गृहम् यथा^५ वर्धयति तद्वत् ॥ १ ॥

देवो न यः संमिता सुत्यर्मन्मा ऋता निपाति वृजानि विश्वा ।
 पूरुशस्तो अमतिर्न सुत्य आत्मेऽ श्रेयो दिधिपाय्यो भूत् ॥ २ ॥

१ 'रि'रि'रि अ कुः २ 'रि'रि'रि ति ३ २. यच्छन्दसाद्युष्येण कु ति ३ य अग्नि रि' अ' ४ ५ ६
 ७ 'रि' अ' १ 'नयन कु. ५ 'रि' अ' वि' अ'. ६. यद रि' अ' ७ ७. सुकृत्येपादा' रि' अ'.
 ८ 'रि' र'रि'रि रि' अ'. ९. यस्ति रि' १०-१०. यवान् शा' मूकं. ११. यस्ति मूकं.

देवः । न । यः । सविता । सत्यमन्ना । क्रत्वा । निऽपाति । वृज्जानि । विद्या ।

पुत्रऽप्रदास्तः । अमतिः । न । सत्यः । आत्माऽऽव ३ श्रेवः । दिधिपाव्यः । भूत् ॥ २ ॥

स्कन्द० यः च देवः इव सविता सत्यमन्ना सत्यज्ञानः कृत्वा कर्मणा यागादिना प्रशया वा निपाति नियमेन रक्षति । वृज्जानि विद्या 'वृज्जन्म्' (निघ २, ९) इति दलनामान्धत्र । इह तु वज्रनीपात्वाद् वृज्जने पापम् उच्यते । सर्वाणि पापानि । यच्च पुत्रप्रदास्तः बहुभिः स्तुतः अमतिः न सत्यः 'अमतिः' (निघ ३, ७) इति रूपनामान्धत्र । इह तु आत्ममतिरमतिरुच्यते । तद्वत् सत्यः । अथवा अम गत्यादिभिरपरमादयमतिप्रत्ययः^१ कर्तरि । गमन्शोडोऽमतिरादित्यः । तद्वत् सत्यः । यश्च आत्मेन श्रेवः सुखा सर्वस्य विधिपाव्यः चरविधा च भूत् भवति ॥ २ ॥

वेङ्कट० देवः इव सविता^१ सत्यमन्ना^२ कर्मणा^३ निरक्षति विद्यानि उपद्रवाणि । बहुभिः^४ प्रशस्तः रूपम् इव सत्यम् । अवि चञ्जुर्मांसं धन्देयं सत्यं भवति । शरीरमिव भरणीयः भवति सुखकरः^५ हिं^६ ॥१॥

मुद्रल० देवः न सविता षोडमानः सर्वस्य प्रेरकः सूर्य इव नः भूमिः सत्यमन्ना सत्यज्ञानो पथार्थदर्शी सोऽग्निः कृत्वा भास्मीयेन कर्मणा विद्या वृज्जानि सर्वेभ्यः सद्मानेभ्यः निपाति नितरां पालयति । अविच पुत्रप्रदास्तः पुत्रभियंत्रणानैः स्तुतोऽग्निः अमतिः न रूपमिव सत्यः बाधरहितः । यथा पृथिव्यादेः स्वरूपमाग्नावाधियुं विशेषेषु सरस्वति स्वयमैकरूप्येण^७ नित्यं भवति तद्वदग्निश्चाप्येषु सर्वेषु कर्मसु स्वयमेक एव व्याप्य वर्तते । सोऽग्निः श्रेवः सुखकरः । इडागतः । आत्मेन परममेनास्तद्वत्तथा निरक्षितवान्स्वरूपं आत्मा सर्वान् यथा सुखयति तद्वदतिरपि स्वर्गाधिकल-हिततथा सुखयति । एवञ्चोऽग्निः विधिपाव्यः भूत् सर्वेभ्यःप्रमाणैर्भरणीयो भवति । परिचारेण हि वीरहत्याकथनो क्षोयो भवति ॥ २ ॥

देवो न यः पृथिवीं विश्वधाया उपक्षेति हितमित्रो न राजा ।

पुरःसदः शुर्मसदो न वीरा अनवद्या पतिञ्छेपु नारीं ॥ ३ ॥

देवः । न । यः । पृथिवीम् । विश्वधायाः । उपक्षेति । हितमित्रः । न । राजा ।

पुरःसदः । शुर्मसदः । न । वीराः । अनवद्या । पतिञ्छेपुऽव । नारीं ॥ ३ ॥

स्कन्द० देवः इति पूर्वसाष्टि सम्बन्धदर्शनात् वीरहत्याय सविताभिधेयः । 'यः च देवः' इव सविता पृथिवीम् विश्वधायाः श्रेदं पत्ने । सर्वान्द्रुविकक्षणम् आन्वादिषेयं वरय स विश्वधायाः । स्वर्गानामाद्भुतोनां पालेत्पर्यः । उपक्षेति उपमन्य निवसति । यथा देवः सविता पृथिवीं रश्मिभिर्न्याप्य निवसति^१ तद्वद् व्याप्य निवसतीत्यर्थः^२ । हितमित्रः न राजा पूर्वैर्द्वेषेण द्वितीयोपमा । हितानि मित्राणि यस्य भवन्ति स हितमित्रः । यथा च द्वितीयैरेषेते राजा पृथिवीं सम्पत् पालयन्पुत्रमुद्भानश्च निवसति तद्वत्सम्पत् पालयन्पुत्रमुद्भानश्च निवसतीत्यर्थः । परस्य पुत्रदातः घर्मसदः न वीराः पुरः सीदन्तीति^३ पुरःसदः । सेनाया अग्रतो प्यरस्थादारः ।

१-१. "दिधिरपरमावमतिः" अतिः; "दिधिरपरमावै धिव" कु. २. "विता सत्यज्ञानः वि" अ. ३. सत्यमन्नाः वि" अ. ४. "या चञ्जुर्मांसं धि" अ. ५. "वृज्जि वि" अ. ६. "यं वि" अ. कु. ७. ८. नास्ति वि" अ. ९. नास्ति मूयो. १०. मेघनेत्रेण मूयो. १०-१०. वरय कु. ११-११. निवसति अ. १२. "दन्ति वि.

शर्मं सद्ग्रामयज्ञमुखम्, तदर्थं सोदन्तीति^१ शर्मसद । उपमानधुष्टेय^२ साकृद्दत्त्वादेर
 योग्योपमवक्रमाभ्याहार । यथा च पुरस्सद् शर्मसदो^३ वीरा द्यूणाभिभविता
 तद्वदभिभविष्यत्यर्थ^४ । यदेष जनवशा पातजुष्टेय नारा अत्रापि पूर्ववदुपमेयक्रमाभ्याहार ।
 यथाऽनवद्या रूपवता पतिपुष्टा भवृत्सेविषा नारी शोभत नित्यप्रीतिपुला वा तद्रूपोभते
 नित्यप्रीतिपुला इत्यर्थ^५ ॥ ३ ॥

येष्टुष्टं इव इव सविता पृथिवाम् विश्वस्य धर्मा उपेत्य वसति^६ अनुकूलमित्र^७ इव राधा । ॥
 यथा^८ सर्वा पृथिवीमधितिष्ठति । यस्य चाग्ने पुर सोदन्त द्युर्गृहस्थिता वीरा मन्त्रण्या
 नान्ति, नवधरदिव्य रूपिणी पत्न्या 'सेविता' सीधेति^९ ॥ ३ ॥

मुष्टुष्टं देव न शोतमान सूयं इव य अग्नि विश्वराधा सर्वस्य जगतो भर्ता । यथा सूर्यो
 वृष्टादिप्रदानेन सर्वं जगत्स्य ष्वमग्निरपि यज्ञादिसाधनेन वृत्तस्य जगतो धारयिता ।
 सोऽग्निं पृथिवाम् उपेत्य सर्वथा अग्नौ सद् यज्ञगृहादी निवसति । वृष्टान्त । हितानिन
 न राधा हितान्यनुकूलानि मित्राणि यस्य तास्ते राधा यथा सुखेन दिवसति पशुद् । यथा
 सन्धनमित्रो राधा ष्वमग्निरपि सन्धनमित्र इत्यर्थः । नदाग्नि कश्चन द्वेष्टि । यस्यास्य
 पुर नर पुरस्तात् सोदन्त उपषिमान्त् पुरथा शर्मसद न वारा पितृगृहे वर्तमाना पुत्रा
 इव रत्नंते । पिता पुत्रानिगाति स्वस्य परिचारकान् रक्षयौति भाव । सोऽपमग्निरपि साधन
 पुत्र क्रमयोग्या भवति । वृष्टान्त । जनवशा अनिन्दिव्य पातजुष्टेय नारी रूपवता सविता
 शोभता योदिविद्य । सा यथा पातिप्रत्यन पुत्रा सता सर्वकमयोग्या भवति, ष्वमग्निरपि ॥ ३ ॥

त एवा नरो द्युम् जा नित्यमिन्द्रमग्ने सचन्त क्षितिपुं धुरासुं ।
 अथि पुष्ट नि दंपूर्भ्यस्मिन् भया विश्वार्थुर्भ्यस्त्वा रथीणाम् ॥ ४ ॥

तम् । नरा । नरं । देवे । जा । नित्यम् । इन्द्रम् । अग्ने । सचन्त । क्षितिपुं । धुरासुं ।
 अथि । पुष्टम् । नि । दंपूर् । भ्यस्मिन् । भया । विश्वार्थु । भ्यस्त्वा । रथीणाम् ॥ ४ ॥

स्फन्द० तम् 'चा नर मनुष्या देवे यज्ञगृहे शिष्यम् इन्द्रम् सन्त दे भग्ने । 'भा स्वन्त
 स्तुतिभिर्दग्निर्नर' भासयन्त । पितापु पुत्रासु क्षिति' (विप १, १) इति पृथिवीनाम् ।
 इह च 'अगाप्यथा तादनेन' ट्यञ्जातयन्त नवा त' (वा ०, ५) इत्येव उदरपत्रु प्रयुक्तम् ।
 पृथिव्यरथारु वधाप्यसु भुङ्गु । किञ्च^{१०} द्युम् इति लक्षणमथन् और नि द्यु उपति निरपति ।
 उद्वर्गित्यथ । नूर वदु । नामन् इत्यग्यो । य द्देवतासि स म् । नर शिवा
 सर्वाग्रमन्त्र^{११} । सर्वग्रामघाना दाता 'द्विभिर्ना नित्यर्थ' । यदेष ए धारणऽप्यथ । इह पु
 नामप्यादानाचन^{१२} । दाता च^{१३} त्यागाम् धनानाम् ॥ ४ ॥

१ 'द-३ भ वि २ 'नमृतेय ३ 'ते न मूका ४ 'नपत्रो' अ ५ निरपति वि' अ.
 ६ 'इन्द्र वि' अ' कु ल लप ७. यद्य ल कु ८. ६'द्वेष्टि छी (नरते)यवा जोभते वि' अ' । १०
 अ' ९-९ नास्ति अ १०-१० यथा' वीद्वेन मूको ११ प्रदु. अ १२ वि' १२ अ १३ ल' १४
 अ १४ १४ 'अथ' इ; 'न-०६' अ; 'विपार ५. ५५' ति १५ 'दानात् ५. अ १६ नास्ति इ-

वेङ्कट० 'तम् त्वात्मां नः' गृहे नित्यम् समिद्धम् अग्नेः। सेवन्ते जग्निनिधानयोग्यास्तु^१ दद्यान् भूमिषु ।
तथा अग्निम् जधि नि दधुः च जघ्ने^२ बहु । स त्वम् मय सर्वाङ्गः^३ धनानां धारकः ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! तम् त्वा पूर्वाङ्गुणविशिष्टं त्वाम् नः यत्स नेतारो यजमानाः ध्रुवाद्यु धितेषु
चलनरहितान् भूमिषु । निरुपद्रवेषु प्राप्तेष्वित्यर्थः । एते स्वकीये यज्ञगृहे नित्यम् इष्टम् अनवरतं
समिद्धिः प्रयत्नितं कृत्वा आ सचन्त भूमिभ्यश्चैनं सेवन्ते । किञ्च जग्निम् भग्नौ युज्यम्
हविर्दक्षणेन च भूमि चक्षुरोदात्तादिरूपेण बहुविधम् अग्नि नि दधुः स्थापितवन्तः । एवंगुण-
विशिष्टो योऽग्निः स त्वम् विश्वातुः उक्तप्रकारेण सर्वान्तो भूत्वा रथीणाम् धनानाम् धरतः धारयिता
मय । मत्सम्भवं दातुं धनानि भारयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

वि पृष्टो अग्ने मघर्षानो अश्रुर्वि सूरयो ददतो विश्वमायुः ।

सनेम वाजं समिधेष्वयो भागं देवेषु अर्चसे दधानाः ॥ ५ ॥

वि। पृष्टः। अग्ने। मघर्षानः। अश्रुः। वि। सूर्यः। ददतः। विश्वम्। आयुः।

सनेम। वाजम्। समिधेषु। अर्चः। भागम्। देवेषु। अर्चसे। दधानाः। ॥ ५ ॥

स्कान्द० पृष्टः अर्चं हे अग्ने! मघर्षानः धनवन्तः । प्रभूतइतिस्फरणयोग्या इत्यर्थः । वि अश्रुः
विश्वं प्राप्नुवतुः । स्वामसादेव लभेरभित्यर्थः । न च मघर्षान एव केवलाः । किं यदि ।
सूर्यः स्तोत्रारम्भे नि मघर्षुः । ददतः तुभ्यं हवींषि । ये च धनवन्तः प्रभूतानि हवींषि कुर्वन्ति,
ये च दारिद्र्यात् प्राप्तेन स्तुवन्त्येव न प्रभूतानि हवींषि कर्तुं शक्नुवन्ति, त उभयेऽपि तुभ्यं
हविर्ददतोऽत्रानि प्राप्नुवतित्यर्थः । न च केवलान्यत्रानि । किं यदि । विश्वम् आयुः सर्वमायुष्यं
वर्षावत्कक्षणात् । ययमपि धनेन वाजम् मघर्षं यगिषेयु सद्ग्रामेषु अर्चः भरेः स्वभूतम्
भागम् हविर्दक्षणात् । देवेषु सम्प्रदानक्षेपमधिकरणत्वेन विवक्षा । 'समममाज्ञाने वाजम्'
(मत्स्य ७,८५) इति वधाः । देवेषुः भवते 'अवः' (निघ २,७) इत्यत्रवाच । अन्नार्थम् ।
दधानाः दधतः । देवान्यस्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वि अश्रुः अग्ने! मघर्षं धनवन्तः, वि अश्रुः प्राणाः, ददतः^१ विश्वम् अन्नं ददित्वेभ्यः । 'वचनं
लभेन्नहि अन्नं सद्ग्रामेषु सद्योः भागम् देवेषु अन्नार्थं निदधानाः'^२ ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! मघर्षानः हविर्दक्षणेन धनेन युक्तः^३ यजमानाः पृष्टः मघर्षानि वि अश्रुः स्यान्नुवन्तु ।
'स्वयाऽनुगृहीताः सर्वाण्यत्रानि लभन्त्याम् । ये च सूर्यः बिद्वांसस्त्वानं स्तुवन्ति, ददतः ये
च तुभ्यं हवींषि ददतः प्रयत्नन्त्येव दर्शन्ते ते सर्वे विश्वम् आयुः सर्वं जीवितम् । वि अश्रुः
प्राप्नुवन्तु' । वदन्न समिधेषु सद्ग्रामेषु अर्चः भरेः सद्योः सम्बन्धितम् वाजम् अन्नम् सनेम

१-१. नास्ति वि^१. † त्वा नि^२ अ^३ स्व^४. २. जग्निधानं वि^१ अ^२; 'जिधान' ... वि. ३. 'न
हविर्दक्षणे वि^१ अ^२. ४. सर्वाः अन्त्यान् वि^१ अ^२. ५. दधानः वि^१ अ^२. ६-६. युदितम् वि^१. ७. युदय
भूको. ८-८. नास्ति म^१. † जीवितम् मूणे.

एवमुपमहात् संभजेमहि । तद्वनन्तरम् देवेषु त्वत्प्रमुखेभ्यन्द्रादिषुः श्रवसे यशसे तर्धम् भागम् हविर्भागम् दधानाः स्वापयन्तो भूयासेति शेषः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये एकौनर्विको वर्यः ॥

ऋतस्य हि धेनवो वावशानाः स्मद्भीः पीपयन्तु युमंकाः ।

परावतः सुमतिं भिक्षमाणा वि सिन्धवः समयां सस्रुद्रिम् ॥ ६ ॥

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावशानाः । स्मत्भीः । पीपयन्तु । युमंकाः ।

परावतः । सुमतिम् । भिक्षमाणाः । वि । सिन्धवः । समयां । सस्रुः । अद्रिम् ॥ ६ ॥

स्कान्द० हि शब्दः पदप्रथः । ऋतस्य सर्वत्र गणस्थाने. स्मृताः धेनवः गावः वावशानाः वाव शव्ये । पुनःपुनर्वाहयमानाः । स्मद्भीः स्तण्डनः प्रशस्तवचनः अमृतवचनत्वाद् । प्रशस्तमूषी यस्तां ताः स्तण्डयः । पीपयन्तु अमृतेनाप्यापयन्ति-अग्निम् । युमंकाः दिवं या भजन्ते वा युमंकाः । सुमतिस्त्व इत्यर्थः । किञ्च परावतः दूरनामैतत् (द्र. निघ ३, १६) । सुमतिम् कल्याणचित्तमग्निम् भिक्षमाणाः वाचयन्ताः । अन्वेषमाणा इत्यर्थः । सिन्धवः स्वर्गनाः अमृतस्राविण्य वि सस्रुः विविधमभिगच्छन्मग्निम् । समयां अद्रिम् समवासरब्दः सानीये । अद्रिर्नेत्यामा परवतः । अश्रोः समीपेनेत्यर्थः । धन्नेः स्वभूया गावो गण्युतितो मेषवृभेन प्रपागात्य विविधमग्निम् अभिगच्छन्ति । अभिगम्य च खेनामृतकल्पेण पयसा अग्निमाप्यापयन्ति इति समन्तार्थः । अथवेदमन्वथाऽस्या ऋचोऽर्थयोग्यता—धेनव इति धिनोतेः प्रीणनार्थस्य रूपम् । ऋतस्थानेः प्रीणयिष्यः भाहुतव । वावशानाः अत्यर्थं कामयमानाः । स्मृभीः । यद्भवत्काममाहुतीनां ज्ञूच उच्यते । अमृतसयुक्ता इत्यर्थः । पीपयन्तु युमंकाः । युगामिन्व इत्यर्थः । परावतः दूरात् । दृविधीत इत्यर्थः । सिद्धपदयोग्यता तु सरणी ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'अग्ने. हि' धेनवः कामयमानाः प्रशस्तोच्यन्ते. अमृतवचस्का आसन् 'सम्भक्तवर्गाः । तदेवाह' दूरात् 'सुमतिम् अभिमवेक्षितम्' 'भिक्षमाणाः वि सस्रुः' सिन्धवः 'अद्रिम् अद्रिम् समयां अद्रिसमीपे' । अद्रिराध्यायमित्रान् इति । स्वर्गस्था आपोऽद्रिं प्रत्यागच्छन्ति ॥ ६ ॥

सुब्रह्म० ऋतस्य हि ऋतं देवयजमवेदं प्रासमग्निमेव धेनवः अग्निहोत्रादिहविषां दोग्धरो गावः पीपयन्तु क्षीरादिकक्षणं मन्वमपाययन् । क्रीडत्यो गावः । वावशानाः अग्निं पुनःपुनः कामय-मानाः । स्मद्भीः नित्यमूचसा युष्वा । सदा ययस ॥ प्रदान्य इत्यर्थः । युमंकाः दिवा मकाशेन संभक्ताः संक्षिष्टाः । वेजस्विन्व इत्यर्थः । अद्रिं च सिन्धवः स्वर्गनदीषाः नद्यो युमतिम् अस्थानेः प्रीणमानानामुपग्रहादिमकां तुदिम् भिक्षमाणाः वाचयन्ताः सत्यः अद्रिम् समयां अग्नेः पर्यवस्य समीपे परावतः दूरदेशात् वि सस्रुः विविधेण गच्छन्ति प्रवहन्ति । अत्रये वाप्याभां हविषां निष्पत्तये प्रवहन्तोत्यर्थः ॥ ६ ॥

१. नास्ति अ. २. 'वपय' कु. ३. नास्ति अ. ति. ४-४. युदितम् वि. ५. 'लोच्ये वि'; 'लोच्ये वि'. ६-६. सपचत्वे उच्यतेवाह वि' अ. ७-७. 'विमहतिपुम् वि' अ.; 'विमहति' कु. 'वेर' वि' ८-८. 'वाव' कर्षः; 'ज्युः वि'; 'विज्यव वि. ९-९. अद्रि -- वि' अ. १०. 'प्रवय' वि' अ. ११. 'वय' अ.

त्वे अथै सुमतिं मिश्रमाणा दिवि श्रवो दधिरे यज्ञियासः ।

नक्ता च चक्रुस्मसा विरूपे कृष्णं च वर्णमरुणं च सं धुः ॥ ७ ॥

त्वे इति । अथै । सुमतिम् । मिश्रमाणाः । दिवि । श्रवः । दधिरे । यज्ञियासः । नक्ता । च । चक्रुः । उपसा । विरूपे इति विरूपे । कृष्णम् । च । वर्णम् । अरुणम् । च । सम् । धुरितिं धुः

स्कन्द्० त्वे इति द्वितीयैकवचनस्य दो भावेः । त्वं हे अने । सुमतिम् 'मिश्रमाणाः धनायाचमानाः दिवि श्रवः हविर्लक्षणमद्यम् दधिरे स्थापयन्ति । देवेभ्यो हवींषि ददतीत्यर्थः भयवा विधीति सप्तमीनिर्देशात् प्यवस्वित्वापेति वाक्यशेषः । दिवि इवस्वित्वाय तुभ्यं अदधिरे ददति । यज्ञियासः यज्ञरः । न च केवलम्, न च कदाचिदेव । किं तर्हि । नक्तं च चक्रुः 'नक्ता' (निय १,७) इति रात्रिनाम । सप्तम्याश्वाकारः । रात्रौ चैवत् कुर्वन्ति उपसा उपसि च । उपसा चात्रानन्तर्यादुर्लक्ष्यते । अहनि चेत्यर्थः । कीरतदोरहोरात्रयोः विरूपे सप्तमीद्विवचनस्यायं दो भावेः । विभिन्नरूपयोः । किञ्च कृष्णम् च वर्णम् अरुणम् अरुण आरक्तो वर्णः । सुप्तमिदस्याभेदात्कालाया उपरि कृष्णे वर्णो भवति सिद्धेऽणम् । ती सप्त धुः सन्दधति । तथा त्वां यज्ञरः समिन्धते तथा तर कृष्णारतौ वर्णावपि भिक्षी भवत्युत्पद्यते । अथैवमन्यया उन्नरस्यार्थस्यार्थयोरेवता — नक्ता च चक्रुस्मसा विरूपे इति द्वितीयं यागान्वेतानि, न च सप्तम्यन्वतानि । दिवि श्रवो 'दधिरे दे' यज्ञियासः ते नक्तोपसौ विभिन्नरूपे कुर्वन्तीत्यर्थः । नक्तोपसोरेव कृष्णं च वर्णमरुणं च सम्धुः । कथं धुनः यज्ञर एतत् कुर्वन्ति उपपद्ये । यागकारित्वात्, यागस्य च धर्मत्वात्, कृष्णस्य उगतो धर्ममूलत्वात् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'रथयि अने । सुमतिम् रक्तीयाम् मिश्रमाणाः दीक्षे । इतिः मिदधिरे इयञ्जानाः । यज्ञा देवेभ्योऽर्घ्यं कुर्वन्ति । 'तथा यज्ञकाणाम् । अहोरात्रे विरूपे चक्रुः । कृष्णम् अरुणम् च वर्णम् अहोरात्रयोः सम् दधुः ॥ ७ ॥

मुद्रा० हे अने । सुमतिम् शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिम् मिश्रमाणाः याचमानाः यज्ञियासः यज्ञाहीः सर्वे देवाः दिवि योतमाने त्वे त्वयि श्रवः हविर्लक्षणमद्यम् दधिरे अस्थापयन् । तदनन्तरं तासो हविर्मुक्तानामुपसानाम् विरूपे विविधरूपे उपसा उपसाकोपकक्षितमहाः नक्ता च नक्ते रात्रिश्च चक्रुः अकुर्वन् । एतदेव स्पष्टयति । कृष्णम् च वर्णम् रात्रयो देवानलवर्णमन्धकारम् अङ्घ्रि अरुणम् आरक्तवर्णम् अहोरात्रयोः सम् धुः सम्बन्धं स्थापितवन्तः ॥ ७ ॥

यान् राये मर्तान्सुपूर्दो अग्ने ते स्याम मध्वानो वयं च ।

छायेव विश्वं ध्रुवं सिसृह्यापप्रिवान् रोदसी अन्तरिक्षम् ॥ ८ ॥

१. दपं अ. २. नास्ति कु वि. ३. 'चनल वि. ४. नास्ति कु. ५. 'वर्ण अ. ६. तेन अ. ७. 'यज्ञ अ. ८. 'नास्ति अ. ९. मुनि अ. १०-१०. 'येव कु, 'ये अ वि. ११. नास्ति मूको. १२-१२. प्रुदितम् वि' अर्. ' । यदियम् अ. १३. 'शयव यदा' वि' अ. 'मानव यज्ञाः कु, 'मानव यज्ञ ... अ' अ. १३-१३. नास्ति कु. १४. चक्रु कु. १५. 'यानाः मूको.

यान् । राये । मर्ता॑न् । सुसू॑दः । अ॒ग्ने । ते । स्या॑म । म॒ध॒ज्या॑न् । व॒यम् । च ।
छाया॑ऽईव । वि॒श्वम् । मु॒न॒नम् । सि॒सृ॒क्षि । आ॒प॒भि॒ऽजान् । रोद॑सी इति । अ॒न्तरि॑क्षम् ॥८॥

स्कन्द० यान् राये धनाय मर्ता॑न् सुसू॑द सस्करोषि हे अग्ने । यान् धनप्राप्तियोग्यान् करोषीत्यर्थे । ते स्याम मधवानः धनेन इविर्लक्षणेन धनवन्तः । वयम् च चक्षुश्च इत्यर्थे । 'वयमेव । अस्मानेव' धनप्राप्तियोग्यान् इतिव्यर्थः । चक्षुश्चक्षुर्विज्ञानार्थात् मधवानश्च वयम् स्वामित्वेन स्यात्वावाक्यम् । ये चान्ये इविर्लक्षणेन धनेन धनवन्तो वयमेत्यर्थः । किञ्च छायेव यथा छाया नित्यसद्विद्यया एवैव स्वम् विश्वम् मुननम् भूतजातम् सिसृक्षि वह्नपचनादिना सेवसे आपत्तिवान् स्वैन ज्योतिषा पूरयन् रोदसी अन्तरिक्षम् च ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यान् एवम् अग्ने ! धनाय अनुप्यान् प्रेरया, ते वयम् स्याम । तदेवाह— धनवन्त वयम् च इति छायेव विश्वम् भूतजात सेवसे 'पूरयन् जीन्' लोकात् ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! यान् मर्ता॑न् अनुप्यानस्यान् राये धनाय सुसू॑द अग्निहोत्रादिकर्मसु प्रेरयसि, ते तादृशाः वयम् च मधवान धनिन स्याम अवेद्यः । रोदसी चाद्यापुष्प्यौ अन्तरिक्षम् च आपत्तिवान् स्वपेजसा आपुरितवान् एवम् विश्वम् भुवनम् सर्वं जगत् सिसृक्षि सेवसे । अनुप्यात् सर्वं रक्षसीत्यर्थः । दृष्टान्तः । छायेव यथा छायादेरग्राया भातपाद्विजमित्ते क्लेश विरार्य रक्षति तद्वत् ॥ ८ ॥

अ॒ग्ने॒ऽग्नि॒रग्ने॒ अ॒र्वतो॑ नृ॒भिर्नृ॑न् वी॒रि॒र्वी॒रान् व॑नुयामा त्वो॒ताः ।

ई॒शाना॑सः पि॒तृ॒वित्त॑स्य॒ रा॒यो वि॒ सूर्यः॑ श॒त॒र्हि॒मा नो॑ अ॒श्रुः ॥ ९ ॥

अ॒र्व॒त्॒ऽग्नि॒ । अ॒ग्ने । अ॒र्व॒त् । नृ॒ऽग्नि॒ । नृ॒न् । वी॒रि॒ । वी॒रान् । व॒नु॒याम् । त्वा॒ऽङ्ग॒ता ।
ई॒शाना॑सः । पि॒तृ॒ऽवित्त॑स्य॒ । रा॒य । वि॒ । सूर्यः॑ । श॒त॒ऽर्हि॒मा । नृ॒ । अ॒श्रुः ॥ ९ ॥

स्कन्द० अर्वदिः । आत्मीवैरथैः हे अग्ने । सन्तुष्या स्वभूतान् अर्वत अधान्, वृमि नृन् मनुष्यैः मनुष्यान्, पुत्रैः पुत्रान् वनुयाम 'वनुष्यतिर्हेनितकर्म' (वा ५, ३) । इत्यामेत्येवदासाकडे । एवं ता रजया रक्षिता सन्तः । किञ्च ईशानासः पितृवित्तस्य पित्रा कर्मस्य राय धनस्य । सूर्य इव सोमस्य सन्तः । शतर्हिमा 'शत हिमाः' । वर्षान्तमित्यर्थः । अ' अत्र दहीनिर्देशात् पितृवित्तस्येति वचनात् पुत्रा इति वाक्यस्येव । अस्माकं पुत्रा' वि अस्तु विविध प्राप्नुवित्प्राप्ताकडे । एवमसादेनाभ्यपुत्राः पित्र्येण धनेनोपेता वर्षान्त जीम्यामुदित्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अग्ने । रजया रक्षितासन्तो वयम् अधादिभिः सदानुस्यूताः अधादीन् अवेमहि । ईशता पितृकर्मस्य धनस्य अस्माकं पुत्राः सन्तः सकलान्' इति मनुषीरन्' पितृकर्मस्य धनमिति ॥ ९ ॥

१ ३. वयं इ धनवन्तः अ. २. 'अग्नेऽग्नि' अ ३ इविर्लक्षणेन वि' अ'. ४ ४. वृषिगृह् वि' अ'. ५. दिना अ. ६-६. भासि अ कु ७. नास्ति कु. ८ न. अस्मा' कु. ९ नास्ति वि' अ'. १०. अत' वि' अ. ११-११. 'सपि वि' अ'. ११-११. मनुषीरन्' इतिवै मनुष्य- वि' अ'.

मुद्रल० हे अग्ने । त्वंताः त्वया रक्षिताः सन्तो वयम् अर्वाग्निः असदीपैरथैः अर्वातः शत्रुसन्ध-
 श्चिनोऽभान् नृभिः वीरैरसदीपैर्मैः नृन् शत्रोर्मंडान् 'वीरैः स्वपुत्रैः' नीरान् शत्रुपुत्रांश्च गनुयाम
 इत्याम । पितृवितत्य पित्रादिपरम्परया लब्धस्य रायः धनस्य ईशानासः स्वामिनः सूर्यः विद्वांसः
 नः अस्माकं पुत्राः शतहिमाः अतः संगतसरान् जीवन्तः सन्तः वि अक्षुः विशेषेण मुञ्जताम् ।
 असदीयानां पुत्राणामारोम्ये दीर्घमायुश्च भवतित्यर्थः ॥ ९ ॥

एता ते अग्न उचथानि वेधो जुष्टानि सन्तु मनसे हृदे च ।

शक्रेम रायः सुधुरो यमं तेऽधि श्रवीं देवभक्तं दर्शानाः ॥ १० ॥

एता । ॥ । अग्ने । उचथानि । वेधः । जुष्टानि । सन्तु । मनसे । हृदे । च ।

शक्रेम । रायः । सुधुरः । यमम् । ते । अधि । श्रवीः । देवभक्तम् । दर्शानाः ॥ १० ॥

स्कन्द० एतानि ते हे अग्ने । उचथानि असदीयानि स्तुतिवचनानि हे वेध । मेधाविन् !
 जुष्टानि प्रियाणि सन्तु । मनसे हृदे च मनोऽन्तःकरणम् । हृदयं तदधिष्ठानम् तपोरुभयो-
 रपि । किञ्च शक्रेम शक्रनोतः कर्मभूतधातुत्तरसापेक्षत्वात् कर्तुमिति दास्यद्येषः । शक्रपुत्रान्
 कर्तुमिष्येत्तदाद्यास्ते । किमर्थम् । रायः धनस्वार्थाय । किम् । उच्यते । सुधुरः यमम् ते
 शोभना भूयस्य स सुधु^१ रथः, तस्य । यमं^२ बन्धनम् । स्वैद्यौ धारणमित्यर्थः । ॥ उच्यते
 स्मृतत्वात् । अधिशब्दः 'अधिपरी अमर्थ्यौ' (पा १, ४, ९३) इत्येवं कर्मप्रवचनीयः पदपूरणः ।
 धवः इतिर्लक्षणमधम् । देवभक्तम् देवैः सेवितं देवानां वा आशरमृतम् । दर्शानाः^३ वदता ।
 यजन्त^४ इत्यर्थः ॥ १० ॥

अत्रान्तरे सौपर्णानि शौनकेनागुद्रास्तानि । शानि विशिष्टवचकाभ्यवन्त्यात् तुरभ्येपानि इति
 प्रायेण लोको^१ नाधीते इति अतिप्रसङ्गनाशेद्वास्तवाभिः स्वाप्याप्ये । लिङ्माप्याप्ये
 तु श्वाप्याप्ये ॥

धेनुट० एतानि ते अग्ने । उचथानि स्तुतानि विधातः । पर्वाणानि भवन्तु^२ मनसे हृदयाय च ।
 तव धनस्य यमर्गं कर्तुम् सुधुरः वयम् शक्रेम, त्वया दर्शं लक्ष्मीं विषयं^३ समर्था भवेम^४,
 देवैर्दत्तम्^५ अत्र इतिरमौ अधि दर्शानाः^६ ॥ १० ॥

मुद्रल० हे वेधः । मेधाविन् ! अग्ने । एता उचथानि एतानीदानीमस्माभिः प्रयुक्तानि सौपर्णानि ते तव
 मनसे मनोवृत्तये हृदे तद्भूतचित्तये अन्तःकरणाय च जुष्टानि सन्तु प्रियाणि भवन्तु । ते तव
 सम्बन्धिनः सुधुरः सुधु निर्वाहकस्य रायः धनस्य यमम् विषयमं कर्तुम् शक्रेम शक्रा
 मूपासा । किं कुर्वन्तः । देवभक्तम् देवैः समज्जनीयम् धवः इतिर्लक्षणमधम् अधि दर्शानाः
 अनेहपरि धारयन्तः । अग्ने इतिर्मिहोसं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पद्यमाप्याये विसो वर्गः ॥

इति प्रथमे मण्डले द्वादशोऽनुवाकः ॥

१-१. गुणनाम् मूको. २. हर्दं ति. ३. 'पुरः मूको. ४. यमः अ. ५-५. ददात यवत कु म;
 ददातः यवत ति. ६. लोके अ. ७. यान्ति वि^१ अ^१. ८. 'यव नन्दन वि^१ अ^१. ९. नास्ति छपे.
 १०. 'देव देवाः वि^१ अ^१. ११. 'देवैरेव वि^१ अ^१; देवैर्मन्त्र वि^१ अ^१ कु छ छप. १२. निर^१ वि^१ अ^१.

[७४]

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्रये । आरे अस्मे च शृण्वते ॥ १ ॥

उपप्रयन्तोः । अध्वरम् । मन्त्रम् । वोचेम । अग्रये । आरे । अस्मे इति । च । शृण्वते ॥१॥

स्कन्द० 'उपप्रयन्तो गीतमो' राहुगण ऋषिः स्मृतः । 'उपप्रयन्तः' इत्येवमादि गीतमो नाम राहुगण-
पुत्रोऽपश्यत् । उपप्रयन्तः अध्वरम् स्तुतिलक्षणम् मन्त्रम् नित्यम् वोचेम अग्रये इत्येतद्विद्वत्पमानास्मै ।
आरे सध्विकृष्टे म्यवस्थितोवेति वाक्यशेषः । अस्मे अस्माकं च शृण्वते । अस्मदीयस्तुतिप्रदानं
प्रयि सादराय, न निरादरायेरर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'गीतमो राहुगणः' । उपप्रयन्तः यज्ञम् मन्त्रम् वोचेम अग्रये इत्येवमादि स्तुत्या
अस्माकं वधानम् शृण्वते । अपेक्षिते ध्वे दूरे स्थित्वाऽपि स्तोतुर्बन्धनं शृणोतीति वाक्यशेषः
उपप्रयन्तः इति ॥ १ ॥

मुद्राल० प्रयोदो अनुबन्धकं पृथक्च सूक्तानि । तत्र 'उपप्रयन्तः' इति नदर्थं प्रधानं सूक्तं
राहुगण ॥ ऋषिः । गायत्री छन्दः । अग्निदेवता ॥

अध्वरम् द्विसप्तत्यवापरद्विगुणं अग्निदेवमादियज्ञम् उपप्रयन्तः इत्येव प्रकरणं यन्तो तच्छब्द-
माप्यादिच्छेदेन सत्यगनुशिष्टं इत्यर्थः । राहुगण ययम् अग्रये अग्रनादिगुणपुत्राय वेदाय
मन्त्रम् मननसाधनमेतत्सूक्तं स्तोत्रम् वोचेम अग्रये भूयास्तेत्याशास्यते । कीदृशापात्तये ।
आरे अस्मे च आरे च दूरेऽपि स्थित्वाऽस्माकं स्तुतोः शृण्वते । अस्मासु प्रीत्यतिशयेन सर्व-
वर्तमानोऽग्निरस्मदीयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः ॥ १ ॥

यः स्नीहितीषु पूर्व्यः संजग्मानासु कृष्टिषु । अरक्षत् द्राक्षुषे गयम् ॥ २ ॥

यः स्नीहितीषु । पूर्व्यः । संजग्मानासु । कृष्टिषु । अरक्षत् । द्राक्षुषे । गयम् ॥ २ ॥

स्कन्द० किं करोत्यग्निः । उच्यते । य-^{१४} अग्निः पूर्व्यः पूर्वः । सर्वत उच्छ्रय इत्यर्थः । स्नीहितीषु
यतिर्वैश्वानराः^{१५} (७. निघ. २, ११) । हन्तीषु^{१६} । संजग्मानासु कृष्टिषु सपुननुष्यवातिषु । अरक्षत्
रक्षति । द्राक्षुषे पश्यर्थे चतुर्थी । हवीषि दधवतो यजमानस्य । गयम् गृहम् । तस्मै मन्त्रं वोचेमेति
पञ्चम्युक्ते. पूर्व्यवैश्वानराः^{१७} ॥ २ ॥

१. यो मूको. २. "रिषि" अ. ३. नास्ति अ. ४-४. राहुगणोः गीतमो वि. राहुगण-
गीतमः अ. ५. राहु वि. ५. "प्रयत्" कु कर्षः उपप्रयत् वि अ. ६. "ते मति वि" अ.
७. रिषितीषि अ घोषः. ८. योऽप्यवि वि. ९. योऽप्यवि वि. अ. १०. नास्ति अ.
११. नास्ति अ. १२. "यवि" वि. १३. "उग्रये" वि. १४. य स्नीहितीषु यतिर्वैश्वानराः
राहो रिषिः अ. १५-१५. नास्ति अ. १ स्नेहितीषु मूको. १६. एतेऽपि अ. १७. "यि" अ.

वेङ्कट० यः इन्द्रीषु सङ्गृह्यमानासु ब्रह्मभूतासु^१ प्रजासु पुराणः अक्षरं^२ धर्ममानाय^३ गृहं नष्टम्,^४
तस्मै मन्त्रं बोधेम ॥ २ ॥

मुद्रल० पूर्व्यः चिरन्तनः यः अग्निः स्रोहितीषु वषट्कारिणीषु रुद्रिषु ब्रह्मभूतासु प्रजासु संजग्मानासु
सङ्गृह्यासु^५ तस्योषु दाहये इवींषि वृत्तवते यजमानाय गयम् धनम् अक्षरं^६ रक्षति । तस्मै
मन्त्रं बोधेम इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २ ॥

उत्तं जुवन्तु अन्तव उदधिर्घृत्रहाजनि । धनंजयो रणैरणे ॥ ३ ॥

उत्त । जुवन्तु । जन्तवः । उत्त । अग्निः । वृत्रघ्ना । अजनि । धनमज्जयः । रणैरणे ॥ ३ ॥

स्कन्द० उत्तं शम्भोऽप्यर्थे । अग्निं अक्षरीयाः^१ जुवन्तु मन्त्रमग्नये । जन्तवः शायमानस्योजन्तवः
पुरा इहाभिप्रेताः । अक्षरीयाः पुरा अपि जुवन्तु इत्येववासासह इत्यर्थः । अग्निः अग्नि
वृत्रहा अक्षरघृत्रयोर् इत्या उद् अजनि कर्त्वी^२ जायताम् । अक्षरघृत्रेषु वीर्यवामित्यर्थः । धनंजयः^३
धनानां शेषा रणैरणे^४ सर्वसङ्ग्रामेषु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० काममेतं स्तुवन्तु मनुष्याः^५ । उत्तं अजनि अरण्योः अग्निः इत्या गृहे गृहे धनस्य जेता^६ ॥ ३ ॥

मुद्रल० अग्निः उद् अजनि अरण्योः सङ्क्रान्तादुरवचः । उग अन्तवरम् जन्तवः प्रजाः सर्वे मन्त्रिनः
जुवन्तु तमानि स्तुवन्तु । कीदृतोऽग्निः । इत्या इत्यात्मानावरकाणां ब्रह्मणां हृत्वा । रणैरणे^७
सर्वेषु सङ्ग्रामेषु धनजयः ब्रह्मधनानां जेता ॥ ३ ॥

यस्य दूता अग्नि क्षये वेपिं हृव्यानि वीतये । दस्मत् कृणोष्यधुरम् ॥ ४ ॥

यस्य । दूतः । अग्निः । क्षये । वेपिं । हृव्यानि । वीतये । दस्मत् । कृणोषि । अधुरम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० यस्य यजमानस्य दूतः अग्नि भवति क्षये गृहे च वेपिं^१ वेपिं कामत्यर्थः । कामत्ये ।
इमानि वीतये भक्षणाय । अक्षयितुमिच्छास्तीत्यर्थः । दस्मत् इति दर्शनदेशनयोः^२ इत्यल्लो-
कवृत्तम् । दधानीधं च कृणोषि अधुरम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यस्य दूतः भवति । गृहे कामत्ये च^३ हृव्यानि अक्षराणां^४ । यस्य च यज्ञं इतानीयं करोषि ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे क्षन्ने ! यस्य यजमानस्य धनं देवयजनकक्षमे गृहे देवानाम् दूतः त्वम् अग्नि भवति ।
यस्य च हृव्यानि अक्षुरोमानादीनि इवींषि वीतये देवानां भक्षणाय वेपिं यत्नयति । यस्य च
अधुरम् यत्नम् दस्मत् सर्वैर्दर्शनयोगम् इतोपि करोषि । 'तमिन् सुहृत्पय' इति उच्यते
सम्बन्धः ॥ ४ ॥

१. उच्यते ('उच्य' गत्यु वि' अ' । २. द्वा- मूको. ३. 'नरव वि' अ'. ४. नास्ति वि' अ'.
५. नास्ति मूको. ६-६. नास्ति कु; अप्यत्र 'य' अ वि. ७. कथं वि. ८. 'नुष्याः देवो वि' अ'.
९. देवाः वि'; यान् कथं. १०. नास्ति मू'. ११. नास्ति अ. १२. संज्ञादेशनयोः मूको. १३-१४. त्वम्
अक्षराणां वि'; इत्यत्र 'य' वि'; इत्ये-पदान् कथं.

तमिद् सुहृद्व्यमङ्गिरः सुदेवं सहसो यदो । जना आहुः सुवर्हिषम् ॥ ५ ॥

तम् । इत् । सुहृद्व्यम् । अङ्गिरः । सुदेवम् । सहसः । यदो इति । जनाः । आहुः । सुवर्हिषम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० इत् शब्दोऽत्र एवार्थे । अङ्गिरःशब्दोऽपि कार्यशब्दः सोऽयमिदमभिसम्बन्धात् कारणे प्रयुक्तः । अमिहोऽङ्गिरसः कारणभूतः । एवं ह्येतिहासिकः स्मरन्ति — 'ततोऽपिपि सुवर्हिषे अङ्गारेऽङ्गिराः ऋषिः' (तु. वृदे ५, १९) इति । अथवाऽङ्गानि त्वरीराययवाः । तद्वदङ्गि त्वरीरम् । तस्य स्थितिदेतुरवितपोत्तरसोऽङ्गिरसः । तस्य कर्ता अङ्गिः अङ्गिराः । जगत्परात्मना ज्ञानिरक्षितवीरं त्वरीरस्थितिदेतुत्तरसत्त्वात्पादयति । तस्मान्नेः सम्बोधनमिदम् अङ्गिरः ! इति । तम् एव सुहृद्व्यम् सुदेवम् बोधना 'देवा यस्य' ॥ सुदेवस्तं सुदेवम् । देवानाङ्गानुप्राणमित्यर्थः । हे सहसः यदो ! यत्स्य पुत्र ! यत्स्य मध्यमानोऽग्निर्जायते तेन यत्स्य पुत्र उच्यते । जनाः आहुः । न च केचन सुहृद्व्यं सुदेवम् । इति तर्हि । सुवर्हिषम् च ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तम् एव^१ बोधनहविष्कम् अङ्गिरः । जनाः आहुः सुदेवम् च सहसः पुत्रा^२ बोधनयज्ञम् ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे सहसः यदो ! यत्स्य पुत्र ! अङ्गिरः ! अङ्गनादिगुणयुक्ताग्ने^३ यो यजमानः पूर्वमुक्तः तम् इत् एतेषु यजमानान् सुहृद्व्यम् बोधनहविष्कम् सुदेवम् बोधनवैचतम् सुवर्हिषम् बोधनयज्ञम् जनाः सर्वे मनुष्याः आहुः कथयन्ति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाश्लोके पञ्चमाध्याये एकविंशो वर्गः ॥

आ च वहसि ताँ इह देवाँ उप प्रशस्तये । हृद्व्या सुधन्द्र वीतये ॥ ६ ॥

आ । च । वहसि । तान् । इह । देवान् । उप । प्रशस्तये । हृद्व्या । सुधन्द्र । वीतये ॥ ६ ॥

स्कन्द० उप तान्रोऽप्यपहुष्य आ^१ च वहसि इत्येतेन सम्बन्धयितव्यः । उपाय च । यथाऽनुधुतेर्पत्रं वेति वाच्यशेषः । पदपूर्वो वा चशब्दः । तान् सुधन्द्रधुतेर्वाँत्वाँस्तस्मिन्धो पञ्चमोऽप्यादायै । 'ये भावोर्धु' योग्याः ताभिहासदीये यज्ञे देवान् । किमर्थम् । प्रशस्तये इत्या^२ पदार्थे तुलीयेषां । इतिषां ॥ हे सुधन्द्र ! 'चन्द्रः' चन्द्रेः सन्निवर्तनः' (वा ११, ५) । सुकान्त ! वीतये भक्षणाय ॥ ६ ॥

वेङ्कट० उप आ वहसि च^३ तान् ॥ देवान् प्रशंसनाय इमानि हृद्व्यानि सुकान्त ! देवानामभ्यास्य भवियुः ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे सुधन्द्र ! बोधनाद्वादनार्थे ! तान् देवान् इह अस्मिन् कर्मणि उप भज्यस्तमीपम् प्रशस्तये स्तुतये आ वहसि च आवाह प्राणाय च । आगत्येभ्यः हृद्व्या हृद्व्यानि^४ चतुरोद्यासादीनि हवीनि वीतये भक्षणाय प्राणयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

१. नास्ति कु. २. 'भूयं रतं' कु. नि. ३. 'अथङ्गिरः' अ. ४-४. देवा वा वाप्युपहृद्व्याः डि. ५. एव देवं वि^५ अ. ६. नास्ति कु. ७-७. भावोर्धु वे अ. ८. एतुया अ. डि. ९. एषा एवो वि. १०. एव अ. नास्ति वि. ११. येव वि^६ अ. १२. 'नि च अ. १३.

उत । शुऽमत् । सुऽवीर्यम् । बृहत् । अग्ने । विवामसि । देवेभ्य । देव । दाशुपे ॥ ९ ॥

स्कन्द० एवंस्यामृषि ऋषिभिरभिगन्ममान्, ततोऽत्र उत शब्द. पदपूर्णा. । अथ स्वर्ग, उत ऋ-
समुदायादुत्तमोऽप्यर्थे । मरणोत्तरकाले स्वर्गं प्राप्नोति । अषिं अमी जीवते शुभम् दीक्षितवत्
धनं वा सुवीर्यम् शोभनेन वीर्येण सहितम् बृहत् महत् हे अग्ने ! विवाससि विवाससि
परिचर्यायामन्यत्र । इह तु दाशुप इति सम्प्रदानचतुर्थीयुक्तेर्दानार्थं । ददासि । देवेभ्य देव ।
दाशुपे हवीषि दत्तवते । यत्ने इत्यर्थे ॥ ९ ॥

धेऽऽट० अषि च दीक्षितम् शोभनवीर्यम् बृहद् अत्र गमय प्रयच्छ देवेभ्य. देव । दाशुपे ॥ ९ ॥

मुद्रल० उत अषि च हे देव ! प्रोक्तवान् अग्ने ! देवेभ्यः दाशुपे चकुरोऽनात्वादीनि हवीषि दत्तवते
वक्त्रे पत्रमावाप बृहत् प्रीड धनम् विवावति गमयितुमिच्छसि प्रापयसीति वाक् । कीदृशम् ।
शुभम् अतिशयेन दीप्तम् सुवीर्यम् शोभनवीर्योपेतम् ॥ ९ ॥

इति प्रथमाहके प्रथमाप्याये द्वार्विसो वरी ॥

[७५]

जुपस्व सुप्रथस्तमं वचो देवप्सरस्तमम् । हुग्या जुह्वान आसनि ॥ १ ॥

जुपस्व । सुप्रथं स्तमम् । वचो देवप्सरं स्तमम् । हुग्या । जुह्वान । आसनि ॥ १ ॥

स्कन्द० जुपस्व सुप्रथस्तमम् सर्वतः शृणुष्वमम् अस्यन्तविस्तीर्णमस्मदीयं स्तुतिलक्षणम् वच । देव-
प्सरस्तमम् पसरः इति रूपनाम् । देवस्थाप्त्रे रूपे अतिशयेन सुखम् । भरीपात्रिरूपप्रकाश-
मिरवर्षा । हुग्या जुह्वान प्रक्षिपन् भासति भासनीय आस्ये । हवीषि भक्षयित्वायर्थे ॥ १ ॥

धेऽऽट० देवस्य सर्वतः शृणुष्वमम् वच अतिशयेन वीक्ष्यरूपम् । प्त इति रूपनाम् । रो मार्षीष ।
हुग्यानि भास्ये प्रक्षिपन् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'उपस्व' इति पञ्चमं द्वितीयं सूक्तम् । साङ्ख्येण ऋषिः । गायत्री उ-द. । अनिरुद्धेण ॥

हे अग्ने ! उपप्रथस्तमम् अतिशयेन विस्तीर्णम् वच स्वीयलक्षणम् अस्मदीयं पचनम् उपसं
वेधस्व । कीदृशम् । देवप्सरस्तमम् देवानां प्रीणयितृत्वम् । किं जुष्वं । भासति शशास्ते हुग्या
हुग्यानि श्लोकलक्षणानि हवीषि जुह्वान प्रक्षिपन् । हुग्यानि श्लोकलक्षणानि हवीषि वृथा नादूय,
अस्तव स्वदीपेन मुखेन स्वीकृतित्वर्थे ॥ १ ॥

अथा ते अङ्गिरस्तुमात्रं वेधस्तम श्रियम् । वोचेम व्रतं सानसि ॥ २ ॥

अथ । ते । अङ्गिरं स्तम । अग्ने । वेध-स्तमम् । श्रियम् । वोचेम । व्रतं । सानसि ॥ २ ॥

१. अषि म० मू० २. नासि म० कृ. ३. उ० कृ. ४. वोचो म० ५. वो वि. ६. देव-प० वि.
७. जुषि म० नासि कृ वि. ८. 'वचः वि' अ० ९. 'वच वि' अ० १०. 'वच वि' अ० ११. 'वच वि' अ० १२.
१३. नासि म० १४. 'वोचो' म०

स्कन्द० अथ-शब्द जानम्तर्ये । अतोऽप्यनन्तरम् । अत परमित्यर्थ । ते तत्र हे अक्षिरस्तम् । अक्षिरस्त
 न्दपरेविशयेन कारणभूत । धरीरस्थितिद्वेदोर्वा अक्षिरत्नीतस्य रसस्याविशयेन कर्तुं । हे अग्ने ! वेद्यस्तम् ।
 मेधाविदम् । प्रियम् बोधेन स्तुतितक्षणम् प्रदा द्वापादात्महे । चिर सम्भवनीय वा ॥ २ ॥

वेङ्कट० अथ ते अक्षिरस्ता चरिष्ठ । अग्ने ! प्राज्ञतम । प्रियम् बोधन्य स्वोत्र भङ्गीयम् ॥ २ ॥

मुद्रल० हे अक्षिरस्तम् । अविदायेनाहनादिगुणयुक्त । वेद्यस्तम् । अविशयेन मेधाविन् । अग्ने ! अथ भक्ततरम्
 ते तुभ्यम् सानसि सम्भवनीयम् प्रियम् प्रीतिकरम् प्रदा स्वोत्रम् बोधेन वकारो भूपात्म ॥ २ ॥

कस्ते जामिर्जनानामग्ने को दासध्वरः । को ह कस्मिन्नसि धितः ॥ ३ ॥

फ । ते । जामि । जनानाम् । अग्ने । क । दासुर्ध्वर । क । ह । कस्मिन् । अग्नि । धित ॥ ३ ॥

स्कन्द० क ते तव जामि ज्ञाति जनानाम् यन्मानात् सार्ये । हे अग्ने ! को दासध्वर द्वाध्वर ।
 पूर्वमपि वृचयाग इत्यर्थ । क ह इत्यन्तोऽत्र वाऽर्थे । को वा साकृत्कृत्वात् शिव इति वाच्यस्य ।
 कस्मिन् वा यत्रमाने अत धित आधितोऽसि । कस्तु 'ज्ञाति दृष्टोपकार' प्रियो वा आधितो
 पेन निद्वोऽकथय नागपत्नीति । आगमनरिदम्बनादुपाहम्भोऽपम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० क ते वःपु जनेषु । कीदतो वा तव इत्यत्र । कीदतातीत्यस्यम् असि । कीदताती
 वा आधितो भवसि ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! जनानाम् अनुव्याणो मध्ये ते तव क जामि को वन्धु । स्व सर्वगुणैरधिकोऽसि ।
 वपानुस्यो वपुर्नोहोति भाव । को राक्षसः दासुर्ध्वरो यत्रो यत्र ह तपोह । स्वा
 यदुनरि समर्थ कोऽपि नास्तीत्यर्थ । क ह तव कथम्भूत । त्वम् ईदृशम् इति सर्वेर्न ज्ञायत
 इत्यर्थ । कस्मिन् स्थाने त्रिभ आधित असि जसि । कस्यानयपि क केवपिन् शपते ।
 भवस्यमस्माभि मासदिति । कथमुपहृष्यस्य इत्यपि प्रसस्यते ॥ ३ ॥

एवं जामिर्जनानामग्ने मित्रो असि प्रियः । सत्या मादिभ्य ईदृशः ॥ ४ ॥

त्वम् । जामि । जनानाम् । अग्ने । मित्र । अग्नि । प्रिय । सतो । सतिऽभ्य । ईदृशं ॥ ४ ॥

स्कन्द० त्वम् जामि जनानाम् ज्ञातिः सर्वव्याजानाम्, हे अग्ने ! त्वम् असि मित्रश्च अग्नि, प्रिय च,
 सत्या च । सतिभ्य पद्यर्थे अनुष्येत् । सतीनाञ्च ईदृश- स्तुत्य ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वम् ऋतु जनानाम् अग्ने ! प्रियम् मित्रम् असि । सत्या मादिभ्य । स्वोत्पद्य ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! त्वम् तत्रप्रकारेणाऽपिन्यरूपोऽप्यनुमहोक्तवा । सर्वान् जनानाम् जामि वन्धु भागे ।

१. जामि ३ २. जामि मूको. ३. 'सत्यं च' 'सत्यं च' 'सत्यं च'. ४. अथ वि' अथ. ५. सत्याम
 वि' अ'. ६. जग भक्ति ७. मये मये अ ८. ८. 'गोहो' अ. 'गोहो' वि. ९. इतिन् विदो अ.
 १०. इतिन् विदो अ. ११. नाथ' वि. १२. 'अ' अ'. १३. विदो विदो अ' अ'. १४. अथ
 च वि' अ'. १५. 'अ' अ' अ' अ' अ' अ'. १६. 'इदं' मूको

वधा त्रिय प्रीणयित्वा त्व यजमानानाम् मित्र प्रमीलेखावकोऽसि । इत्थं स्तुतिभिः स्तुत्यस्त्वम्
सखिभ्यः समानरुधावेभ्यः कृत्विभ्यः सखा सखिवदत्यन्त प्रियोऽसि ॥ ३ ॥

यजां नो मित्रावरुणा यजां देवां कृतं बृहत् । अग्ने यज्ञि स्वं दमम् ॥ ५ ॥

यजं । न । मित्रावरुणा । यजं । देवान् । कृतम् । बृहत् । अग्ने । यज्ञि । स्वम् । दमम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० यज न अस्माकमर्थाव मित्रावरुणौ । यज भगवानपि देवान् । कृतम् सत्यम् बृहत् महत् ।
मुहु इत्यर्थे । अग्ने । यज्ञि स्वम् दमम् उपशम गृह वा । दमशब्देन तद्रतोऽग्नौव पाप
उपयते । उपशमवन्तमात्मानं यज्ञगृहादिगृहवन्त वा यजेत्यर्थे ॥ ५ ॥

पेड्डुट्ट० यज अस्माक मित्रादीन् बृहत् कृतम् आदित्यम् । स्वो दम स्वर्गादिम् । तं च ऋत्वि ।
'अतिगमन श्रावह' (ते २, ५, ९, ४) इति मन्त्रः । सूक्ते मित्रादीन् यागमाहासते ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अग्ने । न अस्मदर्थम् मित्रावरुणा एकत्त्वौ देवी यज हविषा पूजय । तथा देवान्
इन्द्रादीन् यज पूजय । कृतम् सत्यं यथार्थफलं यज्ञं च यजेत्येव । तदर्थम् बृहत् मीडम्
स्वम् स्वर्गादिम् दमम् यज्ञगृहम् यज्ञि यज्ञं संन्यस्य । स्वयन्तविद्यमाने सखि हि
यज्ञगृहं पूजयते ॥ ५ ॥

इति भयमाशुके पञ्चमाध्याये त्रयोविंशो वर्यः ॥

[७६]

या त उपेतिर्मनसो वराय भुवदग्ने शंतेया का मनीषा ।

को वा पृथैः परि दक्षं त आपु केन वा ते मनसा दाशेम ॥ १ ॥

का । ते । उपेति । मनस । वराय । भुवत् । अग्ने । शम् । शंतेया । का । मनीषा ।

क । वा । पृथैः । परि । दक्षम् । ते । आपु । केन । वा । ते । मनसा । दाशेम ॥ १ ॥

स्कन्द० का ते तव उपेति उपयति । मनस वराय वरस्तद् धेनुवचन । पृथयै विषा वगुर्धी ।
अथैव भुवत् भवति । हे अग्ने । शंतेया मुत्तवया । का वा मनोव्यं स्तुति । कवोपगणोप
गम्यमानं स्तुत्या वा स्तुयमानस्तव मनसा प्रीयस इत्यर्थे । क ॥ यजमानं वरं दाम् ते
दक्षशब्दोऽप्राप्तवचन । 'धेनु'स दक्षं मनसा जग्म्वान्' (ऋ १०, २१, २) इति यथा ।
मनोवचनो वा । 'यति दक्षस्य सुभग्नयमस्त' (ऋ २, २१, १) इति यथा । वरायमानं
मना वा । परि आपु सर्वतो व्याप्नोति । केन वा ते मनसा दाशेम हवीषि वराम् । वरास्यै
कपय । भुव वचम् वराणां कुर्म इत्यर्थे ॥ १ ॥

वेङ्कट० कीदृशम्^१ एव उपगमनम् भवति चरणाय का वा भवति सुखतमा^२ एव स्तुति क वा यज्ञै त्वच्च वृद्धिम् आप । कीदृशेन^३ वा मनसा युक्ता तुभ्य ददाम^४ ॥ १ ॥

मुद्रल० 'का' इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तम् । राष्ट्रगण्ये गोतम ऋषि । त्रिष्टुप् छन्द । अग्निदंष्ट्रा ॥

हे अग्ने! ते तव मनस नरत्न निवारणाय अस्मास्वस्थापनाय वा उच्यते भुवत् । कीदृशम् उपगमन भवेत् । न काप्यस्ति । उच्यते उपगमनं वयं कर्तुं न शक्नुम इति भाव । मनसा स्तुति दान्त्या तवाविद्ययेन सुखकरो । वा कीदृशी भवेत् । उच्यते स्तुतिरपि नास्तीत्यर्थ । क वा चरणाय यज्ञं ते तव सम्बन्धिनिर्णयै दगम् वृद्धिम् परि आप एषान्नोत्^५ । न कोऽपीत्यर्थ । उच्यते वाग्यम् अनुष्ठाय तै फल प्राप्स्यते इत्येतद्वदि युषंतेनेवेति भाव । उपगमनादिकं चरणदाया तस्य सर्वस्य साधनभूत मन एवान्नाकं दुर्लभमित्याह केवधि । हे अग्ने! ॥ तुभ्यम् केन मनसा कीदृश्या इत्युच्यते दाशेन हवींति मयच्छान । उच्यते उपगमनाद्यनुक्य मनोऽस्माक गोत्पद्यते इत्यर्थ ॥ १ ॥

एक्ष्य ह ह होता नि प्रीदादंश्च । सु पुरएता मंवा नः ।

अवतां त्वा रोदसी विश्वमिन्वे यज्ञं महे सौमनसाय देवान् ॥ २ ॥

आ । इति । अग्ने । इह । होता । नि । प्रीद । अर्दंश्च । सु । पुर । एता । भुव । न । अर्तान् । त्वा । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वमिन्वे । यज्ञं । महे । सौमनसाय । देवान् ॥ २ ॥

स्कन्द० एहि हे अग्ने! आगत्य च इह मन्मथये होता निरीद । विपद्य च अर्दंश्च^६ अर्हिसित केनचिद् । सुष्टु पुरएता सर्वकर्मसमस्तोगामी भव न । पुरएतारं च भवन्तम् अवतान् त्वा रोदसी विश्वमिन्वे सर्वेषामिन्वी यज्ञं च महे सौमनसाय सौमनसायाम्नाकम् देवान् ॥ २ ॥

वेङ्कट० भागच्छ अग्ने! अत्र होता सन् । नि प्रीद अर्हिसितस्त्वम् । सुष्टु मन्मथम् अमृतो गन्ता^७ भव । इति कुर्वते त्वं सर्वेषामिन्वी चावापृथिवी रक्षताम् । महे^८ सौमनसाय यज्ञं देवान् इति^९ ॥ २ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! एहि भागच्छ । इह अस्मिन् यज्ञे होता इवानामह्वावा सन् नि प्राद उपविश । उपविश्य न भूताकम् पुरएता पुरण्ये यन्वा सु नव सुष्टु भव । यस्मात् त्वम् अर्दंश्च शक्तसद्विभिरादितोऽसि । तदुच्यते त्वा त्वाम् दिवमिन्व सर्वे प्यानुवरयै रोदसी चावापृथिवी भवताम् रक्षताम् । अमृतयोपविश्य च चावापृथिवीभ्या रक्षितव्यं सन् महे महे सौमनसाय सौमनसाय देवान् दानादिगुणयुक्तान् इन्द्रादीन् यज्ञं इति पृथक् ॥ २ ॥

प्र सु त्रियान् रक्षसो घर्ष्यन्ते भरां यजानामभिश्चस्तिपावा ।

अथा वृह सोमं पति हरिभ्यामातिथ्यमस्मै चक्षमा सुदाने ॥ ३ ॥

१. अत्रो-को-तौ-व-प-म-म-र-र-यो-पु-द-प-हा-को-र-र-वि-भ- २. कालि-कु- ३. एतानेन-वि-भ-
 ४. दाम-वि-उ-प- ५. यज्ञो-युक्तो ६. कालि-भ- ७. यन्वा-अ-वि-यु-प-ग-न-त-व-र-र-उ-प-
 ८. इते-सा-य-वि-भ- ९. ते-वि-उ-प-

प्र । सु । विश्वान् । रक्षसि । धार्षि । अग्ने । भर्त । यद्भानाम् । अभिहित्तिऽपामा ।

अर्थ । आ । वृह । सोमोऽपतिम् । हरिऽभ्याम् । आतिथ्यम् । अस्मै । चकूम । सुऽरात्रे ॥ ३ ॥

स्कन्द० सुष्टु विश्वान् रक्षस प्र धरि प्रदह हे अग्ने । नव चास्माकं यद्भानाम् अभिहित्तिपादा हिंसितुं हितातो वा रक्षित्वा । नन अनन्तरञ्च आ वह सोमपतिम् इन्द्रम् हरिभ्याम् । किं कारणम् । उच्यते । वषम् आतिथ्यम् अस्मै चकूम इमं सुऽरात्रे जोभनदात्रे ॥ ३ ॥

घेङ्कट० "प्र वह सुष्टु विश्वान् रक्षसान् अग्ने" । यषं एष्व यद्भानाम् उपश्रवस्य रक्षकं । उत इन्द्रं उदीयाम्भ्यामश्राम्भ्या सह आ वह । आतिथ्यम् अस्मै इन्द्राय वष इमंः सोमनदानाय ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अग्ने विश्वान् सर्पान् एतत् राक्षसान् प्र सु नधि प्रकषेण वृह । इग्वा च दद्भानम् अस्माभिरनुषेपाया यजानाम् अभिहित्तिपादा अभिहित्तिहिताया पादा रक्षिता भव । अथ अनन्तरम् सोमपतिम् सर्वेषा सोमामो पालकमिन्द्रम् हरिभ्याम् उदीयाम्भ्याम् आ वह अकषय प्रापय । आगताय अस्मै सुऽरात्रे जोभनफलस्य दात्रे इन्द्राय आतिथ्यम् अतिथ्यई सकारम् चकूम इमं ॥ ३ ॥

प्रजाऽर्ता रचसा वहिऽरासा षं हुने नि षं सत्सीह देवैः ।

वेपि होत्रमुत् पौत्रं यजत्र घोधि प्रयन्तर्जनितुर्वसनाम् ॥ ४ ॥

प्रजाऽर्ता । रचसा । वहि । आसा । धा । च । हुवे । नि । ष । सत्सि । इह । देवै ।

वेपि । होत्रम् । उत । पौत्रम् । यजत्र । घोधि । प्रयन्त । जनित । यज्ञानाम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० प्रजनन प्रजा, उदृता अविद्ययवदेवतागुणोत्पादयतकियुक्तेनेरपर्यं । यचसा आह्वानया ध्येन । आसा उदृष्यात् सान्द्रग्रम् । मज्जा क्षोदान्नीति यया । वास्यध्येन । सयनेयोच्चारितेन इत्यर्थः । वहि प्रयक्षकृतोऽय मन्त्र । न चेदुत्तमग्रजम् । अतो "यत्तच्छ्रद्धावध्याहृष्यैकवास्या नया" । यस्तव वहिर्वेदा हविषा कृत्वान् वा स आ च हुवे स्वल्पयेनाप मध्यमस्य स्वामे उत्तमपुत्रय । आह्वय च देवान् । नि च सति विषोद् ष इह अस्मदीयाया देवान् आहूर्वेर्देवैस्तद् । निराय ष वेपि होत्रम् वेतिर्यत्यर्थ । सुदोऽपि चात्र सोपसर्गार्थं इन्द्रम् । अपराया होत्रताम् । होत्र इतिर्यर्थ । उत पौत्रम् पौत्रतां योषकमोषि । या । सर्वकर्मोत्तर्यर्थ । हे यजत्र ! यष्ट ! यष्टम् वा । घोधि^१ जुष्यस्य चास्मदीया स्तुतोऽरित्यर्थ । हे प्रयन्त ! यष्ट अनिन । अपायान्तरैर्ओत्तपाद्वित ॥८॥ उत्तनाम् घनानाम् ॥ ४ ॥

घेङ्कट० प्रजननवता प्रादुर्भवता नचसा योसाहम् आस्तेन आहुं हुवे स्वाम् । स्वस्य निषीद वहे दे

१ नास्ति अ २ वाग्वा अ ति^१ नरणां कु ३ नास्ति ति ४ उत्र अ ५५ नास्ति वि^१ अ^१
 ६ पत्रा वि^१ अ^१ ७ यष्ट उत ८ वदं वह वि^१ अ^१ ९ नास्ति वि^१ अ^१ १०-१० अदात्ता
 सूको. ११-११. "यस्यं वेद अ १२. नास्ति कु १३ योषकमोषि" इति १४. नास्ति सूको
 १५. "नरेव दिनवत् अ; "पारयित कु, "शरणिग वि. १६ योष इतिवान् वि^१ अ^१. १ नास्ति वि^१ अ^१ एव

सह । कामयसे होतुकर्मं पेतुकर्मं च^१ महन्व ।। सुष्यस्^२ प्रदातः ।। जनयितः ।। धनानां दाया भवामीति^३ ॥ ४ ॥

मुद्रल० प्रजावता यजमानेभ्यो दातव्यापत्यादिफलोपेतेन वनसा खोत्रेण स्तुतः सन् योऽग्निः आसा भास्यस्थानीयया ज्वालया बहिः देवेभ्यो हविषां वोढा, यमग्निम् आ न हुवे भाङ्गयामि । भाहुवः सन् स्वस् इह अस्मिन् कर्मणि देवैः अन्यैः सह नि सति च निषीद च । निषय प हे यत्र ! यजनीय ! अग्ने ! होत्रम् होत्रा क्रियमाणं कर्म उत अवि च योऽन् पीत्रा कृतं कर्म च पेदि कामयस्व । वसूनाम् धनानाम् प्रवन्तः ! प्रकर्षेण नियन्तः ! असून्वस्मदामतामि कुर्षेन् ननितः ! भाहुविद्वासा सर्वस्य जनयितः ! अग्ने ! नोधि अस्मान् बोधय ॥ ४ ॥

यथा विप्रस्य मनुषो हविभिर्देवाँ अर्पजः कृविभिः कृविः सन् ।

एवा होतः सत्यतर त्वमघार्ये मन्द्रया जुहा यजस्व ॥ ५ ॥

यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविःऽभिः । देवान् । अर्पजः । कृविऽभिः । कृविः । सन् ।
एव । होतरिति । सत्यतर । त्वम् । अघ । अग्ने । मन्द्रया । जुहा । यजस्व ॥ ५ ॥

स्कन्व० यथा विप्रस्य मनुषो मेधाधिनो मनुष्यस्य हविभिः देवान् अयजः कृविभिः मेधाभिः अरिवन्भिः सह कृवि^१ सन्, एवमेव ममापि हे होतः । अतितापेन सत्य ! त्वम् अघ हे अग्ने ! मन्द्रया सदि स्तुतिमोदमदस्त्रमकान्तिगणितु । मोदविभ्या जुहा ह्ययमानत्वाद् तद्वराधुक्त्रिभिमेता । तथा यजस्व देवाद् ॥ ५ ॥

पेङ्कट० यथा मेधाधिनः मनोः प्रजापतेः हविभिः देवान् अयजः कृविभ्योऽपि कृविः सन्, एवम् होतः । अतितापेन सत्य^२ अघ त्वम् अग्ने ! मन्द्रया ज्वालया देवान् यजस्व इति^३ ॥ ५ ॥

मुद्रल० कृविः प्रजापतुर्भी सन् कृविभिः मेधाधिनैररिवन्भिः सह विप्रस्य मेधाधिनः मनुषः मनोर्बले^४ हविभिः पशुतोषादादिभिः हे अग्ने ! देवान् अयजः, एवमेव होतः । होमनिन्दाएक ! सत्यतर ! अति-
शयनेन सत्यु साधो ! अग्ने ! त्वम् अघ अस्मिन् यजे मन्द्रया हर्षविभ्या जुहा होमसाधनभूतया मृषा मजस देवाद् हविभिः पूजय ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये षडुर्विंशो वर्यः ॥

[७७]

कृषा दाशेमान्ने कास्मै देवजुष्टोच्यते भूमिने गीः ।

यो मर्त्येष्वमृतं क्रुतावा होता यजिष्ठ इत् कृपोति देवान् ॥ १ ॥

कृषा । दाशेन । अग्ने । का । अस्मै । देवजुष्टा । उच्यते । भूमिने । गीः ।

पः । मर्त्ये । अमृतः । क्रुतावा । होता । यजिष्ठः । इत् । कृपोति । देवान् ॥ १ ॥

१. नास्ति वि. २. महज्ज वि. अ. ३. नराणि कु. ४. धर्मिन् अ. ५. अयसा (४) वि. अ. ६. नास्ति कु. ७. र्यस मर्.

स्कन्द० यथा केन प्रकारेण हवींषि दाशेम ददाम अन्ने । वा वा अग्ने एतदर्थो देवगुण
 नस्य देवस्य प्रिया अन्यै स्तोत्रमि उच्यते भाषिने 'माम' (निघ २, १३) इति शोधनात् ।
 स्तोत्राणांमुपरि शोधयते दीक्षिमते वा गो स्तुतिः^१ । कथयत भो स्तोत्रार ' कथय ' वा,
 सुर्य शतस्य वयमपि तथा कुर्म इत्यर्थे । किं करोत्यग्नि । उच्यते । य मर्त्येषु अमृत
 श्रुतावा सत्यवान् यज्ञवान् वा । होता यन्निष्ठ षट्सम । इत् सन्द पदपूरण । इणेति देवान् ।
 यो मनुष्यलोके देवानाह्वयतीत्यर्थं ॥ १ ॥

धेकूट० कथम् अन्ने हवि दाशेम । वा वा अग्ने देवे लुष्टा कथापी उच्यते तदुपु^२ शोधयते
 स्तुतिः । य अमृत मनुष्येषु देवान् कृणाति सत्यवान् ज्ञाता^३ षट्सम ॥ १ ॥

मुद्रल० 'कथा' इति पठ्यते चतुर्थं सूक्तम् । 'गोत्रम अग्नि । अनुष्टुप् छन्द । अग्निर्देवता' ॥

अग्ने अन्ने यथा दाशेम कथ हवींषि ददाम । अग्नेरनुष्म यज्ञ कर्तुमदाता वयमित्यर्थे ।
 अथ च तस्मै भाषिने तेष्विस्त्रनेऽन्ने देवगुण सर्वदेवे सेवितव्या मी स्तुतिरपि का कांशी
 उच्यते । वाचसी स्तुतिमपि कर्तुं न शक्य इत्यर्थः । अमृत मरणाहित ज्ञातावा कथयत
 सत्यवान् होता देवानामाह्वाता यन्निष्ठ अतिशयेन यथा, एवम्भूत य अग्नि मनुष्य
 मरणधर्मसु भङ्गालु पर्यमान सन् देवान् इत् कृणाति हविर्भिर्युक्तान् करोत्येव । वाचसायाऽन्ने
 कथा दाशेमेति पूर्वेणाश्वष ॥ १ ॥

यो अंधुरेषु शतम ध्रुतावा होता तमू नमोभिरा कृणुध्वम् ।

अग्निर्यद् धर्मर्ताय देवान्सस चा बोधाति मर्नमा यजाति ॥ २ ॥

य । अंधुरेषु । शतम् । ध्रुतावा । होता । तम् । ऊं इति । नमं प्रभि । आ । कृणुध्वम् ।
 अग्नि । यत् । यं । मर्ताय । देवान् । स । च । बोधाति । मर्नसा । यजाति ॥ २ ॥

स्कन्द० य अग्नि अंधुरेषु शतम सुप्रथम ज्ञातावा होता । यज्ञेषु हीन करोतीत्यर्थं । तम् उ
 उकार^४ एवार्थे । तमर्वा^५ नमोभि नमस्कारे अग्निर्देविकर्तृणां^६ आ इच्छन् 'आत्माभिमुख
 कुटत'^७ हे मनुष्याः 'अतिवन्' वा । कस्मान् । उच्यते । अग्नि यन् यस्माद् ये हवींषि
 गृहीतया गच्छति । मर्ताय मनुष्यस्वार्थाय^८ देवान् प्रति । स च बोधाति ज्ञानो
 बोधातीत्यस्माद् षोः द्रष्टव्य । यस्मात् सोऽग्निर्वाधयति च देवान् । किम् । सामर्थ्याद् स्तुती ।
 देवान् स्तोतीत्यर्थं । मर्नसा यजाति चित्तेन च^९ यजति साद्वरश्च देवान् यजतीत्यर्थं ॥ १ ॥

धेकूट० य यज्ञेषु सुप्रथम ज्ञातावा होता मर्तयि, 'तम् सूय नमस्कारे आत्माभिमुख कुटत'
 अग्न यस्माद् मनुष्यार्थं देवान् जानाति^{१०} स चेद् उच्यते यदयमाति, एत उद्विष्टंमेव
 यजति ॥ २ ॥

१. 'दशैव कु- २ एणेन च ३-३. पुष्टितम् वि' ४. नाति वि' लय ५. होत वि' अ'
 ६-६. नाति मे' ७. अत्र सूको. ८. नाति सूको ९. 'सं वयेन सूको १०-१०. जी पुष्ट
 म ११ 'अर्था' अ ति. १२ नाति अ. १३-१३. पुष्टितम् वि'. १-१ देवान् अ(य वि' ति
 वि' लय; देवान् जानति वि' अ'; देवान् यजति कु, देवान् अ.

मुद्रल० यः मग्निः अन्वेषु यागेषु श्रुतमः अविज्ञानेन सुखकारी कृतावा सत्यवान् । यथार्थदर्शित्वर्थः ।
 होता देवानामाह्लाता भवति । हे ऋत्विग्यज्ञमानाः! यूयम् तमु तमेवाग्निम् नमोभिः स्तोत्रैः
 आ कृणुध्वम् अभिमुखीकृतम् । नतं यदा अयम् अग्निः मर्त्यं मनुष्याय पञ्चमानार्थम् देवान्
 वेः वेति गच्छति तदाबोधः सः अग्निर्ब्रह्मवान् सर्वान् देवान् बोधाति न जानाति यः शक्ता
 च मनसा नमसा तान् ब्रूवाति हविर्भिः पूजयति । अतस्त्वमेवाग्निम् आ कृणुध्वमिति योज्यम् ॥ २ ॥

स हि क्रतुः स मर्यः स साधुर्गिज्ञो न भूदद्भुतस्य रथीः ।

तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीविश्र उर्पं ब्रुवते दृस्ममारीः ॥ ३ ॥

सः । हि । क्रतुः । सः । मर्यः । सः । साधुः । मित्रः । न । भूत् । अद्भुतस्य । रथीः ।

तम् । मेधेषु । प्रथमम् । देवयन्तीः । विश्रः । उर्पं । ब्रुवते । दृस्मम् । आरीः ॥ ३ ॥

स्कन्द० हि-शब्दः एवंपूरणः । सः अग्निः क्रतुः कर्त्ता प्रधानरूपो वा । सः मर्यः मनुष्याकारः । सः साधुः
 साधुप्रदायितः । कथम् । मित्रः न मित्र इव देवताविशेषः । अथवा मित्र इति स्पर्शधेन
 वैशिष्ट्यता । मित्रम् इव । यथा यद्यस्य मित्रं तत्त्वस्वोपरि साधु^१ एवं सर्वस्वोपरीत्यर्थः । भूत्
 भवति अद्भुतस्य महतो यज्ञस्य रथीः नेता । तम् एव मेधेषु यज्ञेषु प्रथमम् उरुहृत्
 देवयन्तीः देवान् कृतममानाः मित्रः प्राहणादिमनुष्यजातयः^२ तम् ब्रुवते उपगम्य ब्रुवते
 यमद्विवक्षितम् । दृस्मम् दर्शनीयमुपसर्पयितारं वा तमसां प्रभूणां वा । कीदृशो विश्रः ।
 दृष्यते । आरीः अर्त्तयो गत्यर्थस्य आरूप्यस्य वा रातेर्दानार्थस्वेषु रूपम् । अभिगन्त्यः
 दास्यते वा हविषामित्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सः हि कर्त्ता, सः मारुतः, सः साधयिता सखेवाद्भुत् महत्. नेता । तम् यज्ञेषु
 प्रथमम् देवयन्त्यः प्रजाः^३ उप स्तुवन्ति दृस्मन्तीं गम्यः^४ ॥ ३ ॥

मुद्रल० सः हि अग्निः क्रतुः कर्मणां कर्त्ता । सः एव मर्यः मर्यः मारुतः विश्वस्वोपरिहर्ता साधुः
 साधयितोत्पादयिताऽपि । सः एव अद्भुतस्य अल्पस्य धनस्य रथीः रथयिता प्रापयिता भूत्
 भवति । दृष्टान्तः । मित्रः न यथा सखा धनानि प्रापयति तद्वत् । एवम्भूतो योऽग्निः तम्
 कमेव^५ मेधेषु यज्ञेषु देवयन्तीः देवयन्त्यो देवनात्मन दृष्यन्त्यः विश्रः प्रजाः प्रथमम् उप ब्रुवते
 स्तुतिभिरुपरय प्रधानभूत् इति कथयन्ति । कीदृशो विश्रः । दृस्मन् दर्शनीयं तमस्मिन् आरीः
 गच्छन्त्यः । भजन्त्य दृस्मन्त्यः ॥ ३ ॥

स नो नृणां नृतमो रिशादा अग्निर्गिरोऽर्वा वेतु प्रीतिम् ।

तनां च ये मृषवाणः शर्विष्ठा राजप्रसृता इपर्यन्त मन्म ॥ ४ ॥

१. नास्ति मूले. २. नास्ति अ. ३. लघुः कुं. ४. नृणां वि. ५. म. पुत्रितम् वि.

१-५. भेदात् वि. ६-७. देवस्य वि. अ. ८-९. नृणां वि. † मर्यः कुं; मर्याः (१) अ.

१०. एवमेव मं.

स । नृ । नृणाम् । वृष्टम । रिशादा । अग्नि । गिरं । अवसा । वेतु । धीतिम् ।
तना । च । ये । मधुऽमान । शविष्ठा । वाजंऽप्रस्ता । इपयन्त । मन्म ॥ ४ ॥

स्कन्द० स न अस्माकं स्वभूतानाम् नृणाम्^१ वृष्टम मनुष्याणां मध्ये प्रकृतो मनुष्य । इवा अग्नि
हि मनुष्याभ्यस्तथात् मनुष्या उच्यन्ते । रिशादा रिशतामसिता^२ चेषा । हिंसता प्रसिद्धि
वेत्यर्थे । अग्नि गिर स्तुती अवसा इविर्लक्षणैनाद्येन सह ॥ कामयताम् । धीतिम्^३ कर्म
च यागाख्यम् । च च केचनानामस्माकम् । किं यहि । तथा च 'तना' (निघ २, १०)
इति धनताम् । इविर्लक्षणेन धनेन । अन्वेऽपि ये मयवान धनवन्त सन्त । शविष्ठा 'शव-
तिर्गतिकर्म' (या २ १) । अतिशयेनोपगन्तार । वाजप्रस्ता पू प्रेरणे । शिप्सितेनाद्येन प्रेरिता ।
मधुलाभार्थमित्यर्थे । इपयन्त इतु गवै । यमयन्ति^४ । उच्चारण्यन्तीत्यर्थे^५ । मन्म मन्मतेरर्चयित्कर्मण
इव रूपम् । मनमन् । स्तुति ये इपयन्त^६ तेषामपि गिरोऽवसा अग्नि^७ वेतु धीतिम् चेतयेत्^८ तच्छन्द-
मभ्याहृत्य पश्यान्ते^९ निराकाङ्क्षीकृतं च^{१०} ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स अस्माकं नेतृणां वरिष्ठ रिशतामसिता^१ "अग्नि स्तुती रक्षणार्थं कामयतां
कर्म च । धनेन^२ ये धनवन्तः अग्निगवेन वरिष्ठ प्रेरितइविष्म येऽन्तर् मन्मे शोर्ष
तेषामस्माकम् इति ॥ ४ ॥

मुद्रल० नृणाम् यज्ञस्य नेतृणां मध्ये वृष्टम अतिशयेन वेत्ता रिशादा रिशानां शशूणामता मध
पिता । एवमित्य स अग्नि न अस्माकम् गिर स्तुती अवसा इविर्लक्षणैनाद्येन पुणाम्
धीतिम् कर्म च बहु कामयताम् । अग्नि च ये यजन्तया तना विस्तृतेन धनेन मयवान
धनवन्त शविष्ठा अतिशयेन वरिष्ठश्च सन्त वाजप्रस्ता प्रसू प्रेरित वागो इविर्लक्षणव
पैशादाता भूत्वा मम अर्धमनवरूप शोऽम् इपयन्त एवमित्य ऋत्विगिभ कावितुमिच्छन्ति ।
तेषामपि स्तुतिमग्नि कामयतामिति भाव ॥ ४ ॥

एवाग्निर्गोर्तमेभिर्ऋतावा विभ्रैभिरस्तोष्ट जातवेदाः ।

स एषु द्युमनं धीपयत् स वाजं स पुष्टिं याति जोषमा चिक्रिस्वान् ॥ ५ ॥

एष । अग्नि । गोर्तमेभि । ऋतऽऽ । विभ्रिभि । अस्तोष्ट । जातऽऽदेदा ।

स । एषु । पुत्रम् । पुंषुषु । स । वाजंम् । स । पुष्टिम । याति । जोषम् । आ । चिक्रिस्वान् ॥

स्कन्द० एषमस्माभि अग्नि योतमनि ऋतावा विभ्रैभि अस्ताष्ट स्तुष्ट जातवेदाः जातमज्ञान । ए
एषु एषम् धनवन् एष्विति पदार्थं यत्समी । 'पुत्रम्' (निघ २, १०) इति धननाम् ।

१. नृणां ति २. 'तामभि मूळ ३. वासि अ. ४. यमयति मूळो ५. 'एतौ' मूळ.
६. एषु मू. ७. वासि मूळो. ८. येरेर अ ९. 'शोऽम्' म १०. 'अग्नि' म.
११-११. वासि वि' म. । मति मू. -

तोऽग्निरेषामस्माकं धनं वर्धयतु । स एव राजम् अन्नम् । स एव पुष्टिम् याति पातिरधान्तर्णीं
 तप्यर्थं ब्रह्मन् । छोटर्षे च रुद् । यातु । ददातिवत्यर्थं । जेषम् 'जुपते हर्मति' (निघ
 २, ६) इति कान्तिकर्मसु^१ पाठान् जोषसन्दोऽऽ कामवचनम् । कामम् आ चिकित्वात् ।
 प्रार्थना^२ जानदित्यर्थं ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'एवम्' अग्निं गोतमैः सत्यवान् ब्राह्मणैः अस्तोऽत्तप्रश्नः । सऽ गोतमेषु अन्नं बलम्
 वर्धयतु । स पोषणमयति अभिलषितं जानन् इति ॥ ५ ॥

मुद्रल० ऋतादा यज्ञवान् पातयेदा जातघनोऽथन् अग्निं विप्रमि मघाविमि गीतमभि ऋषिभि
 एव एवमुक्तेन प्रकारेण अस्तोऽत्तुतोऽभूत् । स्तुतश्च स अग्नि एव गोतमेषु पुत्रम् षोड
 मानं सोमम् पापवान् अपिबत् । स एव राजम् सोमदक्षन् चक्रुरोऽशादिलक्षणं हविश्च
 स्वीकरोतु । स अग्निं जोषम् अस्याभि कृतं सेवन्तम् आ चिकित्वात् न्या समन्ताद् जानन् पुष्टिम्
 याति पोषणमोतु ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः ॥

[७८]

अग्निं त्वा गोतमा गिरा जातयेदो विचर्षणे । घृन्नैरग्निं प्र गोतुमः ॥ १ ॥

अग्निं । त्वा । गोतमा । गिरा । जातयेद । विचर्षणे । घृत्ने । अग्निं । प्र । गोतुम् ॥ १ ॥

स्कन्द० अग्निं इत्युपसर्गे अग्निं प्र गोतुम् इत्याख्यातेन सम्बन्धे । त्वा त्वा इव गोतमा गोतमनामान
 गिरा हे जातयेद । विचर्षणं घृत्ने घृत्ने गोभिरर्षयं हेतुभूते^१ । धमादिकाभापनित्यर्थं । अग्निं अग्नि
 ॥ गोतुम् । गोभिरर्षयित्कर्म (१ निघ ३, १४) । यत्र वीच पुन्येन^२ उपसर्गाभ्यास^३ तत्र
 वरतम्भित्थन^४ । विवापत्त्याप्यभ्यासो ब्रह्मन् । अग्निप्रणः पुनोऽग्निप्रणोऽनुम इति । 'अज्यात'^५ भूयां
 तमर्षं मन्यन्त, यथा अहो दर्शनीयम् । अहो दर्शनाय^६ (या १०, ४२) इति । सुप्तं पुन पुनः अग्निं
 इत्यर्थं ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्निमुपयेन प्रकर्षेण स्तुम त्वात् गोतमा वयम् गिरा जातयेद । विचर्षे । अघार्षम्^१ ।
 अग्निं^२ द्वितीयाकारकः ॥ १ ॥

मुद्रल० 'अग्निं त्वा' इति पञ्चमं पदम् सूक्तम्^३ । गोतम ऋषि^४ । गायत्री छन्द^५ । अग्निर्वच^६ ॥

हे जातयेद । गायत्री वेदित । विचर्षणं । विचर्षेण सत्यं ब्रह्म^७ । एवम्भूतात्^८ । त्वा त्वात् गोतमा
 अन्त्यं सूक्तस्य ब्रह्म गोतम ऋषि । अघेरकारकस्य पूजार्थं बहुवचनम् । गिरा छोटप्रलभनया
 वाया अग्निं अग्निमुपयत्नात्प्रोदिति जेषः । तद्वत् यद्यपि त्वात् गृत्ने सन्दोऽनुमकारकमर्थे
 अग्निं प्र गोतुम् अग्निमुपयेन पुन पुन स्तुम ॥ १ ॥

१ नास्ति ति २ क्वचं अ ३ नयां अ ति ४ य य नास्ति विं अ । ५ रर विं
 मां क लरे ६ गृत्ने विं अ ७ म् विं अ ८ नास्ति क् ९ फा मे १० दोवि
 अ क् ११ नो अ १२ नये अ १३ नास्ति अ ति १४ नास्ति वि
 १५ ते य सूक्ता १६ अहने क् १७ नास्ति विं क् १८ नास्ति मे ।

तमु त्वा गोतमो गिरा रायस्क्रामो दुवस्यति । युम्नैरभि प्र नोनुमः ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । गोतमः । गिरा । रायःस्क्रामः । दुवस्यति । युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ २ ॥

स्कन्द० उकारः पदपूरणः । च उक्तगुणोऽसि, तम् त्वा गोतमः गिरा रायस्क्रामः धनकामः दुवस्यति^१ परिचरति । स्तौवीत्यर्थः । परस्तु पाद् आप्यात्मिकत्वाद् बहुवचनयोगात्^२ भिद्यं वाच्यम् । तेषु तुल्यार्थत्वेऽप्यपुनरुक्तता ॥ २ ॥

वेङ्कट० तम् त्वान्^१ गोतमः स्तुत्या धनकामः परिचरति । वचनबोधकता^२ सद्गतिः ॥ २ ॥

मुद्रल० रायस्क्रामः धनकामः गोतमः वनसिम् गिरा स्तुत्या दुवस्यति परिचरति, तमु तमेव त्वा त्वाम् युम्नैः द्योतमानैः स्तोत्रैः अभि प्र नोनुमः आभिमुष्येन पुनःपुनः स्तुताः ॥ २ ॥

तमु त्वा वाजसातममक्षिरस्वद्वेषामहे । युम्नैरभि प्र नोनुमः ॥ ३ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । वाजसातमम् । अक्षिरस्वत् । हवामहे । युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ३ ॥

स्कन्द० तम् त्वा वाजसातमम् पशु दाने । अघ्राणां दातृवर्गं सम्भवत्सर्वं वा हविर्दक्षिणादानप्रदानम् अक्षिरस्वत् हवामहे । आहूय च युम्नैः अभि प्र नोनुमः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् त्वामपिशयेनाघ्राणां^१ दातारम् अक्षिरस्वत् हवामहे ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! वाजसातमम् वाजानामजानामपिशयेन सनिवारं दातारम्^२ तमु तमेव त्वा त्वाम् अक्षिरस्वत् अक्षिरस हव हवामहे आहूयामः । युम्नैः । 'शिष्टे पूर्ववत्' ॥ ३ ॥

तमु त्वा वृत्रहन्तमं यो दस्यूरवधुनये । युम्नैरभि प्र प्रणोनुमः ॥ ४ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । वृत्रहन्तमम् । यः । दस्यूर् । अवधुनये । युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ४ ॥

स्कन्द० यः दस्यूर् अनायांन् अवधुनये धून् कल्पने । अयेन कल्पयति । तम् त्वा वृत्रहन्तमम् दस्यूर्नां हन्तृवमम् युम्नैः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तम् एव त्वाम्^१ अविदायेनोपव्रवाणां हन्तारम्, यः एवं राक्षसान्धपूनेषि^२ ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! दस्यूर् उपक्षययितुन् राक्षसाद्योन् यः स्वम् अवधुनये भयपादयति त्वानाप्र-
प्यावयति । दृशदग्नामम् वृषाणां पाप्मनामपिशयेन हन्तारम् तमु त्वा तमेव त्वाम् युम्नैः ।
शिष्टं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

१. नास्ति मूको. २. "वन्दये" अ इति. ३. एव वि^१ अ^२ छं. ४. 'वोस्तथा ॥'. ५. युम्नैरभि
६. १. 'दयेनाथ वन्दनां वि^१ अ^२'. ७. नास्ति मू^३. ८-८. नास्ति मूको. ९. एव वि^१ अ^२.
१०. 'पुनेति छं'; 'नेव पुनेति वि^१ अ^२'.

अवोचाम् रङ्गणा अग्रये मधुमद् वचः । शुम्भैराभि प्र नोनुमः ॥ ५ ॥

अवोचाम् । रङ्गणाः । अग्रये । मधुमत् । वचः । शुम्भैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ५ ॥

स्कन्द० एवं वाक् अवोचाम् उक्तवन्तो ययम् रङ्गणाः रङ्गणस्य पुत्राः अग्रये मधुरे मधुमत् प्रीतिकरं स्तुतिलक्षणम् वचः । इदानीमपि शुम्भैः अभि 'प्र नोनुमः' ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उक्तवन्तः रङ्गणपुत्राः अग्रये रसवत् स्तोत्रम् । शुम्भैः च अभि प्र नोनुमः ॥ ५ ॥

मुद्रल० अहिं कृतं स्तोत्रमनयोपसंहरति । रङ्गणाः रङ्गणस्य पुत्रा वचं गोतमाः अग्रये मधुनादिगुणयुक्ताश्च देवाश्च मधुना वचः माधुर्यविलं वचनम् अवोचाम् प्रावाविष्म । तद्वचनरूपैः शुम्भैः गोतमानैः स्तोत्रैः पुनःपुनरिदं वचम् अभि प्र नोनुमः आभिमुख्येन प्रकीर्णं स्तुतः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाहके पञ्चमाध्याये षड्विंशोऽर्गः ॥

[७९]

हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्चातं ■ भर्जीमान् ।

शुचिभ्राजा उपसो नवेदा यशस्यतीरपस्युवो न सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेशः । रजसः । विऽसारे । अहिः । धुनिः । वातःऽह्व । भर्जीमान् ।

शुचिभ्राजाः । उपसः । नवेदाः । यशस्यतीः । अपस्युवः । न । सत्याः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'शुचो हिरण्यकेशादिरग्ने' मध्यमाय वा । अयं शुचो हिरण्यकेशादिः मध्यमाय वा वैशुक्तायने पारिवायेव वा वृषभृताय । उज्ज्वलवर्णतया हिरण्यसदृशी रीतिर्वत् स. हिरण्यकेशः भस्मिः । रजसः उज्ज्वल विसारे विगमनकाले । वृद्धिभाके इत्यर्थः । अहिः धुनिः 'अहिः' (निघ १, १०) इति मेघनाम । अन्वये चैवा प्रथमा । मेघस्य पूर्वपदा कम्पयित्वा । वृद्धिभाके वैशुकोऽभिर्विन्देत्यर्थः । कीदृशः । उज्ज्वले । वात इव भर्जीमान् भ्रजिर्गतिकर्मा (इ. निघ २, १४) । गतिमान् । मत्पन्थीप्रगतिरित्यर्थः । शुचिभ्राजाः शुचिर्दीप्तिः । क इव । उपसः नवेदाः यशस्यतीः अपस्युवः न सत्याः अपस्युवो नेति नतम् उपमायाश्च । विष्टानि स्वमान-नूतानाम् उपसां विष्टेषु-गानि । यथोपसः नवेदाः मेघादिनामिच्छन् (इ. निघ ३, १५) । स्वस्येन चार्द्रकणनम् । मेघान्निवः । यशस्यतीः कीर्तिमत्तयः हविर्लक्षणेन च धनेन धनरूपो वा । अपस्युवो पागकर्मकामाः । सत्याः भवितव्यादिभ्यः शुचिभ्राजस्त- सद्रम् । अथवा नवेदा इत्येकवचननिर्देशात् उपमेवस्योत्तरे । विष्टेषुगम् । यशस्यतीरित्यादिगुणाः यथोपसः शुचिभ्राजस्त- सद्रम्मेघाती भस्मि. शुचिभ्राजाः इत्येवं मध्यमेऽप्यो योत्रना । 'पारिषे शु' उक्त्वं विसार्यते येन स रजसो विसारः यज. । अदिति

१-३. नास्ति सूको.

२. 'इ' उ कु.

३. 'देवस्यि' स; 'देवस्यि' ति. ४. 'देवस्यि' स;

'देवस्यि' ति. ५. नास्ति ति.

६. 'वा' स.

७. नास्ति सूको.

८. 'अजः' सूको.

९. मधुमेव' ति.

वाङ्मूर्त्तं हि गतावित्त्वस्य रूपम् । वृष्टिदेतेषु येषु पार्यवोऽतिराहवनीयात्मनाङ्गभान्^१ गन्तरत्यर्थे ।
धुनि कम्यिता स्वयम्, भयन वा^२ कम्मयिता शत्रूणाम् । शिष्टपदयोऽत्रवा^३ तु सदृशी ॥ १ ॥

वेङ्कट० हिरण्यसदृशरश्मि उदकस्य विस्तारे गन्तरिक्षे भाहन्त्वा कम्मयिता वात इव गमनवान्^४
निर्मलदीप्ति उपस भवान्^५ अत्रवती । कर्मण्यत्र इव सत्यभूजा^६ । यथा कर्मण कर्तार कलेन
पुण्यन्तं ॥ १ ॥

सुव्रल० हिरण्यक्रेत^७ इति द्वादशर्षे षष्ठ सूक्तम् । रह्यणपुत्रस्य गोतमस्यार्षम् । पूर्वत्र गामत्र तु^८
ह्युत्तररादिवमपि गामत्र सूक्तम् । एतावत्सु वितोप । आद्यसृष्टयश्चैशुभ, द्वितीयस्तौमिन् ।
प्रथमतृत्वस्य मध्यमस्थानो वैशुतोऽग्नि सुव्राग्निर्वा देवता । शिष्टा नवर्षं केवलाग्निदेवताका ॥

हिरण्यस्य हिरण्यमणोवा कस्यस्थानीया उवाळा यस्य स तयोक्त सुवणत्रयोचमाज्ज्वालो वा अग्नि
भागस्य ह्यथा मफ्रेणाम् धुनि तथा कम्मयिता वात इव वायुरिव प्रजीमान् शीघ्रगतिपुङ्क ।
प्वन्भूतो वैशुतोऽग्नि रजस उदकस्य विस्तार विस्तरणे मेघाधिर्मने निमित्तभूषे सति छविभ्रमा
शोभनदीप्ति सन् मेघाज्ज्वालनि निर्गमयितु जानाति । उपस उपोदेवता नवेदा न विदति
इति नवेदा । मेघादुदकस्य नि सारणमग्निरेव जानाति, उपसस्तु न जानन्तीरर्षर्षे । अज्ञान
वृष्टान्त । यद्यस्तौ अत्रपुत्रा अत्रवाय भगस्युव अप कर्म आत्मन इच्छन्त्य तथा
भवितधारम्भा न एवम्भूता मना ह्व । अत्र उपसामज्ञानेनाग्नि प्रशस्पष्ट, न तु वा
निष्पष्ट । 'अ हि मिन्दा निन्वा निन्दितुन् अपि तु स्तुत्य स्तोतुम्' इति न्यायात् ॥ १ ॥

आ ते सुपर्णा अमिनन्तु एतेः कृष्णो नोनार वृषभो पद्रीदम् ।

शिवाभिर्न स्मर्यमानाभिरागात् पतन्ति मिहैः स्तनयन्त्यभ्रा ॥ २ ॥

आ । ते । सुपर्णा । अमिनन्तु । एते । कृष्ण । नोनार । वृषभ । यदि । इदम् ।

शिवाभि । न । स्मर्यमानाभि । आ । अगात् । पतन्ति । मिहै । स्तनयन्ति । अभ्रा ॥ २ ॥

स्कन्द० ते इति त्वादर्थं चतुर्था पक्षी वा । तदापार्थ तत्र वा स्वभूषान् रसान् । सुपर्णा रश्मिना
मैतत् (निघ ३, ५) । आदित्यरश्मय । आ^१ अमिनन्त मीघ्^२ हिसापाम् । मयोदया हिसन्ति ।
आदत्त इत्यर्थे । एते अत्रने । गरवा भुव^३ ततो रसानादत्त इत्यर्थे । कृष्ण नोनार इव
कृष्णवर्णस्य वयिता मय नोनार । नीतिरत्र सामर्थ्याच्छन्दनार्थे । गर्जितकृतनेन दम्भारथे
पुन पुनर्ना शब्दवति । इदम्^४ अण् । यदि शब्दस्तु पदपूर्णे वा, यदित्यन्तुभुतिसामर्थ्यात्
पूर्वेतिम् । पाद एत इत्यध्याहास्यम् । कृष्णो नोनार वृषभो यदि तत्र सुपर्णा अमिनन्ति ।
यदि मय यपति गर्जेति च तथा रसान् रसमप आदत्त इत्यर्थे । उच्यतेऽर्थे पराश्रयता
भिन्न वाच्यम् । शिवाभि न स्मर्यमानान् 'शिवम्' (निघ ३, ९) इति सुरनाम । प्लिम्^५ इव
सन् । यथा कदित्तुमुखाभि हसन्तीभि^६ स्त्रीभि सहागच्छत् उच्यन् मध्यमोऽतिरग्नि सह जीवमान
ना भवान् आगच्छति गन्तरिक्ष धरमान् वा प्रति । पतन्ति च मिहै सफर्या^७ वृष्टिस्थाना अप ।
स्तनयन्ति चाभ्राणि ॥ २ ॥

१ 'अनोत्त' अ २ नास्ति सूक्त ३ सिद्धि अ ४ 'एत्' लर्ष. ५ नास्ति किं अ
६ 'भू' लर्ष ७ 'एत्' कृ ८ नास्ति ति ९ 'भू' सूक्ते १० भुवने अ ११ नास्ति अ
१२ शिवम् कृ. शिवर्ष अ १३ 'अभि' सूक्ते

वेङ्कट० मन्ने । तत्र रश्मय 'भस्त्र्मि सह प्रथिपति' । कृष्णवर्णं^२ मेघश्च शब्द करोति, यदि भयस्सुदकम् । 'दम्' (निघ १, १०) इति उदकनाम^३ । कस्यापीभि 'स्मयमानाभि इव स्त्रीभि^४ नदीभि^५ सदाग्निरस्मानिद्वागच्छति । पतन्ति च सेवतारा मरुत स्तनधान्त चाभ्रानि ॥ २ ॥

मुद्र० हे मन्ने ! तत्र त्वत्तु पूर्णा शोभनपतना रश्मय एवं गन्तुमि मरुद्भि सह आ भविन्त आ सनन्तात् मेघं दिसन्ति । वर्षणार्थं वाहयन्ति । प्रहृतश्च कृष्ण कृष्णार्णै रुपम वर्षिता मेघ नोनाव भूक्ष सन्दमकरोत् । यदि यदा इदम् ईदुत्त कर्म वदायीम् शिवाभि न 'स्मयमानाभि सुखकारिणीभि^६ हसनवतीभि कान्वाभिरिव भुभ्रवर्णाभि कनयुक्ताभिरत्रिविपुद्भिर्वा सह आ अगात् वैद्युताभिधेरित पञ्चैव्य आगच्छति । उदनन्तारम् मिह काप पतति दिव सकारात् प्रवृष्टा भवन्ति, अत्रा मभ्रानि मन्त्रि पूर्णं मेघा स्तनपति इवस्तव शब्दं कुर्वन्ति ॥ २ ॥

यदीमृतस्य पर्यसा पियानो नयन्नुत्स्यं पृथिभी रजिष्ठैः ।

अर्पमा मित्रो वरुणः परिज्ज्मा त्वर्चं पृश्चन्त्युपरस्य यानौ ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । श्रुतस्यं । पर्यसा । पियान । नयन् । श्रुतस्यं । पृथिभि । रजिष्ठै ।

अर्पमा । मित्र । वरुण । परिज्ज्मा । त्वर्चम् । पृश्चन्ति । उपरस्य । यानौ ॥ ३ ॥

स्कान्० कदा कसाद्वा । उष्यते । यत् यदा यस्माद्वा ईम् ईसाब्देऽत्रायमित्यस्मार्थे । अय मप्य मौऽसि श्रुतस्य भावित्यस्य । पर्यसा उदकेन । रश्म्याद्दृषेन्नोदकेनेरपथ । पियान वधमान । नयन् हेवापय घातृमरुतय । प्रयोचनस्य च^१ हेतुत्वेन विवक्षा । युव प्रति ननुमित्यर्थे । किम् । श्रुतस्य उदकनामैकत्वं (तु निघ १, १२) । द्वितीयार्थं च^२ पक्षी । वृष्टिश्च अमुपुदकम् । पृथिभि रजिष्ठै शत्रुजम् । ॥ च केवलोऽयम् । किं तर्हि । अर्पमा मिन वरुण परिज्ज्मा सर्वत्रो- गामी त्वचम् पृश्चन्ति त्वचार्थैकद्वयेण वृत्त्वमारीर^३ सत्यत । पृथिरत्र सामर्थ्याद्द्वयार्थं । गारीर मन्वीत्यर्थे । कस्य । उपरस्य मधस्य । योनी भन्वरिष्यैकदेशभूत^४ स्थान । नयना योनिरित्युदकनाम (तु निघ १, १२) । ज्ञानतात् कसतयाः^५ (पाठा २, ३९) इत्येषा लक्ष्मी, 'धमनि द्वीपिन इति' इति यथा । उदके निमित्ते । उदकार्थमित्यर्थे । यदा यस्माद्वाऽयं मध्यमोऽग्निर्मिजादयश्च त्वचं पृश्चन्त्युपरस्य तदा तस्माद्वा शिवाभिनं अपमाना भिरागात् इत्यवमस्या अथ पूर्वसा उत्तरार्थैर्चनैकशक्यता । पञ्चमनयार्कं चामप्यमऽशी धाना^६ । पार्थिव तु भा त मुत्वा^७ इति सुपणसन्देन^८ रश्मिसाक्षेवात् सुपतनाद्वा ज्जाया वरुणन्त । 'भविन्त ११ इत्यपि भक्षणं दिसाऽभिधेया । 'कृष्णो चानाव वृषभा यदीदम्' इति च यदिगच्छात् पूर्ववत् तत्र इत्यवपादायम् । यदि कृष्णवर्णा वायता मेषा नानाम इद जगत्, यदि च शिवाभिन अपमानाभिरागात् मध्यम यदि च पतन्ति मिह मययन्ति अत्रा, उत्तम तर मन्ता

१ म वि^१ अ^२ २ कृष्णवर्णो वि^३ अ^४ ३ नास्ति वि^४ अ^५ टप ४ 'क नय वरिवा' वि^५ अ^६ ५-५. 'नाम सदाग्नेर उदकाभ्योऽग्निर्वा' अत्रां वि^६ अ^७ ६ नास्ति वि^७ ७-७ टप वरिणीभि स्मयमानाभि युक्ता ८ 'योऽयं अ ९ रेव वि १० नास्ति वि ११ रश्मि उ^८ अ ति १२ 'देवोऽपि वि १३ 'नृ क १४ 'उपो कृ १५ नदि' कु

सुपर्णा आ अभिनन्त मर्याद्या हिंसन्ति भक्षयन्ति । किम् । सामर्ष्यात् हवींषि । यै हवींषि प्रति गमने । यदि देवो बधेति उतो मनुष्येषु यज्ञस्तु तव ज्वाला सर्वतो व्याप्य हवींषि नि सशय बृहन्ताति समस्तार्थ । योऽह किं करोमि । उच्यते । यदास्यस्य हरपादि । यदिवि -यत्येव न्युसङ्गता । यो भवानुत्सव पयसा । ऋतवन्द्योऽत्र यज्ञवचन । यज्ञसन्त्विना हरिर्हक्षणेनान्नेन विद्यान वर्धमान, नयश्च इविर्दवान् प्रति ऋतव्य यज्ञस्य पथिभि रजिष्टै, अर्धमा भिजो वरणश्च परिज्मा । प्रदर्शनार्थं चात्र अर्धमादिप्रहणम् । सर्वे यं देवा हृष्यथ । त्वच' पृच्छन्ति क्षरीराणि सम्भवेयन्ति । भवाञ्च गृहीतहृदिष्को देवाश्च परस्परत सम्पृष्यन्ते इत्यर्थ । छ । उच्यते । उपरस्य योनी । उपरिविदित्वात्परो दवलोक इहाभिप्रत । तस्यैकदेशमूले स्थामे । स्वर्गे इत्यर्थ । यो भवानर्धमाद्यावश्च त्वच पृच्छन्ति उपरस्य बोधै तस्य वे सुपर्णा अभिनन्तेत्येव यच्छन्दमुत्तेषाच्छन्दमप्याहृत्य पूर्वपर्यकनापयता योज्या ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यदि पूनम् उदकस्य सारेण' प्रत्यक्षोदकेन प्यायमान नयन् उदकस्य पथिभि ऋतुतमे अर्धमा मिन बहण बाधुश्च मेपस्य योनी उदकनिर्ममनमार्गे स्थितामुदकनिरोद्ग्रीं त्वच रश्मिभि सम्पृच्छन्ति । अग्निमा सहिता यथेतेतल एते देवा इति' ॥ ३ ॥

मुद्गल० यद् इम् यदा अयमग्नि ऋतस्य उदकस्य पयसा पयोवत्सारभूतेन रसेन विद्यान ज्ञा शान्पायन कुर्वन् आप्यामित्तन्व जगत् ऋतस्य उदकस्य सम्भक्तिभि रजिष्टै ऋतुतमै पथिभि मार्गे स्नाजपानादिभि नयन् प्रापयन् वर्तेत तदानीम् अर्धमा मिन बहण च परिज्मा परितो गन्ता मरुद्गणश्च उपरस्य योनी बृहस्पृक्षकोत्पत्तिस्थाने त्वचम् पृच्छन्ति बृहस्पृक्षस्याप्यादाक प्रदा स्वकीर्वरापुषे सयोजयन्ति, उदात्तयन्तीति यावत् ॥ ३ ॥

अग्ने वार्जस्य गोर्मत ईशानः सहसो यदो । अस्मेर्धेहि जातवेदो महि भवेः ॥ ४ ॥

अग्ने । वार्जस्य । गोऽर्मत । ईशान । सहसु । महो इति । अस्मे इति । धेहि । जातवेद । महि । भवे ॥ ४ ॥

स्कन्द० इ धोमे । वाग्देव गोर्मत गाभि सदिक्तस्य ईशान हे सहस्र यदो । बरस्य पुत्र' बहणे सभ्यमानोऽग्निर्नायत इति बरस्य पुत्र उच्यते । अस्म अस्मभ्यम् धेहि वहि । हे जातवेद । जातवेदान' महि भव भवम् 'अग्ने गा' ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्ने । महस्य' वाग्देव ईश्वर सहस्र पुत्र । अस्मानु धेहि जातवेद । महत् महम् ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे सहस्र यदो । बरस्य पुत्र' अग्ने' गोर्मत बहुभिर्योभिर्युक्तस्य वाग्देव अग्नेस्य ईशान ईश्वरस्यमन्ति । अत अग्ने अस्मानु हे जातवेद । जातवेद' अग्ने । यह भव भवम् अग्ने धेहि स्थापय ॥ ४ ॥

स ईशानो यमुष्णविग्निरीक्षेन्यां गिरा । रेवदस्मभ्यं पुर्णवीरु दीदिहि ॥ ५ ॥

स । ईशान । ग्ने । वृषि । अग्नि । ईक्षेन्य । गिरा । रेवत् । अस्मभ्यम् । पुष्प-अतीव । दादिहि ॥

१ नास्ति ति २ यथेव ति ३ नास्ति ति' अ', ४ नास्ति क्व ५ नास्ति कु ६ नास्ति ति ७ यथेव ति' अहिलस्य ति' अ' ८ यन्त् ९

स्फन्द० य उक्तगुणोऽसि, स इधान दीप्यमान । वसु प्रशस्त्यो धनवान् वा । कवि मघावी ।
 अग्नि ईद्वेभ्य ' सर्वे स्तोत्रभि स्तोत्रव्य । गिरा स्तुत्या । परस्तु पाद प्रत्यक्षतृत्वात् भिन्न वाक्यम् ।
 रेवन् धनस्तुक्तम् । धन च दददित्यर्थे २ । अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् । हे पुर्वणीक ' पुह' (निघ ३ १)
 इति बहुनाम । अनीकमिति च लोके खद्वस्य मुखमुच्यते । ॥ ३ ॥ वीक्षणप्रत्यादेस्तत्सात्स्व्यात्
 ज्वाला उच्यन्ते । बहुखद्वसुससदस्यदुज्वालासमूह । दाददि दीप्यस्व ॥ ५ ॥

वेकट० 'स दीप्यमान' वासयिता कवि अग्नि स्तुत्य स्तोत्रेण धनयुक्तम्' अस्मभ्यम्
 दीप्यस्व बहुज्वाल । ॥ ५ ॥

सुब्रह्म० स अग्नि इधान वीचनसोह वसु निवासयिता सर्वेषाम् काव फ्राण्टदशन गिरा
 स्तोत्ररूपया वाचा ईद्वेभ्य स्तोत्रान्यो भवति । हे पुर्वणीक ! अनीक मुखम् । पुरुभिर्बह्वीभि
 शनीकस्वामीयाभिः' ज्वालाभिर्बुक्ताग्ने' अस्मभ्यम् रेवत् धनयुक्तमत्र यथा भवति तथा
 शीवाह दीप्यस्व ॥ ५ ॥

क्षुपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तोरुतोपसः । स विमजम्भ रुयसो दह प्रति ॥ ६ ॥

क्षुप । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तो । उत । उपस । स । विमज्जम्भ । रक्षस । दह । प्रति ॥

स्फन्द० क्षुप ॥ 'क्षपा' (निघ १ ७) इति राजिनाम । क्षपाया राजन् । ईश्वर । दीपयित । वा
 त्मना 'आत्मनेव । हे आत्मा' उत वस्तो अह राजन्' उत उपस राजन्' । य उक्तगुणोऽसि स
 हे ताननन्म ! जम्भा द्योष्यत । ज्वालाधारेर्दद्यास्थानीया । वीक्षणद्वेष्वशानीयज्वाल । रक्षस
 दह प्रात प्रतिरात्र्यत्पसर्गो धात्वर्थानुवादी 'उग्रवत् प्रत्यवत्' इति यथा । अथवा
 प्रथिराद्यो वक्ष्य कर्मप्रबन्धनीय क्षप क्लो' उपस इत्यसौ सम्बन्धयित्वा । सर्वत्र च'
 द्वितीयाथे विभक्ति । क्षप ॥ राज्ञी प्रति । उत वस्तो अह ॥ प्रति । उत उपस प्रति ।
 राजिपु चाहनि च उपउदयेकेकासु च रक्षसो ददेत्यर्थे । एवञ्च इत्या न' आत्मन्निवनिमिचत्वात्
 क्षप इत्यतएव परात्प्रवृत्तयेनामन्त्रित्वाद्युदात्तत्वं प्रवर्तत ॥ १ ॥

वेकट० क्षपय राजन् । अग्नि । त्वमात्मनेव रक्षस अह राजन् । स त्वम् भते' । वीक्षणद्वेष्व
 रक्षसि प्रति दह । यद्वा क्षपाया ' उपस अह्वय' रक्षसि प्रति दह' इति ॥ ६ ॥

सुब्रह्म० हे राजन् । राजन्सोह ! अग्ने ! क्षप क्षपय । रात्रसावीन् स्वकीये पुरुषैरापस्य । उत नदि
 च त्मना न क्वलज्म-वरेष आत्मना च तान् आपस्य । कर्तुि चत् । उच्यत । वस्तो
 सर्वाण्यहानि उत अग्नि च उपस उप कालोपलक्षिता राज्ञी । अतएवउपयोग द्वितीया ।
 सर्वेभ्यश्च सु सर्वासु राजिपु चत्यर्थे । हे तम्पन्म ! वीक्षणद्वेष्वज्वाल । रक्षस राक्षसान् उगप्रका
 रण क्षपयित्वा स एव त्वम् प्रात दह प्रत्यक दह । न किञ्चिदन्ध-यमित्युदात्तत्वर्ये ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टक पञ्चमाध्याय सप्तविंशोऽध्यायः ॥

- १ मति अ, नास्ति कु वि २ ददित्यव कु ३ मर्यं कु ४ नास्ति कु ५ उच्यते कु
 ६ नास्ति वि' अ' ७ उच्यते वि' अ' ८ 'नास्ति कु अ' ९ सुब्रह्मै' १० अनेक'
 मूको ११ नास्ति मूको १२ १२ पुष्टितम् वि १३ दे राजन् अ कु १४ नास्ति अ
 १५ क्षा अ १६ अह कु १७ 'रजय १८ नास्ति वि' अ' १९ क्षपा वि' अ',
 २० ददति वि' उप २१ तान् मूको

अग्ना नो अग्र ऊतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि । विश्वांसु धीषु वन्द्य ॥ ७ ॥

अग्ना । नः । अग्ने । ऊतिभिः । गायत्रस्य । प्रभर्मणि । विश्वांसु । धीषु । वन्द्य ॥ ७ ॥

स्कन्द० अग्ना नः पाठयासात् हे अग्ने ! ऊतिभिः स्त्रैः पारुणैः । ऊ । गायत्रस्य प्रभर्मणि गायत्रं नाम सामविशेषः, 'सामसाहं वा', गीयमानत्वात् । विभक्तिर्धोश्चार्थः । गायत्रं यत्र धार्यते न इयम्यदे । द्वियत् इत्यर्थः । स गायत्रस्य प्रभर्मा सोमसाहः, यत्र य । न सोमसाहो भव केचलं । किं उर्हि । विश्वाषु धीषु सर्वेषु दर्शपूर्णमासादिषु कर्मसु हे वन्द्य ! ॥ ७ ॥

पेड्डट० रक्ष अस्मात् अग्ने ! ऊतिभिः गायत्रसाहः प्रभर्मणि सर्वेषु कर्मसु स्तुत्य ! ॥ ७ ॥

मुद्रल० विश्वाषु धीषु सर्वेषु कर्मसु वन्द्य । स्तुत्य ! हे अग्ने ! गायत्रस्य गायत्रसाहः प्रभर्मणि प्रभरणे सम्पादने निमित्तभूते साहि नः अस्मात् ऊतिभिः स्वदीपैः पारुणैः अत्र रक्ष ॥ ७ ॥

आ नो अग्ने रयिं भर सत्रासाहं वरेण्यम् । विश्वांसु पृत्सु दुष्टरम् ॥ ८ ॥

आ । नः । अग्ने । रयिम् । भर । सत्रासाहम् । वरेण्यम् । विश्वांसु । पृत्सु । दुष्टरम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० नः असाह्यं हे अग्ने ! रयिम् आ भर । असाह्यं देहीत्यर्थः । सत्रासाहम् सत्रा संपूर्णं अग्निभित्तिवारम् वरेण्यम् उरुहृदं सर्वेषु संप्रामेषु दुष्टरम् 'अवतिरति' (निघ २, १९) इति बभकर्मसु पाठान् भित्तिर्भावार्थः । दुर्हितम् । सत्रभिः दुष्टरपरमित्यर्थः ॥ ८ ॥

पेड्डट० आ नर असाह्यम् अग्ने ! रयिम् बहुसहम् वरणीयं सर्वेषु संप्रामेषु अतिदुर्मत्तकम् ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! रयिम् धनम् नः असाह्यम् आ भर प्रयच्छ । कीदृशम् । सत्रासाहम् दुष्पक्षेप दारिद्र्यस्य नाशकम् वरेण्यम् सर्वैर्वर्णीयम् विश्वाषु पृत्सु सर्वेषु संप्रामेषु दुष्टरम् सप्तभिर्वाहितुमशक्यम् ॥ ८ ॥

आ नो अग्ने सुचेतुना रयिं विश्वायुपोपसम् । माहीकं धेहि जीवसे ॥ ९ ॥

आ । नः । अग्ने । सुचेतुना । रयिम् । विश्वायुपोपसम् । माहीकम् । धेहि । जीवसे ॥ ९ ॥

स्कन्द० असाह्यं हे अग्ने ! सुचेतुना शोभनेनानुग्रहपरेण चित्तन रयिम् विश्वायुपोपसम् सर्वस्वि-
धायुषि पोपकम् । माहीकं प्रष्टिकरमित्यर्थः । माहीकम् सुद सुखने । सुखविचारम् भा^१ धेहि
आभिसुखनेन देहि जीवसे जीवनापारम्भात् ॥ ९ ॥

पेड्डट० आ धेहि असाह्यम् अग्ने ! शोभनञ्जानेन अनया धनम् सर्वमनुष्वाणो पोपकम् सुख-
विन् जीवनाय ॥ ९ ॥

१-१. नास्ति कि. २. नः वि^१ अ^२. ३. नदी वि^३. ४. 'वदत्य सत्रा वि^४ अ^५. ५. दुष्टरः वि^५ अ^६ अ. ६. वरणीयम् अ. ७. अवति उरति कु वि^७ मयति मति अ. ८. रयि व मूको. ९. धेहि मूको. १०-१०. गायत्रस्ये वि^{१०} अ^{११}. ११. नास्ति अ. १२. नास्ति कु. १३. 'विपत् वि^{१३} अ^{१४}.

मुद्रल० हे अने! नः अस्माकम् जीवसे जीवनाय पुनेतुणा शोभनेन ज्ञानेन युक्तम् रमिम् धनम् आ
वेदि स्थापय । कीरकम् । माटीकम् मृडीकं सुखं तवेतभूतम् विश्वायुपोपसम् सर्वेसिजायुपि
वेहादेः पोपकम् । यावज्जीवमक्षदुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

प्र पूतास्तिग्मशोचिषे वाचो गोतमाश्रये । भरस्व सुम्नद्युर्गिरः ॥ १० ॥

प्र । पूताः । तिग्मशोचिषे । वाचः । गोतम् । अश्रये । भरस्व । सुम्नद्युः । गिरः ॥ १० ॥

स्कन्द० पूताः शुद्धा निर्दोषाः छीक्ष्वरीसये वाचः हे गोतम् । आरमन एवायम् अन्तारमन
आमनग्रयं प्रैपञ्च । हे मदीयान्तरामन्त्रित्यर्थः । अन्वये प्र भरस्व प्रभर प्रापय । उच्चार्ये-
त्यर्थः । सुम्नद्युः सुखकामः सन् । गिरः स्तुतिरूपाः ॥ १० ॥

वेङ्कट० प्र भरस्व उग्रोत्तरे शुद्धा वाचः गोतम् । अन्वये सुखमिच्छन् गरभीया वचनीयाः ॥ १० ॥

मुद्रल० हे गोतम् । सुकद्रष्टः । सुम्नद्युः सुखं धनमात्मन इच्छंस्त्वन् तिग्मशोचिषे छीक्षणवाक्याय
आनये पूता शुद्धाः वाचः अन्वेषणात् सम्यक् अभिवचनीः गिरः स्तुतीः प्र भरस्व प्रक-
र्षणं सम्पादय ॥ १० ॥

यो नो अग्नेऽभिदासत्यन्ति दूरे पदीष्ट सः । अस्माकमिदं गृधे भव ॥ ११ ॥

यः । नः । आग्ने । अभिदासति । अन्ति । दूरे । पदीष्ट । सः । अस्माकम् । इत् । गृधे । भव ॥ ११ ॥

स्कन्द० यः अस्मान् हे अग्ने! अभिदासति^१ उपक्षययति^२ अन्ति अन्तिके दूरे च । पदीष्ट सः
पविरस्य शुद्धोऽपि सोपसर्गाधीं^३ द्रष्टव्यः । विपयसो सः । विचक्ष्यतु स^४ इत्यर्थः । अस्माकम्
तु इये^५ 'दृष्ट्वै भव' त्वम् । इदि कुर्मित्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० यः अस्मान् अग्ने । अभिदासति^६ अन्तिके दूरे वा, वक्ष्यतु सः । अस्माकम् एव
भव वर्धनाय ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! नः अस्मान् अन्ति अन्तिके समीपे दूरे विचक्ष्यते^७ च स्थितः सन् यः शत्रुः
अभिदासति उपक्षययति, सः शत्रुः पदीष्ट पठतु नश्यतु । त्वं च अस्माकम् इत् अस्माकमेव
गृधे वर्धनाय भव ॥ ११ ॥

महत्साक्षो विचर्षणिरग्री रक्षांसि सेषति । होता गृणीत उच्यर्थः ॥ १२ ॥

सहस्रऽअक्षः । विचर्षणिः । अग्निः । रक्षांसि । सेषति । होता । गृणीते । उच्यर्थः ॥ १२ ॥

स्कन्द० सहस्राक्ष-^८ अक्षिजन्मेन अत्राक्षिस्थानीयत्वात् ज्वाला द्रष्टव्ये । सहस्राक्षिस्थानीयत्वात् । विचर्षणिः^९

१. प्र इत् विं अ. २. 'सति नमिदयति अ. ३. 'वपति मूको. ४. 'गर्षे अ कु. ५. नास्ति अ.
६. १-१. नास्ति अ. ७. 'वि(विचर्षण) विं अ'. ८. उदादि अ; नास्ति कु वि. ९. नास्ति मूको.

त्रिदृष्टा अग्नि रक्षसि सेषति^१ सेषतिरत्र सामर्थादिसार्थं । हिमसि । होता च सन् षशेपु एषति
सौति देवान् उच्यते प्रसस्य ॥ १२ ॥

पेङ्कट० अनेकज्वाल विदृष्टा अग्नि रक्षसि निरुणद्धि, होता सौति च^२ देवान् प्रसस्य ॥ १२ ॥

मुद्गल० सहस्राक्ष असक्यात्तज्वाल. विज्यणिः विशेषेण सर्वेषु दृष्टा अयम् अग्नि रक्षसि सेषति
प्रतिषेधति यज्ञाद्विगमयति । स चाग्निः उच्यते उच्यते. दक्षयै. दक्षैरस्याभि स्तुयमान सन् होता
देवानामाह्वाता भूत्वा एषति तान् स्तौति ॥ १२ ॥

इति ऋषमाहके पञ्चमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः ॥

[८०]

इत्या हि सोम इन्मदे^१ ब्रह्मा चकार^२ वर्धनम् ।

शनिष्ठ वज्रिभोजसा पृथिव्या निः शशा अहिमर्चननु^३ स्वराज्यम् । १ ॥

इत्या । हि । सोमे । इत् । मदे । ब्रह्मा । चकार । वर्धनम् ।

शनिष्ठ । वज्रिन् । ओर्जसा । पृथिव्या । नि । शशा । अहिम् । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥१॥

स्कन्द० 'एन्द्रमुत्तरम्' । उचर सूक्तम् ऐन्द्रम्^४ इन्द्रवैवतम् । 'दि उन्मो यसावयं' । यसाव हासा^५ अनुता
'बक्ष्यमाणेन प्रकारेण' सारयम् वा । सोमे इत् मदे 'यस्य च भावेन' (वा २, १, १०)
इत्यपि लक्षणी । उच्यन्नुच्यते उच्यन्नुच्यते उच्यन्नुच्यते उच्यन्नुच्यते । सोमे मदे उच्यते ।
ब्रह्मा अत्रात् ब्रह्मन्नुच्यते^६ ब्राह्मणसम्भवेन समानार्थं । आत्मन एवायमपरोक्षरूपेण प्रथम-
पुण्यनिर्दिष्टः । अयं सोमो नाम ब्राह्मण होता वा करोति । वर्धनम् पृथिव्या स्तोमम् ।
सामादिति यथान्तं उच्यन्नुच्यते^७ । यसाव हे शनिष्ठ । वज्रिन् । स्वन् ओमता पृथिव्या
'पृथिवी' (निय १, ३) इत्यन्तविक्षिप्तम् । अन्विक्षिप्तम् । नि शशा अहा पृथिव्या । साम-
र्थात्सामान्यतया । निर्गमय । भूमौ पातयत्यर्थः । कम् । उच्यते । अहिम् अर्चन् ।
पृथिव्यावर्धनम् । अर्चन् अनु अर्चं प्रयावाम् । अनुपुण्यन् स्वराज्यम् आत्मीय प्रेक्षोत्पथिपत्यम् ।
आधिकानुब्रह्मेण आधिक्येण एत्यते^८ । फीदन्तो हि स प्रभुः यो नानुमाहकः ॥ १ ॥

पेङ्कट० "इत्यम् हि सोमे" अर्चन् स्वया पोत सति ब्राह्मणस्य वर्धनम् स्तोत्रम् यत् । ब्रह्मणम्
यत् । ब्रह्मण स्तुतिजनितेन पृथिव्या निरस्तितवानसि^९ अहिम् । अयं वाक् — 'अर्चं नो
उच्यते एतन्नुच्यते' (वा १, २, ३४) इति ॥ १ ॥

१. नास्ति स ति २. नास्ति ति^१ अ^२. ३. नास्ति ति ४-७. दिवं कु. ५. एवम् अ
११. नास्ति अ. ६. एवम् कु. ८. नास्ति मूको ९. पूर्यते अ. १०-१०. नास्ति अ
११. नि उच्यते अ कु. निरस्तितं दि^१ अ^२. १२. एवम् दि^१ अ^२ कु.

मुद्रल० 'इत्था' इति योद्धाथ सप्तम सूक्तम् । सोमम् ऋषिः । पट्कि छन्दः । इन्द्रो देवताः ॥

हे शत्रु ! अतिशयेन बलवान् ब्रह्मिन् । ब्रह्मवर्षिद् इत्था हि इत्यमेव अनेन शास्त्रोक्तप्रकारेण मद् मद्करं हर्षकरं सोमे त्वया पीते सति प्रज्ञा प्राज्ञान् स्तोत्रा वर्धनम् तव वृद्धिकरं स्तोत्रम् बन्धर अनेन सूत्रेण कृतवान् । इत् पादपूरणम् । अतस्त्वम् ओपसा बलेन प्रथिव्या सकाशात् अहिम् भागत्य हन्वार वृत्रम् ॥ वृत्रा निश्रयेण अथा । मा वाधस्वति शासन इत्या प्रथिव्या सकाशात् निरगमय इत्यर्थः । किं कुर्वन् । स्वराज्यम् स्वस्य राज्यं राजस्वम् अत्र अनुलक्ष्य अर्षेण वृत्रम् । स्वस्य स्वामित्वात् प्रकटयधित्यर्थः ॥ १ ॥

स त्वामदद् वृषा मटः सोमः श्येनाभृतः सुतः ।

येना वृत्रं निरङ्गयो जघन्यं वज्रिभ्राजसार्चभर्तुं स्वराज्यम् ॥ २ ॥

स । त्वा । अमदद् । वृषा । मटं । सोमं । श्येनऽभ्रुत । सुत ।

येनं । वृत्रम् । नि । अत्ऽम्य । जघन्यं । वज्रिन् । ओर्जसा । अर्चन् । अर्तुं । स्वऽराज्यम् ॥ २ ॥

स्कन्द० स त्वा अमदन् मटं वृषो । सपितृणात् । वृषो^१ कथिता । यस्सोम पीत्वन्त्रो वर्धति तदिवं सोम एवोपवर्धते । मद् मद्करं सोम । श्येनाभृत । अत्रैतरेवप्राज्ञानाभीतमितिहासमाचक्षते— सोमो वै राजा अमुष्मिन् छोड आसीत् । त देवाश्च ऋषयश्चभ्यापन्, कथमयमस्मात् सोमो राजा भाग्यशक्तिं तेऽयुक्त्वा छन्दसि, यूय य इमं सोमं राजानमाहरतेति । तानि उच्येति प्रतिपद्यं सुवर्णरूपानि भूतोदपवर्षिति । तेषां जगती प्रथमोदपवत् । सा अर्धं सभवती गत्वाऽभ्राम्यत् । सा दक्षिणा च^२ तवभाहरत् न सोमम् । अर्धं^३ त्रिभुवुदपवत् । सा भूवोऽर्धाद्भवती गरगाऽभ्राम्यत् । सा दक्षिणामाहरत्, न सोमम् । अर्धं गायन्भुवुदपवत् । सा गत्वा सोमपाकात् भीषविरा पत्रया च मुखेन सोमं परिपृष्टाऽऽहरविति (॥ ऐमा ३, २५, १६) । तदुदपवत्— श्येनाभृत^४ इति । श्येनरूपया गायत्र्या आभृत^५ श्येनाभृत । सुत अभिपुत । य कीदस सोम । उच्यते । येन हेताविय तूतीयाः यन हेतना । य पीत्वा पाठुं वेत्यर्थः । वृत्रम् मघम् अत्रय अयमर्थाय निर्जघन निश्रयेण हसि इत्ययान् वा । हे ब्रह्मिन् स्वस्य ओपसा । अर्षेण अत्र स्वराज्यम् ॥ २ ॥

पेङ्कट० स त्वा^६ अमदत् वृषा^७ सोमं मद्करं श्येनाभृत, येन^८ वृत्रम् अन्वरीक्षात्पि^९ निर्जघम्य वाज्रम् । बलेन ॥ २ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! त्वा त्वाम् स सोमं अमदत् अमदयत् इति माययत् । कीदस सोम । वृषा संचनसमानं मद् मद्करो हर्षकरं श्येनाभृत श्येनरूपमापत्रया पदवाकारया गायत्र्या दिव सकाशादाहृतं पुत अभिपुत । हे ब्रह्मिन् । ब्रह्मवर्षिद् येन पीतेन सोमन ओपसा बधकरेण अत्रय अन्वरीक्षसकाशात् वृत्रम् निर्जघं च हतवानसि । अन्वयं पूषेवन् ॥ २ ॥

१ नास्ति मे २ नास्ति ति ३ प्रायस्य च ४ नास्ति मूको ५ नास्ति कु.
६ धनय च ७ आहा च ८ त्वाम् च^१ ९ ९ पुष्टितम् च^२ १० 'दिप बलेन मूको.
११ 'वा कापी मे'.

प्रेह्यभीहि धृष्णुहि न ते वज्रो नि यंसते ।

इन्द्रं नृम्यं हि ते शवो हनो वृत्रं जयां अपोऽर्चन्तु स्वराज्यम् ॥ ३ ॥

प्र। इहि। अमि। इहि। धृष्णुहि। न। ते। वज्रः। नि। यंसते।

इन्द्रं। नृम्यम्। हि। ते। शवः। हनः। वृत्रम्। जयाः। अपः। अर्चन्। अतुं। स्वराज्यम् ॥३॥

स्कन्द० प्र इहि प्रगच्छ । प्रगम्य च अमि इहि अमिताच्छ । अमितागम्य च धृष्णुहि धर्म्य अमिभवा
शत्रुम् । किं कारणम् । यस्मात् ते एव वज्रः न नि यंसते न नियम्यते केनचित् । केनचित्-
रोदुं न सम्पद्य इत्यर्थः । किञ्च हे इन्द्र ! नृम्यम् हि ते शवः यस्मात्पृष्णं शत्रुभूतानामपि
मनुष्याणां ममदकरं एव बलं सफात् हनः अहि वृत्रम् । इत्या च तदन्तर्भूता जयाः अपः ।
अर्चन् भवु स्वराज्यम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' (अ ३, ५, ३) इति छेदः । एव वज्रः प्रैति अज्येति धर्म्ययति
च । न अचिन्मिनियम्यते एव वज्रः । इन्द्रलोकात्पुष्पात्तदम् । इन्द्र ! नृम्यम् हि एव
वज्रम् । नृन् नमयति । अहि वृत्रम्, उदकाणि च एव ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! प्र इहि अकर्मण गच्छ, अमि इहि इच्छन्वात् शत्रुनाभिमुक्त्वेण प्राप्नुहि । प्राप्य च
धृष्णुहि तात् शत्रुन् अमिभवा । तथा ते एव वज्रः न नि यंसते प्राप्नुभिर्न नियम्यते । अत्रतिहृत्त-
तित्त्वर्थः । तथा ते शवः स्वर्गीयं बलम् नृम्यम् नृणां पुरुषाणां तामकमभिभाषकम् । हि
यस्मादेवं यस्मात् इन्म् अतुम् हनः अहि । ततोऽनन्तरं तेन निवृत्ताः अपा उदकाणि यथा
अप । वृत्रं इत्या तेषामृत्तमुदकं लभस्वैत्यर्थः । अन्यत् समाख्यम् ॥ ३ ॥

निरिन्द्रु भूम्या अधि वृत्रं जघन्तु निर्दिवः ।

सृजा मरुत्वतीरवं जीवधर्म्या इमा अपोऽर्चन्तु स्वराज्यम् ॥ ४ ॥

निः। इन्द्रः। भूम्याः। अधिः। वृत्रम्। जघन्तुः। निः। दिवः।

सृजः। मरुत्वतीः। अर्धः। जीवधर्म्याः। इमाः। अपः। अर्चन्। अतुं। स्वराज्यम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० हे इन्द्र ! भूम्याः अधि अचिरात्तुः 'अचिरात् अन्वर्थी' (अ १, ५, १३) इत्येवं
कर्मप्रपत्नीयः पदपूरणः । पत्नीनिर्देशाच्चाप्येति वाक्यतोषः । भूम्या अधि । इन्द्रं निः अकर्म
निश्चयेन अहि । न च केनदाय भूम्या अधि । किं अहि । निः दिवः दिवोऽप्यर्थात्
निर्जघन्तु । उभयोरपि देवमनुष्ययोरप्येत्यर्थः । अथवा भूम्या अधि इत्यचिरात्तुः उपरिभागे ।
योऽथ भूम्या दिवदधोपरि अचिरात्तु मेघः सं निर्जघन्तेति । निर्दिव च एव मरुत्वतीः अथ
अथवा इहि मरुत्वतीः । दान्तादेव मरुतो यासां सन्ति ता मरुत्वतीः । एतत्तथापि मरु-
ता इतुं समर्थाः, नान्यः कश्चिदित्यर्थः । जीवधर्म्याः धनमेव धर्म्यम् । स्वर्गिणे

१. नास्ति अ ति. २. नास्ति हि अ. ३-३. 'अन नृम्यकिन्द्र हि किं छेपे. ४. नास्ति अ.
५. नास्ति अ ति. ६. वे अ अ.

प्राप्तयः । सर्वजीवानां धनभूताः । अथवा धन्या इति धिनोविः प्रीणनार्थस्य इदं रूपम् । सर्व-
जीवानां प्रीणयित्रीः । इमाः अपः वृष्टिच्छयाः । अर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पावाशुष्योः वृषम् निः जपन्थ । स त्वम् मरुत्वतीः अपः ज्व स्य, धानिः जीवा धन्या
भवन्ति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! भूम्याः अधि भूलोकस्थोपरि वृषम् निः जपन्थ निःशेषेण इतमानसि । तथा दिवः
दुखोकात् निः जपन्थ । इत्या च इनाः भवः वृष्ट्युदकानि अथ स्य अथः पाठय । क्रीडशीरपः ।
मरुत्वतीः मरुतिः संशुक्ता । जीवधन्याः जीवाः प्राप्तिव. धन्याः गृहा वाभिस्ताः ।
धन्यत्समानम् ॥ ४ ॥

इन्द्रो वृषस्य दोषतः सानुं वज्रेण ह्रीकृतः ।
अभिक्षन्पार्वं जिह्रतेऽपः समीप चोदयन् चर्चन्नु स्वराज्यम् ॥ ५ ॥

इन्द्रः । वृषस्य । दोषतः । सानुम् । वज्रेण । ह्रीकृतः ।
अभिक्षन्पार्वं । अर्चं । जिह्रते । अपः । समीप । चोदयन् । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० इन्द्रः इन्द्रो दोषतः कुप्यतिक्रमादपम् (इ. निष २, १९) । कुप्यतः सानुम् समुच्छ्रित प्रदेसं
वज्रेण ह्रीकृतः क्रुद्धः सन् अभिक्षन्पार्वं अथ जिह्रते इति । वृष्टिच्छया अथः समीपं सरणाय भूमि
मति गमनाय चोदयन् । वृष्टिपाठार्थमित्यर्थः । अर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः इन्द्राय भूत्वता^१ समुच्छ्रितं प्रदेसम् वज्रेण क्रुद्धः सन् अभिक्षन्पार्वं 'अथ इति,' उदकानि
सराणाम्^२ चोदयन्^३ समीपं स्तोत्रा उच्यते^४ ॥ ५ ॥

मुद्रल० ह्रीकृता क्रुद्धः इन्द्रः अभिक्षन्पार्वं जानिमुक्येन गत्वा दोषतः भूयं कर्णमानस्य वृषस्य
सानुम् समुच्छ्रितं इन्द्रप्रदेसम् वज्रेण अथ जिह्रते मरुतिः किं कुर्वन् । भवः वृष्ट्युदकानि
समीपं सरणाय निर्गमनाय चोदयन् प्रेरयन् ॥ ५ ॥

इति प्रथमादके पञ्चमाध्याये षष्ठोऽध्याये षष्ठीः ॥

अधि सानो नि जिह्रते वज्रेण शतपर्षणा ।
मुन्द्रान इन्द्रो अर्चन्तः सारिभ्यो ग्रातुर्भिच्छ्रित्यर्चन्नु स्वराज्यम् ॥ ६ ॥

अधि । सानो । नि । जिह्रते । वज्रेण । शतपर्षणा ।
मुन्द्रानः । इन्द्रः । अर्चन्तः । सारिभ्यः । ग्रातुम् । इच्छति । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ६ ॥

१. अभिर्गच्छन् अ. २. कुर्वन् इति. ३-४. आत्मारविः अ; 'अथ' अर्च. ५. अर्चन् इति अ.

५-६. अथ स्तोत्रा उच्यते इति अ; अर्चन्तेऽप गत्वा इति इति अ; अर्चन्तेऽप गत्वा इति अर्च, वृष्टिगन् अ.

स्कन्द० अधि इत्युपरिभावे । सानौ सानुन समुच्छ्रितस्य प्रदेक्षस्य नि चित्रते निषामेन मेघमरुधे
 इभित् । वज्रेण घतपर्यया पर्यंशोपेतन । अत्यन्त हृष्टैस्पर्ये । मन्वान मोदमान । तुष्यन्नित्यर्थे ।
 क । इन्द्र । केन । अन्यस्य तृतीयाथे पठौ । सोमरक्षणेषु अन्वे । कस्मात् निषिञ्जते । उच्यते ।
 यस्मात् सतिभ्य सखीनामपर्यां यातुम् भूमिं प्रथि गमनम् इच्छति । कस्य । सामर्थाद् वृष्टि
 लक्षणानामपाम् । अर्चन् 'अनु स्वराज्यम्' ॥ ६ ॥

वेङ्कट० समुच्छ्रित देधे मेघे निहन्ति वज्रेण पर्यंशोपेतने मोदमान इन्द्र सोमेन, सतिभ्य गमनम्
 इच्छति आत्मानं प्रति ॥ ६ ॥

मुद्गल० इन्द्र एतपर्यया सततकथाकथाभिरुक्तेन वज्रेण सानौ अधि नि चित्रते अधि सहस्रवर्षा
 युवापौ । समुच्छ्रिते वृत्रस्य कपोटापौ स्वाने निवर्षा दिगस्ति । स च इन्द्र मन्वानः । मन्वान
 स्त्वमान सन् सतिभ्य समानकथानेभ्य स्तोत्रुभ्य अन्यत् अथस्य गातुम् मार्गदुपायम्
 इच्छति । अथ्यद् पूर्ववत् ॥ ६ ॥

इन्द्र तुभ्यभिर्ददिवोऽनुत्तं वजिन् वीर्यम् ।
 यद्वा त्वं मायिनं मृगं तप्तु त्वं माययावधीरर्चन्तु स्वराज्यम् ॥ ७ ॥

इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । अद्विज् । अनुत्तम् । वजिन् । वीर्यम् ।
 पत् । इ । त्वम् । मायिनम् । मृगम् । तप्तुम् । कुं इति । त्वम् । मायया । अग्नी । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥

स्कन्द० हे इन्द्र । तुभ्यम् पदार्थे 'चतुर्थ्या । तव । हे अद्वि । अद्य सोमानिषवप्राधानं, वृत्रम् ।
 'अथवा अग्निर्मेघ', तेन ह्यन्वयान् वृत्रम् । मघाना ह्यवसित्यर्थे । अनुत्तम् अप्रेरितम् । अग्नि
 मूलपर्य कश्चिद्विरुधम् । हे वज्र । वीर्यम् सामर्थ्यम् । मेघ किं वृत्रम् । उच्यते । यद्वा
 त्वम् पद स्वमिति विहित्वापि समानार्थिकरणम् । उभयत्र च तृतीयाथे द्वितीया । इत्याम्बर
 पदराग । यत् तेन । मायिनम् मृगम् मृगनामानमसुर मार्गलीय वा मेघम् । तच्छब्दप्रभृते
 र्माययावधीरर्चन्तु यच्छब्दोऽप्याहार्ये । वमन्थे वासवतुयद् इत्युम्, तम् त्वम् स्वधा मायया अर्चन् ।
 अर्चन् 'अनु स्वराज्यम्' ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इन्द्र । तव एव क्वचिद्विदितम् । वीर्यम् वजिन् । अद्विरारणात्पनिनाति । 'वज्र
 पुरीक' । यत् यत् 'तम् मायानिन्मा' मृगास्तुम् अपश्च । उम् तम् मायया एव इत्यन्त' ॥७॥

मुद्गल० हे अद्वि । वादनरूपमेघतुल्यं वजिन् । वज्रवत् । इन्द्र । तुभ्यम् इत् तवैव वीर्यम् सामर्थ्यम्
 अनुत्तम् अनुनिविरिस्तुम् । यद्वा ह यस्मात् खलु मायिनम् मायानिन्म् त्वम् त प्रसिद्ध
 वज्रविरम् । लोकापद्रवकारिणमित्यर्थे । मृगम् मृगरूपमापश्चम् तम् वृत्रम् त्वम् अपि मानवा
 एव धवपी हतवानिति । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ७ ॥

१. इत्येव' मूको २ नास्ति च ३ 'ति अ. ५४ नास्ति मूको. ५ नास्ति वि' न' इ
 ६ त्व. १ परंशतेन वि' त्व ७७ युदितम् ति ८८ यथाद्वि' ति ९ नास्ति वि' अ'
 १० 'विदिवि' ति' त्वं ११ नास्ति वि' त्व. १२-१२. वज्रेणोत्तं वि' त्व १३-१३ युदितम्
 वि' अ' । 'वि' क. ३ 'वपु(१) कः वि' अ' ४' ५' ५' ५'

वि ते वज्रांसो अस्थिरन्नवतिं नान्याइ अतुं ।

महत् ते इन्द्र वीर्यं बाह्वोस्ते बलं हितमर्चन्तुं स्वराज्यम् ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्रांसः । अस्थिरन् । नवतिम् । नान्याः । अतुं ।

महत् । ते । इन्द्र । वीर्यम् । बाह्वोः । ते । बलम् । हितम् । अर्चन् । अतुं । स्वराज्यम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० ते एव स्मृताः वज्रासः वज्राः वि अस्थिरन् विपूर्वस्तिष्ठतिर्नैत्यर्थः । अगच्छन् । कं प्रति । उप्यते । नवतिम् नात्याः अतुं अनुसन्धो 'अनुर्लभ्यते' (पा १, ४, ८४) इति कर्मप्रयत्नीयाः प्रतिशब्देन समानार्थः । नवतिम् असुरपुरः प्रति । कोदृशोः । नात्याः नावा तापाः । सर्वेषु अशुकेन परिक्षिता इत्यर्थः । किञ्च महत् ते हे इन्द्र । वीर्यम् । बाह्वोः च ते बलम् हितम् भाहितम् । स्वबाहुषलेनेव चास्ति बलवान् न सहायबलेनेत्यर्थः । कीदृशस्य । उप्यते । अर्चन् ते इत्येतेन पण्यन्तेन सामानाधिकरण्यात् बल्यर्थे प्रथमैषा । अर्चतः अनु स्वराज्यम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० एव भादुधानि प्रतिष्ठन्तु नवतिसंख्याः नदीः अतु । महत् ते इन्द्र वीर्यम् बाह्वोः च एव बलम् निहितम् ॥ ८ ॥

सुबल० हे इन्द्र ! ते एव वज्रासः वज्राः स्वसकाशाभिर्गोम्याद्युधानि नात्याः नावा तापाः नवतिम् नवतिसंख्याका एतेन निरुद्धा नदीः अतु उपलक्ष्य वि अस्थिरन् विविधम् अस्थिरम् । सर्वत्र भयान्य वीर्यं वृत्रं हन्तुं एव यत्र एतेऽप्यनेक इरासीदित्यर्थः । किञ्च हे इन्द्र ! ते एव वीर्यम् महत् प्रभूतम् । अन्यैरेवमित्यर्थः । तथा ते बाह्वोः स्ववीर्ययोर्द्वययोः बलम् हितम् निहितम् । स्ववीर्यं पाह् अस्यासिद्धयेन बलिनादित्यर्थः । अगन्तुं पूर्ववत् ॥ ८ ॥

सहस्रं साकमर्षतु परिं शोभत विश्रुतिः ।

शतैर्नमन्वन्नो नवृन्द्रांषु ब्रह्मोर्धतमर्चन्तुं स्वराज्यम् ॥ ९ ॥

सहस्रं । साकम् । अर्षतु । परिं । शोभतु । विश्रुतिः ।

शता । एतम् । अतुं । अनोल्लुः । इन्द्रांषु । ब्रह्म । उवर्षतम् । अर्चन् । अतुं । स्वराज्यम् ॥ ९ ॥

स्कन्द० हे मदीयाः पुत्रयोत्राः ! करिष्याः वा सहस्रम् सहस्रसंख्याका सन्तः साकम् सह अर्षतुं स्तुतु इन्द्रम् । परि शोभतु विश्रुतिः स्वोभतिर्चतिकर्मा (त. निघ ३, १४) । विश्रुतिसंख्याकाः सन्तः परिष्ठुत । सहस्रं विश्रुतिसंख्यायां चात्र सम्मनिसंख्यां लक्ष्यते । यान्तः सम्मनयस्तावन्तः स्तुतेत्यर्थः । कसत् । उच्यते । यता एतम् अतुं अनोल्लुः बहुभि स्तोत्रपाठान्मेनमिन्द्रमनु स्तुतवन्तः ।

१. लक्ष्ये कु ति. २. नास्ति कु ति. ३. नास्ति अ. ४. एव प अः एव ति. ५-६. युदियम् ति.
७. शतो मूको. ८. एतान्यः अ. ९. शंभो शं मूको. १०. शंभव शं ति.
११-१२

यस्माच्च मयापि इन्द्राय स्तुतिरक्षणम् ब्रह्म उच्यते उपकल्पितम् । कीदृशात् । अर्चन् चतु-
र्थ्यर्थे प्रथमैरा । 'अर्चते अनु' स्तराज्यम् । अथैवमन्ययाऽस्या ऋचोऽर्थयोचना । सहस्रमिति
पसुरोचिपो नाम ऋषय इहाभिप्रेताः । कुत पठत्—'आ यदिन्द्रश्च इदमे सहस्रं वसुरोचिपः'
(अ ८, ३४, १६) इति सहस्रसंख्याकरणस्य तेषां प्रसिद्धत्वात् इन्द्रस्तुतिकारत्वाच्च । अर्चत
परिबोधय इत्येवमपि ऊर्ध्वे लोट् । अत्ययेन मध्यमपुरयः । विंशतिरित्यात्रिसोऽभिप्रेताः^१ । ययापि
यनाक्षिरस इति ऐतिहासिकाः ऋरन्ति, तथापि^२ बृहस्पत्यादिभ्रात्रपैक्षया विंशतिसंख्यावृत्तम् ।
सहस्रसंख्याका वसुरोचिपः विंशतिसंख्याकाश्चाक्षिरसः सहस्रमस्तुवदित्यर्थः । 'शतममित्यपि
वैशानसा नाम ऋषयोऽभिप्रेताः । ते हि प्रसिद्धाश्चरावाः^३ । तथा च^४ शौनकेन वक्ष्यते—'प-
क्षेत्र्ययः सूर्यं शतं वैशानसा विदुः'^५ इति । शतसंख्याकाश्च वैशानसा .. पुनमस्तुवदित्यर्थः ।
अथैरपि स्तोत्रमिन्द्राय ब्रह्म उच्यते । अर्चन्नु स्तराज्यम् ॥ ९ ॥

षेड्डट० इन्द्रं सहस्रसंख्याकाः सह स्तुत । परिगायत^१ विंशतिसंख्याकाः^२ । शतानि स्तोत्राणामेनमिन्द्र-
मविद्यायेन भानु मस्तुवन् । इन्द्राय सर्वे स्तोत्रे स्तोत्रभिः उच्यते ॥ ९ ॥

मुद्रल० सहस्रम् सहस्रसंख्याका यमुष्याः शाकम् अर्चन् पुनमिन्द्रं युगपदेवापूजयन् । तथा विंशति
पोषहास्त्रिजो यजमानाः पक्षी च सदस्यः यमिका चेति विंशतिसंख्याकाः । तेषां वा विंशति-
संख्या सा परि स्तोमत परितः सर्वतोऽस्तौत् ।^३ तथा च शता शतसंख्याका ऋषयः पुन
इन्द्रम् भानु भानोमनुः पुनःपुनस्तुवन् । अस्मा पुन इन्द्राय ब्रह्म हविर्होष्यममत्रन् उच्यते वासुदेव
कृतम् । अत एवविष इन्द्रो बृहस्पतयित्यर्थः । अस्त्य् पूर्ववत् ॥ ९ ॥

इन्द्रो वृत्रस्य त्रिंषीं निरहन्त्सहस्रा सहः ।

महत् तदस्य पौंस्यं वृत्रं जघन्याँ असृजदर्वधन्तु स्तराज्यम् ॥ १० ॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । त्रिंषीन् । निः । अहन् । सहस्रा । सहः ।

महत् । तत् । अस्य । पौंस्यम् । वृत्रम् । जघन्यान् । असृजत् । अर्चन् । अनु । स्पष्टाज्यम् ॥ १० ॥

स्कन्व० महत् तत् अस्य इति तच्छब्दाद्यप्यमदोऽभ्याहार्यैः^१ । येन इन्द्रः वृत्रस्य त्रिंषीन् सैत्राक्षरी बलम्
निः अहन् । सहस्रा बलेन । सहः शरीरबलम्^२ । महत्तदस्य पौंस्यम् । किञ्च एतम् जघन्यान्
ममिन्द्रः असृजन् स्वयं विराट्वाद्^३ वा । किम् । सामर्थाद् वृद्धिलक्षणा अपा^४ । अर्चन्
^५ इत्यादि पूर्ववत्^६ ॥ १० ॥

षेड्डट० इन्द्रः वृत्रस्य बलम् निः अहन् सहस्रा च^१ सहः । येन सहस्रे परं सत् सहः^२ । महत् तत्
अस्य^३ पुंस्यम् एतम् इन्द्रं^४ प्रकाशितवानिन्द्र इति^५ ॥ १० ॥

मुद्रल० इन्द्रः वृत्रस्य अमुरस्य त्रिंषीन् बलं स्वकीयेन बलेन निः अहन् इत्येवम् । एतन्ना सहस्रेन
अभिभवसाधनेनायुधेन सहः अभिभवसाधनेन वृत्रायुधं निरहन् इत्येवम् । अस्य इन्द्रस्य तत्

१-१. 'धेतो नु अ ति' । 'धेतो नः कु. २. 'व्यङ्गि' अ. ३. अथ ति. ४. ययापि ति. ५. 'उयाः वि.
१. दि ति. ०. पु. पङ्गुलुदित्यः (अथ ९, १३). ८. नास्ति वि' अ. ९. 'यत्र च वि' अर्थ.
१०. संख्यायाः वि. ११. वृद्धित्यम् वि. १२. 'रं च वृत् अ ति. १३. यजमानं ति. १४. नापः ड.
१५-१५. नास्ति मूर्ध्नि. १६. नास्ति कु. १८. नास्ति वि. १७. 'एव वृ वि' अर्थ. १९. यजमानं वि' अ.

पीत्यम् धलम् महत् मतिश्रीढम् । यक्षाद्यम् इनाम् जघन्वान् हतवान् हत्या च मखिरुदा अप-
भस्यन्त् उग्माद् वृथाखिरगमयत् । अन्यत्पूर्वम् ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रिंशो वर्गः ॥

इमे चित् तर्षं मन्यवे वेपेति भियसा मूही ।

यदिन्द्र वज्रिन्नोजसा वृत्रं मरुत्वान् अर्षधीरर्षेचनुं स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

इमे इति । चित् । तर्षं । मन्यवे । वेपेति इति । भियसा । मूही इति ।

यत् । इन्द्र । वज्रिन् । ओजसा । वृत्रम् । मरुत्वान् । अर्षधीः । अर्षेन् । अतुं । स्वराज्यम् ॥

स्कन्द० इमे चित् अपि तत्र मन्यवे 'मन्युः' (निघ २, १३) इति क्रोधनाम । भियसा इत्येतेन चास्य सम्बन्धः । तत्र च 'भोक्तृधानाम्' (पा १, ४, १५) इत्यपादानत्वात् पञ्चम्यर्थे चतुर्थेया । श्लोधात् 'भदेन वेपेते' कल्पेते । यद्वा चावाशुषिषीनामिदम् (तु. निघ ३ १०) । चावाशुषिष्यौ । इमे अपि चावाशुषिष्यौ भवतः कुदान् विभ्यत्वी कल्पेते । किं पुनरन्ये प्राणिन इत्यर्थः । 'कदा । उप्यते' । यत् यदा हे इन्द्र ! वज्रिन् । ओजसा इदम् मरुत्वात् मरुद्भिः सहितः अर्षधीः । अर्षेन् अनु स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

षेष्टुट० चावाशुषिष्यौ तत्र श्लोधात् नवेन कल्पेते । यत् स्वम् इन्द्र ! वज्रिन् । एतेन इदम् मरुत्वात् मरुद्भिः सह अर्षधी ॥ ११ ॥

मुद्रल० मही चित् मरुत्वी इमे चावाशुषिष्यावपि हे इन्द्र ! तत्र मन्यवे त्वरीयकोणात् भियसा भीत्या वेपेते कल्पेते । हे वज्रिन् ! वज्रवन् ! इन्द्र ! मरुत्वात् मरुद्भिर्गुह्यत्वम् भोजसा वडेन यत् यदा इदम् अर्षधीः, तदापीं चावाशुषिष्यावपि भवेनाकम्पिपादानित्यर्थः ॥ ११ ॥

न वेपसा न तंयुतेन्द्रं वृत्रो वि वीभयत् ।

अभ्येत्तं वृत्रं आयसः सहस्रशृष्टिरायुतार्षेचनुं स्वराज्यम् ॥ १२ ॥

न । वेपसा । न । तंयुता । इन्द्रम् । वृत्रः । वि । वीभयत् ।

अभि । एनम् । वज्रं । आयसः । सहस्रंशृष्टिः । आयुतं । अर्षेन् । अतुं । स्वराज्यम् ॥ १२ ॥

स्कन्द० 'न वेपसा' 'वेप' (निघ २, १) इति कर्मनाम । प्रत्युद्वरणादिना । न अपि तन्यता कनपित्तुल्यमेन सन्वेन । इन्द्रम् इतः वि वीभयत् भावितवान् । किं वरिं । अभीतेनेन्द्रेण शिष्टः एनम् वृत्रम् वज्रः आयसः लोहमयः यमनवीलो वा । सहस्रशृष्टिः शृष्टिरभिरुच्यते । सहस्राभिः । आयत अभियत्तं प्राप्तः । महीत इन्द्रो वज्रं क्षिप्तवानेवेत्यर्थः । अर्षेन् अनु स्वराज्यम्

१-१. वुडितम् ति. २. चतुर्थी ति. ३-३. नवेन वे अ; यवेनेव कु. ४. कल्पेते अ कु; नास्ति वि. ५. कुदान् वि अ. ६. नास्ति वि अ; यत् ति लघ. ७-७. नास्ति कु. ति; न वे अ. ८. प्रत्यु... एणं ति. ९. श्रुतीः सूको. १०. श्रुतीः सूको.

इत्येत्तु यत्रस्य वितोषणम् । यच्चन्द्रस्य स्वराज्यार्चनं तत्^१ तस्मिन्निधनो ब्रह्म-योपचयते ।
अथवा अर्चयति पठार्थे प्रथमा । अर्चय स्वराज्यमिन्द्रस्य स्वमूतो यत्र इति^२ ॥ १२ ॥

वेङ्कट० न वेपने^३ न^४ च गर्भितशब्देन^५ इन्द्रम् इत् निर्मीतमकरोत् । वृत्र तु वस इन्द्रविष्ट
सद्वशात् अम्यागच्छत् अयोमय ॥ १२ ॥

सुब्रह्म० इत् इन्द्रम् वेपसा स्वकीयेन वेपनेन कम्पनेन च वि बीभयत् भीत नाकरोत् । तथा
त-यता स्वकायेन घोरेण गर्भितशब्देन न वि बीभयत् । अपि च इन्द्रेण विष्टः शयत
अयोमयः सहस्रशुक्तिं अनेकाभिर्धाराभिर्शुक्लः वज्रः एवम् इन्द्रम् अभि शयत इन्तुमाभिस्तुष्येनागच्छत् ।
अम्यात् पूर्ववत् ॥ १२ ॥

यद् वृत्रं तर् अज्ञानिं वज्रेण समयोधयः ।

अहिमिन्द्र जिघांसतो द्विवि ते वज्रे शवोऽर्धुमर्तु स्वराज्यम् ॥ १३ ॥

यत् । वृत्रम् । तर् । च । अज्ञानिम् । वज्रेण । समुऽअयोधयः ।
अहिम् । इन्द्र । जिघांसत । द्विवि । ते । वज्रे । शर् । अर्धम् । अर्तु । स्वराज्यम् ॥ १४ ॥

स्कन्ध० 'यद् इन्द्रम्^६ यदा वृत्रम् तत्र अज्ञानिम् । वज्रेण 'अज्ञानि- सक्तिरिहोष्यते'^७ । तदेत्येतेन च
व्यवहितोऽर्चिं वज्रो वितोष्यते नामानि । पुत्र एतत् । वज्रेण योचनात्मनवाद् इन्द्राग्ने । च
शान्दुचासनिमित्तयेतस्मात्परो द्रष्टव्यः । इन्द्रमसनिश्च वदीया तत्र स्वमूतेन पत्रेण एतेष
समयोधय सम्यक् योचितवान् । दृष्टवान् । अथवा तदेत्येतेनाज्ञानियैव 'वितोष्यते' । अज्ञानिमिति
शु^८ । दृष्टीयार्थे द्वितीया । यदा वृत्र स्वमूतया अज्ञान्या पत्रेण च स्वमेव समयोधय इति । यत्
यचनासत् 'इत्यप्यादायम्' । तत्^९ प्रभृति अहिम् हे इन्द्र । जिघांसत मिष्यनेव हन्तुमिच्छत
दिवि ते वज्रे षड वज्रेण । आत्मन्ध । दिव यावत् प्रस्वात्ता^{१०} गतमित्यर्थः । किं तद् ।
अप्यते । एव वज्रम् । अर्धम् इति तु पावसो वितोषणम् इन्द्रस्य वा । यदि पावस एतो
भ्यत्ययेन दुल्लिङ्गत्वम् । 'स्वराज्यमर्चयन् इति'^{११} । अर्धम्^{१२} तत् । पठार्थे प्रथमा । स्वराज्यम्
इच्छतस्यैव शब् इति ॥ १३ ॥

वेङ्कट० 'यत् इन्द्रम्^{१३} इन्द्रेण स्वर्धुं विसृष्टाम् अज्ञानिम् च तत्र वज्रेण सह अयोमय तदा^{१४} अहिम्
हन्तुमिच्छत तत्र अर्चयति वदमासीत् वज्रम्'^{१५} । प्रतिदममूत् इति ॥ १३ ॥

सुब्रह्म० हे इन्द्र! यद् यदा वृत्रम् तत्र हननार्थं तेन सृष्टाम् अज्ञानिम् च त्वम् वज्रेण समयोधया
सम्यक् प्राहार्यः । तदानीम् अहिम् आगच्छ हन्ताई वृत्रम् जिघांसतो हन्तुमिच्छत ते तव वज्र
वज्रम् दिवि वज्रे वदमनुस्यूत म्वाप्तमासीत् । शिष्टे पूर्ववत् ॥ १३ ॥

१. नास्ति अ २. नास्ति कु ३ वेपनेन वि^३ अ^३, वेपनेर वि^३ ४. नास्ति वि^३ अ^३.
५ 'एव वि^३. ६-९ नास्ति कु. ७ ७. मरुतिम्^७ कु. ८. 'तेऽपि च कु ९ 'वेपनेन वृत्रं वि^३
दि. १० नास्ति अ ति ११-११. नास्ति अ कु. १२. शब्दव्युत्पत्तिं दि. १३-१३ स्वराज्यमिन्द्रात्
इ' अ; स्वराज्यम् इत्; नास्ति कु. १४. अर्धे द^{१५} १५-१५. नास्ति वि^३ अ अर्धं. १६. वज्रेण
दि^३ अ^३ १७. नास्ति वि^३ अर्धं.

अभिष्टने ते अद्रिवो यत् स्था जगच्च रेजते ।

त्वष्टा चित् तर्ष मन्थव इन्द्रं वेविज्यते भियार्चन्तु स्वराज्यम् ॥ १४ ॥

अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्थाः । जगत् । च । रेजते ।

त्वष्टा । चित् । तर्ष । मन्थव । इन्द्रं । वेविज्यते । भिया । अर्चन् । अन्तु । स्वऽराज्यम् ॥ १४ ॥

स्फुटं० अतिष्ठने^१ अभिष्टनः स्तनविरनुगन्धः । सप्तमी चान् 'परव न भवेन' (पा २,१,३७) इत्येवं द्रव्यया । उच्छुजेत्य कचन्भूत्वयोमथक्रियापदाभ्याहारः । स्तनविरनुगन्धे प्रकृते । ते तव स्तभूते द्वे भद्रिवः । अद्रिविकारत्वादद्रिवंशः, उद्रवः । यत् स्याः 'अच्छन्दान् तच्छन्दोऽभ्याहारो' यत् स्वावरं तव । जगत् च मह्यमं च । रेजते विद्येति भयेन वा कम्पते । न च कियत् स्ववारं जहृगमं च । किं तर्हि । त्वष्टा अपि तव मन्थवे^२ मन्थोः क्रोधात् हे इन्द्र ! वेविज्यते विजी मयचलनयोः । मन्थवे चलति । कम्पत इत्यर्थः । भिया भयेन । त्वष्टृग्रहणं चात्र सर्वेषां देवानां प्रदत्तानार्थं द्रव्यम् । देवा अपि तव क्रोधात् भयेनास्वर्ष कम्पन्त इत्यर्थः । अर्चन् अर्चतः शतु स्वराज्यम् ॥ १४ ॥

षेष्टुष्टं० विहनादे^३ ते अद्रिवः । यत् स्वावरं तव रेजते, जहृगं च कम्पते । त्वष्टा च तव क्रोधात् कम्पते भवेन अत्रिन्द्रं सोमम् 'नादरन् इति' ॥ १४ ॥

मुद्रलं० हे अद्रिवः । वज्रधन् ! इन्द्र ! ते तव अग्निदेने सिंहभादे सति स्याः स्वावरम् जगत् जहृगम् च यत् अस्ति तदुभयम् रेजते कम्पते । त्वष्टा चित् वज्रनिर्माणं त्वष्टा च तव मन्थवे त्वदीयात् क्रोधात् भिया भीरया वेविज्यते मृतं कम्पते । अन्थव समाप्तम् ॥ १४ ॥

नहि तु यार्धीमसीन्द्रं को शीर्यां पुरः ।

तस्मिन्नुग्यमुत् ऋतु देवा ओजांसि सं दंपुरर्षन्तु स्वराज्यम् ॥ १५ ॥

नहि । तु । यात् । अधिऽमसि । इन्द्रम् । कः । शीर्यां । पुरः ।

तस्मिन् । नुग्यम् । उत । ऋतुम् । देवाः । ओजांसि । समः । दंपुः । अर्षन् । अन्तु । स्वऽराज्यम् ॥ १५ ॥

स्फुटं० नहि इति निपातो न इत्यनेन समाहार्यः । तु इति पदरामः । न ययत् यात्^४ अत्यर्थेनात्र नष्टकला, द्वितीयायाश्च स्थाने प्रथमा । पाण्डिमिन्द्रं कश्चिच्छत्रुम् अर्षामसि अधि- गच्छामः । सर्वशत्रूणामुपरि इन्द्रः यात्वा । न कश्चिदिन्द्रस्वोपरि गन्तुं समर्थ इत्यर्थः । यथायो^५ वात्र याति । 'अदेर्यागारम्' (अ १,३२,१४) इति यया । न कश्चिदिन्द्रत्वं हन्तारमधि- गच्छाम इत्यर्थः । कस्मान् । उच्यते । यस्मात् इन्द्रम् पञ्चम्यर्थे द्वितीयेषां इन्द्रान् । कः शीर्यां शीर्येण पुरः उत्कृष्टः । यस्माच्च तस्मिन् इन्ध्रे नृग्यम् घनम् उत ऋतुम् प्रशान् देवाः

१. नादित गुणे. २-२. उच्छुजेत्य कचन्भूत्वाभ्यां अ. ३. सिंह - दे सिं न. ४-४. 'रति अ';

५. नु. ५. यात् यात् अ. ६. श्वे अ. ७. कश्चिदिन्द्रं कु. ८. 'वीर्यं च; शीर्यं चि.

ओजासि मरुदादिसेनालक्षणाणि बलानि समु^१ द्युः सम्बक्^२ निहितवन्तः । अर्चन् अनु स्वराज्यम् । यस्मात् इन्द्रः^३ सर्वतो वीर्येणोत्कृष्टः घनप्रज्ञासेनावलैश्चोपेत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

पेङ्कट० नहि पयमितहततः यान्तः^४ अधिगच्छामो ज्ञानीमः—^५इन्द्रम् कः वीर्येण^६ उरतीति । तस्मिन् इन्द्रे धनमपि च प्रदानम् देवाः बलानि ^७च सह निहितवन्तः^८ ॥ १५ ॥

मुद्गल० यान् यान्तं सर्वत्र व्याप्यमानमिन्द्रम् नहि नु अधीमसि वयं नङ्गवगध्यामः । यतो ययमलयाः । परः परस्मात्^९ अतिकूरे अनुव्यैरनवगाह्ये स्थाने यौर्या वीर्येण सामर्थ्येन वर्तमानम् इन्द्रम् कः मनुष्यो ज्ञानीयान् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मादिति चेत् तत्राह— तस्मिन् इति । यस्मात् तस्मिन् इन्द्रे देवाः नुम्बम् धनम् उत ऋषि च कृतम् वीर्यकर्म ओजासि बलानि च मन् द्युः स्यात्प्राज्ञः, तस्मादित्यर्थः ॥ १५ ॥

यामर्थर्षा मनुष्विपुता दुष्यङ् धियमसंत ।

तस्मिन् प्रज्ञाणि पूर्वधेन्द्र उक्था समग्मुतार्चुमनु स्वराज्यम् ॥ १६ ॥

यान् । अर्थर्षा । मनुः । पिता । दुष्यद् । विर्यम् । अर्जत ।

तस्मिन् । प्रज्ञाणि । पूर्वधर्षा । इन्द्रे । उक्था । सम् । अग्मुत् । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ १६ ॥

स्कन्द० याम् अर्थर्षा नाम ऋषिः मनुः च पिता । कल । सामर्थ्यात् नामयानाम् । इन्द्र^१ धिमम् पागावर्थं कर्म अर्जत^२ ततःपुनः । इत्यन्त इत्यर्थः । तस्मिन्^३ श्रीकृष्णधीमतेनिर्देशः— यन्वात्^४ इत्यस्येनात्तु इति कृतम् । तस्याम् । प्रज्ञाणि इति लक्षणान्यद्वानि । पूर्वथा पूर्वकर्त्तव्यम् । इन्द्रे उक्था स्तोत्राणि च समगता सहगतान्वभूवन्^५ । कोपुते इन्द्रे । उक्थते । अर्चन् अनु स्वराज्यम् । अथवा अथर्षाज्ञीनामपि महर्षीणां यागेषु हर्षापि स्तोत्राणि च केवलेश्वरविषयाण्यासन्, किं पुनस्मद्विषयानामिति^६ समस्तार्थः ॥ १६ ॥

बलभीतिनिवासेषामृगादिमसंहतिम् ।

मनुषुवसुतइचके स्कन्दस्वामी यथासति ॥

इति अर्चधुवसुतस्य स्कन्दस्वामिनः कृती श्राव्येहभाव्ये

पञ्चमोऽध्यायः ॥

पेङ्कट० यान् अर्थर्षा मनुः च पिता यानवानाम् द्युष्यद् च धियम् अर्जतिपठ, तस्मिन् सर्वसिन्धु कर्मणि पूर्वपात्रिव अर्थेषु इन्द्रे स्तोत्राणाणि समगच्छन्त । अर्चन् योऽनुपास्ये स्वराज्यम् इति ॥

^१इति पञ्चममध्याये प्याकरोत् प्रथमेऽष्टके ।

सोहितस्य^२ कुले जतो माषत्रे पेङ्कटमजः^३ ॥

इति पेङ्कट्याघवाचार्यविरचिते श्रवसंक्षिप्तव्याख्याने

प्रथमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

१. नास्ति सूको. २. यो गान् वि^१ अ^२. ३-४. नास्ति रि^३ अ^४. ५-७. वितपत् रि^५ अ^६. ८. परस्मात् सूको. ९. अ^७ इ २४ अ. १०. नास्ति अ. ८. नास्ति कु. ९. नास्ति अ ति. १०. 'तिहो. प्रति' इ ति 'धिनमति अ. ११. 'अन्वभूवन् कु. १२. 'तस्मिन् द्विविषयानामिति अ. १३-१४. नास्ति कु. १ 'यान् वि^१ अ^२.

मुद्रल० अपर्या एतत्संज्ञकं कृपिा मिता सर्वासां प्रजासां पितृभूतः मनुः च दध्यन् अथर्वणः पुत्र
 एतत्संज्ञकं कृपिश्च याम् धियाम् यत्कामं अगत अकुर्वन् । तस्मिन् कर्मणि यानि ब्रह्माणि इविलक्ष-
 णान्यद्वाणि उक्त्वा शस्त्ररूपाणि स्तोत्राणि च यानि सन्ति, तानि सर्वाणि तस्मिन् इन्द्रे सम् अमृत
 समागच्छन्त । रदान्तः । पूर्वथा पूर्वशामन्वेपां वसिष्ठादीनां यज्ञेषु कथा इवीषि स्तोत्राणि श्रेष्ठेण
 सङ्गच्छन्ते वदन् । य इन्द्रः स्वराज्यम् स्वस्थ राजत्वम् अबु अर्चन् भनु पूजयन् । वृत्रवधादिक्रमेण
 कर्मणा स्वकीयमधिपतित्वं प्रकटयद्वित्यर्थः ॥ १६ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये एकवित्तो यमः ॥

इति ऋग्वेदे सप्तम्याये प्रथमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

शोधपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ अशुद्धम्	शुद्धम्
V	१५ 'मवानाम्	'मवानाम्	"	२२ शब्दः	शब्दः
३	२१ वाऽविदि°	वा अविदि°	३७	१८ मर्याः मनुष्याः	मर्याः! मनुष्याः!
९	२ नेमिः	नेमिः,	४३	३ यत्रयुक्त	यत्रयुक्तः
१०	१९ अहिरः,	अहिरः!	"	९ स्यमारो°	स्यमारो°
१०	२१ अग्ने	अग्ने!	४४	४ युदेयु	युदेयु
१२	१० तान्	तान् तेषां	४६	३ स्वकीयेन	स्वकीयेन
१५	२५ नेतारो	नेतारी!	"	१५ अस्मा°	अस्मा°
१५	२७ मरी।	मरी!	४८	१९ 'मंसु	'मंसु
"	" 'नेपेत्तौ	'नेपेत्तौ!	४९	२० पिबि°	पिबि°
१६	१९ कतावृषी	कतावृषी!	"	२७ समुन्द्रव	समुद्रः इव
"	२० वर्धितारो	वर्धितारो!	५४	६ अग्ने	अग्ने
"	२३ ऋतस्पृषी	ऋतस्पृषी!	५६	३९ 'स्पर्ष्ट	'स्पर्ष्ट
"	" ह्यष्टारी	ह्यष्टारी!	५९	३२ †	†
१७	४ कतावृषी	कतावृषी!	"	" †	†
"	" वर्धयितारो	वर्धयितारो!	"	१७ स्तोत्रम्यो	स्तोत्रम्योऽ
"	" ऋतस्पृषता	ऋतस्पृषता!	"	३१ ऽ	ऽ-ऽ
१९	२६ एकधन°	एकधना°	६३	३२ पुनरिन्द्रस्य	पुनरिन्द्रस्य
२०	२४ 'उद्रिषो°	'उद्रिषो°	"	२७ संभक्त्याम्	संभक्त्याम्
२३	१९ चर्षणिष्ठतः	चर्षणिष्ठतः!	६२	१८ कुक्षिभि°	कुक्षिभि°
"	२० देवास्तः देवाः	देवास्तः! देवाः!	७०	२४ रक्षोयतः†	रक्षस्वव.†
२५	१२ आधिरः। मरुः	आधिरस्य मरुः।	७३	१० गायत्रेण	गायत्रेण
"	५४ 'कृष्णि	'कृष्णि	७८	१ उषसाद्°	उषसाद्°
२७	१० पुरपाः!	पुरपाः!	"	१५ इत्वा	इत्वा
३३	१ 'वृद	'वृदः	"	१७ 'प्विषा	'प्विषा
"	१५, १६ भवन्तु	भवन्तु	८०	२ 'सम्पदो	'सम्पदो
"	९३ प्रतुःकतो	प्रतुःकतो	"	७ वेदुदवतम्	वेदुदवतम्
३५	१२ 'मानः। 'नेन्द्रं युञ्जति।	'मानः नेन्द्रः। युञ्जति	८३	२२ 'समूहयते	समूहयते
"	१५ इति	इति	८३	१६ इन्वया।	इन्वयाः
"	३६ दीप्यन्ते	दीप्यन्ते	८७	२४ अद्भुतुद	अद्भुतुद
"			८९	१४ 'वीर्ये	'वीर्ये

पृष्ठे	पञ्चौ अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पञ्चौ अशुद्धम्	शुद्धम्
९१	८ अश्विना	अश्विना ।	१५६	१ वि	वि
"	११ शुक्लमता	शुक्लमता ।	१५७	४ अश्वस्य	अश्वस्य
"	१४ अश्विनौ	अश्विनौ ।	"	२२ इत्यस्ये	इत्यस्ये
"	२३ सनोत्तदोर्नक्रमणः	सनोत्तदोर्नक्रमणः	१६०	२३ अश्वस्य	अश्वस्य
९२	८ एवा	एवा	१६६	५ अश्वस्य	अश्वस्य
"	१३ अश्वस्य	अश्वस्य	१६७	१६ अश्वस्य	अश्वस्य
"	" मेधातिथि	मेधातिथिः	१७०	१२ देवदेव	देवदेव
९३	२१ उत्तरा	X	१७३	६ अश्वस्य	अश्वस्य
१०१	८ अश्विनवन्तम् ।	अश्विनवन्तम्	१७५	१८ अश्वस्य	अश्वस्य
"	१२ अश्वस्य	अश्वस्य	"	१९ अश्वस्य	अश्वस्य
"	२९ ७.	७-७.	"	१९ अश्वस्य	अश्वस्य
१०४	३ अश्वस्य	अश्वस्य	१०९	१ अश्वस्य	अश्वस्य
"	१० अश्वस्य	अश्वस्य	"	७ अश्वस्य	अश्वस्य
"	११ अश्वस्य	अश्वस्य	"	१५ अश्वस्य	अश्वस्य
१०५	३ अश्वस्य	अश्वस्य	१०९	६ अश्वस्य	अश्वस्य
१०७	१ अश्वस्य	अश्वस्य	१०८	२३ अश्वस्य	अश्वस्य
"	६ अश्वस्य	अश्वस्य	१०३	७ अश्वस्य	अश्वस्य
१११	८ अश्वस्य	अश्वस्य	"	१६ अश्वस्य	अश्वस्य
११२	१० अश्वस्य	अश्वस्य	१०४	११ अश्वस्य	अश्वस्य
११४	२९ अश्वस्य	अश्वस्य	८९	२२ अश्वस्य	अश्वस्य
१२५	१ अश्वस्य	अश्वस्य	१०७	५ अश्वस्य	अश्वस्य
११७	७ अश्वस्य	अश्वस्य	१०८	१६, २६ अश्वस्य	अश्वस्य
"	२९ अश्वस्य	अश्वस्य	१९१	४ अश्वस्य	अश्वस्य
११६	२७ अश्वस्य	अश्वस्य	"	२५ अश्वस्य	अश्वस्य
११३	७ अश्वस्य	अश्वस्य	१९२	२८ अश्वस्य	अश्वस्य
"	" अश्वस्य	अश्वस्य	"	३० अश्वस्य	अश्वस्य
"	९ अश्वस्य	अश्वस्य	१९३	२७ अश्वस्य	अश्वस्य
"	" अश्वस्य	अश्वस्य	१९६	९ अश्वस्य	अश्वस्य
"	" अश्वस्य	अश्वस्य	१९७	१७ अश्वस्य	अश्वस्य
११५	९ अश्वस्य	अश्वस्य	१९८	६ अश्वस्य	अश्वस्य
१२९	१८ अश्वस्य	अश्वस्य	२०१	१५ अश्वस्य	अश्वस्य
१४२	१४, २८ अश्वस्य	अश्वस्य	२०५	२७ अश्वस्य	अश्वस्य
१४८	२४ अश्वस्य	अश्वस्य	२१२	१८ अश्वस्य	अश्वस्य
१४९	११ अश्वस्य	अश्वस्य	२१६	३३ अश्वस्य	अश्वस्य
१५१	३२ अश्वस्य	अश्वस्य	२२३	८ अश्वस्य	अश्वस्य
१५५	२७ अश्वस्य	X	२४६	१ अश्वस्य	अश्वस्य

श्लो	पङ्क्ती	अनुदम्	श्लुदम्	श्लो	पङ्क्ती	अनुदम्	श्लुदम्
२४०	७	रित्येच	रित्येच	४६०	२३	वने	वने
२४४	२३	शत्रु	शत्रु	४७९	२७	ब्रह्मणि	ब्रह्मणि
२५३	१४	प्राज्ञी°	प्राज्ञी°!	४८१	१९	यस्मैतिहासिकाः	यस्मैतिहासिकाः
२७१	४	तत्र	तत्र	"	"	कश्यपाज्जम्	कश्यपाज्जम्
२७५	९	भिमूलम्	भिमूलः	४८२	११	यागादिना	यागादिना
२७६	१९	ईम°	ईम°	४८६	१	इ धरे	दधिरे
२८१	१	पलायमानम्	पलायमानाः	"	४	दृपेः°	दृपे°
"	२९	१. 'माताः अ रवि	१. 'भानद कु.	४८९	२१	'तिर्दिसार्थः	'तिर्दिसार्थः
२८६	१०	द्विस्व°	द्विः स्व°	४९२	१	सत्रणाम°	सत्रणाम°
२९१	१४	शर्ष	शर्षः	४९४	२५	हृन्पवदनाद्	हृन्पवदनाद्
"	२७	'प्रन्वया°	प्रन्वयः°	५०३	२०	हृत्वावस्थितया°	हृत्वावस्थितया°
२९७	२९	प्रैरवत्°	प्रैरवत्°	५०६	२०	'सिद्धवर्षे	'सिद्धवर्षे
३१०	१२	कद्रुणा	कद्रुणा	५०९	९	तुरार्षः	तुरार्षः
३३८	५	सुभल	सुभल	"	२४	नः	नः
"	९	'विह्वः!	'विह्वः!	५१९	१	'राधम्यम्	'राधम्यम्
३५०	२४	आद्रितय	आद्रितये	५१९	५	उप्युवसन्तीम्	उप्युवसन्तीम्
"	३२	१०. इह	१०. इहसख	५२८	१६	सौधीमसि°	सौधीमसि°
३७१	५	'धुते°	धुतेः°	५३३	१२	'प्रस°	'प्रस°
"	१०	वह्यः	वह्यः	५३६	३	सिद्धः°	सिद्धः°
३८५	३३	पा	पा	५४३	७	सुधुरो	सुधुरो
४००	३६	सप्रवक्षिपः	सप्रवक्षिपः	५४७	८	स्थितोऽपि°	स्थितोऽपि°
४०२	२१	या... श्रु भनने तस्य }	श्रु भनने श्रु क्षिप°तरथ }	"	२५	७. स्थितोऽपि } कंसोपा. }	७. स्थितोऽपि } सूची. }
४१२	११	शपाऽपः ।	शर्षोऽपः	५४५	७	सुधु	सुधु
४२९	८	हे स्तोत्र!	हे स्तोत्र.!	५४६	५	'द्विरः	'द्विरः
४३६	३९	'विद्वंसवन्दः	'विद्वंसवन्दः	५५९	२	वेधस्तनः!°	वेधस्तनः!°
"	२०	वर्षयन्ति	वर्षयन्ति	५५१	२१	वज्र	वज्र
४३९	२६	निप्रता	निप्रतो	५५४	६	मनुष्य°	मनुष्य°
४३३	२३	वर्षयन्ती°	वर्षयन्ती°	५५८	३६	प्रभोऽनुमा	प्रभोऽनुमः
४३७	२५	शत्रुणां	शत्रुणां	५६२	३०	पुरुः°	पुरुः°
४४३	१३	सधत्	सधत्	५६४	३२	शत्रुणां	शत्रुणाम्
४४७	१७	सधत्	सधत्	५६७	२३	२३.८ वज्रवज्रिन्द्र!	वज्रवज्रिन्द्र!
४४९	२६	पादान्तः	पादान्तः	"	३४	'वधम्यप्या°	'वधम्यप्या°
४५१	१५	अस्मिदि	अस्मिदि	५७०	२४	अपश्यः	अपश्यः
४५८	२०	कुमानुहृद्	कुमानुहृद्	५७४	३२	नाति	नाति
४५९	३४	गमयन्	गमयन्	५७६	५	व्याप्यमान°	व्याप्य वर्ममान°
				५७७	४	समानपञ्च	समानपञ्च